

Ю. ШЕВЕЛЬОВ

НАУКОВЕ ВИДАВНИЦТВО «АСТА»

Ю. ШЕВЕЛЬОВ

Класика Української Науки

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ

СХІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. КОВАЛЬСЬКИХ

ХАРКІВСЬКЕ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО

Юрій Шевельов

ІСТОРИЧНА ФОНОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Переклад з англійської

Харків Акта 2002

УДК 81'344
Ш 371

Переклад з англійської: Сергій Вакуленко,
Андрій Даниленко (розділи 14–28, 49, 53–56)
Редактор: Леонід Ушкалов

Проєкт здійснено завдяки щедрій підтримці
Міжнародного фонду «Відродження»
та Української Вільної Академії Наук у США.

Перекладено за виданням:
Shevelov G. Y. *A Historical Phonology of the Ukrainian Language.*
Heidelberg: Carl Winter, 1979. — 808 p.

ISBN 966-7021-62-9
ISBN 966-7021-34-3–серія

УПРОВІДНЕ СЛОВО

Поява «Історичної фонології української мови» Юрія Шевельова в українському перекладі — то велике свято мовознавства на Україні. Англійською мовою ця праця вийшла друком ще 1979 р.; і хоча адресатом її були всі славісти, та зі зрозумілих причин вона призначалася насамперед читачеві українському — а той упродовж багатьох років не мав до неї доступу. На перешкоді стояли цензурні заборони, відсутність книжки в місцевих бібліотеках, інколи й мовний бар'єр. Український читач не мав, зрештою, доступу до ще однієї фундаментальної праці Ю. Шевельова — «Передісторія праслов'янської мови: Історична фонологія праслов'янської мови» («A Prehistory of Common Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic», 1964 р.) — та багатьох інших його розвідок, дуже вагомих для славістики та україністики.

Нариси розвитку фонетики та фонології для більшості слов'янських мов уже створено. Якщо брати українську мову, можна згадати принагідно «Фонетику» М. Жовтобрюха, видану того-таки 1979 р. окремим томом у серії «Історія української мови». Низка інших мов завдячують дослідженням власної історичної фонології ініціативі Ю. Шевельова, який був автором концепції й редактором відповідної серії, що її публікує німецьке видавництво «Карл Вінтер».

Слід підкреслити, що «Історична фонологія української мови» Ю. Шевельова вирізняється з-поміж аналогічних досліджень розмаїтістю розглянутої в ній тематики, широтою погляду на пояснювані мовні явища, багатством використаного історичного та діалектного матеріалу, деталізованим викладом фактів. Усе це доповнюється оглядом попередніх інтерпретацій, завдяки чому для багатьох явищ витворюються своєрідні міні-монографії.

Утім, «Історична фонологія української мови» не є сукупністю монографій; або, беручи точніше, вона є чимось більшим, ніж просто сукупність монографій. У книзі застосовано монографічний, синтетичний спосіб потрактування досліджуваної проблеми в усій її цілості. Автор послідовно описує доісторичний розвиток української фонологічної

системи, її еволюцію від “протоукраїнського” до “давньоукраїнського” періоду, відтак — системні зміни, що зумовили перехід до наступних етапів: “ранньосередньоукраїнського”, “середньоукраїнського”, “пізньосередньоукраїнського” та “новітнього”. З тонким розумінням подано культурно-історичне тло мовних процесів, для кожної виокремленої епохи докладно описано джерельну базу. Дуже корисною є наведена бібліографія найважливіших праць до кожного розділу.

У книзі показано розвиток звукових явищ в окремих діалектах і розвиток діалектної фонологічної системи з ареального погляду. Отже, вона також містить у собі — в повному сенсі слова — історичну діалектологію української мови в ділянці фонології: це стосується як розгляду окремих явищ, так і підсумкової синтези, запропонованої в прикінцевому розділі.

У зв’язку з цим не можна не згадати про ориґінальний авторів підхід до проблеми формування й розвитку східнослов’янських діалектів і мов — без “давньоруської” доби чи “східнослов’янської мовної спільноти”. Посилаючися на свої попередні роботи, передовсім на «Проблеми формування білоруської мови» («Problems in the Formation of Belorussian», 1953 р.), автор доводить: східнослов’янський простір уже на самому початку писемної доби (щонайпізніше) був настільки здиференційований, що це виключає можливість існування “спільноруської” чи “праруської” мови, принаймні — в тому вигляді, як це було заведено собі уявляти дотепер.

Нарешті, не можна поминути увагою ще однієї надзвичайно важливої обставини: книга є неперевершена з погляду методики та прозорості викладу. Вона вражає ясністю стилю. Чітко видно перебіг міркувань, арґументацію за або проти тієї чи тієї гіпотези, ідеї, пояснення. Завдяки цьому читач може виробити власну позицію щодо інтерпретації окремих явищ. Він може й не пристати на котрийсь із авторових висновків, але, можливо, зробить це, спираючися саме на його виклад, на виявлені саме ним сумнівні моменти чи неясності. До того ж, пошук потрібного місця в книжці не вимагає особливих зусиль, зокрема й завдяки зручним і докладним покажчикам.

«Історична фонологія української мови» Ю. Шевельова з’явилася друком понад двадцять років тому. Відтоді написано низку праць на ту саму тематику, опубліковано лінґвістичні атласи, зокрема й української мови, кілька монографій присвячено говіркам, видано й описано чимало давніх пам’яток чи їх фраґментів. Напевно, на сьогодні є більше відомостей про розвиток фонологічної системи української мови. Вочевидь, має з’явитися дослідження, що з’ясує, якою мірою ці нові публікації доповнюють капітальну працю Ю. Шевельова. Та все ж я без вагань можу ствердити: його книга не застаріла, її наукова вартість не зменшилася, і вона стане у великій пригоді ще не одному поколінню мовознавців.

Я вже згадував, що протягом довшого часу українські мовознавці — як науковці, так і студенти — не мали змоги знайомитися з працями Ю. Шевельова. Слід додати, що вони взагалі здебільшого були позбавлені доступу до сучасної західної мовознавчої літератури (хіба що частково

ці прогалини заповнювано перекладами, що виходили в російській серії «Новое в лингвистике»). Ще й сьогодні по багатьох наукових осередках ця література практично залишається недосяжною. Тож «Історична фонологія української мови» Ю. Шевельова, з огляду на її наукову та дидактичну вартість, на її закоріненість як у вітчизняній, так і в західній лінґвістичній традиції, може великою мірою сприяти розвоєві історичного мовознавства, певній модифікації мовознавчої думки на Україні, де більшість філологів — студентів і науковців — є фахівцями з україністики, для яких ця книжка становитиме обов'язкову вузівську лектуру. Переклад уможливить ознайомлення з більш "західною" методологією не тільки в Києві, але й у Дніпропетровську чи Луцьку.

Тверда переконаність у тому, що на Україні «Історична фонологія української мови» може відіграти справді величезну роль, спонукало мене вжити заходів задля перекладу та видання книжки на батьківщині автора.

Із майбутнім перекладачем, а згодом і редактором перекладу д-ром Сергієм Вакуленком, а також із другим перекладачем д-ром Андрієм Даниленком я запізнався 1994 р., під час їхнього стажування у Варшаві на полоністичних курсах при Польській Академії Наук, якими я тоді керував. Ознайомившися з поданими зразками перекладу, Ю. Шевельов пристав на мій вибір.

Перша фінансова підтримка, яка вможливила початок роботи над перекладом, надійшла від Української Вільної Академії Наук у Сполучених Штатах Америки, що має осідок у Нью-Йорку. Пізніше, завдяки проф. Зенону Когутові, ця ініціатива дістала підтримку від Канадського Інституту Українських Студій при Альбертському університеті (Едмонтон). Інститут надав також кошти на друк книжки.

Копітка праця над перекладом була зроблена досить швидко: перші розділи були перекладені 1995 р., а наприкінці 2000 р. книжка опинилася у видавництві. Майже третину тексту Ю. Шевельов переглянув особисто, не шкодуючи часу й сил; потім, пересвідчений у зрілості наступних частин перекладу, він переклав цілковиту відповідальність за подальшу роботу на С. Вакуленка. Комп'ютерне складання тексту, надзвичайно важкого з технічного погляду, сумлінно здійснили п. Тетяна Рубашенко та п. Андрій Кризський. Поцінувати якість роботи, виконаної харківським видавництвом «Акта», може кожен, хто візьме цю книжку до рук.

Мені залишається тільки висловити власну величезну радість із приводу оприлюднення книжки. Я не міг не назвати людей і установ, які брали участь у реалізації цього проєкту, вклавши в публікацію книжки не лише свої зусилля, а й частинку серця. Свої уваги я хотів би закінчити нетрадиційно, побажавши читачам не просто плідної, а й утішної лектури.

Януш Ріґер
Варшава, грудень 2000 р.

ТРИ СТОРІНЦІ ПРО ПЕРЕКЛАД

Добре пам'ятаю, як наприкінці листопада 1994 р., незадовго до мого від'їзду з Варшави, мені раптом зателефонував професор Януш Ріґер і запропонував заходитися коло перекладу «Історичної фонології української мови». Ідея була зовсім несподівана, і я не пристав на неї відразу, пообіцявши відповісти *po namyśle*. Роздуми не забрали забагато часу: вже 9 грудня я вислав до Польщі листа, де висловлював принципову згоду спробувати, щó з того вийде, — і не лише свою, але й мого давнього приятеля та колеґи Андрія Даниленка, якому теж заімпонував цей проєкт. Перші проби перекладу, зроблені нами обома, помандрували до автора 7 березня 1995 р., а останню крапку в ньому (не беручи редакторської та коректорської роботи) поставлено 21 березня 1999 р. Отже, праця тривала понад чотири роки. Коли вона була в розпалі, я, приголомшений її огромом, написав Юрієві Володимировичу буквально таке: "Уже півтора року триває наше перекладання. І потриває ще, мабуть, із рік. [То була занадто оптимістична оцінка]. Не виходжу з дива: якщо на переклад треба стільки часу та сил, то скільки ж витрачено на написання?" Відповідь тоді не забарилася: "Це кумедно, але я не можу згадати, коли я почав працювати всерйоз і виключно над своєю фонологією. Мабуть, щось у межах 13–15 років" (лист від 3 березня 1997 р.).

Величезним обсягом книжки та неможливістю її перекладу "враз" зумовлено певні об'єктивні труднощі з дотриманням консеквентності терміновжитку. Хоча найпершим кроком у роботі було складення англо-українського термінологічного покажчика, переглянутого, частково виправленого та схваленого самим автором, із часом на думку спадали нові, влучніші відповідники, що їх треба було розставити по своїх місцях. Дуже показовим є приклад із англійськими термінами *cluster*, *sequence* і *group*. Спочатку я запропонував був перекладні еквіваленти *збіг*, *сполука* та *група*. Юрій Шевельов зреаґував так: "Важко знайти добрий переклад на англійське *sequence* і *cluster*. Ваше *збіги* — дотепне, але воно має нюанс випадковості (збіг обставин), тому частіше доведеться, мабуть, давати *сполука* або *звукосполука*" (лист від 11 жовтня 1995 р.). Утім, розрізнення між ни-

ми здавалося мені настільки важливим, що я перегодом засуґерував інший варіянт: *cluster* = *скупчення*, *sequence* = *(звуко)сполука*. Відповідь Юрія Шевельова: “Я в принципі не проти “скупчення приголосних”. Але і це, і *група* – якось пахнуть описовістю, а не мають термінологічного вигляду. Я не збираюся накладати заборону на скупчення, але вони обоє мають як не бажану позадню рису випадковість. ... Від цього відтінку вільний англійський *cluster*, хоч може воно в дійсності так і є, а ми шукаємо неможливого” (лист від 5 квітня 1999 р.). В остаточному тексті перекладу вжито-таки *скупчення* (і — відповідно — *розкупчувач* замість *cluster-breaker*). Відповідальність за це лежить на мені — “якоюсь мірою співавторові” (лист від 19 січня 1996 р.) українського тексту. Принагідно мушу скласти опізнену посмертну подяку Юрієві Шевельову, який анітрохи не впливав на перекладачів своїм велетенським авторитетом. У тому-таки листі перечитую рядки: “Взагалі я не маю наміру диктувати ... Я подаю Вам свої міркування, Ви вирішуєте. У мене голова, і в Вас голова. (Майже цитата з Шевченка)”. А трохи згодом Юрій Володимирович писав: “Нагадую Вам, що маю два стилі поправок. Якщо в перекладі слово не викреслене, а мій варіянт надписаний, це означає, що остаточний вибір дається Вам. А якщо слово в Вашому тексті закреслене, це означає, що, на мою думку, мій варіянт я хотів би мати втіленим у текст, якщо у Вас нема серйозних заперечень” (лист від 11 лютого 1996 р.). Зрештою, останні термінологічні виправлення до тексту внесено мало не напередодні друку. Велика заслуга в цьому належить моїй молодій колежанці Вікторії Піддубній, яка напрочуд сумлінно опрацювала тематичний покажчик до книжки (як і покажчик українських слів та іменний покажчик).

Читачеві, що матиме нагоду порівняти між собою оригінал і переклад, одразу впаде в око більша шрифтова “строкатість” українського видання. Вона пов’язана з тим, що в оригіналі всі кириличні приклади подано звичайною письмівкою в латинській транслітерації. Цей варіянт, звісна річ, був неприйнятний в українському друці. Тому довелося вдатися до зворотної транслітерації прикладів кирилицею. Поза сумнівом, то не є надто певний спосіб подання прикладів. За виправдання (бодай часткове) може правити та обставина, що й далеко не всі з-поміж наявних публікацій пам’яток є бездоганні щодо відтворення правописних особливостей. Лихові спробувала зарадити професор Харківського університету Фросина Широкорад, яка відшукала й перевірила чималу частину цитованого мовного матеріялу за приступними виданнями пам’яток. За це їй належиться велика подяка. Та все ж повністю відтворити лектуру Юрія Шевельова, звичайно ж, не було змоги. Тому доброзичливий читач буде змушений поблажливо ставитися до випадків “умовного” вжитку букв на кшталт **я** замість **ѧ** та **ꙗ**, **щ** замість **щ** чи **о** замість **ѡ** в давніх пам’ятках (утім, на поправне відтворення тієї риси, яка щоразу є предметом конкретного розгляду, завжди можна покладатися). Задля хронологічного й типологічного розрізнення цитованого матеріалу вжито неоднакових графічних засобів: приклади з давньо- та середньоукраїнської доби (до середини XVIII ст.) подано шрифтом, наближеним до традиційного українського півуставу, пізніші — звичайною письмівкою. Так само й для

всіх чужих мов із латинською графікою застосовано звичайну письмівку. Натомість напівжирна письмівка (латиницею) використовується як засіб фонетичного/фонематичного запису. Нею позначаються як поодинчі звуки чи фонеми, так і звукосполуки, а крім того — слова чи словоформи, для яких бракує писемної фіксації (наприклад, зреконструйовані форми) або ж усталеної традиції такої фіксації (деякі діялектні приклади тощо).

Утім, попри неабияку вагу зазначених технічних моментів (і багатьох інших, незазначених), перекладачі були повсякчас наражені на значно поважнішу проблему. Її вельми влучно вхопив сам Юрій Шевельов: “Специфіка цього перекладу та, що автор сам уміє писати по-українськи і має в тих писаннях свій стиль. Але ж не буду я жадати, щоб Ви начиталися тих писань і наслідували б їх (хоч і було б приємно мати такого читача)” (лист від 19 січня 1996 р.). До умисного наслідування шевельовського стилю так ніколи й не дійшло. Якщо ж переклад бодай трохи нагадує автентичного Шевельова (на що хочеться сподіватися), це слід пояснювати спільним харківським корінням автора та його перекладачів.

Сергій Вакуленко
Харків, червень 2002 р.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

Ця книга має на меті представити низку звукозмін, що сформували фонологічні характеристики української мови від самих її початків як діалектної групи у складі праслов'янської мови й аж до нашого часу, — з такою мірою логічної та хронологічної послідовності, яку вможливлює сучасний стан знання. Методологічно книга продовжує мою «Передісторію праслов'янської мови» (1964), з якою вона почасти збігається тематикою та проблематикою для періоду VII–XII ст., оскільки доба розпаду праслов'янської мови була й часом утворення мови української (як і решти слов'янських мов).

Аналіз ґрунтується на даних троїстого роду, охоплюючи, по-перше, порівняння з іншими слов'янськими мовами, а також суміжними або котериторіальними неслов'янськими мовами; по-друге, матеріал писемних пам'яток; по-третє, ситуацію в сучасній українській літературній мові та в українських говірках.

Систематичне зіставлення звукозмін, що відбулися в українській мові та в інших слов'янських і суміжних неслов'янських мовах, не є в студіях такого ґатунку річчю звичайною. Історичну фонологію української мови здебільшого розглядають ізольовано або ж у порівнянні тільки з російською та білоруською мовами. За першого підходу предмет дослідження опиняється у вакуумі, за другого він невиправдано перехиляється лише в один бік. Поняття східнослов'янської єдності, якщо під ним мається на увазі щось більше, ніж суто географічна близькість, є такою самою метафорою, як "схід" чи "захід" сонця, що згадуються в мові на щодень усупереч науковим поглядам Коперника та Ґалілео Ґалілея, яких ми дотримуємося, стосовно місця Землі в Усесвіті. Якщо поняття східнослов'янської єдності має бути сенсовним з лінґвістичного пункту зору, його треба вивести як результат дослідження, а не постулювати голослівно від початку. До порівняння насамперед залучаються сусідні слов'янські мови: російська, білоруська, польська, словацька (в її схід-

ному діалектному варіанті) та болгарська. Дані з інших слов'янських мов використовуються лише винятково, коли цього вимагає специфіка аналізованого матеріалу.

Писемні пам'ятки в монографії використано якнайповнішою мірою. Подекуди приклади взято безпосередньо з рукописів, таких як «Кодекс» Ганкенштайна (Національна бібліотека, Відень), «Флорентійський Псалтир» (Лаврентіївська бібліотека родини Медічі, Флоренція — завдяки сприянню проф. Карло Вердьяні), «Лавришівська Євангелія» (Бібліотека Музею Чарторийських, Краків) та ін. Проте до більшості рукописів автор доступу не мав і мусив удовольнятися публікаціями, які часто не є надто певними джерелами. Тому їхні дані докладно зіставлялися між собою, зважаючи на загальний стан мови під дотичну добу. Однак коли-не-коли до книги все-таки могли вкрастися хибні дані з деяких недбало підготованих публікацій. Маймо надію, що вони унедійснюються завдяки іншим, поправніше відтвореним прикладам та загальному критичному підходові.

Недосяжними для автора були й багаті діалектні дані, зібрані в академічних установах Києва та Львова. І все ж, дарма що оприлюднення діалектного атласу української мови, давно вже готового до друку й нетерпляче очікуваного науковою спільнотою, без кінця відкладається, досить численні часткові публікації в багатьох випадках дозволяли робити певні висновки. Зрештою, дослідник ніколи не може охопити все розмаїття говірок тієї чи тієї мови в монографії про її історичну фонологію, а отже мусить у будь-якому разі оперувати більшими умовними одиницями — такими, як північне та південне наріччя, бойківські та лемківські говірки тощо, вдаючися до узагальнення й абстрагування, неуникненного вже з огляду на сам предмет.

Кожній важливій звукозміні присвячено окремий розділ. Найчастіше розділ починається із загального твердження, після якого подаються дані писемних пам'яток, діалектні записи та матеріал міжмовного зіставлення. Останній параграф (чи параграфи) щоразу являє собою спробу з'ясувати хронологію дотичної звукозміни й окреслити її можливі причини та очевидні наслідки. Як правило, позиції інших учених з кожного питання не висвітлюються; короткий виклад інших підходів подається лише тоді, коли випадок є спірним, а пропоноване розв'язання — здогадним. Наприкінці кожного розділу, одначе, додано вибрану, але досить розлогу бібліографію[1]. Це дає змогу всім охочим на власну руку детально запізнатися з іншими позиціями. (Огляд синтетичних курсів подано в 1.6, і посилання на ці праці не повторюються щоразу в окремих розділах).

---

[1] Бібліографія подається до 1975 р. Враховано лише кілька публікацій, що з'явилися 1976 р.

Звукозміни, які відбувалися поетапно, а отже й охоплювали різні періоди фонологічної еволюції української мови, розглянуто в кількох розділах, що кожен із них стосується певного періоду. Наприклад, у деяких позиціях протоукраїнський звук ***o*** змінювався на ***ȯ***, ***u***, ***ü***, перетворившися, нарешті, в сучасній українській мові на ***i*** (*бік* : *бóку*). Цей процес висвітлено в трьох розділах: 21, 33 і 45. Лише така організація матеріалу вможливлює дослідження обставин і причин кожної окремої стадії розвитку, бо вони є зрозумілими тільки в контексті свого часу. Читач, зацікавлений наскрізним розвитком якогось звука впродовж усіх періодів, мав би прочитати ці розділи як самодостатню цілість. Аналогічно, щоб простежити перехід ***e*** в ***i***, слід вибрати розділи 20, 22, 32 і 46; натомість історію складів, де після занепаду слабких єрів сонорний опинився між приголосними, відтворено в розділах 27, 35, 44 і 58. З другого боку, якщо та чи та звукозміна відбулася в чітко окреслений проміжок часу, але її наслідки згодом зазнали дрібної корекції, ці явища зафіксовано в тому самому розділі, де висвітлюється й основна звукозміна, всупереч суто хронологічному порядкові викладу.

Морфологія як така виходить за межі предмета цієї книги. Одначе в усіх тих випадках (досить численних), коли морфологія позначалася на висліді тієї чи тієї звукозміни, її вплив аналізується більш-менш детально. Згідно з цим, проблеми, що рівною мірою стосуються фонології та морфології, розглядаються у відповідних розділах.

Докладністю, а отже й обсягом, ця книга перевершує стандарти серії, в якій публікується, але представити нетрадиційні погляди простим накресленням головних ліній розвитку було б неслушно. Читач повинен мати доступ до всіх важливих фактів, що стосуються предмета. В ідеалі потрібні були б два видання: повне, розраховане на фахівців, і скорочене, для широких читацьких кіл. Проте існуюча ситуація на книжковому ринку таку розкіш унеможливлює. Той, хто хотів би зосередитися на більш принципових проблемах, може поминати параграфи, видрукувані дрібним шрифтом.

Значне нагромадження звукозмін у XII–XIII ст. спричинило зсуви у звуковій реалізації низки літер, уживаних у пам'ятках. Цим викликано перехід до змодифікованої транслітерації (див. транслітераційну таблицю). Суто умовно рубіжним для переходу до цієї змодифікованої транслітерації був визнаний 1387 р. Це не означає, що всі звукозміни, відображені в цьому переході (занепад єрів; ***g*** > ***h***; ***i***, ***y*** > ***ẏ***; ***ě*** > ***i*** та ін.), трапилися саме того року.

Хоча для сучасної української мови нормативний правопис, узаконений у Радянській Україні, аж ніяк не є адекватним, ми в книзі все ж його дотримуємось, але з одним відхиленням: якщо в цьому правописі та сама літера позначає [g] та [h], запроваджена нами транслітерація використовує одну з літер *g* чи *h* відповідно до потреби. Перехід від цих

двох літер до одного-єдиного "ґ", уживаного в сучасному радянському правописі, не завдасть клопоту читачеві.

Чимало географічних назв мінялися з бігом української історії, надто в останні часи. У книзі історичного характеру ми вважаємо за доречне вживати в деяких випадках історичні назви, надто ж ті, що й досі поширені серед місцевого українського населення, наприклад, *Берестя*, *Перемишль*, *Холм* (офіційно — *Брест*, *Пшемисль*, *Хелм*) та ін. Короткий перелік перейменованих міст подано після списку скорочень.

У праці з неслов'янськими джерелами неоціненну допомогу авторові надали Омелян Пріцак, Карл Г. Менґес (тюркські мови), Ніна Ґ. Ґарсоян, Крікор Г. Максудян, Джеймс Р. Рассел (вірменська мова), Марвін І. Герцоґ і Мордке Шехтер (ідиш та гебрайська мова). Мапи для цього видання накреслив Григорій Колодій. В усіх бібліотеках, де автор працював, йому дуже допомагали їхні співробітники. Особливий борг дяки автор має перед Романом Маланчуком (Нью-Йоркська публічна бібліотека), Бейсілом Надраґою (Бібліотека Конґресу, Вашінґтон), Джозефом Данко (Бібліотека Йейльського університету), Марі Авріль (Національна бібліотека, Париж) і Даґмар Кіпарскі (Бібліотека Гельсінкського університету). Джон С. Г. Сіммонз (Коледж усіх душ, Оксфордський університет) і Серж Асланоф (Інститут славістики, Париж) люб'язно допомогли авторові відшукати потрібні книги в Оксфорді та Парижі. Автор має до них усіх почуття глибокої вдячності.

Автор висловлює свою щиру подяку за надану йому 1967 р. Американською радою наукових товариств дослідницьку стипендію, що вможливила інтенсивне збирання матеріалу для книги й морально його підтримала, а також за стипендію від Національного фонду сприяння гуманітарним наукам (1974 р.), що дала змогу завершити працю над рукописом набагато раніше, ніж це могло б статися в противному разі. Сама публікація почала здійснюватися завдяки фінансовій підтримці Канадського інституту українських студій (1977 р.).

Книга не претендує на остаточне розв'язання всіх заторкнутих проблем. Для цього ще бракує необхідних передумов. Автор поділяє думку Олександра Потебні, висловлену близько 1867 р.: "Якщо дослідник робить хибні висновки з засновків, недостатньо повних не через його власне недбальство, то й сам він має слушність і наука від цього може мати тільки зиски. Навпаки, шкідливо відкладати працю до часу нагромадження матеріалів з тим, щоб, коли їх буде досить, будувати без помилок, одразу ж начисто"[2]. У випадку багатьох проблем, що вважаються за розв'язані (часто за допомогою безупинного чаклунського повторювання певних заяложених формул), автор намагався принаймні показати їх

---

[2] Потебня А. "Общий литературный язык и местные наречия". *Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження.* К., 1962, с. 63.

складність. У кожному разі, автор має надію, що ця книга становитиме крок уперед, до ліпшого пізнання предмета.

Книга рішуче відходить від деяких кліше й не вкладається до офіційно прописаної схеми. Автор здає собі справу з того, що в наші дні провідна роль у ширенні певних наборів ідей належить атомовим бомбам, танкам, засобам пропаґанди та відвертому пристосовництву — як за доби Середньовіччя вона належала вогнищам інквізиції, пропаґанді та тому ж таки пристосовництву. І все ж хочеться вірити, що неперекручені факти й обґрунтовані думки зрештою вторують собі шлях.

Колумбійський університет
Нью-Йорк, жовтень 1976 р.

СКОРОЧЕННЯ

1. ПРИКМЕТНИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ МОВ І ДІАЛЕКТІВ

білор. — білоруський
бойк. — бойківський
болг. — болгарський
бук.-пок. — буковинсько-покутський
вірм. — вірменський
вол. — волинський
врх. луж. — верхньолужицький
врх. нім. — верхньонімецький
гал.-под. — галицько-подільський
гр. — грецький
гуц. — гуцульський
ґот. — ґотський
давн. — давньо-...
давн. сканд. — давньоскандинавський
ест. — естонський
закарп. — закарпатський
зах. — західний, західно-...
зах. поліс. — західнополіський
і. є. — індоєвропейський
іран. — іранський
іт. — італійський
каз. — казахський
калм. — калмицький
карел. — карельський
карп. — карпатський
київ. — київський
київ.-поліс. — київсько-поліський

кр. тат. — кримськотатарський
лат. — латинський
лемк. — лемківський
лит. — литовський
лот. — лотиський
мак. — македонський
монг. — монгольський
надсян. — надсянський
нжн. луж. — нижньолужицький
нім. — німецький
осет. — осетинський
півд. — південний, південно-...
півн. — північний, північно-...
пол. — польський
полт. — полтавський
прасл. — праслов'янський
ранньосер. — ранньосередньо-...
рос. — російський
рос.-ц. сл. — церковнослов'янський російської редакції
рум. — румунський
сер. — середньо-...
серб.-хорв. — сербсько-хорватський
серб.-ц. сл. — церковнослов'янський сербської редакції
сер. поліс. — середньополіський
словац. — словацький
словен. — словенський
слов'ян. — слов'янський
ст. — старо-...
сх. — східний, східно-...
сх. поліс. — східнополіський
тат. — татарський
тур. — турецький
тюрк. — тюркський
уг. — угорський
укр. — український
ц. сл. — церковнослов'янський
чаґат. — чаґатайський
чес. — чеський
чув. — чуваський

2. МОВОЗНАВЧІ ТЕРМІНИ

абл. — аблатив
ак. — акузатив
акт. — активний
аор. — аорист
вищ. ст. — вищий ступінь порівняння
вок. — вокатив
ґен. — ґенітив
дат. — датив
дв. — двоїна
діал. — діалектний
док. — доконаний
жін. — жіночий
заст. — застарілий
зб. — збірний
здрібн. — здрібнілий
інстр. — інструменталь
інф. — інфінітив
ітер. — ітеративний
лок. — локатив
мин. — минулий
мн. — множина
нак. сп. — наказовий спосіб
недок. — недоконаний
ном. — номінатив
обл. — область
одн. — однина
пас. — пасивний
присв. — присвійний
простор. — просторічний
сер. — середній
суч. — сучасний
теп. — теперішній
чол. — чоловічий

3. У БІБЛІОГРАФІЇ: НАЗВИ ПЕРІОДИЧНИХ І СЕРІЙНИХ ВИДАНЬ, ЮВІЛЕЙНИХ ЗБІРНИКІВ

АЮЗР	Архив Юго-Западной России. — Киев, 1859–1914. — Ч. 1–8 (Із дальшим поділом на 35 томів).
БЛ	Беларуская лінгвістыка. — Мінск, 1972 –.
Весці	Весці Акадэміі навук БССР. Серыя грамадскіх навук. — Мінск, 1956.
ВСЯ	Вопросы славянского языкознания. — Львов, 1948–1963 (з 1958 р. — Питання слов'янського мовознавства).
ВУИ	Варшавские университетские известия. — Варшава, 1870–1915.
ВЯ	Вопросы языкознания. — М., 1952 –.
ГСУ	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факультет. — София, 1908/09–1951.
ДБ	Діалектологічний бюлетень. — К., 1949–1962.
ДМУМ	Дослідження і матеріали з української мови. — К., 1959–1964.
ЖМНП	Журнал Министерства Народного Просвещения. — СПб., 1834–1917.
Зб. КДІУМ	Збірник Комісії для дослідження історії української мови. — К., 1931.–Т. 1.
Зб. ЦДКУ	Збірник Центральних державних курсів українознавства. — Х., 1928–1930.
ЗИАН	Записки Императорской Академии Наук. — СПб., 1862–1895.
ЗІФВ	Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1919–1931.
ЗНТК	Записки Українського Наукового Товариства в Києві. — К., 1908–1918.
ЗНТШ	Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1892 –.
ЗЧВВ	Записки Чина св. Василія Великого. — Жовква, 1924–1940; Рим, 1949 –.
ИОЛЯ	Известия Отделения литературы и языка АН СССР. — М.; Л., 1940–1941, 1944 – (з 1964 р. — Серия литературы и языка).
ИОРЯС	Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. — СПб. (Пг.; Л.), 1896–1927.
ИРЯС	Известия по русскому языку и словесности. — Л., 1928–1930.
Иссл. РЯ	Исследования по русскому языку. — СПб., 1885–1914.
ІДжВ	Історичні джерела та їх використання. — К., 1964–1972.
КС	Киевская Старина. — Киев, 1882–1906.

КУИ	Киевские Университетские Известия. — Киев, 1861–1919.
ЛСбГРМ	див. *НСбГРМ*
НЗ	Наукові записки (укр.), Научные записки (рос.).
НЗб. Груш.	Науковий збірник присвячений проф. Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). — Львів, 1906.
НЗб. Свидн.	Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. — Пряшів, 1965–1972.
НЗбУВУ	Науковий збірник Українського Вільного Університету. — Прага (з 1948 р. — Мюнхен), 1923–.
НСбГРМ	Науковый Сборник, издаваемый Литературным Обществом Галицко-Русской Матицы. — Львов, 1865–1868. Пізніші назви: Литературный Сборник (Львов, 1869–1890), Научно-Литературный Сборник (Львов, 1901–1908).
ОЛДП	Общество любителей древней письменности. Нумерные издания. — СПб., 1876–1917.
Отч. Увар.	Отчет о ... присуждении наград графа Уварова. — СПб., 1857–1918.
ПДПИ	Памятники древней письменности и искусства. — СПб. (Пг., Л.), 1878–1925.
ПІМ	Працы Інстытута мовазнавства АН БССР. — Мінск, 1954–1961.
ПІРУМ	Питання історичного розвитку української мови. — Х., 1962.
ППЛ	Памятники полемической литературы в Западной Руси. — СПб., 1878–1903. — Т. 1–3 (Серія в рамцях *РИБ*).
ПРДН	Праці ... республіканської діалектологічної наради. — К., 1961–1971.
Просв.	Науковий Збірник Товариства Просвіта в Ужгороді. — Ужгород, 1922–1938.
ПУІФТП	Праці Українського Історично-Філолоґічного Товариства в Празі. — Прага, 1923–1944.
ПУМ	Питання українського мовознавства. — Львів, 1956–1962.
ПУРМЛ	Пам'ятки українсько-руської мови й літератури. — Львів, 1896–1930.
РЛ	Радянське літературознавство. — К., 1957–.
РМ	Рідна мова. — Варшава, 1933–1939.
РФВ	Русский Филологический Вестник. — Варшава, 1879–1918.
Сб. ОРЯС	Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук. — СПб. (Л.), 1867–1928.
СбРЯС	Сборник по русскому языку и словесности. — Л., 1929–1930.

Сб. ХИФО Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. — Харьков, 1886–1914.
Сл. мовозн. Слов'янське мовознавство. — К., 1958–1967.
Сов. арх. Советская археология. — М., 1957 –.
ТИРЯ Труды Института русского языка АН СССР. — М., 1949–1950.
ТИЯ Труды Института языкознания АН СССР. — М., 1952–1960.
ТКДА Труды Киевской Духовной Академии. — Киев, 1860–1917.
ТМАО Древности. Труды Московского Археологического Общества. — М., 1865–1916.
Тр. арх. Труды ... археологического съезда, бывшего в ... 1871–1916.
УДЗ Український діалектологічний збірник. — К., 1928–1929.
УЗ Учені записки (укр.), Ученые записки (рос.).
УІЖ Український історичний журнал. — К., 1957 –.
Укр. арх. Українсько-Руський Архів. — Львів, 1906–1921.
Укр. К. Україна. — К., 1907, 1924–1932.
Укр. П. Україна. — Париж, 1949–1953.
УМЛШ Українська мова і література в школі. — К., 1963 –.
УМШ Українська мова в школі. — К., 1951–1963.
ФЗ Филологические Записки. — Воронеж, 1860–1917.
ФН Научные доклады высшей школы. Филологические науки. — М., 1958 –.
ЧОИДР Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. — М., 1845–1848; 1858–1917.
ЧОНЛ Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. — Киев, 1879–1914.
Юв. [Ювілейний збірник].
Юв. Білодід Слово і труд. Збірник до 70-річчя академіка І. К. Білодіда — К., 1976.
Юв. Виногр. Проблемы современной филологии. Сборник статей к семидесятилетию академика В. В. Виноградова. — М., 1960.
Юв. Груш. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. — К., 1928. — Т. 1–2 (= Збірник історико-філологічного відділу УАН. — Ч. 76).
Юв. Крап. Беларускае и славянскае мовазнавства. Да 75-годдзя акадэміка АН БССР Кандрата Кандратавіча Крапівы. — Мінск, 1972.
Юв. Ларін Вопросы теории и истории языка. Сборник в честь профессора Б. А. Ларина. — Л., 1963.

Юв. М. Дрінов Исследования в чест на Марин С. Дринов. — София, 1960.
Юв. Мих. Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. — К., 1915.
Юв. Міл. Сборник в чест на проф. Л. Милетич на седемдесетгодишната от рождението му. — София, 1933.
Юв. Собол. Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского. — Л., 1928 (= Сб. ОРЯС 101).
Юв. F. Kopečný Miscellanea Linguistica: K sedesátinam Františka Kopečného. — Brno, 1971.
Юв. J. Ferrell Papers in Slavic Philology 1. — Ann Arbor, 1977.
Юв. Jagić Zbornik u slavu V. Jagića. — Berlin, 1908.
Юв. J. Zubatý Sborník vydaný na pamět čtyřicetiletého učitelského působení Prof. Josefa Zubatého na Univerzitě Karlově, 1885–1925. — Praha, 1926.
Юв. Max Vasmer Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag am 28. Februar 1956. — Wiesbaden, 1956.
Юв. Rozwadowski Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski 2. — Kraków, 1928.
Юв. Ružičić Xenia Slavica: Papers Presented to Gojko Ružičić on the Occasion of his Seventy-Fifth Birthday, 2 February 1969. — The Hague, 1975.
Annals The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. — New York, 1951 –.
ASPh Archiv für slavische Philologie. — Berlin, 1876–1929.
BB Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen [Bezzenberger Beiträge]. — Göttingen, 1877–1906.
BPTJ Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. — Kraków, 1927 –.
ByzSl Byzantinoslavica. — Praha, 1929 –.
DS Denkschriften der Kaiserlichen (Österreichischen) Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. — Wien, 1850 –.
IJSLP International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. — The Hague, 1959 –.
JaČ Jazykovedný časopis Slovenskej akadémie vied. — Bratislava, 1947 –.
JaSb Jazykovedný sborník Slovenskej akadémie vied a umení. — Bratislava, 1947–1952.
JaŠ Jazykovedné štúdie. — Bratislava, 1956–.
JФ Јужнословенски филолог. — Београд, 1914–.
JP Język Polski. — Kraków, 1913 –.
KZ Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen [Kuhns Zeitschrift]. — Berlin; Göttingen, 1852 –.

La	Language. — Baltimore, 1925 –.
LF	Listy filologické. — Praha, 1874 –.
LSc	Linguistica Slovaca. — Bratislava, 1939–1948.
LSł	Lud Słowiański. — Kraków, 1929–1938.
PF	Prace Filologiczne. — Warszawa, 1885 –.
PJ	Poradnik Językowy. — Warszawa, 1901 –.
RÉS	Revue des Études slaves. — Paris, 1921–1969.
RicSl	Ricerche slavistiche. — Roma; Firenze, 1952 –.
RmSl	Romanoslavica. — Bucureşti, 1958–1970.
RS	Rocznik Slawistyczny. — Kraków, 1908 –.
SB	Sitzungsberichte der Kaiserlichen (Österreichischen) Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. — Wien, 1888 –.
SbMSl	Sborník Matice Slovenskej. — Turč. Sv. Martin, 1922–1939.
ScSl	Scando-Slavica. — København, 1954–.
SEER	The Slavonic and East European Review. — London, 1922 –.
SFFUK	Sborník (згодом Zborník) filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. — Bratislava, 1922–1932, 1959 –.
SFPS	Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. — Warszawa, 1955 –.
Sl	Slavia. — Praha, 1922 –.
SOr	Slavia Orientalis. — Warszawa, 1951 –.
SprLTN	Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie. — Lwów, 1921–1939.
SR	Slavistična revija. — Ljubljana, 1948 –.
StSlHg	Studia slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. — Budapest, 1955 –.
WSJb	Wiener slavistisches Jahrbuch. — Wien, 1950 –.
WSl	Die Welt der Slaven. — Wiesbaden, 1956 –.
ZPSS	Z Polskich Studiów Slawistycznych. — Warszawa, 1958 –.
ZSPh	Zeitschrift für slavische Philologie. — Leipzig (пізніше — Heidelberg), 1924 –.

4. МАПИ Й АТЛАСИ

Ващенко	Ващенко В. Полтавські говори. — Х., 1957.
ВДВЯ	Вопросы диалектологии восточнославянских языков. — М., 1964.
ДАБМ	Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. — Мінск, 1963.
Дзендз.	Дзендзелівський Й. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. — Ужгород, 1958–1960. — Т. 1–2.

Жилко, *Говори* Жилко Ф. Говори української мови. — К., 1958.
Жилко, *Нариси* Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. — К., 1966.
КДА Бернштейн С., Иллич-Свитыч В., Клепикова Г., Попова Т., Усачева В. Карпатский диалектологический атлас. — М., 1967.
Паньк. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей. — Прага, 1938.
ПРДН Праці [...] республіканської діалектологічної наради. — К., 1961–1971.
СГ Середньонаддніпрянські говори. — К., 1960.
УДМ Українська діалектна морфологія. — К., 1969.
УЛГ Українська лінгвістична географія. — К., 1966.
ASJ Atlas slovenského jazyka. — Bratislava, 1968.
Dejna Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. — Wrocław, 1957.
Karaś-Zilyns'kyj Studia nad dialektologią ukraińską i polską (pod red. M. Karasia). — Kraków, 1975 (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, nr. 376).
Lizanec Lizanec P. Magyar-Ukrán nyelvi kapcsolatok. — Ungvár, 1970.
Stieber Stieber Z. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny. — Łódź, 1956–1964.

НОТАТКА ПРО УКРАЇНСЬКІ ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ

Уживана в тексті назва	*Раніше*
Білгород-Дністровський	Акерман
Виноградів	Севлюш
Дніпропетровськ	Катеринослав
Запоріжжя	Олександрівськ
Первомайськ	Ольвіополь і Голта
Щорс	Сновськ
Хмельницький	Проскурів
	Тепер
Баришпіль	Бориспіль
Бахмут	Артемівськ
Броварі	Бровари
Гадяче	Гадяч
Заслав	Ізяслав
Здовбунів	Здолбунів

Куп'янка	Куп'янськ
Лисавет	Кіровоград
Лубні	Лубни
Мукачево	Мукачеве
Ніжен	Ніжин
Олешки	Цюрупинськ
Прилука	Прилуки
Ромен	Ромни
Станислав(ів)	Івано-Франківськ
Хвастів	Фастів
Христинопіль	Червоноград

	Назва офіційною мовою відповідної держави
Бардіїв	словац. Bardejov
Берестя	білор. Брэст
Біла	пол. Biała Podlaska
Білгорай	пол. Biłgoraj
Більськ	пол. Bielsk Podlaski
Володава	пол. Włodawa
Вороніж	рос. Воронеж
Вранів	словац. Vranov nad Topl'ou
Гайнівка	пол. Hajnówka
Городище	пол. Horodyszcze
Городно	білор. Гродна
Грубешів	пол. Hrubieszów
Дорогичин	білор. Драгічын
Єйськ	рос. Ейск
Заблудів	пол. Zabłudów
Замостя	пол. Zamość
Земплин	словац. Zemplín
Івацевичі	білор. Івацэвічы
Казимир	пол. Kazimierz
Камьонка	словац. Kamienka
Лучиця	пол. Łęczyca
Любашів	пол. Lubaszów
Милейчичі	пол. Milejczyce
Михайлівці	словац. Michalovce
Нямець	рум. Neamț
Одрехова	пол. Odrzechowa
Перемишль	пол. Przemyśl
Ряшів	пол. Rzeszów
Свидник	словац. Svidník

Сигіт	рум. Sighet (Sighetu Marmației)
Сучава	рум. Suceava
Сянік	пол. Sanok
Тарнів	пол. Tarnów
Холм	пол. Chełm
Яндовище	рос. Ендовище

5. ПАМ'ЯТКИ

Агап.	«Агапита діакона [...] главізны поучителны» — 43.4.4
Алекс.	Александрія — 43.4.15
Ал. чел. Бож.	«Алексѣй человѣкъ Божій» (шкільна драма) — 43.4.7
Андр.	«Оборона вѣрному каждому человѣку» М. Андрелли — 43.4.4
Антол. Біл.	антологія релігійних текстів, скомпонована Білявським — 57.4.2
Антол. Присл.	антологія релігійних текстів, скомпонована І. Прислопським — 57.4.2
Анθол.	антологія, видрукувана в Києві 1619 р. — 43.4.2
Ап. Ант.	Апостол Антоновця — 29.6.2
Арс. Коц.	«Грамматика россская» Арсенія Коцака — 57.4.13
Арх. Єв.	Архангельська Євангелія — 14.6.1
Арх. Лѣств.	Ліствиця "архівська" — 43.4.3
Арх. Сул.	документи з архіву Сулим — 43.4.12
Астр.	астрономічна мапа, складена Копиєвським — 43.4.5
Баран.	Лазар Баранович — 43.4.3
Бард.	лист, написаний розбишаками до бардіївських властей — 29.6.13г
Баришп.	Баришпільські ратушні книги — 43.4.12
Бенк. дух.	«Бенкет духовный» — 43.4.6
Бер. Hank.	уривки антології церковних гімнів та Служебника, написані на берегах Hank. — 14.6.3
Берло	заповіт Івана Берла — 43.4.14
Бес. Єв. Гр.	«Бесѣды на Евангелие Григория Великого» — 14.6.3
Бесѣда	«Иоанна Златоустаго бесѣда [...] о воспитании» — 43.4.4
Библ. Ап.	Апостол із Библа — 14.6.2
Біз. Єв.	Бізанівська Євангелія — 43.4.1
Біл.-Нос.	«Малороссійскій словарь» П. Білецького-Носенка — 57.4.13
Богосл. Митр.	«Богословия» попа Митра — 57.4.2

Бодж. Уч. Єв.	Учительна Євангелія, знайдена в селі Боджяні (Бачка, Юґославія) — 43.4.1
Бог. і Лаз.	діалог про багача та Лазаря — 43.4.7
Брадач	див. Мукач. лист.
Бражн.	«Житіе о бражнику» — 57.4.10
Братк. Уч. Єв.	Учительна Євангелія з Братковичів — 43.4.1
Букварь	«Букварь ꙗзыка славенска» (Трнава, 1699) — 43.4.9
Варл. Йоас.	«Повість про Варлаама та Йоасафа» — 43.4.15
Вас. Остр.	«О единой [...] вѣрѣ» Василя Суразького (Острозького) — 43.4.4
Вел. зерц.	«Великое зерцало» (рукопис) — 43.4.15
Верб. Єв.	Євангелія з Верби — 29.6.1
Виґолекс.	Виґолексинський рукопис — 14.6.4
Вич. Єв.	Вичинська Євангелія — 43.4.1
Вірм.	вірменські пам'ятки, писані на Україні — 29.6.13б, 43.4.16
Вірші Кл. Зин.	вірші Климентія Зиновієва — 43.4.6
Войцех.	«Собраніе словъ малороссійскаго нарѣчія» І. Войцеховича — 57.4.13
Вол. Єв.	Волинська Євангелія (писана Петром) — 29.6.1
Волков.	«Розмышляннє о муцѣ Христа Спасителя» Й. Волковича — 43.4.6
Вопр.	«Вопросы и отвѣты православному зъ папежникомъ» — 43.4.4
Вранів	вранівський інвентар (перепис) — 57.4.11
Вѣзер. цн.	«Вѣзерꙋнокъ цнотъ [...] Елисеꙗ Плетенецкого», написаний Ол. Митурою — 43.4.6
Вѣчн. пек.	«Зобране або сума того вшего, що сѧ (о) вѣчности пекельной [...] повѣдило» Г. Дрекселіуса — 43.4.4
Гадинк. зб.	збірник текстів релігійного змісту, скомпонований І. Дашовським у Гадинківцях — 57.4.2
Гал. Єв.	Євангелія, переписана в Галичині між 1266 і 1301 рр., (найімовірніше, 1288 р.) — 14.6.1
Гар. Смотр.	вірші Гарасима Смотрицького — 43.4.6
Гебр.	тексти гебрайською мовою — 29.6.13, 43.4.16
Генеральное слѣдствіе	Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ [...] полку (перепис 1729–1730 рр.) — 57.4.11
Геннад. Полт.	збірник текстів релігійного змісту ігумена Геннадія з Полтави — 43.4.2
Георг. Ам.	«Книгы временныꙗ и ѡбразныꙗ» Георгія Амартола — 14.6.7
Георг. Заруб.	послання Георгія Зарубського — 14.6.3 (див. також Сл. Єфр. Сир.)

Глезна	послання "руських князів" із приводу висвячення Йони Глезни — 29.6.4
Горл.	«Брань честнихъ седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними» Йоасафа Горленка — 57.4.5
Город. Єв.	Євангелія з Городища — 14.6.1
Город. Літоп.	Городенківський літопис — 57.4.4
Гр.	грамоти — 14.6.8, 29.6.10, 43.4.12, 57.4.11
Грам. Павл.	«Грамматика малороссійскаго нарѣчія» та «Прибавленіе къ грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського — 57.4.13, 57.4.8
Гр. Бог.	Слова Григорія Богослова (Назіянзина) — 14.6.3
Григ.-Бар.	«Странствования [...] по святым местам Востока» Василя Григоровича-Барського — 57.4.14
Густ. літоп.	літопис Густинського монастиря — 43.4.10
Ґал.	«Ключъ разумѣнія» Іоаникія Ґалятовського — 43.4.3; також його «Небо новоє» та «Скарбница потребная» — 43.4.2; крім того, «Месїа правдивый» — 43.4.4
Ґерлах. Ап.	Ґерлахівський Апостол — 43.4.1
Ґр. ур.	уривок Євангелії з Ґраца — 14.6.1
Данил.	інтерлюдія на Різдво та пісні, зібрані І. Даниловичем — 57.4.7, 57.4.9
Дерн.	інтерлюдії з Дернового — 43.4.8
Диал. паст.	«Диалог пастырей» — 57.4.5
Діал. Полік.	«Слово о любои смерти» («Dialog Polikarpa ze śmiercią») — 43.4.7
Діар. Аф. Фил.	«Діаріушъ» Афанасія Филиповича — 43.4.14
Діаріушъ	«Діаріушъ или Журнал» гетьманської канцелярії — 57.4.14
Дівов.	«Разговоръ Великороссіи съ Малороссіею» С. Дівовича — 57.4.5
Дм. Зіньк.	українська копія Біблії Ф. Скорини, зроблена Дмитром із Зінькова — 29.6.2
Добр. Єв.	Добрилова Євангелія — 14.6.1
Добром. літоп.	Добромильський літопис С. Коростенського — 43.4.10
Довгал.	«Комическое дѣйствіе» і «Властотворній образъ человѣколюбія Божія» М. Довгалевського — 57.4.5, 57.4.7
Довг. Єв.	Євангелія з Довгого — 29.6.1
Довж. Єв.	довжанська Євангелія (з Довжки) — 43.4.1
Дос. Суч.	слова Йоана Золотоустого, скомпоновані Досифеєм Сучавським — 43.4.2
Дума	«Duma kozackaia o woyni s kozakami nad rikoiu Styru» — 43.4.6
Еввинѣяш	«Исторія о пышном цесару Еввинѣяшу» — 57.4.10

Елегія	вірші про кару Божу — 43.4.6
Єв. №№ 169, 452	рукописні Євангелії — 29.6.1
Єв. №№ 23, 30, 31, 54, 77, 88, 192, 425, 1645, 13174, 29519	рукописні Євангелії — 43.4.1
Єв. Верк.	Євангелія Верковича — 14.6.1
Єв. Гал.	Євангелія Галицька (1144) — 14.6.1
Єв. Євс.	Євангелія, написана поповичем Євсевієм — 14.6.1
Єв. Нег.	Євангелія, перекладена В. Негалевським — 43.4.1
Єв. Полік.	Євангелія Полікарпова — 14.6.1
Єфр. Сир.	уривки зі слів св. Єфрема Сирина, переписані, можливо, в Перемишлі — 14.6.3
Жидовств.	писання та переклади зажидовілих — 29.6.2, 29.6.5
Жит. Бор. Гл.	Житіє Бориса та Гліба — див. Усп. зб.
Жит. кн. Волод.	Житіє князя Володимира — 43.4.2
Жит. княг. Ольги	Житіє княгині Ольги — 43.4.2
Жит. Сави	Житіє Сави Освященного — 14.6.4
Жит. Феод.	Житіє Феодосія — див. Усп. зб.
Житом.	актова книга Житомирського міського уряду — 43.4.12
Жугай	рукописна копія Біблії Ф. Скорини, зроблена Василем Жугаєм — 29.6.2
Загор.	заповіт Василя Загоровського — 43.4.12
Загор. Єв.	Загорівська Євангелія — 29.6.1
Закарп. гр.	закарпатська грамота 1404 р. — 29.6.10
Заріччя	записи з монастиря в Заріччі — 43.4.12, 57.4.12
Зарудн.	«Лексикон сирѣч синонима» та «От еврейского, греческаго и латинъскаго [...] тлъкования», скомпоновані Б. Зарудницьким — 57.4.13
Зарульський	«Описаніє о Малой Россіи и Украинѣ» С. Зарульського — 57.4.15
Зб. Голов.	збірник текстів релігійного змісту, скомпонований Головацьким — 57.4.2
Зб. Ярем.-Біл.	збірник текстів релігійного змісту, переписаний І. Яремецьким-Білахевичем — 57.4.2
Зерц. дух.	«Зерцало духовное» — 43.4.4
Златостр.	«Златоструй» — 14.6.3
Имстич.	записи з Имстичівського монастиря — 43.4.12, 57.4.12
Инд. царство	«Слово о индийском [...] царствіи» — 57.4.10
Ист. Рус.	«Исторія Русовъ» — 57.4.4
Иѳіка	«Иѳіка їерополїтїка или Фїлософїѧ нравоꙋчи́телнаѧ» — 43.4.4
Ів. Вел.	«Млеко [...]» і «Зеґаръ з полꙋзеґа́ркомъ [...]», збірки віршів Івана Величковського — 43.4.6

Ів. Виш.	«Книжка», збірка творів Івана Вишенського — 43.4.4
Ів. Макс.	«Ѳеатронъ или позоръ нравоучителныи», «Богомыслие в ползу правовѣрнымъ», «Алфавит собранный [...]» і «Богородице Дѣво» Івана Максимовича — 43.4.4, 43.4.6
Ів. Мінеї	Мінеї з Іваничів — 29.6.3
Ів. Уж.	«Граматыка словенскаıа» Івана Ужевича — 43.4.9
Ів. Фед.	буквар Івана Федоров(ич)а — 43.4.9
Ігнат.	збірка текстів, скомпонована священиком Ігнатієм — 43.4.3
Ізб. 1073	Ізборник князя Святослава — 14.6.6
Ізб. 1076	Ізборник 1076 р. — 14.6.6
Ізмар.	Ізмарагд — збірник, переписаний між 1462 і 1496 рр. — 29.6.6
Інтерм.	інтермедії — 43.4.8, 57.4.10
Іп. літоп.	Іпатський літопис — 14.6.7
Іп. сказ.	«Иполита съказаніє о антихристѣ» — 14.6.3
Ірм. Григ.	ірмологій Григоровича — 14.6.3
Ісп. зб.	збірник текстів релігійного змісту із села Іспас — 57.4.2
Йос. Фл.	Слово [...] Іωсипово ω полонєніи ієр(оу)с(а)л(и)ма
Кам.-Буз. Єв.	Євангелія з Кам'янки-Бузької (-Струмилової) 1411 і 1567 рр. — 29.6.1
Кам. Прол.	Пролог із Кам'янця поблизу Берестя — 29.6.3
Києв.-Печ. Патер.	різні версії Києво-Печерського патерика — 43.4.2
Київ. мол.	рукописні київські молитви — 43.4.3
Київ.-Лавр. Єв.	Євангелія Києво-Печерського монастиря — 14.6.1
Київ. Тр.	Київська (Лаврська) Тріодь 1627 р. — 43.4.2
Кир. Єрус.	повчальні слова Кирила Єрусалимського — 14.4.3
Клокоч. обр.	«Пѣснь о образе клокочевскомъ» — 43.4.6
Кл. Остр.	полемічні твори Клірика Острозького — 43.4.4
Ключ	«Ключ» (збірка, написана в Уґлянському монастирі) — 43.4.15
Кн. Госп.	«Книжица дла господарства [...]» — 57.4.12
Козач.	«Трагедія [...] о смерти [...] Уроша пятаго и о паденіи Сербского царства» та «Благоутробіе Марка Авpeлія» М. Козачинського — 43.4.5
Колоч. зб.	збірники текстів релігійного змісту з Колочави (1737 і 1747 рр.) — 57.4.2
Кондр.	збірка пісень, скомпонована Кондрацьким — 43.4.6
Конис.	«Воскресеніе мертвыхъ [...]» Г. Кониського (з інтермедіями) — 57.4.5, 57.4.7
Копист.	«Палінодія» та інші твори З. Копистенського — 43.4.4
Кор. Єв.	Євангелія з Королева — 29.6.1

Кор. літоп.	Короткий Київський літопис (у Супрасльському літописі) — 29.6.7
Котляр.	«Енеїда» Івана Котляревського — 57.4.7
Краткое лѣтоизобразителное описаніе	«Краткое лѣтоизобразителное знаменитых и памяти достойных дѣйств и случаев описаніе» — 57.4.4
«Краткое описаніе Малороссіи»	Краткий опис Малоросії, опублікований разом із «Літописом Самовидця»
Крем. грам.	«Грамматіки или писменница ꙗзы́ка слове́нскагѡ» (Крем'янець, 1638) — 43.4.9
Крех. Ап.	Крехівський Апостол — 29.6.2
Крех. літоп.	Крехівський літопис — 43.4.10
Креш. Єв.	Євангелія з Крешова — 29.6.1
Крол. рат. кн.	Кролевецька ратушна книга — 43.4.12, 57.4.11
Лавр. Єв.	уривки Євангелії, знайденої в Лаврові — 14.6.1
Лавр. Зиз.	«Грамматіка словенска» та «Лексис» Лаврентія Зизанія — 43.4.9
Лавриш. Єв.	Євангелія Лавришівського монастиря — 14.4.1
Ладом. Єв.	Євангелія з Ладомирова — 43.4.1
Лащ.	«Трагедокомедіа о награжденніи въ семъ свѣтѣ приісканнихъ дѣлъ, мзды въ будущей жизни вѣчной [...]» В. Лащевського — 57.4.5
Листовня	«Книга глаголемая листовня» — 43.4.12
Лис. Тр.	Лисеївська Тріодь — 57.4.2
Ліск. Єв.	Євангелія з Лісків — 29.6.1
Літк. Єв.	Євангелія з Літків — 43.4.1
Літм. антол.	антологія текстів релігійного змісту з Літманови — 57.4.2
Літоп. Бих.	літопис Биховця — 43.4.10
Літоп. Бобол.	літопис Л. Боболинського — 43.4.10
Літоп. Вол. Укр.	т. зв. Волинсько-Український літопис — 43.4.10
Літоп. Граб.	«Дѣйствія презѣльной [...] брани Богдана Хмелницкого» Григорія Граб'янки — 43.4.10
Літоп. Гукл.	літопис Гукливого — 57.4.4
Літоп. Ґав.	літопис Г. Ґаванського — 57.4.4
Літоп. Март. Бєл.	переклад твору Мартина Бєльського «Kronika świata» — 43.4.10
Літоп. Мовч. — Мазар.	літопис Мовчана з продовженням Мазаракі — 57.4.4
Літоп. Руб.	«Краткая лѣтопись Малыя Россіи» В. Рубана — 57.4.4
Літоп. Самов.	літопис Самовидця — 43.4.10
Літоп. Свидз.	літопис П. Свідзинського — 57.4.4
Літоп. Сул.	літопис Сулими — 57.4.4

Лохв.	Лохвицькі ратушні книги — 43.4.12
Луком.	«Собраніе историческое» С. Лукомського — 57.4.4
Лук. Терн.	Біблія Ф. Скорини, переписана Лукою з Тернополя — 29.6.2
Луц. Єв.	Луцька Євангелія — 14.6.1
Луц. син.	протоколи Луцького синоду — 43.4.4
Лѣк.	«Лѣкарство на ѡспалый умыслъ чоловѣчий» (скомпоновано Д. Наливайком) — 43.4.2
Лѣствичн.	«Собрание от главизн [...] Иоанна Лѣствичника» — 43.4.12
Лѣтоп. 1742	«Лѣтописец или описаніе краткое знатнѣйших дѣйств и случаев [...]», приписуваний Я. Лизогубові — 57.4.4
Лѣтоп. 1750	«Лѣтописец, в русских и полских що ся сторонах дѣяло [...]» — 57.4.4
Лѣчебн.	«Лѣчебник» із околиць Ромна — 57.4.12
Люб. Єв.	Євангелія з Любані — 43.4.1
Любл. бр.	документи Люблинського Спаського братства — 43.4.12
Любл. написи	написи в люблинській тюремній церкві — 29.4.12
Любл. прол.	люблинський уривок Прологу — 14.6.4
Любл. ур.	уривки з житія Юрія Змієборця та Різдва Богородиці, знайдені в Люблині (кін. XVI ст.) — 29.4.3
Люстр.	люстрації (описи) замків у Великому князівстві Литовському — 29.6.11, 43.4.12
Люцид.	«Люцидаръ» — 43.4.5
Ляскор.	«Образъ страстей міра сего [...]» та «Трагедо-комедія, изданная в академѣи [...]» С. Ляскоронського — 57.4.6
Льв. літоп. 1649	Львівський літопис — 43.4.10
Льв. літоп. 1740	літопис, скомпонований поблизу Львова — 57.4.4
Льв. Ставр. бр.	документи Львівського Ставропігійського братства — 43.4.12
Мазепа	листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни — 43.4.13
Мамай	«Книга о побоищи Мамая [...]» — 43.4.15
Мапа Мак.	мапа Литви, складена Томашем Маковським — 43.4.11
Мгар. літоп.	літопис Мгарського монастиря — 57.4.4
Мел. Піг.	«Діалогъ албо розмова» Мелетія Пігаса — 43.4.4
Мел. Смотр.	«Грамматіки славенския правилное сѵнтаґма» Мелетія Смотрицького — 43.4.9
Мик. Дил.	«Грамматика музикална» Миколи Дилецького — 57.4.12, 57.4.5
Мил. Бож.	«Милость Божія, Украину от неудоб носимых обид лядских [...] свободившая», шкільна драма — 57.4.5
Миргор.	актова книга Миргородської ратуші — 43.4.12
Миров.	лист П. Мировича — 57.4.14

Миръ Ґіз.	нотатки на берегах книжки І. Ґізеля «Миръ съ Богомъ человѣку» — 43.4.12
Мих. Єв.	Євангелія київського Свято-Михайлівського монастиря — 29.4.1
Миш.	«Исторія о козакахъ запорожскихъ» С. Мишецького — 57.4.15
Могила	"щоденник" (оповідь про чудеса вкупі з нотатками) та «Книга души, нарицаемая злото» Петра Могили — 43.4.2, 43.4.4
Молд. гр.	молдавські грамоти — 29.4.10, 43.4.11
Молд. Єв.	молдавська Євангелія (1502) — 29.4.1
Молд. літоп.	молдавські літописи — 29.4.7
Моск. Єв.	Євангелія, видрукувана в Москві бл. 1555 р. — 29.4.1
Мотр. літоп.	літопис Мотронинського монастиря — 57.4.4
Мст. Єв.	Євангелія князя Мстислава — 14.6.1
Мудр. предв.	«Мудрость предвѣчная» — 57.4.7
Мукач. лист.	збірка (копій) листів Івана Брадача — 57.411
Мукач. Пс.	мукачівський Псалтир — 29.4.2
Мукач. Тр.	мукачівський уривок Тріоді — 14.6.3
Надьф. ур.	надьфалуський уривок житія Бориса та Гліба — 29.6.3
Назир.	«Назиратель», російський переклад твору Петра Кресцентія «Kxięgi o gospodarstwie» — 43.4.16
Написи	напис(и) — 14.6.9, 29.6.12
Некраш.	гумористичні діалоги та вірші Івана Некрашевича — 57.4.7
Няґ.	няґівські казання — 57.4.3
Одрех. гр.	одрехівські грамоти — 29.6.10, 43.4.12
Оксф. Гепт.	Оксфордський Гептаглот (словник) — 43.4.9
Ом. Єв.	Євангелія з Омельна — 43.4.1
Онуфр. Харк.	вірші архімандрита Онуфрія Харківського — 43.4.6
О обр.	«О образѣхъ, о крстѣ» (антиреформаційний полемічний твір) — 43.4.4
Опис нам.	«Описаніе намѣстничествъ» (перепис) — 57.4.11
Остер	Остерські актові книги — 43.4.12
Остр. Бібл.	Острозька Біблія — 43.4.10
Остр. кграм.	«Кграматыка словеньска языка з газофилакіи [...] Острога» — 43.4.9
Остр. книж.	Острозька «Книжица» (збірка творів, спрямованих проти унії) — 43.4.4
Остр. літоп.	Острозький літописець — 43.4.10
Остр. Лям.	«Лямент» із Острога, підписаний ініціалами М. Н. — 43.4.6
Острожн. ур.	уривки Канонів св. Димитрія та Богородиці з Острожниці — 14.6.3

От. Негреб. «Отець Негребецький» (віршований сатиричний твір) — 57.4.8
Павло Алеп. «Подорожі антіохійського патріарха Макарія», описані Павлом Алепським — 43.4.16
Памва Бер. «Вѣршѣ» на Різдво Христове і «Лексиконъ славенороѡсскій и именъ тлъкованіе» Памви Беринди — 43.4.6, 43.4.9
Панд. XI ст. пандекти Антіоха — 14.6.3
Панд. 1307 пандекти Антіоха — 14.6.3
Передмови передмови, друковані в XVII ст. — 43.4.4
Перем. літоп. Перемиський літопис — 57.4.4
Перес. Єв. Пересопницька Євангелія — 29.6.1
Перестор. «Пересторога зѣло потребная [...]» (приписувана Й. Борецькому) — 43.4.4
Печ. написи написи в печері поблизу Києво-Печерської Лаври — 14.6.9
Пирят. Пирятинські ратушні книги — 43.4.12
Підг. літоп. літопис монастиря в Підгірцях — 43.4.10
Пістр. Алекс. «Александрія», переписана в Пістрялові — 57.4.10
Пітр. літоп. Пітровський літопис — 43.4.10
Пог. Погарські ратушні книги — 57.4.11
Покр. записи покрайні записи (на берегах церковних книг) — 43.4.12
Полет. листи Полетики — 57.4.15
Полт. актові книги Полтавського міського уряду — 43.4.2
Пом'ян. пом'яник(и) — 29.6.8, 43.4.11
Помор. літоп. Поморянський літопис — 57.4.4
Поселство «Поселство до папежа Сикста IV» київського митрополита Мисаїла — 29.6.4
Потій «Унія албо выкладъ преднейшихъ артикуловъ» (приписувана Іпатієві Потію); лист до князя Костянтина Острозького та «Антиризисъ или апологія» Іп. Потія — 43.4.4
Прип. собр. «Краткое припадковъ моралныхъ [...] собрание» (видане за підтримки Г. Бизантія) — 57.4.3
Присл. Кл. Зин. прислів'я, зібрані Климентієм Зиновієвим — 43.4.6
Прокопович твори Теофана Прокоповича «Владимир» та «Епінікіон сієсть пѣснь побѣдная» — 43.4.6, 43.4.7
Прол. Пролог 1518 р.; Пролог 1530 р. — 29.6.3
Прол. Воскр. «Проліог на Воскресеніє Христово» — 43.4.8
Прѣніе «Прѣніе бысть животу с смертію» («Приповѣсть о нѣкотором рыцери») — 43.4.15
Пс. 1397 Псалтир 1397 р., написаний Спиридонієм — 29.6.2
Пс. Бичк. Псалтир Бичкова (фраґмент) — 14.6.2
Пс. поч. XVII ст. Псалтир поч. XVII ст. — 43.4.1

Путн. Єв.	Путнянська Євангелія — 14.6.1
Путник	«Путник о градѣ Иерусалимѣ» — 43.4.5
Радив.	казання Ант. Радивиловського — 43.4.3
Ракош.	Ракошинський збірник — 43.4.5
Реєстр	козацький реєстр за Зборівською угодою — 43.4.11
Реймс. Єв.	Реймська Євангелія — 14.6.1
Решет. Уч. Єв.	Решетилівська Учительна Євангелія — 43.4.1
Рит. Ням.	«Риторика» Нямецького монастиря — 57.4.5
Ріґельман	«Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ее народѣ и казакахъ вообще» О. Ріґельмана — 57.4.4
Піздв. міст.	піздвяна містерія — 43.4.7
Романенко	лист полковника Андр. Романенка — 43.4.14
Рум. оп.	Рум'янцівський опис Малоросії — 57.4.11
Ряз. Корм.	Рязанська Кормчая — 14.6.5
Саков.	«Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного», написані К. Саковичем спільно з помічниками — 43.4.6
Самборина	збірник текстів релігійного змісту, скомпонований Ст. Самбориною — 57.4.2
Сам. Вел.	«Сказаніе о войнѣ козацкой зъ поляками» Сам. Величка — 57.4.13
Сафон.	«Кройника» Феодосія Сафоновича — 43.4.10
Свишт. Єв.	Євангелія зі Свиштова — 29.6.1
Св. Том.	апокрифічна Євангелія від Томи — 57.4.1
Симон.	«Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ» П. Симоновського — 57.4.4
Син. Патер.	патерик синайських монастирів — 14.6.4
Син. слав.	«Синоніма славеноросскаѧ» — 43.4.9
Сковор.	філософські твори та вірші Гр. Сковороди — 57.4.6
Скульський	«Вѣршѣ з трагѡ́дии Х(ристо)с па́схѡнъ» А. Скульського — 43.4.6
Славин.	«Лексиконъ латинскій з Калепина преложенный на славенскій» Є. Славинецького
Сл. безд.	«Слово во время бездождыя» — 43.4.3
Сл. Єфр. Сир.	слова (казання) Єфрема Сирина — 14.6.3
Словн. Макс.	латинсько-слов'янський словник Івана Максимовича — 57.4.13
Слово	«Слово к правовѣрним христианом ѥже не важитися всякому правовѣрному християнину присягати ни направо ни налѣво» («Цар Сонхос») — 43.4.15
Соколя	Сокільський рукопис — 57.4.2
Соф. антол.	антологія київського собору св. Софії — 43.4.15
Соф. написи	написи в київському соборі св. Софії — 14.6.9

СПб. Єв. — див. Єв. Пер.
Стародуб — Стародубські актові книги — 43.4.12
Старушич — «Казаньє погребовоє» І. Старушича — 43.4.3
Стат. Каз. — Статут короля Казимира — 29.6.6
Ст. Зиз. — «Казаньє свᲀтого Кирилла Патрїа́ръхи іерȣсалимъского», скомпоноване Ст. Зизанієм — 43.4.4
Ст. Іхн. — уривок зі «Стефаніта та Іхнілата» — 43.4.15
Стр. Хр. 1709 — «Страсти Г(оспод)а наш(о)го Х(рист)а» — 43.4.15
Стр. Хр. кін. XVI ст. — «Дѣйствіє на страсти Христовы» (анонімна шкільна драма) — 43.4.7
Стрят. Служ. — Стрятинський Служебник — 43.4.2
Студ. — Студійський монастирський статут — 14.6.5
Ст. Ус — заповіт Стефана Уса — 43.4.14
Суплика — «Суплика, або Замысл на попа» — 57.4.8
Супр. слов. — «Лексиконъ сирѣчъ словесникъ славенский», видрукуваний у Супраслі — 57.4.13
Танкр. — оповідь про Танкреда та Сиґізмунду — 43.4.15
Тар. Земка — вірші Тарасія Земки — 43.4.6
Тассо — «Ієрусалимъ свобожении», переклад твору Т. Тассо «La Gerusalemma liberata» — 43.4.6
Теребл. Прол. — Тереблянський пролог — 43.4.2
Тесл. — збірка Ст. Теслевцева — 57.4.2
Тип. 6 — колись Євангелія № 5 Московської Синодальної друкарні — 14.6.1
Тип. 7 — колись Євангелія № 6 Московської Синодальної друкарні — 14.6.1
Тисьм. — Тисьменичанський літопис — 57.4.4
Тиш. Алекс. — тишівська «Александрія» — 43.4.15
Толк. Пс. — «Толкованіе на Псалтирь» Афанасія Александрійського — 43.4.2
Торж. — «Торжество естества человѣческаго» (анонімна шкільна драма) — 43.4.7
Транкв.-Ст. — «Евангеліе учителное», «Зерцало богословіи» та «Перло многоцѣнное» К. Транквіліона-Ставровецького — 43.43, 43.4.6
Тр. Мойс. — Тріодь Мойсея Грішного, киянина — 14.6.3
Трн. Кат. — «Катехисисъ [...]» Йос. Де Камелліса, видрукуваний у Трнаві — 43.4.2
Трост. Уч. Єв. — Тростянецька Учительна Євангелія — 29.6.1
Туман. — «Лѣтописецъ Малыя Россіи» Ф. Туманського — 43.4.10, 43.4.13
Тупт. — казання Дмитра Туптала (Ростовського) — 43.4.3
Тур. — турецькі тексти з українськими власними та загальними назвами — 43.4.16

Тур. Єв.	Турійська Євангелія — 29.6.1
Турчин.	автобіографія Іллі Турчиновського — 57.4.14
Тухля	збірка текстів релігійного змісту, скомпонована Т. Поповичем у Тухлі — 57.4.2
Уг.	тексти, написані угорською мовою або латиною в Угорщині — 43.4.16
Ужг. мін.	Ужгородські Мінеї — 43.4.12
Ужг. півуст.	Ужгородський «Полꙋставъ» — 29.6.3
Ужг. рукоп.	рукописна збірка текстів релігійного змісту з Ужгорода — 57.4.2
Ур. Ап.	уривок з Апостола — 14.6.2
Урб.	«Урбар» — 57.4.11
Усп. зб.	т. зв. Успенський збірник — 14.4.4
Уч. Ап.	Учительний Апостол, видрукуваний Сльозкою — 43.4.1
Уч. Єв.	Учительні Євангелії — 29.6.1, 43.4.1, 57.4.1
Уч. Єв. Кап.	Учителна Євангелія Капишовського
Уч. Єв. Куз.	Учительна Євангелія, написана Павлом Кузикевичем — 57.4.1
Фарм.	книга про застосування ліків — 43.5
Феод. Черн.	листи Феодосія Чернігівського — 43.4.14
Філал.	«Апокрисисъ албо отповѣдь на книжкы о съборѣ берестейскомъ» Христофора Філалета — 43.4.4
Фіоль	книжки, видрукувані в Кракові С. Фіолем: «Осмогласник», «Часословец», «Триодь постная» і «Триодь цвѣтная» — 29.6.3
Фл. Пс.	Псалтир, що зберігається у Флоренції — 14.6.2
Фольварк	грамота, написана у Фольварку — 43.4.12
Фот.	«Трагедокомедія нарицаемая Фотій» Г. Щербацького — 57.4.5
Ханенко	щоденник М. Ханенка — 57.4.14
Хіл.	ірмологій Хіландарського монастиря — 14.6.3
Хіт. Алекс.	Хітарська «Александрія» — 57.4.10
Хм. літоп.	Хме́льницький літопис — 43.4.10
Холм. Єв.	Холмська Євангелія — 14.6.1
Хоруж. зб.	Хоружівська збірка — 43.4.2
Хр. Ап.	Христинопільський Апостол — 14.6.2
Хр. Євфр. Пол.	хрест княгині Євфросинії Полоцької — 14.6.9
Хронол.	«Хронологія высокославних ясневельможних гетманов» — 57.4.4
Хут. Служ.	Служебник Хутинського монастиря — 43.4.12, 57.4.12
Царство	«Царство Натуры Людскои» — 43.4.7
Черніг. літоп.	Чернігівський літопис (1725) — 57.4.4
Чет.	Четья (1489) — 29.6.3
Четв. Єв.	Євангелія з Четвертні — 29.6.1

Шаргор.	збірка під назвою «Библѣя малая», що її скомпонував священик *Григорій Димитъриєвич* із Шаргорода — 43.4.2
Шариш	збірка пісень із Вишного Тварожця (Шариш) — 57.4.9
Шестокр.	«Шестокрил», текст із астрономії — 29.6.5
Штеф. Воєв.	пісня про Штефана Воєводу — 29.6.9
Шумл.	«Зерцало до прейзрінія [...] віри святои» і «Метрика албо реестръ на пораду Церкви» Йос. Шумлянського — 43.4.4
Юр. Єв.	Євангелія, замовлена новгородським Юрієвим монастирем — 14.6.1
Язл. Єв.	Учительна Євангелія з Язловця — 43.4.1
Як. Марк.	щоденник Якова Марковича — 57.4.14
Өеодор.	«Помощникъ у домувствѣ и между людьми» Н. Өеодоровича (М. Федоровича) — 57.4.12
Vмнологі́а	«Vмнологі́а сѝ есть Пѣснóсловїє» (панегірик) — 43.4.6
Ass.	Codex Assemanius (ст. ц. сл.)
AT	Acta Pauli et Teclae — 14.6.4
Beauplan	Мапи та «Опис України» Ґ. Левассера де Боплана — 43.4.11, 43.4.16
Cederhielm	листи Седер'єльма — 43.4.16
Cozianul	«Lexicon slavo-românesc şi tîlcuirea numelor» Мардаріє Козянула — 43.3
Dial.	Dialogus de passione Christi — 43.4.7
Dictionarium	«Dictionarium slavonico-latinum» А. Корецького та Є. Славинецького — 43.4.9
Elementa	«Elementa puerilis instructionis in lingva latina» (підручник, виданий за підтримки М. Ольшавського) — 57.4.13
Gaw.	інтерлюдії Якуба Ґаватовича — 43.4.8
Güldenstädt	«Reisen durch Rußland und im Caucasischen Gebürge» Й. А. Ґюльденштедта — 57.4.14
Hallart	щоденник Галларта — 43.4.16
Hank.	Кодекс фон Ганкенштайна — 14.6.3
Hiltebrandt	«Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel» К. Я. Гільтебрандта — 43.4.16
Juel	«En rejse til Rusland under tsar Peter» Ю. Юля — 43.4.16
Lassota	щоденник Еріха Ляссоти — 43.4.16
Lavall	документи Лаваля — 43.4.16
Lex. Loc.	«Lexicon universorum Regni Hungariae locorum popolusorum» — 57.4.11
Lyth	щоденник Люта — 43.4.16

Mar.	Codex Marianus (ст. ц. сл.)
Mar. Jaśl.	«Dictionarium Sclauo-Polonicum» Мар'яна з Яслиськ — 43.4.9
Norsberg	щоденник Ношберга — 43.4.16
Passio Condr.	Passio S. Condrati — 14.6.4
Petré	щоденник шведської кампанії Р. Петре — 43.4.16
Płachta	«Pieśń kozaka Płachty» — 43.4.6
Posse	щоденник Поссе — 43.4.16
PS	Psalterium Sinaiticum (ст. ц. сл.)
Rutka	«Angelicus [...] Thomas Aquinas [...] contra [...] Ioannicium Galatowski» Т. Рутки — 43.4.4
Siltmann	щоденник Д. Н. фон Зільтмана — 43.4.16
Spåre	щоденник Споре
Sperling	листи Сперлінґа
Suprasl.	Codex Suprasliensis (ст. ц. сл.)
Tragedia	«Tragedia ruska bárzo piękna y krotochwilna» — 43.4.8
Vimina	«Relazione dell'origine e dei costumi dei Cosacchi» Ал. Віміни — 43.4.16
Weihe	щоденник Ф. К. фон Ває зі шведського походу на Україну — 43.4.16
Welling	звіт Ґ. Веллінґа про дипломатичні перемовини з Богданом Хмельницьким — 43.4.16
Werdum	«Tagregister von dem Feldzug [...] durch Podolien und die Ukraine» У. фон Вердума — 43.4.16
Westerman	щоденник Вестермана — 43.4.16
Zogr.	Codex Zographensis (ст. ц. сл.)
Ἀδελφότης	Ἀδελφότης, Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка — 43.4.9
Ἀνάθημα	«Ἀνάθημα της τιμῆς» Я. Седовського — 43.4.6
Ἐυώδια	«Ἐυώδια» (панегірик, скомпонований Г. Бутовичем) — 43.4.6
Εὐφωνία	«Εὐφωνία веселобрмѧчаа» — 43.4.6
Εὐχαριτήριον	«Εὐχαριτήριον албо вдячност» — 43.4.6
Προσφώνημα	Προσφώνημα — 43.4.6

ЗАВВАГИ ЩОДО ЗВУКОВОЇ ВАРТОСТІ ДЕЯКИХ ЛІТЕР І ПОЗНАЧОК

1. ЛАТИНКА

Подані нижче завваги стосуються звукової вартості деяких літер, уживаних у мовах, що мають абетку на латинській основі, але з відхиленнями проти вжитку, заведеного в найпоширеніших європейських мовах. Дрібні деталі в цьому дуже спрощеному описі до уваги не беруться, оскільки він має суто утилітарну спрямованість.

ą носовий голосний ***o*** в польській мові; довгий голосний ***a*** (з походження — носовий ***a***) в литовській мові

ä голосний [æ] в словацькій мові (як в англійському слові *back*)

ă неогублений голосний середнього ряду й середнього піднесення в румунській мові (як в англійському слові *but* або — під наголосом — *work*)

c у слов'янських і балтицьких мовах — зімкнено-щілинний зубний приголосний типу ***ts*** (як в українському слові *цей*);
у румунській — ***č*** перед голосними переднього ряду (як в українському слові *чін*), ***k*** у решті позицій; у турецькій — дзвінкий шиплячий зімкнено-щілинний приголосний [ǯ] (як в українському слові *джура*)

ch глухий щілинний велярний приголосний [x] у польській, словацькій, чеській та обох лужицьких мовах (як в українському слові *хата*); у румунській — ***k***

cs глухий шиплячий зімкнено-щілинний приголосний [č] в угорській мові (як в українському слові *чманіти*)

cz схожий приголосний у польській мові

č схожий приголосний в інших слов'янських мовах, що мають абетку на латинській основі

ç схожий приголосний у турецькій мові

đ сильно пом'якшений приголосний [ǯ] у сербсько-хорватській мові

ę носовий голосний ***e*** в польській мові; довгий голосний ***e*** (з походження — носовий ***e***) в литовській мові

ě у праслов'янській мові — *$_e$***a***; в обох лужицьких — дифтонг типу [i_e]; у чеській — голосний ***e***, перед яким пом'якшується попередній приголосний (перед ***m*** — [n'e], перед іншими губними — [je])

ė закритий голосний ***e*** в литовській мові

g дзвінкий шиплячий зімкнено-щілинний приголосний типу [ǯ] перед *e*, *i* в румунській мові; в усіх інших випадках [g] (як в українському слові *ґава*)

gy м'який приголосний ***d*** в угорській мові (як в українському слові *будьмо*)

h у польській, словенській, сербсько-хорватській, румунській мовах — глухий щілинний велярний приголосний [x] (як в українському слові *хата*), у словацькій і чеській — дзвінкий [h] (як в українському слові *гамір*)

i у польській мові ця літера після приголосного й перед голосним позначає м'якість попереднього приголосного

î неогублений голосний середнього ряду й високого піднесення в румунській мові (нагадує голосний звук в українському слові *бий*, але при його вимові язик є відтягнений далі назад і вгору)

j м'який дзвінкий щілинний приголосний у західнослов'янських та сербсько-хорватській мовах (як в українському слові *куйовдити*); у румунській — [ž] (як в українському слові *жаба*)

lj м'який звук ***l*** у сербсько-хорватській мові (як в українському слові *люлька*); у словенській мові (з погляду її історії) — так само

ly приголосний ***j*** (з історичного погляду — м'який або пом'якшений ***l***) в угорській мові

ł губно-губний дзвінкий щілинний приголосний [w] у польській та обох лужицьких мовах (нагадує нескладовий [u̯] в українській мові, як, наприклад, у слові *рів*, але може виступати в позиції між голосними)

nj м'який (або пом'якшений) приголосний ***n*** у сербсько-хорватській мові (як в українському слові *няньчити*); у словенській мові (з погляду її історії) — так само

ny схожий приголосний в угорській мові

ň схожий приголосний у чеській і словацькій мовах

ń схожий приголосний у польській мові

ó у польській мові — [u]; у верхньолужицькій — [u_o]

ô у словацькій мові — [$_u$o]
rz у польській мові — [ž] у слабкій позиції (у визвуці або поряд із глухим) — [š]
ř у чеській мові — альвеолярний приголосний, при вимові якого коливання язика, характерні для артикуляції ***r***, супроводжуються шиплячим шумом, тобто [r͡ž] або ж — у слабкій позиції (у визвуці, поряд із глухим) — [r͡š]
s в угорській мові — глухий щілинний шиплячий приголосний [š] (як в українському слові *<u>ш</u>инка*)
sz у польській мові — [š]; в угорській — [s]
š схожий приголосний в інших слов'янських мовах, що мають абетку на латинській основі
ş у румунській мові — [š]
ţ зімкнено-щілинний зубний приголосний типу ***ts*** у румунській мові
ů довгий голосний ***u*** в чеській мові
w у польській та обох лужицьких мовах — губно-зубний приголосний [v] (як у російському слові *вон*)
y у польській та обох лужицьких мовах — неогублений голосний середнього ряду й високого піднесення; у словацькій і чеській — ***i***, перед яким не пом'якшується попередній приголосний; у литовській — довгий голосний ***i***
zs в угорській мові — [ž]
ż у польській мові — [ž]
ž схожий приголосний в інших слов'янських мовах, що мають абетку на латинській основі
ʒ дзвінкий зубний зімкнено-щілинний приголосний (як в українському слові *<u>дз</u>иґа*)
ǯ дзвінкий шиплячий зімкнено-щілинний приголосний (як в українському слові *<u>дж</u>ен<u>дж</u>ик*)

2. КИРИЛИЦЯ

Подані нижче завваги стосуються звукової вартості деяких літер, уживаних у слов'янських мовах, що мають абетку на кириличній основі, але з відмінностями проти вжитку, заведеного в сучасній українській мові.

г у болгарській, македонській, російській мовах — [g]
ѓ у македонській мові — сильно пом'якшений приголосний [ǯ]
е у білоруській і, як правило, у російській мові — ***е***, що перед ним пом'якшується попередній приголосний, на початку слова та

після голосного — ***je***; у болгарській мові більшість приголосних пом'якшується перед ***e*** тільки трохи

ё у білоруській і російській мовах — наголошений ***o***, що перед ним пом'якшується попередній приголосний, на початку слова та після голосного — ***jo*** (у білоруській мові може позначати й ненаголошений звук у складених словах; у російській діакритична позначка є факультативною)

и у російській, болгарській, македонській мовах — ***i*** (у російській найчастіше — з пом'якшенням попереднього приголосного; у болгарській — більшість приголосних пом'якшується перед ***i*** тільки трохи; у македонській — пом'якшення, як правило, відсутнє)

j у македонській мові — м'який дзвінкий щілинний приголосний (як в українському слові *куйовдити*)

ў нескладовий звук [w] у білоруській мові, що виступає лише в позиції після голосного наприкінці слова або перед приголосним, наприклад: *воўк*, *кроў* (як в укр. *вовк*, *кров*)

щ у болгарській мові — ***št***

ъ неогублений голосний середнього ряду й середнього піднесення в болгарській мові (язик розташовується приблизно так, як при вимові ***a***, але спинка підноситься вище до піднебіння, а кінчик трохи торкається верхнього краю нижніх передніх зубів); у російській мові позначає вимову ***j*** після приголосного й перед голосним, коли далі йдуть літери *е*, *ё*, *ю*, *я*

ы у білоруській і російській мовах — неогублений голосний середнього ряду й високого піднесення, при вимові якого язик є відтягнений трохи далі назад і вище проти сучасного українського ***y*** у слові *риба*

ѣ для давньої вимови можна припустити зв'язок із прасл. *$_e$***a***; для середньоукраїнської доби — ***i*** або $_i$***e*** (північне наріччя); у російському правописі до 1918 р. — ***e*** (з пом'якшенням попереднього приголосного)

э у білоруській і російській мовах — ***e***, що перед ним не пом'якшується попередній приголосний (у російській мові переважно вживається на початку слова)

ѧ (ѧ) історично (зокрема й у староцерковнослов'янській мові) — носовий голосний ***ę***; за давньо- та середньоукраїнської доби — [ja] або ['a]

ѩ (ѩ) історично (зокрема й у староцерковнослов'янській мові) — ***ję***; за давньо- та середньоукраїнської доби — [ja] або ['a]

ѫ (ѫ) історично (зокрема й у староцерковнослов'янській мові) — ***ǫ***; за давньо- та середньоукраїнської доби — [u]

ѭ (ѭ) історично (зокрема й у староцерковнослов'янській мові) — ***jǫ***; за давньо- та середньоукраїнської доби — [ju] або ['u]

ȝ (ȝ) ***ks***
θ (ѳ) “th”
ω (ѡ) ***o***
ȣ (ȣ) ***u***
ѵ (ѵ) ***y***

3. ДІАКРИТИЧНІ ТА ІНШІ ПОЗНАЧКИ

1) Над і під голосними:

˘ короткість (для румунської мови — див. *ă*)
¯ довгота
´ в українській, російській, білоруській, болгарській мовах — наголос; у словацькій, чеській, угорській — довгота; у словенській, сербсько-хорватській — довгий висхідний тон; у литовській — довгий спадний тон
` короткість укупі з наголошеністю у словенській і литовській мовах; короткий висхідний тон у сербсько-хорватській
ˆ довгий спадний тон у словенській і сербсько-хорватській мовах; над двома голосними вкупі — дифтонгічна вимова
̏ короткий спадний тон у сербсько-хорватській мові
˝ довгота в угорській мові
. закрита вимова (також ˙)
˛ назалізація

2) Над приголосними:

´ сильна палаталізація (дорсального типу)
’ після приголосного — палаталізація альвеолярного типу

3) Інші позначки:

* незасвідчена зреконструйована форма
⁺ хибно зреконструйована форма, що ніколи не існувала
→ переходить у
← походить із
∅ нульовий звук
‖ межа складів
// фонематична транскрипція
[] фонетична транскрипція
⟨⟩ морфонематична транскрипція
: чергування

Класи дієслів — за класифікацією А. Лескіна

Трꙋда сꙋщаго в писаніи знати
    Не может, иже самъ не вѣсть писати.
Мнитъ, быти легко писанія дѣло —
    Три персти пишꙋть, а все болит тѣло.

Іван Величковський, бл. 1680 р.

І҆сто́рїи бо̀ і҆стинна ѿи́нꙋдꙋ па́че
    не́жели ѿ списа́телѧ проис҆хо́дитъ.

Тарасій Земка, 1625 р.

1. ВСТУПНІ ЗАВВАГИ

1. ПОНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Назва, характерні особливості та межі поширення української мови, яка належить до слов'янської групи, з бігом її історичного розвитку не залишалися незмінними. До сталих її рис упродовж багатовікового існування можна віднести тяглість фонологічного розвою[1] та географічне розташування між ареалом поширення російської мови на північному сході (пізніше також і на сході), білоруської на півночі, польської та словацької на заході, болгарської на південному заході. З-поміж неслов'янських мов вона (приблизно від 895 р.) межує на заході з угорською, що належить до фінно-угорської сім'ї; на південному заході з румунською та її молдавськими говірками (романська група), які принаймні від XIII ст. розі-

[1] Те саме стосується її морфологічного, синтаксичного та лексичного розвою, але ці теми виходять за межі розглядуваного нами предмета.

рвали безпосередній контакт між українською та болгарською мовами; донедавна (тобто до 1945 р.) також із кримськотатарською мовою, що належить до тюркської сім'ї. Раніше контакти української мови з тюркськими були міцніші й різноманітніші: печеніги (X–XI ст.), половці (XI–XIII ст.) і татари (від XIII ст.) межували з нею на сході та південному сході, а іноді проникали й углиб українських теренів, призводячи до мовної котериторіальності; турки межували з українськими землями на півдні (особливо в XVII–XVIII ст.). Інші важливі мови, що набули статусу котериторіальних, — це ідиш (з XV ст.) та — серед слов'янських — польська (особливо в XVI–XVIII ст., а в Західній Україні до 1945 р.) і російська (що її вплив посилюється з XVIII ст.). Контакти з німецькими, вірменськими, сербськими та ін. колоністами були обмежені часово й територіально.

Сучасна українська мова в її літературній формі[2] має чимало фонетичних і морфонологічних рис, що виразно відрізняють її від сусідніх слов'янських мов. До них належать чергування ***o*** та ***e*** з ***i*** (*бік* : *бóку*, *сім* : *семú*), консеквентне відтворення праслов'янського ***ě*** як ***i*** (*дíти*); злиття ***y*** та ***i*** в голосному на кшталт ***e*** (середньо-високого піднесення, середньо-переднього ряду), що його можна умовно позначити як ***ẏ*** (*вúти* [vẏtẏ] 'сукати' і 'скиглити'; пор. рос. *вить* і *выть*, пол. *wić* і *wyć*, болг. *вúя* в обох випадках); часткове збереження палаталізації ***c'*** (*кінéць*, *кринúця*) тощо; і багато рис, що є спільними тільки з однією з-поміж сусідніх слов'янських мов (у різних дистрибуціях), але водночас відрізняють її від усіх інших, — таких як позиційно зумовлене чергування ***u*** : ***v*** (фактично [w]; наприклад, *у зáлі*, але *в аудитóрії*), що є спільним із білоруською мовою; збереження дзвінкості приголосних наприкінці слова та перед глухими (*дід*, *дíдько*), що є спільним із південнобілоруськими говірками; довгі зубні та середньопіднебінні замість скупчень D+***j***, Pd+***j*** (*питáння*), що є спільними з білоруською мовою; сполуки ***ry***, ***ly*** замість пізньопраслов'янських ***rъ***~***rь***, ***lъ***~***lь*** (зі слабкими єрами) в середині коренів між приголосними (*кривáвий*, *глитáти*), що є спільними з білоруською мовою; ***v*** [w] замість ***l*** у старих сполуках типу Cъ***l***C (*вовк*), що є спільним із білоруською мовою; елементи укання (коли ненаголошений звук ***o*** в певних позиціях перетворюється на ***ȯ*** або ***u***: *кожýх* [kužúx]), що є спільними з болгарською мовою, тощо.

Щоправда, з усіх цих "українських" рис лише дві, а саме чергування ***u*** : ***v*** та ***v***<***l*** у давньоукраїнських сполуках типу Cъ***l***C, віднаходяться в усіх українських діалектах; та оскільки, як було зазначено, вони

---

[2] Літературна українська мова тепер існує у двох варіантах: у Радянській Україні літературна норма за урядового сприяння й примуки систематично зазнає перероблення, що наближає її до російської. Ця норма застосовується також до української мови у країнах радянського блоку. Натомість за межами цього блоку зберігає чинність попередня норма.

є спільними з білоруською мовою, цього недостатньо для виокремлення української мови з-поміж інших слов'янських. Що стосується решти перелічених фонологічних рис, то вони є характерними для більшості українських діалектів, але жодна — для всіх:

— зміна ***о***, ***е*** в ***і*** в певних позиціях відсутня в кількох українських діалектах. Не вдаючися в деталі (які подано в розділах 32, 33, 45 і 46), досить буде відзначити, що ***и*** (а не ***і***) цього походження виступає на півдні Берестейщини, в частині Закарпаття (головно навколо Ужгорода та на Мараморощині) і в деяких підляських говірках; натомість ***ӥ*** спостерігається над Боржавою в Закарпатті, в кількох лемківських і кількох північноукраїнських говірках; деякі інші лемківські говірки та частина надсянських мають у цій позиції ***у*** або ***ӳ***. Єдність можна було б шукати в тотожності умов, за яких ***о*** та ***е*** не припускаються, але навіть і це не стосується всіх без винятку північноукраїнських говірок та суміжної північної смуги південноукраїнських говірок, де умови появи "не-***о***" та "не-***е***" (у північних говірках звичайно вимовляється дифтонг типу ***ио***, ***іе*** тощо) не ті самі, що на решті території, бо в цій північній частині України вони припускаються лише під наголосом (і в деяких ненаголошених закінченнях);

— звук ***і***, посталий із ***ě***, не фігурує в північних говірках, де найчастіше під наголосом виступає дифтонг типу ***іе***, а в ненаголошених складах — звук ***е***;

— злиття ***y*** та ***і*** не заторкнуло лемківських, більшості закарпатських і частини бойківських та надсянських говірок; у північному наріччі ці два голосні хоча й злилися, але скорше у звук типу ***і***;

— палаталізацію ***с'*** утрачено в багатьох західних говірках; наприклад, наприкінці слова ***с'*** > ***с*** у гуцульських, покутських, лемківських, надсянських, наддністрянських і частині подільських говірок;

— дзвінкість приголосних наприкінці слова та перед глухим приголосним утрачено майже в усіх південно-західних говірках;

— довгота приголосних у словах на кшталт *пита́ння* є втраченою практично геть на всій тій самій великій території;

— замість ***ry***, ***ly***, що заступили давньоукраїнські ***rъ*** ~ ***rь***, ***lъ*** ~ ***lь***, у лемківських, закарпатських, гуцульських і бойківських говірках (а в поодиноких словах — і далі на схід) виступають сполуки ***yr***, ***yl***, тимчасом як у чернігівських говірках може траплятися ***ro***, ***lo***;

— укання є геть невластиве північному наріччю (за винятком Берестейщини) і багатьом південно-східним говіркам.

Існують риси, спільні для всіх українських діалектів, такі як наявність повноголосу (див. визначення в 7.1), однакові рефлекси єрів (в основному ***ъ*** > ***о***, ***ь*** > ***е***; наприклад, **сънъ** > *сон*, **дьнь** > *день*), перехід ***g*** > ***h*** тощо, але їх мають і інші сусідні слов'янські мови (повноголос притаманний також російській і білоруській; так само, у ґрунті речі, стоїть

справа і з рефлексами єрів; *h* характеризує білоруську та словацьку тощо), а тому, підходячи до питання риґористично, вони не можуть правити за критерії, придатні для виокремлення української мови як єдності.

Насправді ця єдність забезпечується тим, що численні фонетичні процеси (а отже й риси), властиві якомусь одному діалектові, спостерігаються так само в інших діалектах — хоч і неоднаковою мірою, — і всі вони достосовуються до спільної норми, за якою мовці визнають вищий статус, навіть якщо в дійсності це не конче змушує їх усіх дотримуватися цього нормативного ідеалу. Звідси випливає, що мовці сприймають також місцеві норми, відмінні від їхньої власної, як законні варіанти (переходи) того, що є в їхніх очах вищою єдністю. Іншими словами, єдність української мови, як вона склалася історично, є частково матеріальною (спільна мовна субстанція) і частково ідеальною (з власної волі усвідомленою мовцями). Така ситуація не є унікальна. Те саме можна сказати фактично про всі діалектно диференційовані мови. Приміром, не раз слушно відзначалося, що з погляду їхньої субстанції багато північнонімецьких діалектів можна віднести до нідерландської мови й навпаки. Загальне твердження, що нація є нацією лише тоді, коли, крім спільних рис, її члени мають волю бути однією нацією, стосується, mutatis mutandis, і фонологічних явищ тієї чи тієї мови.

2. ПРОБЛЕМА ПОЧАТКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЇЇ НАЗВИ

Якщо географічне виокремлення української мови є настільки складним і, на перший погляд, суперечливим, як показано в 1.1, то ще більшою мірою це стосується її діахронічного боку. Не такою важливою в цьому плані є нестабільність територіальних меж поширення української мови: інколи вони різко звужувалися, охоплюючи заледве одну п'яту частину сьогоднішньої території (надто в XIII–XV ст.), в інші часи розширялися; особливо динамічна експансія мала місце з XVI по XVIII ст. Посідаючи меншу чи більшу територію, українська мова завжди зберігала тяглість свого розвитку. Традиційно найважливішим уважається питання, коли саме почалося самостійне існування української мови як такої; ті, хто його ставить, часто-густо мають на думці насамперед політичні арґументи та висновки. Потебня писав про це ще 1876 р.: "Дійсно, це одне з тих питань, які ... не можна оминати безкарно, адже, оминені, вони мстяться невизначеністю та хибністю подальших висновків. Треба мати сміливість зустрітися з ними лицем до лиця, не чекаючи, коли ці питання знайдуть буцімто таке розв'язання, що не викличе сумнівів та заперечень. Остаточних розв'язань у таких випадках і не буває, а тимчасові для нас не лише можливі, але й необхідні" («К истории звуков русского языка», *ФЗ* 15, с. 1).

Остаточному розв'язанню проблеми заважає наявність ідеального (волітивного) чинника в сприйнятті мови як єдності, в нашому випадку — мови української. Цей чинник не може, однак, бути виявлений безпосередньо, принаймні в царині історичної фонології, де вчений бачить лише матеріальні сторони розвитку в цілому їхньому багатоманітті.

За начебто переконливе свідчення може правити наявність назви, якою мовці позначають свою мову. Але й вона є оманливою, бо залежить більше від політичних чинників, аніж від суто мовних. У випадку української мови це виявляється з усією очевидністю. Тут можна розглянути лише окремі фраґменти історії цієї назви. Окреслення "українська" стосовно всієї мови є зовсім недавнім: Закарпаття ледве чи користувалося ним до 1938 р. Бувши первісно реґіональною (тобто вживаною на позначення козацьких земель), ця назва ступнево набула загального поширення, частково з огляду на відіграну козаками роль в історії країни, починаючи з XVI ст., а частково через те, що від половини XVII ст., коли українці почали частіше стикатися з росіянами, стала потрібною нова назва для країни та її мови. Перед тим мова, що тепер зветься українською, була відома як *ру́ська*. Однак ця назва почала вносити плутанину, відколи Україну було приєднано до Росії, бо й росіяни позначали свою мову прикметником *ру́сский*. Після певного періоду вагань, під час якого мову України намагалися відрізнювати від російської за допомогою термінів на кшталт *югоруський*, *малоруський* тощо, окреслення "український" урешті перемогло, піднісшися від реґіонального до загальнонародного статусу.

Таким чином, до середини XVII ст. переважав термін *руський* (інколи *славеноруський* і т. ін.), але навіть тоді він не був цілком однозначним, оскільки застосовувався як до власне української мови, так і до більшої єдності, що охоплювала всіх православних слов'ян у межах тогочасної Польщі, тобто й білорусів теж (такої багатозначності не існувало на українських землях, що належали Угорщині та Молдові — тобто на Закарпатті та Буковині відповідно), і символом цієї більшої єдності була якраз спільна літературна мова.

Якщо сягнути ще давніших часів (до XIV ст.), то виявиться, що з географічного погляду ядро терміна *Русь* утворює Київська земля, але знов-таки й цей термін був багатозначний, бо Київ позначав ним усіх слов'ян, яких мав або прагнув мати під своїм володарюванням, тобто предків і українців, і росіян, і білорусів. (Звідси й пізніше протиріччя між українською назвою *руський* 'український' та російською *русский* 'російський'. Колонії та провінції залюбки перебирають назву своєї метрополії. Сучасна Румунія (*România*) продовжує вживати назву давнього Риму так само, як сучасна Росія — назву давньої Київської землі). Під ту добу багатозначність посилювалася значеннєвою широтою іншого терміна, **ıазыкъ**, який позначав 'мову', 'народ' і 'землю'. Ба більше: в XI–XIV ст. літературна мова Київської, Чернігівської та Галицької земель принципово

не відрізнялася від літературної мови інших східнослов'янських князівств. Таким чином, багатозначність терміна *руський* (тоді рүсьскын), уживаного як щодо мови, так і щодо держави, була первісно зумовлена загарбницькою політикою Києва.

З огляду на ці обставини, історія назви не дає жодних підстав робити висновки щодо часу постання української мови як єдності. Насправді проблему її визначення слід заступити іншою, конкретнішою: відмовляючися від спроб установлення — принаймні наразі та з лінґвістичного погляду — невловного суб'єктивного "моменту запалення", історик української мови має відносити термін "український", заради зручності, щонайдалі назад у часі, наскільки це дозволяють матеріальні свідчення[3], і замість пошуку відповіді на питання про початки української мови спробувати відповісти на питання, коли почався її особливий, окремішній розвиток. У рамцях фонології це можна зробити, встановивши першу фонетичну зміну, що поширилася серед слов'янських мовців на пізнішій українській території, але оминула сусідні слов'янські племінні групи. Така найдавніша зміна може бути датована VI–VII ст. (див.: 3.1). Звичайно, жодна поодинока зміна не створює окремої мови. До такого результату могло призвести лише подальше нагромадження змін (що, власне, і сталося). Ми не в змозі встановити, в який саме точний момент часу накопичення змін спричинило якісний стрибок чи коли саме виник суб'єктивний первень, а отже й коли саме закінчився інкубаційний період і виформувалася самостійна українська мова.

Ясно, принаймні, що на той час, з якого до нас дійшли перші писемні пам'ятки, нагромадження специфічно українських рис є значним, і цей факт уже в XIX ст. був добре відомий. Ще 1866 р. Потебня писав: "... тепер можна напевне сказати, що поділ руської мови давніший від XI століття і вся історія її, базована на свідченні пам'яток, має діалектний характер і являє собою історію руських наріч, зокрема й наріч писемних ... Уже на початку руської писемності мова наша є лише сукупністю руських наріч, народних і одного, а згодом і двох, літературних ..."[4] (цит. пр., с. 2, 5). "Адже сьогодні для нас є безсумнівним, що вже в XI ст. південь Русі був відокремлений від півночі певними діалектними особливостями ..., і ми трималися б цього переконання, навіть якби не було таких явних свідчень на його користь, які фактично містяться в писемних пам'ятках XI ст.", — писав Шахматов 1882 р. (*ASPh* 7, 73). Яґіч підсумовував уже 1884 р.: "Як не припускати для XI століття повного розвитку рус-

---

[3] Це не є жодною новиною. Історики зазвичай застосовують назви avant la lettre. Історія Франції ведеться від часів, коли вона ще не носила цієї назви, як і історія Німеччини, не кажучи вже про СРСР, заснований 1922 р., але історія якого звичайно пишеться від доби, що починається до Різдва Христового.

[4] Потебня тут уживає термін *руський* у значенні 'східнослов'янський'. Він часто не розрізняв термінів *мова* та *наріччя*.

ких наріч, коли вже різні дрібниці їхні ясно прозирають із пам'яток. Звісно, для південноруської мови не минули без сліду багато століть бурхливого життя пізніших часів, для народної мови мала особливу вагу тривала доба польського панування, що відбилася на словах, зворотах, а також формах малоруського наріччя невигладними рисами. Цього пізнішого нашарування, звичайно, в живій мові XI ст. ще не було, отже й у пам'ятках його не віднайдемо. Але все інше, тобто посутнє, в них ступнево прозирає" (*Сб. ОРЯС* 33, 2, с. 89–90); і він же уточнював: "... у найдавніших південноруських пам'ятках, цебто в тих, що ми їх тепер то з більшою, то з меншою вірогідністю відносимо до півдня, риси народної мови оприявнюються набагато поміркованіше, скромніше, ніж у північних, новгородських; а проте їх існування все-таки жоден сумлінний дослідник руської старовини не заперечуватиме, і тому в наш час ледве чи кому спаде на думку стверджувати, що руські наріччя та говори розвинулися лише після татарської навали" (там само, с. 99). Більш детально питання походження української мови розглядаємо в 14.3.

Отже, коротко кажучи, у цій книзі фонологічний розвиток української мови простежується від VII ст. і до нашого часу; при тому назва "українська мова" застосовується у зворотній проєкції на ввесь цей період, але питання про час, відколи вживання цієї назви є вповні обґрунтованим, залишається без відповіді. І хоча це нібито суперечить зацитованій вище поставі Потебні (1876 р.), насправді він сам учинив точнісінько так само, і, здається, нічого іншого мовознавцеві, власне, й не зостається.

Зайве казати, що всі перелічені вище прикмети української мови, як і інші, неперелічені, розвинулися протягом цих тринадцятьох століть. Перед тим предки українців розмовляли тією самою мовою, що й уся решта слов'ян (принаймні, жодних відмінностей ми не спроможні встановити).

3. ДЖЕРЕЛА Й МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Коли йдеться про джерела, використовувані для реконструкції фонологічних змін в українській мові, конче треба розрізняти між часом до та після середини XI ст. Для кількох попередніх століть, що мають братися під увагу, тобто для періоду приблизно від VII до XI ст., жодних пам'яток, написаних в Україні мовою її народу, не існує. Фонологічний розвиток протягом цього періоду має реконструюватися за допомогою порівняльного методу, а також методом внутрішньої реконструкції та шляхом аналізу запозичень, узятих українською мовою з інших мов та іншими мовами з української. У ґрунті речі, це є ті самі методи, що застосовуються для реконструкції праслов'янської мови, але з декількома відмінностями, серед яких варто віднотувати три: для протоукраїнських діалектів праслов'ян-

ські явища беруться як наперед дані й правлять їм за тло; дані діалектів (українських) мають тут далеко більшу вагу, ніж при реконструюванні праслов'янської мови; нарешті, певне світло найдавніші пам'ятки проливають і на аналізований попередній період.

Обмежмося лише кількома прикладами: наявність ***y*** (*ы*) в протоукраїнських діалектах дописемного періоду постулюється насамперед через те, що цей звук був зреконструйований — шляхом зіставлення з іншими слов'янськими мовами — для пізнього етапу розвитку праслов'янської мови; але цей висновок підкріплюється й збереженням ***y*** в надсянських, лемківських, бойківських і закарпатських говірках. Окрім того, найдавніші пам'ятки, писані в XI–XII ст., також потверджують цей аналіз, бо в них консеквентно розрізняються букви, що передають звуки ***y*** та ***i*** (змішання їх у пам'ятках починається з кінця XIII ст.). Наявність дублетних форм кореня в *бóр-еш* і *борó-ти* завдяки внутрішній реконструкції показує, що сполука "or" перед приголосними розвинулася в ***oro*** (повноголос); це підтверджується порівнянням із праслов'янською мовою, для пізнього періоду якої було, власне, зреконструйовано форму типу ***$b_o$arti***. Брак таких форм у найдавніших пам'ятках свідчить, що згадана зміна мала місце ще до середини XI ст. Аналіз запозичень дозволяє датувати цю зміну точніше: вона мусила статися між серединою VIII та серединою IX ст.

У витлумаченні діалектних даних часто робиться помилка, коли дослідники гадають, що всі або більшість явищ, відзначених у діалектах, є застиглими формами того, що зазнало дальшої зміни в літературній мові. Наприклад, при поясненні переходу ***o > i*** майже всі діалектні рефлекси ***o*** в цій позиції вишикувано в один шерег:

o > uo > uy > ui > üi > ü > i тощо,

а це є чистісінькою спекуляцією. Ніколи не слід забувати, що при еволюції певної мови діалекти можуть проходити — і часто проходять — власний шлях еволюції, а тому не варто намагатися увібгати другу в першу. Географічні відмінності можуть відбивати різні стадії розвою, але не конче мусять це робити. У жодному разі таку проєкцію просторових стосунків на часові не вільно вважати за самоочевидну; щоб її прийняти, потрібні докази.

Підходи, застосовані до часів дописемних, зберігають чинність і для часів пізніших. Та починаючи з середини XI ст. з'являється важливе додаткове джерело даних — писемні пам'ятки, що дозволяють з'ясувати, коли саме відбулася та чи та звукозміна, а часто й визначити проміжні стадії розвитку, які залишилися б непоміченими при неминуче надто узагальнюючому порівняльному підході. Та разом із писемними пам'ятками виникають і нові проблеми. Як правило, письмо в Україні ґрунтувалося на взірцях, узятих з інших слов'янських мов; літописці й переписувачі

аж ніяк не прагнули до відтворення реальної фонетики мови щоденного вжитку. На початку за взірець правила церковнослов'янська мова, і пам'яток, писаних саме цією мовою (в різних її редакціях), є сила-силенна впродовж усієї історії української мови від XI до XVIII ст. У Великому князівстві Литовському, починаючи з XIV ст., основою світської літературної норми була радше тогочасна білоруська мова, і існують різні варіанти її змішання з мовою українською. Від початку XVIII ст. мовну практику в Україні почала заполоняти російська мова, аж нарешті український складник звівся до поодиноких українізмів. Лише геть наприкінці XVIII ст. з'являються перші тексти, свідомо скомпоновані українською мовою. Перипетії, пов'язані з функціонуванням писемної мови в Україні, докладніше описано в "переходових" (між окремими періодами) розділах 14, 29, 43, 57.

Відповідно, звукозміни неможливо просто вичитати з пам'яток. Докази їх наявності мусять видобуватися шляхом копіткого аналізу, що його методи мають варіюватися залежно від жанру пам'ятки та її стосунку до мови щоденного вжитку. У більшості випадків дослідник повинен насамперед з'ясувати, якої мовної та правописної системи дотримувався автор або переписувач, а відтак розглянути відхилення від цієї системи. Ці відхилення можуть бути двох типів: мимовільні помилки та свідомо внесені зміни.

На самому початку найчастіше звукозміни виступають у вигляді випадкових помилок. Одначе, такі помилки можуть виявитися й суто механічними, не пов'язаними з жодною реальною звукозміною. На їхнє свідчення можна покладатися лише тоді, коли вони повторюються в тому-таки тексті або в інших текстах приблизно того самого часу. Ізольовані помилки найімовірніше мають суто орфографічний характер, і тому їх слід просто ігнорувати. Чимало спроб датувати звукозміни на підставі таких орфографічних помилок виявилися хибними. Особливо небезпечні є випадки, що можуть бути спричинені інерційними (та сама буква спочатку вживається поправно, а потім механічно повторюється на місці іншої) або упереджувальними психологічними механізмами. Наприклад, написання **въ грѣбѣ, отрици** (Hank. XIII ст.) замість **въ гробѣ** 'у могилі', **отроци** 'юнаки' зовсім не свідчать про перехід *о* > *і*, як у пізніший період розвитку української мови (до того ж — в інших позиціях!), а просто упереджують букву з наступного складу.

Коли звукозміна менше-більше стабілізувалася, в писемній мові до неї може виробитися подвійне ставлення: або прийняття (тобто модифікація успадкованого правопису), або уникання. Саме такі модифікації було впроваджено в давньоукраїнській мові стосовно букв, що були позначали староцерковнослов'янські носові голосні: вони або усувалися (**ѫ**), або набували нової функції (**ѧ**); у середньоукраїнській мові те саме відбулося з єрами. Модифікація попереднього правопису непохибно дово-

дить наявність звукозміни; і хоча цей доказ буває надто запізнений, він додає вагомості попереднім мимовільним помилкам.

Уникання може бути дуже ретельним, набуваючи рис справжнього табу, але воно ніколи не є повним, якщо брати писемну продукцію тієї чи тієї епохи сукупно. Наприклад, Ґалятовський (1663) явно уникав таких відхилень від тогочасної церковнослов'янської мови, як заміна **ѣ** та **є** на **і**, **о** на **у**, **л** на **в** та помішання **и** з **ы**. Та все ж навіть у цій пам'ятці подибуємо написання на кшталт **мѣчъ**, **сѣмъ**, **шѣсть**, **ходи́въ**, **мусѣвъ**, **вы́риты**, **оугризне́тъ** замість традиційних **мечъ**, **семь**, **шесть**, **ходилъ**, **мусѣлъ**, **вырыти**, **оугрызнетъ**; тимчасом як ізольовані випадки **у** < **о** та **і** < **ѣ** можна знайти в інших його друкованих творах. Маючи справу з униканням, дослідник може відстежувати написання виняткові, але й у цьому разі вони набувають вірогідності, лише повторюючися, тобто критерій неподинокості зберігає чинність.

Діалектні дані й матеріали пам'яток доповнюють себе навзаєм, і якщо покладатися лише на один із цих складників коштом іншого, то можна дійти хибних висновків. У студіях з української історичної фонології обидва ці ухили мали місце. Кримський, приміром, неодноразово висловлював хибні думки, бо спирався на самі лише пам'ятки, вибираючи з них нетипові й випадкові помилки (він, на додачу, часто неправильно зчитував і/або інтерпретував узяті для аналізу уривки, збитий на манівці своїм прагненням віднести риси сучасної української мови до якомога давніших часів). Натомість Зілинський, прекрасний діалектолог, де-не-де у своїх діалектних дослідженнях наважувався робити висновки історичного ґатунку, що ніяк не підтверджувалися пам'ятками й залишалися чистісінькими спекуляціями (які він сам пізніше мусив спростовувати).

Додаткові свідчення можна одержати, розглядаючи потрактування слів, запозичених або українською мовою з інших мов, або іншими мовами з української, а також аналізуючи процеси, що відбувалися в інших мовах, поширених на тій самій території. Перше можна проілюструвати, наприклад, формами на кшталт **кальцнѣрь** 'канцлер' у Луцькому літописі 1434 р. Запозичене з польської мови, в якій воно мало закритий звук ***ė***, це слово показує, що на той час (а точніше — коли його вперше запозичено) **ѣ** звучав на півночі Волині ще не як ***і***, а як ***ė***.

Процеси в котериторіальних мовах часто характеризуються рівнобіжними змінами. Наприклад, український перехід ***и*** > ***ü*** > ***і*** має паралель у південному різновиді ідишу; однак такі рівнобіжні зміни не конче мусять збігатися в часі, територіальні межі їх мало коли виявляються тотожні, а наявність причиново-наслідкового зв'язку залишається недоведеною. Природа цих збігів має бути досліджена в майбутніх студіях. Поки що ми здебільшого спроможні тільки фіксувати їх.

Поширення чи непоширення певної звукозміни в одній чи кількох суміжних мовах теж становить інтерес і може допомогти в із'ясу-

ванні її хронології. Проте схожі звукозміни можуть у них відбуватися незалежно одна від одної й у різні часи. Це вимагає критичного підходу до процесів, на позір тотожних. Стан справ слід розглядати в контексті історії відповідних мов і країн. Збіжність не конче є доказом.

4. ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ МЕЖІ. ДІАЛЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Оскільки в історичній фонології використовуються діалектні дані, варто подати стислі відомості щодо географічного розташування основних українських діалектів. Їхні структурні характеристики є предметом загальних праць із української діалектології. У цій книзі специфічні риси українських діалектів розглядаються при описі всіх звукозмін, що проходили по-різному в різних реґіонах, і дещо систематичніше підсумовуються в окремому параграфі останнього розділу, де йдеться про формування діалектів (62.2).

Наш короткий огляд доречно розпочати з окреслення зовнішніх меж території, де сьогодні говорять по-українському. Ядро її міститься в кордонах сучасної Української РСР, в якій ця мова є рідною для більшості населення. Винятки становлять Крим, де вона є мовою меншості; північний край Сумської області (на північ від Середини-Буди), де поширена говірка білоруського типу; північно-західна частина Чернігівської області (між Дніпром, Десною та Снов'ю, тобто Ріпкинський і Городнянський райони цілком, північно-західна частина Сновського та декілька сіл Чернігівського району), де говорять, у ґрунті речі, по-білоруському, з пізнішими нашаруваннями деяких українських рис.

За межами УРСР українська людність є в Румунії (на півночі Добруджі вживаються говірки південно-східного типу, в Південній Буковині та на Мараморощині — гуцульського та покутського типу), у Східній Словаччині (здебільшого лемківські говірки), у Білорусі (цілком українською є Берестейщина на південь від Ясельди, а також смуга, що тягнеться південніше від Дорогичина та Пинська, де розмовляють західно- та середньополіськими говірками) та в Росії, де носії української мови зосереджені передусім у Воронізькій області (північні говірки в Лисківському, Острогозькому, Кам'янському та інших районах, південно-східні в Богучарському, Бутурлинівському, Калацькому, Розсошанському та Кантемирівському районах; див. мапу, складену Г. Солонською, у «Віснику Харківського університету», серія філологічна, 1965, вип. 1, с. 125), на Кубані та на Далекому Сході, головно побіля Благовіщенська та між Хабаровськом і Владивостоком уздовж р. Уссурі, причому обидві останні групи здебільшого послуговуються південно-східними говірками. Носії україн-

ської мови в Польщі (північно-лемківські, надсянські та підляські говірки) були в 1945–1946 рр. частково змушені до виїзду в СРСР, а частково розпорошені по західних теренах Польщі. Значні групи носіїв української мови є в Канаді, США, Параґваї та Аргентині; по другій світовій війні чимало українців оселилося також в Англії, Бельгії, Німеччині, Франції, Австралії тощо. В усіх цих країнах явно переважають різні говірки південно-західного наріччя.

Якщо говорити про класифікацію головних українських діалектів, то після досить тривалого періоду непевності загальновизнаним став троїстий поділ на північне, південно-західне та південно-східне наріччя (див. їхні межі на мапі 1). Цей поділ вірно віддзеркалює історію їх формування, і реальності історичної фонології добре проєктуються з часового виміру в просторовий.

Найбільший терен охоплює південно-східне наріччя, яке є водночас і найновішим: у його північно-західній частині (тобто, кажучи приблизно, в Черкаській і Полтавській областях) говірки південно-східного типу сформувалися у XVI ст.; у північно-східній частині (тобто в Харківській, Сумській і в західних районах Воронізької області) — у XVII ст.; далі на південь — головно у XVIII ст. Усе це сталося в процесі поступового відзискання українцями територій, відступлених колись тюркським народам, що час від часу туди вторгалися. З огляду на своє відносно недавнє постання в ході масових міґрацій людності, ці діалекти є також найбільш подібні між собою. Певні місцеві відмінності, звісно, існують, але більш-менш послідовну класифікацію діалектних підгруп на їх підставі виробити годі.

Північне наріччя протягом усієї історії зберігало свій основний ареал поширення, від доісторичних часів. Його звичайно поділяють на три групи говірок: східнополіську, середньополіську та західнополіську. З-поміж них дві перші розділяє Дніпро; східною межею третьої є річка Горинь. Ця остання група не повністю зберігає свою північну структуру, маючи домішки південно-західних рис унаслідок переселень людності на північ після татарської навали 1240 р. Деякі південно-західні риси, нашаровані на північну основу, характеризують також діалектну підгрупу, що її, власне, можна б окреслити як четверту північну, — цебто підляські говірки, поширені на північ від Холма аж до Буга; але після 1945 р. більшість їх носіїв розпорошилися.

До південно-західного наріччя відносять такі говірки: волинські, подільські, буковинсько-покутські, надсянські (після 1945 р. на велику міру розпорошені), наддністрянські, лемківські, бойківські, гуцульські та закарпатські. З погляду історичної фонології в цей перелік варто впровадити певну гієрархію. Насамперед, східні зони поширення як волинських, так і подільських говірок розташовані на заново заселених територіях, більшість із яких було поновно здобуто в XVI ст., тимчасом як решта

земель, що про них іде мова, мали стале населення, характеризуючись тяглістю мовного розвою від давнішого часу. З-посеред них західноволинські, надсянські, наддністрянські, бойківські, західноподільські та покутські говірки ймовірно ведуть свою традицію в тих самих ареалах із доісторичних часів. Натомість про доісторичне коріння лемківських, закарпатських і гуцульських говірок можна сперечатися[5] (див. 62.5). У середньоукраїнський період, коли західноволинська, наддністрянська та західноподільська діалектні зони правили за плацдарм для руху на схід, зокрема й польського Drang nach Osten, карпатські говірки (лемківські, бойківські, гуцульські, покутські, закарпатські) більшою мірою зберегли свою ізольованість (а якщо й поширювалися, то передусім у західному напрямку); і з цієї доби походять деякі інновації, що декотрі з них охопили цілий карпатський реґіон, а інші — лише певні його частини. Починаючи від цього часу, можна обґрунтовано говорити про існування карпатської групи говірок. Деякі з карпатських інновацій середньоукраїнського періоду заторкнули також і надсянські говірки.

Лише в південно-західному наріччі принаймні декотрі говірки (а точніше їх носії) називаються так, як визначив сам народ (зазвичай це слова на позначення сусідів), а не штучними науковими окресленнями. Лемки, бойки, гуцули — це носії відповідних говірок. Певною мірою це стосується також Покуття, Буковини, Волині та Поділля. Цим зайвий раз засвідчено відносну ізольованість і стабільність, характерні для постання й існування цих говірок. Проте ці назви не можна вважати дуже давніми, і до племінних назв доісторичного періоду вони з цілковитою певністю не нав'язують.

Говорячи про Україну, слід брати до уваги такі доісторичні слов'янські племена, перелічені та/або згадані в Київському Початковому літописі, як деревляни (Середнє Полісся), сіверяни (Східне Полісся), поляни (Київщина, цебто ядро Русі), бужани (називані також волинянами або дулібами), уличі або улучі, тиверці (Подністров'я) та хорвати (Карпати? Перемищина?). Дуліби востаннє згадуються в записі за 907 р., уличі за 922 р., поляни й тиверці за 944 р., деревляни за 990 р., хорвати за 992 р., сіверяни за 1024 р. Дивлячись суто географічно, середньополіські говірки можуть бути виведені від деревлян, східнополіські від сіверян, західноволинські від дулібів; висловлено також гіпотезу, обстоювану — з індивідуальними нюансами — низкою вчених (Шахматовим, Лєр-Сплавінським, Зілинським, Нідерле, Кобилянським та ін.), що гуцули, а можливо й бойки, є нащадками уличів, які під тиском печенігів залишили свої рідні землі над Богом, переселившися до цієї частини карпатського реґіону. Проте нам нічого не відомо про мовні особливості, якими відрізня-

---

[5] Термін "закарпатський" звичайно застосовують до західної та центральної частин цього реґіону. На сході панує гуцульська говірка; це, безперечно, зона пізнього заселення, що датується, вочевидь, кінцем XVII ст., ба й XVIII ст.

лися між собою доісторичні слов'янські племена на Україні, а отже будь-які спроби пов'язати сучасні говірки зі згаданими племенами ані довести, ані, навпаки, спростувати незмога.

5. ЗАВВАГА ЩОДО ПЕРІОДИЗАЦІЇ

Звукозміни, крізь які пройшла українська мова від своїх початків до нинішнього часу і які становлять предмет цієї книги, подано тут у хронологічній послідовності. Встановлення часових і просторових параметрів кожної звукозміни є надзвичайно важливе, бо тільки у випадку змін, для яких вони відомі, можна сподіватися на з'ясування їхніх причин, чи то вже внутрішніх, укорінених у структурі тогочасної мови, чи зовнішніх, зумовлених змінами в структурі суспільства, до якого мовці належали або яке вони утворювали.

Аналізована послідовність звукозмін поділена тут на періоди, що носять умовні назви "протоукраїнський", "давньоукраїнський", "ранньосередньоукраїнський", "середньоукраїнський", "пізньосередньоукраїнський" і "сучасний". Ця періодизація ґрунтується на критеріях, зовнішніх щодо фонологічного розвитку мови. Вони радше стосуються джерел, що з ними має справу дослідник. Як показано в 1.3 — і докладніше розглянуто в "переходових" розділах 14, 29, 43, 57, — характер джерел із часом зазнавав докорінних змін. Відповідно до цього мусять мінятися й застосовувані дослідником методи та підходи. Такі модифікації є передумовою адекватного потрактування фактів.

Наразі зробімо лише кілька загальних і дуже спрощених заввaг. Для протоукраїнського періоду, як уже зазначалося, немає джерел, писаних носіями мови на території України. Давньоукраїнський період представлений досить значною кількістю писемних пам'яток, але складені вони, як правило, церковнослов'янською мовою; елементи місцевої фонології треба виловлювати з цієї маси чужомовного матеріалу. Для ранньосередньоукраїнського періоду основна проблема — це відмежування українських пам'яток і рис від білоруських. У пам'ятках середньоукраїнського періоду писемна мова виступає в кількох варіантах: головно як особливий різновид церковнослов'янської мови, але теж і як особливий — дуже перероблений — різновид мови говірної. Вивчаючи пізньосередньоукраїнський період, дослідник часто має справу з мішаниною української та російської мов у різних пропорціях. У сучасний період народна мова запанувала в художній літературі, а відтак поширилася на всі писемні жанри.

Хронологічні рамці накреслених періодів такі:

протоукраїнський	— до середини XI ст.;
давньоукраїнський	— від середини XI ст. до кінця XIV ст.;

ранньосередньоукраїнський	—	від початку XV ст. до середини XVI ст.;
середньоукраїнський	—	від середини XVI ст. до перших років XVIII ст.;
пізньосередньоукраїнський	—	решта XVIII ст.;
сучасний	—	від останніх років XVIII ст. і дотепер.

Зміни в характері писемних джерел цілком природно залежали від культурних, політичних і суспільних чинників (віровизнання мовців і його еволюція, співіснування та боротьба ідеологій, політичні тенденції, загальна структура суспільства й насамперед статус освічених верств тощо). Отже, застосована тут періодизація так чи так є уґрунтована в соціально-історичних процесах.

Внутрішня періодизація фонологічного розвитку на підставі загального характеру звукозмін та їхніх рушійних сил — це заманлива перспектива для майбутніх студій. Крок до її побудови здійснено в заключному розділі книги (62.1), але, оскільки нічого подібного давніше не робилося, вона силою речей має пробний характер. Аж надто очевидна непевність такої класифікації внеможливила її використання як бази для основного викладу.

Усі використані писемні пам'ятки також віднесено до того чи того періоду, що в ньому вони й розглядаються, — за винятком тих, які, хоч і складені первісно в більш давній період, збереглися лише в пізніших копіях. Такі пам'ятки мають, так би мовити, два шари й використовуються, з огляду на цю подвійність, в обох періодах. За приклад можна навести Сл. Єфр. Сир. — пам'ятку, переписану 1492 р. (ранньосередньоукраїнський період) з тексту 1284 р. (давньоукраїнський період); або Іп. літоп., що цитується як фактичний матеріал і для давньоукраїнського, і для ранньосередньоукраїнського періоду.

6. ПІДХОДИ ДО ІСТОРИЧНОЇ ФОНОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ[6]

*** Як осібний напрям мовознавчих студій, історична фонологія української мови постала щойно в 60-х рр. XIX ст. Перша половина цього століття була радше періодом первісного нагромадження фактів, що на них потім мала спертися наукова історична фонологія. Головні проблеми, що цікавили тогочасних мовознавців, — це адекватний опис

[6] Цей параграф містить бібліографію загальних оглядів і курсів історичної фонології української мови. Лише для окремих книжок, як правило, дається їх стисла характеристика, але винятки зроблено для деяких важливих статей і навіть рецензій, де порушується широке коло тем.

сучасної української мови та вибір між етимологічним чи фонетичним правописом; часто в їхніх писаннях прозирало й намагання довести самостійність і рівність української мови серед інших слов'янських мов. Така тематика й така ідеологічна спрямованість спонукали тогочасних авторів удаватися до історичних паралелей, аби пояснити деякі риси фонологічної системи сучасної української мови, довести слушність обстоюваної правописної системи й узасаднити проголошену самостійність. Одначе такі паралелі, якщо вони взагалі наводилися, були принагідні, нерідко випадкові, й у якесь довершене дослідження так і не вилилися. Порівняно багато їх є в праці Івана Могильницького «Грамматыка ѧзыка славеноруского», написаній у 1815–1823 рр., але вперше оприлюдненій у повному вигляді лише 1910 р. (*Укр. арх.* 5), після якої ще вийшла його ж «Вѣдомѣсть о руском языцѣ» (1829 р.); у книжці Івана Вагилевича «Grammatyka języka małoruskiego w Galicii» (Львів, 1845); у розвідці Ізмаїла Срезневського «Мысли об истории русского языка» (СПб., 1849), де подано стисле порівняння російської та "малоросійської" мов; у праці Якова Головацького «Розправа о ѧзыцѣ южнорускомъ и его нарѣчиѧхъ» (Львів, 1849) і в таких статтях Михайла Максимовича, як «Мнение о малороссийском языке и правописании оного» (1830), «Критико-историческое исследование о русском языке» (1838), «Филологические письма к М. П. Погодину» (1856), «Ответные письма к М. П. Погодину» (1857), «Новые письма к М. П. Погодину о старобытности малороссийского наречия» (1863) та ін. (частину їх перевидано в третьому томі його «Собрания сочинений», що вийшов друком 1880 р. в Києві), — але всі ці причинки є неповні й малообґрунтовані.

Пробудження інтересу до української історичної фонології як такої призвело до появи більш систематичних студій: Франц Міклошіч замислив свою «Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen», що її перший том зветься «Lautlehre» (Відень, 1852), як історичний коментар до окремих мов, серед них і до української (друге видання з'явилося так само у Відні 1879 р.); тим часом Петро Лавровський зробив огляд фонологічних особливостей української мови в зіставленні з російською в розвідці «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями» (*ЖМНП* 102, 1859), після чого ще вийшов його ж таки «Ответ на письма г. Максимовича к г. Погодину о наречии малорусском» (Основа 1861, 8). Проте Міклошіч обмежується простим зіставленням фактів, а Лавровського цікавлять лише ізольовані явища, що він їх наводить на підтвердження своєї головної тези про початок формування української мови в XIII ст. на теренах Карпат; поза тим, він знав обмаль давньо- та середньоукраїнських пам'яток. Звідси й грубі помилки на кшталт твердження, ніби український звук ***і*** як рефлекс ***ě***, чи звук ***и*** в дієслові *бýти* відбивають ще праслов'янську дійсність.

Справжнє історичне дослідження української фонології започаткував Олександр Потебня. Його піонерські праці «О звуковых особенностях русских наречий. Малорусское наречие» та «Заметки о мало-

русском наречии» з'явилися у *ФЗ* за 1865 р. і 1870 р. відповідно. Перша з них пізніше ввійшла до книжки «Два исследования о звуках русского языка» (Воронiж, 1866), а друга 1871 р. була видрукувана окремим виданням знов-таки у Воронежі. Потебня мусив долати величезні перешкоди: число опублікованих давньо- та середньоукраїнських пам'яток було тоді незначне, під мовним оглядом майже всі ці публікації викликали поважні сумніви, а відомості щодо діалектів були в щонайкращому разі фраґментарні. Незважаючи на ці труднощі, Потебня намагався подати правдивий образ багатовікової звукової еволюції української мови; зокрема, він уперше пояснив українське явище переходу ***о***, ***е*** > ***і*** *бік* : *бóку*; *сім* : *семú* через подовження й дифтонгізацію давньоукраїнських ***о*** та ***е***, якщо після них ішов слабкий єр. Утім, жодна з цих двох студій не давала систематичного опису української історичної фонології. Перша з них являє собою огляд звукових особливостей української мови з історичним коментарем; друга була написана як низка критичних завваг із приводу складеного І. Новицьким питальника для збирання діалектних даних. І все ж, використавши настільки великий корпус діалектних записів і давніх пам'яток, наскільки це тоді було можливо, й розглянувши ці дані на широкому тлі інших слов'янських мов, Потебня досяг набагато більшої систематичності й глибини у своїх розважаннях, аніж будь-який з його попередників чи ближчих наступників [7]. Із-поміж його здогадів багато які перегодом були відкинені, але його розвідки залишалися для подальших досліджень у цій дисципліні наріжним каменем.

Пізніше Потебня зосередив свою увагу на синтаксі та інших темах. А втім, двічі він усе ж повертався до проблем української історичної фонології, і ці два його порівняно невеликі причинки, де він знову розглядає свій старий предмет, містять силу вартісних спостережень, дотепних припущень і обґрунтованих критичних завваг. І в цьому випадку Потебня, як зазвичай, сполучив властиві йому потяг до точності й гостру критичну оцінку з даром до широких узагальнень. Власне, він був першим українським мовознавцем, що дістав систематичний фаховий вишкіл. Дві студії, про які йде мова, — це детальні рецензії монографії П. Житецького про історичну фонологію української мови (*Отч. Увар.* 20, 1878) та праці О. Соболевського «Очерки из истории русского языка» (*ИОРЯС* 1, 3, 1896).

Потебня не залишив після себе учнів чи послідовників, котрі працювали б у галузі історичної фонології. Дослідники з'явилися деінде. Розширилася й тематика їхніх студій. Однак через несприятливі умови для розвитку української науки під російським та австро-угорським пануванням дослідження здебільшого велися фахівцями з інших галузей або філологами-слов'янознавцями, які за фахом не працювали: Павло Житецький, Володимир Науменко та Василь Шимановський заробляли на життя вчителюючи, Кость Михальчук був рахів-

---

[7] Зокрема й М. Колосов у праці «Очерк истории звуков и форм русского языка» (Варшава, 1872).

ником. Базова освіта Омеляна Огоновського, Агатангела Кримського, а пізніше й Іларіона Свєнціцького не була пов'язана зі слов'янським мовознавством. У той чи той спосіб це позначилося на їхній науковій продукції: всі вони працювали нерегулярно, дехто з них — по-дилетантському.

Житецькому ми завдячуємо першу спробу повного й систематичного опису історичної фонології української мови з тяжінням до внутрішньої впорядкованості: це його «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (К., 1876). Сам автор стверджує: "... ми постановили відійти від фрагментарного, незв'язного опису звукових явищ". Ця смілива спроба була, однак, зіпсована використанням застарілих перекручених уявлень про індоєвропейську та праслов'янську мови, браком критичного підходу до вживаного в давньоукраїнських пам'ятках правопису, недостатнім розмежуванням давньоукраїнських і давньоросійських пам'яток, нерозрізненням окремих мовних рівнів (фонологія, чергування звуків, морфологія) та внутрішніми суперечностями, але найбільше — підпорядкуванням фактів двом наперед визначеним постулатам: що північноукраїнське наріччя в основному продовжує відбивати ситуацію спільносхіднослов'янської єдності, звідки виросли й українська, й російська мови (білоруська, за Житецьким, являє собою діалект російської); і що у вокалізмі рушійною силою історичного розвитку була особлива схильність української мови до голосного ***і***. За цією останньою думкою маячіє опізнено-романтична концепція мовного розвитку як відбиття "народного духу". Отже, книжка Житецького була де в чому наївна й застаріла вже на час свого оприлюднення. Відносно найліпшою в ній була частина, де йдеться про скупчення приголосних в українській мові, раніше ніким не аналізовані. Окрім згаданого вище відгуку Потебні, на цю книжку видрукував змістовну рецензію Яґіч (*ASPh* 2, 1878). Житецький виступив в обороні своїх поглядів — із частковим їх переглядом — у своїй наступній книжці «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.» (К., 1889; український переклад видано 1941 р. у Львові), яка містить більше матеріалу з історичної фонології, ніж би випадало сподіватися на підставі самої назви.

Дві книжки вийшли з-під пера Шимановського. Перша — «К истории древнерусских говоров» (Варшава, 1876) — ґрунтується майже цілком на Ізб. 1076 і Гал. Єв. 1288, бо з інших джерел узято всього декілька прикладів. Назва другої — «Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI–XVII вв.» (Варшава, 1893). Обидві вони повторюють усі вади, властиві працям Житецького, але не мають їхніх позитивних рис. Матеріал у них використано випадковий і часом непевний; загальний підхід позначений поверховістю. Детальна й нищівна рецензія О. Смирнова на першу з них (*РФВ* 19, 1888) могла б так само стосуватися й другої. Шимановський ще опублікував «Ответ критику. Дополнение к книге "К истории русских говоров"» (Варшава, 1888), але й тут рівень арґументації залишився без змін.

«Нариси з історії української мови» Свєнціцького (Львів, 1920) вийшли друком значно пізніше, але й вони несуть на собі відбиток дилетантизму. У ґрунті речі, книжка являє собою добірку прикладів з пам'яток, розташованих хронологічно за століттями, з численними помилками в класифікації та подеколи в прочитанні. Наголос зроблено на спільних східнослов'янських рисах, усупереч поглядові С. Смаль-Стоцького, згідно з яким українська мова розвивалася незалежно від російської, стоячи ближче до сербсько-хорватської (див. нижче); проте Свєнціцький був недостатньо підготований для здійснення свого задуму й тому зазнав фіаско.

Краща доля судилася працям Огоновського та Науменка, бо вони мали менший розмах. Перший видав (подаючи своє ім'я як Emil Ogonowski) «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» (Львів, 1880), де всеохопної історичної фонології немає, але у фонологічній частині (сс. 24–95) подано опис рефлексів праслов'янських звуків у сучасній українській мові та її діалектах (до яких він залічував і білоруську мову), що супроводжується нечисленними давньоукраїнськими та середньоукраїнськими прикладами. Його ж таки розвідка «O ważniejszych właściwościach języka ruskiego» (*Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności* X, 1884) була замислена як додаток до попередньої книги, але почасти просто її повторювала. Огоновський не знав поняття звукового закону, його приклади часто бувають випадкові, а діалектним даним — хоча здебільшого на них можна покладатися — іноді бракує точного зазначення місця запису. Методологічно він ішов головно слідами Міклошіча. Натомість Науменків «Обзор фонетических особенностей малорусской речи» (К., 1889) — це огляд звуків і їхніх чергувань у сучасній українській мові з коротким історичним коментарем. За взірець Науменкові правили Огоновський та Житецький. В останнього він запозичив ідею про те, що українська мова впродовж усього свого історичного розвитку тяжіє до ікання та посилення сонорності.

Із-поміж перелічених дослідників єдиний, хто подолав у своїх працях нефаховість, — це Михальчук. Проте в цього автора обмеження пов'язані з фраґментарністю його наукових публікацій. Він зробив величезний внесок у діалектологію, піднісши тогочасне знання про українські діалекти та діалектні групи на вищий щабель, ніж у будь-якій іншій слов'янській країні. Його праця «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» (*Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край* 7. СПб., 1872), після якої ще вийшла «Программа для собирания особенностей малорусских говоров», доповнена Кримським у її російському виданні (СПб., 1910. *Сб. ОРЯС* 87, 4) та Є. Тимченком в українському (*ЗНТК* 5–8; окремою книжкою — К., 1910), створила міцні підвалини для використання українського діалектного матеріалу в майбутніх історичних дослідженнях. У сфері історичної фонології Михальчук висловив багато здогадів і продуктивних оригінальних ідей, що серед них можна згадати морфологічне пояснення постання ***і*** з ***о*** (та ***е*** перед

занепалим слабким єром), новий погляд на пом'якшення губних перед *е* тощо. Михальчук шукав пояснення звукозмін у системі мови, що існувала в той чи той час, відкидаючи необґрунтовані узагальнення суб'єктивно-романтичного ґатунку. Щодо цього він випередив пізніше вчення про фонеми. Проте його екскурсам в історичну фонологію української мови, розпорошеним майже по всіх без винятку його статтях, ніколи не судилося набути систематизованого вигляду. Найповнішою спробою в цьому напрямі є його розвідка «К южнорусской диалектологии» (*КС* 1893, 9) — історична фонологія й діалектологія української мови в стислому нарисі.

Про Кримського буде сказано далі.

Ґрунтовна фахова освіта й постійна робота в університетах і в Академії наук за тодішніх політичних умов були значно приступніші для російських науковців. Український учений у тогочасній Росії, щоб зробити наукову кар'єру, мусив прийняти імперську ідеологію. Так учинив, приміром, Олександр Кочубинський, який викладав у Одеському університеті. Серед російських славістів, що розпочали свою діяльність в останню чверть XIX ст., займаючись українською історичною фонологією, як правило, в рамцях історії російської мови, найвидатнішими були Олексій Соболевський і Олексій Шахматов. До їх числа слід іще додати Ватрослава Яґіча, хорвата, що працював у Одесі, а згодом у Санкт-Петербурзі (1872–1874, 1880–1886) як на університетських посадах, так і в Академії наук.

Унесок Кочубинського в дослідження української історичної фонології був досить скромний. Він зачепив цю тематику безпосередньо у своїй праці «Отчет о занятиях славянскими наречиями» (Одеса, 1876) і в розлогій рецензії на книжку Житецького «Очерк литературной истории малорусского наречия» (*Отч. Увар.* 32, 1892). В обох випадках вибір питань є хаотичний, а методи — досить недбалі. Натомість його розвідка «К вопросу о взаимных отношениях славянских наречий» (*Записки Новороссийского университета*, 23–25, 1877–1878) була присвячена класифікації слов'янських мов, головно на підставі потрактування сполук *C*u*SC, *C*i*SC. Актуальність ця праця втратила дуже швидко, оскільки, крім методологічної невправності, вона ще й мала за вихідний пункт хибне уявлення про праслов'янську форму цих сполук; українські дані були в ній представлені скупо. Більш тривалий слід залишила його стаття «Территория доисторической Литвы» (*ЖМНП* 309, 1897), де при розгляді питання південної межі поширення литовської мови враховувалися також і північноукраїнські говірки.

Навпаки, доробок Соболевського, Шахматова та Яґіча був значний. Після Потебні саме вони стали в цій галузі найвидатнішими дослідниками. Насамперед усі троє були першорядними філологами та фахівцями з давньоукраїнської рукописної спадщини. Соболевський і Яґіч здебільшого не виходили за рамці філологічної школи, хоча перший також приділяв увагу дослідженню діалектів. Шахматов, наймолодший з них, сполучав філологічну майстерність із молодограматичною методологією.

Найбільшим досягненням Соболевського було спостереження відчутних місцевих діалектних відмінностей у східнослов'янських пам'ятках XI–XIV ст., особливо наявності т. зв. "нового ѣ" (див. 20.1) у давньоукраїнських пам'ятках. Це ясно показано вже в першій його значній публікації «Очерки из истории русского языка» (Киев, 1884). Він намагався узгодити це відкриття зі своїми імперіалістичними ідейними переконаннями, приписуючи цю рису лише Галицько-Волинській землі, тимчасом як Київ, згідно з його арґументуванням, говорив по-російському аж до татарської навали 1240 р., ба й до XV ст. включно. Ця постава викликала вибух обурення серед українських учених. Як наслідок, виникла гостра полеміка, в якій Кримський і згодом С. Смаль-Стоцький намагалися заперечити саму фонетичну вартість "нового ѣ", хоча й намарно. Помилковою тезою в Соболевського було не визнання "нового ѣ" засобом відтворення нового звучання ***е*** перед давнім слабким **ь** у наступному складі, а обмеження цієї характеристики територією Західної України. Незабаром з'ясувалося, що ця риса — загальноукраїнська. Проте Соболевський уперто тримався первісної позиції також у своїх подальших студіях. З погляду української історичної фонології найважливіші з-поміж них — це «Лекции по истории русского языка» (К., 1888; 4-те видання — М., 1907), низка нотаток «Из истории русского языка», вміщених у *ЖМНП* протягом 1894–1901 рр., «К истории малорусского наречия» (*РФВ* 63, 1910) та «Мелкие заметки по старорусской и русской фонетике» (*РФВ* 64, 1910). Його праці з української діалектології були неориґінальні й хутко застаріли, а полеміка з приводу характеристик мови давнього Києва може становити інтерес з огляду на деякі спостереження в статтях «Источники для знакомства с древнекиевским говором» (*ЖМНП* 1885, 2), «Как говорили в Киеве в XIV и XV вв.» (*ЧОНЛ* 1888, 2) і «Древнекиевский говор» (*ИОРЯС* 10, 1, 1905). Численні публікації Соболевського, присвячені поодиноким звукозмінам та рукописам, здебільшого зберігають свою вартість і досі. Вони подаватимуться в бібліографії до відповідних розділів.

На відміну від Соболевського, Шахматов не мав політичних упереджень щодо української мови, хоча й він так само розглядав її історію як частину російської. Почавшися вже зі статті «Beiträge zur russischen Grammatik» (*ASPh* 7, 1884), де йшлося про з'ясування місця походження найдавніших східнослов'янських рукописів на підставі їхніх орфографічних (фонетичних) особливостей, його зацікавлення проблемами давньої та сучасної української фонології збереглося на все життя. Знову й знову він повертався до цих проблем, часто переглядаючи свої попередні позиції. Найяскравішими з-поміж його публікацій, що стосуються цієї тематики, є «Исследования в области русской фонетики» (*РФВ* 29, 1893), «К истории звуков русского языка» (*ИОРЯС* 1, 6–8, 1896, 1901–1903), «Курс истории русского языка», тт. 1–2 (СПб., 1909), «До питання про початок української мови» (*Україна* 1914, 1), «Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка» (*Украинский народ в его прошлом и настоящем* 2, Пг., 1916; український переклад видруковано у виданні: Ол. Шахматов, Аг. Кримський, *Нариси з історії*

української мови, К., 1922, передрук 1924) і особливо його узагальнювальна праця «Очерк древнейшего периода истории русского языка» (Пг., 1915). Важливе значення має також його розлога рецензія на працю Кримського «Украинская грамматика» (*RS* 2, 1909). Окрім досконалого знання давньоукраїнських текстів, Шахматов відзначався своєю здатністю бачити навіть у щонайдрібніших фактах матеріал для широких узагальнень. Проте його обізнаність із середньоукраїнською мовою була практично нульовою, і він заповнював прогалину між сучасними українськими діалектами (які знав лише з других рук) та давньоукраїнською мовою, вдаючися до припущень, що він їх потім поширював на доісторичну "спільноруську" та на праслов'янську мову. Крім того, Шахматов переоцінював роль міґрацій у кшталтуванні східнослов'янських діалектів. Саме це робить його теорію в багатьох аспектах уразливою, включно з основним вихідним положенням, тобто з гіпотезою про існування спільноруської мови, поділеної на три головні наріччя: північне, південне та східне.

Серед трійці видатних славістів, що працювали в Росії наприкінці XIX ст., Яґіч мав найтверезіші погляди. Він тактовно вказував на упередженість Соболевського та фантазування Шахматова, привертаючи увагу до конкретних фактів. У 1884 р., одночасно з оприлюдненням згаданих вище праць Соболевського («Очерки [...]») та Шахматова («Beiträge [...]»), він опублікував «Четыре критико-палеографические статьи» (*Сб. ОРЯС* 33, 2), подавши чи не найточнішу характеристику українських рис, присутніх у давніх східнослов'янських рукописах. «Источники [...]» Соболевського (див. вище) містили відповідь на це дослідження, яка й спонукала Яґіча написати й опублікувати «Критические заметки по истории русского языка» (*Сб. ОРЯС* 46, 4, 1889), що є його найвагомішим внеском у вивчення історії української мови та всіх східнослов'янських мов. Ця розвідка ще й досі є необхідним додатком до популярніших «Лекций [...]» Соболевського. Пізніше Яґіч нечасто повертався до загальних проблем української фонології, але варто ще згадати його докладну рецензію на «Очерк [...]» Шахматова (*ASPh* 37, 1920). Як і Соболевський із Шахматовим, Яґіч, навіть визнаючи доісторичні відмінності між українською та російською мовою, був усе ж переконаний у слушності, мовляв, "неспростовної наукової аксіоми про приналежність усіх наріч російської мови [= східнослов'янської. — Ю. Ш.] до одного цілого в стосунку до решти слов'янських наріч" (*Критические заметки*, с. 151).

Серед українських науковців початку XX ст. перед національною революцією 1917–1920 рр. історичну фонологію української мови досліджували двоє: Кримський і Степан Смаль-Стоцький. Бувши фахівцем з історії та мов Близького Сходу, Кримський заходився коло історії української мови, щоб довести необ'єктивність і виправити перекручені твердження Соболевського. У трьох своїх чималих за обсягом статтях «Филология и погодинская гипотеза» (*КС* 1898; окреме видання — К., 1904), «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» (*НЗб. Груш. 1906*) і «Древнекиевский говор»

(*ИОРЯС* 11, 3, 1906), що хаотично сполучають ущипливі особисті напади та досить незв'язний розгляд щонайрізноманітніших тем, він серед іншого порушив і багацько питань історичної фонології, насамперед давньоукраїнського періоду. Піддавшися своєму іконоборчому запалові, він відкидав мало не кожне твердження Соболевського, зокрема навіть такі безсумнівні положення, як наявність "нового ѣ", характерну для українських пам'яток XII–XIV ст. Задля цього він мусив зіґнорувати силу давньоукраїнських пам'яток, оголосивши їх російськими або білоруськими.

Після революції 1905 р. і зняття заборони з українського шкільництва в Російській імперії Кримський утягнувся в складання навчальної української граматики; проте, захоплений полемікою із Соболевським, присвятив у ній більше місця історичній фонології, ніж граматичному описові мови. За основу йому правили численні виписи з давньоукраїнських текстів, а звуки сучасної української мови він порівнював з їх написанням у давньо- та середньоукраїнських пам'ятках. Таким робом постала книжка, надміру безладна навіть як на Кримського, що друкувалася окремими випусками й так і не була закінчена, – «Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Поднепровья» (М., 1907). Найвлучнішу й найоб'єктивнішу оцінку їй дав Шахматов (*RS* 2, 1909), який добачив суть постави Кримського в "обстоюванні, на значну міру слушному, виняткового права малоросійської мови на пам'ятки давньокиївської писемності" (с. 143), але водночас дійшов висновку, що начерк у цілому "побудовано на піску, бо висновки, базовані на історично-порівняльному методі, відкидаються й заступаються спостереженнями над складною, іноді безнадійною в своїй випадковості орфографією пам'яток" (с. 144). Закинувши книжці недостатній історизм і брак необхідного аналізу в розмежуванні окремих періодів розвитку української мови, Шахматов у підсумку завважив, що через зазначені недоліки вона не може вважатися за "цілком наукове дослідження" (с. 139). Слід додати, що навіть використання Кримським фактичного матеріалу давньо- та середньоукраїнських пам'яток було позначене атомізмом і некритичністю. Він ніколи не брав цілого тексту, а вихоплював поодинокі приклади, часто неправильно їх відчитуючи у своєму палкому бажанні відсунути фонетичні характеристики сучасної української мови якомога далі в давнину. Цей метод був доведений до крайнощів у його пізнішій праці «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася», що була опублікована в його спільному з Шахматовим виданні «Нариси з історії української мови», де Кримський дійшов фантастичного висновку, ніби українська мова в XIV ст. "дообразовалася геть до кінця"[8]. Вплив книжки Кримського на пізніших істориків української мови був помітний. Його хибні твердження та невірно відчитані приклади раз у раз некритично повторювано, адже на позір ця книжка з її нескінченним цитуванням уривків

---

[8] Доповнений варіант цієї праці, приготований Кримським до друку в 1940 р., залишився неопублікованим.

давніх пам'яток здавалася докладно вдокументованою в кожній подробиці! У будь-якому разі, позитивною стороною книжки є те, що в ній зроблено перші кроки до створення української історичної діалектології, уґрунтованої в інтерпретації давньоукраїнських пам'яток.

Найповніший виклад української історичної фонології вийшов з-під пера С. Смаль-Стоцького, і міститься він на сс. 1–112, 455–495 його праці «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache», написаної спільно з Т. Ґартнером і виданої у Відні 1913 р. Ця книжка також спрямована проти концепції Соболевського, хоча прямої полеміки в ній немає; за провідну ідею авторам править повна відрубність української та російської мов у доісторичні часи. Запропонувавши неісторичний і досить наївний перелік мовних рис, Смаль-Стоцький намагається показати, що українська мова ближче стоїть до сербсько-хорватської, ніж до російської. (Ідея щодо щільних зв'язків між українською та сербськохорватською мовами виринає час від часу: у середині XIX ст. її можна знайти в Лавровського, а за наших часів у С. Бернштейна, хоча навіть без притаманних Смаль-Стоцькому пересад вона позбавлена фактичної основи). У книзі є кілька здорових ідей; це стосується, наприклад, перегляду питання про пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду в протоукраїнських діалектах, заперечення доконечності дифтонгів як сполучної ланки в постанні ***і*** з ***ě***, ***е*** та ***о***; проте Смаль-Стоцькому бракує точного методу, він змішує факти різних епох і майже не подає власних даних (за винятком буковинських говірок). Навіть висловлюючи слушні думки, він часто-густо передає куті меду, наприклад, коли переходить від заперечення дифтонгів (посталих з ***о*** та ***е***) в південноукраїнських говірках до їх заперечення в цілій українській мові. У своїй історико-фонологічній частині книжка зазнала фіаско, але деякі з ідей Смаль-Стоцького, очищені від похибок і перебільшень, були підхоплені пізнішими дослідниками, зокрема Ганцовим, Німчиновим, Курило.

Полеміка із Соболевським утратила гостроту після української національної революції 1917–1920 рр., тож поле стало вільним для конструктивного й об'єктивного дослідження. Під методологічним оглядом найвизначніші з-поміж тогочасних викладів української історичної фонології дотримувалися молодограматичної лінії й були меншебільше пов'язані з шахматовською школою. Першими за хронологією вийшли книжки «Украинский язык» Степана Кульбакіна (Х., 1919) та «Курс истории украинского языка» Івана Огієнка (К., 1918; друге видання — 1919); причому друга з них, орієнтована на злободенні гасла, відзначалася далеко меншою критичністю. Праця Костя Німчинова «Український язик у минулому й тепер» (Х., 1925; друге видання — 1926) у своїй основі йде головно слідами Смаль-Стоцького (спільносхіднослов'янську єдність автор хоч і визнає, але тільки до кінця VI ст.), проте його аналіз окремих звукозмін оригінальніший і більше відповідає підставовим вимогам науковості. Безперечно найоб'єктивнішими й найкращими викладами української історичної фонології були й залишаються дотепер «Курс історії українського язика» Євгена Тимченка

(Х., 1927; друге видання — Х.; К., 1930) і особливо «Нарис історії української мови» Петра Бузука (К., 1927; перше, значно коротше видання цієї праці під назвою «Коротка історія української мови», що вийшло друком в Одесі 1924 р., було ще незрілим). Ці дві книжки ви́кликали цікаву дискусію на шпальтах *ЗІФВ* (5, 15, 18, 19, 21–22, 23), в якій узяли участь Булаховський, Дем'янчук, Грунський, Пархоменко й сам Бузук, — а також на сторінках «Шляху освіти» за 1924 р., числа 6 і 9 (Сулима, Синявський і Бузук). Тимченкова книжка, що в ній близько 70 сторінок відведено фонології, відзначалася атомістичним викладом, типовим для молодограматичної школи: зміни кожного звука представлено в ізоляції від інших; часові й територіальні характеристики майже не враховуються, нечисленні спроби хронологічного аналізу є непевними через брак критичного підходу до матеріалу пам'яток. Бузук у причини звукозмін теж не заглиблюється, але подає найважливіші з них у хронологічній послідовності.

У наступні роки цей напрям був репрезентований працями Леоніда Булаховського та Миколи Наконечного. Булаховський опублікував дві серії статей: у 1927–1952 рр. «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу» (з несуттєвими змінами в назві) у *Зб. ЦДКУ* 1, 2, 3; *ЗІФВ* 13–14; *Мовозн.* 7, 11; *НЗ* Львівського педагогічного інституту 1946 і *НЗ* Київського університету 1952, далі продовжену в 1955–1961 рр. як «Очерки восточнославянского ударения» (зі змінами назви) у *НЗ* Київського університету 14, 1955; *ВСЯЛ* 4, 1955 і 5, 1958; *ВЯ* 1958, 2, *УЗ* Харківського університету 99, 1958 і *Сл. мовозн.* 3, 1961; а також у 1946–1952 рр. «З історичних коментарів до української мови» (*НЗ* Київського університету 1946–1948; *Мовозн.* н. с. 8–10). Друга серія потім була використана як основа для його книжки «Питання походження української мови» (К., 1956). Сильними сторонами розвідок Булаховського є докладне й свідоме використання даних, зібраних у словниках сучасної української мови, особливо в Грінченковому, а також великий і ґрунтовний порівняльний матеріал; але їхню цінність применшує слабке зацікавлення дослідника старішими писемними пам'ятками. Його дані про давньоукраїнську мову запозичено в інших учених, а середньоукраїнський період він геть іґнорував. Наконечному не поталанило видати книжку про українську історичну фонологію, проте його чимала за обсягом стаття «До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови» (у *ПІРУМ*) є чимось на кшталт резюме такої ненаписаної монографії, де міститься багато ориґінальних спостережень і пропозицій.

Коли брати славістів-молодограматиків з-поза меж України, важливе значення мають праці Ніколая Дурново та Тадеуша Лер-Сплавінського. Дурново цікавився прото- й давньоукраїнським періодами, розглядаючи їх, згідно з традицією Соболевського та Шахматова, як частину історії російської мови. Його «Очерк истории русского языка» (М.; Л., 1924; передрук — Гааґа, 1959) містить чималі розділи про історичну фонологію української мови, що багато в чому наслідують шахматовський зразок, натомість «Введение в историю русского языка I:

Источники» (Брно, 1927; передрук зі значними доповненнями — М., 1969) подає повніший огляд давньоукраїнських пам'яток (упереміш із російськими), ніж будь-яка інша публікація[9]. Дослідження давньоукраїнської фонології годі уявити й без урахування його поважних статей про церковнослов'янські риси в давньоукраїнських і давньоросійських рукописах, оскільки вилучення церковнослов'янських рис із давньоукраїнських рукописів є передумовою віднайдення місцевих особливостей. Ідеться про «Славянское правописание X–XII вв.» (*Sl* 12, 1933) і незакінчену серію «Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка» (*ЈФ* 4–6, 1924–1926). Як молодограматик, Дурново вважав відхилення від правописної традиції за прості помилки, не розглядаючи можливості умисних систематичних удосконалень.

Лєр-Сплавінський, окрім кількох студій над певними аспектами української історичної фонології, цікавився й проблемою постання української мови. У своїй статті «Stosunki pokrewieństwa języków ruskich» (*RS* 9, 1921) та наступних розвідках (перевиданих у збірці «Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego», Варшава, 1957) він обстоював існування спільносхіднослов'янської мовної єдності й заперечував її троїстий поділ, як його бачив був Шахматов. Натомість Лєр-Сплавінський висловив ідею про первісну дводіалектну будову цієї мови, що складалася з північних (згодом сучасних північноросійських) і південних (згодом українських, білоруських і південноросійських) діалектів, причому розпад останніх ще надвоє, що стався пізніше (в XI–XIII ст.), мав би дати початок (на півдні) українській мові. Його прагнення з'ясувати точні часові й територіальні характеристики всіх фонетичних змін належить до безперечних здобутків, але його поінформованість щодо цих змін, походячи з других рук, була вторинна. Він ніколи не досліджував давньоукраїнських пам'яток чи українських діалектів. Його висновки, попри дуже критичний підхід, були до певної міри непомітно для нього самого зумовлені тими даними, які він черпав із праць інших учених. Та все ж у багатьох випадках він висловлював свіжі здогади й вартісні варіанти розв'язання проблем, показавши, наприклад, що ***o*** та ***e*** перед складами зі слабкими єрами найімовірніше зазнали змін іще до занепаду єрів, відзначивши можливість двох різних шляхів розвитку цих ***o*** та ***e***, одного в південноукраїнських діалектах (без дифтонгів), другого в північноукраїнських (з дифтонгами), тощо.

Швидкий розвиток фонетики зумовив і її застосування до описової діалектології української мови (О. Брок, І. Зілинський, М. Йогансен); однак ця тенденція не поширилася на історичну фонологію,

---

[9] Попередня праця такого ґатунку, «Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст.» П. Владімірова (*ЧОНЛ* 4, 1890), подає без розрізнення перелік українських і білоруських пам'яток, але не містить російських. Вона, звісно, більшою мірою застаріла, а проте в ній можна знайти декілька позицій, відсутніх у Дурново, особливо для ранньосередньоукраїнського періоду.

за винятком кількох статей Ол. Томсона про перехід ***е***, ***о*** > ***і*** та ствердіння губних.

І все-таки, крім збирання діалектного матеріалу, діалектологи зробили значний внесок в історичну фонологію, намагаючись — за допомогою аналізу діалектних даних — дослідити походження української мови та головні стадії її фонологічного розвитку. Цим вирізняються особливо праці Всеволода Ганцова, Олени Курило, Івана Зілинського та Владислава Курашкевича. Ганцов у своїх статтях «Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку» та «Діалектологічна класифікація українських говорів» (*ЗІФВ* 2–3, 4, 1923) висловив припущення, що північноукраїнське та південноукраїнське наріччя мали передувати українській мові як єдності цих двох наріч і що в протоукраїнський та давньоукраїнський періоди вони під багатьма оглядами могли розвиватися незалежно. Курило розвинула цю ідею далі, підпираючи її додатковими спостереженнями над говірками, насамперед у розвідці «Спроба пояснити процес зміни ***е***, ***о*** в нових закритих складах у південній групі українських діалектів» (К., 1928). Курашкевич у цілій низці статей (бібліографію подано в *Slavia Occidentalis* 27, 1968) запропонував кілька важливих уточнень до цієї концепції на підставі своїх теренових досліджень у Підляшші та на Холмщині. Зілинський, щоправда, спочатку був виступив проти поглядів Ганцова та Курило («До питання про діялектологічну класифікацію українських говорів», *ЗНТШ* 131–133, 1925), але потім у багатьох питаннях перейшов на бік своїх супротивників і сприяв поширенню їхніх ідей («Карта українських говорів» Варшава, 1933). Коли брати Закарпаття, вихід із власне діалектологічної в історичну проблематику характеризував так само дослідницьку діяльність Івана Панькевича, у підсумку якої з'явився його «Нарис історії українських закарпатських говорів, 1. Фонетика» (Прага, 1958 = *Acta Universitatis Carolinae*, *Philologica* 1). Утручання діалектологів в історію української мови, звісно, не могло заступити справжньої її історії, але воно внесло дуже цікаві ідеї й увиразнило потребу критичної переоцінки багатьох усталених поглядів і традиційних методів.

Теорії фонологічної (Празької) школи на дослідженні української історичної фонології позначилися мало. Першими її засади до української мови (а точніше до прото- й давньоукраїнської) застосували два засновники цього напряму: Ніколай Трубецькой у статті «Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit» (*ZSPh* 1, 1925) і Роман Якобсон у розвідці «Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves» (Прага, 1929 = *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 2; передрук у вид.: «Selected Writings», Гаага, 1962). Щоправда, вплив ці публікації справили мінімальний, бо ґрунтувалися на упередженому апріорному положенні, згідно з яким заперечувалася здатність протоукраїнських діалектів (як і всіх інших тогочасних слов'янських діалектів, окрім північноросійського та сербсько-хорватського) до самостійної еволюції;

натомість їм приписувалося хіба що пасивне сприйняття тенденцій, спрямованих із півночі на південь.

Серед українських послідовників цієї школи чільне місце посідає Василь Сімович. Його студії над багатьма окремими проблемами української історичної фонології, як-от чергування ***е*** : ***о***, перехід ***l*** > ***v***, зсуви від ***у*** до ***і*** й навпаки в закінченнях прикметників, постання форми *що* та ін., відзначалися методологічним хистом і сміливими висновками. Проте він так і не написав усеохопного курсу історичної фонології навіть для якогось одного періоду.

У п'ятдесяті та шістдесяті роки поширилася мода на представлення традиційних уявлень про фонологічну еволюцію у вигляді фонемних таблиць. Такі схеми запропонували, зокрема, І. Ковалик (*ПУМ* 1, 1956; *Вісник* Львівського університету 1, 1963), В. К. Мат'юз (*SR* 10, 1957), В. Латта (*Československé přednášky pro V. Mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*, Прага, 1963), А. Лампрехт (*Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university* 17, 1968) та ін. Утім, коли латають тканину, що розплітається, ниткам нема за що зачепитися.

Після приходу Сталіна до влади в Радянському Союзі дослідження в галузі української історичної фонології майже припинилися. Згадати можна хіба що декілька університетських підручників. Вони достосовуються до централізовано затвердженої програми й наперед позбавлені будь-якої оригінальності, коли не зважати на випадки фактичних помилок чи перекручень. Декотрі з них вільні від виявів відвертої політичної пропаґанди та прислужництва (хоча всі дотримуються тієї самої лінії, оминаючи одні факти й перебільшуючи значення інших), декотрі рясніють ними. Їхня наукова вартість дорівнює нулеві. Ми згадуємо їх заради бібліографічної повноти: Грунський М., Ковальов П. *Нариси з історії української мови*. Львів, 1941; Медведєв Ф. *Історична граматика української мови* І. Х., 1955; Lehr-Spławiński T., Zwoliński P., Hrabec S. *Dzieje języka ukraińskiego w zarysie*. Warszawa, 1956 (розділи про фонологію протоукраїнського й давньоукраїнського періодів написані Лер-Сплавінським; вони майже нічого не додають до його попередніх праць, коли не рахувати, що він достосував свої погляди до офіційних вимог); Безпалько О., Бойчук М., Жовтобрюх М., Самійленко С., Тараненко І. *Історична граматика української мови*. К., 1957 (друге видання — 1962; розділ про фонологію написав М. Жовтобрюх); Москаленко А. *Історична фонетика давньоруської і української мови*. Одеса, 1960; Pavliuc N. *Curs de gramatică istorică a limbii ucrainene*. Bucureşti, 1964 (назва румунською мовою, текст українською); Медведєв Ф. *Нариси з української історичної граматики*. Х., 1964; Медведєв Ф. *Вступ до курсу історії української мови*. Х., 1967; Филин Ф. *Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектологический очерк*. Л., 1972 (перевагою цієї книжки є переповідження позиції багатьох — хоч і не всіх — інших дослідників) та ін.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

(Позиції, згадані в § 6, не подаються)

А. Назви української мови та межі її поширення

1. Doroschenko D. «Die Namen 'Rus', Rußland und Ukraine in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung». *Abhandlungen des Ukrainischen wissenschaftlichen Instituts* 3. Berlin, 1939.
2. Зілинський І. «Географія української мови». У кн.: Кубійович В. *Географія українських і суміжних земель.* Львів; Краків, 1943.
3. Borščak É. «Русь, Мала Росія, Україна». *RÉS* 24, 1948.
4. Рудницький Я. *Слово і назва Україна.* Вінніпеґ, 1951.
5. Šerech J. (= Shevelov G.) «An Important Work in Ukrainian Onomastics». *Annals* 2, 4, 1952. Передрук у кн.: Shevelov G. Y. *Teasers and Appeasers.* München, 1971).
6. Рыбаков Б. «Древние Русы». *Сов. арх.* 17, 1953.
7. Kubijovič V. «The Territory of Ukraine». *Ukraine, A Concise Encyclopedia* 1. Toronto, 1963.

Б. Підходи, історія дослідження

8. Огієнко І. «Огляд українського язикознавства». *ЗНТШ* 79–80, 1907 (приблизно до 1825 р.).
9. Розов В. «Трилогія професора Кримського». *ЗНТШ* 78, 1907.
10. Розов В. «Исследование языка южно-русских грамот XIV и первой половины XV веков». *КУИ* 1913, 10 і 12.
11. Грушевский М. «История украинских изучений в XIX в.». *Украинский народ в его прошлом и настоящем* 1. СПб., 1916.
12. Колесса О. *Погляд на історію української мови.* Прага, 1924.
13. Борковський В. «Вклад російських учених в українське мовознавство». *Мовозн.* 13, 1955 (російською мовою: *ИОЛЯ* 1954, 3).
14. *Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років.* К., 1957.
15. Белодед И., Борковский В., Горецкий П. *Изучение украинского и белорусского языков.* М., 1958.
16. Шевельов Ю. *Мовознавство на Україні.* Париж; Мюнхен, 1966 (окрема відбитка з *Енциклопедії українознавства*, 21).
17. Пещак М. «Дослідження з історичної фонетики, граматики і лексикології». *Мовознавство на Україні за п'ятдесят років.* К., 1967.

В. Діалекти (лише загальні огляди)

18. Соболевский А. «Опыт русской диалектологии. III. Малорусское наречие». *Живая старина* 1892.

19. Дурново Н., Соколов Н., Ушаков Д. *Опыт диалектологической карты русского языка в Европе.* М., 1915.

20. Зілинський І. «Проба упорядкування українських говорів». *ЗНТШ* 117–118, 1914.

21. Зілинський І. «До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів». *ЗНТШ* 141–143, 1925.

22. Ziłyński J. *Opis fonetyczny języka ukraińskiego.* Kraków, 1932.

23. Kuraszkiewicz W. *Zarys dialektologii wschodnio-słowiańskiej.* Warszawa, 1954.

24. Жилко Ф. *Говори української мови.* К., 1958.

25. Жилко Ф. *Нариси з діалектології української мови.* К., 1966 (перше видання — К., 1955).

26. Дзендзелівський Й. *Конспект лекцій з курсу української діалектології,* 1. *Фонетика.* Ужгород, 1965 [10].

Г. Бібліографічні покажчики

27. Огієнко І. *Українська мова, бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови.* К., 1918.

28. Червінська Л., Дикий А. *Покажчик з української мови. Матеріали по 1929 рік.* Х., 1929.

29. *Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию с 1825 по 1880 год* 7. М., 1958.

30. Гольденберг Л., Королевич Н. *Українська мова, бібліографічний покажчик (1918–1961 рр.).* К., 1963.

31. Королевич Н., Сарана Ф. *Слов'янська філологія на Україні (1958–1962).* К., 1963.

32. *Славянское языкознание. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1960 гг.* I. (1918–1955), II (1956–1960). М., 1963; (1961–1965). М., 1959; (1966–1970). М., 1973.

33. Королевич Н., Беляєва Л., Гольденберг Л., Сарана Ф. *Слов'янська філологія на Україні (1963–1967 рр.).* К., 1968.

34. Stankiewicz E., Worth D. S. *A Selected Bibliography of Slavic Linguistics* 2. The Hague, 1970.

---

[10] Книжки Жилка та Дзендзелівського описують головно діалекти в межах СРСР. Вони можуть бути доповнені такими статтями: Павлюк Н., Робчук И. «Очерк фонологических систем украинских говоров в Румынии». *Revue roumaine de linguistique* X, 6 (1965); Łesiów M. «Gwary ukraińskie na terenie Polski ludowej». SlOr 22, 1973.

2. ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА СИСТЕМА ФОНЕМ ПЕРЕД ПОЧАТКОМ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Поза сумнівом, головний напрямок розвою праслов'янської мовної єдності від доби Великого переселення слов'ян V–VII ст. – це посилення діалектних відмінностей, яке врешті призвело до розпаду єдиної праслов'янської мови та постання самостійних слов'янських мов, засвідчених в історичні часи. Водночас це не виключає можливості місцевих інтеґраційних процесів (які й насправді мали місце), надто при появі таких нових політичних і культурних осередків слов'янського життя, як Київ, Новгород, Краків, Прага тощо. Праслов'янська мова напевне була діалектно диференційованою ще й перед Великим переселенням слов'ян, але щодо

цього немає потрібних даних чи засобів реконструкції. Найімовірніше, ці діалекти знівелювалися в ході переселення.

Як показано в 1.2, розвиток української мови почався й протягом якогось часу відбувався в рамцях праслов'янської мови. У певному сенсі українська мова являє собою просте продовження праслов'янської мови в тому вигляді, як нею говорили на території, розташованій, беручи приблизно, між Карпатами та східними допливами Дніпра в його середній течії. Ранні звукозміни, що їх висліди відклалися в українській мові, мусили мати різне географічне поширення. Декотрі з них охоплювали більші території, декотрі менші. Їхні ізоглоси частково накладалися одна на одну, а частково перехрещувалися. З плином часу ця конфігурація ізоглос у їхній складній і подеколи дуже заплутаній взаємодії укшталтувала зону тієї мовної єдності, що тепер є знана під назвою "українська мова", а також дрібніші зони її діалектів.

Таким чином, система фонем і звуків праслов'янської мови в її кінцевому варіанті, який іще не виявляє поділів у цій мові, є тим вихідним пунктом, від якого слід вести історію української мови (а радше історію її формування). Історик української мови дізнається про цю систему з історичної фонології праслов'янської мови. Вона виступає для нього як наперед дана — і від неї починається вже його власний аналіз. Дослідники праслов'янської мови датують цю систему приблизно VI–VII ст.

2. ГОЛОСНІ ЗВУКИ

Вважається, що набір голосних у праслов'янській мові на останньому етапі перед початком діалектного поділу можна зреконструювати в такому вигляді:

$$\begin{array}{ccc} \boldsymbol{i} & \boldsymbol{u} & \boldsymbol{u_2} \\ {}_{e}\boldsymbol{a}^{1} & {}_{o}\boldsymbol{a} & \end{array}$$

Позначення $\boldsymbol{u_2}$ (що історично являє собою рефлекс дифтонгів ${}_{o}\boldsymbol{au}$, ${}_{e}\boldsymbol{au}$) є умовним; фонетичні характеристики цього звука точно не відомі: це міг бути звук більш переднього ряду й менш огублений, ніж ***u***, або ж це міг бути різновид закритого ***o*** (***ȯ***). Голосні ${}_{e}\boldsymbol{a}$ та ${}_{o}\boldsymbol{a}$ — це звуки складні, але не дифтонги; базовий звук в обох випадках був той самий, а приступ різний: переднішого ряду й неогублений у випадку ${}_{e}\boldsymbol{a}$, відтягнений назад і огублений у випадку ${}_{o}\boldsymbol{a}$.

Усі ці голосні могли виступати як короткі або довгі, за винятком $\boldsymbol{u_2}$, що завжди був довгим. Усі довгі мали або т. зв. акутову інтонацію

---

[1] Довгий звук $*{}_{e}\boldsymbol{a}$, традиційно позначуваний літерою ѣ ("ять").

(висхідний тон, позначуваний ´), або циркумфлексову (спадний тон, позначуваний ^). Опозиції за часокількістю (короткість або довгота) та — у випадку довгих — за інтонацією були фонематично релевантні. З урахуванням усіх перелічених рис система голосних складається з чотирнадцятьох фонем і виглядає так:

ĭ	***í***	***î***	***ŭ***	***ú***	***û***	$\acute{u}_2$	$\hat{u}_2$
$_e\breve{a}$	$_e\acute{a}$	$_e\hat{a}$	$_o\breve{a}$	$_o\acute{a}$	$_o\hat{a}$		

Крім них, були ще носові голосні, звичайно реконструйовані як ***ę*** та ***ǫ*** (див. 8.1), і т. зв. "функціональні дифтонги" $_e$***ar***, $_e$***al***, $_o$***ar*** і $_o$***al*** (див. 6.1).

3. ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

Вважається, що набір приголосних у праслов'янській мові на останньому етапі перед початком діалектного поділу можна зреконструювати в такому вигляді:

p	***b***	***t***	***d***	***k***	***g***
	(***v***)	***s***	***z***	***x***	
	m		***n***		
			l		
			r	(***j***)	

Статус ***v*** та ***j*** як приголосних був непевний. Здебільшого вони виступали в цій ролі перед голосним; у позиції між приголосними замість них вимовлялися відповідно ***u*** та ***i***. Однак вони могли сполучатися також і з голосними ***u*** та ***i*** відповідно, наприклад, у формах ****kruv***$_o$***āvu*** (давн. укр. **кръвавъ** 'кривавий'), ****p***$_o$***ajītī*** (давн. укр. **поити**), хоча загалом подвійні (подвоєні) звуки не були властиві тогочасній праслов'янській мові. Їхнє проміжне становище між голосними та приголосними на схемі показано взяттям їх у дужки.

Таким чином, цей набір налічував 3 (можливо 4) губних, 7 зубних, можливо один середньопіднебінний і 3 задньопіднебінних: усього 13 або 15 фонем.

Склади були, як правило, відкриті, а в середині складу виразно виявлялася тенденція до "внутрiскладової гармонії" (вибору приголосних і голосного з приблизно однаковим місцем артикуляції, цебто переднього з переднім, заднього з заднім), хоча на обов'язкове правило вона все ж не перетворилася. Тому задньопіднебінні ***k***, ***g***, ***x*** не могли передувати голосним звукам переднього ряду ***i*** та $_e$***a***. У цій позиції вони поступалися місцем своїм середньопіднебінним алофонам ***č'***, ***ž'***, ***š'*** відповідно. Однак ситуація ускладнюється тією обставиною, що згідно з пізнішими даними після

середньопіднебінних звук $_{e}\bar{a}$ реалізувався як $\bar{a}$, тобто без переднього приступу. Втім, ця зміна найімовірніше відбулася згодом, можливо більш-менш одночасно з другою та третьою палаталізацією задньопіднебінних, що надала ***č'***, ***ž'***, ***š'*** фонемного статусу й перетворила ***a*** на алофон $_{e}\bar{a}\,/\,_{o}\bar{a}$ (див. 3.9).

Щодо правил сполучання приголосних — див. 23.2.

4. ЧЕРГУВАННЯ ЗВУКІВ

Добре розвинена система чергувань голосних, успадкована праслов'янською мовою від індоєвропейської, під розглядувану добу була вже сильно розхитана низкою послідовних фонетичних змін. Вона втратила свою фонетичну вмотивованість і в більшості випадків трималася на самій лише традиції, інколи, щоправда, сполучаючися з певними морфологічними категоріями (морфологізуючися), найбільше при утворенні видів дієслова.

Найтиповіші ряди чергувань виглядали так:

1. $_{e}a : {}_{o}a : {}_{e}\bar{a} : {}_{o}\bar{a} : \varnothing$ (т. зв. ряд ***e*** ~ ***o***);
2. $i : \bar{i} : {}_{e}\bar{a}$ (т. зв. ряд ***i***);
3. $u : \bar{u} : \bar{u}_2$ (т. зв. ряд ***u***).

У сучасній українській мові ці ряди представлені хіба що залишково, і навряд чи серед них є бодай один, де віднаходяться всі теоретично можливі альтернанти в межах того самого кореня. Пор.:

1) *гребти́* (ступінь $_{e}a$) : *гробі́* (ступінь $_{o}a$) : *гріба́ти* (ступінь $_{e}\bar{a}$) : *гра́бати* (ступінь $_{o}\bar{a}$);
зори́ти (ступінь $_{o}a$) : *уздрі́ти* (ступінь $\varnothing$; звук ***d*** тут є вторинний);

2) *живу́* (ступінь $\bar{i}$) : *жва́вий* (< **жьв-**; ступінь i);
си́ній (ступінь $\bar{i}$) : *сі́ни* (ступінь $_{e}\bar{a}$);

3) *засина́ти* (ступінь $\bar{u}$) : *сни́ти* (< **сън-**; ступінь u);
ку́ти (ступінь $\bar{u}_2$) : *кий* (ступінь $\bar{u}$).

У дієслівних видах чергування $_{e}a : {}_{e}\bar{a}$ досі зберігає продуктивність: *замести́* : *заміта́ти;* і так само $i : \bar{i}$ (*умру́*/< -**мьр**-/: *умира́ю*) та $u : \bar{u}$ (*ви́рвати* /< -**ръв**-/: *врива́ти*). Довгота властива префіксальним формам недоконаного виду (ітеративним).

Серед приголосних було єдине істотне чергування — задньопіднебінних із середньопіднебінними, що діяло на алофонічному рівні (див. 2.3). Воно ще й досі широко представлене в сучасній українській мові: *коза́к* : *коза́че,* *Бог* : *Боже,* *дух* : *душе.*

5. АКЦЕНТУАЦІЯ

Точної реконструкції тогочасної акцентуаційної системи не здійснено, і завдання це, мабуть, є нездійсненним. Можна зробити тільки деякі припущення щодо неї.

Акцентуаційна система мала три складники: часокількість, інтонацію й наголос.

За часокількістю довгі голосні протиставлялися коротким як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції. Серед довгих була опозиція між акутовою та циркумфлексовою інтонаціями. Є підстави гадати, що наголос не був цілком вільний: у словах, що мали тільки голосні з акутовою інтонацією, та в словах, що мали тільки голосні з циркумфлексовою інтонацією або тільки короткі голосні, наголос найімовірніше припадав на передостанній склад; у словах, що мали циркумфлексову інтонацію або короткість у передостанньому складі, але акутову інтонацію в останньому складі або третьому складі від кінця, наголос пересувався на цей склад з акутовою інтонацією. Це робило наголос відносно вільним (з точки зору його місця в слові) і рухомим, але в кінцевому підсумку його дистрибуція залежала від дистрибуції акутової інтонації, і в цьому сенсі він був зв'язаний.

Цілком можливо, одначе, що до VI–VII ст. завдяки морфологічному водностайненню наголос у деяких словах зафіксувався на певному складі незалежно від інтонації (до цього типу належить, приміром, сер. укр. **жона́ : жону́** замість колишнього наголошеного закінчення в ном. одн. при наголошеному корені в ак. одн. тощо).

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Характеристика стану VI–VII ст. подається в усіх працях про праслов'янську мову. Відносно велику увагу міжфонемним стосункам приділено, зокрема, в таких із-поміж них:

1. Kořínek J. M. *Od indoeuropského prajazyka k praslovenčine.* Bratislava, 1948.
2. Shevelov G. Y. *A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic.* Heidelberg, 1964 (також New York, 1965).
3. Stieber Z. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia.* Warszawa, 1969.
4. Гаспаров Б., Сигалов П. *Сравнительная грамматика славянских языков,* I. Тарту, 1974 (написано Ґаспаровим).

3. ОСОБЛИВОСТІ ПРОТОУКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ З ПОГЛЯДУ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАЛАТАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

У VI–IX ст. праслов'янська мова пройшла крізь низку звукозмін, що призвели до постання й поширення палаталізованих приголосних. Ці звукозміни відомі як друга палаталізація задньопіднебінних [1], усунення скупчень приголосного з ***j*** та третя палаталізація задньопіднебінних. Друга палаталізація задньопіднебінних мала місце перед $_e$***a*** та ***i***, що розвинулися з дифтонга $_o$***ai*** (і. є. ***oi*** та ***ai*** [2]). У цій позиції ***k*** переходив у ***c'***, ***g*** у ***ʒ'*** (***z'***), а ***x*** — або в ***s'***, або в ***š'*** (***ś***). Ці події датуються VI–VII ст. Усунення скупчень приголосного з ***j***, що припадає на VII–VIII ст., стосувалося всіх приголосних. Частина цих змін охоплювала всі діалекти праслов'янської мови. Сюди належать:

sj > š'	***rj > r'***
zj > ž'	***kj > č'***
nj > n'	***gj > ǯ' (ž')***
lj > l'	***xj > š'***

Інші скупчення приголосних з ***j***, цебто ***tj***, ***dj*** та L (губні) +***j***, зазнавали або могли зазнавати в різних частинах слов'янського світу неоднакових змін. Нарешті, третя палаталізація задньопіднебінних відбувалася, коли їм передував голосний типу ***i*** (***ĭ***, ***ī***, ***į***), якщо після них не йшов приголосний або голосний типу ***u*** (***ŭ***, ***ū***). Рефлекси були ті ж самі, що й у випадку другої палаталізації.

За приклади цих змін у сучасній українській мові можуть правити:

– друга палаталізація: *ціна́* — пор. лит. *káina*; *сі́рий* з нім. **haira-*; також у словозміні: *вік* : (*у*) *ві́ці* лок. одн., *о́біг* : *о́бізі*, *рух* : *ру́сі*;
– усунення скупчень приголосного з ***j***: *коси́ти* : *кошу́*, *вози́ти* : *вожу́*, *чини́ти* : *чиню́*, *хвали́ти* : *хвалю́*, *мори́ти* : *морю́*, *пла́кати* : *пла́чу*, *струга́ти* : *стружу́*, *бреха́ти* : *брешу́*;
– третя палаталізація: *вівця́* — пор. лит. *avìkė* 'ягня', *коло́дязь* з ґот. **kalding-* 'джерело', *весь* — пор. лит. *vìsas*, давн. рос. (новгородське) **вхє**.

Приклади рефлексів ***tj***, ***dj*** та L +***j*** — див. 3.6–7 і 9.

Протоукраїнські діалекти в основному зазнали цих змін згідно з загальною праслов'янською моделлю, але відзначалися й певні особливості. Саме вони будуть предметом розгляду в решті параграфів цього розділу.

---

[1] Перша палаталізація задньопіднебінних полягала в їхньому переході в середньопіднебінні. Вона відбулася в V–VI ст. Про її наслідки див. 2.3.

[2] Голосний $_e$***ā*** в праслов'янській мові був подвійного походження, цебто давнішого (т. зв. ***ě₁***), з і. є. ***ē***, і новішого (т. зв. ***ě₂***), з і. є. ***oi***, ***ai***. Монофтонгізація $_o$***ai*** відбулася в VI–VII ст., тобто безпосередньо передувала розгляданому періодові. Одразу ж по ній — принаймні, дуже скоро — почалася друга палаталізація задньопіднебінних згідно з засадою внутрískладової гармонії.

2. ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ ЗАДНЬОПІДНЕБІННИХ ПЕРЕД $v + {}_e\bar{a}$ ($\check{e}_2$)

У деяких частинах праслов'янської мовної єдності друга палаталізація поширювалася також на задньопіднебінні, відокремлені від наступного ${}_e\bar{a}$ ($\check{e}_2$) звуком ***v***. Саме так сталося в південнослов'янській підгрупі, на відміну від західнослов'янської. Східнослов'янська ж підгрупа в цілому й українська мова зокрема характеризуються щодо цього помітною суперечливістю: тут трапляються як ***kv***, ***hv***, так і ***cv***, ***zv***. Робити якісь узагальнення важко, зокрема й тому, що коренів, де спостерігається це явище, є небагато. У сучасній українській літературній мові подибуємо *квіт* (рос. *цвет*, білор. *цвет*, пол. *kwiat* 'квітка', словац. *kvet*, болг. *цвят*) поряд із не менш поширеним *цвіт*, надто в збірному значенні; *звіздá* є запозиченням із церковнослов'янської мови; *квилíти* та діал. *цвілúти* 'бити' відбивають чергування ***ī*** : ${}_e\bar{a}$, а перед ***ī*** (суч. укр. ***у***) переходу ***k > c*** годі очікувати. Слова на *-kva* (на кшталт *цéрква*) не мали відповідних передумов для такої зміни в дат. чи лок. одн., бо в них усіх скупчення ***-kv-*** утворилося пізніше (пор. давн. укр. **цьркъвь**). На ***-xv*** є тільки одне слово (*волхв*), але воно походить із церковнослов'янської мови. Дієслова *квíкати* та *цвірíнькати* викликають підозру через свій звуконаслідувальний характер, хоча *квíкати* можна порівняти з рос. діал. *цвикáть*, словен. *cvíčati*.

Ситуація в говірках виглядає так, що форми з ***kv*** та ***cv*** виступають розпорошено й часто одна обік одної. Втім, зібраний досі матеріал дає підстави стверджувати, що вища концентрація форм із ***kv*** спостерігається в північній і східній частинах України, тимчасом як у південно-західних говірках частіше трапляється ***cv***, а форми з ***kv*** якщо й уживаються, то здебільшого поруч із ними паралельно існують форми з ***cv*** (наприклад, коло Дрогобича, Турки, Підбужа, Самбора, Жовкви). Назва *цвíтень*, а не *квíтень* уживається в північнолемківських, надсянських, бойківських говірках і в частині наддністрянських; водночас у надсянських, бойківських і буковинсько-покутських говірках засвідчені як *цвіт*, так і *квіт*. Західнолемківські форми на кшталт *квíтка* (на захід від Лабірця та деінде) найімовірніше походять зі словацької мови. Ще показовішою є дистрибуція форм *гвіздá* ~ *звіздá*. Це слово поширене лише в частині південно-західних говірок, де воно вживається зі ***zv-*** (або ***ʒv-***), за винятком деяких найзахідніших місцевостей (наприклад, у с. Завадка, що в північній частині Спишу, а також на північ і захід від Пряшева), в яких *гвіздá* ймовірно являє собою словакізм. Пор. також діал. закарп. *дзвіздьидь* 'блискуча цятка в гірському потоці'. Можливо, одначе, що форми з ***hv*** уживалися в центральних районах Закарпаття (між Боржавою та Тур'єю): у цій зоні засвідчено *звізд* ~ *звузд* 'цвях' з первісного **гвоздь**. Оскільки в цьому слові не було передумов для фонетичного переходу ***g > z***, висловлено припущення, що, коли *гвізду* виперла церковнослов'янська **звѣзда**, мовці, вважаючи ***zv-*** за "кращу" сполуку, перенесли її також на *гвізд* ~

гвузд (Штібер). Форма *звóздик* уживається також на Покутті. В інших реґіонах України слово **звѣзда** трапляється рідко, здебільшого у фольклорі[3], і хоча церковний ужиток поширив форму *звіздá* в різних північних і східних українських говірках, *гвіздá* також була засвідчена, наприклад, поблизу Лубень, Глухова, Столина (Берестейщина)[4].

У середньоукраїнських пам'ятках представлені форми обох типів. В авторів, що походили з північних та східних земель, ***kv*** і ***hv*** трапляються дещо частіше: **квѣлю** 1 ос. одн. (Славин. 1642), **роскв ѣлила** (Радив. 1671), **квѣты** 'квіти' (проти **цвѣты** 'кольори' у Віршах Кл. Зин. 1690); так само в імовірно подільського походження Оксф. Гепт. 1667: **гвізда, гвіздар, квіт**. Автори з теренів, розташованих західніше, вживали більше ***cv***, ***zv***, хоча ***kv*** також трапляється нерідко: **квѣти** (Перес. Єв. 1561), **квѣто(м)** (Лавр. Зиз. 1596), **звѣзди** (Ст. Зиз. 1596), **позвиздуют** 'свистять' (Кл. Остр. 1599), **квѣ(т)ною** (Одрех. гр. 1618), **звѣздою** (Транкв.-Ст. 1618), **квѣт** (як питоме слово) ~ **цвѣт** (як церковнослов'янське слово), **звѣзда** (Памва Бер. 1627), **квѣти** (Покр. записи на північний захід від Ужгорода 1709, на північний схід від Ужгорода 1749). Хоча багато форм із ***kv*** та ***hv*** можуть бути наслідком польського впливу, а багато які з ***cv*** та ***zv*** — церковнослов'янської традиції, можна небезпідставно стверджувати, що їх географічне поширення приблизно відповідає становищу в сучасних говірках.

Навпаки, в давньоукраїнських пам'ятках маємо лише форми з ***cv*** та ***zv***: **цвилити** 'плакати' (Гр. Бог. XI ст.), **цвѣлить** (Іп. літоп. 1262) тощо. Однак цей арґумент не може бути вирішальним, щоб заперечувати існування форм з ***kv*** та ***hv*** на той час. Розглядувані слова звичайно вживаються в церковних текстах; юридичні документи їх не містять — і це не дивує, коли зважити на їхнє значення. Єдина велика світська пам'ятка, Іп. літоп., походить із західної частини країни, що для неї ***cv*** та ***zv*** так чи так можна вважати характерними. Не виключено, однак, що особливе написання **цтвѣтокъ** в Іп. літоп. (два рази проти одного **цьвѣтокъ**, 1074) могло виникнути з помішання ***tv*** (замість ***kv***; щодо нерозрізнення ***k'*** і ***t'*** — див. 3.4) у київському оригіналі та ***cv***, звичного для волинського чи галицького переписувача.

Незалежно від прийняття чи неприйняття цієї інтерпретації географія форм із ***kv*** та ***hv***, більше розповсюджених на півночі та сході, спростовує думку, що всі вони могли бути запозичені з польської мови (Бернекер, Булаховський, Курашкевич). А якщо це не так, то треба дату-

---

[3] В інших випадках його заступило слово *зоря́*, що вживалося в цьому значенні здавна, наприклад, **зорямъ въсходящемъ** (Лавр. Єв. XIII ст.), **оная прекрасная заря ... д(ѣ)ва М(а)рия** (Уч. Єв. 1645). Але пор. **звѣздки** (Славин. 1642) — назва рослини, що мусила прийти з народного вжитку.

[4] Проте достовірність форм із Лубень та Глухова ставить під сумнів та обставина, що вони починаються з ***g***. Це може бути ознакою польського походження, хоч у східноукраїнських фольклорних текстах це виглядає геть невірогідно.

вати їх доісторичними часами, і найзадовільніше пояснення тоді полягало б у тому, що в позиції перед *v* + $_{e}\bar{a}$ ($\check{e}_2$) друга палаталізація в діалектах київсько-поліського типу була просто нечинною.

3. ПОТРАКТУВАННЯ *x*

Немає сумніву, що як за другої, так і за третьої палаталізації в усіх протоукраїнських діалектах звук ***x*** переходив у ***s'*** (на відміну від ***xj*** > ***š'*** на всій території поширення праслов'янської мови; наприклад, суч. укр. *дух* : *душá* < ****dūx*** +***j*** +$_{o}$***ā*** — за допомогою суфікса ***j***). Цей процес був спільним для протоукраїнських діалектів і для решти прилеглих північних, східних і південних діалектів (проторосійських, протобілоруських і протоболгарських), на відміну від західних (протопольських і, можливо, протословацьких[5]), де маємо ***x*** > ***š'*** (можливо з проміжним ***ś***).

Ця зміна, що в багатьох випадках перетривала до наших днів, представлена в кількох коренях: *сíрий* — пор. рос. *сéрый*, пол. *szary*, словац. *šerý*; *увéсь* — пор. рос. *весь*, білор. *увéсь*, пол. *wszystek*, словац. *všetok*, болг. *всички* мн. Вона збереглася в лок. одн. усіх родів і в дат. жін. роду перед закінченням ***-i*** (< $_{o}$***āi***): *дух*, *мýха*, *вýхо* : *дýсі*, *мýсі*, *вýсі* — пор. білор. *дýсе*, *мýсе*, *вýсе*, пол. *mucha* : *musze*. Це чергування зникло в російській мові (в деяких північноросійських діалектах, мабуть, іще в доісторичні часи) та в словацькій мові (але не в східнословацьких говірках у позиції між голосними), а в чол. і сер. родах також у польській (рос. *мýхе*, словац. *muche*; пол. *w uchu*); болгарська мова геть утратила всю іменникову відміну. В тих українських говірках (здебільшого південно-західних), що зберігають форми двоїни іменників жін. і сер. родів, це чергування також діє: *дві мýсі* 'дві мухи'.

Давньоукраїнська мова мала це саме чергування в лок. мн. перед ***-ěxъ*** (чол. і сер. роди), у ном. мн. перед ***-i*** (чол. рід), наприклад, **грѣхъ : грѣси** ном. мн., **грѣсѣхъ** лок. мн. (Ізб. 1076), **конюхъ : конюси** ном. мн. (Іп. літоп. 1263), і, теоретично, в нак. сп. дієслів першої дієвідміни (за моделлю **пекоу сѧ** 1 ос. одн. : **пьцѣте сѧ** 2 ос. мн. нак. сп. — Усп. зб. XII ст.), але дієслів такого типу з основою на ***-x***, скільки знаємо, не засвідчено. Чергування в ном. мн. збереглося лише в лемківській говірці на захід від Лабірця (*птах* : *птаси*); у пам'ятках їх зникання спостерігається з кінця XIV ст. (Це була морфологічно зумовлена зміна: форма ак. мн. заступила стару форму ном. мн.). У лок. мн. закінчення ***-ix*** < ***-ěxъ*** трапляється лише в поодиноких говірках.

---

[5] Ситуація в словацькій мові (її центральних і частково східних говірках) є не зовсім ясною. Словацька мова має ***š*** на початку слова з другої палаталізації й у всіх позиціях із третьої, але наприкінці кореня друга палаталізація дає ***s***: ***šedy*** 'сірий', ***všetok*** 'увесь', ***mních*** 'чернець', але ***mnísi*** ном. мн., ***mucha*** : діал. (Турієк) ***muse*** дат. одн.

4. ПОТРАКТУВАННЯ *k* У СКУПЧЕННІ *sk* ПЕРЕД $_e\bar{a}$ ($\check{e}_2$)

Типовою рисою давньоукраїнських пам'яток, про які гадають, що вони були написані в Києві або на Київщині, є — за консеквентної присутності ***c***, ***z*** і ***s*** як висліду другої палаталізації задньопіднебінних — відмінність у потрактуванні ***k***, якому передує ***s***. У цій позиції зберігається написання **к**, нехай не завжди (через вплив староцерковнослов'янської мови), але в такій кількості, що за випадковість це вважати не можна.

Написання **ск** часто виступає перед закінченням: **на воскѣ** (Гр. Бог. XI ст.); **въ члческѣи дши, золобѣ женьскѣ** (Ізб. 1073); **въ боури ... морьскѣи, очи чловчьскѣ, добротѣ ... женьскѣи** (і **женьстѣи**), **зълобѣ женьскѣ** (Ізб. 1076); **по дъскѣ** (Passio Condr. сер. XI ст.); **апостольскѣи цркви** (Син. Патер. кін. XI ст.); **плътьскѣи, нбсьскии** (Хр. Ап. XII ст.); **русьскыі кънѧгыни** (Соф. напис 1106): **о роусьскѣи земли, въ кнѧжении пиньскѣ, Смолиньскѣ, земли роусьскѣи, въ роусьскѣ земли, стрнѣ роусьскѣи, въ чьрньчьскѣмь житии, въ ... селѣ манастырьскѣ** (Усп. зб. XII ст.); **въ градѣ Лоуцки** (Фл. Пс. 1284); **въ Бужьскѣ** (1097), **оу Смоленьскѣ** (1101, 1148), **на Долобьскѣ** (1103), **Сѣверьскѣ** (1141), **подвоискѣи** (1148), **Рускѣи земли** (1170), **сторожѣ половѣцькѣи** ном. мн. чол. роду (1172), **на Свирильскѣ** (1176), **полкы роусьскѣѣ** (1147 — усі Іп. літоп.). Особливо показовим є приклад, де в тому самому реченні ***k*** чергується із ***c***, коли йому не передує ***s***, але зберігається у складі сполуки ***sk***: **въ роусьскѣи сторонѣ велицѣи** (Усп. зб. XII ст.). Ранні пам'ятки з Галицької землі скрізь мають реґулярне чергування ***sk*** : ***sc***, наприклад, **въ поустыньи июдѣисцѣ, въ иоръданьсцѣи рѣцѣ** (Єв. Гал. 1144). Ці форми словозміни з ***sk*** не дійшли до сучасної української мови, де за аналогією з формами, в яких перед ***k*** не було ***s***, чергування поширилося також на форми з ***sk***: суч. укр. *тріска* : *трісці* чергується так само, як *гілка* : *гілці*. Щоправда, в прикметниках це чергування втрачено. Давньоукраїнським формам: **евреисции людье, въ ... жидовьсцѣ законѣ** (Бес. Єв. Гр. XII ст.) в сучасній українській мові відповідають *єврейські люди, в жидівськім законі* (в останньому прикладі ***i*** < ***o***).

Таке саме явище засвідчено на початку кореня ***skěp-***, насамперед в Іп. літоп.: **проскѣпомъ** 'розколиною' (1071), **оскѣпомъ** 'списом' (1123), але **оцѣпъ** (1071) без ***s***, **ѡскѣпищемь** 'ратищем' (1229), **скѣпание** 'розколювання' (1240) тощо (пор. **ощѣпами** Ґал. 1663). Реґулярне продовження цих форм у сучасній українській мові — це *скіпати, скіпка*; у Житом. 1583 тут виступає **е** (**окъно наполъ розкепено**), але стоїть ця літера замість **ѣ**. Інший корінь, уживаний у сучасній українській мові, *скірити* ~ *шкірити* не трапляється в давньоукраїнських пам'ятках, що збереглися, але його початкова частина ймовірно походить теж від ***$sk_e\bar{a}$-** (< ***sk_oai-**); пор. рос. *щерить*, білор. *щэрыць*, пол. *szczerzyć*, словац. *cerit'*, болг. *оцéря*.

Поза сумнівом, **к** у давньоукраїнських пам'ятках позначає ***k'***, артикуляторно близький до ***t'***. У прикладі з Passio Condr. **по дъскѣ** літера **к** напевне була написана поверх затертої літери **т**. Писар, очевидно,

вагався між цими двома написаннями[6]. Чи цей звук [k'] зберігся ще з часів перед другою палаталізацією піднебінних (і в такому разі це була б іще одна особливість київсько-поліської групи діалектів у VII ст.), чи розвинувся вторинно із [s'c'] через [s't'], — з'ясувати важко. У другому випадку це також мав би бути доісторичний процес, оскільки рефлекс цей вельми добре представлений у найстаріших київських пам'ятках, що дійшли до нашого часу, але датуватися він міг би відносно пізнішим періодом, навіть X століттям.

Чи то вже збережений здавна, чи заново впроваджений, звук [k'] був алофоном /k/ у київсько-поліських діалектах щонайменше від XI ст. Це вможливило його сполучання з рештою голосних переднього ряду. Типовою ознакою давньокиївських пам'яток є вживання кореня *skъrb-* з літерою **ь**. Це подибуємо в Гр. Бог. XI ст. (**скрьбѧщихъ, въскрьбити**), Арх. Єв. 1092, Пс. Бичк. XI ст., Златостр. XII ст., Усп. зб. XII ст., Юр. Єв. 1128, Хр. Ап. XII ст., Hank. XIII ст. тощо (але не в Ізб. 1073 чи Ізб. 1076). У пізніших пам'ятках, коли *ь* перейшов у *е*, це добре засвідчено формою **скєрб-**, починаючи від Добр. Єв. 1164, а далі в Гал. Єв. 1288, Жит. Сави XIII ст., Город. Єв. XIII ст., Єв. Євс. 1283, Путн. Єв. XIII ст., Панд. 1307, Фл. Пс. 1384 і в таких пізніших списках давньокиївських первописів, як-от: Ужг. півуст. XIV ст., Сл. Єфр. Сир. 1492 чи навіть Єв. № 425, XVI ст. Незважаючи на такий широкий ужиток, форми **скьрб-/скєрб-** могли виступати лише в штучній церковній вимові, спричиненій ваганнями у старо-церковнослов'янському написанні **ръ ~ рь**[7]. Таким робом можна пояснити, чому форми типу *скерб-* невідомі в жодній із сучасних українських говірок. І все ж одна форма з *е*, можливо, вживається в топонімі, що в спольщеному варіанті виглядає як *Skierbieszów* (у записі 1564 р. *Skierbeszow*), коли основою для нього справді є ім'я **Скърбимир-** (Вархол). Інший мислимий приклад — це сучасний топонім *Скребеші*, що в Bpln. 1653 наводиться як *Skerbicze*. Зрештою, брак *скерб* у сучасній українській мові не конче доводить штучність цієї давньоукраїнської форми. Це слово, треба думати, вийшло з ужитку на всій українській території не пізніше, ніж у середньоукраїнський період; *скорб, скóрбний, скорбíти*, коли-не-коли вживані в сучасній українській мові, здебільшого в поезії, не є продовженням старого слова; вони заново запозичені з російської мови як функціональні церковнослов'янізми. Що ж до слова *скорбóта*, трохи ліпше вкоріненого в розмовній мові, то воно може походити з південно-західної діалектної зони, де *sk* перед голосними переднього ряду взагалі не вживалося. Це питання залишатиметься відкритим, доки не з'являться детальніші студії над історією слів із цим коренем[8].

---

6 Пор. *кутя́* з гр. *κουκιά* 'боби' (проти ст. ц. сл. **коуцига!**).

7 Пор. **растєгноуть, стєрьгающє** в Гал. Єв. 1288.

8 Специфічне потрактування назв двох кримських міст має лише позірний зв'язок із цією темою. Відтворення гр. *Χερσών* у давньоукраїнській мові як **Корсунь** і сучасне

Ще одне слово зі сполукою ***sk*** перед голосним переднього ряду, *ске́ля*, являє собою зовсім інший випадок. У давньоукраїнській мові воно в цій формі не засвідчене, але в сучасній уживається широко, насамперед у східних та північно-східних говірках (на заході зберігається слово *скала́*, спільне з рос., білор., болг. *скала́*, пол. *skała*, словац. *skala* й засвідчене, нехай не дуже численними прикладами, також у давньоукраїнській мові). Форму з ***е*** подибуємо теж у топонімах, наприклад, у назві річки *Скеля* (притока Дінця), альтернанті форми *скол-*, що виступає в назві річки *Оскі́л* : *Оскола́* ґен. одн.

*** Ще менше відомо про історію та географію дієслова *скемі́ти* 'боліти', вживаного головним чином у карпатському реґіоні; натомість *шкилюва́ти* 'насміхатися', якщо тут убачати чергування зі словом *щілі́на* (рос. *щель*), повинно б мати ***у***, постале з ***і***, належачи до групи слів, наведених вище. Якщо *шкере́берть* являє собою перекручене **скороверть*, то воно є пізнішим доповненням до цієї групи. Діалектне (поліське) слово *керез* 'крізь' — це сумішка *че́рез* і *крозь*, що не має нічого спільного з давніми випадками збереження ***k*** перед голосними переднього ряду.

Повернімося до давньоукраїнської мови: запозичення з давньоскандинавської *skillingr-* (або давн. врх. нім. *scilling*) віднотовано в трьох формах — **щєлѧг-** (Іп. літоп. 885, 964 замість давнішого **щьлѧг-**), **склѧзь** (Єв. Гал. 1144) і **стьлѧзь** (Арх. Єв. 1092, Ряз. Корм. 1284) 'монета'. Відмінність між цими формами звичайно пояснюють тим, що слово запозичувалося кілька разів наново. Але ці запозичення мусять відбивати різне потрактування тих самих звуків на різних землях: форма зі ***šč*** мусила б походити з-поза меж київсько-поліського реґіону, а форма зі ***sk*** — у вельми показовій варіації зі ***st*** — мала б віддзеркалювати особливості саме цього краю. Місце написання пам'яток із різними формами за цього підходу слід би вважати за нетипове, принаймні у випадку Єв. Гал. 1144.

Утім, це є лише поодинокі приклади. Як правило, ***sk*** перед голосним переднього ряду, крім $\check{e}_2$ (та i_2), йдучи за моделлю першої палаталізації, дає ***šč***, і відповідних прикладів не бракує (*щемі́ти*, *щеня́*, *щепи́ти* тощо). Якими причинами зумовлено перенесення ***sk*** у такі слова, як *ске́ля*, *скемі́ти*, давн. укр. **скьрбь** (якщо то не була штучна церковна вимова), залишається неясним. Можливо, вони є випадками зворотного творення в межах моделі чергування голосних (*сколо́ти* : *ске́ля*, *оско́ма* : *скемі́ти*) зі збереженням незмінного приголосного. Так чи так, їх упровадження було вможливлене наявністю [k'] у сполуці ***sk*** перед $_e\bar{a}$ ($\check{e}_2$). Завдяки цьому стало прийнятним і запозичення іншомовних слів зі сполукою ***ki*** на кшталт **скинии** (Ізб. 1076) без заміни ***і*** на ***у*** чи ***k*** на ***с***.

відтворення давн. укр. **Кърчевъ** як *Керч* із варіюванням голосних переднього та заднього ряду не віддзеркалює жодних слов'янських ізсувів на кшталт тих, що спостерігаються в слові **скьрбь**. Зсуви голосних у цих назвах спричинені посередництвом тюркських мов з притаманною їм гармонією голосних.

5. ТРЕТЯ ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ ЗАДНЬОПІДНЕБІННИХ

Ця проґресивна палаталізація мала ті самі рефлекси, що й друга, діючи, як зазначено в 3.1, після *ĭ*, *ī* та *į*, коли далі не йшов приголосний або *ŭ*. Це був пізній процес у праслов'янській мові, що під ту добу вже швидко розпадалася. Його осереддям були землі, що тепер складають сербсько-хорватські, македонські, болгарські, словенські та чеські мовні терени. Української території він досяг у дуже послабленому вигляді, не заторкнувши всіх форм, що відповідали його умовам. У деяких випадках протягом певного часу ймовірно конкурували дві форми, причому стара часто брала гору. Після Хрещення Русі вплив староцерковнослов'янської мови міг посприяти закоріненню в Україні деяких форм зі зміненими задньопіднебінними. Загалом, такі форми переважали в суфіксі ***-ik(u)*** > ***-ьсь*** > суч. укр. *-ець* (*покупéць*)[9] чи ***-īk(ā)*** > ***-īc'(a)*** > суч. укр. *-иця* (*пáлиця*; пор. також назви ягід на кшталт *полуни́ці*), тимчасом як у суфіксі ***-ix(ā)*** вживаються лише форми з ***x*** (*ткачи́ха*). Суфікс ***-ik-*** у жін. і сер. роді інколи виступає також у зміненій формі (*вівця́* < ***ovьc'a***, *сóнце* < ***sъlnьce***), але частіше в незміненій, наприклад, *ру́чка*, *ві́чко* тощо. Топономасти завважили, що на південь від Прип'яті назв річок на *-иця* налічується менше, ніж у решті басейну Дніпра (Трубачов). Не зазнали палаталізації й дієслова третьої дієвідміни на *-ати*: *кли́кати* (пор. ст. ц. сл. — **клицати**), *мигáти*, *впихáти* (*мáцати* запозичено з польської).

З поодиноких слів, що не зазнали палаталізації, можна навести такі: *ві́льха* — рос. *ольхá*, білор. *вóльха*, пол. *olcha*, болг. *елхá*, але словац. *jelša*; *ягá* — рос. *ягá*, білор. *ягá*, але пол. *jędza* 'колотниця; відьма', болг. *езá* 'тортури'; *пі́льга* — рос. діал. *пóльга* (рос. *пóльза* 'користь' із ц. сл.), білор. *нéльга* 'не вільно', пол. *ulga* 'полегша', пор. сер. укр. **нѣлга** 'не вільно' (Остр. Лям. 1636); для давньоукраїнського періоду пор. також дублетні форми, наведені в 3.4: **цьлѧгъ** та **склѧзь ~ стьлѧзь** 'шеляг'.

Можливо, що деякі форми, заторкнуті третьою палаталізацією, могли у зв'язку з її первісним характером легко набути афективного забарвлення. Наприклад, до слова *ягá* 'відьма' є варіант *я́зя* 'змія; колотниця'. Таким робом можна пояснити, чому палаталізація заторкнула дієслово *ся́ти* (< ***sъkati***; пор. діал. *си́кати*; пор. також *сéча*). Такі випадки могли призвести до того, що чергування ***k***, ***g***, ***x*** із ***c***, ***z***, ***s*** унезалежнилося від своїх первісних умов і почало з'являтися після будь-якого голосного. Це трапляється в т. зв. "дитячій мові", де подибуємо *Бóзя*, *ру́ця*, *нóзя* замість *Бог*, *рукá*, *ногá*; давність цих форм установити неможливо, але вони можуть бути дуже й дуже старими (до того ж пов'язаними з формами двоїни на кшталт **руцѣ**, **нозѣ**). Слово *тря́сця*, якщо воно (згідно

---

[9] Випадки типу *вершóк* є винятками лише на позір. Вони мали суфікс ***-uk(u)***, і середньопіднебінні альтернанти задньопіднебінних проникли сюди через морфологічний тиск на панівну модель деривації здрібнілих форм.

з усталеними уявленнями) є запозиченням з білоруської (*трáсца*), завдячує свій афективний характер саме асоціюванню зі словами цього типу. Але, поскільки це слово засвідчене ще в XV ст. (у списку Ундольського «Моління» Даниїла Заточника: **трясца, трясцею болѣти**), воно може бути й питомим продуктом афективної палаталізації — і тоді мало б виводитися з ***tręsъka**.

Українська мова великою мірою поділяє факультативність третьої палаталізації задньопіднебінних із російською, білоруською, польською та словацькою, менше з болгарською; проте деталями всі ці мови між собою різняться.

6. ПОТРАКТУВАННЯ СКУПЧЕНЬ *tj* ТА *stj*

Одночасно з кінцевим етапом другої та початковим етапом третьої палаталізації задньопіднебінних скупчення ***tj*** перетворилося на ***č'***, найімовірніше з проміжною стадією ***č̄'***. Якщо скупченню ***tj*** передував звук ***s***, вислідом була сполука ***š'č'***: *молоти́ти* : *молочу́*, *пусти́ти* : *пущу́*. Ця зміна ***tj*** на ***č'*** започаткувала чергування ***t*** : ***č***[10]. Постання ***č'*** на місці ***tj*** у протоукраїнських діалектах було їхньою спільною рисою з іншими слов'янськими діалектами, поширеними на північ і на північний схід від України (проторосійськими та протобілоруськими), на відміну від західних і південних (протопольських, протословацьких і протоболгарських), що мали тут відповідно ***c'***, ***c'*** і ***št***, наприклад: укр. *мáчуха* — рос. *мáчеха*, білор. *мáчаха*, пол., словац. *macocha*, болг. *мáщеха*; укр. діал. (лемк.) *ві́бчий* 'чужий' — рос. діал. *óбчий* 'спільний', пол. *obcy* 'чужий', словац. *obecný* 'громадський, місцевий', болг. *общ*(*и*) 'загальний'.

Ранні пам'ятки, писані в Україні, мають звичайно церковнослов'янську літеру **щ** (з болгарської), а іноді навіть сполуку літер **ш** і **т** (наприклад, **заштитьникъ** 'оборонець' — Пс. Бичк. XI ст.); літера **ч** упроваджувалася несміливо й ступнево, зазвичай у поодиноких випадках, чи то через недогляд, чи з тієї причини, що певне слово здавалося писареві рідним, а отже на нього не поширювалися правила церковнослов'янської мови; найчастіше (практично без винятків) у написанні географічних назв, наприклад, **Ѡльжичи** (Іп. літоп. 947), **Дорогожичи** (Іп. літоп. 980, 1171). Такої розбіжності не було в написанні рефлексів ***stj***. Утім, використовувану кириличну літеру (**щ**), що в церковнослов'янській вимові звучала

[10] Пізньопраслов'янське скупчення ***tj*** мало подвійне походження. Частково це було первісне ***tj*** (як у наведених для прикладу дієсловах четвертої дієвідміни), частково воно походить від ***kt*** чи ***gt***, за якими йшов голосний ***i***. Це стосується таких слів, як *ніч* (пор. лит. *naktìs*), та інфінітивів на кшталт давн. укр. **печи, мочи** пор. **пекѹ, могѹ**; тепер їх заступили форми типу *пекти́*, *могти́* : *печу́*, *мóжу* (див. 50.3–4).

як *št*, на Україні могли читати як *šč*. Це випливає з її заміни двома літерами **ш** і **ч**, яка хоч і трапляється лише винятково, але засвідчує слушність викладеної тут гадки; пор. ще в Гр. Бог. XI ст.: **поущениемь** 'поблажливістю' та **вьспѧшчьше** 'вернувшися'; в Ізб. 1076 пор. також надпоправну форму **щюдьнъ** проти **чюдьнъ** 'дивний' у Гр. Бог. XI ст.

*** Наведімо деякі найдавніші приклади *č*, посталого з *tj*:

Гр. Бог. XI ст.: **чюждь** 'чужий', **чюжего, посѣчи**; поза тим, у сотнях випадків ужито літеру **щ**;

Ізб. 1073: **клевечѫштѧ** 'зводячи наклеп', **трепечѫштѧ** 'тремтячи', **чоужд- ~ чоуж-**; усі приклади в тексті першого писаря, тимчасом як інде виступає **щ**;

Ізб. 1076: **чюжемоу** дат. одн., **хочеть, измечѫште** 'викидаючи', **клокочѫштиꙗ** 'що клекочуть', **сърѧчеши** 'зустрів' 2 ос. одн., **печерахъ, ищюче** 'шукаючи', **аче** 'якщо'; в інших випадках **щ**;

Арх. Єв. 1092: звичайно **щ**, але в 11 прикладах **ч**; з них у першого писаря **чюждемъ, възлечи** 'лягти', **наречи** 'наректи', у другого — **хочеши, хочете, хочю, чюжемъ, чюжихъ, скрьжьчетъ** 'скрегоче', ім'я **Вѧчеслава** ґен. одн.;

Панд. XI ст.: скрізь **щ**, з єдиним винятком **оувращаеть сѧ** 'відвертається';

Єв. Гал. 1144: скрізь **щ**, за винятком **чюжихъ** (двічі) та **скрьжъчеть**;

Тип. 7, XII ст.: консеквентне вживання **щ**, за винятком **чюждихъ, тысѧча**;

Хр. Ап. XII ст.: **речи** 'сказати', **стеречи** 'стерегти';

Усп. зб. XII ст.: здебільшого **щ**, але **ч** з'являється в різних формах слів **хочю** (4 рази), **чюж-** (4 рази), **печер-** (4 рази, зокрема двічі в прикметнику **печерьскыи**, назві місцевого, київського монастиря), **причьтоуче** 'додаючи', **въдаваюче, попечи сѧ, сѣчи, ѡчющьше** 'відчуваючи';

Виґолекс. XIII ст.: **хочю, вꙗчьшю** 'більшу'.

Отже, протягом усього давньоукраїнського періоду в основному зберігалося церковнослов'янське написання **щ**. Проте кількість мимовільних написань **ч** є достатньою, щоб засвідчити природу місцевого рефлекса *tj*.

7. ПОТРАКТУВАННЯ СКУПЧЕНЬ *dj* ТА *zdj*. ДІАЛЕКТНІ ДАНІ

Скупчення *dj* зазнало зміни водночас із *tj*. Вислідом її був звук *ǯ*. Але ця африката, на відміну від *č*, лише частково збереглася до нашого часу; до того ж, вона безпосередньо не відбита в давньоукраїнських пам'ятках. Тому цей випадок складніший у порівнянні з *č*, і ще досі можна знайти,

нехай нечисленних, прихильників погляду, що скупчення ***dj*** перейшло у ***ž***, а форми з ***ǯ*** виникли пізніше [11].

Існують два типи рефлексів ***dj*** у сучасній українській літературній мові: у дієслівних формах (дієслів четвертого класу), включно з віддієслівними іменниками на *-ення*, рефлексом ***dj*** є звук ***ǯ*** (на письмі — *дж*); в інших словах це звук ***ž***. Їм відповідають у російській мові ***ž***, у білоруській ***ž*** (але ***ǯ*** у дієвідмінюванні), у польській та словацькій ***dz***, цебто ***ʒ***, у болгарській ***žd***, наприклад — укр. *ходи́ти* : *ходжу́*, *хо́джений*, *-хо́дження*; рос. *хожу́*, білор. *хаджу́*, пол. *chodzę*, словац. *chôdza* 'хода', болг. (*раз*)*хо́ждам*; укр. *іржа́*, рос. *ржа́вчина*, білор. *іржа́*, пол. *rdza*, словац. *hrdza*, болг. *ръжда* (щодо первісного ***d*** у корені пор. давн. укр. **рьдръ** 'червоний', рос. *рдеть* 'шаріти'). В утвореннях від дієслів п'ятого класу в українській мові виступає не ***ǯ***, а ***ž***: *ї́жа* (пор. *ї́сти* : *їдя́ть*), *наві́же́ний* (пор. *наві́дати*). Звук ***ž*** уживається також у формах імператива дієслів п'ятого класу: *їж*, *розпові́ж* (але під діалектним впливом *ї́джте* — Франко 1900). У позапарадигматичній деривації від дієслів четвертого класу теж використовується ***ž***. Форма *са́джанець* (Бердник 1971) є досить незвичною й імовірно являє собою контамінацію з пасивним дієприкметником *саджений*.

Скупчення ***zdj*** представлене в українській, російській, білоруській і польській мовах рефлексом ***žǯ***; словацька й болгарська це чергування практично втратили; староцерковнослов'янська мова в болгарській редакції мала тут ***žd***, як у рефлексах самого лише ***dj***: укр. *ї́здити* : *ї́жджу*; рос. *е́зжу*, білор. *е́жджу*, пол. *jeżdżę*; пор. ст. ц. сл. **пригвоздити** : **пригваждати**.

В українських діалектах ситуація здебільшого є відмінною. Найзахідніші говірки, цебто лемківські та бойківські (а також закарпатські на захід від Лабірця, хоча деякі форми сягають Латориці), мають ***ǯ*** у всіх словах та позиціях, наприклад, *уроджай*, *ї́джа*, *їдж*, *пряджа*, *са́джа*, *меджа*, *оде́джа*, *чуджий*, *горо́джа*, *меджи* 'між', *ри́джик*, *ри́джий* 'червоний', *пере́дже* 'перед'. Що далі на схід, форми з ***ǯ*** одна по одній заступаються формами з ***ž***. У бойківських говірках ці ізоглоси були досліджені Штібером. Він з'ясував, що ***ǯ*** насамперед утрачається в слові *одідж*, далі в словах *меджа*, *риджик* (Старий Самбір — західніше від Турки), *пряджа* і *чуджий* (західніше від Борислава — Сколе) [12].

---

[11] Цю концепцію, започатковану Житецьким та Соболевським і розвинену Коробкою, тепер представляє Філін. Серед прихильників протилежного погляду були Лавровський, Срезневський, Потебня, Шахматов, Кримський, Тимченко, Бузук та ін. У наші дні цієї останньої позиції дотримуються, зокрема, Штібер, Жовтобрюх, Наконечний.

[12] Див. мапу в Штібера на с. 71 (вихідні дані наведено наприкінці розділу в вибраній бібліографії). Ще можна користуватися такими джерелами: Дзендз. мапа 139 для регіону Закарпаття (*саджа*), Stieber, мапи 37, 39, 74, 208, 217, 242, 313 для лемківських говірок. Щодо поширення ***ǯ*** у дієслівних формах — див. Жилко, Нариси, мапа 17, а також у Марчук на с. 83 (вихідні дані — у вибраній бібліографії).

Інших зон, де рефлексом ***dj*** з такою самою консеквентністю виступає ***ǯ***, немає. Утім, поодинокі форми за межами цієї компактної зони відзначено: *чюджий* на Гуцульщині, *саджа* на Підляшші, у Брюховичах піді Львовом, у Здовбунові на північ від Рівного, у Михиринцях біля Теофіполя (Хмельницька обл.) та в говірках Вінниччини й Північної Одещини; слово *городжа* засвідчено під Дорогичином на Берестейщині, *наджа* 'надія' під Берестям, *меджи* вживається в топонімі *Меджибіж* (Вінницька обл.)[13]. Засвідчено також поодинокі форми з ***ǯ*** побіля Сарнів, Луцька, Житомира. Отже, слід гадати, що зона поширення ***ǯ*** у недієслівних формах колись була значно більша, ніж тепер, імовірно, більш-менш тотожна з територією південно-західного наріччя.

У більшості південно-східних говірок, особливо в південній зоні[14], первісна конфігурація ізоглос ***ǯ*** у дієслівних формах значною мірою стерлася через відносно недавнє широко розповсюджене усунення чергувань приголосних. Для територій, де переважає дієвідмінювання без чергувань на кшталт *ходи́ти* : *ходю́*, неможливо визначити, які саме форми (типу *ходжу* чи типу *хожу*) вживалися до цієї інновації. У зоні, на яку форми типу *ходю* не поширилися, західна частина знає тільки форми з ***ǯ***, а на решті цих теренів (розташованих на схід від лінії, що проходить — приблизно — західніше від Житомира, Хмельницького, Чернівець, а також на захід від Сум) вибір ***ž*** чи ***ǯ*** є більш-менш факультативним. Для всієї цієї великої території ще бракує систематичних даних, тому час для остаточних висновків, мабуть, іще не наспів; але зі знаних фактів постає враження, що, кажучи дуже узагальнено, кількість форм із ***ž*** ступнево зростає в напрямку із заходу на схід. Інколи вони навіть проникають до літературної мови (наприклад, *ла́гожусь* — Леся Українка, 1910). Коли йдеться про співвідношення форм із ***ž*** та з ***ǯ***, ми маємо справу, як здається, з трьома хронологічними шарами: найдавніший (із ***ǯ***) був великою мірою поглинений поширенням форми із ***ž***; пізніше вони обидва були витіснені формами без чергування, тобто з ***d'***.

Роблячи загальний висновок, можна висловити припущення, що в усіх українських говірках первісним рефлексом ***dj*** був звук ***ǯ***; у пізніші часи (докладніше це буде розглянуто нижче) він спростився, перетворившися на ***ž***. Усунення ***ǯ*** поширювалося зі сходу на захід. Первісний стан зберігається в бойківських і лемківських говірках, а в залишковому вигляді, тобто в поодиноких словах, — по різних місцях цілого Правобережжя. Дієслівні форми, в яких звук ***ǯ*** підтримувався завдяки чергу-

---

[13] Містечко між Богом і його притокою Бужком.

[14] За даними Жилка (*Нариси*, с. 255) — на південь від лінії Хмельник — Погребище — Корсунь — Черкаси — Лубні — Хорол — північніше від Полтави й далі на схід. Ще дві зони з такими формами розташовані навколо Сум і в Середньому та Західному Поліссі до лінії Біле — Дорогичин — Лунинець — Столин — Усове. Найімовірніше, всі три виникли внаслідок незалежних один від одного, але рівнобіжних процесів.

ванню з ***d***, витривали найдовше, і їхня конкуренція з формами на ***ž*** триває ще й досі, хоча загалом вони, як здається, відступають. Цей висновок, одначе, піддається сумніву прихильниками теорії, згідно з якою первісним рефлексом ***dj*** був звук ***ž***. На їхній погляд, усі форми з ***ǯ*** є вторинними. У дієвідміні вони з'явилися замість ***ž*** під тиском форм із ***d***; в інших словах вони вважаються за наслідок (у бойківських і лемківських говірках) польського та/або словацького впливу.

З цією теорією важко погодитися. Якщо в дієвідміні мав місце тиск форм із ***d*** на форми з ***ž***, його наслідком було поширення ***d*** (***d'***), як-от у діалектному типі *ходи́ти* : *ходю́*, а не постання нової фонеми, відмінної і від ***d***, і від ***ž*** (а її фонемний статус унаочнюється такими опозиціями, як *вози́ти* : *вожу́* проти *води́ти* : *воджу́*). Ще менш вірогідним є гадане впровадження ***ǯ*** у бойківські та лемківські говірки з польської та словацької мов (не кажучи вже про інші терени, геть віддалені від зони поширення цих останніх). Немає жодної іншої фонетичної інновації, що поширилася б із польської чи словацької мови принаймні на бойківські говірки. Ба більше: ані польська, ані словацька мова не мають у дотичних словах ***ǯ***, бо в них на цьому місці виступає ***ʒ***. Годі знайти причину, задля якої в разі запозичення звук ***ǯ*** (що його не було в цих говірках згідно з обговорюваною концепцією) мав би заступити ***ʒ***. Поза тим, декотрі з аналізованих слів у польській і словацькій мові не вживаються зовсім, або вживаються лише зрідка: укр. *ї́жа* — пол. *jadło*, *jedzenie*; словац. *jedlo*; укр. *горо́жа* — пол. *zagroda*; словац. *ohrada*; укр. *пере́же* (діал.) — пол. *dawniej*; словац. *prv*, *najskôr*.

Цих арґументів вистачить, щоб довести, що форми з ***ǯ*** у найзахідніших говірках української мови не запозичені з польської чи словацької. Вони також не могли спонтанно розвинутися в цих говірках. Такий процес охопив би всі випадки вживання звука ***ž***. Хоча звук ***ǯ*** приблизно в XVI ст. дійсно був упроваджений до української мови в таких словах, як *джерело́*, заступивши давніші форми на кшталт *жерело* (див. 48.7–8), саме лемківські говірки залишилися осторонь цієї інновації, зберігши свої ***žerelo***, ***źavoronok*** тощо.

Таким чином, із діалектного матеріалу випливає висновок, що первісним рефлексом ***dj*** в усіх українських говірках був звук ***ǯ***[15], який уповні зберігся в лемківських і бойківських говірках, у поодиноких словах на цілому Правобережжі, а в дієвідміні — донедавна — аж до східної

---

[15] Для Закарпаття в XVII ст. це підтверджується відтворенням місцевих топонімів угорською мовою: *Medveczi Falu* (район Берега, 1640), *Medvecza* (1693), *Medvedze* (1693). Як *cz* (= ***č***), так і *dz* свідчать про африкативність звука (угорська мова не має ***ǯ***). Якщо угорські слова *lengyel* 'поляк' (засвідчене від 1086 р.) та *szégye* 'садок на рибу' (засвідчене від 1211 р.) є східнослов'янськими запозиченнями (Кнєжа), тобто походять із протоукраїнських або давньоукраїнських діалектів, то *gy* ([dˇ]) у них може відбивати ***ǯ'***, але аж ніяк не ***ž'***.

межі поширення української мови. Однак матеріал давньоукраїнських пам'яток перебуває на позір у повному протиріччі до цього висновку, звідки й бере початок думка, ніби *ǯ* в українській мові є вторинним.

8. ПОТРАКТУВАННЯ СКУПЧЕНЬ *dj* ТА *zdj*. СВІДЧЕННЯ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК. ВИСНОВКИ

Церковнослов'янський правопис вимагав **жд** як рефлексу *dj*. Скупчення ***žd*** було невластиве рідній мові українців у часи, що передували занепадові єрів (середина XII ст.). Тому дуже скоро буквосполука **жд** почала зникати з пам'яток, поступаючись місцем букві **ж**; ця тенденція тривала й після занепаду єрів, коли сполука звуків ***žd*** стала прийнятною в питомих словах (**жьдати > ждати, ворожьда > вороржда** — Іп. літоп. 1149 тощо). Навіть у Гр. Бог. XI ст., пам'ятці, загалом превірній церковнослов'янському першовзорові, знаходимо: **стражѫштѧ** 'страждаючи', **постражеть** 'постраждає', **прѣже** 'перед', **оутвръжение** 'розважання', **прихожю**. В Ізб. 1073 таких прикладів чимало: **штѫжеи** 'чужий', **чоужь** 'чужий', **осоужѧѭштѧ** 'міркуючи', **прѣже**, **дажь** 'даси', **вѣжь** 'відай', **иѣжь** 'їж', **тожьство** 'тотожність', **прокоужѫ** 'шкоджу' тощо.

*** Приклади з інших пам'яток:

Ізб. 1076 — **вижь** 'бач', **дажь**, **хоженига**, **осоужаи**, **стражюштимъ**, **досажати**, **свобажѧкши**, **вѣжь**, **переже**, **межѫ** 'між', **огражена**, **съслажага** 'осолоджуючи', **жажющии** 'спраглий', **побѣженъ** 'переможений', **прѣпроважѧкши** 'супроводжуєш' і багато інших; пор. у тому самому реченні обидві форми: **о(ть)цѧ не рождена, с(ы)на рожена.**

В Арх. Єв. 1092 переважає **ж**.

Приклади з Панд. XI ст.: **ръжа**, **прѣже**, **потроужениемъ** 'працею', **стражемъ** 'страждаємо', **межѫ**, **вижю**, **хожахъ** 'ходили' 1 ос. одн. імперф., **такоже** тощо;

Пс. Бичк. XI ст.: **поглажю** 'зруйную', **кдинорожь** 'єдинонароджений', **вижь**;

Мст. Єв. 1117: **вижю**, **дажь**, **повежь** 'скажи', **межю** 'між', **преже**, **надежа**, **рожены** тощо — **жд** трапляється зрідка;

Юр. Єв. 1128: **прѣже**, **исхожаахоу** 'виходили' 3 ос. мн. імперф. тощо; хоча переважає **жд**;

Єв. Гал. 1144: **исхожѧше**, **вельблоужи**, **прѣже**, **рожении**, **рожьствоу**, **вижю**, **постражеть**, **межю**, **одежю**, **вожь** 'ватажок';

Добр. Єв. 1164: **жажю** 'прагну', **прихожю**, **межю**, **прѣже**, **вижю** тощо;

Хр. Ап. XII ст.: **одежа**, **ѣжь**, **прѣже**, **побѣженъ**, **въсажь** 'сидячи' тощо;

Острожн. ур. XII ст.: **подажь**, **жежа** 'спрага';

Усп. зб. XII ст.: **одеже**, **чюжь**, **побѣжають**, **о ноуже** 'з примусу' тощо;

Сл. Єфр. Сир. 1284: **хуженьга** 'приниження' ґен. одн. тощо;

Hank. XIII ст.: **надежа**, **гражане** 'громадяни', **нерожена** тощо;

Жит. Сави XIII ст.: **жажа, надежа, граженинъ** тощо;
Город. Єв. XIII ст.: **одежи, вижь, межю** (тільки **ж**);
Панд. 1307: **надежа, ражаеть** (тільки **ж**).
В Іп. літоп., за Нікольським, **жд** трапляється лише тричі в Початковому літописі й один раз у Галицько-Волинському (пор. написання з **ж** у таких формах церковнослов'янського ґатунку, як **гражане**, 1146, **наслажение** 'насолода', 1197 тощо).

Штучність **жд** також доводиться надпоправним ужитком цієї сполуки в словах, де ***ž*** походить із праслов'янського ***g*** й зовсім не повинно чергуватися з ***žd***: **дрьждаливыи** 'правлячий' (?) (Ізб. 1073, пор. ст. ц. сл. **дрьжати**); **длъжденъ** 'винен' (Златостр. XII ст., пор. ст. ц. сл. **длъгъ** 'борг'), топонім **Звѣждень** (Іп. літоп. 1097), тепер *Здвижка* (на р. Здвижі біля Радомишля, на північний схід від Житомира), утворений імовірно від **съдвигъ** 'болото'; пор. також **съзажда** 'ззаду' (Мст. Єв. 1117; відповідне слово в Єв. Гал. 1144 — **съзади**; хоча ***d*** в корені тут є, але передумови для його чергування відсутні). Такі випадки штучності трапляються подекуди й у значно пізніші часи, наприклад, у Євангелії з Вовківець (XVII ст.) знаходимо **стражду** 'охорону' і навіть **мрежда** 'мережа', де ***ž*** < ***g***.

Таким чином, буква **ж** потроху заступила чужу сполуку **жд**[16]. Це відкинення **жд** можна зрозуміти. Але якщо первісним рефлексом ***dj*** був звук ***ǯ***, не може не викликати подиву та обставина, що до XVI ст. практично не було спроб, про які б ми знали, передати це на письмі й відрізнити цей приголосний від ***ž*** іншого походження (нечисленні винятки див. нижче). Звичний арґумент, що, мовляв, кирилиця не мала літери на позначення ***ǯ***, ледве чи є переконливим. Якщо в XIV ст. сполука літер **кг** була запроваджена на позначення ***g*** (щоправда, це нагадує, хоч і зворотним порядком, сер. гр. [γκ]), якась інша сполука могла бути створена на позначення ***ǯ***. І якщо писарі сміли пропускати **д** у звукосполуці **жд**, то чому вони не могли переставити ці букви й у такий спосіб запровадити сполуку **дж**?

Ці сумніви посилюються тим, що рефлекси ***zdj***, навпаки, дістали особливе графічне відтворення. Староцерковнослов'янська мова, як зазначено, мала в таких випадках **жд**. Ця буквосполука, природно, вживалася й у котрих давньоукраїнських пам'ятках (Ізб. 1076: **дъждь**; Усп. зб. XII ст.: **ѡдъжди** 'одощив' 3 ос. одн. аор.; Добр. Єв. 1164: **дождь** тощо). Та невдовзі в таких випадках було запроваджено нове написання, типове для давньоукраїнської мови, — **жч**[17]. Дві галицькі пам'ятки, Єв. Гал. 1144 і Хр. Ап. XII ст.,

[16] У сучасній українській літературній мові є дуже нечисленні форми з ***žd***, створені за церковнослов'янською моделлю, здебільшого у словах з афективним забарвленням: *нужде́нний, стражда́ти*.

[17] Подекуди **жч** можна знайти й у давньоросійських пам'ятках (з Новгородщини та Псковщини), наприклад, у Мінеях 1096 р., але переважно давньоросійські пам'ятки писалися зі **жг**.

мають лише його, наприклад, **дъжч'ь** — Єв. Гал. 1144, **одъжчи** — Хр. Ап. II ст.; пор. **дожчь** — Гал. Єв. 1288, **бездожчькмь** 'посухою', **одъжчивъ** — Жит. Сави XII ст., **дожчь** — Лавр. Єв. поч. XIV ст. і Луц. Єв. XIV ст. тощо)[18].

Ці написання важливі під двома оглядами. По-перше, вони показують, що писарі не цуралися винаходів, нововведень і впровадження буквосполук, не відомих староцерковнослов'янській мові. Якби вони були відчували потребу в такій буквосполуці замість "ж" < *dj*, вони б її, мабуть, запровадили. По-друге, буквосполука **жч** ніколи не заступає в давньоукраїнських пам'ятках букви **ж**, уживаної на місці *dj*[19]. Обидва ці спостереження наштовхують на гадку, що писарі були цілком задоволені, пишучи **ж** на місці праслов'янського скупчення *dj*. Здається, це таки мусив бути звук [ž].

Суперечність між висновком, зробленим на підставі діалектних даних (*dj* > *ǯ*), та висновком, зробленим на підставі аналізу давньоукраїнських пам'яток (*dj* > *ž*), справді вражає, але нерозв'язною вона не є. Найдавніші пам'ятки з **ж** написані в XI ст. й походять із Київської землі. Перехід *dj* > *ǯ* стався у VIII ст. Можна припустити, що за цей проміжок часу, цебто понад два сторіччя, *ǯ* на Київській землі перейшов у *ž*. Діалектні дані свідчать, що звук *ǯ* поступався місцем звукові *ž*, який поширювався саме зі сходу. Звідси випливало б, що відступ *ǯ* на Київщині почався ще в доісторичні часи, тобто в IX–X ст.[20]

Є кілька поодиноких фактів давньоукраїнського періоду, які свідчать, що звук *ǯ*, посталий із *dj*, існував під ту добу західніше від Києва. Топонім *Меджи́біж* (на північний захід від Вінниці) фігурує в Іп. літоп. як **Межиб(о)жье** (1148), але теж і як **Мечиб(ож)ие** (1146). Хитання **ж** ~ **ч** показує, що насправді цей приголосний звучав не як [ž] і не як [č], але як [ǯ]. Перелік **всѣмъ градомъ рускым**, що передує «Комітетському спискові» першого Новгородського літопису (XV ст.), по-різному подає біло-

---

[18] У староцерковнослов'янській мові написання **жд** виступало також на межі морфем, заступаючи скупчення **з** + **ж**. У давньоукраїнських пам'ятках, що мають **жч** замість староцерковнослов'янської сполуки **жд** < *zdj*, написання **жч** уживається й у цих випадках, наприклад, **въжчадахъ** (= **въз** + **жад-**) 'запрагнув' 1 ос. одн. аор., **въжчелѣша** (= **въз** + **жел-**) 'жадали' 3 ос. мн. аор., **нжченете** (=**нз**+**жен-**) 'виженете' (Єв. Гал. 1144), **нж'чивоу** (=**нз**+**жив-**) 'витрачу' (Хр. Ап. XII ст.). Таке написання мають і багато інших пам'яток, наприклад, Тип. 6 XIII ст., Гал. Єв. 1288, Жит. Сави XIII ст., Сл. Єфр. Сир. 1284, Панд 1307, Єв. Верк. XIV ст., Луц. Єв. XIV ст. тощо.

[19] Я знаю лише один виняток: **побѣжченоу** (від **побѣдити**) в Жит. Сави XIII ст. Звісно, сполука **жч** читалася не як [ǯ], а найімовірніше як [žǯ], тож сама літера **ч** позначала тут звук [ǯ].

[20] Інше теоретично можливе витлумачення наведених вище фактів, згідно з яким у протоукраїнських діалектах від самого початку були два різні рефлекси *dj*, а саме: *ǯ* у галицько-подільських і *ž* у київсько-поліських, спростовується наявністю *ǯ* у дієвідмінюванні по всій Україні на північ від 49-ої паралелі, а також правописом київських пам'я-

руський топонім **Дорогобужь** (на схід від Смоленська) та український **Дорогобучь** (на схід від Рівного, місцева вимова — [dorohobúǯ]). Буква **ч** може тут позначати лише *ǯ*. Чи єдиний давньоукраїнський приклад **побѣжченоу** дат. одн. (від **побѣдити**) в Жит. Сави XIII ст., зацитований вище, має **жч** на позначення саме *ǯ*, неможливо сказати з певністю. Але в ранньосередньоукраїнській мові, в грамоті, виданій у Ґаличі 1424 р., відтворення імені "Юрій" — **нс Жчюржьмъ, Жчюржеви**, що його можна відчитати також і з **чж-** (бо **ч** написано над рядком), — напевно передає звук [ǯ]. Молдавська грамота 1403 р., видана **оу нашем городе оу Чжурзеве** (рум. *Giurgeu* ?), напевно має буквосполуку **чж** на позначення звука [ǯ] (що походить не з *dj*). Якщо грамота 1424 р. мала те саме написання, то воно мусило також позначати [ǯ]. Ці дані дають підстави стверджувати, що на XV ст. зона *ǯ* як рефлексу *dj* ще не звузилася до своїх теперішніх меж — бойківських і лемківських говірок. Це була риса західноукраїнська, але не лише карпатська. На Київщині, де звук *ǯ* (здогадно) зберігався лише в дієсловах четвертого класу, писарі не дбали про його особливу передачу на письмі, оскільки це був алофон *ž*, легко передбачуваний морфологічно. Цей правопис панував по цілій країні, за тими рідкісними винятками, що їх наведено в цьому уступі.

Що стосується написання з **дж**, то воно вторувало собі шлях до пам'яток наприкінці XVI ст. (такі пам'ятки середини XVI ст., як Перес. Єв. 1561 чи Крех. Ап. 1572, його ще не знають; ізольований приклад *chodżenie* в житомирській Люстр. 1545 є підозрілим), попервах ізрідка, відтак дедалі реґулярніше. Вол. Єв. 1571 має **меджи** один раз; в інших випадках **межи** або **междоу**; Ἀδελφότης 1591 — **нѹджа** 'потреба' проти **сѣжѹ**, **пригожаетсѧ** 'трапляється' тощо; Лавр. Зиз. 1596 вживає його досить часто в дієвідмінюванні (**го(р)джѹ(с)**, **бри(д)жѹсѧ**, **зва́джѹю** 'чиню зваду', **си́джѹ**, **сѹджѹ́**, **каджéн'ѧ** 'кадіння' тощо), хоча й рідше, ніж **ж**; Фольварк 1606 і 1607 (північно-західна частина Лемківщини) мають **нѹджа**, **меджы**, топонім **Медведжи**, **потверджамъ** 'підтверджую'; Пітр. літоп. 1622 (Зборівщина)

ток XVI–XVIII ст. (див. кінець цього параграфа). Це заперечення можна було б унедійснити постулюванням потужного білоруського впливу. У старобілоруській мові *ǯ* запроваджено як альтернанту *ʒ'* (< *d'*), коли постало "дзекання" (*xadíti* : *xažú* > *xaʒíc'*: *xažú* > *xadzíc'* : *xaǯú*) — за Векслером. Однак українська мова не знала "дзекання", а отже й не мала мотивації для впровадження *ǯ* туди, де його раніше нібито не було. Але припустити настільки потужний білоруський вплив без жодної підтримки в самій українській мові навряд чи можна.

Ще одне пояснення появи *ǯ* у дієсловах четвертого класу як інновації XVI–XVII ст. — це виведення його з *d'*: *ходи́ти* : *хожу́* > *ходи́ти* : *ходю́* (*d* мало б бути запроваджене за аналогією з основою інфінітива) — з подальшою африкацією *d'* > *ǯ*. Така еволюція *d'* відома в західнобрянських говірках (російських на білоруському субстраті) в іменниках із суфіксом -*нд*(*я*): *слепе́ндя* > ***slepénǯa*** 'сліпак', *хрома́ндя* > ***xrománǯa*** 'кульга'. Утім, за нашими відомостями, *d'* в українському дієвідмінюванні з'являється пізніше — у XVIII ст. (див. 60.2).

має **меджи** (раніше **дж** у типово лемківських пам'ятках не писалося; пор. **межи** в Одрех. гр. 1519). Здається, що до Києва це написання приніс П. Беринда. Його попередник у справі кодифікування писемної мови М. Смотрицький жодної форми з **дж** до своєї «Граматики» 1619 р. ще не вніс; не зробив цього й Сакович (Саков. 1622). Однак Памва Бер. 1627 подає такі написання, що відповідають, вочевидь, місцевій вимові; щоправда, лише в дієвідмінюванні та після **ж** (**шкóджү, роджý, зрóджүю, згромаджѣне, дрóждѣ, дождҗү**) і навіть тут далеко не консеквентно — поруч із традиційними **ж** і **жч** (**ряжȣ́** 'урядую', **перешкожȣю, дрожчѣ** й навіть **наѣждчаю**). Як підрахував Вітковський, Памва Бер. має **дж** у 35 випадках, а **ж** — у 163). Після Памви Бер. написання **дж** набуло поширення, але майже ніде не застосовувалося консеквентно (Dial. 1670: **згромаджү**; Полт. 1679: **хожденіе**; Ключ 1700: **виджоу**; Дерн. 1700: **виджү**; Супр. слов. 1721: **горджүсѧ**; Гадинк. зб. 1736: **ȣкривдженного** (проти **ȣкривжал**); Урб. 1774 (за угорською орфографією): *urodzsaju* 'урожаю', *medzse*[21]. Однак тодішні молитовники все ще уникали такого написання рефлексів *dj*. У Ґал. 1663 маємо **побүжáетъ** 'спонукає', **взгоржаетъ** 'робить гордим'; Радив. 1688, не цураючись **дж** у запозичених словах (**джýри** ґен. одн. тощо) та після **ж** (**накжджаетъ**), водночас не припускає його як реґулярного рефлексу *dj*. Андрелла (список 1758 р.) теж уживає **ж**. Орфографічний принцип використання буквосполук міг бути наподібненням польської, словацької та угорської практики (Наконечний), і це могло стати однією з причин певної нехоті щодо нього з боку представників візантійського православ'я, але головне те, що коли в "місцевих" західноукраїнських писаннях сполука **дж** уживалася ширше, то в "основоположних" писаннях Київщини вона з'являлася лише в дієвідмінюванні. Цим спростовується евентуальне заперечення, що *ǯ* узагалі не існувало в Центральній Україні, куди цей звук нібито був занесений пізніше переселенцями з Західної (Карпатської) України. Ці переселенці принесли б *ǯ* для всіх рефлексів *dj*. Насправді ж, вони (а саме їх освічена верства) принесли не новий звук, а нове написання, тобто буквосполуку **дж**. Одначе вони пристосували її вжиток до місцевих київських мовних звичок: ця сполука виступала лише в парадигмі дієслів четвертої дієвідміни (та після **ж**).

Отже, можна запропонувати таку приблизну хронологію:

VIII ст.: *dj* > *ǯ* в усіх протоукраїнських діалектах.

IX–X ст.: *ǯ* > *ž* у київсько-поліських діалектах, окрім дієслів четвертого класу.

З X ст.: ступневе розповсюдження переходу *ǯ* > *ž*, за винятком дієслів четвертого класу, в напрямку на захід аж до межі поширення бойківських і лемківських говірок.

Кін. XVI ст.: запровадження буквосполуки **дж** на письмі.

---

[21] Щодо написання й фонетичної еволюції слова *дощ* — див. 36.3.3.

Сер. XVIII ст. — сер. XIX ст.: поява в діалектах ***d'*** замість ***ž*** або ***ǯ*** в дієсловах четвертого класу (південна зона південно-східного наріччя та деінде).

9. ПОТРАКТУВАННЯ СКУПЧЕНЬ ГУБНИЙ + *j*

Сполуки типу губний +***j*** при розпаді праслов'янської мови, на відміну від інших скупчень приголосних з ***j***, не звелися до одного лише звука. У цій позиції ***j*** зазнав факультативного переходу в ***l'***: ***bj*** > ***bj ~ bl'***, ***pj*** > ***pj ~ pl'***, ***mj*** > ***mj ~ ml'*** і (можливо, трохи перегодя)[22] ***vj*** > ***vj ~ vl'***. У деяких слов'янських діалектах протягом цього періоду факультативного вжитку ***j*** та ***l'*** після губних ***j*** урешті зник, передаючи м'якість губному: ***bj ~ bl'*** > ***b' ~ bl'*** тощо. З-поміж цих двох варіантів перевагу мало пом'якшення губних, бо це спрощувало артикуляцію та розмаїті чергування; а форми з ***l'*** з ужитку вийшли, зберігшися хіба що в початкових складах слів (де вони не підлягали чергуванням) та в деяких поодиноких словах, часто в застиглих топонімічних формах. Такою була ситуація в протопольських, протословацьких і давньоболгарських діалектах. Одначе протоукраїнські діалекти (як і проторосійські та протобілоруські) не втратили ***j*** після губних, і в конкуренції форм на кшталт ***bj ~ bl'*** тощо гору взяла друга: це стосується не лише укр. *плюю́*, тотожного з рос., білор. *плюю́*, пол. *pluję*, словац. *pl'ujem*, болг. *плю́я*, але й укр. *земля́*, рос. *земля́*, білор. *зямля́* проти пол. *ziemia*, словац. *zemedelstvo* 'землеробство', болг. *земя́*.

Форми з ***l'*** добре засвідчені в найстаріших писемних пам'ятках, наприклад, **землѧ, гавлѫ сѧ** 'з'явлюся' (Ізб. 1076). Сюди ж може належати й давн. укр. **змлиꙗ** 'змія' (Златостр. XII ст.), присутнє також у давньоросійській мові (Остромирове Євангеліє); пор. суч. укр. *змія́*, діал. *змия́*.

Пор. також заміну ***j*** на ***l'*** у слові *шульга́* проти давн. укр. **шоуица** 'ліва рука'[23].

У певних категоріях словотвору та словозміни приголосний ***l'*** після губних зазнав морфологізації. В давньоукраїнських пам'ятках він реґулярно з'являється в 1 ос. одн. дієслів четвертої дієвідміни (**любити : люблю**), у формах імперфекта тих же дієслів (**люблꙗаше** — Усп. зб. XII ст.), пасивних дієприкметниках та іменниках, утворених від них (**кормля**, записаного як **кормьл-** в Іп. літоп. 997) тощо. Морфологізація унаочнюється в при-

[22] Запізнена поява ***l'*** після ***v*** випливає з міркувань загального порядку: на відміну від інших губних, звук ***v*** зберігав деякі риси сонорності й насправді являв собою [w]. Непрямо це підтверджується тим, що староцерковнослов'янська мова зовсім не мала слів на кшталт **ловлꙗ** чи **(по)кровлꙗ**, і жодних слів цього типу немає в давньоукраїнських пам'ятках до XIV ст., тимчасом як форми на **-блꙗ**, **-плꙗ** та **-млꙗ** аж ніяк не були рідкісними.

[23] Поряд із хитанням ***l' ~ j*** існувало вагання ***l' ~ n'***. Якщо слово *баю́ра* походить від ****banjura*** (давн. укр. **баня** 'лазня'), то воно може правити за приклад.

свійних прикметниках. За моделлю **Вьсеславъ** : присвійний прикметник **Всеславль** (Іп. літоп. 1044) можна знайти утворення від недавніх запозичень **Г(ъ)лѣбъ** : **Глѣбль** (Іп. літоп. 1159), **икономъ** 'економ' : **въ икономли кельи** (Іп. літоп. 1169) тощо. Сюди ж належать численні назви міст, утворених від імені засновника: **Богуславль** (Іп. літоп. 1195), **Ярославль** (1152), **Изяславль** (1240) тощо.

Одначе, якщо звукосполуки ***bl'***, ***pl'***, ***ml'*** міцно утвердилися в мові, то водночас спостерігається явна тенденція до обмеження вжитку або внеможливлення розвитку ***vl'***, сполуки, що здогадно постала дещо пізніше від інших. Деякі вияви цієї тенденції віддзеркалено в найдавніших пам'ятках. Сюди належать такі випадки:

*** *1.* У сполуці С + ***vl'*** звук ***l'*** утрачався або не розвивався.

Гр. Бог. XI ст.: **извѣчеть** (двічі) 3 ос. одн. (ст. ц. сл. **извлѣшти** 'витягти'), **оумрьцвена** (двічі) 'убитого';

Ізб. 1073: **язвляи** 'поранюючи', **язвенья** 'поранені', **оумьр'штвеноуоумоу** (двічі) 'вбитому';

Ізб. 1076: **оуязвлкма**;

Хр. Ап. XII ст.: **умьрцвяють** (тричі), **трѣзвеник** 'тверезіння';

Усп. зб. XII ст.: **оумьрщвякмъ** 'убиваний'; Hank. XIII ст.: **оумьрцвяють ся**, **оуязвеноую** 'поранену';

Панд. 1307: **оуязвеноу** дат. одн. тощо. Декотрі з цих слів — церковнослов'янські. Брак у них ***l'*** із тим більшою переконливістю показує очевидну схильність писарів уникати його в таких скупченнях приголосних.

2. У патронімічних формах, утворених на базі присвійних прикметників від власних назв із основою на ***-v***, зникав саме цей останній звук, імовірно через своєрідне уподібнення до ***l*** у попередньому складі (***l***...***vl'*** > ***l***...***l'***) : ***Mьstislavъ*** : **Мьстиславичь** (Іп. літоп. 1137, 1142, 1153), ***Jaroslavъ***: **Ярославича** ґен. одн. (1144), ***Radьslavъ***: **Радьславича** ґен. одн. (1164). Засвідчено й існування форм із ***v*** (**С(вя)тославичю**, 1146), але вони, мабуть, мали за основу не присвійні прикметники на ***-vl'ь***, а безпосередньо імена на ***-vъ*** (**Святославъ**).

3. Можливо, що в деяких топонімах відбувся перехід ***vl'*** у ***ml'***: *Боро́мля* (притока Ворскли), *Верхо́мля* (притока Попрада), *Лукомль* (село над Сулою), якщо ці назви походять від ****Borovlja***, ****Vьrxovlja***, ****Lukovl'ь*** тощо (але пор. *Теребовля*).

Пізніше, після занепаду єрів, звук ***-l'*** випав майже в усіх топонімах на **-славл'ь**; назвами такого типу є суч. укр. *Богусла́в*, *Переяслав*, *Яросла́в*, *Ізясла́в* (але *Пути́вль* і деякі інші назви зберігають ***l'*** — див. 44.4); можливо, що звук ***l'*** також утрачено в топонімі *Радомка* (на північний схід від Чернігова), якщо основою для нього була назва ****Radoml'ь***.

В інших випадках звук ***l'*** зберігся після ***v*** і навіть поширився на перелічені слова першого типу: суч. укр. *ловлю́*, а відтак і *умертвлю́*.

Поза тим, скупчення губний + ***l'*** у чергуванні губний : губний + ***l'***, поставши в доісторичні часи, ймовірно у VIII–XI ст., не зазнали жодних ізсувів принаймні до кінця XIV ст. (див. 38.7).

Еволюція ***l'*** після губних, що початково являла собою спільнослов'янський процес, на пізніших — але все ще доісторичних — етапах відмежувала протоукраїнські діалекти від сусідніх західних і південних (протопольських, протословацьких, давньоболгарських), але не від північних, бо аналогічні зміни охоплювали також проторосійські та протобілоруські діалекти.

10. НАСЛІДКИ ПРОЦЕСІВ ПАЛАТАЛІЗАЦІЇ: СИСТЕМА ФОНЕМ І ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Зміни сполук приголосних із ***j*** призвели до появи таких приголосних:

č' (< ***kj***, ***tj***)   ***ž'*** (< ***gj***, ***zj***, частково ***dj***)   ***š'*** (< ***xj***, ***sj***)
ǯ' (< ***dj***; у київсько-поліській зоні якщо зберігся, то лише в дієвідмінюванні)
n' (< ***nj***)   ***l'*** (< ***lj***)   ***r'*** (< ***rj***)

Друга і третя палаталізації задньопіднебінних упровадили ***c'***, ***z'***[24] і ***s'***. Із-поміж цих приголосних ***č'***, ***ž'*** і ***š'*** вже існували в мові, хоча й на комбінаторному рівні, тож зросла тільки частота їх уживання; але звуки ***n'***, ***l'***, ***r'***, ***c'***, ***z'***, ***s'***, і ***ǯ'*** були нові. Приголосні з цього другого списку набули фонемного статусу найперше перед ***u***$_2$ (< ***eu***) та ***ī̆***; пор., наприклад, склади ***n'ū***$_2$ проти ***nū***$_2$ (****k***$_o$***an'ū*** 'коневі' проти ****v***$_o$***arnū*** 'воронові'), ***l'ū***$_2$ проти ***lū***$_2$ (****l'ū***$_2$***du*** проти ****lū***$_2$***ni*** 'лунь'), ***r'ū***$_2$ проти ***rū***$_2$ (****r'ū***$_2$***tī*** 'ревти' проти ****rū***$_2$***n***$_o$***a*** 'руно') і, відповідно, ****k***$_o$***an'ī*** ном. мн. проти ****nī*** 'ні', *$_o$***aril'ī*** 'орлі' проти ****žāli*** 'жаль', ****būr'i*** ґен. мн. проти ****dviri*** 'двері'. У випадку ***c'***, ***z'*** та ***s'*** стосунки дещо складніші: ***c'*** слід розглядати окремо від ***s'*** та ***z'***. До третьої палаталізації ***c'*** уживався хіба що перед $_e$***ā*** (***ě***$_2$) та ***ī̆***, існуючи лише в палаталізованому варіанті; тому його фонемний статус не можна визначити шляхом простого протиставлення непалаталізованому варіантові того самого приголосного. Встановити його можна скорше в опозиції до ***č'***, який виступав, серед інших, і в тих самих двох позиціях: ****c***$_e$***ālu*** 'цілий' проти ****čālu*** 'линва'; пор. також /k/ у ****k***$_o$***ālu*** 'багно'. Опозиція ***c'*** : ***č'*** (і їх обох до ***k***) уреальнилася, коли ***ā*** (що виступав тільки після ***č'***, ***ž'*** і ***š'***, див. 2.3) звівся до статусу алофона $_e$***ā***. Це надало звукові ***č'*** (як і ***ž'*** та ***š'***) статусу фонеми; нова опозиція ***c'*** : ***č'*** цей статус зміцнила. Що ж до ***s'*** і ***z'*** перед третьою палаталізацією задньопіднебінних, то вони утворювали мінімальні пари з ***s*** і ***z*** (на складовому рівні) лише перед ***ī*** та $_e$***ā***: ****mū***$_2$***s'***$_e$***ā*** 'мусі' проти ****s***$_e$***āstī*** 'сісти', ****slūs'ī*** 'чутки' ном. мн. проти ****sīvu***

---

24 Звук ***z'*** постав, мабуть, із ***ʒ'***, що вживався лише протягом нетривалого часу.

‘сиві’. Третя палаталізація впровадила **c’**, **z’** і **s’** на інші позиції (первісно перед усіма голосними, крім **ŭ**), наприклад, ***$_{o}$avic’$_{o}$ā** ‘вівця’, ***līc’$_{e}$a** ‘лице’, ***vis’i** ‘увесь’, ***trīz’i** ‘трирічний (про тварину)’. Фонемний статус **ǯ’** (цей звук існував лише в палаталізованому варіанті), що виступав перед **$_{o}$a**, **ĭ**, **$_{e}$ă** та **u** (***m$_{e}$aǯ’$_{o}$ā** ‘межа’, ***m$_{e}$aǯ’$_{e}$ā** ґен. одн., ***m$_{e}$a ǯ’ī** дат. одн., ***m$_{e}$aǯ’$_{e}$ajǫ** інстр. одн., ***m$_{e}$aǯ’i** ґен. мн. тощо на початку забезпечувався його стосунком до звука **ž’**, який теж уживався в усіх цих позиціях (наприклад, ***luž’$_{o}$ā** ‘брехня’)[25].

Таким чином, унаслідок палаталізаційних змін, розглянутих у цьому розділі, **č’**, **ž’** і **š’**, що раніше були існували як алофони **k**, **g** і **x**, відповідно, набули фонемного статусу; поза тим з’явилася низка геть нових фонем. Набір приголосних фонем став, отже, таким:

p	**b**	**t**	**d**					**k**	**g**
(**v**)		**s**	**z**	**s’**	**z’**	**š’**	**ž’**	**x**	
				c’		**č’**	**ǯ’**		
m		**n**		**n’**					
		l		**l’**		(**j**)			
		r		**r’**					

Палаталізація зміцнила свої позиції в мовній системі як фонематично релевантна артикуляція: кілька співвідносних пар базувалися

[25] Сполучуваність нових палаталізованих приголосних, що постали з задньопіднебінних і зубних, із наступними голосними в межах того самого складу можна попередньо підсумувати у вигляді таблиці:

Приголосний	Походження	Перед якими голосними можливий						
		$_{o}$a	$_{o}$ā	$_{e}$a	$_{e}$a (ě)	ĭ	u	u$_{2}$
č’	Перша палаталізація	–	–	+	**ā**	+	–	+
ž’	–″–	–	–	+	**ā**	+	–	+
š’	–″–	–	–	+	**ā**	+	–	+
c’	Друга палаталізація	–	–	–	**$_{e}$ā**	+	–	–
z’	–″–	–	–	–	**$_{e}$ā**	+	–	–
s’	–″–	–	–	–	**$_{e}$ā**	+	–	–
č’	**tj**	–	+	+	**$_{e}$ā**?	+	+	+
ǯ’ (**ž’**)	**dj**	–	+	+	**$_{e}$ā**?	+	+	+
č’	**kj**	–	+	+	**$_{e}$ā**?	+	+	+
ž’	**gj**, **zj**	–	+	+	**$_{e}$ā**?	+	+	+
š’	**xj**, **sj**	–	+	+	**$_{e}$ā**?	+	+	+

Недозволені сполучення позначено мінусом, можливі — плюсом, а у випадку **$_{e}$ā** або за допомогою **ā** (якщо **$_{e}$ā** > **ā**), або за допомогою **$_{e}$ā** (якщо звук **$_{e}$ā** зберігався). Знак питання після **$_{e}$ā** означає, що відомих нам фактів, за винятком закінчень, налічується замало і що тут неможливо довести напевно збереження приступу перед **ā**. Другу палаталізацію взято в її первісному обсязі, тобто лише перед **ě$_{2}$** та перед **ī$_{2}$**.

лише на ній самій: ***s*** проти ***s'***, ***z*** проти ***z'***, ***n*** проти ***n'***, ***l*** проти ***l'***, ***r*** проти ***r'***. У випадку ***c'***, ***č'***, ***ž'***, ***š'*** і ***ǯ'*** вона існувала на підфонемному рівні. Поширення фонематичної та нефонематичної палаталізації позначило всі тогочасні слов'янські діалекти. Варто зважити в цьому контексті, що в протоукраїнських діалектах, надто в київсько-поліських, воно було дещо менш інтенсивним, ніж у деяких інших слов'янських. Друга палаталізація тут не заторкнула ***k*** ні перед ***vě***, ні перед ***ě*** після ***s***; третя палаталізація зупинилася, не встигши охопити всі випадки, що під неї підпадали; звук ***x*** змінився в ***s'***, а не в ***ś***.

Нові приголосні ввійшли у власні ряди чергувань: ***k*** : ***č'*** : ***c'***; ***g*** : ***ž'*** : ***z'***; ***x*** : ***š'*** : ***s'*** (задньопіднебінні ряди); з другого боку, ***t*** : ***č'*** і ***d*** : ***ǯ'*** (***ž'***) (зубні ряди), наприклад, ****v$_e$āku*** 'вік' : ****v$_e$āč'$_e$a*** вок. одн. : ****v$_e$āc'$_e$ā*** лок. одн.; ****b$_o$agu*** 'Бог' : ****b$_o$až'$_e$a*** вок. одн. : ****b$_o$az'$_e$ā*** лок. одн.; ****dū$_2$xu*** 'дух' : ****dū$_2$š'$_e$a*** вок. одн. : ****dū$_2$s'$_e$ā*** лок. одн.; ****sv$_e$ātu*** 'світ' : ****sv$_e$āč'ǫ*** 1 ос. одн.; ****x$_o$adu*** 'ходити' : ****x$_o$aǯ'ǫ*** 1 ос. одн.

Як задньопіднебінні ряди (на основі ***k***), так і зубні ряди (на основі ***t***) мали спільний член ***č'***. Цим уможливилося перехрещення обох рядів з подальшими зсувами від ***t*** до ***k***. Такий ізсув стався, наприклад, у давн. укр. **пꙋстити : пꙋщати**, призвівши до постання форми *пуска́ти*, хоча історично це слово має той самий корінь, що й *пусти́й*, де ніколи не було ***k***. Не виключено, що в суч. укр. *цькува́ти с'* є афективним посилювачем ***s'***: ****s'kuvaty*** (пор. рос. *нау́cькать* 'нацькувати'), тимчасом як ***k*** походить від ізсуву ***t*** > ***k*** у первинному (давньоукраїнському) **наꙋстити** 'підбурити; навчити', що основою для нього є *уста́*[26].

Інші поодинокі зсуви в чергуваннях приголосних також мали місце, але здебільшого в пізніші часи (див. 61.2). Варіювання ***ž*** ~ ***z***, що трапляється в присвійних прикметниках у Іп. літоп., наприклад, топонім **Телєбоꙋга : Телєбоꙋзиноꙋ рать** (1288), до цих ізсувів не належить. Очікуваний рефлекс ***ž***, що був наслідком першої палаталізації, зберігається в українській мові до сьогодні (*Ї́вга* : *Ї́вжин*). Форми з літерою **з** були запроваджені російськими переписувачами пам'яток. Типовим прикладом є **градъ Вользинъ** у Лаврентіївському літописі за 946 р. проти **Ольжинъ городъ** в Іп. літоп. 946. Як добре відомо, Іп. літоп. відтворює українські риси краще, ніж Лаврентіївський літопис.

---

[26] Подвійна форма сполучника та частки *чи*, вживаної в літературній мові, та діал. *ци* (північноукраїнські, бойківські, наддністрянські та надпрутські говірки; пор. **ци** в Літоп. Март. Бєл. 1600, перекладеному на Лемківщині) має інше походження. Це слово виводиться від ****k^{w}ī*** інстр. одн. і, можливо, ****k^{w}oi***, форм питального займенника, що зазнали відповідно першої та другої палаталізації; пор. давн. укр. **чи, ци, цѣ** 'хоча', пол. *czy*. Білор. *ці* являє собою суміш *ці* та *ті* 'і'. Вживання **ци** в середньоукраїнській мові (наприклад, в Уч. Єв. 1585, ст. Зиз. 1596, Транкв.-Ст. 1618, Тригірській Євангелії з-перед 1659 р. тощо) могло відбутися під білоруським впливом.

11. ГЕОГРАФІЧНІ МЕЖІ

Описані в цьому розділі палаталізаційні процеси все ще були у своїх головних рисах спільнослов’янськими. Це легко пояснюється інерцією однакової фонемної системи (див. 2.3), що дала їм початок. Але ступневе нагромадження дрібних відмінностей свідчить про послаблення зв’язків між окремими частинами слов’янського світу. Для протоукраїнської зони це послаблення є особливо очевидним на її західному краю. Ні ***x*** > ***s’*** за другої та третьої палаталізації, ні ***kv*** > ***cv*** перед ***ě***$_2$ чи ***tj*** > ***č’***, ***dj*** > ***ǯ’*** ~ ***ž’*** та ***j*** > ***l’*** після губних (на пізніших етапах) не були спільними переходами для протоукраїнських діалектів з одного боку та протопольських і протословацьких із другого; ці дві останні групи мали натомість ***ś*** > ***š’***, ***kv***, ***c***, ***ʒ*** і ***j*** (невдовзі втрачений) відповідно. З-поміж перелічених змін дві останні визначили також послаблення мовних зв’язків на півдні. Вони відсутні в протоболгарських діалектах, де ***tj*** > ***št***, а ***dj*** > ***žd***. З другого боку, ці процеси не створили ізоглос, що відмежовували б усю майбутню українську територію на півночі та північному сході, тобто від протобілоруських і проторосійських діалектів. Проте з’явилися ізоглоси, що виокремили київсько-поліську зону, протиставляючи її не лише проторосійським і протобілоруським діалектам, а й західній протоукраїнській зоні: київ.-поліс. ***kv*** перед ***ě***$_2$ проти зах. протоукр., проторос. і протобілор. ***cv***, київ.-поліс. ***sk*** перед голосними переднього ряду проти зах. протоукр., проторос. і протобілор. ***sc*** (хоча проторосійські діалекти могли мати — й мабуть-таки, мали, — принаймні частково, ***k*** перед голосними переднього ряду, але не тільки після ***s***); з іншого боку, ***ž’*** < ***dj*** — це явище, спільне для київсько-поліських, проторосійських і протобілоруських діалектів, тоді як західні протоукраїнські мали ***ǯ’***. Постання ***sk*** перед голосними переднього ряду та ***ž’*** з ***ǯ’*** могло, одначе, відбутися в пізніші (хоча все ж доісторичні) часи, тобто не в VI–VIII ст., а в IX–X ст. У будь-якому разі, цікавою й важливою обставиною є те, що відмінності між діалектами, що лягли в основу української мови, з’явилися раніше, ніж загальноукраїнські відрізняльні риси стосовно слов’янських діалектів, розташованих далі на північ і північний схід.

З-поміж неслов’янських мов племена, що говорили протоукраїнськими діалектами, могли мати контакти з румунською, яка тоді практично співіснувала на тій самій території з протоболгарськими діалектами, та з тюркськими мовами. Причорноморські степи були зоною походів аварів у VI ст., болгарів у VII ст.; з 915 р. тут з’явилися печеніги. Угорці, що належать до фінно-угорської групи, пройшли цими землями в другій половині IX ст. Якщо тогочасну румунську мову в її головних рисах зреконструйовано, то нічого певного про фонетичні особливості мов аварів, хозарів чи печенігів не відомо, а про мову протоболгар ми знаємо дуже мало.

Румунська мова виказує паралелі до слов'янської першої палаталізації, і деякі скупчення приголосних з ***j*** теж зазнали в ній схожих змін у порівнянні зі слов'янськими діалектами. У тюркських мовах діють закони гармонії голосних, що впливали також на взаємні стосунки між голосним і сусіднім приголосним або приголосними. Це нагадує принцип внутрікладової гармонії в слов'янських діалектах, що сприяв усім слов'янським палаталізаційним процесам (докладніше див. «A Prehistory of Slavic», с. 217, 347). Проте з погляду історії ступневого формування української мови найцікавіше було б з'ясувати, чи існували в суміжних неслов'янських мовах паралелі до тих процесів, що виокремлювали протоукраїнські діалекти з-поміж інших слов'янських. Однак зробити це неможливо через брак точних даних про стан тогочасних суміжних неслов'янських мов. Можна хіба що відзначити, що й румунська, й українська мали однакові між собою рефлекси ***kj*** і ***tj***. В обох мовах перед наголошеними огубленими голосними з'являвся звук ***č*** (в інших позиціях ***c***).

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Потебня А. «О некоторых следах влияния небности на согласные звуки». У вид.: Потебня А. *К истории звуков русского языка*, 2. Варшава, 1880 (також *РФВ* 2, 1879).
2. Коробка Н. «Звук дж͡ в малорусском наречии». *РФВ* 34, 1895.
3. Соболевский А. «Из истории русского языка» I, III, V. *ЖМНП* 311, 1897 і XIII, *ЖМНП* 314, 1897.
4. Соболевский А. «К истории русского языка» II. *РФВ* 53, 1905.
5. Соболевский А. «Мелкие заметки по славянской и русской фонетике» 8. *РФВ* 63, 1910.
6. Jagić V. «Einige Streitfragen» 6. *ASPh* 23, 1901.
7. Васильев Л. «Два явления др. ц.-сл. памятников в освещении древнерусских текстов. 2. Древне-церковно-славянское **изв̂ѣѵє** вместо **извлѣѵє**». *РФВ* 70, 1913 (Передрук у вид.: Васильев Л. *Труды по истории русского и украинского языков*. Мюнхен, 1972).
8. Durnovo N. «Le traitement de **sk* dans les langues slaves». *RÉS* 6, 1926.
9. Thomson A. [= Томсон А. І.] «Die Entwicklung und Erhärtung der Labiale im Ukrainischen». *ЗІФВ* 13–14, 1927.
10. Пушкар М. *Наймолодша палаталізація шелестівок в українській мові*. Варшава, 1932 (*Праці Українського наукового інституту* 10).
11. Якобсон Р. «Спорный вопрос древнерусского правописания (дъжгь, дъжчь)». *Zbornik u čast A. Belića*. Beograd, 1937. (Передрук у вид.: Jakobson R. *Selected Writings*. The Hague, 1962).

12. Stieber Z. «Małoruskie *ǯ* < *dj* i czesko-słowackie *ǯ* < *dj*». *BPTJ* 7, 1938.

13. Stieber Z. «Druga palatalizacja tylnojęzykowych w świetle atlasu dialektów rosyjskich na wschód od Moskwy». *RS* 29, 1968. (Обидві праці передруковано у вид.: Stieber Z. *Świat językowy Słowian*. Warszawa, 1974).

14. Birnbaum H. «Zu urslav. *kv-*». *ScSl* 2, 1956.

15. Arumaa P. «Die ostslavischen Gewässernamen mit l-epentheticum». *Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag*. Wiesbaden, 1956.

16. Мареш В. Ф. «Палатализация славянских велярных и альвеолярных согласных в сочетании с *u̯* ~ *v* (*cvětъ*, *ʒvězda*, *umr̥'štvenъ*). *Cercetări de lingvistică* 3, 1958.

17. Геровский Г. «Древнерусские написания *жч*, *жг* и *г* перед передними гласными». *ВЯ* 1959, 4.

18. Vaillant A. «Slave *kvilěti*, *kvěliti*». *RÉS* 37, 1960.

19. Latta V. «Отражение восточнославянских рефлексов некоторых общеславянских фонетических групп в украинских говорах Восточной Словакии». *SFFUK* 13, 1961 (1962).

20. Наконечний М. «До вивчення процесу становлення і розвитку фонетичної системи української мови» 4. *ПІРУМ*.

21. Jurkowski M. «Losy prasłowiańskich grup **kv́-*, **gv́-*, **χv́-*». *Z polskich studiów slawistycznych* (*Językoznawstwo*). Warszawa, 1963.

22. Марчук Н. «Форми 1-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах». *Українська діалектологія і ономастика* I (за ред. К. Цілуйка). К., 1964.

23. Иванов В. «К проблемам исторической фонологии русского языка (Об отношениях заднеязычных, мягких шипящих и мягких свистящих в древнерусском языке конца X–начала XI в.)». *ФН* 9, 3, 1966.

24. Фролова С. «К вопросу о древнерусских притяжательных прилагательных типа ольжинъ — ользинъ, лучинъ — луцинъ». *ФН* 10, 6, 1967.

25. Jeżowa M. *Z problemów tak zw. trzeciej palatalizacji tylnojęzykowych w językach słowiańskich*. Warszawa, 1968.

26. Купчинський О. «Статистика та географія двочленних відприсвійних географічних назв України на *-**jь**». *ІДжВ* 4, 1969.

27. Večerka R. «K praslovanským palatalizacím velár”. *Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university. Řada jazykovědná*. A 20, 1972.

28. Moszyński L. «Przyczynek do historii drugiej palatalizacji grupy spółgłoskowej *sk*». *SFPS* 12, 1973.

29. Пеньковский А. «О фонологических последствиях звуковых замен при взаимодействии диалектов». У вид.: *Исследования по русской диалектологии*. М., 1973.

30. Вендина Т. «К вопросу о результатах прогрессивной палатализации заднеязычных согласных. Конкуренция суффиксов -ik(a) / -ic(a) в восточнославянских языках». *Славянская филология* 9. М., 1973.

31. Вендина Т. «Явление конкуренции суффиксов *-ik(a)* / *-ic(a)* в славянских языках». *Вестник МГУ* (*Филологическая серия*) 29, 2, 1974.

32. Shevelov G. Y. «The Reflexes of **dj* in Ukrainian». *Topics in Slavic Phonology* (ed. by D. Koubourlis). Cambridge, Mass., 1974.

33. Аванесов Р. «Об истории чередования согласных при образовании уменьшительных существительных в праславянском языке». У вид.: Аванесов Р. *Русская литературная и диалектная фонетика*. М., 1974.

4. СКУПЧЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ У ПРОТОУКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

1. ТИПИ СКУПЧЕНЬ ПРИГОЛОСНИХ, ПРИПУСТИМИХ У ПРОТОУКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

У праслов'янській мові на її пізній стадії діяли обмеження на скупчення приголосних. Щілинні звуки допускалися перед зімкненими, але не навпаки (цебто *st*, але не *ts*). Зімкнені в принципі припускалися перед сонорними, але губних і зубних зімкнених перед *m* і *n* це, як правило, не стосувалося (наприклад, *tr*, *gn*, але не *pn*, *dn*). Якщо на межі морфем мусила з'явитися сполука *b* + *v*, то звук *v* у ній випадав (Ізб. 1076: **веселить** 3 ос. одн. проти **обесели** 2 ос. одн. нак. сп.). Подвоєння приголосних відкидалося навіть на межі морфем (Ізб. 1076: **бестрога** < **без строга** 'без ладу'; Сл. Єфр. Сир. 1284: **безаконьныи**). У середині вживаних скупчень діяла обов'язкова асиміляція за дзвінкістю, завжди реґресивна (Ізб. 1073: **въскричавъше възъпиѭть** 'скрикнувши, заволають', де **з** стоїть перед голосним, а **с** перед глухим приголосним у тому самому префіксі; Мст. Єв. 1117: **вълѣсти** 'влізти'), в якій брали участь усі приголосні,

крім сонорних[1]. Протоукраїнські діалекти не знали жодних особливостей у застосуванні цих правил.

Менш ясним є питання щодо асиміляції за палаталізацією. Вона, поза сумнівом, мусила згодом мати місце в новопосталих сполуках *s* (або *z*) + *š* (або *ž* чи *č*), наприклад, **въжизающтѧ** 'підпалюючи' (<*vъz*+*ž*-), **бещиноу** 'без ладу' (Ізб. 1076), **нщерннгова** (Усп. зб. XII ст.). Так само ясно, що асиміляції на кшталт староцерковнослов'янських *t* (або *d*)+*r'*, коли *t* (або *d*) палаталізувалися в *št'* (*žd'*), не були властиві протоукраїнським діалектам. ст. ц. сл. **мѫдрити** : **-мѫждр'ати** 'мудрити', **-острити** : **-оштр'енъ** мають за відповідники в давньоукраїнській мові **ум(ж)дрѧа** (Златостр. XII ст.), **наостренок** Ізб. 1073), **изострена** (Іп. літоп. 1015) тощо. Найстаріші пам'ятки, звісно, містять і **жд**, **шт**, але то, поза сумнівом, форми церковнослов'янські. З іншого боку, факти є дещо двозначними, коли йдеться про сполуки *s* (або *z*) + *n'*, *l'*, *r'*. У таких сполуках був вибір між простою палаталізацією *s*, *z* > *s'*, *z'* (що в пам'ятках не могла бути відбита) і палаталізацією зі зсувом на середньопіднебінний ряд *s*, *z* > *š'*, *ž'*. Староцерковнослов'янська мова схилилася до другого з цих варіантів: **мыслити** : **-мышлꙗти**, **блазнити** : **-блажнꙗти** 'спокушати'. Давньоукраїнські пам'ятки рясніють написаннями цього типу (**помышлѫ** — Гр. Бог. XI ст.; **съблажн(')оусѧ** — Юр. Єв. 1128 тощо), але є й приклади збереження **с** і **з** (**мыслꙗаше** 3 ос. одн. імп. — Усп. зб. XII ст.), а також непоодиноких надпоправних форм (**размышл'ꙗ** — Ізб. 1073). Зокрема, перехід *z* > *ž* був нетиповим для префіксів і прийменників (**възлюбиши** 'полюбиш' — Панд. XI ст., **без него** — Усп. зб. XII ст. проти ст. ц. сл. **вѫжл'юбл'ѫ** 1 ос. одн., **беж н'его**, але також **възл'уб-**, **без н'его**, тобто з хитаннями).

Ці факти можна зінтерпретувати двоїстим робом. Або первісна палаталізація *s* і *z* перед *n'*, *l'* і *r'* давала *š'* і *ž'*, що пізніше поступилися місцем простішій палаталізації в *s'* і *z'*, або протоукраїнські діалекти в цій позиції не знали палаталізації в *š'* і *ž'*, а приклади написання **ш** і **ж** мають церковнослов'янське походження.

У сучасній українській мові на чергування *s*, *z* : *š*, *ž* за первісних умов є дуже мало певного матеріалу: *дражни́ти* має *ž* поза первісними умовами (бо *n* не пом'якшувалося) й найімовірніше являє собою запозичення з польської (*drażnić*); *кро́шня* 'рибальська сітка', мабуть, споріднена зі словом *кро́сно*, прозраджує своє польське походження обмеженою (західноукраїнською) зоною поширення; *замишля́ти* — це запозичення з церковнослов'янської; *промишля́ти* — запозичення з російської. Жодних чергувань цього типу немає в питомих чи засвоєних словах на кшталт *ма́слити*, *кре́слити*, *чи́слити*, *відрізни́ти*, *борозни́ти* тощо ні в 1 ос. одн., ні в будь-якій іншій формі. Є лише кілька застиглих форм, що чергуються таким

---

[1] Слово **лыскарь** (Іп. літоп. 1074), суч. укр. *риска́ль* 'лопата', що виводиться з гр. *λισγάριον* 'мотика', не мало в українській мові проґресивної асиміляції за глухістю. Звук *k* у ньому ймовірно постав у зв'язку з тюркським посередництвом.

способом (див. 23.7); і декотрі з них датуються ще часами до занепаду єрів, хоча більшість — пізнішою добою. Отже, вірогіднішим виглядає припущення, що в протоукраїнських діалектах первісна палаталізація ***s*** і ***z*** перед ***n'***, ***l'***, ***r'*** давала ***š'*** і ***ž'***. Проте вважати цю проблему за розв'язану не можна.

2. ЗВУКОСПОЛУКИ *tl*, *dl* І *dm*

У протоукраїнських діалектах скупчення ***tl***, ***dl*** і ***dm*** утратили перший компонент. Аналогічна зміна сталася в суміжних проторосійських, протобілоруських і протоболгарських діалектах, але в протопольських і протословацьких її не було.

Приклади: *плету́* : *плела́* — рос. *плела́*, білор. *пляла́*, пол. *plotła*, словац. *plietla*, болг. *пле́ла*; *яли́на* — рос. *ель*, білор. *ялі́на*, пол. *jodła*, словац. *jedl'a*, болг. *ела́*; вторинно (після втрати єрів) *млі́ти*, *мля́вий* — пор. рос. *ме́дленный* 'повільний' з **мьдьльнъ**, пол. *mdleć*.

Утрата ***t*** і ***d*** перед ***l*** призвела до появи чергування ***t***, ***d*** : ∅ у формах минулого часу супроти теперішнього: *мету́* : *мела́*, *кра́ду* : *кра́ла*, *веду́* : *вела́*, *бреду́* : *брела́*, *відповіда́ти* : *відповіла́*, *гуду́* : *гула́*, *пряду́* : *пря́ла* тощо. Однак у сучасній українській мові воно не охоплює дієслів, що первісно належали до другого класу, на кшталт *блі́днути* : *зблі́дла*, *остоги́днути* : *остоги́дла*, *набри́днути* : *набри́дла*, *ху́днути* : *ху́дла*. Дієслова на *-днути* являють собою пізніше утворення. Вони не представлені ні в староцерковнослов'янській мові, ні в російській редакції церковнослов'янської мови (за винятком хіба що форм, утворених від **оувѧднѫти** 'зів'яти'). Сучасні українські форми мають основу інфінітива на ***-d*** + ***nu*** + ***ty***.

Ще одна широко вживана категорія слів, де можна спостерігати втрату ***t*** і ***d*** перед ***l***, — це іменники з первісним суфіксом ***-dl(o)***, що означає 'знаряддя' в широкому розумінні: *ра́ло* — пол. *radło*, *крило́* — пол. *skrzydło*; *ми́ло* — пол. *mydło*, діал. (бойк.) *бороло́* 'бескид' — словац. *bradlo*, пол. *brodło* 'ожеред'; *са́ло* має корінь ***sad-***, як у дієслові *сади́ти*, та суфікс ***-l-***; у зв'язку з утратою ***d*** (пор. пол. *sadło*) це слово наблизилося за будовою до перелічених вище й зробилося етимологічно темним. Проте в сучасній українській мові слова з суфіксом ***-dl-*** є: *би́дло*, *кова́дло*, *па́дло*, *стави́дло* 'опуст' (пор. **ставыдлъ три** 'три опусти' Полт. 1670), *простира́дло* (наприклад, Антоненко-Давидович 1963), *пови́дло*. Вони являють собою запозичення середньоукраїнської доби з пол. *bydło*, *kowadło*, *padło*, *stawidło*, *prześcieradło*, *powidło* (останнє, можливо, за російським посередництвом). Слово *ко́дло* може походити від пол. *godło* 'емблема'; топонім *Городло* (Холмщина) — це суміш українського кореня та польського суфікса[2].

---

[2] Як часто трапляється з чужомовними суфіксами, в них могло розвинутися афективне (зневажливе) забарвлення, що призводить до значеннєвих змін. Пор. *попи́дло* (від *піп*), зневажливо вжите в Загребельного 1972.

Третє джерело появи звукосполук ***tl*** і ***dl*** у середньоукраїнській і сучасній українській мові — це слова, що мали єр між дотичними приголосними і в яких відповідні скупчення виникли після занепаду єрів, у середині XII ст. (див.: 16.3): *тлі́ти, мітла́, для́тися, сідло́*, давн. укр. **тьлѣти**, ***metьla**, **дългъ** 'довгий', **сѣдьло**.

Особливий випадок становлять закарпатські форми минулого часу дієслів *веду́, мету́, плету́* та *боду́* 'колю': *вюх, мюх, плюх, бух*. Вони засвідчені в Няґ. сер. XVII ст. (у списку 1758 р.): **Лота вывюгъ, а пять варнишувь погубиль** 'Лота вивів, а п'ять міст ізнищив'; поза тим іще **вывюхъ, привюг** тощо. Тепер такі форми вживаються на теренах між середніми бігами Уга й Тур'єю на заході та Тересвою й навіть Русковою на сході, крім гуцульських говірок. Була спроба пояснити ці форми, виходячи зі зміни ***d*** у ***g***, а відтак у ***h***: ***vedl-*** > ****vegl-*** > ***veg*** > ***veh*** (~ ***vex***) (Ґеровський); згідно з цим, деякі закарпатські говірки мали уникнути спрощення звукосполук ***tl*** і ***dl*** шляхом зміни їхніх перших компонентів. Однак цей погляд є геть невірогідний: якщо у формах *вюх* і *бух* ідеться про первісний ***d***, то два інших дієслова мали ***t***, що ніяк не міг перейти в ***g***. Поза тим, решта форм минулого часу в цих діалектах не відрізняється від спільноукраїнських; вони не містять ані ***h***, ані ***x***, наприклад, жін. рід *вела́, мела́, плела́, бола́*. Нарешті, закарпатські говірки ледве чи становили якусь чітку єдність на час спрощення скупчень ***tl*** і ***dl***[3].

Більш вірогідне пояснення специфічних закарпатських дієслівних форм полягає в тому, що в прикінцевій сполуці ***u*** + ***v***, тобто [u̯], відбулося стягнення, внаслідок чого постав ***u***, "закритий" потім кінцевим -***x*** (Курашкевич), що його, можливо, було запозичено з форм 1 ос. одн. аориста, якщо ці останні ще існували в період після зміни -***v*** < -***l*** у цій дієслівній парадигмі (зміна ця сталася не раніше, ніж у середині XV ст.; див. 30.7). Отже, початково втрата ***t*** і ***d*** перед ***l*** характеризувала всі протоукраїнські діалекти без винятків.

Хронологію цього явища незмога встановити надто точно. Найімовірніше, розглядувана зміна сталася після 600 р. й не пізніше 850 р. Антропонім *Guđleifr*, запозичений з давньоскандинавської, в якому ***d*** утрачено (давн. укр. **Глѣбъ**, суч. укр. *Гліб*), не міг потрапити до слов'янських діалектів раніше, ніж у середині XI ст. Проте приклад цей для української мови не дуже переконливий, оскільки згадане ім'я спершу було запозичене, мабуть, у Новгороді, а до давньоукраїнської мови воно прийшло з давньоросійської, де й мусила відбутися втрата ***d***. Ще меншу вагу має форма *saḷo-*, що відповідає слов'ян. (укр.) *сало*, — як наводить це слово вірменський історик Мосес Каґанкатваці в «Історії авґанів (аланів)», опи-

---

[3] Утім, на поодинокі випадки переходу ***dl*** > ***gl*** (пізніше ***hl***) у подальшій історії української мови, особливо в запозичених словах, усе ж можна натрапити. Укр. *дзиґлик* виводиться, через пол. *zydel* (чес. *židle* 'стілець'), від нім *Siedel*; укр. діал. (Сер. і Сх. Полісся) *скри́глик* 'окраєць хліба' може походити від слова, пов'язаного зі словац. *škridla* 'черепиця' (корінь, як у дієслові *кро́їти*, у подовженому нульовому ступені), пор. білор. *скрыль*.

суючи хозарський бенкет. Навіть якщо це слово прийшло до хозарської мови з протоукраїнських діалектів, згадана пам'ятка ймовірно датується X ст., а на той час зміна ***dl*** на ***l*** уже, безсумнівно, була доконаним фактом на всій східнослов'янській території. Наведене нами датування базується головно на словацькому та словенському фактажі («A Prehistory of Slavic», с. 373), і на протоукраїнські діалекти його перенесено на підставі гадки, що ця зміна відбулася приблизно одночасно в різних слов'янських діалектах. Такий перебіг подій імовірний, але, звісно, не доконечний. Утім, на час появи перших пам'яток ця зміна в будь-якому разі вже була реальністю, бо скупчення **тл** і **дл** у давньоукраїнському написанні відсутні.

Ще одне скупчення приголосних, що зазнало спрощення завдяки відкиненню першого компонента, — це ***dm***, представлене лише в одному корені (суч. укр. *сім*), зате добре засвідчене в усіх давньоукраїнських пам'ятках із різних земель, починаючи від найстаріших із-поміж збережених (зазвичай поряд із ц. сл. **сєдмь**): Гр. Бог. XI ст., Ізб. 1073, Ізб. 1076 (**сємидьньк** 'тиждень'), Арх. Єв. 1092, Єв. Гал. 1144, Усп. зб. XII ст. тощо. Це дозволяє з певністю віднести цю зміну до часів доісторичних, без дальшого уточнення (звісно, крім застереження, що вона не могла статися раніше, ніж у VII ст.). Те саме відбулося в проторосійських і протобілоруських діалектах: укр. *сім*, білор. *сем*, рос. *семь*, пол. *siedem*, словац. *sedem*, болг. *сéдем*.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Брандт Р. «О вставочных *д* и *т*». *РФВ* 5, 1881.
2. Панькевич І. «Кілька заміток до останку аориста в закарпатських говорах». *ЗНТШ*, 141–143, 1925.
3. Trubetzkoy N. «Russ. *sem'* als gemeinostslavisches Merkmal». *ZSPh* 4, 1927.
4. Gerovskij G. «Zur Behandlung der Lautverbindungen *-dl-*, *-tl-* im Südkarpatorussischen (Ugrorussischen)». *ZSPh* 6, 1929.
5. Kuraszkiewicz W. [Рец.] І. Панькевич. *Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей*. *RS* 15, 1939, сс. 98–102.
6. Латта В. «Отражение восточнославянских рефлексов некоторых общеславянских фонетических групп в украинских говорах Восточной Словакии» 4. *SFFUK* 13, 1961.

5. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ДОВГИХ І КОРОТКИХ ГОЛОСНИХ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Поданий у 2.2 останній варіант спільної системи голосних праслов'янської мови, що ввійшла в стадію розпаду, невдовзі зазнав низки докорінних змін. Лише $\bar{\imath}$ та $\bar{u}_2$ збереглися недоторканими або уникли суттєвих модифікацій. Беручи до уваги розмах цих змін, їх можна позначити як "велике перезвучення" голосних.

Більшість найістотніших процесів цього великого перезвучення були спільними для різних діалектів, що перебували тоді на стадії формування й евентуально мали перетворитися — дещо пізніше — на окремі слов'янські мови. Проте водночас між ними також спостерігаються явні

місцеві відмінності, нехай незначні. Ця відносна одностайність у змінах на позір суперечить історичній дійсності, оскільки слов'яни після VI ст. були розпорошені на величезній території, і якщо між окремими їхніми племенами (крім сусідніх) і було якесь спілкування, то дуже спорадичне. Саме цим, зрештою, і пояснюються місцеві відмінності. Натомість відносну однаковість змін зумовив спільний вихідний пункт, цебто та праслов'янська система голосних із притаманними їй унутрішніми потенціями розвитку, про яку мовилося вище.

Через те, що зміни, які вкупі склали велике перезвучення голосних, мали в основному спільнослов'янський характер, їх детальний розгляд далеко більшою мірою належить до царини історичної фонології праслов'янської мови, ніж до історії окремих слов'янських мов. У зв'язку з цим вони будуть окреслені тут лише шкіцово; причому наголос робитиметься на тих особливостях, що відрізняли протоукраїнські діалекти або, поставши на суміжних слов'янських теренах, сприяли дальшому виокремленню і кшталтуванню української мовної території.

2. ПОСТАННЯ *y*

Фонетична близькість ***ū*** та ***$\bar{u}_2$*** була ліквідована делабіалізацією ***ū*** при збереженні — в основних рисах — ротової артикуляції цього звука. Посталий таким способом голосний (довгий, неогублений, заднього ряду, вузький) позначатиметься нами як ***y***: ****sūnu*** >****sȳnu*** 'син'. Після його появи опозиція ***ū*** та ***$\bar{u}_2$*** набула характеру протиставлення за огубленістю: ****dūx($_o$ātī)*** проти ****d$\bar{u}_2$x(u)*** перетворилося на ****dȳx($_o$ātī)*** 'дихати' проти ****dūx(u)*** 'дух'.

Ця зміна була спільнослов'янською. Голосний ***y*** в основному зберігся (з незначними артикуляторними модифікаціями) в російській, білоруській, польській, серболужицьких мовах та в деяких болгарських говірках (шуменській, бешеновській у Банаті, тихомирській біля Кирджалі, католицьких переселенців під Свиштовом та Пловдивом). У польській мові задня артикуляція є особливо типовою для деяких південних говірок на словацькому порубіжжі та на самій словацькій території, наприклад, у Чадці. В українській мові цей тип артикуляції є нормальним для карпатського реґіону, а саме для бойківських, надсянських, лемківських (включно із замішанською групою) та закарпатських (за винятком гуцульських осад) говірок. У межах цієї ширшої території вирізняється вужча зона в долині р. Уг (на Закарпатті) та навколо, що в її центральній частині ***y*** в усіх позиціях вимовляється огублено, нагадуючи ***o*** (але не ***u***). На позначення цього звука Брок запровадив символ ***ω***. Поблизу долини Уга й частково також у бойківських говірках звук ***ω*** теж уживається,

але здебільшого тільки після губних та задньопіднебінних: ***mώlo***, ***xώža***, але ***syn***. Місцями ненаголошений звук ***ω*** може зливатися з ***o*** (***xobá*** 'хіба' — Підбуж і деінде). Спокусливою є ідея, що цей звук ***ω*** відбиває середню стадію розвитку від ***ū*** до ***y***: ***ū*** > ***ω̄*** > ***ȳ*** (тепер ***ω***, ***y***), збереженню якої сприяла відносна ізольованість цих говірок (марґінальних і здебільшого розпорошених у гірських районах) від основної української мовної території. Якщо це справді так, то говірки з-над Уга виявляються найархаїчнішими в потрактуванні прасл. ***ū***, тимчасом як усі ті карпатські говірки, де вживання ***ω*** обмежено позицією після губних і задньопіднебінних, зберігають цей звук лише за умови артикуляторної підтримки від попереднього приголосного. Однак у цьому другому випадку ***ω*** так само може являти собою інновацію, посталу шляхом пристосування ***y*** до попереднього приголосного. Таке тяжіння до внутрікладової (двоскладової) гармонії було властиве насамперед бойківським говіркам; що ж до ужських говірок, поширених, власне, на крихітній території, то вони могли розповсюдити цей алофон ***y*** на всі випадки. Яке з двох наведених пояснень є слушним, на підставі наявних даних вирішити неможливо. (Стосовно додаткових доводів на користь архаїчності ***ω*** — див. 5.3).

Своєрідне відтворення ***ω*** можна добачити в написанні українських власних назв із ***u*** замість ***y*** в деяких середньовічних угорських грамотах: топонім *Mogula*, ім'я *Mikuta* (обидва 1266 р.), топонім *Kobulnicha* (1410 р.). Якщо ***ω*** не продовжує первісного огубленого голосного, то ці записи засвідчують, принаймні, його присутність після губних і задньопіднебінних уже наприкінці XIII ст. щонайпізніше.

У літературній українській мові звук ***u*** в дієслові *бýти* замість колишнього ***byty*** не має жодного тичення до продовження стадії ***u*** / ***ω***. Він постав значно пізніше в часі й географічно не пов'язаний із нинішньою зоною поширення ***ω*** та ***y***. Східнолемківські говірки ще й досі мають ***bу́tў*** (див. 40.10).

3. ПОСТАННЯ ЄРІВ

Знеогублення ***ū*** (цілковите при переході в ***y***, часткове у випадку гаданої проміжної стадії ***ω***) дало поштовх схожому потрактуванню ***ŭ***, короткого відповідника ***u***. Його огубленість зменшилася від ступеня ***u*** до ступеня ***o*** (це може правити за додатковий довід на користь того, що ***ū***, перш ніж перетворитися на ***y***, пройшло стадію ***ω***: тоді це був би симетричний рівнобіжний розвиток). Одночасно чи, можливо, трохи згодом цей звук зробився відкритішим, з більш пласким розташуванням язика, і вимова його дещо втратила напруженість. Цей новий звук звичайно позначається кириличною буквою ***ъ***: ****sunu*** > ***sъnъ*** 'сон'.

Постання ***ъ*** вплинуло на статус ***ĭ***, його відповідника в опозиційній парі коротких голосних високого піднесення на підставі як місця артикуляції, так і огублення: неогублений голосний високого піднесення переднього ряду ***ĭ*** проти огубленого голосного високого піднесення заднього ряду ***ŭ***. Зміна артикуляції ***ĭ*** мусила полягати в зменшенні напруженості губів і опущенні язика. Новий голосний, що наблизився до ***e***, традиційно позначається в наукових працях іншою кириличною буквою ***ь***: **dini* > ***dьnь*** 'день'[1]. Ці дві букви називалися єрами. Назва літер умовно застосовується й до позначуваних ними звуків, що можуть бути названі, відповідно, задній єр (***ъ***) і передній єр (***ь***).

*** Сліди первісної близькості ***ь*** до ***ĭ***, а дещо пізніше до ***e*** можна вбачати в написанні ***ь*** замість гр. ***ĭ*** в деяких християнських іменах, що згадуються в пам'ятках XI–XII ст., писаних, як видається, в Київській землі, наприклад, у Златостр. XII ст.: **Хрьстофора**; у Син. Патер. XI ст.: **Сьмьонъ~Сьмеонъ** (і **Семеонъ**). Суч. укр. *Дмитрó* виводиться з гр. *Δημήτριος* (болг. *Димитрий*, рум. *Dimitrie ~ Dumitru*), очевидно, через **Дьмитр-**. Якщо топонім *Крилів* (на Холмщині) походить від **Kirilovъ* (Вархол), то в ньому теж спостерігається ***ь*** < ***ĭ***. Пор. також *Крим*, що основою для нього є тюрк. *Kırım* 'рів, берег'. Але у XII ст. трапляються й випадки написання ***ь*** на місці чужомовного ***e***, наприклад, у Студ. XII ст. **Алькснѧ** 'Олексія', з гр. *Ἀλέξιος*. А втім, написання з **ь** < ***ĭ*** також віднаходиться в староцерковнослов'янських і церковнослов'янських пам'ятках, тож такі написання, можливо, були просто скопійовані з них (там вони могли виводитися від північногрецьких синкопованих форм). У такому разі їх не можна мати за певне свідчення вимови ***ь*** в протоукраїнських діалектах.

Гіпотетично описані нами єри розвинулися на теренах поширення української, російської, білоруської, словацької та македонської мов, а також у деяких болгарських діалектах; натомість у західній частині слов'янської діалектної території (протопольські, проточеські та ін. діалекти) два єри найімовірніше досить рано злилися в один звук, що вимовлявся без будь-якого огублення.

Перехід ***ŭ***, ***ĭ*** > ***ъ***, ***ь*** в протоукраїнських діалектах не діяв у позиції перед ***j*** та (у випадку ***ĭ***) після ***j***. У такому оточенні звук ***ĭ*** зберігався без істотних змін. Що ж до ***ŭ***, то він переходив у ***y̆*** — голосний, ужиток якого обмежувався лише цією специфічною позицією: ***pĭjǫ*** 'п'ю', ****jĭgul$_o$ā*** 'голка' зберігали ***ĭ***, натомість ****mŭjǫ*** 'мию' дало ***my̆jǫ***. Таке потрактування ***ŭ*** та ***ĭ*** в оточенні ***j*** було поширене й на всіх сусідніх територіях, окрім північно-східних. У проторосійських діалектах ***ŭ*** та ***ĭ*** перед ***j*** переходили відповідно в ***ъ*** та ***ь***, як і в усіх інших позиціях.

---

1 Перехід ***ĭ*** > ***ь*** не заторкнув ***ī***, оскільки після переходу ***ū*** > ***ȳ*** цей звук явно утворював пару з ***ū***$_2$.

Хронологічно постання єрів припадає, мабуть, на IX ст. Угорська мова має (імовірно, від часу своїх перших контактів зі слов'янськими діалектами) запозичені слова слов'янського походження, які в найдавніших записах містять ***u*** та ***i*** як відповідники ***ъ*** та ***ь***, наприклад, *buzja* 'бузина' 1328 — давн. укр. ****bъz(ije)*** (суч. укр. діал. *боз* 'бузок'), *muh* 'мох' 1270 — давн. укр. **мъхъ** (суч. укр. *мох*), *pisztrung* 'форель' 1261 — давн. укр. **пьстрѫгъ** (суч. укр. *пструг*). (Суч. уг. *bodza, moh, pisztráng* з ***o*** ~ ***á*** пов'язані з відкриттям голосних в угорській мові протягом X–XIV ст.). Хоча не може бути певності, що ці слова потрапили до угорської мови саме з протоукраїнських діалектів, усе ж, беручи до уваги, що контакти угорців з іншими слов'янськими діалектами починаються з кінця IX ст., протоукраїнське походження цих слів може бути припущене.

Ні в жодному діалекті української мови, ні в жодній із суміжних слов'янських мов єри не збереглися, хоча існували вони до середини XII ст. й рясно представлені в давньоукраїнських пам'ятках (див. 16.2). У сучасній українській мові рефлексом заднього єра є ***o*** або ∅, переднього — ***e***, ***o*** або ∅; а для нового ***ў*** перед ***j*** і нового ***ĭ*** поряд із ***j*** — це ***y*** (на початку слова ***i***) або ∅.

4. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ $_{o}\breve{a}$ ТА $_{o}\bar{a}$.

Описані вище процеси, якими б не були їхні причини, мали за наслідок постання якісних різниць у фонемних парах, що раніше протиставлялися лише кількісно. Пара ***ŭ*** : ***ū*** перейшла в ***ъ*** : ***ȳ***, пара ***ĭ*** : ***ī*** — в ***ь*** : ***ī***. Така само якісна диференціація поширилася й на пари $_{o}\breve{a}$: $_{o}\bar{a}$ та $_{e}\breve{a}$: $_{e}\bar{a}$[2]. У першому випадку $_{o}\breve{a}$ перейшов у ***ŏ***, а $_{o}\bar{a}$ в ***ā***: ****d$_{o}$ămu*** > ***domъ***, ****d$_{o}$āmi*** > ***damь***, пор. лат. *domus*, *dō*, гр. *δόμος*, *δίδωμι*. Праслов'янське часокількісне чергування $_{o}\breve{a}$: $_{o}\bar{a}$ залишково збереглося в кількох дієсловах: *гони́ти* : *ганя́ти*, *коти́ти* : *кача́ти*, *кро́їти* : *кра́яти*, *ско́чити* : *скака́ти*, *-хопи́ти* : *хапа́ти*, *клони́ти* : *кла́нятися*, (*пере*)*могти́* : *-мага́ти*. Однак у багатьох південно-західних говірках воно зберегло свою продуктивність і навіть поширилося на корені зі вторинним ***o*** (наприклад, лемк. *розгартати* з коренем ***gъrt-***).

Розщеплення $_{o}\breve{a}$ на ***ŏ*** та ***ā*** призвело до того, що в давніших запозиченнях українська мова часто має ***o*** замість ***ă*** в мові-джерелі, наприклад, гідронім *Оза́к* (басейн Сули) з ір. ****azaka-*** 'козячий', гідронім *Опака* (басейн Сейму) з ір. ****apaka-*** 'водний', топонім *Медобо́ри* (гірське пасмо між Волинню та Поділлям) з іллірійського ****medubaris*** 'між бо-

[2] Були й інші чинники, що сприяли цьому розщепленню (тобто тенденція до усунення складних голосних), але їх можна адекватно проаналізувати лише на ширшому спільнослов'янському тлі.

лотами'. Можна згадати також численні запозичення з тюркських мов: *могоріч*, що виводиться зрештою від арабського *maḫārij* 'кошти'; *óгир* — пор. тур. *aygır*; *комиш* — пор. тур. *kamış*; *лóкша* — тат. *lakça*; *лошá* — пор. давн. тур. *alaşa*; гідронім *Орéль* (лівий доплив Дніпра) — пор. тур. *ayrılmış* 'нарізно', давн. укр. **Ѡлбырѧ** 'тюркське плем'я' (Іп. літоп. 1159) з *Alp-er*, можливо й *шулíка*, якщо його давніша форма була ***šolěka** — пор. тур. *çaylak*. Однак у тюркських запозиченнях слід зважати на можливість варіацій у вокалізмі, що відзначали діалекти різних тюркських племен. Пор. також у запозиченні зі слов'ян. ***tonja*** уг. *tanya* 'риборозплідник; житло', де, одначе, не можна встановити поза всяким сумнівом українське джерело запозичення.

Менше підстав для висновків дають заміни в тих словах, що прийшли на Україну через посередництво інших слов'янських мов, на кшталт **Зимѣгола** 'балтицьке плем'я' в Іп. літоп. (пор. лот. *zèmgalis* 'долішній край', імовірно через протобілоруське посередництво) та численних слів, узятих із грецької мови як першоджерела через староцерковнослов'янську: **сотона, порода** 'рай', **Лазорь** в Ізб. 1073 (гр. *σατανάς, παράδεισος, Λάζαρος*). Як правило, у цих словах ненаголошений грецький звук ***a*** передається як ***o***, а наголошений — як ***a***: грецький наголос (тогочасна грецька мова не мала фонематичної довготи) сприймався як довгота.

Така передача чужомовного ***a*** (***ă***) за допомогою ***o*** стала особливо типовою на початку слова. У слов'янських словах звук ***a*** взагалі не виступав, за винятком сполучників та вигуків (*a*, *ax*), оскільки вже на пізній стадії розвитку праслов'янської мови перед ним з'явився протетичний ***j*** (наприклад, *ярмó* — пор. гр. *ἄρμενος* 'припнутий', лат. *arma* 'гомілка'). Такими випадками рясніють давньоукраїнські пам'ятки, починаючи від найстаріших, наприклад, **олтарь** (Ізб. 1076) (лат. *altāre*), **оп(о)стольскыи** (Син. Патер. XI ст.), **оцьтъ** 'оцет' (Панд. XI ст.) (лат. *acētum*), **онафома** (Сл. Єфр. Сир. 1492) (гр. *ἀνάθεμα*), **орменского** (Молд. Гр. 1456) (гр. *Ἀρμένιος*), звідки й суч. укр. *вірмéнський*. Те саме стосується численних християнських імен людей, запозичених із грецької, таких як **Олександръ** (Изб. 1073, Жит. Сави XIII ст.), **Огаѳиі** (Соф. написи XIII ст.), **Огафью** (Іп. літоп. 1116), **Ѡбрамль** (Іп. літоп. 1150), **Ѡндрѣеви(ч)** (Гр. 1452, Луцьк), **Окакьѧ** (Hank. XIII ст.), **Ѡнаньѧ** (Гр. 1458, Остріг); пор. також *Ōlpraxd* (Вірм. 1560, з нім. *Albrecht*), пор. гр. *Ἀλέξανδρος, Ἀγάθη, Ἀβραάμ, Ἀνδρέας, Ἀνανίας, Ἀκάκιος*. Укладач Іп. літоп. здавав собі справу з цих замін. У записі за 919 р. про Андріанополь зазначено: "**Андрѣанъ, мы же зовемъ Ѡндрѣанем градом**".

*** Традиція заміни ***a***- на ***o***- діяла впродовж кількасот років, аж до XVI–XVII ст.. Пол. *arenda* (з сер. лат. *arrenda*) перетворилося в укр. *орéнда*, тур. *yapınca(k)*, *yasaul*, *ak tura* 'біла вежа' — в укр. *опанчá*, *осавýл*, *Охтúрка* (на Сумщині), у Полт. 1673 подибуємо **обетація** з лат.

habitatio тощо. Навіть сполучники (складені) де-не-де піддалися цій тенденції: **оби, обесте слухали** виступають у Ключі 1695 (хоча не можна виключити вплив пол. *oby*). У сучасних діалектах такі форми, як *огроно́м, ока́ція, опте́ка* (Куп'янка на Харківщині) не є винятковими.

Незважаючи на спротив Церкви, яка вживала церковнослов'янські форми імен на базі грецьких, протягом цілого середньоукраїнського періоду навіть на письмі були поширені форми на *о-* (наприклад, Гр. бл. 1392: **Wндрѣй**; Гр. 1457, Сянік: *Olexa*; СПб. Єв. бл. 1510: **Ѿкакыга, Ѿнанига, Ѿлеѯандровъ**; Одрех. гр. 1618: **Олекса**; Довж. Єв. 1669: **Огафиню**; Полт. 1665: **Онтоновым** тощо). Щодо деяких християнських імен зусилля Церкви, одначе, увінчалися успіхом: *Андрі́й* тепер є єдино вживаною формою, а для імені *Анті́н* лише прізвища на кшталт *Вінтоня́к* нагадують про колишню форму з *о-*.

Вертаючися до свідчень давньоукраїнських пам'яток, треба зауважити, що й у них є форми чужомовних слів на *а-*. У більшості випадків вони трапляються у словах, що не перейшли з писемної мови в розмовну, як, наприклад, **алавастръ** (Златостр. XII ст.), **алѣлоуга** (Усп. зб. XII ст.), **армар-** 'мисник' (Син. Патер. XI ст.) тощо. Інший характер мають випадки типу **А́нна, аспид-** (Ізб. 1073), **анг(е)лъ** (Іп. літоп. 1108) тощо, де *а* було наголошеним. Як зазначалося, наголошені голосні чужомовного походження відтворювалися як довгі. На пізніших етапах до таких слів здебільшого додавався протетичний приголосний: *Га́нна, га́спид, я́нгол* (див. 34.7). Наявність протетичного *h* у протоукраїнські часи є сумнівною, хоч цілком неможливою її вважати не можна. У будь-якому разі кирилиця не мала графічних засобів, щоб відтворити його на письмі.

Ще одне свідчення часів, коли протоукраїнські діалекти, як, зрештою, й усі інші діалекти праслов'янської мови, ще не мали *о* (тобто коли ще зберігався звук $_{o}\breve{a}$), — це існування запозичених слів, де чужомовне *о* передається як *и*, на кшталт *кану́н* 'їжа, готована напередодні церковного свята' з гр. *κανών* 'правило', ім'я *Ю́рій* з гр. *Γεώργιος*[3], давн. укр. ім'я **Тудоръ** (Іп. літоп. 1160) з гр. *Θεόδωρος* тощо. Проте *и* в таких словах найімовірніше постало ще в слов'янських діалектах Балкан, а не в протоукраїнських.

5. АКАННЯ

Диференціація $_{o}\breve{a}$ в *ŏ* та *ā* проходила в протопольських, протословацьких і протоболгарських діалектах у тому самому напрямі, що й у протоукраїнських. Однак у протобілоруських діалектах вона найімовірніше мала місце лише під наголосом, тимчасом як у ненаголошеній позиції (можливо, під впливом свого балтицького субстрату) ці діалекти розви-

[3] У тогочасній грецькій мові *γ* перед голосними переднього ряду вимовлялося як [j].

нули ***а*** як з $_o\bar{a}$, так і з $_o\breve{a}$: суч. білор. *нагá* проти укр. *ногá*, пол. *noga*, словац. *noha*, болг. *ногá*. Злиття ненаголошених $_o\breve{a}$ та $_o\bar{a}$ в ***а*** з діахронічного погляду чи нерозрізнення ***о*** та ***а*** в ненаголошених складах із синхронічного позначається терміном "акання", що має російське походження[4].

Історично акання було чужим українській мові як такій. Тепер, одначе, на Україні існують діалекти з аканням. Найкомпактніша зона акання в Україні розташовується в північній частині Чернігівської області на північ від Десни (з кількома винятками, наприклад — Сосниця), але теж і майже на 20 км південніше від неї поблизу Козельця та Чернігова. Біля Новгорода-Сіверського вона сполучається з іншою зоною акання, що поширилася вздовж українсько-російського адміністративного кордону в північно-східній частині Сумської області. Ця друга зона охоплює східну частину Середино-Будського, Глухівського, Путивльського та Буринського районів (див. Жилкову мапу в *ВДВЯ*, с. 32). На захід від Дніпра існує невелика зона акання при впадінні в нього Прип'яті (поблизу Чорнобиля, Київська обл.). Умовно ці зони акання можна назвати північночернігівською, північносумською та чорнобильською відповідно. Поза тим, акання проникло в говірки поодиноких сіл Середнього Полісся, як на півночі України, так і на півдні Білорусі; але в цілому межа акання на захід від Чорнобиля накладається на межу української та білоруської мовної території і проходить приблизно вздовж річок Ясельда та Прип'ять, відхиляючись у деяких місцях на північ, найдалі біля Пинська.

*** У частині цієї останньої зони, а саме на південь від Прип'яті біля Турова й у Петриковському, Єльському та Наровлянському районах, а також у групі сіл на півночі Чорнобильщини відзначається специфічне явище: у ненаголошеному складі замість укр. і білор. ***а*** ці говірки мають ***о*** (*тровá*, *сторýха*, *хволíцца* 'хвалитися' тощо). Зазвичай це характеризують як надпоправний ужиток у відповідь на акання, поширене в суміжних говірках далі на північ (у районі Чорнобиля — на південь), що його мовці бажають уникнути, а отже й упроваджують звук ***о*** не лише там, де він умотивований етимологічно (тобто на місці давнього $_o\breve{a}$), але й там, де очікується ***а*** (<$_o\bar{a}$). Згідно з таким поясненням, це явище мусило б бути відносно недавнім.

Цю інтерпретацію не можна відкинути a priori, але її дошкульним місцем є те, що коли надпоправний ужиток загалом має завжди нереґулярний характер, то в частині згаданих говірок поодиноких сіл (наприклад, у Машевому) ***о*** з'являється з абсолютною реґулярністю. Натомість у переднаголошеному складі ***а*** зовсім не припускається. Тому існує спокуса розглядати це "окання" машевського типу як старе, ще доісторичне місцеве явище. Під час розщеплення $_o\breve{\bar{a}}$ в $\breve{o}$ та $\bar{a}$ ці

[4] Існує також інший вельми розповсюджений погляд, згідно з яким акання виникло пізніше (у XIII–XIV ст.) у Південній Росії, поширившися звідти на білоруську мову. Ця концепція нами тут не розглядатиметься.

говірки могли надати перевагу ***о*** в переднаголошеному складі; і такий розвиток подій є можливим, якщо вони скоротили свої ненаголошені голосні раніше від інших говірок (див. 7.5). Той факт, що описаний "надпоправний" звук ***о*** трапляється й у запозиченнях, які прийшли після розщеплення $_{o}\breve{\bar{a}}$ (*Восíль* замість літ. укр. *Васúль*), не спростовує такої можливості. Оскільки звук ***а*** реґулярно не припускався в усіх ненаголошених або в усіх переднаголошених складах, то його заміна на ***о*** також і в запозичених словах виглядає цілком природно.

Імовірну давність говірок машевського типу підтверджує ще один факт. Поряд із ними розташовані говірки, що мають у ненаголошених складах голосний, позначуваний як ***å*** ([ɔ]), проміжний між ***о*** та ***а***. Такі проміжні звуки зазвичай не постають у випадках помішання діалектів, а радше є типовими для діалектів перехідних. Отже, виходить, що залежно від потрактування $_{o}\breve{\bar{a}}$ в ненаголошених складах можна б розрізнити чотири первісні типи діалектів:

$_{o}\breve{\bar{a}}$ → ***ŏ*** та ***ā*** (переважна більшість протоукраїнських діалектів) (1)
$_{o}\breve{\bar{a}}$ → $_{o}\breve{\bar{a}}$ > ***o*** (говірки машевського типу) (2)
$_{o}\breve{\bar{a}}$ → $_{o}\breve{\bar{a}}$ > ***ɔ*** (говірки на периферії машевського типу) (3)
$_{o}\breve{\bar{a}}$ → $_{o}\breve{\bar{a}}$ > ***a*** (переважна більшість білоруських діалектів) (4)

Звичайно, й сьогодні є багато змішаних місцевих говірок, у яких зазначені типи сплутуються, переважно перший з четвертим, другий з четвертим і третій з четвертим, але ці мішанки здебільшого утворилися пізніше. У цілому проблема потребує подальших і детальніших досліджень.

Недостатньо проясненим є й походження акання в інших двох зонах його поширення на Україні. Оскільки російсько-українські контакти на північному сході Сумщини почалися пізно (у зв'язку з колонізацією в XVI–XVII ст.), можна гадати, що акання тут розвинулося відносно недавно, найімовірніше в XVII–XIX ст.[5] Наявність акання на Чорнобильщині є очевидним наслідком руху білорусів уздовж Прип'яті та Дніпра до Києва в часи розквіту запорозького козацтва XVI–XVIII ст.; натомість пізніше, у XVIII–XIX ст., на родючі українські землі щоліта йшов чималий наплив білоруських заробітчан. Хоча акання є сильнішим у південній частині Чорнобильщини, тоді як центральна частина переважно має ***о*** замість ***а*** в ненаголошених складах, звідси випливає тільки те, що білоруси були більш осілі, а їхній вплив був міцніший на теренах, розташованих ближче до гирла Прип'яті.

Північночернігівське акання треба поділити навпіл. На південь від Десни говірки з аканням (на кшталт чорнобильських), як правило, не мають його в закінченнях і в деяких суфіксах: *галавá*, але *гáрно, гáрного, пáрабок* (літ. укр. *головá, гáрно, гáрного, пáрубок*). Це показує, що акання тут спричинене зовнішнім впливом і накладене на систему

---

[5] Це стосується й дрібних анклавів з аканням на Старобільщині (Луганська обл.).

без акання[6]. Натомість на північ від Десни ***о*** не припускається в жодному ненаголошеному складі. Можна гадати, що акання тут є питомим, звідки випливає, що в доісторичні часи ця зона мусила була розвиватися радше за протобілоруським зразком.

Отже, можна припустити, що в кордонах сучасної України єдине місце, де акання може бути питомим, — це зона на північ від Десни. З огляду на пізніші міґрації та контакти встановити її точні первісні межі тепер ледве чи можливо[7].

Стосовно ***а***, посталого з ***о*** в літературних українських словах на кшталт *багáтий, гáрячий* тощо — див. 39.1.

6. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ${}_{e}\breve{a}$ ТА ${}_{e}\bar{a}$

Найпізніший процес у ході великого перезвучення голосних у праслов'янській мові, яка вже вступала в стадію свого розпаду, заторкнув ${}_{o}\breve{a}$. У зв'язку зі своїм пізнішим початком ця зміна виявляє більшу розмаїтість у різних зонах поширення слов'янських діалектів, аніж інші зміни, що складали велике перезвучення. У північних протоукраїнських діалектах звук ${}_{e}\breve{a}$ розщепився на ***ě*** та ***ŏ*** залежно від своєї позиції у слові, у південно-західних протоукраїнських діалектах він дав ***е***; натомість звук ${}_{e}\bar{a}$ в усіх протоукраїнських діалектах звузився й дифтонгізувався, перетворившися на ***ie***. Цей дифтонг зберігається під наголосом у київсько-поліській зоні, тоді як у південно-західних діалектах (галицько-волинських) він невдовзі монофтонгізувався, давши звук ***ė***, що перейшов у ***i*** наприкінці XIII ст. Ці зміни докладно розглядатимуться в розділах 9, 10, 13 і 32.

---

[6] Говірки центру Чорнобильщини з їхнім "надпоправним" ***о*** в ненаголошених складах зазвичай не мають цієї особливості в закінченнях, наділених морфемною функцією, де вони зберігають ***а***: *біла хáта стоя́ла*, а не +*біло хáто стоя́ло*. Однак ця ситуація неспівмірна з тим, що спостерігається в говірках на південь від Десни. На Чорнобильщині виняток робиться для ***-а*** на позначення жіночого роду, морфологічно сильної категорії; натомість у наддеснянських говірках ***о*** виступає в закінченнях прислівників (які легко набувають ***-а***, пор. літ. укр. *мóжна, трéба*), морфологічно слабкому середньому роді та деяких суфіксах, що з огляду на морфологічну мотивацію могли мати ***а*** з такою самою легкістю, як ***о*** (пор. суфікс ***-ak*** в аналогічних випадках у сербсько-хорватській мові, наприклад, *ȍpanak* 'селянський черевик' : *ȍpanka* ґен. одн.). Тому наявність ***-а*** в говірках із оканням, що може сама по собі бути питомою, не дає підстав для висновків щодо давності окання в цих говірках, тимчасом як наявність ***-о*** в говірках на південь від Десни такі підстави дає.

[7] Це явище показане на численних мапах. Загальні ізоглоси акання можна знайти в *ПРДН* 10, с. 15; *Юв. Крап.*, с. 236; *ДАБМ*, мапи 1, 2, 8, 9 і 12–14; центральночорнобильський тип окання — в *ДАБМ*, мапа 3 та *ВДВЯ*, с. 128. Мапу 1 у вид. Жилко, *Говори* частково перевершили пізніші студії. Див. Назарова, *ОСА*, 1977, с. 214.

7. ПІДСУМКИ Й ПЕРСПЕКТИВА ДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ

Як показано в попередніх параграфах, варіант перезвучення голосних, представлений у протоукраїнських діалектах (якщо не звертати уваги на позиційно зумовлені відхилення), охоплював такі зміни:

ӣ > ӯ ***й > ъ*** ***ĭ > ь*** $_{o}$***ă > ŏ***

$_{o}$***ā > ā*** $_{e}$***ă > ĕ/ŏ*** $_{e}$***ā >*** $_{i}$***ē***

Безпосереднім наслідком цих змін був розрив зв'язків між короткими та довгими голосними. Часокількість усе ще існувала, але фонологічно вона стала надлишковою, бо всі кількісні опозиції супроводжувалися якісними відмінностями. У цей момент можна говорити про постання двох незалежних підсистем голосних (залишаючи осторонь носові голосні та функціональні дифтонги). Підсистема коротких голосних виглядала так:

ь ***ъ***

е ***о***

Натомість довгі голосні утворювали таку підсистему:

ī ***ӣ***

$_{i}$***ē*** ***ā***

Унаслідок цього створилися сприятливі умови для змін у просодичній системі (див. 7.5).

Маючи на увазі кшталтування української мови як окремої єдності, а також її діалектів, розглянуті зміни голосних дали такі результати:

1) огубленість ***ъ*** відмежувала протоукраїнські діалекти від протопольських;
2) збереження ***ĭ*** та постання ***ў*** перед ***j*** відмежували протоукраїнські діалекти від проторосійських;
3) диференціація ***ŏ*** та ***ā*** в ненаголошених складах відмежувала протоукраїнські діалекти від протобілоруських;
4) рефлексація $_{e}$***ā*** як $_{i}$***е*** та згодом як ***ė*** в південно-західних діалектах (умовно — галицько-волинських) відмежувала протоукраїнську мовну зону в цілому від суміжних проторосійських, протобілоруських (точніше: центральних і північно-східних), протопольських, протословацьких і протоболгарських; водночас вона протиставила київсько-поліські діалекти галицько-подільським;
5) позиційно зумовлене розщеплення $_{e}$***ă*** на ***ĕ*** та ***ŏ*** відмежувало протоукраїнські (власне, київсько-поліські) діалекти від протословацьких і протоболгарських. Хоча це розщеплення також відбулося в протопольських діалектах, дистрибуція первісного рефлексу була іншою;

те саме стосується, мабуть, і протобілоруських діалектів. У такому разі цей процес уніс нові відмінності між протоукраїнськими та протопольськими, а також протоукраїнськими та протобілоруськими діалектами.

Отже, на цей час протоукраїнські діалекти були вже відмежовані кількома важливими ізоглосами від усіх суміжних слов'янських діалектів; до того ж у самих протоукраїнських діалектах почав виявлятися підставовий поділ на групи. Проте ці зміни аж ніяк не завершили формування української мови як окремої єдності. Певні пізніші процеси заторкували її поряд із деякими сусідніми діалектами. То була переходова доба в історії слов'янських мов, і різні ізоглоси мали неоднакове територіальне поширення.

Під хронологічним оглядом зміни, що складають велике перезвучення голосних у протоукраїнських діалектах, припадають (як і аналогічні або тотожні зміни в інших тогочасних слов'янських діалектах) на VIII — першу половину IX ст. Це вназочнюється прикладами потрактування дотичних голосних у запозичених словах, головно в тих, що прийшли з неслов'янських мов до української, але теж і в тих нечисленних формах, що були взяті суміжними неслов'янськими мовами з протоукраїнських діалектів, як показано в 5.2 та 9.8 (див. також 13.6).

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Крымский А. «Древне-киевский говор», глава 3. *ИОРЯС* 11, 3, 1907 (Передрук у вид.: Кримський А. *Твори в п'яти томах,* 3. К., 1973).
2. Крымский А. *Украинская грамматика.* М., 1907. С. 131–135.
3. Кульбакин С. «Праслов'янське у (ы)». *Юв. Мих.* К., 1915.
4. Ганцов В. «Діялектичні межі на Чернигівщині». *Чернигів і Північне Лівобережжя.* К., 1928.
5. Бузук П. «Да характэрыстыкі дыялектаў паўднёва-беларускіх пераходных да украінскіх». *Sveslavenski zbornik.* Zagreb, 1930.
6. Ossowski L. «Przyczynki do białoruskiej dialektologii». *Юв. Міл.* София, 1933.
7. Синявський О. «Замітка про мову с. Любеча на Чернігівщині». *Мовозн.* 1, 1934.
8. Жилко Ф. «Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, Чернігівської області». *ДБ* 2, 1950.
9. Жилко Ф. «Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини». *ДБ* 4, 1953.

10. Šerech J. [= Shevelov G.] «Belorussian Polyphtongs and akan'e». In: Šerech J. *Problems in the Formation of Belorussian.* New York, 1952 (*Word,* Monograph No. 2).

11. Бевзенко С. «Лабіалізоване ы (*ы̊*) в говорах Закарпаття (До питання про характер старовинного слов'янського ы)». *НЗ* Ужгородського університету 14, 1955.

12. Бейліс В. «Про назву Києва в арабських географів X ст. та спроби її тлумачення в історичній літературі». *УІЖ* 1960, 1.

13. Назарова Т. «Деякі фонетичні гіперизми в українських говірках нижньої Прип'яті». *ДБ* 8, 1961.

14. Назарова Т. «Акання в українських нижньонадприп'ятських говірках». *ДБ* 9, 1962.

15. Назарова Т. «Аканье в украинских говорах». *Общеславянский лингвистический атлас 1975.* М., 1977.

16. Stieber Z. «Jak brzmiało prasłowiańskie *"y"*?» *Z polskich studiów slawistycznych,* 2. Językoznawstwo. Warszawa, 1963 (Передрук у вид.: Stieber Z. *Świat językowy Słowian.* Warszawa, 1974).

17. Stieber Z. «O nazwie potoku tatrzańskiego *Bustryk*». *Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP w Krakowie* 47, 1973.

18. Вайтовіч Н. «Аб кантамінацыі фанетычных зъяў у працэсе міждыялектнага ўзаемадзеяння». *Весці* 1964, 4.

19. Войтович Н. «Окающе-акающий вокализм в белорусских говорах». *Вопросы диалектологии восточнославянских языков.* М., 1964.

20. Вайтовіч Н. *Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі.* Мінск, 1968.

21. Лукина Г. «Грецизмы с начальным *о/а* в языке древнерусских памятников XI–XIV вв.» *Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка.* М., 1969.

22. Shevelov G. Y. *Teasers and Appeasers.* München, 1971, с. 300–309.

23. Czekman W. «Akanie. Istota zjawiska i jego pochodzenie». *SOr* 24, 1975.

6. МЕТАТЕЗА ПЛИННИХ І ПОВНОГОЛОС

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Як було зазначено у 2.2, протоукраїнські діалекти успадкували від праслов'янської мови т. зв. функціональні дифтонги $_e$***ar***, $_e$***al***, $_o$***ar*** і $_o$***al***. Вони вживалися на початку слова перед приголосним (коротка формула їх позначення — OSC, де O заступає будь-який зі згаданих голосних, S — сонорний приголосний, у цьому випадку ***r*** або ***l***, а C — довільний приголосний) і в середині слова, тобто між приголосними (COSC).

У праслов'янській мові (що перейняла це явище з індоєвропейської) первісно було чотири типи низхідних дифтонгів: з ***i***, ***u***, носовим приголосним та плинним приголосним у ролі другого компонента. Всі вони створювали ядро складу як окремої одиниці (тобто інтонація поширю-

валася на обидва складники дифтонга: наприклад, $_{e}a\acute{i}$ у випадку акутової інтонації, $_{\hat{e}}ai$ у випадку циркумфлексової) й брали участь у чергуваннях голосних за незмінним зразком, а саме: ступінь ***e*** чергувався зі ступенем ***o*** та зі ступенем ∅, наприклад, $_{e}ai : {}_{o}ai : i$, і так само, скажімо, $_{e}ar : {}_{o}ar : \mathring{r}$ (пізніше, хоча надалі в рамцях праслов'янської мови, звук $\mathring{r}$ перейшов у ***ir*** або ***ur***). Дифтонги з ***i*** та ***u*** монофтонгізувалися ще в праслов'янській мові. Це затемнило рівнобіжність різних дифтонгів у чергуваннях голосних і насамперед геть унедійснило дифтонгічний характер дифтонгів із ***r*** та ***l***. Єдина риса їхньої первісної дифтонгічної природи, що залишилася на останній стадії існування праслов'янської мови й перейшла з неї до протоукраїнських діалектів, — це специфічне інтонування обох складників сполуки, відсутнє в усіх інших сполуках типу V + C, де інтонаційна крива цілком припадала на сам лише голосний.

Подальші зміни в цих сполуках були викликані усуненням цієї особливості ("дедифтонгізацією"). Припиняючи свою участь у формуванні інтонаційної кривої (що є прероґативою голосних), плинний набував статусу звичайного приголосного, внаслідок чого межа складу пересувалася, опиняючись безпосередньо після голосного, а отже поставало скупчення S + C: (C)OS‖C- > (C)O‖SC- [1]. Але скупчення типу S + C у тогочасних слов'янських діалектах не припускалися. Ця суперечність могла бути розв'язана або за допомогою метатези, або вставленням додаткового голосного між сонорним та приголосним. Обидва способи знайшли застосування в протоукраїнських діалектах. Метатеза — у сполуках V + S на початку слова, вставлення голосного — в середині слова: OS‖C- > O‖SC- > SO‖C-; COS‖C- > CO‖SC- > CO‖SOC- [2]. Другий спосіб (поява вставного голосного) традиційно йменується повноголосом (калька з російського терміна *полногла́сие*, запропонованого в працях 1839 і 1848 рр. українським істориком Максимовичем, який, одначе, вживав його в ширшому розумінні, що обіймало також випадки на кшталт *вовк*<**вълкъ**).

2. МЕТАТЕЗА ПЛИННИХ У ПОЧАТКОВИХ СКЛАДАХ СЛІВ

Сполуки OSC під циркумфлексовою інтонацією підлягали якраз тим двом процесам, що були описані в 6.1, цебто дедифтонгізації та метатезі. Ви-

---

[1] Звісно, таке пересунення межі складу не створювало скупчень приголосних, якщо далі йшов голосний, тобто за конфігурації на кшталт (C)OSV, як це спостерігається в суч. укр. *ора́ти*. У таких випадках пересунення межі складу було остаточною зміною (C)OS‖V- > (C)O‖SV-.

[2] Може бути, що окремої другої стадії ніколи не існувало. Скупчення приголосних могло заздалегідь бути внеможливлене метатезою або вставленням голосного. У такому разі друга стадія постулюється лише логічно, а не хронологічно.

слідом їх після переходів ${}_{e}$**a** > **e** та ${}_{o}$**a** > **o** були сполуки S**e**C-, S**o**C-, що друга з них досить добре представлена й у сучасній українській мові, тоді як перша — скупо й не зовсім певними даними[3]. Тотожні висліди спостерігалися в російській, білоруській (тією мірою, в якій вони не є змодифіковані аканням), польській мовах та в східнословацьких діалектах; натомість у болгарській мові (як і в середньословацьких діалектах, сербсько-хорватській та македонській мовах) голосний за таких умов подовжився й умовно позначається як **ě** та **a** відповідно:

укр. *рости́* — рос., білор. *рост* 'зростання', пол. *rosnąć* 'рости', сх. словац. *rosnuc*, болг. *раста́* — пор. серб.-хорв. *rásti*, лат. *orior* 'постаю';

укр. *роки́та* — півн. рос. *роки́та*, білор. *ракі́та*, пол., сх. словац. *rokita*, болг. *раки́та* — пор. серб.-хорв. *ràkita*, гр. *ἄρκευθος* 'ялівець';

укр. *робо́та* — півн. рос. *робо́та*, білор. *рабо́та*, пол., сх. словац. *robota*, болг. *рабо́та* — пор. нім. *Arbeit*;

укр. діал. *ло́кіть* (літ. укр. *лі́коть* з **i** < **o**) — рос. *ло́коть*, білор. *ло́каць*, пол. *łokieć*, сх. словац. *lokec*, болг. *ла́кот* — пор. серб.-хорв. *lâkat*, лит. *alkū́nė*;

укр. *ре́мінь* — рос. *реме́нь*, білор. *рэ́мень*, пол. *rzemień*, сх. словац. *remeň*, болг. *реме́н* — пор. серб.-хорв. *rȅmēn*, гр. *ἀραρίσκω* 'приладную' (не зовсім певна етимологія).

Пор. також *рілля́*, *рі́вний*, *роз-*, *роже́н*, можливо й *рі́зка*, *лодя́к* 'пловучий млин'.

Однак під акутовою інтонацією в протоукраїнських і в усіх інших слов'янських діалектах цей процес мав складніший перебіг, бо між етапом дедифтонгізації та етапом метатези відбулося подовження голосного. Як наслідок, його рефлексом у сучасних слов'янських мовах є звук **a** (${}_{o}$**ā** > **a**; див. 5.4). Причиною подовження було перенесення верхів'я інтонації з сонорного на голосний, чого за циркумфлексової інтонації не спостерігалося, бо там верхів'я складу припадало на перший компонент первісного функціонального дифтонга. Схематично це можна зобразити так:

*${}_{o}$arstu > *ŏrstu > rostъ (> суч. укр. *ріст*) проти

*${}_{o}$aŕdl${}_{o}$a > *${}_{o}$ā́r(d)l${}_{o}$a > *ārlo > rálo 'плуг'.

Приклади:

ра́ло — рос., болг. *ра́ло*, білор. *ра́ла* — пор. серб.-хорв. *rȃlo*, лит. *árklas* 'соха';

ра́мено — рос. заст. *ра́мо* 'плече', білор. діал. *ра́мя*, пол. *ramię*, сх. словац. *rame*, болг. *ра́мо* — пор. серб.-хорв. *rȃme*, ґот. *arms* 'рука';

ла́до — давньорос. *ла́да* '(шлюбний) чоловік', білор. *ла́дны* 'гарний', пол. *ładny*, болг. *ла́до*, приспів у народних піснях — пор. серб.-хорв. *lȃda* '(шлюбна) жінка', ґот. *alds* 'вік, життя'.

Пор. також *ла́комий* 'жадібний', *ла́ня* 'олень'.

---

[3] Це спричинено тією обставиною, що в праслов'янській мові перед початковим ${}_{e}$**a** здебільшого виступав протетичний ***j***, завдяки чому голосний опинявся в середині слова.

Є тільки один приклад на $*_e$***a***SC- за акутової інтонації, до того ж не зовсім певний: *рідки́й* — рос. *ре́дкий*, білор. *рэ́дкі*, пол. *rzadki*, болг. *ря́дък* — пор. серб.-хорв. *rédak*, лит. *er̃dvas* 'широкий'.

Відхилень від сформульованих вище правил налічується дуже небагато, і декотрі з них є такими лише на позір. У літературній українській мові слово *раб* уживається замість сподіваного ⁺***rob*** (>⁺***rib***). Це слово запозичене; походження його церковнослов'янське та/або болгарське. У старобільських та закарпатських говірках є також форма *роб*, але брак переходу ***o*** > ***i*** показує, що це досить недавні вторинні утворення на основі слова *робо́та* і под. Форма *ражень* 'шкіра на підошву', засвідчена в сумських говірках, походить від *раз* 'відбиток', не маючи нічого спільного з рос. *рожо́н* чи пол. *rożen*, і взагалі не пов'язана з метатезою в корені. Діалектне (покутське й гуцульське) слово *алти́ця* 'вставка під пахвою в сорочці' являє собою форму без метатези (з подовженим голосним), але не є випадком збереження цього явища в українській мові. Це запозичення з рум. *altíța* (що походить із болгарської); поза тим, паралельно вживається й сподівана форма *лати́ця*.

Щодо хронології метатези — див. 6.4.

3. ПОВНОГОЛОС

Усі сполуки типу COSC у середині слова дали в протоукраїнських діалектах повноголосі групи, а саме: C_o***ar***C- > C***oro***C, C_e***ar***C- > C***ere***C, C_o***al***C- > C***olo***C. Потрактування сполуки C_e***al***C- залежало від її фонетичного оточення та інтонації. Після середньопіднебінних, якщо далі не було складу з голосним переднього ряду, вона переходила в C***olo***C, а якщо наступний склад містив такий голосний, — у C***ele***C. Після всіх інших приголосних рефлекс залежав від інтонації: за акутової це був C***oló***C, за циркумфлексової — ймовірно C***éle***C (прикладів таких небагато, і декотрі з них не зовсім певні). В інших трьох наведених вище сполученнях інтонація не впливала на вокалічну будову повноголосої групи, але визначала місце наголосу: перший склад наголошується (за винятком тих випадків, коли обидва склади є ненаголошеними), якщо первісно мала місце циркумфлексова інтонація, другий — якщо акутова (і новий акут; див. 7.2).

Коли не зважати на певні дрібні відмінності в поодиноких словах, ця дистрибуція є також характерною для російської та білоруської (з поправкою на акання) мов. У польській спостерігається проста метатеза, тобто форми типу C***ro***C, C***r***(***z***)***e***C, C***lo***C і C***le***C, у словацькій і болгарській — метатеза з подовженням голосних, тобто форми типу C***ra***C, C***rě***C, C***la***C і C***lě***C. Наведімо декілька прикладів:

1) C_o**aŕ**C- (з акутовою інтонацією):
горóх — рос. *горóх*, білор. *гарóх*, пол. *groch*, словац. *hrach*, болг. *грáх*(*ът*) — пор. серб.-хорв. *grȁh*, лит. *gar̃šas* ‘різновид трави’;

2) $C_{\hat{o}}$**ar**C- (з циркумфлексовою інтонацією):
пóрох — рос. *пóрох* (вогнепальний), білор. *пóрах*, пол. *proch*, словац. *prach*, болг. *прах*(*ът*) — пор. серб.-хорв. *prâh*, лот. *pȁrata* ‘лапата сніжина’;

3) C_e**aŕ**C- (з акутовою інтонацією):
берéза — рос. *берёза*, білор. *бярóза*, пол. *brzoza*, словац. *breza*, болг. *брезá* — пор. серб.-хорв. *brȅza*, лит. *béržas*;

4) $C_{\hat{e}}$**ar**C- (з циркумфлексовою інтонацією):
вéрес — рос. *вéрес*(*к*), білор. *вéрас*, пол. *wrzos*, словац. *vres* — пор. серб.-хорв. *vrês*, лот. *vìrsis*;

5) C_o**aĺ**C- (з акутовою інтонацією):
болóто — рос. *болóто*, білор. *балóта*, пол. *błoto*, словац. *blato* ‘бруд’, болг. *блáто* — пор. серб.-хорв. *blȁto*, лит. *báltas* ‘білий’;

6) $C_{\hat{o}}$**al**C- (з циркумфлексовою інтонацією):
сóлод — рос. *сóлод*, білор. *сóлад*, пол. *słód*, слов. *slad*, болг. *слад* — пор. серб.-хорв. *slâd*, лит. *saldùs* ‘солодкий’;

7) C_e**al**C- з першим середньопіднебінним приголосним:
а) за акутової інтонації перед складом без голосного переднього ряду: *шолóм* — рос. діал. *шелóм* ‘гребінь (даху)’, білор. *шалóм*, давньопол. *szłom*, чес. діал. *šlem* ‘жіноча зачіска’, болг. *шлéм*(*ът*) — пор. серб.-хорв. *šlêm*; слово запозичено за праслов’янських часів з давньогерманського ***helmaz***;
б) за циркумфлексової інтонації перед складом без голосного переднього ряду:
жóлоб — рос. *жóлоб*, білор. *жóлаб*, пол. *żłób* ‘ясла’, словац. *žleb* ~ *žľab*, болг. *жляб* — пор. серб.-хорв. *žlêb*, давн. врх. нім. *quellan* ‘витриск’ [4];
в) перед складом із голосним переднього ряду:
óжеледь — рос. *ожелéдица*, пол. *żłódź* — пор. лот. *dzeldêt* ‘твердішати’ (про сніг) [5];

8) C_e**aĺ**C- (з акутовою інтонацією) з несередньопіднебінним першим приголосним:
полóти — рос. *полóть*, білор. *палóць*, пол. *pleć*, словац. *plet'*, болг. *плевя́* — пор. серб.-хорв. *pljȅti*, лот. *spil̃va* ‘лущити’;

9) $C_{\hat{e}}$**al**C- (з циркумфлексовою інтонацією) з несередньопіднебінним першим приголосним:
селезíнка — рос. *селезёнка*, пол. *śledziona*, словац. *slezina* — пор. серб.-хорв. *slezìna*, давн. ір. *selg*.

---

[4] Пор. також діал. (Дорогичин) *óшолоп* ‘йолоп’.

[5] Пор. гідронім *Желем’янка* (басейн Дністра) на основі *$ž_e$alm$_e$a*; пор. лит. *gelmẽ* ‘глибина’, лот. *dzel̂me*.

*** Оскільки дистрибуція двох постульованих рефлексів C_e**al**C-, тобто C**oló**C і C**éle**C, не є цілком послідовною і частина нібито дотичних до цього питання прикладів насправді мають інше походження, матеріал вимагає детальнішого розгляду. Рефлекс типу C**oló**C, окрім слова *полóти*, репрезентований також у словах *полóва*, *молóти*; сюди ж належить і *полóн*, бо в східнослов'янському ареалі це слово відбиває акутову інтонацію, хоча в інших слов'янських мовах його просодичні риси виводяться з праслов'янської циркумфлексової інтонації. У слові *молокó* наголос на кінцевому складі ймовірно спричинений тією обставиною, що воно було запозичене (або зазнало впливу) з германського ареалу (***meluk-**, пор. ґот. *miluks*), тимчасом як первісна слов'янська форма могла мати акутову інтонацію (як у слові *молóччя*, рос. діал. *молóка*). Циркумфлексова інтонація була в слові *волокти́*, пор. серб.-хорв. *vúći*, лит. *vil̃kti*, лот. *vìlkt*, але воно мало форми з (новим) акутом на кшталт укр. *волóчиш*, *волíк*, які могли вплинути на рефлексацію C_e**al**C- у цьому випадку.

Ще більші труднощі виникають у прикладах з **ele**. У загальне правило відносно добре вписуються такі випадки:

діал. *сéлех ~ сéлезень* 'качур' — рос. *сéлезень*, серб.-хорв. діал. *slezen ~ sljez* пасує з огляду на акцентуацію, але щодо дальших етимологічних зв'язків певності немає;

вéлетень — слово, не представлене в інших слов'янських мовах, може походити від назви народу *Οὐέλται* (Птолемей); існує рос. діал. *вóлот*, що виводиться, одначе, від форми типу C_o**al**C-; пор. рос. ц. сл. влатъ.

Лише позірно сюди належать такі слова, як *шéлест*, що є звуконаслідувальним (пор. пол. *szelest*, словац. *šelestit'*) і *пелехáтий* (пор. ц. сл. пелесъ 'тьмяний', словен. *pelésast* 'поцяткований', де перший звук ***е*** належав до кореня, а другий — до суфікса **-es-**. Слід гадати, що дві різні основи присутні в словах *пеленá* та *беленá*. Перші основи складалися з коренів $*p_e$**al**- і $*b_e$**al**- та суфікса $-_e$**an**- (як він представлений у ст. ц. сл. пелена, болг. *пеленá*, серб.-хорв. *pelèna* і давн. англ. *belene*), а друга містила той самий корінь і суфікс **-n-**, звідки словац. *plena*, чес. *pléna ~ plena*, словен. *pleníca*; і відповідно чес. *blín ~ blén*, болг. *блян* 'мрія'. На яких із цих двох основ базуються українські форми, встановити в жоден спосіб неможливо, але якщо то справді були форми типу $*p_e$**aln**-, $*b_e$**aln**-, рефлекс **ele** з акцентуаційного погляду виправданий.

Це не стосується випадків діал. *селéмина ~ селéмино* 'бантина' (на схід від Ужгорода, особливо між Боржавою та Тересвою) та діал. *пелéвня ~ пелéвник* 'комора, шпихлір' (закарп., засвідчене також у Гр. 1603; також лемк.). Обидва вказують на акутову інтонацію, що підтверджується й матеріалом інших слов'янських мов (словац. *slemä*, чес. *slémě*, серб.-хорв. *šljȅme* 'гребінь даху'; рос. діал. *пелёва* 'полова', словац. *pleva*, чес. *pléva*, серб.-хорв. *pljȅva*). Ці дві форми залишаться непоясненими, коли не погодитися з думкою, що повноголос тут є вторинною адаптацією (заміною) словацької та польської сполуки C**le**C-. Саме так мусило статися у випадку лемк. *челенок* 'суглоб пальця' (у літературній

українській мові цей корінь має церковнослов'янську форму: *член*); тут не лише теоретично слід би сподіватися форми +*čolón* — вона й фактично засвідчена в давньоукраїнській мові (**челономъ** дат. мн. — Хр. Ап. XII ст.). Нарешті, непевною є етимологія імені **Желєхъ** (Гр. 1564, Луцьк), пор. топонім *Желехів* (на північний схід віді Львова); наголос у ньому падав імовірно на перший склад. Якщо воно походить від імені типу **Желислав**, то справжнього повноголосу тут не було.

Розвиток повноголосу в протоукраїнських діалектах теоретично можна уявити у два способи: або в первісних сполуках COSC- після дедифтонгізації між плинним та наступним приголосним з'являвся вставний голосний, або спершу мала місце метатеза, а вставний голосний з'являвся потім між початковим приголосним і наступним сонорним. Ці дві можливості на прикладі, скажімо, C_o***ar***C- можна представити так:

1) C_o***ar***‖C- > C_o***a***‖***r***C- > C***o***‖***r*** C- > C***o***‖***ro***C- або
2) C_o***ar***‖C- > C***r***$_o$***a***‖C- > C***ro***‖C- > C***o***‖***ro***C-

З-поміж цих двох теоретичних можливостей вибрати випадає, поза всяким сумнівом, першу — не лише тому, що вона є простішою (історичні зміни аж ніяк не мусять іти найпростішим шляхом), а насамперед із тієї причини, що поява вставного голосного є цілком виправданою в неприпустимому скупченні (тип S + C) і була б водночас геть невмотивованою в скупченнях, які в мові широко вживаються (тип C + S перед голосним). Якби вставні голосні з'являлися у формах на кшталт +***groxъ*** > ***goroxъ***, то їх треба було б сподіватися й у таких випадках, як **бродъ**, **плодъ** (суч. укр. *брід*, *плід*) тощо, а це мусило б було призвести до постання форм +***borid***, +***polid***. Слід зважити й на ту обставину, що другий звук ***o*** в повноголосих сполуках мав іншу якість: імовірно, це було ширше відкриття рота порівняно зі звичайним ***o***. Ця відмінність уочевиднюється, беручи до уваги, що, коли в пізніші часи кожний звук ***o*** (а інколи й ***e***) в українській мові перетворився на ***i*** в закритих після занепаду єрів складах (**бродъ** > ***bròd*** > *брід*), то саме з розглядуваними звуками нічого подібного не сталося (маємо *горóх*, а не +***horix***); і це явище так само легко зрозуміти у випадку вставного голосного, як геть неможливо пояснити у випадку звичайного ***o*** (або ***e***)[6].

Стосовно умов, що визначали характер цього вставного голосного, — див. 6.6.

*** Існує тільки одна деталь, що начебто свідчить на користь другого варіанту. У кількох давньоукраїнських пам'ятках трапляються форми типу C***ro***C-. Вони радше є винятковими, з'являються лише в нечисленних рукописах і нідé — реґулярно:

---

[6] Стосовно пізніших змін див. 45.8.

Ізб. 1073: сломена 'бантини' ґен. одн.;
Кир. Єрус. XI ст.: възвроченига 'повернення' ґен. одн.;
Панд. XI ст.: хроминѫ 'будівлю';
Син. Патер. XI ст.: злотьникы 'золоті монети' (7 разів; поза тим тричі золотьникъ), плониша 'полонили' 3 ос. мн., прѣдъ вроты 'перед брамою';
Хр. Ап. XII ст.: шломъ; хрест княгині Євфросинії Полоцької (імовірно української роботи): злото.

Принаймні одна з-поміж цих форм є штучною: плониша має за основу групу $C_{e}alC$, а отже *o* тут недоречне (пор. ст. ц. сл. плѣнъ [7]). Можливо, що решту слів було взято або змодельовано з польської. Вони засвідчені головно в XI ст. і зникають у пам'ятках XII–XIV ст. Річ у тім, що 981 р. князь Володимир відвоював у Польщі Перемишль і Червен (над Гучвою на північний захід від Белза) разом із навколишніми землями, відтак Польща повернула їх собі 1018 р. (коли військо Болеслава Хороброго стояло залогою в Києві, надаючи допомогу князеві Святополку), але Ярослав і Мстислав уже 1031 р. знову захопили цю територію (причому відбулося масове осадження польських бранців над Россю південніше від Києва). Тоді польщизна легко могла ввійти в моду, а польські неповноголосі форми могли правити за стилістичний засіб або вкрадатися в текст поза бажанням писаря. В усякому разі немає жодних підстав гадати, що ці форми, які трапляються в пам'ятках, виразно віддалених від розмовної мови й не призначених для посполитого читача, відбивають рештки явищ доповноголосих часів щонайменше по двох століттях після постання повноголосу.

4. ХРОНОЛОГІЯ МЕТАТЕЗИ ПЛИННИХ І ПОВНОГОЛОСУ

Обидві ці зміни безсумнівно сталися ще в доісторичний період. У найперших писемних пам'ятках є досить значна кількість форм із метатезою та повноголосом, незважаючи на прагнення писарів наслідувати церковнослов'янські взірці з формами типу CS*a*C і CS*ě*C. Наведімо хоч би малу частину прикладів:

*** *а).* На початку слова.
Гр. Бог. XI ст.: роздѣлкна;
Ізб. 1073 (перша рука): дорозоумѣнии, рослабл'енига; (друга рука): розбоиникы, розоумъ, лодига 'човен', локъть, роли 'ріллі', роботати;
Панд. XI ст.: въздроста, роботы, розгнѣвають, розга;
Усп. зб. XII ст. (перша рука): лодию, локъть, ростригъ, росташе;
Хр. Ап. XII ст.: роженъ, лони 'торік' тощо.

[7] Пор. штучну церковнослов'янізацію того самого кореня в Гр. Бог. XI ст.: планкнига.

б). У середині слова.

Гр. Бог. XI ст.: **воротитъ сѧ**;

Ізб. 1073 (перша рука): **вереди, черепл'ѩ, оүдоробь, короставыимъ, полон(ъ)**; (друга рука): **пор(о)сѧте**;

Ізб. 1076: **череплють, норовы, добронорови**к, **веремѧ, пороха, перебываник, истверезении, золотъмь, борошьнъмь, хоронити, переже, огорожають**; Арх. Єв. 1092: **веремѧ, жеребиꙗ**;

Син. Патер. XI ст.: **стороньникъ (отъ страны!)** 'чужинець', **оборотити, оүмерети, толочи**;

Панд. XI ст.: **черес**;

Єв. Гал. 1144: **половы, оүмерети, исполовемъ**;

Златостр. XII ст.: **чересъ, черевѣ, посередѣ**;

Студ. XII ст.: **паволокоү, пороздьноүю**;

Хр. Ап. XII ст.: **жерети, волокоша, молока**;

Виґолекс. XII ст.: **посередѣ, ѡморочи**;

Усп. зб. XII ст.: **простерети, золото, боронꙗщемъ, воротилъ, въ оторопѣ** 'у кінній сторожі', **колодама, волость, сторонамъ, (в)орода, деревꙗноү, перенесли, измолода** та багато інших.

Зокрема, тільки повноголосі форми використовуються (за винятком деяких монет) в іменах як скандинавського (**Ꙗволодъ** — Іп. літоп. 1209; **Рогъволодъ**, з давн. сканд. *Hávaldr*, *Ragnvaldr*), так і слов'янського походження (Мст. Єв. 1117: **володимирю, ц(а)рѧгорода**; Усп. зб. XII ст.: **Володимиръ, Вышегородоү, Берестию, Дорогобоүжи, Переꙗславли** тощо; у літописах можна налічити сотні прикладів).

Додаткове світло на доісторичний період допомагають пролити запозичені слова, що потрапили до давньоукраїнської мови або, навпаки, перейшли з неї до інших мов. Так, гідронім ***Sliporod* ~ *Sněporod*** (доплив Сули), другий компонент якого *-**porod**-* виводиться з давн. ір. *****pord**-* 'злиття', а також *Хорóл* (доплив Псла) з давн. ір. *****horv**-* показують, що повноголос розвинувся після слов'янсько-іранських контактів на цих теренах. Назва міста **Тъмоүторокань** походить від тюрк. ***tamantarkan*** 'урядовець'. Це місто, ймовірно, було засноване на початку VIII ст., а слов'яни українських земель найліпше запізналися з ним у X ст. Значно менш певними є уг. *borona* (засвідчене від XVI ст.), *polyva* 'полова' (від XIV ст.), *szerda* 'середа' (від XII ст.). Попри позірно повноголосу форму, вони скорше мають своїм джерелом форми на кшталт ***brana***, ***plěva*** та ***srěda***, а голосний було вставлено, щоб розбити скупчення приголосних на початку слова, неприпустимі в угорській мові; лише *veréb* 'горобець' (засвідчене від XIV ст.) дещо ясніше вказує на слов'янські діалекти, розташовані на схід від Угорщини.

З другого боку, під час Хрещення та контактів із варягами повноголос уже не розвивався далі. Скупчення сонорного з приголосним якщо й усувалися, то шляхом вставлення між ними ера. У такий спосіб з імені ***(H)elga*** утворено **Ольга**; давн. врх. нім. *karling* 'франк' представлено у вступі до Іп. літоп. словом **корлязи**; давн. врх. нім. *altāri* ~ лат. *altāre*

з'являється як **олътарь**; а слово *Σέργιος*, що прийшло як християнське ім'я, передається формою **Сер'гиа** (Син. Патер. XI ст.). Натомість нічого не важать із погляду хронології повноголосу такі випадки, як **мороморъ** 'мармур' (наприклад, у Син. Патер. XI ст., Златостр. XII ст., Іп. літоп. 986, 1054), **коромола** 'заколот' (Іп. літоп. 1289) або **сорочин(ьское пшено)** 'риж' (Студ. XII ст.), бо вони найімовірніше являють собою прості замінники відповідних церковнослов'янських форм на *-ra-*: **мраморъ, крамола** та **срацинъ** 'сарацин' (запозичених з лат. *marmor*, давньобаварського *karmala*, сер. лат. *saracenus*). Те саме стосується, мабуть, і слова **король** (Іп. літоп. 1152 і деінде), яке початково веде своє походження від імені *Karl* (власне, від Карла Великого), але в протоукраїнських діалектах було адаптацією чес. і болг. ***kral'ь***.

Із цього матеріалу випливає висновок, що метатеза плинних і повноголос припадають приблизно на період між серединою VIII та серединою IX ст. Таке припущення цілком потверджується відносною хронологією цих процесів. Обидва вони мали місце перед утратою інтонації, бо саме вона визначала вибір між ***o*** та ***a*** при метатезі плинних і місце наголосу в повноголосих сполуках (***óro*** проти ***oró*** тощо). З-поміж самих цих двох процесів метатеза відбулася раніше, перед розщепленням $_{o}\breve{\bar{a}}$ на ***ŏ*** та ***ā***. З огляду якраз на цю обставину, первісне розрізнення інтонацій відбивається тут у вигляді протиставлення ***o*** та ***a***. У повноголосі такого якісного розрізнення нема: і під циркумфлексовою, і під акутовою інтонацією виступають ***o*** та ***e*** (і не виступають ***a*** та ***ě***). Очевидно, що повноголос постав після розщеплення $_{o}\breve{\bar{a}}$.

Іноді на потвердження саме такої послідовності змін наводять іще один факт: як зазначено в 6.3, звук ***o***, посталий у рамцях метатези, у пізніші періоди історії української мови підлягав переходові в ***i*** у складах, що закрилися після занепаду єрів (**ровьныи** > *рівний*), натомість ***o***, посталий у рамцях повноголосу, здебільшого не зазнавав змін (**горохъ** > *горóх*, а не ⁺***horix***). Та насправді це не має значення, бо ці два звуки ***o*** від самого початку мали різний характер: ***o*** в метатезі був звичайним рефлексом $_{o}\breve{a}$, тимчасом як другий ***o*** в повноголосі був звуком вставним і найімовірніше вимовлявся більш відкрито (у македонській мові старий ***o*** та ***o***, посталий з ***ъ***, продовжуються як ***o***, а вставний голосний — як ***a***: *дом*, *сон*, але *оган* 'вогонь' від **домъ, сънъ, огнь** відповідно).

5. МЕЖІ Й НАСЛІДКИ

Метатеза плинних відмежувала протоукраїнські діалекти з півдня (від протоболгарських), а повноголос — із заходу (від протопольських, протословацьких) та півдня (від протоболгарських). Натомість обидва ці явища, коли не зважати на дрібні деталі, віднаходяться також

у слов'янських діалектах, розташованих північніше (протобілоруських і проторосійських).

Ані метатеза плинних, ані повноголос нових фонем не впровадили. Другий голосний у повноголосі мав, імовірно, ширше відкриття в порівнянні зі звичайними ***o*** та ***e***, але ця різниця залишилася на комбінаторному рівні. З погляду просодії обидві ці зміни сприяли концентрації просодичних рис на самих лише голосних і зробили розрізнення тонів надлишковим як у випадку метатези (бо виникло також і якісне протиставлення: ***á*** проти ***ô*** або ***ŏ***), так і у випадку повноголосу (де дистрибуція наголосу перебрала на себе функції первісної інтонаційної опозиції). Таким чином, обидві ці зміни торували шлях утраті фонематичного характеру інтонації, що невдовзі мала наступити (див. 7.1).

Постання повноголосу зробило чергування голосних менш прозорими. Співвідношення між ***$m_o$arz-*** 'мороз' (повний ступінь) і ***mьrz-*** 'мерзнути' (нульовий ступінь) було яснішим, ніж коли корінь ***$m_o$arz-*** перетворився на ***moroz-***, двоскладову структуру проти односкладової в корені відповідного дієслова. Поза тим, оскільки метатеза плинних і повноголос розвинулися лише перед приголосними, в кількох словах було запроваджене чергування сполук V + S зі сполуками S + V (на початку слова) та V + S + V (у середині слова): суч. укр. *ор-áти : рá-ло : рі-ллá*; *кóл-е : колó-ти*; *бóр-еться : борó-тися*; *мéл-е : молó-ти*.

6. ОСОБЛИВІ ВИПАДКИ ТА ВІДХИЛЕННЯ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ І СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Метатеза плинних і повноголос відзначалися консеквентністю. Однак у пізніші часи нагромадилося багато відхилень, спричинених запозиченнями з інших слов'янських мов та специфічними процесами в межах деяких граматичних категорій. Були й випадки пристосування неповноголосих утворень до моделі повноголосу.

*** *а)*. Окрім діал. *алти́ця*, розглянутого в 6.2, у підляських говірках є слово *парщу́к* ~ *порщу́к* 'кабанець', що скидається на передповноголосу форму (пор. *порося́*, де спостерігається сподіваний повноголос). Насправді це є запозичення з балтицьких мов (лит. *par̃šas*).

б). Вторинну адаптацію до повноголосої моделі можна бачити на прикладі слова *ке́лех*, запозиченого з польської мови (*kielich*), в якій воно своєю чергою має за основу сер. врх. нім. *kelich* ~ *kelch*. Є й інші чужомовні слова, пристосовані до повноголосу. Щодо давн. укр. **моромoръ, коромола, сорочин-** і **король** див. 6.4. Ще можна згадати слово *ко́роп*, запозичене з давн. врх. нім. *karpfo* ~ *karpo*; однак це може бути й доісторичне запозичення, і в такому разі повноголос має

не замінну, а нормальну природу. Серед питомих слів вторинний повноголос спостерігається в прикметнику *móторошний*, що має корінь *мот-* (як у дієслові *мотáти*) і походить від *мотрошúти* 'падати (про сніг)'.

Особливий випадок становить слово *срíблó*. Вихідна форма **сьребро**, засвідчена в Гр. Бог. XI ст., Іп. літоп. (1051, 1256, 1259, з утраченим **ь**) тощо, власне, й продовжується в сучасній українській мові (щодо ***i*** < ***e*** — див. 22.2; щодо ***r*** > ***l*** — див. 49.6). Але починаючи з XI ст. широко вживалася псевдоповноголоса форма **серебро**, не представлена в сучасній українській мові. У писемній мові ця форма була створена (або прийнята — див. нижче) як повноголосий відповідник церковнослов'янської форми з **-ре-**, за моделлю ст. ц. сл. **брѣгъ**: рос. ц. сл. **брегъ**: давн. укр. **берегъ**. У канонічних староцерковнослов'янських пам'ятках це слово виступає у вигляді **сьребро** або **съребро** (Cloz., Suprasl.), але форми без єрів мусили були з'явитися на Україні після їх занепаду в Македонії та в Болгарії (де цей процес відбувся раніше, ніж на Україні) — пор.: **сребрьникы, сребропродавьчик, на сребрьнѣ бл'юдѣ** (Син. Патер. XI ст.), **злата ни сребра** (Юр. Єв. 1128) тощо. Не обійшлося й без "правильнішої церковнослов'янської" форми з **ѣ** (насправді зовсім не церковнослов'янської): **на срѣбрѣ** (Кир. Єрус. XI ст.). Утворена в такий спосіб форма **серебро** вживалася в давньоукраїнській мові досить часто. Ізб. 1073 — перша зі збережених пам'яток, де трапляється таке написання. Відтак воно фігурує в багатьох пам'ятках — і не лише в церковних (Тур. Єв. XI ст.), а й у наближених до розмовної мови, зокрема 12 разів у галицьких і волинських грамотах XIV–XVст. (**срѣбро** тільки двічі), а також в Іп. літоп. (1155, 1158, 1174, 1175). Отже, ця форма була поширена в розмовній мові, де вона ймовірно утворилася внаслідок уподібнення **ь** до ***е*** в наступному складі (див. 16.2в). У наші дні сліди цього явища можна віднайти в топонімі *Серебрений* (Мароморощина). Боплан (Bpln. 1653) зафіксував його в топонімах *Serebrance* (= *Серебринці*), що на Поділлі, та *Serebranka* (на мапі Київщини). Форма **сребро** (> *срібло*), ймовірно, почала брати гору в XVII ст., не без сприяння пол. *srebro*, на що вказує переважання наголосу на передостанньому складі; пор. у Ґал. 1669: **зь срéбра**. У російській (*серебрó*) та білоруській (*серабрó*) мовах псевдоповноголоса форма витіснила всі інші, але в українській вона зовсім не вживається, за винятком рідкісних поетичних експериментів (наприклад, Стефанович 1926).

в). У сучасній українській мові є випадки, коли неповноголосі форми вживаються замість повноголосих або поряд із ними. Слова *прóмінь*, *хлóпець*, *скрóмний* і *крок*, що не мають повноголосих відповідників, походять від пол. *promień*, *chłopiec*, *skromny* і *krok*; слово *трéба* — від пол. *trzeba* (навіть гідронім **Нетеребская коса** (лівий доплив Дніпра) перетворився на *Нетребку*; пор. давн. укр. **перетеребуете** 'вимагаєте' — Іп. літоп. 983); натомість *гловáр* 'горішня перекладина (віконної рами)' (наприклад, Свідзинський

1931) може мати за основу польське слово *głowa* 'голова'. У кількох словах, запозичених безпосередньо або опосередковано з чеської мови, замість повноголосих форм виступають ***ra, la***: *влáсний, влáда, плазувáти, прáця* (чес. *vlastní, vláda, plaz* 'плазун', *práce*). Численні неповноголосі форми словацького й польського походження трапляються в говірках, що межують із цими двома мовами (лемківських), де маємо *древо, страна* 'країна', *слезинь* 'качур' тощо, а також — зі вторинними фонетичними змінами — *дріґа* 'дорога', *оґридок* 'сад' тощо. Реґіонально (на південному заході) й зовсім малим числом представлені неповноголосі запозичення з сучасної болгарської мови, зазвичай за румунського посередництва: *млáка* 'драговина' з рум. *mlăcă*, пор. болг. *млáкá*; півн. бук. *клáка* 'толока' з рум. *clăcă* від болг. *тлáка*. Кількість церковнослов'янських форм з ***ra, la, re, le***[8], перейнятих українською мовою, порівняно невелика: *врáжий, благúй*[9], *благословúти, невіглáс, блажéнний, запрéт* 'запертя шлунка' (наприклад, Антоненко-Давидович 1963), *спредвíку* (наприклад, Свідзинський 1933), *безпремíнно* (наприклад, Загребельний 1971). Проте в поезії вони звично й вільно черпаються з тих форм, що збереглись у церковній службі (Шевченко), або — у XX ст. — з тих, що поширені в російській поезії ("підня́ти *глáсу* не посміє" — М. Філянський)[10]. Коли-не-коли, хоча набагато обмеженіше, у цій функції вживаються й польські форми (*плóмінь, злóто*). Як церковнослов'янські, так і польські відповідники повноголосих форм далеко ширше використовувалися в середньоукраїнській мові. Стосовно давньоукраїнського періоду зайве навіть казати, що поскільки писемна мова була в засаді церковнослов'янською, то й церковнослов'янські відповідники повноголосих форм тоді панували майже неподільно. Навіть Соф. написи XI–XII ст. у Києві мають **прѣставися** 'помер', **преставися** (двічі) й тільки єдиний раз **перєставилъся**.

г). Повноголос ізник з основи інфінітива дієслів першої дієвідміни, що мають нульовий голосний у теп. часі, наприклад, суч. укр. *умéрти* замість давн. укр. **оумерети** (наприклад, Син. Патер. XI ст., Усп. зб. XII ст.; **измерети** Іп. літоп. 1151). Давньоукраїнські форми трималися майже до середини XVII ст. Їх подибуємо (з характерним прикінцевим наголосом) у Молд. гр. 1499 (**отпереты** 'відімкнути'), Стр. Хр. XVI ст. (**оумерети, пожерети**), Трост. Уч. Єв. 1560 (**жерети, оумерети**), Вол. Єв. 1571 (**мерети**), Крех. Ап. 1572 (**оумерети,**

---

[8] Сполуки ***re*** та ***le*** виступають замість ц. сл. ***rě, lě*** за традицією, започаткованою щонайпізніше в XI ст. (див. 14.4; пор. "Христа ... розп'ятого на древі" — Шевченко 1845).

[9] Повноголоса форма цього кореня тепер може бути знайдена в говірках (*незболóга* 'це погана прикмета') та в іменах власних: село *Боложинів* у Львівській обл.; у XVI ст. — **Боложевичі** (Гр. 1512, Краків).

[10] Російське походження сучасних церковнослов'янізмів прозраджують такі форми, як "огонь ... рождається з землі" (Тичина 1923). Справжня церковнослов'янська форма мала б вигляд *раждает(ься)*.

отперети), Ст. Зиз. 1596 (**оумерети**), Ів. Виш. 1600 (**умерети**), Мел. Смотр. 1620 (**умереті́**), Саков. 1622 (**оумереті́ ~ вмереті́, опереті́** 'вчинити опір'). Але в XVII ст. були запроваджені нові форми, як зі старим (на останньому складі), так і з новим (на корені) наголосом; і дуже скоро вони витиснули повноголосі форми (**умерти** — Копист. 1621, Баришп. 1663; **пожерті́, умерті́** — Ґал. 1659; **розпросте́рти** — Ґал. 1676; **умерти** — Ів. Вел. 1680; **мертимуть** — Онуфр. Харк. 1699; **передерти** — Тупт. 1701; **умерти** — пісня бл. 1700 р., Ключ 1695, Пирят. 1702; **пожерти** — Торж. 1706 тощо). Тепер повноголосі форми зберігаються в деяких південно-західних говірках (*умере́ти, тере́ти, подерети, заперети, зачерети* 'зняти черпаком' — Дрогобич, Самбір; *умере́ти, спере́ти, дере́ти* — східнолемківські [Угерці], а також надсянські й закарпатські говірки).

Усунення повноголосих форм у цих дієсловах було спричинене морфологічними факторами. Як правило, у дієслів основа інфінітива збігається з основою мин. часу (*да́-ти* : *да-в, носи́-ти* : *носи́-в* тощо). З розглядуваними дієсловами справа була стояла інакше. Врешті основа мин. часу розповсюдилася на всі форми (*умерти*, як *умер*). Поза тим, дієслова цього типу виказували неоднаковість навіть у церковнослов'янській мові, де вживалися форми інфінітива на кшталт **трьти, жрьти** 'приносити жертву', і ця подвійність (**мерети** проти **трьти**) триває впродовж цілого давньо- й середньоукраїнського періоду (**търти** — Син. Патер. XI ст., **истьрти** — Златостр. XII ст., **одерти** — Іп. літоп. 1074, **натерти** — Саков. 1622). Синхронічно невмотивована розбіжність між основою мин. часу (**мьрлъ, търлъ**) та інфінітива (**мрѣти** проти **трьти**) була додатковим чинником уодностайнення, що здійснилося в XVII ст. Таке ж уодностайнення дієслівних основ спостерігається в білоруській мові (*ме́рці, це́рці*), а також і в сербсько-хорватській, щоправда в менших масштабах.

г). Є низка прикладів (здебільшого серед дієслів), коли повноголосі сполуки на ***о*** чергуються з такими самими сполуками на ***а***: *полохли́вий*: *спала́хувати, торохті́ти* : *тарахкоті́ти, торо́хнути* : *тара́хнути, колоти́ти* : *калата́ти, тала́кання* 'балаканина' (Тичина 1932) — пор. *товкти́* 'повторювати' та ін. Форми з ***а*** зумовлені морфологічно. Чергування ***о*** : ***а***, що використовується для творення недоконаного виду (*перемогти́*: *перемага́ти*), було поширене за аналогією на другий звук ***о*** у складі повноголосих сполук; відтак перший ***о*** асимілювався (щось на кшталт гармонії голосних; див. 6.7), перейшовши в ***а***. Переважно афективний характер цих слів уможливив перенесення ***-ara-*** навіть у деякі форми доконаного виду.

"Повноголос на ***а***" в словах *барахло́* чи *бала́кати* (пор. *бо́рошно* та нульовий ступінь у *бо́вкнути* < ****bъlk-***), мабуть, є наслідком афективного подовження $_o$***а*** ще за доісторичних часів. Цей звук $_o$***ā***, перейшовши в ***а***, сприяв появі другого ***а*** після сонорного.

7. ЗАВВАГА ЩОДО ГАРМОНІЇ ГОЛОСНИХ

Повноголос можна вважати за різновид гармонії голосних: другий голосний завжди той самий, що й перший. Серед мов, суміжних із протоукраїнськими діалектами, гармонія голосних була характерною для тюркських. Можна гадати, що на той час у них діяла піднебінна гармонія, за якою наявність голосного переднього ряду в першому складі слова наперед визначала появу голосних переднього ряду в його наступних складах, а наявність голосного непереднього ряду в першому складі наперед виключала появу таких голосних у наступних складах. У кипчацькій групі (половці та ін.) розвивалася слабка губна гармонія (що заторкувала лише голосні вузького відкриття). Угорське слово також будувалося за правилами гармонії голосних (які, щоправда, не поширювалися на *i*). Хоча довести цього не можна, але існує можливість, що повноголос у протоукраїнських (як і проторосійських та протобілоруських) діалектах слід аналізувати на тлі контактів між східнослов'янськими та сусідніми тюркомовними племенами. Істотною відмінністю, звісно, було те, що тюркська чи угорська гармонія голосних поширювалася на ціле слово, а повноголос — лише на два склади.

Існує й іще одна подібність: ні тюркські мови, ні угорська не припускали скупчень приголосних на початку слова. Слов'янські діалекти, звичайно ж, зберігали скупчення, успадковані від праслов'янської мови, до яких невдовзі (у XII ст.) мали долучитися нові. Але саме в цей період їхньої історії постання повноголосу внеможливлювало появу нових скупчень на початку слова, що неминуче сталося б, якби метатеза застосовувалася до "функціональних дифтонгів", розташованих у середині слова. Пор., наприклад, *корóста* проти пол. *krosta* 'ряботина', болг. *крáста* тощо.

У пізніші часи в українській мові відзначалося ще багато проявів гармонії голосних, наприклад, *богáтий* > *багáтий*, *топéр* > *тепéр*, пор. **топерво** — Іп. літоп. 1114 (див.: 13.8; 35.2в; 39.5; 40.3). Усі вони мали двоскладовий характер. Проте їхня принципова відмінність від того, що відбувалося у випадку повноголосу, полягала в напрямку асиміляції: наступний голосний спричиняв зміну попереднього, тобто застосовувався принцип реґресивного уподібнення. Хоча результати й тут можуть нагадувати тюркську чи угорську гармонію голосних, але принцип дії був зовсім інший. Тому їх важко пояснити посиланням на українсько-тюркські чи українсько-угорські контакти. З випадків проґресивної асиміляції голосних у ранніх українських пам'ятках можна навести хіба що зміни в християнських іменах ***Mefod-*** (з гр. *Μεθόδιος*) і ***Nestor*** (гр. *Νέστωρ*), а саме **Мефед-** (**Мефедьа** — Бер. Hank. XIV ст., **Мефедьꙗ** — Лавриш. Єв. поч. XIV ст., Іп. літоп. 898, а в середньоукраїнський період **Мефедий** — Пом'ян. 1484, відображений також у топонімі **Мехведовщина** — Люстр. Канів 1552) і **Нестеръ** (Іп. літоп. 1170 та деінде), що можуть датуватися ще доісторичними часами (X–початок XI ст.).

У вокалізмі єдина реґресивна зміна, що принаймні у своїх початках може бути віднесена до часів доісторичних, стосується єрів [11]. У деяких словах, насамперед двоскладових, що містили неоднакові єри у двох суміжних складах, існувала тенденція пристосовувати перший єр до другого. Ця зміна повинна датуватися щонайпізніше XI століттям — і не лише з тієї причини, що вона спостерігається в пам'ятках XI–XII ст., але й тому, що тут слабкий єр перекшталтовував сильний, а це було б неможливим приблизно від середини XII ст., коли слабкі єри занепали.

Багато які з цих випадків обмежуються часовими рамцями давньоукраїнської доби:

бьшьѭ 'цілком' (Син. Патер. XI ст.; Жит. Сави XIII ст. тощо) замість **бъшью**, засвідченого в староцерковнослов'янській та давньоукраїнській мовах. Корінь, споріднений із словен. *búhati* 'штовхати', мав ***u***;

дьбрь 'труднопрохідне місце' (Гр. Бог. XI ст., Усп. зб. XII ст., Hank. XIII ст. тощо) замість **дъбрь** (Ізб. 1073 тощо), споріднене з лит. *dubur̃ys* 'западина'. Слово й досі ще вживається в поезії (Шевченко та ін.); пор. також діал. (Хмельницький) *дебр* 'гора, поросла лісом на верхівці';

мьдьленъ 'повільний' (Ізб. 1073, Ізб. 1076, Юр. Єв. 1128, Усп. зб. XII ст., Бес. Єв. Гр XII ст.) замість **мъд-**, споріднене з діал. *мудь* 'неотесаний';

скьрбь 'скорбота'. Слово докладно розглянуто в 3.4;

сьсьць, пізніше **сесьць** 'сосок' (Арх. Єв. 1092, Син. Патер. XI ст., Усп. зб. XII ст., Hank. XIII ст. тощо) замість **съсьць**, спорідненого з *со́ска* 'мізюк' < ***sъsъka***; пор. лот. *sûkt* 'смоктати';

трьсть 'очерет' (Юр. Єв. 1128), зазвичай **тръсть**, звідки й суч. укр. *трости́на*; пор. лит. *trušìs* 'комиш'.

До сьогодні втрималися лише три слова з асимільованим єром:

бе́дрик 'сонечко' (***bьdr-***, як у ***bъždr-*** 'пильніший, чуйніший' — Гр. Бог. XI ст.), пор. ст. ц. сл. **бъдръ**, лит. *budrùs*;

де́нце́ здрібн. (***dъnьce***, пор. **дьно** Панд. XI ст., Усп. зб. XII ст., Хіл. XIII ст. тощо), також *де́на* ном. мн., *ден* ґен. мн. від *дно*; діал. (бук.) *поде́ня* 'низ стосу'; *задина́ти* 'вставляти дно' теж може вказувати на **ь**; сер. укр. *безденни* ном. мн. (Сковор. 1785). Пор. лит. *dubùs* 'глибокий';

тонки́й — давн. укр. **тьнъкъ** (Панд. XI ст., Бес. Єв. Гр XII ст., Златостр. XII ст. тощо); пор. пол. *cienki* < ***tьn-***, давн. врх. нім. *dunni*.

---

[11] Окрім слів *дя́дя* (первісно, мабуть, 'батько') та *ня́ня* (первісно, мабуть, 'мати'). Вони напевне мають ті самі корені, що й **дѣдъ** > *дід* та *не́ня* відповідно (пор. болг. *не́ня* 'материна сестра', серб.-хорв. *ně́na* 'мати'), і суфікс сер. роду ***-ę*** > ***'a*** з відтінком здрібнілості. Голосний у корені уподібнився до голосного в суфіксі, пізніше змінився також рід. Ці слова становлять, одначе, особливий випадок, бо постали в дитячій мові з притаманною їй специфікою.

Ці асимілятивні зміни аж ніяк не були всеохопними, про що свідчать такі приклади, як *вош(а)*, *пес*, *лікоть*, *кров* із **въшь**, **пьсъ**, **локъть**, **кръвь** тощо. Чому декотрі слова зазнали таких змін, а інші ні, сказати важко. Можливо, асиміляція легше поширювалася на слова з меншою частотою вживання. Цим можна було б пояснити, чому в наведеному списку є кілька церковнослов'янських слів і чому так багато з-поміж них не збереглися. Проте прикметник **тънъкъ** ледве чи належав до групи маловживаних слів.

В усякому разі годі заперечити, що тяжіння до двоскладової гармонії голосних, нехай слабке, виявлялося у словах, де стояли поряд два склади з єрами [12].

Засаді асиміляції суперечила зміна кореневого єра в прикметнику **рьдръ** 'червоний' (Ізб. 1073, Георг. Ам. XIV ст. тощо) замість **ръдръ**, спорідненого з іменником *руда́*; пор. давн. укр. **ръжа**, лит. *rùdas* 'червоно-брунатний, рудий'.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Лавровский П. «О русском полногласии». *Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики* 5: 13. СПб., 1861.
2. Лавровский П. «Замечание о полногласии». *Известия* Имп. АН по отделению русского языка и словесности 8, 1859.
3. Потебня А. «К истории звуков русского языка: 7. Первое полногласие (оро = ра и под.)». *ФЗ* 15, 1876.
4. Jagić V. «Über einige Erscheinungen des slavischen Vokalismus». *ASPh* 1, 1876 (сс. 386–411).
5. Соболевский А. «Одно из редких явлений славянской фонетики». *ЖМНП* 290 (1893, 11).
6. Torbiörnsson T. *Die gemeinslavische Liquidametathese* 1–2. Uppsala, 1901–1903 (Uppsala Universitets årsskrift 1902, 1904).
7. Torbiörnsson T. «Antikritische Bemerkungen zur slavischen Metathesenfrage». *BB* 30, 1906.

---

[12] На пізньому етапі розвитку праслов'янської мови існувала тенденція до взаємного пристосування кореневого та суфіксального голосного в іменниках чол. роду з суфіксами типу V + *t* (здебільшого на позначення особливих згуків і/або дій, що супроводжувалися такими згуками). Це стосувалося голосних **ь**, **ъ**, **о** та **е**. Давньоукраїнська мова успадкувала (або перейняла зі староцерковнослов'янської) чимало таких слів, наприклад, **скрьжьтъ** проти **ръпътъ**, **тъпътъ** проти **клопотъ** 'гуркіт', **грохотъ** 'регіт', **лопотъ** 'лепет' проти **свепетъ** 'дикий мед' (ст. ц. сл.), **трепетъ** тощо. Однак цей прояв гармонії голосних спостерігався нерегулярно; пор., наприклад, **шьпътъ**, **клекътъ** ~ **клекотъ** тощо. Він навряд чи діяв активно в давньоукраїнський період.

8. Шахматов А. «К истории звуков русского языка». *ИОРЯС* 7, 1902; 8, 1903.

9. Brückner A. «Zur slavischen Metathesenfrage». *KZ* 42, 1909.

10. Brückner A. «Vollaut und anderes (Methodologisches, 2)». *ZSPh* 9, 1932.

11. Ekblom R. *Zur Entwicklung der Liquidaverbindungen im Slavischen* 1–2. Uppsala; Leipzig, 1927–1928 (Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala 24: 9, 25: 4).

12. Ekblom R. «Die ostslavische Pleophonie». *ZSPh* 24, 1956.

13. Lehr-Spławiński T. «O mieszaniu prasłowiańskich połączeń *telt* z *tolt* w językach północno-słowiańskich, przyczynek do dialektologii prasłowiańskiej». *PF* 15: 2, 1931.

14. Lehr-Spławiński T. «O tzw. przestawce płynnych w językach słowiańskich». *RS* 10, 1931 (Обидві статті передруковано у вид.: Lehr-Spławiński T. *Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego*. Warszawa, 1957).

15. Розов В. «Еще о формулах *tort, tolt, tert, telt*». *Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929*. Sv. II. Praha, 1932.

16. Ковалик І. «Слово **треба** в українських говірках і літературній мові». *НЗ* Львівського університету 7, 1948.

17. Peciar Š. «Kritický prehľad prác o tzv. metatéze likvíd». *JaSb* 5, 1951.

18. Sørensen H. C. «Die sogenannte Liquidametathese im Slavischen». *Acta linguistica* 7: 1, 1952.

19. Jakobson R. «On Slavic Diphthongs Ending in a Liquid». *Word* 8: 4, 1952 (Передрук у вид.: Jakobson R. *Selected Writings* 1. The Hague, 1952).

20. Matthews W. K. «The Phonetic Basis of Pleophony in East Slavonic». *SEER* 36, 1957–1958.

21. Stieber Z. «Z fonetyki historycznej dialektu Łemków» 3. *SFPS* 3, 1958 (Передрук у вид.: Stieber Z. *Świat językowy Słowian*. Warszawa, 1974).

22. Латта В. «Полногласие в украинских говорах Восточной Словакии». *SFFUK* 10, 1958.

23. Латта В. «Отражение восточнославянских рефлексов некоторых общеславянских фонетических групп в украинских говорах Восточной Словакии» 1. *SFFUK* 13, 1962.

24. Swoboda V. «Infinitives of the Type CS **terti* / *tьrti* in Slavic». *Annals* 8, 1960.

25. Petrovici E. «Toponimice slave de est pe teritoriul Republicii Populare Române, II. Toponimice cu polnoglasie». *RmSl* 6, 1962.

26. Кандаурова Т. «О случаях параллельного употребления неполногласных и полногласных слов-вариантов в памятниках XI–XIV вв.» *Русская историческая лексикология*. М., 1968.

27. Рот А. «Древнерусские элементы в лексике венгерского языка и вопросы абсолютной хронологии фонетических изменений в восточнославянском языковом ареале». *Slavica* 8. Debrecen, 1968.

28. Schelesniker H. «Die 'Vokallängung' in den urslavischen Lautverbindungen *(*t*)*art*, *(*t*)*alt*». *WSl* 14, 1967/1968.

29. Feldstein R. «Another Look at Slavic Liquid Diphthongs». *Lingua* 38, 1976.

7. ПЕРЕБУДОВА ПРОСОДИЧНОЇ СИСТЕМИ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Якісна диференціація голосних у VIII–першій половині IX ст. спричинилася до розщеплення системи голосних (яка перед тим була єдиною, ґрунтуючись, серед іншого, на протиставленні за часокількістю) на дві досить автономні підсистеми: коротких голосних і довгих голосних. Часокількість і надалі існувала, проте опозицій на її базі не було (див. 5.7). Як наслідок, часокількість для голосних стала надлишковою, а перекшталтування просодичної системи (схарактеризованої у 2.5) — неминучим.

Зреконструювати це перекшталтування в усіх подробицях неможливо, бо писемних свідчень бракує не лише для доісторичних часів,

а й для цілого давньоукраїнського періоду: аж до XVI ст. українських пам'яток, де позначався б наголос, просто не існує. Однак основні стадії еволюції можна відтворити гіпотетично, цебто на підставі порівняння з іншими слов'янськими, а частково також і з суміжними неслов'янськими мовами, беручи до уваги й сучасне українське діалектне тло вкупі з даними найперших пам'яток, де наголос позначено.

2. ПРОБЛЕМА НОВОГО АКУТА В ПРОТОУКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

Діалекти праслов'янської мови на етапі її розпаду (до них належали й протоукраїнські) реаґували на зміни просодичної рівноваги в межах слова відтягненням наголосу з його старого місця на попередній склад. Було три основні типи таких змін: *1)* утрата ***j*** після приголосного (шляхом злиття з ним; див. 3.7–9); *2)* долучення до слова ще одного складу; *3)* втрата наголошуваності єрів.

1. Наслідки втрати ***j*** після приголосних для просодії найнаочніше виявляються в іменниках жін. роду, що мали суфікс ***j***, і у формах теперішнього часу дієслів третього класу.

В іменниках жіночого роду, що мали суфікс ***j***[1], діяло відтягнення наголосу — звісно, лише в тих словах і формах, що мали його на закінченні, тобто характеризувалися циркумфлексовою інтонацією на голосному кореня або коротким кореневим голосним. Іменники з акутовою інтонацією на кореневому голосному мали й наголос на корені, що зберігав своє місце. За приклади можуть правити слова *сторóжа* — пор. *стóрож*, *кýпля* — пор. *купúти*, *нóша* — пор. *носúти* (зі ****st₀argj₀ā́***, ****kū₂pj₀ā́***, ****n₀asj₀ā́***; для останнього — пор. лит. *našà* 'надходження' з наголосом на закінченні). Інші приклади: *нýжа*, *пýща*, *огорóжа*, *калю́жа*, *гýща*, *бýря*, *сáжа*, *вéрша*, *вóля*, *дóля*, *тóня*, *стéля*, *тéща* тощо. Є й кілька винятків, але вони не обмежуються географічно лише українською територією: *душá*, *земля́*, *межá*. Ці слова долучилися до широко розповсюдженого типу *водá* : *вóду*, що був постав за законом Фортунатова.

В іменниках чоловічого роду, що мали перед закінченням ***j***, утрачений через злиття з попереднім приголосним, нині спостерігається здебільшого наголос на закінченні в усіх непрямих відмінках: *борщ* : *борщý*, *дощ* : *дощý*, *ключ* : *ключá*, *кінь* : *коня́*, **корáбль** (суч. укр.

[1] У сучасній українській мові цей суфікс, що геть утратив продуктивність, можна вичленувати тільки після голосних, наприклад, у словах *згрáя*, *надíя*. Після приголосних про первісну присутність ***j*** свідчать лише їх чергування, наприклад, *прядý* : *пря́жа*.

корабе́ль) : *корабля́*, *лящ* : *лящá*, *меч* : *мечá*, *м'яч* : *м'ячá*, *ніж* : *ножá*, *плащ* : *плащá*, *плющ* : *плющá*, *сич* : *сичá*, *уж* : *ужá*, *хрущ* : *хрущá* тощо. Походження цього наголосу неясне. Можливо, у словах із єром у кінцевому складі в ном. і ак. одн. втрата ***j*** спричинила пересув наголосу з кореневого складу на закінчення. Пізніше, коли єри втратили наголошуваність (див. нижче § 3), наголос знову відтягнуто на корінь у ном. і ак. одн., але в інших відмінках він залишився на закінченні.

У випадку дієслів третього класу втрата ***j*** призвела до очікуваних наслідків, тобто до відтягнення наголосу на попередній склад — за винятком 1 ос. одн., де наголос падав на закінчення (за законом Фортунатова), представлене довгим дифтонгом (-***ō***N, пізніше -***ǫ***), що не піддався такому відтягненню. Пор. суч. укр. *в'яжу́* : *в'я́же*, *колю́* : *ко́ле*, *мелю́* : *ме́ле* тощо. Ще за доісторичних часів ця модель поширилася на численні дієслова четвертого класу: *люблю́* : *лю́биш*, *молочу́* : *моло́тиш*, *прошу́* : *про́сиш* тощо.

Суфікс ***j*** уживався також для творення вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників: ст. ц. сл. **драгъ : драже**. Втрата ***j*** і тут спричинила зміщення наголосу. Хоча цей різновид ступенювання пізніше зник в українській мові, сліди первісного зміщення наголосу ще й досі віднаходяться у випадках на кшталт *молоди́й* : *моло́дший*, дарма що ***j*** не брав участі в утворенні форм вищого ступеня такого типу.

2. Долучення до слова одного чи двох складів характеризувало т. зв. займенникову відміну прикметників. Займенникові форми прикметників утворювалися додаванням відповідної форми вказівного займенника ****jь*** (на позначення семантичної окресленості) до первісних форм прикметників, які морфологічною відміною не відрізнялися від іменників, наприклад, ***mǫdrъ***, ***mǫdrā*** жін. рід, ***mǫdro*** сер. рід, ***mǫdrā*** ґен. одн. чол. і сер. родів, ***mǫdrȳ*** ґен. одн. жін. роду тощо — іменникові форми; ***mǫdrъjь***, ***mǫdrājā***, ***mǫdroje***, ***mǫdrājego***, ***mǫdryjejě̄*** тощо — відповідні займенникові (складені) форми.

Реакція на долучення додаткового складу (або двох) до кінця слова була різною й залежала від первісного місця наголосу та просодичних характеристик кореня. Наголошені кореневі голосні за акутової інтонації здебільшого зберігали в протоукраїнських діалектах свою наголошеність: *здоро́вий*, *чи́стий*, *хи́трий* тощо. Лише декілька поодиноких прикметників цього типу, зазнавши впливу прикметників іншого типу (з циркумфлексовою інтонацією), перейшли до групи з наголосом на закінченні: *стари́й*, *мали́й* (обидва, можливо, під впливом прикметника *молоди́й*). Це зміщення спостерігається також у білоруській та сербсько-хорватській мовах: білор. *здаро́вы* проти *стары́*, *малы́*; серб.-хорв. *zdȑāvī* проти *stârī*, *mâlī*.

Можна припустити, що наголос із кореневих голосних із циркумфлексовою інтонацією просунувся був на закінчення; в однині прикметників чоловічого роду після втрати наголошуваності єрами він повернувся на корінь. У жіночому роді кореневі голосні за циркумфлексової інтонації не могли бути наголошеними, згідно з законом Фортунатова, тож наголос лишався на закінченні й після постання займенникових форм. Таким чином, у різних формах займенникових прикметників спостерігався неоднаковий наголос:

krˈȋvъ + jь > *krȋvˈъjь > *krˈivъjь

krȋvˈā + jā > *krȋvˈājā > krivája

Ця розбіжність у місці наголосу пізніше (мабуть, уже в історичний період) була усунена поширенням одного з двох наголосів на всі форми. У сучасній українській мові прикметники в межах парадигми відмінювання мають нерухомий наголос. Тому в сучасній українській мові частина прикметників має наголошений корінь, як у чол. роді (*го́рдий, му́дрий, лю́тий, п'я́тий, ти́хий, соло́ний*), а інші — наголошене закінчення, як у жін. роді (*криви́й, крути́й, дороги́й, бліди́й, черстви́й, тверди́й, сліпи́й, молоди́й, тупи́й, глухи́й, туги́й, лихи́й, густи́й, святи́й*); декілька прикметників і досі виявляють хитання: *ці́лий ~ ціли́й, лі́вий* проти півн. укр. діал. *ліви́й* (так, наприклад, у житомирській грамоті 1458 р.)[2]. Те саме стосується прикметників, що мали в корені короткий голосний. Незалежно від їхньої реакції на постання займенникових форм, у сучасній українській мові вони теж поділені на групи: з наголосом на корені (*про́стий, бо́сий, те́плий*) або на закінченні (*нови́й, плохи́й*), причому в усіх середньоукраїнських та сучасних українських діалектах спостерігаються хитання.

В українських прикметниках з первісним наголосом на закінченні, яких налічується небагато, відтягнений наголос (тобто наголос на корені) охопив усі форми: *бі́лий, жо́втий, чо́рний, на́глий, мо́крий, го́стрий, до́брий, шо́стий, сьо́мий* тощо. Однак це є результатом пізніших уодностайнень. Дані інших слов'янських мов радше наштовхують на думку, що прикметники цього типу мали наголос на закінченні.

Можна припустити, що хитання в попередні часи були численнішими і кількість їх зменшувалася ступнево. Як уже згадувалося, по давньоукраїнськім періодові не лишилося пам'яток, де зазначався б наголос, але навіть у середньоукраїнських пам'ятках (кін. XVI–поч. XVIII ст.) місце наголосу в прикметниках є менш стабільне.

---

[2] Наголос у грамоті не позначено, але ѣ з'являється лише під наголосом. Отже, написання **по левꙋ** вказує на ненаголошену вимову кореня.

Далі трапляються, приміром, форми на кшталт **блѣ́дий** (Dictionarium 1649[3]), **цѣлы́й** (Кл. Остр. 1599, Мел. Смотр. 1619), **дрѹгі́й** (Ст. Зиз. 1596, Ґал. 1663; але **дрѹ́гий** — Кл. Остр. 1599, Транкв.-Ст. 1618, Саков. 1622, Копист. 1624, Полт. 1679), **и́ний** 'інший' (Транкв.-Ст. 1618), **ма́лий** (Кл. Остр. 1599, Снят. 1604; але **малы́й** як у цих же двох пам'ятках, так і в Ἀδελφότης 1591, Ст. Зиз. 1596, Vмнологі́а 1630, Ґал. 1663, Вірші Кл. Зин. 1690, Ів. Макс. 1708), **мертвы́й** і **ме́ртвий** (Волков. 1631), **но́вий** (передмова Йосипа Кириловича до Київського Псалтиря 1624 р., Dictionarium 1649, Ґал. 1663; Копист. 1623 і Εὐώδια 1641 мають як **но́вий**, так і **новы́й**, натомість **новы́й** представлено в Ст. Зиз. 1596, Кл. Остр. 1599, Снят. 1604, Дерн. бл. 1700), **пло́хий** (Кл. Остр. 1598), **ста́ры(й)** (Памва Бер. 1623, Dictionarium 1649, Ґал. 1663; проти **стары́й** у Радив. 1671), **тве́рдий** (Ґал. 1663; проти **тверды́й** у Супр. слов. 1722); відносна стабільність переважала в кореневому наголошуванні прикметника **про́стий** (Ἀδελφότης 1591, Кл. Остр. 1599, Копист. 1616, Транкв.-Ст. 1618, Мел. Смотр. 1619, Ґал. 1663) і числівників **ше́стий**, **се́(д)мий**, **о́смий** (Лавр. Зиз. 1596, Копист. 1616 і 1624, Транкв.-Ст. 1618, Мел. Смотр. 1619). За Веселовською, подвійне наголошування відзначалося також у прикметниках **грѹ́бы́й**, **ліві́й**, **ні́мы́й**, **пѹ́сты́й**, **хро́мы́й**, **сла́бы́й**, **тѣ́сны́й**.

Імовірно, це розмаїття було уґрунтоване в місцевих відмінностях, але встановити їх важко, адже літературний твір не мусить відбивати виключно мову певної місцевості, легко сприймаючи впливи зусібіч; окрім того, невідомо, звідки декотрі з авторів походили. Однак, узагальнюючи, можна дійти враження, що автори з Західної України більше наголошували закінчення, а київські та чернігівські надавали перевагу наголосові на корені. У цьому контексті варто зазначити, що в наші часи в найзахідніших говірках ще й досі наголошується закінчення тих прикметників, які мали циркумфлексову інтонацію або короткий голосний у корені. Такі форми не мають поширення в жодному з центральних діалектів, і наголошеність закінчення виводиться лише на підставі міжслов'янського зіставлення: *мудры́й*, *тіхы́й*, *теплы́й*, *чісты́й* на захід від вододілу між Пчолинкою та Виравою, причому форма *чісты́й* сягає Виравки (у Словаччині). Щоправда, залишається сумнівним, чи можна з цього зробити висновок, що західноукраїнські говірки тяжіли до наголосу на закінченні (тобто — з походження — наголосу прикметників жін. роду) в усіх парадигмах, де були по-різному наголошувані форми.

3. Єри втратили наголошуваність невдовзі після свого постання. Найчастіше наголос пересувався на попередній склад: ***kon'ˈь > kˈon'ь***, ***bykˈъ >***

[3] Ці приклади подано в спрощеному написанні й усі в ном. одн. чол. роду незалежно від їхнього відмінка, роду й числа в цитованій пам'ятці.

bˈykъ. З єрів у початкових складах слів наголос пересувався на наступний склад: ***kˈъnęзь** (первісний наголос на початковому складі випливає з германського походження цього слова) > ***kъnˈęзь*** 'князь'[4]. Однак через склад наголос не перестрибував. Тому, коли поряд стояли два склади з єрами, наголос відтягувався на перший єр, який його й зберігав: ***konьcˈь*** > ***konˈьcь***; пор. суч. укр. *кінéць* : *кінця́*. Початковий наголошений єр, якщо за ним у наступному складі йшов іще один єр, і так само єри в акцентуально незалежних односкладових словах (цебто не в енклітиках чи проклітиках) свій наголос зберігали: ***sˈъgъnǫtъ***, ***nъ*** не зазнали жодних ізсувів наголосу; пор. суч. укр. *зі́гнутий*, діал. *но* 'але'.

Випадки на кшталт *князь* (із просуненням наголосу), *зі́гнутий* та *но* (зі збереженням наголосу) існують в обмеженій кількості. Отже, найтиповішим явищем, що виникло внаслідок утрати наголошуваності єрами, було відтягнення наголосу. У сучасній українській мові це є надто очевидним у повноголосих формах із рухомим наголосом типу *стóрону* ак. одн. (первісне місце наголосу): *сторона́* (вторинний наголос на закінченні за законом Фортунатова) проти *сторі́н* ґен. мн., де наголос у порівнянні з двома попередніми позиціями є пізнішим.

Зсув наголосу через утрату наголошуваності єрами належав до того самого часового проміжку, що й попередньо описані два зсуви; всі вони заторкували насамперед довгі голосні з циркумфлексовою інтонацією та короткі голосні. Побічним наслідком ізсуву наголосу в усіх трьох випадках було ще й подовження новонаголошених голосних. У такий спосіб збільшилося число довгих голосних під наголосом і коротких голосних без наголосу, особливо в складах, що йшли відразу після наголошеного складу, — і це торувало шлях неминучому ототожненню довготи та наголосу в протоукраїнських діалектах. У попередніх уступах ці просодичні зміни потрактовано як ізсуви наголосу лише з огляду на те, що в сучасній українській мові релевантною ознакою є наголос, а довгота автоматично його супроводжує. Однак у протоукраїнських діалектах такого сполучення цих двох ознак не було досягнуто, часокількість голосних від наголосу не залежала, а найімовірнішим безпосереднім наслідком утрати наголосу певним складом було радше подовження голосного в суміжному складі; проте, оскільки при цьому подовженні також був присутній наголос, у висліді зміцнювався

---

[4] Наголошуваність єрів у кінцевих складах можна легко зреконструювати не лише за допомогою міжмовного зіставлення, а й на самому українському матеріалі. Прикінцевий наголос виявляє себе як наголос на закінченні в інших формах тієї самої парадигми. Пор. суч. укр. *коня́*, *бика́*; *коне́ві*, *бикóві* тощо проти *кня́зеві* тощо.

зв'язок між ними. У майбутньому мала наступити лише переоцінка їхньої відносної ваги: наголос став ознакою релевантною, а довгота — супровідною.

Описані три просодичні зміни протоукраїнськими діалектами не обмежувалися. Фактично вони представлені в усіх тогочасних слов'янських діалектах, і їхні наслідки можна помітити в усіх слов'янських мовах пізнішої доби. Найбільш подібною була ситуація в діалектах протобілоруських, далі йшли проторосійські, які хоч і розвивалися в тому самому загальному напрямі, але виявляли одну істотну відмінність: у багатьох діалектах російської мови (т. зв. леківського типу — від назви села Лека на південний схід від Москви, де ця риса була вперше відзначена) короткі голосні, на які відтягувався наголос, зазнали якісної зміни ***о*** в ***ω*** (умовне позначення звуків ***ȯ***, ***оṷ*** тощо — в залежності від конкретного діалекту). В інших тогочасних слов'янських діалектах, зокрема протопольських, протословацьких, проточеських і більшості протосербських і протохорватських, на початковій стадії відтягнення наголосу давало той самий результат, що й у протоукраїнських діалектах, — подовження й наголошення дотичного голосного; однак у подальшому вони надали релевантності цій новій довготі, що призводило до обмеження свободи розташування наголосу (сербсько-хорватська мова) або до евентуальної втрати наголосом статусу фонематичної категорії (словацька, чеська, польська мови). У відносно невеликій південно-західній частині слов'янського мовного ареалу (представленій нині словенською мовою та деякими сербсько-хорватськими говірками, головно чакавськими та східнославонськими між Савою та Дравою) новонаголошені голосні розвинули особливу інтонацію, умовно називану терміном "новий акут", що часто вживається не лише на позначення самої інтонації, а й цілої сукупності просодичних рис, які виникли в процесі розпаду праслов'янської мови (у цьому параграфі вони розглядаються стосовно української мови). Саме в цьому широкому розумінні часто говорять про новий акут в українській мові. Такий ужиток є виправданий, коли не забувати, що ґрунтується він на сутій умовності. Немає геть ніяких ознак того, щоб в українській мові за описаних тут умов виникла яка-небудь особлива інтонація. Коли йдеться про українську мову, цей термін уживається за традицією, без будь-якої реальної вмотивованості. За якесь виправдання тут може правити лише та обставина, що в повноголосих сполуках розташування наголосу в випадку нового акута є точно те саме, як і за (старої) акутової інтонації: *сторóжа* як *дорóга*, *голíв* як *порóд* ґен. мн.

*** Саме приклади останнього типу (ґен. мн.) були використані, щоб довести факт виникнення в протоукраїнських діалектах нової інтонації такого ж ґатунку, як і в інших слов'янських діалектах (Булаховський). Це означало б, що термін "новий акут" застосовується до протоукра-

інських діалектів не умовно, а в буквальному розумінні. Подальше розроблення цієї ідеї (як я суґерував у «Передісторії слов'янських мов») вимагало б такого перебігу думки: в українській мові ***o*** в повноголосих складах звичайно не чергується з ***i*** — якщо походить зі сполуки C_o***a***SC, що мала чи то акутову (*моро́з*), чи то циркумфлексову (*хо́лод*) інтонацію. Однак ***i***, посталий з ***o*** або ***e***, в певних випадках трапляється в повноголосих сполуках, що мали новий акут. Було висловлено думку, що виокремлення таких випадків уможливило б відтворення відносної хронології змін, які разом складають сукупність просодичних процесів, відому як постання нового акута. Ця хронологічна послідовність має такий вигляд:

1-ша стадія — випадки наявності ***j***, згодом утраченого, за відсутності єра: іменники типу *сторо́жа*, дієслова з формами теп. часу типу *поло́ще* в 3 ос. одн.;

2-га стадія — випадки наявності і ***j***, і єра, згодом утрачених, та випадки, коли новий акут постав як реакція на подовження слова: іменники з односкладовою основою, займенникові форми прикметників: *коро́ль*, *соло́ний*;

3-тя стадія — випадки наявності єрів, але зазвичай без ***j***: ґен. мн. іменників та дієприкметники мин. часу чол. роду на ***-l***: *голі́в*, *волі́к* (від *волокти́*), *despíг* (від *берегти́*).

З цих прикладів випливає, що звук ***i*** розвинувся саме в третьому випадкові. Стверджують, що ці три стадії мають своє відбиття в словенській мові, а точніше в словенських діалектах Нижньої Карінтії, — з тією відмінністю, що тут через відсутність повноголосих сполук їх можна відстежити в первісних коротких ***o*** та ***e***. Якщо в літературній словенській мові відкриті ***o***, ***e*** протиставляються закритим ***ọ***, ***ẹ***, зазначені діалекти замість ***ọ*** та ***ẹ*** мають по два звуки, звичайно позначувані символами ***ọ***, ***ẹ*** та ***ǫ***, ***ę***: перша пара звучить приблизно як [$ọ_u$], [$ẹ_i$], а друга — як [$_uo$], [$_ie$]. Ці діалекти мають у словах і словоформах, що постали на першій стадії, ***ọ***, ***ẹ*** (***vǫ́lja*** 'воля', ***tǫ́ne*** 'тоне'), на другій стадії — ***o***, ***e*** (***nȍž*** 'ніж', ***dóbri*** 'добрий'), на третій — ***ọ***, ***ẹ*** (***nọg*** 'ніг', ***tẹ́kel*** 'тік'). Для української мови перша та друга стадії не розрізняються.

Таким чином, подібність між українською та словенською мовами вбачалася в інтонаційній зміні та схожій (хоча не однаковій) хронологічній послідовності стадій, що останньою з них була третя. Дарма що ця гіпотеза приваблює можливістю встановлення паралелей між такими двома віддаленими мовами, як українська та словенська, насправді вона являє собою не що інше, як "оману порівняльного мовознавства" (Курилович). В українській мові повноголосі сполуки з ***i*** до кінця XVII ст. не вживалися; крім того, вони аж ніяк не обмежуються випадками нового акута, бувши результатом морфологічних уодностайнень у чергуванні ***o*** : ***i***. Якщо вони найчастіше трапляються там, де втрачено єри, причина полягає в тім, що в таких випадках пересічно спостерігається чергування ***o*** : ***i***. В українській мові немає щонайменших ознак переходу від циркумфлексової інтонації (та короткості) до нового акута. Детальніше це питання розглянуто в 45.8.

3. ПРОБЛЕМА ПОЗИЦІЙНОГО СКОРОЧЕННЯ ДОВГИХ ГОЛОСНИХ

Якщо протопольські, протословацькі й проточеські діалекти, зазнавши на початковій стадії тих самих просодичних змін, що й діалекти протоукраїнські, все ж не підпорядкували часокількість наголосові, це зумовлено двома особливостями еволюції їхніх просодичних систем. У них було наново впроваджено довгі ***о*** та ***е*** внаслідок стягнення (див. 7.4) та короткі ***і***, ***и***, ***у***, ***ě***, ***а***, ***ę***, ***ǫ*** внаслідок позиційного скорочення. Водночас для кожного голосного (можливо, за винятком єрів) відновлено кількісне протиставлення, яке знову стало вирішальним. Через це, як відзначено в 7.2, наголос утратив фонематичну релевантність і ступнево зник як фонематичне явище (фіксований наголос на початковому складі в словацькій і чеській мовах, на передостанньому в польській). У цих діалектах праслов'янської мови на етапі її розпаду довгота скорочувалася, якщо поминути дрібні деталі, насамперед у позиції наприкінці слова, за циркумфлексової інтонації під наголосом та в переднаголошеному складі у двоскладових словах, а також перед переднаголошеним складом та після наголошеного складу в багатоскладових словах.

Майже немає фактичного матеріалу, який би дозволив з'ясувати, чи в протоукраїнських діалектах такі позиційні скорочення теж мали місце. Давньоукраїнських пам'яток із зазначенням просодичних рис, на жаль, не існує, а тому скористатися можна лише свідченнями сусідніх мов, що запозичили українські слова. Аналогічний метод досить добре спрацьовує для російської мови й частково для білоруської. Є чимало слів, запозичених із проторосійських діалектів до фінської мови (та інших фінно-угорських), а також із проторосійських і частково з протобілоруських діалектів до балтицьких мов (лотиської та литовської). Усі ці неслов'янські мови чутливо сприймали часокількість голосних. Аналіз дистрибуції довготи в тих словах, які вони запозичили з російської та білоруської, виявляє два хронологічні шари: у старшому довгота з'являється там, де вона була в праслов'янській мові, у новішому вона відбиває російський і білоруський наголос. Немає фактів, які свідчили б про існування проміжного шару, тобто стадії позиційних скорочень. Можна з певністю виснувати, що російська та білоруська мови такої стадії не проходили.

Протоукраїнські діалекти не перебували в інтенсивному контакті й не межували з неслов'янськими мовами, де діяло б розрізнення голосних за часокількістю (крім угорської). Тогочасна грецька мова такого розрізнення не знала; тюркські мови, суміжні зі слов'янськими, могли його мати чи не мати, але самі вони або зовсім не збереглися (печенізька), або — у випадку половців — їхні досить скупі пам'ятки не передають довготи адекватно, не кажучи вже про таку "розкіш", як відтворення запозичень з української (якщо такі були). Ситуація з угорською мовою — зовсім інша. Це мова жива, і її еволюція впродовж століть відбивається

в численних пам'ятках. Однак вона перебуває в середині слов'янського ареалу й межує не лише з українською мовою, а й зі словацькою, словенською, сербсько-хорватською й частково болгарською. Коли в ній робиться розрізнення між довгими та короткими голосними у словах слов'янського походження, ймовірність їх запозичення з однієї з цих мов є більша, ніж імовірність їх запозичення з української, що її контакти з угорською були марґінальні й значно вужчі за масштабом у порівнянні зі словацькою, словенською чи сербсько-хорватською. Наприклад, уважається, що угорська мова втратила довготу наприкінці слова (яка була постала з дифтонгів *-aγ*, *-eγ*) в XI ст. під слов'янським впливом (фон Фаркаш), але в жоден спосіб незмога встановити, чи в цьому впливі була й українська пайка. Крім того, відтворенню слов'янської довготи в угорській мові бракує консеквентності. Наприклад, угорська мова має довготу в слові *eszkába*, де її ніколи не було в мовах слов'янських (пор. укр. *скобá*).

Отже, замість використання історичних даних задля кращого розуміння сучасного стану, в цьому разі випадає вдатися до протилежного підходу, тобто реконструювати минуле, виходячи з теперішнього. Природним видається такий напрямок міркувань: оскільки часокількісна опозиція в українському вокалізмі не була відновлена, слід гадати, що не існувало вагомих чинників, які діяли б на її користь. Іншими словами, оскільки усунення всіх слідів первісної часокількості голосних в українській мові є ще радикальнішим, ніж навіть у російській, можна припустити, що протоукраїнські діалекти не знали тих позиційних скорочень довгих голосних, які дозволили словацькій, чеській і до XVI ст. також польській мові зберегти фонематичну вартість часокількості у своїх системах вокалізму. Вірогідність такого висновку є відносно більша, хоча не вільно забувати, що ґрунтується він лише на бракові доказів протилежного.

А втім, дрібка таких доказів, можливо, все-таки є. Йдеться про специфічне потрактування *ě* в непрямих відмінках слів **тѣло**, **дѣло** та **сѣмѧ** в історичних пам'ятках української мови й почасти в сучасних діалектах. Староцерковнослов'янська мова має **ѣ** в усіх формах цих слів. Не дивно, отже, що вони віднаходяться також і в давньоукраїнських пам'ятках. Але навіть найдавніша з них, Гр. Бог. XI ст., поряд із численними випадками вживання **ѣ** один раз має **телєсє** з **є**. Син. Патер. XI ст., Кир. Єрус. XI ст. і Мст. Єв. 1117 містять форми з **ѣ**, однак Ізб. 1073 має **телєси** й навіть запроваджує **є** в прислівник **телєсьно**; в Ізб. 1076 подибуємо **телєси** (двічі), але **тѣлєсьныи**; в Арх. Єв. 1092 **телєса** й **тѣлєса** плутаються; в Усп. зб. XII ст. перша рука має **є**, а друга **ѣ**, при цьому переважає форма **дѣлєса**, але один раз трапляється **делєса**; в Хр. Ап. XII ст., як і в Acta PT XII ст., виступають форми з **ѣ**; Златостр. XII ст. має **тѣлєса** й **телєса**. Відтоді й надалі як у трискладових іменникових формах, так і в прикметникових уживається вже виключно **є**. Зокрема, його знаходимо у Виґолекс. XII ст., Студ. XII ст., Єв. Євс. 1283, Гал. Єв. 1288, Жит. Сави XIII ст., Город. Єв. XIII ст.,

Hank. XIII ст. (з кількома випадками вживання **ѣ**), Сл. Єфр. Сир. 1284, Путн. Єв. XIII ст., Холм. Єв. XIII ст., Панд. 1307, Єв. Верк. до 1350, Кам.-Буз. Єв. 1411, Сл. Єфр. Сир. 1492. У грамоті, писаній латинкою 1441 р., подибуємо *e* в імені *Hrinkone Theleszek*. Іп. літоп. має такі форми в записах за 1093, 1115, 1146, 1190 рр.; там-таки бачимо **семена** проти **сѣмени** (986) — і те саме в Hank. XIII ст. та Хіл. XIII ст. (**бе-семене**); Хіл. XIII ст. також має **делесъ** ґен. мн. Ця практика тривала впродовж XVI–XVII ст.: Йос. Фл. XVI ст., Крех. Ап. 1572, Острозька Біблія 1581, Ἀδελφότης 1591, Ст. Зиз. 1596, Кл. Остр. 1598 і 1599, Назир. кін. XVI ст., Літк. Єв. 1600, Ів. Виш. 1600, Памва Бер. 1616, Часослов 1616, Транкв.-Ст. 1618, Агап. 1628, Київ. мол. 1641, Славин. 1642, Εὐώδια 1642, Ів. Уж. 1643, Dictionarium 1649, Ґал. 1663, Радив. 1671, Покр. записи 1679, 1695, Пирят. 1686 і 1691, Rutka 1694, Ключ 1695, Андр. 1701, Няґ. 1758. Л. Зизаній у своїй граматиці (1596 р.) узаконював цей ужиток: “**се ѣ оу нѣки(х) вълмѣсто є приє(м)лє(т)сѧ, егдá тѣлéснъї глаголю(т) вълмѣсто телéснъї ... и прочаѧ нелѣ́по же є̂сть и(х) оупотребле́нїє**”. Лише наприкінці XVII–на початку XVIII ст. почалося штучне повернення **ѣ** до писемної мови під впливом російської редакції церковнослов’янської мови: Ів. Вел. 1680 подає **тѣлеси**, але **телеснүю**, Ів. Макс. 1708 — **тѣлеси** й знову ж таки **телеснима**, у Лис. Тр. 1734 уживаються форми **тѣлесная** й **телеснүю**.

За винятком деяких давніх новгородських пам’яток, ці форми з **е** є суто українськими. Вони не можуть бути пояснені ні церковнослов’янськими чергуваннями (Соболевський), ні асиміляцією (Шимановський). Найприродніше було б убачати у формах із **е** позиційне скорочення, що відбувалося в складі перед переднаголошеним складом у трискладових формах. Це пояснювало б і збереження **ѣ** у двоскладових формах **тѣло**, **дѣло**, **сѣмѧ** (суч. укр. *тíло*, *дíло*, *сíм’я*). Тоді в прикметнику **е** мусило б мати аналогійне походження, бо тут цей звук виступає в переднаголошеній позиції, що скороченню не підлягала. Така концепція добре узгоджується з тим фактом, що прикметникові форми з **е** з’являються в пам’ятках трохи пізніше, ніж іменникові. Вона також опосередковано пояснює меншу частотність форм із **е** в парадигмі слова *сíм’я* порівняно зі словом *тíло*. У парадигмі слова **тѣло** наголос падав на закінчення в усіх непрямих відмінках, а в слові **сѣмѧ** — лише в множині (пор. рос. *семенá* ном. мн. проти *сéмени* ґен. одн.).

Якщо ця концепція слушна, то в протоукраїнських діалектах таки мусили бути якісь позиційні скорочення довгих голосних. Щоправда, доводи на це існують лише в описаному випадку, тобто стосуються ${}_e\bar{a}$ (*ě*) в багатоскладових словах. Поза тим, їх (його?) слід віднести до часів, що передували розщепленню ${}_e\breve{\bar{a}}$ на *ě* та *ē̦* (${}_i e$), коли різниця між ${}_e\breve{a}$ та ${}_e\bar{a}$ була лише кількісною. Утім, ці часи передували й розглядуваним скороченням у протопольських, протословацьких і проточеських діалектах. Отже, це мусило б тоді бути самостійне протоукраїнське явище, і в такому разі

можливо, що воно справді поширювалося лише на $_e\bar{a}$ перед переднаголошеними складами або підлягало іншим обмеженням, які стримували його вплив на загальне потрактування часокількості.

Проблема потребує дальшого дослідження. Принципове розв'язання, якого поки що варто додержуватися, — це непритаманність позиційних скорочень протоукраїнським діалектам.

4. ПРОБЛЕМА СТЯГНЕННЯ ГОЛОСНИХ

У протословацьких, проточеських, а також — меншою мірою — у протопольських і протоболгарських діалектах мав місце ще один процес, який дуже сприяв відновленню там часокількісного протиставлення голосних. На цих теренах ***j*** між голосними втрачався. Внаслідок цього утворювався роззів, що його усувано шляхом уподібнення одного з дотичних голосних до другого з подальшим стягненням подвоєного голосного в один довгий голосний. Наприклад, із $*p_oaj_o\bar{a}su$ через стадії $*p_oa_o\bar{a}su$ й $*p_o\bar{a}su$ вийшли пол. *pas*, словац. і чес. *pás* 'пояс'. Зайве казати, що це нове поповнення довгих голосних, які після свого постання були морфологічно невмотивованими, додатково посилило часокількісну опозицію.

Ситуація в українській мові на перший погляд є суперечливою. Стягнення, як правило, не спостерігається в поодиноких словах слов'янського походження, але здається, що воно справило вплив на певні морфологічні форми та деякі запозичені слова. Кожну з цих категорій варто розглянути осібно.

Із-поміж окремих випадків, що не належали до якоїсь великої морфологічної категорії, у цьому контексті можна назвати такі: *по́яс* (див. вище), *за́єць* (де й у суміжних слов'янських мовах тепер немає стягнення: рос., білор. *за́яц*, пол. *zając*, словац. *zajac*, чес. *zajíc*, болг. *заец* — але пор. серб.-хорв. *zêc*); *при́ятель* — рос. *прия́тель*, білор. *прыяцель*, пол. *przyjaciel*, болг. *прия́тел* проти чес. *přítel*, словац. *priatel'* (де ***ia*** походить від довгого голосного). Також дієслова на кшталт *боя́тися*, *ка́ятися*, *смія́тися* в українській мові стягненню не підлягають (пор. пол. *bać się*, словац. *báť sa*, чес. *báti se*; чес. *káti* se; пол. *śmiać się*, словац. *smiat' sa*, чес. *smáti se*). Навіть у випадках, коли ***j*** між голосними не було, протоукраїнські діалекти звичайно замість стягнення вставляли між ними приголосний (***j*** або ***v***): *паву́к* — пор. ц. сл. **пажкъ**, *Іва́н* (у ст. ц. сл. немає) на базі гр. *Ἰωάννης* — пор. пол., чес. *Jan*, словац. *Ján*. У випадку слова *моту́з* стягнення ($*m_oat\text{-}_oa\text{-}\varrho z\text{-}$, пор. *мота́ти* та *в'яза́ти*; пор. пол. *motowąz*, рос. діал. *мотоу́з*) є можливим — і на це вказував би довгий голосний у словац. *motúz*, — але й синкопи ***o*** виключити не можна. Серед дієслів особливий випадок становить *прийти́*. У давньоукраїнських пам'ятках його форми

часто виступають з одним **и**: **приде** — Ізб. 1076, Соф. написи 1097, Єв. Гал. 1144, Усп. зб. XII ст., **прити** — Хіл. XIII ст. тощо. Частота форм з одним **и** є, однак, у староцерковнослов'янській мові значно більшою. Цілком можливо, що в давньоукраїнських пам'ятках форми з одним **и** насправді є церковнослов'янськими, й у такому разі суч. укр. *прийти́* на основі нестягненого **прийти** являє собою нормальний рефлекс давньоукраїнської форми. Не можна, однак, виключити й іншої можливості — а саме, що в праслов'янській мові та в посталих із неї пізніших слов'янських мовах існували обидві форми, одна стягнена й друга з *-ii-*, де другий звук *i* зберігався або постійно відновлювався у зв'язку з морфемною прозорістю слова. Дієслово **примоу ~ приимоу** також уживається в обох формах, але за явного переважання варіанту з двома **-ии-** (**приимєтъ** — Усп. зб. XII ст., **приимахоу** 3 ос. мн. аор. — Златостр. XII ст. тощо), що й віддзеркалюється в суч. укр. *приймáти.*

Особливий випадок становить роззів на межі слів. В українській мові є два очевидні випадки стягнення в цій позиції, але обидва неукраїнського походження. Один із них у давньоукраїнській мові виступає часто: йдеться про дієслово **быти**, яке мало особливу заперечну парадигму в теп. часі: **нѣсмь, нѣси, нѣсть** тощо (проти стверджувальних форм із *e*: **ксмь, кси** тощо). Ці форми, де *ě* < *-e* + *e-*, є церковнослов'янськими; хіба що усічена форма 3 ос. одн. **нѣ** могла мати коріння в місцевому ґрунті (пор. **нѣ ли ... надєжда** 'чи немає надії' Ізб. 1076; **и числа нѣ-тоу-ть** 'незліченні' Іп. літоп. 1173), але в такому разі її пізніше теж утрачено, за винятком деяких говірок (чернігівське *ніт* 'немає', пор. сер. укр. **да и слєз нѣтъ** 'та й сліз нема' Вірші Кл. Зин. 1690). Щодо співвідношення цього **нѣ** з суч. укр. *ні* (у словах *ніхтó, ніщó* та ін.) — див. 52.5. Другий випадок — це форма *жáдний* від ***ni-že-(j)edьn-***, де ***ni*** згодом було втрачене. Не засвідчена до 1347 р., вона являє собою запозичення з чеської мови, можливо за посередництвом польської[5]. Як ***ně(stь)***, так і ***žadnyj*** постали в часи, коли відмінність між *ě* та *ē* була суто кількісною, й імовірно ще до появи протетичного *j*: *-ě* + *ě-* > *ē* (> *ě*). У випадку слова *жадний* цей звук *ě*, як і годилося після *ž*, *š*, *č*, *j*, перейшов у *a* (пор. ст. ц. сл. **сѣдѣти** проти **лежати**), що теж свідчить про його давність. Обидві стягнені форми є праслов'янськими діалектними, й наявності стягнення голосних в українській мові чи протоукраїнських діалектах вони не доводять.

Із-поміж морфологічних категорій є дві, що стосуються аналізованої теми: прикметники та імперфект.

Займенникові форми прикметників (див. 7.2.2) у староцерковнослов'янській мові підлягали стягненню, коли долучена форма займенника

---

[5] Завдяки взаємодії зі словом *оди́н* пізніше в цю форму повертається *o*. Форма *жóдний* з'являється 1600 р. (Любл. бр.), але типовою вона є лише для говірок крайнього сходу України. До літературної мови вона ввійшла тільки в середині XX ст.

мала два склади (тобто ціле нове "закінчення" виявлялося трискладовим), але при цьому звичайно конкурували такі форми: *а)* нестягнені й неасимільовані, *б)* нестягнені, але асимільовані та *в)* стягнені, — причому співвідношення тих і тих від пам'ятки до пам'ятки варіювало. Давньопольська, давньословацька та давньочеська мови мали фактично тільки стягнені форми. У давньоукраїнській мові — за найстарішими пам'ятками — більшу частоту явно мали форми, в яких трискладові "закінчення" заступлено двоскладовими. Це скидалося на стягнення, але фактично стягненням не було. Не вдаючися в деталі, що належать до морфології (й поминаючи двоїну та "м'який" різновид відмінювання), можна виокремити, згідно з застосованим потрактуванням, три групи форм:

а). Двоскладові займенникові "закінчення" змін не зазнали. Це ном. і ак. одн. чол. роду (***bělъjъ***) та сер. роду (***běloje***), ном. одн. жін. роду (***bělaja***), ак. одн. жін. роду (***bělǫjǫ***), ном. мн. чол. роду (***běliji***), ак. мн. чол. роду (***bělyjě***), ном. і ак. мн. жін. роду (***bělyjě***) та сер. роду (***bělaja***). У сучасній українській мові ці закінчення виступають як односкладові, але такі нові форми з'явилися щойно в XVII ст. (див. 53.6), за винятком ном. і ак. одн., де прикінцевий ***ъ*** утрачено ще у XII ст. Причиною такого довгого збереження цих двох форм була підтримка їхньої двоскладовості двоскладовістю всіх інших займенникових закінчень прикметників після їх перекшталтування з трискладових. Самé лише це збереження є достатнім доказом того, що в займенниковій відміні прикметників не було якогось загального фонетичного закону, згідно з яким ***j*** мав би зникати, а голосні — підлягати стягненню.

б). Трискладові займенникові "закінчення", що мали інший перший голосний (первісно — закінчення іменникової відміни), ніж ***ъ*** чи ***y*** (цебто не ***y̆***), хоч і перетворювалися на двоскладові, але не шляхом стягнення. Це спостерігається в ґен. одн. чол. і сер. родів ***běla-jego***[6], де стягнення було б дало +***bělago*** (як у староцерковнослов'янській мові) або +***bělego*** (пор. пол. *białego*), а насправді виникла форма ***bělogo***. Те саме стосується дат. одн. чол. і сер. родів ***bělomu*** (ст. ц. сл. **бѣлоукмоу**, **бѣлоумоу**), лок. одн. чол. і сер. родів ***bělomь*** (на базі форми ***bělě-jemь***, ст. ц. сл. **бѣлѣмь**), ґен. одн. жін. роду ***běloję*** на базі форми ***běly-ję***, гаплологізованої з ***běly-jeję***; ст. ц. сл. **бѣлыѩ**), дат. і лок. одн. жін. роду ***běloji*** на базі ***bělě-jeji***; ст. ц. сл. **бѣлѣи**). Наведімо кілька прикладів з давньоукраїнських пам'яток: **богатомоу**, **н(е)б(е)сьномоу** (Ізб. 1076),

[6] Власне, у давньоукраїнській мові здебільшого **-jogo*; ***jego*** — це радше староцерковнослов'янська форма, як і ***jemu*** в дат. одн. Однак із цього не випливає, що нинішній звук ***o*** в прикметниках породжений стягненням, а не наслідуванням займенникової моделі (Юргелевич). За такого пояснення, приміром, форми ґен. одн. жін. роду (типу ***běloję***) виглядають на геть нічим не вмотивовані. Поза тим, постання ***o*** після ***j*** імовірно характеризувало не всі протоукраїнські діалекти (див. 9.8).

чл҃вчьскомѵ (Добр. Єв. 1164), **великого** (напис на келихові Володимира Давидовича 1151), **жестокомоѵ, имоѵщемоѵ** (Златостр. XII ст.), **великого** (Жит. Сави XIII ст.). В усіх цих формах ***о*** не постав і не міг постати внаслідок стягнення. Його джерелом є займенникова відміна в її "твердому" різновиді на кшталт ***tъ*** 'той'. Отже, форма ***bělogo*** базується на ***togo***, ***bělomu*** на ***tomu*** тощо (пор. лок. одн. чол. і сер. родів ***tomь***, ґен. одн. жін. роду ***tojě***, дат. і лок. одн. жін. роду ***toji***). На цьому тлі форма інстр. одн. жін. роду ***bělojǫ***, яка здогадно могла постати шляхом стягнення (< ***bělojǫ-jejǫ*** з гаплологією), насправді має аналізуватися як уґрунтована в займенниковій формі ***tojǫ***. Таким чином, зайвий склад, що підлягав усуненню, фактично усувався не стягненням, а перемоделюванням займенникової відміни прикметників за "твердою" відміною займенників.

Взаємовплив прикметникової та займенникової відмін тривав упродовж усього історичного періоду розвитку української мови, не завжди спрямовуючись лише від займенників на прикметники. У XIV ст. виникли нові форми займенників у ном. і ак.: їхні односкладові закінчення були заступлені двоскладовими, перейнятими в прикметників. Замість **та, то, тѵ** (< **тѫ**), **ти, тѣ** в тогочасних грамотах фігурують форми **тая, ток** (Снятин 1424), **тѵю** (1352), ***tyjy ~ tyji*** (на письмі **тии** або **тыи**, наприклад, Смотрич 1375). Ці форми переважали протягом усього середньоукраїнського періоду.

в). Менш прозорими у своїй будові є трискладові займенникові "закінчення", що мали за перший голосний ***y̆***. До їх числа входять інстр. одн. чол. і сер. родів ***bělymь***, ґен. і лок. мн. ***bělyxъ***, дат. мн. ***bělymъ*** та інстр. мн. ***bělymi***, де основою є ***běly*** або ***bělъ*** + ***-jimь***, ***-jixъ***, ***-jimъ***, ***-jimi*** як відповідне закінчення. Пор. у пам'ятках: **оѵбогыми** інстр. мн., **таиныхъ** ґен. мн. (Ізб. 1076), **оѵбогыхъ** ґен. мн. (Добр. Єв. 1164), **мьртвыхъ** лок. мн. (Хр. Ап. XII ст.). Теоретично ці форми цілком могли бути наслідком стягнення. Однак, коли розглядати "дисилабізацію" закінчень прикметників у цілому як процес, наділений власною внутрішньою логікою, то радше випадає припустити, що в цих формах зайвий один склад випав, а не стягнувся. Результатом, як і у випадку *б)*, є тотожність прикметникового та займенникового відмінювання, з тією лише різницею, що в групі *в)* прикметникова відміна злилася з "м'яким" займенниковим типом (цебто має ***i***, а не ***y***, як тверда група прикметників): ***jimь,jixъ,jimъ,jimi***.

Підсумовуючи, можна ствердити, що пояснювати са́ме стягненням появу нових форм прикметників ніякої потреби немає, — як немає й фактів, що свідчили б на користь цієї гіпотези.

В імперфекті всі дієслова мали сполуку ***-aa-*** або ***-ěa-***, за якою йшов звук ***-x-*** (> ***š*** перед голосними переднього ряду): **зъвааахъ** 1 ос. одн. — **зъвааше** 2 ос. одн., **ведѣахъ** 1 ос. одн. — **ведѣаше** 2 ос. одн. тощо. Ці фор-

ми добре представлені у староцерковнослов'янській мові, але поряд зі стягненими. У книзі Сави вживаються виключно другі, і типовий вислід стягнення — це *а* < *аа*, *ě* < *ěа*: **можахъ** 'я міг', **вѣдѣхъ** 'я знав'. У найстарших давньоукраїнських пам'ятках уживаються й нестягнені, й стягнені форми. Перевага останніх була настільки великою, що, цілком імовірно, нестягнені форми слід уважати хіба що за копії староцерковнослов'янських оригіналів (вони геть відсутні в оригінальних пам'ятках, вільних від стилізації під церковнослов'янську мову). У цих стягнених формах давньоукраїнська мова (як і всі східнослов'янські) виявляє кілька особливостей, що перша з них — це наявність *а* (*'а*) в усіх стягнених формах (не лише **можахъ**, але й **вєдгахъ** [7]), а друга — переважне вживання в 2 ос. мн. й у 2 і 3 ос. дв. закінчень **-стє**, **-ста** замість первісних **-шєтє**, **-шєта** (**зъвастє**, **вєдгастє**), хоча від цієї останньої риси не були вільні й староцерковнослов'янсбкі пам'ятки, надто болгарського походження. Характерно, що закінчення **-стє**, **-ста** походять з аориста й у контексті наших міркувань важать насамперед як ознака перекшталтування імперфекта на зразок аориста, уможливлене частково завдяки тотожності кількох закінчень в обох цих формах часу (**зъваахъ** 1 ос. одн. імп. — **зъвахъ** 1 ос. одн. аор.; **зъваахомъ** 1 ос. мн. імп. — **зъвахомъ** 1 ос. мн. аор.), а частково через занепад обох цих часів у давньоукраїнській мові, що сприяв їх помішанню. Як видається, всі ці обставини вказують на відсутність справжнього стягнення в давньоукраїнському імперфекті; ймовірнішим є припущення, що за моделлю аориста на кшталт **зъвахъ** — **зъвахомъ** форми імперфекта втратили другий звук *а*, після чого ця односкладова тема поширилася на решту форм імперфекта (**зъвашє** тощо) та на всі інші дієслова (**вєдгахъ**, **вєдгашє** тощо). Це пояснення пасує до загального стану, що спостерігався в українській мові: як і в усіх розглянутих вище типах слів, в імперфекті не було жодного фонетично зумовленого стягнення.

З-поміж морфологічних категорій, у яких можна добачити ознаки стягнення, залишається тип **людиє** ном. мн., що на пізніших етапах представлений в українській мові як **людє**, наприклад, в Уч. Єв. 1585, Ґал. 1669, Ключ 1695 (форма *лю́ди*, що ввійшла до літературної української мови у XX ст., ґрунтується на типі *столи́*; її впровадження полегшувалося майже однаковою вимовою ненаголошених *е* та *у* в літературній українській мові). Однак закінчення *-е* в таких формах зумовлене морфологічним уодностайненням. Воно пристосоване до типу *селя́не* (що тепер також пишеться *селя́ни*). Фонетично рефлекс форми **людиє** мав би виглядати *+ljuddja*, на зразок того, як із форми **зєлиє** вийшло *зі́лля*, тощо — див. 24.1 і 37.1.

---

[7] Наприклад, серед численних інших випадків, **ѣдяхоу** 3 ос. мн. — Ізб. 1073, **нє съмяшє** — Арх. Єв. 1092, **хотяшє** — Златостр. XII ст. тощо. Співвідношення форм з одним голосним (східнослов'янського типу) до форм із двома голосними складає в Галицько-Волинському літописі, як підраховано, 375 : 31.

Поза згаданими морфологічними категоріями, протоукраїнські діалекти та давньоукраїнська мова стикалися з наявністю сполук двох голосних у численних християнських іменах, що прийшли з грецької мови. У багатьох із них сполуку голосних було заступлено одним голосним. За приклади можуть правити *Аврáм* з гр. *Ἀβραάμ*, *Гаврúло* (**Гаврилъ** — Арх. Єв. 1092, **Гаврила** — Хр. Ап. XII ст.) проти гр. *Γαβριήλ*, *Данúло* (**Данила** — Хр. Ап. XII ст., Путн. Єв XIII сь.) проти гр. *Δανιήλ*, *Михáл* (**Михаль** — Іп. літоп. 1074, Соф. написи 1093, **Михалко** — Іп. літоп. 1170) проти гр. *Μιχαήλ* (*ος*), *Денúс* проти гр. *Διονύσιος*, *Демúд* (пор. Іп. літоп. 1262) проти гр. *Διομήδης*, *Фéдір* і *Тóдір* (**Федоръ** — Жит. Сави XIII ст., **Ходоръ** — Гр. Львів 1370, Галич 1443; **Хведор** — Снятин XVI ст.) проти гр. *Θεόδωρος*, *Ю́рій* проти гр. *Γεώργιος*, *Якúм* проти гр. *Ἰωακίμ*, *Семéн* (пор. Гр. Львів 1370) проти гр. *Συμεών*, *Микóла* проти гр. *Νικόλαος*, *Федóс*(*ій*) ~ *Тодóсь* (**Федосъ** — Жит. Сави XIII ст.) проти гр. *Θεοδόσιος* тощо. Однак фактично більшість із цих коротших форм зумовлені балканським посередництвом, зокрема й впливом розмовної грецької мови, що мала форми на кшталт *Ἄβραμ*, *Γαβρίλης*, *Δανίλης*, *Μιχάλης*, *Νικόλας*, *Θόδωρος* тощо — пор. болг. *Йорйи*, *Яким*, *Тудор*, *Тодося*; ст. ц. сл. (Мар.) **Сѷмен(ѣ)**, рум. *Dinisu* ~ *Denise*, ***Dămid**, *Iachim*, *Mihal*, *Semion* ~ *Simen* тощо. У решті випадків належало б радше сподіватися синкопи, значно типовішої для українського способу потрактування сполук голосних у чужомовних словах (наприклад, *Михáйло* від *Μιχαήλ*, *Манýйло* від *Μανουήλ*, *Самíйло* від *Σαμουήλ*) й коли-не-коли засвідченої навіть у питомих словах: *сяйво* < **sjajevo* тощо[8].

Таким чином, у жодному типі слів чи словоформ стягнення голосних у протоукраїнських діалектах не може бути доведене (пор. також збережені до сьогодні нестягнені форми (*двóє*, *трóє*, *моя́*, *своя́*[9] тощо — пор. чес. *dvé*, *má*, *svá*). Хоча в багатьох випадках написанню однієї "голосної літери" в давньоукраїнських текстах відповідає церковнослов'янське написання з двома "голосними літерами", ця відмінність не пов'язана з жодними стягненнями в протоукраїнських діалектах. Написання з двома "голосними літерами" в імперфекті та багатьох займенникових формах прикметників, нічим не виправдане з погляду розмовної мови, сприймалося в давньоукраїнську добу як стилістичний засіб і часто вживалося, принаймні на письмі, надпоправно, тобто навіть у тих випадках, де його не було в церковнослов'янській мові. Цікаво відзначити, що такі штучні написання переважно трапляються з **и** (**ы**) та **а**, тобто голосними,

---

[8] У роззіві на межі слів багато які з-поміж сучасних північноукраїнських говірок характеризуються аферезою (пор. у чернігівця П. Тичини 1934: "до 'дної ями"). За давньоукраїнських часів аналогічне явище можна бачити в Гр. Бог. XI ст.: **на (ѵ)трьни**, **въ (и)стиноѵ**, **а (ѵ)тро** — коли тільки це не є писарські помилки, що їх у цьому рукописі не бракує. Пор. також Вірші Кл. Зин. 1690: **аби чого не днято** (тобто *однято*).

[9] *Свавóля* — запозичення з польської (*swawola*).

що найчастіше подвоювалися в церковнослов'янській мові, а саме — у закінченнях прикметників та імперфекта; натомість у випадку літер **о, є** чи **ѣ** вони є досить рідкісними. Прикладами можуть бути форми **о ... мѣсѧцииҳъ, мъногаамъ** 'багатьом', **дъскааҳъ, скрьбииҳъ** 'скорботах' (Ізб. 1073), **исправии** 'урядував' 3 ос. одн. аор., **желаанию** 'бажанню', **въ сѣнииҳъ** 'у сінях' (Син. Патер. XI ст.), **глаголаати, съказаати** (Усп. зб. XII ст.), **торжищииҳъ** 'базарах', **приибли́жи сѧ** 'наблизився' 3 ос. одн. аор. (Єв. Євс. 1283), **своиимъ** дат. мн., **трииждьі** 'тричі' (Луц. Єв. XIV ст.) та багато інших. Невипадково, що трапляються вони здебільшого в закінченнях або на межі морфем. Ставши стилістичним засобом, подвоєння літер почасти втратило свою первісну фонетичну вартість. Звідси й написання з однією літерою замість двох типу **соуди** замість **сѫдии** (Ізб. 1073), **искоушениҳъ** 'спокусах' (= **искоушенииҳъ** — Усп. зб. XII ст.), **кели** лок. одн. (= **келии** — там само) тощо. Можливо — хоча довести це годі, — що подвоєння голосних уживалося як засіб високого стилю також і в вимові, а не лише на письмі.

5. СУТНІСТЬ ПЕРЕБУДОВИ ПРОСОДИЧНОЇ СИСТЕМИ

Коли в протопольських, протословацьких та інших діалектах, з одного боку, низка позиційних скорочень голосних і, з другого боку, низка стягнень, що призвели до подовження коротких голосних, мали за наслідок відновлення й зміцнення кількісної опозиції у вокалізмі, жоден із цих просодичних ізсувів у протоукраїнських діалектах не набув якогось істотного поширення, а отже й фонематична ірелевантність часокількості не була усунена. Крім того, зсуви в наголошуванні, відомі під назвою нового акута, хоч і створювали наново довготу голосних, але завжди під наголосом, сприяючи поєднанню цих двох просодичних рис. За описаних умов це поєднання перетворилося на головний принцип протоукраїнської просодичної системи. Наступним кроком було розповсюдження цього принципу на всі випадки: короткі голосні під наголосом подовжилися, довгі голосні в ненаголошених складах скоротилися. Оскільки наголос був вільний, а довгота пов'язувалася з наголосом, вона втратила свою фонематичну вартість, перетворившися просто на супровідну ознаку наголосу, і цей зв'язок існує дотепер.

Не зовсім ясно, в який спосіб у випадку довгих голосних було втрачене розрізнення інтонацій. Інтонаційна динаміка наголосу в сучасній українській мові досліджена недостатньо. Відомо, що в літературній українській мові, південно-східному та північному наріччях типова інтонаційна крива є помірковано спадною, а в південно-західному наріччі досить рівною, причому північні говірки відрізняються від південних більшою довготою голосних у переднаголошених складах (у деяких місцевостях,

наприклад, у Ріпках та Любечі на Чернігівщині чи біля Авцюків поблизу Мозиря, вони фактично є довгими), що додатково увиразнює спадну інтонацію наголошеного голосного (як і в російській мові). Якщо цей характер інтонування наголошених голосних (звісно, ірелевантний з фонематичного погляду) є питомим — а якихось видимих причин для його зміни впродовж історичного періоду немає, — то можна припустити, що довгота в протоукраїнських діалектах поєднувалася зі спадною інтонацією. Те саме відбувалося й у протосербських і протохорватських діалектах, де довгота зберігалася за циркумфлексової (спадної) інтонації (новий акут у більшості говірок, усупереч своїй умовній назві [акутовий = висхідний], також реалізувався як спадна інтонація) й скорочувалася за акутової: *vrâg* 'чорт', *krâlj* 'король' проти *blȁto* 'болото'. Можливо, цей процес мав місце й у протоукраїнських діалектах. Коли короткі наголошені голосні — включно з тими, що до скорочення мали акутову інтонацію, — подовжилися, то у зв'язку з доконаним на той час поєднанням довготи зі спадною інтонацією та сама інтонаційна крива автоматично була перенесена й на ці наново подовжені звуки, чого в протосербських і протохорватських діалектах не спостерігалося.

Сербсько-хорватські процеси тут згадано з огляду на те, що вони показують, як могло проходити на першій стадії усунення інтонаційних розрізнень у протоукраїнських діалектах. Та не виключено, що вони фактично були спільними як для протосербських та протохорватських, так і для протоукраїнських діалектів, а можливо теж і для протоболгарських, — якщо правильне спостереження Брока стосовно спадного характеру болгарського наголосу. У такому разі спадно-висхідна крива, відзначена Стойковим для болгарських наголошених голосних, співвідносилася б із поземною кривою, характерною, як згадано вище, для південно-західного наріччя української мови. Зрештою, це питання вимагає глибшого дослідження. Проте словацьку мову звідси треба виключити, бо в ній скорочувалися й наголошені довгі голосні за акутової інтонації, як у сербсько-хорватській мові (*blato*), й довгі голосні з циркумфлексовою інтонацією (*vrah* 'убивця'). Це може наближати її до південно-західного наріччя української мови, але не до літературної української мови чи до говірок, на яких вона ґрунтується.

6. ХРОНОЛОГІЯ ТА МЕЖІ ПОШИРЕННЯ

Існує велике розмаїття думок щодо того, коли саме втрачено опозицію за довготою та інтонацією в українській мові: Павлюк говорить про IX–X ст., Шахматов і Філін — про XI–XII ст., Курашкевич — про середину XII ст., а Лампрехт — навіть про XIV ст. Очевидно, що протиставлення за інтона-

цією (а отже й за часокількістю) ще існувало на час постання повноголосу, тобто в середині IX ст. (див. 6.3). Одначе після того вже не відзначено фонетичних змін, що були б узалежнені від інтонації чи наголосу. Прихильники теорії пізньої втрати часокількості посилаються на подовження ***о*** та ***е*** перед складом зі слабким єром після занепаду цього останнього, що мало місце в половині XII ст. Проте, завважмо, міра й сам факт цього подовження викликають сумніви (див. 22.5), а головне, якщо зважити на природу розглядуваного питання, — це необов'язковість існування в мові фонематичної часокількості для реалізації замінного (компенсаційного) подовження. Наприклад, тепер існують східносербські та болгарські говірки, що реаґують на втрату ***х*** подовженням попереднього голосного, хоча взагалі вже протягом багатьох століть часокількісної опозиції не мають (наприклад, *че̄ли* < *че́хли* 'черевики' — Кюстендил).

Не більше важать і міркування, згідно з якими українська мова мусила втратити розрізнення інтонацій раніше від російської, тому що не відрізняла новоакутовий звук ***о*** від ***о*** іншого походження, як це має місце в російських говірках леківського типу (Трубецькой), і тому що відтягнення наголосу на прийменники з кореневих голосних за циркумфлексової інтонації в російській мові збереглося краще, ніж в українській (Шахматов — пор. укр. *на зи́му* та рос. *на́ зиму*). Темп фонетичних змін і водностайнень у різних мовах не мусить бути однаковим, а отже й висновки щодо давності тієї чи тієї зміни не вільно робити лише на підставі більшої або меншої поширености її наслідків у пізніші часи.

Хоча точно визначити час утрати опозиції за часокількістю та інтонацією в українській мові неможливо, існують факти, що в усякому разі виключають датування цього явища кінцем доісторичного періоду (тобто приблизно X ст.).

Просодичні процеси в протоукраїнській групі діалектів відмежували її від західних сусідів, бо польська й словацька мови мали позиційні стягнення, що не заторкнули українського ареалу. Протоукраїнські діалекти не знали властивого протоболгарським пересунення наголосу зі складів, що містили короткі голосні або мали циркумфлексову інтонацію, на наступний склад (болг. *море́* < ***mórje*** проти укр. *мо́ре* тощо). На відміну від проторосійських діалектів, протоукраїнські не зазнали під новим акутом якісної зміни ***о*** леківського типу. Поза тим, одначе, протоукраїнська просодична еволюція не відрізнялася від проторосійської. Немає щодо цього якихось відмінностей і між протоукраїнськими (північними) та протобілоруськими діалектами. Таким чином, перебудова просодичної системи протоукраїнських діалектів досить різко відмежувала їх від західних сусідів. На півдні ж і на північному сході різниця була менш виразна, а на півночі — мінімальна.

У межах самого українського ареалу могли існувати дрібні відмінності між просодичними системами півночі (київсько-поліською) та півдня (галицько-подільською): переважно спадна інтонаційна крива наго-

лошених голосних у першій та поземна (рівна) в другій. У зв'язку з цим для півночі можна постулювати вирazнішу артикуляцію переднаголошеного складу, тоді як для півдня ймовірнішою є наявність слабкого вторинного наголосу на паристих складах довгих слів, якщо рахувати від наголошеного складу, що пізніше сприяла трохи помітнішій редукції в ненаголошених складах (наслідком цього стала зміна ненаголошеного ***о*** на ***и***, а ***е*** — на ***у***; див. 40.1 [10]). Наші припущення підтверджуються тим, я́к у цих двох зонах дещо згодом (у середині XII ст.) були потрактовані ***о***, ***е*** та ***ě*** (див. розділи 20–22). А втім, припущення все-таки залишаються припущеннями.

Нарешті, варто відзначити, що саме на X століття здогадно припадає занепад фонематично релевантної часокількості кореневих голосних у тюркських мовах, де він був наслідком ізсуву наголосу з кореня (тобто з початкового складу) на певні суфікси. Як і в протоукраїнських діалектах, довгота тут здебільшого поєдналася з наголосом. Беручи до уваги важливість протоукраїнсько-тюркських контактів, це може бути, попри відмінність первісної мотивації цих змін у протоукраїнських діалектах та в тюркських мовах, чимось більшим, ніж простий збіг обставин.

7. УТРАТА ВІЛЬНОГО НАГОЛОСУ В ДІАЛЕКТАХ (ОГЛЯД)

*** Після докорінної перебудови, що здогадно була відбулася в X ст., просодична система української мови зазнала певних ізсувів наголосу, зумовлених морфологічно, — але без якихось істотних фонетично зумовлених його змін. Єдиний виняток — це усталення місця наголосу на передостанньому складі в лемківських говірках (включно з українським анклавом у Польщі, на північ від Коросна, що відомий під назвою Замішанці), спричинене їхніми контактами з польською мовою та східнословацькими говірками, де такий наголос утвердився приблизно починаючи з XV ст. Це усталення місця наголосу, що відрізняє лемківські говірки від усієї решти українських говірок, поширювалося із заходу на схід. Можливо [11], що в західних лемківських говірках воно стало

---

[10] Якщо позначити найсильнішу (а отже й найчіткішу) артикуляцію цифрою 1, а дедалі слабшу цифрами 2, 3 тощо, багатоскладове слово в сучасній українській мові можна схарактеризувати приблизно так:

	перекúнути
	| | | | |
літературна українська мова	2 3 1 3 2
північне наріччя	3 2 1 3 2
південно-західне наріччя	2 3 1 4 3

[11] Судячи з того факту, що форми нак. сп. у ґерлахівському Апостолі кінця XVI ст. уже не мали прикінцевого голосного навіть у первісно наголошеному складі: **бертє** 'беріть', **ид** 'іди', **верньмися** 'вернімося'. Пор. літ. укр. *бери́*, *іди́*, *верни́ся*.

доконаним фактом наприкінці XVI ст. (Панькевич), а в східних — на одне століття пізніше. Упродовж майже цілого XVII ст. наголос у цих останніх залишався вільним. Це випливає з помішання ***о*** та ***и***, ***е*** та ***у*** в передостанніх складах, які первісно не були наголошеними, про що свідчать східнолемківські пам'ятки XVII ст.: **поу(л)тритта** 'два з половиною' (Одрех. гр. 1607), **Василюви** дат., **приналижить** (Одр. гр. 1632) тощо. Нині в лемківських діалектах Словаччини межа між фіксованим наголосом на заході та вільним на сході йде вздовж вододілу Виравки та Удави [12]. Периферійна зона на схід від цього району виказує певні акцентуаційні видозміни, спричинені або полегшені суміжністю говірок із фіксованим наголосом. Ідеться про місцевість (між Лабірцем і Угом) із частковим — бо лише у двоскладових словах — усталенням наголосу на передостанньому складі (*ко́за*), з частковим притягненням наголосу на початковий склад, особливо в трискладових словах (*ко́ліно* — переважно між Лабірцем і Латорицею, з охопленням бойківського ареалу), і навіть із наголосом наприкінці слова (Корумля на північ від Ужгорода: *серцó, руке́* ном. мн.). Жодне з цих явищ систематично не вивчалося.

8. МОРФОЛОГІЗАЦІЯ НАГОЛОСУ В ІМЕННИКАХ (ОГЛЯД)

За межами Лемківщини зміни місця наголосу, що відбувалися після XI ст., були зумовлені морфологічно, а отже й не належать, власне, до фонології. Нижче стисло описані ті з них, що здаються найбільш типовими для української мови. На це включення є дві причини. По-перше, щоб використовувати історично засвідчений наголос для реконструювання доісторичного стану, потрібно відкинути всі пізніші зсуви наголосу, вмотивовані морфологічно. По-друге, ще важливішою є необхідність побачити, в який спосіб і до якої міри наголос став мотивуватися не фонологічно, а морфологічно. Було б помилкою гадати, що в сучасній українській мові дистрибуція наголосу зумовлюється виключно морфологічними чинниками. Морфологічно вмотивованих наголосів багато, але не менш численними є й випадки та категорії, в яких ясної морфологічної мотивації бракує. Ці наголоси вживаються за традицією, їхню мотивацію слід шукати в характерній для праслов'янської мови фонетичній зумовленості, що її просто не існує з погляду сучасного мовця. Саме взаємна переплетеність цих двох засад і є причиною складності сучасної української акцентуації та властивих їй численних хитань.

Розташування наголосів може бути цілком добре зреконструйоване для XVI–XVIII ст., бо від тих часів залишилося чимало пам'я-

---

12 Див. Паньк., мапа IV.

ток з відповідними позначеннями. Щоправда, користуючись ними, слід пам'ятати про домішку білоруського, традиційного церковного та осучасненого церковного наголошування (останнє базувалося на старосербських і/або староболгарських взірцях). Та в цілому ці пам'ятки дають досить вірне відбиття українського наголосу. Що ж до еволюції наголосу від пізньопраслов'янського періоду до XVI ст., то її можна відтворити лише здогадно.

У відміні іменників головна тенденція полягала в запровадженні незмінного наголосу для кожного граматичного числа при одночасному протиставленні чисел різницею в наголосі. Вона є особливо очевидною в іменниках на ***-a*** з рухомим наголосом. В однині вони первісно мали наголос (успадкований від праслов'янської мови) на корені в дат. і ак., на закінченні — в решті відмінків (за законом Фортунатова).

Кореневий наголос у дат. одн. засвідчений у середньоукраїнській мові лише кількома поодинокими прикладами залишкового характеру: **к го́рѣ, зе́млѣ** (Ст. Зиз. 1596), **го́рѣ и до́лꙋ** (Транкв.-Ст. 1618), **кꙋ го́рѣ** 'догори' (Памва Бер. 1627) — пор. фразеологізовану формулу *д'го́рі* в сучасній українській мові.

Кореневий наголос в ак. одн. досі зберігається в кількох іменниках, таких, як *рука́* : *ру́ку*, *нога́* : *но́гу*, *земля́* : *зе́млю*, *зима́* : *зи́му* тощо; додаткові приклади можна знайти в пам'ятках із зазначеним наголосом: **сле́зꙋ** 'сльозу' (Кл. Остр. 1598), **во́йноу, лу́ноу** (Кл. Остр. 1599), **во́йнꙋ, за́рж** 'зірку' (Транкв.-Ст. 1618), **на ро́сꙋ** (Книж. госп. 1788), а також *до́бу*, *о́су*, *ці́ну* (Скляренко). Проте список іменників, які з історичного погляду мусили були мати кореневий наголос в ак. одн., дарма що він не є засвідчений у пам'ятках, є значно більшим: *бджолу́*, *блоху́*, *вербу́*, *весну́*, *вівцю́*, *золу́*, *імлу́*, *соху́* тощо. Хитання в деяких іменниках (**звѣ́здꙋ́, во́ню** — Стрят. Служ. 1604) й спорадичне поширення зсуву наголосу на ті іменники, що в жоден спосіб не могли його мати (**ве́жꙋ́** — Ґал. 1663), свідчать про його нестабільність, що мусила була постати задовго до XVI ст. Саме за такої ситуації зсув поширився на деякі іменники з суфіксом ***-k-***: у слові **до́чка : до́чкꙋ** наголос перейшов на закінчення в ном. (Лавр. Зиз. 1596, Памва Бер. 1627 та ін.), а відтак був перенесений на ак., звідки пішло суч. укр. *дочка́* : *дочку́* — пор. на Берестейщині *дівка́*. Тим же шляхом слово *ме́та* : *ме́ту*, запозичене з латини за посередництвом польської мови, дістало в ном. одн. наголос *мета́*, а згодом під його впливом і *мету́* в ак. одн. Таке ж саме походження, ймовірно, має наголошування суфікса ***-ot(a)***: *дрібно́та* тощо. Ліквідуючи зсув наголосу в акузативі, українська мова звичайно поширювала на акузатив наголос ном. одн., але в деяких реґіонах, особливо в тих, що могли перебувати в контакті з болгарською мовою, переважив наголос акузатива, наприклад, у гуцульських говірках (*зе́мня* 'земля'), у долині Уга (*го́лова*, *се́реда*) та деінде. Коли-не-коли цей наголос трапляється й у середньоукраїнських пам'ятках: **звѣ́зда**

(Уч. Єв. 1585), **сно́ха** (Мел. Смотр. 1619), **гу́ба** 'губка', **сто́па**, **че́та** 'почет' (Супр. слов. 1722).

У множині іменників жін. і сер. родів, що первісно мали єр у передостанньому складі, спричинником ізсуву наголосу була форма ґенітива. Прикінцевий наголошений єр, утративши наголошуваність, передав свій наголос попередньому єрові. Пізніше цей наголос (підтриманий наголосом на *-а* в дат., інстр. і лок. мн.) поширився на ном. мн. — і в цей спосіб постав специфічний український тип акцентуальної опозиції між одниною з наголошеним коренем та множиною з наголошеним сусіднім складом, що тяжіє до охоплення всіх іменників жін. і сер. родів із випадним голосним: *кни́жка* : *книжки́, книжо́к, книжка́м*. У російській і білоруській мовах (за винятком південно-західних білоруських говірок, що виявляють у цьому плані аналогічний з українською мовою розвиток [13]) цей тип геть відсутній. Натомість він добре репрезентований у середньоукраїнських пам'ятках із зазначенням наголосу, з яких би частин країни вони не походили: **м(о)л(и)то́в** (Анθол. 1596), **точо́къ** (Лавр. Зиз. 1596), **стежка́ми, пекарка́ми, ку́харка́ми** (Кл. Остр. 1599), **матка́ми** (Памва Бер. 1616), **почки́** 'бруньки', **ни́ркы́, верьвки́, болячки́, оболонки́, хатки́** (Памва Бер. 1627), **бочéкъ** (Dictionarium 1649), **на карточка́х** (Ґал. 1669), **м(о)литва́ми** (Баран. 1674), **церкви́, жонки́, нитки́** (Вірші Кл. Зин. 1690), **кухарки́** (Дос. Суч. 1693), **око́н** (Ів. Макс. 1708), **гульо́къ, гулкы́, подошо́въ, ложо́къ, сливки́, на лопатка́хъ, въ головка́хъ, шишки́** (Книж. госп. 1788), *кукли́* (Котляр. 1822), *байки́* (Грам. Павл. 1816), — хоча й форми з наголошеним коренем аж ніяк не є рідкісними й часто-густо віднаходяться в тих самих авторів: **кни́жках** (Ст. Зиз. 1596), **на стéжках** (Кл. Остр. 1598), **пѣ́сни** (Памва Бер. 1616), **ша́блѣ** (Тар. Земка 1624), **ско́рки, плѣ́вки** (Памва Бер. 1627), **ни́ток** (Транкв.-Ст. 1649), **пѣ́сни и и́гри** (Реш. Уч. Єв. 1690), **ша́бли, ша́бель** (Радив. 1671), **стрѣ́лки, лы́тки, колю́чках** (Вірші Кл. Зин. 1690). Така неконсеквентність трапляється навіть у сучасній українській літературній мові, яка й досі має кілька іменників цього типу, що зберігають кореневий наголос (*кі́шка* : *кі́шок, ви́шня* : *ви́шень* тощо), й багато таких, що допускають обидва наголоси (*плі́тки́, печа́тки́* тощо; пор. також літ. *ві́кон*, але в Тичини 1965 *віко́н*). Форми з кореневим наголосом порівняно частіше вживаються на Поліссі.

Український еволюційний процес у цьому випадку близький до словацького. Словацька мова віддзеркалює в ґен. одн. новий акут (у вигляді довготи), який поширився від коренів з циркумфлексовою інтонацією або коротким голосним також і на корені з первісною акутовою інтонацією: *hlava* 'голова' : *hláv*, *žena* 'жінка' : *žien*, *knižka* : *knižiek*, *jama* : *jám* [14]. В українській мові тип *кни́жка* : *книжо́к* в аналогічний спосіб має за рівнобіжник тип *го́лову* : *голі́в*, але в іменниках із випадним голосним цей на-

---

[13] Див. мапу, складену Я. Романович [= Рамановіч], у *БЛ* 1972, 1, с. 53.

[14] Словацькі дифтонги історично й функціонально відповідають довготі.

голос поширився також на ном. мн., чого не спостерігається в інших словах: *гóлови* ном. мн., але не +*головú*. В останньому випадку таке розташування наголосу внеможливлюється тією обставиною, що він збігався б із наголосом ґен. одн., а загальна тенденція, як було відзначено, полягає якраз у протиставленні чисел за наголосом.

Акцентуаційна поляризація однини та множини, успадкована від праслов'янської мови для типу *головá*, *головú* ґен. одн. : *гóлови* ном. мн., поширилася й на іменники, що первісно були належали до нечисленної групи з наголошеним закінченням і в однині, й у множині. Цей стан (добре збережений болгарською мовою, де слову *женá* відповідає множина *женú*) ще віддзеркалюється в середньоукраїнських пам'ятках із зазначеним наголосом, хоча й нові, акцентуаційно поляризовані форми аж ніяк не є в них рідкісними. Акцентуаційна поляризація була запроваджена до цієї групи через те, що іменники жін. роду з рухомим наголосом після того, як облишено відтягнення наголосу в дат. і ак. одн., злилися в парадигмі однини з групою, що мала від початку наголошене закінчення. Як наслідок, на цю останню групу поширилося відтягнення наголосу в множині. За ілюстрацію можуть правити два слова, що первісно належали до вже наявних двох акцентуаційних типів:

рухомий наголос:	*веснá*	: *вéсну*	ак. одн.	:	*вéсни*	ном. мн.
наголошене закінчення:	*жонá*	*жонý*			*жонú.*	

Коли в рухомому типі відбулася заміна форми *вéсну* на *веснý*, обидва вони стали тотожними в парадигмі однини: *веснá*, *веснý*, як *жонá*, *жонý*. Дальшим кроком було усунення відмінності у множині на користь типу *вéсни*, внаслідок чого замість *жонú* з'явилася форма *жóни*, представлена в середньоукраїнських пам'ятках із зазначеним наголосом хоч і не досить послідовно, але все ж досить масово. Упровадження кореневого наголосу в ном. мн. породило розбіжність між цією формою та дат., інстр. і лок. мн., де наголошувався звук ***а*** в закінченні: *веснáм*, *жонáм* тощо. На ці форми кореневий наголос почав поширюватися (рівнобіжний процес мав місце в російській і білоруській мовах) від кінця XVII ст., але ще й досі він не переміг остаточно в усіх словах: Саков. 1622 подає **в войнáх**, **вдовáм**, Памва Бер. 1623 — **в ... землѧ́х**, Баран. 1674 — **в звѣздáх**, **трꙋбáх** 'сурмах' (ном. мн. **трꙋ́би!**), **горáм**, але теж і **трꙋ́бам**; Вірші Кл. Зин. — **жéни** ном. мн. проти **з жонáми**, Ів. Макс. 1708 — **пчéли** проти **пчелáми**. У сучасній українській літературній мові наголос на ***а*** в закінченні ще й досі спостерігається в словах *ногá*, *рукá*, *сльозá*, *щокá* : *нóги* ном. мн., *ногáм* дат. мн. тощо.

Тип із наголошеною основою досить добре зберігся в літературній українській мові (*хáта* : *хáти* ґен. одн. і ном. мн.), але в говірках, надто в західних, спостерігається відчутна тенденція до впровадження акцентуаційної поляризації також і в цю групу (*хáти* ґен. одн. проти *хатú* ном. мн.; пор. *криницí* ном. мн. — Кравців 1948, *кукурудзí* — Вінґранов-

ський 1971 проти одн. *криниця, кукурудза* тощо). Її дії піддаються й іменники сер. роду (*весілля* : *весілля* ном. мн., *завдання* : *завдання* ном. мн. тощо), але тільки зовсім віднедавна, і тому в середньоукраїнських пам'ятках виявів цього процесу немає.

Уся історія наголошування іменників, надто жін. і сер. родів, показує, я́к фонетично зумовлена дистрибуція наголосу після втрати фонетичної мотивації його зсувів була застосована для морфологічних протиставлень. Для наголосу в українських іменниках типовим є те, що з двох можливих варіантів — однаковість або поляризація — обрано другий. Виняток становлять деякі закарпатські та надсянські говірки, що приєдналися до балканської (болгарської) тенденції, спрямованої на однаковість.

*** У пізньопраслов'янській мові прийменники (з первісною акутовою інтонацією?) звичайно перебирали на себе наголос від наступного іменника з циркумфлексовою інтонацією або коротким голосним. Цей стан ще відбито в середньоукраїнських пам'ятках із зазначеним наголосом.

Ст. Зиз. 1596 подає **во́ днє, на́ землю, на́ свѣтѣ, на́ вѣки**, Кл. Остр. 1598 — **на́ свѣтє**, Кл. Остр. 1599 — **на́ землю**, ЛѢк. 1607 — **на́ свѣтѣ**, Копист. 1616 — **на́ землю**, Памва Бер. 1616 — **на́ землю**, Транкв.-Ст. 1618 — **на́ двѣ, на́ вѣки, на́ землю**, Мел. Смотр. 1619 — **по́ средѣ, по́ плоти, дрꙋгъ о́ дрꙋзѣ**, Волков. 1631 — **на́ землю**, Dictionarium 1649 — **на́ ноги**, Ґал. 1663 — **на́ землю, на́ свѣтє**, Реш. Уч. Єв. 1670 — **на́ нєбо**, Вірші Кл. Зин. 1690 — **на́ головꙋ, на́ слободѹ, на́ сторонꙋ, на́ зымꙋ**. Однак це відтягнення наголосу вже виявляє очевидні ознаки занепаду: воно стосується обмеженого списку слів; випадки невідтягнення трапляються масово; спостерігаються також приклади відтягнення, не вмотивовані історично (тобто з первісною акутовою інтонацією або наголосом на закінченні), на кшталт **на́ нєбєса** (Кл. Остр. 1598), **на́ земли** (Кл. Остр. 1599), **по́ земли, на́ крстъ** (Снят. 1604), **на́ земли, по́ земли** (Транкв.-Ст. 1618), **на́ возѣ** (Памва Бер. 1627). У сучасній українській літературній мові таке відтягнення обмежується жменькою застиглих формул: *на́ ніч* (наприклад, Драч 1972), *на́ сміх, на́ світ, зо́ сну* (наприклад, Стефанович 1926), але й у цих випадках воно є факультативним; у деяких говірках, щоправда, можна знайти більше прикладів (приміром, у Романові на південний схід віді Львова: *на́ руку, на́ голову*), але явище це так чи так повсюди є реліктовим.

У випадку двоскладових займенників прийменник не перебирає наголос на себе, але в самих займенниках наголос — синхронічно — відтягується на попередній склад: *мене́, кого́, того́*, але *до ме́не, до ко́го, до то́го*. Те саме явище спостерігається й у середньоукраїнських пам'ятках, де зазначено наголос, — що не дивує, бо це "відтягнення наголосу" з історичного погляду являє собою зовсім не відтягнення, а збереження первісного місця наголосу на передостанньому складі. Натомість інновацією був власне наголос на закінченні в безприйменникових формах займенників, що розповсюдився від форм типу

(лок. одн.) **мънѣ**, звідки й укр. *мене́, тебе́* за зразком *мені́, тобі́*; пор. серб.-хорв. *mène, tèbe* ґен. на основі *méni, tébi* лок., але в дубровницькому варіанті розповсюдився наголос ґен. *mȅne* і дат. *mȅni*, тоді як у чакавських говірках серед інших типів віднаходиться ще й до сьогодні збережена опозиція *mȅne, tȅbe* ак. проти *menȉ, tebȉ* дат. і лок. У випадку вказівного займенника навіть літературна сербсько-хорватська мова має ґен. одн. *tȍga*, дат. одн. *tȍmu* тощо. Соболевський на підставі будови віршів зреконструював цей наголос для староцерковнослов'янської мови. Особливістю української мови було, отже, те, що в ній наголос на закінченні розповсюдився в усіх безприйменникових формах (*мене́, тебе́, кого́, того́*), але водночас після прийменників зберігся старий наголос на передостанньому складі, за винятком більшості північноукраїнських говірок, де (як і в білоруській мові) наголос завжди падає на закінчення. Ця діалектна роздвоєність добре відображена в середньоукраїнських пам'ятках із зазначеним наголосом. Автори й пам'ятки, що походять із південно-західного реґіону, надають перевагу наголосові на передостанньому складі. Наприклад, західняк Стефан Зизаній (1596) подає **дла то́го, до не́го, до се́бе, от не́го, ꙋ не́го, на не́го** і навіть **в то́бѣ, в со́бѣ, при то́бѣ** (форми датива й локатива з наголосом на передостанньому складі, будучи вторинними, мають меншу зону поширення), але в безприйменникових формах займенників наголос розташовується на закінченні: **ожида́ем тебе́, а его́ само́го, ведле того́ ... свѣта** тощо. Та сама ситуація спостерігається в Уч. Єв. 1595, Лавр. Зиз. 1596, Ладом. Єв. XVI ст., Стрят. Служ. 1604, Копист. 1616, 1623, 1624, Вѣзер. цн. 1618, Транкв.-Ст. 1618, Саков. 1622, Київ. Уч. Єв. 1637, Львів. Ап. 1639 і навіть у «Граматиці» М. Смотрицького (1619) з її церковнослов'янською орієнтацією. З другого боку, на півночі наголошеним буває закінчення, наприклад, у Кл. Остр. (1598): **за кого́, от него́, в мене́, на собѣ́** тощо, і та сама ситуація повторюється в Кл. Остр. 1599 (за кількома винятками, зумовленими західним впливом), Dictionarium 1649, Радив. 1671, Євангелії Св. Томи 1710, Книж. госп. 1788, Грам. Павл. 1826 тощо. Цей критерій є насправді настільки певним, що за його допомогою можна встановлювати походження тих авторів і пам'яток, про які бракує біографічних даних. Наприклад, Ґалятовського (1663, 1669), який уживає прикінцевий наголос (за п'ятьма винятками), слід записати до вихідців з півночі (Чернігівщини або північної Київщини). Хитання є характерними для авторів з Полтавщини, хоча вони й надають певну перевагу прикінцевому наголосові, що свідчить про змішане походження цих говірок (Хоруж. зб. 1662, Решет. Уч. Єв. 1670, Вірші Кл. Зин. 1690 можуть бути наведені як приклади). Хитання можна знайти й у Памви Беринди (1616, 1627); вони прозраджують його ймовірні біографічні зв'язки з різними частинами України (**ꙋ когȍ, на кого́, за́ себе́**, але **дла чо́гѡ, на не́го, за не́го** тощо). Єдиний виняток із такої дистрибуції двох типів наголосу — це Волкович (1631), який працював у Львові, але наголос уживав здебільшого "північний".

Заперечна частка *ні* (**нѣ**), що додається як префікс до двоскладових займенників, утворюючи заперечні займенники, вживані в запереч-

них реченнях, тягне за собою в сучасній українській мові наголос на передостанньому складі (*нікóго не булó*), але в реченнях, де немає іншої заперечної частки, займенник дістає наголос на початковому складі (*нíкого спитáти*). Перший із цих двох випадків ґрунтується на тих самих правилах, що й прийменникові конструкції з наголосом на передостанньому складі. Він добре засвідчений у середньоукраїнських пам'ятках, де зазначено наголос, з якого б краю вони не походили (**нѣкóго** — Ст. Зиз. 1596, **ничóго** — Вірші Кл. Зин. 1690).

На відміну від іменників, займенникові прикметники тяжіють до фіксованого наголосу в усіх своїх формах. Цього було досягнуто до XVI ст.: жодна пам'ятка середньоукраїнського періоду, в якій зазначено наголос, не виявляє ознак ізсувів наголосу в парадигмі цих прикметників. Після практично повного зникнення іменних форм прикметників [15] наголос кожного прикметника в усіх відмінках і родах став однаковим. Лише зіставлення з іншими слов'янськими мовами вможливлює відтворення попередньої стадії, коли наголос був рухомим. Ба більше, з'явилася тенденція пов'язувати певне місце наголосу з певним суфіксом, незважаючи на первісне розмаїття, вмотивоване дистрибуцією інтонацій у праслов'янській мові, тобто фонетично. Ця тенденція опанувала деякі афективні суфікси (зокрема, *-еньк-*, *-енн-*, *-езн-*, *-ісіньк-*, завжди наголошені: *величéнький*, *величéнний*, *білíсінький*; пор. Лавр. Зиз. 1596: **тонéнького**) і великою мірою суфікс вищого ступеня порівняння *-іш-* (*білíший*, *найбілíший*); лише основи, до складу яких увіходять префікси й суфікси, не пересунули наголосу на цей суфікс (*завзя́тіший*, *таланови́тіший*), хоча в XVII ст. навіть вони зазнали були такого зсуву (**коштовнѣ́йшеє** — Памва Бер. 1616). За тією самою моделлю наголошуються форми найвищого ступеня. Наголошення префікса *най-* (у середньоукраїнській мові також **на-**), типове для середньоукраїнського періоду (**нáйменший** — Ἀδελφότης 1591, **нáпершаѧ** — Кл. Остр. 1598), у сучасній українській мові вже не трапляється. Занепад цього наголосу можна відстежити за пам'ятками XVII ст.

У випадку прикметників із суфіксом *-k-* наголос практично усталився на закінченні, за винятком традиційних (новоакутового походження) форм *корóткий*, *солóдкий*, а також *невели́чкий*. Уже в XVII ст. кореневий наголос у таких прикметниках відзначається лише мало коли: Транкв.-Ст. 1618 подає **гóрка** 'гірка', проте водночас **тóнъкомъ** з'являється також із наголосом на закінченні (**тонъкóго**); Саков. 1622 подає **прýдкий**, Волков. 1631 — **лзы гóркии**, **темноýзким**, але **тяжкóго** тощо. Та сама тенденція виявляється, хоч і з меншою силою, у двоскладових прикметниках із суфіксами *-ськ-/-зьк-* (*мíсто* — *міськи́й*). Типовий для XVII ст. наго-

[15] У середньоукраїнській мові вони ще вживалися, хоча й обмежено: **добрá єсть згода** (Кл. Остр. 1598).

лос **мо́рскїй** (наприклад, Кл. Остр. 1599, Транкв.-Ст. 1618, Памва Бер. 1627, Радив. 1671, Вірші Кл. Зин. 1690, Дос. Суч. 1693) після певного періоду конкурування в XIX ст. (*мо́рський чо́вен* — Леся Українка 1891) був витіснений формою *морськи́й*. Тепер спостерігаються хитання в прикметниках *дві́рськи́й, кі́нськи́й, лю́дськи́й*. Одначе кореневий наголос надалі вживається в прикметниках, утворених від топонімів (*пі́нський*) або іменників на позначення осіб (*ба́бський, па́нський*); крім того, є ще кілька прикметників цього типу з традиційно кореневим наголосом (*сви́нський, зві́рський, сві́тський, пло́тський* та діал. *ке́пський* і *ле́пський*). Тенденція до однаковості була відзначена й для прикметників із суфіксом **-'an-** на кшталт *очере́тяний* (Булаховський). Подробиці цих процесів належать до історії словотвору, виходячи за рамці предмета нашого дослідження. Головне — це те, що в прикметниках, як і в іменниках, наголос тяжіє до орієнтації на морфологічні закономірності замість фонетичних. Утім, на відміну від іменників, прикметники, як тут з'ясовано, рухаються в напрямку до усунення будь-яких акцентуаційних опозицій у межах певної парадигми чи дериваційного типу. Оскільки прикметник звичайно узгоджується з іменником, то формальних і акцентуаційних контрастів у цьому останньому вистачає на цілу словосполуку прикметник + іменник.

9. МОРФОЛОГІЗАЦІЯ НАГОЛОСУ В ДІЄСЛОВАХ (ОГЛЯД)

У дієвідміні найбільш реґулярний набір форм спостерігається в минулому часі (історично він являє собою дієприкметник на *-l*). Рухомий наголос, що був притаманний дієсловам із циркумфлексовою інтонацією або коротким голосним у корені (пор. рос. *пил* : *пила́* : *пи́ло* : *пи́ли*), поступається наголосові на закінченні: *пив* : *пила́* : *пило́* : *пили́*. У парадигмі минулого часу зміщення наголосу немає. Це мусило статися до кінця XVI ст., бо всі тогочасні пам'ятки, де зазначено наголос, мають в усіх дієсловах цього типу наголошене закінчення, як-от: **было́** (Ярославецька книга, кін. XVI ст.), **нєзбыло́** 'справдилося' (Ст. Зиз. 1596), **были́** (Кл. Остр. 1598), **жили́** (Луц. Син. 1638), **набыли́** (Ἐυώδια 1641), **почали́** (Вірші Кл. Зин. 1690). Характерне для західноукраїнських земель розповсюдження кореневого наголосу з форм чол. роду на всі інші форми представлене дуже скупо (**взя́ли, жи́ли** — Ст. Зиз. 1596, **да́ло** — Памва Бер. 1616). Водночас такий наголос є нормальним для дієслів, що мали в корені єр: *бра́ла, рва́ла, зва́ла*; пор. **позва́ли** у Волков. 1631). Можливо, зона його поширення була тоді меншою, ніж тепер. Специфічний кореневий наголос у дієслові *уме́р* — *уме́рла* тощо (**оумє́р** — Саков. 1622, Ґал. 1663, Реш. Уч. Єв. 1670, Радив. 1671 тощо), що заступив рухомий наголос, перекидуваний із префікса

на закінчення (пор. рос. *у́мер* : *умерла́*), віддзеркалює тяжіння до усунен**н** префіксального наголосу в минулому часі.

*** Навпаки, в теперішньому часі відтягнення наголосу на префікс із кореневого єра в більшості випадків перетривало: суч. укр. *ві́зьмеш, зі́рвеш* супроти *візьму́, зірву́* тощо, — хоча в деяких дієсловах (*по́ллє́, по́рве́*) під впливом безпрефіксальних форм (*ллє, рве*) з'являються хитання; що ж до наголосу, який припадав на закінчення, то він зберігається (*помре́, запре́* тощо). Оскільки тут маємо справу зі збереженням доісторичного місця наголосу, то й дані XVI–XVII ст. не містять якихось несподіванок, збігаючись у головних рисах із теперішнім станом: **по́йдуть, прі́йде** (Ст. Зиз. 1596), **на́йдеш** (Транкв.-Ст. 1618), **до́ткнет** (Саков. 1622), **оу́зритъ, пре́йде, во́змет** (Баран. 1674) тощо.

Рухомий наголос у теперішньому часі (на закінченні в 1 ос. одн., на корені в решті форм), що розвинувся в коренях із циркумфлексовою інтонацією або коротким голосним згідно з законом Фортунатова (з новим акутом в усіх формах, окрім 1 ос. одн.), у західноукраїнських говірках був здебільшого усунений: літ. укр. *ходжу́* : *хо́диш* проти зах. укр. *хо́джу* (або *хо́дю*) : *хо́диш*. Поза тим, згадані говірки водностайнили наголос інфінітива на *-сти*: замість літ. укр. *нести́* проти *кра́сти*, вони мають *не́сти, кра́сти*. Ці типи наголошування ймовірно розвинулися після XVII ст.; їх немає в середньоукраїнських пам'ятках із зазначеним наголосом. У 1 ос. одн. типовими тут є форми на кшталт **хочу́, прошу́** (Луц. Син. 1638); щоправда, Мел. Смотр. 1619 подає **ро́жду, хо́жду, ско́рблю, хо́щу, клеве́щу**, але ці форми найімовірніше являють собою штучні "церковнослов'янізми", запроваджені під балканським впливом (пор. серб.-хорв. *vȍdīm* 'воджу', болг. *во́дя*). (Утім, Радив. 1671 уживає **дово́жу**). В інфінітиві на *-сти* засвідчено наголос на закінченні (**понести́** — Памва Бер. 1627); натомість форма **па́сти** (Баран. 1674, Вірші Кл. Зин. 1690), — що її подибуємо в північних авторів, але не в західних, — могла мати наголос на корені (як варіант) іще в праслов'янській мові: серб.-хорв. *pȁsti* проти рос. *пасти́*, словац. *pásť*.

Усі інші говірки поза південно-західним наріччям, як правило, зберегли рухомий наголос, успадкований від праслов'янської мови (*пишу́* : *пи́шеш*), й поширили його на деякі дієслова з наголошеним закінченням, насамперед четвертого класу. Рухомий наголос у праслов'янській мові первісно був розвинувся в дієсловах третього класу (де новий акут на кореневому голосному був наслідком злиття ***j*** із попереднім приголосним), але він почав іще до розпаду цієї мови поширюватися на дієслова четвертого класу в усіх формах теп. часу (див. 7.2). У середньоукраїнській мові надалі наголошувалося закінчення деяких дієслів четвертого класу, що не перейшли на модель рухомого наголосу: **держи́тъ** (Лавр. Зиз. 1596), **терпи́ш** (Волков. 1631), **крсти́тсѧ** (Ґал. 1663), **держа́тъ, претерпѧ́тъ** (Полт. 1679), **сконча́т** (Вірші Кл. Зин. 1690) і навіть **пакостѧ́тъ** (Транкв.-Ст. 1618); інші дієслова цього типу виявляли хитання в місці наголосу (наприклад, **прилучи́т** 'трапиться' —Вірші Кл. Зин. 1690 та **отлу́чат** — Ст. Зиз. 1596; **попали́тъ** — Транкв.-Ст. 1618 та

попа́литъ — там само). Однак форми, вживані південно-західними авторами, не можна вважати за характерні. Оскільки на цих теренах рухомий наголос перетворювався на кореневий, він уже втратив свою продуктивність і не міг суттєво впливати на дієслова зі стійким наголосом на закінченні. Інші форми були очевидними архаїзмами (**носи́ши** 2 ос. одн. — Острозька Біблія 1581).

Натомість дієслова, що встояли перед поширенням рухомого наголосу, зберігши його на закінченні, мають, подібно до південно-західних говірок білоруської мови, наголошене закінчення в усіх формах, включно з 1–2 ос. мн.: **оуѕрите́** (Ст. Зиз. 1596), **стоите́** (Копист. 1616), **погромимо́** (Радив. 1671), **утерпите́** (Радив. 1676), **воскресите́** (Вірші Кл. Зин. 1690). Ці дієслова мають також наголошене закінчення в дієприслівникових формах, наприклад, **живȣчи́** проти **пи́шȣчи** (Ст. Зиз. 1596) — пор. *живу́ть* проти *пи́шуть*. Утім, наголос на закінченні дієприслівників, утворених від дієслів із наголошеним закінченням теп. часу, в середньоукраїнських пам'ятках теж можна віднайти: **лѣпѧчи́** 'ліплячи', **ѿводѧчи́, бȣдȣчи́** (Кл. Остр. 1599), **ходѧчи́** (Ѓал. 1663), **отходячи́, виходячи́, носячи́, смотрячи́** 'дивлячись', **служачи́, мовячи́** (та **мо́вячи**), **видячи́, ѣздячи́** (Радив. 1671), **одходѧчи́** проти **прихо́дѧчи** (Реш. Уч. Єв. 1670). Ця тенденція до розповсюдження кінцевого наголосу в усіх формах розпочалася, мабуть, від тих дієслів, що первісно мали наголошене закінчення, але набули в теп. часі рухомий наголос. Наголос на закінченні в дієприслівникових формах, утративши зв'язок із теперішнім часом, зробився невмотивованим і, сприймаючися як характерний для дієприслівника в цілому, розповсюдився на інші дієприслівники. Однак це був лише епізод в історії української акцентуації. Після XVII ст. мотивацію розташування наголосу в дієприслівниках щодо парадигми теп. часу відновлено.

Інший побічний продукт періоду наголосових хитань в українському дієслові закоренився, як здається, міцніше. Десь у двох десятках дієслів, переважно четвертого класу, з наголошеним закінченням або рухомим наголосом у теп. часі основа інфінітива (тотожна з основою мин. часу) має наголошений суфікс за відсутності префікса, але наголошений корінь за наявності префікса. Це явище відзначається й у білоруській мові, але в українській кількість охоплених ним дієслів є більшою. У сучасній українській літературній мові сюди належать такі дієслова:

а) де відтягнення наголосу є спільним із білоруською мовою:
носи́ти — прино́сити (білор. *насі́ць — прыно́сіць*), *води́ти — прив́одити*, *ходи́ти — прихо́дити*, *лежа́ти — поле́жати*, *вози́ти — приво́зити*, *мовча́ти — помо́вчати*; від дієслова *наско́чити* кореневий наголос поширився й на безпрефіксальну форму *ско́чити*;

б) без рівнобіжників у літературній білоруській мові:
терпі́ти — поте́рпіти, *сиді́ти — поси́діти*, *стоя́ти — посто́яти*, *держа́ти — поде́ржати*, *сити́ти — наси́тити*, *годи́ти — пого́дити*, *гони́ти — відго́нити*, *добри́ти — задо́брити*, *лести́ти — уле́стити*, *лиши́ти — зали́шити*;

в) кілька дієслів поза четвертим класом, охоплених вторинно: *трима́ти — затри́мати* (під впливом рівнозначного *держа́ти*), *багаті́ти — забага́тіти, сині́ти — посі́ніти.*

Найчастіше кореневий голосний у дієсловах цієї групи історично був коротким (*о*, *е*, єр), за винятком лише *сиді́ти, сити́ти, лиши́ти, сині́ти.* Основна маса дієслів з історично довгими кореневими голосними незалежно від інтонації (акутової чи циркумфлексової) не зазнали зсувів наголосу: *люби́ти — полюби́ти, буди́ти — розбуди́ти, вари́ти — звари́ти, молоти́ти — змолоти́ти* тощо, а також *моли́ти — відмоли́ти, проси́ти — запроси́ти, коти́ти — покоти́ти* тощо.

У середньоукраїнських пам'ятках із зазначенням наголосу загалом переважають суфіксально наголошені форми: **приноси́ти, зводи́ти, переходи́ти, обходи́ти, виноси́ти**, але **потѐрпѣвши** (Ст. Зиз. 1596), **приводи́ла, сходи́лися, обходи́ти, приноси́ти, относи́ти**, але **зале́жало** (Кл. Остр. 1598, 1599), **приводи́въ, проходи́ла, подноси́ла**, але **предлежитъ** (Транкв.-Ст. 1618), **оуноси́ти** (Вѣзер. цн. 1618), **сходи́ло**, але **нале́жати** (Мел. Смотр. 1619), **приходи́ли, приноси́ли, входи́ти** (Саков. 1622), **приводи́ти, належа́ло, переводи́ти, приходи́ти**, але **подълѐжитъ, прохо́дил** (Копист. 1623, 1624), **по(д)носи́ти**, але **задѐржалсѧ, нале́жытъ** (Памва Бер. 1627), **доводи́ти**, але **нале́жатъ** (Ἐυώδια 1641), **принале́житъ** (Dictionarium 1649), **зводи́ли, приходи́л, оходи́ла, привози́ли**, але також **одѐржати, нале́жати, похо́дила, зале́жит, прихо́дил** (Гал. 1663), **доде́ржали** (Радив. 1671), **оумо́лчим** (Баран. 1674), **наситы́ти** (Полт. 1679), **заводи́ти, доходи́ти**, але **принале́жит** (Вірші Кл. Зин. 1690), **устоя́ти** (Книж. госп. 1788), **переводити** (Рит. Ням. кін. XVIII ст.).

В авторів, що вживають лише **нале́жить, принале́жить** із наголосом на корені, це найскорше є полонізм. Якщо на ці випадки не зважати, можна дійти висновку, що в XVII ст. відтягнення наголосу в префіксальних дієсловах розглядуваної групи щойно починало виявлятися. Задовільного пояснення йому не дано. Згідно з однією концепцією, це, у ґрунті речі, є не що інше, як перенесення наголосу теп. часу на інфінітив: *прихо́дити* від *прихо́диш* (Булаховський). Але тоді залишається неясним, чому воно охопило лише префіксальні форми (та ще й саме в цій невеличкій групі дієслів); поза тим, декотрі з дотичних дієслів мають у теп. часі наголос на закінченні (*сиди́ш, лежи́ш, мовчи́ш*). Згідно з іншою концепцією, це явище слід розглядати у зв'язку з відтягненням наголосу на попередній склад, що має місце й у деяких прийменникових сполуках: *стіл : стола́ : до сто́лу; Петро́ : Петра́ : на Пе́тра; коли́, тоді́ : відко́ли, відто́ді* і навіть *мене́ : до ме́не* (див. 7.8), — і в такому разі це є просто розширення сфери праслов'янського типу *рука́ : за́ руку* (Лер-Сплавінський). Однак явища ці все-таки різні, і належать вони до різних періодів. У прийменникових сполуках на кшталт *за́ руку* наголос відтягується на їхній перший склад (пор. *голова́ : го́лову : на́ голову*), тимчасом як у наших прикладах він пересувається на середній склад; окрім того, у XVII ст. зсув наголосу на прийменники вже втратив продуктивність; і знов-таки залишається питання: чому цією тенденцією, якщо така тенденція була, охоплено лише нечисленну групу дієслів?

Правдоподібною здається гадка, що розглядуване наголошення було спричинене акцентуаційними хитаннями в теперішньому часі, які мали місце в XVI–XVII ст. За наявності факультативних акцентуаційних моделей у теп. часі, коли рухомий наголос конкурував з наголосом на закінченні (*тéрпиш ~ терпи́ш*, *дéржиш ~ держи́ш*), вони стали використовуватися в основі інфінітива як засіб семантичного й видового розрізнення в дієсловах руху: *схóдити* 'підійматися' недок. вид проти *сходи́ти* 'повсюди походити' док. вид, *знóсити* 'нести вниз' недок. вид проти *зноси́ти* док. вид і теж 'обшарпати' док. вид. У дієсловах цього типу (що становлять ядро цієї групи, бо й у білоруській мові вони утворюють таку саму опозицію) обидва різновиди наголосу збереглися. Тут виник вторинний зв'язок між префіксацією та кореневим наголосом[16], і це сприяло також збереженню кореневого наголосу в кількох інших дієсловах четвертого класу з історично короткими голосними — ба навіть його поширенню (нехай дуже обмеженому) на дієслова інших класів. Не вільно також забувати, що відтягнення наголосу з суфікса на корінь було характерне для багатьох префіксальних дієслів доконаного виду, які належать до найпродуктивнішого типу творення видів: *копáти* : *розкопáти* док. вид : *розкóпувати* недок. вид. Саме ця акцентуаційна парадигма, коли абстрагуватися від семантичних нюансів, знаходить своє відлуння в типі *ходи́ти* : *сходи́ти* док. вид : *схóдити* недок. вид, хоча в дієслів четвертого класу тут немає зміни суфікса. Аналогії діяли, отже, немовби навмання й базувалися на різних критеріях: семантичних, видових, акцентуаційних (конкуренція двох моделей наголосу в теп. часі) і фонетичних (голосні ***о***, ***е*** в корені). Цим пояснюється різнорідність дієслів, що ввійшли до розглядуваної групи, та певна нестабільність у її відмежуванні (пор. *лети́ти* : *полéтіти*, широко розповсюджене в говірках, але не вживане в літературній мові, де за норму взято *полеті́ти*).

Середньоукраїнські пам'ятки, в яких зазначено наголос, дозволяють також спостерегти хитання в наголошуванні пасивних дієприкметників на *-аний*, утворених від дієслів третього класу з наголошеним суфіксом -***а***-. У дієсловах третього класу, де ***j*** у теп. часі злився з попереднім приголосним, голосні з циркумфлексовою інтонацією або короткі дістали новий акут, що призвело до постання кореневого наголосу: *пи́шеш* проти *пишý*, — а звідси й *пи́саний*. Натомість у дієсловах, що зберегли ***j*** після голосного, передумов для нового акута не було, а отже слід би очікувати наголосу на суфіксі: ⁺*мішáний* від *мішáти*: *мішáєш*. Проте насправді тут виступає форма *мі́шаний*, і суфіксальний наголос можна відшукати хіба що в білоруській мові, де переважає тип *мяшáны*. Розповсюдження кореневого наголосу на всі українські дієприкметники цього типу (характерне також для російської мови) ще не було завершене в середньоукраїнський період. Можна теж помітити, що поширювався він із південного заходу. У текстах, писаних

---

16 Існують говірки, в яких те саме явище спостерігається й у теп. часі, наприклад, у Теребовлі: *стою́, лечý, тримáю* : *постóю, полéчу, потри́маю*.

авторами з півночі або з Полтавщини, наголос звичайно припадає на суфікс, хоча випадки наголошування кореня теж трапляються (в дієсловах із суфіксом *-ова-* наголошувано його перший склад). Кл. Остр. 1599 дає **пошарпáныхъ, спѣвáнои**, навіть **писáныи**, але також і **оуґроунтóванних**; Dictionarium 1649 — навіть **вырѣзáнний** (пор. *різати* : *ріжеш*), але водночас і **лáтаний**; Ґал. 1663, 1669 — **откоѵáнный, оуготоѵáний, ошукáний, офѣрований**, навіть **показáнный**, але теж і **змѣшаная, будóваный, мурóваный**; Реш. Уч. Єв. 1670 — **упитáннаго**; Радив. 1671 — **заховáный, оуформовáныя, запытáный** і навіть **связáний**, але **змáзаное**; Баран. 1674 — **послáнным** (пор. *пошлю́*); Полт. 1679 — **оуготоѵáнно**. Південно-західні автори частіше вживають наголос перед суфіксом, але й суфіксального наголосу нітрохи не цураються. Він, імовірно, вважався за ліпший і вживався, мабуть, серед іншого, у казаннях та богослужбі. Так, Уч. Єв. 1585 містить не лише очікувану форму **написáнныи**, а й **обиця́ннаго**; Ст. Зиз. 1596 вживає наголошений суфікс *-а-*: **заховáна, познáни**[17], **оковáнных, зопсовáное**; у Транкв.-Ст. можна знайти **заховáни, зепсовáныи** та навіть **препоясáнныхъ**. Але ці наголоси могли бути запозичені з польської. Це видається ймовірним, коли порівняти їх із тими, які подає Мел. Смотр. 1619, маючи за мету відновлення церковнослов'янських форм, вільних від польського впливу: **перекладаны, дáваны, захóванъ, занéдбаный, чи́таный**, дарма що вживає він також і **зготовáный, покарáный, вѣнчáный, содѣлáна, наказáнъ** і навіть **связáнный**; Копист. 1623 подає **ховáный**, Vмнологíа 1630 — **ѿшукáнои**. Передсуфіксальний наголос у пасивних дієприкметниках цього типу остаточно утвердився в XVIII ст., коли вплив польської та особливо білоруської мов уже значною мірою послабшав. То була ще одна перемога морфологічної мотивації в наголошуванні, яка стирала сліди його первісної дистрибуції, уґрунтованої у фонетичних закономірностях.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Соболевский А. «Из истории русского языка», XI. *ЖМНП* 311, 1897.
2. Lehr-Spławiński T. [Рец.] Smal-Stocki S., Gartner T., *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. RS* 7, 1914–1915 (Передрук у вид.: Lehr-Spławiński T. *Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego*. Warszawa, 1957 — особливо сс. 360–365).
3. Dolobko M. «Der sekundäre *v*-Vorschlag im Russischen». *ZSPh* 3, 1926 (особливо сс. 93–94, 142–144).

[17] У будь-якому разі наголошування префікса в пасивних дієприкметниках на -аний було незвичним для всіх дієвідмін; пор. **зорвáний** (Радив. 1671), **изгнáн** (Баран. 1674) тощо.

4. Огієнко І. «Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці». 'Ελπίς 1, 1926 (особливо сс. 27–32).

5. Огієнко І. «Український наголос в XVI віці». *Юв. Собол.*

6. Огієнко І. «Наголос яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок». *ЗНТШ* 136–137, 1925.

7. Огієнко І. «Український наголос на початку XVII віку». *ЗЧВВ* II, 1–2, 1926.

8. Булаховський Л. «Наголос українських прикметників». *ЗІФВ* 13–14, 1927.

9. Булахоўскі Л. «Аб перасоўванні націску на склады перад слабымі канчатковымі рэдукаванымі». *Працы клясы філёлогіі* 2 (1) 1928.

10. Булаховський Л. «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. 1. *Кни́жка* : *книжки́*; 2. Слова чоловічого роду з наз.-знах. на *-а* в множині; 3. Кінцевий наголос множини в суфіксальних словах чоловічого роду; 4. Наголос родового відмінка на *-у*; 5. До наголосу українських прикметників». *Зб. ЦДКУ* 1, 1928.

11. Булаховський Л. «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. 6. Наголос українських прикметників із наростком *-ян-*». *Зб. ЦДКУ* 2, 1929.

12. Булаховський Л. «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. 7. Наголос прикметників на *-ний, -на, -не*». *Зб. ЦДКУ* 3, 1930.

13. Булаховський Л. «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу. І. Акцентологічні питання, пов'язані з переходом *о, е* в *і*; II. Наголошення префіксальних дієслів». *Мовозн.* 7, 1936.

14. Булаховський Л. «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу. 3. Прикметники на *-кий, -ка, -ке*». *Мовозн.* 11, 1937.

15. Булаховський Л. *Український літературний наголос.* Уфа, 1943 (і К.; Львів, 1947).

16. Булаховський Л. «З історичних коментарів до українського наголосу. 1. Рух наголосу при суфіксах із зредукованими голосними; 2. Наголос іменників середнього роду». *НЗ* Львівського педагогічного інституту І, 1, 1946.

17. Булаховський Л. «Порівняльно-історичні коментарії до українського наголосу. 1. Прикметники. 2. Дієприкметники. 3. Прислівники». *НЗ* Київського університету 11, 9, 1952.

18. Булаховский Л. Сравнительно-исторические комментарии к восточно-славянскому ударению. Суффиксальные образования имен существительных с окончаниями склонений мужского и среднего родов». *ВСЯЛ* 4, 1955.

19. Булаховський Л. *Питання походження української мови.* К., 1956 (сс. 146–150).

20. Булаховский Л. «Из сравнительно-исторических комментариев к восточнославянскому ударению. Ударение префиксальных образований имен и наречий». *ВСЯЛ* 5, 1958.

21. Булаховский Л. «Сравнительно-исторические комментарии к восточнославянскому ударению. Ударение префиксальных образований системы глагола». *Сл. мовозн.* 3, 1961.

22. Булаховский Л. «Отражения так называемой новоакутовой интонации древнейшего славянского языка в восточнославянских». *Исследования по лексикологии и грамматике русского языка.* М., 1961.

23. Булаховский Л. «Из очерков по славянской акцентологии». *Сл. мовозн.* 4, 1962.

24. Веселовська З. «Український наголос у "Лексиконі" П. Беринди». *ЗІФВ* 21–22, 1929.

25. Веселовська З. *Наголос у східно-слов'янських мовах початкової доби формування української, російської та білоруської націй (кінець XVI–початок XVIII століть).* Х., 1970.

26. Сімович В. «До морфології українських прикметників». *Sl* 12, 1933.

27. Kuraszkiewicz W. «Przyczynek do iloczasu małoruskiego» *LSl* 3, 1, 1934.

28. Shevelov G. «Die Wechselwirkung von zwei Akzentuierungstypen der Partizipien Präteriti Passivi von Verben der 3. Klasse mit Infinitiv auf *-át'* in den slavischen Sprachen». *WSl* 7, 1962 (Передрук у вид.: Shevelov G. Y. *Teasers and Appeasers.* München, 1971).

29. Kniezsa I. «Szlav jövevényszavaink magánhangzó-kvantitása». *Nyelvtudományi közlemények* 65–66, 1963–1964.

30. Латта В. «Система наголосу українських говірок Східної Словаччини». *Українська діалектологія і ономастика.* К., 1964.

31. Тимошенко П. «Афереза в українській мові». *ПРДН* XI, 1965.

32. Тоцька Н. «Про тривалість голосного як один із компонентів наголосу». *Вісті* Київського університету 8, 1966 (Серія філології та журналістики).

33. Otrębski J. «Z dziejów wyrazów polskich. 14. *żaden*». *JP* 46 (1966), 1.

34. Скляренко В. «Акцентологічні коментарі до відмінювання іменників чоловічого роду». *Праці* Одеського університету 150 (6), 1960.

35. Скляренко В. «Наголошування іменників першої відміни». *УМЛШ* 1966, 5.

36. Скляренко В. «Походження рухомості наголосу в іменниках типу *кни́жка*». *Мовозн.* 1968, 4.

37. Скляренко В. *Історія акцентуації іменників* **а**-*основ української мови.* К., 1969.

38. Скляренко В. «З історії акцентуації іменників середнього роду **о**-основ». *Мовозн.* 1972, 5.

39. Скляренко В. «З історії акцентуації абстрактних іменників». *Мовозн.* 1973, 4.

40. Скляренко В. «Акцентологічна проблематика форми родового відмінка множини іменників». *Мовозн.* 1975, 6.

41. Bidwell C. E. «Phonemic Vowel Length in East Slavic». *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 10. Novi Sad, 1967.

42. Залеський А. «З історії українського вокалізму». *Мовозн.* 1968, 5.

43. Lamprecht A. «Tezy k fonologickému vývoji praruštiny». *Sborník prací filozofické fakulty Brněnské university* 17, 1968 (сс. 66–69).

44. Рамановіч Я. «Асаблівасці націску ў назоўніках жаночага роду на *-к(а)* у беларускай мове». *БЛ* 1972, 1.

45. Neweklowsky G. «Akzentuierungstendenzen in den ostslavischen Sprachen». *WSJb* 17, 1972.

46. Журавлев В. «Еще раз о генезисе славянского имперфекта». *Кузнецовские чтения.* М., 1973.

47. Демьянов В. «О явлениях имперфекта, дифференцирующих древнерусские тексты по происхождению». *Памятники русского языка. Вопросы исследования и издания.* М., 1974.

48. Leška O. «Přízvukový systém nářečí vesnice Zvaly na Východním Slovensku». *Studie z východoslovanské jazykovědy.* Praha, 1973.

49. Колесов В. «Ударение префиксальных имен в древнерусском и праславянском». *StSlHg* 21, 1975.

8. ДЕНАЗАЛІЗАЦІЯ НОСОВИХ ГОЛОСНИХ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Приблизно водночас із перебудовою просодичної системи протоукраїнських діалектів, а може навіть і в опосередкованому зв'язку з нею (див. 8.6), на тій самій території набула поширення ще одна зміна: носові голосні втратили свою назальність, зазнавши в ході цього процесу також і якісних змін. Для пізньопраслов'янського періоду ці голосні зазвичай реконструюються як *ǫ* і *ę* (див. 2.2). У системі фонем вони по суті були алофонами сполук (ротовий) голосний + N, бо їхня дистрибуція ґрунтувалася на простому правилі, згідно з яким носові голосні не припускалися в позиції перед голосним, тимчасом як сполуки (ротовий)

голосний + N припускалися лише в цій єдиній позиції: ***tъneši*** 'тнеш' (***ь*** + ***n*** перед голосним) проти ***tęti*** 'тяти' (носовий голосний перед приголосним ***t***). Одначе ситуація ускладнювалася тим, що носових голосних було тільки два, а ротових (не рахуючи ***y***) — щонайменше вісім. Тому не існувало взаємно-однозначної співвіднесеності між носовими голосними та сполуками ротового голосного з наступним носовим приголосним. Передній носовий голосний міг бути відповідником сполук ***i*** + N, ***e*** + N, ***ь*** + N і ***ě*** + N; натомість задній — сполук ***u*** + N, ***o*** + N, ***a*** + N і ***ъ*** + N. Через розмаїтість цих відповідностей носові голосні порівняно легко змінювали свою якість. За умовними позначеннями ***ę*** та ***ǫ***, ймовірно, приховуються контекстуальні варіації досить широкого діапазону. Не дивно, отже, що при втраті назалізації наголошені голосні "ę" та "ǫ" у протоукраїнських діалектах не перетворилися на ***e*** чи ***o***. Задній носовий голосний на всій території дав ***u***: ***sǫdъ*** > ***sudъ***; натомість передній носовий мав кілька рефлексів: ***'a***, ***'ia***, ***e***, що з-поміж них найпоширенішим був ***'a*** — помітно відсунений назад звук, передня артикуляція якого передавалася попередньому приголосному, що зазнавав пом'якшення: ***ręs(nъ)*** > *ряс(ний)*, пор. пол. *rzęsa* 'брова', словац. *résa* 'верба', болг. *реса* 'пасмо волосся, гривка'.

2. ПОТРАКТУВАННЯ *ǫ*

Деназалізація ***ǫ*** являла собою просту й цілком консеквентну зміну. В усіх протоукраїнських діалектах, в усіх позиціях і без жодного винятку звук ***ǫ*** перейшов у звук ***u***. Такий стан спостерігається як у північних, так і в південних українських говірках; відображений він і в давньоукраїнських пам'ятках.

Зазначена зміна сталася ще перед появою найдавніших пам'яток із-поміж збережених. Коли староцерковнослов'янська мова з її азбукою й орфографією була запроваджена в Києві та інших князівствах тогочасної України, писарі мали до диспозиції більшу кількість букв, ніж потребували згідно з власними мовними звичками. Зокрема, у розглядуваному випадку існувала буква **юсъ великъ** (ѫ) на позначення звука ***ǫ***, який зберігався на той час (до XIII ст.) і в болгарській, і в македонській мовах, що на них базувалася староцерковнослов'янська; і буквосполука оу на позначення ***u***. Для писарів українського походження обидві вони читалися однаково. Цей надмір букв мусив створити плутанину, що вона в давньоукраїнських пам'ятках і спостерігається. Серед писаних в Україні пам'яток немає жодної, де б ці дві букви вживалися під етимологічним оглядом правильно. Мають місце обидва можливі типи

помилок: або ж пишеться замість етимологічного *и*, або оу замість етимологічного *ǫ*. Приміром, у Гр. Бог. XI ст. подибуємо **лжтж** 'лютому', **Давыдж, потрждитися, чждить** 'дивує', **пжстыни, члколижбик, джхоу**; у Соф. написах 1054 — **жсъп(є)н(и)к**; в Ізб. 1073 — **чждить сѧ** 'чудується', **држгъ**; у Панд. XI ст. — **медж** 'меду', **чрѣвж, држгъ, чжвъство** 'почуття', **пастжха, шжма, джши**; у Кир. Єрус. XI ст. — **разжмѣ** лок. одн. і багато інших випадків, де ж помилково вжито на позначення етимологічного *и*. Прикладами протилежної помилки, тобто вживання буквосполуки оу замість *ǫ*, є форми **боудеть** 'буде', **блоудьнжж** (Гр. Бог. XI ст.), **застоупьникъ, боудоуть, оутль, ороужига, роукама, моудра моужѧ, оутробы, голоубь** (Ізб. 1073), **соудии** (Кир. Єрус. XI ст.), **моужж** (Ізб. 1076), **тьмоу** (Пс. Бичк. XI ст.) і ще сотні прикладів у цих та інших пам'ятках. Часто те саме слово в тій самій пам'ятці пишеться то з однією, то з другою буквою: **безжмик** проти **безоумига** (Гр. Бог. XI ст.), **оуноша** і **жноша** 'юнак', **жже** і **оужє, жгли** і **оугли** (Син. Патер. XI ст.), **зоубъ за зжбъ** (Юр. Єв. 1128) тощо.

Таке хаотичне написання то однієї, то другої букви тривало й у першій половині XII ст., наприклад, у Мст. Єв. 1117, Юр. Єв. 1128, хоча впадає в очі швидке зменшення кількості вживань ж з бігом часу. Навіть в XI ст. є тексти, в яких оу переважає, а ж трапляється лише зрідка (наприклад, Ізб. 1076, Арх. Єв. 1092). До середини XII ст. буква ж з більшості пам'яток зникає. Приміром, її вже практично немає в Єв. Гал. 1144; у житіях Бориса та Гліба, а також Феодосія, вміщених в Усп. зб. XII ст.; у Добр. Єв. 1164; у Студ. XII ст.; у Бес. Єв. Гр XII ст.; у Хр. Ап. XII ст. тощо.

У період між упровадженням букви ж на позначення звука *ǫ* та відмовою від неї було зроблено спробу використати цей явно зайвий символ більш раціонально, надаючи йому специфічної вартості, а саме — на позначення *'и*. Ця правописна школа особливо виразно представлена в Ізб. 1076, де пишеться **лжбъвє** 'любові', **лжбити, огнж, лжди, г(лаго)лж** 'мовлю', **клжчѧрь**. Сприяти цьому могли впливи з Сербії (де "йотовані" літери в ранніх пам'ятках майже не вживаються [1]), але для нашого викладу ця спроба є цікавою насамперед як свідчення того, що давньоукраїнські писарі таки бачили невмотивованість уживання букви "ж" з погляду потреб передачі звичного набору фонем їхньої мови.

З цих фактів можна виснувати, що до середини XI ст. розрізнення голосних *ǫ* та *и* вже давно було втрачене. Розгляд питання про точне визначення цієї давності буде здійснено нижче (див. 8.5), бо звуки *ǫ* та *ę* найімовірніше занепали приблизно одночасно, а отже й зазначену проблему зручніше розв'язувати для них обох разом.

---

[1] Модель, використана в Ізб. 1076, має діаметрально протилежне втілення в Панд. XI ст., де "ю" інколи вживається замість великого юса (**мюдростьж, люкаво** тощо).

3. ПОТРАКТУВАННЯ ę В ПІВДЕННИХ ГОВІРКАХ

Як і **юсъ великъ**, буква **юсъ малъ** (ѧ), що в староцерковнослов'янській мові позначала звук ę, ніколи не вживалася в давньоукраїнських пам'ятках етимологічно правильно. Більшою чи меншою мірою завжди виявлялося її помішання з буквою "ꙗ", з чого випливає, що в давньоукраїнській мові звук ę загалом перейшов у *'а*. Однак, на відміну від великого юса, малий юс не випав з уживаного на письмі алфавіту. Йому було відведено особливу функцію.

За використанням малого юса давньоукраїнські пам'ятки можна поділити на такі групи:

а). Невпорядковане вживання малого юса та "ꙗ". Це, мабуть, найдавніший правописний тип, дарма що не характерний для найстаріших пам'яток із-поміж збережених, приміром для Гр. Бог. XI ст., Ізб. 1073 та Ізб. 1076. Проте він уживається, наприклад, у Син. Патер. XI ст. (**древѧнъ, ѧмоу** 'яму', **сѣдѧше** мають ѧ на місці етимологічного *а* як на початку, так і в середині слова), у Панд. XI ст. (**тръстѧнъ** 'тростиновий', **ѧвлѧеть** 'являє', **въ ѧмоу** проти **времꙗ, имꙗ, идошꙗ**), а також у Кир. Єрус. XI ст., Acta PT XI ст., Єв. Гал. 1144, Усп. зб. XII ст. та ін.

б). До другої половини XI ст. зроблено спробу впорядкування вжитку цих двох букв-суперниць: на початку слова або складу стали писати ꙗ, після приголосного — ѧ. Цей підхід в основному притаманний (щоправда, з численними винятками, спричиненими, мабуть, впливом церковнослов'янських першовзорів та неуважністю писарів) таким пам'яткам, як Ізб. 1073 (**чѧсъ** 'година', **пон'ѧвицѫ** 'спідницю', **дѣлѧ** 'заради', **сълоучѧи** 'випадок' — усі замість етимологічного *а*; **ꙗзычьнъ, съприꙗти** 'співчувати' — обидва замість етимологічного ę), Ізб. 1076 (**поучѧти, покланѧти, клѫчѧрь** — усі з етимологічним *а*; **поразоумѣваꙗ, ꙗзыкъ** — обидва з етимологічним ę). Це правописне правило прижилося у XII ст., особливо в його другій половині. Ним керуються, з деякими незначними відхиленнями, Мст. Єв. 1117, Юр. Єв. 1128, Добр. Єв. 1164, Острожн. ур. XII ст., Студ. XII ст., Бес. Єв. Гр XII ст., Тріодь XII ст., Ірм. Григ. XII–XIII ст. і численні інші пам'ятки.

в). На такому загальному тлі вирізняється невелика група пам'яток, що всі вони були написані саме в Україні. Це письмо "другої руки" (тобто частини, написані рукою другого писаря) в Арх. Єв. 1092, Хр. Ап. XII ст., Антологія Троїце-Сергієвої Лаври XII–XIII ст., чотиристорінковий фраґмент Златостр. XII ст. і — неконсеквентно — Гр. Бог. XI ст., що датується значно давнішим часом. У цих пам'ятках і ꙗ, і ѧ вживаються після приголосних, але ꙗ виступає після

первісно палаталізованих (цебто ще в праслов'янській мові) приголосних *l'* і *n'*, незалежно від походження самого голосного, наприклад, у Хр. Ап.: **оудалꙗти, огнꙗ, волꙗ** замість етимологічного *a* і **землꙗ** ґен. одн., **на нꙗ** 'на них' тощо замість етимологічного *ę*; натомість **ѧ**, знов-таки незалежно від етимології слова, пишеться після всіх непалаталізованих приголосних, наприклад, **кесарѧ, видѧхъ** 1 ос. одн. імп., **всѧкъ** тощо[2]. Особливо контрастним є розрізнення між активним дієприкметником теперішнього часу дієслів третьої дієвідміни, що первісно мали палаталізований приголосний (**глаголꙗ** — етимологічно *glagol'ę*), і четвертої дієвідміни, де такого приголосного не було (**хвалѧ** — етимологічно *xvalę*). Щоправда, у деяких випадках **ꙗ** в цих пам'ятках заступається малим юсом із позначенням палаталізації попереднього приголосного (**г(осподь)н'ѧ** 'господнього' тощо). Це ясно показує, що різниця у вимові, на якій ґрунтувався вибір **ꙗ** або **ѧ**, стосувалася не якості голосного, а якості попереднього приголосного[3]. Звучання голосних було однакове.

Таким чином, усі три правописні школи підштовхують до висновку, що первісний звук *ę* геть ототожнювався з *'a*. Оскільки *ę* має саме такий рефлекс у сучасній українській літературній мові і в південноукраїнських говірках[4], слід гадати, що звук *ę* перейшов у *'a* ще перед появою перших давньоукраїнських пам'яток, котрі дійшли до нас. Що ж до концепції, висунутої 1913 р. Васильєвим (хоч у пізніших своїх працях він її не дотримувався) й обстоюваної Аванесовим та його послідовниками, за якою існувала проміжна стадія, саме й відбита в пам'ятках із правописом третього типу, де малий юс, мовляв, позначав звук *ä* (*æ*), то теоретично вона не може бути виключена, а проте якихось фактичних даних на її потвердження геть бракує. Якщо якась проміжна ланка дійсно мала місце, то це радше був би дифтонг на кшталт $_{e}a >_{i}a$, оскільки тоді легше пояснити палаталізацію приголосного перед *a*, посталим з *ę*. Такий дифтонг справді був зафіксований у шести-семи підляських селах (поблизу Замостя та Грубешова), і було висловлено здогад, що первісно він характеризував ціле Підляшшя (Курашкевич). У тому, що палаталізація приголосних перед *a*, посталим з *ę*, лише супроводжує деназалізацію, не будучи властивою первісному *e* (*ę*), можна також пересвідчитися на прикладах уживання *'a* в запозичених словах на місці

---

2 Після середньопіднебінних і *c*, які хоч і були палаталізованими, проте не мали непалаталізованих відповідників (тобто їхня палаталізованість була позафонемною), букви **ѧ** та **ꙗ** зовсім не вживалися; замість них писали **а** (**оудьржати, чадьца** 'дитина' — етимологічно *udъržati*, *čędъca*).

3 Стосовно відповідності цього позначення дійсному звучанню — див. 11.3.

4 У частині південно-західних говірок тут нині виступає *'e*, але це є наслідком пізнішої зміни, яка заторкнула, незалежно від походження, всі випадки вживання *'a*; пор. гуц. *порéдок*, *чєс* із *porędъkъ*, *časъ* — див. 41.1.

ą: *стяг* із давн. шв. *stang* 'паля' (давн. сканд. *stǫng*). Однак ідея про існування дифтонга ґрунтується лише на здогадах, і в усякому разі жодна з пам'яток не містить фактів, які свідчили б, що малий юс читався як ***ᵢa***.

4. ПОТРАКТУВАННЯ *ę* В ПІВНІЧНИХ ГОВІРКАХ

У переважній більшості північноукраїнських говірок наголошений ***ę*** перейшов у ***'a***, як і в південноукраїнських говірках; натомість у ненаголошеній позиції йому відповідає ***e***: *дев'я́ти*(*й*) проти *де́веть*. Лише в південній частині західнополіської діалектної зони ***'a*** з'являється й поза наголошеними складами; на Підляшші цей звук навіть є типовим для ненаголошених складів (*взяла́, де́сять* тощо); проте на північний захід від Берестя й у поодиноких селах усього цього краю, особливо по берегах Ясельди, виступає звук ***e*** (*пета́, па́меть*). Добре відомо, одначе, що й західнополіська, й підляська діалектні зони протягом середньоукраїнського періоду поглинули цілий потік переселенців з Галичини та Волині, втративши внаслідок цього "чистоту" свого північного типу. Отже, якщо залишити їх поза увагою, то можна вважати ***e*** за типовий рефлекс ненаголошеного ***ę*** в північному наріччі української мови. Проте постає питання, чи подвійна рефлексація ***ę*** в основній масі північних говірок являє собою рису, властиву їм від початку. Відповідь на нього ускладнюється тим, що по кількох століттях після деназалізації ***ę*** частина північноукраїнських говірок більшою чи меншою мірою зазнала переходу ***'a*** — незалежно від походження — в ***e***, а подекуди (наприклад, коло Володави) й далі в ***i***. Це явище спостерігається в усіх західнополіських говірках після всіх палаталізованих приголосних, а в середньо- та східнополіських — насамперед після ***j*** у ненаголошених складах і лише в поодиноких словах після інших приголосних (наприклад, зах. поліс. *нане́ти* 'найняти', сх. поліс. *єйце́*).

Однак є два факти, на підставі яких можна стверджувати, що розщеплення ***ę*** на ***'a*** під наголосом та ***e*** в ненаголошених складах відбулося від самого початку. По-перше, у достатньо вивчених зонах ізоглоси ***e***, посталого з ***ę***, та ***e***, посталого з ***'a***, не збігаються. Другі здебільшого проходять вужче від перших, тобто охоплюють меншу площу. За приклад можуть правити слова *коло́дезь* (де звук ***e*** постав з ***ę***) та *єйце́* (де звук ***e*** постав з ***'a***) у східно- та середньополіських говірках, як вони показані Жилком на окремій мапі[5]. З численних описів говірок випливає також, що в багатьох місцевостях ***'a*** залишається без змін, тимчасом як ненаго-

[5] УЛГ, с. 41. Тип *коло́дезь* сягає на півдні Переяслава та Пирятина, тимчасом як ізоглоса типу *єйце́* проходить тільки трохи південніше від Остра та Ніжена.

лошений *ę* представлений рефлексом *е*, наприклад, *ялѝна* проти *гледѝть* у Новій Басані та Бобровиці (південна частина Чернігівської обл.). По-друге, — і це головний арґумент — звичайно спостерігається відмінність попереднього приголосного, якщо той припускає опозицію за м'якістю: перед *е*, що постав з *ę*, він буває непом'якшеним, натомість перед *е*, що постав з *'а*, — як правило, пом'якшеним (*коло́дезь* проти *капу́стени*). Насувається висновок, що поява *е* в цих двох випадках має різну давність і спричинена різними звуковими законами. Перехід *а* > *е* після *j* мусив статися після ствердіння середньопіднебінних, що мало місце близько XV ст. (див. 42.4), бо інакше вони були б спричинили ту саму зміну, й на Поліссі виступали б такі форми, як, скажімо, +*žeba* чи +*šepka*, чого насправді не спостерігається. Навпаки, постання *е* з *ę* в ненаголошених складах має бути віднесене до значно давніших часів.

Сподіватися адекватного відбиття цього *е* в існуючих давньоукраїнських пам'ятках не випадає, бо жодна з них не була написана на теренах, охоплених цим явищем. І все ж, нехай дуже незначною мірою, воно проникло в пам'ятки, зокрема при відтворенні тамтешніх географічних назв. Гідронім, що етимологічно мусив би мати форму **Припѧть**, систематично передається як **Припеть** (не як **Припꙗть**); наприклад, в Іп. літоп. подибуємо **въ Припетѣ** (1108), а також **межи Припѣтью** (б. р., вступ[6]) тощо. Топонім *Лю́бeч* (Чернігівська обл.) єдиного разу з'являється як **Любꙗчи** в Лаврентіївському літописі (1097), а загалом у літописах фігурує як **Любечь** — і то, ймовірно, є форма північноукраїнська. Осібно стоїть слово **шегающе** 'жартуючі' в Усп. зб. XII ст., яке скидається на перекручену адаптацію церковнослов'янської форми; пор. ц. сл. **шѧга** 'жарт'.

*** Протягом середньоукраїнського періоду, коли на Поліссі пожвавилося культурне й політичне життя, написання *е* на місці давнього ненаголошеного *ę* не лише почастішало, а й очевидно ввійшло в моду. Подекуди воно трапляється навіть у пам'ятках, що походять із інших земель. Наведімо кілька прикладів, узятих цілком навмання: **стежатисѧ** 'сперечатися', **свезавше** 'зв'язавши' (Кам.-Буз. Єв. 1411); **щетки** 'нащадки' (Гр. 1437, Остріг); **светыхъ** (Чет. 1489); **неуведаемо, светилища** (Ап. Ант. XV ст.); **стежение** 'громадження', **метежи** 'заколоти' (Єв. № 169, кін. XV ст.); **пѣнезъ** 'монета' (Перес. Єв. 1561); **въспометаи** 2 ос. одн. імп. (Вол. Єв. 1571); **тысеча, десет, просечи** (Житом. 1582); **теготу, видется** 3 ос. мн. (Потій 1598); **нагледѣвши, памет** (Ів. Виш. 1600); **погледѣлемъ** 1 ос. одн. мин. часу (Діар. Аф. Фил. 1646); **гледити** (Романенко, лист 1649); **памети, одѣгалное** 'різновид податку', **подлѣгати** (Полт. 1665–1671[7]); **девет, десет, присегу, хотечи** (Крол. рат. кн. 1665

[6] У північноукраїнських говірках ненаголошений *ě* також перетворився на *е*, а отже букви **є** та **ѣ** читалися в цьому слові однаково.

[7] У ненаголошених складах (як і в попередньому прикладі) північноукраїнські звуки *ě* і *е* не розрізнялися.

і пізніше); **гледѣти, хотечи, запригласмо** 1 ос. одн. мин. часу (Пирят. 1683–1698); **свещенниковъ** (Літоп. Граб. 1710) тощо.

Почасти внаслідок цього правописного звичаю, почасти через пряме помішання діалектів декілька форм із ***е*** ввійшли до сучасної літературної мови: *гледíти* і від нього, навіть під наголосом (відтягненим пізніше), — *углéдіти* (пор. у Радив. 1688 **пригледѣтися** і **оуглéдѣвшу**); *перéвéсло* (корінь — як у дієслові *в'язати*), зі вторинним наголосом на передостанньому складі (пор. *перевясло* — Осадца 1876); *пéлька*, якщо це слово виводиться від ***pjalýty***, (пор. лемк. *пялка* 'горло, глотка', рос. *пя́лить* 'витріщати'). Сюди ж належать форми чол. роду одн. мин. часу з ***і*** замість очікуваного ***'а*** < ***е***: *запрíг* проти *запряглá*, діал. *тіг* 'тягнув', *одíг* проти *тяглá*, *одяглá*; укр. літ. *тяг*, *одя́г*. Однак у цьому випадку взаємостосунки є складнішими. Вочевидь, слід узяти до уваги вплив дієслова *лягти́*, яке мало в праслов'янській мові назальний інфікс у теп. часі. Отже, його реґулярні форми в українській мові мусили б бути *ля́жу* : *ліг* : *леглá* (пор. **полеглá**, — Vмнологíа 1630); проте звук ***'а*** поширився на жін. рід (та інфінітив), а відтак, за моделлю *ліг* : *ляглá* постали й форми на кшталт *запрíг* : *запряглá*. У середньоукраїнській мові спостерігаються випадки еволюції в протилежному напрямкові: замість *тряс* : *трясла́* поширилися форми *трес* : *треслá* за зразком *ліг* (< *легл*) : *леглá*; пор. **рострес** (Дерн. бл. 1700), **рострєсъ** (Пролігъ на Воскресеніе 1719). Лише марґінально сюди ж належать слова *брéзклий*, *цебри́на*. Основою для них є пол. (*na*)*brzękły*, *cembra* ~ *cębra* (з нім. *Zimber* 'колода'). Друге з цих слів існує, зрештою, поряд із більш реґулярним відповідником *ця́мр*(*ин*)*а*. Пор. також діал. (Півн. Київщина, Остер) *полéгти*, зі вторинно перенесеним ***е*** в наголошеній позиції.

5. ХРОНОЛОГІЯ ТА МЕЖІ ПОШИРЕННЯ

Як відзначено у 8.2–3, свідчення давньоукраїнських пам'яток ясно показують, що носові голосні зазнали деназалізації до середини XI ст. Важче з'ясувати, наскільки сáме раніше в часі це сталося.

Запозичені слова в цьому випадку зарадити не можуть. Часто посилаються на відтворення давн. шв. *Ingvarr* за допомогою форми **Игорь** (князь Ігор, 913–945), тобто без переходу ***in*** > ***ę***, що його можна було б очікувати, якби носові голосні надалі існували. Інший арґумент — це запис назв дніпровських порогів Константином Багрянородним, який 949 р. зафіксував їх у формі *Βερούτζη*, *Νεασήτ* і *Ναπρεζή*, відтворюючи давн. укр. ***Vьrǫč-*** > ***Vьruč-***, ***Nejęsytь*** > ***Nejasytь*** і ***Napręzi*** > ***Naprjazi*** без жодних слідів назальності. Обидва ці факти вважаються за доводи, що в X ст. протоукраїнські діалекти вже не мали носових голосних[8]. Однак давньос-

[8] Існує навіть спокуса потрактувати *α* в *Νεασήτ* та *ε* в *Ναπρεζή* як різницю між рефлексами ***ę*** у наголошених і ненаголошених складах (не звертаючи уваги на наголоси в Константиновому записі).

кандинавські імена найімовірніше потрапили до Києва не безпосередньо, а через Новгород; тому слов'янська форма їх відтворення може бути взятою з проторосійських діалектів і не мати жодної доказової сили для діалектів протоукраїнських. Стосовно Константинових записів напевно встановлено, що вони були зроблені не від жителя України, а від варяга чи болгарина (або від того й того), до того ж їхню фонетичну форму допасовано до грецької мови. Узагалі ці записи надто суперечливі й непевні (якщо говорити, власне, про розглядувану нами проблему, то Константин подає й інші форми, де носові не пропущено: *Σφενδοσθλάβος* = ***Svętoslavъ***, *Σαμβατάς* — ще одна назва Києва, можливо від сл. ****Sǫvod-*** 'злиття' (Дніпра та Десни), суч. укр. *Сувід*).

Існують також записи, зроблені арабськими вченими: *q(i)nâz* < ***kъnęzь*** 'князь' в Ібн-Гордадбега бл. 846 р., *Wântīt* < ***Vętič-***, назва племені в Ібн-Ростега 903–913 рр., та *Wândžaslâwe* < ***Vęčeslavъ*** в Аль-Масуді 947 р. З цих прикладів можна виснувати, що назальність голосних перед фрикативними вже була втраченою в середині IX ст., тоді як перед зімкненими та африкатами (усупереч даним Константина Багрянородного) вона зберігалася ще й до середини X ст. Але знов-таки ймовірність того, що ці слова були записані в самій Україні, є дуже малою, а якщо вони походять не з України, то скорше свідчать про стан проторосійських, а не протоукраїнських діалектів. Крім того, в іншому рукописі, що належить Ібн-Гордадбегові, подано форму ****q(i)nān***, де якраз маємо справу з носовим! Зрештою, ця суперечність не дивує, оскільки розглядувані арабські джерела являли собою компіляції, основою для яких служили почасти розповіді купців, а почасти давніші джерела, тому їхні дані хронологічно й географічно були неоднорідні, і до того ж жоден з інформантів не був здатен точно відтворити звукову форму згаданих слів — та й не дбав про це.

Грецький запис етноніма 'угорці' як *οὔγγαροι*, що прийшов у слов'янські діалекти з носовим голосним (***ǫgr-***) і якому в сучасній українській мові відповідає *ýгри*, теж важить небагато, хоч і з іншої причини: угорці стали відомі в Київській землі бл. 820 р., але з їхньою назвою слов'яни могли запізнатися раніше, бо це не самоназва народу, а назва тюркських племен, що на угорців її перенесли візантійці; слов'яни запозичили її від греків, і не конче водночас із появою угорців під мурами Києва.

Угорська мова відбиває назальність у деяких закарпатських топонімах: *Munkács* = *Мукáчево*, *Ondava* < ****Ǫdava***, *Goronda* < ***krǫt-*** 'стрімкий'. Це важливі факти. Вони свідчать, що носові голосні вживалися тамтешніми слов'янами під час загарбання угорцями цих теренів (бл. 907 р.). Одначе немає певності, що ці слов'яни говорили саме протоукраїнськими діалектами. Це так само могли бути протословацькі чи інші слов'янські племена.

Наведений матеріал не містить цілком певних даних, а проте вкупі він усе ж дозволяє зробити висновок, що найпізніше до сере-

дини X ст. носові голосні вже вийшли з ужитку на просторах від верхів'їв Волги до південних відног Карпат; і немає жодних підстав гадати, що цей процес оминув українські землі, розташовані посеред цієї зони. Можливість іще ранішого його датування викликає сумніви. На підставі знаних нині фактів найбільш обґрунтованим припущенням щодо часу втрати носових голосних протоукраїнськими діалектами видається все-таки середина X ст.

Це підтверджується ще двома міркуваннями. Якби слово ***mjatьlь*** 'кирея' з нім. ***mantil*** (уперше засвідчене в Іп. літоп. за 1152 р.) було раннім (праслов'янським) запозиченням, воно мусило би звучати як +***mǫtьlь***. Запозичення вочевидь відбулося тоді, коли носові голосні ще вживалися, але звук ***ę*** відчутно пересунувся в напрямку до ***ą***, тоді як звук ***ǫ*** перетворився на ***ų***. Історичні факти підказують, що найімовірнішим часом запозичення було X ст. По-друге, особливу вагу має та обставина, що християнські імена, як правило, не мають рефлексів носових голосних: форма ***Andrěi*** не перейшла в +***Udrěj*** чи +***Jadrěj***, а ***Aleksandr-*** — в +***Oleksudrъ*** чи +***Oleks'adrъ***. Це показує, що на час Хрещення, тобто в другій половині X ст., носових голосних у протоукраїнських діалектах уже не було. З другого боку, тогочасна мова не мала сполук типу N + C. Цим викликалося вставлення між ними єра в християнських іменах, безпосередньо засвідчене такими написаннями, як **анъдрѣѧ** ґен. одн. у Соф. написі 1093 та деінде, а опосередковано — народними формами з ***i*** (посталим із ***o***) у сучасній українській мові, що вказують на вставлений єр, на кшталт прізвища *Вінтоняк* від ****Onъtonъ*** (гр. Ἀντώνιος). Сюди ж можна додати пропущення носового приголосного, приміром, в імені *Костянтин* (засвідчене, зокрема, в Син. Патер. XI ст. [**Костѧн'тина** ґен.] та Лавр. Єв. XII ст. [**костѧнтинь** присв. прикметник]; гр. *Κωνσταντῖνος*). Уживане іноді написання з **ѧ** на кшталт **Костѧтинъ** є церковнослов'янським (у цій мові носові голосні зберігалися довше, а Хрещення відбулося раніше[9]). Латинські з походження назви місяців вересня, листопада та грудня потрапили до протоукраїнських діалектів з церковнослов'янської мови через писемну форму; церковнослов'янська буква **ѧ** читалася як ***'a***, звідки давн. укр. **септѧбрѧ** (Усп. зб. XII ст.), **ноѧбрь** (Єв. Гал. 1144) тощо. Ці назви до народного вжитку так і не ввійшли, і в новітній українській мові їх згодом легко заступлено назвами слов'янськими.

Підсумовуючи, можна ствердити, що деназалізація носових голосних у протоукраїнських діалектах із цілковитою певністю може бути віднесена до середини X ст. щонайпізніше. Датування її початком X ст. або навіть IX століттям виключити не можна, але доказів на це бракує.

---

[9] Проте ***'a*** в другому складі імені *Костянтин* не конче виводиться від форми з ***ę***, на що, здавалося б, указує наявність ***n*** після цього голосного. Палаталізація ***t*** могла бути спричинена асоціюванням цього імені з його короткою формою **Костѧ** (пор. рос. *Кóстя*), в якій ***ę***, пізніше ***'a*** — це суфікс (слов'янський).

Географічно деназалізація носових голосних не обмежувалася лише українською мовною територією. Вона мала місце також у проторосійських, протобілоруських і протословацьких діалектах, включно з проточеськими та протоверхньолужицькими на заході, даючи скрізь ті самі рефлекси (*ǫ* > *u*, *ę* > *'a*; у декотрих словацьких діалектах, можливо, *æ*), і немає даних, які суперечили б думці, що ця зміна на всіх теренах зайшла приблизно одночасно. Натомість у протопольських і протоболгарських діалектах носові голосні надалі зберігалися. Таким чином, ця зміна відмежовувала протоукраїнські діалекти від сусідніх слов'янських на південному заході та північному заході. Як і постання повноголосу та деякі раніші зміни, деназалізація носових голосних була спільною рисою для всіх слов'ян Східної Європи. Проте, на відміну від усіх попередніх, вона започаткувала явище, що його можна б назвати "центральнослов'янськими" змінами, які сягали від Судетів на заході до Волги на сході. Питання, чи можна цю нову географічну конфігурацію пов'язати з існуванням Великоморавської держави в IX ст. та її гаданою експансією в напрямі до Карпат і за Карпатами, залишається у сфері гіпотетичного.

Варто теж пам'ятати, що одностайність еволюції носових голосних на окресленій вище території не була абсолютною, бо в самому її осередді поліські говірки мали певні відмінності, які стосувалися потрактування *ę* у ненаголошеній позиції.

6. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Втраті носових голосних сприяв їхній у ґрунті речі позафонемний статус (див. 8.1). Можна припустити, що *ǫ* зазнав звуження, а *ę*, можливо, дифтонгізації, ще не позбувшися назальності: *ǫ* > *ų*, *ę* > $_{i}$*ą*. Вузькі голосні та дифтонги легко втрачають своє носове звучання з артикуляторних причин, бо підняття язика перешкоджає опущенню язичка, потрібному для відкриття носової порожнини; до того ж у дифтонгах носове звучання може мати або перший, або другий компонент, і це робить назальність нестійкою. Оскільки ці фонетичні тенденції загального характеру не знаходили спротиву в тогочасній системі фонем, вони взяли гору, і носове звучання зникло.

Ця втрата не внесла жодних посутніх змін у систему голосних, призвівши хіба що до частішого вживання фонем /u/ і /a/ (припустивши, що до того часу дифтонг $_{i}$*a* — якщо такий узагалі існував — устиг перетворитися на *'a*). У такий спосіб із протоукраїнських діалектів усунено носове звучання наприкінці слова та перед приголосним (наслідком чого є вставлення в такі сполуки єрів при запозиченні слова на кшталт **комъканию** 'причастю' в Ізб. 1076 чи **коньдакы** 'кондаки' в Іп. літоп. 1111,

або ж випущення носового приголосного — як в імені **Игорь**, що походить від давн. шв. *Ingvarr*). Натомість вплив утрати носових голосних, а саме *ę*, на систему приголосних був відчутний. Опозиція за твердістю/м'якістю, яка була охоплювала лише три приголосні (*n*, *l*, *r*), тепер поширилася на *p*, *b*, *v*, *m*, *t*, *d*, *s* і *z*: *pęti* > *p'ati* 'п'ясти', *tęti* > *t'ati* тощо (див. також 11.1). Звичайно ж, за твердістю/м'якістю ці приголосні протиставлялися лише в позиції перед /a/. У загальній еволюції протоукраїнських діалектів це запровадження вісьмох нових приголосних фонем становило свого роду компенсацію за істотне зменшення кількості голосних фонем, спричинене втратою опозиції за інтонацією та часокількістю (див. 7.5). Мабуть, не випадково ці дві зміни приблизно збіглися в часі.

7. ЗАВВАГА ЩОДО СУФІКСА *-'an-*

*** У праслов'янській мові наслідком сполучення $_{e}$*an* + *n*, що надто часто траплялося при творенні прикметників від іменників на *n*, була сполука $_{e}$*ān*, тобто *ěn*; після *j* та середньопіднебінних приголосних праслов'янський звук *ě* давав *a*. У протоукраїнських (як і проторосійських) діалектах цей алломорф розповсюдився й на основи без *j* чи середньопіднебінного приголосного. Такі утворення засвідчені численними прикладами в давньоукраїнських текстах, наприклад, **тръстѧнъ, дрѣвѧнъ, плътѧна** 'плотська' (Панд. XI ст.); **древѧнъ, камѧноу** (Син. Патер. XI ст.); **мѣдѧнъ** (Пс. Бичк. XI ст.); **оусниянъ** 'шкіряний' (Мст. Єв. 1117). Ці форми знайшли продовження в середньоукраїнській (**оу Камѧнци** — Кам. Прол. 1489) й у сучасній українській мові (*дерев'яний*, *кам'яний*, *Кам'янець* тощо) [10].

Проте вже в Іп. літоп. спостерігаються хитання між *-'an-* і *-en-*, особливо в тих прикметниках, що були утворені від іменників з *-en-* у основі. У цій пам'ятці подибуємо **пламѧнъ** 'полум'яний' (1110), **камѧнъ** (1101), **мармора̑ны** (986) тощо, але теж і **теремъ каменъ** (945); інколи обидві форми вживаються в тому самому записі (**мѣденаа ~ мѣдѧные** — 1289) або навіть у тому самому реченні (**городъ каменъ и строенно ... камѧно** — 1090). Ці хитання й надалі мають місце в деяких сучасних українських прикметниках (звук *e* в закритих складах перетворився на *i*): *кам'яний* і *камінний*, *крем'яний* і *кремінний*, *полум'яний* і (зрідка) *полумінний*. Дублети цього типу зумовлені морфологічним уодностайненням (*камінний* під впливом іменника *камінь* тощо), та загалом суфікс *-jan-* зберігся добре.

[10] Чи може цей процес бути причиною відмінності між українським гідронімом *Сян* (імовірно з ілір. *sanu-*) та польським *San*, напевне сказати тяжко. Пор. в Іп. літоп. **Санъ** (1097), **Санокъ** (1150) проти **Сѧноу** дат. одн. (1249). Пор. також ізольовану форму **всѧдници** 'вершники' у Фл. Пс. 1384 (рос. *всадники*), хоч тут і є можливість впливу з боку форм теп. часу (*сяду* 1 ос. одн. тощо).

8. ЗАВВАГА ЩОДО ПІЗНІШИХ ВІДХИЛЕНЬ У НАЗАЛЬНОСТІ

*** Контактування з польською мовою протягом середньоукраїнського періоду відродило в носіїв української мови відчуття взаємного зв'язку між носовими голосними (що їх зберегла польська мова) та власними звуками ***и*** та ***'а***. Цим спричинено принагідні заміни цих польських голосних (або сполук із носовим приголосним у ролі другого компонента) у словах, запозичених із польської мови або за її посередництвом, на кшталт бойк. *бýкарт* 'байстрюк' із пол. *bękart* чи **фоүдоментом** 'фундаментом' у Трост. Уч. Єв. 1560. Утім, такі явища ніколи не мали великого поширення й не тривали довго.

Частіше віднаходиться — надто в арґо та в арґотизованому мовленні — звук ***н*** після голосного або на польський узірець, або вставлений — попри його брак у відповідному польському слові (якщо таке було), наприклад, *плéнтатися* від *плести́*, пор. пол. *plątać się*; *канди́ба* з префіксальним ***ka***- та коренем *ди́б*(*ати*); *гéмбель* із сер. врх. нім. *hobel*, пол. *hebel* ~ *hybel*; *вантáж* від *ватáжити*. Втім, можуть існувати й інші причини наявності додаткового носового приголосного, наприклад, *клáмцати* 'базікати' (пор. більш розповсюджену форму *клáцати*) може походити від рум. *clănțăm*.

Неясними є причини випаду ***н*** (без будь-якої заміни) у слові *блаки́тний* з пол. *błękitny*. Посередництво північних малопольських говірок, які втратили носові голосні, виглядає на малоймовірне, надто з огляду на ту обставину, що білоруська мова теж має форму *блакíтны*. Чи не було воно запозичене ще до втрати єрів, коли сполуки ***н***+С не припускалися? Наявність ***у*** після ***k*** замість пол. ***і*** може бути вказівкою, що запозичення відбулося перед злиттям ***і*** та ***у***, тобто перед кінцем XIII ст.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Васильев Л. «С каким звуком могла ассоциироваться буква 'неиотированный юс малый' (ѧ) в сознании писцов некоторых древнейших русских памятников?» *РФВ* 69, 1913. (Передрук у вид.: Васильев Л. *Труды по истории русского и украинского языков*. Мюнхен, 1972 — пор. сс. XXV–XXIX у передмові Ю. Шевельова).
2. Дурново Н. «Русские рукописи XI и XII вв., как памятники старославянского языка. III. Носовые гласные». *ЈФ* 4, 1924.
3. Тимченко Е. «К вопросу о рефлексах праслов. *ę в северно-украинских говорах». *Юв. Собол.*
4. Бузук П. «Да пытання аб лёсе прадгістарычнага (праславянскага) ę». *Запіскі аддзела гуманітарных навук БАН* 9 (Працы клясы філёлёгіі 2). Менск, 1929.

5. Szemłej J. «Z badań nad gwarą łemkowską. I. Samogłoski nosowe». *LS* III, 2, 1934.

6. Коляда Г. «К вопросу о носовых гласных в древнерусском языке». *Труды Средне-азиатского государственного университета* 69 (Филологические науки 8), 1955.

7. Kuraszkiewicz W. «Rozwój *'a* na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny (z mapą)». *SFPS* 3, 1958.

8. Kuraszkiewicz W. «Nazwa rzeki *Przypeć*». *SOr* 17 (3) 1968.

9. Латта В. «Рефлексы носовых в украинских говорах Восточной Словакии». *SFFUK* 11–12, 1959–1960.

10. Rehder P. «Νεασήτ. Βερούτζη. Zum Problem der Entnasalierung der slavischen Nasalvokale in De Administrando Imperio». *WSl* 13, 1968.

11. Залеський А. «Континуанти праслов'янських *ę* та *a* після м'яких приголосних у говорах української мови». *Мовозн.* 1970, 3.

12. Колесов В. «Праславянская фонема [ǫ] в ранних преобразованиях славянских вокалических систем». *Славянское языкознание*, VII Международный съезд славистов. М., 1973.

13. Широкорад Є. «Фонема /ä : a/ у системі вокалізму давньоруської мови початку XI століття». *Вісник* Харківського університету 109 (Філологія 9), 1974.

9. КОНТИНУАНТИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ *ě* (*$_e$ă*) ТА *ĭ* (> *ь*) ПІСЛЯ *j* У СЕРЕДИНІ СЛОВА ТА ПІСЛЯ СЕРЕДНЬОПІДНЕБІННИХ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

У сучасній українській мові є слова, які мають замість прасл. $_e$***ă*** та ***ь*** в сильній позиції звук ***о***, і слова, які мають у цьому випадку звук ***а***, наприклад, *чоло́, льо́ду* ґен. одн., *жо́втий, льон, часни́к, яли́на*, що їм відповідають давньоукраїнські та церковнослов'янські (в українській редакції) писемні форми **чєло, лєдъ, жльтъ, льнъ, чеснъкъ, кль**. З історичного погляду ці випадки неоднорідні. Форми з ***о*** < ***е*** (***ь***) після приголосних, що не належали до групи середньопіднебінних та ***j*** (за винятком певних закінчень, де поява ***о*** була зумовлена морфологічно), засвідчені від середини XVII ст. Розглядатимуться вони в розділі 51. Натомість після середньопіднебінних і ***j*** поява ***а*** й особливо ***о*** мала місце раніше, хоча питання про точне її датування залишається контроверсійним. Загалом, ***о*** з'являється на місці прасл. $_e$***а***, якщо в наступному складі — перед злиттям ***y*** та ***i*** й занепадом єрів — далі йшов голосний непереднього ряду (якому не передував ***j***), з чого випливає, переформульовуючи наведене вище твердження "навиворіт", що ***е*** з'являється: *1)* наприкінці слова, *2)* перед складом із голосним переднього ряду і *3)* перед ***j*** або приголосним, що зазнав пом'якшення від ***j*** (щодо особливого потрактування ***j***$_e$***а***- у складах, розташованих на початку слова, — див. розділ 10). Це подвійне формулювання (того самого закону) приводить до висновку, що засада дистрибуції ***е*** та ***о*** після середньопіднебінних і ***j*** має в ґрунті речі асиміляційну природу: голосний переднього ряду ***е*** не міг виступати перед голосним непереднього ряду (окрім випадків, коли між ними стояв ***j***), а голосний непереднього ряду ***о*** — перед голосними переднього ряду. Така асиміляція "переступала" через межу складів (див. 5.6). У подібний спосіб розщеплюється й голосний звук, що розвинувся з ***ь***. Натомість у випадку ***а***, що заступає ***е***, бракує, як здається, навіть і цих точок опертя.

Окрім згаданої вище хронологічної невизначеності, сам матеріал відзначається неконсеквентним і часто суперечливим характером як у літературній мові, так і в діалектах (в останніх — навіть іще більшою мірою); дані давніших пам'яток є дуже скупі й на перший погляд не дають підстав для тих чи тих висновків. У такій ситуації варто насамперед представити наявні дані в достатньо детальному (хоча, звісно, не вичерпному) викладі.

2. ДИСТРИБУЦІЯ *е* ТА *о* ПІСЛЯ СЕРЕДНЬОПІДНЕБІННИХ І *j*: ДАНІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Згідно з правилом, сформульованим у 9.1, ***о*** не виступає після середньопіднебінних і ***j*** наприкінці слова: наприклад, *плече́, уже́, ще, га́ряче*. Форми на кшталт *сві́жо* чи *хи́жо* являють собою прислівники недав-

нього творення (на засадах аналогії); слово *що* ніколи не містило звука $_e$**a** (пор. давн. укр. **чьто**), а *ледáщо*~*ледáчо* має за основу в своїй другій частині саме цей займенник.

У середині слова реґулярні рефлекси представлені численними прикладами: *чотúри, чоловíк, чомý, чогó,* (*чіп*) : *чóпá, чотá, мáчуха* (з давнішої форми *мáчоха*), *чухрáти* (з давнішої форми ***čoxráty***), *шолудúвий, пшонó, шорсткúй, щокá, щóгла, жóлоб, жóлудь, жóрна, пожóга, прожóгом, жорстóкий, йомý, йорж*[1] проти *чéлядь, четвéртий, чепíга, чéрево, чередá, знічéв'я, чéрез, черéмха, чéреп, череслó, чéмний, нікчéмний* (первісно з **ь** після **т**), *честь, пшенúця, шевчýк* (<***šьvьč-***), *шéлест, шерсть, щéлепа, щемíти, щеня́* (<***ščenę***), *щетúна, жéвжик, жéрдка* (<***žьrdь-***), *жéнчик, жéреб, джерелó* тощо.

У складах, розташованих безпосередньо перед закінченням, голосний, що був розвинувся з $_e$**a** та **ь**, наражався на видозміни, бо в закінченнях виступали голосні як переднього, так і непереднього ряду, а тому слід би сподіватися, приміром, форм на кшталт *жонá* та *жені́, чéше* та ****čošú***. Така ситуація сприяє водностайненню, яке й фактично відбулося масовим порядком. В іменникових парадигмах словозміни на всі форми розповсюдився звук **о**: *жонá* і *жоні́, щокá* і *щоці́, вéчора* ґен. одн. і *вéчорі* лок. одн. тощо. У дієслівних парадигмах запанував звук **е**, поширившися не лише на 1 ос. одн. *чешý, щéзну, женý* від *чéше, щéзне, женé* тощо, а й на інфінітивні форми *чесáти, щéзнути*; ба більше — водностайненням (цього разу на користь **о**) охоплено й відіменникові дієслова (*вечорíти, чорнíти,* як *чóрний*, а також *чорня́вий, чорня́ва, чорнúло* [Шевченко 1844 ще подає *чернúло*, але теж і *чорнúло*], та, з іншого боку, віддієслівні іменники (*щепá* — як *щепúти, причéпа* — як *причепúти, ненажéра* — як *жéрти* [але діал. *зажóри* 'вода під снігом', наприклад, у Тичини 1967]), хоча в останньому випадку все ще зберігається кілька фонетично зумовлених форм, що перетривали попри ввесь тиск аналогійного водностайнення: *пачóси, нечóса*. Чергування **е** : **о** після середньопіднебінних і ***j*** здебільшого зберігається у випадках семантичної розбіжності між альтернантами (*чóрний*: *чернéць, Черні́гів*; *пшонó* : *пшенúця*; *вечорú* : *вечéря*; *шерсть* : *шорсткúй*) і коли один з альтернантів застарів: *жонáтий* (загальновживане слово — *одрýжений*) : *женúтися*; виняток тут становлять лише *шóстий* проти *шéстеро, шестú* та *чотúри* проти *четвéртий*, тобто коли є протиставлення кількісних та порядкових числівників.

---

[1] *Шовк, чóвен* (зі вторинним **е**: давн. укр. **чьлнъ**), *щовб, жóвна* належать до цієї групи лише позірно. Насправді у сполуках типу С**ь***l*С відбувався перехід **ь** > **ъ** незалежно від звукового оточення; пор. *жовч* < **жьлчь (зьлчь)** — перед складом із голосним переднього ряду (див. 18.1). *Човптú* — це, мабуть, запозичення з лит. *čiáupti* 'стуляти (губи)', білор. *чаўпці́* 'теревенити'. Приклади з ***jo-/je-*** в початкових складах слів тут наведено, хоча вони й характеризувалися певними відмінностями. Щодо повнішого їх пояснення див. розділ 10.

Пам'ятки давньо- та середньоукраїнської доби, коли мати на оці з'ясування давності цих уодностайнень, посідають лише обмежену вартість. Традиційний (церковнослов'янський) правопис аж до XIX ст. вимагав писати ***е*** незалежно від фактичної вимови. Тому написання з ***е*** не конче прозраджує вимову й може не братися до уваги. Якщо в Одрех. гр. 1573 подається форма **жоноу**, а в Одрех. гр. 1578 — **женѣ**, можна піддатися спокусі добачити тут збережене чергування ***е*** : ***о***; однак Одрех гр. 1578 містить також форму **женою**, Одрех. гр. 1603 — **жена**, і це спонукає сумніватися в доказовій силі писемної форми **женѣ** — тим паче, що остання із зацитованих пам'яток подає також і форму **жонѣ**. До того ж уодностайнення безперечно відбулося в різних словах і в різних говірках нерівно. І все ж можна стверджувати наявність (а отже й припустимість) аналогійних форм із ***о*** принаймні від початку XV ст.: **жонѣ** виступає в Молд. гр. 1421, 1428 і 1429, а також у Гр. 1446 (Луцьк), у Житом. 1583, Памва Бер. 1627, Ґал. 1665; **на чолѣ** — в Полт. 1665; **у чолѣ** — в Присл. Кл. Зин. 1690; **на щоцѣ** — в Пирят. 1683.

Аналогія також усунула чергування ***е*** : ***о*** в коренях при творенні здрібнілих форм та жін. роду (*чортеня́*, *чорти́ця* — як *чорт*) і в деяких суфіксах, а саме: ***-en-*** у пас. дієприкметниках (*кру́чений* — як *пле́тений* тощо) та збільшувальному ***-ezn-*** (*величе́зний* — як *довжеле́зний* тощо). У складних словах звук ***о*** є фонетично невмотивованим у діал. (Полісся) *кожом'я́ка*; причиною його появи може бути розповсюдження ***о*** як "сполучного голосного" (пор. *сажотру́с* тощо), але більш імовірним є припущення, що він заступив ненаголошений звук ***и*** в ак. одн., адже це слово співвідноситься з фразою *м'я́ти ко́жу* (пор. ***е*** не лише в *очеви́дний*, але й у *божеві́льний*). У дієвідмінюванні очікуване закінчення ***-omo*** в 1 ос. мн. відступило під впливом 2 і 3 ос. одн. і 2 ос. мн., а також тих дієслів першого та третього класів, що їхні корені закінчувалися не на середньопіднебінний приголосний: *пи́шемо* — як *пи́шеш*, *пи́ше* та *пи́шете*.

Поза всіма наведеними тут прикладами, є ще сила інших, які суперечать загальному правилу, маючи ***е*** перед складом із голосним заднього ряду. З-поміж них лише дві групи підлягають дії якогось певного фонетичного правила: *1)* у сполуках типу С***ьr***С рефлексом ***ь*** завжди є ***е***, якщо другий приголосний був губний або задньопіднебінний: *черпа́к*, *черпа́ти*, *черка́ти*, *черво́ний*, *щерба́тий*, *кочерга́*, а також — перед голосним переднього ряду — *же́врiти*, якщо це слово походить від ****žьrvěti*** (пор. *жар* з іншим голосним у чергуванні); *2)* звук ***е*** в попередньому складі ймовірно внеможливлював появу ***о*** в наступному складі (Булаховський. За моделлю повноголосих сполук типу *че́реп*?): *деше́вий*, *ре́шето*, *пече́ра*, *кре́чет*. Однак ця група є замалою, щоб сформулювати якесь певне правило, що йому, до того ж, суперечить форма ґен. одн. *ве́чора*.

Решту випадків — тобто принаймні десяток коренів з нереґулярним ***е*** там, де з огляду на звукові умови слід би сподіватися ***о***, — годі

пояснити будь-якими загальними правилами: *а)* перед губним: *чепурі́ти, чепурни́й* (пор. білор. *чапуры́ць*, рос. *чо́порный* 'манірний, бундючний', болг. діал. *чопо́рест* 'удаваний'; але пор. також *чупурная* в Гатцука 1861 і діал. (Добруджа) *чопу́рка* 'різновид водоплавного птаха'; *ше́піт* (пор. білор. *шэпт*, пол. *szept* проти рос. *шо́пот* — усі від ***šьрътъ***. Шевченко 1845 пише *шо́пот* і *ше́пот*), те саме в дієслові *шепо́чеш* (у Стефаника 1897 — *ше́пчеш*); *жебоні́ти*; *Ки́єва* ґен. одн. та інші непрямі відмінки (пор. пол. *Kijowa*); *б)* перед зубним: *ще́дрий* (пор. рос. *ще́дрый* проти білор. *шчо́дры*, пол. *szczodry*); *черстви́й* (рос. *чёрствый* проти білор. *чэ́рствы*, пол. *czerstwy*); *по́чет* і *при́чет* (проти *чота́*); *ко́чет* (пор. пол. *koczot* 'звідник'); *в)* перед задньопіднебінним: *чека́ти, па́ще́ка, пащекува́ти* (пор. пол. *paszczeka* ~ *paszczęka*). Декотрі з наведених слів могли бути запозичені з польської (*чека́ти, па́ще́ка*) або з церковнослов'янської мови (*ще́дрий*), хоча певності щодо цього немає — та й пояснити в такий спосіб усі випадки неможливо.

3. ДИСТРИБУЦІЯ *e* ТА *o* ПІСЛЯ СЕРЕДНЬОПІДНЕБІННИХ І *j*: ДІАЛЕКТНІ ДАНІ

Щодо дистрибуції ***е*** та ***о*** після середньопіднебінних і ***j*** жодна публікація не подає діалектних даних повно й систематично, цебто для всіх дотичних слів і в усіх типових говірках. Доводиться, отже, оперувати поодинокими словами, зафіксованими в деяких випадково взятих говірках. Більш систематичне охоплення діалектного матеріалу могло б змодифікувати висновки.

Відповідно до знаних нині фактів, ***о*** вживається найконсеквентніше в північноукраїнських говірках, наприклад, *дешо́вий*[2], *хрещо́ний* (на північний захід від Сум), *що́пта* 'пучка' (на північ від Києва, Овруч; але *ще́пта* — Олевськ); *пчола́, вчо́ра, жона́тий*, але *черстви́й, що́дрий* ~ *ще́дрий*, а також *шопта́ть* (Берестя); *щодру́ха* 'переддень Нового року' (Кобрин); *вчо́ра, чохо́л* (Овруч); *чо́рний, жо́нка, шо́стий* (Володава); *печо́р* ґен. мн. (на північ від Чернігова). Північнокиївське та чернігівське слово *па́черка* 'падчерка' мало ***ь*** після ***r***, тож ***е*** в ньому є очікуваним; натомість форми *пчела́, щека́*, записані на північній Чорнобильщині, із загальним правилом не узгоджуються.

Навпаки, у південно-західних говірках дистрибуція ***е*** та ***о*** є досить безладною. Консеквентне вживання ***о*** (а не ***е***; щодо ***а*** — див. 9.5) начебто спостерігається лише в словах *бджола́* ~ *пщола́* (*пчола́*), *жо́лудь, чорт* (гуцульська назва гори *Чертик*, звідки б вона не походила, правилу дистрибуції ***е*** та ***о*** не суперечить), *чо́рний* (але гуц. топонім *Черний виръх*), *ішо́в*, можливо (наявні дані є недостатні) й *пшоно́* (але *пшено́* по-

[2] Діалектні приклади, поза аналізованою рисою, наближено до літературної норми.

близу Рави Руської), *жóрна*, а також *жóлоб*[3] — усі перед зубними. В усіх інших дотичних словах спостерігаються форми як з ***е***, так і з ***о***, що їхні ізоглоси для різних слів варіюють. У слові *чоловíк* переважає ***о***, але форми з ***е*** засвідчені в Сучаві та на Південному Спиші; *жéнá* вживається в українських говірках Східної Словаччини (за винятком десяти сіл) та в лемківських, а *женáтий* — у бойківських, на південний схід від Мукачева та в Сучаві; *чело* переважає на Лемківщині та в Східній Словаччині (за винятком чотирьох сіл) і взагалі на схід від лінії Сокаль — Золочів — Теребовля — Чернівці[4]; *щокá* з'являється з ***е*** в південній частині наддністрянської діалектної зони, бойківських, надсянських, північнолемківських і буковинсько-покутських говірках; *жолýдок* 'шлунок' уживається з ***е*** у двох лемківських селах; числівник *чотúри* засвідчено з ***е*** в Східній Словаччині (за винятком десяти сіл); *єго* 'його' вживається в східнолемківських, закарпатських, гуцульських, буковинських говірках і в Сучаві, а його рефлекс *їгó* — у Бродівському районі; особливо часто ***е*** виступає в словах *вчóра* (*вчéра*: Теофіполь на Поділлі, Броди, Бойківщина, Лемківщина, Східна Словаччина, Ужгород, Сучава, Південна Басарабія) і *шóстий* (*шéстий*: на захід від Хмельницького, Рогатин, Бойківщина, Східна Лемківщина, на північний захід від Мукачева, Сучава, Південна Басарабія). Якими неповними (та неточними) не були б ці дані, вони свідчать, що перехід $_{e}$***а*** > ***о*** аж ніяк не був спільним для всіх говірок української мови. Оскільки тепер ***е*** та ***о*** виступають у майже тотожних фонетичних умовах (*пшонó — женá*; *бджолá — челó* тощо), а також оскільки не існує діалектів, що мали б тільки ***е***, чи діалектів з абсолютно систематичним ***о*** там, де звукове оточення вможливлювало його появу, й оскільки, нарешті, ізоглоси форм з ***е*** та ***о*** для окремих слів ніде не накладаються одна на одну, слід відкинути думку про наявність будь-яких усеохопних фонетичних чинників, що зумовили були нинішню дистрибуцію цих двох голосних. Сучасний стан скорше є породженням поодиноких запозичень та помішання говірок, де з $_{e}$***а*** (та ***ь***) постав звук ***о***, і говірок, де цього не сталося — або сталося тільки в певних особливих умовах, що досі не були зреконструйовані або й зовсім не надаються до реконструювання (див. 9.8).

4. ВИПАДКИ ВЖИВАННЯ *а*, ПОСТАЛОГО З *е* ($_{e}$*а*), В ЛІТЕРАТУРНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ситуація ще більш ускладнюється наявністю слів, що мають звук ***а***, посталий з $_{e}$***а***. У літературній мові вони менш численні, ніж у діалектах.

---

[3] Останнє слово має ***о*** внаслідок певних особливостей в еволюції сполук типу С*е*lС. Див. 6.3.

[4] Існують також форми з ***а***. Вони розглядатимуться в 9.5.

Присутність голосного переднього ряду в наступному складі не виключала переходу в ***а***: *ялина, ялець* (пор. рос. *елец*, давн. пол. *jelec*, болг. *елешка*), *часник* (пор. рос. *чеснок*, пол. *czosnek*, словац. *česnak*, болг. *чесън* 'цибуля-порей'), *чаплія* (якщо це слово виводиться з ***čep-*** 'гак', а не з тур. *çaplı* 'великого розміру'), *частувати* (якщо це слово походить від ***čьstь***, а не є адаптацією пол. *częstować* — останній варіант імовірніший), *чамріти* 'непритомніти' (можливо, споріднене з *чемериця*), *щабель* (пор. рос. діал. *щебло* 'соснова тріска', пол. *szczebel* 'щаблина'), *шамріти* 'шелестіти' (пор. пол. *szemrać* 'дзюрчати'), *залізо* з ****žalizo*** (пор. рос. *железо*, пол. *żelazo*, словац. *železo*, болг. *желязо*)[5]. Одначе поява ***а*** аж ніяк не обмежується лише означеною позицією. Можна легко знайти приклади, де звук ***а*** постав з ***е*** перед складом із голосним непереднього ряду, тобто там, де можна б сподіватися ***о***: (*роз*)*чахнути*, а також *чахоня* (якщо це слово споріднене з пол. *czochrać ~ czechrać* 'куйовдити', а насамкінець — із дієсловом *чесати*); (*за*)*ялložений* (у полтавських говірках — також *зайоложений*) — пор. рос. *елозить ~ ёлзать* 'вовтузитися'; *залоза* з давн. укр. ****žaloza***, пор. рос. *железа*, словац. *žľaza*, болг. *жлеза*[6]. Крім того, ***а*** вживається замість ***е*** після ***j*** в декількох християнських іменах: *Ярема, Явдоха, Явтух, Ярош, Явдоким* (пор. гр. *Ἱερεμίας, Εὐδοκία, Εὐτύχιος, Ἱερόθεος, Εὐδόκιμος*), а також *Ярина* (поряд із *Орина*; пор. гр. *Εἰρήνη*); запозичення з гр. *ἔχιδνα* 'змія' має форму *яхидний*.

У кількох випадках ***а*** віднаходиться замість ***о*** й після інших приголосних. Це здебільшого індивідуальне потрактування поодиноких слів, часто із заміною суфіксів у запозиченнях чи й у питомих словах: *панянка* з пол. *panienka*; *Оксана* від гр. *Ξένη* — власне, вторинне утворення від усіченої форми (*В*)*окса ~ Вокся* (Полт. 1677), пор. давню форму *Оксеня* у здовбунівській говірці (на південь від Рівного); прикметники *сонячний*, уподібнений до *місячний*, і *люб'язний*, уподібнений до *приязний*; іменник *цвях* з пол. *ćwiek*, сер. врх. нім. *zwec*, баварське *zwack*, уподібнений до слів із суфіксом *-ах* (*птах* тощо), просторічні пасивні дієприкметники дієслів четвертої дієвідміни на *-аний*, уподібнені до форм 3 ос. мн., що їх широко вживали, приміром, Нечуй-Левицький, Кримський та ін., наприклад, *робляний* (літ. укр. *роблений*), і поширені згодом на дієслова інших дієвідмін: *плетяний* тощо. Деякі інші слова могли вже мати ***а*** при запозиченні: *коляса* (той самий корінь, що й у слові *колесо*) з пол. *kolasa*, *орандар* (зі вторинно утвореним *оранда*) з білор. *арандар* — при тому, що відпровідним джерелом запозичення є сер. лат. *arrenda*, *Лятичів* — пор. пол. *Latyczów*. Запозиченнями ймовірно були *осятер* (~ *осетер*; пор. рос.

---

[5] Перехід ***ž > z*** внаслідок асиміляції та/або хибного розкладу слова на префікс *за-* та "корінь", що нібито йде слідом, — див. 56.5.

[6] Сюди не належать *чабер* і *ядуха*, де ***а*** походить з ***ę***. Щодо слова *чабер* пор. пол. *cząbr*, *ядуха* — слово складне: ****ję-dux-a*** з першим компонентом як у ***ję-ti***, буквально — 'забери-дух'.

осётр, білор. *асётр*, пол. *jesiotr*, словац. *jesetr*, болг. *есётър*) і *лящ* (пор. рос., білор. *лещ*, пол. *leszcz*) — в обох випадках із білоруських форм множини: *асятры́, лящы́*; пор. **печенѣ лацѣ** — Вірші Кл. Зин. 1690, **осятровъ** — Полт. 1668, **осятри** — Літоп. Граб. 1710; пор. також форму *лящо́вка*, зафіксовану в Любечі, на українсько-білоруському порубіжжі. Перехід ***e*** > ***a*** в закінченні іменників сер. роду типу *пита́ння* окремо розглядатиметься в розділі 24. Таким чином, на підставі даних тільки літературної української мови ледве чи можна стверджувати, що форми зі звуком ***a***, який постав з ***e*** в позиції після середньопіднебінних і ***j***, є наслідком якоїсь однієї більш-менш широкомасштабної звукозміни.

5. ВИПАДКИ ВЖИВАННЯ *a*, ПОСТАЛОГО З *e* ($_e$*a*), В ДІАЛЕКТАХ

Західноукраїнська зона, в якій ***e*** > ***æ*** > ***a***, є досить великою. Вона сягає від Середнього Полісся (Чорнобиля на півночі) через Волинь до Буковини та Гуцульщини на півдні, охоплюючи й усі говірки, розташовані західніше, але масштаби та умови цієї звукозміни дуже сильно в ній варіюють.

Найбільша насиченість спостерігається на Західній Волині, де звук ***e*** перейшов у ***a*** після губних, зубних та середньопіднебінних, а також перед ***r*** і середньопіднебінними: *два́рі*, *васна́* тощо. На Західному Поліссі є місцевості, де ***a*** виступає після губних і ***r***, тимчасом як в усіх інших випадках звук ***e*** перетворився на ***æ*** (обидва переходи — під наголосом). Натомість у надсянських діалектах наголос на аналізоване явище не впливає. Тут маємо ***e*** > ***a***, якщо попереду йде середньопіднебінний (*чарво́ний*), або в сусідстві з ***r*** (*гра́бінь*). Ще одна зона переходу ***e*** > ***æ*** з принагідною зміною цього ***æ*** в ***a*** після середньопіднебінних — це Гуцульщина (*вча́ра*). В інших дотичних реґіонах, наскільки можна робити узагальнення на підставі оприлюдненого досі матеріалу (а йдеться здебільшого про цілком випадкові записи), перехід ***e*** > ***a*** найчастіше має місце перед середньопіднебінними, хоча в цілому — досить спорадично. У Чорнобильському районі (на північ від Києва) перехід ***e*** > ***æ*** спостерігається лише в ненаголошеній позиції. Форми *часни́к* і *щабе́ль* є типовими для Середнього та Західного Полісся; *чарі́нь* і *чачови́ця* зафіксовані біля Кобрина; бойківські говірки мають форми *чати́на* 'глиця', *чапі́ти* 'сутулитися', *чапі́га, сурта́*[7]; над Прутом засвідчено *уча́ра*, *ща́пи*, *ща́зла*, на Буковині (над Прутом і Черемошем) уживаються слова *ча́лядь* і *учара́*. Лемківські говірки (в Польщі) мали слова *чатина, ялиця* і — в одному селі на південний захід від Сянока — *чаловік*; лемківські говірки в Словаччині, особливо в центрі відповідної зони, мають слова *часнок, чало,*

[7] Проте у двох селах — *суйота́*.

учара, часати, печара, пчалинник 'пасіка', *суята, жалудок*, західнолемківські говірки — *вечар*. Форми з ***а***, як виглядає, трапляються в різних місцевостях Закарпаття в межах України: *пчалинок* зафіксовано в Мукачівському, Іршавському, Тячівському районах і над Боржавою; *чапіга* — на північ від Лютої; *щáзнути, чалó, чапíга, часнóк, щамбель* 'щабель', *жалýдок* — у долині Лабірця, *позáвчара* — в Ужгородському районі, *кочáрга* — в Мукачівському.

Ці дані, звісно, неповні й безсистемні, і жодної спроби їх синтезу досі не зроблено. Якщо залишити поза увагою всі інші позиції, крім як після середньопіднебінних, досить зваженими здаються такі два узагальнення попереднього характеру: *1)* якість голосного в наступному складі не відіграє якоїсь істотної ролі в дистрибуції ***е*** та ***а***; *2)* за винятком Волині, а також, не виключено, Західного Полісся, можна припустити, що перехід ***е*** > ***а*** (зокрема й після середньопіднебінних і ***j***) ледве чи коли-небудь характеризував цілу західноукраїнську зону (приблизно від Чорнобиля до Сучави та Бардієва), — бо якби так було, то в історичній перспективі не видно чинників настільки потужних, щоб усунути це явище, звівши його до нинішнього залишкового стану, — а отже, воно мусило б у своїх основних рисах існувати й надалі. Ба більше: принаймні для позиції перед складом із голосним переднього ряду таку можливість виключено тією обставиною, що за абсолютно тотожних умов в одних словах звучить ***а***, в інших — ***е*** (***о***); з другого боку, ті самі слова в різних зонах мають — без видимих причин — то ***а***, то ***е*** (***о***). Залишається хіба що пристати на думку — як і у випадку ***е*** ~ ***о*** — про наявність численних еволюційних явищ місцевого масштабу, які згодом зазнали помішання з явищами відмінного характеру або сили в прилеглих (здебільшого досить-таки дрібних) зонах. Тепер неможливо встановити географічно центри та периферію первісної еволюції в напрямку до ***а***; лише для більшості волинських говірок, включно з Південною Берестейщиною (Малорита), може гіпотетично постулюватися універсальна зміна ***е*** > ***а***. Наблизитися до розв'язання географічного питання можна лише за умови одержання систематичних даних для всієї окресленої зони та на всі дотичні слова. Див. також 40.14.

6. ДИСТРИБУЦІЯ *е* ТА *о* ПІСЛЯ СЕРЕДНЬОПІДНЕБІННИХ І *j*: ДАНІ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

На відміну від говірок, писемні пам'ятки давньоукраїнської доби було якнайдокладніше проаналізовано під оглядом дистрибуції в них ***е*** та ***о*** після середньопіднебінних (тогочасні правописні звичаї — та й можливості — не дозволяли адекватно відтворювати сполуку ***j*** + ***о***). Результати скорше

розчаровують: в усіх пам'ятках послідовно пишеться **є** (**ь**) — з дуже дрібними, майже не вартими уваги відхиленнями. У кореня́х досі знайдено лише такі приклади написання **о** (**ъ**): **чоловѣка** (Ізб. 1073 — єдиний раз; проти дуже численних форм із **є**), **шъпътьникъ** 'пліткар' (Ізб. 1076, але там-таки й **шьпътьникъ**); **юмоу** 'йому' (Гал. Єв. 1288), якщо *и* стоїть тут на місці *о*; **вечоръ** (Город. Єв. XIII ст.), **чоловѣкъ, жонъ** (Слова Константина Болгарського XIII ст.); **чорныи** (Холм. Єв. XIII–XIV ст.); у Панд. 1307 хитання в написанні імені **Іωвъ ~ Иквъ ~ Икω̈въ** можуть відбивати вимову з *о*. Очевидно, що сім-вісім випадків в усьому корпусі пам'яток, написаних протягом чотирьох століть, — це таки майже ніщо. До того ж, перші три з-поміж них виглядають як типові упереджувальні помилки на письмі: **о** перед *о* в наступному складі (**чоловѣка**), **ъ** перед **ъ** (**шъпътьникъ**), **ю** перед *и* (**юмоу**)[8]. Правило, за яким після середньопіднебінних слід писати **є**, поширюється також і на місцеві слова, де годі припустити церковнослов'янське походження чи вплив традиції: це ім'я **Щєкъ**, топонім **Щєковица**, ім'я **Щєкарєвъ** в Іп. літоп. (Вступ, 1219, 1282). Звісно, Іп. літоп. після середньопіднебінних у корені часто подає **о**: в записах за 1078 р. (**чотырєм**), 1091 р. (**вечоръ**), 1093 р. (**вечора**), 1096 р. (**шолудивыи**), 1110 р. (**жоноу**), 1111 р. (**шоломѧ**), але слід пам'ятати, що до нас дійшла тільки копія XV ст.

Буква **о** легше ввійшла в написання суфіксів: **Василиово** (Ізб. 1073); **блажонъ** (Іп. сказ. XII ст.); **просвѣщонъ** і в химерному, наче невпевненому написанні **стрѣгоущєо||моу** дат. одн. чол. роду (Hank. XIII ст.); **положонъ, отвєржонъ, прошонъ, възложонъ, оукрашонъ, осоужонъ** (Город. Єв. XIII ст.) і **съвьрьшонъ, крьщонъ** (Слова Константина Болгарського XIII ст.); **оуражонъ** (Жит. Сави XIII ст.); **размѣшонъ** (Холм. Єв. XIII–XIV ст.); і в грамотах, писаних латинкою, де традиційний правопис не був настільки обов'язковий: прізвище *Kossczowicz* (1334), *Kyouiensis* 'київський' (Львів 1376); натомість у кириличній грамоті (Перемишль 1359) **Радъцѣовьскомоу** відтворює, мабуть, польське прізвище й у такому разі не стосується розглядуваної теми.

Нарешті, **о** пишеться в деяких закінченнях у словозміні, найчастіше в активних дієприкметниках, але теж і в прикметниках та займенниках, наприклад, **вѧщьшеомоу** 'більшому' (Ізб. 1073); **пославшомоу** (Єв. Гал. 1144); **дьржащомъ, бывъшомъ** (Іп. сказ. XII ст.); **имоущомоу, свѣдѣтел'ьствоующомоу, меньшомоу** (Хр. Ап. XII ст.); **вълѣзоущомъ, съмоущающомъ, оубывшомоу, давшомоу** (Ужг. півуст. XIV ст.); пор. також специфічні написання наприкінці рядків у Луц. Єв. XIV ст.: **вашеo||го, ко||го, ко||моу**, що виступають

---

[8] Упереджувальні помилки на письмі в давньоукраїнських рукописах є звичайним явищем: пор. **еченню, в грѣбѣ** в Hank. XIII ст. замість **учению, в гробѣ** та багато інших. Помилки інерційної природи теж присутні: зокрема, це **ничьсо жо же** 'ніщо' в Панд. XI ст. Писар написав був **жо** з **о** під впливом прикінцевого **о** в **ничьсо**, відтак — поправну форму **же**, але помилкового **жо** не викреслив. Той самий характер має написання **тожо** 'теж' у Єв. Гал. 1144 під впливом **о** в попередньому складі.

(як зманірені) й у Хіл. XIII ст., де **-єо-** пишеться в закінченнях дат. одн. чол./сер. родів акт. дієприкметників: **раздѣльшєомоу, ставльшєомоу, соущєомоу** та багатьох інших. Це — пам'ятка з музичним записом, і буквосполука **-єо-** вочевидь використовувалася, бо були потрібні два склади на заступлення ц. сл. **-ѵѵ(мѵ)**.

Осібно стоїть Єв. Верк. XIV ст., де буква **о** вільніше вживається в коренях: **вєчоръ, бъчолъ** 'бджіл', **скрьжотъ** 'скрегіт', **жонъ** — і ще частіше в суфіксах та закінченнях, включно з 1 ос. мн.: **рєчомъ, можомъ, хощомъ** тощо.

Якщо не зважати на цю пам'ятку, то загальна кількість написань **о** (або **ъ**) замість ц. сл. **є** (залічуючи сюди, крім наведених вище, також приклади Соболевського [с. 59 і далі] та Шахматова [с. 120]) по століттях виглядає так:

XI ст. – 4
XII ст. – 33
XIII ст. – 14
XIV ст. – 10.

Така частотність ніяк не може бути порівняна з іншими правописними відхиленнями від церковнослов'янської традиції на позначення місцевих мовних особливостей, такими як **ж** замість **жд**, **ч** замість **щ**, **оѵ** замість **ѫ**, повноголос та ін. На це мусили бути свої причини.

Ще менше налічується прикладів, коли замість ц. сл. **є** пишеться **а**: **кажаника** 'халаштана', **поямл'ють сѧ** (Ізб. 1073); **obоучаник, аща** 'якщо', **нщазакть** (Златостр. XII ст.); **нщазаашє** 3 ос. одн. імп. (Усп. зб. XII ст.); **нщазакт** (Лавр. Єв. XII–XIII ст.); **кща** (Єв. Гал. 1144; Жит. Сави XIII ст.); **въсплачатєсꙗ** (Лавриш. Єв. 1329). Цим написанням навряд чи можна надавати якоїсь вартості. Зокрема, форми з **а** в **нщазати**, церковнослов'янські з походження, виводяться ще від праслов'янського чергування *e* : *ē*, а **кажєникъ** — слово церковнослов'янське, що зазнало численних перекручень у східнослов'янських пам'ятках.

7. ДИСТРИБУЦІЯ *e* ТА *o* ПІСЛЯ СЕРЕДНЬОПІДНЕБІННИХ І *j*: ДАНІ СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

*** Багатий матеріал пам'яток середньоукраїнського періоду варто й навіть слід було б розглядати по реґіонах, але зробити це можна лише дуже приблизно, бо щодо частини пам'яток і авторів бракує географічних даних (або ж наявні дані є непевні), а головно через те, що тогочасні автори мали звичку часто переїздити з місця на місце. Раз у раз виявляється, що автори, які народилися й набули освіти у Львові, свою діяльність розгортали в Києві (наприклад, Копистенський) чи у Вільні, де мовне тло було білоруське (наприклад, Лаврентій і Стефан Зизанії); натомість деякі білоруси переїжджали до Києва (наприклад, Аф. Фи-

липович); жваві зв'язки підтримувалися також із Молдавією (наприклад, П. Могила) та з Афоном (І. Вишенський). Прибувши на нове місце, надто до визначного культурного осередку, автори з інших земель пристосовувалися до місцевої мовної традиції, хоча й не позбувалися зовсім рис своєї рідної говірки та мови свого навчання. Якщо ґрунтувати класифікацію виключно на критеріях місця народження, навчання чи діяльності, взятих поодинці, вона неминуче виявляється занадто жорсткою. З другого боку, врахування всіх цих критеріїв без винятку вносить небезпеку суб'єктивізму. Приміром, ми окреслюємо тут П. Беринду як киянина, а Ґалятовського як чернігівця, орієнтуючися на місце їхньої діяльності у зрілому віці. Звичайно, з цього приводу можна висловити сумнів — проте й будь-яке інше твердження не буде від нього вільне. Залишається тільки сподіватися, що цей суб'єктивізм не затьмарить головні напрямки місцевих еволюційних процесів, про які, власне, нам і йдеться.

З хронологічного погляду, першим засвідчений волинсько-середньополіський варіант написання ***е ~ о*** після середньопіднебінних. Він відзначається високою частотністю написання букви **о**, хоча консеквентності йому все ж бракувало через тиск давнішої української та церковнослов'янської традицій. Цей варіант, безперечно, поширювався з політичних центрів Литви й відбивав у ґрунті речі характеристики білоруської мови. Проте водночас, за винятком єдиної позиції (наприкінці слова), він найімовірніше не суперечив місцевій (північноукраїнській) практиці.

Це правописне нововведення з усією очевидністю виступає від самого початку середньоукраїнського періоду в текстах грамот: **жона** (у різних відмінкових формах) з'являється з буквою **о** в грамотах, писаних у Крем'янці (1434), Черняхові під Житомиром (1435) і Луцьку (1446), тоді як грамоти з Перемишля (1378) та Вишні (1393) мають **є**; **чорний** (у різних відмінкових формах) пишеться з **о** в грамотах, складених у Києві (1433) та Луцьку (1438) — проти форм із **є**, що вживаються в грамотах зі Львова (1412 і 1421); **чотири** (у складі різних числівників) має **о** в текстах, писаних 1401 р. в Меречі та 1433 р. в Житомирі (але також і 1404 в Перемишлі) — проти **є** в імовірно молдавській грамоті 1411 р. (але також і в документах, складених 1427 р. в Острозі, 1438 в Луцьку та 1446 р. в Києві); **шостий** написано 1514 р. у Вільні, а **шестий** — 1366 р. в Перемишлі. З Луцька маємо також форми **чобот(и)** (1445), **чоло** (1490) тощо. Те саме є типовим для суфіксів *-ev-/-ov-* (топонім **Стрижово** — Холм 1376–1450) та *-en-/-on-* (**отпущоную** — Луцьк 1446), а також для закінчень, наприклад, **нашому** (Луцьк 1434). Наприкінці слова **о** з'являється замість **є** лише в трьох грамотах, складених у Черняхові 1435 р. (**хотячо**), в Києві 1457 р. (**нашо** ном. одн. сер. роду) та у Вільні 1407 р. (**єщо**). Однак прикметним є те, що дієслівних форм на кшталт **хочомъ** (1 ос. мн.) не засвідчено. Вони, ймовірно, вже були остаточно витіснені формами з буквою **є** (див. 9.2).

Ця тенденція найвиразніше продовжується в пам'ятках, писаних на українсько-білоруському порубіжжі та в Південній Білорусі —

або ж авторами, що походили звідти, наприклад, у Кам.-Буз. Єв. 1411, де пишеться **чотыромь, чоловѣк** (проти **вечерж** 'вечору'); Четьї 1489, що не лише має форми **жона, печори** ґен. одн., **бчола**, але й рясніє написаннями з **о** наприкінці слова (**поючо, слишавшо, вжо, жо**); Кам. Прол. 1489 (**пошодъ** 'пішовши', **вжо, страшон, оураднвшо** тощо); Фіоль 1491 (**рóждьшомоуса, невѣроужщомоу**); Крех. Ап. 1572 (**жона, вчора, вшол, чотыры, переможони** тощо, але **вже**); Потій 1595 (**шостый, нашо**) і 1598 (**шостое**, але **чоловече** вок. одн.); Ів. Уж. 1643–1645 (**жолтый, шóстый, гацóрка, вечоръ**, але **черный**). Дещо поміркованіше ця ж таки тенденція знаходить вияв і в писаннях "справдешніх" волиняків, наприклад, у грамотах, складених в Острозі та деінде. Пор. такі пам'ятки, як Ап. Ант. XV ст. (**ничого, чому**); Трост. Уч. Єв. 1560 (**чорный, жона ~ жена, пришол ~ вшел**); Перес. Єв. 1561 (**жона ~ жена, вшодши, ничого, жорновын, живучомоу, похожовалъ, к позвавшому**, але **печера**); Вол. Єв. 1571 (**чотыри, жо, вжо**); Житом. 1582–1583 (**пшона, шостую, жолтые, пчол, жона, положоны, вечором, щоце** дат. одн., **вжо**); Язл. Єв. кін. XVI ст. (**чотыри**); Філал. 1597 (**книжок, мачохи, шостаа**) і 1598 (**жонóю, мучонъ, отóчоныхъ**); Кл. Остр. 1599 (**бчолах** проти **бчéлы, жóни, чоужоземскихъ, вы́лучон**, але **шéстый, пáщекою** і навіть **желчъ**); Остр. Лям. 1636 (**зневажоно**) тощо.

Засвідчено в цій зоні й приклади, нехай нечасті, вживання ***а***, посталого з ***е***: **в монастири Печарокиевском** (Діар. Аф. Филип. 1646; пор. **печáры** в чернігівця Баран. 1674); **вышречаного** 'вищезгаданого', **прошано** (Любл. бр. 1624, 1626); **часни́ку, закри́вляное, пáлянимъ, посóляним** (Книж. госп. 1788).

Чернігівські автори застосовують подібну модель, але кількість форм із **е**, здається, є більшою; наприкінці слова **о** з'являється рідка й лише за наявності морфологічної підтримки, наприклад, у деяких прислівниках: **чорнокни́жники, жорнóвого, чужоложство, женá** проти **от жены́, чотырóх, вечор, жолудок, чоло, пѣшо**, але **шестий, человѣк** (Ґал. 1659–1686); **чотыри, жоною, щодрыми**, але **щедробливость; вчора, чолá**, але **печéри** (Радив. 1671, 1676); **щедръ**, але **щодрѣйшим** (Ів. Вел. 1690); **охочо** (Довгал. 1736); *йому, його* (Некраш. 1796). У закінченнях перед приголосним **о** вживається нечасто.

Кияни недалеко відійшли від чернігівських авторів, але **е** в них трапляється частіше. У Копист. 1621, 1623 подибуємо **пчолки, щодрость, щодробли́вости, чого**, але **шести́й**; Саков. 1622 пише **пѣшо**, але **в печéрахъ** (і **пещéры**, явний церковнослов'янізм), Тар. Земка 1624 — **прóшон**. Діяльність П. Беринди, вивершена оприлюдненням його «Лексикона» 1627 р., багато в чому визначила характер правопису на наступні роки. Він подає у своєму словнику здебільшого букву **о** в очікуваних місцях: **чолó, чорт, чолвѣчок, мошонкорѣзъ** (але **мошéнка** 'кишеня'), **жолу́док, жóрна, жонá** (але один раз і **женá**), **поднóжок, гáцорка, щодр(ни́)** (але один раз і **щедрый**), **перейшóл, щодробли́вость** і **щедробливост, цокá, шепóтник, чернъ, дл́а чóго**, але **чему́**; **шестый, дешевы́й, дéшевость**; у пасивному дієприкметнику вживаються обидві форми: **взрꙋшóный** проти **прироже́ный**. Деякі форми з **е** в церковнослов'янській частині словника мають за українські відповідники форми з **о**: **желудь : жолудь** та ін., — що свідчить про намір запровадити певне стилістичне розмежування.

Після Беринди численні форми з **є**, принаймні на письмі, були поновлені Корецьким та Славинецьким, хоча й у них подибуємо **жорав, ожог** 'опік', **пщола́**, (проти **пщєлка**), **чоло, чоп, чоснок, шогло** 'щогла', **шостак** ~ **шєстак**, а з другого боку — **печа́ры**. Пор. у Славин. 1642 **чо(с)нок, пчоля(р), жолна** 'дятел', а також **ялн(н)ка**. Могила 1661 містить форми **чоловѣк, припущон**, але **взгорженый** 'погорджений'; Ал. чел. Бож. 1674 — **щодри**; Тупт. 1685 — **щодробливости**. Звук ***а***, посталий з ***е***, фігурує по суті лише в пасивних дієприкметниках, характерних для Київщини: **прєзрѧ́ный** (Вѣзер. цн. 1618), **тво́рганый** (Мел. Смотр. 1619). Можна припустити, що на Київщині дистрибуція ***е*** та ***о*** наближалася до чернігівської, і новоприбульці із заходу в основному переходили на цю модель, хоч і не були в змозі геть позбутися своїх реґіональних особливостей у мові. До того ж у гру входили, принаймні на письмі, міркування стилістичного ґатунку, бо форми з **є** були освячені церковнослов'янською традицією.

У південно-східній зоні (головно Полтавщина — Харківщина — Запоріжжя) навряд чи варто сподіватися на особливу одностайність пам'яток, бо в XVI–XVIII ст. ці землі активно заселялися як з півночі, так і з заходу, а в кінці XVI та в XVII ст. зазнали руйнівних воєн (козацько-польських і внутрішніх) та вимушених переселень усієї людності цілих реґіонів. У загальних рисах ситуація, що з цього склалася, наближається до чернігівської, але хитань і варіантів у пам'ятках спостерігається більше. Баришп. має форми **шостого, полшосты** (1637), **Шолудченкова** (1663), **нашо** (1683); Полт. містить такі написання, як **жона, Чорнишенъка** (1664), **шостаков, чоловѣков** (1665), топонім **Чопурное** (1666), **чотири, шостая, шостом** 'жердиною' (1667; пор. у Реєстрі 1649 **Митюша Шост**); пас. дієприкметники **виражоние** (1664), **мучон** (1666), **очищон** (1667); прислівник **пѣшо** (1671); але й такі форми з **є**, як **шестого, полшеста** (1665); Вірші Кл. Зин. (1690) мають **шостами, охочо, чоснику́, пшона, щодрии**, але й **пчелы** та закінчення на кшталт **плаче́м** інстр. одн.; Ів. Вел. 1690 подає **охо́чо, горя́чо, щодрѣйшим**. У Полт. віднаходяться форми **чоснику** (1699), **вечора** (1701). Онуфр. Харк. 1699 писав **охочо**. Літоп. Граб. 1710 містить **пчоли, жони, чого**; Гадинк. зб. (1736) — **вечера**. Літоп. Самов. (1702) усе ще мав форми з **о** в пас. дієприкметнику **незличоная, рожоного, запрошоний**, але в Сам. Вел. 1720 вони вже обмежені словами, що їх можна вважати за лексичні полонізми (**урожоними, пречечоних**). Вряди-годи на письмі віддзеркалено й звук ***а***, посталий із ***е***, — але тільки в поодиноких словах, здебільшого в іменах людей: **Ярмолы** (Полт. 1675), **галина** (Вірші Кл. Зин. 1690), **у Ярмоли** (Пирят. 1690).

Співвідношення форм з **о** та з **є** змінюється, якщо перенестися західніше. Галицько-подільську ситуацію відбито в таких написаннях (приклади з найдавніших грамот див. вище): Одрех. гр. — **мачехою** (1576), **шестую** (1596), **зышел** (1626), **иншему** (1511), **чег(о)** (1584), **роженим** (1608; **непримушона** [1628] імовірно являє собою полонізм, ужитий у правничій формулі; пор. також **пожичгаными** [1606] з ***а***); Ἀδελφότης 1591 — **вче́ра, ше́стаго** проти **чловечок, оброчок** у суфіксах; Ст. Зиз. 1596 — **ше́стый, ше́стом** проти **полшосты, чотыри, чоловѣка, жоны,**

жорнаҳ, чорнокнижствѣ[9]; Лавр. Зиз. 1596 — **вчера́, щедроблúвый** проти **чоловѣчок**; Ів. Виш. 1600 — **кожемяка, прелщеными** проти **жоны, чого, чомү, досвѣдчоными**; Памва Бер. 1616 — **пацéки, шестии** проти **пошол, чого**; Транкв.-Ст. 1618 — **женъ, шестокрúлныҳ, четироҳ ~ чотыроҳ, чéрнаѧ**; Волков. 1631 — **чемү**. Боплан (Bpln 1653) на своїх мапах Поділля та Брацлавського воєводства подав гідронім *Czerna* і топонім *Czaczanik* (нині *Чечельник*); Дерп. бл. 1700 має **чем** 'чому'. Однак у XVII ст. були зони з переважанням ***о*** — імовірно, Львівщина та деякі інші. Звідси й наявність пам'яток, де форми з ***о*** вживаються досить систематично: *ioho, czotyry, żohnaiu* 'прощаюся', *czołowik*, але *chorosze, iszcze* (Gaw. 1619), **щодробливость** ('Ανάθημα 1641); *pszona, zonoczok* 'жіночок', *czornyi, ioho* (Кондр. 1693); **нѣ в чом, свѣчок, жона, дошол, вилүчон, осүжонъ** (Льв. Ставр. бр. 1601–1616). До XVII ст., одначе, навіть у відмінкових закінченнях (наприклад, в інстр. одн.) на всій цій території спостерігається перевага ***е*** — риса, що нині характеризує лише гуцульські та буковинські говірки (Керницький). Це дає підстави вважати, що перехід ***е*** > ***о*** в цій зоні мав меншу давність, аніж у північноукраїнських говірках, але мігтаки набути поширення в XVI–XVII ст., — цебто тоді, коли в центральних і північних говірках звук ***е*** вже переходив у ***о*** після інших приголосних, ніж середньопіднебінні (тип *льон*; див. 51.3).

Молдавські пам'ятки, писані по-слов'янському, слід сприймати обережно й диференційовано. На цих землях писарі здебільшого були з походження румуни, що могли навчитися слов'янської грамоти в Болгарії, Сербії, Білорусі та різних реґіонах України; крім них, одначе, в молдавських канцеляріях напевне служили люди, що прибули з цих країн. Серед писарів українського походження більшість мусили становити західняки. Коли розглядати грамоти, виготовлені писарями з України або тими, що навчалися на Україні, очевидним є переважання форм із **є**, що його лише частково можна приписати церковнослов'янським і болгарським впливам та писемній традиції. Відхилення від уживання цих форм, тобто вживання **о** замість **є**, мусило мати коріння в північноукраїнській та білоруській правописній системі. Це можна проілюструвати такими прикладами: **черного, шестотысѧчное** (1407); **єщє** (1409); **нашего** (1423); **четири** (1426, 1431, 1495, але **чотырє** 1436); **пчелъ** (1431); **оүчера** (1435); **жена** (1490); **чекали** (1503); пор. також **шестоє** в Дос. Суч. 1693; але й **Чорного, свѧтопочившомү** (1434), **пришол** (1421), **вчол** (1458); топонім **Левошовци** (1425) не має натомість особливого значення, бо **-овци** тут відтворює рум. *-auți*.

На Закарпатті ранні пам'ятки з його західної частини мають **є**, тимчасом як у пам'ятках із центральних районів (а згодом і західних теж) форми з ***е*** та ***о*** вживаються впереміш, наприклад: *czeteri* (Бардіїв 1493), **чемү** (Штеф. Воєв. 1571) (пор. також топонім **Крүшево** 1404, поблизу Сигота) проти **мѣс(т)ечокъ** (Пітрова [на північний захід від Бардієва] 1621); у Покр. записах XVII–XVIII ст. на захід від Ужгорода здебільшого вживано форми з **є**, а на схід — з **о**, хоча останні врядигоди трапляються так само й у західних районах: **жон** (на південь від

---

9 Автор народився та здобув освіту у Львові, але твір вийшов друком у Вільні.

Рахова 1697), **чотыри** (на південний захід від Рахова 1740), **жона, чоловѣк** (на північ від Сигота XVIII ст.), **жоною** (на північний захід від Хуста 1672), **чотири, жоною** (на північний схід від Ужгорода після 1696) проти **жена, женою** (на північний захід і північний схід від Ужгорода 1709, після 1738), але також і **жоною** (на схід від Свидника 1637). Ключ 1695 (на північ від Тячева) містить форми **шестаѧ, вечера, человѣк**, але й **чотырех, жона, чорный, пчола**; Ракош. XVII ст. (на північ від Мукачева): **женꙋ**, але **пчолы**; Андр. 1701: **мачоха**, але **пчела**; Тиш. Алекс. сер. XVIII ст. (на північ від Іршави): **чомꙋ, вечор, пошол, жоны, жонки**; Няґ. 1758: **жона, чоловѣк** проти **печера, нашего**, але **чꙋжого**; Шариш сер. XVIII ст.: **черный**; Ів. Брад. 1777 (Буковець, Земплин): **шестый**. Рефлекси у вигляді ***a*** трапляються нечасто: топонім **Пчалина** (1764) тощо.

У головних рисах дані середньоукраїнських пам'яток із Закарпаття відповідають мозаїчному характерові дистрибуції ***e*** та ***o*** після середньопіднебінних і ***j*** у тамтешніх говірках і в наші дні.

8. ХРОНОЛОГІЯ ТА МЕЖІ ПОШИРЕННЯ

Розгляд даних сучасної української літературної мови, українських говірок, а також давньо- та середньоукраїнських пам'яток цілком ясно свідчить, що первісна дистрибуція ***o***, ***e*** та ***a*** після середньопіднебінних і ***j*** ніде не збереглася в недоторканому вигляді. Пізніші внутрішні розвоєві процеси та помішання діалектів переінакшили її образ якщо не цілковито, то принаймні на дуже велику міру. Тому, реконструюючи первісний стан, доводиться оперувати лише гіпотезами. Друге спостереження, що до нього підштовхує перегляд матеріалу, — це неможливість постання засвідченої дистрибуції ***e***, ***o*** та ***a*** внаслідок якогось одномоментного всеукраїнського процесу. Йдеться, очевидно, про самостійні зміни в окремих говірках, що мусили статися в різні часи.

З наявних даних найбільш вірогідним видається припущення, що первісно на Україні було дві, а можливо й три зони з різною дистрибуцією ***e*** та ***o*** (щодо ***a*** див. нижче). Перша мала своїм осереддям Полісся, охоплюючи, ймовірно, також і Київщину. У цій зоні звук ***e*** виступав, якщо наступний склад містив голосний переднього ряду або ***j***, а звук ***o*** — перед усіма іншими складами (*пшени́ця, че́лядь, пшоно́*). Друга, навколо Галича, мала звук ***e*** після середньопіднебінних в усіх позиціях [10]. Що ж до характерного для Волині звука ***æ***, то невідомо, чи він розвинувся там у ці ранні часи, чи пізніше (згодом, імовірно в XVII ст., він перетворився на ***a*** — див. 40.14). Фактів, що суперечили б такому припущенню, немає — як їх немає й на його потвердження.

[10] Можливо, що після ***j*** південно-західні говірки також мали ***o***. Це могло би випливати з появи ***o*** на початку слів типу *óзеро*. Див. розділ 10.

Окреслені тут дві (або три) зони на кордонах теперішньої України не закінчувалися. Київсько-поліський тип заходив на білоруську територію, ймовірно з тією різницею, що в білоруській мові дистрибуція ***e*** та ***o*** поширювалася й на позицію після всіх інших приголосних (а крім того — що звук ***o*** розповсюдився в усіх випадках наприкінці слова), і ця відмінність є важливою для характеристики вимови приголосних перед ***e*** ($_{e}$***a***) в протоукраїнських діалектах (див. 11.3); з другого боку, у білоруській мові розщеплення $_{e}$***a*** на ***e*** та ***o*** заторкнуло лише наголошені голосні з огляду на акання (див. 5.5). Та сама засада дистрибуції ***e*** та ***o*** поширилася з білоруської мови на російську, але з меншою інтенсивністю: у багатьох місцевостях Росії звук ***o*** з $_{e}$***a*** не розвинувся зовсім, і, приміром, діалектна мапа майже всієї европейської частини Росії, скомпонована Орловою, виявляє коло сімдесяти анклавів різної величини, де з $_{e}$***a*** постав лише звук ***e***. Волинська еволюція, якщо її початок припадає на той самий період, теж може бути пов'язана з білоруським аканням — з тією різницею, що звук ***æ*** (згодом ***a***) на Волині виступав лише як рефлекс $_{e}$***a*** та ***ь*** і не залежав від наголосу. З другого боку, утвердження чистого ***e*** після середньопіднебінних у всіх позиціях об'єднувало південно-західні діалекти з усіма суміжними на заході та півдні: словацькими, болгарськими та польськими [11], — охоплюючи також і сербсько-хорватську, словенську та чеську зони. Отже, якщо прийняти цю гіпотезу, то дистрибуція ***e*** та ***o*** після середньопіднебінних і ***j*** у протоукраїнських діалектах зовсім не відмежовувала їх від інших слов'янських діалектів на заході та півдні, й лише в подробицях (залежність від наголосу, особливості рефлексації наприкінці слова) — на півночі. Натомість ізоглоса ***e*** проти ***e/o*** (й можливо ***æ*** > ***a*** на Волині) поділяла українську територію на дві (або три) чітко розмежовані зони.

Найприродніше всі ці рефлекси виводяться зі складного голосного $_{e}$***a***, успадкованого від праслов'янської мови. Діалектні варіанти еволюції цього голосного після середньопіднебінних і ***j*** можна тоді зреконструювати в такий спосіб:

для західних протоукраїнських діалектів: $_{e}$***a*** > ***e***

для Волині (здогадно): $_{e}$***a*** > ***æ***

для північних (північно-східних) протоукраїнських діалектів $_{e}$***a*** > { ***e*** / ***o*** [12] }

---

[11] Польська мова таки дістала ***o*** після всіх палатальних ~ палаталізованих приголосних перед твердими зубними (*sioło* 'село' : *sielski* 'сільський'), але це трохи пізніше явище (поч. XI ст.), і звук ***o*** тут походить із ***e***, первісного рефлекса $_{e}$***a*** в усіх позиціях.

[12] Як буде показано в 10.6, дійсний стан речей тут спрощено. Насправді випадає радше припустити перехід $_{e}$***a*** > ***o*** в усіх позиціях з подальшим (також доісторичним) розщепленням цього ***o*** на ***o*** та ***e***.

Можна гадати, що такий стан тривав аж до середини XIII ст. Стосовно часу початку розщеплення $_e$**a** на **e** та **o** в київсько-поліських діалектах можна висунути певні припущення на підставі давніх записів, зроблених чужинцями, та відносної хронології звукозмін.

Ідеться про фіксацію назви Києва. Голосний у другому складі цього слова відтворюється чужинцями як **a**, **oa**, один раз як **o**. Константин Багрянородний наводить цю назву в «De administrando imperio» (949) як *τον Κίαβον, το Κιοάβα, τον Κίοβα*; арабський автор Аль-Істагрі (951) — як *Kujāba*. Хоча на точність цих поодиноких записів, коли йдеться про відтворення ними звучання слов'янських слів, покладатися годі, у своїй сукупності вони все ж посідають певну вартість через те, що одностайно подають **a** або **o** й жодного разу **e**, як у пізнішій українській мові [13]. З цього можна виснувати, що наприкінці IX ст. на Київщині надалі вживався звук $_e$**a** або — ймовірніше — **'**$_o$**a**, тобто розщеплення $_e$**a** на **e** та **o** ще не відбулося. Це підтверджується й тією обставиною, що таке розщеплення не могло статися перед виникненням повноголосу (пор. 9.1): інакше форма типу ***č**$_e$**агръ** була би перетворилася на **⁺čогръ**, а відтак на **⁺čорор**, тимчасом як у фактично існуючому слові *чéреп* **o** не виступає після **č** через присутність у наступному складі звука **e**. Оскільки повноголос постав між серединою VIII та серединою IX ст., дистрибуція **e** та **o** мусила сформуватися пізніше, ніж у цей період часу. З другого боку, цілком очевидно, що це мусило відбутися, поки єри ще існували (пор. специфічне потрактування **e**, посталого з **ь**, у сполуках типу С**ьr**С з губним або задньопіднебінним після **r**, а також рефлекси у вигляді **e** в позиції перед первісним переднім єром: *чéмний*, *кущéм* з ***četьn-**, **kuščьть**), тобто до середини XII ст., і вже зовсім напевно перед злиттям **i** з **y**, тобто до кінця XIII ст. (див. 9.1 та 28.5). Нарешті, розщеплення $_e$**a** на **e** та **o** співвідноситься з переходом "**ʁ**" на початку слова в **o** (пор. пол. *jesień* — укр. *óсінь*. Див. 10.4), що завершився приблизно наприкінці IX ст. Часовий діапазон, зрештою, звужується головно з огляду на те, що постання **o** з $_e$**a** мусило передувати перетворенню деназалізованого **ę** на **'a**: у слові *щеня́* в позиції перед **ę** звука **o** немає. Всі ці міркування наштовхують на гадку, що найбільш вірогідним часом постання **e** та **o** з прасл. $_e$**a** в північних протоукраїнських діалектах був кінець IX ст. [14]

---

[13] Топоніми часто запозичуються у формі локатива, а в ній перед складом з **ě** очікується (й насправді виступає) **e**: *Кúєві*.

[14] Потрактування $_e$**a** після палаталізованих приголосних **l'**, **n'** і **r'** — це питання окреме. Оскільки в цій позиції виступає лише **e** (*пóле*, *мóре*, *хвáлений*), найпростіше було б припустити, що до того часу вони вже стверділи. Однак насправді було інакше: є факти, що свідчать про збереження ними палаталізації аж до XII ст. (див. 11.3). Аби розв'язати цю суперечність, слід узяти до уваги, що перед $_e$**a** ці приголосні переважно з'являлися в закінченнях та суфіксах, а в протоукраїнських діалектах звук **o** наприкінці слова не розвинувся, — при тому, що закінчення та суфікси легко піддавалися варіюванню.

Опосередковано й дуже широко таке датування потверджується тим, що в давньоукраїнській мові запозичені слова адаптовано до панівного правила дистрибуції (наприклад, *щóгла* з давн. сканд. *sigla*), а в середньоукраїнській — уже ні (наприклад, слово *жебрáк*, засвідчене, починаючи з XVI ст., з давн. врх. нім. *seffr* через пол. *żebrak*; *чéрга* з тюрк. (чаґат.) *čärgä* 'ряд', запозичене, мабуть, до XVI ст., якщо судити з заміни ***g*** на ***h***; *кúчера* 'поросла лісом гора' з рум. *chícеră* тощо).

Якщо датувати розщеплення $_e$***a*** в київсько-поліських діалектах (і його перехід в ***e*** у південно-західних та, можливо, в ***æ*** у волинських діалектах) кінцем IX ст., це примушує внести важливе уточнення в характеристику історичного розвитку, що зумовив нинішню дистрибуцію ***e*** та ***o*** після середньопіднебінних і ***j***. Історично ця зміна заторкнула не лише $_e$***a*** (або його безпосередній рефлекс типу ***o***), але й ***ь***. Якщо загалом звук ***ь*** у т. зв. сильній позиції (див. 16.1) приблизно до середини XII ст. перейшов у ***e***, то в умовах, що характеризували перехід $_e$***a*** > ***o*** (за винятком єдиної особливості в сполуках типу С***ьr***С; див. 9.2), він дав ***ъ***; і з цього ***ъ*** пізніше розвинувся вже звук ***o***. Це можна зобразити так:

До X ст.	Поч. X ст.	З середини XII ст.
****šč$_e$ak$_o$ā***	> ***ščoka***	> ***ščoka***
****žьrn($_o$ā)***	> ***žъrn(a)***	> ***žorna***

Якщо ці зміни вже були доконаним фактом на час започаткування писемної традиції в Україні, то треба назвати причини, через які їх практично не віддзеркалено в давньоукраїнських пам'ятках, надто коли брати корені слів. Одним із чинників, що зумовили перевагу написання з ѥ, мусили бути контакти з західноукраїнськими землями, де вимовлявся звук ***e***. Проте головна причина — це легкість підтримання в цьому випадку церковнослов'янської традиції: писарі додержувалися якнайпростішого правила, згідно з яким не вільно було писати ѻ після середньопіднебінних, — і це в ґрунті речі не суперечило їхнім мовним звичкам, бо сполука середньопіднебінний + ***e*** була їм добре знайома.

Слід гадати, що велике замішання в автохтонну географічну дистрибуцію діалектів з ***e/o*** та тільки з ***o*** внесли масові міґрації зі східних і центральних земель на західні тієї людності, що втікала від татарських загарбників у середині XIII ст. Вони перенесли тип ***e/o*** на ці терени, що на них були існували тільки рефлекси у вигляді ***e***. Лише в середній і східній частині Полісся, де небезпека була меншою, а тяглість заселення — стабільнішою, первісна дистрибуція ***e/o*** збереглася тоді у відносно недоторканому стані.

У XV ст. розпочався, а в XVI–XVII ст. досяг свого апогею зворотний рух людності, спрямований на поновне заселення центральних і східних реґіонів України. Переселенці напливали як із заходу, так і з півночі, а козацьке гніздо Запорізька Січ мусила бути справжнім перетоплю-

вальним тиґлем різних діалектів. Саме за цих умов сформувалася нинішня "безладна" дистрибуція форм із ***е*** та з ***о***. Як зазначалося вище, точного лінґвогеографічного опису дистрибуції ***е*** та ***о*** після середньопіднебінних і ***j*** у сучасних говірках досі не здійснено. Можливо, що в західній зоні з єдиним рефлексом у вигляді ***е*** існували й надалі існують анклави з рефлексом ***е/о***, а з другого боку — анклави з єдиним рефлексом у вигляді ***е*** в зоні рефлексу ***е/о***, як у російській мові [15]. Але зі знаних нині фактів виникає враження, що для української мови такі анклави є менш характерні, ніж окремі ізоглоси ***е*** проти ***о*** для поодиноких слів, що часто перехрещуються. Якщо це насправді так, то змішання людності мусило відбуватися в межах існуючих поселень, а не шляхом співіснування одне обік одного окремих поселень кожне з власним однорідним діалектним підґрунтям. Пізніше буде з'ясовано, що з цих двох типів діалектної диференціаії для української мови взагалі був характернішим перший.

Ту цікаву обставину, що в літературній українській мові та в сучасних центральних і південно-східних говірках відхилення від загального правила в окремих словах і словоформах зазвичай полягають у вживанні ***е*** замість ***о*** (наприклад, *па́ще́ка*, *черстви́й* тощо — див. 9.2), а не навпаки, можна приписати активній участі західноукраїнських переселенців у кшталтуванні цих діалектів (і в такий спосіб — опосередковано — літературної мови). Навряд чи випадково декотрі з цих слів раніше були засвідчені з ***о*** (*щёдрий*, *шёпіт*), як показано вище. Можна припустити, що всі вони мали ***о*** в східноукраїнських діалектах перед масовими міґраціями людності в XIII та XVI–XVII ст. Пор. також уживання прикметникового суфікса ***-ev(yj)*** проти ***-ov(yj)*** після середньопіднебінних і ***j***: у літературній українській мові воно реґулюється досить-таки умовним правилом, згідно з яким ***о*** слід уживати лише тоді, коли наголос припадає на закінчення: *груше́вий* проти *крайови́й*, тимчасом як діалекти утворюють надзвичайно складну мозаїку з численними випадками вільного варіювання.

Хронологія постання ***а*** на місці $_e$***а*** суттєво відрізняється (можливо, за винятком Волині) від окресленої вище. Це не був процес доісторичний: явище взяло початок за середньоукраїнської доби в розпорошених

[15] Власне, для південно-західних говірок швидке зростання частоти написань із ***о*** в XVI–XVII ст. можна б пов'язати зі ствердінням у цій зоні середньопіднебінних саме під ту добу (див. 42.4). Можна припустити, що в деяких місцевостях південно-західного реґіону слідом за цим ствердінням відбувся перехід ***е>о***, якщо в наступному складі був голосний непереднього ряду. То було б, до певної міри, запізнене повторення подій, що були сталися в київсько-поліських діалектах за кількасот літ до того. Якщо цей здогад слушний, то в деяких південно-західних говірках мала місце внутрішня еволюція в напрямку до ***о***, а отже не всі форми з ***о*** були внесені внаслідок міґрацій людності. Втім, на нинішньому етапі діалектологічних досліджень визначити такі місцевості (центральні райони Закарпаття?) — ба навіть мати певність щодо їх дійсного існування — неможливо.

говірках, після ***j*** (особливо на початку слова) частіше, після середньопіднебінних рідше. Це був перехід ***e*** (а не ***ₑa***) в ***a***. Якщо є випадки взаємного накладання форм із ***a*** та з ***o*** (*чоло́ ~ чало́*), це є ознакою, що в певній говірці, яка тепер має ***a***, в цьому слові колись був звук ***e***. Невипадково форми з ***a*** значно рясніше представлені в західній половині України: саме тут рефлексом ***ₑa*** був лише звук ***e***, а форми з ***o*** внесено згодом, у ході міґрацій людності. Постання форм із ***a*** < ***e*** в пізніший, середньоукраїнський, період можна побачити на прикладі таких тогочасних запозичень із тюркських мов, як *ясúр* (осм. *esir* 'бранці'; пор. також надпоправні форми на кшталт *євша́н* 'степовий полин' — чаґат. *jaušan*; *є́рик* 'невелика протока' — тур. *yarik* 'щілина, провалля' тощо); з другого боку, волинський топонім *Бардичів* у польській мові з'являється як *Berdyczów*: вочевидь, звук ***a*** розвинувся тут після ранніх польсько-українських контактів у цій зоні; пор. також у центральній частині української діалектної зони у Східній Словаччині *кича́ра* замість *кúчера* (з рум.; див. вище). Сер. укр. печара (див. вище) проти літ. укр. *печéра*, *klianina* в Mar. Jaśl. 1641 проти літ. укр. *кленúна* є явним надбанням середньоукраїнського періоду — і те саме, ймовірно, стосується слів *ялúна* (пор. єлиною в Іп. літоп. 1254), ****žalězo*** (літ. укр. *залíзо*; пор. желѣзо в Усп. зб. XII ст.) тощо.

9. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Розщеплення ***ₑa*** на ***e*** та ***o*** залежно від якості голосного в наступному складі, що спостерігалося в київсько-поліських діалектах, являло собою в ґрунті речі, як відзначено в 9.1, асиміляційну зміну. То був прояв гармонії голосних — хоч і на обмежену міру, бо лише у двох суміжних складах (двоскладова гармонія). Наслідки його скидалися в цьому плані на наслідки повноголосу, і хронологічна близькість цих двох процесів, можливо, не є випадковою. Хоча нічого подібного до розщеплення ***e*** (***ₑa***) на ***e*** та ***o*** не відзначено в мовах неіндоєвропейських народів, суміжних із протоукраїнською діалектною зоною, тобто в тюркських і в угорській, усе ж сама засада гармонії голосних була характерною для них під ту добу. Чи означена подібність між розглядуваними протоукраїнськими еволюційними процесами та ситуацією в цих мовах була збігом обставин, а чи наслідком мовних взаємозв'язків і взаємопроникнень — довести неможливо.

Ні набір фонем, ні базові стосунки між ними через це розщеплення змін не зазнали. На заході України перехід ***ₑa*** > ***e*** був простою фонетичною зміною. На півночі та сході розщеплення ***ₑa*** на ***e*** та ***o*** призвело до збільшення частотності ***o***, але самої системи не змінило. В обох випадках, одначе, ці зміни сприяли ізоляції ***ě*** (< ***ₑā***) в системі фонем. Погляд "Московської школи" (наприклад, Калнинь, Ланта), згідно з яким

у той час (або дещо пізніше) звуки ***e*** та ***o*** стали алофонами, бо перший уживався після м'яких і пом'якшених приголосних, а другий — після твердих, не потверджується явищами, що супроводжували це розщеплення: по-перше, воно, на відміну від протобілоруських діалектів, не спостерігалося після інших приголосних, окрім середньопіднебінних та ***j***, звідки можна виснувати, що інші приголосні ледве чи пом'якшувалися перед ***ₑa*** та його рефлексами; по-друге, хоча дистрибуція ***e*** та ***o*** після середньопіднебінних одразу після розщеплення зумовлювалася звуковим оточенням, усе ж ці умови занадто складні, щоб можна було мати ***e*** та ***o*** за прості алофони; а невдовзі, можливо, розвинулася граматична аналогія, яка зробила ці умови ще заплутанішими.

Отже, безпосередньо на систему фонем розщеплення ***ₑa*** вплинуло мінімально. Однак у цілому воно виявилося дуже багатим на наслідки, бо ламало засаду внутрікскладової гармонії, характерну на пізньому етапі для праслов'янської мови, де була чинною досить сильна тенденція до сполучання в тому самому складі або м'якого чи пом'якшеного (палаталізованого) приголосного з голосним переднього ряду, або твердого приголосного з голосним непереднього ряду. Цілком консеквентно ця тенденція не зреалізувалася, але наявність її є певна. Тепер звук ***o*** міг виступати після середньопіднебінних, що залишалися палаталізованими, та після палатального ***j***. Цим порушувався принцип внутрікскладової гармонії, що його саме відтоді, як здається, й було облишено: жоден зі значних еволюційних процесів надалі вже не був ним зумовлений. Можна б сказати, що засада внутрікскладової гармонії була принесена в жертву засаді двоскладової гармонії голосних.

Розщеплення ***ₑa*** також готувало ґрунт для ствердіння середньопіднебінних, що й сталося кількома століттями пізніше (див. 42.4). Оскільки відтоді середньопіднебінні почали припускатися перед усіма голосними, їхня палаталізація, ірелевантна з фонематичного погляду, зробилася надлишковою також і з погляду фонетичного.

У сфері морфології наслідки розщеплення були малі; їх майже можна б і знехтувати. Новопосталі чергування ***o*** : ***e*** в коренях та суфіксах були хутко зліквідовані морфологічним уодностайненням (див. 9.2). У дат. мн. чол. і сер. родів, а також у ґен. мн. — тією мірою, наскільки закінчення ***-овъ*** поширювалося з ***u***-основ на ***o***-основи, відбулося перегрупування відмін: якщо первісно основи, що закінчувалися на середньопіднебінний, належали до "м'якого" різновиду, то тепер вони потрапили до "твердого". Це можна показати на прикладі дат. мн. ***stolomъ*** проти ***nožemъ — kon'emъ***, де зміни дали ***stolomъ — nožomъ*** проти ***kon'emъ***, внаслідок чого постала т. зв. "змішана" відміна. Проте дещо пізніше, після занепаду єрів, розрізнення аломорфів у цих двох закінченнях дат. і ґен. мн. було поглинене збігами в еволюції ***o*** та ***e*** в т. зв. новозакритих складах (див. 22.4).

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Jagić V. «Die Umlauterscheinungen bei den Vokalen e, ê, ę in den slavischen Sprachen». *ASPh* 5, 1881 (сс. 568–580).
2. Шахматов А. «Исследования в области русской фонетики». *РФВ* 29, 1893 (Важлива рецензія Б. Ляпунова в *Записках* Харківського університету 1894, 4).
3. Шахматов А. «К истории звуков русского языка». *ИОРЯС* 1, 1896.
4. Simovyč V. «Zur Frage *e–o* im Ukrainischen». *Charisteria G. Mathesio* [...] *oblata*. Pragae, 1932.
5. Селищев А. «Критические заметки по истории русского языка». *УЗ* Московского городского педагогического института 5, Кафедра русского языка 1, 1941 (Передрук у вид.: Селищев А. *Избранные труды*. М., 1968).
6. Булаховський Л. «З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення. 3. **е–а**; 4. **е–о** після шиплячих та *j*». *НЗ* Київського університету V, 1, 1946.
7. Ковалик І. «Слово *треба* в українських говірках і літературній мові». *НЗ* Львівського університету 7, 1948.
8. Наконечний М. «До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови», розділ 2. *ПІРУМ*.
9. Бірыла М. «Вынікі пераходу *е* (<*е*, *ь*) ў *о* і з'явы, звязаныя з ім, у беларускай мове». *PF* 18, 2, 1964.
10. Shevelov G. Y. «*e* > '*o* ou '*o* > *e* dans les langues slaves de l'Est?» *RÉS* 40, 1964 (Передрук у вид.: Shevelov G. Y. *Teasers and Appeasers*. München, 1971).
11. Aitzetmüller R. «Die Relation '*e* : '*o* bzw. *o* in den ostslavischen Sprachen». *WSl* 10, 1965.
12. Латта В. «Из вокализма украинских говоров Восточной Словакии» 3, 4. *НЗб. Свидн.* 1, 1965.
13. Добродомов И. «К вопросу об условиях перехода *е* в *о* в древнерусском языке». *Фонологический сборник.* Донецк, 1968.
14. Горшкова К. «Данные письменных памятников и их интерпретация». *Кузнецовские чтения 1973.* М., 1973.

10. УТРАТА *j* НА ПОЧАТКУ СЛОВА ПЕРЕД ОГУБЛЕНИМИ ГОЛОСНИМИ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Приблизно в той самий час, коли відбувався перехід $_{e}$*a* в *e* або *e*~*o* в залежності від діалекту, мала місце й утрата *j* на початку слова перед *u*[1] або *o*. Втрата *j*- перед *u* була беззастережна, натомість перед *o* вона зумов-

[1] Під час цієї зміни звук *ǫ* міг надалі зберігати назальність. Та в праслов'янській мові звук *j* траплявся перед *ǫ* лише на межі морфем, тобто в нашому випадку на межі з займенниковим коренем *j*-. Див. 10.2.

лювалася якістю голосного в наступному складі, відбуваючися тоді, коли це був голосний переднього ряду (за винятком *ь*). Втрата *j-* перед *u* безпосередньо відбита в давньоукраїнських пам'ятках, чого не можна сказати про втрату *j-* перед *o*. Проте цю останню втрату можна зреконструювати, порівнюючи українські дані з відповідниками в інших слов'янських мовах, поширених на захід і південь від українського ареалу, а в деяких випадках — порівнюючи між собою спільнокореневі слова самої української мови.

2. УТРАТА *j* НА ПОЧАТКУ СЛОВА ПЕРЕД *u*

Утрата *j* на початку слова перед *u* широко представлена в давньоукраїнських пам'ятках, хоча не завжди однаковим способом. У найстаріших текстах тут ще вживається буква **ю**, але це не свідчить про наявність *j-* перед *u* в давньоукраїнській мові. Ці варіанти написання — церковнослов'янські; в давньоукраїнських пам'ятках вони мають місце внаслідок наподібнення церковнослов'янського першовзору та/або церковнослов'янського правописного звичаю в цілому. Це прозраджується тією обставиною, що в жодній пам'ятці не знайти послідовного чи хоч би поправного написання **ю-**. Такої звукосполуки з усією очевидністю не було в рідній мові писарів. Гр. Бог. XI ст. містить **юноша**, але **оүность, оүныѧ** ак. мн.; **юже ~ ѭже** 'вже', але **оүжьнѣи** 'південний'; і також надпоправну форму **ютѣшитєль** 'розрадник'. В Ізб. 1073 писарі намагалися зберігати церковнослов'янський звук *j-*, але наслідком були надпоправні написання **ѭ҃тробьныи, ѭжикѫ** 'родичку' (поряд із **оүтробьноүѭ, о оүжикахъ**), **въ ... ѭгльхъ** (пор. ст. ц. сл. **ѫгль** 'вугілля'). В Ізб. 1076 *j-* перед *u* вжито лише одного разу (**юже**). Арх. Єв. 1092 має **оүнъ, оүга, оүноша**. У Панд. XI ст. здебільшого пишеться **ю-**, але також трапляється **оүности, отъ оүзъ**. Син. Патер. XI ст. містить **югъ** 'південь' і надпоправне написання **юсѣкнюти** 'відтяти', але поряд із ними — **оүгъ, оүноша** (74 рази проти 2 разів з **ю-**), **оүнъ, оүродъ** 'юрод'. У Passio Condr. сер. XI ст. ще можна подибати форму **юности**, але в пам'ятках XII ст. цей ужиток, як правило, обмежено одним-єдиним словом **юже** (Мст. Єв. 1117, Бес. Єв. Гр. XII ст.). До пам'яток XII ст., в яких **(о)ү-** геть переважає всі інші варіанти написання чи є єдиним уживаним варіантом, належать, зокрема, Єв. Гал. 1144, Добр. Єв. 1164, Хр. Ап. XII ст., Усп. зб. XII ст., Єв. Євс. 1283, Жит. Сави XIII ст. тощо. Досить-таки обмежений набір дотичних слів можна доповнити прикладами: **оүсєницѧ** 'гусениця' (Златостр. XII ст.,), **оүхоү** 'юшку' (Студ. XII ст.) та **оүродивоү** (Лавриш. Єв. 1329).

Не припускалася звукосполука *ju-* також і в християнських іменах, запозичених із грецької мови; наприклад, Іп. літоп. подає **Оүвєналии** (988), **Оүсти(ни)анѣ** лок. (1055), а Лавриш. Єв. 1329 **Оүльѧна**

ґен. — проти гр. *Ἰουβενάλιος, Ἰουστινιανός, Ἰουλιανή*. Цей спосіб потрактування й досі віднаходиться в таких іменах, як *Уля́на, У́стя, Усти́м* (гр. *Ἰουστῖνα, Ἰουστίνος*).

Брак *j* (або якогось іншого приголосного) перед *u*- за такого написання внаочнюється можливістю його чергування з *v* ([w]), як у прикладі **изо вности** 'змолоду' (Панд. 1307), а в пізніших пам'ятках — починаючи з XIII ст. — появою протетичного *v* (**на воүдици** 'на вудці' — Hank. XIII ст., **вүч(є)н(и)комъ** 'учнем' — Єв. Євс. 1283, **во вүши** 'у вуха' — Ужг. півуст. XIV ст.; чи в Іп. літоп. **за вүжа** 'мотузками' — 1072 проти **поволокоша оүжи** 'вони потягли мотузки' — 1115, пор. ст. ц. сл. **ѫже**, серб.-хорв. *úže*).

У кількох словах втрати *j*- не сталося. Послідовне вживання форми **юже** в Іп. літоп., попри його високу частотність, — то, ймовірно, лише правописне штукарство. Проте займенниковий корінь *j*- зберіг цей приголосний в усіх формах і дериватах; наприклад, **ю** 'її' ніколи не вживається без *j*- (пор. також **юдоү** 'звідки' — Усп. зб. XII ст.). Чи могли такі форми сприяти збереженню *j* в імені *Ю́да*, відомому лише з церковних книг?

Однак приблизно в останній чверті XII ст. звуковий закон, яким унеможливлювалося сполучення *j* з *u* на початку слова, втратив чинність. Ще 1157 р. в Іп. літоп. систематично писалося ім'я **Гюргии** (гр. *Γεώργιος*), але пізніше воно набуло форми **Юрии**, широко представленої в дальших записах цього літопису (1172: **Юрьєви(ч)** і відтак дуже часто[2]). Повернення *ju*- було одним із наслідків занепаду єрів: виникли склади з новою будовою й припинили свою дію старі правила, що були зумовлювали їх будову. Згодом з'явилися такі форми, як *юна́к, ю́шка* (див. 34.6).

3. УТРАТА *j* НА ПОЧАТКУ СЛОВА ПЕРЕД *o*: ДАНІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У сучасній українській літературній мові втрата початкового *j* перед *o* представлена групою слів: *ожи́на* — пор. рос. *ежеви́ка*, пол. *jeżyna* проти білор. *ажы́на*; *о́сінь* — пор. пол. *jesień*, словац. *jeseň*, болг. *е́сен* проти рос. *о́сень*, білор. *во́сень*; *осете́р* — пор. пол. *jesiotr*, словац. *jeseter*, болг. *есе́тър* проти рос. *осётр*, білор. *асяцёр*; *о́лень* — пор. пол. *jeleń*, словац. *jeleň*, болг. *еле́н* проти рос. *оле́нь*; *оме́ла*, пор. гідронім *Омельни́к* (доплив Псла) — пор. пол. *jemioła* проти рос. *оме́ла*, білор. *аме́ла* (словац. *imelo*, болг. *имел* репрезентують інший ступінь чергування голосних); *оди́н* — пор. пол., словац. *jeden*, болг. *еде́н* проти рос. *оди́н*, білор. *адзі́н*; *о́зеро* — пор. пол. *jezioro*, болг. *е́зеро* проти рос. *о́зеро*, білор. *во́зера*; також гідронім *Орель* ~ *Оріль* (доплив Дніпра), що може виводитися з тур. *ayn* 'розділений', у стосунку

[2] Як здається, форма +**Үрий** не вживалася ніколи. Написання **оү Рьквича** (Іп. літоп. 1287) замість **Юрьквича**, мабуть, є результатом не злиття двох *u*, а гаплології на письмі.

до форми **Єрель**, засвідченої, наприклад, в Іп. літоп. 1183. Натомість *вільха* з ***і*** < ***о*** (пор. топонім *Олéшки*, півн. київ. діал. *ольхá*) — пор. словац. *jelša*, болг. *елхá* проти рос. *ольхá*, білор. *вóльха* — належить сюди лише позірно (див. застереження, подане нижче). Як свідчать приклади, всі рівнобіжники в інших слов'янських мовах, якщо тільки вони починаються на ***j***-, мають після нього ***е***, а не ***о***.

У сучасній українській літературній мові є слова зі збереженим ***j***-. У таких випадках за ним може йти голосний ***е***, ***о*** або ***а***. З цих трьох ***а*** має вторинне походження, поставши з ***е*** (див. 9.8). Тому слова, що починаються на ***je*** та ***ja***, віднесені тут до тієї самої групи.

Слова на ***je***-: *єсть* (та інші форми теп. часу, крім 3 ос. мн.) — пор. рос. *есть*, білор. *ёсць*, пол. *jest*, словац. *je*(*st*), болг. *е*; *єдúний*; діал. (півн. укр.) *євня* 'клуня', пор. білор. *ёўня* проти рос. *овúн*; *їжáк* з подальшою зміною ***е*** > ***і*** — пор. рос. *ёж*, пол. *jeż*, словац. *jež*, болг. *еж* проти білор. *вóжык* (зі вторинним протетичним ***v***-); *ялéць* — пор. рос. *елéц*, білор. *ялéц*, ст. пол. *jelec*, словац. *jalec*, болг. *елéшка*; *ялúна* — пор. рос. *ель*, білор. *ялíна*, пол. *jodła*, словац. *jedľa*, болг. *елá*.

Слова на ***jo***-: *йогó*, *йомý* — пор. ст. ц. сл. **кго**, **кмѹ**; *йорж* — можливо, споріднене з рос. *ёрзать*, словац. *vŕzgať* 'рипіти'.

За винятком *йогó*, *йомý*, де збереження ***j***- (фактичного кореня) зумовлюється тиском з боку всієї парадигми (пор. *її*, *їх*), а поява ***о***, виправдана фонетично (див. 9.1), додатково підтримується й морфологічно — займенниковою парадигмою *той* : *тогó* : *томý*, всім іншим прикладам притаманна — з історичного погляду — одна спільна риса: всюди в наступному складі був голосний ***ь***. У словах *єсть*, *євня*, *ялéць*, *йорж* це є річ очевидна, але те саме стосується й іменників *їжáк* і *ялúна*, що являють собою пізніші суфіксальні деривати, утворені від давніх форм **кжь** і **кль** (пор. ст. укр. **ѣжеве** 'їжаки' від **ežь* — Транкв.-Ст. 1618; рос. ц. сл. **ель**), і прикметника *єдúний*, який — коли тільки він не є запозиченням із церковнослов'янської мови (за давньоукраїнської доби) чи з польської мови (за середньоукраїнської доби та пізніше) — сполучає взаємовпливи двох "суфіксів", долучених до кореня ***jed***- ~ ***od***-: -***in***- і -***ъn***-[3]. Дистрибуція цих двох суфіксів у сучасній українській мові може ввести в оману, бо *одúн* має випадний голосний, що наштовхує на думку про наявність ***ъ*** за давніх часів, а *єдúний* зберігає голосний у суфіксі в усіх формах відмінювання: *одногó* : *єдúного*. Та насправді ця дистрибуція має вторинний характер. У давньо- та середньоукраїнській мові **одинъ** вживано з ***і*** також і в непрямих відмінках, як-от: **одина** (Гр. Бог. XI ст.), **одиномоу**, **одиною** (Ізб. 1076), **одиного** (Арх. Єв. 1092), **одина**, **одиного** (Син. Патер. XI ст.), **одино** (Хр. Ап. XII ст.), **ѡдиного** (Виґолекс. XIII ст.), **одиноє**, **одино**, **одинои**,

---

[3] Етимологічно -***in***- являє собою не суфікс, а другий корінь, пор. давн. укр. **инокъ** 'чернець'; проте пізніше, хоча, ймовірно, ще за доісторичної доби, він, мабуть, засоціювався з суфіксом -***in***- (суч. укр. синґулятивний суфікс -***ун***-, як у слові *селянúн*).

одинѣмь (Усп. зб. XII ст.), **одиными, заѡдино** (Іп. літоп. 945, 1281), **одиноу роукоу** (Молд. гр. 1462); з другого боку, *єдин-* з випадним голосним дуже часто трапляється в середньоукраїнській мові: **от єдноє липы** (Молд. гр. 1422), **єдно село** (Молд. гр. 1427), **тѣло єдно** (Кл. Остр. 1599) тощо, — і саме ці форми дістали продовження в зах. укр. діал. *їде́н, їдна́* тощо[4]. Таким чином, суч. укр. *оди́н, одна́* тощо, виводившися з **одинъ, одина**, не мали передумов для збереження *j*, тимчасом як у слові *єди́ний* початкова звукосполука ґрунтується на давніших формах з **ь**.

Приймаючи правило, що **ь** у наступному складі внеможливлював утрату *j* (звідки випливає, що в таких випадках ідеться про сполуку *j* не з *о*, а з *е* — див. 10.4), слово *ві́льха* < ***olьха*** слід виключити з числа прикладів утрати *j-*. У ньому *о-* (якому ніколи не передував звук *j-*) походить від прасл. $_{o}a$, реґулярно чергувавшися з *е* ще на і. є. ґрунті, — а цей останній звук у праслов'янській мові цілком природно супроводжувався протетичним *j*. Це вочевиднюється присутністю форм із *о* в рівнобіжниках, наявних у слов'янських мовах, які мають *je-* в усіх інших словах, наведених на початку цього параграфа, тобто пол. *olcha* ~ *olsza*, чес. *olše*, словен. діал. *ólša*; пор. також лит. *alksnỹs*.

Іще один тільки на позір суперечливий випадок — це імена *Оле́г, О́льга* (див. 10.5).

Усе сказане вище про сучасну українську літературну мову стосується також і всіх українських діалектів, з єдиним відхиленням *їде́н* у західній зоні; проте й воно, як показано вище, узгоджується із загальним правилом. У порубіжних говірках на межі зі словацьким мовним ареалом є кілька нереґулярних форм із *je-*, як, наприклад, *єлень* у с. Завадка (Південний Спиш), але вони, безперечно, є наслідком мовних контактів і двомовності. Гуцульське слово *орі́бки* (< *орябки*) 'рябчики' — то тільки ще один додаток до групи прикладів утрати *j-*. Пор. словен. *jerêb* 'куріпка', болг. *е́ребица*.

Щодо потрактування *е-* ~*je-* та *jo-* в запозиченнях із грецької мови — див. 10.7.

4. УТРАТА *j-* НА ПОЧАТКУ СЛОВА ПЕРЕД *о*: ДАНІ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Давньоукраїнські пам'ятки містять численні приклади збереження *j-* у словах на *je-* (*е-*), що в сучасній українській мові мають *о-*[5]. Це не

[4] Форма **оден** у Няг. 1758 (проти переважно вживаних **одинъ ~ оденъ**), мабуть, є штучною.

[5] Точніше — **к-** або **є-**. Дослідження численних пам'яток XI–XII ст. (Дурново) дозволило зробити висновок, що з цього погляду вони поділяються на три групи: 1) пам'ятки

дивує, тому що саме така норма вимови та письма діяла в церковнослов'янській мові болгарської, македонської, сербської та моравської редакцій. Натомість важливою обставиною є велика кількість описок у вигляді о-, чим уможливлюється висновок про вживання *о* в рідній мові писарів скрізь, де цей звук і тепер виступає вже в сучасній українській мові.

Наведімо кілька прикладів, узятих навмання: **одинъ** фігурує в Гр. Бог. XI ст., Ізб. 1076, Арх. Єв. 1092 (тричі — проти **ѥдин- ~ един-** приблизно 65 разів), Бес. Єв. Гр. XII ст., Усп. зб. XII ст.; **оже** 'що, тому що' в Гр. Бог. XI ст., Ізб. 1073, Ізб. 1076; **олико** 'скільки' в Син. Патер. XI ст.; **оленицѧ** 'оленя́' в Бес. Єв. Гр. XII ст.; **оленьци** в Іп. літоп. 1114; **озеро** в Златостр. XII ст.; **осеньска** в Хр. Ап. XII ст. тощо. Крім цих написань, є й інші факти, що свідчать на користь вимови *о*-, коли написано ѥ-. Наприклад, у Жит. Сави XIII ст. гр. *Ὠριγένους* відтворено як **ѥрегиньская** 'оріґенівська'. Так само слід оцінити написання типу **Ѥрдан-** 'йордан-', хоча вони добре відомі й зі староцерковнослов'янських пам'яток. Звідси й суч. укр. *Орда́нь* 'освячення води на Водохрещі'.

Осібно стоять хитання **ѥще ~ още** (наприклад, у Гр. Бог. XI ст., Син. Патер. XI ст., Усп. зб. XII ст. тощо) та **ѥдъва ~ одъва** (наприклад, в Ізб. 1073, Ізб. 1076, Син. Патер. XI ст., Усп. зб. XII ст., Виґолекс. XIII ст. тощо). У цих випадках форми на *о*- трапляються й у тих слов'янських мовах, де реґулярно зберігається *je*- (болг. *о́ще*, мак. *уште* тощо; мак. *одвай*, словен. діал. *odvaj*). Звідси випливає, що форма **още** не конче мусила постати внаслідок внутрішньої еволюції протоукраїнських діалектів; вона могла бути успадкована й із праслов'янської мови. Ще більшою мірою це стосується слова **одъва**, де бракує власне протоукраїнських передумов для втрати *j*- (голосний у наступному складі не належить до переднього ряду). З-поміж цих двох конкурентних форм у сучасній українській мові продовжується **ѥдъва**, але з заміною *j*- на *l*-: *ле́две*.

з уживанням лише є-: це менша частина Гр. Бог. XI ст. (91 аркуш із 365), Панд. XI ст. і Реймс. Єв. XI ст.; 2) пам'ятки з уживанням лише ѥ-: друга рука в Ізб. 1073, перша рука в Арх. Єв. 1092; 3) пам'ятки з уживанням і є-, і ѥ-: це більшість текстів, тобто основна частина Гр. Бог. XI ст., перша рука в Ізб. 1073, друга рука в Арх. Єв. 1092, Мст. Єв. 1117, Юр. Єв. 1128, Єв. Гал. 1144, Усп. зб. XII ст. та ін. Для історії української мови інтерес становить дистрибуція цих двох букв у пам'ятках третьої групи (вжиток якоїсь однієї пов'язаний із написанням, притаманним староцерковнослов'янській мові). Як правило, ѥ- виступає в **ѥже** 'котрий', **ѥго**, **ѥсмь**, **ѥмлю** 'йму', **ѥдинъ**, **ѥлико** 'скільки'; хитання спостерігаються в **єще ~ ѥще**; є- зазвичай пишеться в грецьких словах, церковнослов'янських сполучниках (**єда** 'якщо', **єльма** 'бо', також у займеннику **єтеръ** 'деякий' тощо), а також у словах **єзеро**, **єлень**. Ці останні випадки можуть відбивати болгарську вимову, а можуть і непрямо свідчити про відсутність *j*- у цих словах у мові писаря, на зразок його вимови типу ***ozero***, ***olenь***.

5. ГЕОГРАФІЧНІ МЕЖІ ТА ХРОНОЛОГІЯ

Утрата ***j***- перед огубленими голосними є спільною ознакою протоукраїнських, протобілоруських і проторосійських діалектів — за винятком небагатьох дрібних відмінностей у поодиноких словах (укр. *ожи́на* — рос. *ежеви́ка*; укр. *їжа́к* < ****ježakъ*** — білор. *во́жык* < ***ožikъ***). В усіх інших слов'янських мовах процеси такого типу невідомі. Отже, ця зміна відмежувала всі протоукраїнські діалекти від суміжних на заході та півдні й водночас об'єднувала їх із розташованими північніше.

Єдиний ключ до проблеми з'ясування хронології цієї зміни безпосередньо — це її відображення в усіх головних пам'ятках найдавнішого періоду, які дійшли до наших днів. Таким чином, ця зміна мусила бути доконаним фактом щонайпізніше в середині XI ст., хоча насправді її слід віднести до давніших часів. Не пізніше, ніж на початку X ст., давньоскандинавські імена *Hælgi* та *Hælga* були сприйняті на Київщині у формах ***Olьgъ*** і ***Olьga*** (звук ***h***-, відсутній і в проторосійських, і в протоукраїнських діалектах, мусив випасти, внаслідок чого має бути запостульована перехідна форма з протетичним ***j***: ****Jelg***-). Утрата ***j***- показує, що тоді відповідний мовний закон ще діяв і надалі, хоча вже відхилився від свого початкового варіанту, бо первісні умови (внеможливлення такої зміни наявністю ***ь*** в наступному складі) тут не виконувалися: ***j***- утрачено (а ***o***- запроваджено) попри наявність ***ь*** в обох іменах.

Аналіз слів, запозичених із грецької мови після Хрещення Русі, переважно — християнських імен (див. 10.7), свідчить, що закон ***jo***- > ***o***- ще не відмер, але вже відмирав, а його первісні умови на значну міру знівелювалися. Щодо хронології ***ju***- > ***u***- прямих свідчень немає; відомо тільки, що ця зміна діяла впродовж першої половини давньоукраїнського періоду, але при цьому ледве чи є підстави добачати тут якісь часові розбіжності порівняно з переходом ***jo***- > ***o***-.

Зваживши на всі зазначені обставини, втрату ***j***- перед ***o*** та ***u*** можна датувати кінцем IX ст.

6. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Утрата ***j***- перед ***u*** та ***o*** була останнім виявом тенденції до внутрішньоскладової гармонії, що її протоукраїнські діалекти успадкували від праслов'янської мови на етапі її розпаду. Приблизно в той самий час почало розвиватися тяжіння до двоскладової гармонії, унедійснюючи деякі явища, породжені цією тенденцією. Можливо, са́ме протиріччям між обома цими напрямами розвитку й пояснюється слабкість тенденції до відки-

нення ***j*** перед огубленими голосними, що не заторкнула ні серединних, ні прикінцевих складів.

Ця зміна, ймовірно, була зініційована постанням складів зі сполукою ***jo***, не притаманних праслов'янській мові на її пізній стадії: вони виникли внаслідок розщеплення $_e$***a*** на ***e*** та ***o***. З'явившися після зазначеного розщеплення, сполуки ***j + o*** дуже швидко були усунені на початку слова. Ланцюгова реакція мусила спричинити й перехід ***ju- > u-***.

Утрата ***j-*** перед ***o*** охоплювала обмежену кількість слів і мала внаслідок цього лише другорядне значення. Зацікавлення вона викликає тому, що проливає додаткове світло на розщеплення $_e$***a***, зміну значно масштабнішу.

У початкових складах звук ***o-***, посталий з ****j$_e$a > *jo-***, є типовим перед складами, що містять голосний переднього ряду. Повернувшися до прикладів, наведених повністю в 10.3, можна пересвідчитися в цьому напевне. На жаль, як не рахувати дуже специфічного випадку із займенником *йогó, йомý*, практично немає прикладів ***o-/je-*** перед складом із голосним непереднього ряду, що ними й доводилася б цілковита узалежненість переходу ***jo- > o-*** від наявності голосного переднього ряду. Щоправда, отой один-єдиний приклад (*єбáти*), який мусить належати до цього ж таки типу, є переконливий, бо якихось чужомовних впливів у цьому слові не запідозрити.

Слід нагадати, що внаслідок розщеплення $_e$***a*** після середньопіднебінних і ***j***, як вони історично засвідчені в північноукраїнських (київсько-поліських) діалектах, звук ***o*** виступав лише перед складами з голосним непереднього ряду (див. 9.1). Одначе не можна уявити, що в рівночасному або майже рівночасному перебігові відбувався й перехід $_e$***a*** в ***o*** після середньопіднебінних і ***j*** перед складами з голосним непереднього ряду, й унеможливлення появи ***o*** після ***j-*** на початку слова наявністю голосного непереднього ряду в наступному складі. Єдино можливий вихід із цієї суперечності — це припущення, що північноукраїнські діалекти в усіх позиціях зазнали зміни $_e$***a*** на ***o*** після середньопіднебінних і ***j***; відтак, по недовгім часі, звук ***o***, якщо він стояв між м'яким чи пом'якшеним приголосним і складом із голосним переднього ряду, неодмінно переходив у ***e*** внаслідок приподібнення. Однак до того часу початковий звук ***j*** у складах зі сполукою ***jo*** вже встиг відпасти, а отже й однієї з двох конечних передумов для переходу ***o> e*** бракувало, завдяки чому звук ***o-*** усталився. Ці процеси можуть бути внаочнені такими трьома прикладами: *пшонó* (позиція після середньопіднебінного перед складом із голосним непереднього ряду) — *пшенúця* (позиція після середньопіднебінного перед складом із голосним переднього ряду) — *óзеро* (позиція після первісного ***j-*** перед складом із голосним переднього ряду) — і представлені в розподілі на три етапи:

1) ${}_{e}a > o$: ***pьš**${}_{e}$**an**${}_{o}$**a** > **pьšono**; ***pьš**${}_{e}$**anīc'**${}_{e}$**ā** > ***pьšonic'a**;
***j**${}_{e}$**az**${}_{e}$**ar**${}_{o}$**a** > ***jozero**[6]

2) ***jo-*** > ***o-*** : **pьšono**; ***pьšonic'a**;
***jozero** > **ozero**

3) між м'яким/пом'якшеним приголосним і голосним переднього ряду ***o*** > ***e***:

pьšono; ***pьšonic'a** > **pьšenic'a**; **ozero**

Це й є те істотне уточнення, про яке згадано в 9.8 із приводу висловленого там твердження, що розщеплення ${}_{e}a$ на ***e*** та ***o*** мало асиміляційний характер. Насправді прямого розщеплення ${}_{e}a$ на ***e*** та ***o*** не було: мав місце перехід ${}_{e}a > o$, після якого асиміляційне пристосування спричиняло розщеплення цього ***o*** на ***e*** та ***o*** згідно з тенденцією до двоскладової гармонії. Однак ці процеси йшли досить швидко один по одному, протягом життя одного-двох поколінь, тож із погляду їхніх кінцевих наслідків, зважаючи на практичні міркування, вони можуть бути "згущені"

в простішу формулу ${}_{e}a \begin{smallmatrix} \nearrow e \\ \searrow o \end{smallmatrix}$

— що й зроблено в 9.8–9 (з відповідними застереженнями).

Окреме питання стосується причин, через які звук ***ь*** стояв на заваді втраті ***j-***, а отже й подовжував існування передумов для зміни ***o*** на ***e*** (***jestь*** тощо). Відповіді на нього можуть бути лише умоглядні й гіпотетичні. Можливо, єри, як вузькі голосні, сприяли — знов-таки внаслідок чогось на кшталт двоскладової гармонії — звуженню голосного в попередньому складі раніше супроти інших голосних (у цьому випадку — переднього ряду). Звужений алофон ***ȯ*** частково чи цілком утрачав огубленість, наближаючися до ***e***, — і цим уможливлювалося збереження ***j-***.

Жодних змін у наборі фонем протоукраїнських діалектів утрата ***j-*** перед ***o*** та ***u*** не спричинила.

7. ПОТРАКТУВАННЯ *e-* В ЗАПОЗИЧЕННЯХ ІЗ ГРЕЦЬКОЇ МОВИ

*** Протоукраїнські діалекти та давньоукраїнська мова запозичили з грецької чимало слів, надто після Хрещення ("офіційна" дата в літописах — 988 р.). У цей час закон уживання ***o-***, а не (***j***)***e-*** перед складом

---

[6] Така ситуація начебто існує в говірці с. Остурня, що має форми типу ***šȯs ~ šost*** 'шість' (Горбач). Але вона не є продовженням реконструйованих протоукраїнських умов, хоча впливом суміжних східнословацьких говірок, які мають ***šesc*** тощо, її пояснити годі.

із голосним переднього ряду вже відмирав. Відповідно, до деяких із-поміж цих слів він був застосований, а до інших не був. Це мусило залежати від того, коли са́ме те чи те слово ввійшло до говірної мови, втративши статус чужомовного, книжного. Іноді ***o***- впроваджувано з порушенням первісних правил дистрибуції, тобто й у позиції перед голосним непереднього ряду. Звідси бере початок конкуренція розмаїтих форм, що неперервно триває від давньоукраїнської доби й аж до сьогодення.

Одначе більшість слів, узятих із греки, все-таки достосовувано до правил давньоукраїнської дистрибуції, що вимагали ***o***- перед голосними переднього ряду, ***e***- (>***je***- з можливою дальшою зміною на ***ja***-, а в одному випадку й на ***jo***- >***ju***-) перед голосними непереднього ряду:

- гр. *Ἑλένη* — укр. *Оле́на* (наприклад, в Іп. літоп. 955);
- гр. *Εὐσέβιος* — *Овсі́й*;
- гр. *Ἐλευθέριος* — *Олихві́р* (пор. **Олефѣрько** — Гр. 1359, Перемишль);
- гр. *Αἰμιλιανός* — *Омеля́н*;
- також *Ἐφραΐμ* — *Охрі́м*, за умови, що це слово прийшло (зі староцерковнослов'янської мови) зі звуком *ě*;
- та гр. *Ἐλισαβέτ* — давн. укр. **Олисава** (наприклад, Соф. напис бл. 1106; у сучасному українському просторіччі перший голосний утрачено: *Лисаве́та*; форма *Єлизаве́та* — нове запозичення з російської мови).

Грецьке ім'я *Εἰρήνη* [iríni] відтворено у двох формах, несподіваних із фонетичного погляду: *Яри́на* та *Ори́на* (**Орины** ґен. — Hank. XIII ст., **Ѡриною** — Іп. літоп. 882; пор. також болг. *Ери́на*). Обидві ці сучасні українські форми мусили б були розвинутися скорше з ****Jeryna*** ~ ****Joryna***. Така форма засвідчена й фактично (**ерина** — Іп. літоп. 1108). Можна припустити, що ***Irina*** вимовлювано з протетичним ***j*** [*jirína], і звукосполука ***ji***- в ненаголошеній позиції засоціювалася зі значно частіше вживаною звукосполукою ***je***-. У такому разі подальша зміна давала б форму *Ори́на* згідно із загальною моделлю; натомість *Яри́на* являла б собою випадок збереження ***j***- за відсутності сподіваної зміни перед голосним переднього ряду в наступному складі.

Із гр. *Ἐλισσαῖος* слід би сподіватися форми *Олисей* — і вона віднаходиться в середньоукраїнській мові (**Олисейко** — Житом. 1609); щоправда, пізніше вона була витиснена формою *Єлисе́й* (варіант *Ялисе́й*), яку припоручала Церква. Форми з ***o***- очікуються й із гр. *Εὐγένια*, *Εὐγένιος*; у жіночому роді така форма насправді існує (*Оге́нія*), причому засвідчена вона ще в Добр. Єв. 1164 (**Овгеньга**); інша форма, *Ї́вга*, мусила мати вставлений звук **ъ**, що внеможливлював утрату ***j***-, спричинивши відтак перехід ***e*** в ***i*** за середньоукраїнської доби. Чоловічий варіант, *Євге́н*, залишився осторонь українських фонетичних перетворень і виступає у своїй традиційній книжній формі, заведеній у церковному вжитку, коли не зважати на протетичний звук ***j*** (але пор. діал. — у дельті Дунаю — *Йовге́н* і гуц. *Юге́н*, що ймовірно являють собою пристосування книжної форми *Євге́н* до мовних особливостей цих говірок).

Так само грецьке ім'я *Εὐδοκία* представлене двома варіантами. Оскільки голосний у другому складі не належить до переднього ряду, очікуваним є збереження ***e***, що його й маємо в суч. укр. *Явдо́ха*. Паралельна форма *Ві́вдя* вказує на вставлений **ь** або **ъ** між ***v*** та ***d*** за давньоукраїнських часів. Але жодною з цих форм ніяк не обґрунтувати появи ***o***-. Це ненормальна зміна, що сталася ймовірно під час ступневого відмирання правил, що були від початку зумовлювали дистрибуцію ***o***- та ***je***-.

Ненормальною з цього погляду є також форма *Яре́ма* (гр. *Ἱερεμίας*), що мусила б мати ***o***-. Навпаки, *Ярмо́ла*, *Явту́х*, *Явдокі́м* і *Я́рош* від гр. *Ἑρμόλαος*, *Εὐτύχιος*, *Εὐδόκιμος*, *Ἱερόθεος* узгоджуються зі сподіваною моделлю в позиції перед складом, що містить голосний непереднього ряду. Натомість повне відхилення спостерігається в імені *Оста́п* (пор. **Осташко** — Гр. 1366, Перемишль) від *Εὐστάθιος*. Ім'я *Εὐθύμιος*, якщо гр. ***υ*** відтворювано як ***i***, мусило б було дати форму з ***o***- без ***j***-. Те, що є в дійсності, — *Юхи́м* (**Ювхим** — Пирят. 1699) — містить рефлекс ***o*** (цей звук у ненаголошеній позиції змінився на ***u***), але має теж і ***j***-; цей останній міг постати як протетичний приголосний за середньоукраїнської доби, проте форми **Ofim* ~ **Oxym* у пам'ятках не знайдено. Однак наявна форма є виправданою, якщо припустити, що це ім'я, ледве ввійшовши до давньоукраїнської мови, зазнало зміни ***f*** на ***x***, після якого вживався голосний ***y***. Тоді в позиції перед голосним непереднього ряду очікується **Je(v)xytъ*, що пізніше могло дати *Йохи́м* ~ *Юхи́м*.

В іменах *О́сип* (**Осифъ** — Путн. Єв. XIII ст.) з гр. *Ἰωσήφ* та **Осии** (Іп. літоп. 986; **Осѣи** — Путн. Єв. XIII ст.) з гр. *Ἰωσίας* початковий звук ***j*** згідно з очікуваннями був утрачений, і голосний у першому складі жодних змін не зазнав. Суч. укр. *Йо́сип* є наслідком або середньоукраїнської протези, або контамінації народного *О́сип* із церковним *Йо́сиф*[7].

На відміну від імен, у загальних назвах давньоукраїнська мова начебто тяжіє до заступлення звуком ***o***- грецького звука ***ε***- незалежно від якості голосного в наступному складі. Відповідно: не лише **охидьнова** (від *ἔχιδνα* — Юр. Єв. 1118 проти суч. укр. *яхи́дний* ~ *єхи́дний*, але й *оксами́т* (гр. *ἑξάμιτος*), давн. укр. **олядии** 'човни' (Іп. літоп. 1043, від гр. *χελάνδιον*) і навіть такі "робочі транслітерації" з греки, як **безь опорьчистъ** = гр. *ἄνευ ἐπορκισμῶν* 'без присягання' в Кир. Єрус. XI ст.

Таким чином, у потрактуванні слів, запозичених давньоукраїнською мовою з греки, протоукраїнське правило дистрибуції ***je***- ~ ***o***- в принципі ще є чинне, хоча не зовсім консеквентно та з помітними відхиленнями. Цей закон мусив бути тоді на етапі відмирання.

---

[7] Спроби пояснити варіативність у відтворенні грецьких імен слов'янами, посилаючись на діалектні різниці в грецькій мові, здебільшого є безпідставними. Як правило, ці імена ввійшли в протоукраїнські діалекти та давньоукраїнську мову в писемному вигляді, а контакти з греками взагалі, не кажучи вже про носіїв діалектних рис грецької мови, мали обмежений характер. Болгарські священики теж не могли поширити великої кількості ненормативних грецьких форм.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Потебня А. *К истории звуков русского языка* I. 2. «Начальное русское о = старо-славянскому к: олень = клень». Воронеж, 1876 (Відбиток із *ФЗ* 15, 1876).
2. Jagić V. «Die Umlauterscheinungen bei den Vokalen e, ê, ę in den slavischen Sprachen», Anhang zu 5 und 6. *ASPh* 5, 1881.
3. Соболевский А. «Русское начальное *о* = ц. слав. к». *РФВ* 8, 1882.
4. Соболевский А. «К вопросу о русск. начальном *о* = ц. слав. к». *РФВ* 13, 1885.
5. Шахматов А. «Исследования в области русской фонетики». *РФВ* 29, 1893.
6. Ильинский Г. «К вопросу о чередовании гласных ряда *о, е* в начале сло̀в в славянских языках». *Sl* 2, 1923.
7. Дурново Н. «Спорные вопросы о.-сл. фонетики. I. Начальное *е* в о.-сл. яз.» *Sl* 3, 1924.
8. Дурново Н. «Русские рукописи XI и XII в. как памятники старославянского языка. VI. Начальные *е* и *ѥ*». *ЈФ* 6, 1926.
9. Ekblom R. «Der Wechsel (*j*)*e*- ~ *o*- im Slavischen». *Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala* 22: 4, 1925.
10. Німчинов К. «Вихідний пункт О. О. Потебні в розумінні східн.-сл. ізоглоти о- = je- в назвуці». *Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури* 2–3, 1926.
11. Німчинов К. «До етимології та правопису українського прислівника 'ледви ‖ і' ». *НЗ Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства*. Х., 1927.
12. Stang Chr. S. «Weißrussisch jość». *FS für Max Vasmer*. Wiesbaden, 1956. (Передрук у вид.: Stang Chr. S. *Opuscula linguistica*. Oslo, 1970)
13. Латта В. «Отражение восточнославянских рефлексов некоторых общеславянских фонетических групп в украинских говорах Восточной Словакии. 2. Изменение **je* в *о*- в начале слова». *SFFUK* 13, 1961 (1962).
14. Георгиев В. «Праславянски je > о или а > ja > je ?» *Славистични студии. Сборник по случай V международен славистичен конгрес в София*. София, 1963.
15. Shevelov G. Y. «*e* > *'o* ou *'o* > *e* dans les langues slaves de l'Est?» *RÉs* 40, 1964 (Передрук у вид.: Shevelov G. Y. *Teasers and Appeasers*. München, 1971).
16. Aitzetmüller R. «Die Relation *'e* : *'o* bzw. *o* in den ostslavischen Sprachen». *WSL* 10. 1965.

17. Лукина Г. «Старославянские и древнерусские лексические варианты с начальными *а–я*, *ю–у*, *е–о* в языке древнерусских памятников XI–XIV веков» *Русская историческая лексикология*. М., 1968.

18. Galton H. «Zwei urrussische Lautstudien» *ZSPh* 27, 1973.

11. М'ЯКІСТЬ ПРИГОЛОСНИХ ПЕРЕД ГОЛОСНИМИ ПЕРЕДНЬОГО РЯДУ ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ; СТВЕРДІННЯ *l'* І *n'*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Приголосні почали зазнавати пом'якшення ще у праслов'янській мові: перехід ***eu*** в ***jū*** з подальшим впливом цього ***j*** на попередній приголосний упровадили, серед іншого, нові приголосні ***l'***, ***n'*** і ***r'***, фонемно протиставлені приголосним ***l***, ***n*** і ***r*** (***l'ub-*** проти ***lub-*** тощо). Загальне усунення скупчень, що містили ***j***, породило й багато інших випадків уживання ***l'***, ***n'*** і ***r'*** уже перед іншими голосними; також і перехід губного + ***j*** у губний + ***l'*** дав ті самі наслідки для ***l'***. Третя палаталізація задньопіднебінних упровадила ***s'*** і ***z'***, протиставлені ***s*** і ***z***. Нарешті, протоукраїнський

перехід ***ę* > *'a*** зробив релевантною опозицію за м'якістю перед ***a*** для всіх губних і зубних (окрім ***c'***, що існував лише в м'якому варіанті). Таким чином, наприкінці доісторичного періоду губні та зубні вступали в опозицію за м'якістю: губні — перед ***a***, зубні — перед усіма голосними.

Інше питання стосується загального, тобто нефонематичного пом'якшення губних і зубних [1] перед голосними переднього ряду ***i***, ***e***, ***ь***, ***ě*** та ***ę*** (в останньому випадку — до його деназалізації): якщо воно справді мало місце, то слід з'ясувати, коли саме воно було започатковане й коли саме втратило дієвість (частково). Це питання виникає насамперед з огляду на географічне розташування української мовної території: її оточують слов'янські мови, що характеризуються або загально поширеною м'якістю як губних, так і зубних (це стосується російської, білоруської, польської мов та східноболгарських говірок), або принаймні зубних чи частини зубних (словацька мова) перед голосними переднього ряду. Хоч як це дивно, сучасна українська мова вирізняється на цьому географічному тлі тим, що переважно (за нечисленними винятками, зумовленими морфологічно) [2] майже в усіх говірках (крім деяких порубіжних із білоруськими, польськими, словацькими) всі її приголосні виступають як тверді перед ***e*** (< ***e***, ***ь***, ***ę***) та рефлексом давн. укр. ***i*** (тобто суч. укр. ***y***): укр. [nebésnyj] проти рос. [n'eb'ésnyj], білор. [n'ab'ésny], пол. [n'eb'ésk'i], словац. [ńébeskī], сх. болг. [n'eb'és'en]. Проте й у самій українській мові є певні явища, які можуть привести до висновку, що вона таки мусила пройти стадію всеохопного м'якшення: всі приголосні пом'якшуються перед ***i***, що є рефлексом ***ě*** чи ***e*** ([l'íto], [s'im]), а також перед занепалим ***ь*** ([den'] < ***dьnь***). Зубні пом'якшуються, а губні пом'якшувалися перед ***a*** < ***ę*** ([dés'at'] < ***desętь***). Додаткові дані — див. 11.2.

Таким чином, окремішність української мови серед сусідніх слов'янських та непослідовність її власних характерних рис навертають на думку, що брак м'якшення перед ***e*** та ***y*** < ***i*** являє собою українську інновацію; з другого боку, визнавши це за інновацію, треба буде погодитися, що наприкінці доісторичного періоду в протоукраїнських діалектах відбулося пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду, але вже по якихось двох століттях йому на зміну прийшло ствердіння, — а це виглядає занадто ускладнено, ба навіть суперечливо. Звідси й бере свій початок безугавна суперечка між "м'якісниками" та "твердісниками", що триває вже понад сто років. Серед "м'якісників" можна зга-

---

[1] Середньо- та задньопіднебінні під увагу тут не беруться: середньопіднебінні були пом'якшені в усіх позиціях, тобто позафонемно, а задньопіднебінні, не припускавшися перед голосними переднього ряду, не підлягали пом'якшенню. У подальшому викладі до кінця цього розділу під "приголосними" матимуться на увазі лише ті приголосні, що припускали фонемне пом'якшення, тобто губні та зубні.

[2] М'яка група прикметників (типу *сúнє*), а також недавно посталий тип прикметників, утворених від іменників на ***-a*** (*життя́ — життéвий*).

дати такі імена, як Яґіч, Шахматов, Соболевський, Кримський, Карський, Лєр-Сплавінський, Дурново, Трубецькой, Курашкевич, Бузук та обидві відноги "Московської школи" (Якобсон, Аванесов і їхні послідовники). Протилежної думки дотримуються, наприклад, Потебня, Житецький, Смаль-Стоцький, Тимченко, Ганцов, Синявський, Німчинов, фан Вайк та ін. Дехто воліє ухилятися від відповіді (наприклад, Булаховський) або шукати компромісу (наприклад, визнаючи всеохопне пом'якшення для зубних, але заперечуючи його для губних, як Михальчук, чи вбачаючи діалектне варіювання щодо м'якшення за давньоукраїнської доби — Shevelov 1956), або ж говорити радше не про "непом'якшені", а про "напівпом'якшені" губні та зубні в давньоукраїнській мові (наприклад, Наконечний і так само дехто з-поміж тих, кого вище названо серед прихильників твердості).

Дискусія між обома таборами здебільшого точилася навколо досить загальних аспектів проблеми, в оперті на арґументи системного та/або хронологічного ґатунку, тимчасом як фактичні дані з давньоукраїнських пам'яток та діалектний матеріал залучалися лише принагідно й безладно. У плані започаткування вичерпного й систематичного дослідження давньоукраїнських текстів під означеним кутом зору слід виокремити заслуги Васильєва й особливо Дурново; а Курашкевич здійснив прискіпливий аналіз тих небагатьох українських говірок, що різняться від літературної мови м'якістю всіх або деяких приголосних перед ***e*** та рефлексами ***i***.

2. МІРКУВАННЯ СИСТЕМНОГО ТА ХРОНОЛОГІЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Серед сили спірних матеріалів у питанні всеохопного м'якшення губних і зубних перед голосними переднього ряду в протоукраїнських діалектах і давньоукраїнській мові є принаймні кілька фактів, що їх можна вважати за досить певні:

1. Під час постання повноголосу та зміни С***ьl***С на С***ъl***С приголосні перед голосними переднього ряду (точніше — перед ***e*** та ***ь***) не пом'якшувалися. Через це українські приголосні не пом'якшуються за історичної доби перед рефлексами ***el*** (з акутовою інтонацією) та ***ьl*** між приголосними: ****m$_e$altī***, ****vьlkъ*** >*моло́ти*, *вовк*, а не ⁺***m'olóty***, ⁺***v'ovk***. Цей процес проходив від середини VIII ст. до середини IX ст. (див. 6.4), а отже всеохопне пом'якшення приголосних могло розвинутися лише в пізніший час.
2. Розщеплення $_e$***a*** на ***e*** та ***o***, що сталося приблизно в середині IX ст. (див. 9.8), мало місце після середньопіднебінних і ***j***, але після інших приголосних його не було. Отже, всеохопне м'якшення приголос-

них перед усіма голосними переднього ряду могло набути чинності лише після цього розщеплення[3].

З другого боку, якщо в давньоукраїнській мові приголосні пом'якшувалися перед **ь** та **е**, то дві подальші звукозміни мусили статися після їх ствердіння. Одна з них була характерна для північних діалектів: приголосні в первісних сполуках С + **ь** + **j** + **е** після занепаду **ь** та наступної втрати **j** зберігали м'якість: **sъčastьje** >**ščas**[t'e] (укр. літ. *щáстя*). Друга відбулася в більшості південно-західних говірок (докладніше див. 41.2–4): після пом'якшеного приголосного звук **а** переходив у **е** (**čeljadьnikъ** > **če**[l'e]**dnyk** — укр. літ. *челя́дник*). Ці приголосні також не зазнали ствердіння. Обидві згадані зміни припадають на XV ст. (див. 37.2 і 41.3). Отже, якщо приголосні у протоукраїнських діалектах і давньоукраїнській мові таки пом'якшувалися перед голосними переднього ряду, то це могло мати місце лише в проміжку між X і XV ст. (Трубецькой пропонував узяти за умовний пункт відліку 1282 рік, Бузук датував ствердіння дванадцятим століттям, а Кримський — для східноукраїнської зони — аж шістнадцятим).

Деякі з доводів, що наводилися в дискусії про можливість всеохопного пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду за тих часів (тобто від кінця доісторичної доби впродовж усього давньоукраїнського й аж до початку середньоукраїнського періоду, хоч задля стислості в цьому розділі вживатиметься просто окреслення "давньоукраїнський"), були хибні з логічного чи фактичного погляду — і це є річ очевидна. Наприклад, підкреслювалося, що праслов'янські **l'**, **n'** і **r'** в українській мові втратили м'якість перед голосними переднього ряду, з чого робився висновок, що в ній відбулося всеохопне ствердіння приголосних перед цими голосними. Щодо ствердіння **l'**, **n'** і **r'** в українській мові справді немає сумнівів, але обґрунтовувати ним ствердіння всіх приголосних, та ще й з подальшим умовиводом, що всі вони раніше зазнали були пом'якшення, — абсолютно нелогічно.

Жодної ваги не можна признати й арґументові, що приголосні мусили пом'якшуватися перед **е** (принаймні в східноукраїнських говірках) аж до XVI ст., оскільки саме в цей час форми 2 ос. мн. імп. утратили прикінцевий звук **-е**, а наприкінці слова опинився пом'якшений приголосний (Кримський): **nesěte** > *несíть*; пор. *idyt, byite Hana* [= Хана] (Дума 1651). Насправді пом'якшення **-t** у цьому випадку зумовлене морфологічними правилами: згідно з дотеперішніми дослідженнями географії згаданого явища, ті говірки, що мають **-t'** в 3 ос. одн. і мн. теп. часу, мають його й у 2 ос. мн. імп., а ті, що мають у теп. часі **-t**, мають його також у 2 ос. мн. імп. (Смаль-Стоцький): *нóсить, нóсять, носíть* проти *нóсит, нóсят, носíт*. Розбіжності між теперішнім часом та імперативом спосте-

[3] Характерний для української мови перехід **е** > **о**, що в деяких словах спостерігається й після інших приголосних (наприклад, *льóду*), припадає на XVII ст., не маючи жодного зв'язку з обговорюваною в цьому розділі темою (див. 51.3).

рігаються винятково (наприклад, північніше від Бродів) і можуть бути наслідком помішання говірок. До певної міри це правило також зберігає чинність для пізнішої факультативної втрати *-у* в інф.: *носи́ти ~ носи́ть* або діал. *носи́т*, хоча в цьому випадку міг бути зворотний вплив на 3 ос. одн. і мн. з боку інфінітива на *-t*, на що вказує більша величина зони поширення інфінітива на *-t* в північних районах Київщини та на Житомирщині[4] порівняно з теп. часом на *-t*.

Загалом, по втраті прикінцевого голосного звичайно спостерігаємо пом'якшений приголосний наприкінці слова (коли тільки цей приголосний підлягає м'якшенню). Це стосується дієслів 2 ос. одн. імп. (*прихо́дь, вино́сь* від *-ходи, -носи*), де пізній час утрати прикінцевого голосного вначнюється тією обставиною, що звук ***о*** в корені не зазнав змін (пор. *боя́тися* : *бі́йся*), а також багатьох прислівників, навіть тих, де ніколи й ніяк не могло бути пом'якшення. Якщо доказовість прикладу *о́бмаль* : *ма́ло* можна поставити під сумнів, оскільки цей прислівник може належати до типу, в якому м'якшення прикінцевих приголосних (що за ними історично йшов **ь**) було словотвірним засобом (на кшталт ст. ц. сл. **оудобь** 'легко', **вънѫтрь** 'усередину', **особь** 'окремо' тощо), хоча фактично слова *о́бмаль* не засвідчено ні в староцерковнослов'янській, ні в "давньоруській" мові, а в середньоукраїнській він існував і без пом'якшення (**немалъ през цѣлий день** — Літоп. Самов. 1702), подібні заперечення не можуть бути висунуті проти прислівників *лише́нь* від ***liše-nъ***, *ледь* від **(*l*)*edъva***, можливо й *либо́нь* (якщо це слово утворилося з ***li-bo-nъ***, а не з ***li-bo-ně***), а також проти вигуку *геть*, якщо він походить від ***e-to***. Пол. *nawet* (уживане в такій формі, наприклад, у Полт. 1677 і деінде) при запозиченні перетворилося на укр. *на́віть*; укр. *за́місь* може взоруватися на пол. *zamiast*. У деяких говірках є навіть форми вок. з утраченим прикінцевим голосним і пом'якшеним приголосним: *сватьь, братьь, Стефань* тощо (на схід від Свидника) від *свате, брате, Стефане*. Таким чином, м'якшення прикінцевих приголосних в усічених словах реґулюється морфологічними правилами й мало стосується проблеми м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду в давньоукраїнській мові.

Як довід на користь давньоукраїнського м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду, зокрема ***ę***, використовувалася дистрибуція пом'якшених і непом'якшених приголосних перед рефлексом цього голосного в північному наріччі: попередній приголосний пом'якшується, коли рефлексом є звук ***а***, але не пом'якшується, коли ним є звук ***е*** (тобто в ненаголошеній позиції): ***kolo***[d'á]***žnyj*** : ***koló***[de]***z'***. Згідно з цією арґументацією, первісне пом'якшення збереглося перед ***а***, натомість перед ***е*** воно з часом зникло внаслідок загального ствердіння перед голосни-

---

[4] Інфінітив на *-t* має місце також уздовж Орелі та Ворскли, на Буковині та на правобережжі Південного Богу.

ми переднього ряду. Проте пом'якшення перед ***а*** (реґулярне в усіх позиціях в інших говірках і в літературній українській мові) можна пояснити, визнавши наявність перехідної стадії між ***ę*** та ***'а*** у вигляді дифтонга типу $_{i}$***а***, на можливість чого вказано у 8.6.

М'якшення приголосних перед ***і*** < ***е***, як у *сім* : *семú* ([s'im], [semý]), також не є безперечним доводом на користь збереження первісного пом'якшення перед ***і*** та його втрати перед ***е***. У сучасній українській мові спостерігається тяжіння до м'якшення приголосних перед ***і*** незалежно від його походження (хоч би й з ***о***). Практично в усіх говірках, що мають такий ***і***, в цій позиції зазнали пом'якшення всі приголосні, крім чотирьох (***d***, ***t***, ***l***, ***n***), — і навіть вони підлягають тенденції до м'якшення (у словах *сіль*, *біль* вимовляються пом'якшені [s'] і [b'], а в словах *тік*, *діл* уживаються як давніші [t],[d], так і пізніші [t'], [d']). Оскільки ***і***, постале з ***о***, з'явилося в українській мові лише в XVII ст., а ***і***, постале з ***е*** (перед складом зі звуком ***ь***), як у *сім* < ***семь***, — починаючи з XIII ст. (див. 32.2), можна стверджувати, що для закінчення процесу пом'якшення у випадку ***і***, посталого з ***е***, було більше часу, завдяки чому воно й поширилося повсюдно.

Вагоміший довід — це поява ***е*** перед складом, що первісно містив слабкий звук ***ъ***. Як здається, у таких випадках суч. укр. ***і*** (*тітка* < ***tetъka***) одержано через проміжні стадії ***и***, відтак ***ӥ*** в південноукраїнських діалектах та через дифтонги типу ***uo*** з наступними їх модифікаціями в північноукраїнських. Стверджують, що й ***и***, й ***uo*** найлегше могли були розвинутися не безпосередньо з ***е***, а через проміжну стадію ***о***, з чого випливає констатація пом'якшення попереднього приголосного (аналогічно до дистрибуції ***е*** : ***о*** після середньопіднебінних і ***j***); і в сучасній українській мові цей приголосний справді пом'якшений: [t'i]***tka***. Згідно з цією інтерпретацією послідовність змін виглядає так:

(півн. укр.) C' + ***uo*** + C

C' + $_{e}$***a*** + C + ***ъ*** > C' + ***o*** + C + ***ъ*** >

(півд. укр.) C' + ***u*** + C ... > (суч. укр.) C' + ***i*** + C.

Однак ситуація ускладнюється тим, що — принаймні в східноукраїнських говірках і в літературній мові — ***е*** в цій позиції частіше не переходить в ***і***, ніж переходить: *мед* (проти півд.-зах. *мід*), *клен* (зазвичай так само й у південно-західних говірках)[5]. Якби разок звукозмін, що його представлено вище, мав усеохопний характер і залежав від пом'якшення

---

[5] Перехід ***е*** > ***і*** перед складом із ***ъ***, як здається, стався лише в нечисленних словах — під морфологічним тиском або в особливих акцентуаційних умовах, тобто по втраті наголошуваності первісно наступним звуком ***ъ*** (****n***$_{e}$***aslъ́*** — чол. рід. одн. мин. часу так само, як і ****n***$_{e}$***asl***$_{o}$***á*** — сер. рід одн.). Перший тип зміни був нерелевантний із фонетичного погляду; другий, очевидно, був пов'язаний зі звуженням ***е*** (як і ***о***). Статус приголосних перед таким ***е*** не може слугувати підставою для тверджень про їхній статус перед усяким ***е***. Докладніше див. 22.4.

приголосного перед ***e***, то й брак будь-якої зміни ***e*** мусив би скорше тягти за собою висновок, що ця зміна була внеможливлена саме твердістю цього приголосного.

Єдиний переконливий довід на користь того, що давньоукраїнська мова пройшла через період, коли приголосні пом'якшувалися перед ***e***, після чого приблизно в XV ст. його наслідки були унедійснені ствердінням, — це два способи потрактування приголосних перед ***ь***: пом'якшена реалізація у випадку занепаду ***ь*** та тверда реалізація у випадку його збереження як ***e***, наприклад, *лéбідь* : *лéбедем* (< ***lebedь***, ***lebedьmь***). Цим заторкнуто, однак, два типи слів: ті, що були пом'якшені у праслов'янській мові (в усіх основах на ***jo*** та ***ja***, а також із приголосним, посталим унаслідок третьої палаталізації задньопіднебінних: ***kon'ь***, ***kn'az'ь***, ***ogn'ь***, ***zeml'ь*** ґен. мн. та ін.), і ті, що у праслов'янській мові не мали пом'якшення прикінцевого приголосного основи, тобто з основою на ***i***- та приголосний (***gostь***, ***kamenь*** та ін.). Можна припустити, що між обома типами відбувалася взаємодія і пом'якшені приголосні розповсюдилися наприкінці слова та перед приголосним, а тверді — перед ***e***[6]. Такий перерозподіл не є неможливий при ствердінні первісно (тобто в праслов'янській мові) м'яких приголосних (***l'***, ***n'***, ***r'***, почасти ***s'***, ***z'***) за ситуації, коли всі інші приголосні перед ***e*** не пом'якшувалися. Обстоюючи означену позицію[7], доводиться іґнорувати малоймовірність такої чіткої дистрибуції, але й тоді залишається один важко пояснений факт: існує чимало пам'яток, писаних після занепаду єрів (середина XII–середина XIV ст.), де букви **є** та **ь** вживаються більш-менш безсистемно, незалежно від етимологічних чинників та розташування у слові (наприклад, такі подвійні написання в Hank. XIII ст., як **нѣтелѣньныи** 'нетлінний', **надьжю** 'надію' замість **нетьлѣньныи, надежю**; **поитє** ~ **поить** 'співайте' тощо). Це ледве чи було б можливим, якби пом'якшення вимагалося в одній позиції та виключалося у другій (або ж якби пом'якшення було пов'язане тільки з однією буквою, приміром **ь**, але не з другою, приміром **є**).

Усі викладені вище міркування стосуються ***e***. Факти щодо ***i*** — "властивого" — дають іще менше підстав для висновків. Звісно, існувало розрізнення ***i*** та ***y***, проте з цього не обов'язково випливає пом'якшення

---

[6] Звідси могла взяти початок й тенденція до м'якості прикінцевих приголосних в усічених прислівниках, про яку мовилося вище.

[7] Поодинокі випадки вживання твердих приголосних наприкінці слова, де за ними колись ішов звук ***ь***, на кшталт *лин* — пор. рос. *линь*, словен. *lînj*, серб.-хорв. *linj* (але білор. *лін*, пол. *lin*, чес. *lín*) ледве чи порушують цю чіткість. Є спокуса потрактувати ствердіння всіх приголосних наприкінці слова в лемківських говірках (*кін* 'кінь', *ґіст* 'гість') як виплід тих часів, що вказувало б на інший напрямок уодностайнення; проте часу цієї зміни ми не знаємо — поза тим, що вона, мабуть, уже була доконаним фактом у XVII ст. Приписати її польським чи словацьким впливам незмога, бо обидві ці мови припускають м'які (пом'якшені) зубні приголосні наприкінці слова (сх.-словац. *kuň*, пол. *koń*).

приголосних перед ***i***. Сучасна українська мова має говірки, де розрізнення ***y*** та ***i*** зберігається, але приголосні перед ***i*** не пом'якшуються, наприклад, у більшості лемківських, у підляських та ін.

Увесь цей виклад можна підсумувати твердженням, що в давньоукраїнську добу всі приголосні пом'якшувалися перед ***ě*** та ***a***, що походив з ***ę***. Щодо голосних ***e*** (зокрема й ***e*** < ***ę***), ***ь*** та ***i*** існують доводи як на користь, так і проти всеохопного м'якшення приголосних перед ними, але висловлені арґументи в більшості випадків не є достатні.

3. ДАНІ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

У кириличній азбуці, запровадженій на українських землях, існували засоби на позначення м'якості приголосних, інколи й у надмірі. Зокрема, перед голосними переднього ряду могла вживатися діакритична позначка (**кън'ига, кон'ь, н'его**), а у випадку ***e*** існувала й "йотована" буква (**нѥго**).

З погляду наявності чи браку всеохопного м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду, важливим є питання про те, чи робилося розрізнення між праслов'янськими пом'якшеними приголосними ***l'*** і ***n'***[8], що стояли перед голосним переднього ряду, та тими, що в праслов'янській мові в цій позиції не пом'якшувалися: ***n'ego*** проти ***nebo***. Якщо на письмі вони розрізнялися, то цьому немає іншого витлумачення, крім як визнати, що в цій позиції автоматичного м'якшення всіх приголосних не було. Якщо розрізнення на письмі не робилося, то найімовірніший висновок мав би полягати в тому, що або всі приголосні пом'якшувалися перед голосними переднього ряду, або м'якшення ***l'*** і ***n'***, властиве праслов'янській мові, втратило чинність, а отже всі приголосні перед голосними переднього ряду були тверді.

М'якість ***l'*** і ***n'*** у праслов'янській мові виступала в кількох морфологічних категоріях та в поодиноких словах. Морфологічні категорії обіймали: основи на ***jo-*** та ***ja-*** (***kon'ъ***, ***zeml'i*** дат. одн.); форми вищого ступеня порівняння на кшталт ***bol'e*** 'більше'; теп. час, імп. і акт. дієприкметник теп. часу дієслів III класу (***glagol'eši***, ***glagol'ę***); пас. дієприкметник мин. часу дієслів III і IV класів та утворені від них іменники на ***-enie*** (***kol'enъ***, ***xval'enъ***; ***xval'enie***); суфікси ***-tel'***(***ь***) (початково тільки в одн.) та ***-yn'***(***i***) (***učitel'ь***, ***bogyn'i***); присвійні прикметники типу ***Jaroslavl'ь***. Серед окремих коренів найуживанішими були ***n'ego*** (так само в інших відмінках), ***kl'eveta***, ***n'iva***, ***kъn'iga***. Вторинне пом'якшення (на пізньому праслов'янському етапі) заторкнуло ***n*** у скупченні ***gn*** перед голосними переднього ряду: ***ogn'ь***, ***gn'ěvъ***.

---

8 Потрактування ***r'*** — ***r*** становило окремий випадок (див. розділ 12).

З погляду позначення м’якості *l* і *n* перед голосними переднього ряду давньоукраїнські пам’ятки поділяються на три групи: тексти з досить частим, хоч і несистематичним позначенням м’якості; тексти, де її позначено майже систематично[9]; тексти, де її зовсім не позначено або несистематично позначено в дуже небагатьох випадках. Перша група представлена такими пам’ятками, як Гр. Бог. XI ст., Ізб. 1073 (друга рука), Син. Патер. XI ст., Кир. Єрус. XI ст., Тур. Єв. XI ст., Добр. Єв. 1164, Жит. Феод. в Усп. зб. XII ст. (друга рука); друга — Ізб. 1073 (перша рука), Арх. Єв. 1092 (друга рука), Мст. Єв. 1117, Acta PT поч. XII ст., Єв. Гал. 1144, Златостр. XII ст., Хр. Ап. XII ст., Виґолекс. XII–XIII ст.; третя — Ізб. 1076, Пс. Бичк. XI ст., Passio Condr. сер. XI ст., Жит. Бор. Гл. в Усп. зб. XII ст., Юр. Єв. 1128, Іп. сказ. 1212. Наведімо кілька прикладів:

*** Гр. Бог. XI ст.: **къ н’имъ** проти **отъ нєѧ**; **добл’и** та **доблии** ‘хоробріший’; **оставлѥниѥ** ‘залишення’ проти **избавлєниє** ‘порятунок’; **огн’ь** проти **гнѣтоуть сѧ**;

Ізб. 1073: **бол’ии, оставл’ѥниѥ, н’ими, ꙗвл’ѥнъ, гн’ѥвъ, Соломон’ѥ** ‘Соломонове’ проти **корабль, гнѣвꙋ, изволениꙗ** ‘вибору’ (друга рука);

Ізб. 1076: **г(лаго)лєши** 2 ос. одн., **клєвєтоꙋ** ак. одн., **избавлєниꙗ** ґен. одн., але друга рука може позначати ***l’***: **волѥ, помышлѥниꙗ** ґен. одн., **вьсєлѥнѣи** ‘всесвітові’;

Арх. Єв. 1092: **ѥго, приѥмлѥть, възлюблѥныи, ꙗвлѥниꙗ, родител’и, н’ь** ‘його’, **г(осподь)н’ь**, але **съ нимь, болии** (м’якість перед ***і*** та ***ь*** частіше не позначено, ніж позначено);

Кир. Єрус. XI ст.: **землѥ** вок., **корабл’и** лок. одн., **огн’и** лок., **поставл’ь** проти **корабль, большьми**;

Син. Патер. XI ст.: **къ н’ємоꙋ ~ къ нємоꙋ, исплън’ѥнъ** ‘виконаний’ проти **оуправлєнъ** ‘приготований’, **прогн’ѣвавъ** проти **гнѣва, корабл’ь ~ корабль, дѣлатєль** ґен. мн. проти **гѫбител’ь** ґен. мн., **на земл’и ~ въ земли, кл’єпаниꙗ** проти **клєплющє, оутрѣшьн’ии** ‘ранковий’, **простын’єю** ‘простотою’; проте лише **нивы, к’нигы**;

Тур. Єв. XI ст.: **по нѥмь, ослаблѥнъ, помышлѥниꙗ**; але без позначення перед ***і*** та ***ь***;

Passio Condr. сер. XI ст.: **къ нємоꙋ**;

Мст. Єв. 1117: **корабл’и, корабл’ь** (і **корабли**), **гн’ѣзда, агн’ьць, огн’ь** (і **огнь**), але **оставльша**;

Єв. Гал. 1144: **к н’ємоꙋ, дрѣвл’н’имъ** ‘стародавнім’ інстр. одн., **на н’ь** (і **нь**), **корабл’и, оставл’ьшє, окамєн’ѥно, рабын’ь** ґен. мн., **гн’ѣвъмь, окл’євєтанъ**;

Добр. Єв. 1164: **ѥго, дѣлатєлѥмъ, г(лаго)лѥмоѥ, ослаблѥныи** (й **ослаблєнъ**);

Acta PT поч. XII ст.: **к н’ѥмоꙋ, наставл’ѥнъ, къ н’єи, вън’єгда** ‘щоразу, як’;

Златостр. XII ст.: **г(лаго)лѥть, приѥмлѥмъ, въ нѥи, въсєлѥнаꙗ**;

[9] Цілковитої консеквентності у відтворенні м’якості очікувати годі, бо діакритичні позначки інколи пропускалися просто через недогляд.

Хр. Ап. XII ст.: **съ н'имь, на н'ь, оучинѥни** ном. мн. чол. роду, **оустрьмлѥниѥ, слоужителѥ, волѥю, вол'и** лок. одн., **гн'евъ, ожен'ьшимъ сѧ** дат. мн., **закол'и** 2 ос. одн. імп. (також **въ Ѳелоун'и**);

Усп. зб. XII ст. (Жит. Феод., друга рука): **от нѥго, по нѥи**, але **къ немоу** й лише **нимь** інстр. одн. (загалом знаків м'якості перед *і* та **ь** немає); **волѥ, г(лаго)лѥть, дѣлателѥмъ, оумолѥнъ** проти **посрамленоу, ꙗвлѥниꙗ** проти **ꙗвлениѥмь, волѥсти** проти **волести, волѥю**;

Виґолекс. XII–XIII ст.: **на н'ь, вол'ѥ, испълн'ени, клѥвѣтьно**.

Позначення м'якості ***l'*** і ***n'*** за допомогою діакритичної позначки, "йотованої" букви чи обох цих способів, безперечно, йде ще з церковнослов'янського правопису, даючи підстави для підозри, що це є просте копіювання церковнослов'янських першовзорів, проте існують і факти, які суперечать гадці, що розрізнення ***l', n'*** та ***l, n*** перед голосними переднього ряду було чужим для давньоукраїнських писарів і пояснювалося виключно прагненням до наподібнення. Староцерковнослов'янські пам'ятки аж ніяк не відзначаються однорідністю в позначенні м'якості. Фактично лише у двох із-поміж них — Zogr. і Suprasl. — його позначено досить консеквентно. Ще у двох староцерковнослов'янських пам'ятках — Mar. і Ps. Sin. — м'якість ***l'*** і ***n'*** позначено принагідно, але досить-таки часто. Решта з-поміж головніших староцерковнослов'янських пам'яток такого позначення не містять. Маючи справу з двома церковнослов'янськими правописними системами, давньоукраїнські писарі легко могли надати перевагу другій, надто з огляду на її значно простіші правила. Однак цього не сталося.

Як давньоукраїнські, так і староцерковнослов'янські пам'ятки збереглися в обмеженій кількості, і котрі з них перетривали, а котрі загинули — вирішувалося грою випадку; тому й наголошувати на потребі вичерпного статистичного опрацювання давніх пам'яток було б досить наївно. Ми маємо справу з розпорошеними, випадковими рештками колишньої сили-силенної рукописів, що перебували в обігу. Та все ж увагу привертає та обставина, що відносно сукупної кількості рукописів у давньоукраїнській писемній спадщині налічується більше пам'яток із зазначенням м'якості ***l'*** і ***n'***, ніж у староцерковнослов'янській. Із-поміж 21 українського рукопису, що розглядаються нами, позначення м'якості наявне в 15, а у 8 — тобто більше, ніж у третині, — воно є цілком непогано систематизоване; натомість із-поміж 10 головніших староцерковнослов'янських пам'яток відповідні цифри складають 4 і 2 (одна п'ята!). Ледве чи така ситуація могла бути спричинена чимось іншим, аніж відповідністю позначення м'якості на письмі давньоукраїнській вимові.

Варто також зважити, що в давньоукраїнських пам'ятках майже всі помилки в позначенні м'якості — це пропуски, а не помішання. Як правило, позначки м'якості, чи то діакритичні, чи то за допомогою "йотованої" букви **ѥ**, не трапляються в невластивій позиції. Якби то був

лише зманірений правопис, належало б очікувати їх ужитку й на "чужому" місці, як це було, приміром, у випадку "великого юса". Цікаво, зрештою, що м'якість позначається в Соф. написах, зроблених, як слід гадати, не надто культивованим письмом (**на нки** 1146–1179; але **поставлено** 1051?); за одним-єдиним винятком її поправно відображено й у світському тексті грамоти 1130 р., що вона, зайве казати, не може взоруватися на церковнослов'янській традиції.

Дані пам'яток набувають іще більшої ваги в порівнянні з давньоросійською ситуацією. З-поміж збережених давньоросійських пам'яток є лише три, про які відомо, що в них застосовується система позначення м'якості праслов'янських ***l'*** і ***n'*** (Псалтир Чудівського монастиря XI ст., Євгеніїв Псалтир XI ст., Путятина Мінея XI ст.) — і показово, що в них не позначається м'якість праслов'янського звука ***r'***. Цей звук був ствердів у староцерковнослов'янській і давньоукраїнській мовах (див. 12.1) — на відміну від давньоросійської. Отже, правопис із пом'якшенням у цих давньоросійських пам'ятках наподібнював староцерковнослов'янський спосіб письма (можливо, вкупі з давньоукраїнським), але на російському ґрунті свого коріння не мав.

Із хронології давньоукраїнських рукописів, що в них позначається м'якість праслов'янських ***l'*** і ***n'***, також випливає один висновок. Якби вони лише наподібнювали церковнослов'янський правопис, не підпертий місцевими мовними явищами, то слід би очікувати, що вони датуватимуться в основному XI століттям. Багато які з-поміж питомих церковнослов'янських особливостей, запозичених у X–XI ст., ступнево усувалися протягом XI ст., і в пам'ятках XII ст. вони вже відсутні (див. 14.4). Одначе ситуація з позначенням м'якості ***l'*** і ***n'*** абсолютно протилежна. У XII ст. воно набуло значно більшого поширення порівняно з XI ст. Серед розглянутих пам'яток XI ст. м'якість неконсеквентно позначено в п'яти, систематично — тільки у двох; у XII ст. — відповідно у двох і шістьох. Не менш важливою є відмова від позначення ***l'*** і ***n'*** на письмі в перші десятиріччя XIII ст. [10] Можна висловити гіпотезу, що до занепаду єрів (середина XII ст.) опозиція ***l, n : l', n'*** перед голосними переднього ряду була фактом мовної системи; одним із наслідків занепаду єрів був новий статус м'якості для всіх приголосних, бо з'явилася фонематично релевантна м'якість наприкінці слова та перед приголосним (***kon'***, ***t'ma***). Завдяки цій інновації опозиція за м'якістю настільки міцно вкоренилася в мові, що від розрізнення за м'якістю ***l*** і ***n*** перед голосними переднього ряду можна було відмовитись: як засуґеровано в 11.2, якщо в парах на кшталт ***kon'***, ***den'*** < ***kon'ь***, ***dьnь*** (тобто перед слабким **ь**) пом'якшення

---

[10] Цій правописній зміні могла сприяти та обставина, що у відновленій незалежній Болгарії (1185) позначення м'якості ***l'*** і ***n'*** діакритичним способом не застосовувалося, хоча, правда, під ту добу контакти між Болгарією та Україною не були настільки інтенсивні, щоб спричинити зміну в узвичаєному правописі.

поширювалося з первісно м'яких приголосних на всі ті, за якими первісно йшов слабкий **ь** (вплив у напрямку від основ на ***jo-*** та ***ja-*** до основ на ***i-*** та на приголосний), то перед голосними переднього ряду, що збереглися як такі, водностайнення розповсюджувалося з випадків типу ***nebo*** на тип ***n'ego***, даючи ***nebo*** та ***nego***.

Додаткове пояснення щодо статусу м'якості перед голосними переднього ряду може бути внесене, якщо розглянути деякі форми займенника ***sь***, ***si***, ***se*** (суч. укр. *цей*, *ця*, *це*) та утворсний від нього прислівник, що в сучасній українській мові має форму *сюди́*. Пристаючи до погляду, що в давньоукраїнській мові до занепаду єрів не було всеохопного м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду, слід припустити відсутність будь-яких форм із пом'якшеним ***s'*** у цій парадигмі. Відповідно, середньоукраїнські та сучасні форми типу *ся* ном. одн. жін. роду, *сю* ак. одн. жін. роду, а також *сюди́* не могли постати раніше, ніж наприкінці XII ст.[11] Така ситуація начебто спостерігається в пам'ятках давньоукраїнського періоду: **отъсждѣ** — Гр. Бог. XI ст.; **соуда, соу ... милостыню, отъсоудоу** — Ізб. 1076; **соудж, отъсоудѣ, отъсоудж** — Син. Патер. XI ст.; **отъсоудоу** — Юр. Єв. 1128; **отсоудоу** — Златостр. XII ст., Єв. Полік. 1307. Перші випадки вживання **отъсюдоу** (і **отъсудѣ**) віднаходяться в Усп. зб. XII ст.; Єв. Євс. 1283 має **отсоудѣ** та **отсюдоу**. Запис за 996 р. в Іп. літоп. містить **на сю сторону**, але в цьому випадку важить не дата запису, а час постання збереженої копії (XV ст.). Та сама пам'ятка в записі за 1026 р. має **су страну**, і це є, поза сумнівом, архаїчніша форма, відповідна даті першого запису[12].

Навіть коли йдеться про ті давньоукраїнські пам'ятки, де м'якість ***l'*** і ***n'*** не позначено (принаймні декотрі з-поміж них), її наявність усе ж можна домислити. Це випливає з широко розповсюдженої асиміляції попередніх ***s*** та ***z***, що вони відтворені на письмі відповідно **ш** і **ж**, наприклад: **иж нєго** — Ізб. 1076, Усп. зб. XII ст., **ражнѣваса** 'розгнівався' аор. — Златостр. XII ст., **оужьници** 'в'язні' — Hank. XII ст., **оужника** — Лавриш. Єв. 1328 та ін., — чого не трапляється перед твердими ***l*** і ***n***. Звичайно такі уподібнення вважаються за церковнослов'янізми, але слушність цього погляду не є безперечною: та са́ма асиміляція віднаходиться в топонімі *Перемишль*, що напевне не є церковнослов'янським і не міг зазнати впливу церковнослов'янської мови (див. 23.7).

*** Варто відзначити специфічний правописний засіб, застосований у Єв. Гал. 1144, де букви на позначення єрів ще вживаються поправно. Однак у багатьох випадках букву на позначення переднього єра заступлено діакритичною позначкою на кшталт коми, розташованою на місці, де

---

[11] Після занепаду єрів чоловічий рід одн. набрав вигляду або просто ***s'*** (< ***sь***), або — у подвоєнні — ***ses'***, і саме від нього м'якість могла поширитись і на решту форм.

[12] Пор. варіювання *сюди́ ~ суди́*, *сьогóдні ~ согóдня* в говірках дельти Дунаю.

мала б стояти буква на позначення єра, або над наступним приголосним чи після нього, наприклад: **смокъв'ницю, проп'ни** 'розіпни', **оц'та, сът'никъ, мыт'ници, грѣшници, пшеницю, недоуж'ныга, п'сано** тощо. Якщо його витлумачити як позначення м'якості (бо саме так він уживається в цій самій пам'ятці для відтворення *l'* і *n'*), це може слугувати за підтвердження погляду, що "замінником" занепалого переднього єра стала м'якість попереднього приголосного. Одначе ситуацію ускладнює той факт, що та сама діакритична позначка вживалася й замість заднього єра, коли тільки голосний у наступному складі належав до переднього ряду: **п'тица** ак. мн., **шьд'ше** акт. дієприкметник мин. часу, **видѣв'ши** акт. дієприкметник мин. часу, **въз'пиша** 'зарепетували' 3 ос. мн. аор., **вълѣз'ше** акт. дієприкметник мин. часу тощо. Це можна пояснити як асиміляцію заднього єра в ході його редукції до голосного переднього ряду, що був у наступному складі; і це б узгоджувалося з діючою тоді в мові тенденцією до двоскладової гармонії, але в такому разі годилося б очікувати подібної асиміляції переднього єра перед складом із голосним заднього ряду. Приклади на кшталт **оц'та** показують, що цього не сталося. Однак, якщо погодитися з висловленим вище здогадом і потрактувати позначку ' за її "номінальною вартістю", як знак м'якості, а випадки на кшталт **п'тица** — як прояв реґресивної асиміляції приголосного за м'якістю, треба буде визнати — усупереч попередньому аналізові — існування всеохопного м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду. Обидва розв'язання (тобто асиміляція приголосних і — як наслідок — усеохопне м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду та часткова "перехняблена" асиміляція голосних) не є задовільні. Проте, оскільки єри щойно почали занепадати в середині XII ст. і асиміляція приголосних ніяк не встигала б розвинутися по цьому їх занепадові, вірогіднішою виглядає асиміляція голосних.

У змодифікованому вигляді правописний принцип Єв. Гал. 1144 знову з'явився в Луц. Єв. XIV ст., коли після занепаду єрів сплив уже довгий час. Писар Луц. Єв., для якого букви на позначення обох єрів уже не пов'язувалися ні з якими голосними, вживав **ь** у скупченнях приголосних перед складом із голосним переднього ряду, а **ъ** — перед складом із голосним заднього ряду: **оузьдвигъноу, ись села, тьрик, изьмѣну** проти **съвоимъ, мъзъдоу** замість поправних з історичного погляду **въздвигнѫ, из села, трик, измѣнѫ, своимь, мьздѫ**. Пор. також **ото изьбищного** 'від податку на хату' (Гр. 1349, Казимир на захід від Люблина), **Аньдрѣквичь** (Гр. 1385, Бродово біля Острога), **безь него** (Любл. написи 1418). На відміну від Єв. Гал. 1144, Луц. Єв. і згадані грамоти були написані років із двісті після занепаду єрів, і це складало достатній проміжок часу для (евентуального) уподібнення приголосних за м'якістю, що могло відбутися лише по втраті єрів. Будь-яку асиміляцію голосних тут треба відкинути. Якщо вживання **ь** та **ъ** у цих пам'ятках відбивало якісь звукові характеристики (а так бути, звісно, не мусило), то лише позначаючи м'якість чи її брак. За такого припущення залишається визнати всеохопне пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду в деяких частинах Західного Полісся в XIV ст.

Підсумуймо сказане: розгляд давньоукраїнських пам'яток, як видається, свідчить про те, що зубні (крім ***c'***) та губні перед голосними переднього ряду автоматично не пом'якшувалися; ствердіння ***l'*** і ***n'*** праслов'янського походження відбулося наприкінці XII–на початку XIII ст. Їх м'яка вимова збереглася в інших позиціях (тобто перед голосними непереднього ряду, перед приголосними та наприкінці слова), і ця м'якість наприкінці слова та перед приголосними розповсюдилася на всі приголосні, після яких занепав ***ь***[13]. Щоправда, цьому суперечить спосіб письма Луц. Єв. XIV ст. та орфографічно близьких до нього пам'яток XIV–XV ст. Не слід теж поминати увагою того факту, що в деяких давньоукраїнських пам'ятках, де зазначається м'якість ***l'*** і ***n'***, це робиться якщо не виключно, то з більшою консеквентністю перед ***e***, ніж перед ***i*** чи ***ь*** (див. повищі приклади). З цього випливає вірогідний висновок, що перед ***i*** та ***ь*** всі приголосні могли бути пом'якшеними.

4. ДІАЛЕКТНІ ДАНІ

Переважна більшість українських говірок мають лише тверді приголосні перед рефлексами ***e***, ***i*** та сильного ***ь***. Лише на порубіжжі з білоруськими, польськими та словацькими теренами віднаходиться пом'якшення приголосних перед цими голосними. Одначе й відмахуватися від цих випадків спекулятивним гуртовим посиланням на пізніші зовнішні впливи не годиться. Кожен із них вимагає осібного розгляду.

Зона між нижніми бігами Прип'яті та Десни (на правобережжі останньої), надто ж по обох берегах Дніпра, зазнала впродовж середньоукраїнського періоду білоруської експансії. Перехід від білоруських говірок з усеохопним пом'якшенням приголосних перед ***e*** до українських говірок з усеохопною твердістю має ступневий характер. Північніше можна знайти перехідні говірки з (позафонемно) напівпом'якшеними приголосними перед ***e***, а далі в тому ж напрямку — з напівпом'якшеними губними та пом'якшеними зубними (типу [ťер˙ér]). Якщо пом'якшення зубних найімовірніше пояснюється пристосуванням до білоруської вимови, то напівпом'якшені приголосні можуть вести початок від місцевих мовних особливостей ще до білоруської експансії. Перед голосним, що в літературній українській мові звучить як ***y*** (з історичного погляду ***y*** та ***i***), а в деяких говірках як ***i*** (замість давн. укр. і білор. ***y*** та ***i***), має місце

---

[13] Про пізнішу дату всеохопного пом'якшення приголосних перед слабким ***ь***, фактично вже по його занепаді, може свідчити та обставина, що в давнішому словотворі ці приголосні, з'являючися перед голосними, виступали як тверді, наприклад, *ка́мінь* : *каменува́ти*, *лінь* : *лінува́тися*. Пор. також давньоукраїнські форми словозміни на кшталт **дновъ** від ***den'*** в Іп. літоп. 1170 (неодноразово).

пом'якшення зубних, якщо первісний звук був ***i***, та непом'якшення, якщо то є звук ***i***, посталий із ***y***. У межах України такі говірки є на північ від Чорнобиля (Київська обл.), на північ від Чернігова та на схід від Снові, а також на північ від Новгорода-Сіверського у Чернігівській і Сумській областях[14]. Проте більшість говірок північно-західної Чернігівщини, як здається, мають пом'якшення приголосних перед ***i*** незалежно від його походження, включно з ***i*** < ***y*** (***v'ípust'il'i*** — Любеч), а тому це м'якшення може бути лише вторинне. Натомість перший тип м'якшення можна пояснити в подвійний спосіб: або ці говірки первісно були білоруські й запозичили нерозрізнення ***y*** та ***i*** з української мови, зберігши, одначе, первісне розрізнення приголосних, або ж вони первісно були українські й зазнали злиття ***y*** та ***i*** внаслідок унутрішньої еволюції. У другому випадку пом'якшення приголосних перед ***i***, що продовжує давн. укр. ***i***, не можна пояснити пізнішим білоруським впливом, бо цей вплив, накладений на говірку з нерозрізненням рефлексів ***i*** та ***y***, не міг би точно відновити колишню різницю вибірковим м'якшенням зубних, тобто ця говірка не могла б мати, скажімо, ***sad'í*** 2 ос. одн. імп. проти ***sadí*** 'садки' (< ***sadi***, ***sady*** відповідно), що має місце нині, а мала б ***sad'í*** в обох випадках.

Як лінґвістичні, так і історичні міркування спонукають вибрати другий варіант інтерпретації. Тоді виходить, що в цій зоні за давньоукраїнської доби приголосні, принаймні зубні, таки пом'якшувалися перед ***i***; натомість перед ***e*** вони виступали як напівпом'якшені (тобто як фонематично тверді).

Західне Полісся — це терени переважно української експансії. Між територією, де всі приголосні є твердими перед ***e*** (< ***e***, ***ь***, ***ę***) та ***y*** (< ***i***, ***y***), тобто розташованою південніше, та територією, де пом'якшення має всеохопний характер, тобто розташованою північніше (в Білорусі), існує перехідна зона. Найтривкішим виявилося пом'якшення ***l*** перед ***i***, наприклад, біля Пружан (***xodýl'i***); далі на північ іде зона твердих приголосних перед ***e*** та пом'якшених перед ***i*** (***xod'íl'i*** проти ***nébo***); ще далі — зона з пом'якшенням усіх приголосних, окрім губних перед ***e*** (***xod'íl'i***, ***n'ébo***, але ***péra***).[15] Є також зони з факультативним пом'якшенням перед голосними переднього ряду, наприклад, у Столинському та Давидгородоцькому районах на Берестейщині (***v'edró*** ~ ***vedró***). Найочевидніше білоруський субстрат цих перехідних говірок увиразнюється в тих випадках, коли ***t'*** і ***d'*** (або тільки ***t'***) виступають як ***c*** і ***ʒ*** відповідно, бо ці звуки могли постати, звісно, лише з ***c'***, ***ʒ'***, білоруських рефлексів ***t'*** і ***d'***. "Українське"

---

[14] Див. мапу, складену Назаровою: *Дослідження з мовознавства* (1), К., 1962, с. 98, а також *ВДВСЯ*, с. 132.

[15] На Берестейщині ізоглоса твердості губних перед ***e*** приблизно накладається на ізоглосу твердості зубних перед ***e*** та ***y***, що перетинає Ясельду, йдучи на північ, тимчасом як ізоглоса твердих губних перед ***y*** проходить в основному південніше від Ясельди. Див. *БДА*, мапи 52, 53, 55, 56 і мапу в *Юв. Крап.* на с. 236.

ствердіння поширилося тут після постання білоруського цекання та дзекання. Така ситуація спостерігається в Мальковичах (на північ від Лунинця), у вісьмох селах на правобережжі Горині в її нижніх бігах тощо. Західнополіські діалектні риси сформувалися, отже, в історичні часи, головно протягом середньоукраїнської доби, і тому не проливають світла на м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду за доби давньоукраїнської.

Підляшшя в широкому розумінні слова (включно з Холмщиною) відрізняється від Західного Полісся відсутністю якогось істотного білоруського субстрату; наприкінці давньоукраїнського періоду воно зазнало експансії української людності з Галичини та Волині. Однак ізоглоси пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду (за станом до 1945 р.) тут мали ту саму послідовність. На північ і захід від ізоглоси твердості всіх приголосних перед ***e*** та ***y*** (що проходить приблизно через Городище — Милейчичі на заході та Більськ — Гайнівку на півночі) розташована ізоглоса твердості губних і зубних лише перед ***e***, що перетинає Нарву, майже сягаючи Заблудова[16]. Існує також специфічний анклав між Більськом і Гайнівкою, де зубні не пом'якшуються, а губні пом'якшуються.

М'яку реалізацію приголосних перед ***e*** та рефлексами ***i*** та ***ь*** в західній частині цієї зони годі пояснити впливом інших слов'янських мов, бо в такому разі могло б ітися лише про польську мову, а в ній ***t'*** і ***d'*** перейшли в ***ć*** і ***ʒ́***, чого в аналізованих говірках не спостерігається (***d'en'*** — пор. пол. *dzień*). У деяких поодиноких говірках відзначено два різновиди м'якшення: напівпом'якшені приголосні вживаються в питомих словах, а повністю пом'якшені — у запозичених із польської (район Замостя — Білгорая). Повне пом'якшення здебільшого має місце перед ***i*** — незалежно від його походження. Пояснити ці явища можна двома способами: або автохтонна (протоукраїнська) людність вимовляла приголосні перед ***e*** м'яко як позиційний варіант, що не мав фонематичного статусу, або ця вимова могла бути внесена балтицьким субстратом, про мовні характеристики якого відомо, втім, дуже мало.

У надсянських говірках, як вони існували до 1945 р., розрізнення між ***i*** та ***y*** робилося, але приголосні в жодному разі не пом'якшувалися: [xudíti], але не +[xud'ít'i]. Тому ця риса може бути лише вислідом унутрішнього розвитку. Напівпом'якшені приголосні зафіксовано перед ***ė*** (< ***e*** під наголосом, окрім як після ***r***, середньопіднебінних і ***j***), але найвірогідніше пояснення тут полягає в тому, щоб пов'язати цю рису з впливом саме цього специфічного голосного, — що не може датуватися давньоукраїнською добою.

---

[16] Стосовно північної частини цієї зони — див. мапу Курашкевича у вид. *Z polskich studiów slawistycznych*, Warszawa, 1963, с. 38.

Лемківські говірки загалом не мають пом'якшення приголосних перед ***e*** та ***i***, за винятком чотирьох сіл, де занотовано систематичне напівпом'якшення перед ***e***, та ще одинадцятьох, де воно трапляється подеколи (Штібер). Поза тим, є одне село, в якому ***t***, ***d***, ***n*** і ***l*** пом'якшуються перед ***i*** ([xod'ít'i] — Валашківці, на захід від Великого Березного), і ще одне, де це спостерігається лише в ненаголошених складах наприкінці слова ([xodít'i] — Руська Поруба, на південний захід від Межилаборця). Осібно стоїть говірка українського анклаву між словацькими та польськими теренами, Остурні, найзахіднішого українського поселення, де всі приголосні пом'якшуються й перед ***i***, й перед ***e*** ([v'ed'ét'e]), але це явище постало недавно, про що свідчить той факт, що перед рефлексами ***ě***, ***ę*** та ***ь***, де палаталізація присутня віддавна, ***t'*** і ***d'*** перейшли в ***ć*** і ***ʒ́*** відповідно (***luʒ́om*** 'людям'), чого не трапилося з ***t*** і ***d***, що перед ***e*** та ***i***. Що ж до п'ятнадцяти сіл, у яких приголосні перед ***e*** напівпом'якшуються, то вони не утворюють цілості, а розпорошені по всьому реґіонові від р. Ослави (що на південь від Сянока) на сході до Орябини (що на захід від Бардієва) на заході, з більшою густотою вздовж головного хребта Карпат. Такий територіальний розподіл указує на залишковий, тобто, ймовірно, архаїчний характер цього м'якшення. Навпаки, пом'якшення прикінцевих зубних у 2 ос. одн. імп. (***bèr'***, ***vèd'***) на захід від р. Ціроки та ***t*** в закінченні інф. (***pysát'i***) навколо Стропкова[17] не доводить первісної м'якості приголосних перед ***i***; воно могло бути спричинене взаємодією форм на ***-i*** та на ***-ь***. Невипадково ж бо на деяких теренах дієслова мають інфінітив на ***-t'i*** після голосного, там, де була конкуренція ***-i*** та ***-ь***, але не мають такого пом'якшення після приголосних, де прикінцевий звук ***-ь*** був геть не властивий (***pysát' i*** проти ***pásti ~ pásty***).

Те, про що говорилося як про легке пом'якшення зубних перед ***e*** в гуцульських говірках (Янів), насправді являє собою складну вимову цього голосного (що наближається до типу ***æ***) як $_{e}$***æ*** й пояснюється впливом румунської мови, де складний голосний на письмі позначається ***ea*** (*neamț* 'німець'). Пізня поява артикуляції цього типу вочевиднюється тим фактом, що вона також була зафіксована перед ***e*** < ***oe*** та перед ***y*** < прасл. ***y*** (***molod$_{i}$e*** сер. рід одн., ***d$_{i}$ym***, як занотував Робчук на Сучавщині).

Таким чином, короткий огляд ситуації в українських діалектах показує, що нефонематичне м'якшення приголосних перед ***i*** та/або ***e***, ймовірно слабке, могло існувати за давньоукраїнських часів у вузькому північному поясі говірок (про це свідчать дані північної смуги східно- та середньополіських і, можливо, північної та західної смуги підляських говірок), а також, мабуть, і в протолемківських. Оскільки лемки, ймовірно, прийшли на свої теперішні землі з-над Сяну, то в узагальненому

---

[17] Див. мапу Латти в *SFFUK* 16, с. 144.

вираженні можна говорити про північний пояс давньоукраїнських діалектів із м'якшенням на порубіжжі з давньобілоруськими теренами. Особливий правопис, уживаний у Луц. Єв. XIV ст. й орфографічно подібних до нього пам'ятках XIV–XV ст., схарактеризований, але не витлумачений в 11.3, може відбивати специфіку м'якшення приголосних у цьому поясі. Проте робити на підставі наявної в цьому ареалі ситуації будь-які висновки щодо решти української мовної території, тобто щодо всіх південноукраїнських і більшості північноукраїнських діалектів, було б надто нерозважливо.

5. ПРИКІНЦЕВІ ЗАВВАГИ

Огляд загальних теоретичних міркувань, матеріалу давньоукраїнських пам'яток і сучасних українських говірок наводить на думку, що твердість приголосних перед рефлексами ***е***, ***ę***, ***ь*** (у вигляді ***е***) та ***і*** в українській мові продовжує їхній праслов'янський статус, не бувши перерваною періодом м'якшення. Згідно з цією концепцією, в українській мові щодо м'якості налічується три інновації:

1. М'якшення губних і зубних, запроваджене перед рефлексами ***ę*** з їх наближенням до артикуляції типу ***а*** (ця зміна сталася в середині X ст.).
2. М'якшення губних і зубних перед ***ě*** за протоукраїнських часів. Безпосередніх доказів для точнішого з'ясування хронології в цьому випадку бракує; судячи з широкого географічного розповсюдження цього явища (крім українських, це російські, білоруські, польські, давньословацькі та, принаймні частково, давньоболгарські терени) та з майже цілковитої відсутності позначок м'якості приголосних перед ***ě*** в давньоукраїнських пам'ятках (бо вона була очевидна), радше слід гадати, що ця зміна припадає на доісторичний період [18].
3. Ствердіння прасл. ***l'*** і ***n'*** перед голосними переднього ряду вкупі з усеохопним пом'якшенням губних і зубних перед нульовим рефлексом слабкого ***ь*** (у другій половині XII ст.) [19].

Як здається, ця концепція краще, ніж усі інші, витлумачує фактичний матеріал сучасної української мови, давньоукраїнських пам'яток

---

[18] Ця система м'якшення перед ***ě*** та його браку перед ***е*** (за іншої звукової реалізації самих голосних) віднаходиться в церковній вимові російських старовірів-безпоповців. Була висловлена гадка, що на Московщину вона потрапила з Київської землі ще в давньоукраїнську добу. Така хронологія є здогадною, і жодних конкретних фактів на її потвердження немає. Певнішим є припущення, що ця церковна вимова прийшла з України до поч. XVII ст.

[19] Лише в північному поясі північноукраїнських говірок м'якшення розвинулося далі, охопивши позицію перед ***е*** (< ***е***, ***ь***) та ***і***.

та спостережень над діалектами. Одначе про її здогадний характер забувати не слід. Ба більше: є дві важливі обставини, що за такого підходу залишаються непоясненними. Вони, як зазначено в 11.3 і 11.4, стосуються давньоукраїнської доби. Йдеться про таке:

1. Факультативне вживання букв ь та є в деяких давньоукраїнських пам'ятках після занепаду єрів тяжко дається узгодити з твердженням, що буква ь у слабкій позиції позначала м'якість попереднього приголосного, а буква є — ні. Звісно, було чимало пам'яток, де м'якість приголосних іґноровано, але вони здебільшого датуються або давнішими часами (XI ст.)[20], коли правопис був не зовсім пристосований до особливостей місцевої вимови, або ж пізнішими (XVI ст.), коли т. зв. другий південнослов'янський вплив спричинив руйнівні тенденції в правописі (див. 29.4). Утім, прагнення середньовічних писарів відображати на письмі реальну вимову в усякому разі не варто перебільшувати — так само, як і їхню освіченість чи кебету.
2. М'якість прасл. ***l'*** і ***n'*** в деяких давньоукраїнських пам'ятках послідовніше позначається перед ***e***, ніж перед ***i*** та ***ь***. Якщо це не випадковість, то звідси може випливати висновок про наявність говірок, у яких усі приголосні пом'якшувалися перед ***i*** та ***ь***, тимчасом як перед ***e*** пом'якшеними були лише прасл. ***l'*** і ***n'***. Аналіз, здійснений у цьому розділі, таких говірок, одначе, не виявив, окрім як у частині північного поясу північноукраїнських діалектів, тобто в зоні, де ці давньоукраїнські тексти, звісно, написані бути не могли. Ба більше: ті сучасні західноукраїнські говірки, що зберігають давню відмінність ***i*** від ***y***, як правило, мають перед першим з цих голосних непом'якшені приголосні. Годі знайти які-небудь підстави стверджувати, що ці приголосні були пом'якшеними за давньоукраїнської доби, а потім знову стверділи. Навпаки, в історії української мови постійно виявляється тенденція до м'якшення всіх приголосних перед ***i*** (незалежно від його походження) або до зміни цього ***i*** на голосний ширшого відкриття.

Таким чином, висловлена тут позиція не може розглядатися як уповні доведена й залишається тільки гіпотезою. Проте в цьому випадку ледве чи можна сподіватися на щось більше, ніж гіпотеза, і то не лише тепер, а й у майбутньому. Як давньоукраїнські пам'ятки, так і українські діалекти під цим кутом зору вже досліджені досить добре. Новий матеріал "відкриттєвого" ґатунку дуже придався б, але надій на його віднайдення обмаль.

---

[20] Найрельєфніше це увиразнюється в Реймс. Єв. написаннями на кшталт **оучителоу** дат. одн., **лудьмь** дат. мн. тощо.

Пом'якшення приголосних перед рефлексами ***ę, ě*** та слабкого ***ь*** було спільною рисою української мови та всіх суміжних із нею слов'янських мов (у випадку болгарської — частини її східних говірок); із другого ж боку, брак усеохопного пом'якшення приголосних перед рештою голосних переднього ряду та ствердіння ***l'*** і ***n'*** відмежовували її від них усіх. Якоїсь взаємозалежності між цією її специфікою та процесами в суміжних неслов'янських мовах установити не можна. Серед тюркських мов м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду є властиве караїмській і ґаґаузькій, а також ноґайським говіркам, але постало воно там пізніше. В угорській мові є кілька м'яких приголосних, але немає фонематично чи фонетично релевантного м'якшення як такого.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Шахматов А. «Исследования в области русской фонетики», особливо розділ 9. *РФВ* 29, 1893 (Рецензія Б. Ляпунова в *Записках* Харківського університету 1894, 4).
2. Шахматов А. «К истории звуков русского языка. Смягченные согласные». *ИОРЯС* 1, 1896.
3. Schachmatov Al. «Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Konsonanten vor *e* und *i* verloren ging?» *ASPh* 25, 1903.
4. Михальчук К. «К вопросу об отвердении слогов в малорусском». *УЗ* Казанского университета 70 : 12. Казань, 1903.
5. Карский Е. «Из русской диалектологии. I. К вопросу об отвердении (неумягчительности) звуков *е* и *и* в малорусском наречии». *Изборник киевский, посвященный Т. Д. Флоринскому.* Киев, [1904] (Передрук у вид.: Карский Е. *Труды по белорусскому и другим славянским языкам.* М., 1962).
6. Дурново Н. «К истории звуков русского языка. 2. Старославянские смягченные согласные в Архангельском Евангелии». *Sl* 2, 1924.
7. Trubetzkoy N. «Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit», розділ 7. *ZSPh* 1, 1924.
8. Il'inskij G. «Zur Geschichte des Imperativs im Kleinrussischen». *ZSPh* 2, 1925.
9. Німчинов К. «До проблеми про диспалаталізацію приголосних перед *Е, И* в українській мові». *ЗІФВ* 9, 1926.
10. Синявський О. «Фонетична контроверза». *ЗІФВ* 13–14, 1927.
11. Смаль-Стоцький С. «"Мягкі" і "тверді" голосівки». *Sl* 7, 1928–1929.

12. Пушкар М. *Наймолодша палаталізація шелестівок в українській мові.* Варшава, 1932 (*Праці Українського наукового інституту* 10).

13. Wijk, N. van. «La genèse de la mouillure des consonnes dans les langues slaves». *Sl* 15, 1937.

14. Kuraszkiewicz W. «Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem i Narwią». *Sprawozdania* Towarzystwa Naukowego Warszawskiego 31 (1938). Warszawa, 1939.

15. Kuraszkiewicz W. «Nowe obserwacje o ruskiej dyspalatalizacji spółgłosek przed *e, i*». *III Međunarodni Kongres Slavista. Saopštenja i referati.* Beograd, 1939.

16. Kuraszkiewicz W. «Ukraińska dyspalatalizacja w gwarach podlaskich». *Z polskich studiów slawistycznych.* Warszawa, 1963.

17. Kuraszkiewicz W. «Ruskie końcówki *-t', -t*, zero w formach 3 osoby praes.» *RS* 34, 1973.

18. Shevelov G. «Konsonanten vor *e, i* in den protoukrainischen Dialekten». *Юв.. Max Vasmer.* Wiesbaden, 1956.

19. Бірыла М. «Этымалагічна мяккія губныя зычныя ў беларускіх народных гаворках». *Працы* Інстытуту мовазнаўства АН БССР 3. Мінск, 1957.

20. Бірыла М. «Парныя па цвёрдасці — мяккасці *d — dz' (d')*, *t — c' (t')* ў беларускіх гаворках». *Працы* 7. Мінск, 1960.

21. Ossowski L. «Kontynuanty prasłowiańskich połączeń *t, d+e* na południe od środkowej Prypeci». *Zeszyty Naukowe* Uniwersytetu Wrocławskiego, Seria A, Nr. 5 (Językoznawstwo). Wrocław, 1957.

22. Приступа П. «М'які приголосні перед голосними *А, Е, И, О, У* в західних говорах української мови». *ДМУМ* 1, 1959.

23. Stieber Z. «Przyczynek do zagadnienia palatalności w językach słowiańskich». Езиковедско-етнографски изследования в памет на Ст. Романски. София, 1960 (Передрук у вид.: Stieber Z. *Świat językowy Słowian.* Warszawa, 1974).

24. Калнынь Л. «Корреляция твердых и мягких согласных фонем в украинском языке». *УЗИСл* 23, 1962.

25. Наконечний М. «До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови. 3. Ствердіння приголосних перед ***е*** і ***у*** — важливий звуковий процес доби складання мови української народності, а не часів сформованої уже мови». *ПІРУМ.*

26. Назарова Т. «Інфінітиви на **-т** у середньополіських говорах». *Питання граматики і лексикології української мови.* К., 1963.

27. Назарова Т. «Звук Е̊ в говірках Нижньої Прип'яті». *Питання експериментальної фонетики.* К., 1963.

28. Латта В. «К вопросу о диспалатализации согласных перед этим. *e, i* в украинских говорах Восточной Словакии». *SFFUK* 16, 1964.

29. Иванов В. «К вопросу о функциональной нагрузке согласных в древнерусском языке X–начала XI в. (противопоставлен-

ность согласных перед гласными)» *Вестник* Московского университета 1964, 5.

30. Успенский Б. «Одна архаическая система церковнославянского произношения». *ВЯ* 1967, 6.

31. Блохина Э. «Отражение мягкости согласных в Галицком Евангелии 1144 г.» *Проблемы исторического языкознания* 1. История русского языка. Л., 1976.

12. СТВЕРДІННЯ *r’*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Якщо м’якість ***l’*** і ***n’*** у частині давньоукраїнських рукописів XI–XII ст. виражено за допомогою діакритики, то м’якість прасл. ***r’*** у жодному з-поміж них так не позначено. Зате є приклади, коли **а** пишеться після ***r*** замість **ꙗ** (або **ѧ**), **ѵ** — замість **ю** (або **ѭ**), **ъ** — замість **ь** та **ы** — замість **и**. Докладніший аналіз приводить до висновку, що на Поліссі звук ***r’*** утратив свою м’якість ще наприкінці доісторичного періоду.

2. ДАНІ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО ТА ПІЗНІШИХ ПЕРІОДІВ

Приклади вживання ствердiлого ***r’*** у давньоукраїнських пам’ятках часто трапляються перед ***а*** й особливо перед ***и***, а в деяких випадках і перед ***ь*** та ***і***.

Перед *а*: **ар'мара**[1] 'мисник' ґен. одн., **Аполинара** ґен. (у ном. — **Аполинарь**) (Син. Патер. XI ст.); **кесара** ґен. одн. (Реймс. Єв. XI ст.); **нирающага** 'що занурюються' (Іп. сказ. 1212);

перед *и*: **морѫ** дат. одн., **оуръживъ** 'укинувши' (Гр. Бог. XI ст.); **ц(а)рѫ** дат. одн., **творѫ** 1 ос. одн. (Ізб. 1073); **ц(а)рү, сътворү, борүть сѧ** (Ізб. 1076)[2]; **сътвороу** (Арх. Єв. 1092); **ц(є)с(а)рү** дат. одн. (Син. Патер. XI ст.); **сътворѫ, морѫ** (Юр. Єв. 1128); **сътворү, үзрү, мороу, вечероу** ак. одн. (Добр. Єв. 1164); **оузьроу, вечероу, олтароу** дат. одн., **бороуть, мороу** (Златостр. XII ст.);

перед *ъ*: **вечеръню**, можливо й **вихъръ** (Син. Патер. XI ст.);

перед *і*: **трызны** ґен. одн. (Ізб. 1073), **рызы, оупокрыти** 'лицеміри' (Арх. 1092).

Як звичайно, коли дві фонеми зливаються в одну, їх розрізнення на письмі скаламучується. Внаслідок цього з'являються "надпоправні" написання, що в давньоукраїнських текстах теж трапляються нерідко, наприклад, **Навоухходоносорю** дат., **мокрнимъ** інстр. одн. чол. роду, **риба** (Ізб. 1073); **рибы** ґен. одн. (Арх. Єв. 1092); **рѧдъ** 'радий', **лаврю** ак. одн. (Син. Патер. XI ст.); **рикноувъ** акт. дієприкметник мин. часу чол. роду (Усп. зб. XII ст.) тощо.

Ці відхилення від узвичаєного етимологічного правопису є типові для київських пам'яток; їх немає в пам'ятках галицьких (чи не єдиний імовірно-таки київський рукопис, де не помічено помішання *r* і *r'*, — це Мст. Єв. 1117). Наприклад, у Єв. Гал. 1144 подибуємо: **мор'ю** дат. одн., **вечерю** ак. одн., **на вечерѧхъ, твор'ю, варю, разорю, мытарѧ** ґен. одн., **пастырѧ** ґен. одн. Навіть і західноукраїнські пам'ятки, писані дещо пізніше, приміром Хр. Ап. кін. XII ст., Hank. XIII ст., найперші галицькі та молдавські грамоти, майже не містять помішання *r* і *r'* (за винятком поодиноких випадків, коли замість **ры** пишеться **ри**, наприклад, **гризеникмь** інстр. одн., **рикающе** в Hank.).

Ствердіння *r'* відображено й у староцерковнослов'янських пам'ятках, надто болгарського походження. Проте помішання *r* і *r'* у давньокиївських текстах годі пояснити самим лише копіюванням староцерковнослов'янських зразків. Таке припущення не враховувало б того факту, що приклади правописного помішання сконцентровані на Київщині, тимчасом як у Галичині та на давньоросійських землях (Новгород, Ростов) вони трапляються набагато рідше, хоча списувалися ці тексти з аналогічних староцерковнослов'янських першовзорів. Згадаймо ще й те, що в багатьох випадках староцерковнослов'янська буква **ѫ** в давньокиївських пам'ятках заступається літерою **ү** або навпаки; отже, якби переписувачі не вимовляли *r'* твердо, то ніщо не заважало б їм відступати й тут від ори-

---

[1] Апостроф тут заступає єр.

[2] Сюди ж можна віднести приклади з **ѫ** (**сътворѫ**), але вони сумнівні, тому що в цій пам'ятці буква **ѫ** інколи вживалася й на позначення *'и*.

ґіналу, вибираючи йотовану чи нейотовану літеру, коли вже вони відступали від нього, вибираючи ту чи ту букву на позначення самого голосного. Нарешті — головне: існують випадки заміни ѧ на а, наприклад, **приобращеть** 'надбає' (Арх. Єв. 1092), **градоуща** (Виґолекс. кін. XII ст.), **обращеть, сращеть** 'придбає' (Сл. Єфр. Сир. 1284), що її годі уявити в староцерковнослов'янській мові, де в цих словах вимовлявся звук [ę], зате легко можна витлумачити в давньоукраїнських пам'ятках, де буква ѧ вживалася на позначення ['а] (Бузук).

Висловлений Дурново арґумент: мовляв, неканонічне написання в давньоукраїнських пам'ятках мусило мати староцерковнослов'янське походження й не було уґрунтоване в місцевій мові, оскільки найчастіше воно трапляється в XI ст., рідше — у XII ст. і, нарешті, зникає у XIII ст., — хибує на помішання давньоукраїнських і давньоросійських пам'яток, до якого ще долучається недостатня обізнаність цього автора з пізнішими пам'ятками, писаними на Київщині та Поліссі. Насправді звичай не розрізняти на письмі *r'* і *r*, започаткований в XI ст., неперервно тривав аж до XVIII ст. Кількох прикладів буде досить: Лавриш. Єв. 1329: **обращють, ороущь, прамо, спірю** 'загін' ак. одн. (із гр. *σπεῖρα*), **дщеры** ном. мн.; Луц. Єв. XIV ст.: **раширавть** 'розширюють'; Гр. 1440, Перевали біля Володимира-Волинського: **Андроушко**; Поселство 1470: **обращетсѧ, градущих**; Перес. Єв. 1561: **боуру, вечероу, г(о)сп(о)д(а)роу**; Житом. 1584: **пражи** ґен. одн., **ноѧбра** 'листопада'; Літк. Єв. 1600: **боура**; Баран. 1674: **заградѧтъ** 'загородять', **вечеру, цару**; Літоп. Самов. 1702: **мору, Заднѣпра, увѣралъ** 'повірив', **у монастиру, роспорадивши, на ѧадощахъ**; Літоп. Граб. 1710: **намѣрающаго, мора, землемѣревъ** ґен. мн., **звѣра** ак. одн.; Сам. Вел. 1720: **спораженного** ґен. одн. чол. роду, **разоракмон, о писарах, чтирох, пушкарам, ударактъ, порадокъ**; Довгал. 1736: **градѣте** 'підійдіть'; Конис. 1746: **вѣру** 1 ос. одн.; Книж. госп. 1788: **гарачимъ** дат. мн., **веровки, курачого** тощо[3].

Традиція порушення правописного канону могла перетривати протягом вісьмох сторіч, бо мала підпертя в місцевій вимові: говірки Середнього та Східного Полісся мали й надалі мають тільки твердий звук *r*. За середньоукраїнської доби зона невимовляння *r'* трохи зменшилася, й відповідна ізоглоса тепер іде північніше від Києва від гирла Тетерева на захід і від Комарина над Дніпром на схід, залишаючи сам Київ у зоні розрізнення *r* і *r'* — див. мапу Назарової в *ТДВН*, с. 138[4].

---

[3] Хіба що помішання ***i*** та ***y*** після ***r*** може взоруватися на староцерковнослов'янських зразках, бо в давньоукраїнській мові ***i*** та ***y*** не були алофонами, що вибір одного з них залежав би від м'якості чи твердості попереднього приголосного.

[4] Анклави з вимовлянням ***r'*** у західнополіській діалектній зоні (наприклад, коло Берестя) постали внаслідок напливу переселенців з південного заходу в XIII ст. і пізніше. Змішання говірок зі ствердідим ***r*** та з м'яким ***r'*** дало деякі специфічні варіанти дистрибуції: приміром, у районі на захід від Кобрина ***r'*** припускається лише перед наголошеним ***a***: ***r'ad*** проти ***radý***, ***pr'áža*** проти ***pradú***.

3. ГЕОГРАФІЧНІ МЕЖІ ТА ХРОНОЛОГІЯ

Оскільки осереддям ствердіння ***r'*** була київсько-поліська зона, це явище цілком природно віднаходиться не лише в північноукраїнських, а й у південнобілоруських говірках: звідти воно поширилося майже на всю білоруську територію, залишивши ***r'*** недоторканим лише в межах поясу, що проходить північніше від Славгорода, на схід від Могильова — Орші й далі на північ.

Ствердіння ***r'*** мало місце на багатьох інших слов'янських землях, обіймаючи польські, словацькі, чеські, болгарські, сербські та хорватські терени. Але польські та чеські процеси відрізнялися якісно, бо в цих мовах звук ***r'*** твердів у процесі африкації ***r'*** > ***ř'*** > ***ř*** (і пізніше в польській мові ***ž/š***): укр. літ. *бýря* — півн. укр. *бýра* проти чес. *bouře*, пол. *burza*; крім того, ця зміна й у польській, і в чеській, і, мабуть, у словацькій мові відбулася дещо пізніше, тобто наприкінці XII та в XIII ст. У болгарській і сербсько-хорватській мовах ствердіння ***r'*** було просте (***r'*** > ***r***, без африкації) й випереджало в часі київсько-поліську зміну, але вплинути на неї воно не могло через географічну віддаленість, бо південно-західні (галицько-подільські) діалекти української мови на той час ствердіння ***r'*** не знали. Уживання ***r*** замість ***r'*** південнослов'янським духівництвом на Русі в X–XI ст. щонайбільше могло надати цій вимові вищого престижу й полегшити її відтворення в тогочасних пам'ятках, включно з церковними.

Стосовно часу ствердіння ***r'*** вказівок є небагато. Цей процес, поза сумнівом, відбувся до подовження приголосних внаслідок асиміляції ***j*** у сполуках С***ьj***- по занепадові слабкого ***ь*** (типу **вєсєльк** > *весілля*), бо ***r*** в таких випадках не подовжується (*пір'я, подвір'я, узгір'я* — всі з твердим ***r***: -[rja]; див. 37.2). Це показує, що на час асиміляції (XV ст.) звук ***r'*** у цій позиції (як і в будь-якій іншій) уже ствердів. Важливішим є висновок, що його можна зробити на підставі рефлексації ***e*** в складі, за яким ішов склад зі слабким єром: такий звук ***e*** в північноукраїнських говірках зазнає дифтонгізації перед складом, що містив ***ь***, і не зазнає її перед складом, що містив ***ъ***: ***semь*** > півн. укр. ***siem*** (літ. укр. *сім*) проти ***medъ*** > ***med***. Це останнє стосується й слова *вéп(е)р* із ***veprъ*** (ст. ц. сл. **вепрь**, рос. *вепрь*, пол. *wieprz*). Незмінений звук ***e*** в ньому свідчить, що до занепаду єрів тут відбулася заміна ***ь*** на ***ъ*** через ствердіння ***r'*** (хоча в цьому конкретному слові "м'який" звук не походив із праслов'янської мови). Це ствердіння мусило статися до середини XII ст. Утім, найважливішим, із погляду хронології, є матеріал давньоукраїнських пам'яток. Він показує, що ствердіння ***r'*** вже було доконаним фактом у середині XI ст. Отже, за якнайобережнішого підходу цю зміну можна датувати XI століттям.

4. УМОВИ Й НАСЛІДКИ

Усунення м'якості ***r'***, яке відбулося протягом X–XIII ст. в усіх слов'янських мовах, окрім російської, серболужицької та (частково) української, було спричинене насамперед складною артикуляцією цього приголосного (сполучення основної дрижачої артикуляції з принципово недрижачим палаталізаційним рухом язика) вкупі з порівняно невеликим функціональним навантаженням, що його мав цей звук поза кількома специфічними морфологічними категоріями (1 ос. одн. дієслів IV класу на кшталт *творю́*, дієслівні форми недок. виду на кшталт *-тваряти*, суфікс ***-ar'ъ***, як у слові ***gъrnьčar'ъ*** 'гончар', в яких, щоправда, сама частота вживання запевняла їх збереження). Фонемна система не вимагала ні усунення ***r'***, ні його збереження, бо вона містила поряд із приголосними, що мали опозицію за м'якістю, інші, що її не мали (див. 4.10): наприклад, усі середньопіднебінні вимовлялися лише м'яко, а всі задньопіднебінні — твердо. За таких умов пересунення одного-єдиного приголосного, надто ж не включеного ще й до опозиції за глухістю/дзвінкістю, з однієї групи до другої було лише питанням зручності.

Із-поміж сусідніх неслов'янських мов ані тюркські, ані угорська звука ***r'*** не мали — окрім хіба що можливого нефонематичного пом'якшення перед голосними переднього ряду в булґарській групі тюркських мов.

Щодо ствердіння ***r'*** в українських говірках поза київсько-поліською групою — див. розділ 49.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Porzeziński W. «Rzekome pierwiastki lechickie w językach wschodnio-słowiańskich». *PF* 10, 1926.
2. Novák L. «Neznáme nemecké vplyvy na západoslovanský východoslovanský a mad'arský konsonantizmus». *LSc* 1/2, 1939–1940.

13. ПОТРАКТУВАННЯ *ě*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Складний праслов'янський голосний $_e$*ā*, умовно позначуваний *ě* і відомий як "ять" — за назвою відповідної букви (ѣ) у слов'янських алфавітах, — під час утрати часокількістю фонематичного характеру не злився зі своїм коротким відповідником $_e$*ă*, який дав *e* чи *o* — залежно від своєї позиції та від діалекту (див. 9.1). Звучання *ě* з найдавніших збережених пам'яток безпосередньо з'ясувати важко, бо буква ѣ безперервно вживалася аж до XIX ст. і прямих вказівок на спосіб її вимовляння в давньоукраїнській мові немає. Однак на підставі пильнішого розгляду деяких особливих випадків можна припустити, що найчастіше цей звук висту-

пав за тих часів як закритий *ė*, хоча найдавніші пам'ятки містять і дані, нехай вельми скупі, щодо стадії $_{i}$*e* (або $_{i}$*ė*). Див. нижче 13.3.

2. СЛІДИ $_{e}$*a* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

На відображення звучання $_{e}$*a* буквою ѣ навіть у найстаріших давньоукраїнських пам'ятках сподіватися не варто, адже цей звук зазнав перетворень уже набагато раніше [1]. Сліди цього звучання можна віднайти хіба що в нечисленних запозиченнях, які перейшли або з (прото)українських діалектів у інші мови, або навпаки. Назву племені ***Dulěbi*** Аль-Масуді відтворив як ***Dul'abe*** (947). Назва тюркського племені ****pačanak~bačanak*** (пор. її відтворення в грецькій мові: *Πατζινάκος*) з'являється в давньоукраїнській як ***pečeněgъ*** (наприклад, **печенѣгомъ** дат. мн. — Усп. зб. XII ст.). Що ж до гр. *Δάναπρις* 'Дніпро', то ця назва ймовірно продовжує давню традицію, не конче уґрунтовану в протоукраїнській формі.

Варіативність **нынѣ ~ нынга** в давньоукраїнських пам'ятках (наприклад, в Усп. зб. XII ст.) не має нічого спільного з давнішим звучанням ***ě*** як $_{e}$***a***. Маючи староцерковнослов'янське походження, вона базується на різниці відмінкових закінчень, що застигли в цьому прислівникові. Суч. укр. *пі́сля́, відсіля́, відтіля́, відкіля́* в давньоукраїнських пам'ятках з'являлися як **послѣдь ~ послѣди** (наприклад, в Іп. літоп. 1015, Лавриш. Єв. 1329; пізніше **posли**, пор. **посли того** — Вол. Єв. 1571), **от(ъ)селѣ, от(ъ)толѣ, от(ъ)колѣ** відповідно, але ***-a*** в цих випадках не має прямого зв'язку з ***-ě***. Це знов-таки інше відмінкове закінчення (ґен. одн.). Прикінцевий ***-ě*** в деяких із-поміж цих слів був утрачений (пор. суч. укр. *відсі́ль, відті́ль, відкі́ль* — див. 16.10), а відтак — додане нове закінчення задля посилення цих форм. Оскільки ***ot-*** (суч. укр. *від-*) звичайно керує ґенітивом, то й додалося закінчення ґен. одн. ***-a***. Завдяки своїй виразності воно було перенесене й на *пі́сля́*; пор. також *бі́ля́*, що його попередницею в давньоукраїнських пам'ятках була форма **подългъ**. Так само й дублети на кшталт ***jiz~jaz*** 'гребля' (пор. Оксф. Гепт. 1667: **язор** 'lacus' проти **ієзор** 'stagnum') чи діал. (лемк.) ***jid~jad*** 'отрута' про первісне звучання ***ě*** в тому вигляді, як воно було успадковане протоукраїнськими діалектами, не свідчать. Вони пов'язані з хитаннями в уживанні ***j-*** за праслов'янських часів: після середньопіднебінних і ***j*** звук ***ě*** змінився на ***a*** ще у праслов'янській мові. Тому вони присутні й у інших слов'янських мовах (рос. *ез~яз*, словац. *jez~jaz*). Нарешті, випадкові давньоукраїнські написання ѣ на місці ***'a*** (на кшталт **оукарѣкть** 'докоряє' — Гр. Бог. XI ст.) являють собою механічну кириличну транслітерацію з глаголиці, що посідала лише одну букву на позначення чи то ***ě***, чи то ***'a***.

---

[1] А проте пор. слово *дядько*, споріднене з *дід* (**дѧдко** — Гр. 1458, Остріг; також Іп. літоп. 1202). Чи могла така архаїчна форма, вживана в т. зв. дитячій мові, опертися всім пізнішим звукозмінам?

3. СЛІДИ ДИФТОНГІЧНОЇ ВИМОВИ ě В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Дифтонгічна вимова *ě* як *ᵢe* датується пізнішими часами в порівнянні з *ₑa*. Можливо, вона ще існувала, коли переписувалися найперші пам'ятки (не доконче ті, що збереглися), заклавши основу чогось на кшталт правописного звичаю — хоча стійким його назвати ніяк не можна.

На початку слова звукові *ě* передував протетичний *j*. Писар Ізб. 1073 спробував це відтворити, вимисливши спеціальну букву, йотований ять, за зразком інших йотованих: **ѣсти** 'їсти', **ѣжь** 'їж' тощо. Цей спосіб ужито одного разу й в Ізб. 1076: **ѣда** 'отрути' ґен. одн. Проте охочих продовжувати таке написання не знайшлося, хоча на цьому місці писався все-таки не звичайний ять, а буква **ѥ**, наприклад, **ѥмь** 'їм' (Арх. Єв. 1092), **ѥсть** 'їсть' (Єв. Гал. 1144), **прѣѥхавше** (Єв. Євс. 1283), **ѥсти** (Гал. Єв. 1288, Панд. 1307), **ѥмы** 'їмо' (Лавриш. Єв. 1329), **ѥдоущимъ** дат. мн. (Луц. Єв. XIV ст.), неодноразово в Іп. літоп. — наприклад, **ѥздиша, ѥздить** (1152), **ѥха** 3 ос. одн. аор. (1190), хоча теж і **ѣждю** 'їжджу' (1152), **поѣди** 'поїдь' (1154), **ѣхаша** 3 ос. мн. аор. (1190) тощо. Очевидно, що перший складник дифтонга злився з попереднім *j*-, унаслідок чого утворилася сполука *jė*-. Та сам голосний якісно не злився з *e*, залишаючись закритим. Пізніше, коли *ᵢė* > *ė* в усіх позиціях, цей голосний звук *ė* знову ототожнився з реґулярним рефлексом *ě*, а тому саме в сучасній українській мові він не відрізняється від інших рефлексів *ě*[2]. Схематично це можна представити так:

після *j*: *j* + *ᵢė* > *j* + *ė* > *j* + *i*
після решти приголосних: C' + *ᵢė* > C' + *ė* > C' + *i*.

Однак у давньоукраїнському письмі буква **ѥ** позначала і *je*-, і *jė*-, тому в "надпоправних" написаннях буква **ѣ** часом могла відтворювати *je*, наприклад, в імені **Феодосѣви** дат. замість **Феодосиеви** (Києво-Печерський напис-ґрафіто XII ст.).

Написання йотованої букви **ѥ** замість йотованого ятя стало непотрібним після постання *ė* зі старого звука *ě* (не-йотованого), але певний час воно зберігалося за традицією. З фонетичного погляду воно було узасадненим у північноукраїнських діалектах, де наголошений *ě* перейшов у *ᵢe*.

Те саме стосується й позиції після голосного, наприклад, **от неѥ** (Арх. Єв. 1092), **из неѥ** (келих Володимира Давидовича 1151), **новыѥ** ак. мн. чол. роду (Добр. Єв. 1164), **первоѥ** ґен. одн. жін. роду, **с(вѧ)тоѥ** ґен. одн. жін. роду (Єв. Євс. 1283), **семоѥ** ґен. одн. жін. роду (Сл. Єфр. Сир. 1284), **ѥѥ** (і **ѥѣ** — Гр. 1359, Перемишль)[3].

---

[2] Окрім діалектів; пор. у Димері на північ від Києва суч. укр. *éхать, éжа* (але *íздить*).

[3] Після переходу *ě* в *i* застаріле написання **ѥ** на позначення *j* + *ě* стало особливо недоречним. Але його, вочевидь, деякі писарі вважали за вишуканіше, пишучи **ѥ** замість

Поглинення першого складника дифтонга $_{i}e$ мало місце також — принаймні в частині говірок — після сильно пом'якшеного *n* у слові *gněvъ*: написання **гнкв҃ъ ~ гн'евъ** і, як їх виродження, **гневъ** можна подибати в Ізб. 1073, Златостр. XII ст. і деінде; пор. також **нынк** в Добр. Єв. 1164.

4. ЗВУЧАННЯ ě: ПОМІШАННЯ ě ТА e

Впродовж усього давньоукраїнського періоду буква **ѣ** писалася напрочуд поправно. Це показує, що вона позначала фонему, чітко відмінну від інших. Однак є й приклади заступлення її буквою **є**, що з них деякі мають характер досить реґулярний, а інші — радше випадковий.

Релевантними для реконструкції якості звучання *ě* є три типи відносно систематично здійснюваної заміни **ѣ** на **є**, що їх можна назвати правописними інноваціями. Здебільшого з **є** пишеться **цѣсарь**, де первісно був звук *ě* (пор. ст. ц. сл. **цѣсарь**, чес. *císař*), — наприклад, в Ізб. 1073, Ізб. 1076, Панд. XI ст., Іп. сказ. 1212 тощо. Це слово прийшло з церковнослов'янської мови, й переписувачі погано знали його повну писану форму, бо зазвичай по-церковнослов'янському воно писалося скорочено, під титлом, тобто **ц҃сарь**. У болгарській вимові цього слова, як вони могли її чути, реалізацією *ě* був відкритий звук типу *æ*, характерний для тогочасної болгарської мови. Цю вимову українські писарі не могли засоціювати зі своїм рідним *ě*, вона більше нагадувала їм *e*. Тому цей звук сприймався як *e* й писався **є** (Шахматов, Мошинський). Таким робом у непрямий спосіб доводиться звучання *ě* як *ė* в давньоукраїнській мові.

Те саме стосується — з певними відмінностями — й відтворення церковнослов'янських сполук *CrěC*- (тип **дрѣво**). Лише в найдавніших пам'ятках цього церковнослов'янського написання дотримувано. Далі воно було потроху витіснене написанням типу **дрєво**, яке, власне кажучи, не було ні церковнослов'янським, ані місцевим. Але знов-таки для вух тогочасних писарів написання **є** більш адекватно відтворювало відкритий болгарський *ě* в порівнянні з **ѣ**. Менш реґулярно буква **є** вживалася замість **ѣ** при відтворенні ц. сл. *CléC*, але й таке трапляється в Арх. Єв. 1092, Мст. Єв. 1117, Усп. зб. XII ст. та ін.

Третій випадок стосується закінчень дат. і лок. одн. зворотного займенника та займенника 2 ос. одн. Місцева форма була ***sobě***, ***tobě***, церковнослов'янська — ***sebě***, ***tebě***. Типове написання церковнослов'янських форм уже невдовзі почало, однак, усталюватися у вигляді **себє**, **тебє**.

вимовлюваної сполуки *ji*. Цим започатковано зманірений правопис, що застосовується в деяких грамотах: **кꙋ҃ъ** ґен., **кмъ** дат., **своkмь** інстр. одн., **твоkми** інстр. мн. тощо (Перемишль, 1366–1391; Львів, 1370), **своkми** інстр. мн. (Перемишль, 1378), також **kмь** дат. мн. у Молд. гр. 1393. Таке написання в жодному разі не слід брати буквально.

Тут, як і в попередніх випадках, формі, відомій у її болгарській вимові, ліпше пасувала буква є, ніж ѣ, бо ця остання вимовлялася тоді місцевою людністю як *ė*. Наявність прикладів — від Ізб. 1073 до Луц. Єв. XIV ст., включно з Усп. зб. XII ст., Єв. Євс. 1283, Hank. XIII ст., Хіл. XIII ст., Город. Єв. XIII ст., Панд. 1307, Лавриш. Єв. 1329 та ін. Проте ця заміна, слід підкреслити, ніколи не поширювалася на питому форму ***sobě***, ***tobě***. Наприклад, в Арх. Єв. 1092 **себе** дат. ужито 29 разів, **себѣ** 21 раз, але **собѣ** тільки в такому варіанті; в Hank. XIII ст. (**к**) **тебе** — 21 раз, але тільки **тобѣ** тощо.

Заміну ц. сл. ѣ на є можна добачити в кількох поодиноких словах, де таке написання, щоправда, було менш поширене: **обрете** 'знайшов' 3 ос. аор. (Усп. зб. XII ст.), іменники жін. роду з суфіксом ***-tělь*** (**обитель** ~ **обитѣль** — Ізб. 1073, Арх. Єв. 1092), заперечні форми теп. часу дієслова **быти** (**неси** 2 ос. одн. Арх. Єв. 1092, **несте** 2 ос. мн. Єв. Гал. 1144); з другого боку, вживання ѣ замість є в словах **дрѣвле** 'давніше' (Гр. Бог. XI ст., Арх. Єв. 1092, Кир. Єрус. XI ст. та ін.) і **срѣбро** (Ізб. 1073, Усп. зб. XII ст. та ін.) — то надпоправні церковнослов'янізми.

У дієсловах та віддієслівних іменниках етимологічно неправильне вживання є чи ѣ відображає скорочення чергувань цих голосних (первісно: ***e*** в док. виді, ***ě*** в недок. виді). Сюди можна віднести приклади написання є в **-метати** від ***mesti*** (**отъметати** Ізб. 1073, **метакте** Арх. Єв. 1092 проти **отъмѣщю** Ізб. 1076; **погребати** ~ **погрѣбати** Студ. XII ст.; **колебля ся** Іп. сказ. 1212), у слові **прилѣжьно** 'ретельно' (Арх. Єв. 1092, Панд. XI ст., Усп. зб. XII ст., Златостр. XII ст.) та ін. Часом трапляється теж легке помішання суфіксів ***-enije*** ~ ***ěnije*** у віддієслівних іменниках: **оутрьпению** 'затерпненню' (Гр. Бог. XI ст.) етимологічно мусило б закінчуватися на ***-ěniju***, бо ***tьrpěti***. Ці хитання були спричинені співгрою дієслівних основ на ***-ě(ti)*** в інфінітиві й аористі та пасивних дієприкметників на ***-enyj***.

Якщо виключити помилки на письмі упереджувального (**бѣсѣда** Арх. Єв. 1092, **рьцете** 'скажіть' Кир. Єрус. XI ст., **отбегнеши** 2 ос. одн. Златостр. XII ст., **севера** 'півночі' ґен. одн. Жит. Сави XIII ст.) та інерційного (**печенегомъ** дат. мн. Усп. зб. XII ст.) характеру, залишаються нечисленні поодинокі відхилення, як-от: **вероуж** (Ізб. 1073), **целованиє** (Ізб. 1076), **о таинє** (Арх. Єв. 1092), **светъ** (Добр. Єв. 1164), **бесове**, **лепо** (Усп. зб. XII ст.), **надѣжею**, **течѣши** (Hank. XIII ст.). Загальна кількість їх мізерна (трохи вища концентрація написань із є спостерігається в Усп. зб. XII ст. і Хіл. XIII ст.). Монети князя Володимира (до 1015 р.) виявляють хитання між **на столѣ** та **на столе**, але текст на них позначений сильним церковнослов'янським впливом. Трохи більше таких збивань на є є лише в Соф. написах: **лета** 'роки', **неделѣ** 'тижня' (1078), **грехы**, **делы** 'трудами' (XII ст.), **грешныи** (XIII ст.). Однак ***grěxъ*** і ***nedělja*** — це часто вживані в церковній практиці слова, що вимагали відкритої вимови ***ě*** [4]; поза тим, слід пам'я-

[4] Пор. **съгрешеникмь** Златостр. XII ст., **прегрешени** Hank. XIII ст., **понеделникъ** Усп. зб. XII ст. Обидва слова вживаються з є й за середньоукраїнської доби, коли вже ***ě*** безперечно вимовляли як ***i***.

тати, що ґрафіті в головному столичному храмі не конче мусили всі бути зроблені місцевими людьми.

Щодо ном. мн. **телеса** та споріднених явищ — див. 7.3.

5. ЗВУЧАННЯ *ě*: ПОМІШАННЯ *ě* ТА *i*

Нечасті спорадичні випадки помішання *ě* та *i* в найдавніших пам'ятках не дають певного матеріалу щодо звучання цього голосного як [i] на початку історичного періоду. Йдеться про такі факти:

1) упереджувальні та інерційні описки: **въразоумииник** 'напоумлення', **ниции** 'деякі', **исцили** 'зціли' (Ізб. 1073); **двѣ ризи, вѣдѣвъ, прѣобрѣтохъ** 'придбав' 1 ос. одн. аор. (Арх. Єв. 1092); **никии** 'деякий', **назарѧнѣнѣ** лок. одн. (Добр. Єв. 1164) та ін.;

2) морфологічне водностайнення м'якої та твердої відмін, а також форм із *ě* та *i* в імп.: **въ вѣри, на Кѵпри** 'на Кипрі' (Ізб. 1073); **мнозѣ** 'багато хто' ном. мн. (Арх. Єв. 1092); **въ попели** (Єв. Гал. 1144); **ищѣте** 'шукайте' (Добр. Єв. 1164); **съвѧжѣте** 'зв'яжіть' (Тип. 7, XII ст.) та ін.

Якщо ці випадки виключити, залишиться зовсім небагато: **въ мироу** 'поміркованo' (Ізб. 1076), **ѵдобиѥ** 'зручніше' (Арх. Єв. 1092), замість **мѣроу, ѵдобѣѥ**. Написання з буквою ѣ у слові **съвѣдитѣль** (Тип. 7, XII ст.) ґрунтується на корені *věd-* 'знати', а не на корені *vid-* 'бачити'. Див. 32.2.

Можна, отже, певно стверджувати, що *ě* наприкінці протоукраїнського періоду не вимовлювано як [i]. Про його перехід в *i* наприкінці давньоукраїнської доби — див. 32.2.

6. ЗВУЧАННЯ *ě*: ЗАПОЗИЧЕНІ СЛОВА

Розгляд давньоукраїнських писемних пам'яток показав, що голосний *ě*, окрім як у особливих умовах, не змішувано ні з *e*, ні з *i*, — тобто він являв собою повновартісну фонему. Деякі факти непрямо свідчать, що звучав він як [$_{i}$e], а згодом як [ė]. Прямі докази цього надає матеріал тогочасних запозичень.

Типовим відтворенням складника *-sten* (< *stein*) із закритим *ė*, часто вживаного в давньошведських іменах, є форма **-стѣнъ**, наприклад, топонім **Искоростѣнь** (Іп. літоп. 946), антропоніми **Прастѣнъ, Фѵрьстѣнъ** (Іп. літоп. 944) та ін. Угорське ім'я *Béla* та слово *herceg* 'князь' пишуться в Іп. літоп. з ѣ на відтворення угорського закритого *e*: **Бѣла** (1229 тощо), **гѣрцикъ** (1235; але пізніше — 1254 — **герцик-**); з другого боку, угорський звук *i* не відтворюється за допомогою ѣ: антропоніми **Филѧ, Тибрець**

(Іп. літоп. 1217, 1268; пор. уг. *Fila, Tiburc ~ Tiborc*) та ін. Якщо уг. *szégye* 'рибальське знаряддя', *széna* 'сіно' запозичені з протоукр. ***sěʒa, sěno**, вони теж свідчать, що *ě* = [ė]. Навіть у пізніші часи, в XIV–XV ст., польський закритий звук ***e*** передається за допомогою **ѣ**: імена **Бѣнко** (Гр. 1399, Львів; але **Бєнко** — Гр. 1398, Коломия), **Алжбѣта** (Гр. 1404, Перемишль) — пор. ст. пол. *Benko, Alžbieta.* Ім'я **Гѣрьборть** (Іп. літоп. 1254) з нім. *Herbert* імовірно теж було адаптоване за посередництвом польської мови, як це напевне сталося зі словами **подканслѣрего** ґен. одн. (Гр. 1415, Перемишль) і **керьлѣшь** 'церковний спів' (Іп. літоп. 1249); пор. ст. пол. *kierlesz* 'Kyrie elejson' ('Помилуй нас, Господи'). У сигітській грамоті, писаній 1404 р., **ѣ** відтворює румунський закритий звук ***e***: **оу Сигѣтоу** (рум. *Sighet*).

На тлі цього доволі послідовного й промовистого фактажу випадки вживання **ѣ** в запозиченнях із грецької мови, коли тільки вони не засвідчені в староцерковнослов'янській, слід уважати за ознаку їх вимови з закритим ***ė*** самими греками, наприклад, **фѣврарі** 'лютий' (Соф. напис 1054), **Єфрѣмъ** (Іп. літоп. 1124), **Ієфрѣмъ** (Hank. сер. XIV ст.); також **Ѡфрѣма** ґен. — Іп. літоп. 1177), **Артѣмѣи** (Іп. літоп. 1241) — гр. *φεβρουάρις, Ἐφραίμ, Ἀρτέμιος.* Буква **ѣ** в **(на) лимѣни** '(на) лимані' (Георг. Ам. XII ст.), що походить із гр. *λιμήν* 'гавань', має свідчити, що це слово прийшло або до зміни гр. ***ē*** на ***i*** (вона звичайно вважається за доконану до II ст., але грецькі діалекти Причорномор'я були в цьому плані консервативніші), або за посередництвом якоїсь незнаної мови (імовірно — тюркської групи), поширеної на північному узбережжі Чорного моря.

7. ГЕОГРАФІЧНІ МЕЖІ, УМОВИ ТА ХРОНОЛОГІЯ

Нині жодна з суміжних слов'янських мов не має таких самих рефлексів ***ě***, як українська: російська та білоруська (середньо- та північнобілоруські говірки) мають ***'e*** (рос. *бéлый*, білор. *бéлы*), польська — ***'a*** перед твердими зубними та ***'e*** в інших позиціях (*biały* проти *bielić*), східнословацькі говірки продовжують ***ě*** як ***e*** й ***ě̄*** як ***i*** (*bili* проти *bl'edi* 'блідий'), східноболгарські говірки мають ***'a*** перед складом із голосним непереднього ряду та ***æ*** в інших позиціях (***b'al*** проти ***bæli*** ном. мн. чол. роду). Однак у російській і білоруській мовах звук ***e***, посталий з ***ě***, не бере участі в переході ***'e >'o***, що свідчить про його якісну відмінність від ***e*** іншого походження на час здійснення цієї звукозміни. Найімовірніше він вимовлявся як ***'æ***. Спокушає перспектива узагальненого представлення лінії розвитку ***ě*** в усіх цих мовах у такий спосіб:

$_e\bar{a} > {}_e a >$ ***'ȧ > 'æ > 'e > 'ė*** (і згодом укр. і до певної міри сх. словац. ***'ė > 'i***).
1 2 3 4 5 6 7

Тоді виходило б, що польська мова та східноболгарські говірки зупинилися в розвитку на стадіях 3 і 5 (із дальшим переходом ***ȧ*** > ***a***) та 3 і 4 відповідно; східнословацькі говірки — на стадіях 5 і 7[5]; давньоросійська та давньобілоруська мова (середньо- та північнобілоруські говірки) — на стадії 4 (сучасні російська та білоруська — на стадії 5). У давньоукраїнській мові це була стадія 6 (у сучасній українській — стадія 7). Таким чином, усе це виглядало б як той самий у ґрунті речі процес, але з різною швидкістю перебігу. Українська мова тоді відзначалася б найшвидшим і найпослідовнішим просуненням ***ě*** до переднього ряду.

Однак не можна поминути й поважного арґументу проти такої інтерпретації, а саме тієї обставини, що на стадії 5 рефлекс ***ě*** мусив би був злитися з ***e***. Це було б поклало край незалежному розвиткові ***ě***, що явно суперечить фактам української мови: на відміну від ***ě***, звук ***e*** в ній не перейшов у ***i*** — пор. *білий* проти *берý*. Вагу цього заперечення можна зменшити, припустивши, що на стадії 5 чи навіть 4 приголосні пом'якшувалися перед ***e***, посталим з ***ě***, й не пом'якшувалися перед ***e*** іншого походження (див. 11.5). Ба більше: сáме м'якість попереднього приголосного могла була б сприяти дальшому закриттю та просуненню вперед ***e***, посталого з ***ě***. Проте на той час іще зберігалися м'які ***l'*** і ***n'*** (< ***lj***, ***nj***) перед ***e***; пом'якшувалися також і середньопіднебінні та ***c***, нехай без набуття фонемного статусу, — а все ж звук ***e*** після цих приголосних не злився з ***ě***. Поза тим, треба знайти пояснення для дифтонга ***ie*** як найтиповішого рефлекса наголошеного ***ě*** в північноукраїнських і південнобілоруських говірках, а також для слідів стадії ***ie*** в давньоукраїнських пам'ятках, про які йшлося вище (13.3).

Зважаючи на ці факти, приваблива теорія спільного розвитку ***ě*** в усіх згаданих мовах мусить бути відкинута; натомість для української мови вибудовується відмінна лінія еволюції, що йде шляхом дифтонгізації:

$$ {}_{e}\bar{a} > {}_{e}a > {}_{i}e > {}_{i}\dot{e} > \dot{e} $$

1 2 3 4 5

У цьому контексті набуває вагомості та обставина, що дані про стадію ***ie*** віднаходяться в давньоукраїнських пам'ятках не лише київського та волинського, але й галицького походження, бо за історичних часів у Галичині рефлекс ***ě*** має лише монофтонгічний характер, виступаючи як ***i***. Таким чином, можна припустити, що накреслена вище лінія еволюції (стадії 1–4) була притаманна всім українським діалектам.

У підсумку можна ствердити, що в усіх протоукраїнських діалектах з ***ě*** розвинувся дифтонг ***ie***, який зберігся (під наголосом) на Поліссі, але перейшов у ***'ė*** в південно-західному наріччі й імовірно також

---

[5] У випадку східнословацьких говірок треба рахуватися з тривалішим збереженням довготи.

на Київщині. Жодна з-поміж суміжних слов’янських мов (чи діалектів) не мала аналогічного розвитку (східнословацькі діалекти ймовірно пройшли через цю стадію, але щойно пізніше й тільки у складах із довгим голосним, тобто цілком самостійно). Єдина спільна риса всіх цих процесів — це загальна спрямованість на поступове звуження й просунення вперед ***ě***, хоча в описану добу російська та білоруська мови (середньо- та північнобілоруські говірки) зупинилися на стадії ***’æ***, а польська та болгарська (східноболгарські говірки) — на стадії ***’е*** (як правило, перед складами з голосним переднього ряду).

Поступове закриття й просунення ***ě*** вперед було наслідком впливу сусідніх пом’якшених приголосних, що його, мабуть, започаткувало поглинення попереднім приголосним першого складника голосного $_{e}$***a*** після його дифтонгізації. У болгарській мові (східноболгарські говірки) і частково в польській такому просуненню сприяла також м’якість наступного приголосного, тимчасом як у протоукраїнських діалектах (і так само в проторосійських і протобілоруських) головний чинник становила сама лише м’якість попереднього приголосного. Відосібнення ***ě*** в системі фонем після зникнення опозиції з його коротким аналогом $_{e}$***ă*** створило передумови для просунення вперед. В основній масі протоукраїнських діалектів наприкінці доісторичного періоду спостерігалася така ситуація:

i		***y***		***и***
	ė			
	ь		***ъ***	
	е		***о***	
		а		

У поліських діалектах вона виглядала інакше:

	i		***y***		***и***
		ь		***ъ***	
ie +		***е***		***о***	
			а		

Спроби встановити зв’язок між деназалізацією ***ę***, що дала ***’а*** (або ***ä*** — Якобсон), та просуненням уперед ***ě***, чим би посилювався контраст між цими двома голосними, не мають під собою підстав. На багатьох слов’янських теренах рефлекси ***ě*** та ***ę*** були однакові: в ненаголошеній позиції (північноукраїнські, південнобілоруські говірки), у складах із коротким голосним (східнословацькі говірки), перед складом, що містить голосний переднього ряду (східноболгарські говірки), — причому в деяких зонах відбулося їх цілковите злиття (наприклад, у західноболгарських говірках, в екавських говірках сербсько-хорватської мови та ін.).

Хронологія переходу ***ě*** в ***ė*** в протоукраїнських діалектах, за винятком поліських, визначається, з одного боку, тим, що він міг відбу-

тися лише після пом'якшення приголосних перед *ě* (кінець X–початок XI ст.; див. 11.5), а з другого — його відображенням у пам'ятках середини XI ст. Ці обставини дають змогу датувати його першою половиною XI ст.

8. ПРОБЛЕМА ПРОТОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕХОДУ *ě* В *i* У ВИПАДКАХ ТИПУ *дитина*

*** У кількох українських словах на місці *ě* виступає рефлекс ***y***, що явно вказує на протоукр. ***i***; російська та подекуди й інші слов'янські мови в цих випадках також мають ***i***:

дити́на проти *ді́ти*; рос. *дитя́* : *де́ти*, білор. *дзіця́* : *дзе́ці* проти пол. *dziecię* як *dzieci*, словац. *dieťa* як *detisko*, болг. *дете́* як *дети́нски*;

сидиш : *сі́ти*; рос. *сиди́шь* : *сесть* проти білор. *сядзіш* як *се́сці*, пол. *siedzisz*, словац. *sedíš*, болг. *седи́ш* як *ся́даш*;

діал. (півн. укр.) *мизи́нець*, рос. *мизи́нец*, пол. діал. *miziniec*, словац. *mizivý* 'мізерний', болг. *мизи́нец* 'найменший син' проти укр. літ. *мізи́нець*, білор. *ме́зінец*, ст. пол. *miezynny* (*palec*);

діал. *мизги́р* 'тарантул', рос. *мизги́рь* 'павук' на основі ****mězg-***; пор. лит. *mezgù* 'зв'язую'.

Недавно запозичений з російської церковнослов'янізм *виті́я* в цьому контексті не становить інтересу. У рос. *вити́я* ***i*** також походить із *ě* (пор. рос. *отве́т* 'відповідь'), але з якимись українськими явищами тут немає жодного зв'язку.

Як можна побачити з наведеного переліку, українська літературна мова має лише два слова цього типу: *дити́на* та *сиді́ти*; але навіть вони характерні не для всіх говірок. Форми *діти́на* та *сіді́ти* (з місцевими фонетичними особливостями) поширені в наддністрянських, бойківських, гуцульських, лемківських (пор. Одрех. гр. 1574: **сѣдѣлѣ** мн. мин. часу) і закарпатських (пор. Ключ. 1695, Няґ. 1758: **дѣтина**) говірках. У давньоукраїнській мові обидва слова фігурують з *ě*, наприклад, у Син. Патер. XI ст. **сѣди** 2 ос. одн. імп., **сѣжю**; в Іп. літоп. **дѣтѧти** (946, 1287, хоча теж і **до дитиньца** 'до фортеці' 1261), **сѣдѣть** (1150), **сѣдѣ** (1113, пор. також 1160, 1173, 1188, 1190, 1196), у ранніх грамотах **сѣдѧть** (1386–1418, Перемишль), **сѣдѣли ~ сѣдили** (1412, 1414, 1421, Львів); і ця практика тривала аж до кінця середньоукраїнського періоду, наприклад, **дѣтѧ, сѣдить** (Чет. 1489), **седели** (Люстр. Брацлав 1552), **детина** (Люстр. Крем'янець 1552), **дѣтѧ̀, сѣдѣл** (Вол. Єв. 1571), **седѧ́чого** (Кл. Остр. 1599), **седѣти, детина** (Ів. Виш. 1600), **сѣжꙋ** (Уч. Єв. сер. XVII ст., Устріки), **сѣдитъ** (Транкв.-Ст. 1618), **седѣл** (Копист. 1621), **сѣжꙋ́** (Dictionarium 1649), **седѣти** (Полт. 1664), **сѣды́** (Вірші Кл. Зин. 1690) і навіть у XIX ст. *сѣдѣв* (Лозинський 1849).

За цими випадками не приховується жоден історичний процес загального характеру. Вони є наслідком випадкових уподібнень ненаголошеного *ě* або його рефлексу до наголошеного ***i*** в наступному складі, що мали місце в різні часи; і це є прояв двоскладової гармонії, яка

заторкувала одні слова в одних говірках і мовах і інші в інших, але так і не перетворилася на загальне правило (пор. численні випадки відхилень на кшталт *біжи́ш, ліпи́ти, зіни́ця* тощо) і поготів на спільну рису східнослов'янських мов (як суґерували Фортунатов, Булаховський та ін.)[6]. Пізніше — у рідкісних випадках — такий вторинний звук ***i*** (> ***y***) був перенесений у наголошені склади, як у слові *поси́діти*; пор. гуц. *осе́док* 'осада' та хитання у ВѢчн. пек. 1721: сидачи ~ седачи.

Стосовно слова *ви́вірка* з давн. укр. ***věver(icja)*** — див. 22.2.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Шахматов А. «Исследования в области русской фонетики». *РФВ* 29–30, 1893.
2. Кримський А. «Деякі непевні крітерії для діялєктольоґічної клясифікації старо-руських рукописів». *НЗб. Груш.*, сс. 133–153 (Передрук у вид.: Кримський А. *Твори* у 5-ти томах, 3. К., 1973).
3. Соболевский А. «Два личных имени». *РФВ* 63, 1910.
4. Марков А. «Заметки по русской диалектологии. I. Несколько данных для определения родины малорусского произношения звука *ѣ* как *i*». *РФВ* 76, 1916.
5. Дурново Н. «Русские рукописи XI и XII в. как памятники старославянского языка». *ЈФ*, 1926–1927, сс. 38–54.
6. Matthews W. K. «The phonetic value of *jat'* in old russian». *Slavistična revija* 3–4, 1950.
7. Kleiber B. «Искоростѣнь». *ScSl* 6, 1960.
8. Samilov M. «The treatment of the Common Slavic *ě in Ukrainian». *Annals* 8, 1960.
9. Samilov M. *The phoneme jat' in Slavic.* The Hague, 1960 (особливо сс. 24–32, 135–139).
10. Колесов В. «Изменение фонемы /ě/ в древнерусском языке». *Sl* 35, 1966.
11. Moszyński L. «Od czego zależał różnokierunkowy rozwój tzw. jat' w językach słowiańskich». *BPTJ* 25, 1967.
12. Moszyński L. «Staroruska oboczność *cesarь* ‖ *cěsarь*». *Zeszyty Naukowe* Uniwersytetu Gdańskiego (Seria Humanistyczna) 1, 1971.
13. Филин Ф. «К истории фонемы *ě* («ять») в восточнославянских языках». *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves.* Université Libre de Bruxelles 18, 1968.

[6] Зокрема, на прикладі рос. *дитя́* : *дети́на*, де ***i*** типово виступає не перед наголошеним ***i***, тоді як ***e*** < ***ě*** виступає саме в цій позиції, слід було б дослідити можливість індоєвропейського й праслов'янського чергування голосних ***oi*** : ***ei***.

14. ПЕРЕХІД (І) ВІД ПРОТОУКРАЇНСЬКОЇ ДО ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ

1. ХРОНОЛОГІЯ

Періодизація історії постання й розвитку звукової та фонемної систем української мови ґрунтується в цій книзі на цілковито зовнішньому чиннику — характері писемних свідчень. Зміни в їхньому характері не визначали фонологічного розвитку й не визначалися цим останнім. Проте вони мають чималу вагу для вченого, який мусить пристосовувати власну методику до матеріалу, що зазнає змін; засяг відомостей, що їх ми маємо для різних періодів, залежить від ґатунку самих наявних свідчень та від

способу їх використання. (Щодо спроби періодизації, побудованої на внутрішніх закономірностях фонологічної еволюції, — див. 62.1).

Одначе позамовну природу чинника, покладеного в підмурок такої періодизації, не варто переоцінювати. За змінами в характері пам'яток стоять зміни в типі літературної мови (якщо така є) й у ставленні людей до цієї мови, що спричиняються подіями суспільного життя й культурно-політичними реаліями. Усе це може й собі впливати (зазвичай, опосередковано) на саму природу мовної еволюції, наприклад, сприяючи діалектному дрібненню або національному об'єднанню, спричиняючи міґрації людності, полегшуючи або утруднюючи спілкування, активізуючи або вповільнюючи контакти з носіями іншої мови (мов) тощо. Отже, навіть фонологічний розвиток підлягає, врешті, впливові цих умов та чинників.

Перехід від доісторичної до давньоукраїнської доби уреальнюється внаслідок появи писемних текстів, а відтак і запровадження першої літературної мови. Це сталося наприкінці X ст., дарма що в Україні з тих часів не збереглося жодної пам'ятки. Найдавніший відомий текст (якщо не брати до уваги кількох незначних ґрафіті, що з'являються десь із 1042 р., а також монет, викарбуваних князем Володимиром після його навернення у християнство приблизно між 990 і 1015 рр., з їхнім рудиментарним текстом) датується наступним сторіччям — Ізб. 1073 [1]. Деякі недатовані пам'ятки (особливо Гр. Бог. XI ст.), якщо судити з їхнього правопису, передують йому в часі. Отже, історичний період у розвитку української мови починається, у ґрунті речі, з середини XI ст.

Колискою першої літературної мови в Україні був Київ з його церковними та політичними установами. Літературна мова не могла не зазнати докорінних змін із занепадом Києва, що намітився в середині XII ст. і вочевиднився в ході захоплення та зруйнування міста спочатку князем Андрієм Боголюбським (1169 р.), згодом половцями, що їх провадив князь-вигнанець Рюрик (1203 р.), і нарешті татарами під проводом хана Батия (1240 р.). Традиція писемної мови, однак, збереглася і навіть розквітла на коротший час (XII–XIII ст.) на Волині та в Галичині. Її остаточний занепад збігся в часі з недовгим пануванням угрів, а потім і триваліщим пануванням ляхів у Галичині внаслідок троїстих — польсько-угорсько-литовських — воєн у 1340–1387 рр., захоплення литовцями Києва (бл. 1362 р.), Поділля (бл. 1363 р.) і скасування ними в період з 1387 по 1393 р. майже всіх місцевих спадкових князівств. За кінцеву дату давньоукраїнського періоду, нехай дуже умовну, може правити 1387 р., коли почалося довготривале панування Польщі над Львовом і Галичем, а центр Волині Луцьк підпав під владу литовського правителя — князя Витовта. За цього підходу, давньоукраїнська доба тривала від трьох до чотирьох століть, як і протоукраїнська доба (від VII до XI ст.).

---

[1] Щодо найдавнішого датованого кириличного тексту (Остр. Єв. 1056–1057) — див. 14.5.

2. ГОЛОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ФОНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ ПІД ПРОТОУКРАЇНСЬКУ ДОБУ

Порівняння успадкованої від праслов'янської мови системи голосних (див. 2.2) з наслідками її розвитку під протоукраїнську добу (див. 13.7) засвідчує радикальне зменшення їхньої кількості. З 14 повноцінних голосних фонем, а також двох нефонологічних носових голосних і чотирьох "функціональних дифтонгів" типу $_{e}$***ar***, $_{o}$***al*** — укупі 20 голосних — ця система скоротилася до 9 одиниць. Це сталося внаслідок злиття ***ę*** з ***a***, ***ǫ*** з ***u*** та дедифтонгізації функціональних дифтонгів, але, передусім, унаслідок утрати фонологічних просодичних ознак часокількості та тону. Втрата складних голосних була ще однією характерною рисою цього процесу.

Рівнобіжно зі зменшенням кількості голосних звуків і голосних фонем склад приголосних зростав. На місці первинної системи з 15 приголосних (див. 2.3) наприкінці передісторичної епохи постає система з 31 або 30 приголосних, що мала три новопосталі ряди пом'якшених приголосних, середньопіднебінних та африкат, що навзаєм накладалися між собою:

p	***b***	***p'***	***b'***	***t***	***d***	***t'***	***d'***			***k***	***g***
						c'		***č'***	***ǯ'***		
(v)		***(v')***		***s***	***z***	***s'***	***z'***	***š'***	***ž'***	***x***	
m				***n***		***n'***					
				l		***l'***					
				r		***(r')***		***(j)***[2]			

Склад приголосних зріс так сильно внаслідок палаталізаційних процесів. У деяких випадках м'якшення не було фонологічним (***c'*** та середньопіднебінні), але частіше все-таки виникала опозиція за м'якістю/твердістю.

Зберегли чинність і успадковані обмеження щодо складової структури: склади закінчувалися на голосний, являючи собою сполуки типу CC + V, CCC + V, але найчастіше — C+V. До винятків належали, з одного боку, склади, що закінчувалися на ***r*** або ***l*** (лише після ***ъ*** або ***ь***, як у **вълкъ**), а з другого — склади, що містили сам-один голосний звук (***o***-, ***u***- на початку слова: **осень**, **үнъ** 'юний'). Кількість скупчень приголосних дещо зменшилася через занепад ***t*** та ***d*** перед ***l*** у середині слова, але суттєвих змін у цьому зв'язку не відбулося.

Деякі звукозміни сприяли посиленню внутріскладової гармонії, що вимагала м'яких або пом'якшених приголосних перед голосними

---

[2] Коли йдеться про ***v*** та ***j***, їх узято в дужки з огляду на їхній напіввокалічний статус, натомість ***r'*** — з огляду на його ствердіння в деяких говірках.

переднього ряду й непом'якшених приголосних перед голосними непереднього ряду; до їх числа належать суцільне м'якшення приголосних перед ***ė*** (***ě***) та слабким ***ь*** й утрата ***j-*** перед ***o*** та ***u*** в початкових складах. Зародження двоскладової гармонії голосних спостерігалося в дистрибуції ***e*** та ***o*** в залежності (по говірках) від голосного в наступному складі (**пьшоно** проти **пьшеница**), у ході формування повноголосу й, можливо, у звуженні ***e*** та ***o*** перед складом зі слабким єром (див. 20.5).

Однак двоскладова гармонія ***e*** та ***o*** означала часткове порушення засади внутрískладової гармонії, згідно з якою звук ***o*** не міг стояти після м'яких та пом'якшених приголосних. Цей принцип був порушений в усіх континуантах праслов'янських приголосних перед ***j***, унаслідок чого пом'якшені приголосні почали також передувати голосним заднього ряду, а всі приголосні перед ***a*** < ***ę*** (**мѧсо**) зазнавали м'якшення. Це була відчутна проломина в системі внутрískладової гармонії, яка хоч і була надалі чинна, але не могла вже, як давніше, усувати порушення такого типу (як їх усувано, приміром, у процесі праслов'янського знеогублення (переходу в передній ряд) голосних заднього ряду після м'яких та пом'якшених приголосних, наприклад, ****morjo-*** > **морк**. У широкому розумінні цим була започаткована суперечність між двома тенденціями. Крім того, збереження фонологічно релевантного наголосу (за усунення часокількості та тону) суперечило законам, що визначали структуру складів та слів у пізньопраслов'янський період, — як їм суперечило, зрештою, вже й самé зростання кількості приголосних фонем при зменшенні набору голосних фонем.

Таким чином, звукозміни в протоукраїнських діалектах були внутрішньо суперечливими: почасти продовжуючи тенденції, властиві пізньопраслов'янському періодові, вони запроваджували водночас нові явища, зорієнтовані зовсім інакше. Тож зміни в давньоукраїнській мові, якими зведено нанівець принцип відкритості складів та внутрískладової гармонії, заповідалися ще у протоукраїнські часи, незважаючи на те, що задавнені тенденції (пізньо)праслов'янського походження тоді ще не перестали діяти.

3. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ЄДНОСТІ

Накопичення тенденцій (нашкіцованих у 5.7), що згодом стали характеристичними для української мови, вкупі з частковим збереженням пізньопраслов'янських тенденцій у внутрішньому розвитку протоукраїнських говірок, супроводжувалося поступовим формуванням специфічних діалектних об'єднань, що склали в майбутньому сукупність українських діалектів. Ступінь незалежності кожної звукозміни, що заторкнула протоукраїнські

діалекти, щоразу зазначався у кожному попередньому розділові. Усе це можна стисло підсумувати, з певними спрощеннями, у вигляді такої таблиці:

Звукозміна (або ознака) у протоукраїнських діалектах		Спільність або брак спільності з діалектами				
		прото-рос.	прото-білор.	прото-пол.	прото (сх.) словац.	прото (сх.) болг.
1	***kv* > *kv/cv***	±[3]	+	–	–	±
2	***x* > *s***	+	+	–	±	+
3	***sk*** перед голосними переднього ряду	–	–	–	–	–
4	***tj*, *dj* > *č*, *ǯ/ž***	±	±	–	–	–
5	Губний +***j*** > губний + ***l'***	+	+	(+)[4]	(+)	(+)
6	Огублена реалізація ***ъ***	+	+	–	–	–
7	Збереження ***ĭ*** та ***ŭ* > *ў*, +*j***	–	+	+	+	+
8	***tl*, *dl* > *l***	+	+	–	–	+
9	***ū* > *y***	+	+	+	+	+
10	$_{o}$***ă* > *ŏ*, *ā***	±	±	+	+	+
11	$_{o}$***ar***C-, $_{o}$***al***C- > ***ro***C-/***ra***C-, ***lo***C-/***la***C-	+	+	+	±	–
12	C$_{o}$***ar***C, C$_{o}$***al***C, C$_{e}$***ar***C > C***oro***C, C***olo***C, C***ere***C	+	+	–	–	–
13	C$_{e}$***al***C > C***olo***C	+	+	–	–	–
14	Утрата часокількості та тону	+	+	–	–	+?
15	***ę*, *ǫ* > *'a/e*, *u***	±	±	–	±	–
16	***e* ~ *o*** після середньо-піднебінних та ***j***	±	±	±	–	–
17	***ju-* > *u-***	+	+	–	–	–
18	***jo-* > *o-***	+	+	–	–	–
19	C + ***ě*** > C' + ***ě***	+	+	+	+	±
20	C + (слабкий) ***ь*** > C' + ***ь***	+	+	+	+	±
21	C + ***e***	–	–	–	–	±
22	***r'* > *r***	±	±	–	–	±
23	***ě* > *ie* > *ie/ė***	–	–	–	–	–

[3] ± показує, що відповідну зміну поділяла частина українських діалектів або що вона поділялася лише частково, наприклад, білоруська мова, як і українська, знає перехід ***kv*** у ***cv***, але на противагу українській, не має жодних випадків збереження ***kv***. У підрахунках такі випадки беруться за "1,5".

[4] (+) позначає зміну, що її поділяно з українською мовою, але згодом усунено в певній мові в дуже ранні часи (доісторичні або на самому початку історичної доби). Такі випадки рахуються як "1".

З наведених 23 змін, або ознак, тільки дві є наявні виключно в протоукраїнських діалектах. З цих двох одна (***sk*** перед голосними переднього ряду) характеризувала київсько-поліську групу протоукраїнських діалектів, а друга (***ě***) датується найпізнішим часом. Решта ознак є спільні з деякими суміжними слов'янськими (прото)мовами, хоча жодна, за винятком $\bar{u}_1 > y$, не є спільна з усіма одразу[5]. Ближче за всі мови до протоукраїнської стоїть протобілоруська (17,5 з 23), а далі таким порядком: російська (15,5), болгарська (9,5) та польська зі словацькою (по 7,5 кожна). Українську мову єдиним цілим на цій історичній стадії робила не кількість унікальних змін, але їх своєрідне сполучення. Оскільки спільні зміни були, принаймні почасти, започатковані на спільному (праслов'янському) ґрунті, відцентрові сили виявлялися у своєрідності їхнього співіснування. Не меншу вагу має майже повна відсутність цілком тотожних ізоглос. Виняток становлять лише ізоглоси 12, 13 та 17, що об'єднують протоукраїнські діалекти з проторосійськими й протобілоруськими, та ізоглоси 19 і 20, що об'єднують протоукраїнські діалекти з усіма суміжними слов'янськими, але перетинають протоболгарську зону. Це перетинання ізоглос надзвичайно типове для доби розпаду праслов'янської єдности з її нестабільністю та формуванням нових мовних меж.

У цьому зв'язку слід зазначити, що сила ізоглос протоукраїнської епохи поділила український терен. Можна припустити існування на той час численних діалектів. Початковий Київський літопис перелічує або згадує слов'янські племена, з яких частково або повністю могли жити в Україні такі: сіверяни довкруж Чернігова, поляни довкола Києва, уличі (з тиверцями) з самого початку між нижніми бігами Дніпра та Дунаю, дуліби (або бужани) на Волині, деревляни між Горинню та Дніпром на південь від Прип'яті, вірогідно білі хорвати в карпатському реґіоні та, можливо, дещиця дреговичів у верхо- і середньоріччі Прип'яті. Теоретично можна припустити, що кожне плем'я мало свої діалектні особливості. Утім, для сучасного дослідника вони так чи так є втрачені[6]. На сьогодні ще простежується, до того ж досить чітко, розподіл між двома основними реґіонами: Поліссям (північ) та Галичиною (південь і південний захід). Київ увіходить загалом до поліської діалектної зони, як і Волинь, — за єдиним винятком зміни "південного" типу ***ě*** > ***ė*** (див. 13.7), що нею охоплено, здається, й Київ. Поділля, ймовірно, тяжіло до Галичини, однак це можна виснувати радше з огляду на пізніший стан тамтешніх говірок

---

[5] Є й інші нововведення останнього типу, але вони не внесені до таблиці через те, що сталися після праслов'янської доби, хоч і були спільнослов'янські.

[6] Хіба що за винятком теперішніх середньополіських говірок (між Дніпром та Горинню), які можуть бути продовженням племінного діалекту деревлян, зважаючи на те, що цю територію найменше зачепили пізніші міґрації людности.

* Географічні назви подаються, як правило, в їх сучасній формі; міста позначено для загальної орієнтації, незалежно від часу їхнього заснування.

(зумовлений, можливо, подальшими міґраціями людності). Судячи з усього, Полісся характеризувалося збереженням ***kv*** перед $\check{e}_2$, наявністю ***sk*** перед голосними переднього ряду, зміною ***ǯ*** на ***ž***, а також ***ę*** на ***e*** в ненаголошених складах і ${}_{e}a$ на ***o*** перед складами з голосними заднього ряду, збереженням ${}_{i}e$ як рефлексу ***ě***, тимчасом як Галичина не знала цих змін, окрім $\check{e} > {}_{i}e$ з подальшою монофтонгізацією, датованою ще доісторичними часами, що в її висліді постав голосний ***ė***.

Безсумнівно, київсько-поліська та галицько-подільська діалектні групи почали формуватися ще за доісторичної доби; однак тепер уже годі з'ясувати, чи це сталося внаслідок усунення (поглинення) племінних діалектних відмінностей, чи внаслідок їх недопущення від початку. В усякому разі, дві реконструйовані діалектні групи зазнали чимало спільних процесів, хоча немає жодних підстав говорити про втрату ними власної тотожності.

Племінне підґрунтя київсько-поліських діалектів очевидне: сіверяни та деревляни утворювали осердя групи; поляни, дуліби й, можливо (марґінально), дреговичі — її периферію. Ситуація з галицько-подільською групою менш очевидна. Нічого, крім досить сумнівної назви, не відомо про білих хорватів. З другого боку, хоча уличі вважаються дуже великим плем'ям, по них немає жодного сліду в місцях їхнього розселення за історичної доби, окрім хіба що кількох поодиноких топонімів між гирлами Дністра й Дунаю. На цих теренах панували тюркомовні кочові племена. Заведено твердити, що під тиском цих кочовиків основний загал уличів рушив на північний захід уздовж Богу та Дністра (Шахматов, Зілинський). Якщо пристати на цю думку, то подільські та галицькі говірки сягають своїм корінням мови уличів, а первинне діалектне розмежування було не між північчю та південним заходом, але між північчю та півднем, племенами, що заселяли землі на південь від Прип'яті й у пониззі Десни, та уличами. Менш переконливе є інше припущення, а саме, що уличі не дійшли до кінця у своєму переміщенні вздовж Карпат і їхня мова продовжується нині лише в гуцульських говірках, тимчасом як інші карпатські діалекти сформувалися на основі говірок білих хорватів.

Особливий випадок становить Закарпаття. Заселення в X ст. деякими протоукраїнськими племенами, що зазнавали тиску з боку печенігів, південних схилів Карпат (сьогоднішньої Закарпатської обл. [7]), а можливо й земель, розташованих трохи далі на захід і на південь (за Шахматовим, уличі дісталися аж Семигороду), — то є тільки припущення, але аж ніяк не доведений факт. У найдавніших угорських пам'ятках із цієї місцевості трапляються слов'янські географічні назви, хоча переконливих

---

[7] Згідно із сучасною класифікацією діалектів, мова йде про середньозакарпатські говірки. Наявність гуцульських говірок на сході області, як і лемківських на заході, є, певна річ, наслідком значно пізнішого осадництва (див. 62.5 та 3).

протоукраїнських рис у цих записах не виявлено. Щоправда, співвідношення між уг. *Munkács*, *Ungvár*, *Lonka* та укр. *Мукáчево*, *Ýжгород*, *Луг* (на схід від Сигота) свідчить, що тут повинні були мешкати слов'яни, й у такому разі цими слов'янами могли бути протоукраїнці (в період до деназалізації носових голосних, тобто до середини X ст.). Друга хвиля українських поселенців, зігнаних половцями зі своїх місць у середині XI ст., принесла сюди географічні назви з компонентом *рус-* (*Orosz-*, *Ruthenus* тощо), рясно представлені в пізніших угорських пам'ятках (з 1214 р.[8]) та в топонімах. Цей компонент відрізняв нових поселенців і їхні осади від давніших мешканців (Нідерле), які були прийшли сюди до того, як ця назва поширилася за межами первинних місць розселення полян[9].

Щоправда, прихід цілої хвилі протоукраїнських поселенців на Закарпаття в X ст. викликає певні сумніви. Контакти через Карпати напевне могли бути лише незначними. Попри це, звукозміни, що сталися в межичассі на північ і на схід від Карпат, віднаходяться в історичні часи також і на Закарпатті — і чи не єдиний виняток тут становить збереження голосного ***ω*** (який не перейшов в ***у***), якщо цей ***ω*** відбиває архаїчну стадію в зміні $\bar{u}_1 > y$ (див. 5.2). Отже, припускаючи появу першої хвилі протоукраїнських переселенців у Центральному Закарпатті в X ст., слід також погодитися з тим, що ця місцевість прийняла усі фонологічні інновації внаслідок другої хвилі переселення з-поза гір у середині XI ст., після остаточної втрати степових земель.

Друга велика міґрація людності з Наддніпрянщини, зокрема й із Києва, припадає на історичну добу, бувши спричинена розореннями міста та країни в ході половецьких наїздів, міжусобиць і насамкінець татарської навали 1240 р. Якщо освічена частина суспільства міґрувала на північний схід, на російські землі, то простолюд здебільшого шукав пристановища та захисту в лісових та гірських районах, розташованих на північ, північний захід та захід від середнього Подніпров'я — краю, що потерпав найбільше. Ці міґрації, певна річ, мусили спричинити помішання діалектів, уодностайнення мови та поширення фонологічних інновацій з півдня на північ і зі сходу на захід; але через обмеженість свідчень практично неможливо зреконструювати в подробицях ці процеси. Тільки у випадку звукозміни $o < {}_e a$ можна пов'язати з міґрацією людності поширення цього звука ***о*** на захід, у ті говірки, що спочатку не знали цього переходу (див. 9.8). Наприкінці давньоукраїнської доби, завдяки відносному покращанню життєвих умов під литовською зверхністю, вочевидь, почав-

---

8 Раніші згадки про *Ruthenici*, розпорошені по середньовічних пам'ятках, починаючи від 1031 р., є сумнівні щодо їхнього значення та/або віднесеності.

9 Додатковим доказом на користь раннього поселення протоукраїнців на Закарпатті можна було б уважати наявність протетичного ***j-*** у місцевому слові *ярúч* 'їжак' (від рум. *arici*), який постав у пізньопраслов'янські часи; такий протетичний ***j-*** перед ***а*** в більшості діалектів не є типовим для пізніших періодів (Врабіє).

ся зворотний рух — заселення Київщини й суміжних земель, хоча розпал його припадає на пізніші — середньоукраїнські — часи.

Нарешті, заслуговує на згадку ще одна міґрація людності, що справила вплив — в історичному плані — на деякі українські говірки. На відміну від інших тогочасних переселень, ця міґрація була на значну міру свідомо зініційована галицькими та волинськими князями. У першій половині XIII ст., після приборкання ятвягів, балтського племені, що населяло землі, розташовані північніше від Прип'яті (Густ. літоп. про ятвягів у записі за 1281 р.: "**яко отселѣ прєсташа быти**"!), та успішних воєн із литовцями закладено нові міста на захоплених землях Холмщини, заселення яких заохочувалося князем Данилом Романовичем. Це спричинилося до постання в районі Берестейщини та Холмщини змішаного діалекту, з багатьма виразними південно-західними рисами, що вплинуло, вочевидь, на північно-західні говірки в цілому, зокрема й на підляські. Як наслідок, на відміну від середньополіських і більшості східнополіських говірок, західнополіські говірки не належать до "чистого" північноукраїнського типу (див. також 62.4).

Інші чинники подальшого зміцнення прото- й давньоукраїнської діалектної цілісності — це політичне об'єднання країни за князів Володимира, Ярослава, Володимира Мономаха та ін., а також єдність Церкви. Однак проникнення централізованої держави й навіть Церкви у приватне життя було радше поверхове, місцеві володарі зберігали права на свої князівства, а ступінь централізації навіть у часи найбільшого її розвою — зрештою, недовготривалого — був невисоким. Опріч цього, українські терени не відмежовувалися від білоруських та російських кордонами якихось поважних державних утворень. Отже, ці чинники відігравали хіба що другорядну роль в об'єднанні протоукраїнських діалектів і формуванні української мови як одного цілого.

Певне значення мали також контакти з рештою слов'янських земель. Найщільнішими були зносини між Києвом та Турово-Пинським князівством, яке з географічного погляду правило за міст між протоукраїнськими та протобілоруськими діалектами. Підтримувано також жваві політичні та культурні контакти з російськими землями (Новгород і пізніше Суздаль, Володимир, Рязань), хоча й без помітного обміну людьми. Паралельні процеси на кшталт однакової рефлексації (наголошених) носових голосних чи постання повноголосу (як, зрештою, і низка дрібніших) відбивають цю спільність, що її, втім, не можна брати за повну тотожність у фонологічному розвитку. Зносини з ляхами, обмежені й другорядні в доісторичні часи, стали тіснішими під давньоукраїнську добу, надто з такими прикордонними містами, як Червень, Белз і Перемишль, що неодноразово переходили з рук у руки, і поготів, коли вся Галичина підпала під зверхність Польщі. Однак у протоукраїнські часи не було жодних звукозмін, характерних лише для протоукраїнських та протополь-

ських діалектів, і з-поміж наявних збігів у фонетичній і фонологічній еволюції частина є випадкові, а частина охоплює значно більшу територію, що до її складу входили, серед інших, і ці дві мови. Зі словаками прямих зносин не було, за винятком хіба що Закарпаття — під кінець давньоукраїнської доби. Контакти з болгарами відбувалися на двох рівнях. З одного боку, вочевидь, існувало змішане протоукраїнсько-протоболгарське населення в Семигороді, який у XIII ст. межував із зоною болгарського впливу, а також, можливо, у пониззі Дунаю, звідки — наявність периферійних контактів між обома мовами. З другого боку, певний різновид болгарської мови використовувався як мова Церкви та літератури в цілій країні, де, мабуть, налічувалося й чимало болгарських священиків (див. 4), хоча на фонологічний розвиток говірної мови це ледве чи могло вплинути. Нарешті, якщо білі хорвати в Карпатах належали до племені, більша частина якого залишила цю місцевість і заснувала Хорватію на північному заході Балкан, то його рештки мусили бути поглинуті протоукраїнським осадництвом. У такому разі можна було б говорити про протохорватський субстрат у місцевих говірках. Однак це практично не має жодного значення, оскільки протохорвати мусили були залишити Карпати (якщо все це відповідає правді) щонайпізніше в VI–VII ст., а на той час не могло ще виробитися жодних або майже жодних власне хорватських ознак. Тож протохорватсько-протоукраїнські контакти могли зоставити по собі лише деякі антропологічні сліди, але аж ніяк не мовні.

З-поміж неслов'ян лише з уграми та особливо з тюркомовними племенами зносини могли бути довготривалими й відносно інтенсивними. Угри до того, як рушити в бік своєї теперішньої батьківщини в Середньому Подунав'ї та над Тисою (бл. 905 р.), де їхні контакти з українцями, обмежені районом Закарпаття, могли мати хіба що периферійний характер, були протягом певного часу в IX ст. південними сусідами протоукраїнських племен. Тут контакти могли бути глибшими. На жаль, тривалість перебування угрів у південноукраїнських степах не з'ясована й майже ніяких даних про це не існує. Скоріше за все, воно не перевершувало двох десятиріч. Із-поміж тюркомовних племен вирізняються хозари, які тримали під своїм пануванням у IX ст. протоукраїнські племена полян і сіверян, жваво торгувавши з рештою протоукраїнських племен, а після поразки від Русі (бл. 969 р.) частково осіли на українських землях, наприклад, у Чернігівському князівстві. Крім того, мають бути згадані печеніги (перше воєнне зіткнення з Руссю 915 р., останнє 1036 р.), половці та споріднені чи поглинені ними племена [10] (перше зіткнення з Руссю 1055 р.). Особливо щільні й багатобічні були взаємини з половцями: постійні сутич-

[10] Наприклад, **торки** (згадуються в 985–1116 рр.), **ковѹи** (1151–1184), **берендѣи** (кінець X–XII ст.) і **чьрни клобѹци**, які згадуються наприкінці XI ст. (можливо, родова назва всіх перелічених вище племен).

ки й руйнівні наїзди з обох боків не були перешкодою для жвавої торгівлі, воєнного союзництва, осадництва та винародовлення бранців, змішаних шлюбів в усіх суспільних верствах тощо. Обопільний вплив протоукраїнської людности та половців був глибоким, а двомовність набула, ймовірно, великого поширення. Половців розвіяла татарська навала 1234–1240 рр., що її наслідком було загарбання всієї України мало не на ціле століття. Хоча татари не оселялися на захоплених землях й осаджували тільки нечисленне намісництво, зносини з ними — ворожі чи дружні (друге рідше) — мали неабияку вагу, а відтак і двомовність знов-таки не була чимось винятковим.

На жаль, про мову половців і татарських завойовників є обмаль відомостей, а про мову (мови?) печенігів — практично жодних. Поза тим, як це ведеться при контактуванні між собою неспоріднених мов, коли навіть і розвиваються якісь спільні риси, то неможливо довести, що вони не є випадковими збігами. При цій конкретній нагоді зринає спокуса пов'язати з протоукраїнсько-угорсько-тюркськими контактами тенденцію до двоскладової гармонії в протоукраїнському слові у вигляді повноголосу, дистрибуції ***е*** та ***о*** в залежності від характеру голосного в наступному складі, а також пристосування ***е*** та ***о*** до слабкого єра в наступному складі. Утрата фонематичного статусу тону та часокількості в системі вокалізму також могла бути стимульована контактами з тюркськими мовами. Утім, якщо й існував унутрішній зв'язок між зазначеними протоукраїнськими та тюркськими фонологічними процесами, то не було тотожності в їхньому перебігу. Тюркська гармонія голосних визначається голосним у початковому складі й охоплює ціле слово (хоча спостерігаються й випадки двоскладової гармонії, як-от гармонія губних у туркменській мові); натомість у протоукраїнських діалектах гармонія голосних обмежувалася двома складами й мала зворотний напрямок (хіба що за винятком повноголосу). Коли говорити про часокількість голосних, то її втрата відбувалася в тюркських мовах якраз протягом VI–X ст., а отже це таки могла бути спільна зміна, а не просто вплив наявного в одній мові стану на розвиток другої.

4. ПИСЕМНА МОВА ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ ЯК СВІДЧЕННЯ ФОНОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Коли йдеться про доісторичну добу, головний матеріал дослідникові постачають українські діалекти та факти інших слов'янських мов, що досліджуються за допомогою порівняльного методу, а також аналіз запозичених українською мовою чужомовних слів. Щодо можливості використання текстів давньоукраїнської доби для реконструкції протоукраїнської мови — див. завваги в 14.7.

З розвитком письма й появою писемних пам'яток, починаючи з середини XI ст. і без значних перерв до кінця періоду, можна б гадати, що основне джерело відомостей відтепер становитимуть тексти, де буде відображено стан і розвиток фонетичної та фонематичної систем. Таке сподівання справджується, одначе, тільки частково — з огляду на специфіку літературної мови, на орфографічні традиції та на тогочасну правописну систему в цілому.

Літературну мову запроваджено в Україні вкупі з християнською культурою. Ця мова не була свідомо створена на певному національному ґрунті; йшлося про мову слов'янської християнської Церкви, а також культури й освіти, що їх несла з собою ця Церква. Староцерковнослов'янська, пізніше церковнослов'янська, мова призначалася для всіх слов'ян християнського віросповідання. Хоча первісне підґрунтя цієї мови було македонське, її створено — й допасовано — для вжитку моравами, згодом — болгарами та сербами. Якщо й припускалися якісь місцеві відхилення, то лише в її загальних рамцях; цих відхилень, зрештою, годі було уникнути, але це був наслідок чи то надмірного завзяття тубільних проповідників (у широкому розумінні цього слова), що прагнули якнайдієвіше впливати на свою паству, чи то невігластва частини мовців. Однак ніхто не мав заміру зазіхати на єдність літературної надмови, культивуючи лише місцевий варіант. Фактично церковнослов'янська мова прийшла на Україну в її болгарському різновиді. Моравська традиція на той час зійшла нанівець, а зв'язки з Македонією та Сербією були відносно слабкі. Про болгарських церковників в Україні майже нічого не відомо: літопис, як правило, замовчував їхню присутність; якщо й згадувалися чужоземні підвалини Руської Церкви, то престижніше було посилатися безпосередньо на Візантію. Проте в країні мусило-таки бути чимало болгарських священиків та дрібнішого духівництва, а також значна кількість привезених книг. Говорити про історію в умовному способі — марна річ, однак на той час дійсно-таки існували передумови поширення єдиного східного варіанту церковнослов'янської мови від Ладоґи до Преслава й Охриду з залежними від них землями. Утрата політичної незалежності Болгарією 972 р. та занепад македонської державності після 1018 р., за умов фактичного припинення культурного життя в цих країнах під візантійським пануванням, поклали край зв'язкам Русі з задунайськими теренами. Новозапроваджена літературна мова швидко опинилася в руках місцевого духівництва й новоспечених писарів. Не дивина, що вони поперва були приголомшені багатством, яке припало їм у спадок. Ніхто з них не мав бажання піднести власну говірку до рівня писемної мови, для всіх них церковна мова була священною. Але вони не могли впоратися з надміром правописних можливостей, наявних у церковнослов'янській мові [11], якщо

---

[11] Відмінності стосувалися нє тільки правописних можливостей, вони заторкували також морфологію, синтаксу та словництво. Проте в контексті цієї книги нас цікавлять ті ознаки мови, що мають безпосереднє відношення до фонології.

порівнювати її з їхньою рідною. Церковнослов'янська мова болгарської редакції передавала носові голосні й у багатьох текстах африкату *ʒ*, чужі київському або галицькому мовцеві. Низка спеціальних літер для грецьких звуків (*ф*, *θ*) або для наслідування грецьких правописних особливостей (ѡ, ѱ, ѯ, ѵ, н, і) мали рацію буття в практично двомовній Македонії та для двомовної, у цілому, інтелектуальної еліти в Болгарії, але аж ніяк не в умовах Русі. До того ж церковнослов'янська мова мала деякі особливості, що були або геть чужі для киян і галичан (сполуки приголосних *žd* і *št*, складотворчі сонанти *r* і *l*), або ж виступали у словах чи словоформах, непридатних, з тубільного погляду, для вияву таких рис (брак повноголосу там, де він мав бути; нерозрізнення, принаймні на письмі, первинних сполук типу С*ъr*С і С*rъ*С; вживання є замість ѣ у закінченнях м'якої відміни — ґен. одн. жін. роду, ном. мн. жін. роду, ак. чол. і жін. роду тощо).

У найдавніших пам'ятках, що дійшли до наших днів, можна помітити, до чого призводили ці особливості. Їхній ефект був двоїстий. Або переписувач, спантеличений цими начебто зайвими вишуканостями, безпорадно плутав їх із рефлексами власної говірної мови й утрачав контроль не лише над правописом, а й над самим змістом копійованого тексту (як наслідок, безладного, місцями часто незрозумілого, поки його не порівняти з грецьким першовзором), або ж він сліпо й по-рабському наслідував первопис, прозраджуючи свою рідну мову лише поодинокими похибками письма. Перший варіант цілком ясно представлений у Гр. Бог. XI ст., за ілюстрацію другого до певної міри може правити Ізб. 1073, де досить поправно відтворено жд і шт, нестягнені прикметникові форми на -аѥго, -оуоумоу, -ыихъ, -ѣємь, а також сполуки С*rě*С і (друга рука) сполуки С*rъ*С на місці тубільних сполук С*ъr*С. Усе це — типові ознаки початкового, досистемного періоду писемної культури.

Однак уже в Ізб. 1073 — за умови порушених зв'язків із Болгарією — чи не вперше знаходить вияв прагнення якось удосконалити громіздкий правопис запозиченої мови, передусім у тих морфологічних категоріях, де така потреба була найочевидніша (інстр. одн. чол./сер. роду на -ъмь проти ст. ц. сл. -омь, 3 ос. одн. і мн. на -ть або ∅ проти ст. ц. сл. -тъ), а також безвідносно до морфології, вживаючи юс малий (ѧ) у позиції після приголосного і ꙗ в позиції на початку складу, обидва зі звучанням (*j*)*a*. До цього типу пам'яток — щоразу з багатьма власними відмінностями — належать також Кир. Єрус. XI ст., Син. Патер. XI ст., Панд. XI ст. та ін.

Тенденція до вдосконалення письма тривала. В Ізб. 1076 обмежено вжиток юса великого (ѫ) і жд. Тільки в Гр. Бог. XI ст. і Панд. XI ст. відтворюється характерне для болгарської мови поплутання *ě* та (*j*)*a*; Ізб. 1073 також містить деякі сліди цього явища, але в пізніших пам'ятках його вже немає (за винятком коренів *ěd*-, *ěx*- і слова нынѣ). Арх. Єв. 1092, Мст. Єв. 1117 і частково Юр. Єв. 1128 виявляють схильність

до сполук типу С*ъr*С і *ž* замість С*rъ*С і *žd*. У Єв. Гал. 1144 зрезиґновано з ужитку **ѫ**, поширено використання **-ьѥ** замість **-иѥ** в іменниках сер. роду, а також сполук типу С*ъr*С, хоча розрізнення **ѧ** і **ꙗ**, як і перехід від сполук типу С*rě*С до сполук типу С*re*С чи від **жд** до **ж** у цій пам'ятці реалізується тільки принагідно й аж ніяк не систематично. Добр. Єв. 1164 вже не містить юса великого, а **ѧ** і **ꙗ** постійно розрізнюються в залежності від їх позиції в складі; тут-таки водностайнено на місцевий зразок закінчення відзайменникових прикметників, утворених від *tъ* і **jь* (**-ого**, **-омѹ**, **-ыхъ**, **-ымь** й т. ін.). Якщо у Хр. Ап. XII ст. ще переважають сполуки С*rě*С, то в Златостр. XII ст. вони трапляються тільки залишково[12]. У цілому, в середині XII ст. правопис і писемна мова, в основних своїх фонетичних і граматичних рисах, на півдні Русі були вже добре усталені й унормовані, наскільки це вможливлювали тогочасні умови й рівень освіченості. Деякі риси церковнослов'янського письма відкинуто (**ѫ**, С*rě*С, **жд**), інші частково або повністю пристосовано до місцевої вимови (написання С*ъr*С), решту підпорядковано досить довільним правилам уживання (**ѧ**, частково **щ** < *tj*, повноголос). Виґолекс. і Hank. XII/XIII ст., Іп. сказ. 1212, Єв. Євс. 1283 віддзеркалюють, зокрема, цей етап відносної систематизації, який настав після часів анархії та рабського копіювання церковнослов'янської мови болгарської редакції. Згодом з'явилися й інші місцеві зміни, як-от "новий ять" (див. 20.1).

Оцінюючи цю еволюцію, треба мати на увазі, що вона не була спричинена націоналістичними устремліннями чи прагненням звільнитися від традиції, побудувавши літературну мову на місцевих особливостях. Наскільки відомо, не було програмових намагань писати говірною мовою чи закріпити на письмі місцеву вимову (щодо можливого застереження — див. 14.6.8). Уся еволюція відбувалася в рамцях традиції, заради підтримання її життєвості, завдяки поступовому (й неквапному) усуненню тільки тих рис, які справляли враження "неприродних" та/або мали невмотивовану — на позір — дистрибуцію. Що са́ме видавалося "неприродним" та невмотивованим, залежало від того, до якої суспільної верстви належав писар та яким був його культурний рівень. Під кінець цього періоду еволюції ніхто вже не писав **жд** та **ѫ**, хоча, судячи з усього, дехто кохався в уживанні неповноголосих сполук або **щ** < *tj*, убачаючи, мабуть, у цьому прояв найвищої вишуканості. Місцевий процес постання "нового ятя" мав достатню силу, щоб знайти віддзеркалення в пам'ятках, натомість деяким іншим звукозмінам, вочевидь, бракувало суспільного престижу, через що їх було не заведено вживати на письмі (наприклад, це значною мірою стосується переходу *o* > *ȯ* > *u* в новозакритих складах — див. 21.2).

---

[12] Навіть у Панд. XI ст. і Єв. Гал. 1144 переважають форми типу С*re*С, хоча напис тубільного, а не болгарського походження на хресті Євфросинії Полоцької має **дрѣво**! У XIV ст. відновилося написання через С*rě*С, можливо, під новим болгарським впливом (наприклад, Лавриш. Єв. 1329, Фл. Пс. 1384, Бер. Hank. XIV ст., Библ. Ап. XIV ст.).

Тепер уже не відтворити тогочасної соціальної оцінки місцевих звукозмін; ми можемо лише здогадуватися про неї на підставі того, що ввійшло в писемні пам'ятки, а що — ні.

5. ВІДМЕЖУВАННЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

У більшості пам'яток, писаних кирилицею в XI–XIV ст., не зазначено, де й ким вони створені (навіть дат бракує). Частина з них містить відомості такого ґатунку, але навіть до них треба ставитися обережно і критично. Місце написання пам'ятки не обов'язково визначає, який місцевий варіант мови (в межах спільноруського взірця) у ній застосовано. Автори та/або переписувачі могли походити не з тієї місцевості, де, за наявними даними, створено пам'ятку. Відомо, наприклад, що деякі князі, перебравшися до Новгорода, привозили з собою "власних" церковників із Києва (Волков), і текст, написаний у Новгороді, міг бути київським за своєю мовою. З другого боку, тексти могли створюватися на замовлення з інших місцевостей. Юр. Єв. 1128 була, без сумніву, замовлена новгородським Святоюріївським монастирем; але чи була вона написана в Новгороді, чи в Києві, столиці країни, — невідомо. Хрест Євфросинії Полоцької був замовлений з-поза Полоцька. Деякі ґрафіті у Київському Святософійському соборі могли бути зроблені вихідцями з інших міст, навіть із-поза меж Русі. Тільки знаючи, де, коли й ким (вихідцем із яких теренів) була написана пам'ятка, можна почуватися певно. Іншими словами, мовні особливості при визначенні приналежності тексту важать більше, ніж прямі вказівки в самому тексті.

Ці риси визначаються на підставі текстів, чиє походження не викликає сумнівів, а ще більшою мірою — на підставі порівняння з тим, що відомо взагалі про історію мови та/або діалекту певної місцевості. Іншими словами, порівняльний метод, який мав першорядне значення у вивченні доісторичного періоду, зберігає свою вагу і для давньоукраїнської доби; однак тепер його слід застосовувати не тільки безпосередньо, але й для визначення реґіональної приналежності писемних пам'яток. Укласифіковані в такий спосіб, пам'ятки стають незамінним джерелом відтворення проміжних стадій у розвитку ознак, відомих і з інших джерел, а інколи дають змогу відстежити ознаки, які в подальшій еволюції певного діалекту загубилися за пізнішими нашаруваннями. Так, ми знаємо, що в українській мові ***е***, за яким ішов слабкий **ь**, змінився на ***і***; велика кількість давньоукраїнських пам'яток містить у таких випадках неетимологічне написання ***ě*** (**ѣ**): **сѣмь** і т. ін. Це дозволяє дослідникові визначити такі тексти як давньоукраїнські. Оскільки відомо, що ***ě*** тоді в більшості говірок звучав як ***ė***, тексти дозволяють зреконструювати таку проміжну стадію: ***е*** > ***ė*** (> ***і***). Ба більше, цей "новий ять", трапляючись в усіх пози-

ціях, де сьогодні на місці ***е*** виступає ***і***, з'являється, крім того, ще й в інших позиціях, наприклад, у 3 ос. одн. типу **несѣть**, суч. *несé*. Ці позиції, загублені в пізнішому розвитку мови, можуть і мусять бути відтворені на підставі самих лише пам'яток.

Отже, з практичного погляду дуже важливо відмежувати давньоукраїнські пам'ятки від решти текстів, писаних кирилицею, де, ким і для кого б вони не були складені. Повертаючися до згаданих прикладів, можна виснувати, що Юр. Єв. 1128, замовлена Новгородом, але написана мовою, що не мала жодних новгородських ознак, могла бути давньоукраїнською пам'яткою, навіть якщо складено її в Новгороді, — бо робив це не новгородець. Хрест Євфросинії Полоцької 1161 р. з його новим ***ě*** — явно давньоукраїнський текст; деякі ґрафіті в Київському Святософіївському соборі — давньоросійські, а відтак не можуть бути використані в історії української мови.

Таким чином, навіть коли бракує записів у рукописах або інших вказівок на походження пам'ятки, територіальну приналежність рукописів XI–XIV ст. найчастіше можна визначити на підставі їхніх мовних і палеографічних ознак. (Опис палеографічних ознак виходить поза межі предмета цієї книги).

Болгарські пам'ятки як староцерковнослов'янської доби, так і після відновлення болгарського царства можна розпізнати досить легко: під староцерковнослов'янську добу в них етимологічно правильно вживано юси (а в середньоболгарський період їх у деяких позиціях взаємозаміняли); ці пам'ятки містять ***žd***, ***št*** < ***dj***, ***tj***, написання типу С***рѣ***С — як для етимологічної сполуки С***ъr***С, так і для сполуки типу С***рѣ***С; повноголос у них ніколи не трапляється, а рівнобіжником давн. укр. С***ere***С є С***rě***С з ***ě***; **ѣ** у деяких позиціях плутається з **ꙗ**; **ъ** і **ь** можуть бути взаємозамінні.

Давньосербські тексти, не надто поширені на Русі, найлегше розпізнати з огляду на поплутання в них ***ę*** та ***е*** й пізніший перехід першого звука в другий (незалежно від наголосу), а також поплутання ***ъ*** та ***ь*** (з перевагою останнього).

Відмежовувати давньоукраїнські тексти від давньоросійських набагато складніше, хоча в більшості випадків таке відмежування є реальне — на підставі певних ознак, що з-поміж них декотрі поширюються на цілий період і на всі реґіони, тимчасом як інші мають хронологічні чи географічні обмеження. Давньоруські тексти, писані на новгородських та псковських землях, відмежувати від давньоукраїнських дуже легко, оскільки їм — у порівнянні з праслов'янською мовою — притаманні деякі разючі інноваційні ознаки місцевого походження (див. нижче); тексти, що походять із Ростовського, Суздальського та Володимирського князівств, можна розпізнати через брак рис, характерних для давньоукраїнських пам'яток.

Типові ознаки давньоукраїнських текстів такі: в основному правильне вживання **ѣ**, який лише зрідка плутано з **є** (але **є** в корені **телес-**);

жч < *zdj*, *zgj*; поплутання *въ-* з *и-* перед приголосним на початку слова; у київсько-поліських текстах *r* < *r'*; збереження *sk* перед *ě* та деякими іншими голосними переднього ряду; протягом майже століття (з 1125 р.) вживання **и** (й невживання **ы**) після *k*, *g*, *x* (на російських землях ця ознака також постала, але щойно з середини XIII ст.). Декілька особливих написань окремих слів теж є прикметою давньоукраїнських пам'яток: **късде**, **сьде** (проти давн. рос. **кьдѣ**, **сьдѣ**); **скьрбь**; тільки в Києві до занепаду єрів — **золова** проти давн. рос. (і гал.-под.) **зълова**. Деякі риси, навіть якщо вони віднаходяться в пам'ятках, писаних деінде, мають у давньоукраїнських більшу частотність; до них належать такі: тенденція до переходу *ъ* і *ь* наприкінці слова відповідно в *y* та *i*, якщо наступне слово, не відокремлене паузою, починається з *j-* (**поставилы и кси**–Hank. XIII ст.); позначення м'якості прасл. *l'* і *n'* — частіше в давньоукраїнських текстах, ніж у давньоросійських. З 1164 р. типовою прикметою давньоукраїнських текстів стає вживання "нового ятя" на місці *е* перед складом із занепалим *ь*.

З усіх цих давніших ознак (датованих часами до 1164 р.) хіба що дві останні можуть віднаходитися в давньоросійських пам'ятках — чи то з Ростовсько-Суздальських, чи то з Новгородсько-Псковських земель, — але траплялися вони в давньоросійській мові далеко рідше. Опріч цього, новгородські тексти можна розпізнати з огляду на частіше вживання в них т. зв. "другого повноголосу" (тип **вьрьхъ** – див. 18.3), спорадичне поплутання *ě* з *i*, написання **жг** (< прасл. *zdj*, *zgj*) і, передусім, найбільш разючу ознаку – поплутання *č* і *c*. Псковські тексти, які дійшли до нас, у ґрунті речі, щойно з XIV ст. (починаючи з 1307 р.), також характеризуються поплутанням *c* і *č* та написанням **жг**, але до того додається ще поплутання *ž* з *z*, *š* з *s*, а також (як і в давньоукраїнській мові) *и-* з *въ-*.

Давньобілоруська мова цієї доби представлена доволі бідно, а наявні пам'ятки походять зазвичай із півночі країни (з Полоцька — починаючи з 1264 р., зі Смоленська — починаючи з 1229 р.), тимчасом як південнобілоруські діалекти, найцікавіші, якщо мати на оці розв'язання проблем поблизького київсько-поліського наріччя, — майже не зафіксовані. Північнобілоруські тексти характеризуються такими ознаками, як спорадичне поплутання *ě* та *e*, *и-* та *въ-*, *č* та *c* і відносно частішим, ніж деінде, написанням **о** замість **є** після задньопіднебінних (наприклад, **хочомъ** 1 ос. мн. — Полоцьк, кін. XIII ст.).

На підставі зазначених особливостей давньоукраїнські пам'ятки можуть бути з достатньою певністю виокремлені з корпусу тогочасних кириличних рукописів, якщо, звісно, обсягу самого тексту вистачає для вияву цих рис[13]. Визначення реґіональної приналежності пам'ятки не є можливе за таких обставин:

---

[13] Таке застереження пояснюється тим, що жодний текст не виявляє всіх цих рис систематично. Зазвичай вони виступають як відхилення від традиційного правопису (тобто змодифікованого церковнослов'янського), а отже, в короткому тексті можуть і не оприявнитися.

1. Якщо переписувач ретельно копіював церковнослов'янський оригінал, він міг допускати у своєму рукописі лише такі мовні "відхилення", що були узаконені у спільноруському варіанті церковнослов'янської мови, уникаючи при тому всіх вужчих місцевих ознак. Такою є, наприклад, Євангелія, написана в 1056–1057 рр. для новгородського посадника Остромира, — пам'ятка, що містить зовсім небагато відхилень від церковнослов'янської мови болгарської редакції (подекуди **ж** замість **жд**, вряди-годи **ч** замість **щ** = *št*, повноголос), але з-поміж них — жодного суто новгородського чи суто київського. Предметом довготривалої (й у ґрунті речі — нерозв'язної) суперечки було питання, чи текст писався в Новгороді, де мешкав замовник, чи в Києві — на його замовлення. Щоправда, такі випадки не є надто цікаві з погляду обраної в цій книзі тематики. Навіть якщо приналежність пам'яток такого ґатунку буде визначено, вони все одно нададуть обмаль посутніх відомостей (якщо взагалі нададуть) для історичної фонології української мови. Тому до уваги вони взагалі не братимуться.

2. Численнішими й водночас вагомішими є ті рукописи, в яких сполучаються ознаки двох (або кількох) реґіонів. Це трапляється, коли текст складався або переписувався в одному реґіоні, а потім переписувався (удруге) деінде. Попередній аналіз ґрунтувався на припущенні, що давньоукраїнські тексти копійовано з церковнослов'янського оригіналу або писано на місці. Однак насправді текст часто писався в якомусь одному давньоруському князівстві, а потім переписувався в іншому. Так було, можливо, з Ряз. Корм. 1284. Хоча її переписано в Рязані, вона містить обмаль місцевих ознак, і є всі підстави долучити її до числа давньоукраїнських пам'яток. Іншу ситуацію можна проілюструвати Єфремовською Кормчою XII ст. Поплутання *č* і *c* та використання *o* як рефлексу **ъ** перед *j* характеризують її як новгородський текст. Водночас ця пам'ятка містить такі разючі давньоукраїнські та власне київські риси, як написання **скьрбь**, **телес-** (поряд із **тѣлес-**), **ск** перед **ѣ**. Написано її, вочевидь, новгородським писарем, і київське підґрунтя прозирає крізь досить значне нашарування його власного мововжитку. До давньоукраїнських рис в Іпатському літописі можна в багатьох випадках "докопатися", але вони знов-таки вкриті грубим шаром російських ознак, занесених північноросійським переписувачем (переписувачами) щойно пізніше, на початку XV ст.

Такі багатошарові тексти можна використовувати для потреб історичної фонології української мови лише відцідивши "внесок" переписувачів-чужинців. Почасти таке відцідження себе виправдовує, в інших випадках — ні. У випадку з Єфремовською Кормчою такий підхід не спрацьовує: вона належить до тих досить численних церковних пам'яток (у цьому випадку — юридичного характеру), які взоровано на церковнослов'янському оригіналі. Таких текстів є чимало, тому ця пам'ятка на-

вряд чи додасть щось суттєве до наявних відомостей про відповідний тип писемної мови. Її доцільніше записати як новгородську. Зовсім інша ситуація з Іп. літоп. Це єдиний літопис українського походження, в якому мова давньоукраїнського тексту надається до відтворення (Лавр. літоп., переписаний у Суздалі або Нижньому Новгороді, сильно поросійщено навіть у його київській частині). До того ж Іп. літоп. віддзеркалює, принаймні частково, мову західноукраїнських земель, відносно бідно представлену в корпусі давньоукраїнських джерел, що збереглися. Якби ми відмовилися від використання цього тексту, це позбавило б нас вартісного, а подеколи й унікального, джерела інформації. Тому варто зреконструювати підставовий шар, усуваючи пізніші нашарування, внесені поза межами країни. Отже, критерій прийняття чи неприйняття "мішаного", багатошарового тексту має досить утилітарний характер: наскільки добре той чи той жанр представлено відносно "чистими" пам'ятками, яку кількість нових відомостей можна видобути з тієї чи тієї пам'ятки.

Осібну групу складають пам'ятки, написані за межами України, які були в ній переписані, але дійшли до нас у ще пізніших списках з інших місцевостей. Так стоїть справа з «Руською правдою»: скомпонована, судячи з усього, в Новгороді, вона була привезена київським князем Ярославом 1019 р. до Києва й пристосована до місцевих звичаїв та, ймовірно, мови (коротка редакція), а відтак, вже після смерті князя 1054 р., переглянута його спадкоємцями («Руська правда» Ярославичів). Попри це, доступними є лише пізніші російські списки цієї пам'ятки (перший — 1282 р.). Українська мова була в цьому випадку тільки другорядною сполучною ланкою, загубившися в пізніших копіях настільки, що по ній і сліду нема. Імовірний тоненький проміжний український шар міг існувати в текстах церковнослов'янського (зазвичай, болгарського) походження, що збереглися в пізніших російських, білоруських і навіть українських редакціях, як-от: «Пролог», «Шестоднев», «Фізіолог», «Християнська топографія» Козьми Індикоплова, «Повість про Варлаама та Йоасафа», «Александрія», «Повість про Акира Премудрого», більшість апокрифів, можливо Георг. Ам. (список XIV ст.) тощо. Деякі тексти навіть і складалися в Києві, але були настільки добре стилізовані під церковнослов'янську мову, що українські риси, навіть якщо такі й були, легко вигублювалися в пізніших російських списках, радше — списках зі списків. Серед них — «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Пчела» XIV ст., Йос. Фл. XVI ст. (якщо його перекладено в Києві), «Діяння Діґеніса Акріта» та деякі інші. Крім того, важить, чи пізніший неукраїнський переписувач обмежувався переписуванням як таким, чи заходжувався ретельно редаґувати текст. Києво-Печерський патерик, написаний, принаймні частково, 1226 р. в Києві, існує не тільки у тверській копії 1406 р., але й у київській редакції 1460–1462 рр. Проте обидві так дбайливо зредаґовано, що жодна не може правити за джерело для дав-

ньоукраїнської фонології. У цьому разі найкраще їх знехтувати; якщо ці тексти й можна використовувати, то надзвичайно обережно, а науковець мусить бути готовий до того, що отримає по копіткому просіюванні матеріалу якусь сумнівної вартості мізерію. Якщо дивитися на справу реалістично, наслідки такої роботи можна буде вважати прийнятними тільки тоді, коли їх підперто іншими джерелами; тож вони додають дуже мало до нашого знання, а відтак їх можна не враховувати.

Отже, найціннішими джерелами були б тексти, писані місцевою мовою і збережені в давньоукраїнських первописах, — однак таких джерел практично не існує. На другому місці — приступні в оригіналі пам'ятки, якщо не писані, то бодай переписані в Україні під давньоукраїнську добу місцевим різновидом церковнослов'янської мови; далі — тексти українського походження, що містили досить багато місцевих ознак і зберегли їх у пізніших списках. Решта пам'яток має другорядне значення. Оскільки жоден із текстів не писався (або не дійшов до нас) місцевою говіркою, усі вони потребують попереднього загального аналізу, щоб визначити ставлення автора та/або переписувача до реалій тогочасної говірної мови, і щойно на цьому тлі можна оцінювати релевантність конкретних явищ.

6. ОСНОВНІ ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ

*** Майже всі тогочасні тексти писалися церковнослов'янською мовою болгарської (якщо тут немає інших вказівок) редакції, що зазнавала змін, про які йшлося в 14.5. До них належать такі пам'ятки, укласифіковані за жанрами [14]:

1. Євангелії, здебільшого Євангелії-апракос і деякі Євангелії-тетр: Арх. Єв. [15] (щонайпізніше 1092 р.), ймовірно, київська; кирилична частина Реймс. Єв. (кінець XI ст. або початок XII ст.), порівняно невеликий уривок, що має (через свій яскраво виражений сербський характер) невелику вартість; Мст. Єв. (щонайпізніше 1117 р.), писана для новгородського князя, але, можливо, в Києві; Юр. Єв. (між 1117 і 1128 рр.), писана, судячи з усього, в Києві, але для Святоюріївського монастиря в Новгороді; Єв. Гал., писана, можливо, в Галичі (1144 р. — але останні аркуші 229–260 дописано десь на століття пізніше); Добр. Єв. 1164, писана в Києві; Тип. 7, Єв. № 6 Московської Синодальної друкарні, XII ст., писана, можливо, в Києві; Ґр. ур. — уривок з Євангелії-апракос XII ст.;

[14] Цей перелік не є повний. Деякі пам'ятки ще й досі не оприлюднено і взагалі не досліджено. Їх ми не включали до списку. До нього ввійшли вже досліджені тексти, які ми розглядаємо в книзі. Проте всі позиції, важливі для досліджуваної проблематики знайшли, слід сподіватися, своє місце в цьому переліку.

[15] Щодо пояснення скорочень — див. список джерел за абеткою («Давньоукраїнські пам'ятки») у вибраній бібліографії наприкінці цього розділу.

Город Єв. XIII ст., писана, ймовірно, на півдні Волині; Лавр. Єв. (I–II) — два уривки з Євангелії, писаної, можливо, в Галичині у XIII ст.; Гал. Єв. 1288 (щонайраніше 1266 р., щонайпізніше 1301 р.), писана в Галичині; Єв. Євс. 1283, писана, можливо, в Перемишлі або Холмі; Тип. 6, Єв. № 5 Московської Синодальної друкарні, XIII ст., писана, можливо, в Києві; Холм. Єв. XIII або XIV ст., писана, можливо, у Холмі; Путн. Єв. XIII ст., писана, ймовірно, на Буковині; Єв. Полік. 1307, писана, можливо, на Волині; Лавриш. Єв., писана до 1329 р., можливо, у київсько-поліській діалектній зоні; Єв. Верк. (перша половина XIV ст.), писана, судячи з усього, в Києві; Луц. Єв. XIV ст., писана на Волині.

2. Інші тексти Святого Письма: Пс. Бичк. XI ст. — фрагмент Псалтиря, писаного, можливо, в Києві; Хр. Ап. XII ст. — Апостол, писаний, можливо, в Галичині; Ур. Ап. XIII ст. — уривок з Апостола, писаний, імовірно, в Києві; Библ. Ап. XIV ст. — 36 аркушів з Апостола, писаного, найімовірніше, в Галичині; Фл. Пс. 1384, писаний у Луцьку.

3. Казання, коментарі до церковних текстів, релігійні пісні тощо: Гр. Бог. XI ст., можливо, сер. XI ст. — судячи з усього, найдавніший текст, що містить 13 слів св. Григорія Назіянзина, написаний, імовірно, в Галичині писарем, який погано розумівся на тексті, а тому припустився багатьох помилок і перекручень; Кир. Єрус. XI ст. — повчання Кирила Єрусалимського, написані, можливо, в Києві; Панд. XI ст. — пандекти Антіоха, писані, ймовірно, в Києві; Бес. Гр. Вел. XII ст. — коментар Григорія Великого до Євангелії, моравської редакції, переписаний, можливо, в Галичині; Златостр. XII ст. — слова Йоана Златоуста, писані, можливо, в Києві; Острожн. ур. середини XII ст. — фрагменти з Канонів св. Димитрієві та Пресвятій Діві, писані, можливо, в Києві; Hank. XII або XIII ст., що має також назву «Октоїх Віденський», — фактично антологія, що містить переважно церковні гімни з домішкою уривків з Євангелії, Апостола й Канонів (сюди слід додати Бер. Hank., пізніший, XIV ст., текст того самого змісту, але зі Служебником, дописаним на берегах, що походить, можливо, з північно-західної частини українського Полісся); Тріодь Мойсея Грішного, киянина, XII–XIII ст., написана (за винятком аркушів 222–257), імовірно, київським писарем, який мешкав у Новгороді; Ірм. Григ. кін. XII–поч. XIII ст. — церковні гімни, писані десь в Україні, але, мабуть, не в Києві і не в Галичині; Хіл. — інший ірмологій, написаний, можливо, на Волині у XIII ст.; Лавр. XIII ст. (III) — невеликий уривок із Тріоді, написаної, можливо, в Галичині; Мукач. Тр. XIII ст. — невеликі уривки з Тріоді, писаної, можливо, в Галичині; Іп. сказ. (до 1212 р.) — коментар Іполіта Римського до книги Даниїла, писаний, імовірно, в Києві; Сл. Єфр. Сир. бл. 1284 р. — слова Єфрема Сирина, написані, можливо, в Києві (у цей текст входить повчальне "послання" Георгія Зарубського); Хут. Служ. — Служебник із Хутинського монастиря поблизу Новгорода, можливо, копія давнішого київського тексту, зроблена в XIII–XIV ст.; Арх. ЛѣСтв. XIII–XIV ст. — Лествиця до Раю, трактат Йоана Ліствичника про духовне вдосконалення, писаний десь в Україні, можливо, на Волині; Панд. 1307 — пізніший текст Антіоха, написаний в Києві або на Волині (у Володимирі?); Єфр. Сир. 1300 – 1325–фрагменти зі слів Єфрема Си-

рина, написаних у Києві або на Волині й пізніше скопійованих, можливо, в Перемишлі.

4. Житія святих або уривки з них: Син. Патер. XI ст. — розповіді (Йоана Мосха) про Сирина та інших чорноризців, написані в Києві; Passio Condr. — сер. XI ст., уривок, архаїчний за мовою та правописом, написаний, можливо, в Києві; Acta PT — початок XII ст., уривок з Acta Pauli et Theclae, архаїчний за мовою та правописом, місце написання визначити важко; до Усп. зб. XII ст., що містить серед іншого житія Бориса, Гліба та св. Феодосія і був написаний у Києві, увійшли й численні казання, складені, ймовірно, там-таки; Виґолекс. кін. XII ст., житія св. Нифонта та Феодора Студита, написані в Україні, можливо, в Києві; Жит. Сави XIII ст. — житіє Сави Освященного, складене, можливо, в Києві; Любл. Прол. сер. XIV ст. — фраґмент із Пролога (київського або північноукраїнського походження).
5. Церковні статути тощо: Студ. XII ст. (1179?) — монастирський статут, можливо, новгородська копія з київського оригіналу XI ст.; Ряз. Корм. 1284 — Фотієві правила з доповненнями, копія, ретельно зроблена в Рязані з київського первопису.
6. Збірники різноманітних текстів, переважно повчального спрямування: Ізб. 1073 — копія з церковнослов'янського (болгарського) оригіналу, зроблена для князя Святослава Київського; Ізб. 1076 — складений і написаний у Києві.
7. Хроніки та літописи: Йос. Фл., можливо, сер. XI ст. (копія XVI ст.) — переклад (як гадають, київського походження) повісті «Ѡ полонєніи Ѥроусалима» — з місцевими правописними особливостями, який, щоправда, має обмежену вартість для давньоукраїнської доби через пізніші зміни; Георг. Ам. XIV ст. — переклад візантійської хроніки Георгія Амартола, зроблений, можливо, в Болгарії (або, менш імовірно, болгарином у Києві), привезений до Києва в XI ст. і приступний у списку XIV ст., в якому проміжні київські риси вже майже непомітні; Іп. літоп. — зроблена бл. 1425 р. російська копія давньоукраїнського оригіналу (знайдена в Костромі), що містить Найдавніший (Початковий) Київський літопис, Київський літопис (1117–1200) і пізніші Галицький та Волинський літописи (1200–1292); після усунення деяких північноросійських ознак, наприклад, написання ѣ на місці сильного ь, ця пам'ятка виявляє, нехай нереґулярно, чимало давньоукраїнських особливостей. За своєю мовою Іп. літоп. хитається між місцевою редакцією церковнослов'янської мови та говірною давньоукраїнською мовою, причому вибір мовних засобів обумовлюється стилістичними чинниками.
8. Грамоти: Гр. бл. 1130 може бути київською або новгородською — її видали київський князь Мстислав і новгородський князь Всеволод, а стосується вона маєтків у Новгородському князівстві; на підставі доволі консеквентного позначення пом'якшеного ***n'*** (за одним-єдиним винятком) і, можливо, кількох синтаксичних грецизмів її можна вважати витвором київського писаря з канцелярії князя Мстислава[16]; Гр. після 1349

---

[16] На підставі форми **изоостанеть** з подвоєним **о** О. Соболевський вважав її "безсумнівно південноруською", тобто українською.

(Казимир), писана галицьким писарем (Розов 2); Гр. 1352, Волинь (Розов 3); Гр. 1359, Перемишль (Розов 5); Гр. з Лаврова (поблизу Луцька) до 1363, з церковнослов'янськими рисами (Розов 4); Гр. 1366, Перемишль (Розов 6); Гр. 1366, можливо, з Луцька (Розов 7); Гр. після 1366, Волинь (Розов 1); Гр. 1368, Львів (Розов 8); Гр. 1370, Львів (Розов 9); Гр. зі Смотрича на Поділлі, 1375 (Розов 10); Гр. 1376–1450, Холм (Розов 11); Гр. з Бохура (поблизу Перемишля), 1377 (Розов 12); Гр. 1378, Перемишль (Розов 13); Гр. з Бродова (поблизу Острога), 1385 (Розов 14); Гр. бл. 1386, невідомого походження (Розов 15); Гр. 1386, Львів (Розов 16). Три грамоти пізнішого списку віднаходяться в Іп. літоп.: дві — князя Володимира Васильковича (до 1287), одна — князя Мстислава Даниловича (до 1289). Грамоти галицького князя Лева (1264–1301) — пізніші підробки, окрім, можливо, однієї (в копіях 1445, 1557 і 1564 рр.). Мова грамот майже не містить церковнослов'янських елементів (якщо не подано застережень)[17]. З ґеґіонального погляду, найкраще репрезентована Західна Україна, а також Волинь.

9. Написи: ґрафіті в Київському Софійському соборі, починаючи приблизно з 1042 р.; ім'я та титул королеви Франції Анни на французько-латинській грамоті (1063); чернігівська **гривьна** (XI ст.) з написом благального змісту; київський напис-ґрафіто XII ст. (у печері на Панкратіївському узвозі поруч із Печерським монастирем); напис на келисі чернігівського князя Володимира Давидовича (до 1151); напис київського майстра на хресті полоцької княгині Євфросинії (1161); знак на литві київського майстра (бл. 1240).

Спеціально слід виокремити написи на монетах та печатках. Монети карбувалися князями Володимиром після Хрещення (бл. 990–1015) і Святополком (1015–1019), а також Болеславом I, королем Польщі, у зв'язку з його виправою на Київ (1018–1019). Тексти на монетах, обмежені трьома фразами на зразок **Владимиръ на столѣ (~ столе)**, **а се его сребро**, **Инсусъ Христосъ** з варіюваннями, а також ім'ям **Болеславь**, часто спотворювалися через примітивну техніку карбування і брак майстерності. Тексти Володимира — церковнослов'янські, тексти Святополка допускали деякі місцеві риси. Печатки, особливо вищого духівництва, мали написи грецькою мовою; печатки, оформлені по-слов'янському, що найраніші з них датуються кінцем X ст., містили коротенькі тексти, зазвичай благального та/або антропонімічного характеру і мало чим можуть прислужитися фонології давньоукраїнської мови. Чимало текстів стерлося, спотворилося або ж, бувши карбованими, зазнали перекручення через скорочення чи недосконалість вироблення; багато які з них не піддаються розшифруванню.

На сьогодні не знайдено давньоукраїнських текстів, у яких би місцева говірка мала свідоме й послідовне відбиття. У церковних тек-

[17] Канцелярська мова Галичини та Луцька могла розвинутися безпосередньо з місцевої говірки під відчутним впливом чеської канцелярської мови, але без будь-якого церковнослов'янського. Втім, перевірити це припущення неможливо, оскільки всі ці грамоти належать до пізньої давньоукраїнської доби і немає жодних свідчень про давніші особливості канцелярської мови в Галичині та на Волині.

стах, що складають основну частину того корпусу, що його ми маємо тепер, її цілком свідомо уникали, літописи дійшли до нас у пізніших списках, а грамоти, які рясніють специфічними зворотами, притаманними цьому жанрові, насичені своєрідною лексикою. Навіть ґрафіті, монети та печатки, які, зрештою, дають обмаль текстового матеріалу, були скорше церковнослов'янськими за мовою, ніж власне давньоукраїнськими. Однак, урахувавши зміни у ставленні до запровадженої в Україні церковнослов'янської мови, а також розвиток правопису, тогочасні пам'ятки можна використовувати як доконечний і вартісний матеріал для історичної фонології української мови.

Щодо чужомовних джерел — див. 29.6 і 13.

7. ЗАВВАГИ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ТЕКСТІВ ЯК ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ ДЛЯ ІСТОРИЧНОЇ ФОНОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Більшість непорозумінь, що мають місце в історичній фонології української мови, є наслідком атомістичного підходу до давньоукраїнських пам'яток: дослідник, зацікавлений постанням котроїсь риси в сучасній українській мові, шукав написань, які б її відбивали в одному чи кількох давньоукраїнських текстах і, якщо знаходив, уважав їх за доказ того, що ця риса існувала під добу створення аналізованого тексту. Описки, помилки й часто-густо власні хибні прочитання (природні при упередженому погляді) сприймалися як достотні мовні факти. Як наслідок, процеси звукозмін висмикувалися з відповідного фонологічного контексту; їхнє реалістичне історичне витлумачення робилося неможливим, а цілій концепції історичної фонології загрожувала небезпека перекручень.

Заходжуючися коло давньоукраїнського тексту, треба, передусім, розглядати кожну пам'ятку як систему, маючи на оці її мовну приналежність і специфіку застосованих правописних правил або звичок. Якщо текст є церковнослов'янський, то до уваги варто брати лише ті явища, які не властиві цій мові. Наприклад, написання типу **боура** замість **боуря** нічого нового для дослідження проблеми ствердіння ***r'*** в українській мові не дають, оскільки аналогічні явища трапляються так само в церковнослов'янських текстах болгарської редакції. В якомусь тексті, скопійованому з сербського (церковнослов'янського) ориґіналу, написання типу **память** не доводять переходу ***ę > e*** в північноукраїнських говорах, оскільки в сербсько-хорватській мові кожний носовий ***ę*** змінювався на ***e***. Проте відкидання ознак, властивих вихідній мові, не є абсолютним правилом: ця загальна засада з огляду на реґулярність та частотність може бути порушена. Якщо стверділий ***r*** трапляється частіше, ніж у церковнослов'янських текстах, або якщо він також трапляється у словах, не властивих церковнослов'янській мові, то все це вкупі — а не тільки окремо взяті випадки — може правити за арґумент на користь припущення, що звук ***r'*** був стердів у мові давньоукра-

їнського писаря. При визначенні вірогідності текстового матеріалу важить також загальна характеристика пам'ятки: чи це ретельно написаний текст, чи ні? Чи писар розумів те, що списував, а чи копіював механічно? Чи багатьох помилок він припустився і якого ґатунку? Чи дотримувався він традиції у своєму ставленні до тексту, чи ні?

Можна виробити формулу, яка б ураховувала всі ці фактори. Однак жодна формула не в змозі передбачити всіх імовірних випадків чи ситуацій, на які можна натрапити в пам'ятці з багатошаровим письмом. Типологія текстів — річ можлива й бажана, але жодна типологія не передбачить усіх комбінацій; навіть за найвищої вірогідності узагальнень щодо давніх пам'яток кожна з них має властиву лише собі неповторність, тому дослідник значною мірою покладатиметься на власний досвід і чуття історичної реальності. Його науковий підхід завжди міститиме елементи мистецтва.

Коли загальне уявлення про характер пам'ятки вироблено, рутинна техніка полягатиме в усуненні всіх чужомовних рис, представлених у ній (хоч би тільки потенційно), тобто їх треба вилучити або ж — якщо це виявиться неможливим — аналізувати з надзвичайною обережністю; далі слід визначити й усунути всі писарські помилки й недогляди; нарешті — вилучити всі традиційні написання. Все, що залишиться (якщо залишиться), може правити за мовні інновації, відбиті в пам'ятці. Ба більше: їх можна вважати вірогідними лише в тому разі, якщо вони відтоді траплятимуться менше-більше реґулярно в пізніших пам'ятках, часово наближених до неї, — зрозуміло, коли не постане якась особлива причина їхнього браку (притлумлення). Якщо в котрійсь пам'ятці знайдено певну ознаку, яка знову зрине щойно кількома століттями пізніше, то йдеться радше не про мовну інновацію, а про індивідуальне відхилення, що його причини належить з'ясувати.

Мовлячи загально, явні, всеохопні правописні нововведення є переконливішим доказом фонологічної інновації, ніж випадкові відхилення від традиційної орфографії. Однак при цьому могли спрацьовувати й соціальні чинники, що не підлягають певному відтворенню. Вряди-годи деякі фонетичні ознаки табуйовано на письмі. Наприклад, зміна ***e*** > ***ė*** досить легко ввійшла в орфографію, як і ствердіння ***r'***, тимчасом як ***e*** > ***o*** — ні. Перехід ***t'*** > ***c'*** (***ć***) був досить безпроблемно прийнятий давньопольською орфографією, але в білоруському правописі його невідь-чому уникалося впродовж століть. Чинниками при цьому могли бути співвідношення задавненого та нового підходів у колі книжників певної доби; соціальний статус територіального діалекту або соціолекту, в якому зародилася певна ознака; пріоритетність у правописних змінах; такі технічні моменти, як наявність графічних засобів у азбуці на позначення нововведення (наприклад, ***ė*** < ***e*** можна було легко віддати за допомогою букви ѣ, яка позначала подібний звук, але зміна ***ȯ*** < ***o***, що припала, судячи з усього, на той самий час [див. 21.2], не мала відповідної літери, оскільки ні о, ні (о)ү для цього не годилися, й тому звук ***ȯ*** передавався, як правило, згідно з етимологією, через о), а також сила інших непростих і часто майже невловних чинників, що діяли в конкретному суспільстві в той чи той час.

Таким чином, правописне нововведення може слугувати певним свідченням мовної інновації, якщо воно не випливає з орфографічної традиції усіх тих мов, на яких ґрунтується мовна будова дотичного тексту, і надалі віднаходиться в низці пізніших пам'яток. Та якщо однієї з цих передумов — або й усіх (у виняткових випадках) — бракує, то це може, хоча й не конче, поставити під сумнів фактичну наявність інновації. Отже, в цьому разі дослідник, який гадає, що інновація все-таки ввійшла в мову, повинен переконливо витлумачити брак цих передумов. Відстань між повною прийнятністю та повною неприйнятністю є досить велика, тому найчастіше доводиться мати справу не з реаліями, а з імовірностями різного ступеня. Я́к ці ймовірності сполучаються одна з одною, складаючи цілісний образ історичного розвитку, — то є додатковий критерій величезної ваги.

Перша фіксація фонологічного нововведення в пам'ятці звичайно відстоїть у часі від його постання в мові; такий розрив може подеколи бути тривалим. Проте, якщо ми не маємо інших засобів визначення хронології зміни (запозичення з інших мов у давньоукраїнські діалекти або літературну мову чи навпаки, відносна хронологія), дослідник не годен виміряти цю часову відстань і мусить уважати, що перша дата появи інновації в пам'ятці приблизно збігається в часі з самою фонологічною зміною.

Наведені завваги стосуються використання давньоукраїнських пам'яток як джерела відомостей про інновації в мові, а також того, як ці пам'ятки використовуватимуться у книзі надалі. Їхнє застосування було зовсім іншим у попередній частині, присвяченій протоукраїнському періодові, де найдавніші українські пам'ятки розглядалися як одне ціле, а ознаки, представлені в них систематично, попри те, що не відповідали церковнослов'янській традиції (ба й узагалі не були церковнослов'янськими), — як такі, що розвинулися до появи найдавніших збережених пам'яток, тобто в доісторичні часи. Той підхід — стати́чний, або систематичний, — контрастує з динамічним, що застосовуватиметься в дальшому викладі.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Відмежування давньоукраїнських пам'яток

1. Schachmatov Al. «Beiträge zur russischen Grammatik». *ASPh* 7, 1884.

2. Соболевский А. «Источники для знакомства с древнекиевским говором». *ЖМНП* 237, 1885.

3. Владимиров П. «Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от XI до XVII ст.» *ЧОНЛ* 4, 1890 (окреме видання — Киев, 1890).

4. Kolessa A. «Dialektologische Merkmale des südrussischen Denkmales 'Žitije sv. Savy'». *ASPh* 18, 1896.

5. Кримський А. «Деякі непевні крітерії для діялєктольоґічної клясифікації старо-руських рукописів». *НЗб. Груш.* (Передрук у вид.: Кримський А. *Твори* в п'яти томах 3. К., 1973).

6. Розов В. «Трилогія проф. А. Кримського». *ЗНТШ*, 78, 1907.

7. Розов В. «Исследование языка южнорусских грамот XIV и первой половины XV века». *КУИ* 1913, 53.

8. Дурново Н. «Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка». *ЈФ* 4–6, 1924–1927.

9. Дурново Н. «Славянское правописание X–XII вв.» *Sl* 12, 1933.

Давньоукраїнські пам'ятки

Перелічено лише ті джерела, які були наведені в 14.6. Вони подаються у скороченні за абеткою (на відміну від 14.6, де вони розподілені за жанрами, а в межах жанру перелічуються за хронологією); тільки ґрафіті та інші написи подаються під одним заголовком. Кожне гасло складається з двох частин: ***П***(ублікація) та ***Д***(ослідження мови). ***ПД*** позначає поєднання публікації тексту та його дослідження в тій самій позиції. Якщо видрукувано частину тексту, це позначається як ***Ф***(раґмент(и)). Під ***П*** подається найкраща доступна публікація. Якщо вона надається до використання в лінґвістичному дослідженні, то супроводжується знаком "+"; натомість "±" означає наявність певних застережень, а "–" — непридатність для досліджень у галузі історичної фонології. Для публікацій у періодичних виданнях та збірниках наведено лише прізвище редактора, рік і число періодичного видання. Якщо дослідження видруковане в періодичному виданні, подається лише прізвище вченого й вихідні дані періодичного видання, тобто назва журнальної статті, як правило, не подається. Посилання на Соболевського без дальших уточнень стосуються його книжки *Очерки по истории русского языка*. Киев, 1884 (до того в: *КУИ*); посилання на Горського, Невоструєва стосуються книжки: Горский А., Невоструев К. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной Библиотеки* 1, 2 (1–3). М., 1855–1869 (передрук у п'яти книгах — Wiesbaden, 1964). Для цього видання цифрові посилання стосуються нумерації текстів. Теперішнє місцеперебування оригінальних текстів, що зберігаються в бібліотеках та архівах СРСР, можна визначити, звірившися з такими виданнями, як: *Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР* Н. Шеламанової, *Археографический ежегодник за 1965 год*. М., 1966 і *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. Введение, инструкция, список источников, пробные статьи* (за ред. Р. Аванесова). М., 1966. Стислу характеристику давньоукраїнських текстів можна знайти у словниковій частині *Енциклопедії українознавства* (за ред. В. Кубійовича). Париж; Нью-Йорк, 1955 –; Дурново Н. *Введение в историю русского языка* (2-ге вид.). М., 1969 (1-ше вид. — Brno, 1927) і Kiparsky V. *Russische*

historische Grammatik 1. Heidelberg, 1963. При посиланні на зібрання Московської бібліотеки ім. В. Леніна може стати в пригоді *Каталог русских и славянских пергаментных рукописей XI–XII вв.* Н. Тихомирова (Гос. Ленинская библиотека, *Записки отдела рукописей* 25 (1962), 27 (1965), 30 (1968)). *Обзор* [...] П. Владимирова, наведений вище, цілком покривається для періоду XI–XIV ст. цими працями. Ще й досі не застаріла праця І. Срезневського *Древние памятники русского письма и языка* (2-е вид.). СПб., 1882 — стисла характеристика текстів з усіх давньоруських місцевостей з наведенням прикінцевих писарських приписок.

Арх. Єв. — Архангельська Євангелія 1092 (знайдена в Архангельську). ***П***: *Архангельское евангелие 1092 г.* М., 1912 (фоторепродукція) +. ***Д***: Дювернуа А., *ЖМНП* 199, 1878; Карский Е., *РФВ* 69, 1912 (передрук у вид.: Карский Е. *Труды по белорусскому и другим славянским языкам.* М., 1962); Trautmann R., *LF* 48, 1921; Дурново Н., *Sl* 2, 1924; Бузук П., *ЗІФВ* 12, 1927; Соколова М., *ИРЯС* 3, 1930; Бутина К. *Записки отдела рукописей* (Гос. Лен. библиотека) 25, 1, 1962; Жуковская Л. *Памятники древнерусской письменности.* М., 1968 та *Источниковедение и история русского языка.* М., 1964.

Арх. Лѣств. — Лествиця "архівська", XIII–XIV ст. ***ФД***: Соболевский А., *РФВ* 12, 1884 +.

Бес. Єв. Гр. — «Бесѣды на Евангеліе» папи Григорія Великого, XII ст. ***Ф***: Соболевский А., *Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии.* СПб., 1910 +; ***Д***: Копко П. *Исследование о языке «Бесед на евангелия» (св. Григория Великого папы римского) памятника южнорусского XII века.* Львов, 1909; Mareš F., *Sl* 32, 1963.

Библ. Ап. — Апостол з Библа поблизу Перемишля, XIV ст. ***ПД***: Kopko P., *DS* 51, 1, 1912 +.

Виґолекс. — Виґолексинська збірка (Житія Нифонта та Феодора Студита), кінець XII ст. ***П***: *ПДПИ* 2 (7), 1880 ±; *Выголексинский сборник* (за ред. С. Коткова). М., 1977 +; ***Д***: Соболевский А., *РФВ* 12, 1884; Судник Т., *УЗИСл* 27, 1963.

Гал. Єв. — Євангелія, переписана десь у Галичині між 1266 і 1301 рр., можливо, 1288 р. ***Ф***: Срезневский И., *Сб. ОРЯС* 12, 1875 та 15, 1877; ***ФД***: Соболевский +.

Георг. Ам. — «Книгы временныꙗ и ѡбразныꙗ Геѡргиꙗ Мниха» (Хроніка Георгія Амартола), переклад XI ст. у списку XIV ст. ***ПД***: Истрин В. *Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе* 1–3. Пг., 1920, 1922; Л., 1930 (передрук — München, 1972) +. ***Д***: Дурново Н., Лавров П., *Sl* 4, 1926; Dostál A., *Sl* 32, 1963.

Город. Єв. — Євангелія з Городища (або Бучацька Євангелія), XIII ст. ***ФД***: Колесса О. *Науковий ювілейний збірник, присвячений Т. Масарикові* 1. Прага, 1925 +. ***Д***: Свєнціцький І., *ЗНТШ* 105, 1911.

Гр(амоти).

а) 1130 р. ***П***: Маркс Н., *ТМАО* 24, 1914; після того неодноразово, зокрема й у вид.: Shevelov G., Holling F. *A Reader in the History of the Eastern*

Slavic Languages (2-е вид.). New York, 1968 +; ***Д***: Винокур Г., *ВСЯ* 6, 1962; Isačenko A., *ZSPh* 35, 1, 1970.

б) XIV ст. ***П***: Розов В. *Українські грамоти* 1. К., 1928 +; ***Д***: Розов В., *КУИ* 1907; Дем'янчук В., *ЗІФВ* 16, 1928; Kuraszkiewicz W. *Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe.* Kraków, 1934, також *ByzSl* 4 (2), 1932.

в) в Іп. літоп. ***ПД***: Генсьорський А., *ІДжВ* 4, 1969.

Гр. Бог. XI ст.–13 слів Григорія Богослова, XI ст. ***П***: Будилович А., *XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Имп. Публичной Библиотеки.* СПб., 1875 (виправлення в праці: Фалев И., *Юв. Собол.*) ±. ***Д***: Будилович А., *Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи Имп. Публичной Библиотеки, XI в.* СПб., 1871; Фалев И., *Юв. Собол.*

Ґрафіті. Написи.

а) ім'я та титул королеви Франції Анни. ***П***: Prou M., *Recueil des actes de Philippe Ier roi de France* (*Chartes et diplomes relatifs à l'histoire de France* 1). Paris, 1908 +; Vossler K., Berneker E., *ASPh* 42, 1929 +. ***Д***: Gamillscheg E., *ZSPh* 4, 1927; 5, 1928; також 8, 1931; Vasmer M., *ZSPh* 4, 1927 і 8, 1931; Thomson A., *ZSPh* 5, 1928; Ekblom R., *Språkvetenskapliga Sällskapets i Uppsala Förhandlingar* 1928–1930; Vossler R., Berneker E., *ASPh* 42, 1929; Чехович К., *Слово* (Львів) 1937; Черных П., *Доклады и сообщения* (МГУ, филол. факультет) 3, 1947; Мельников Е., *Sl* 28, 1959 та *Славянское языкознание.* М., 1959; Melin E., *ScSl* 11, 1965; Iivainen L., *ScSl* 12, 1966.

б) інше. ***П***: Срезневский И., «Пещера Ивана Грешного и Феофила». *Изв. Имп. Археолог. общества* II, 1. СПб., 1881; Рыбаков Б., *Русские датированные надписи XI–XIV веков.* М., 1964 +; Кирпичников А., «Древнейший русский подписной меч», *Сов. арх.* 1965, 3; Высоцкий С., *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.* 1. Киев, 1966 +; Висоцький С., «Граффіті та спорудження Київської Софії». *УІЖ* 1966, 7; Высоцкий С., «Граффити золотых ворот в Киеве». *Сов. арх.* 1967, 1; Висоцький С., «Нові знахідки давньоруських граффіті». *УІЖ* 1968, 5 та *Давньоруські написи Софії Київської XI–XIV ст.* К., 1968; Поппе А., «Граффіті й дата спорудження Софії Київської». *УІЖ* 1968, 9. Бібліографія: Орлов А., *Библиография русских надписей XI–XV вв.* (2-ге вид.). М.; Л., 1952; ***Д***: Сотникова М., *Вспомогательные исторические дисциплины* 3. Л., 1970; Подольская Н., *Исследования источников по истории русского языка и письменности.* М., 1966 та *ВЯ* 1972, 3.

Ґр. ур. — уривок з Євангелії з Ґраца, XII ст. ***ПД***: Birkfellner G., *WSJb* 17, 1972 +.

Добр. Єв. — Добрилова Євангелія, 1164 р. ***ФД***: Соболевский; ***Д***: Ljapunov B., *Юв. Jagić*; Малкова О. *Исследования по лингвистическому источниковедению.* М., 1963, *ИОЛЯ* 25, 3, 1966, також *Русская историческая лексикология.* М., 1968.

Єв. Верк. — Євангелія Верковича, XIV ст. ***Д***: Никольский А., *РФВ* 32, 1894.

Єв. Гал. — Євангелія Галицька, 1144 р. ***Ф***: Горский, Невоструев 20 ±; ***П***: Амфилохий, *Четвероевангелие Галичское 1144 г.*, 1–2. М., 1882–1883 та *Четвероевангелие галичское 1144 года исправленное по древним славянским памятникам согласно греческому подлиннику.* М., 1885–;

Ф: Воскресенский Г. *Древне-славянское евангелие от Марка*. Сергиев Посад, 1894 ±. ***Д***: Ягич В., *Сб. ОРЯС* 33, 2, 1884; Le-Juge V. *Das galizische Tetroevangelium v.J. 1144* (Inaugural-Dissertation). Leipzig,1897; Дурново Н., *Sl* 1, 1922; Блохина Е. *Проблемы исторического языкознания* 1. Л., 1976.

Єв. Євс. — Євангелія Євсевієва, 1283 р. ***Д***: Соболевский А., *ЧОНЛ* 12, 1898; Голосксвич Г., *Иссл. РЯ* 3 (2), 1914.

Єв. Полік. — Євангелія Полікарпова, 1307 р. ***Ф***: Горский, Невоструев 21; ***ФД***: Соболевский +.

Єфр. Сир. — уривки зі слів св. Єфрема Сирина в копії, зробленій в пергамінових листках (можливо, в Перемишлі 1300–1325 рр.). ***ПД***: Гординський Я., *ЗНТШ* 126–127, 1918 +.

Жит. Сави — «Житіє Савы Освященнаго», XIII ст. ***П***: Помяловский И. *Житие св. Савы Освященного, составленное св. Кириллом Скифопольским, в древнерусском переводе*. СПб., 1890 (= *ОЛДП* 96) +. ***Д***: Будилович А., *РФВ* 25, 1891; Мочульский В. *К истории малорусского наречия*. Одесса, 1894 (також *Записки* Новороссийского университета 62, 1894); Kolessa A., *ASPh* 18, 1896; Виноградов В., *Юв. Собол*., а також *Памятники древнерусской письменности, язык и текстология*. М., 1968.

Златостр. — Златоструй (слова Йоана Златоуста), XII ст. ***Ф***: Срезневский И., *Сб. ОРЯС* 1, 1867 ±; Изергин В., *Сб. ОРЯС* 81, 1906 +; Соболевский А., *ИОРЯС* 11, 1, 1906 +; Малинин В. *Десять слов Златоструя XII в*. СПб., 1910 +; ***Д***: Малинин В. *Исследование Златоструя по рукописи XII века Имп. Публичной библиотеки*. Киев, 1878.

Ізб. 1073 — Ізборник князя Святослава. ***П***: *Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года*. СПб., 1880 (фотолітографічне видання. Передруковано — Wiesbaden, 1965: *Monumenta Linguae slavicae dialecti veteris* 3) + (виправлення в: Schachmatov Al., *ASPh* 6, 1882); ***Д***: Розенфельд А., *РФВ* 41, 1899; Masing L., *ASPh* 8–9, 1885–1886; Еленски Й., *ГСУ* 54 (1) 1959–1960, також *Езиковедско-етнограски изследования в памет на Ст. Романски*. София, 1960.

Ізб. 1076 — Ізборник 1076 р. ***П***: Голышенко В., Дубровина В., Демьянов В., Нефедов Г. *Изборник 1076 года*. М., 1965 +. ***Д***: Шимановский В. *К истории древнерусских говоров*. Варшава, 1887; Смирнов А., *РФВ* 19, 1888; JagičV., *ASPh* 11, 1888; Кульбакин С., *ЖМНП* 315, 1898; Lunt H. *Studies in Slavic Linguistics and Poetics in Honor of B. O. Unbegaun*. New York, 1968; Rott-Żebrowski T. *Pismo i fonetika Izbornika Swiatosławа z 1076 roku*. Lublin, 1974, а також *Slavistický sborník olomoucko-lublinský*. Praha, 1974.

Іп. літоп. — Літопис Іпатський, список 1425 р. ***П***: *Полное собрание русских летописей* 2. СПб., 1908; друге видання–М., 1962 ±. ***Д***: Никольский А., *РФВ* 41–42, 1899; Свєнціцький І., *ВСЯЛ* 2, 1949; Генсьорський А. *Галицько-Волинський літопис*. К., 1961, також *ВСЯЛ* 4, 1955 та *ДМУМ*, 1959.

Іп. сказ. — «Иполита съказанiк о антихристѣ», до 1212 р. ***П***: Невоструев К. *Слово св. Ипполита об антихристе в Славянском переводе по Чудовскому списку XII в*. М., 1868 та Срезневский И. *Отч. Увар*. 15, 1874 ±

(виправлення у вид.: Голышенко В. *Изучение русского языка и источниковедение.* М., 1969); ***Д***: Голышенко В., *УЗ* (Моск. гор. педагог. институт) 73, 1959, а також *Историческая грамматика и лексикология русского языка* та *Изучение русского языка и источниковедение*. М., 1969.

Ірм. Григ. — ірмологій Григоровича, XII–XIII ст. ***ФД***: Соболевский.

Йос. Фл. — «Слово [...] Іωсиnово ω полонєніи Кр(оу)с(а)л(и)ма» Йосифа Флавія, переклад до 1262 р. у списку XV ст. ***П***: *La prise de Jérusalem de Josèphe le Juif* 1–2 (за ред. В. Істріна, А. Вайана). Paris, 1934 +. ***ПД***: Мещерский Н. *Значение древнеславянских переводов для восстановления их архетипов (На материале древнерусского перевода «Истории иудейской войны» Иосифа Флавия).* М.; Л., 1958 ±.

Київ.-Лавр. Єв. — Євангелія Києво-Печерського монастиря, бл. 1350 р. ***Ф***: Шахматов О., Кримський А. *Нариси з історії української мови.* К., 1924 +.

Кир. Єрус. — Огласительные слова Кирилла Иерусалимского, XI ст. ***Ф***: Горский, Невоструев 114 ±.

Лавр. Єв. — два уривки з Євангелії та один з Тріоді, знайдені в Лаврові поблизу Старого Самбора, XIII ст. ***ПД***: Колесса О., *ЗНТШ* 53, 1903 +.

Лавриш. Єв. — Євангелія Лавришівського монастиря, до 1329 р. ***ФД***: Свенцицкий И., *ИОРЯС* 18, 1, 1914. ***Д***: Friedelówna T. *Ewangeliarz Ławryszewski.* Wrocław, 1974, а також *SFPS* 11, 1972.

Луц. Єв. — Луцька Євангелія, XIV ст. ***ФД***: Соболевский. ***Д***: Бузук П., *Зб. КДІУМ*; Баньчеровський Я., *StSlHg* 17, 1971.

Любл. Прол. — люблинський уривок із Пролога, середина XIV ст. ***ПД***: Лось Я., *Сб. ОРЯС* 67, 1900 +.

Монети. ***П***: Толстой И., *Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского.* СПб., 1882 +; Gumowski M., *Corpus nummorum Poloniae* 1. Kraków, 1939 (див. 40, 41; табл. III, № 37–41) +.

Мст. Єв. — Євангелія князя Мстислава, 1117 р. або раніше. ***Ф***: Воскресенский Г., *Древнеславянское евангелие. Евангелие от Марка.* Сергиев Посад, 1914 ±. ***Д***: Билярский П., *ИОРЯС* 10, 2, 1861–1863; Карский Е., *РФВ* 34, 1895 (Передрук у вид.: Карский Е. *Труды по белорусскому и другим славянским языкам.* М., 1962); Жуковская Л., *Восточнославянские языки, источники их изучения.* М., 1973.

Мукач. Тр. — уривки з мукачівської Тріоді, XIII ст. ***ПД***: Pańkevyč I., *ByzSl* 15, 1954 +.

Острожн. ур. — фраґменти з Канонів св. Димитрія та Пресвятої Діви (з Острожниці поруч із Великим Березним на Закарпатті), перша половина XII ст. ***ПД***: Pańkevyč I., *JaSb* 5, 1951 +. ***П***: Pańkevyč I., *ByzSl* 18, 1957 +.

Панд. — пандекти Антіоха XI ст. ***Ф***: Бодянский О., *ЧОИДР* 1914, 2, а також окремим виданням: *Пандект монаха Антиоха.* М., 1913 ±. ***ФД***: Амфилохий. *Исследование о Пандектах Антиоха XI в., находящихся в Воскресенской Новоерусалимской библиотеке.* М., 1880 –. ***Д***: Копко П., *ИОРЯС* 20, 3–4, 1915.

Панд. 1307 — пандекти Антіоха, 1307 р. ***Д***: Панькевич І., *ЗНТШ* 123–124, 1917.

Печатки. ***П***: Янин В. *Актовые печати древней Руси X–XV вв.*, 1. М., 1970 +; Лихачев Н. *Материалы для истории византийской и русской сфрагистики*, 1. Paris, 1928.
Пс. Бичк. — Псалтир Бичкова (фраґмент), XI ст. ***П***: Срезневский И., *Сб. ОРЯС* 17, 1, 1874 ±. ***Д***: Tot I. X., *StSlHg* 19, 1973.
Путн. Єв. — Євангелія Путнянська (Буковина), XIII ст. ***П***: Kałużniacki Ae. *Monumenta linguae palaeoslovenicae collecta et in lucem edita* 1. *Evangelium Putnanum*. Wien, 1888 +.
Реймс. Єв. — Євангелія Реймська, бл. XI ст. ***П***: Leger L. *L'évangéliaire slavon de Reims dit Texte du sacre*. Reims; Prague, 1899 +. ***Д***: Паплонский И., *ЖМНП* 58, 1848; Соболевский А., *РФВ* 18, 1887; Jagić V., *ASPh* 21, 1899; Leger L., *Notice sur l'évangéliaire slavon de Reims dit: Texte du sacre*. Reims; Prague, 1899 та *Notes complémentaires sur le texte du sacre* (*évangéliaire slave*). Reims, 1901; Shevelov G. Y., *Xenia Slavica* (*Юв. Ružičić*). The Hague, 1975.
Ряз. Корм. — Рязанська кормчая, 1284 р. ***Ф***: Срезневский И., *Древние памятники русского письма и языка*. СПб., 1882. ***Д***: Ягич В., *Сб. ОРЯС* 33 (2), 1884 (с. 100–102); Блохина Е., *Юбилейная научно-методическая конференция Северо-Западного зонального объединения кафедр русского языка*. Л., 1969, а також *Вестник* Ленинградского университета 14 (3), 1969.
Син. Патер. — Синайський патерик, XI ст. ***П***: Голышенко В., Дубровина В., *Синайский патерик*. М., 1967 +. ***Д***: Дубровина В., *Исследования по лингвистическому источниковедению*. М., 1963; Иванова Т., *Проблемы современной филологии* (*Юв. Виноградов*). М., 1965, також *ИОЛЯ* 30, 1971.
Сл. Єфр. Сир. — слова Єфрема Сирина, 1284 р. (за Соболевським — 1492 р.); ***Ф***: Срезневский И., *Сб. ОРЯС* 1 (VI) 1867; Соболевский.
Соф. написи — див. Ґрафіті.
Студ. — Студійський статут, XII ст. ***Ф***: Горский, Невоструев 380 +; Ищенко Д. *Источники по истории русского языка*. М., 1976 +. ***Д***: Menges K. *Die Sprache der altrussischen Übersetzung des Studion-Typikon*. Gräfenhainichen, 1935 (Дисертація); Ищенко Д. *Исследования источников по истории русского языка и письменности*. М., 1966.
Тип. 6 — Євангелія № 5 Московської Синодальної друкарні, XIII ст. ***ФД***: Соболевский +.
Тип. 7 — Євангелія № 6 Московської Синодальної друкарні, XII ст. ***ФД***: Соболевский +.
Тр. Мойс. — Тріодь Мойсея Грішного киянина, кінець XII або поч. XIII ст. ***Д***: Соболевский А., *ЖМНП* 237, 1885.
Ур. Ап. — уривок з Апостола, XIII ст. ***ПД***: Волков Н., *РФВ* 24, 1890 +.
Усп. зб. — «Успенский сборник» (збірка Успенського собору в Москві), кінець. XII ст. ***П***: *Успенский сборник XII–XIII вв.* М., 1971 +. ***Д***: Билярский П., *ЗИАН* 2, 1862; Попов А., *ЧОИДР* 1879–1880; Šaxmatov A., *ASPh* 5, 1881; Соболевский А., *ЖМНП* 237, 1885 (с. 353 і далі); Лукьяненко А., *РФВ* 58, 1907; Попова И., *РФВ* 69–71, 1913–1914; Aitzetmüller R. *Anzeiger für slavische Philologie* 4, 1970.

Фл. Пс. — Псалтир, що зберігається в Biblioteca Medicea Laurenziana у Флоренції, 1384 р. ***ФД***: Verdiani C., *RicSl* 3, 1954.

Хіл. — ірмологій Хіландарського монастиря, XIII ст. ***П***: Jakobson R. *Monumenta musicae Bizantinae V B*. Copenhagen, 1957 +.

Холм. Єв. — Євангелія Холмська XIII–XIV ст. ***ФД***: Соболевский.

Хр. Ап. — Христинопільський Апостол, XII ст. ***П***: Kałużniacki Ae. *Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice, ad fidem codices Christionopolitani saeculo XII scripti*. Wien, 1896 ±, і Маслов С., *ИОРЯС* 15, 4, 1910 +. ***Д***: Колесса О., *НЗбУВУ* 1. Прага, 1923.

Хут. Служ. — Служебник Хутинського монастиря (поблизу Новгорода), XIII або XIV ст. ***Ф***: Горский, Невоструев 343 ±; Соболевский.

Юр. Єв. — Євангелія, замовлена новгородським Юрієвим монастирем, 1117–1128 рр. ***ФД***: Амфилохий. *Описание Юрьевского евангелия 1118–1128 г. Воскресенской Новоерусалимской библиотеки*. М., 1877 –. ***Д***: Буслаев Ф., *ФЗ* 18, 1879; Жуковская Л. *Проблемы современной филологии*. М., 1965 та *Исследования источников по истории русского языка и письменности*. М., 1966.

AT — Acta Pauli et Teclae, поч. XII ст. ***ПД***: Jagić V., *ASPh* 6, 1882 +.

Hank. — Кодекс фон Ганкенштайна, збірка XII–XIII ст. ***Ф***: Воскресенский Г., *Сб. ОРЯС* 31, 1883 ±; Строев П. *Описание памятников древнерусской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции*. М., 1841–; ***ФД***: Smal-Stockij S., *SB* 110, 1886 +; ***Д***: Соболевский; Jagić V., *ASPh* 10, 1887; Кисілевський К., *ЗНТШ* 161, 1953.

Passio Condr. — Passio S. Condrati, сер. XI ст. ***ПД***: Jagić V., *ASPh* 6, 1882 +. Tot I. X., *StSlHg* 21, 1975 +.

15. ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ ВЕЛЯРНИХ ПЕРЕД *y*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Найдавніша (з-поміж давньоукраїнських) звукозміна знайшла своє відбиття в тогочасних пам'ятках у новому написанні: **ки, ги, хи** замість **кы, гы, хы**. У київських текстах це спостерігається з кінця першої чверті XII ст.

У сучасній українській мові та більшості її діалектів цю зміну затерто пізнішим злиттям ***i*** та ***y*** (див. 28.1): **кысл-**, ставши **кисл-**, тобто [k'isl-], у XII ст., знов перетворюється на *кúсл*(*ий*) у перебігу загальної зміни ***i*** > ***y*** (XIII–XIV ст.). Однак ті північноукраїнські, зосібна східнополіські, говірки, де є розрізнення між ***y*** та ***i*** за якістю або за пом'якшенням приголосних перед ***i***, мають рефлекс ***i*** (не ***y***) після ***k, h, x***, тим самим указуючи на давніші ***ki, gi, xi***: ***kisly***[i](***j***) — як ***sini***(***j***), або ***k'isly***[i](***j***) — як ***s'in'i***(***j***).

Галицько-подільські діалекти (за незначним винятком — див. 15.2) не пішли тим самим шляхом рівночасно з київсько-поліськими. Деякі з них узагалі не зазнали цієї зміни: лемківські по обох схилах Карпат, закарпатські між Тересвою та Латорицею, основна частина бойківських,

особливо західнобойківські: *кыслый*. Анклави з ***y*** після велярних на західному Поліссі та на Підляшші (наприклад, Біща коло Білгорая, Дорогичин) постали, можливо, під впливом переселенців з півдня, тобто з галицько-подільської діалектної зони. У решті південно-західних діалектів подибуємо форми з ***k'i*** та ***x'i*** або ***k'e*** та ***x'e***, які свідчать про те, що палаталізація цих велярних не могла статися тут перед зміною ***i > y***, тобто відбулася після відповідної зміни в київсько-поліських діалектах і незалежно від неї. Характерно також, що в частині південно-західних говірок (приміром, у переважній більшості гуцульських, наддністрянських і західноволинських) ***h*** не зазнає палаталізації: наприклад, у сучавських: ***ruk'é ~ ruk'í*** ґен. одн., ***rúk'i*** ном. мн., ***x'étryj ~ x'ítryj***, ***ptáx'i*** проти ***pyrohý***, ***nóhy***[1]. Це можна пояснити тим, що "***g***" був під час зазначеної зміни уже не велярним, а ларингальним, що знов-таки вказує на добу, пізнішу від XII ст. (див. 25.6). Тож можна припустити, що палаталізація велярних у цих діалектах припала на кінець XIII ст.

2. СВІДЧЕННЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

В XI ст. написання велярний + **и**, за винятком двох перекручених місць — одного в Ізб. 1073 (61 д), другого в Ізб. 1076 (19, 8), — подибуємо лишень у чужомовних словах (**въ китосѣ** 'у киті' Ізб. 1073; дуже рідко — навіть у флексії **фоунники** 'фініки' Ізб. 1073), хоча й тут були спроби замінити **и** на **ы** після велярних (наприклад, **скыпетрь** — Іп. літоп. 1255, **китъ ~ кыта** ґен. одн. — Hánk. XIII ст.). Виступає звук ***y*** також і в Соф. написах: **великыи, благыи** (1093), **бѣлогородъскыи** (1091) тощо. Написання з **и** в питомих словах, до якого можна ставитися з довірою, вперше трапляється в Юр. Єв. 1128: **великии, кииχъ** 'котрих' ґен. мн. З того часу відхилення від традиційної орфографії частішає: Добр. Єв. 1164 — **въскисе** 'скис' 3 ос. аор.; Тип. 7, XII ст. — **секира**; Ірм. Григ. XII–XIII ст. — **житиискы, вѣки**; Тип. 6, XIII ст. — **людьскиа**; Жит. Сави XIII ст. — **великии, скитьскии**; Hank. XIII ст. — **грѣχи, ıазыки** 'народи'; Сл. Єфр. Сир. 1284 — **кнѧгини**; Панд. 1307 — **секира, книги**; Єв. Полік. 1307 — **въскисе**; Арх. Лѣств. XIII–XIV ст. — **великии, аки**; Єв. Верк. XIV ст. — **вѣки, ıазыки**. Як правило, написання з **и** трапляються рідше, ніж з **ы**; є навіть тексти з самим лише **ы**, наприклад, Златостр. XII ст., друга рука в житії св. Феодосія з Усп. зб., Іп. сказ. 1212, перша рука в Hank. XIII ст., перша рука в Жит. Сави XIII ст. та ін. Це не є дивиною, бо писарі, навчені церковнослов'янської орфографії, уникали писати **и** після велярних.

---

[1] Розподіл ***i*** та ***e*** після пом'якшених велярних залежить від наголосу, наприклад, ***ruk'é*** ґен. одн. ~ ***rúk'i*** ном. мн.

У текстах, писаних у Галичині й на Холмщині, **ы** після велярних уживалося послідовніше, ніж у київських пам'ятках; однак і в них часом можна натрапити на **и**. В Єв. Гал. 1144 маємо скрізь **ы**, за трьома винятками: **небесьскии** (2 рази), **члчскии, искариотьскии**. Те ж саме властиве й Хіл. XIII ст. (**мирьскиа** ном. мн. сер. роду, **хвалословѣсьники**, в інших випадках — **ы**). У Хр. Ап. XII ст. написання через **и** трапляються винятково (**небесьскии**), і так само в Бес. Єв. Гр. XII ст. (**секира, жестокиа, мирьскими** інстр. мн., **римьскима, чьрньчьскиа**). Вони стають типовими в Єв. Євс. 1283 (**роуки, оучьники, кимь** інстр. одн., **долги, погибнеть, расхитьть** 3 ос. одн.), Гал. Єв. 1288 (**плотьскии**) та Холм. Єв. XIII–XIV ст. (**нѣкии, слоуги, дроугии**). Однак у Город. Єв. XIII ст. та Лавр. Єв. XIII ст. таких написань уникалося.

Для пояснення цих написань доцільно відмежувати найдавніші тексти (Єв. Гал. 1144, Хр. Ап.) від пам'яток XIII ст. У найдавніших текстах **и** трапляється після суфікса ***-ьsk-***, що постав унаслідок проґресивної палаталізації ***s*** та ***k*** після **ь**. Опосередковано це потверджується іншими написаннями в Єв. Гал. 1144, а саме — з традиційним **ы**, але зі знаком пом'якшення над **с** і навіть над **к**: **прѣдѣлы тюрс҄кы, море галилеиск҄о**. Це діалектне м'якшення втратило свою мотивацію із занепадом **ь**; пізніше відповідні приголосні в західноукраїнських говірках стверділи.

У написаннях другої половини XIII ст. вибір літер **и** або **ы** після велярних міг зазнати впливу київської (узагалі — північноукраїнської) чи болгарської, чи навіть польської орфографії того часу (в болгарській зміна ***y > i*** засвідчена ще у XII ст.; польські писарі, як правило, не розрізняли ***i*** та ***y***); та ймовірніше ці написання відбивають загальне злиття ***y*** та ***i***, що зароджувалося у львівсько-перемиському реґіоні. Це потверджується правописом грамот 1349–1386 рр., які були вільні від церковнослов'янського, болгарського чи київського впливів. У шести волинських грамотах **ы** вжито після велярних звуків 13 разів, **и** — 14 разів; у десяти галицьких грамотах (включно з однією подільською) відповідні цифри становлять 5 і 72, тобто написання з **ы** (усі вони — лише з двох грамот, чотири з найдавнішої) починали зникати. (Детальніше про злиття ***y*** з ***i*** та його хронологію — див. 15.4).

Правописні особливості Бес. Єв. Гр. XII ст. залишаються непроясненими. Чи не міг, бува, текст мати проміжну київську копію?

3. СВІДЧЕННЯ СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

*** Пізніші тексти відбивають, у цілому, дистрибуцію рефлексів ***ky, xy, gy*** так, як вони представлені в сучасних діалектах, з певною даниною традиційній орфографії, яка вимагала вжитку **ы** після велярних, до чого долучалося, з другого боку, загальне поплутання літер на позначення ***y*** та ***i***, початок якого припадає на XV ст., а поширення — на XVII ст.

У Києві, на більшій частині Волині і в північноукраїнських діалектах, які не розрізняли первинних *у* та *і* після велярних (і так само в інших позиціях), вибір **и** або **ы**, з погляду говірної мови, не мав жодного значення. Відтак освіченіші писарі, які додержувалися традиції, вживали **ы** після велярних, а ті, хто не боявся нововведень, надавали перевагу **и**. Вибір був довільний, і за ним не стояло жодних фонетичних реалій, наприклад, **слоуги, хитрого** (Чет. 1489); **скотскы, многыхъ, кытовѣ** (Ізмар. 1496); **луцкый** (Гр. 1161, Луцьк); **ногы, роукы, потѣхы**, але **секира, загиноути, сорочьки** (Перес. Єв. 1561); **гулькы** проти **бо́ки** (Книж. госп. 1788). П. Беринда (1627), уникаючи загалом поплутання **и** та **ы**, здебільшого писав **и** після **к, х, г** — і, можливо, прозраджував тим самим своє західноукраїнське походження.

У Галичині з кінця XIV ст. й до середини XVI ст. переважав ужиток **и**: **вѣки, погибоша** 3 ос. мн. аор., **скитаюмъсѧ** проти **наставникы, слугы** (Библ. Ап. XIV ст.); **въвѣкы, вл(а)д(ы)ки, сухии** ном. мн. (Бер. Hank. XIV ст.); **многим** проти **длъгы** (Кам.-Буз. Єв. 1411); у грамотах 1387–1450 pp. **и** переважає; грамоти, в яких **ы** вживалося після **к, х** і **г**, належать, можливо, писарям бойківського або лемківського походження (Львів 1400, 1412, 1414; Галич 1401, 1435; Самбір 1422; Перемишль 1407). Характерно, що є такі грамоти, в яких систематично вживано **ки**, але **гы** (наприклад, Жидачів 1413). Певною мірою це входило й у практику І. Вишенського (Ів. Виш. 1600): він уживав **ки, хи**, а також **ги**, але останній варіант побутував поруч із **гы** (5 разів). Льв. Ставр. бр. XVII ст. йде навіть далі у відтворенні місцевої вимови пом'якшених велярних — написанням після них **ѣ** (= [і]): **выдаткѣ, лычакѣ, кѣювского, близкѣхъ** тощо. Однак освічені писарі, які намагалися відновити церковнослов'янську традицію, почали повертати **ы** після *k, x, h* із середини XVI ст. й особливо у XVII ст. Жугай 1569, переробляючи Біблію Ф. Скорини для українських читачів, замінив **и** на **ы** після цих приголосних (**рѣкы** ґен. одн., **погыбель**). Уч. Єв. 1585, написана в Ярославі, містить **стра́хы, маткы** (але також і **грѣхи**) тощо. Однак рух за написання **ы** після велярних так і не завершився перемогою навіть в освічених колах. Ст. Зиз. 1596 вживає переважно **ки, хи, ги**, в Ἀδελφότης 1591 спостерігаються хитання між **чловѣкы, женскыхъ, долгый** і **чловѣки, женскихъ** і **довгій**, а М. Смотрицький доходить у поплутанні відповідних літер до того, що у своїй граматиці, виданій 1619 р., застерігає проти написання **ы** після **к, х, г** у закінченнях!

У молдавських грамотах кінця XIV і XV ст. — під подвійним впливом української та болгарської мов, що в них обох мало місце злиття *і* та *у*, нехай здійснене щоразу по-своєму, — букви **и** та **ы** плутано в усіх позиціях. Підрахунків не зроблено, але здається, що **ы** з'являється систематичніше після *k, x, h*, ніж по інших приголосних, — там, де цього можна сподіватися з огляду на етимологію. Пор. також **откынь** у Фарм. кін. XVI ст. Це може відбивати довше збереження непом'якшених велярних у гуцульських говірках (суч. гуц. *k'у* ~ *k'е*), хоча легше пояснюється впливом традиційної церковнослов'янської орфографії.

Згідно з очікуваннями, в лемківських і середньозакарпатських говірках написання з **ы** після велярних збереглося найліпше, хоча відхилень все-таки не бракує. Лемківські говірки по обох схилах Карпат можна представити такими прикладами: Одрех. гр. 1511 — топонім **одреховскы, полскы**; 1574 — **дѣвькы**; Гр. 1607 (Фольварк на захід від Бардієва) — **брєгы, яркы**; Уч. Єв. Кап. до 1640 — **многых, ланцухы**; Ладом. Єв. (на схід від Свидника) XVII ст. — **слухы, ногы, оучинкы** (але й написання через **и**); Вранів (на південь від Стропкова) 1756 — **услугы**, прізвище **Рудловскыи**; Няґ. (на південний схід від Свидника) 1758 — **хыжу** ак. одн., **погыблого** ґен. одн., **якыи**; пор. також бойківське з Уч. Єв. Куз. середини XVIII ст. — **мукы, друтыи**.

Вельми консеквентно буква **ы** пишеться й у пам'ятках із Мараморощини, починаючи з Гр. 1404, Сигіт (топонім **Сопоункы**); Теребл. Прол. XVI ст. — **хытрости, слугы**; Ігн. Марам. кін. XVII ст. — **погыбели, дѣвкы** тощо. Середньозакарпатські говірки представлені написаннями з **ы** в Ключі 1695 — **татарскыи, ушыткы** 'усі', **другыи** (але й **і**); райони, що ближчі до Ужгорода, мають як **ы** (**полскым, тихым** — Брадач 1771 — Мукачево), так і **и** (**солотки** — Ракош. XVII ст.); навіть місцеве огублення ***ў*** в ***ů*** представлене, можливо, написанням *и* на місці ***ў*** в Урб. із Берегова — прізвище *Jakumowich* (1648), ім'я *Mikuta* (1725), пор. літ. укр. *Яки́м, Мики́та*.

Близькість лемківських та закарпатських пам'яток до реальної вимови показує, що написання велярних перед давньоукраїнським ***у*** в пам'ятках із інших земель також слід уважати за вірогідне, а відтак сьогоднішній розподіл має місце, беручи приблизно, з кінця XIV ст.

4. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Проведений аналіз історичних і діалектних даних виявив відмінності щодо потрактування велярних перед ***у*** в трьох давньоукраїнських реґіонах: київсько-поліському, східному галицько-подільському та карпатському. В останньому з них велярні взагалі не зазнали жодної зміни. У решті двох різниця в потрактуванні велярних стосувалася як хронології, так і самої суті справи.

Реконструюючи загальний перебіг еволюції в київсько-поліській зоні, можна добачити його початок в асиміляціях проґресивного характеру: після ***ь*** у попередньому складі велярний звук (як правило ***k***), що стояв одразу після нього або після ***s***, пом'якшувався — процес, який нагадує третю палаталізацію і є ще одним проявом тенденції до двоскладової гармонії голосних (див. 14.2): ***rus'ьskyjь*** > ***rus'ьs'k'yjь***. Після пом'якшеного велярного голосний ***у*** просувався ближче до переднього ряду й вимовлявся з вищим піднесенням. У висліді не обов'язково мусив з'являтися справжній ***і*** — але звук, настільки близький до нього, що

написання типу **роүсьскии**[2] ставали можливими. Цим засвідчено повну реалізацію засади двоскладової гармонії. Навряд чи є випадковістю, що найдавніші написання типу **ки** представлено здебільшого саме в такому оточенні. Пом'якшені велярні, посталі таким робом унаслідок проґресивної асиміляції, згодом були перенесені в решту позицій, а сполуку "велярний + ***у***" заступлено сполукою "пом'якшений велярний + ***і***" в усіх позиціях. Таке розповсюдження полегшувалося тим, що з фонологічного погляду воно було нерелевантне: хоча історично саме пом'якшений велярний змінював артикуляцію наступного голосного, тобто ***у***, фонологічна мотивація невдовзі змінилася на протилежну, оскільки ***у*** більше не міг виступати після велярних, а "***і***" вимагав пом'якшеності попереднього велярного. З артикуляторного погляду, пом'якшені велярні вже існували в мові цього реґіону — й не лише в запозиченнях (таких, як **кѣлья** — Іп. літоп. 1051), але й у сполуках **скѣ**, **скь** та ін. (див. 3.4) у питомих словах, наприклад, **хрьстиганьскѣи** дат. одн. жін. роду, **стоүдинскѣмь** лок. одн. (Виґолекс. XII–XIII ст.). Ця звукозміна стала доконаним фактом близько 1125 р.

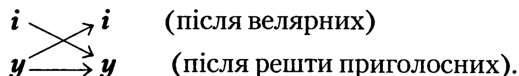
Узявши проґресивну асиміляцію за початковий етап у палаталізації велярних, треба з'ясувати, чи не відбулося те саме й після інших голосних (чого випадало би сподіватися згідно з логікою процесу). Таке припущення виглядає цілком імовірним. Однак у сполуці з іншими голосними асимілятивна палаталізація не впливала на якість самих голосних. Через це такий процес не мав шансів охопити всі позиції, а відтак мусив поступово зійти нанівець. Факти палаталізації перед іншими голосними, крім ***у***, нехай зовсім нечисленні, все-таки можна відстежити. Один випадок є типовим для північної, тобто білоруської, частини київсько-поліського реґіону — постання прізвищ на ***-kevič*** (суч. укр. *-кевич*) з давнішого **-ковичь** первісно після м'якого або пом'якшеного приголосного, наприклад, білор. **Маськевіч** (бл. 1486). За середньоукраїнської доби Тарасій Земка підписувався ім'ям **Тара́ссии Ле́вкевич Зе́мка** (Тар. Земка 1631). Сер. укр. **декабр** (Гр. 1648, Київ) могло постати на місці давнішого ст. ц. сл. **дек'абрь** (також Іп. літоп. 1087) унаслідок ствердіння велярних після голосних переднього ряду.

У галицько-подільських діалектах, за винятком карпатського реґіону, асимілятивна палаталізація ***k*** після складу з ***ь*** була також представлена в середині XII ст. — див. приклади з Єв. Гал. 1144 та наші коментарі в 15.2. Однак вона швидко зійшла нанівець, не встигши розповсюдитися, — частково тому, що тенденція до двоскладової гармонії була в цьому реґіоні слабша, ніж на сході, але головно через те, що цю дрібну зміну невдовзі ввібрала в себе інша, масштабніша: суцільне злиття ***у*** та ***і***. Слід

---

[2] Звучанням він міг наближатися до рефлексу ***у*** в більшості північноукраїнських діалектів — посереднього між ***у*** та ***і***.

припустити, що це злиття відбувалося більш-менш одночасно у двох напрямках залежно від якості попереднього приголосного —вислідом злиття був ***і*** (по говірках — ***у**ⁱ*~ ***у**ᵉ*) після велярних, в інших випадках — ***у***:

Ця зміна сталася наприкінці XIII ст., на півтора століття пізніше від на позір подібної зміни ***у*** > ***і*** в київсько-поліських діалектах[3]. Як наслідок, основна маса галицько-подільських діалектів отримала в цій конкретній позиції пом'якшені велярні як алофони непом'якшених велярних.

У бойківських, лемківських і середньозакарпатських говірках ***у*** не злився з ***і***, тому в них зберігаються первинні сполуки ***ку***, ***ху***, ***hу*** (***кы***, ***хы***, ***hы*** ~ ***кů***, ***хů***, ***hů***).

Палаталізація велярних перед ***у*** не обмежується лише давньоукраїнськими теренами. Вона спостерігається в усіх суміжних слов'янських мовах, а також у сербсько-хорватській. Проте все це були незалежні зміни. У давньобілоруській мові ця зміна сталася в першій половині XIII ст., а в давньоросійській — в останній його чверті, тобто в першій на століття, в другій — на півтора століття пізніше, ніж у давньоукраїнській (у київсько-поліських говірках; галицько-подільські стояли окремо). У сербсько-хорватській мові ця зміна представлена в текстах XII ст., у болгарській вона простежується з XII ст., однак контакти між ними та давньоукраїнською мовою на той час були надто слабкі, щоб запостулювати якусь спільність процесів; окрім цього, у XII ст. палаталізація велярних перед ***у*** була обмежена тими київсько-поліськими говірками, які не межували з давньобілоруськими, не кажучи вже про давньосербські чи -хорватські. Хронологія відповідного явища в польській мові ще й досі викликає суперечки, причому діапазон розбіжностей сягає від XI до XVI ст., однак відрубність польської зміни визначається в будь-якому разі її якісними особливостями — вона заторкнула ***k*** та ***g***, але оминула ***x***. У словацькій мові палаталізація велярних властива південно-східним та центральним говіркам (Новоград і Ґемер), де ***у*** перетворився на ***е***, ***ȳ*** — на ***еі***, хоча після ***k***, ***g***, ***x*** трапляються не ці рефлекси, але ***ī*** (***rebe*** 'риба' проти ***kislej*** 'кислий' < ***ryby***, ***kyslyi*** > ***kislyi***); невідомо, чи східнословацькі діалекти, що межують з українськими, також пройшли цю стадію. Можна припустити, що у словацькій, сербсько-хорватській і болгарській мовах палаталізація велярних перед ***у*** була лише кроком у загальній зміні ***у*** > ***і***. У білоруській та російській мовах причину цього явища слід шукати, радше, в таких самих асимілятивних процесах, що й у давньоукраїнських говірках, однак,

---

[3] Двонапрямкове злиття ***у*** та ***і*** в основній масі галицько-подільських діалектів пояснює меншу частоту поплутання **ы** та **и** після інших приголосних, ніж велярні; ужиток **ы** на письмі аж ніяк не припинився, й тільки після велярних ця буква, вочевидь, уважалася за недоречну.

оскільки статус м'якості приголосних у цих мовах був інший, зазначена зміна знаходила інше місце в їхніх фонологічних системах.

У давньоукраїнській мові палаталізація велярних перед ***у*** хоч і не мала фонологічного статусу, однак посилила присутність ***k'***, ***x'*** та (по діалектах) ***h'*** і водночас полегшила позичання чужомовних слів зі сполукою велярний + голосний переднього ряду без усяких звукових замін. До того часу, наприклад, грецьке ім'я *Κύριλλος* ([kírilos ~ kürilos]) здебільшого інтерпретувалося як **Кγрилъ** (наприклад, Усп. зб. XII ст.), мавши форму, уґрунтовану в грецькому написанні; натомість при збереженні переднього голосного — із заміною на ***č***, як-от **Чюрило** (зафіксовано 1385 р.) — народна форма, протиставлена традиційній. Відповідно з'явилися такі форми, як **Чγпрнан** із гр. *Κυπριανός*, *Ничúпір* із гр. *Νικήφορος* (**Ничипор** — Люстр. Київ 1552, Гр. 1558, Луцьк), тобто форми з "запізненою" першою палаталізацією. Такі заміни стали зайвими після введення в давньоукраїнську мову пом'якшених велярних. Укріпившися, сполучення велярного з переднім голосним уможливило постання у значно пізніші часи таких морфологічних утворень, як форми ступенювання типу *тугúй* : *тугíший*, *гіркúй* : *гіркíший*, *глухúй* : *глухíший* (XIX ст.? У Котляр. 1798 ще подибуємо *гірчíший*); такі форми сер. роду, як *тугé*, *гіркé*, *глухé*; ном. мн. типу *тугí*, *гіркí*, *глухí* (обидві форми з середини XVII ст.; див. 53.7); здрібнілі прикметники на зразок *легéнький*, *палкéнький*, *тихéнький* (усі з Котляр. 1798), не кажучи вже про афективні слова на кшталт *ґéрґіт* ("хвилина ґерґоту" — Тичина 1934) та наявність ***і***, посталого на місці ***о*** (*кіт* тощо). У тих південно-західних діалектах, де пом'якшені велярні ще й досі вживаються в первинних сполученнях ***ky***, ***xy*** (й частково ***hy***), вони можуть пом'якшуватися також у таких відносно пізніх формах, як сучавські ***tonk'é***, ***sux'é*** тощо. Саме ці пізніші перетворення й надали ***k'***, ***x'***, ***g'*** та ***h'*** фонематичного статусу[4].

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Дурново Н. «К истории звуков русского языка. I. Сочетание *ku* из общеславянского *kы* в Галицком Четвероевангелии 1144 года». *Sl* 1, 1922.
2. Thomson A. «Beiträge zur Geschichte des Diphthongs *ы* in den slavischen Sprachen». *ZSPh* 4, 1927.
3. Пещак М. «Розвиток спільнослов'янських сполук ***г***, ***к***, ***х*** з ***и*** на українському ґрунті». *Дослідження з української мови.* К., 1958.

[4] Див. діалектні мапи в Паньк. (Закарпаття) та у Ф. Жилка в *ПРДН*, X. K., 1961, с. 14 (центральна Україна).

4. Назарова Т. «Фонеми **и** (**у**) — **і** в деяких середньополіських говірках». *Дослідження з мовознавства* (1). К., 1962 (з мапою).

5. Касаткин Л. «К истории задненебных фонем в русском языке». *ВЯ* 1965, 2.

6. Ботош И. «О появлении звуков *k'*, *g'*, *ch'* в древнерусском языке». *StSlHg* 12, 1966.

7. Иванов В. «К проблемам исторической фонологии русского языка. Об отношениях заднеязычных, мягких шипящих и мягких свистящих в древнерусском языке конца X — начала XI в.». *ФН* 9, 3, 1966.

8. Smoczyński P. «CZURYŁO — KURYŁO — KIRYŁO». *SOr* 17, 3, 1968.

9. Shevelov G. Y. «Slavic Family Names in *-kevič* and the Palatalization of Velars in Belorussian». У вид.: Shevelov G. Y. *Teasers and Appeasers*, München, 1971 (Уперше — польською мовою у вид.: *Symbolae Philologicae in honorem Vitoldi Taszycki*. Wrocław, 1968).

10. Аванесов Р. «Изменение сочетаний [ky], [gy], [chy]». У вид.: Аванесов Р. *Русская литературная и диалектная фонетика*. М., 1974.

16. ЗАНЕПАД ЄРІВ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Найдалекосяжніші наслідки серед давньоукраїнських звукозмін мав занепад єрів (щодо походження й гіпотетичного звучання єрів див. 5.3). Йому передувала втрата єрами наголошуваності, за винятком певних сполучень із кількох складів, що всі вони містили єр (див. 7.2, пункт 3). Термін “занепад єрів” фактично стосується двох процесів, оскільки єри у слабкій позиції, що їх називають просто слабкими єрами, підлягали повному усуненню, а єри в сильній позиції (сильні єри) змінювалися на ***о*** (коли йдеть-

ся про **ъ**, а в київсько-поліських діалектах — також про **ь** у позиції після середньопіднебінного або ***j*** і перед складом із голосним непереднього ряду — див. 9.8) або на ***e*** (**ь** в усіх інших випадках).

За винятком односкладових слів, єри були слабкими в позиції наприкінці слова, а також у середині слова, якщо далі не йшов склад зі слабким єром. Натомість сильними вони були в односкладових словах та в середині слова, якщо наступний склад містив слабкий єр. Відповідно слова **домъ, къто** мали слабкі єри; займенник **тъ** мав сильний єр; в іменнику **стьжька** перший єр був сильний, другий — слабкий (суч. укр. *дім, хто, той, стéжка*).

Ця дистрибуція не стосувалася єрів, що за ними йшла сполука ***r*** або ***l*** із якимось приголосним; ця позиція обговорюється окремо в розділі 18.

Голосні ***i*** та ***y***, що сусідували з ***j*** і походили з праслов'янських ***ĭ*** та ***y̆***, розвивалися як єри в тому розумінні, що у слабкій позиції могли занепадати, натомість у сильній позиції вони зберігалися, здебільшого як ***i*** та ***y*** відповідно (щоб пізніше злитися в ***y*** — див. розділи 28 і 31). Проте в їхньому розвитку були деякі особливості, що їх висвітлено в розділі 17.

Давньоукраїнські пам'ятки віддзеркалюють занепад єрів досить прозоро, хоча й не цілком послідовно, що випливало із суперечності між дійсною вимовою та правописною традицією — чи то вже церковнослов'янською, чи переінакшеною на місцевий копил. Їх аналіз уможливлює датування остаточного занепаду єрів приблизно 1150 роком. У зв'язку з цим буде доцільно розглянути окремо ситуацію до цього року та після нього.

2. ЄРИ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ ДО 1150 р.

Щоб достоту зрозуміти вжиток єрів на письмі в цих пам'ятках, треба обов'язково зважати на ту обставину, що в болгарській мові, з теренів поширення якої походила основна частина копійованих давньоукраїнськими переписувачами текстів, єри занепали раніше, ніж у давньоукраїнській: правдоподібно, ще в X ст. За традицією, єри здебільшого зберігалися на письмі в церковнослов'янських пам'ятках, хоча й пропусків було чимало. Не дивина, що такі пропуски трапляються так само й у давньоукраїнських пам'ятках, писаних до 1150 р. Дослідникові випадає з'ясувати, чи такі пропуски спричинено тим, що переписувачі наслідували первопис, чи вони віддзеркалюють їхню власну говірну мову, — і легким це завдання ніяк не назвеш.

У давньоукраїнських пам'ятках єри найчастіше випускалися в кореневих складах на початку слова — за умови, що кількість приголосних у виниклому внаслідок цього скупченні не перевищувала двох:

к-ъ-нигы, к-ъ-нѧзь, к-ъ-то, ч-ь-то, д-ъ-ва, м-ъ-ногъ, м-ъ-нѣ, п-ъ-тица, п-ь-шеница; принагідно й **м-ь-нѣти, з-ъ-вати, с-ъ-пати, з-ь-рѣти, к-ъ-де, с-ь-де, б-ь-рати, г-ъ-нати, м-ь-реши**. Спільною рисою наведених слів є те, що "випадні" єри не трапляються в сильній позиції, — чи то взагалі, чи, принаймні, в конкретній парадигмі, про яку йдеться. Однак цей чинник, дарма що сприятливий, не був обов'язковий: пор. **м-ь-зда : възмьздьк, в-ъ-нѣ : вънъ, з-ъ-ло : зълъ, д-ь-ни : дьнь, ч-ь-тѵ : чьсть, с-ъ-то : сътъ** ґен. мн., **п-ь-си : пьсъ, с-ъ-лати : сълъ** 'посланець'. Пропуск єрів у префіксах, через високу частоту вживання цих останніх, є менш типовий, хоча й добре зафіксований; наприклад, у Гр. Бог. XI ст. трапляються написання **с-ъ-творити** (з трьома приголосними, але в широко вживаній сполуці), **с-ъ-мотр(ити)** 'дивитися'. Особливий випадок становить **в-ь-сь** (див. 15.4).

Аналіз наведених прикладів засвідчує, що за двома винятками (**къде, сьде**) єрів бракує або в позиції між двома глухими приголосними, або коли принаймні один із суміжних із єром приголосних був сонант (***m***, ***n*** у будь-якій позиції; ***r***, ***l***, ***v*** — після єра; щодо випадків з ***r*** та ***l*** перед єрами — див 18.1; щодо випадків з ***v***- — див. 19.1). Відповідно, наявність дзвінкого приголосного (несонорного) загалом унеможливлювала пропуск єра, незалежно від того, чи другий приголосний, суміжний з єром, був ще один несонорний дзвінкий, чи глухий. Тому єри, як правило, зберігалися в словах на кшталт **бъдѣти, бъдрость, дьбрь** 'урвище' (у непрямих відмінках), **дъчи, дъждь** (у непрямих відмінках), **дъска, дъховеник, къзнь** (у непрямих відмінках), **жьдати, жьженик** тощо. Винятки типу -**здати** 'будувати' (Арх. Єв. 1092) трапляються надзвичайно рідко (форма **бдить** у Златостр. датується вже XII ст.). Це може вказувати на фонетичну зумовленість пропуску єрів: між двома глухими приголосними вони, судячи з цього, знеголошувалися й перетворювалися на шепітні голосні; поруч із сонантом — віддавали свій голос сонантові; поруч із дзвінкими шумними — зберігали його. Знеголошені єри легко губилися у вимові й випускалися на письмі; їхній ужиток в обох випадках був факультативним.

Звідси випливає вірогідність припущення, згідно з яким знеголошення єрів і зумовлена ним факультативність ужитку слабких єрів у складах на початку слова — то перший крок на шляху до їх цілковитого занепаду. Похитнути цей погляд може та обставина, що в церковнослов'янських пам'ятках болгарської редакції діють ті самі правила пропуску або збереження слабких єрів у цій позиції. Ба більше — у пізніх церковнослов'янських пам'ятках утрата єрів ставала дедалі відчутнішою, і ці написання, попри їхню позірну невпорядкованість, мусили були утрадиційнитися. Відтак, часто вважають, що давньоукраїнські переписувачі просто наслідували первописи, а сама дистрибуція єрів у давньоукраїнських пам'ятках не має жодного зв'язку зі звуковими реаліями їхньої мови. Певна річ, у багатьох випадках давньоукраїнські писарі таки ж наслідувати-

вали оригінали. Утім, якби ця дистрибуція ніяк не засновувалася на реальних явищах їхньої мови, то навряд чи можна було б очікувати упорядкування правописної практики, мало не появи певного правила — як це сталося в дійсності. Окрім того, хоча точних підрахунків, на жаль, зроблено обмаль, виникає враження, що пропуски єрів у початкових складах слів є значно частіші у староцерковнослов'янських пам'ятках, ніж у тих, що писалися на Україні. Скажімо, в Савиній книзі чи в Супрасльському рукописі **чьто, къто, мъногъ** писалися переважно без єра; у давньоукраїнській пам'ятці Гр. Бог. XII ст. **чьто** трапляється бл. 300 разів, а **что** — 15 разів, **къто** — 140 разів, а **кто** — 23 рази, **мъног-** — 219 разів, а **мног-** — 85 разів, тощо. І хоча в церковнослов'янських пам'ятках болгарської редакції єри зазвичай теж не випускалися між дзвінкими приголосними, вони там часто-густо міняються місцями; наприклад, у Suprasl. подибуємо **бьдѣти, дьшти** 'дочка', **дьстѣ** (дат. одн. від **дъска**) з **ь** замість **ъ**; **бъράти, жъдати, жъгомыимъ** 'паленим' дат. мн. з **ъ** замість **ь** — що свідчить, вочевидь, про фіктивність писаних єрів. У давньоукраїнських текстах це трапляється хіба що винятково. Отже, слід виснувати, що до 1150 р. давньоукраїнські писарі, позначаючи слабкі єри, достосовували староцерковнослов'янську правописну практику до ситуації у власній мові, де ці звуки в початкових складах слів за наявності особливого консонантного оточення знеголошувалися, але занепадали хіба що вряди-годи.

У середині слова слабкі єри випускалися найчастіше на межі кореня з суфіксом *-ъn-* після будь-якого приголосного (наприклад, **разоумна** — Ізб. 1073, **застоупникы** — Ізб. 1076); проте важили тут не морфологічні чинники, а звукове оточення — таке са́ме, як і в початкових складах слів, тобто між глухими приголосними або у присутності принаймні одного сонанта. Окрім сполуки С + *n*, тут виступають такі комбінації:

pt (**ръптахѫ** 'ремствували' 3 ос. мн. аор. — Арх. Єв. 1092); *tč* (**притчю** — Єв. Гал. 1144);

sc (**на пѣсцѣ** — Єв. Гал. 1144); С + *l* (**довлѣкть** — Арх. Єв. 1092, **некли** 'якось' — Гр. Бог. XI ст.);

С + *m* (**възми** — Арх. Єв. 1092); С + *r* (**оумреть** 3 ос. одн. — Арх. Єв. 1092); С + *v* (**смоквамъ** — Єв. Гал. 1144);

r + С (**горчѣк** — Ізб. 1076, **старцѧ** ґен. одн. — Ізб. 1076, **двьрми** — Єв. Гал. 1144).

Пропуски єрів у позиції поряд із дзвінким (несонорним) практично відсутні (наприклад, у словах **дроужьба, истьба** 'хата', **врачьба** 'лікування', **вълшьба** 'чаклунство' тощо) — за винятком сполучення **-ждо** у словах типу **кождо** і **-гда** у словах типу **вьсьгда** 'завжди' (наприклад, в Арх. Єв. 1092). Перше з цих слів, болгаризм, не було властиве місцевій мові (де взагалі не існувало скупчення *žd*), тимчасом як друге писалося згідно з усталеним абсолютним правилом у староцерковнослов'янській мові. Таким чином, пропуск єрів у середині слова, нехай менш частий, ніж на

початку слова, здійснювався за тим самим підставовим правилом, а відтак його теж слід розглядати як вияв знеголошення єрів між глухими приголосними та поряд із сонантом. Морфологічні чинники якщо й спрацьовували при цьому, то мали другорядну вагу. Тотожність потрактування єрів у початковому складі та в середині слова потверджується й тим фактом, що префіксація, перетворюючи початковий склад на серединний, ніяк не впливала на пропуск єрів: ъ так само міг бути випущений у формі **пос-ъ-лати**, як і у формі **с-ъ-лати**.

Те саме явище віддзеркалюється ще однією тогочасною правописною звичкою — вживанням апострофа на місці ъ або ь (без розбору). За умов знеголошення — і тільки за цих умов — розрізнення ъ та ь затиралося, тимчасом як сам шепітний голосний зберігався. Як правило, апостроф виступає в тих двох типах оточення, для яких запостульовано знеголошення єрів: Ізб. 1073 — **кѫп'но**, PS XI ст. — **ч'то, ник'то, в'си, м'нѣ, м'нога** ґен. одн. чол. роду, **к'нигы, к'нѧзи, зъловѣр'нааго**; Мст. Єв. 1117 — **ник'тоже, м'нози, к'нигы, д'вѣ**; Єв. Гал. 1144 — **п'шеница** тощо. Апостроф міг уживатися, щоб утиснути слово в рядок, коли той закінчувався, а також, можливо, щоб позначити наявність єра, якого бракувало в церковнослов'янському оригіналі. Останнім можна пояснити ті випадки (загалом винятково), коли апостроф віднаходиться між двома дзвінкими приголосними (**слоуж'бѣ** — Ізб. 1073) або навіть на місці сильного єра (**стар'ць** — Єв. Гал. 1144).

Наприкінці слова єри зазвичай не випускалися, якщо далі не було енклітики, — за наявності якої фонетичне слово закінчувалося на її прикінцевий звук: наприклад, **двигнѫт сѧ** 'рушать', **проливаѥт сѧ** (Арх. Єв. 1092). Однак невідомо, чи збереження єрів на письмі в позиції наприкінці слова відбивало їхній статус у мові, чи зумовлювалося правописним правилом, що легко запам'ятовувалося, але не мало зв'язку з говірною мовою[1]. У староцерковнослов'янських пам'ятках єри наприкінці слова також зберігалися краще, хоча є й такі староцерковнослов'янські рукописи, де їх часто бракує (Ass.).

У давньоукраїнських пам'ятках, писаних до 1150 р., є й інші ознаки, які засвідчують відносну самостійність переписувачів у потрактуванні єрів на письмі, а відтак віддзеркалюють відмінні мовні явища. У староцерковнослов'янських пам'ятках македонського походження в сильній позиції вживаються о < ъ та е < ь, що реґулярність їхньої появи перебуває в межах від принагідної (Zogr.) до високої (Mar., Ps. Sin., Euch. Sin.); у пам'ятках болгарського походження е < ь трапляється коли зрідка (Sa.), а коли й досить часто. Практично в усіх староцерковнослов'янських пам'ятках македонського та болгарського походження має місце поплу-

---

[1] Назви дніпровських порогів у Константина Багрянородного (949 р.): *Νεασήτ, Βουλνηπράχ*, — часто згадувані на підтвердження раннього занепаду єрів наприкінці слова, — не мають доказової сили, оскільки автор перекручував східнослов'янські назви.

тання єрів між собою. Натомість у давньоукраїнських пам'ятках, створених до 1150 р., випадки чи то поплутання єрів, чи то заміни сильних єрів на **о** та **є** мають радше винятковий характер; вочевидь, ці явища не були притаманні місцевій мові й хіба що зрідка потрапляли до рукописів унаслідок копіювання староцерковнослов'янських оригіналів[2]. Утім, якщо місцевий мововжиток відрізнявся від староцерковнослов'янського, давньоукраїнські писарі наважувалися-таки впроваджувати його в писемну практику, нехтуючи староцерковнослов'янську правописну традицію. Це виявляється принаймні у трьох випадках:

а) закінчення 3-ої особи дієслів у староцерковнослов'янських пам'ятках зазвичай було **-тъ**; натомість у давньоукраїнських систематично з'являється **-ть** (поминаючи увагою випадки вживання нульового закінчення), наприклад, **творѧть** 3 ос. мн. проти **бѫдє** 3 ос. одн. (Ізб. 1073);

б) інстр. одн. іменників чол. і сер. родів мав у староцерковнослов'янських пам'ятках закінчення **-омь** ~ **-ємь**; у давньоукраїнських текстах звичайними закінченнями є **-ъмь** та **-ьмь**, звідки й суч. укр. *-ом*, *-ем* (**-омь** та **-ємь** дали би були $^{+}$*-im*); пор. **разоумъмь**, **пѫтьмь** (Ізб. 1076);

в) у початкових складах слів **зълоба** і **сьребро** єри в давньоукраїнських текстах уподібнювалися до голосного, наявного в наступному складі, звідки **золоба**, **сєрєбро**. Перше є рясно представлене в Ізб. 1073 та в Усп. зб. XII ст., друге подибуємо, наприклад, на монетах князя Святополка 1019 р., в Панд. XI ст., Гр. 1130, Хіл. XIII ст., Іп. літоп. 1146 тощо. Обидві форми мали, вочевидь, говірковий характер (Київ та його околиці?) і пізніше вийшли з ужитку в українській мові, хоча **сєрєбро** ще трапляється за середньоукраїнської доби (наприклад, Молд. гр. 1388, 1418, 1460; Ключ 1695 — **сєрєбро** проти **срѣбрнүю**), а корінь ***zol-*** < ***zъl-*** із ***о*** на місці слабкого єра зберігся, судячи з усього, в суч. укр. *дозолúти* 'дошкулити'[3].

Перший із зазначених випадків менш промовистий, оскільки різниця між церковнослов'янською та давньоукраїнською формами тут полягає не тільки у виборі єра, але також у пом'якшенні ***t***; проте в решті двох ця різниця стосується саме вибору одного з двох єрів або заміни єра іншим голосним.

Оскільки вжиток єрів на письмі відбігав від церковнослов'янської традиції й частково достосовувався до давньоукраїнських мовних реалій, було б цікаво простежити його можливу еволюцію протягом при-

---

[2] Виняток становить Реймс. Єв., де **ь** вживається на позначення обох єрів. Однак то є сербська практика, природна для цієї пам'ятки, що має сербське походження.

[3] Єри в давньоукраїнській мові могли також уподібнюватися в кінці префіксів/прийменників до початкового ***о-*** наступного іменника, наприклад, **безо о(тъ)ца** — Гр. Бог. XI ст., **изоостанєть** — Гр. 1130. Пор. пізніші **ко обитєли** (Бес. Єв. Гр. XII ст.), **во оградѣ** (Панд. 1307), **во отєчьство** (Лавриш. Єв. 1329), **во очѣ** (Київ.-Лавр. Єв. 1350), **зо обоү** 'з обох' (Гр. 1412, Львів). Див. 16.4.

близно сторічного проміжку часу від 1050 до 1150 р. Чи спостерігається в пам'ятках цієї доби поступове розхитування правил уживання єрів? На це запитання можна відповісти з певною мірою вірогідності, лише зробивши підрахунки для кожної пам'ятки, а в її межах — для кожної позиції, тобто беручи окремо скупчення приголосних у коренях, у прийменниках чи префіксах, у суфіксах, а також випадки поплутання єрів, появи ***о*** < ***ъ*** та ***е*** < ***ь*** у сильній позиції, написання єрів між приголосними без усяких на те етимологічних підстав (наприклад, у Златостр. XII ст.: **вълхъвъ** замість **вълхвъ**), — й усе це з урахуванням обсягу тексту. Оскільки потрібної статистики не існує, відповідь на поставлене запитання можна засуґерувати лише на підставі загального враження. Утім, наявність такої динаміки, попри всі застереження, видається достеменною. У порівнянні з Гр. Бог. XI ст. та Ізб. 1073 (особливо це стосується його частини, писаної першою рукою) пропуски єрів у корені дедалі ряснішають в Ізб. 1076, Арх. Єв. 1092, Кир. Єрус. XI ст., Син. Патер. XI ст., Панд. XI ст., Мст. Єв. 1117 й особливо в Хр. Ап. XII ст. і Златостр. XII ст. У складі префіксів їх практично немає в Ізб. 1073 та 1076 і Арх. Єв. 1092 (перша рука), але вони частішають у Панд. XI ст., Златостр. XII ст., а надто у Хр. Ап. XII ст. Подібна тенденція щодо випускання єрів, вочевидь, може бути віднайдена і для суфіксів. Натомість заміна єрів на **о** та **є**, поплутання єрів та випадки їх етимологічно невиправданого вживання — то явища, що залишалися, як здається, приблизно на тому самому, зовсім низькому, кількісному рівні, і в Златостр. XII ст. їх не є більше, ніж у Гр. Бог. XI ст.[4] Можна виснувати, що відхилення від етимологічного написання, перелічені в другу чергу, слід виводити з особливостей церковнослов'янських первописів. Відповідно, явища, що вони їх відбивали, у давньоукраїнській мові навряд чи могли існувати. Натомість ті правописні відхилення, які названо першими, відбивали дійсний факт дедалі сильнішого занепаду слабких єрів у давньоукраїнській мові. Іншими словами, якщо наші спостереження вірні, протягом означеного етапу давньоукраїнської доби слабкі єри проходили стадію занепадання, але перехід сильних єрів в інші голосні ще не уреальнився.

Зрештою, занадто риґористично ці наші спостереження сприймати не варто. Вони стосуються пам'яток, узятих en masse; та чи та з-поміж них може мати відхилення. Наприклад, пропуски єрів у префіксах чи прийменниках, як здається, частіше траплялися в архаїчнішому тексті Гр. Бог. XI ст., ніж в Ізб. 1073; відмінності часом спостерігаються у тій самій пам'ятці, коли її писало кілька осіб; скажімо, другий писар Арх. Єв. 1092, мабуть, рішучіше від першого іґнорував єри в префіксах, при-

---

[4] Щоправда, вживання одного єра замість другого було досить-таки систематичним у словах **въдов(иц)а, довълеть** 'вистачає' та **(съ)зъдати** (Ізб. 1076 тощо). Ці випадки віддзеркалюють місцеву вимову: в першому корені ***въ-*** асоційовано з префіксом ***въ-***; щодо другого — пор. *во́ля*, щодо третього — пор. рос. *зо́дчий* 'будівничий'.

йменниках та суфіксах. Юр. Єв. 1128 — то пам'ятка, дуже консервативна щодо збереження єрів, зокрема й на тлі далеко давніших Арх. Єв. 1092 чи Ізб. 1076. Такі індивідуальні відхилення цілком природні. Вони пояснюються, вочевидь, або особливостями оригінальних церковнослов'янських текстів, або різною діалектною базою мови самих переписувачів (чи їхніх учителів), або ж дією обох цих чинників укупі. Проте ними ледве чи може ставитися під сумнів остаточний висновок, згідно з яким період від 1050 до 1150 р. — то сторіччя поступового послаблення слабких єрів, хоча під цю добу вони, як правило, лише перетворювалися (у відповідному консонантному оточенні) на шепітні голосні, але ще не зникали цілковито.

У цьому зв'язку слід завважити, що вживання апострофа (т. зв. паєрка) у скупченнях приголосних у деяких пам'ятках (особливо в Арх. Єв. 1092 і Мст. Єв. 1117), має місце там, де єр не писався в церковнослов'янських текстах, — ба й там, де він узагалі ніколи не існував. У першому випадку йдеться про скупчення *gd*, наприклад, у прислівнику **вьсег'да** (де єр, відсутній у церковнослов'янській мові, міг, щоправда, виступати в давньоукраїнській, адже суч. укр. форма *зáвсіди* чи не найлегше могла постати з ***zavьsegъd*(*a*)**). Другий випадок можна проілюструвати прикладами на кшталт **мьг'лоу, х'лѣбъ**. Якщо то не є таке собі правописне штукарство, ці форми засвідчують, що вживані в мові шепітні голосні принагідно могли вимовлятися безвідносно до етимології, коли певне скупчення приголосних збігалося своєю будовою зі скупченням, де шепітні голосні заступали первинний слабкий єр (в оточенні глухих і сонантів)[5]. Такі вставки мали, напевне, факультативний характер, та й тривало це явище недовго.

Матеріалом попереднього аналізу (як і підставою для висновків) були пам'ятки церковнослов'янського походження. Суто місцеві тексти, нехай їх було обмаль, потверджують ці висновки. Печатки (бл. 1113 р.) містять поправно вжитий єр у часто повторюваній фразі **дьнѣ слово**, що означає, як гадають, 'слово всередині' (пор. суч. укр. *дно* : *дéнце́*; див. 6.6); натомість варіанти **от Ратибора ~ отъ Ратибора** (1113) є обґрунтовані історично, оскільки цей прийменник вживався у двох формах, що обидві вони дійшли й до сучасної української мови (*од* ~ *від*). У Соф. написі бл. 1078 р. подибуємо **кънѧжилъ**, 1093 р. — **кънѧзь** проти **кнѧзь** (1097 р.?); у Соф. написі XI ст. — **сътворилъ**. У пізніших текстах, посталих протягом досліджуваного сторіччя, пропуски єрів трапляються частіше, але завше в тих самих, уже знайомих випадках: **кнѧзь, кто, Всеволодъ** (Гр. 1130); **кнѧ(зѧ), кто** (напис на келиху чернігівського князя Володимира, до 1151 р.); а втім, ще й 1161 р.: **кто** проти **Богъши** дат. (Хр. Євфр. Пол. 1161) — з єром, збереженим після дзвінкого приголосного. Фонетична реальність слабких єрів

---

[5] Вставленням слабких єрів, вочевидь, принагідно розбивано скупчення так само й в інших звукових оточеннях, як-от у формі **розъгрьмѣ** 3 ос. аор. (Соф. напис 1052).

потверджується також написанням **ръина** на відтворення французької вимови лат. *regina* 'королева' в документі 1063 р. (щодо його звучання — див. 17.5); якщо **Кочии** (ім'я половецького князя: **Кочига** ак. в Іп. літоп. 1103) походить від тюрк. ***kičig*** 'маленький' (Зайончковський), то його слід реконструювати як ***къčijь***[6], але в Іп. літоп. писар (пізнішого періоду) удався задля його відтворення до звичної заміни **ъ** на **о** (в Лаврентіївському літописі подибуємо **Кчии!**)[7].

3. ЄРИ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ ПІСЛЯ 1150 р.

До 1150 р. єри встигли занепасти як у слабкій позиції (**ъ**, **ь** > ∅), так і в сильній (**ъ** > ***о*** та — переважно — **ь** > ***е***). Звісно, традиційне вживання літер на позначення єрів не увірвалося, тривавши ще декілька століть. Проте ця зміна знайшла явне відбиття в тогочасних пам'ятках, починаючи з Добр. Єв. 1164, насамперед у таких чотирьох моментах:

а) відтоді й надалі єри частіше або рідше випускаються в будь-якому скупченні й незалежно від своєї позиції у слові (наприклад, **вторицею** 'вдруге' — Добр. Єв. 1164, **сблюсти** 'дотриматися' — Жит. Сави XIII ст.), **слоужбоу** — Георг. Ам. XIV ст.);

б) єри факультативно вставляються в ті скупчення приголосних, де їх первісно не було (наприклад, **оумълкънгаше** 'замовкав 3 ос. одн.' — Усп. зб. XII ст., **земьлга** — Ірм. Григ. XII–XIII ст., **жатъвѣ** 'жнивам', **листьвьк** 'листя', **пьредъ** — Гал. Єв. 1288, **добъръ, гасьти** — Панд. 1307, **хьлѣбъ, гьневактеса** — Луц. Єв. XIV ст. тощо; пор. ст. ц. сл. **оумлькнѫти, землга, жѧтва, листвик, прѣдъ, добръ, ѣсти, хлѣбъ, гнѣвати**);

в) сильні єри в деяких випадках (у пізніші часи — переважно) замінюються на **є** та **о** (наприклад, **дождь, возьми** — Добр. Єв. 1164, **темьныи** — Виґолекс. XII ст., **вѣренъ** — Город. Єв. XIII ст., **плотью, праведьнок** — Хіл. XIII ст., **пришлець, женескъ** — Hank. XIII ст., **чювествьк** 'чуття' — Панд. 1307 проти ст. ц. сл. **дъждь, възьми, тьмьнъ, вѣрьнъ, плътиѭ, правьдьно, пришьльць, женьскъ, чювьствьк**; так само на межі слів у випадку з проклітиками та енклітиками: наприклад, **ото двою** — Добр. Єв. 1164, **ото въстока** 'зі сходу' — Город. Єв. XIII ст., **во тъ часъ** — Hank. XIII ст., **со кнѧжею** — Гр. 1377, Перемишль, **безо льсти** —

6 **ъ** замість сподіваного **ь** у більш поширеній сполуці "велярний + голосний непереднього ряду".

7 Проте відтворення чужомовних (зазвичай грецьких) ***ї***, ***ĕ*** як **ь**, особливо часте в Реймс. Єв. XI ст. (**Єльазарь** — *'Ελεάζαρ*), **Вьфлеомь** — *Βηθλεέμ*, **Сьмьонь** — *Συμεών*), і наслідуване так само в місцевих текстах, наприклад, у Соф. написі 1179 (**Сьмьюнъ**), було зумовлене ще давнішою традицією, яка існувала й у старослов'янській мові; тому вони не є релевантні для характеристики єрів у давньоукраїнській мові 1050–1150 рр.

Гр. 1378, Перемишль, **градо-тъ** 'те місто' — Сл. Єфр. Сир. 1284, **народо-сь** — Hank. XIII ст., **праздьнико-сь** — Єв. Полік. 1307 тощо);

г) єри, писані традиційним маніром, відтепер уже або не вимовлялися зовсім (слабкі), або вимовлялися як *е* та *о* (сильні). В останньому випадку спосіб їх вимовляння не відрізнявся від літер **є** та **о** відповідно. Звідси й повне ототожнення писарями літер **є** та **ь**, **о** та **ъ**. Вони призвичаїлися вживати **ъ** та **ь** на місці етимологічних **о** та **є**, а також **о** та **є** у функції нульового голосного. Таке ототожнення **ь** з **є**, **ъ** з **о** трапляється в багатьох тогочасних текстах, але декотрі з цих рукописів відзначаються особливо частим їх поплутанням (наприклад, Єв. Євс. 1283, Сл. Єфр. Сир. 1284, Hank. XIII ст., Єв. Верк. XIV ст., частково Іп. літоп. і декотрі грамоти). Тому написання на кшталт **бъгъмь**, **довъльни**, **рѣкъхъ** в Усп. зб. XII ст., **Феодосъви**, **Ивано**, **сєдє** в Печ. написах XII ст., **рѣдоко** ном. одн. чол. роду, **ветохого** ґен. одн. чол. роду, **чето**, **ръдъ**, **плъдъ** у Бес. Єв. Гр. XII ст., **доушетелѣненою** 'згубною для душі', **грѣхъвъ** в Ірм. Григ. XII–XIII ст., **живъто**, **мьнь** 'мене' ґен. одн., **въ слѣдо** в Єв. Євс. 1283[8], **оучитьлѧ** ґен. одн. в Георг. Заруб. 1284, **высътоу**, **бѣсъвескыꙗ** в Hank. XIII ст., **свъемоу** в Соф. написах XIII ст. тощо не варто сприймати буквально; їх слід вимовляти як ***bogom'***, ***dovol'ni***, ***rekox***, ***feodosovi***, ***ivan***, ***sde***, ***rėdok***, ***vetxogo***, ***čto***, ***rȯd***, ***plȯd***, ***dušetlėnnoju***, ***grėxȯv***, ***živȯt***, ***mene***, ***vslėd***, ***učitelja***, ***vysotu***, ***bėsȯvskija***, ***svojemu***. Така практика дотривала ще до XVI ст. (наприклад, **въдж** 'воду', **вълы**, **во дом** — Кам.-Буз. Єв. 1411, **сопасти** 'порятувати' — Чет. 1489, **вълю** акуз одн. — Перес. Єв. 1561).

Поплутання єрів з *і* мало винятковий характер. Подибуємо таке в Соф. написах XII ст. (**ты єсъ**, **ъистъноу** ак. одн. = **ты кси**, **истиноу**), а також один раз у Hank. XIII ст. (**д(ѵ)ши нашихъ** = **доушь**) — й усе це були, вочевидь, поодинокі помилки.

4. РЕФЛЕКСИ ЄРІВ: ПОЗИЦІЯ НАПРИКІНЦІ СЛОВА

Єри занепадали наприкінці слова, якщо тільки воно не було односкладовим. Односкладових слів, що закінчувалися на єр, було обмаль: прийменники **къ**, **съ**, **въ**, сполучник **нъ**, займенники **тъ** і **сь**.

Односкладові прийменники були проклітиками, тобто — з погляду фонетики — становили частину наступного слова. Через це наявні в них єри зазвичай трактовано так само, як і єри в початковому складі слова: якщо в наступному складі не було слабкого єра, вони занепадали,

---

[8] У цьому-таки тексті подибуємо те саме явище й у писаревій приписці: **писало квсивии поповиче**; **кєдє боудоу исєкривило** 'де я перекрутив'.

якщо був, — змінювалися на *о*: **во тъ час** (Іп. літоп. 1250, Сл. Єфр. Сир. 1284, Путн. Єв. XIII ст.). Щонайпізніше в XIV ст. цим потрактуванням охоплено й інші прийменники: ті, що закінчувалися на приголосний (де взагалі ніколи не було -ъ), як-от: **ото въстока** 'зі сходу' (Вол. стихирар XIII ст.), **безо лсти** 'без підступу' (Гр. 1393, Переяслав), й ті, що первісно були двоскладовими, типу **подъ, надъ** (наприклад, **надо нь** — Путн. Єв. XIII ст.), — як і скупчення звуків на початку слова, що ніколи не містили єрів, як-от **подо властью** (Гал. Єв. 1288). Такі дублетні форми прийменників, як **с ~ со, без ~ безо, над ~ надо** й т. ін., були в ужитку впродовж усієї середньоукраїнської доби (наприклад, **со оусихъ** — Молд. гр. 1411, **во лбе** — Потій 1598, **зо бзу** 'з бузку' — пісня до 1650) і ще можуть виступати в сучасній українській мові (це стосується *з*, *над*, *перед* і *під*), хоча від часів Шевченка й Куліша — зовсім зрідка, бо форми на *-о*, як правило, заступлено формами на *-і* (*зі мнóю, наді мнóю*; див. 17.5в), за винятком застиглих префіксів у деяких словах: *безóдня, відóзва, передóвсім, напередóдні, середóдня, підóзра, підóйма, підóшвá, середохрéсний.*

У давньоукраїнських пам'ятках форми з *о* траплялися в прийменниках або префіксах, якщо наступна морфема починалася з голосного *о* або *и* (також перед *і* — див. 17.5), наприклад, **во оумѣ, безооуповааньство** 'безнадія' (Панд. 1307). Ці форми поширилися з XIII ст. (див. прим. 3), насамперед у тих пам'ятках, де плутано **ъ** та **о**, наприклад, у Гал. Єв. 1288 (**во очѣ, ко оух(оу)** 'до вуха'); одначе згодом таке правописне штукарство могло вплинути на спосіб церковного читання й особливо співу, а відтак увійти у відповідні слова, поширені в мові духівництва (не тільки перед *о* та *и*). Можливо, цю традицію продовжує суч. укр. *союз*, хоча ймовірність, що його недавно було наново запозичено з російської мови є більшою, — пор. також *собóр, сóвість* (проти **съвисть** — Могила 1635), *во ім'я́* та деякі інші форми.

У середньоукраїнській мові прийменник **къ** 'до' має рівнобіжну форму **ку**: **ку немцем** (Молд. гр. 1395), **ку вѣчнои, ку св(ѧ)тому** (Гр. 1489, Степань), **ку замку** (Люстр. Канів 1552), **ку чти** 'на честь' (Свишт. Єв. 1568), **ку хвалѣ** 'во славу', **ку жатве** 'до жнив', **ку ѡ(л)тару** (Вол. Єв. 1571), **ку то́му** (Кл. Остр. 1599) тощо. Про штучність цієї форми свідчить хоч би її брак у давньоукраїнській та в сучасній українській мові. Її запозичено з польської мови, де вона є нормативною (як, зрештою, й у словацькій та чеській).

У повнозначних односкладових словах прикінцеві єри трактовано як сильні. Звідси й *sь* > *se* та *tъ* > *to*. Щодо вживання до занепаду єрів — пор. Арх. Єв. 1092: **сь бѣ старѣи** 'цей був старіший', **тъ бѣ богатъ** 'він був багатий'. Форми, наявні в Добр. Єв. 1164: **родъ се** 'цей рід', **рабъ то** 'той раб', — пояснюються, можливо, поплутанням на письмі **ь** та **е**, **ъ** та **о**. Однак інші пам'ятки дають численні приклади вживання **се** і **то** в чол. роді (Путн. Єв. XIII ст.: **то мѧ прѣдасть** 'він мене зрадить'; **николи же тако есть глаголалъ чловѣкъ ꙗко се чловѣкъ**; Лавриш. Єв. 1329: **то єсть любѧи мѧ**

'він любить мене', **се нѣ изгонить бѣсъ** 'він не вижене дияволів'; Київ. Лавр. Єв. 1350: **иже мѧ створи ..., то ми р(е)че** 'той, хто створив мене, він мені каже'; **оуч(е)н(и)къ же то знаемъ бѣ; то же бѣ исходя** 'він залишав'; Фл. Пс. 1384: **то истерьгнеть** 'він викоренить'; Георг. Ам. XIV ст.: **то много тъщание имѧше** 'він дуже намагався'; Іп. літоп.: **то гдѣ есть — она же рекоста сѣдить вь бездне** 'де він є? І вони відповіли: сидить у безодні' (1071); **вѣдаемъ м(и)л(о)с(е)рдие Ярополче ... то бо съблюдаеть землю Роусьскоую** 'ми бо знаємо милосердя Ярополкове ... Він же береже землю Руськую' (1139); **в то чинъ** 'у цей вчинок' (1169); **то же Володимѣръ** (1183) тощо.

Під впливом односкладових **сь** і **тъ** поряд із двоскладовим словом **вьсь** постала односкладова форма **всь**. Її консеквентно вживано, наприклад, в Єв. Гал. 1144, трапляється вона й в Усп. зб. XII ст., Бес. Єв. Гр. XII ст., Виґолекс. XII ст., Hank. XIII ст. (**всь миръ**); Іп. літоп. (**всь Єгупет** — 986, а також десятки інших прикладів) тощо. Однак після занепаду єрів, судячи з усього, це не призвело до появи форми чол. роду +*vse*, яка створювала б складнощі, збігаючися з формою сер. роду, — а що поряд існувало двоскладове слово **вьсь**, змінене на чітко виражену форму чол. роду **весь**, то йому й судилося взяти гору.

Форми чол. роду **се**, **то** були так само недоречні, бо теж збігалися з давніми формами сер. роду. Та оскільки побіч не було рівнобіжної довшої форми, вони були в ужитку протягом майже двох століть. Проте перегодом їх витіснили форми, що мали більше формальних ознак чол. роду. Усі вони спочатку мали виразніший дейктичний характер, але потім, заступивши реґулярні форми, втратили його. Судячи з усього, ці емфатичні форми вживалися в говірній мові й перед тим, але до писемної мови змогли потрапити не раніше, ніж у XIII ст. Вони виступали у троїстому вигляді: як редупліковані форми **сьсь, тътъ** > **сесь, тот**; як ад'ективовані форми ***se*** +***j***, ***to*** +***j***, утворені від форм чол. роду, виниклих після занепаду єрів[9]; нарешті, як первісні форми чол. роду, посилені іншим вказівним займенником ***нъ***.

Із-поміж цих трьох форм, конкуренційних одна щодо одної, під кінець давньоукраїнської й упродовж цілої середньоукраїнської доби чи не по всій країні панували редупліковані: **сесь вѣкъ** (Єв. Полік. 1307); **сесь, тотъ** (Молд. гр. 1388, 1411 з охопленням усієї парадигми редуплікованою формою: **тото село**; Луц. Єв. XIV ст., Чет. 1489, Гр. 1490, Луцьк (**сес лист**), Молд. гр. XV ст., Крех. Ап. 1572, Філал. 1597, Кл. Остр. 1598, Копист. 1623, Уч. Єв. 1645, Діар. Аф. Фил. 1646, Дума 1651, Баришп. 1662, Пирят. 1685 й багато інших). Щоправда, в сучасній мові поширення цих форм обмежується теренами, де всі вони були перебудовані на взірець

---

[9] Існували також давніші ад'єктивні форми, великим числом зафіксовані, принаймні, для ***sъ***: **сии** (наприклад, Усп. зб. XII ст. — **сии д(е)нь**, Бес. Єв. Гр. XII ст. — **сии моужь**), але вони не збереглися. Щодо подробиць — див. 17.6а.

чол. роду (*тот* : *тота*, *тото*, *тоті* й відповідно *сесь*, *сеся*, *сесе*, *сесі*), тобто в карпатській і наддністрянській діалектних зонах.

Протягом середньоукраїнської доби конкуренція між формами **тот**, **сєсь** і **той**, **сєй** тривала, і форм другого типу вживано досить широко (наприклад, у Молд. гр. 1393, Кам.-Буз. Єв. 1411, Іп. літоп. (приміром, під роком 986, 996), Гр. 1472, Луцьк, Бойк. Єв. XIII–XVI ст., Транкв.-Ст. 1618, Тар. Земка 1625, Ѵмнологіа 1630, пісня до 1650 р., Діал. Полік. XVII ст., Покр. записи 1669 (Бардіїв), Реш. Уч. Єв. 1670, Жит. кн. Волод. 1675, Гадинк. зб. 1736, Андр. до 1750), без будь-яких реґіональних обмежень. У багатьох текстах форми як першого, так і другого типу вживаються практично без розбору (наприклад, у Гр. 1401 з Галича, Люстр. Житомир 1545, Вол. Єв. 1571, Уч. Єв. 1585, Ἀδελφότης 1591, Ст. Зиз. 1596, Кл. Остр. 1598, Стр. Хр. XVI ст., Ів. Виш. 1600, Літк. Єв. 1600, Льв. Ставр. бр. 1604–1611, Вопр. 1607, Памва Бер. 1627, Ґал. 1663, Полт. 1665, Радив. 1671, Пирят. 1684–1695, Літоп. Граб. 1710, Мик. Дил. 1723, Сковор. 1767 тощо. Протягом XVII ст. **тот** і особливо **сєсь** у центральноукраїнських пам'ятках вживаються все рідше й рідше. У деяких авторів вони траплялися хіба що у фразеологічних зворотах ((**в**) **тот час** — Баран. 1674, Пирят. 1701), в інших, як-от у Літоп. Самов. 1702 чи Сам. Вел. 1720, — були прикметою вишуканого стилю. За станом на середину XVIII ст. форми ***tot*** у цих районах фактично зникли [10].

*** Форми типу ***ton***, засвідчені, приміром, у Гр. 1388 (Лучиця) і Молд. гр. 1393, що містять багато полонізмів, були поширені, вочевидь, тільки на окраїнних західноукраїнських землях, де їх існування підтримувалося контактами з польською та словацькою мовами (пол. *ten*; словац. *ten*(*to*), можливо, являє собою запозичення з чеської, що заступило питому словацьку форму *ton* [Spiš 1480]). У лемківських записах XVI–XVII ст. з Одрехови, крім **тот** і **тон**, трапляється й форма **тєн**, явно польського походження; сьогодні ці діалекти (бойківські, лемківські) мають іншу форму, що є наслідком редуплікації ***ono*** + ***пъ*** (також скорочену до *нон*, жін. рід — *нона*). Засвідчено її в Перес. Єв. 1561 (**ононь моужь**; **фарисейононь** тощо), яку за її мовою можна пов'язати з околицями Сянока (у цій-таки пам'ятці віднаходяться й **сєй**, **тоть** ~ **тии**); у бойківських Уч. Єв. 31, XVI ст., Уч. Єв. Кап. 1640 та ін. У деяких говірках (на окраїнних західних землях) під середньоукраїнську добу навіть редуплікована форма ***tot*** підлягала ад'єктивізації, про що свідчить, зокрема, написання **тотыи** (Молд. гр. 1452, Ключ 1695).

Давньоукраїнський протиставний сполучник **нъ** міг бути проклітикою, але в емфатичному вживанні приймав наголос. У першому ви-

---

[10] Змагання двох рядів форм було цікавим способом усунене в надсянських говірках, де чол. рід *той*, сусідує з жін. родом *тота́* і сер. родом *тото́*. За зразком форми *сей* у північнокиївських говірках слово *весь* переінакшено в *усе́й*.

падку наявний у ньому єр трактовано так само, як у прийменниках (тобто *пъ > п*, але якщо наступний склад містив слабкий єр [або *о-* чи *и-*], то *пъ > по*); у другому випадку цей єр давав *о*, як у вказівному займеннику. Обидва варіанти представлені в Панд. 1307: **но зло, но опакы, но оуспать**, проти **нъ точью, нъ весѣдоуите** й т. ін.; пор. Єв. Полік. 1307: **ни, но льстить народы** 'ні, але він спокушає народи'. Цей сполучник не дотривав до останніх десятиріч середньоукраїнської доби (він зафіксований у Люстр. Житомир 1545). Діалектний (Харківщина, Полтавщина; також у Котляр. 1798) сполучник *но* ~ *ну* навряд чи продовжує давній **нъ**; він легко міг бути запозичений з російської мови десь у XVII–XVIII ст. Недарма Шевченко, вживши цей сполучник одного-єдиного разу (1845), застосував його у прямій мові висміюваного ним російського або змосковщеного пана.

В усіх інших випадках прикінцеві єри занепали: **сынъ** > *син*, **сынъ тъ** > сер. укр. **син-от**. У давньо- та середньоукраїнській мові із цього правила був один виняток (позірний): імена з основами на *j*, які мусили б мати в ном. одн. нульове закінчення, писалися з кінцевим **є** (наприклад, давн. укр. **Игнатик повелѣвакть** — Златостр. XII ст., сер. укр. **Юрїє и Козма** — Молд. гр. 1428, **Василие** — Молд. гр. 1431, **поп Григорїє, попь Іоаникїє, поп Пансїє** — Молд. гр. 1499, **попь Макарїє** — Молд. гр. 1503, **Макарик, Євсевїк** (бойк. Уч. Єв. 29519, XVI ст.), **Васи́лие рекъ, Дионисие ... рекъ** (Транкв. Ст. 1618), **ѿ них же ест і Діонѵ́сіє** (Тар. Земка 1625), **Нѡ́е** (Тар. Земка 1631), **Афанасие** (Могила 1635), **наш Николае, м(ѹ)ч(е)н(и)кь Дъмитрие** (Уч. Єв. 1645), **нареченный Василіє** (Ів. Вел. 1691) абощо. Ці форми запозичено з балканських мов, і відбивають вони сербське відтворення гр. *-ιος*; пор. серб. *Mȁkarije*, звідки й рум. *Macarie*, а також давн. серб. **Дьмитрик**, рум. *Dimitrie* (тепер серб.-хорв. *Dmȉtar*, рум. *Dimitru*), ст. болг. **Василик**, мак. просторічне *Методија, Ѓорѓија* (унормовані *Методи, Ѓорѓи*). Недарма в середньоукраїнській мові ці форми попервах великим числом з'являлися в Молд. гр.; у XVI–XVII ст. вони ввійшли в моду серед духівництва, але поза межами Молдавії ледве чи коли-небудь полишили це суспільне коло. Вони вийшли з ужитку з посиленням російського впливу в Церкві. У цьому випадку *-е* аж ніяк не походить з *-ъ* й нічого спільного з українськими іменними формами на *-о* типу *Петро́, Дніпро́* й т. ін. (див. 27.5) не має.

5. РЕФЛЕКСИ ЄРІВ: ПООДИНЧІ ЄРИ В СЕРЕДИНІ СЛОВА

У цьому параграфі розглядатимуться лише ті випадки, коли в рамцях певної парадигми жодна форма загалом не містить двох суміжних складів з єрами. Щодо цих останніх (типу **сънъ : съна**) — див. 16.6. У середині слова, за винятком зазначених випадків, поодинчі єри були слабкі, а отже занепадали. Нетипові приклади їхньої заміни на *е* або *о* зумовлені особливостями розвитку того чи того слова.

Ідеться про такі позиції:

а) двоскладові слова: **дъва** > *два*, **тьма** > *тьма*, **стькло** > *скло* (щодо втрати ***t'*** — див. 36.8). Поновлення голосного подибуємо в діал. (зах. укр.) *потя* 'пташеня' (пор. *птах* < **път-**) і *тéща*, що походять від **пътѧ**, **тьща**. У другому випадку форми з ***е*** засвідчені ще в XV ст.: **теща** — Іп. літоп. (за 1231 р.), перше слово — 1627 р. (**пóтѧ** — Памва Бер. 1627). Голосні тут перенесено з тих форм, де були два єри, як **тьсть** > *тесть*, **пътъка** > *потка*, пор. **поткы** в Іп. літоп. 1175;

б) серединні склади у трискладових словах:

ба) з поодинчим єром у корені: *нáзва* < ****nazъva***, пор. **зъвати**, *пóмста* < ****pomьsta***, пор. **мьстити**, *прíрва*, *зáрва* < ****prorъva***, ****zarъva***, пор. **ръвати**, *прúмха* < ****primъxa***, пор. ц. сл. **мъшелъ** 'зиск', *прúчта* < **притъча** (з метатезою), пор. **тъкати**, *ýчта* < ****učьta***, пор. **чьтити**; також із двоскладовими префіксами (тобто в первісно чотирискладових словах), наприклад, *безóдня* < ****bezъdьn(j)a***, пор. **дъно ~ дьно**, *підóшва* < **подъшьва**, пор. **шьвеник**; також у довших словах, що мають, як правило, префікс і суфікс, як-от: *нéхтувати*, пор. ст. ц. сл. **хътѣти**, *нехлюй* < ****-xъl-*** (проти *пахóлок*, пол. *pachołę*, рос. *хóлить*) й т. ін.

бб) з одним єром у суфіксі: *кáзка* < ****-kazъka***, *пірцé* здрібн. < ****perъce*** та багато інших;

в) початкові склади у три- та багатоскладових словах: *кнúга* < **кън'ига**, *ссáти* < **съсати**, *князь* < **кънѧзь**, *книш* < ****kъnišь***, *схнýти* < **съхноути** (пор. **исхнет** — Тупт. 1685; **истнил**, пор. *тонкúй* < **тънък-**), *срíбло* < **сьребро**, *тхнýти* < **дъхноути**, *чманíти* < ****čьmaněti*** (пор. серб.-хорв. *čáma* 'нудьга'), *бджолá* (діал. *пчолá ~ пчелá*) < **бьчела**, *брúця* < ****bъr-*** (пор. *бор : бру*), топонім *Бзовач* (Гуцульщина) < ****bъz-*** 'бузок', *клин* < ****kъl-*** (пор. *колóти*), *кнур* < ****kъ(r)norzъ***. Сюди ж належать *кпúти*, пор. *кéпський* < ****kъp-***, але обидва є ранніми запозиченнями з польської, тимчасом як *кепкувáти*, мабуть, є вторинним утворенням уже на українському ґрунті. Лемк. *пстрий* 'строкатий' закономірно виводиться від **пьстр-**, як, зрештою, і *пструг*, натомість *пістря́к* 'рак' замість очікуваного ***+pstrjak*** — то, вочевидь, наслідок пристосування до зразка *двірня́к*, *торішня́к* 'тварина, народжена торік' із вторинним ***і*** < ***о*** у формах, що мали єр перед ***n***. Пізніші утворення, зрозуміло, відхиляються від цього взірця і, як правило, містять голосний, перенесений з форми, де він стояв у сильній позиції, як-от: *всóтеро* 'у сотий раз' (Загребельний 1972), *песеня́* (Смотрич 1973), що історично повинні б мати вигляд ***+vostero*** (< ***vъ*** + ***sъt*** + ***er*** + ***o***) та ***+psen'a*** (< ***pьs*** + ***en*** + ***ę***), але фактично утворені від *сóтий*, що й собі походить від ґен. мн. *сот* < **сътъ**, та від *пес* < **пьсъ** відповідно. Неясним залишається діал. (Полтавщина) *збобляти* 'поплутати', якщо воно походить від кореня, представленого у ц. сл. **бъбливъ** 'недорікуватий';

г) за пізньої давньоукраїнської та за середньоукраїнської доби трапляється чимало прикладів ужитку ***е*** на місці ***ь*** у слабкій позиції в суфіксі

-ьств(о), наприклад, **таинество** (Панд. 1307), **царество** (Єв. Полік. 1307), **рожества** (Гр. 1368, Луцьк), **богатества** (Транкв.-Ст. 1618); пор. також у дієслівній формі **царествȣє(т)** (Ст. Зиз. 1596). Такі форми з ***е*** первісно постали були внаслідок взаємодії слів на **-ьство** (зі слабким **ь**) і слів на **-ьствьк**, де **ь** був сильний (пор. **чювествьк** — Панд. 1307, **до царествиꙗ** — Потій 1598); та згодом вони стали ознакою церковної вимови, не притаманною говірній мові. Проте декотрі з таких форм потрапили до фольклору, пор. *множество ляхів*, а звідти й до інших жанрів (пор. *множество* — Вінґрановський 1971).

6. РЕФЛЕКСИ ЄРІВ: ЄРИ У ДВОХ СКЛАДАХ ПОСПІЛЬ

Коли два склади з єрами йдуть поспіль, рефлекс першого єра зазвичай збігається з рефлексами сильних єрів (тобто ***е*** < **ь**, ***о*** < **ъ**), тимчасом як у другому випадку результатом є занепад єра, наприклад, *рéвний* (пор. **поревнѫюще** 'змагаючися' — Йос. Фл. XVI ст.) — пор. рос. ц. сл. **рьвьнъ**; *легкúй* — пор. ст. ц. сл. **льгъкъ**; *мéнший*, пор. ст. ц. сл. **мьн'ьши** жін. рід, *мéсник* — ст. ц. сл. **мьстьникъ**; *мéльник* — пор. давн. укр. ***тыlьnikъ***; *сóтник* — ст. ц. сл. **сътьникъ**; *стéжка* — ст. ц. сл. **стьза**; *бóчка* — пор. пол. *beczka*, болг. *бъчва*; *лóжка* — ц. сл. **лъжица**; *клóччя* — ц. сл. **клъкъ** 'піткання'; *мошкá* — пор. рос.-ц. сл. **мъшица**, пол. *mszyca*; *рéдька* — ***rъdьky***; *дочкá* — пор. ст. ц. сл. **дъшти**; топонім *Пересóпниця* (вол.) (< ***Peresъpъnic'a***) — пор. ст. ц. сл. **посыпати** : — **съпѫ** 1 ос.; *дéнцé* здрібн., *подéнки*, гідронім *造дéнка* (Буковина) (пор. **до горѝ денцáми** — Вірші Кл. Зин. 1690; **пропаст безденнȣ** — Тупт. 1702) — пор. ст. ц. сл. **бездъна ~ бездьна**; ст. укр. **подшевка** (наприклад, Dictionarium 1649) (суч. укр. *підшивка*) — пор. рос.-ц. сл. **шьвъ**, у Славин. 1642 **шев**.

У наведених прикладах голосний на місці сильного єра зберігається в рамцях ближчої парадигми. Втім, коли порівняти й дальші похідні, то часто зринають форми з нульовим голосним, як-от: *легкúй* : *пíльга*, *мéнший* : *принáймні*, *мéсник* : *пóмста*, *сóтник* : *сто*, *мéльник* : *млинéць*, *дочкá* : *пáдчірка*, *Пересóпниця* : *віспа* (< **о-съп-а**), *дéнцé* : *дно*, сер. укр. **подшевка** : **шво**.

Випадки, коли таке чергування заторкувало ближчу парадигму певного слова, були частішими.

Серед прикметників це створювало опозицію між ном. одн. чол. роду іменного типу й рештою форм (наприклад, **моужескъ**, **женескъ** — Панд. 1307, **мореск-** проти **мȣжский**, **женский**, **морский** тощо). Ця опозиція відпала майже цілковито разом із загальним зникненням прикметників іменного типу в українській мові (з такими залишками, як *вúнен* : *вúнний*, *ладéн* : *лáдний*, *згóден* : *згóдний*, *пéвен* : *пéвний*). Це також стосується топонімів типу *Луцьк*, первісно прикметникового походження (< **Лȣчьскъ**

(**городъ**), пор. **Лүческ** — Гр. 1542, Краків). Одначе тут збереглася іменна форма, а її ном. був перебудований на взірець непрямих відмінків (локатива?).

В іменниковій відміні для чол. роду (здебільшого з первісними основами на *-o*) і для жін. роду на приголосний (здебільшого з первісними основами на *-i*) головна опозиція постала між ном. одн. (для жін. роду також інстр. одн.) та рештою форм, а для жін. роду на голосний і для сер. роду (здебільшого з первісними основами на *-a* та *-o* відповідно) — між ґен. мн. та рештою форм. У формах, названих щоразу першими, на місці єра розвинувся *o* або *e*; у формах, названих щоразу другими, єр занепав. Ці відношення втрималися ще й дотепер, особливо в суфіксах (*горобéць* : *горобця́*, *місто́к* : *містка́*, *ми́ска* : *мисо́к*, *ву́шко* : *вушо́к* і багато інших), але так само й у деяких коренях, як-от:

а) чол. роду — *день* : *дня*, *пень* : *пня*, *пес* : *пса*, гідронім *Псьол* (Люстр. Канів 1552 — **Псєлъ**) : *Псла*, *сон* : *сну* — вкупі п'ять коренів[11]; а також у займеннику *весь* : *вся*. Чергування V : ∅ краще збереглося в тих словах, де склад із випадним голосним не є першим: *козе́л* : *козла́*, *о́цет* : *о́цту*, *оре́л* : *орла́*, *осе́л* : *осла́*, *ове́с* : *вівса́*, *посо́л* : *посла́*, *коте́л* : *котла́* (~ *кітла́*; але пор. новотвір *котели́к* (Загребельний 1972) замість очікуваного *ко́тлик* ~ *кі́тлик* < ***kotьlikъ**); у слові *по́зов* спостерігається хитання між формами *по́зову* й історично вмотивованою *по́зву*; слово *роме́н* (як і топонім *Роме́н*) долучилися до цієї групи опісля. Це слово є запозиченням із фр. [*camomille*] *romaine*, де жодного єра первісно не було. Іззовні до цієї групи ввійшли й діал. (зах. укр.) числівник *оде́н* (**оденъ** — Люстр. Крем'янець 1552, *оден* — Стефанович 1930) : *одна́*[12], а також на сьогодні дієслівна (з походження — дієприкметникового типу) форма *ішо́в* : *ішла́*;

б) у відміні іменників жін. роду з основою на *-i* чергування *e ~ o* : ∅ фактично зникло, пор. **кү чти** (Вол. Єв. 1571) та теперішнє *че́сті* дат. одн.;

в) у ґен. мн. іменників жін. і сер. роду (та у відповідних здрібнілих формах) чергування *e ~ o* : ∅ спостерігається, у ґрунті речі, тільки в коренях *зло* : *зол* ґен. мн., *дно* : *ден*, *сто* : *сот*, а також у багатьох іменниках, що інакше були б закінчувалися скупченням приголосних, на взірець *мітла́* : *мі́тел*, *со́тня* : *со́тень*. Про цей тип див. також 44.1.

У кількох дієсловах, охоплених, на перший погляд, тим самим типом чергувань (*умру́* : *уме́р*), це в дійсності зумовлено іншим розвоєм (див. 18.5).

---

[11] Ба навіть заледве чотири, бо форма *Псло* (без чергувань) успішно конкурує з назвою *Псьол*.

[12] Від **одинъ** : **одьна** (пор. **оден** — Житом. 1584, **оденъ** — Пирят. 1710). Сучасна літературна форма ном. одн. *оди́н* має інший суфікс, а нерегулярне чергування *оди́н* : *одна́* є наслідком морфологічного помішання. Первісно числівник *оди́н* міг мати власну відміну, пор. *odynoho* (Gaw. 1619); пор. уживання обидвох форм у тому самому реченні: **хлѣб един ... и опрѣснок еден** (Ст. Зиз. 1596). Щодо зах. укр. *їде́н* — див. 20.3д.

Однак переважно чергування ***е ~ о*** : ∅ у корені зникало — внаслідок уодностайнення обох рівнобіжних кореневих форм. Як правило, перемагала форма з голосним, але вряди-годи й нульова. Мова йде про такі корені:

аа). Іменники чол. роду: гідронім *Бог* : *Богу* (Люстр. Брацлав 1552 — **з Богу**), давн. укр. **Бъгъ** як нульовий ступінь до **Бугъ**, пор. суч. укр. *бга́ти*; *боз* 'бузок' : *бо́зу*[13], пор. пол. *bez* : *bzu*, болг. *бъз* 'самбук'; *дощ* : *дощу́*, пор. ст. ц. сл. **дъждь**; *грек* : *гре́ка*, пор. ст. ц. сл. **грькъ**; *лев* : *ле́ва*, пор. ст. ц. сл. **львъ**; *лоб* : *ло́ба*, пор. ст. ц. сл. **лъбьнъ** 'череп'; *льон* : *льо́ну*, пор. ст. ц. сл. **льнѣнъ** 'лляний'; *мень* : *ме́ня*, пор. діал. (зах. укр.) *мнюх*, білор. діал. *мень* : *мня*; *мох* : *мо́ху*, пор. пол. *mech* : *mchu*, словац. *mach*; *рот* : *ро́та*, пор. словац. *ret* 'губа' : *rtu*, болг. *рът* 'пагорб'; *сон* 'сонзілля' : *со́ну*[14]; *тесть* : *те́стя*, пор. ст. ц. сл. **тьсть**; *жезл* : *жезла́*, топонім **Жєзлов** (Люстр. Житомир 1545), пор. у Пс. Бичк. XI ст. **жьзлъ**[15]; імовірно, *-жер* у таких словах, як *людоже́р* : *людоже́ра*, пор. ст. ц. сл. **жьрж.**

Поширення нульових форм, тобто форм непрямих відмінків, на всю парадигму призводило до постання закінчення ***-о*** в ном. одн., яке, за винятком назв істот чол. роду й назв річок, спричиняло перехід слова до категорії сер. роду. Адже, наприклад, від ґен. одн. **шьва** можна було легко утворити ном. одн. **шьвъ** або **шьво**. Останнє, власне, й подибуємо в сучасній українській мові — *шво*, пор. рос. *шов* : *шва*, пол. *szew* : *szwu*, словац. *šev* : *šva*; гідронім *Псло* (див. 16.6а); гідронім *Ворскло* (якщо він походить від ***Vъrskъlъ*** — запозичення з іран. ***ŭrs-*** ~ ***ŏrs-*** 'білий' і ***kŭl-***, пор. осет. ***kŭl*** 'глибокий став', як суґерує Стрижак), пор. *Ворсколецъ*; а також — у випадку, коли поспіль ішли три склади з єрами, — *пе́кло*, пор. ст. ц. сл. **пьцьлъ**, рос.-ц. сл. **пькълъ** 'дьоготь'.

Чергування ***е ~ о*** : ∅ рідше усувано у словах, що мали в попередньому складі інший голосний, ніж єр. Такі випадки, як *осо́т* : *осо́ту*, пор. пол. *oset* : *ostu*, болг. *о́сът*; *верте́п* : *верте́пу*, пор. **врьтьпоу** 'печері' дат. одн. (Георг. Ам. XIV ст.), є поодинокі — за винятком топонімів, для яких це становить правило, наприклад, гідронім *Черемо́ш* : *Черемо́шу*, пор. *чере́мха* < ***čeremъxa***; топонім *Лю́беч* (на північ від Києва): *Лю́беча* < ***Ljubьčь***, пор. в Іп. літоп. **от гра(да) Любча, к Любчю** (1051, 1148), *z Ljubcza* — Люстр. Луцьк 1552; топонім *Го́мель* : *Го́меля*, пор. **до Гомъıа** (Іп. літоп. 1159), **до ... Гомля** (Сам. Вел. 1720). Сучас-

---

[13] Щодо форми *без* див. 16.8. По говірках форми з нулем звука ще існують в районі Дрогобича, де, наприклад, *бзу* конкурує з *бо́зу*.

[14] З етимологічного погляду, це слово або збігається з *сон* 'спання' або (що менш імовірно), з основами, похідними від ***sъsъnъ***, пор. болг. *съ́сън*(*ка*) 'сон-трава', серб.-хорв. *sása*. Зі значенням 'спання' це слово по говірках також може зберігати ***о*** в усій парадигмі (наприклад, південніше від Хмельницького чи в Новоселиці на Чернігівщині).

[15] У цьому випадку скорше йдеться про перезапозичення з російської мови.

не слово *верте́п* могло мати в давньоукраїнській мові дві форми: **вьрътьпъ** і **вьртепъ**, що від останньої з них і походять, вочевидь, форми непрямих відмінків з ***е***. У сучасному імені *Оле́г*: *Оле́га* йдеться про штучне відновлення давньоукраїнських **Ольгъ** : **Ольга**, при якому первинну парадигму затерто.

Суфікси майже цілковито залишилися осторонь такого водностайнення, а ті випадки, де його можна-таки припустити, не є аж надто певні. До їх числа можна залічити *зойк* : *зо́йку*, якщо це слово походить від ****zoj-ьkъ*** (з коренем, як у прикметнику *за́йвий* < ****zaj-ьv-ъ***, ст. ц. сл. **зинати**); чол. рід тут міг зберегтися за аналогією до таких усічених форм, як *йойк* від *йо́йкати*; іменники *брязк*, *брезк* також утворені, ймовірно, усіченням дієслів *бря́зкати*, *бре́зкнути*. Двоїсте потрактування голосного у словах на *-ень* (*о́лень* : *о́леня*, *пе́рстень* : *пе́рстеня* — пор. **перстеней** [Житом. 1584], але *перстнях* [Куліш 1846], пор. *пі́вень* : *пі́вня*, *у́чень* : *у́чня*, *ше́ршень* : *ше́ршня*, подеколи з хитаннями, як-от *кра́сень* : *кра́сеня* [наприклад, Драч 1972] ~ *кра́сня*), є наслідком поплутання двох первісно відмінних суфіксів ***-en-*** та ***-ьn-***. Звідси й різниця між суч. *сві́док* : *сві́дка* (суфікс ***-ъk-***) і давн. і сер. укр. **свѣдокъ** : **свѣдока** (суфікс ***-ok-***), наприклад, **свѣдоци** ном. мн. (Гр. 1386, Львів), **свѣдоки** (Гр. 1446, Луцьк) тощо. Іменник *багре́ць* : *багрецю́* (замість сподіваного ***⁺bahrc'u***, пор. *кіне́ць* : *кінця́*) — то недавнє запозичення з російської. Щодо типу *мудре́ць* : *мудреця́* — див. 58.2.

бб). Іменники жін. роду з основою на ***-i***: *брость* : *бро́сті*, пор. болг. *бръст*, серб.-хорв. *bȑst*; *честь* : *че́сті*, пор. ст. ц. сл. **чьсть**; *две́рі*, пор. ст. ц. сл. **двьрь**, Вол. Єв. 1571 — **двер**, **двери**; *обро́ть* : *обро́ті* з коренем, як у слові *рот* < **ротъ** (див. 16.6а); гідронім *Рось* : *Ро́сі*, пор. **по Рси** (Іп. літоп. 1031), **на Рси** (Люстр. Канів 1552); з переходом до відміни на ***-а***: *во́ша*, пор. **въшью** — Син. Патер. XI ст.; бойк. *плоть* 'тиха вода' : *пло́ти*, пор. пол. *płet* ~ *płta* 'пліт', словац. *plť* 'пліт'. Слова типу *кров* : *кро́ві*, *любо́в* : *любо́ві*, що мали ***-ъv-*** в основі, також зазнали розповсюдження ***о*** з ном. та інстр. одн. на решту форм;

вв). Узаємодія між. ґен. мн. і рештою парадигми може призводити до перекшталтування цієї останньої на взір ґен. мн., або, навпаки, ґен. мн. може бути допасований до решти парадигми. Перший випадок представлено словом *стебло́*, пор. пол. *źdźbło*, болг. *стъбло́* при ґен. мн. ****stъblъ*** із сильним **ъ**; за ілюстрацію до другого випадку може правити *до́шка*. Це слово походить не від давн. укр. **дъска** (наприклад, Ізб. 1073), звідки **дсками** (Славин. 1642), але від здрібн. **дъщька** > **дощка** (пор. **на дщицахъ** — Ἀδελφότης 1591); ґен. мн. **дъщькъ** був би дав форму ****dščok***, а з голосним ***о***, перебраним від інших форм парадигми, — *доща́к* (що й існує в ужитку сьогодні); відтак скупчення ***ščk*** спростилося до ***šk***, чим і пояснюється суч. укр. *до́шка* (пор. Люстр. Канів 1552 — **дошки** ном. мн.) : *дощо́к*.

Усі форми з *е* та *о* на місці слабких єрів — вторинні. Спочатку, в середині XII ст., єри занепали, пор., наприклад, **цтѧ**, тобто **тстя** ґен. одн. (Гр. 1514, Вільна), **цтю** дат. одн. (Гр. 1523, Краків); відновлення голосного почалося пізніше — перші приклади датуються XV ст. Загальну хронологію з'ясувати неможливо, бо кожне слово мало свою історію. Йдеться про повільне усунення чергувань *е* та *о* з ∅ у коренях — процес, що найжвавіше проходив десь із XVI ст., але триває ще й дотепер, не добігши кінця. Наведімо кілька прикладів відновлених голосних: **пана Лева** — Молд. гр. 1428; **вошн** ґен. одн. — Ἀδελφότης 1591, Присл. Кл. Зин. 1690, Книж. госп. 1788; Beauplan 1653 ще зафіксував на мапі Київщини таку назву річки, як *Wsiwa* — пор. суч. назву річки на Закарпатті *Вошивець*. Оскільки зазвичай існували дві можливості: розповсюдити на цілу парадигму або форму з голосним, або без голосного, — то траплялися й хитання. Пор. панівне в сучасній мові *пóзов* : *пóзову* та Сам. Вел. 1720: **не чинячи одозвꙋ**, ба навіть **одозв наш** (форми типу **Олгъ, Пслъ** в Іп. літоп. чи **днь** у Виґолекс. XII ст. — то зманірене письмо, як і назва племені **Северо** замість **Сѣвер(ъ)**). У конкретних випадках чергування *е* ~ *о* : ∅ не просто зникало, а заступалося "активнішим" чергуванням *е* ~ *о* : *і*. У Віршах Кл. Зин. 1690 маємо ґен. одн. **втку**, що співвідноситься, напевно, з ном. одн. **вток ~ оутóк**; у сучасній мові, натомість, подибуємо *утíк* : *утóку*. Спочатку голосний *о* перейшов у всі непрямі відмінки з ном. одн. — *уток* : *утоку*, а далі цей *о*, немовби споконвічний, заступлено в ном. одн. голосним *і*, за моделлю *тік* : *тóку* [16].

Пояснити, чому чергування *е* ~ *о* : ∅ по-різному потрактовано в коренях і в суфіксах (поступове усунення в першому випадку та збереження в другому), можна б, пославшися на більшу частотність суфіксів (зазначмо, що й у коренях чергування загалом є тривкіше в частотніших словах); однак це не є достатнє пояснення, оскільки навіть у маловживаних суфіксах (на кшталт *ot'*) чергування зазвичай зберігається (*кúкоть* : *кúктя*, *кляпоть* : *кляптя*, *віхоть* : *віхтя*). Тут важить передусім структура цих двох типів морфем: якщо корені в українській мові переважно мають структуру CVC, то в іменних суфіксах головне навантаження припадає на приголосний, тимчасом як голосний легко зводиться до функції сполучного компонента [17].

---

[16] Можна навести й інші приклади такого перескоку від одного чергування до другого — *кріт* : *кротá*, в ґен. мн. *бровá* : *брів* тощо (див. 35.4), поміж іменників сер. роду на *-а* — *палíччя*, *плахíття* (пор. рос.-ц. сл. **кр҄ъть**, ст. ц. сл. **бръвь**, давн. укр. **палъка** — Усп. зб. XII ст., укр. *пляхта*, не рахуючи конкретних випадків пристосовання до деяких суфіксів або (під впливом народної етимології) коренів, як-от у словах *ятрíвка* або *кільчúтися*, що походять від ***jętrъvь*, **klьkъ** (пор. пол. *jątrew*, ц. сл. **клъкъ**) і є переосмислені за взірцем іменників на *-івка* та кореня *кіль(це)*.

[17] З-поміж слів церковнослов'янського походження існують випадки, коли *о*, *е* вжито на місці слабких єрів, наприклад, *уповáние* (Шевченко 1859) — ст. ц. сл. **оупъвание**. Таке

7. РЕФЛЕКСИ ЄРІВ: ЄРИ У ТРЬОХ СКЛАДАХ ПОСПІЛЬ

Якщо поспіль ішли три (та більше) склади з єрами, з-поміж яких один зазвичай був наприкінці слова або основи, то внаслідок реґулярної еволюції мусило поставати подвійне чергування, де голосний (***е*** або ***о***) один раз траплявся в паристому, а другий — у непаристому складі, рахуючи назад від останнього складу з єром. Такі чергування мають сьогодні хіба що залишковий характер й охоплюють заледве три слова — *швець* : *шевця́* (< **шьвьць** : **шьвьца**), *жнець* : *женця́*, *жрець* : *жерця́* (Сковор. 1767 — *жрец* : *жерца* ґен. одн.). Значно більше поширення має модель, у якій засяг чергування обмежується останнім складом основи, найчастіше суфіксом, наприклад, *пе́рець* : *пе́рцю*, *кле́вець* : *кле́вця*, *черне́ць* : *ченця́*, *чите́ць* : *читця́* (правопис останнього слова, зумовлено формою *чита́ти*, бо етимологічно мало б бути *чете́ць*), *це́бер* : *це́бра* (пор. давн. пол. *dżber* : *czebru*, словац. *džber*, болг. *чъ́бър*), загалом усі здрібнілі форми типу *рот* : *рото́к* : *ротка́*. По говірках сюди ж увійшли й деякі слова, що й у літературній мові донині мають подвійне чергування, наприклад, — говірках Гуцульщини та Добруджі — *шеве́ц* : *шевца́*. Та сама модель поширюється й на ґен. мн., наприклад, *бо́чка* : *бочо́к* (пор. *boczok* — Люстр. Житомир 1545) замість сподіваної форми ⁺***bčok*** (< ***bъčьkъ***).

Нарешті, у невеликій групі слів це чергування геть ізникло — завдяки поширенню на всю парадигму або основи непрямих відмінків — *сойм* : *со́йму* (< ***sъjьmъ*** : ***sъjьma***), або, частіше, основи ном. одн. — *глек* : *глека́*, *клець* : *кле́ця*, гуц. *склезь* 'скеля' : *склезя*; у випадку *бервено́* : *берве́н* ґен. мн. використовується основа ґен. мн. (**бьрьвьно** : **бьрьвьнъ**).

У давньо- та середньоукраїнських пам'ятках є сила прикладів, де такого поширення однієї з основ на всі форми ще немає, наприклад, **глекъ** (< **гълькъ**) — Сл. Єфр. Сир. 1284; **голькомъ** інстр. одн. — Гал. Єв. 1288; **цебровъ** ґен. мн. — Іп. літоп. 1289; **цебриковъ** — Льв. Ставр. бр. 1616; **лестьцѧ** 'ошуканця' акуз. одн. — Іп. літоп. 1172; **лестци** ном. мн. — Памва Бер. 1620; **снємь** 'збори' — Іп. літоп. 1254, **сънєм** — Йос. Фл. XVI ст.; **сонмомь** інстр. одн. — Панд. XI ст.[18]; **бєрвєнє** зб. (< **бьрьвьньк**) — Житом. 1584; **четца** ґен. одн. — Памва Бер. 1620. Одначе з XV ст. почали з'являтися водностайнені форми, як, наприклад, **перєць** — Молд. гр. 1460. Цей процес, вочевидь, відбувався повільніше, ніж у випадку, коли поспіль ішли тільки два склади з єрами, оскільки тут діяли дві протилежні тенденції: одна — до усунення чергувань ***е~о*** : ∅, друга — до їх зосередження

потрактування єрів випливає з традиції церковного співу: занепавши, єри ще довгий час виспівувалися як голосні. Хіл. XIII ст. є типовим явищем у цьому відношенні: тут часто плутано **о**, **є** з **ъ**, **ь** відповідно, але ніколи (за одним-єдиним винятком!) не роблено пропусків голосних у цих випадках — явище, геть не характерне для текстів без позначень для співу.

[18] Це те саме слово, що й *сойм*, яке мало первісно дві форми: **сънЬмъ** і ****sъjьmъ***.

в суфіксах. Число таких уодностайнених форм, як здається, почало хутко зростати в XVII–XVIII ст. (пор. **денецъ** 'деньочок', **ѡвєсецъ** 'вівсик', **ленокъ** 'льонок' — Славин. 1642), хоча цей процес надалі триває, мабуть, іще й дотепер (наприклад, *вітерéць* : *вітерця́* начебто витісняє *вітрéць* : *вітреця́* й навіть *вітерця́* з подвійним чергуванням — форми, вживані в минулому столітті. У Шевченка — тільки *вітрéць*).

Таким чином, випадні ***е*** та ***о***, що з'явилися були в українській мові внаслідок різного потрактування єрів у слабкій та сильній позиціях, прижилися в суфіксах, особливо за умов протиставлення ном. одн. решті відмінків (вони були менш "бажані" в ґен. мн., де у складі певних суфіксів новопосталі ***е*** чи ***о*** усунено, наприклад, у формах *служб*, *просьб*, пор. ґен. мн. **слѹжобъ** у Люстр. Житомир 1545, Київ 1552, хоча, з другого боку, випадний голосний запроваджувано в деякі питомі суфікси, що первісно не містили єра: наприклад, *молúтва*, *жéртва* — пор. ст. ц. сл. **молитва**, **жрьтва** — мають форму ґен. мн. *молитóв* і *жертóв* [літ. *жертв*], звідки такі форми, як *молитóвник*, *жертóвник*), тимчасом як у коренях це чергування частіше усувалося. Прийняттям випадних голосних як характерної риси суфіксів пояснюється таке специфічне явище, як перетворення несуфіксальних кінцевих частин слів на суфікси коштом коренів. Воно охопило велику силу запозичених слів, як-от: *гебáнок* 'великий гембель', *рúнок*, *ґáнок* (так у Люстр. Брацлав 1545, Крем'янець та Луцьк 1552, Сам. Вел. 1720 тощо), *ґатýнок*, *я́рмарок* (у Зерц. дух. 1652 ще й надалі — **ярмаркъ**), *рахýнок*, *кóрок*, *мáйстер*, *тýрок*, зах. укр. *хосéн* : *хіснá*, *рúнов* ґен. мн. (наприклад, Франко 1900), що відповідно ввійшли до української мови з німецької (подаємо в сучасних формах) — *Hobelbank*, *Ring*, *Gang*, *Gattung*, *Jahrmarkt*, *Rechnung*, *Kork*, *Meister*, турецької — *türk*, угорської — *haszon* (але пор. *hasznos*), польської (діал.) — *rynwa*. Більшість із цих слів прийшли з німецької через посередництво польської, де й з'явився випадний голосний ***е***, тому українське чергування ***о*** : ∅ могло просто заступити польське ***е*** : ∅, хоча у випадку слова *тýрок* ледве чи була якась залежність від польської мови, а слову *я́рмарок* відповідає польське *jarmark* (принаймні в літературному вжитку), тимчасом як пол. *kark*, потрапивши до західноукраїнських говірок, перетворилося на *кáрок* : *кáрка*, звідки випливає, що цей процес не зводився до простого наслідування чи заступлення. Те саме явище віднаходиться й у деяких питомих одиницях: із **мозгъ** утворено *мóзок* : *мóзку* (**мозокъ** — Люцид. 1636); *віск* має діалектну форму *вóсок* (на захід від Берестя); **заѩць** (пор. пол. *zając*, словац. *zajac*), що зберігається й дотепер у західноукраїнському реґіоні як *зáяць* : *зáяця* (пор. **зая́ця** — Радив. 1676), перетворилося на *зáєць* : *зáйця*. З другого боку, вставні голосні у скупченнях приголосних наприкінці слова, де не було асоціації з суфіксом, виявилися нежиттєздатними (якщо не стояли поруч із сонантом; щодо цих останніх випадків див. 44.1), а відтак зникли: назва березня **марот** (Бер. Hank. XIV ст.) вже давно вийшла з ужитку, хоча *мáрець* ще й досі трапляється в діалектах.

8. НЕРЕҐУЛЯРНІ РЕФЛЕКСИ СИЛЬНИХ ЄРІВ

*** У різних слов'янських мовах мали місце дрібні зміни в дистрибуції єрів, уживання **ь** замість **ъ** і навпаки. Декотрі з них — властиво, уподібнення єра за рядом до голосного в наступному складі — представлені в давньоукраїнських пам'ятках (приклади — див. 6.6). Однак для слів, які пізніше не були в ужитку в українській мові (часом — особливих словоформ), неможливо визначити, чи то були явища суто церковнослов'янські, чи заразом і давньоукраїнські. Єдиний певний приклад заміни, що його проаналізовано вище, — це здрібніла форма **дьньцє**, де сьогодні маємо *дéнцé* з ***е***, розповсюдженим на всі інші утворення з цим коренем, у яких присутній повноцінний голосний звук. Суч. *безóдня*, ймовірно, теж мало **ь** в корені: вторинна палаталізація ***н*** (пор. рос. *бéздна*) свідчить про наявність переднього голосного (пор. **бездьна** в Ірм. Григ. XIII ст.). Слова *бéдрик* і *тонкúй* відбивають, судячи з усього, той самий тип переходу (щодо фіксації в пам'ятках — див. 6.6).

Геть відмінну природу мають численніші випадки появи ***е*** в середньоукраїнській та сучасній українській мові на місці сильного **ъ**: *без* (Костенко 1965; поруч із *боз* — див. 16.6аа), *крéвний* (Полт. 1664, Син. слав. XVII ст., Котляр. 1798 тощо; *крóвний* запозичено нещодавно з російської мови), *дарéмний* (Памва Бер. 1627), *містéчко* (Трост. Уч. Єв. 1590 — **мѣстечко**), *скéльце* здрібн. від *скло*, *пекéльний* (Трост. Уч. Єв. 1590 — **пекелного**; але Чет. 1489 — **пекельное** та **пеколноеї**), *пéвний* (**певнүю** — Транкв.-Ст. 1618), *статéчний* (пор. **статечнѣ** — Ст. Зиз. 1596), *тутéшній* (але **тȣтошных** — Ст. Зиз. 1596); сер. укр. **посéлъ** (Остр. Бібл. 1581, Памва Бер. 1627), можливо, також і **преч(ъ)** (Вірші Кл. Зин. 1690, Пирят. 1702; не вживане з XIX ст.), хоча для цього випадку існування форми ****prъčь*** викликає сумнів; тільки сер. укр. **свѣдецьтво** (Кл. Остр. 1599); *сукнó*: сер. укр. форма ґен. мн. **сүкен** (Ів. Виш. 1600); також в Ів. Виш. 1600 — **күревником** 'відвідувачам повій'.

Усі ці приклади (а є ще й дальші, надто коли брати середньоукраїнську мову) — то запозичення з польської, де відбувся перехід **ъ** в ***е***. Та навіть у запозиченнях типово українське ***о*** часто вживано на місці пол. ***е*** < **ъ**. Наприклад, *остатóчний* (Уч. Єв. 1634; в Памви Бер. є й рівнобіжна форма **остатéчний**), **сүкóнка** (Киев.-Печ. Патер. бл. 1670), іменник *цýкор*, що ніколи не мав єра, бувши запозиченням з нім. *Zucker* через пол. *cukier*, теж увійшов до ґрона таких слів (проте *цукóрки*, наприклад, у Стефановича 1940, — реґіональне утворення, тимчасом як літературна мова зберігає ***е*** в *цукéрки*, що походить від пол. *cukierki*). Пор. іще цілковиту заміну, що має місце у слові **внѣвóшто** 'ні за віщо' (Ст. Зиз. 1596), утвореному від пол. *wniwecz*, де *-cz* репрезентує *co* 'що'. У середньоукраїнських пам'ятках віднаходяться також форми мин. часу 1 ос. одн. чол. роду на кшталт **арендоваломъ**, **даломъ**. Це є замінники польських форм типу *dalem*, де історично перед ***-m*** не було єра.

Суфікс здрібнілості ***-en'k-***, який у сучасній мові вживається після всіх приголосних (*малéнький*, *сухéнький*, *м'якéнький*, *легéнький*), виступає, здебільшого після задньопіднебінних, з голосним ***о*** у групі

західноукраїнських говірок (бойківських, буковинських, покутських і більшості наддністрянських, за винятком північно-західних теренів Львівщини[19]) (*сухóнький, м'якóнький, легóнький*; у бойків також *-ойкий*). Суфікс ***-en'k-*** не належить до числа праслов'янських, це є українсько-білоруський новотвір, датований приблизно XVI ст. Звідси він потрапив до польської мови, хоча на лівобережжі Вісли його немає. Ще не з'ясовано, чи в російській мові цей суфікс поширився внаслідок запозичення з української, чи виник самостійно. У словацькій знаходимо ***-unk-***, ***-ink-***, у чеській — ***-ounk-***, ***-ink-***, які, попри схожість з українсько-білоруським ***-en'k-***, мають інше походження. У болгарській функціонує суфікс ***-ink-***, генетично відмінний від ***-en'k-*** і зі значно вужчою сферою застосування (не вживаний, зокрема, в чол. роді, де натомість виступає ***-ičk-***, що може переходити й до інших родів). У сербсько-хорватській такого суфікса немає. Приклади: білор. *малéнькі, дóбранькі*; пол. (схід) *maleńki, choreńki*; словац. *slabunký, slabulinký, bledulinký*, чес. *malinký, kratinký, lehounký, bělounký*; болг. *добрички*: *добрúнка* (жін. рід), *добрúнко* (сер. рід), *добрúнки* мн., *хýбавинка* 'хупава'. Пізнє походження суфікса ***-en'k-*** в українській мові засвідчується не тільки його браком у давньоукраїнських пам'ятках, але й тим, що звук ***e*** в ньому не перейшов у ***i***. З походження це складений суфікс: значення здрібнілості як таке передається компонентом ***-en'-***, уживаним на позначення невеликих істот (суч. укр. *лис*: ***lys-en'-á***; пор. у середньоукраїнській мові прізвища на кшталт *Iwanczenie, Sokolenie, Hubarenie* тобто син Іванка, син. Сокола, син Губаря; дослівно 'маленький Іванко' тощо — Люстр. Хмельник 1565; з місцевим переходом ***'a*** > ***'e***[20]). За допомогою ***-k-*** (< ***-ьk-***) доконувано ад'єктивізації. На час постання таких форм в українській мові вже не діяли обмеження на вживання велярних перед голосними переднього ряду, як то було у праслов'янській. Тому поруч із *малéнький* допускалася вже форма *легéнький*. Можна гадати, що *легéнький* — то давніша спільноукраїнська форма, але, коли суфікс ***-en'k-*** набув поширення на східнопольських теренах, форми з ***e***, особливо після велярних, у частині західноукраїнських говірок сприймалися як польські, через що ***e*** в таких випадках заступлювано голосним ***o***, за зразком заміни пол. *ostateczny* на укр. *остатóчний*, хоча історично цей ***e*** не походить з ***ъ***. У цьому сенсі прикметники типу *легóнький* з історичного погляду являють собою надпоправні форми, що постали у відповідь на польський вплив (пор. *тихонько* й навіть *пісонька* у Стефаника 1897). У частині західноукраїнських говірок ***e*** в суфіксі ***-en'k-*** переосмислено як рефлекс ***ъ***. Це було неважко зробити через двозначність суфікса ***-en-***, який може походити від прасл. ***-en-*** (що його й маємо в цьому випадку) або від ***-ьn-*** (як у слові *півень* : *півня*).

---

[19] Див. Жилко, *Нариси*, мапа 20.

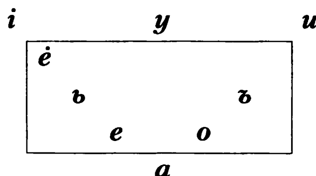
[20] Прізвища на *-енко* типу *Ханéнко, Дорошéнко*, що їх Малецький у своєму «Tractatus at compendiosam cognitionem linguae Polonicae» (1695 р.) схарактеризував як "nomina familiarum, quae sunt pleraque Cosatica", походять саме від цих імен.

Отже, ***е*** як рефлекс ***ъ*** завжди прямо або посередньо є полонізмом; це ніколи не становило жодної закономірності, хоч би з обмеженою сферою дії, для жодної групи слів в українській мові; всі випадки такого ґатунку — то лише історія певної кількості поодиноких лексем.

9. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Загальні передумови занепаду єрів як фонем та їхньої фізичної втрати як звуків у слабкій позиції були створені внаслідок збільшення кількості приголосних фонем, спричиненого в основному різними типами палаталізації (пор. огляд у 14.2). Скорочення в системі вокалізму, вможливлене й розпочате ще під протоукраїнську добу (так само пор. огляд у 14.2), тривало надалі, й занепад єрів був лише наступним кроком у цьому-таки напрямку. Новиною було те, що цього разу занепад зменшив не просто кількість фонем, а й саму частоту вживання голосних у мові. Це знов-таки стало можливим завдяки добре розвиненій диференціації приголосних, чим забезпечувалося розрізнення семантичних і морфологічних відмінностей навіть за зменшеної кількості голосних. Утрата просодичних опозицій у системі вокалізму (див. 7.5) також сприяла дальшому скороченню складу голосних.

Те, що занепали саме єри, а не які-небудь інші голосні, зумовлено надміром голосних середнього піднесення в тогочасній системі, яка була такою (голосні середнього піднесення взято в рамку, а саму схему запозичено з 13.7):

Ототожнення ***ь*** з ***е*** та ***ъ*** з ***о*** (в сильній позиції) було найпростішим розв'язанням цієї проблеми.

Якщо за своєю обумовленістю занепад єрів уписувався в разок звукозмін, спрямованих на спрощення й скорочення системи голосних, то за своїми наслідками цей процес виявився вагомішим від попередніх, ставши першою зміною, що призвела до фізичного усунення деяких голосних. У ґрунті речі, втрата єрів заторкнула найпосутніші ознаки мови, успадковані з праслов'янських часів, і спричинила появу деяких ознак, геть не притаманних праслов'янській системі. Найважливішими наслідками занепаду єрів були такі:

а). До втрати єрів склади були, як правило, відкриті, а різниця в їх структурі була незначна: CV, CCV і CCCV (з обмеженим числом

припустимих скупчень приголосних) — от, фактично, й усі типи, що набули поширення (склади, утворені самим лише голосним, становили виняток). Це робило зі складу майже автоматично будовану одиницю, не наділену власними функціями. Відтепер з'явилися закриті склади, чим створювалися сприятливі передумови для функціонального використання складової структури в морфології.

б). Говорячи конкретніше, відтепер слова могли закінчуватися на приголосний. Цим порушувалося давніше протиставлення між словом, яке завжди закінчувалося на голосний, і морфемою, яка зазвичай (якщо не була прикінцевою у слові), закінчувалася на приголосний, як-от у давн. укр. прикметнику **безгнѣвьнъ** 'лагідний', що складався з морфем **без**, **гнѣв**, **ьн** та **ъ**. За нових умов таке розмежування слова й морфеми, а також кінцевих і некінцевих морфем у слові вже не мало чинності.

в). Набули розповсюдження нульові закінчення. У протиставленні форм чол. роду **безгнѣвьнъ** і жін. роду **безгнѣвьна** після занепаду єрів са́ме нульове закінчення почало позначати чол. рід (у ном. одн.). Граматичні категорії у таких випадках лише почасти мають матеріальне вираження, бо можуть випливати з сутих стосунків, наявних у мовній системі.

г). Поширився також новий тип чергувань — ***е***, ***о*** : ∅. Якщо в коренях це можна мати за зайве ускладнення, якому судилося поступово сходити нанівець, то для суфіксів це вможливлювало їх евентуальне відмежування, як граматичної категорії, від інших морфем на підставі самої їхньої структури. Тому його подальше почастішання спостерігається саме в морфемах цього типу (див. 16.6–7).

ґ). Безпосереднім наслідком занепаду єрів стала поява великої кількості розмаїтих скупчень приголосних, які раніше не припускалися. Через це в майбутньому виникла нова проблема: як усунути ці тяжкі для вимовляння скупчення, непотрібні з погляду морфології? З другого боку, завдяки цьому мова отримала нові можливості сполучати приголосні й навантажувати їх функціонально, чим уможливлювалося подальше спрощення системи вокалізму, зокрема усунення ***у*** та ***ė*** (див. розділи 28, 31, 32). Нарешті, це призвело до переосмислення кореляції приголосних за дзвінкістю (див. 36.2).

д). Слід виокремити побільшену вагу опозиції за м'якістю. Якщо до занепаду єрів приголосні автоматично пом'якшувалися перед слабким ***ь*** і не пом'якшувалися перед слабким ***ъ***, то відтепер для всіх паристих приголосних м'якість стала їхньою власною ознакою (розрізняльною), — пор. давніші форми **шесть** проти **шестъ**, тобто [š'ést'ь] проти [š'éstъ] [21], з новими ***šest'*** проти ***šest*** (~ ***šost***).

[21] Або [š'és't'ь] і [š'ostъ].

Осібне питання стосується зв'язку між занепадом слабких єрів і перетворенням сильних єрів на ***о*** та ***е***: чи то були дві сторони того самого процесу, навзаєм пов'язані одна з одною, чи два окремі процеси? Як зазначено в 16.2–3, слабкі єри почали занепадати десь на сотню років раніше від зміни сильних єрів, найчастіше — знеголошуючися в певних фонетичних оточеннях. Сильні єри на той час не підлягали знеголошенню, але й не перетворювалися ще на ***о*** та ***е***. Можна гадати, що перетворення сильних єрів на ***о*** та ***е*** було підготовлене спочатку факультативністю, а відтак і занепадом слабких єрів, але не було ні тим самим процесом, ні безпосередньою реакцією на нього. Досить поширений погляд, згідно з яким занепад слабких єрів становив кількісну редукцію, а перетворення сильних єрів на ***о*** та ***е*** — компенсаційне подовження (що передбачає стадію кількісного скорочення цих останніх звуків перед дальшим їх подовженням до голосних повного творення), є надмірно ускладнений, оскільки припускає — через короткий відтинок часу — зміну одного еволюційного процесу іншим, спрямованим у протилежний бік; до того ж цей погляд не потверджується фактичними даними з пам'яток і суперечить самій будові давньоукраїнської мови, яка на той час втратила часокількісне протиставлення голосних.

10. ЗОНА ПОШИРЕННЯ

В усіх слов'янських мовах, суміжних з українською, слабкі єри занепали[22], а сильні, за винятком болгарської, ототожнилися з певними голосними, що існували тоді в тій чи тій мові: в російській та білоруській мовах їхніми рефлексами під наголосом були ***о*** та ***е***, як і в українській (рос. *лоб* і *лев*); у польській мові та східнословацьких говірках — ***е*** (при тому, що розрізнення ***ъ*** та ***ь***, перекинулося на приголосні: пол. *łeb* 'голова' : *lew* 'лев'; у східнословацьких діалектах це розрізнення спостерігається залишково й посередньо: *ten* 'цей' проти *cenki* 'тонкий'). У болгарській мові ***ъ*** має за рефлекс звук ***ə*** ("ъ"), тобто низький неогублений голосний, а ***ь*** — частково звук ***е*** (особливо в суфіксах) і частково ***ə*** (особливо в коренях), з досить-таки строкатою дистрибуцією в залежності від його місця у слові та від діалекту. Навіть із цього стислого і спрощеного огляду випливає, що в давньоукраїнській мові, як і в усіх суміжних слов'янських, окрім почасти болгарської, єри поділилися на слабкі та сильні, після чого перші занепали; натомість у потрактуванні сильних єрів, до того ж — лише під наголосом, можна говорити про спільність давньоукраїнських процесів тільки з давньоросійськими та давньобілоруськими. (Цим опосередковано

---

[22] У болгарській мові виняток становлять початкові склади слів певного типу — пор. суч. болг. *тъмá* 'темрява', *дъ́но* 'дно'.

потверджується висловлене в 16.9 твердження, що занепад слабких і сильних єрів — то два процеси, розведені в часі, що мали неоднаковий унутрішній розвиток).

Утім, навіть спільні еволюційні процеси припадають на різні відтинки часу. У давньоболгарській і, можливо, у давньословацькій мовах єри занепали наприкінці X ст.; у давньопольській це трапилося в XI ст., у давньоросійській — у середині XIII ст., а в давньобілоруській, імовірно, трохи раніше. Давньоукраїнська звукозміна датується серединою XII ст., а відтак є опізнена проти аналогічної польської, але передує аналогічній російській, при тому — з однаковим часовим відступом (близько сотні років), якого вистачає, щоб розглядати ці три зміни як незалежні одна від одної. Якщо в еволюції єрів у цих мовах є спільні ознаки, то їх годі пояснити рівночасністю відповідних перетворень. Процеси, що їх називають одним терміном — "занепад єрів", — то не спільна еволюція, а осібна відповідь кожної слов'янської мови на ту саму проблему, виниклу ще на пізній стадії розвитку праслов'янської мови[23].

Звукозміни, подібні до занепаду слабких єрів у давньоукраїнській та інших слов'янських мовах, так само відбулися й у суміжних неслов'янських мовах. Скажімо, в румунській мові в XI ст. стався занепад прикінцевих ***ĭ*** та ***ŭ***, якщо перед ними не було скупчення приголосних, що закінчувалося б на ***r*** або ***l*** (*veterānu*(*m*) > *bătrîn* 'старий', проти *soceru*(*m*) > *sócru* 'свекор, тесть'); у середині слова ***ĭ*** та ***ŭ*** також занепадали, подеколи навіть у двох суміжних складах (*ambulāre* > *umblá* 'ходити', *calidu*(*m*) > *cald* 'теплий'). Угорська мова втратила прикінцеві ***ŭ***, ***ü̆*** та ***ĭ*** на початку XIII ст.; занепад такого кінцевого голосного міг бути скомпенсований подовженням голосного в попередньому складі: *utu* > *út* 'шлях', *kerekü* > *kerék* 'колесо'. Нарешті, тенденція до редукції й занепаду закритих голосних (з рівночасним замінним подовженням голосного в попередньому складі) була притаманна, судячи з усього, й урало-алтайським мовам Поволжя: певна група носіїв цих мов, волзькі булґари, рушила на південь і після 679 р. осіла в Болгарії. Серед тюркського населення українських степів пізніше теж могли траплятися такі племена. Тож не варто наперед уважати контакти між ними та протоукраїнськими діалектами чи давньоукраїнською мовою за неактуальні.

Можна зробити висновок, що "занепад єрів" — у широкому розумінні — відбувся на величезній території, охопивши всі слов'янські та деякі прилеглі неслов'янські мови. Звичайно, причини, умови й перебіг цих процесів, попри певну подібність, аж ніяк не були однакові.

---

[23] Ще й досі не з'ясовано, чи зазначені процеси в перелічених слов'янських мовах були тотожні посутньо (занепад слабких єрів через їх знеголошення), чи на окремих теренах важило не знеголошення, але кількісна редукція. З теоретичного погляду, останнє можливе для мов, які надалі зберігали розрізнення голосних за часокількістю, що, безсумнівно, було властиве давньопольській і давньословацькій мовам.

11. ЗАНЕПАД ІНШИХ ГОЛОСНИХ, ОКРІМ ЄРІВ

*** Після занепаду єрів в історії української мови були ще випадки втрати голосних, здебільшого наприкінці слова, рідше в його середині (щодо початкових складів див. 17.2 і 19.4).

У кінці слова могли занепадати голосні ***у*** (< ***і***, ***у***), ***е***, ***о*** та врядигоди ***а***, ***и*** та ***і*** < ***ě***.

Занепад прикінцевого ***у*** (< ***і***, ***у***) стався в кількох дієслівних формах:

а). 2 ос. теп. часу. У давньоукраїнській закінчення **-ши** вживалося безвинятково (наприклад, **твориши** — Усп. зб. XII ст.) аж до XIII ст., коли потроху почали з'являтися форми з **-шь**: **ѡбратишь** (Виґолекс. XIII ст.), **видишь** (Єв. Полік. 1307). Теоретично форми на **-шь** і на **-ши** могли становити дублети, успадковані ще з індоєвропейських часів (**-ь** як рефлекс ***-ĭ** — первісного закінчення теп. часу для акт. стану; ***-і*** як рефлекс ****-ei***, первісно вживаного в медіальному стані). Однак цьому припущенню суперечать два факти: пізнє постання і згодом поступове поширення **-шь** на місці **-ши**, а також цілковитий брак "нового ятя", тобто закритої артикуляції ***е*** перед складом зі слабким **ь** у дієсловах першого, другого і третього класів (див. 20.2). Тому форми на **-шь** були, без сумніву, інновацією пізньої давньоукраїнської доби. Причиною такого нововведення могло бути водностайнення форм одн. теп. часу за ознакою кількості складів, адже закінчення, віддавна односкладове в 1 ос. одн., так само зробилося односкладовим — після занепаду єрів — у 3 ос. одн.: ***tvoritь*** > ***tvorit'***[24]. Закінчення **-иши** (**-еши**) становило виняток; до того ж розпізнавання форми 2 ос. уповні забезпечувалося приголосним ***š'***. Як наслідок, на тлі інших форм однини закінчення ***-ši*** скоротилося до ***-š'***. Невипадково форми на ***-š'*** (графічно **-шь**) уперше з'явилися по спливі понад століття після занепаду єрів. Отже, занепад ***-і*** у формах 2 ос. був зумовлений морфологічно, хоча слід завважити, що цей морфологічний чинник запрацював, властиво, лише внаслідок занепаду єрів. У деяких дієслівних формах на **-ши** прикінцевий голосний міг був нести наголос, але це не запобігало втраті звука ***-і***, оскільки тут ішлося про суто морфологічну зумовленість. Жоден із сьогоднішніх діалектів не зберіг закінчення ***-ši*** чи його рефлексів.

б). 2 ос. нак. сп. Майже рівночасно (наприкінці XIII ст.) форми 2 ос. нак. сп. почали з'являтися в пам'ятках без звука ***-і***: **оукрадь** (Гал. Єв. 1288) (тут і в решті пам'яток **-ь** вже не позначає голосного), **бүдь** (Гр. 1391, Перемишль), **стань** (Молд. гр. 1393), **оүкрадь** (Любл. напис 1418), **бȣд** (Молд. гр. 1434). Тоді ж таки ці форми перенесено й на множину: **наполньте** (Холм. Єв. XIII–XIV ст.), **видьтє** (Єв. Полік. 1307), **боүдьтє, плачтє, видьтє, помньтє** (Луц. Єв. XIV ст.), **подьтє** (Чет. 1489), **подмо** (Вол. Єв. 1571) тощо. У Памви Бер. 1627

---

[24] З походження звук ***-і-*** (в інших дієсловах — ***-е-***) не належав до закінчення; однак на той час він уже встиг стати його невід'ємною частиною.

усі дієслова утворюють форму нак. сп. для 2 ос. на приголосний (**шкодь, пєѵй**), за винятком наголошеної (**гомонй**), після скупчення приголосних (**досвѣдчи**) або з наголошеним префіксом ***vy-*** (**вырви**). У XIX–XX ст. нульове закінчення охопило форми з прикінцевим скупченням приголосних (*прúндься, причисль* — Тичина 1926; *заздр(ь)* — Жиленко 1969; *змáвпся* — Вінграновський 1971; пор. у Ґал. 1669 — **досвѣдч**), а ***-y*** консеквентно зберігається тільки у формах дієслів другого класу (*крúкни*).

Утрата ***-i*** в 2 ос. нак. сп. і в 2 ос. одн. теп. часу, ставшися на сотню років пізніше від занепаду єрів, не могла бути складовою частиною цього останнього процесу (звідки й брак переходу ***o*** > ***i*** у скорочених формах: *винóсь*). Зрештою, причини цих двох процесів були різні, про що свідчить, серед іншого, різна реакція на наявність наголосу. Для занепаду ***-i*** у формі 2 ос. нак. сп. відігравало певну роль і морфологічне водностайнення: за взірець могли правити дієслова 5 класу, що мали **-ь** у 2 ос. одн. нак. сп. (**ѣжь** > *їж*, **-вѣжь** > (*розпо*)*віж*); окрім них, загубили свій прикінцевий ***-ĭ*** також дієслова на ****-jĭ*** (як-от ****stojĭ*** > *стій* — див. 17.3). Проте найголовнішою причиною було притаманне категорії наказового способу емоційне забарвлення, увиразнюване завдяки чіткішому виокремленню відповідних форм з-посеред інших; поза тим, у мовному потоці вони сильніше вирізнялися при наголошенні кінцевого (або першого) складу; якщо ж це був кореневий склад, то до формального виокремлення долучалася ще й семантична емфаза. Останнє стосується форм типу *винóсь, вихóдь, принóсь* тощо (пор. *приносъ, прохóдьмо* — Сковор. 1767; *помóвч* — Драч 1970, а також *вискоч* — Сковор. 1782). Із самого початку вони мали наголос на прикінцевому складі (пор. *приходú* — Стефаник 1897, рос. *выносú, выходú*). Наголос ізсунувся під впливом форм інфінітива (*винóсити, вихóдити*), посталих приблизно в XVII ст. (див. 7.9). Оскільки ненаголошений ***-y*** (< ***i***) у формі 2 ос. нак. сп. після поодинчого приголосного не виступав, а потреба наголошувати закінчення, яка була призвела до занепаду ***-i*** в XIII ст., на той час ще не зникла, форми з новонаголошеним коренем приєдналися до старих, утративши прикінцевий ***-y*** (крім того, через пристосування до наявного взірця, попередній приголосний у них пом'якшився). У говірках, де наголос унерухомився на передостанньому складі, навіть ті дієслова, які первісно мали наголос на закінченні, мають тепер на його місці ∅: **подъ** 'піди' і відтак **подме** 'підімо', **подте** 'підіть' (Ключ 1695) проти літ. *підú*. У деяких говірках нульове закінчення трапляється й у дієсловах з наголошеним префіксом ***vy-***, наприклад, **викуп** (Крол. рат. кн., після 1665).

в). Інфінітив узагалі закінчується на ***-ty*** (< ***-ti***), хоча у просторіччі та в поетичних жанрах припускається дублетна форма на ***-t'***, окрім позицій після скупчень приголосних і під наголосом: *брáти* (~ *брать*), але тільки *грúзти, іmú, пекmú*[25]. У дуже багатьох говірках форми на ***-y*** залишаються єдино можливими: у західній час-

[25] За О. Синявським, у поезіях Шевченка *-ти* трапляється 862 рази, *-ть* — 751 раз. У прозі закінчення *-ть* були властиві Винниченкові.

тині України, починаючи від лінії, що проходить на захід від Рівного — на південний захід від Житомира — на захід від Білої Церкви — на схід від Умані — через Первомайськ, а також на чималій території довкруж Полтави[26]. Форми на *-t'* частіше трапляються на півночі, у південній (степовій) зоні, а також на теренах, що простягаються вздовж Дніпра між цими двома реґіонами. За давньоукраїнської доби інфінітиви на *-t'* були явищем винятковим, хоча й траплялися: **имоуть въкоусить** 'покуштують' (Арх. Єв. 1092), поодинокі випадки в Єв. Гал. 1144, Добр. Єв. 1164, Усп. зб. XII ст. У грамотах аж до середини XV ст. не засвідчено чітких прикладів із формами на *-tь > t'*. Щойно починаючи з XVI ст. ці форми потрапляють до пам'яток, переважно — писаних на півночі та сході України: **выдавать, друковать** (Потій 1595), **наѹча́ть** (Ѵмнологі́а 1630, Київ), **ѵважать** 'завважувати', **радить** 'обговорювати' (Онуфр. Харк. 1699), **гнать, взять** (Конис. 1753), — і лише винятково в південно-західних: **ѵбить, мѣть, быть** (Волков. 1631; можливо, на польський узірець). У канцелярській мові інфінітиви на *-t'* часто трапляються в XVI ст. на Волині, Київщині та Чернігівщині; у полтавських актових книгах XVII ст. форми на *-ty* засвідчено 780 разів, а на *-t'* — 895 разів (Маштабей), у баришпільських актових книгах це співвідношення становить 165 до 225, у кролевецьких — 607 до 659 (Свашенко); однак ці цифри дещо спотворюють дійсний розподіл відповідних форм, оскільки інфінітиви, писані з надрядковою буквою ᵀ, уважалися за форми на *-t'*, тимчасом як таке написання переважно позначало склад із голосним, тобто в нашому випадку *-ty*.

Давньоукраїнські форми на *-tь* можна б розглядати як архаїчні, пристаючи на думку Ільїнського, який приписує слов'янському інфінітиву подвійне походження: від скам'янілої іменної форми на **-ĭm* (> *-ь*) і від лок. одн. на **-ēi* (> *i*). З другого боку, можна припустити, що вони виникли щойно за давньоукраїнської доби, якщо їхнє постання пояснювати взаємодією інфінітива на *-ti* та супіна на *-tъ*. Проте між ними та формами на *-t'*, що поширилися з XVI ст., так чи так жодної переємності не було. Як свідчить ареальний розподіл, вони поширювалися з півночі вздовж Дніпра. То є терени, відкриті для білоруських впливів, які в цьому випадку цілком можна припустити, адже білоруська мова має інфінітив на *-t'* > *-c'* щонайпізніше з XIV ст. Натомість на південь від Запоріжжя форми на *-t'* є вислідом російського впливу й датуються щонайраніше XVIII ст. Чужомовні впливи в цьому випадку знайшли сприятливий ґрунт у самій укра-

---

26 Середньоукраїнські ізоглоси інф. на *-t'* представлені на мапі 4 (Жилко, *Говори*), а також на тотожній мапі у вид.: Жилко, *Нариси*, с. 250; крім того, в *СГ*, с. 17 і 32; *ПРДН* 10, с. 49 і *Вопросы диалектологии восточнославянских языков*. М., 1957, с. 37. Існує також три анклави з інфінітивом на *-t*: центр Полісся (верхоріччя Ужа), південний захід Полтавщини й деякі буковинські говірки.

їнській мові, де кінцевий *-у* в інфінітиві не виконував жодної семантичної чи морфологічної функції і зберігався лише за традицією. Тільки для кількох дієслів могла створювати незручності гомонімія з формою 3 ос. одн. теп. часу (для дієслів 4 класу — *скóчити* : *скóчить* 3 ос., *сполели́ти* : *сполели́ть* 3 ос.) або 3 ос. мн. (для дієслів 2 класу — *стрибну́ти* : *стрибну́ть* 3 ос. мн.), але в більшості контекстів вона в обох цих випадках нічим не загрожувала. У західних говірках, де дієслова 4 класу краще зберігають кінцевий наголос у формах теп. часу (*вари́т* 3 ос. проти літ. укр. *вáрить* тощо), небезпека гомонімії була сильніша, що створювало менш сприятливі умови для розповсюдження інфінітивів на *-t(')*. Поширення інфінітива на *-t* рівночасно з суцільним запровадженням рухомого наголосу в дієсловах 4 класу на півночі та сході України (див. 7.9) навряд чи могло являти собою простий збіг обставин.

г). 2 ос. мн. нак. сп. у сучасній українській мові має після приголосного звука *-te*, а після голосного — *-t'* (*ки́ньте*, *despі́ть*). Спочатку *-te* використовувалося в усіх дієсловах. Форми з *-ь* замість *-е* подибуємо в пізніх давньоукраїнських пам'ятках, наприклад, **пьчѣть сѧ, въпросить** у Добр. Єв. 1164, а також у Гал. Єв. 1288, Hank. XIII ст. і деінде. Утім, це має місце щойно після занепаду єрів і тільки в тих текстах, де **є** і **ь** в усіх позиціях плутаються на письмі. Найімовірніше, хитання **ь** ~ **є** стосується тут лише написання. Певніші приклади віднаходяться щойно з кінця XV ст. (**принєсѣть, възмѣть** — Ізмар. 1496), тимчасом як ширше розповсюдження відповідних форм припадає вже на XVI ст. Їх варто проаналізувати на тлі форм 1 ос. мн. На той час закінчення *-mo* встигло поширитися в цих формах після приголосного (див. 27.5), унаслідок чого у формах нак. сп. з'явилася модель додаткової дистрибуції: *-mo* після приголосного, *-m* після голосного (суч. *ки́ньмо*, *бері́м*); під цю модель підпали й форми 2 ос. мн. Таким чином, увесь процес був умотивований морфологічно. Щодо пом'якшення кінцевого звука *-t'*, то воно постало внаслідок уподібнення до пом'якшеної вимови *-t'* у 3 ос. одн. та мн. теп. часу; багато (зах.-укр.) діалектів, що мають у цих останніх формах твердий *-t*, зберігають його й у формах 2 ос. мн. нак. сп. (див. 11.2).

ґ). Постфікс *-ся* після голосних, включно з дифтонгами, що містять *і* та *и*, може за потреби скорочуватися до *-сь*: *бою́ся* ~ *бою́сь*, *бі́йся* ~ *бі́йсь* (*бойсь* — Сковор. 1767; *стара́йсь* — Винниченко 1910), *боя́вся* ~ *боя́всь*[27]. Поширення скорочених форм зворотних дієслів відбулося не раніше, ніж у XVIII ст. У Шевченка співвідношення форм на *-ся* і на *-сь* становить 1269 до 849 (Синявський). Передумовою занепаду звука *-a* була самодостатність *-s'* на позначення зворотних дієслів; цьому міг сприяти і російський вплив. Утім, форми на *-s'* залишаються розмовними або поетичними.

[27] Інколи й після інших приголосних: *посу́ньсь* (Котляр. 1798) — і вже зовсім винятково після *h*: *вбері́гсь* (Вінґрановський 1971).

Другий тип слів, схильних до втрати прикінцевих голосних, — це частки та деякі різновиди прислівників. У частках цей занепад зумовлювався їхнім енклітичним характером і надлишковістю прикінцевого — часто єдиного — голосного звука. Скажімо, *би* (після втрати зв'язку з дієслівною парадигмою, де це була форма 2 та 3 ос. одн. аор.), *же*, а також давн. укр. **ли** та енклітичні форми дат. одн. особових займенників **ми**, **ти**, якщо попереднє слово закінчувалося на голосний, підлягали зміні на ***b***, ***ž***, ***l'***, ***m'*** і ***t'*** відповідно; додаймо сюди ж таки й ***нъ ~ но*** у випадку *либóнь* і *лишéнь* (< ***li*** + ***bo*** + ***нъ/но/нě***, ***liše*** + ***нъ/но***), наприклад, **якожъ** — Молд. гр. 1433; **штожъ** — Молд. гр. 1460; **если б** — Ів. Виш. 1600; **ктожъ** — Транкв.-Ст. 1646; **ради бъ, нѣжъ** — Ґал. 1659; Луц. Єв. XIV ст. — **бы ть дано, приведѣте мь, ты ль еси**; слово *пак*, попри свою спорідненість із ст. ц. сл. **пакы**, не є скороченою формою цього останнього: це скам'янілі форми різних відмінків — ак. одн. та інстр. мн. відповідно, пор. пол. і словац. *opak*, болг. *пак*. Одначе *ледь* є скороченою формою від *лéдве*, пор. білор. *ледзь* і *лéдзьве*, пол. *ledwo*; через брак переходу ***о*** в ***і*** її не можна вважати первинною. Пом'якшення ***-d'*** має вторинний характер або може брати початок у білоруській формі.

У прислівниках утрата кінцевого голосного часто має місце при їх перетворенні на частки, коли розриваються морфологічно-словотвірні зв'язки. Давн. укр. **тако**, втративши зв'язок із **такъ**, з походження прикметниковою формою (суч. *такúй*), перетворилося згодом на *так* (**такъ** — Молд. гр. 1456); давн. укр. **тамо**, **лише** 'вище' — на *там* (**там** — Молд. гр. 1472), *лиш ~ лише*; **чемоу**, первісно форма дат. одн. від **чьто**, — на *чомý ~ чом* (**чомъ** — Гр. 1502, Кафа), **отколѣ** — на *відкиля́ ~ відкíль*, **оттолѣ** — на *відтиля́ ~ відтíль* (див. 13.2). Після зникнення прикметника **гораздъ** посталий на його місці прислівник утратив кінцевий ***о***: **горaздо** > *гарáзд*. Форми вищого ступеня **больше, мьньше**, особливо коли вони правлять за формальний засіб ступенювання іншого прикметника, зазвичай виступають як *більш* і *менш* (**болшъ** — Радив. 1676; *больш* — Сковор. 1765). В інших випадках форми вищого ступеня з ***е*** після приголосного можуть факультативно вживатися без цього кінцевого голосного: *скорíше ~ скорíш*, *міцнíше ~ міцнíш* і т. ін. З двох форм сполучника *хоча ~ хоч* (**хочъ** — Радив. 1676) друга постала внаслідок усічення першої за середньоукраїнських часів, імовірно, як модифікація дієприслівника (первісно ном. одн. чол. роду акт. дієприкметника **хотѧ**), що схрестився з 2 ос. нак. сп. — давн. укр. **хоти**, суч. *хоч* — і 2 ос. одн. теп. часу — *хочеш(и)*[28].

[28] Деякі прислівники скидаються на усічені форми, хоча в дійсності жодного усічення не зазнали. Скажімо, діал. *пріч* 'геть' (наприклад, Котляр. 1798) не є усіченим варіантом **проче** (так це слово пишеться, наприклад, у Георг. Ам. XIV ст.); перехід ***о*** > ***і*** радше свідчить, що до занепаду єрів існувала форма **прочь**, подибувана в давньоукраїнських пам'ятках і фактично (наприклад, Іп. літоп. 1149); рос. *прочь*, пол. *oprócz* (пор. **опрочъ** — Ґал. 1676) — того ж таки походження. Це могла бути задвербіалізована форма ак. одн. іменника жін. роду ****proč****, утвореного від чол. роду **прокъ** 'залишок' (пор. суч. укр. *калíка* : *кáліч* зб.; *далéкий* : *дáлеч* та ін.). Якщо взяти форму *крім*, то, попри існування рос. *крóме*, білор. *акрамя́*, давн. пол. *kromie ~ kromia*, словац. *krome ~ kreme*, ст. ц. сл. **кромѣ**, наяв-

Котляревський час від часу вживав усічені форми прикметників та іменників жін. роду одн. в ґен. (< **оѣ**) та інстр. (< **ojǫ**) (*смуглой цери*, *під кислицей* — 1798), але ці форми не є питомими. У Котляревського це русизми; вони трапляються тільки в периферійних говірках, наражених на сильний вплив інших мов (наприклад, *другої ~ другой* на Сучавщині), особливо словацької (у Закарпатті на захід від Лабірця) та російської (на південному заході України, включно з Добруджею). Форми прикметників жін. роду в дат.-лок. одн. закінчувалися до занепаду єрів на ***-jĭ**, що маскувалося в давньоукраїнському письмі (де бракувало букви на позначення ***j***, а відтак і не було змоги в належний спосіб відтворити сполучення ***jĭ***) під закінченням **-и** (**добрѣи** лок. одн. — Усп. зб. XII ст., **нашѣи силѣ** дат. одн. — Іп. літоп. 1136); цей прикінцевий **-ĭ**, зрозуміло, зник, призвівши до постання суч. укр. форм на **-ij** (*дóбрій*, *нáшій*).

Зі сказаного випливає, що в історії української мови ніколи не було звукового закону, що вимагав би занепаду будь-якого прикінцевого голосного; усі такі випадки, опізнені проти занепаду єрів, мали місце в певних морфологічних категоріях, а отже були зумовлені морфологічно.

Утрата голосних у середині слова для української мови менш характерна, ніж наприкінці слова. Вона відбувалася у трьох типах слів:

а). Складні числівники з другим компонентом *десят-*. У давньоукраїнських пам'ятках обидва наявні в ньому голосні зберігаються, наприклад, **двѣ на десѧте** (Усп. зб. XII ст.), **дъвоудесѧтоу** ґен. (Ізб. 1073). Написання з випущеним ***е*** з'являються, судячи з усього, у пам'ятках XV ст., хоча вірогідніші приклади датуються щойно XVI ст. (**двацѧтма** — Перес. Єв. 1561; **дванадцать** — Потій 1599). Утрата **-е-** сталася тільки в післянаголошеній позиції (пор. суч. укр. *трúдцять* проти *п'ятдесят́*), водночас із перетворенням другого компонента на суфікс, чому сприяв брак наголосу. Імовірно, спочатку це відбувалося за швидкого промовляння, що часто застосовується до числівників. Натомість західноукраїнські діалектні форми числівника *чотúри* (двоскладові, а саме *чтúри ~ штúри*, — пор. у Молд. гр.: **чътири** — 1499, 1503; **чътирех** — 1503; Стр. Хр. XVI ст. тощо) відбивають радше один із праслов'янських варіантів цього слова — ***čьtyr-*** (другий — ***četyr-***), що вживається, приміром, у польській (*cztery*), словацькій (*štyri*) і чеській (*čtyři*) мовах. Слова *скíльки*, *стíльки*, *тíльки* зазвичай виступали в давньоукраїнській мові як **колико** (Златостр. XII ст.), **толико** (Ізб. 1076), бувши з походження складеною формою вказівного або питального займенника й часток **ли** та **ко**. Обік часто траплялися й форми **толь** (Усп. зб.

ність ***i*** в корені суґерує давн. укр. ***kromъ** (***kromь**?), що потверджується такими формами, як білор. діал. і пол. *krom*, словац. *krem* ~ заст. *krom*; але брак засвідчених давньоукраїнських форм на **-ъ/-ь** робить це припущення непевним (пор. сер. укр. **кромъ** — Єв. Нег. 1581, **окром** — Пирят. 1702). Сер. укр. **немаль** (наприклад, Памва Бер. 1623) запозичено з польської, де це була усічена форма від *male* первісно лок. одн., а суч. укр. *безмаль* утворено за цим взірцем і не є наслідком усічення *безмала*.

XII ст.) і **коль** (Панд. XI ст.). Якщо сучасні форми з ***і*** < ***о*** виводяться від **толь**, **(съ)коль + ко**, тут не було жодного занепаду голосного в середині слова після ***l*** (але пор. 45.3в).

б). У власних назвах чужомовного походження голосний у середині слова, не мавши семантичного й морфологічного навантаження, легко випадав, наприклад, *Ка́тря* від *Кате́ріна*, гр. *Αἰκατερῖνα*. Цьому могло сприяти існування імен типу *Мо́тря* (гр. *Ματρῶνα*) або вплив котроїсь іноземної мови, наприклад, рум. *Cătrina*.

в). У багатоскладових словах трапляються поодинокі приклади занепаду серединного голосного, приміром, *тройзі́лля* < *(***troje***) *зі́лля*[29], діал. (Буковина) *ко́втати* 'стукати' < *колота́ти*. Дієслово *руйнува́ти* й вихідний іменник *руї́на* запозичено, ймовірно, з польської, де й стався занепад ***і***. У деяких випадках ідеться не про занепад голосного, а про наслідки співгри суфіксів, наприклад, ***-ov-*** і ***-ъv-*** (*духо́вий* проти *зду́хвини*) або ***-ok-*** і ***-ъk-*** (*жіно́чий* проти *жі́нка*). Те саме може стосуватися форм із префіксом ***če-*** (невідомого походження; на письмі — *чи-*), як-от у словах *чи-чи́ркнути*, *чи-килди́ха* 'кепська горілка', проти ***čь-***, як-от у словах *ч-курну́ти*, *ч-мара́*, пор. *кури́ти* 'здіймати куряву', *мара́*.

Осібну проблему становить форма *ко́трий*. Її рівнобіжники в інших слов'янських мовах мають суфікс ***-tor-*** (ст. ц. сл. **которыи**, рос. *кото́рый*, білор. *като́ры*, пол. *który*) ~ ***-ter-*** (чес. *který*, словен. *katéri*, давн. серб.-хорв. *koteri*) ~ ***-tr-*** (врх. луж. *kotry*, також у говірках словацької, македонської й болгарської мов, особливо в околицях Мізіна і Смоляна). Ці три варіанти відбивають дійсні ступені чергування голосних, успадковані від праіндоєвропейської доби; остання форма представлена поза слов'янським ареалом у лит. *katràs*, лот. *katrs*. Таким чином, українська мова, поряд із верхньолужицькою, начебто має особливу — архаїчну як на слов'янські мови — форму цього суфікса. Проте найбільший подив викликають її цілковитий брак у давньоукраїнських і середньоукраїнських (XV ст.) пам'ятках усіх жанрів, зокрема й уґрунтованих у говірній мові, а також її раптова поява в XVI ст. в усіх реґіонах України[30] і знов-таки в усіх стилях і жанрах, наприклад, в Єв. Пер. бл. 1500, Люстр. Житомир 1545, Одрех. гр. 1574, Лавр. Зиз. 1596, Літоп. Март. Бєл. 1600 тощо. Постання слова ***kotryj*** не призупинило вживання слова ***kotoryj***. У багатьох текстах вони трапляються поруч, наприклад, у Ст. Зиз. 1596, Лавр. Зиз. 1596 (**котрий** у тексті, але **котор-** у граматичних парадигмах), Льв. Ставр. бр. 1601, Транкв.-Ст. 1618 (а також **кътóрии** — на польський узірець), Памва Бер. 1627 (згідно з Дідякіним, **котрый** ужито 23 рази, а **который** — 33 рази; але в поезіях Беринди — **котрый**), Люцид. 1636, Старушич 1641,

---

[29] Якщо це слово не є народноетимологічною перебудовою пол. *trujziele*.

[30] Ця форма трапляється теж у Жидачівській грамоті 1413 р., але для XV ст. вона є винятковою. Зрештою, ця грамота вважається пізнішою підробкою, а відтак цей приклад слід відкинути. Ще раніша форма **котъpыи** з Лавр. Єв. 1329 є ще одним свідченням частого використання літери **ъ** на позначення ***о***.

Ἐυώδια Львів 1642, Ґал. 1663, Полт. 1664 і далі, Баришп. 1669–1696, Пирят. 1697–1711, Мик. Дил. 1723 й т. ін. Напевно, з кінця XVI ст. й до кінця XVIII ст. форма ***kotryj*** була поширена в усіх жанрах, а форма ***kotoryj***, дарма що теж уживана в усіх жанрах, уважалася радше за книжну.

Постання форм із ***-tr-*** у XVI ст. можна пояснити двома способами: або втратою ***-o-/-e-*** в давніших формах, або суспільно зумовленим табуюванням ужитку архаїчних форм із ***-tr-*** до зазначеного часу й пізнішим усуненням цієї заборони. Перше пояснення малоймовірне: для занепаду ***-o-/-e-*** немає видимих підстав, поготів що на цей голосний припадав наголос. При другому ми маємо до діла з невідомими обставинами суспільного життя, які мусили були мати надзвичайний вплив, бо здужали запобігти появі в давньоукраїнській мові бодай однієї-однісінької форми з ***-tr-***, а пізніше зумовили її швидке й рівночасне розповсюдження не тільки в центральній частині, але й у відносно ізольованих регіонах України.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Потебня А. «К истории звуков русского языка. 4. Мнения о происхождении ъ и ь и времени их исчезновения в русском». *ФЗ* 15, 1876.
2. Соболевский А. «Одно из редких явлений славянской фонетики». *ЖМНП* 290, 1893.
3. Соболевский А. «Из истории русского языка», 14, 17. *ЖМНП* 314, 1897.
4. Соболевский А. «Мелкие заметки по славянской и русской фонетике», 11. *РФВ* 64, 1910.
5. Васильев Л. «О влиянии нейотированных гласных на предыдущий открытый слог». *ИОРЯС* 13, 3, 1908 (Передрук у вид.: Васильев Л. *Труды по истории русского и украинского языков*. München, 1972).
6. Дурново Н. «Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка. 5. Гласные *ъ* и *ь*». *ЈФ* 5–6, 1925–1927.
7. Havránek B. «Přísuvné vokály (Flickvokale) v slovanských jazycích». MNHMA, Юв. J. Zubatý. Praha, 1926.
8. Фалёв И. «О редуцированных гласных в древне-русском языке». *Язык и литература* 2, 1. Л., 1927.
9. Сидоров В. «Редуцированные гласные *ъ* и *ь* в древнерусском языке XI в.» *ТИЯ* 2, 1953 (Передрук у вид.: Сидоров В. *Из истории звуков русского языка*. М., 1966).
10. Koschmieder E. «Schwund und Vokalisation der Halbvokale im Ostslavischen». *WSl* 3, 1958.

11. Еленски Й. «Към историята на еровите гласки в староруски език». *Езиковедско-етнографски изследования в памет на* [...] *Стоян Романски.* София, 1960.

12. Еленски Й. «Редуцированные гласные в Святославовом Изборнике 1073 г.» *ГСУ* 44, 1960.

13. Пилинський М. «Значення повної і короткої форми інфінітива в мові творів української художньої літератури». *УМШ* 1961, 6.

14. Білодід О. «Питання історії редукованих звуків у працях О. О. Потебні». *Дослідження з української та російської мов.* К., 1964.

15. Колесов В. «Падение редуцированных в статистической интерпретации». *ВЯ* 1964, 2.

16. Колесов В. «К фонетической характеристике редуцированных гласных в русском языке XI в.» *ВЯ* 1968, 4.

17. Jakobson R. «O budowie ukraińskiego rozkaźnika». *SFPSł* 5, 1965.

18. Малкова О. «К истории редуцированных гласных *ъ* и *ь* в южных говорах древнерусского языка». *ИОЛЯ* 25, 3, 1966.

19. Малкова О. «К вопросу о влиянии нейотированных гласных на предшествующий *ъ* в предлогах и *е* в отрицании в древнерусском языке». *Русская историческая лексикология.* М., 1968.

20. Малкова О. «К уточнению времени написания Типографского евангелия № 6 (7)». *Восточнославянские языки. Источники для их изучения.* М., 1973.

21. Блохина Э. «Особенности употребления редуцированных гласных в Рязанской Кормчей 1284 г.» *Юбилейная научно-методическая конференция Северо-западного зонального объединения кафедр русского языка.* Л., 1969.

22. Mańczak W. «O zaniku jerów w staroruskim». *SOr* 18, 1969.

23. Mańczak W. «La forme de l'impératif en ukrainien». *Anzeiger für slavische Philologie* 3, 1969.

24. Isačenko A. «East Slavic Morphophonemics and the Treatment of the jers in Russian: A Revision of Havlík's Law». *IJSLP* 13, 1970.

25. Jaszczun W. «Vowel/Zero Alternations in the Nominal System of Contemporary Standard Ukrainian». *Symbolae in honorem Georgii Y. Shevelov.* München, 1971.

26. Чекман В. «К происхождению, фонетической и фонологической интерпретации праславянских еров». *Lingua Poznaniensis* 18, 1975.

17. ЕВОЛЮЦІЯ *у*, *і*, *ъ* ТА *ь* В ПОЗИЦІЇ ПОРЯД ІЗ *j*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Первісно, тобто у праслов'янській мові (крім проторосійських діалектів) єри не могли стояти ні в позиції перед ***j***, де ***ĭ*** зберігався, а ***й*** змінювався на ***ў***, ні в позиції після ***j***, де зберігався ***ĭ*** (див. 5.3). Потрактування цих ***ĭ*** та ***ў*** (чия короткість зробилася нерелевантною після втрати голосними фонологічної часокількости) під час занепадання єрів і пізніше трохи нагадує потрактування сильних і слабких єрів; однак докладніший аналіз виявляє посутні відмінності. Передусім це стосується сполуки ***ji*** на початку слова; натомість у середині слова ***і*** після ***j*** таки підлягав принципові, що застосовувався й до єрів, тобто занепадав у слабкій позиції й перетво-

рювався на голосний повного творення в сильній позиції. Голосний ***у*** перед ***j*** не зазнавав жодних змін, а ***і***, попри певну специфіку, в цілому трактовано так само, як і єри.

На той час у деяких випадках — на межі морфем і слів — поруч із ***j*** упроваджено єри. Серед них — межі прономіналізованих прикметників у формі ном. одн. чол. роду (***dobrъ*** + ****jь***), префіксів (***podъ*** +***jimati***), сандгі (***l'ubimъ*** + ****jь***) тощо. Ці єри підлягали занепадові згідно з загальними правилами, хоча й виявляли певні особливості.

Кожен із цих випадків варто розглянути окремо. Незважаючи на те, що вони не були простою складовою частиною еволюції єрів, вони були в неї частково втягнені. Тут ідеться не про одну всеохопну зміну, а про низку по-різному зумовлених і спрямованих змін — як відгомін занепаду єрів.

2. ПОТРАКТУВАННЯ *ĭ* В ПОЧАТКОВИХ СКЛАДАХ СЛІВ

На підставі порівняння таких форм, як діал. *іглá* проти *гóлка* (< ****jĭgъla***, ****jĭgъlъka***), заведено твердити, що ***ĭ*** після ***j*** у складах на початку слова підлягав, подібно до єрів, занепадові у слабкій позиції, але в сильній позиції зберігався, хоча не як ***е***, а як ***і***. Згідно з цим поглядом, після втрати ***ĭ*** скупчення ***j***+С дещо згодом спрощувалося внаслідок занепаду ***j***: ****jĭgъlъka*** > ****jgolka*** > *гóлка*. Таке пояснення, вочевидь, можна достосувати ще до кількох слів, а саме: *мáти*, *гра*, *скрúтися* 'яскріти' (Г. Барвінок 1902), *крúга* (< ****jĭmati***, ****jĭgra***, ****jĭskr-***, ****jĭkr-***, пор. рос. *икрá*), можливо *із* ~ *з* (< ****jĭz***), якщо припустити, що прийменник *із* спершу з'явився перед словами, що мали єр у початковому складі (**из пьшеницѣ**), тимчасом як *з* — у решті позицій (*з трави*).

Цей підхід, однак, не спрацьовує щодо таких форм, як *ікрá* (ймовірно, з тим самим коренем, що й у слові *крúга*), *ім'я́* (з факультативним ***j*** у похідній формі *ймення* й діал. *мня* ~ *мнє* — Північна Буковина, Гуцульщина, Покуття тощо) та *імовíрний* (з факультативною зміною ***і-*** на ***j-***).

Чергування ***і*** : ∅, або ***і*** : ***j***, або самі лише форми без голосного трапляються не тільки в тих словах, що починаються на ****jĭ-***, але й у тих, що містять (***j***)***ī-***, а саме: *ітú* ~ *йти*, *ськáти*[1] та *і* ~ *й* (пор. лит. *eĩti* 'іти', *ieškóti* 'шукати'; *і* 'та' виводиться, можливо, від і. є. ****ei***); деякі імена, запроваджені з християнством, теж охоплюються цими чергуваннями: *Івáн* ~ *Йван*, *Івáшко* ~ *Вашко*, звідки й *Вáщенко*[2], *Іллá* ~ діал. *на Ллю* (Дорогичин).

З другого боку, наголошеність ***і-***, незалежно від його походження, внеможливлює для нього занепад чи участь у чергуваннях: *íволга*, *íго*, *Íгор*, *íграшка*, *íлем*, *íній* ~ *íнéй*, *íскра*, *íстик*, *íстина*. Декотрі з цих слів

---

[1] Пом'якшення ***s'*** можна пояснити нетривалою присутністю ***j***: ****jskati*** > *ськáти*.

[2] Воно може походити також від *Вáсько* : *Васúль*.

є пізнішими запозиченнями з церковнослов'янської (*íго*) і, можливо, польської (*íстик*), але не всі.

Як показують випадки на кшталт *ітú ~ йти*, при занепаді голосного в початковому складі між ***ĭ*** та ***і*** не було жодної різниці; натомість збереження голосного під наголосом свідчить, що на той час, коли єри втратили свою наголошуваність (а це сталося сотнею років раніше від занепаду єрів; див. 7.2), він відрізнявся від єра. Ці спостереження спонукають до висновку, що занепадові в усіх розглянутих випадках підлягав голосний ***і*** (й аж ніяк не "ь"), а відповідний процес не був тотожний із занепадом єрів.

Цей висновок, спертий на даних сучасної мови, потверджується матеріалом давньоукраїнських пам'яток. Не існує жодного прикладу занепаду голосного в початковому складі аналізованих слів під добу занепаду єрів (середина XII ст.)[3]. Властиво, найперші приклади такого ґатунку датуються кінцем XIII ст. й узвичайнюються з XIV ст., але навіть це стосується заледве двох слів — **имѣти ~ мѣти** та **из ~ з(с)**: **(нє)мамъ, (нє)матє, вѣроу мѣтє** (Єв. Євс. 1283); **(нє)мамъ** (Єв. Полік. 1307); **б(о)жимъ истворѣньємъ, исталосѧ** (Гр. 1370, Львів) — на заміну давніших **съ** та **с**; **изъ братомъ, исталасѧ торгувлѧ** (Гр. 1378, Перемишль — на заміну давнішого **с**); **о исвєршєньи** (Фл. Пс. 1384); **с того сєла** (Гр. 1421, Львів); **исьвѧзанъ** (Луц. Єв. XIV ст.); **макть** (Гр. 1434, Луцьк) тощо.

Із цього можна виснувати (пор. 5.3), що в протоукраїнських діалектах праслов'янський звук ***ĭ*** після ***j*** у початковому складі ніколи не змінювався на ***ь***, зберігаючи свою якість. Коли часокількість у системі вокалізму перестала бути релевантною, цей голосний ***ĭ*** збігся з ***ī***; звідки й тотожне потрактування обох цих звуків, уможливлене тільки втратою розрізнення голосних за цією ознакою. Занепад єрів мусив оминути й насправді оминув цей голосний, чим і пояснюється брак свідчень його зникнення у XII ст. та впродовж більшої частини XIII ст.[4]

Новий процес, започаткований наприкінці XIII ст., мабуть, мав за вихідний пункт поплутання двох прийменників/префіксів: ***sъ*** та ***iz***.

---

[3] Поширені в українській мові форми, де в чужомовних словах перед ***je*** бракує ***і-*** (*Єрусалúм*, *Єрихóн*, *Єремíя* тощо), вживалися й у (старо)церковнослов'янській мові, а відтак не являють собою власне української звукозміни. Утрата ***і-*** в деяких християнських іменах (*Сúдір* — гр. *Ἰσίδωρος*, *Сáкій* — гр. *Ἰσαάκιος*, *Гнат* — гр. *Ἰγνάτιος*, діал. *Патій* — гр. > *Ὑπάτιος*, *Ларіóн ~ Ларивóн* — гр. *Ἱλαρίωνος*; пор. **Ларионa** ґен. — Бер. Hank. XIV ст., **Ларионенокъ** — Люстр. Київ 1552, **Патѣя** ґен. — Полт. 1667, **Сидоренко** — Реєстр 1649, Чигирин) сталася, вочевидь, на українському ґрунті, хоча існує ймовірність, нехай дуже мала, що форми без ***і-*** могли були прийти з деяких грецьких діалектів (де вони таки вживаються). Утім, ці форми без ***і-*** так чи так датуються пізнішим часом.

[4] Це підтверджується й географічними міркуваннями. Якщо занепад єрів був властивий усім діалектам давньоукраїнської мови, то з занепадом ***(j)i-*** на початку слова справа стояла інакше: закарпатські говірки зберігають, як правило, ***і-*** в таких словах, як *ігрáти*, *іськáти*, *іглá*, *імáт* 3 ос. одн.

Утративши **ъ**, у позиції перед (паристим) дзвінким приголосним елемент **sъ** звучав як **z**; натомість **iz** перед глухими приголосними звучав як **is**: **z domom – s selom, iz domu – is sela**. Таким робом два прийменники/префікси в повсякденному сприйнятті злилися в один: **iz/is ~ z/s** — при факультативному статусі **i-**. До того ж, **i-** легко набув функції розкупчувача, додававшися, зокрема, до слів, які не мали його етимологічно, передовсім (ще у XV ст.), до прийменника **k**, наприклад, **икъ семѹ** (Молд. гр. 1463), **ик которымъ** (Ізмар. 1496); пор. також **ишкоди** дат. одн. (Молд. гр. 1435), **без изрἀды** (Молд. гр. 1462) тощо; суч. укр. *ік*, *ікло*, діал. *ід* (схрещення *ік* та *до*; пор. **ид женцюм** — Ключ 1695, та вторинне *д*: *д мóрю* — Стефаник 1897), закарп. *іждáти* (**иждал** — Няґ. 1758), *ісплять* (Донець), *іткáть* (Прилука); пор. рос. *к*, *клык*, *ждать*, *спят*, *ткать* і, з другого боку: діал. (Полісся) *стóтни* проти літ. укр. *істóтний*. Упровадженню **i-** у форми *ішóв*, *ішлá* (давніше **шьлъ**, **шьла**) сприяла його наявність в інфінітиві та теп. часі (*ітú*, *ідý*), але загалом це є той самий нововпроваджений голосний **i-**, що й у прийменнику *ік* тощо (Перес. Єв. 1561: **ишли ... народовє**; Ів. Виш. 1600: **знайшол**; Літоп. Самов. 1702: **жеби ишли**)[5].

Від контекстуально зумовлених пар *з ~ із*, *к ~ ік*, *кло ~ íкло*, де семантичного розрізнення не було, факультативність уживання **i-** на початку слова поширилася на одиниці з етимологічно виправданим **(j)i-**, чи то вже посталим на місці прасл. **ĭ**, **ī**, чи то на місці **ei**, а також — на слова чужомовного походження (якщо тільки на **i-** не припадав наголос). Можливо, втрачаючи подеколи звук **i-**, ці слова попервах зберігали **j**: *ітú ~ йти* та *ігрá ~* ***jhra** (пор. **на ймя** — Полт. 1665). У кожному конкретному слові збереження **j** перед приголосним до новітніх часів чи, навпаки, його занепад залежали від морфемної будови слова та найчастотніших контекстів, у яких воно виступало. Наприклад, у випадку *ітú ~ йти* втрата **j** була неприпустима, оскільки слово було б скоротилося до самого лише закінчення; натомість у слові ***jhra** цей чинник не запобігав занепадові **j** (сполука **hr-** уповні представляла корінь), а після слів, закінчених на приголосний, скупчення С + **jhr-** тяжіло до спрощення. Таким чином, у цілому йшлося не про якийсь усеохопний звуковий закон, а про аналогію, що вступала чи не вступала в дію залежно від оточеннєвих чинників. Через це в сучасній українській мові його віддзеркалено не зовсім реґулярно, хоча підставова модель дистрибуції **i- ~ j- ~ ∅** є цілком очевидна: під наголосом — тільки **i-**; поза наголосом — ∅, як правило, чергується з **i-**

---

[5] Проте суч. укр. *іщé* (наприклад, Дума 1651 [*iscze*], Котляр. 1798), що чергується з формою *ще* (< **кщє**, наприклад, в Усп. зб. XII ст., Памва Бер. 1627), можливо, виводиться з давн. укр. **ѣщє** (Іп. літоп. 1151, 1164, 1169) з реґулярною зміною **ě > i**. У давньоукраїнських пам'ятках такі форми трапляються, зазвичай, після сполучників **и**, **ти** й можуть бути наслідком приподібнення їхнього початкового **(j)e-** до попереднього **i**; хоча легше припустити, що **je-** зникло у слові **кщє** внаслідок уодностайнення з іншими односкладовими частками, після чого до слова додався протетичний голосний **i-**, пор. **щє** в Пирят. 1690; пор. також сх. словац. *išče*.

перед скупченням приголосних (*Гнат, гра, кло, кри́га* : *Ігна́т, ігра́, і́кло*[6], *ікра́*); перед поодиноким приголосним — ***j***- чергується з ненаголошеним ***i***- (*Йван, йме́ння, ймові́рний, йна́кше* : *Іва́н, іме́ння, імові́рний, іна́кше*). Уживання форм з ***i***- чи з ∅ не є зумовлене контекстуально; натомість форми з ***j***- можуть уживатися тільки тоді, коли попереднє слово закінчується на голосний і між ними немає паузи. На фонетичному рівні цей голосний разом із ***j*** утворює дифтонг, як, приміром, у сполуці *моє́ йме́ння.*

Занепад ***i***- в дієслові **мѣти** : **мамъ** засвідчено водночас із занепадом ***i***- в ***iz*** : ***z*** і навіть трохи раніше. Це був, одначе, особливий випадок, як з погляду причин, так і з погляду еволюції. Уперше його зафіксовано в Єв. Євс. 1283 — пам'ятці, писаній у Перемишлі або Холмі, тобто на західному порубіжжі України. Перші грамоти, в яких він трапляється, теж походять із Перемишля; згодом відбулося його поширення на схід, і на XV ст. припадає його поява на Волині та в Молдавії (**маємъ** —Молд. гр. 1434, **мають** — Молд. гр. 1456). Жодна з-поміж ранніх пам'яток із цими формами не містить інших слів із занепалим ***i***-. Отже, форми цього кореня без ***i***- мусили мати особливу причину. Найпевніше, вони постали у словосполуці ***ne*** + ***imam***, ***ne*** + ***ima*** тощо, яка широко вживалася в ролі заперечення (суч. укр. *нема́*) і в якій, за умови емфатичності ***ne***, наступний голосний занепадав. Сприяло цьому те, що пропуск ***i***- давав однакову кількість складів у ствердних та заперечних формах[7]. Західноукраїнське походження форм без ***i***- наштовхує також на думку про польський вплив. У польській мові форми *mieć* : *mam* (але тільки *imać* 'хапати') засвідчені з 1387 р., тобто десь на сто років пізніше від українських (при цьому форми *imieć* : *imam* проіснували в польській мові, на відміну від української, аж до XVI ст.), однак це пояснюється браком раніших польських пам'яток. Форми без ***i***- цілком могли були постати в польській мові задовго до 1387 р. Однак у Польщі центром розповсюдження форм типу *mieć* була Великопольща, тимчасом як на сході країни (Малопольща і Мазовія) форми *imieć* : *imam* зберігалися ще й у XV ст. Цей факт свідчить на користь самостійного викшталтування форм **мѣти** : **мам** на заході України; ба навіть у східній Польщі, розташованій між двома ареалами поширення **мѣти**/*mieć* : **мам**/*mam*, такі форми, цілком імовірно, постали не тільки під великопольським, але й під західноукраїнським впливом.

*** У пам'ятках XII–XIV ст. є багато випадків написання заперечної частки ***ne*** перед ***i***- в наступному слові як **нѣ**: **нѣ изнєсеть сѧ** (Хр. Євфр. Пол. 1161); **нѣ имамъ, нѣ имоуть** (Добр. Єв. 1164); **нѣ изгънаша** (Ур. Ап. XIII ст.); **нѣ имоуть** (Єв. Євс. 1283); **нѣ имѣшѧ, нѣ имѣхоу** 3 ос. мн. імп. (Гал. Єв. 1288); **нѣизмѣньно, нѣ идѣте** (Hank. XIII ст.); **нѣ истєргнеть**

---

[6] Імовірно, вторинний наголос узято з форми множини.

[7] Рівнобіжний розвиток цього дієслова спостерігається в болгарській мові (*и́мам* 'маю' : *ня́мам* 'не маю'), хоча загалом початковий ***i***- в ній зберігається.

'не висмикне' (Путн. Єв. XIII ст.); **нѣ имѣти** (Панд. 1307); **нѣ и(з)женоу**, **нѣизмолимо** (Єфр. Сир. 1325); **нѣ ищѣте** (Луц. Єв. XIV ст.); **нѣ ищеть** (Библ. Ап. XIV ст.); **нѣ исправишь** (Іп. літоп. 1140) та багато інших. Як правило, такий "новий ять" трапляється перед складом зі слабким єром, наприклад, **нѣ зришн** (< **не зьришн** — Город. Єв. Див. 20.2). Приклади такого ґатунку начебто підказують, що ***і***- впливав на попередній ***е*** так само, як і ***ь***, тобто, всупереч наведеним міркуванням, тут ішлося про ****jь***-. Однак то був би хибний висновок. Є два факти, що спростовують тотожність переходу ***ne*** в ***nĕ*** перед складом з ***і***- та зі слабким ***ь***. По-перше, в українських грамотах XIV ст., які містять силу прикладів уживання "нового ятя" перед занепалим ***ь***, чогось подібного бракує перед ***і***-. По-друге, навіть у тих пам'ятках, що містять "новий ять" в обох випадках, частотність його появи перед ***і***- є, вочевидь, значно меншою — й надалі зменшується з бігом часу (в Добр. Єв. 1164 **ѣ** трапляється 74 рази перед ***і***- й 86 разів перед ***ь***; у Гал. Єв. 1288 — 102 рази й 51 раз відповідно), тимчасом як частотність "нового ятя" перед занепалим ***ь*** зростає. Оскільки "новий ять" звучав як [ė], можна припустити, що в середині XII ст. перед ***j***- відбувалося звуження голосного, даючи ***ne***. Щоправда, це явище проіснувало хіба тільки до XIV ст. — можливо, через те, що початковий ***j***-, який спричиняв це звуження, випав у сполуці ***ji***-; на противагу цьому, "новий ять", виниклий на місці ***е*** перед занепалим ***ь***, зазвичай перетворювався на ***і*** (дарма що частки ***ne*** це не стосується).

3. ПОТРАКТУВАННЯ *і* (*ji*) ПІСЛЯ ГОЛОСНОГО В СЕРЕДИНІ СЛОВА

У середині (як і наприкінці) слова в позиції після голосного звук ***і*** трактовано так, ніби йшлося про ***jь***. У сильній позиції цей ***ь*** давав, як правило, ***е***, у слабкій — занепадав: **въ заемъ** (Добр. Єв. 1164, Панд. 1307, Фл. Пс. 1384), дієприкметник мин. часу **заемь**, ном. одн. чол. роду (Іп. літоп. 1176) (пор. **взаемь** — Літк. Єв. 1600, **заемник** — Славин. 1642, **взаемне** — Літоп. Граб. 1710), дієприкметник мин. часу **приемъ**, ном. одн. чол. роду (Іп. літоп. 1190), суч. *взає́мний* (*прие́мний* запозичено, судячи з усього, з польської або чеської); **достоинъ** (Добр. Єв. 1164, Гал. Єв. 1288, Путн. Єв. XIII ст., Hank. XIII ст., Єв. Верк. XIV ст.) — суч. *досто́їнство* є пізнішим запозиченням з рос.-ц. сл. або російської, пор. **достое́нствѣ** лок. одн. — Памва Бер. 1623; **наемникъ** (Путн. Єв. XIII ст.) — суч. укр. діал. *нає́мник*; **гноинъ** (Єв. Верк. XIV ст.); суч. укр. ґен. мн. типу *яє́ць* від *яйце́* (пор. **наиец** — Люстр. Луцьк 1552, **яичокъ** — Радив. 1676), *во́єн* від *війна́* (пор. **военъ** — Саков. 1622); суч. укр. інстр. одн. типу *гно́єм* від *гній* (<****gnoj-ьmъ***, пор. ц. сл. **гноимь** в Син. Патер. XI ст.) тощо.

Щоправда, для давньоукраїнських пам'яток форми з ***і*** в цій позиції аж ніяк не є рідкісні (наприклад, **въ заимъ** — Син. Патер. XI ст., **наимникы** — Єв. Гал. 1144, Юр. Єв. 1128, Лавриш. Єв. 1329, **водолѣиць** —

Ізб. 1073, **сребробиниць** — Хр. Ап. XII ст. тощо), але то були церковнослов'янізми. Особливий випадок становила співгра *i* на початку та *je* в середині слова. Наприклад, в Іп. літоп. сподіване розрізнення **имъ вѣры** 'довірливий' (1097) та **приємъ** (1190) сусідує з формою **примъ** (1185), де одне змішано з другим, — так само, як у вислові **ємъ ю за роукоу** (Путн. Єв. XIII ст.). Суч. укр. *вóїн* — то, ймовірно, церковнослов'янізм (пор. **єдинъ отъ воєнъ** 'один із воїнів' — Путн. Єв. XIII ст.), хоча це може бути й наслідок граматичного водностайнення з іншими словами, що містили суфікс одиничності *-in-* (суч. укр. *-ин-*), як-от *селянúн*.

Наприкінці слова голосний *-i* після *j* теж трактовано згідно з очікуваннями: як слабкий, він підлягав занепадові, наприклад, у формі 2 ос. одн. нак. сп. (**stojĭ* — суч. *стій*), у ном. одн. чол. роду прономіналізованого прикметника (**zъlъjĭ* — суч. укр. *злий*), дат.-лок. одн. жін. роду (**zъloji* — суч. укр. *злій*), але у формі ном. мн. чол. роду цього не траплялося: хоча від **zъliji* можна було б сподіватися *+zlyj*, але в дійсності давня форма продовжується як *zliji* (щоб перетворитися на **zlyjy*; суч. укр. *злі* є наслідком пізнішого розвитку). Вочевидь, на неї вплинули ак. мн. (*zъlyjě*) та ном. мн. чол. роду **ji* < **jĭ* 'він' (ця односкладова форма мусила зберегти свій голосний).

4. ПОТРАКТУВАННЯ *y* ТА *i* ПЕРЕД *j*

Після втрати голосними фонологічної часокількості, що сталася під протоукраїнську добу, різниця між *y* та *i*, що виводилися від *ŭ* та *ū* чи від *ĭ* та *ī* відповідно, зійшла нанівець. Проте перед *j* звуки *y* та *i* трактовано порізному. Перший ніколи не ототожнювався з *ъ* ні фонетично (єдине давньоукраїнське написання такого ґатунку — **оумъѭ** — трапляється в Юр. Єв. 1128 і являє собою, вочевидь, або описку, або російську рису), ні в рамцях подвійного потрактування залежно від позиції — слабкої чи сильної. Іншими словами, занепад єрів не вплинув на *y*, що його збережено в усіх позиціях, наприклад, *мий* і *мúю* та відповідно *рий* і *рúю*, *вий* і *вúю*, *ний* і *нúю*, а також *стрий* : *стрия́* (Іп. літоп. 1093: **стрыꙗ**), *помúї*, *кий* : *кия́*, *Кúїв*; також давн. укр. **сыи** (Ізб. 1076 тощо; пор. у Mar. Jaśl. 1641 *–oſiy* : *qui eſt*).

Коли говорити про *i*, розташований перед *j*, то у слабкій позиції його зазвичай трактовано як *ь*, що призводило до занепаду цього звука. Сюди належать суч. укр. корені *бий* : *б'ю*, *пий* : *п'ю* (також *п'я́ний*, *п'я́вка*[8]), *вий* : *в'ю* і *лий* : *ллю*. Форми *ся́яти* і *зя́яти* — вторинні; вони утворені від уживаних ще й досі *ся́ти* і *зя́ти* (діал.), що виводяться від давн. укр. *sijati*, *zijati* (пор. **възсьꙗти** – Hank. XIII ст., **сьꙗхоу** — Іп. літоп. 1074, **зьꙗнига** —

[8] Слово *пия́тика* (пор. **пѣлтúки** – Ґал. 1663) запозичено з польської, де воно було гумористичним польсько-латинським гібридом; *пропия́ка* — пізніше утворення від інф. *пропúти*.

Hank. XIII ст.). Форми з голосним у слабкій позиції подибуємо в двохтрьох із цих коренів за давньоукраїнської (наприклад, **възлига** — Арх. Єв. 1092; можливо, **восьѧ** — Бер. Hank. XIV ст.) та за середньоукраїнської доби (наприклад, **вію** — Ів. Уж. 1643; **вѣнецъ ... вик** — Онуфр. Харк. 1699; **излыется** — Густ. Літоп. 1670). Однак на підставі давньоукраїнських пам'яток, з огляду на факультативність написання **и** та **ь** перед *j* у староцерковнослов'янській мові, якісь переконливі висновки зробити годі; коли ж брати середньоукраїнські приклади, то вони є надто безсистемні, щоб унедійснити викладене правило.

Таким потрактуванням охоплено й один суфікс, а саме **-ĭj-**, що його маємо, приміром, у слові *соловéй* : *солов'я́* < ***solovĭjĭ** : **solovĭja**[9], також діал. (наприклад, Кобрин) *воробéй* : *вороб'я́* та в багатьох іменниках сер. роду, що здебільшого позначають збірність або ж результат дії[10]. У сильній позиції цей суфікс після занепаду єрів виступав як **ĭj**, наприклад, **копииныи** 'списовий' (Іп. літоп. 1174), **житиискъ** (наприклад, **житиискага** — Хр. Ап. XIII ст., Фл. Пс. 1384 тощо; суч. укр. *житéйський* є запозиченням із російської мови або з церковнослов'янської мови російської редакції). У слабкій позиції написання цього суфікса в церковних пам'ятках до занепаду єрів не мало істотного значення — знов-таки через факультативність вибору *і* чи *ь* у староцерковнослов'янській та давньоукраїнській мовах; у тогочасних питоменних текстах частіше писано через **и**, як-от: **кнѧжение**, **полюдие** 'подушне' (Гр. 1130; а також у створених в Україні частинах Усп. зб. XII ст.). Становище докорінно змінилося після занепаду єрів: традиційні форми з **-ие** не зникли цілковито, але в багатьох пам'ятках поряд із ними з'явилися форми на **-ье** (наприклад, Hank. XIII ст., Молд. гр. XIV ст.), а в деяких простежується явна або абсолютна перевага саме цих останніх (наприклад, Добр. Єв. 1164, Єв. Євс. 1283, Ряз. Корм. 1284, Гал. Єв. 1288, Путн. Єв. XIII ст., Жит. Сави XIII ст., Панд. 1307, Єфр. Сир. 1325, Луц. Єв. XIV ст., Библ. Ап. XIV ст., Іп. літоп. тощо). За Курашкевичем, у грамотах 1350–1459 рр. (частина з них є білоруськими) **ь** трапляється 341 раз, **и** — 96 разів. Такі пам'ятки, як Виґолекс. XII ст., де панують форми на **-ие**, набувають статусу виняткових. Після занепаду єрів ужиток **ь** на письмі, певна річ, віддзеркалював не голосний, але його брак; завдяки цьому можна також з'ясувати, що за попередньої епохи обидва написання (через **-ье** та **-ие**) передавали або *ь*, або якийсь голосний переднього ряду, трактований аналогічно. Ба й уся фонетична еволюція таких форм протягом наступних століть засвідчує те саме, адже й появу "нового ятя" в попередньому складі (наприклад, **камѣнье** — Панд. 1307), і подовження приголосних (суч. укр. *камíння*) можна пояснити лише занепадом голосного перед закінченням.

---

[9] Поява *е* на місці сподіваного *у* висвітлюється в 17.6ґ.

[10] За тим самим принципом творяться форми інстр. одн. іменників жін. роду на приголосний, первісно — з основою на *і*-, як-от: **ночь** : **ночью**, суч. укр. *ніч* : *ні́ччю*.

Отже, голосний ***і*** (на відміну від ***у***) перед ***j*** у слабкій позиції занепав як у коренях, так і в суфіксах, за винятком слів *ший* : *шию*, *чий* : *чия́*, *шия*, *при́ятель*, *змія́* — давн. укр. **змиıа** (Ізб. 1076) ~ **змьıа** (Добр. Єв. 1164). У слові *при́ятель* голосний зберігається внаслідок вторинної асоціації з префіксом *при-* (етимологічно його тут не було, бо йдеться про запозичення з давньоверхньонімецької мови, яке сталося за праслов'янської доби, — *friudil* або подібне), у слові *змія́* звук ***і*** можна вивести лише з ***ě***, що свідчить про субституцію суфікса (пор. *течія́*, *печія́*). Залишаються три слова (*шию*, *шия*, *чия́*), що всі вони — випадково чи ні —починаються з середньопіднебінного; до них можна додати діал. (півн. лемк., бойк., бук.-пок.) *змия*.

Причини різного потрактування ***у*** та ***і*** перед ***j*** (***у***, на відміну від ***і***, не ототожнювано з єром) слід шукати в меншій артикуляторній відстані між ***і*** та ***ь*** у порівнянні з відстанню між ***у*** та ***ъ***, адже в артикуляції останнього був лабіальний компонент (огублення), відсутній у звуці ***у***. Ця відмінність також відбита і в тогочасних міжфонемних стосунках, поданих схематично в 16.9: якщо ***ь*** та ***і*** лежать на тій самій лінії, то ***ъ*** розташовується між ***о*** та ***u***, поза кореляцією з ***у***.

5. СПОЛУЧЕННЯ ъ + j НА МЕЖІ МОРФЕМ

Давньоукраїнська мова не мала сполук ***ъ*** + ***j*** у середині морфем, оскільки у протоукраїнських діалектах перед ***j*** ніколи не було переходу ***ŭ*** в ***ъ*** (див. 5.3). Однак на межі морфем такі сполуки повсякчас породжувалися наново при словотворі та у словосполученні. Найпоширеніших випадків є три:

а). Прономіналізовані форми прикметників. Більшість іменних форм прикметників закінчувалися в ном. одн. чол. роду (та ґен. мн.) на ***-ŭ*** > ***-ъ***. Вони зазнавали прономіналізації, коли до них додавався займенник ****jĭ***. Цей процес відбувався в основному протягом пізнього праслов'янського періоду, не засвідченого в пам'ятках, а відтак важко визначити документально, що́ передувало чому: зміна ***-ŭ*** > ***ъ*** утворенню прикметників займенникового типу чи навпаки. Літературний варіант української мови та її говірки вказують на другий варіант: ****dobrŭ*** + ***jĭ*** > ****dobrŷjĭ***. Однак повернення звука ***ъ*** з іменної форми ***dobrъ*** не становило проблеми.

Подібно до форми чол. роду одн. прикметника займенникового типу розвивався й указівний займенник ***tъ***, хоча він прономіналізувався пізніше, за давньо- та середньоукраїнської доби. У цьому займеннику ***ъ*** змінився на ***у*** перед ****jĭ*** (можливо, тут ішлося не про реґулярну звукозміну, а про взорування на прикметнику). Постала форма ***tyj*** віднаходиться в багатьох пам'ятках, як-от: Гр. 1352 (Во-

линь?), Іп. літоп. (1152, 1158, 1197, 1261), Єв. Верк. XIV ст., Могила 1635, Полт. 1668, Пирят. 1690 тощо. Ці тексти походять з усіх основних реґіонів України. Але вони, як правило, містять і конкуренційні форми, здебільшого **той** та/або **тот** (див. 16.4). У сучасній мові форма *tyj* збереглася, вочевидь, у слові *тиждень* < **тый-же-день** (на взір пол. *tydzień*).

б). На межі слів сполуки **-ъ** з *j-* потенційно могли поставати мало не в кожному вислові. Чи мали сполуки **-ъ** + *j-* статус неприпустимих, з'ясувати неможливо, але існує певність, що голосний **ъ** в багатьох випадках звучав як *y*. Давньоукраїнські пам'ятки рясніють написаннями такого ґатунку, що є їхньою прикметною рисою, адже у староцерковнослов'янських текстах вони трапляються далеко рідше, а в давньоросійських — майже ніколи. У тих випадках, коли сполука **-ъ** + *j-* відтворюється в давньоукраїнських пам'ятках без змін, буває важко сказати, чи то є традиційне (морфонологічне) написання, чи вияв хитань і факультативності в говірній мові. З правописного погляду, вибір **-ъ** чи **-ы** був факультативний і, очевидно, довільний. Так чи так, адекватність написань через **-ы** (< **-ъ**) доводиться тим фактом, що вони й надалі трапляються після занепаду слабких єрів. Якби ці літери передавали були **-ъ**, то він би був занепав; отже, то мусив бути саме звук *y*, що зберігався й у слабкій позиції [11]. З другого боку, буква **-ы** щонайпізніше з XIV ст. починає зникати; можливо, цим потверджується факультативність відповідного звука.

Приклади: **отъ плодовы** (= **плодовъ**) **ихъ**, **вы имѧ** (= **въ имѧ**) (Ізб. 1073); **приꙗты и** 'він його прийняв', **вы истиноѵ** (Арх. Єв. 1092); **видѣвы и** 'бачачи його' (Мст. Єв. 1117); **вы иномъ** (Панд. XI ст.); **оѵбиимы и** 'вбиймо його' (Єв. Гал. 1144); **покмы и** 'схопивши його' (Добр. Єв. 1164); **молѧхомы и** 'ми благали його'(Хр. Ап. XII ст.), **вы ины д(ь)ни** (Студ. XII ст., Бес. Єв. Гр. XII ст.); **молихы и** (Усп. зб. XII ст.); **самы и сърѣте** 'він сам його зустрів' (Златостр. XII ст.); **приведохы и** 'я привів його' (Єв. Євс. 1283); **повиты и** 'він сповив його' (Гал. Єв. 1288); **вѣнчалы и еси** 'ти вінчав його' (Hank. XIII ст.); **отриноѵхы и** 'я відкинув його'(Панд. 1307); **вы имѧ** (Єв. Верк. XIV ст.); **есмы идемъ**, **ѡковавы и** 'закувши його' (Іп. літоп. 882, 1146); **вы имени** 'в маєтку' (Гр. 1537, Львів, 1542, Володимир) тощо.

Занепадання таких форм із сандгі розпочалося, ймовірно, наприкінці XIII ст. З цього часу спостерігається поширення перед *(j)i-*, поряд із прийменниками на *-y*, форм на *-o*: **ко Ис(оѵс)оѵ** (Гал. Єв.

[11] Оскільки насправді вимовлявся звук *y*, серед вибагливіших сучасників, можливо, завівся завід писати **ъ** там, де вимовлявся *y*. Імовірно, саме це зафіксовано у написаному кирилицею імені королеви Франції Анни на королівській грамоті 1063 р. як **Ана ръина** (середньовічною французькою латиною це означає 'Анна королева'): адже фактична вимова **ъ** перед *j* ледве чи була можлива.

1288), **во исходъ** 'на вихід' (Панд. 1307), **изо истлѣньꙗ** 'від зотління' (Бер. Hank. XIV ст.), **ото избищного** 'від податку на хату' (Гр. після 1349) і т. ін. Форми на *-о*, що постали були перед слабким єром без попереднього *j*, відтепер перенесено в позицію перед *j*-: розрізнювати ці два випадки, очевидно, вже не було навіщо.

в). У позиції перед коренем із початковим *j*- префікси на *-ъ* підпорядковувалися загальному правилу заміни *ъ* на *у*, але в іншому оточенні вони дуже часто закінчувалися на *-ъ*. На тлі тенденції до поширення однієї форми на всі випадки це породжувало суперечність між обома потрактуваннями. Однак звукова інновація, вочевидь, брала гору, судячи з того, що *у* розповсюджено практично на всі форми, які панували протягом усієї середньоукраїнської доби й надалі зберігаються в багатьох говірках, особливо північноукраїнських, надсянських, лемківських, закарпатських (на північний захід від Мукачева): якщо в тій чи тій говірці розрізняються рефлекси давньоукраїнських *і* та *у*, то неодмінно виступає рефлекс другого з них (наприклад, лемк. *одыйти, розыбрати*). Ба більше: із префіксів, що закінчувалися на *-ъ* (***sъ, podъ, nadъ, peredъ***), *у* перекинувся на префікси, в яких *-ъ* виступав факультативно (***ot ~ otъ***), далі на ті, де його не було взагалі (***vъz, roz, bez, iz***), і насамкінець — навіть на слова, що не починалися з *j*[12]. Щойно за новітньої доби в зазначених типах слів з'являються форми на *-і* (<*о*) та — рідше — на *-о*, якими заступлено форми на *-у*.

Таким чином, можна говорити про три періоди в історії префіксів, що закінчуються на приголосний (з єром чи без єра в первісній формі). За давньоукраїнської доби (принаймні, на письмі) в позиції перед *j*- зазвичай не припускалася заміна *ъ* на *у* навіть у тих префіксах, що закінчувалися на *-ъ*; інші префікси не спричиняли жодних змін у корені і самі не змінювалися перед голосним (1). За середньоукраїнської доби розповсюдився вжиток *у* в ролі сполучного елемента між префіксом та коренем, що починався на *j* або на скупчення приголосних, тимчасом як форми на *-о* вживалися лише вряди-годи (2). У сучасній мові *і* (та частково *о*) заступили середньоукраїнський звук *у* (3).

*** Приклади:

1) **подъидеші** (Ізб. 1076); **подъимають** (Усп. зб. XII ст.; можлива вимова — [podyjd-], [podyjm-]); **изидеть** 'вийде', **отиметь сꙗ** (Єв. Гал. 1144); **възидеши, възищеши** 'вимагаєш'[13];

2а) префікси, що закінчувалися на обов'язковий або факультативний *-ъ* перед *(j)і*-: **отийдоша** (Кам.-Буз. Єв. 1411); **зишло** (Трост. Уч. Єв. 1560); **отишли, зишол** (Вол. Єв. 1571); **отыйскали** 'відшукали'

---

[12] У деяких говірках, зокрема північних, у цьому звуковому оточенні занепав і сам *j*, позбавивши в такий спосіб форми на *-у* бодай якоїсь історичної вмотивованості.

[13] Через **ы** писалося тільки **възыграти** (наприклад, Арх. Єв. 1092, Юр. Єв. 1128).

(Вас. Загор. 1577); **подышли** (Житом. 1582); **зыйшол ~ зышол** (Ст. Зиз. 1596); **поднймүется** 'започатковує' (Пирят. 1704); **үвыйдет** (Няґ. 1758); *подыймет, отыйти* (Сковор. 1767);

2б) решта префіксів перед *(j)i-*: **изыиде** (Бер. Hank. XIV ст.); **обимет** (Люстр. Житомир 1545); **взышол** (Перес. Єв. 1561); **возыйдү** ('Αδελφότης 1591); **розыймүю** (Памва Бер. 1627); **взыйти** (Скульський 1630); **розийшлися** (Полт. 1665); **изыйдохъ** (Фот. 1749); *взыйдет* (Сковор. 1767);

2в) префікси перед коренями, що не починаються на *(j)i-*: **обышлетъ** (Молд. гр. 1448); **обырвал** (Трост. Уч. Єв. 1560); **обыбрали** (Перес. Єв. 1561); **обыкралы** (Вол. Єв. 1571); **ѡбы(д)раноүю** (Житом. 1583); **розырвáли** (Ст. Зиз. 1596); **розизнати** (Люцид. 1636); **отибравшы** (Баришп. 1698); **розитри** (Книж. госп. 1788); *обыдравшы* (Грам. Павл. 1826).

Форми на *-о* — у випадках, зазначених у 2а–в, — уживалися хіба що винятково: **одошли, одобрал** (Єв. Нег. 1581; але й **одыйдет, одышол**); **здоймет** (Ів. Виш. 1600; але також і **здыймают**); **в'войшлá, одóймет** (Ґал. 1659; але й **подыймовал, одыйди** й багато інших); **войдет** (Пс. Чепи бл. 1675); і щойно в XVII ст. вони частішають: **отоймүтъ, үвойшолъ** (Літоп. Самов. 1702; але й **розишовшися**); **розойшлися, үвойшолъ** (Сам. Вел. 1720; але й **розийшлося, зийшлися**); з'являються й форми з *-і-* (по діалектах *-и-*): **пүшолъ, дүйти, үвүйдетъ** (Няґ. 1758; але й **үвыйдеме, үвыйти**).

Химерним проявом легкості, з якою розповсюджувалися форми різних префіксів, є поширення в XVI та XVII ст. звука *-d-* між префіксом і коренем у похідних від дієслова **йняти : ймати**: **поздымовали** (Житом. 1582), **здыймовáти** (Кл. Остр. 1598, пор. **зиймовалъ** — Потій 1598); **здыймȣ́ю** (Памва Бер. 1627), **здыймȣ́ет** (Радив. 1676). То був наслідок переосмислення: **подыймáю** (Саков. 1622) осмислювалося не як **поды-ймаю**, але як **по-дыймаю**, тому новий "корінь" починав уживатися з іншими префіксами, зокрема *z-*. У сучасній мові ці форми ще зберігаються, але, що прикметно, *у* замінено на *і*, як після справжніх префіксів: *здіймáти*[14].

Таким чином, хоча характерне для середньоукраїнської доби поширення в префіксах форм з *-у-* було спричинене переходом *ъ* в *у* перед *j*, потім *у* перекинувся так само й на інші корені, що починалися зі скупчення приголосних. Щоправда, це оминуло префікси, які етимологічно закінчувалися на *о*, як-от *po-*, *pro-* і *do-*. Наприкінці XVII ст. започатковано нове, ширше водностайнення, породжене особливостями цих останніх префіксів: звук *у* в більшості говірок і в літературній мові поступово витіснявся звуком *о*, що чергувався з *і*: **зишло** перетворилося на *зішло*, **розибрати** — на *розібрати* й т. ін. Це стало можливим, оскільки на той час чергування *о* : *і* усталилося, і між цими звуками утворився міцний зв'язок. Однак у префіксах не йшлося ні про звукозміну *у* > *і*, ні про зву-

[14] Не виключений тут і польський вплив, пор. пол. *zdejmować, podejmować* тощо.

козміну ***ъ*** > ***i*** (хоча дуже часто ***i*** з'являється в них на місці ***ъ***), — а про складний процес морфологічно й морфонологічно зумовленої субституції. Форми з ***у*** збереглися тільки в периферійних північних та західних діалектах. У білоруській мові, де, як і в українській, мало місце перше розповсюдження (звука ***у*** на всі форми), не сталося другого (***o*** : ***i***), оскільки вона не знала чергування типу ***o*** : ***i***: білор. *разыгра́ць*, *разыхо́дзіцца*.

Наведімо відповідну таблицю (стрілки вказують обсяг і напрям розповсюдження форм):

Доба	-***ъ*** або C+(***j***)***i***-	-***ъ*** або C + склад зі слабким єром	-***ъ*** або C в інших оточеннях	-***ъ*** + (***j***)***i*** або склад зі слабким єром чи ***i***	-***o*** в інших оточеннях
давньо-українська	**съ+ити** **роз+ити(сѧ)**	**съ+ръвати** **роз+ръвати**	**съ+бити** **рос+казати**	**по+ити** **по+ръвати**	**по+бити**
середньо-українська	**зи(й)ти**	**зирвати**	**збити**	**пѵйти**	**побити**
	——————→				
	рози(й)ти(сꙗ)	**розирвати**	**розказати**	**пѵрвати**	
пізньо-середньо-українська та сучасна українська	*зійти́*	*зірва́ти*	*зби́ти*	*піти́*	*поби́ти*
	←——————	←——————	———————	———	
	розійти́(ся)	*розірва́ти*	*розказа́ти*	*пірва́ти*	

6. СПОЛУЧЕННЯ ***ь*** + ***j*** НА МЕЖІ МОРФЕМ І В СУФІКСАХ

Як і сполучення ***ъ***+***j***, так само сполучення ***ь***+***j*** у середині морфем не було властиве давньоукраїнській мові: звук ***ĭ*** перед ***j*** зберігся, не перетворившися на ***ь***. Однак зазначена сполука повсякчас відтворювалася на межі морфем і слів. Типи випадків, виокремлені для сполуки ***ъ***+***j*** (пор. 17.5), у цілому мають чинність і для сполуки ***ь*** +***j***, нехай в іншому обсязі. Окрім цього, при аналізі деяких суфіксів постають специфічні проблеми.

а). Для прикметників займенникового типу діяли ті самі правила, що й у випадку ***ъ*** (див. 5а), меншою була лише кількість відповідних лексем. Скажімо, сучасний прикметник м'якої групи, наприклад, *вечі́рній*, може походити й від протоукр. ****večerĭn'ĭ***+***jĭ***, і від ****večerьn'ь*** +***jĭ***, згодом ****večerьn'ijĭ***, — хоча перший варіант вірогідніший.

Пізніше, під давньоукраїнську добу, подібний процес поширився на вказівний займенник **сь**, у прономіналізованій формі — ****sь*** +***jĭ***. Постала внаслідок цього форма ***sij*** (згодом — ***syj***) широко засвідчена у середньоукраїнських пам'ятках, хоча й поряд віднаходяться конкуренційні щодо неї **сєй** і **сєсь** (див. 16.4), наприклад, у Сл. Єфр. Сир.

1284, Гал. гр. 1409, 1418 і 1424, Іп. літоп. (1037), Єв. Верк. сер. XIV ст., Єв. Пер. бл. 1500, Молд. Єв. 1502, Мих. Єв. 1526, Загор. Єв. 1563, Уч. Єв. 1585, Язл. Єв. кін. XVI ст., Копист. 1624 (**сѣй за́кон**), Київ. Тр. 1627, Перем. Прол. 1632, Покр. записи Хуст 1645, Полт. (1664, 1678), Вірші Кл. Зин. 1690, Ужг. Мін. XVII ст., Ключ 1695, Пирят. 1740 тощо, які репрезентують усі діалектні зони, крім північноукраїнської, хоча сьогодні ця форма побутує лише на Західному Поліссі.

б). За умов сандгі прикінцевий **-ь** перед **j**- реґулярно або факультативно змінювався на **і**. У давньоукраїнських пам'ятках є багато написань через **и**, але й традиційні варіанти з **ь** трапляються часто. Велика кількість форм з **и** (< **ь**) перед **j**- є прикметою давньоукраїнських пам'яток. Ні загальне становище, ні часові рамці цього явища порівняно з уживанням **-ы** на місці **-ъ** в аналогічному оточенні не виявляють якихось відмінностей (див. 17.5б).

*** Майже всі приклади охоплюють дієслівні словоформи 3 ос. одн. або мн.: **о(ть)ць мои възлюбити и, правьда ... избавити и** 'правда його порятує' (Ізб. 1073); **оусѣкнѫти ꙗ** 'вони їм постинають голови' (Passio Condr. сер. XI ст.); **почьтети и** 'шанує його' (Мст. Єв. 1117); **мола́хоути** 'вони його благали' (Єв. Гал. 1144); **знаюти и** (Бес. Єв. Гр. XII ст.); **пъхашети и** 'штовхав його', **иже ... обрѧщети и** 'хто його знайде' (Усп. зб. XII ст.); **прѣдасти и** 'зрадить його' (Хр. Ап. XII ст.); **заклинахоути и** (Златостр. XII ст.); **оклевещети и** (Виґолекс. XII ст.); **помажюти и** (Hank. XIII ст.); **левъ ... изѣсти и** (Жит. Сави XIII ст.); **прѣдадѧти и** (Єв. Полік. 1307); **вѣми и** 'я знаю його' (Лавриш. Єв. 1329); **осоудѧти и** (Єв. Верк. XIV ст.).

Такі форми вийшли з ужитку під кінець XIV ст. Протягом цього століття вони, можливо, сприймалися як зманірені. Це пояснює їхній брак у тогочасних грамотах.

в). Префікси та прийменники не закінчувалися на **-ь**, за винятком форми **обь**, що чергувалася з **о ~ об**. Саме̃ її існування в давньоукраїнській мові викликає сумніви. Можливо, **ѡбнимаше** 3 ос. мин. часу (Виґолекс. XII ст.) відбиває таку форму з очікуваним переходом **ь** > **і**.

г). У ґен. мн. іменників чол. і жін. роду м'якої групи (з походження — основи на -**і**) можна би сподіватися закінчення -**уj** < ***ĭjĭ**, що його таки й подибуємо в багатьох говірках, особливо південно-західного наріччя (приблизно — на захід від лінії, що проходить через Пинськ — на захід від Рівного — на північ від Тернополя — на північ від Хмельницького — на південний захід від Бердичева — на схід від Вінниці — через Гайсин – на захід від Первомайська), а також у районах довкруж Хвастова, у пониззі Прип'яті, довкруж Канева, Полтави та на півдні Воронізької обл.[15] Однак у позосталій, більшій ча-

[15] Мапи — в *СГ*, с. 160; Жилко, *Нариси*, с. 250 (менш детально) і *ПРДН* 12, с. 208, 210.

стині діалектів і в літературній мові вживається тільки закінчення *-ej*: *ночéй, гостéй*. Це закінчення може походити лише від ***-ьjĭ***. Можна припустити, що ще під протоукраїнську добу — чи, в усякому разі, перед занепадом єрів — у більшості діалектів на місці ***ĭ*** у цій відмінковій формі з'явився звук ***ь***. Цей ***ь*** був представлений у непрямих відмінках іменників з основою на *-і* у мн.: дат. мн. — **гостьмъ, ночьмъ**, інстр. мн. — **гостьми, ночьми**, лок. мн. — **гостьхъ, ночьхъ**. Бувши запроваджений у ґен. мн., звук ***ь*** (***gostьjĭ, nočьjĭ***) пройшов ту саму еволюцію, що й ***ь*** в дат. і лок. мн., перетворившися після занепаду єрів на ***е***. Решта діалектів зберегла первинну форму на *-ĭjĭ*, яка й дала *-yj*. Додатковим чинником, що сприяв поширенню *-ej*, але постав значно пізніше, було, ймовірно, переосмислення форм ґен. мн. іменників на *-ĭja* типу ***svinĭja, sudĭja***. Після занепаду єрів вони закінчувалися в ґен. мн. на *-ij*, тобто мали нульове закінчення з випадним ***i*** (пізніше ***y***); оскільки ж функцію випадного голосного, як правило, виконував звук ***е***, то він і заступив цей ***i***; нарешті — внаслідок переосмислення — прикінцева сполука *-ej* після занепаду ***j*** в основі таких слів (суч. укр. [svyn'á], [sud̄'á]) почала виконувати роль закінчення. З-поміж конкуренційних закінчень деякі діалекти надали перевагу *-yj* (*ночий*), інші — *-ej* (*свинéй*).

Давньоукраїнські пам'ятки містять обмаль відомостей щодо ареальної дистрибуції закінчень ґен. мн. *-ьі* та *-ii* до занепаду єрів чи *-ej* та *-ij* після їх занепаду. Форми на *-ii* ~ *-ij* трапляються часто в пам'ятках із різних реґіонів, наприклад, **людии** (Арх. Єв. 1092), **въшии** 'вошей', **дьнии** 'днів' (Син. Патер. XI ст.), **вьсии** 'сіл' (Златостр. XII ст.), **людии, заповѣдии** (Хіл. XIII ст.). Таким чином, у пам'ятках, які походять, імовірно, з київського реґіону вживаються ті самі форми, що й у західноукраїнських — Гал. Єв. 1288 (**людии**), Путн. Єв. XIII ст. (**людии, заповѣдии**), Панд. 1307 (**рѣчии, мыслии**), Іп. літоп. (**людии** — 945) тощо. Так само й на *-ьі* можна натрапити у різних текстах (наприклад, **страстьи** — Син. Патер. XI ст., **дьньи** — Єв. Гал. 1144). Вибір написання у староцерковнослов'янській мові був довільний, хоча у староцерковнослов'янських текстах болгарської редакції, найвище шанованих у старожитній Україні, закінчення **-ии** переважало. Стан речей, що панував у цих текстах, знайшов своє віддзеркалення й у давньоукраїнських пам'ятках.

Дистрибуція двох форм у грамотах XIV–XV ст. має інший вигляд. У південно-західних документах перевага надається, вочевидь, закінченню *-ii* (наприклад, **грошии** — Перемишль 1359, **дѣтии** — Перемишль 1366, **людии** — Смотрич 1375 супроти **грошей** — Луцьк 1434, **неприıателеи** — Черняхів (коло Житомира) 1435.

*** Протягом усієї середньоукраїнської доби ці дві форми продовжували конкурувати між собою. У багатьох текстах вживається як перша, так і друга: Молд. гр. (**господарии ~ господареи** 1395, **дѣтеи ~ дѣтии** 1407, **конеи** 1456, **непригателии** 1395 ~ **непрїгателеи** 1499; **свинии** 1456; **родителеи** 1499), Гр. 1558, Луцьк (**свиней**), Перес. Єв. 1561 (**грошеи, людеи, оучителеи, оушеи** проти **рѣчїи, злостии, людии, очии**), Лавр. Зиз. 1596 (**нóщии ~ нóщей, кóстии ~ кóстеи, соудíи ~ соудéи**), Одрех. гр. (**людии** 1511, 1573, **свинии** 1576, **людии** 1691 проти **дѣтеи** 1682, **людеи** 1689, 1691), Льв. Ставр. бр. (**гроший** 1595 ~ **грошей** 1611), Кл. Остр. 1598 (**людей ~ лю́дий, ре́чей, дний**), Ів. Виш. 1600 (за підрахунками Ґрешеля, **-ий** вжито 7 разів, **-ей** — 41 раз), Тригір. Уч. Єв. початку XVII ст. (**грóшии** при **людéй**), Памва Бер. 1627 (згідно з підрахунками Дідякіна, **-ий** вжито 11 разів, **-ей** — 18 разів), Шаргор. 1660 (**дний, нощий** проти **царей**), Полт. (**людий, дѣтий** 1664; **очий, свиний** 1666 проти **людей** 1667, **свиней** 1667, **коней, рьчей ~ речий** 1670), Баришп. (**свиний** 1664, **грошний, речий** 1665, **разий** 1678 проти **людей** 1669, **свиней** 1670), Радив. (**лю́дий, дний, очий, зелий** 1676; **рѣчий, мыслий** 1688, але частіше з **-ей**), Вірші Кл. Зин. 1690 (**частий** 'частин' проти **ткачей**), Пирят. (**дний** 1699), Гадинк. зб. 1736 (**дний** проти **скорбей**).

У деяких пам'ятках вживаються здебільшого або виключно форми на *-ej*, наприклад, північноукраїнські грамоти з архіву родини Санґушків (**людей** — Берестя 1516, **речей** — Краків 1531), Остр. Бібл. 1581 (**кнѧзеи, ц(а)рей**), Потій 1595 (**речей**), Саков. 1622 (**людей, мужей**, але **че́рвий**), Ἀνάθημα, Львів 1641 (**оучителеи**), Ів. Уж. 1643 (**очей, людей** проти одного випадку вживання **дний**), Ґал. (**костей** 1659, **людéй, пѣсней, оу́чней, дѣтей**, але **ре́чий** 1663), Сам. Вел. 1720 (пор. **костий людей**), Няґ. 1758 (**ночей, людей**).

Іще більшим числом представлені пам'ятки, в яких абсолютна перевага надається формам на *-yj*, наприклад, Кам.-Буз. Єв. 1411 (**мужий**), Чет. 1489 (**скорбий**), Жугай 1569 (цей автор заміняв Скоринині форми з **-ей** на власні з **-ий**), Вол. Єв. 1571 (**людии**), Фольварк 1607 (**людий**), Транкв.-Ст. 1618 (**очи́й, людий**), Псалт. 1624 (**ча́стий**), Тар. Земка 1625 (**ве́щий**), Ѵмнологíа 1630 (**люди́й**), Уч. Єв. Кап. 1640 (**свинии**), Хоруж. зб. 1662 (**дний, нóщий**), Тупт. 1685 (**людий, рѣчий**), Ключ 1695 (**людий**), Діал. Полік. XVII ст. (**очий**), Андр. 1701 (**людий, очий**), Покр. записи (**людий** — Свидник, після 1719; **огний** — на південний захід від Рахова, 1742).

На перший погляд, ця дистрибуція здається досить строкатою й безсистемною, але прискіпливіший аналіз виявляє певну соціальну та ареальну вмотивованість цього явища. Широке варіювання властиве або писанням інтелектуальної еліти, або ж низці документів, писаних у різні часи авторами з різним життєвим досвідом. У цілому ж, основний корпус текстів із переважним уживанням **-ей** походить із півночі та сходу України, тимчасом як форми з **-ий** характеризують передусім західні землі та Полтавщину. Усе це узгоджується з сучасною діалектною мапою. На Закарпатті переважають форми

з *-yj*, за винятком Рахова, і цікаво, що в Покр. записах 1697 (Рахів) трапляється саме *-ej* (дѣтєй)[16]. Отже, можна стверджувати, що в загальних рисах ареальна дистрибуція, наближена до сучасної, постала щонайпізніше в XV ст., не беручи, звичайно, до уваги земель, пізніше залюднених. Уживання в сучасній літературній мові форми з *-ej* є наслідком сильного впливу південно-східного наріччя на її формування на початку XIX ст.; натомість висока частотність форм із -ий під середньоукраїнську добу свідчить про активну участь південно-західних реґіонів у тогочасному культурному житті[17].

ґ). Окрім ґен. мн., *e* перед *j* з'являється, на противагу загальному правилу, в ном. одн. слова *соловéй*:*солов'я́*, по діалектах також — *горобéй ~ веребéй ~ воробéй* (північна Київщина, Чернігівщина, Сумщина, Рівне, Кобрин). Обидві словоформи демонструють у слов'янських мовах розмаїття суфіксів: пол. *słowik*, *wróbel*, словац. *slávik*, *vrabec*, серб.-хорв. *slàvūj*, *vrábec*, болг. *сла́вей* (< *-ějĭ*), *врабéц*. В українській мові суфікс *-ějĭ* запроваджено в південно-західних діалектах (*соловíй*: *соловíя*), тоді як очікувана форма **solovyj*: **solov(y)ja* не засвідчена ні за давньо- (за винятком ц. сл. славий), ні за середньоукраїнської доби[18]. Ця форма була незручною, оскільки в ном. одн. вона не відрізнялася зовнішньо від прикметника займенникового типу. Щоб уникнути цього, у більшості слов'янських мов і в частині українських діалектів запроваджено інший суфікс (зазначений вище). Це стало можливим, оскільки голосний, наявний у ном. одн. (давн. укр. **solovyj*) у непрямих відмінках чергувався з ∅ (див. розділ 4), а в іменних суфіксах типовим альтернантом ∅ був *e* або *o*, але не *i* (>*y*).

Та сама проблема постала в **ručĭjĭ* (рос. *ручéй*, болг. *ру́чей*), але вона була розв'язана в протоукраїнських діалектах завдяки заміні *-ĭj- суфіксом *-ěj-* (після середньопіднебінних — *-aj-*), звідки й суч. укр. *руча́й* (також білор. *руча́й*, пол. *ruczaj*; пор. давн. укр. топонім Ручай — Іп. літоп. 988). У слові *солонéй*: *солонéю* з меншою частотністю вживання звук *e* не просто з'явився, але поширився ще й на форми непрямих відмінків, як це, вочевидь, сталося й зі словами *інéй*[19] та *клей* (рос. *клей*, давн. пол. *klij*, пор. сер. укр. клий : клию в Dictionarium 1649; також клию в Ів. Уж. 1643 і навіть клиити в Льв. Ставр. бр. 1607). Варіювання суфіксів у словах *ву́лик*, діал. *ву́лень*, *вулíй* і *верéя* може

---

[16] Місце наголошування теж мусило відігравати певну роль: у багатьох говірках обидва закінчення в ненаголошеній позиції майже не розрізнялися.

[17] У лемківських і надсянських говірках ґен. мн. має закінчення *-ij* (без пом'якшення попереднього приголосного). Звук *i* тут є звичайним рефлексом давн. укр. *i*, а відтак ми не маємо тут до діла з особливим закінченням.

[18] Форма соловий (Памва Бер. 1627) не дає підстав для певних висновків: вона може читатися як *соловíй*, пор. соловѣю вок. (Шариш. сер. XVIII ст.).

[19] Проте *іний* засвідчено в розпорошених місцевостях на Волині, а також у зоні поширення надсянських, бойківських і наддністрянських говірок.

вказувати на протоукраїнські ***ulĭjĭ*** та ***verĭja-***, пор. рос. *у́лей*, болг. *у́лей* 'ясла'; в гуцульських говірках досі зберігається форма *улий*, тотожна з сер. укр. **оулий** (Dictionarium 1649); окрім цього, сер. укр. **верѣж** (з **ж** замість **ѧ**) — Фіоль 1491, **верѣѧ** — Бер. Hank. XIV ст., ц. сл. **верѣıа** 'дерев'яна поперечина', рос. *верея́*, словац. *veraj*. Натомість у слові *глей* немає суфікса, і кореневий ***e*** в ньому є споконвічний (пор. чергування *глей* : *глúна*, що бере свій початок від і. є. ***ei*** : ***ī***). У випадку форм *шлея́* ~ *шле́йка*, можливо, йдеться про запозичення з польської: пор. пол. *szla* ~ *śla*, мн. *śle*, де форму множини взято як основу, до якої додали нове "закінчення" ***-ja***.

*** *д)*. За середньоукраїнської доби в писаннях деяких північноукраїнських авторів, особливо з Берестя та прилеглих земель, у власних назвах та похідних від них формах набув поширення вжиток **є** замість **и** перед **й** (наприклад, **Василей**, **Григорей**, **Офанасей** — Потій 1595; **Александрейский** і, як правило, **берестейский** — наприклад, у Гр. 1497, Крем'янець, але пор. **берестийский** у Копист. 1621); як виняток, це спостерігається навіть у загальних назвах у слабкій позиції: **каменекмь** і **тернекмь** інстр. одн., **братеıа**, **паденек** (Єфр. Сир. 1492). Такі написання можуть бути штучними (пор. у гуцулів такі християнські імена, як *Андре́й*, *Тимофе́й* — літ. укр. *Андрі́й*, *Тимофі́й*), хоча їх можна пов'язати з білоруськими говірками, в яких **ъ** та **ь** перед ***j*** давали рефлекс ***e*** (пор. *тей* у сосницькій говірці. Щодо ареалу поширення форми *тей* у білоруських діалектах — див. *ДАБМ*, мапа 135).

7. ВИСНОВКИ

Голосні ***i*** та ***y*** в позиції обік ***j*** були частково охоплені еволюційними процесами, що їх узвичаєно окреслюють як занепад єрів.

Вони не були охоплені цими процесами, датованими серединою XII ст., у двох типах оточень:

ji- на початку слова (< ****jĭ***, що злилося з ****(j)ī-*** після втрати часокількості) — наприклад, *і́скра*;

y перед ***j*** — наприклад, *ми́ю* : *мий*.

Натомість вони були охоплені цими процесами, датованими серединою XII ст., у двох інших типах оточень:

-ji- в середині слова (даючи ***j*** + ∅ у слабкій позиції, ***je*** в сильній позиції) — наприклад, *війна́* : *во́єн*;

i перед ***j*** (даючи ∅ +***j*** у слабкій позиції, ***i*** (пізніше ***y***) +***j*** у сильній позиції) — наприклад, *п'ю* : *пий*.

Вторинно утворені сполуки єра з ***j*** долучилися до цих процесів середини XII ст. з такими наслідками:

ъ+**j** (з переходом **ъ** > **y** в сильній позиції) — наприклад, *малúй*, сер. укр. **одийти**;

ь+**j** (з переходом **ь** > **i** (пізніше **i** або **y**) у сильній позиції, але **ь** > **e** в ґен. мн. на сході України) — *сúній*, *дітéй* (зах. укр. *дітúй*).

Два пізніші еволюційні процеси змінили становище, що склалося на кінець XII ст.:

у середині XIV ст.: ненаголошений початковий **i**- > **j**- перед поодинчим приголосним (факультативно) — *ітú* : *йти*;

ненаголошений початковий **i** > ∅ перед скупченням приголосних (факультативно) — *ігрá* : *гра*;

у середині XVII ст.: -**y**-, що сполучав префікси з коренями, замінено на **i** : **o** — *одійтú*, *підóйма*.

Жоден із цих еволюційних процесів не спричинив змін у складі фонем. Постали два нові чергування — **y** : ∅, яке згодом зникло і в префіксах (сер. укр. **одийти** : **одходити** > суч. укр. *відійтú* : *відходити*), і в суфіксах (якщо вони тут узагалі коли-небудь існували — пор. сер. укр. ***solovyj*** : ***solovja*** > суч. укр. *соловéй* : *солов'я́*[20]), та **i** : **j** : ∅, що траплялося тільки на початку слова й залежало (для **i** : **j**) від звукового оточення.

Слід зазначити, що в еволюції **ĭ** та **y̆** не було цілковитої рівнобіжності. Обидва ці голосні мали статус фонем.

8. ЗОНА ПОШИРЕННЯ

Усі розглянуті в цьому розділі зміни, що припали на XII ст., були властиві всім українським діалектам — за винятком закінчення ґен. мн., де розщеплення на -*ej* та -*yj* було зумовлене морфологічно, і подібних іменникових суфіксів. Пізніша втрата **i**- не заторкнула більшості закарпатських говірок. Усі ці зміни сталися й у білоруській мові. Подана нижче таблиця показує, як вони представлені в суміжних слов'янських мовах:

	1. ***jĭ***- (*іскра*)	2. **y**+**j** (*мию* : *мий*)	3. *-**jĭ**- (*яйце* : *яєць*)	4. **i**+**j** (*п'ю* : *пий*)	5. **ъ**+**j** (*малий*; сер. укр. **одыйти**)	6. **ь**+**j** (*синій*); окрім ґен. мн.	7. **ь**+**j** ґен. мн. (*дітей*)
Рос.	+	–	±	±	–	–	+
Білор.	+	+	+	+	+	+	+
Пол.	–(1)	+	+	±(2)	±(3)	+	–(4)
Сх. словац.	–(1)	+	+	±(2)	+(5)	+	–(4)
Болг.	+	+	±	–	±(6)	+	+(7)

[20] До переходу **i** > **y** насправді йшлося про чергування **i** : ∅.

\+ позначає тотожність;
— позначає відмінність;
± позначає часткову тотожність;

(1) — відмежування від російської й пізніший (датований XIV ст.) еволюційний збіг української мови з польською та зі східнословацькими діалектами;

(2) — тотожність у сильній позиції; у слабкій позиції польська зберігає *i* (*piję* 1 ос. одн.), як і словацька (сх. словац. *piju*);

(3) — обмежена тотожність: за винятком префіксів;

(4) — подібність польської та словацької еволюції з процесами в західноукраїнських діалектах;

(5) — у префіксах східнословацькі діалекти мають *e*: *vejsc* 'увійти', *odejsc* 'піти';

(6) — у середньоболгарській мові стосується лише префіксів;

(7) — зникле в сучасній болгарській мові.

Коли йдеться про цей складний набір дрібних звукозмін, українська мова (як і білоруська) виявляє найбільше подібностей до болгарської мови (70 % тотожних змін) та до східнословацьких діалектів (63 %), найменше — до польської (56 %) та до російської (42 %) мов. Ці цифри, однак, не дозволяють стверджувати, що зміни справді були спільними: за винятком білоруської, ми маємо справу радше зі збіжними наслідками процесів, що відбувалися незалежно один від одного.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Schachmatov Al. «Beiträge zur russischen Grammatik», II, 2. *ASPh* 7, 1884.
2. Шахматов А. «Исследования в области русской фонетики». *РФВ* 29, 1893.
3. Соболевский А. «Из истории русского языка», XIX. *ЖМНП* 314, 1897.
4. Соболевский А. «Мелкие заметки по славянской и русской фонетике». *РФВ* 63, 1910.
5. Бузук П. «Замітки з української мови», I. *Sl* 3, 1924–25.
6. Ганцов В. «До історії звуків в українській мові, I. Укр. 'з*і*йти', 'під*і*ймати', 'роз*і*рвати'». *ЗІФВ* 7–8, 1926.
7. Gamillscheg E. «Zum Lautwert von altruss. *ъ*: *Ana Rъina*». *ZSPh* 4, 1927.
8. Gamillscheg E. «Nochmals Ana Rъina». *ZSPh* 5, 1928.
9. Gamillscheg E. «Wiederum die Unterschrift der Anna Regina». *ZSPh* 8, 1931.
10. Vasmer M. «Nachtrag». *ZSPh* 4, 1927.

11. Vasmer M. «Wiederum die Unterschrift der Anna Regina». *ZSPh* 8, 1931.
12. Thomson A. «Die Nominativendung der bestimmten Adjektiva und lautlich Verwandtes in den slavischen Sprachen». *ZSPh* 5, 1928.
13. Thomson A. «Nochmals über Ana Rъina». *Ib.*
14. Ekblom R. «*Ana Rъina*». *Språkvetenskapliga Sällskapets i Uppsala förhandlingar*, 1928–1930.
15. Berneker E. «Zur Unterschrift der Königinmutter Anna». *ASPh* 42, 1929.
16. Чехович К. «**АНА РЪИНА**. Підпис з 1063 р.» *Слово* 1937/38, 2.
17. Grappin H. «Polonais *imam* > *mam*». *RÉS* 29, 1938.
18. Черных А. «К вопросу о подписи французской королевы Анны Ярославовны». *Доклады и сообщения филологического факультета МГУ* 3, 1947.
19. Мельников Е. «О языке и графике подписи Анны Ярославны 1063 года». *Славянское языкознание*. М., 1959.
20. Мельников Е. «К вопросу о звуковом значении буквы *ъ* в древнерусской подписи 1063 года». *Sl* 28, 1959.
21. Zembaty-Michalakowa M. «Oboczność *imieć* ‖ *mieć* w staropolszczyźnie». *JP* 39, 5, 1959.
22. Пшеничнова Н. «К истории редуцированных *ы, и* в восточнославянских языках». *ФН* 3, 1, 1960.
23. Пшеничнова Н. «Гласные на месте редуцированного *ĭ* в говорах восточнославянских языков». *Вопросы диалектологии восточнославянских языков*. М., 1964.
24. Жовтобрюх М. «Про деякі явища граматичної аналогії в українській мові», 1. *ПІРУМ*, 1962.
25. Melin E. «Die kyrillische Unterschrift Ана Ръина aus dem Jahre 1063». *ScSl* 11, 1965.
26. Латта В. «Из вокализма украинских говоров в Восточной Словакии», 2. *НЗб. Свидн.* 1, 1965.
27. Iivainen L. «Nochmals АНА РЪИНА». *ScSl* 12, 1966.
28. Ionaşcu A. «Cu privire la statutul al vocalelor ѣ̂ (y̌), ѣ̂ (ĭ) în rusa veche». *RmSl* 14, 1967.
29. Andersen H. «A Study in Diachronic Morphophonemics: the Ukrainian Prefixes». *La* 45, 4, 1969.
30. Григірчук Л. «Закінчення *-ий* родового відмінка множини іменників чоловічого та жіночого родів». *ПРДН* 12, 1971.
31. Shevelov G. «On the Problem of the Participation of *y* and *i* in the Loss of *jers*». *JF* 32, 1976.

18. ЕВОЛЮЦІЯ ЄРІВ ПЕРЕД СОНАНТОМ МІЖ ДВОМА ПРИГОЛОСНИМИ (СПОЛУКИ CъSC, CьSC)

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

У сполуках C + єр + S + C (де S позначає сонант) єри, як і деінде, переходили в ***е*** та ***о***, але умови цієї зміни були відмінні: **ъ** давав ***о***, а **ь** перетворювався на ***е*** незалежно від того, чи йшов у наступному складі єр; відповідно, не тільки **търгъ, вьрхъ, вълкъ** перетворилися на суч. укр. *торг, верх, вовк*[1], але й форми ак. мн. **търгы, вьрхы, вълкы** виступають як *торгú, верхú, вовкú*. Отже, ці єри в усіх позиціях трактовано як сильні. Звідси й відмінність

[1] Щодо переходу ***l*** > ***v*** див. 30.1.

у їхньому впливі на попередній склад — такого впливу просто не було. Якщо в попередньому складі був єр, то він не зазнавав впливу наступного єра: форма ґен. одн. **съмьрти** не перетворювалася на +***somrti*** чи +***somerti***. Якщо в попередньому складі був ***о*** або ***е***, вони теж не зазнавали впливу цього єра: форма ґен. одн. **четвьрга** перетворилася на суч. укр. *четвергá*, але не + ***čitverha***.

Фактично сполука Cъ/ьSC уживалася у трьох варіантах: C***ъr***C, C***ьr***C і C***ъl***C. Носові сонанти в таких оточеннях не траплялися, оскільки сполука V + N перед приголосним змінилася в пізньопраслов'янські часи в носовий голосний. Не було й сполуки C***ьl***C, оскільки ще в період від середини VIII ст. до середини IX ст. (час постання повноголосу) сполука C***ьl***C (або її попередниця C***ĭl***C) злилася з C***ъl***C (C***ŭl***C). Ця зміна була притаманна всім східнослов'янським діалектам (як, зрештою, і полабським, а почасти й верхньолужицьким — див. 9.2 і 11.2). Свідчень відмінності C***ьl***C від C***ъl***C у слов'янських мовах обмаль. У польській мові та східнословацьких діалектах перша сполука, на відміну від другої, постає як C***il***C після губних: укр. *вовк*, рос. *волк*, білор. *воўк* проти пол. *wilk*, сх. словац. *vilk*; зрозуміло, що за наявності середньопіднебінного первинна сполука могла мати лише вигляд C***ьl***C, оскільки цей приголосний не міг би розвинутися перед ***ъ***: укр. *жóвтий*, рос. *жёлтый*, білор. *жóўты*, пол. *żółty*, словац. *žltý*, болг. *жълт* — усі від ****žьlt-***. В інших випадках тільки неслов'янські мови дозволяють з'ясувати походження суч. укр. C***ov***C; пор., наприклад, позірно тотожні корені у словах *дóвгий* і *довг*, що співвідносяться, однак, із різними одиницями: лит. *ìlgas* 'довгий' (< ****dilgas***) та ґот. *dulgs* 'борг'.

2. ВІДТВОРЕННЯ СПОЛУКИ Cъ/ьSC У ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ І ХРОНОЛОГІЯ ЇЇ ЗМІНИ

За староцерковнослов'янським правописом у цих сполуках єр майже незмінно з'являвся після сонанта; сáме таке написання і прийшло на Україну з Болгарії. Утім, це суперечило місцевому мовному вжиткові, а відтак давньоукраїнських пам'яток, у яких це написання застосовується достеменно, дуже мало. З-поміж них можна назвати, для прикладу, Реймс. Єв. XI ст. чи Панд. XI ст. Частіше місцеві писарі, намагаючися наслідувати цей взірець, плуталися і вживали час від часу зворотний порядок елементів, тобто писали сонант перед єром. Таке має місце в Ізб. 1073 (**прьвѣньца** ґен. одн. проти **сълньцє**), Син. Патер. XI ст. (**чрьны** проти **чьрноризица**) тощо; уже в XI ст. деякі писарі наважувалися навіть рішуче відмовлятися від церковнослов'янського написання. Це спостерігається, наприклад, в Ізб. 1076 (**пьрва, дълго**), Арх. Єв. 1092 (заледве три випадки з порядком

CSъ/ьC), Пс. Бичк. XI ст. (**дьржа, твьрдь**), Мст. Єв. 1117 (**дьржимыга, съмьртию**), Юр. Єв. 1128 (**търник, сьрпъ** проти **скврьнѧть**) і найбільш систематично в Єв. Гал. 1144 (**оумълчи** 3 ос. одн. аор., **зьрнѣ**), а також у Хр. Ап. XII ст., Бес. Єв. Гр. XII ст., Виґолекс. XII ст. тощо. У світських документах консеквентно застосовувано послідовність єр + сонант: **Свѧтопълк** (Соф. напис 1104), **запъртить** 'зіпсує' (Гр. 1130). Очевидно, більшість із-поміж писарів уважали в цьому випадку староцерковнослов'янське написання за зманірене без потреби[2].

Давньоукраїнські пам'ятки ще й тому мають цінність, що показують: у сполуках Cъ/ьSC єри виступали без змін до середини XII ст., коли відбувся їх перехід в *о* та в *е* відповідно. Щойно від цього часу (на який припали й зміни *ъ* > *о*, *ь* > *е* в усіх сильних позиціях — див. 16.1) почали траплятися написання з **о** та **є**, хоча правописну традицію вживання літер на позначення єрів уперто плекано ще довгий час. Перша пам'ятка, де фігурують (причому дуже часто) такі написання, — це Добр. Єв. 1164: **исперва, съмерти** ґен. одн., **исполнь**; і відтоді ледве чи знайдеться бодай одна пам'ятка, вільна від таких написань, нехай у добре вишколених писарів вони є геть поодинокі (наприклад, **церкы, четвертыи, ищернигова** — Усп. зб. XII ст.; **оутверди, солньце, церковь** — Хіл. XIII ст.; **столпъ, волци, червьк** — Жит. Сави XIII ст.; пор. **претерпѣхъ** — Печ. напис XII ст.).

Отже, у сполуках Cъ/ьSC єри поводилися як сильні, змінившися на *о* та *е* водночас із сильними єрами в решті позицій.

3. НАПИСАННЯ ЧЕРЕЗ ДВА ЄРИ І ПРОБЛЕМА "ДРУГОГО ПОВНОГОЛОСУ"

Досить прозора картина еволюції груп Cъ/ьSC, змальована у 18.2, дещо затьмарюється іншим способом написання цих сполук у давньоукраїнських пам'ятках — з єром перед сонантом і з апострофом або другим єром після сонанта. Таке написання, що його ми називатимемо написанням через два єри, — часто трапляється в деяких досить ранніх пам'ятках, наприклад, в Ізб. 1073. Його перший писар часто вдавався до написання Cъ/ьS'C, другий — час від часу до Cъ/ьSъ/ьC (загалом 51 раз); наприклад, **чьр'та** 'риска', **пьр'вынхъ** ґен. мн., **оумьр'лъ — сквьрьно** 'погано', **испълънь** 'сповнений'. Написання з двома єрами є особливо характерними для Син. Патер. XI ст. (**сьр'дьце, твьр'дѣ**) і Мст. Єв. 1117; маловживаними — у Гр. Бог. XI ст. (за винятком останніх 40 аркушів), Пс. Бичк. XI ст., ще рідше вони трапляються в Ізб. 1076 (7 разів), Арх. Єв. 1092 (5 разів, з яких 4 рази в кінці рядка, коли єри часто вставлялися через звичку

[2] Щодо третього правописного варіанта, вживаного під давньоукраїнську добу, — див. 18.3.

закінчувати рядок буквою на позначення голосного: **вълъсви, ць||рькъвь, вълъ||нами** 'хвилями') і Єв. Гал. 1144 (5 разів: **дълъжника, пьрьстѣ** лок. одн., **оутьл'стѣ** 'потовстішав' 3 ос. одн. аор.). Написання додаткового єра після сонанта не залежало від того, чи стояв перед сонантом єр resp. — після 1150 р. — ***е*** чи ***о***. Для цього часу пам'ятки знов-таки можна поділити на ті самі три групи: *1)* з частим використанням таких форм: Добр. Єв. 1164 (**перьста, мерьтвии**), Усп. зб. XII ст. (другий писар, наприклад, **съвьрьши, вълъкъ, кърьмлıаше** тощо), Панд. 1307, Єв. Полік. 1307 (в ньому також час від часу трапляється **о** або **є** на місці другого єра: **коромьчии, землеполозныıа**), Луц. Єв. XIV ст.; *2)* з принагідним уживанням: Виґолекс. XII ст. (43 рази), Бес. Єв. Гр. XII ст. (32 рази), Hank. XIII ст., Город. Єв. XIII ст.; *3)* з винятковим уживанням: Златостр. XII ст. (5 разів, не беручи до уваги прикінцевих у рядку), Іп. сказ. XII ст. (12 разів), Жит. Сави XIII ст. (5 разів).

Наведений огляд давньоукраїнських рукописів не створює чіткої картини ареального розподілу, хоча можна відзначити, що найбільша кількість пам'яток, де поширене написання з двома єрами, походить із Києва. Вочевидь, вживання чи невживання такого способу написання більше залежало від вишколу переписувача, ніж від місцевого мововжитку. Слід наголосити на тому, що в найдавніших пам'ятках, де часто трапляється написання з двома єрами (Ізб. 1073, Син. Патер. XI ст., Мст. Єв. 1117), апостроф має перевагу перед другим єром. До наведених прикладів із двох перших текстів додамо взяті зі Мст. Єв.: **оумъл'кни, сьр'пъ, зьр'ноу** дат. одн., **кър'мѣ** дат. одн. та багато інших.

Щодо інтерпретації написань із двома єрами існують суперечності. Потебня вбачав у них розмовне явище й охрестив його "другим повноголосом". Однак він уважав його за типове для новгородського реґіону, тобто за суто північноросійське. З видозмінами, пов'язуючи це явище з давньоукраїнськими пам'ятками, цей погляд поділяли Соболевський, Шахматов (1915 р.), Кульбакін, фан Вайк, Марков, Філін та інші. У межах другого підходу, який асоціюється з ім'ям Яґіча, написання з двома єрами розглядається як орфографічна умовність, звичайне помішання двох написань: одного з єром перед сонантом, що ґрунтується на місцевій вимові, і другого зі зворотним порядком, що наслідує церковнослов'янську традицію. Згідно з цим поглядом, переписувачі, мовляв, прагнули відбити свою вимову, але не наважувалися порушити традицію. Яґіча, знов-таки з певними уточненнями, наслідували між іншими Шахматов (1902 р.), Фортунатов, Бузук та ін. Висловлювалася також думка, що апостроф і другий єр могли були позначати складотворчий характер сонанта (наприклад, Черних, Сидоров, Голишенко) або ж його м'якість чи твердість (Ковалів).

Є певні факти, які на позір свідчать про штучність написань із двома єрами в давньоукраїнській мові. Дійсно, їх практично немає

в грамотах 1350–1459 рр., де знайдено лише два випадки такого написання — **верьхнии** (після 1349 р.), **перевоѣ** (Галич, 1418 р.)[3], які цілком можуть бути простими описками; так чи так їх є обмаль. Якби другі єри були справжніми єрами, можна було б сподіватися, що вони здебільшого зникнуть після занепаду єрів, але їх уживання на письмі зберігалося на тому самому кількісному рівні, що й раніше. Вибір того, яким має бути другий єр — **ъ** чи **ь**, — у деяких пізніших пам'ятках, як-от у Луц. Єв. XIV ст., залежав, судячи з усього, від якості наступного приголосного (**ь** з'являвся переважно перед губними, середньопіднебінними, велярними й зубними, після яких ішов голосний переднього ряду; **ъ** — перед зубними, після яких ішов голосний заднього ряду: **отверъсто, верьхоу, перьвин**), що суперечить ідеї про повноголос як вияв гармонії голосних, бо тоді по обох боках сонанта мусив би застосовуватися той самий голосний.

Утім, протилежний погляд, згідно з яким тут ідеться лише про штучний компромісний правопис, теж не є прийнятний, адже прикладів такого сполучення староцерковнослов'янської орфографічної традиції з давньоукраїнською немає, як немає й жодного прецеденту в усьому розвиткові давньоукраїнського правопису, за винятком хіба що написання **ре** як компромісу між староцерковнослов'янським **рѣ** та місцевим **ере** (**дрѣво** × **дерево** = **древо**), — але на те були особливі причини (див. 13.4) і компроміс стосувався не лише письма, а й вимови.

Шукаючи шляхів усунення цієї суперечності — маючи на увазі лише давньоукраїнську мову, бо в давньоросійській становище було інше, — не варто нехтувати того факту (відзначеного вище), що в найдавніших пам'ятках, написаних іще до занепаду єрів, частіше вживався апостроф, ніж єр. Аналізуючи занепад єрів, ми припустили, що апостроф було запроваджено, щоб позначати знеголошення (шепітну якість) слабкого єра (див. 16.2). Це спостереження стосується також випадків на кшталт **мьр'тва** (Ізб. 1073). Такими написаннями мусили позначатися сильний єр перед сонантом і знеголошений єр після нього. Слід нагадати, що загалом такі знеголошені єри здебільшого траплялися поряд із глухими приголосними та сонантами. В аналізованому випадку єр сусідував саме з сонантом. Це було реальним явищем у мові до занепаду єрів; якщо апостроф тоді й заступався принагідно єром, то це випливало з узаємозамінності двох орфографічних прийомів для етимологічно вмотивованих слабких єрів, коли традиція вимагала написання єра, а вимова — апострофа. У ґрунті речі, отже, написання апострофа після сонанта не було штучним, тобто суто орфографічним явищем; штучною була його заміна на єр.

Після занепаду єрів цей знеголошений єр конче мусив занепасти, навіть якщо наступний склад містив слабкий єр. Позиція мала

---

[3] Курашкевич наводить 6 прикладів, але 4 з них припадають на грамоту сумнівного походження.

вирішальний вплив на потрактування єра (не прилеглого до сонанта, за яким ішов приголосний), доки тривав розподіл єрів на сильні та слабкі (бл. 1050 р.); натомість відтепер (бл. 1150 р.) бути чи не бути єру голосним, визначала вже не позиція, а голос чи знеголошеність — а в сполуках Cъ/ьSC всі єри після сонанта були знеголошені. Як наслідок, їх позначення на письмі перетворилося відтоді на орфографічну умовність. Можна сказати, що погляд Потебні більше пасував епосі до 1150 р., а погляд Яґіча — пізнішому періодові[4].

У світлі цього підходу термін "другий повноголос" не виглядає надто обґрунтованим. Другий голосний у сполуках Cъ/ьSC не був тотожний першому, а після 1150 р. у подальшій еволюції цих сполук він зникав. Якщо цей термін і надається до використання, то лише як сута умовність.

Вирішальні арґументи на користь запропонованого підходу або проти нього можна отримати, розглянувши становище в середньоукраїнській та сучасній українській мові: чи не віддзеркалено в них давн. укр. Cъ/ьSC (тобто Cъ/ьS'C) у вигляді C*o*/*e*SC або C*o*/*e*S*o*/*e*C? Наявність рефлексів другого типу спростовувала б викладений погляд.

Для сучасної української мови двоскладові рефлекси сполук Cъ/ьSC є геть нетипові. Утім, щось схоже на такі рефлекси інколи все-таки трапляється. Варто дослідити їхнє походження: чи то є форми пізнішого утворення, чи прямі спадкоємиці первинних сполук Cъ/ьS'C?

Двоскладова рефлексація сполуки єр + сонант між приголосними віднаходиться в сучасних українських словах:

а) чо́вен, по́вен, те́рен, де́рен (< **чьлнъ, пълнъ, тьрнъ, дьрнъ**);

б) зере́нце, кочере́жка, джоло́нка 'дятел', *ополо́нка* (а також *ополо́ник* з 1642 р. щонайпізніше – Славин.), *вірьо́вка*[5], — пор. *зе́рно, кочерга́, жо́вна, по́вний, верве́чка*;

в) за́пороток ~ за́порток (пор. **вы́пороток** 'викидень' – Памва Бер. 1627; **запорток** 'яйце-бовтун' – Славин. 1642), *щолопок/чополок* (пор. *щовб* 'скеля');

г) жеретія́ 'ненажера'; пор. *же́рти*.

Слова з пункту *а)* після занепаду єрів закінчувалися на приголосний + сонант. У перебігу подальшої еволюції в них зазвичай з'являвся випадний ***е*** або ***о***, пор. **вѣтръ** > *ві́тер*, **замислъ** > *за́мисел*, **огнь** > *вого́нь* (див. 44.3); у пункті *б)* зібрано слова, що були утворені за допомогою

---

[4] Пом'якшення ***r*** перед губними, середньо- й задньопіднебінними в закарпатських (по обох схилах гір) говірках подеколи розглядається як слід знеголошеного голосного, який вживався в давньоукраїнській мові після сонанта: бойк. *звірьха* 'зверху', *пирьга́ч* 'кажан', *кочи́рьга* (район Борині, Льв. обл.); пор. закарп., особливо на схід від Лабірця, *серьп, верьба, зерькало, перьший* (те саме для Лемківщини та Покуття).

[5] Слово *вірьо́вка* – недавнє запозичення з російської, про що свідчить наявність ***і***; у середньоукраїнській мові воно зафіксоване з двома **є**, пор. прізвище **Верєвъка** в Люстр. Канів 1552.

суфікса, який починався на єр; після його занепаду постало скупчення S + C + C (***zьrnьce* > *zernce*, *kočьržьka* > *kočeržka*, *opьlnъka* > *opolnka*** тощо); у таких випадках або вставлявся голосний (у середньоукраїнській мові найчастіше ***e***), або випускався серединний сонант, наприклад, **трьми** > сер. укр. **тремп** інстр. (Йос. Фл. XVI ст.), ****jigъlьnoe*** > (**оу҃хо**) **игленое** (Вол. Єв. 1571), **ремесльникъ** > **ремесникъ** (Крех. Ап. 1572); пор. також суч. укр. *пасемце* здрібн. від *пасмо* (< ****pasmьce***), *реберце* здрібн. від *ребро* тощо. В обох випадках голосний поставав після занепаду єрів, а відтак не є рефлексом єра й так само не має нічого спільного з другим повноголосом (щодо цих явищ див. 58.1). Слова, наведені в пункті *б)*, належать до цього типу й тільки випадково нагадують повноголосі форми. Три слова, що лишилися в пунктах *в)* і *г)*, не зовсім ясні, але й вони не є повноголосі. Від форм ****zapъrtъkъ*** : ****zapъrtъka*** слід би очікувати *запорток* : *запортка* (і ці варіанти таки є в ужитку); проте у скупченні ***-rtk-***, виниклому в непрямих відмінках, вставлення голосного було можливим. Аналогічно слово *чолопок* у непрямих відмінках мало основу, яка закінчувалася на три приголосні (****ščъlbъka*** > ****ščolbka***), а відтак туди вставлено голосний. Вторинна природа цього голосного вначнюється знеголошенням ***b***, перетвореного на ***p***, чого не могло б статися, якби цей голосний був рефлексом **ъ**. Слово *ополоник*, наведене в пункті *б)*, належало б до цього типу, якби первинний суфікс не був ***-ik-*** (> ***-yk-***), але містив би єр: ****opьln-ъkъ*** : ****opьln-ъka***. Поставши в непрямих відмінках, нова основа зі вставленим голосним перейшла й до форми ном. одн. Слово *жеретія* становить інший випадок: воно виводиться не від суч. *жерти*, яке є нововведенням XVII ст. (див. 6.5г), а від давнішої форми **жерети** (пор. ст. ц. сл. (**по**)**жрѣти**), а відтак дійсно містить "перший", тобто справжній, повноголос.

Таким чином, можна зробити висновок, що в сучасній українській літературній мові прикладів другого повноголосу немає.

У діалектах можна подибати ще кілька випадків, що можуть відбивати другий повноголос. Із-поміж них *горон* (< **гърнъ**, літ. *горно*) і *посолонь* (карп.; корінь як у слові ***sъlnьce***, суч. укр. *сонце*) можна включити до групи *а)*; *полоток* (полт.; пор. *повть* від **пълть**), *гурубок* здрібн. (гуц.; суч. укр. *горбок*), *жеренки* (суч. укр. *жорна*), *обелець* 'тонкий стовбур в'яза' (Суми; походить від **обьлъ** 'круглий') і *поросок* 'жарини' (зах. укр.; походить від того самого кореня, що й у *порскати*) належать до групи *б)*; *жеревник* 'стравохід' (карп.; споріднене з *жерти*) — до групи *г)*. Гуц. *долобати*, *придолоб* 'граділь', покутське *долоб* із тим самим значенням, можливо, теж відбивають перший повноголос на відміну від літ. *довбати* (давнє прасл. чергування ****dolb-*** : ****dl̥b-***; пор. **на Долобьскѣ** (топонім) — Іп. літоп. 1103). Сх. укр. *толок* 'глузд' — пізніше запозичення з російської (*толк*), про що свідчить збереження ***l*** без його зміни на ***v***; закарп. *перегач* 'кажан' — народно-етимологічна переробка етимологічно неясного *пиргач* через асоціацію з широко вживаним префіксом *пере-*. Залишається ще

декілька випадків, щодо яких бракує ясності: закарп. *шересть* 'нова крига на річці', **перес** 'грудей' (Ґерлах. Тріодь 1739), лемк. *жовотий* 'жовтий'.

Як свідчить цей огляд, українські діалекти так само не мають форм із другим повноголосом[6]. Цим потверджується висловлене вище припущення, що звукове явище, яке спричинило появу написання з двома єрами, не пережило занепаду єрів. Суперечать цьому, здавалося б, тільки нечисленні написання з **оло**, **оро**, **ере** замість сполук типу (С)ъ/ьS(С) у деяких пізніх давньоукраїнських пам'ятках (**вдоложь** 'уздовж' – Гр. 1400, Львів; **молонии** 'блискавка' – Ужг. Мін. XIV ст., **веребницю** 'вербну неділю' – Іп. літоп. 1147); однак ці варіанти трапляються в текстах, де **ъ** плутається з **о**, через що на них можна не зважати[7].

4. ЗОНА ПОШИРЕННЯ. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Еволюція сполук CъSC/CьSC, спільна для всіх українських діалектів, була властива (із застереженням щодо акання чи його браку) також російській та білоруській мовам. Однак у російській мові, особливо в північноросійських говорах, другий повноголос дійсно розвинувся. Імовірно, спільним був початковий етап його постання (шепітні голосні після сонанта); але в давньоукраїнській мові цей голосний не прищепився через ранній занепад єрів, тимчасом як у північноросійських говорах, де занепад єрів відбувався десь на сотню років пізніше, вставлений звук устиг перетворитися на голосний повного творення (Марков). Наявність фінського субстрату теж могла відіграти певну роль у збереженні цього голосного на півночі Росії.

У польській мові та східнословацьких говірках, як і в українській мові, єри поряд із сонантом, після якого йшов приголосний, перетворилися — байдуже, чи в сильній, чи у слабкій позиції — на голосний іншої якості, ніж єр, але тотожний з яким-небудь із наявних у системі. Однак замість одного звука для **ъ** та іншого для **ь** в польській мові та східнословацьких говірках розвинулася широка гама рефлексів, узалежнених від звукового оточення: пол. *garnek* 'горщик', *twardy* 'твердий', *pełny* 'повний', *chełm* 'пагорб', *żółw* 'черепаха', *wilk* 'вовк' і, внаслідок метатези, *słup* 'стовп', *długi* 'довгий' (більше випадків з *oł* у діалектах Мазовії та Сілезії)[8]. У болгарській мові на місці **ъ** та **ь** постав *ə*, що його розта-

---

[6] Твердження Григорчук, що територію між Дубном — Шепетівкою — Хмельницьким характеризує другий повноголос (*Мовозн.* 1969, 6, с. 60), ще й досі не підперто фактами.

[7] З огляду на це етимологія топоніма *Коломúя* від рум. *cúlme* 'пагорб' здається малоймовірною.

[8] Див. мапу 9 (с. 67) у вид.: Dejna K. *Dialekty polskie*. Warszawa, 1973.

шування перед сонантом або після нього залежить від складності відповідних скупчень приголосних. У жодній із цих мов немає щонайменшого сліду шепітного голосного, який розвинувся б після сонанта. Отже, розвій цього явища в польській мові, у східнословацьких діалектах та в болгарській мові був відмінний від українського.

З погляду хронології, поява зазначеного українського явища, датована серединою XII ст., іде після відповідних східнословацького, болгарського (бл. X ст.) та польського (XI ст.) процесів, але передує російському (сер. XIII ст.) та, ймовірно, білоруському. З погляду внутрішньої будови, це була лише частина загального процесу занепаду єрів; єдина посутня відмінність полягала в дистрибуції сильної та слабкої позицій. Як наслідок, ані фонологічна система, ані структура складу не зазнали якихось особливих змін у порівнянні з тими, що їх спричинив загальний занепад єрів.

5. ВІДХИЛЕННЯ

*** У середньоукраїнській і сучасній українській мові є відносно велика кількість відхилень від реґулярних рефлексів голосного в групах Cъ/ьSC.

Почасти йдеться про полонізми:

з ***и***: *длýшпатися* 'ритися' (Бердник 1971) — пол. *dłubać* 'порпатися'; топонім *Трустановичі* (коло Дрогобича) — пол. *tłusty* 'ситий, жирний';

з ***у***: *івúлга* 'омела' — пол. діал. *wilgki* 'вологий'; *кирпáтий* — пол. *perkaty* 'картоплиною (про ніс)' від *pyrkać* 'злягатися (про вівцю)' з метатезою; пор. *пирконóсий* 'кирпатий', гуц. прізвище *Пирчук*, Лавр. Зиз. 1596: **перха́ньє — пирца́нє** (щодо іншої етимології — див. 28.4); *стирчáти* — пол. *sterczeć*, давн. пол. *styrczeć*; *копирсáти* — пол. діал. *kopersać*; сер. укр. **чирвоний** (наприклад, Крех. Ап. 1572) — ст. пол. *czyrwony*, яке, можливо, є помішанням давн. укр. **червенъ**, (наприклад, Ізб. 1073) і давн. пол. *czyrwiony*[9], пор. суч. укр. *чúрва*, діал. (Радомишль) прислівник *чúрвоно*. У лемків давн. пол. ***ir*** зберігається як ***yr/ir***: *вирьба*, топонім *Вірхімка* — пол. *wierzba*, *Wierchomla*;

з ***а***: *скáрга* — пол. *skarga*; *смаркáтий* — пол. *smarkać*; *таргáнити* 'волікти' (пор. *тóргати*) — пол. *targać* 'тягти', *targanina*; *картáти* — пол. *karcić*, пол. діал. *kartać*; *паршúвий* — пол. *parszywy*; сер. укр. **карчмар** (наприклад, Ів. Виш. 1600) — пол. *karczmarz*.

Польська мова, можливо, вплинула й на постання ***е*** на місці очікуваного ***о*** в бойк. *бевз ~ бéвза* 'урвище' — пор. топоніми *Белз* (напри-

---

[9] У закарпатській діалектній зоні, де польський вплив був слабкий, збереглися давньоукраїнські форми з ***е***, пор. **одѣнга червеное** (Ракош. XVII ст.), **червленым мотоузкомъ** інстр. одн. (Ключ 1695).

клад, ще в Іп. літоп. 1150) і *Певжа* (в районі Млинова, Рівненська обл.) — пор. пол. *pełzać* 'повзати'.

Імовірно, білорусизмом є *карновýхий* — білор. *карнáти* 'короткий, куций'.

Румунська мова слугувала посередником у шнренні південнослов'янських слів, передаючи болг. ***ə*** та серб.-хорв. ***r̥*** через ***y***:

гúрло — рум. *gîrlă*; діал. (пониззя Дунаю, Дніпропетровськ) *кирд* 'отара' — рум. *cîrd*, серб.-хорв. *kȑd*; *тúрло* 'кошара (особливо для зими)' — рум. *tîrlă*, болг. *търло*; можливо, *вúрла* 'баньки' — рум. *vîrlán* 'слиж', болг. *върл* 'лютий'; серб.-хорв. *vȑljav* 'косоокий', *vȑlo* 'дуже'; але *мúршавий*, незважаючи на рум. *mîrşáv* 'огидний', походить радше від словац. *mrcha* 'стерво', чес. *mrcha* 'шкапа', можливо, через пол. діал. *mercha* 'шкапа' (пол. літ. *marcha*).

Усі ці слова ввійшли в українську мову після XII ст.

Інша група відхилень зумовлена афективністю відповідних слів, часто пов'язаною ще й зі звуконаслідуванням. Ці відхилення, принаймні частково, можуть являти собою й архаїзми, що в них зберігається скам'янілий "доєровий" рефлекс голосного (***и*** або — подовжений — ***у***). До їх числа можна віднести:

з ***и***: *пúрхати*, пор. рос. *порхáть*; *бýркати*; *бурхáти*; *гурчáти*; *шурнýти*;

з ***у***: *пúрхати*, пор. словац. *prchat'* 'утікати'; *пúрскати*, пор. *пóрскати*; діал. (на північ від Києва) *кирч*, пор. *корч*; діал. (Полтавщина) *кирзáтий* 'плескатий', пор. *кóрзати* 'зморщувати'; *зúркати*, пор. *зорúти*; *чвúркати*; можливо, також і *термосúти*, якщо ***е*** є хибно відтвореним ***у***, пор. *тормосúти* (сер. закарп.) ~ *тирмосáти* (Одещина).

Обидва варіанти можуть траплятися в тому самому корені: *моркотíти* ~ *мурмотíти* ~ *мúркати* і (з метатезою) *мúмрити*; пор. також форму *мáмрати* (з ***а***). Іншою формою з ***а*** може бути *харкотúння*, пор. *ухóркатися*.

У складі афективної лексики часто трапляються форми з метатезою, як у випадку з наведеним вище дієсловом *мúмрити*, але пор. також ім'я *Горпúна* замість очікуваного ⁺***Hrypýna*** < ****Grъpina***, що походить від болг. *Агр(и)пúна*, гр. *Ἀγριππίνα*. Вторинними утвореннями за допомогою метатези є слова, де взагалі не було єра: *гéрбувати* і вторинне *грéбувати* (через асоціацію з *гребтú*); сер. укр. хорбáк 'посполитий' (Вірші Кл. Зин. 1690), що походить від *хробáк* ~ *гробáк*, пор. пол. *robak*.

Існують іще афективні форми з ***а***: *гáркати*; діал. (зах. укр.) *сáркати* 'пирхати'; можливо, *хамáркати* 'невиразно читати'; інколи перед ***l*** з'являється ***е***: *бéвкнути*, *бéвзень* ~ *бевзь*, пор. чес. *blázen* 'причинний'.

У лемківських говірках ***у*** з'являється замість реґулярного ***о*** на місці ***ъ*** у цілій низці слів: *гырлиця*, *сырна*, *сыршін* 'шершень', *пригырщи*, *вырчати*, *пырхати*. То можуть бути замінники словац. ***r̥***, а не реґулярні рефлекси ***ъr*** — за умови, що в давньосхіднословацьких говірках був ***r̥***, а лемки вже під ту ранню добу контактували зі словаками. Інакше

ці рефлекси доведеться пояснювати поплутанням сполук **CьrC** та **CrъC**, що, власне, і з'ясовано напевне для слова *грытан ~ гыртан* 'глотка' від **грътань**. Афективність у постанні цих форм не відігравала жодної ролі, й витворилися вони після занепаду єрів.

Нарешті, слід згадати ті випадки, коли або сонант, або один із приголосних у ході пізніших змін випав.

Сонант занепадав у деяких скупченнях, наприклад, у слові *перевéсник* 'ровесник', якщо воно походить від ***perevьrstьnikъ** — пор. *верствá*; щодо втрати ***l*** ([w]) — див. 30.6.

Приголосний випадав після сонанта у скупченнях наприкінці слова (*тепéр* < **то-пьрв-**, *четвéр* < **четвьргъ**), а також у деяких скупченнях у середині слова (*сéрце* < **сьрдьце**). Утрата кінцевого ***-l*** є особливо типова для дієслівних форм чол. роду мин. часу типу *умéр*, *тер* < **оумьрлъ, търлъ** (пор.: 16.6; 35.6; 36.9; 44.5).

Описані в цьому параграфі зміни, крім зумовлених афективно, сталися, поза сумнівом, пізніше, ніж загальний перехід ***ь*** та ***ъ*** в ***e*** та ***o***. Час цих змін для різних слів є різний. Вони вплинули на розподіл голосних і приголосних в окремих словах, але жодна з них не внедійснила й не змінила сутності первісного закону.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Потебня А. «Заметки по исторической грамматике русского языка». *ЖМНП* 172, 175, 1874.
2. Потебня А. «К истории звуков русского языка», 4. *ФЗ* 15, 1876.
3. Jagić V. «Über einige Erscheinungen des slavischen Vokalismus». *ASPh* 1, 1876 (сс. 360–377).
4. Кочубинский А. «К вопросу о взаимных отношениях славянских наречий. Основная вокализация плавных сочетаний: конс. + л, р + ъ – ь + конс.» *Зап. Имп. Новороссийского университета* 23, 25 (1877, 1878).
5. Miklosich F. «Über den Ursprung der Worte von der Form aslov. ***trъt***». *DS* 27, 1878.
6. Будде Е. «К вопросу о надстрочных знаках в древне-славянских и русских рукописях». *ФЗ* 26, 5 (1887).
7. Михальчук К. «К южнорусской диалектологии». *КС* 1893, 9.
8. Шахматов А. «К истории звуков русского языка». *ИОРЯС* 7, 1902; 8, 1903.
9. Васильев Л. «Одно соображение в защиту написаний ьрь, ьръ, ъръ, ълъ древнерусских памятников, как действительных отражений второго полногласия». *ЖМНП* н. с. 22, 1909 (пере-

друк у вид.: Васильев Л. *Труды по истории русского и украинского языков*. München, 1972).

10. Szemłej J. «Z badań nad gwarą łemkowską», II. *LS* 3, 2 (1934).

11. Wijk N. van. «Les groupes ъr, ьr, ъl, ьl en slave commun et en russe». *JF* 18, 1949–1950.

12. Гринкова Н. «О случаях второго полногласия в северо-западных диалектах». *ТИРЯ* 2, 1950.

13. Сидоров В. «Редуцированные гласные ъ и ь в древнерусском языке XI в.» *ТИЯ* 2, 1953 (передрук у вид.: Сидоров В. *Из истории звуков русского языка*. М., 1966).

14. Stieber Z. «Z fonetyki historycznej dialektu Łemków,» 1. *SFPS* 3, 1958.

15. Марков В. «К истории сочетаний редуцированных с плавными в русском языке». *ФН* 4, 1961.

16. Голышенко В. «К вопросу о качестве плавного в корнях, восходящих к *тъʀт, *тьʀт, *тъʟт в древнерусском языке XI–XII вв. (на материале рукописи Чудовского собр. № 12)». *Историческая грамматика и лексикология русского языка*. М., 1962.

19. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЄРІВ: ЧЕРГУВАННЯ *v* : *u*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

У сполуці ***v*** + єр у слабкій позиції на початку слова ***v*-** після занепаду єра перейшов в ***u*-**. У середині слова ця зміна була внеможливлена наявністю голосного перед ***v***: те, що теоретично могло виглядати як V + ***v*** + ***ъ/ь*** > ⁺V + ***u***, насправді реалізувалося як V + ***w***, створюючи при цьому дифтонгічну артикуляцію: ***rovьnyi*** > ****rо̂wnyj***. Така зміна в середині слова ніяк не могла знайти віддзеркалення на письмі за давньоукраїнської доби: артикуляція звука, що його зазвичай передають літерою **в**, так чи так була білабіальною в праслов'янській мові, звідки вона й перейшла в давньоукраїнську; з фонологічного погляду, це було сполучення двох фонем, а не дифтонг, протиставлений монофтонгам як окрема одиниця.

Із цих міркувань випливає, що сполука ***v*** + єр на початку слова первісно перетворювалася на ***u*** лише на початку висловлювання, після паузи й у тих відносно нечисленних випадках, коли перед відповідним словом ішов приголосний (наприклад, прийменники ***bez***, ***ot***, ***ob***; префікс ***roz***-). Одначе такі форми на ***u***- одразу почали поширюватися, з'явившися й у середині висловлювання, тимчасом як форми з "в-", що постали були після голосних, надалі вживалися. Це спричинило появу чергування ***v***- : ***u***-. Тільки-но поставши, це чергування охопило слова, які з походження починалися на ***u***-: ***učiti*** стало виступати також у вигляді ***včiti***, що писалося, за традицією, радше як **въчити**. Тільки кореневий звук ***v***- на початку слова (за яким не йшов єр) залишався осторонь цього процесу протягом давньоукраїнської доби, і траплявся він майже виключно в церковнослов'янських формах типу **врагъ**, **владыка**, **врєдъ** 'шкода', **врємѧ** 'час' тощо.

2. СИТУАЦІЯ ДО ЗАНЕПАДУ ЄРІВ

Перехід ***vъ/ъ***- > ***u***- до занепаду єрів, тобто до 1150 р., здається невірогідним, оскільки передумовою вокалізації ***v*** була втрата єра; але теоретично цього не можна виключити з огляду на те, що слабкі єри поруч із глухим приголосним або сонантом були схильні до занепаду в початковому складі ще до 1150 р. (див. 16.2), а ***v*** можна розглядати як сонант. На підставі тогочасних давньоукраїнських пам'яток певні висновки зробити важко.

Прикладів поплутання ***vъ***- та ***u***-, зрештою, не бракує. Однак ці випадки нечисленні, обмежені півдесятком слів і стосуються тільки префіксів ***vъ***- та ***u***-. Йдеться про такі слова: ***vъpisati*** (**ꙗже оуписалъ ѥсмь**, **въписахъ** – Гр. Бог. XI ст.), ***učiniti*** (**въчинилъ** – Гр. Бог. XI ст.), ***vъzirati*** 'заглядати' (**оузирати** – Гр. Бог. XI ст.), ***vъselenaja*** (**оуселенаꙗ** – Ізб. 1073, Панд. XI ст.), ***vъseliti*** (**оуселѧть сѧ** – Ізб. 1073, Ізб. 1076, Панд. XI ст.), ***ugoditi*** (**въгодити** – Ізб. 1073, Ізб. 1076, Мст. Єв. 1117), ***vъprašati*** 'запитувати' (**оупрашаше** – Ізб. 1073), нарешті, ***vъdvoriti sę*** 'замешкати' (**оудворихъ сѧ** – Панд. XI ст.). Окрім двох слів (**въписати**, **въпрашати**), усі ці одиниці виявляють такі самі хитання між ***u***- та ***vъ***- у староцерковнослов'янській мові болгарської редакції (Suprasl.), а в староцерковнослов'янській мові македонської редакції таких хитань іще більше, особливо в текстах із можливим сербським впливом (у сербсько-хорватській мові ***vъ/ъ***- перейшло в ***u***-, але етимологічні ***u***- та ***v***, за якими не йшов єр, залишалися без змін).

Отже, поодинокі приклади поплутання ***vъ***- та ***u***- в давньоукраїнських пам'ятках можна було б витлумачити впливом староцерковнослов'янських первописів; до того ж, це могло спричинятися не фонетичними факторами, а простим поплутанням двох префіксів, які част-

ково збігалися своїми значеннями (наприклад, значення результату і значення вміщення чогось усередину; пор. суч. рос. *вписа́ть в строку́* 'вписати в рядок' і *сло́во не упи́сывается в строку́* 'слово не вміщається в рядок').

Таким чином, довести відсутність фонетичного чинника в нечисленних випадках поплутання ***vъ-*** ~ ***u-*** в давньоукраїнській мові до 1150 р. неможливо, але й переконливих доказів його присутності бракує.

3. СИТУАЦІЯ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПІСЛЯ ЗАНЕПАДУ ЄРІВ

Після 1150 р. (точніша дата — наприкінці цього параграфа) поплутання ***vъ-*** з ***u-*** хутко почало частішати, а типи його — врозмаїчуватися: окрім префіксів ***vъ-*** та ***u-***, цим явищем з того часу охоплено префікс ***vъz-***, прийменник ***vъ*** (***u***) та деякі корені; пам'ятки без такого поплутання трапляються відтоді зовсім рідко (Добр. Єв. 1164, в основному й Холм. Єв. XIII ст.).

*** З-поміж численних прикладів, що їх у декотрих пам'ятках налічується не одна сотня, наведімо такі:

а) префікс ***vъ-*** > ***u-***: **оукоупѣ** (Гал. Єв. 1288), **оукоусить смьрти** 'скуштує смерті', **оукоупѣ** ~ **въкоупѣ** (Hank. XIII ст.), **оупрашаше** ~ **въпрашаше** 'питав' (Жит. Сави XIII ст.), **оуста от мерьтвыхъ** (Єв. Полік. 1307), **оустоупати сѧ** 'утручатися' (Гр. 1359, Перемишль), **оуноутрьнимъ**, **оуставъ** 'вставши' (Библ. Ап. XIV ст.) — пор. рос. *вме́сте*, *вку́сит*, *вопроси́ть*, *встал*, *вступа́ться*, *вну́тренний* (російська мова тут згадується, бо вона належить до числа слов'янських мов, де зберігся первинний розподіл ***v-*** та ***u-***);

б) префікс ***u-*** > ***vъ-***: **въгодиѥ** 'догоджання' (Златостр. XII ст.), **въгодьника** (Усп. зб. XII ст.); **въмрѣти** (Сл. Єфр. Сир. 1284), **бо(го)въгодныѩ** (Жит. Сави XIII ст.), **нє въмреть** (Єв. Полік. 1307), **въслышимъ** 'почуємо', **въдарить** (Панд. 1307), **а вживаючи** (Гр. після 1349), **ѥсмы вчинили** (Гр. 1377, Перемишль), **вподобиша сѧ** 'уподобилися' 3 ос. мн. аор., **втѣшеньѥмь** 'потіхою', **въныньѩ́** 'смутку' ґен. одн. (Бер. Hank. XIV ст.), **втѣшитєлꙗ** (Луц. Єв. XIV ст.), **на ввогиꙗ**, **въкраси** 'оздобив' 3 ос. одн. аор., **вбиша** (Іп. літоп. 1078, 1090, 1096) — пор. рос. *уго́дный*, *умере́ть*, *услы́шать*, *уда́рить*, *учини́ть*, *уподо́биться*, *утеше́ние*, *уны́ние*, *убо́гий*, *укра́сить*, *уби́ть*, пол. *iżywać*;

в) префікс ***vъz-***: **оусрѣтениѥ** 'зустріч' (Виґолекс. XII ст.), **оузлюбимъ** 'полюбимо' (Сл. Єфр. Сир. 1284), **от оустокъ** 'зі сходу', **ꙋзѧти** (Гал. Єв. 1288), **оусхотѣ** 'забажав' 3 ос. одн. аор., **оузможно** 'можливо' (Путн. Єв. XIII ст.), **оуздєржаньѥ** 'стриманість' (Єфр. Сир. 1325), **(нє) оусхочеть** (Гр. 1352), **оуспоимо** 'оспівуймо', **оуздрадуѥм сѧ** 'радіємо',

оүзлюбленаго 'коханого' (Бер. Hank. XIV ст.), **оүздам** 'віддячу' (Луц. Єв. XIV ст.), **оүзнесоү** 'піднесу' (Фл. Пс. 1384) — пор. рос. *встре́ча, возлюби́ть, восто́к, взять*, заст. *восхоте́ть, возмо́жно, воздержа́ние, воспе́ть, возра́доваться, возлю́бленный, возда́ть, вознести́;*

г) прийменники ***vъ ~ u***: **оү срдца съмѣрении** 'у сердечній покорі' (Бес. Єв. Гр. XII ст.), **оү часъ, оү страноү** 'в землю' (Сл. Єфр. Сир. 1284), **оү пещь** 'у піч', **просите въ о(т)ца** (Гал. Єв. 1288), **оү гробѣ, оү мирѣ** (Hank. XIII ст.), **оү чрѣво** (Хіл. XIII ст.), **оү долго врѣмѧ** 'тривалий час' (Жит. Сави XIII ст.), **оү тоүзѣ, оү праздьникъ** 'на свято' (Єв. Полік. 1307), **дѣдицтво в анъны** 'спадщина в Анни' (Гр. 1359, Перемишль), **оү адѣ** 'у пеклі' (Бер. Hank. XIV ст.), **оү законѣ, оү огнь** 'у вогонь' (Луц. Єв. XIV ст.);

ґ) корені: **навчила** (Сл. Єфр. Сир. 1284), **о въчѣньи, въчителю** вок., **и въшима** 'і вухами' (Гал. Єв. 1288), **оүтории ~ втории** 'другий', **въtроба, вдеса** 'члени тіла' (Hank. XIII ст.), **оүнѣ** 'зовні', **о вченицѣхъ** (Єв. Полік. 1307), **ко въстомъ** 'до вуст' (Панд. 1307), **вже** (Лавриш. Єв. 1329), **ловища оүюновамѧ** (Гр. після 1349), **оүнүкүмъ** (Гр. 1359, Перемишль), **оүторая, въже** (Луц. Єв. XIV ст.) [1]; **оүнүкъ, город рѣкомыи Вроүчии** 'місто, зване Овруч' ~ **изо Оүроүчего**, ім'я **Оүсеволодь** (Іп. літоп. 1103, 977, 1259, 1076; пор. рос. *Все́волод*); навіть в іменах чужомовного походження: **и Влиты** ґен. (Бер. Hank. XIV ст.; гр. *Ἰουλίττα*).

У деяких випадках префікс ***vъ-*** з'являється навіть замість ***o-***: **сѣдъ на въслонѣ** (Хр. Ап. XII ст.; пор. суч. укр. *ослі́н*), **въ что въблечемъсѧ** 'у що вберемося' (Жит. Сави XIII ст.; пор. ст. ц. сл. **облѣшти**). Одначе то є випадки виняткові, виниклі внаслідок поплутання префіксів ***o- ~ u- ~ vъ-***. Щодо евентуальної вагомості таких випадків для проблеми артикуляції ненаголошеного ***o*** як ***u*** на заході України, звідки походять, судячи з усього, всі наведені приклади, — див. 40.4.

Взаємозамінність ***vъ-*** і ***u-*** стала такою звичайною річчю, що деякі писарі час від часу використовували графему **(о)ү** на позначення приголосного типу ***w*** у середині слова: **опраүди** 'успраеедливив' 3 ос. одн. аор. (2 рази — Хр. Ап. XII ст.), **видѣоүше** 'бачивши' (Луц. Єв. XIV ст.) — замість **оправьди, видѣвъше**; можливо, також і **доүлѣкть** 'вистачає' (Добр. Єв. 1164), пор. ст. ц. сл. **довьлѣти**.

На місці наголошеного ***u-*** очікувати появи ***v(ъ)-*** не випадало б. Проте такі випадки, нехай нечисленні, але подостатні, щоб виключити можливість потрактування їх як простих описок, теж засвідчено: **възъкыми враты** 'вузькими ворітьми' (Гал. Єв. 1288; пор. рос. *у́зкий*), **изо вности** (Панд. 1307; пор. суч. укр. *ю́ність*), **въстъ, въхо, въноши** 'юнаки' (Луц. Єв. XIV ст.; пор. рос. *уст, у́хо, ю́ноша*); **око не види, ни вхо слыша** 'око не бачило, вухо не чуло', **на въгры** 'на угрів', **въ втрии** 'зранку' (Іп. літоп. 1087, 1097, 1150;

---

[1] Пор. рос. *научи́ть, уче́ние, учи́тель, у́ши, второ́й, утро́ба*, заст. *уд, вне, учени́к, уста́, вьюн, внук, уже́.*

пор. рос. *ýтро*, *ýхо*, суч. укр. *ýгри*). У прийменникових конструкціях наголос міг відтягуватися на прийменник, і саме таким робом давн. укр. **заоутра** (наприклад, Іп. літоп. 946) перейшло в суч. укр. *зáвтра*, хоча в інших випадках це було, безсумнівно, графічне явище, тобто повне поплутання написань із **въ-** (~ **в**) та **у-**: в мові ніколи не існувало форм на кшталт ***vxo***.

Наприкінці давньоукраїнської доби почали з'являтися форми, в яких ***v-*** та ***u-*** з'єдналися докупи: **весь, уся, усе, усѣ** (як і всі непрямі відмінки) дали життя новій формі чол. роду **увесь** (Луц. Єв. XIV ст.).

Перехід ***vъ/vь-*** в ***u-***, що дав перший поштовх до постання чергування ***u-*** : ***v-***, можна пояснити двома способами: або єр, послабляючися й занепадаючи, підсилив ***v-*** [w], який вокалізувався, або ж цей єр зник, не вплинувши на ***v-*** [w], однак останній, якщо стояв між приголосними, завдяки своїй білабіальній артикуляції перетворювався на ***u̯***, який перегодом змінювався на ***u***. Ці два альтернативні припущення можна перевірити, розглянувши випадки, коли попередній склад, тобто останній склад попереднього слова, містив єр. Якщо перше припущення є поправне, то цей єр мусив залишатися слабким, а відтак занепадати. Друге припущення передбачає потрактування попереднього єра як сильного. У давньоукраїнських пам'ятках віднаходиться друге потрактування. Приклади **изо оуности** (Панд. 1307), **во вхо** (Лавриш. Єв. 1329), **во вътробѣ** (Бер. Hank. XIV ст.), **во вши** (Луц. Єв. XIV ст.), **во въжасѣ** 'у жасі' (Фл. Пс. 1384) не є переконливі, оскільки в цих текстах літера **о** використовується подеколи у функції **ъ**, включно з **ъ** = ∅ (до того ж у цих словах первісно не було **ъ**); однак існують інші пам'ятки, в яких **ъ** та **о** розрізняються, й водночас засвідчено форми, що мають **о** < **ъ** перед ***vъ-/vь-***, наприклад, **со всѣмъ** (Гр. 1377, поблизу Перемишля). Отже, постання ***u-*** на місці ***vъ-*** було опосередкованим вислідом занепаду єра, хоча й без підсилення ***v*** до ***u*** як замінної вокалізації, покликаної відшкодувати втрату: ***vъ-/vь-*** > ***v-*** > ***u̯-*** > ***u-*** (але не ***vъ-/vь-*** > ***u-***)[2]. Утім, за пізніших часів — у середньоукраїнській і в сучасній українській мові, коли ***u-*** на місці ***vъ-/vь-*** був реальністю, — наявність голосного в попередньому слові перестала бути потрібною, а тому форми на кшталт ***so vsim~so usím*** замінено на простішу ***s usím***. Звідси суч. укр. *з усíм*, тоді як застиглий прислівник *зóвсім* зберігає давнє розташування звуків.

Такий перебіг процесу потверджується також хронологією пам'яток: хоча єри занепали бл. 1150 р., масове поплутання ***vъ-*** з ***u-***, як видно з наведених прикладів, відзначається в пам'ятках щойно після 1260 р., тобто на сторіччя пізніше. Якби вокалізація ***v*** була безпосередньою реакцією на занепад єра, то поплутання ***v-*** та ***u-*** можна було б очікувати одразу з 1150 р.

---

[2] Пор. також бойк. *ді-вбід* 'дообід'.

4. ОГЛЯД ПІЗНІШИХ ЯВИЩ: ЧЕРГУВАННЯ *v-* : *u-* В СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКІЙ ТА СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Чергування ***v-*** : ***u-*** в тому вигляді, як воно було представлене під кінець давньоукраїнського періоду, в цілому збереглося протягом подальшої історії української мови, і хіба що дрібні зміни були запроваджені за середньоукраїнської та новітньої доби.

У середньоукраїнській мові це чергування поширилося на імена чужомовного походження, наприклад, **Ѵласъ** (Люстр. Київ 1552; гр. *Βλάσιος*). Можна припустити, що в ті часи воно охопило також церковнослов'янські слова, справді вживані українськими мовцями, наприклад, **пана Оулада** ґен. (Молд. гр. 1393), пор. такі суч. діал. форми, як *урéдний* 'капосний' (Лохвиця), *урéмення* 'талан' (Полтавщина), зафіксовані у словнику Грінченка 1909 р. (ст. ц. сл. **врѣдъ, врѣмѧ**).

У зв'язку з діалектним, але широко розповсюдженим процесом постання ***u*** на місці ненаголошеного ***o*** (спершу в більшості українських говірок, за винятком східно- та середньополіських), число випадків, у яких етимологічний ***o*** було втягнуто в чергування з ***v***, дещо збільшилося, звідки й такі сучасні форми, як *навкóло* (< ***na*** + ***o*** + ***kolo***), — див. 40.8.

Чергування ***u-*** : ***v-*** : ∅, як-от у випадку *увесь* : *ввесь* : *весь* (див. 19.3), легко могло бути переосмислене як таке, що має факультативний ***u***. Звідси такі форми, як ***uv*** — варіант до ***u*** : ***v***. Цей процес знайшов сприятливий ґрунт, оскільки в середньоукраїнських говірках мало місце постання факультативного протетичного ***v-*** перед ***u*** та ***o*** на початку слова (див. 34.5): словосполука **ѵ-в-огородѣ** (Баришп. 1614) могла сприйматися як ***u vohorodi*** з протетичним ***v*** або ж як ***uv ohorodi*** з "подвоєним" прийменником. Нова форма ***uv-*** швидко поширилась і на інші позиції: **оувойти, оув опекꙋ, оувъ снѣ** (Трост. Уч. Єв. 1560), **оувошедши** (Кл. Остр. 1599), **оув нюм** 'у ньому', **оув пиѧнствѣ** (Уч. Єв. Кап. 1640), навіть після іншого прийменника: **пре(д) оувра(д)** 'перед управу' (Одрех. гр. 1634); пор. в іншій графічній передачі **вов покою** (Житом. 1583). Лише кілька таких форм дотривало до наших днів (*увійтú*).

Форми типу ***uv*** із факультативним ***u*** та форми з ***v*** та ***u*** вільно чергувалися між собою. Факультативність ***v-*** була запроваджена завдяки іншому переосмисленню; як уже зазначалося, ще одним джерелом факультативного ***v-*** було постання протетичного ***v***. Це призвело до нових змін, особливо у префіксі ***uz-*** ~ ***vz-*** (< ***vъz-***). З новими факультативними ***u-*** та ***v-*** він міг скоротитися до самого лише ***z-***, що, власне, й сталося. Якщо Молд. гр. XV ст. ще мали ***uz-*** (**оусхотѣт** 3 ос. мн. — 1458; **оузлѣсїє** — 1493; **ѵзли ... дома** 'біля дому' — 1499), то пізніше вже з'являються форми з самим ***z-***, наприклад, **зъхочете** (Вірші Кл. Зин. 1690). У сучасній мові суперечність між ***uz-*** та ***z-*** в основному усунено через приділення першої форми іменникам (*узлíсся*, *узвíз*, *узмóр'я*, *узберéжжя*, *узголíв'я*, але

схід), а другої — дієсловам (*збúти, зійтú, стрепенýтися*, пор. рос. *взбить, взойтú, встрепенýться*) — навіть попри обтяжливу гомонімію (*зійтú* 'піднятися' й 'опуститися', *збúти* 'сколотити' й 'сильно побити', пор. рос. *взойтú* та *сойтú, взбить* та *избúть* і т. ін.).

Нестійкість ***v***- як альтернанта до ∅ відбито в таких дублетах, як **нє озмꙋтъ ~ возмꙋт** у Гр. 1502, Кафа; пор. **ѡзьмоу(т)** у Вол. Єв. 1571; *поз* (<***po-vъz***-; наприклад, *поз вікон* – Гатцук 1861), неприпустимих у сучасній літературній мові, де вживаються *вíзьмуть* і *повз*, за винятком деяких топонімів, зафіксованих в їхній місцевій формі, наприклад, *Сиволóж* (поблизу Ніжена), імовірно від ****Vьsevoložь*** '(маєток) Всеволода'. В окремих говірках утрата ***v***- зайшла так далеко, що з'явилися такі форми, як *мíю, Лáдик* (Черчик поблизу Яворова на Львівщині), *ладúка, стріть* (середній біг Дніпра) (від *вмíю, Влáдик, владúка, встріти*); це призвело у виняткових випадках до втрати ***v***- як прийменника (*поїду місто* – Лісковичі поблизу Івано-Франківська). Можливо, ***x*** у дієслові *позіхáти* та ***h*** у дієслові *загнуздáти* були запроваджені для усунення роззіву, який міг був постати після втрати ***v***, — пор. закарп. *позівáти*, рос. *зевáть, взнуздáть*.

У ході внормування сучасної української мови чергування ***u***- : ***v***- (: ∅) було достосоване до засад милозвучності, згідно з якими ***u***- слід уживати, коли попереднє слово закінчується на приголосний, а ***v***-, коли воно закінчується на голосний (*з усíм, на всьóму*). Тут стали вбачати рівнобіжність із чергуванням ***i***- : ***j***- : ∅, хоча, поставши обидва по занепаді єрів, вони розрізняються з погляду історії (останнє чергування в дійсності не містило єра) та з погляду синхронії: якщо альтернанти ***u***- : ***v***- взагалі-то можуть з'являтися в будь-якому фонетичному оточенні, то альтернант ***j***- не припускається на початку фрази та після приголосного.

Однак у сучасній українській мові, зосібна після 1930 р., простежуються деякі ознаки поступової втрати продуктивності чергування ***u***- : ***v***- : ∅. У певних випадках відбувається семантична диференціація, яка внеможливлює вільне чергування, як у словах *вступ* 'переднє слово' – *устýп* 'абзац', *впрáва* 'завдання' – *упрáва* 'адміністративний орган', *вплив* 'дія, вага' – *уплúв* 'відплив', *усувáти* 'скасовувати; звільняти' – *всувáти* 'устромляти; класти всередину'. Корені, які часто мають наголошений ***ú***-, не припускають чергування останнього з ***v***- навіть у ненаголошеній позиції (*ум — на умí*; пор. **на вмѣ** — Вірші Кл. Зин. 1690), хоча ще й досі наявні *ýряд* : *самоврядувáння* і навіть *ýчить ~ вчить* (наголос на початковому складі іменника *уряд* — пор. **вряд** у Радив. 1671 — і останнього дієслова є нововведенням; див. 7.9). Чергування також уникається в тих словах, які прибирають факультативний протетичний ***v***-, наприклад, *вугíлля ~ угíлля, вудилá ~ удилá, вужíвка ~ ужíвка, вусáтий ~ усáтий*, але не +***vhill'a***, +***vdylá***, +***vžívka***, +***vsátyj***; пор. **вжищо** 'мотуз' (Чет. 1489). (Як правило, такі слова мають форми і з наголошеним ***ú***-; саме в них спершу й розвивалася протеза: *вýгіль, вýдка, вуж, вус*).

Навіть більшим є число слів, де одна з обох теоретично можливих форм застигла незалежно від дії вищеназваних чинників, — і мовці узасаднюють це свого роду "термінологізацією", що вимагає, як відомо, незмінності форми. Це такі слова, як: *вхід, уго́да* (пор. **вгоди** ґен. одн. — Гр. 1547, Крем'янець, **вгода** — Полт. 1670), *ула́мок, умо́ва, устано́ва, уя́ва, утво́рення, вра́ження, вла́да, ухва́ла, уклі́н, вла́сний*, а також усі географічні назви: *Уго́рщина, Украї́на* (*Вкраї́на* подеколи вживається в поезії, наприклад, у Тичини — 1967).

Відступ чергування ***u***- : ***v***- : ∅ зумовлений щонайрізноманітнішими причинами. З-поміж них найголовніші є зовнішні щодо фонологічної еволюції української мови як такої. До них може належати, зокрема, зазначена тенденція до "термінологізації" деяких шарів лексики в технологізованому суспільстві, яке радо послуговується термінами з однією фонетично фіксованою формою. Однак це може бути й просто намаганням знайти раціональне застосування наслідкам потужного впливу з боку російської мови, в основному прийманого нормалізаторами літературної мови, а відтак пропаґованого в офіційному вжитку та освіті: російська мова не знає чергування ***u*** : ***v***. Нарешті, мляве витіснення [w] губно-зубним ***v*** у всіх позиціях, крім кінця слова та поствокалічної перед приголосним[3], руйнує саму основу чергування ***u***- : ***v***-; у вигляді ***u***- : [w] воно може легко зумовлюватися позиційно, тимчасом як за варіанту ***u***- : [v] артикуляторна відстань між альтернантами суттєво збільшується, а фонетична зумовленість чергування зменшується. (Щодо ще однієї причини див. 19.5).

У цілому чергування ***u***- : ***v***- : ∅, дарма що непродуктивне стосовно нових слів і обмежене стосовно давньої лексики, ще й досі охоплює більшість тих морфем, які за визначенням мали б йому підлягати.

5. ХРОНОЛОГІЯ, ЗОНА ПОШИРЕННЯ ТА НАСЛІДКИ

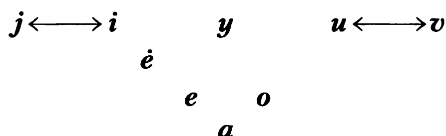
Як показано в 19.3, передумови для чергування ***u***- : ***v***- : ∅ створилися внаслідок занепаду єрів, а численні достовірні свідчення цього чергування датуються часом десь із 1260 р. Подібні процеси, хоча й не тотожні в усіх деталях, відбувалися, можливо, під ту саму добу в тих суміжних слов'янських мовах, які на той час мали ***v*** = [w]. У білоруській вони мали такий самий засяг, що й в українській (і досі залишаються живим явищем). Те саме часто спостерігається й у південноросійських говорах (окрім

---

[3] Після голосного звук ***v*** не може вживатися сьогодні, як він не міг уживатися в XVI ст., коли, приміром, лат. *pauperibus* було відтворене кирилицею як **павъперибусъ** (Потій 1598). Чужомовні слова типу *Фауст*, що пишуться через *у*, вимовляються як [fawst] або ж — під впливом правопису — як двоскладові одиниці типу [fá-ust].

рязанського реґіону), хоча перехід ***vъ*** > ***u*** в них представлено краще за вторинний перехід ***u-*** > ***v-***. Увесь цей процес є геть невідомий польській мові, східнословацьким говіркам і болгарській мові, хоча в середньоболгарській трапляються окремі випадки переходу ***v-*** в ***u-*** (**оүратъ** 'в'язи' < **вратъ** — Свиштовський Абаґар XVII ст.), особливо коли йдеться про прийменник ***vъ***, що може реалізовуватися як ***u*** у східноболгарських діалектах між Варною та Янтрою. У східнословацьких говірках звичайним рефлексом ***vъz-*** є ***z-***, тимчасом як у польській мові цей префікс має обмежене вживання, подеколи замінюючися на ***z-*** (пол. *wzlatać* 'злітати', але *zważyć* 'зважити' як рівнобіжники рос. *взлета́ть, взве́сить*; сх. словац. *spirac* проти літ. словац. *vzpierať* 'підіймати'); в болгарській у деяких словах ***v-*** занепав перед приголосними (наприклад, *все́ки* 'кожний', *взе́мам* 'беру' проти розмовних *се́ки, зе́мам*), — але все це були стадії в ході спрощення скупчень приголосних, не пов'язані з чергуванням ***v-*** : ∅. Не було таких процесів і в суміжних неслов'янських мовах — угорській, румунській і турецькій. Отже, це явище властиве українській та білоруській мовам в цілому та основній частині південноросійських говорів. На цих теренах воно було спільним.

Це чергування не внесло змін у фонемний склад давньоукраїнської мови, хоча морфонологія була збагачена новим чергуванням, яке разом із чергуванням ***i-*** : ***j-*** : ∅ пов'язало систему голосних — у зоні верхнього піднесення — з системою приголосних:

Звуки ***j*** та ***v*** на початку слова перед приголосним можна було б розглядати як алофони ***i*** та ***u*** відповідно, але в сучасній українській мові, внаслідок появи пар слів без чергування на кшталт *впра́ва* ~ *упра́ва*, ситуація змінилася. Наявність таких пар позбавила чергування ***u*** : ***v*** (а також — mutatis mutandis — ***i*** : ***j***) його морфонологічної рації буття. Це ще одна причина (на додачу до розглянутих у 19.4) поступового скорочення цих чергувань, які перетворилися на суто фонетичне явище.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Кульбакин С. «Спирант ***v*** в славянских языках». *Сборник Историко-филологического общества, состоящего при Имп. Харьковском университете* 15. Харьков, 1908 (*Юв. М. Дрінов*).

2. Frinta A. *Fonetická povaha a historický vývoj souhlásky "**v**" ve slovanštině*. Praha, 1916.
3. Фальк К. «До назв Дніпровських порогів у Костянтина Багрянородного», 8. *Україна* 8. Paris, 1952.
4. Шерех Ю. «Ще про назви Дніпрових порогів у Костянтина Багрянородного», 4. *Україна* 10. Paris, 1953.
5. Матвієнко А. «Префіксальні **у–в**». *УМЛШ* 1965, 1.
6. Пилинський М. «До питання про чергування **в–у** на початку слова». *Дослідження з лексикології та лексикографії*. К., 1965.

20. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЄРІВ: ТАК ЗВАНИЙ “НОВИЙ ЯТЬ”

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

У складі, що первісно передував складові зі слабким **ь**, звук ***е*** в південноукраїнських говірках зазнавав звуження, а в північноукраїнських говірках — дифтонгізації, перетворюючись на $_{i}$***е***: півд. укр. ***peč'ь > rěč'***, півн. укр. ***reč'ь > r_{i}eč'***. У пам'ятках це виявилось одразу по занепадові єрів у написанні **ѣ** на місці такого ***е***: **печь > пѣч(ь)**. Поняття т. зв. “нового ятя” (але не саму назву) 1870 р. запропонував Потебня; особливо активно його розробляв Соболевський у своїй праці «Очерки из истории русского языка» (1884 р.). На відміну від прасл. ***ě*** (“старого ятя”), цей звук уживався лише в “новозакритих складах” (тобто складах, що стали закритими через втрату **ь**), чергуючися з ***е*** у відкритих складах: ***rěč(ь) : reči***.

В усьому іншому злиття з *ě* праслов'янського походження було повне. У сучасній мові обидва звуки представлені тим самим рефлексом *i*.

2. “НОВИЙ ЯТЬ” У ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ

Найперші приклади вживання “нового ятя” подибуємо в написі на хресті полоцької княгині Євфросинії, виробленому 1161 року, правдоподібно, київським майстром (**камѣнье**; ба навіть у чужомовному слові — **игоүмѣньѧ**), тобто рівночасно з найдавнішими свідченнями цілковитого занепаду єрів. З-посеред пізніших давньоукраїнських текстів немає жодного, де бракувало б “нового ятя”. У XII ст. він зазвичай трапляється в таких типах слів:

а) іменники чол. та жін. родів, що закінчувалися на **ь**: **дѣлатѣль** ‘робітник’ (Добр. Єв. 1164), **камѣнь** (Тип. 7, XII ст.), **корѣнь, вѣщь** ‘річ’, **мѣчь** ‘меч’, **мѧтѣжь** ‘заколот’ (Виґолекс. XII ст.), **дъщѣрь** ‘дочка’ (Тип. 6, XII–XIII ст.); сюди ж належали й числівники **шѣсть** і **сѣдмь** (Тип. 6), які з морфологічного погляду нічим не відрізнялися від іменників;

б) іменники сер. роду на *-enьje*, віддієслівні або збірні: **о оучѣньи, камѣнью** дат. одн., **погрєбѣньꙗ** ‘похорону’ (Добр. Єв. 1164), **люблѣниꙗ** ‘любові’, **погыбѣник** ‘руйнація’, **въспрѣщѣник** ~ ‘заборона’ (Бес. Єв. Гр. XII ст.), **погыбѣник** (Виґолекс. XII ст.);

в) іменники та прикметники з суфіксом, що починається з **ь**: **сѣльнаго (цвѣтьцѧ)** ‘польової квітки’, **на стоүдѣньци** (але **стоүденьць** ‘криниця’ ном. одн.) (Добр. Єв. 1164), **тєлѣсьныихъ, кликвѣтьно** ‘брехливо’, **зѣмьнѣи (славѣ)** (Виґолекс. XII ст.)[1];

г) закінчення 3 ос. одн. в дієсловах із формою теп. часу на *-e-*: **боүдѣть** ‘буде’, **грѧдѣть** ‘іде’, **придѣть, можѣть** (Добр. Єв. 1164), **вєдѣть, зовѣть** (Виґолекс. XII ст.);

ґ) заперечна частка **нє**, вживана перед словами, що мали слабкий **ь** у початковому складі: **нѣ всєгда** ‘не завжди’ (Добр. Єв. 1164), а також перед *i*-: **нѣ имѣть** ‘не має’ (Виґолекс. XII ст.);

д) поодинокі слова зі слабким **ь**: **въ бѣздьнѣ** (Бес. Єв. Гр. XII ст.), **вѣльми, вѣльможь** (Виґолекс. XII ст.);

е) прикметник із суфіксом *-ьj-* ~ *-ij-*: **вѣльк** ‘велике’, **трѣтии** (Тип. 6, XII–XIII ст.);

---

[1] До них не належить **прилѣжьно** ‘ретельно’, що його подибуємо в Усп. зб. XII ст. та інших пам'ятках; **ѣ**, хоча й невиправданий етимологічно, з'явився в цьому слові до занепаду єрів (наприклад, Passio Condr. сер. XI ст.; Ізб. 1076; Мст. Єв. 1117) під впливом ітеративних дієслівних форм на *-lěgati* і мав статус узвичаєного написання протягом усього середньоукраїнського періоду (засвідчено ще в Туман. 1793); див. 13.4.

є) закінчення прикметників та займенників, а саме дат.-лок. одн. жін. та лок. одн. чол. і сер. родів: **въ нѣмь, (горѣ) сѣи, (на крилѣ) црковьнѣмъ** (Добр. Єв. 1164), **о нѣи, въ сѣй (рѣчи)** (Бес. Єв. Гр. XII ст.). Цей тип є менш характерний, ніж попередні, бо буква **ѣ** в цих прикметникових закінченнях траплялася також у староцерковнослов'янських пам'ятках унаслідок стягнення (**зълѣ + ѥмь**). У давньоукраїнській мові ці закінчення мали переважно *о* (наслідок уодностайнення з відміною займенника **тъ**: **тои, томь** — див. 7.4). Проте форми з *о* могли вживатися обік форм з *ě*, що не конче мусили мати церковнослов'янське походження.

У тогочасних пам'ятках із півночі України “новий ять” звичайно не з'являється після *j*, наприклад, **събиракть, подобакть** ‘личить’, (**на животѣ) твокмь** (Добр. Єв. 1164). У жодному тексті будь-якої доби “новий ять” не вживався у формах дієслова **быти**: **ксмь, ксть**[2]. За дифтонгічної вимови *ě* перший складник дифтонга злився з *j*, а тому голосний був тотожний звукові *е*: *tvoj* + *ᵢem*(ь) > *tvojem*.

*** З-поміж прикладів XIII ст. наведімо лише деякі, згруповані за тим самим принципом, щоб не повторювати вже згаданих лексичних одиниць:

а) **ремѣнь, оучитѣль** (Єв. Євс. 1283), **степѣнь** (Ряз. Корм. 1284), **матѣрь, строитѣль** ‘будівник’, **шѣстьдесѧтъ** (проти **шестидесѧтъ** ґен.!), **избавитѣль** ‘рятівник’, **родитѣль** (Гал. Єв. 1288), **слоужитѣль, доблѣсть** (Жит. Сави XIII ст.), **пламѣнь** (Хіл. XIII ст.), **перстѣнь, житѣль** (Город. Єв. XIII ст.), **горѣсть** ‘туга’ (Арх. Лѣств. XIII–XIV ст.); пізнішої доби — **болѣзнью** ‘хворобою’ (але **болезни** ґен. одн. — Фл. Пс. 1384);

б) **поклонѣньк, весѣлик** (Єв. Євс. 1283), **осоужѣньє** ‘засудження’, **гонѣнига, зѣльга** (Ряз. Корм. 1284), **рожѣньк** (Сл. Єфр. Сир. 1284), **сп(а)сѣн'к, корѣньга** (Гал. Єв. 1288), **помышлѣнига, хвалѣнига, знамѣнии** інстр. мн. (Hank. XIII ст.), **прощѣник, поставлѣния** (Жит. Сави XIII ст.), **обновлѣник, оутвержѣник** (Хіл. XIII ст.), **исполнѣньга, гавлѣньє** (Путн. Єв. XIII ст.), **прошѣнию** (Город. Єв. XIII ст.), **въхожѣньк** (Мукач. Тр. XIII ст.);

в) **зѣмльнага, небѣснок, жѣнескъ** (*е* < **ь**) (Єв. Євс. 1283), **срѣбрьникоу** дат. одн. (Гал. Єв. 1288), **дуушѣвнаго, птѣньца** ‘пташеняти’, **ангѣльски, триднѣвно, словѣсною, неиздречѣньно** ‘невимовно’, **молѣбницю** (Hank. XIII ст.), **врѣмѣньнаго** ‘тимчасового’, **камѣньнок, сѣвѣрьноую** ‘північну’, **надѣжьномоу, пещѣрьскыи** (Жит. Сави XIII ст.), **раздрешитѣльно** ‘розв'язно’, **младѣньца** ‘немовляти’ (проти **младенець** ном. одн.), **пѣщьныи** ‘пічний’ (Хіл. XIII ст.);

г) **идѣть** (Сл. Єфр. Сир. 1284), **боудѣть, приведѣть** (Hank. XIII ст.), **боудѣть, сiадѣть** (Ур. Ап. XIII ст.);

---

2 Поодинока форма **исть** ‘є’ в Єв. Євс. 1283 р. — то, судячи з усього, описка.

г) **нѣ иного** (Георг. Заруб. 1284), **нѣжьгома** 'неспаленного', **нѣ клѧнѣтеса**, **нѣ имате** (Hank. XIII ст.), **нѣ имаши** (Жит. Сави XIII ст.), **нѣ чтѣть** 'не шанує' (Город. Єв. XIII ст.);

д) **бѣздьноу** (Єв. Євс. 1283), **вѣлми** (Ряз. Корм. 1284), **въсѣлша сѧ** 'оселених' ґен. мн. чол. роду (Hank. XIII ст.), **крѣсь, кѣльи** лок. одн. (Жит. Сави XIII ст.);

е) написання **вѣльи, трѣтьи** переважає в цих пам'ятках; пор. також **Квсивии** (гр. *Εὐσέβιος* — Єв. Євс. 1283);

є) написання через **ѣ** у тогочасних пам'ятках є звичайним явищем.

Таким чином, у XIII ст. "новий ять" трапляється в набагато більшій кількості одиниць, ніж раніше (можливо, тому, що збереглося більше пам'яток), але в тих самих типах слів. Щоправда, з'явилися й дві новини. Перша — фактичне зникнення нового **ѣ** і повернення до **є** в закінченнях 3 ос. одн. (тип *г*). Це можна пояснити морфологічним уодностайненням 3 ос. одн. та 2 ос. одн. (**берѣть : береши**, що дало **береть : береши** з подальшим переходом до **берешь**[3]), а також між різними формами 3 ос. одн. (**берѣть : бере : берет**), що призвело до відновлення форм типу **береть**[4]. Друга новина — це хитання в написанні **нѣ ~ не** (тип *ґ*; див. також 17.2). Тоді ж таки дистрибуція цих двох форм, властива XII ст. (**нѣ** перед складом зі слабким **ь**, **не** в решті випадків) утратила рацію буття, бо єри вийшли з ужитку ще сто років тому. Загальна тенденція вела до відновлення **не**, але, як це часто буває, вагало спочатку схилилося до ширшого використання **нѣ**: **нѣ схранила** (Сл. Єфр. Сир. 1284), **нѣ оусхотѣ** 'не схотів' (Георг. Заруб. 1284), **нѣ обиноуга сѧ** 'навпростець' (Гал. Єв. 1288), **нѣ съблазните сѧ** 'не спокусіться', **нѣ входите, нѣ оучь сѧ, нѣ оубо бѣ** 'не був', **нѣ книгы** (Hank. XIII ст.), **нѣ въкоушати** 'не їсти', **нѣ смѣти** (Жит. Сави XIII ст.), **нѣсмысльнага** 'безглузда', **нѣ възмогоуть** 'не зможуть' (Путн. Єв. XIII ст.), **нѣ оукрадеши** 'не крадь' (Город. Єв. XIII ст.) тощо. Як свідчать приклади, **нѣ** почало вживатися й перед голосним, а також перед скупченнями приголосних. Це не є випадковість: там, де **нѣ** вживалося перед слабким **ь** (*і*), утрата останнього мала своїм наслідком появу на початку слова або голосного *і* (**имати**), або скупчення приголосних (**швець**). Найчастіше вторинне **нѣ** подибуємо перед ***и-* < *въ-*** (пор. наведені **нѣ оусхотѣ, нѣ входите**). У дійсності, форми з **нѣ** перед ***и-*** та скупченнями з утраченим **ъ** трапляються також у Добр. Єв. 1164 (див. 17.2). У сучасній мові *ні* на місці **нѣ** < **не** повністю зникло, навіть у тих словах, де *ні* мало б уживатися практично в усіх формах, наприклад, *нéтля* від ***netьlja***.

[3] Не випадково, починаючи з XIII ст., на місці давніших форм 2 ос. одн. на **-ши** (див. 16.10) з'являються форми на **-ш(ь)**: перехід ***е*** з 2 ос. одн на 3 ос. одн. став виявом того самого процесу водностайнення, який приблизно в ті самі часи уподібнив число складів у формі 2 ос. одн. числу складів у формі 3 ос. одн.

[4] Принагідні північноукраїнські написання XV ст. типу **примѣть** (Кам. Прол. 1489) є наслідком загального поплутання ***е*** та ***ě*** в ненаголошених складах.

Після *j* "новий ять" траплявся й далі обмежено (**на селѣ своємь, строкньк** 'лад' – Гал. Єв. 1288), хоча в межах наведених морфологічних типів він ширився на письмі (наприклад, **о имени твоѣмь**–Hank. XIII ст.; пор. іще такі прикметні написання в Путн. Єв. XIII ст., як **нестроиньꙗ** 'неладу' ґен. одн., **по ɣбьиньи** 'по вбитті'). Окрім морфологічного водностайнення, уживанню літери **ѣ** після *j* сприяли й мовні навички носіїв південноукраїнських говірок, де *ě* реалізовано як [ė], а не як дифтонг.

Пам'ятки XIV ст. нічого нового не вносять. Новий ять траплявся в тих самих типах слів, зокрема й **нѣ** перед *и*- та скупченнями приголосних; у жодній із них уже немає **-ѣть** для 3 ос. одн. (**идѣть** в Іп. літоп. 1172 — або описка, або північноросійська ознака, що її вніс російський переписувач, або ж скопійоване написання з якогось давнішого тексту). Обмежна функція *j* дедалі слабшала (**ѣи** дат. одн., **своѣмь, своѣи** лок. одн. в Єв. Полік. 1307 і т. ін.). Зрідка можна натрапити на "новий ять", який унаслідок морфологічної аналогії з'явився в тих формах, що до занепаду єрів мали *ь*, а не *е*: **двѣрь** (Єв. Верк. сер. XIV ст.), **стѣбльк** (Бер. Hank. XIV ст.; Библ. Ап. XIV ст.), — хоча це є винятком. В Іп. літоп. натрапляємо на деякі приклади явно світського характеру, особливо в географічних назвах: **городъ Мѣлникъ** (1260), гідронім **Трɣбѣшь** (1096), **Канѣвьскаꙗ** (1144), **Задѣсныю** (1149), гідронім **Лыбѣдь** (1151). Усі ці назви можна укласифікувати за наведеними типами. Численні приклади вживання "нового ятя" в тих самих типах слів представлені й у грамотах XIV ст., секулярних у своїй основі, наприклад, **полѣпшѣньк** (Львів, 1370), **вѣлми** (1352), **печѣрьскии** (Перемишль, 1359), **сѣмъдесѧтъ** (Перемишль, 1377), прізвище **Бѣзна** (Перемишль, 1366) тощо.

3. ВІРОГІДНІСТЬ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ДАНИХ

Майже в усіх морфологічних типах, перелічених у 20.2, спостерігається розбіжність між давньоукраїнськими даними щодо вживання "нового ятя" та фактами сучасної мови. Як зазначалося, тип *г* у давньоукраїнській і тип *ґ* у середньоукраїнській зникли, поступившися місцем *е*. Решта типів, хоча й не всі, в сучасній українській мові також представлені бідно або не представлені зовсім:

а) численні слова на *-tělь*, якщо їх іще вживається, закінчуються на *-тель*, як-от: *учи́тель, визволи́тель*. У словах *меч* та *пе́рсте нь* теж виступає звук *е*;

б) *-ення*, як правило, вживається у віддієслівних іменниках, а *-іння* здебільшого в зб. іменниках: *ви́вчення* проти *камі́ння*;

в) у суфіксі *-esn-* (*небе́сний* тощо), в іменниках на *-enec'*, утворених від пас. дієприкметників (*улю́бленець* : *улю́бленця*), вживаються тільки форми з *е*; те саме стосується й прикметника *земни́й*;

д–е) у сучасній мові *безóдня, вéльми, вельмóжа* і всі форми числівника *трéтій* виступають з ***е***, а не з очікуваним ***і***.

Отже, якщо "старий" (прасл.) ять перейшов у ***і*** майже без винятків, то "новий ять" найчастіше представлений як ***е***. Це могло б похитнути висловлене твердження про цілковите злиття обох ятів. Ще більше сумнівів щодо такого злиття викликає той факт, що більшість давньоукраїнських прикладів, цитованих у 20.2, — то в дійсності церковнослов'янські слова або словоформи (наприклад, **вѣщь, дъщѣрь, сѣдмь, бѣздьна** тощо), а декотрі з-поміж них навіть чужомовні (неслов'янські) слова, якот **игоумѣньꙗ, ангѣльскыи, крѣсь, кѣлиꙗ**. Може здатися, що "новий ять" був такою собі правописною заведенцією (як гадав А. Кримський).

Одначе такі сумніви невиправдані. Почнімо з того, що "новий ять" у давньоукраїнських пам'ятках після 1160 р. майже ніколи не трапляється в тих позиціях, у яких би він був історично невмотивований[5]. Приміром, він виступає у формах **матѣрь** та **матѣрью**, де **ь** занепав, але в решті відмінкових форм цього не спостерігається. Коли б це була штучна мода, писарі ніяк не спромоглися б уживати відповідну літеру з такою послідовністю. По-друге, вражає брак "нового ятя" в текстах до 1150 р. Наявні винятки дійсно є винятки. Навіть у такому орфографічно строкатому тексті, як Гр. Бог. XI ст., "новий ять" трапляється лишень у словах **съпасѣник, обѫсѣниꙗ** 'обвусіння', **стыдѣниꙗ** 'сорому', **збоутѣник** 'виснаження', **аньгѣльскыѧ** та **тѣлѣсьныѧ**, з-поміж яких усі форми на **-ѣник**, крім першої, явно утворені від інфінітивів на **-ѣти** (***обѫсѣти, стыдѣти, боутѣти**), тобто зі "старим ятем", пор. ст. ц. сл. **тьлѣти : тьлѣник**. В Ізб. 1073 вжито **нѣ дьныѫ нъ ноштыѫ** 'не вдень, а вночі'; **трѣзвѣник** в Ізб. 1076 явно утворене від інф. **трѣзвѣти**. В Єв. Гал. 1144 приклади практично обмежені прикметниковими формами в дат.-лок. одн. типу **горѣ нарицаємѣи** 'горі, званій', що є нормою для староцерковнослов'янської мови. У Златостр. XII ст. маємо слово **тѣльца** 'теляти', утворене, судячи з усього, внаслідок вторинної асоціації, можливо, з **тѣло**, що не є винятковим явищем як на не зовсім звичайне церковнослов'янське слово. Усі ці випадки, особливо якщо не враховувати слів на **-ѣник**, засоційованих із інфінітивами на **-ѣти**, аж ніяк не перевищують кількісно прикладів поплутання **є** та **ѣ** в інших позиціях (див. 13.4).

Зі сказаного вище випливає єдиний висновок, а саме: вживання "нового ятя" в давньоукраїнських пам'ятках після 1150 р. було "природним" і не зумовлювалося жодними зовнішніми чинниками чи правописною модою. Навіть якщо "новий ять" траплявся в староцерковнослов'янських і вряди-годи в чужомовних (неслов'янських) словах, запозичених через староцерковнослов'янську мову, це можна легко пояснити: оскільки

---

[5] Протилежне твердження було б хибне. У жодному тексті немає "нового ятя" в усіх позиціях, в яких він очікується. Однак збереження на письмі **є** легко витлумачити як дотримання правописної традиції.

ці слова, з'являючися в Україні, мали слабкий єр, то цілком сподівано вони розвивалися за тією самою тенденцією, що й питомі одиниці, адже добре відомо, що чужі слова, потрапивши до іншої мови, підлягають тим змінам, що є чинні в мові-позичальниці на той час. Коли йдеться про "новий ять", то він представлений у сучасній українській мові як ***і*** в деяких іменах, запозичених із грецької через староцерковнослов'янську: *Лаврін, Олефір* (пор. у Сл. Єфр. Сир. 1284 — **Лаврѣнтий**, в Лавриш. Єв. 1329 — **Лаврѣнтьıа** ґен., **Єлефѣрьıа** ґен. — гр. *Λαυρέντιος, Ἐλευθέριος*); у давньоукраїнській мові вживання "нового ятя" в таких словах було досить послідовне, якщо вставлявся або додавався **ь**, пор. у тому-таки тексті **Оуксѣньтиıа** ґен., **Єлисавѣфь** — суч. укр. *Оксéн, Лисавéта.*

Визнавши, що наявність "нового ятя" в давньоукраїнській мові — реальний, а не гіпотетичний факт, учений мусить пояснити численні випадки відновлення ***е*** в сучасній мові. Тут можна висловити дві тези загального характеру. По-перше, в сучасній літературній мові випадки віднови ***е*** стосуються поодиноких слів або поодиноких типів слів, і представлені вони майже в усіх наведених типах від *а* до *е*, за винятком *г* та *ґ*. По-друге, якщо звернутися до діалектних та середньоукраїнських фактів, то знайдемо в кількох випадках рефлекси "нового ятя" в ліпше збереженому стані.

Не зайвим буде ще раз розглянути відповідні приклади в тому вигляді, як вони представлені в середньоукраїнській та сучасній українській мові:

а) іменники цього типу рясно представлені в сучасній літературній мові, як-от *кáмінь, лемíш, хміль, я́сінь, ячмíнь, кисíль, лéбідь, чміль, черíнь, крéмінь, у́змінь, кóшіль, кýжіль, кýпіль*, сер. укр. **плѣть** 'батіг' (Літоп. Граб. 1710); іменники з суфіксом ***-іž-*** (*платíж* тощо), топонім *Ворóніж* (пор. **Воронижскои** ґен. одн. жін. — Пирят. 1710); *жужíль, óсінь, пóстіль, шáшіль, чепíль, мáтір, піч, шість, сім* з очікуваним чергуванням ***і*** з ***е***: *кáменя* ґен. одн., *лемешá, хмéлю, я́сеня, ячмéню, киселю́, лéбедя, чмеля́, череня́, крéменю, у́зменя́, кóшеля, кýжеля, кýпелі, платежý, Ворóнежу, жýжелі, óсені, постéлі, шáшелі, чепéля́, мáтері, пéчі, шестú, семú*; якщо гуц. топонім *Ільця* виводиться від ****jelь*** (пор. рос. *ель*), то ***і*** в ньому походить з ***е***. Пор. також сер. укр. **иръ** 'єр', **панрчикъ** — Лавр. Зиз. 1596; **ѣжъ** 'їжак' — Радив. 1676.

Ба більше, чергування ***е*** : ***і*** перекинулося з таких іменників на деякі інші, що мали "старий ять", а відтак мусили б були зберегти ***і*** в усій парадигмі: *ведмíдь* : *ведмéдя*, діал. (Переяслав) *тінь* : *тéні* (літ. укр. *тíні*), пор. **медвѣди** (Гр. Бог. XI ст.)[6]. Це чергування охопило також деякі слова, запозичені українською мовою за серед-

[6] Дані щодо вживання слова *ведмідь* у середньоукраїнській мові можна знайти у вид.: Васильев Л. *Труды по истории русского и украинского языков.* München, 1972, с. 395.

ньоукраїнської, рідше новітньої доби: сер. укр. **тарѣль** (1509) з пол. *talerz*, звідси суч. укр. *тарі́лка*; *кулі́ш* : *кулешу́* з уг. *köles* 'просо'; *курі́нь* : *куреня́* з тур. *küran* 'хижа'; *чекмі́нь* : *чекменя́* з тур. *çekman* (пор. пол. *czekman*); *ле́ґінь* : *ле́ґеня* з уг. *legény*; діал. (закарп.) *борбі́ль* 'голяр' з уг. *borbély*; сх. укр. *коростíль* 'деркач' : *коростéля* (пор. *korostil* : *przepiorka* – Mar. Jaśl. 1641), ймовірно, з рос. *коростель*; сер. укр. **пáпѣж** 'папа' : **папéжа** (наприклад, Ст. Зиз. 1596; Могила 1661; Кл. Остр. 1599) з пол. *papież*.

Отже, звук ***i***, посталий з "нового ятя", в цьому типі слів зберігся добре. Проте в деяких словах і навіть групах слів спостерігаємо відхилення, що потребують витлумачення.

аа). Суфікс ***-tel'***. Форми ном. одн. з **ѣ** добре представлені в середньоукраїнській мові: **приꙗтѣль** (Гр. 1433), **пріꙗ́тѣль** (Памва Бер. 1627), **непрі́ятѣль** (Памва Бер. 1627), **приꙗтѣль** (Ключ 1695), **сотворитѣль, спаситѣль, прятѣль** (Няґ. 1758); однак форми з **-тель** знову з'являються в таких пам'ятках, як Чеґ. 1489 (**сторитель**), Вол. Єв. 1571 (**крститель, послѣдователь**), Літк. Єв. 1600 (**предатель** 'зрадник'); містять їх також Памва Бер. 1627 (**освѣтитель** 'месник', **оболгатель** 'наклепник', **цилитель**) та Ключ 1695 (**оучител**). Географічний розподіл цих текстів засвідчує найдовше збереження форм з ***ě*** у західній частині України; тому відновлення форм **-тель** має бути наслідком спільного впливу церковнослов'янської та польської мов (*nauczyciel* 'учитель') [7], а також північноукраїнських говірок, де ***e*** поновлено на місці "нового ятя" в усіх ненаголошених складах (див. 20.4). У діалектах подибуємо ще й досі залишки форм із ***ě***, причому саме на заході: гуц. ***učyt'il'***, ***pryjak'il'***, закарп. (долина Тур'ї, Мукачево) ***uč'yt'il'***.

аб). Суфікс ***-en'***. Із двох подібних суфіксів ***-ьn(ь)*** та ***-en(ь)*** очікуваними формами мали б бути ***-en'*** (з чергуванням ***e*** : ∅) та ***-in'*** (з чергуванням ***i*** : ***e***) відповідно. Обидві форми збереглися (наприклад, *ле́жень* : *ле́жня* проти *стру́мінь* : *стру́меня*), хоча в деяких словах сталися відхилення й сучасна дистрибуція не вповні тотожна вихідній. Одним із вислідів такого відхилення (як в *ме́жень* 'середина літа' : *ме́жня* та *ме́жінь* : *ме́женя*) є поєднання двох форм: іменники на *-ень* у ном. зберігають суфікс у такій формі в усій парадигмі — *пе́рстень* : *пе́рстеня* та *о́лень* : *о́леня*. У середньоукраїнській мові форм із (очікуваним) суфіксом ***-ěn'*** більше: **пръстѣнь** (Трост. Уч. Єв. 1560) ~ **перстѣнъ** (Ракош. XVII ст.; Ключ 1695), **олѣнь** (Памва Бер. 1627) ~ **єлѣнъ** (Устр. Уч. Єв. сер. XVII ст.), **стрижѣнь** (Памва Бер. 1627); щодо подробиць — див. 16.6 аа). Форми *о́лінь* ~ *є́лінь* ще й досі зберігаються поруч із формами на *-ень* у лемків-

---

[7] Наголошенню передостанніх складів таких іменників у ном. одн. також міг сприяти польський вплив.

ських та середньозакарпатських говірках, тимчасом як на півдні Кіровоградщини та на схід від пониззя Ворскли трапляється навіть *чóвінь*, хоча тут ніколи не було жодного з цих суфіксів (прасл. ***čьlnъ**).

ав). Суфікс **-el'**. У слові *загúбель* : *загúбелі* первісним суфіксом був **-ěl(ь)**, пор. ст. ц. сл. **гыбѣль**, сер. укр. **погибѣль** (Няґ. 1758); суч. *заметíль* : *заметíлі*. Проте ще під давньоукраїнську добу його було поплутано з суфіксом **-el(ь)** (**погыбели** – Усп. зб. XII ст.), що дало *загúбіль* (пор., наприклад, *загúбіллю* – Стефанович 1929) : *загúбелі*; під впливом дієприкметника *загúблий* звук ***е*** став сприйматися як випадний, що спричинилося до появи нової форми іменника *загúбель*, але зі збереженим у непрямих відмінках ***е***.

аг). З-поміж поодиноких іменників чол. роду слово *меч* у середньоукраїнській мові виступало звичайно як **мѣч** : **меча** (наприклад, Чет. 1489; Кл. Остр. 1598; Дума 1651 [*micz swoy*]; Ґал. 1663, 1669; Сафон. 1672; Вірші Кл. Зин. 1690; Няґ. 1758; пор. **мѣчъ ~ мечъ** – Памва Бер. 1627). Це слово вийшло з ужитку в XVIII ст. і пізніше знову повернулося, вже з російської мови, зі звуком ***е***. Форму *міч*, як здається, утримано в надсянських говірках. Причина появи ***е*** в слові *дíвер* неясна. Чи міг це бути наслідок впливу північноукраїнського наріччя, де в ненаголошених складах відновлено ***е***? У випадку зі словом *вепр* можна припустити раннє ствердіння ***r'*** (див. 12.3).

аґ). Форми ґен. мн. з нульовим закінченням (по втраті **-ь**) мали звукове оточення, подібне до того, що розглядалося для іменників чол. і жін. родів у ном. одн. Це стосується словоформ на кшталт **зѣмль**, уживаних за пізньодавньоукраїнської та середньоукраїнської доби (Любл. написи 1418; Молд. гр. 1454 й пізніші). Однак на початку новітньої доби ***е*** поширено на всі форми іменників жін. роду “м’якої” групи в усіх відмінках. Звідси суч. укр. *стéля* : *стель*, *легéні* : *легéнь*, *межá* : *меж* (пор. прийменник *між*), *оселя* : *осéль*, *вечéря* : *вечéр*, *пожéжа* : *пожéж*, *тетéря* : *тетéр* (проте *плечé* : *пліч* у сер. роді).

Таким чином, для іменників спадковість між давньоукраїнською та сучасною українською мовами спостерігається, незважаючи на виниклі пізніше відхилення від первісної дистрибуції форм із “новим ятем” та ***е***, – відхилення, спричинені поплутанням суфіксів або морфологічним уодностайненням. Останнє, щоправда, не завжди призводило до розповсюдження на всі форми саме звука ***е***. Трапляються й випадки розповсюдження ***і***, наприклад, *óдіж* : *óдіжі*, *волосíнь* : *волосíні*, *сім* : *сімóх* (пор. **семомъ** – Полт. 1671, але **сѣмох** – Ключ 1695), або з хитаннями: *кисíль* : *кисіля́ ~ киселю́*, *кулíш* : *кулешá ~ кулішá*. На сер. укр. ***ščil'*** (**щѣль** – Dictionarium 1649) та ***ěž*** базуються такі словоформи, як *щілúна* та *їжáк*, що мусили б виступати як ⁺***ščelýna*** та ⁺***ježák*** (**ѣжеве** ном. мн. – Ґал. 1663). Пор. також прикметник *жінóчий*, що походить від іменника *жíнка* (де ***і*** радше походить з ***о***). По діалектах розповсюдження ***і*** на всю парадигму сло-

возміни може охоплювати ширше коло слів, наприклад, у Нехворощі (біля Бердичева) — *лéбідь* : *лéбідя*, *джміль* : *джміля́*, *ка́мінь* : *ка́міня*.

Осібну невеличку групу становлять іменники чол. роду з основою на *-j*: *глей*, *клей*, *іне́й*. Якщо в останніх двох випадках звук *е* ймовірно має вторинне походження (див. 17.6ґ), то в слові *глей* цей звук входив у праслов'янський корінь. Зринає спокуса припустити, що звук *е* переходив у *ė* перед *j* (пор. також **Балей**, **Хромей**, **Густеи**, **Дубей**, **Копитеи** — прізвища, зафіксовані 1691 р. в Перегінському реєстрі на Калущині, — або форми на зразок *бубле́йник* ‘виробник/продавець бубликів’). Це могло б пояснити наявність *е* в гідронімі *Сейм*, якщо *j* тут не вторинного походження (давн. укр. **Семь**, пор. **по Семи** в Іп. літоп., без дати, тощо). У такому разі форми на *-ij* слід було б пояснити перейняттям суфікса *-ěj*(**ь**) — пор. *іній* (дублет слова *іне́й*). Те саме стосувалося б і християнських та біблійних імен типу *Мусі́й* : *Мусі́я* (гр. *Μωϋσῆς*), *Мако́вій* : *Макові́я* (гр. *Μακκαβαῖος*). Проте ця група є надто нечисленна та строката, а історичні дані надто скупі, щоб зробити певні висновки. Зрештою, форми на *-ej* можуть бути наслідком морфологічної аналогії до непрямих відмінків.

б). Суфікс *-enije*/*-enьje* у віддієслівних іменниках мав би бути представлений формами на *-іння*. Проте частіше вживається *-ення*. Під середньоукраїнську добу широко вживалися форми з **-ѣниє** (пізніше й **-иниє**), наприклад, **оумышлѣнъемъ** (Гр. 1391, Перемишль), **безъ противлиниѧ**, **потвержиние** (Молд. гр. 1435, 1462), **потвержѣнье** (Гр. 1466, Остріг), **навчѣнье**, **покорѣнье**, **течѣние** (Чет. 1489), **позолочѣнѧ**, **принужѣньꙗ** ‘примушення’ (Гр. 1487, Добучин), **оухвалѣнꙗ** (Трост. Уч. Єв. 1560), **о(д)плачѣне(м)** ‘відплатою’ (Одрех. гр. 1574), **заслѣпѣние** (Потій 1595), **створѣнѧ**, **спустошѣнѧ** (Ст. Зиз. 1596), **стережѣнье**, **лѣчѣнье** ‘лікування’ (Лавр. Зиз. 1596), **погоршѣнемъ** ‘обуренням’ (Ом. Єв. 1608), **розпущиньеса** ‘розчинення’, **прагнѣнье** (Памва Бер. 1627), **увѣрѣние** ‘запевнення’ (Могила 1635), **затемнѣнꙗ** (Густ. літоп. 1670). Поширення форм на *-ення* розпочалося на початку XVII ст. Памва Бер. 1627 подає **выхожѣнье ~ выхоже́нье** ‘вихід’, **о втѣле́ню**. На крайньому заході (на захід від Свидника) ще й досі зберігаються форми на *-in'a* (< *enьe*).

Віддієслівні іменники на *-enije* утворювалися від пасивних дієприкметників: **сътворенъ** : **сътворение**. Зміна *e* > *ė* > *i*, заторкнувши іменники на **-ение**, оминула дієприкметники, внаслідок чого зв'язки між ними притьмарено. Проте ці іменники, у ґрунті речі, становлять частину дієслівної системи: вони автоматично утворюються від будь-якого перехідного дієслова, а їхній очевидний зв'язок із пасивними дієприкметниками характеризується постійною відтворюваністю. За цих умов і почалося відтворення *е* в іменниках на **-ѣння**. Ці останні зберігалися за двох умов: коли суфікс був наголошений, а значення процесуальності — втрачене (найчастіше).

Перша з цих двох умов відривала іменники від дієприкметників фонетично, друга — семантично: пор., наприклад, суч. *пра́вити* : *пра́влений* : *пра́влення* 'керування' і *правлі́ння* 'керівництво'. Форми з *-і-* надалі вживаються й у процесуальному значенні; вони утворюються від дієслів, що не мають пасивного дієприкметника, наприклад, *паді́ння, служі́ння, кружі́ння, двигті́ння*. Ці форми поширилися також на ті дієслова IV класу, що в них чергуються приголосні (цим чергування усувалося): *води́ти* : *воджу́* : *во́джений* : *во́дження* та новіша форма *воді́ння*. Такі форми ґрунтуються частково на старих формах на ***-ěnije*** від дієслів IV класу на ***-yty*** без чергування приголосних (якщо не брати до уваги м'якшення), як-от: *вари́ти* : *варю́* : *варі́ння*, — а почасти й від дієслів того самого класу на ***-ity*** (зі звуком ***і***, посталим зі "старого ятя"), що від них зазвичай утворювано іменники на ***-ěnije***, як-от: *хоті́ти* : *хоті́ння*. Поширенню таких форм протягом останніх двох століть сприяло діалектне усунення чергувань приголосних у 1 ос. одн.: *ходи́ти* : *ходю́* (замість *ходжу́* — див. 60.2), а відтак відживлення форм на зразок *ході́ння*.

Підсумовуючи, зазначмо, що форми на *-ення* є нововведенням XVII ст., тоді як форми на *-іння*, що зберігалися у значній кількості, знову почали поширюватися з XVIII ст., хоча вже за особливих умов.

В іменниках на ***-ije/-ьje*** невіддієслівного утворення звук ***і*** в передостанньому складі зберігся краще (*камі́ння, зі́лля, похмі́лля, надвечі́р'я*); проте в іменниках, де втрачено чергування ***е*** : ***і*** в непрямих відмінках, звук ***е*** відновився або відновлюється: *межа́* : *меж* : *безме́жжя*, *земля́* : *земе́ль* : *безземе́лля*, *не́бо* : *небе́с* : *піднебе́сся*, *о́зеро* : *озе́р* (пор. **озѣръ** — Люцид. 1636; Полт. 1670) : *заозе́р'я* та *заозі́р'я*.

в). У складах, що передували суфіксові зі (слабким) ***ь***, засяг чергування ***е*** : ***і*** у сучасній мові порівняно з давньо- та середньоукраїнською добою дещо зменшився.

У прикметниках та іменниках із простим суфіксом ***-n-*** (< **-ьн-**) звук ***і*** зберігся, якщо він присутній у вихідній формі: *ячмі́нь* : *ячмі́нний*, *по́стіль* : *пості́льний*, *ве́чір* : *вечі́рній*, але найчастіше прикметники мають ***е***, якщо цей звук вживається у вихідній формі: *земля́* : *земни́й*, *о́зеро* : *озе́рний*, *межа́* : *безме́жний* (але в Баришп. 1687 подибуємо ще **помѣжныи**, в Пирят. 1706 — **помѣжники** 'сусіди', а в сучасній літературній мові — *сумі́жний*), *скребу́* : *скребни́ця* та *безпе́ка* : (*не*)*безпе́к* : *безпе́чний* (пор. **небезпѣчноу** в Баран. 1668), але *пле́м'я* : *племе́н* : *племі́нник* і навіть у запозиченому (з польської мови) слові *потре́ба* : *потрі́бний* (**потрѣбно** — Гр. 1421, 1461, Луцьк; пор. сер. укр. **бетѣжна** 'недужа' від уг. *beteg* 'хворий' — Ключ 1695); у середньоукраїнській мові чергування з ***і*** було настільки продуктивним, що в декотрих словах ширилося навіть на ***е*** < ***ь***: (**риґель**) **ѡдвѣрный** — Памва Бер. 1627 (пор. давн. укр. **двьрь**), **полѣзнага** 'корисна' — Чет. 1489 (пор. давн. укр. **польза** 'користь'). Проте вже з XVI ст. спостерігаються від-

хилення, наприклад, **повижъного** та **повежъное** 'податок на вежу' (Люстр. Канів 1552).

Складений суфікс ***-evn-*** (< ***-evъn-***) має ***e***: *душá* : *душéвний*, *мáрево* : *мáревний*; пор. сер. укр. **трєднѣвног(о)** ґен. чол. роду (Чет. 1489).

У складеному суфіксі ***-esъn-*** (~ ***-eslъn-***) досі виступає ***i***: *кóлесо* : *колíсний*, *ремеслó* : *ремісни́к* (**рємѣсников** – Ґал. 1659), хоча церковнослов'янізми мають, зрозуміло, ***e***: *чудéсний*, *словéсний*, *небéсний*. У середньоукраїнських текстах **ѣ** (> ***i***) вживано послідовніше: пор., наприклад, **небѣсными** (Чет. 1489).

Перед ***-s'k-*** (< ***-ъsk-***) зазначене чергування зазвичай зберігається (*селó* : *сíльський*, *королíвський*; пор. **кроулѣвства** – Вол. Єв. 1571), хоча у словах, утворених від власних назв, ***e*** може відновлюватися, як-от: *Орéль* (гідронім) : *орéльський* (**орѣлскими** – Полт. 1667), *Сéрет* (гідронім) : *сéретський* проти сер. укр. **сєрѣтского** ґен. одн. (Молд. гр. 1409, але також і **Сєрѣ(т)**, 1431). Зникла на сьогодні сер. укр. форма **жѣньскии** (Чет. 1489) так само зумовлювалася цією тенденцією.

У прикметниках, утворених від прислівників, типу *дóлішній*, *тодíшній* (пор. **горѣшнєго** – Льв. Ставр. бр. 1612), звук ***i*** не походить з ***e***. Вони засновуються на прислівниках типу *дóлі*, *тодí*, взятих цілком; відповідний "суфікс" ***-išn-*** набув загального поширення у відприслівникових прикметниках, звідки *тепéрішній* (пор. **тепéрѣшнаѧ** – Ст. Зиз. 1596; Полт. 1667; Ключ 1695; Сковор. 1767).

В іменниках на ***-епьсь*** (і, за аналогією, на ***-enъkъ***), що мусили б мати ***e*** у формі ном. одн. та ***i*** в непрямих відмінках, на сьогодні жоден із цих звуків не набув загального розповсюдження: ***e*** зазвичай фігурує в назвах осіб (*переселéнець* : *переселéнця*), а ***i*** – у словах зі значенням здрібнілості (*камінéць* : *камінця́*). У середньоукраїнській мові звук ***i*** мав більше поширення, хоча спостерігалися й деякі відхилення – **братѣньца** дв. (Гр. 1446, Львів), **сєстрѣнца**, **сєстрѣнъка** (Полт. 1670) проти **грєбєнцѣ** (Вірші Кл. Зин. 1690).

У суфіксі з афективним значенням (здрібнілості) ***-en'k-*** (*білéнький*; також у топонімах, як-от, у назвах річок *Дубовéнька*, *Лозовéнька*) ***e*** не змінюється на ***i***, оскільки цей суфікс сформувався щойно в середньоукраїнські часи, тобто після занепаду єрів (див. 16.8), пор., наприклад, *chutnesenko*, *niczohenko* (Дума 1651), але не виключено, що давніше така зміна все ж відбувалася, нехай обмежено, даючи ****-in'k-***. Цей суфікс не зберігся в первісному вигляді, але існує його посилена форма ***-isin'k-***: *білíсінький* (пор. *ranisienko* – Дума 1651, а також суч. здріб. *недалéчко* з історично "поправнішим" лемк. *недалíчко*).

г). Із-поміж поодиноких слів декотрі потребують стислого коментаря:

Суч. укр. *вéльми* не є рефлексом давн. укр. ***velьmi*** > ***věl'mi***. Як свідчить наголос, це слово потрапило до середньоукраїнської мови з польської – *wielmi* (пор. **вєльмѝ** – Остр. книж. 1598). Стара фор-

ма з ***ě*** занепала перед XVII ст. (або на початку XVII ст.), і нова форма з ***é***, що засновувалася на польському відповіднику, заступила її місце (пор. *wilmi* – Tragedia 1618, але *welmy* – Дума 1651). З другого боку, пізніші форми з ***е*** та прикінцевим наголосом (**вельмú** – Полт. 1679, Пістр. Алекс. 1774) можуть походити з північної частини України, де звук ***i*** ($_i$***е***) поставав лише під наголосом.

Давн. укр. **бѣздьна** востаннє зафіксовано в XV ст. (Чет. 1489); пізніше воно виступає як ц. сл. **бездна** (наприклад, у Ґал. 1659) або в новій формі, що в ній відновлено незмінюваний префікс **без-** (Памва Бер. 1627), пор. суч. укр. *безóдня.*

Суч. укр. *єдність* — полонізм (пол. *jedność*). Очікувана форма з ***ji-*** добре представлена в середньоукраїнській мові (**иднаня** ‘єднання’ – Трост. Уч. Єв. 1560; **поиднáти** ‘примирити’ – Ст. Зиз. 1596; **зѣднанье** ‘умиротворення’, **ѣднаю** – Памва Бер. 1627; **зѣднати** – Уч. Єв. Кап. 1640) та в південноукраїнських діалектах, де за взірцем непрямих відмінків *їдного, їдному* й т. ін. утворено нову форму ном. одн. *їдéн* (**иден** – Пирят. 1698; див. 16.6).

Суч. укр. *нéнька* — дитяче слово, типове для балканського та суміжних реґіонів, пор. гр. *νέννα* ‘тітка’, болг. *нéна*, серб.-хорв. *néna* ‘мати’, уг. *néne* ‘старша сестра’. Українське слово — запозичення з котроїсь мови цього ареалу.

Суч. укр. *пéлька* — запозичення з лит. *pélkė* ‘болото’ (за посередництвом білоруської мови).

Суч. укр. *лéжма* є, ймовірно, відносно пізнім новотвором.

Суч. укр. *рéчник* — запозичення середньоукраїнської доби з пол. *rzecznik.*

Зах.-укр. *рéвня* ‘болото’ — неясного походження; це може бути й запозичення з рум. *rîu* ‘річка’, *răván* ‘вологий’.

У середньоукраїнській мові в запозиченнях із польської звук ***ě***, що чергувався з ***е*** у відкритих складах, заступав пол. ***é*** ([ė]) без будь-якої відповідності до дистрибуції давн. укр. **ь** та **ъ**: **лупѣжьства** ‘грабування’ ґен. одн. (Вол. Єв. 1571), **ширмѣрство** ‘фехтування’ (Ст. Зиз. 1596), **кáнцлѣръ, колнѣ́ръ, лупѣ́жца** (Памва Бер. 1627), **папѣр, шпихлѣр, паргамѣн** (Dictionarium 1649), **кушънѣръ** ґен. (Полт. 1678) тощо, зрідка — з ***ě***, збереженим у непрямих відмінках (**папѣри** – Гадинк. зб. 1736). У сучасній мові чергування збереглося, приміром, у слові *папíр* : *папéру*, але частіше на всі форми розповсюдився звук ***i***, як-от *кóмір* : *кóміра.* Поширена в середньоукраїнській мові форма ***tiž ~ tyž*** (суч. *теж*, але лемк. *тіж*) також, можливо, відтворює польський звук ***é***, пор. **тиж** (Молд. гр. 1421, 1495), **тѣж** (Гр. 1506, Луцьк), **тыж** (Одрех. гр. 1549; Уч. Єв. 1585; Уч. Єв. Кап. 1640; Пирят. 1683), **тиж ~ тѣж** (Гр. 1502, Крим; Трост. Уч. Єв. 1560) тощо; пор. словац. *tiež* та сер. укр. **такѣжь** (Гр. 1452, Луцьк).

e). У непрямих відмінках прикметників типу **велии** 'великий', **третии** "новий ять" був замінений на *e* щонайпізніше в XVI ст.: **на рецѣ на вѣльи** (Гр. 1469, Крем'янець), але **третюи** лок. одн. жін. роду (Пирят. 1691). Здається, в сучасній мові немає жодних слідів цього *i*.

Можна підсумувати, що відмінності між сучасною та давньоукраїнською мовою щодо дистрибуції *i* (на місці "нового ятя") та *e* можуть бути зведені до випадків граматичного водностайнення або лексичних запозичень і припадають на середньоукраїнську, а то й на новітню добу. У давньоукраїнських пам'ятках уживання "нового" ѣ послідовно відбиває ту ситуацію, що склалася після занепаду єрів, а відтак вони є в цьому плані цілком певні.

4. ЗВУЧАННЯ "НОВОГО ЯТЯ" ТА ЙОГО ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ПОШИРЕННЯ

Звучання "нового ятя" в найпереконливіший спосіб з'ясовується з його швидкого ототожнення з *ě* в текстах, що походять з усіх реґіонів України, починаючи з середини XII ст. Отже, на всіх українських теренах це був звук [ė], за винятком Полісся, де вимовляли [$_i$e] (див. 13.7). Дальший розвиток "нового ятя" засвідчує те саме, бо він і пізніше нічим не відрізнявся від *ě*, успадкованого з праслов'янської мови (за одним незначним винятком — див. нижче).

На Поліссі, включно з чималими білоруськими теренами (на захід до Барановичів – на північ приблизно вздовж Березини та Свіслочі – і мало не до Мінська), обидва звуки донедавна в основному зберігалися; почасти зберігаються вони й сьогодні — у вигляді дифтонга типу $_i$*e*, хоча й з трьома модифікаціями: в залежності від звукового оточення або, рідше, від місцевості його висхідний складник міг перетворюватися на рівний або спадний ($_i$*e*–*ie*–*i*$_e$); ствердіння попереднього приголосного могло перетворювати (і, як правило, перетворювало) $_i$*e* на *y*$_e$, особливо після *r* та середньопіднебінних; нарешті, в ненаголошених складах подибуємо монофтонг *e*, за винятком деяких закінчень, в яких дифтонгічна вимова була збережена через парадигматичний вплив наголошених складів (пор. *s*$_i$*em* проти *š*$_y$*est*; *p*$_y$*eč* проти *ósen'*). Монофтонгізація поліського дифтонга $_i$*e* в наголошеній позиції розпочалася щойно в XIX ст.: на півдні – перетворенням на *i*, у центральних районах – на *i* або *y*, на півночі – на *e*[8].

---

[8] По діалектах відмінність між "новим ятем" та *e*, що обидва вони мають однаковий рефлекс *e*, може зберігатися у вигляді пом'якшення попереднього приголосного перед рефлексом "нового ятя": це спостерігається, наприклад, в українській говірці Яндовища (Семилуцький район, на північний захід від Воронежа в Росії): *s'em* — *semý* ґен.

На решті українських теренів, тобто поза Поліссям, як старий, так і новий ***ě*** перетворилися на ***i***. На крайньому (південному) заході країни ця зміна розпочалася, ймовірно, ще під самий кінець давньоукраїнської доби (з Мараморських грамот 1339, 1343: топонім **Былка**; 1401, 1405: **Билка** від ****Běľka***; Гр. 1359, Перемишль: **шистьдесѧть**; 1366: **шистьцѧтого** ґен. одн. чол. роду). Відтоді розвиток “нового ятя” мусить розглядатися як складова частина загальної еволюції ***ě*** (див. 32.8).

Про збереження “нового ятя” як ***ė***, тобто в його первинному звучанні, можна говорити лишень стосовно невеликої кількості поодиноких сіл на окраїнах української території, як-от, наприклад, стосовно Новоселиці (Снинська округа у Східній Словаччині). У таких випадках ця вимова могла підтримуватися словацькою мовою, в якій рефлексом короткого ***ě*** є звук ***e***, хоча й тут не слід нехтувати ймовірності внутрішнього розвитку.

Відмінність у рефлексації старого та нового ***ě*** засвідчено тільки в говірці Яндовища (Воронізька обл.) та в деяких східнополіських діалектах, що підлягали південнобілоруському впливові (наприклад, поблизу Козельця на Чернігівщині); стосується це тільки ненаголошеної позиції, в якій старий ***ě*** може виступати як ***i***, тимчасом як рефлексом “нового ***ě***” є звук ***e***: *діду́*, але *ка́мень*. Однак це явище, мабуть, датується пізнішим часом, а пов'язане воно зі стійкістю ***i*** ($_{i}$***e***) < ***ě*** в усіх формах словозміни, тимчасом як ***i*** ($_{i}$***e***) < ***e*** підлягав чергуванню з ***e*** (на взір ***s***$_{i}$***em*** : ***sémero***).

Ще й досі викликає суперечки проблема: чи на Поліссі “новий ять” у ненаголошених складах відрізнявся від “нового ятя” під наголосом із самого початку, тобто чи він, бувши ненаголошеним, узагалі не дифтонгізувався, а чи дифтонгізувався в усіх позиціях, але далі зберіг дифтонгічну вимову тільки в наголошених складах? Із двох імовірностей друга є вірогідніша. Не тільки “новий ять”, що зазвичай у ненаголошеній позиції виступає як монофтонг, але й “старий ять” були з самого початку в усіх позиціях дифтонгами. Наявність дифтонгів у ненаголошених закінченнях (***bedá*** : ***bed'***$_{i}$***é*** й також ***právda*** : ***právd'***$_{i}$***e***) зручніше розглядати як реліктове, а не як інноваційне явище. Нарешті, принаймні стосовно західної частини північноукраїнських теренів (Західне Полісся, окрім його південно-східної частини, та Підляшшя, за винятком Володави), можна говорити про прямі свідчення первинної дифтонгізації в ненаголошеній позиції: в цих говірках, що не знають *цекання* (тобто уникли сильного білоруського впливу), рефлексом ***e***, що за ним ішов склад зі слабким ***ь*** (як, зрештою, й рефлексом ***ě***), є ***i*** або ***y***, але не ***e***, наприклад, ***ós'yn'***.

Однак монофтонгізація в ненаголошених складах — не таке вже нове явище. Вона мусила розпочатися щонайпізніше в XV ст. Гр. 1435 (Черняхів поблизу Житомира) фіксує, судячи з усього, нову ситуацію, тимчасом як Луцька Євангелія XIV ст. ще того не робить. Оскільки на схід від цих теренів рефлекси як “старого”, так і “нового ятя” у ненаголошених складах є консервативніші (***e***), можна припустити, що монофтонгізація

розпочалася навіть іще раніше. Деякі північноукраїнські форми такого типу зі збереженим ***е*** в ненаголошених складах трапляються навіть у сучасній літературній мові, а саме в географічних назвах у їхній місцевій формі (наприклад, *Кóростень* — це північноукраїнське діалектне утворення; згідно з літературною нормою, мало б бути +***Korostin'***).

У північній смузі південноукраїнського діалектного ареалу, тобто в т. зв. переходових говірках, де на місці наголошеного "нового ятя" виступає ***і***, в ненаголошених складах знаходимо ***е***, за винятком деяких закінчень: *сім*, але *кáмень*. Приміром, на Полтавщині такі форми з ***е*** сягають лінії Золотоноша – Гребінка на півдні. Найпевніше, це є свідчення північноукраїнського походження місцевих говорів, що "опівднилися" з появою у XVI–XVII ст. на цих теренах вихідців із заходу, але зберегли деякі північноукраїнські риси, зосібна й щойно згадану.

5. ХРОНОЛОГІЯ ТА ГЕОГРАФІЧНІ МЕЖІ "НОВОГО ЯТЯ"

Постання "нового ятя" припадає приблизно на середину XII ст.; це визначається недвозначними свідченнями пам'яток, хоча якісні зміни ***е*** перед складом зі слабким ***ь*** мусили були розпочатися набагато раніше. На користь цього припущення висловлено два арґументи, один з яких має характер вирішальний.

Згідно з географічним арґументом (Лєр-Сплавінський), сама колосальність обширів, на яких звук ***е***, що за ним ішов склад зі слабким ***ь***, зазнавав звукозміни (її, зазвичай, називають компенсаційним подовженням; щодо цього терміна див. 22.5), доводить, що ця зміна мусила постати ще до розпаду праслов'янської спільноти: крім південнобілоруських говорів, звук ***е*** в цій позиції змінився в польській мові (через стадію подовження в закритий ***ė***, позначуваний на письмі в XVII–XIX ст. як ***é***), словацькій (сх. словац. ***i***, наприклад, *ňisc* 'нести'), чеській (***í***, наприклад, *pícka* 'піч'), словенській (подовження, наприклад, *pêč* : *pȅči* ґен. одн.) та сербсько-хорватській (*pêć* : *pȅći*). Проте цей погляд є хибний, а схожість лише позірна. Словацьке та, можливо, чеське подовження з наступною зміною ***е*** > ***i*** сталося в небагатьох словах і за особливих умов відтягненого наголосу; не було обов'язковим подовження перед будь-яким занепалим ***ь*** і в давньопольській мові: воно спостерігалося тільки перед дзвінким приголосним і, можливо, тільки в односкладових словах: *jéż* 'їжак', але *piec* 'піч', *jelen* 'олень'. У жодній із мов, крім української, усі ці зміни не спричинилися до повного злиття ***е*** та ***ě***; в решті згаданих слов'янських мов ці зміни відбувалися за умов збереження фонологічної часокількості голосних. Відтак, схожість є тільки зовнішня й поверхова. Вона може пояснюватися реаґуванням на те саме явище — занепад слабкого ***ь***; однак

такі реакції мали в кожній мові свої особливості. Давньоукраїнський процес, якщо взяти його в цілому, був своєрідний.

Другий арґумент ґрунтується на відносній хронології супроти повноголосу (Потебня, Трубецькой). У повноголосих групах ***ele*** (на місці звукосполуки C_e***al***C і похідних від неї) не було переходу ***e*** в “новий ять”. Звідси й такі сучасні форми з ***е***, як *óжеледь*, *дзеленчáти* (від вигуку *дзелéнь*), імовірно, й *зéлень* та *прителéпкуватий* (від *телéп* — вигуку на позначення падіння, особливо в рідину; останні три слова мають вторинний, а не первинний повноголос). Як показано в 6.3, другий голосний у цих повноголосих сполуках був уставний і ширший артикуляційно від первісного ***е*** (чи ***о***). Можна позначити його ***æ***. На час занепаду єрів близько 1150 р. різниця між ***е*** та ***æ*** затерлася. У давньоукраїнських пам’ятках немає жодного сліду цього звука. А відтак, якщо погодитися, що звуження ***е*** почалося тоді ж таки, воно мусило б було заторкнути й цей голосний. Те, що цього не сталося, свідчить, що звуження почалося ще в протоукраїнські часи, а саме після появи повноголосу (сер. IX ст.), але перед знеголошенням єрів, які перетворювалися на слабкі звуки. Як показано в 22.2, це сталося також до зникнення наголошеності єрів (щодо цього див. 7.2–3). Отже, звуження ***е*** перед складом з ***ь*** мусило відбутися приблизно в X ст.

Цей доісторичний процес являв собою алофонічне звуження ***е*** перед складом із ***ь*** (майбутнім слабким), але то ще не було повне ототожнення ***е*** з ***ě***. Це останнє сталося вже після занепаду слабкого ***ь***. Саме тому це ототожнення віддзеркалено в пам’ятках, починаючи з середини XII ст., але не раніше. Стадії розвитку в південноукраїнських діалектах можна представити в такому вигляді:

неповноголосі сполуки:	***е*** + С + ***ь*** > ***ė*** + С’ + ***ь̭*** > ***ě*** + С’
повноголосі сполуки:	***æ*** + С + ***ь*** > ***е*** + С’ + ***ь̭*** > ***е*** + С’.

У схемі ***ė*** відповідає алофонічно звуженому ***е***, що перебуває ще в ряді /***е***/, тобто без переходу до ряду /***ě***/; ***ь̭*** позначає слабкий ***ь***.

Зміна ***æ*** > ***е*** відбувалася не тільки в позиції перед ***ь***. Це було масове усунення зайвого алофона (пор. суч. укр. *вéлет*, *сéлех*, *шéлест*).

6. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Із самого початку звуження ***е*** перед складами зі слабкими ***ь*** було процесом уподібнення, що долучився до таких асимілятивних змін, як постання повноголосу (6.6), перерозподіл ***е*** та ***о*** (9.9), м’якшення приголосних перед ***ě*** та слабким ***ь*** (11.2), деякі пересуви голосних в окремих словах (6.6), і припадав у цілому на ті самі часи.

Проте внаслідок наступного злиття такого початково алофонічного ***ė*** зі звуком ***ě*** сталося розщеплення /***e***/ на ***e*** та ***ě***, що чергуються, як правило, одне з одним у тій самій морфемі (суч. *сім* : *семú*). Це відбулося тоді ж, коли з'явилося чергування ***e*** : ∅ та ***o*** : ∅, і за тими самими правилами дистрибуції: "новий ять" почав чергуватися з ***e*** в тих самих типах слів, у яких ***e*** (< ***ь***) та ***o*** (< ***ъ***) чергувалися з ∅ (пор., наприклад, ***pěč'*** : ***péči*** як ***čest'*** : ***čsti***). Як наслідок, у давньоукраїнській морфофонемній системі постали досить складні чергування голосних, які, щоправда, підпорядковувалися однаковим правилам, а тому їх можна було передбачити, виходячи з основної словоформи. Наприклад, згідно з цими правилами, усі іменники жін. роду з ***e*** на кшталт ***čest'*** мусили після постання "нового ятя" втратити кореневий ***e*** в ґен. одн. тощо. Однак, вигравши на передбачуваності такого ґатунку чергувань, мова втратила на передбачуваності чергувань у словах з ***ě***, оскільки старий ***ě***, що не чергувався з ***e*** (пор. ***měd'*** 'мідь' : ***mědi***), злився з "новим ***ě***", який чергувався з ***e*** (***pěč'*** : ***peči***). Тож, вигравши на одному, мова втратила на іншому. Це підготувало ґрунт до поплутання слів, які належали до різних рядів чергувань, що, зрештою, і сталося в подальшому розвитку української мови (як показано в 20.3), та все ж ніколи не усунуло остаточно проблеми непередбачуваності як такої.

Склад фонем унаслідок постання "нового ятя" не змінився.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Існує сила літератури, присвяченої "новому ятеві", але це питання найчастіше обговорюється у зв'язку зі змінами ***o*** перед слабкими єрами та змінами ***e*** перед слабким ***ь***. Відповідна бібліографія подана в кінці розділу 22. Нижче наведено лише ті праці, в яких "новому ятеві" присвячується виняткова або основна увага.

1. Крымский А. «О малорусских отглагольных существительных на ***-еннє*** и ***-іннє***». *Юбилейный сборник в честь Вс. Ф. Миллера.* М., 1900. Передрук у вид.: Кримський А. *Твори в п'яти томах*, 3. К., 1973.
2. Колесов В. «Новый ѣ в рукописях новгородского происхождения». Ленинградский университет, *Вестник* 14, 3 (1961).
3. Жовтобрюх М. «Про деякі явища граматичної аналогії в українській мові», 4. *ПІРУМ.*
4. Малкова О. «К вопросу о влиянии 'нейотированных гласных' на предшествующий ъ в предлогах и *е* в отрицании в древнерусском языке». *Русская историческая лексикология.* М., 1968.
5. Залеський А. «З історії українського вокалізму». *Мовозн.*, 1968, 5.

21. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЄРІВ: ПОТРАКТУВАННЯ *o* У СКЛАДАХ ПЕРЕД СЛАБКИМ ЄРОМ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Подібно до того, як звук ***e*** зазнав зміни перед складом зі слабким ***ь***, звук ***o*** зазнав зміни перед складом зі слабким ***ь*** та зі слабким ***ъ***. Можна припустити, що ***o*** в цій позиції перейшов у південних діалектах у закритіший голосний (***ȯ***), тимчасом як у північних діалектах — в ***$_u$o***, наприклад, ***kon'ь*** > ****kȯn'/k$_u$on'***, ***drozdъ*** > ****drȯzd/dr$_u$ozd***. Як і у випадку з "новим ятем" (і через ті самі причини), можна припустити, що звуження/дифтонгізація ***o*** передували занепадові єрів і розпочалися, ймовірно, щонайпізніше в X ст.

Дифтонг ***$_u$o*** ще й досі зберігається під наголосом у багатьох північноукраїнських говірках (а також у південній частині Білорусі);

в середині XIX ст. він був поширений майже в усіх цих говірках, принаймні центрально- та східнополіських [1]; що стосується долі південного ***ỏ***, то цей звук, зазнавши дальших видозмін у середньоукраїнський період, постає в сучасній літературній мові як ***і*** (*кінь, дрізд*), а в говірках — як ***і***, ***ӥ*** або ***и*** (див. 33.1 і 45.1).

2. СВІДЧЕННЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Зміну ***о*** перед складом зі слабким єром у давньоукраїнських пам'ятках безпосередньо віддзеркалено написанням (о) ү на місці ***о***. Щоправда, такі випадки трапляються лише наприкінці періоду і в обмеженій кількості. Якщо не брати до уваги двох сумнівних прикладів – **возмоүжьно** 'можливо' в Гал. Єв. 1288 та **соүбоүтныи** в Тип. 6 XIII ст., написання через (о)ү почали частішати від середини XIV ст.: **оүнүкүмъ**, прізвище **Дрүздъ**, прізвище **Канътүръ** (< уг. *kántor*?) (Гр. 1359); **проүзвищемь, добровоүлно**, прізвище **Єтолпүвьский**, ім'я **Ларивүнъ**, прізвище **Иавоүи**, **Радивоүнъковѣ** присвійний прикметник у лок. одн. чол. роду (Гр. 1366); **кракүвъскии** (Гр. 1377); ім'я **Федүть**, **торгүвлѧ** (Гр. 1378); ймовірно, *Kuchnyche* (1383), *Kusnicza* ~ *Kusznyicza* (1389), *Kwchnycha* (1419) в мараморських грамотах, якщо етимологічна форма цього топоніма — ****Košьnicja***. Крім грамот, випадків уживання ***и*** < ***о*** в давньоукраїнських пам'ятках майже не подибуємо. До двох наведених вище прикладів можна долучити **отрочищюмъ** 'юнакам' дат. мн. (Холм. Єв. XIV ст.) та декілька написань із додатку до Лавр. Єв. 1329, писаного в кінці XIV ст.: **грѣхоүвъ, оүч(е)н(и)коүмъ** дат. мн. і **възмоүжно**; в прикладах **жезлъ Ѡрүнь** (Бер. Hank. XIV ст.) та **домъ Ѡроүнь** (Фл. Пс. 1384) (о)ү радше являє собою балканський відповідник грецького ***о***.

Написання через (о)ү — це явище, в якому мають місце не лише кількісні, а й географічні обмеження, бо всі приклади, крім хіба що Лавриш. Єв., походять із західних реґіонів — Мараморощини, Холмщини та Перемищини. Поза тим, у жодній із пам'яток (о)ү не вживано в усіх можливих випадках: перевагу скрізь мають написання з о.

Мала кількість таких прикладів контрастує з тим, що спостерігається у випадку зміни ***е*** перед складом зі слабким ***ь***: тут прикладів уживання "нового ятя" є подостатньо; до того ж вони починають з'являтися з середини XII ст., тобто на два сторіччя раніше, і представляють усі реґіони України.

Причину таких розбіжностей можна вбачати в можливостях тогочасної абетки та правопису. Голосний, на який перетворювався ***е***,

---

[1] Для центральних реґіонів – див. мапи в *ПРДН* 10, с. 14 і *ВДВЯ*, с. 28 (зі змінами); щодо західних реґіонів – див. *ДМУМ* 5, с. 132.

злився з ***ě***. На позначення цього звука існувала спеціальна літера. Навпаки, звука ***ȯ***/$_{u}$***о*** раніше в мові не було, а відтак і літери на його позначення бракувало. Хоч би як вимовлявся цей звук, але переписувачам не залишалося нічого іншого, як скористатися традиційним написанням через **о**. Тільки пізніше, коли в південноукраїнському реґіоні ***ȯ*** пересунувся ближче до ***и***, почали потроху з'являтися написання через (**о**)**ү**. Географія пам'яток, які дійшли до наших часів, дозволяє виснувати, що на західних землях перехід до ***и*** відбувався швидше.

На щастя, крім написань через (**о**)**ү**, що засвідчують зміну ***о*** > ***ȯ*** (> u_2[2]) безпосередньо, трапляються інші написання, що засвідчують її опосередковано, почавши з'являтися майже на сто років раніше. Йдеться про протетичний ***ʋ***-, який уживався за тих часів перед ***ȯ***, якщо цей звук стояв на початку слова, і тільки в цій позиції. Такі написання трапляються з XIII ст.: **вовца** (Єв. Євс. 1283), (**кнѧгини**) **Волзѣ** (Сл. Єфр. Сир. 1284), **вовцѣ** дат. одн., **воовьчихъ** лок. мн. (Гал. Єв. 1288), **о вовцахъ** (Панд. 1307), **волтарь**, **воотьца** (Єв. Полік. 1307), (**поперекъ**) **вольшины** (Гр. після 1349), **вотнину** 'батьківщину' (Гр. 1359, Перемишль), **во(н)** 'він' (Гр. 1378, Львів), **вовцамъ**, **водръ** 'ліжко' (Лавриш. Єв. 1329; Луц. Єв. XIV ст); **воѡтчиноу**, **волтарь** (Іп. літоп. 1253, 1259). Такий протетичний ***ʋ***-[3] міг оприявнюватися через "надпоправні" написання: оскільки склад ***ʋȯ***- традиційно передавався через ***о***, то цей спосіб міг часом застосовуватися й до реґулярних, тобто без протетичного приголосного, сполук ***ʋȯ***, як-от: **азъ оци** (Єв. Євс. 1283) = **азъ въ отьци** і, ймовірно, **идѣте ... оүгнь вѣчныи** 'ідіть у вогонь вічний' (там-таки).

Під добу свого найранішого засвідчення в пам'ятках (середина XIII ст.) протетичний ***ʋ*** уже існував довший час. Це можна виснувати з його поширення за аналогією на деякі форми, що не мали жодних звукових передумов до постання ***ȯ***, а отже і для розвитку протетичного ***ʋ***. Такою є форма сер. роду **въно** в Єв. Євс. 1283 (тексті, в якому плутано **ъ** та **о**), що перейняла ***ʋ***- від форми чол. роду (суч. *він* : *вонó*). Отже, протетичний ***ʋ*** перед ***ȯ*** міг був функціонувати з початку XIII ст., а відтак ***ȯ*** мусив був з'явитися щонайпізніше в середині XII ст. — одночасно з появою в пам'ятках "нового ятя".

Слід зробити заввагу щодо використання в наведених прикладах подвоєного **о**, як-от: **воотьца**. Написання подвоєних літер на позначення голосних використовується в частині давньоукраїнських пам'яток досить безладно. Переписувачі натрапляли на таке написання у староцерковнослов'янських пам'ятках, наприклад, у формах прикметників

---

[2] Оскільки цей новий ***и*** не злився зі старим, ми позначатимемо його як u_2. Щодо його звучання — див. 33.2.

[3] У сучасній мові протетичний ***ʋ*** перед рефлексами ***ȯ*** притаманний усім говіркам, за винятком лемківських та деяких анклавних коло Переяслава, Борзни та Здовбунова (пор. *уця́*, *і́кна* тощо — літ. *вівця́*, *ві́кна*).

(**великааго** ґен. одн. чол. роду) та імперфекта (**глаголаахъ** 1 ос. одн.), які в давньоукраїнській мові не мали жодних подвоєних (довгих) голосних: **великого, глаголахъ.** Тому вживання подвоєних голосних було сприйняте як орнаментальний засіб, і ним користувалися, вдаючися до правописного штукарства без жодних на те мовних підстав. Так, Ізб. 1073 містить форми **о дъскаахъ** 'про дошки', **каамыкъ** 'камінець' тощо, Луц. Єв. XIV ст. — **идооша, боогоу, съвоонмь** інстр. одн., **нароoды, триижды, отъсюоудоу, идоуоущимь** інстр. одн. й т. ін. Щоправда, як нам здається, подвоєна буква **о** застосовується на позначення ***ỏ*** дещо частіше, ніж в інших позиціях. Якщо це відповідає дійсності, то декотрі з-поміж переписувачів, можливо, були схильні використовувати такий правописний прийом саме для позначення цього звука. Проте в жодній пам'ятці він не використаний у консеквентний спосіб. Оскільки на сьогодні бракує спеціального дослідження щодо вживання подвоєних літер у давньоукраїнських пам'ятках, то до появи такого аналізу навряд чи варто робити якісь остаточні висновки.

Потребує вивчення також уживання омеги в деяких давньоукраїнських пам'ятках. Зазвичай її використовувано на початку слова, особливо в прийменниках та префіксі *ot.* Однак у деяких текстах її вживано частіше. У Бер. Hank. XIV ст. ця літера трапляється дуже часто у складах, що за ними первісно йшов слабкий єр, як-от: **потѡмь, кѡвчезѣ, мрѡстью** 'люттю', **сбѡрь, пустѡшныхъ** 'безпідставних', **навыкохѡмъ** 'призвичаїлися 1 ос. мн. аор., **пѡчтѣмъ** 'ушануймо' 1 ос. мн. нак. сп., **пѡидеть, грѣхѡвную, невхѡдна** 'непроникна', **покѡинѣмь** 'спокійному' лок. одн. чол. роду, **рѡдъ, полѡжьшего** 'який поклав' та багато інших; в інших позиціях омега трапляється хіба що тільки замість **о** після *v* у відкритих складах (**вѡини**) та після *v* на місці *о*, що походить з **ъ** (**вѡнми** 'слухай', **вѡ мнѣ**). Все це дозволяє зреконструювати звучання **ѡ** як дифтонг типу ***uo***. Саму пам'ятку можна віднести до західної частини північноукраїнської (київсько-поліської) діалектної зони.

3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРЕХОДУ *о* > *ỏ*

Звуження ***о*** перед складами зі слабким єром, нехай недостатньо засвідчене під давньоукраїнську добу, може, одначе, розглядатися майже беззастережно як рівнобіжний процес щодо звуження ***е*** перед складами зі слабким **ь**. Він так само не заторкнув повноголосих сполук, як-от *морóз, хóлод* (щодо окремих винятків — див. 45.8), а отже його зародження теж припадає на доісторичні часи (див. 20.5) і може бути представлене в такий спосіб:

неповноголосий	$\boldsymbol{o} + C + \text{ъ/ь} > \dot{\boldsymbol{o}} + C + \hat{\text{ъ}}/\hat{\text{ь}} > \dot{\boldsymbol{o}} + C$
повноголосий	$\mathring{\boldsymbol{o}} + C + \text{ъ/ь} > \boldsymbol{o} + C + \hat{\text{ъ}}/\hat{\text{ь}} > \boldsymbol{o} + C$

(***оͣ*** позначає широкий ***о***; ***ъ̭*** та ***ь̭*** – слабкі єри; пом'якшення приголосного перед ***ь*** не позначене; перехід ***оͣ*** > ***о*** стався не лише в наведених оточеннях, а був складовою частиною загального усунення цього алофона).

На півночі України, особливо в центральній і східній частині Полісся, мусила відбутися — знов-таки рівнобіжно до зміни ***е*** > $_{i}$***е*** — подальша монофтонгізація $_{u}$***о*** в ненаголошених складах (окрім деяких закінчень, де дифтонг був збережений за граматичною аналогією). Це могло статися щонайпізніше в XV ст. (суч. півн.-укр. ***dr***$_{u}$***ozd*** проти ***rádost'***, але ***mal***$_{u}$***ój*** дат. одн. жін. роду як ***velýk***$_{u}$***oj***). Підляські говірки ще й досі зберігають сліди дифтонга на місці ненаголошеного ***о***: якщо у відкритих складах він зберігається як такий (***holová***), то у складах перед занепалим єром реалізується як ***u*** (***rádust'***). Відповідні написання подибуємо в писаному східнополіською говіркою щоденнику Я. Марковича: **кукуль** (1726), **плоскунь** (1737) та ін.

Зміна ***о***, як і зміна ***е***, мала асимілятивну природу — уподібнення голосного середнього піднесення до наступного вужчого голосного (єра).

По такій зміні постало нове чергування ***ȯ*** : ***о***, яке мало ті самі правила і траплялося в тих самих типах слів, що й чергування ***ė*** ("новий ять") : ***е*** та ***е/о*** : ∅, наприклад, в іменниках чол. роду ном. одн. проти решти відмінків: ***drȯzd*** : ***drozdá***, як ***son*** : ***sna*** (суч. укр. *дрізд* : *дроздá*, *сон* : *сну*); така тотожність правил надала новому чергуванню більшої життєздатності.

З географічного погляду зміна ***о*** > ***ȯ***, як і зміна ***е*** > ***ė***, була властива українським теренам і — з дифтонгічним рефлексом — Південній Білорусі. Подібні звукові зміни в польській, чеській мові та у східнословацьких говірках мали зовсім інший характер і відбувалися незалежно. У цих мовах наслідком занепаду єрів стало подовження попереднього голосного: ***nožь*** > ***nōž'***. Щойно згодом такий ***ō*** (будь-якої природи) перетворювався на ***u***: в чеській мові, ймовірно, наприкінці XV ст., у східнословацьких говірках — у XVI ст., в польській мові — в XVI–XVII ст. (чес. *nůž*, пол. *nóż*, сх.-словац. *nuž*). У цих мовах з боку прилеглого приголосного діяли обмеження щодо подовження ***о***: так, у польській та, правдоподібно, в чеській мовах таке подовження відбувалося лише перед дзвінкими приголосними тощо.

Стосовно еволюції ***ȯ*** за середньоукраїнської доби — див. розділи 33 та 45.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Еволюція ***о*** перед складом зі слабким єром розглядається в багатьох працях укупі з еволюцією ***е***. Їх наведено в кінці розділу 22. Нижче ми наводимо лише ті праці, в яких зміні ***о*** > ***ȯ***/$_{u}$***o*** приділяється винятковa або основна увага.

1. Кримський А. «Деякі непевні крітерії для діялєктольоґічної клясифікації старо-руських рукописів», 1, 2. *Юв. Груш.* (Передрук у вид.: Кримський А. *Твори в п'яти томах*, 3. К., 1973).
2. Trubetzkoy N. «Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit,» v, 4. *ZSPh* 1, 1924.
3. Dolobko M. «Der sekundäre *v*- Vorschlag im Russischen» SS. 142–144. *ZSPh* 3, 1926.
4. Falk K.-O. *Dneprforsarnas namn* i *Kejsar Konstantin VII Porfyrogennetos De administrando imperio*. Lund, 1951 (*Lunds Universitets Årsskrift*, N. F. Adv. 1, Bd. 46, Nr. 4).
5. Приступа П. «Рефлекси давнього наголошеного **о** в нових закритих складах на території західних говорів української мови (На матеріалі II тома Діалектологічного атласа української мови)». *ДМУМ* 5, 1962.

22. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЄРІВ: ПОТРАКТУВАННЯ *е* У СКЛАДАХ, ЗА ЯКИМИ ЙШОВ СЛАБКИЙ *ъ*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Потрактування ***е*** перед складом зі слабким ***ъ*** лише частково нагадувало потрактування ***е*** перед складом зі слабким ***ь*** чи потрактування ***о*** перед складом з одним із слабких єрів. Його географія була строкатіша, а перебіг — складніший.

З географічного погляду, слід розрізнювати принаймні три зони. У південно-західному наріччі (тепер приблизно на південний захід від лінії Рава-Руська — Великі Мости — Золочів — Тернопіль — Кам'янець-Подільський, але за винятком більшої частини Закарпаття) звук ***е*** в цій

позиції послідовно зазнав округлення та звуження, перетворюючись на звук типу ***ů*** : ***medъ*** > ****m'ȯd*** > ***m'ůd***; ***neslъ*** > ****n'ȯsl*** > ***n'ůs***(***l***); сьогодні цей звук виступає здебільшого як *і*: *мід*, *ніс*. У решті південноукраїнських говірок цей процес дав у цілому ті самі наслідки, але тільки тоді, коли на ***e*** припадав відтягнений з наступного ***ъ*** наголос; в інших випадках ***e*** залишався незміненим: *мед* (пор. *ме́ду*, *ме́дом*, що суґерує ***médъ***) проти *ніс* (пор. *несла́*, *несло́*, що суґерує ***neslъ́***). Таке подвійне потрактування защепилося в сучасній українській літературній мові. Нарешті, у північноукраїнському наріччі звук ***e*** в цій позиції дифтонгізувався (ймовірно, теж тільки під відтягненим наголосом), а відтак постає як ***'$_{u}$o***: ***med*** проти ***n'$_{u}$os***. На відміну від ***o*** перед складом зі слабким єром та ***e*** перед слабким ***ь***, звук ***e*** перед складом зі слабким ***ъ*** узагалі не дифтонгізувався в ненаголошених складах. У сучасних північноукраїнських говірках ***e*** виступає в таких словах, як *метла́*, *по́пел* (< ***metъla***, ***popelъ***) тощо. Якщо припустити, що ***e*** був дифтонгізувався й перетворився на ***'$_{u}$o***, то монофтонгізація мусила б була призвести до появи ***u*** або ***o***, але в жодному разі не до відновлення ***e***. Що стосується закінчень, то цей тип представлено тільки в іменникових формах дат. мн. чол. та сер. родів (на взірець ***kon'emъ***, ***pol'emъ***) та дієслівних формах 1 ос. мн. (на взірець ***kriknemъ***). Свідчень дифтонгізації в цих закінченнях бракує як за станом на сьогодні, так і в давніших північноукраїнських пам'ятках, адже перше з двох закінчень повністю зникло ще в середньоукраїнській мові, друге було частково витіснене флексією ***-emo***.

В усіх реґіонах звуження ***e*** супроводжувалося пом'якшенням попереднього приголосного.

2. СВІДЧЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Ускладнене подвійне потрактування ***e*** перед складом зі слабким ***ъ*** спричинилося до численних уодностайнень і пересувів. Із другого боку, дистрибуція зміненого ***e*** у складах із відтягненим наголосом та незміненого ***e*** в решті випадків утратила своє підґрунтя після занепаду єрів (і навіть раніше — по втраті ними наголошуваності). Усе це створило передумови для граматично вмотивованих уодностайнень. Ба більше, пізніші переселення людності, що часто траплялися в історії України, призвели до поплутання різноманітних форм мало не в кожній говірці. Отож, практично ніде́ немає реґулярної рефлексації ***e*** перед складами зі слабким ***ъ***; сучасна літературна мова так само не є вільна від таких непослідовностей. Попри це, уважний аналіз даних уможливлює реконструкцію давніших та реґулярніших стадій у дистрибуції ***e*** та "не-***e***".

У сучасній літературній мові первісна дистрибуція найліпше збереглася в дієслівних формах мин. часу чол. роду одн.: *ніс, віз, утік, плів, гріб, скріб, мів, брів, прорік*; щодо місця наголошення — пор. форми сер. роду одн.: *несло́, везло́, утекло́, плело́, гребло́, скребло́, мело́, брело́, прорекло́* проти *щез* : *ще́зло*; пор. також *ві́шкреб* (Винниченко 1912).

Іменники жін. та сер. родів у ґен. мн. з нульовим закінченням зазвичай мають ***е*** під первісним наголосом та ***і*** під відтягненим: *о́зеро* : *озе́р, пле́со* : *пле́с, верете́но* : *верете́н* (пор. болг. *врете́но*), *ле́зо* : *лез, тене́то* : *тене́т, леле́ка* : *леле́к, потре́ба* : *потре́б* проти *село́* : *сіл*; щодо *ко́лесо* : *колі́с* пор. рос. *колесо́*; щодо *ім'я́* : *іме́н* пор. *імена́* ном. мн., щодо *стремено́* : *страме́н* пор. *страме́на* ном. мн. Дійсних відхилень (як правило, на користь ***е***) є обмаль: *перо́* : *пер, помело́* : *поме́л*[1].

Іменники чол. роду з наголошеним коренем та суфіксом ***-et*** (< ***-etъ***) зазвичай зберігають очікуваний звук ***е***: *щебет, ре́пет, ле́пет, стре́пет, ко́чет, кре́чет*; також і *берескле́т*, що має неясну етимологію та спотворену морфологічну форму.

В іменниках жін. та сер. родів із суфіксом ***-ъk-*** первинна дистрибуція сильно затьмарена пізніше нашарованими водностайненнями. Її можна ще простежити в словах *весе́лка, черне́тка* (пор. *ве́село, чо́рно*) проти *ті́тка* (пор. серб.-хорв. *téta*, словен. *téta*; зах. укр. та болг. *те́та* — вторинні форми, утворені вже від словоформ на ***-ka***). Імовірно, в деяких словах із суфіксом ***-ъk-***, які були утворені від іменників і не мали під протоукраїнську добу жодних довгих голосних, єр у суфіксі наголошувано. Це пояснило б такі випадки, як *перепі́лка* (проти *пе́репел*), *четві́рко, лебі́дка*, гідронім *Білозі́рка* (нижній біг Дніпра) як переклад тур. *Akgöl* 'біле озеро', *голі́нка, зелі́нка* (в гончарстві), — однак це припущення є надто гіпотетичним. У віддієслівних іменниках, що мають цей суфікс, основним чинником був вплив голосного у складі дієслова: *гребти́* : *гре́бка, клепа́ти* : *кле́пка* (але бойк. *клі́пка* 'повіка'), *мета́ти* : *ме́тка* (наприклад, у Лесі Українки 1909), *підме́тка*, хоча пор. *намі́тка* (покривало для голови), *змі́тка*. З другого боку — *застіба́ти* : *за́стібка*; зв'язок між (*за*)*пліта́ти* та *плі́тка* 'чутка' — сумнівний, хоча пор. кінцевий наголос у формах *плету́, плете́ш* і под. Звук ***і*** запанував у складеному суфіксі ***-ink(a)*** з афективним забарвленням: *ма́тінка, у́тінка, п'я́тінка* 'свято св. Параскеви', а також у віддієслівних іменниках типу *поведі́нка, плеті́нка*. Пор. *селезі́нка* проти серб.-хорв. *slezìna*. Під впливом іменників на ***-ovъk(a)*** іменники на ***-evъk(a)*** так само мають ***і***: *вишні́вка, перці́вка* тощо. У слові *брехня́* звук ***е*** очікуваний.

Іменників чол. роду, які зберігають ***е***, є велика кількість, і жоден із них зазвичай не має відтягненого наголосу: *мед*, гідронім *Плес* (нижній

---

[1] За аналогією правило дистрибуції ***е — і*** було застосоване до деяких коренів на середньопіднебінний, після якого у словоформах ґен. мн. йшов ***ь***: *пле́че* : *пліч*, але *уте́ча* : *уте́ч, ве́жа* : *веж* тощо. (Див. 20.3ґ).

біг Дніпра), *клен, ясен* (але *ясінь* як рефлекс рівнобіжної форми з **-ь**), *івер* 'карб', *осет, підмет* 'долівка стайні', *перепел, чемер, тес, вертеп* (прийнявши праслов'янські варіанти з **ь**, **е** та **о** перед **р**, пор. болг. *вpътóп*), *склеп, замéл* 'борошно', *промéл, дóтеп, нáклеп*; сюди ж можуть належати слова неясного походження, засвоєні українською мовою з давніх-давен, як-от: *степ, канýпер*. Менш типовими є віддієслівні усічені іменники з нульовим суфіксом типу *рев, замéт, сплеск, лет* (рівнобіжна форма *літ* є західноукраїнська, а на сході України вона є недавнім утворенням від непрямих відмінків з **о**: *льóту, льóтові* й т. ін. — див. 51.1) тощо, оскільки вони постійно відтворюються на базі відповідних дієслів [2]; та в цілому вони належать до тієї самої групи.

Відхилення, тобто іменники чол. роду з кореневим **і**, мають різне походження. Слово *лід* — сьогодні вживане з наголошеним коренем (*льóду*), — правдоподібно, могло мати наголос на закінченні: пор. лит. *ledùs*, імовірно й словен. *léda* ґен. одн. Уодностайнення з дієсловами відбулося у словах *пóгріб* : *погрібáти, óпік* : *опікáти* [3], *перéміт, прóміт* 'спритник' : (*пере*)*мітáти, гніт* : (*при*)*гнітáти* (щоправда, в іменнику *мітлá* не слід убачати впливу дієслова *замітáти*; вихідна форма тут радше була ****metьla***, що за правилом дало форму з **і**, навіть попри ствердіння **t'**). Слово *ятір* — лит. *vénteris*, запозичене через білоруську, — мабуть, містило **-ь**. Слово *непóтріб* — вторинне утворення від прикметника *непотрíбний*, що мав суфікс **-ьn-**. Дублетна форма *кміт* поруч з очікуваною *кмет* 'селянин' — західноукраїнський діалектизм, запозичений із котроїсь західнослов'янської мови; оскільки це слово трапляється поза межами південно-західної зони, де **е** реґулярно переходить в **і** перед слабким **ъ**, то має бути суміш **kъmetь** (> *кміть*) та **kъmetъ** (> *кмет*), що за першоджерело для них править лат. *comitem* 'супутника' ак. одн. У небагатьох недавніх утвореннях звук **і** було запроваджено замість **е** за взірцем поширеного чергування типу **о** : **і** та **е** (+**ъ**) : **і**. Це, ймовірно, стосується іменників *прúклiп* 'привід' : *приклéпу, полíт* : *польóту*, прислівника *узамíт* 'поспіль' та, мабуть, гуцульського діалектизму *кріс* : *крéса*. Аналогічно вторинне *щéбіт* (Тичина 1965) було запроваджене на противагу звичайному *щéбет* за взірцем *рéгіт* : *рéготу*. Загальне розповсюдження **і** відбулося в топонімах на **-evъ**. Під впливом набагато численніших назв на **-овъ** > *-ів* вони так само набули — незалежно від наголосу — чергування **і** : **е** : *Кáнів* : *Кáнева*, як *Васильків* : *Васильκóва*, та (після середньопіднебінних і **j**) *Бердúчів* : *Бердúчева, Кúїв* : *Кúєва*. Неясність є в чергуванні *пóпіл* : *пóпелу*. Чи може це бути західноукраїнська форма, що поширилася далеко на схід? Чи це є надпоправна форма, яка постала на противагу формі *пóпел*, що

---

[2] Пор. форми з **е** цього ж таки типу (навіть після середньопіднебінних) *щеп, щем* (наприклад, Симоненко 1963), *причéп*.

[3] Пор. форму з **е** (*пек*) у словосполученні *цур тобі та пек*, де зв'язок із дієсловом, якщо він існував узагалі, втрачено: **пекъ тобѣ** (Вірші Кл. Зин. 1690).

сприймалася як північноукраїнська (мавши звичайний для цього наріччя звук *e* в ненаголошеному складі)? Форми з незмінюваним *e* в цьому слові також засвідчено (наприклад, у чотирьох селах у центральних районах Лемківщини).

Для християнських імен характерна та сама тенденція: як правило, звук *e* в них залишається незмінним, наприклад, *Семéн, Євгéн, Євмéн, Артéм, Арсéн, Орéст, Оксéн*, на противагу іменам, що мають *o*, на кшталт *Антíн : Антóна* (див. 21.2; пор. також *вірмéн* зі звуком *o*, що перейшов у *i*, та звуком *e*, що не зазнав змін!). Судячи з усього, винятків не існує: *Охрíм* та *Лаврíн*, що походять від гр. *Ἐφραίμ, Λαυρέντιος*, мали не *e*, а *ě*, що випливає з факту збереження *i* в непрямих відмінках: *Охрíма, Лаврíна* тощо. У випадку першого з них форму з *ě* засвідчено у староцерковнослов'янській мові, а для другого постулюється наявність *ь* між *n* та *t* за давньоукраїнських часів[4]. Звук *i* виступає в жіночих іменах *Ї́вга* та *Хíвря* (гр. *Εὔα, Φεβρονία*). Вони, ймовірно, походять від давньоукраїнських форм зі вставленим *ь* (як ст. ц. сл. **Євьстатии** від гр. *Εὐστάθιος*). Проте при відтягненні наголосу *e* підлягав зміні, як-от у сер. укр. **Пютрь** (Гр. 1519, Перемишль). У сучасній українській мові натомість уживається *Петрó*.

Що стосується прикметників, то звук *e* зберігся, згідно зі сподіваннями, у формах *вéтхий, меткúй, леткúй, лéглий* (наприклад, Свідзинський 1931) та в суфіксі *-ezn-*, наприклад, *кремéзний*; але подеколи внаслідок морфологічного водностайнення з вихідною формою трапляється й *i* (*кмітлúвий* поряд із *кметлúвий*, див. вище щодо *кміт ~ кмет*). Прикметники типу *промітнúй* мають реґулярний звук *i*, оскільки суфікс тут був не ⁺*-ъn-*, а *-ьn-* (з подальшим ствердінням попереднього приголосного). Цей узірець охопив навіть пізніші запозичення, як-от *тендíтний*, що походить від пол. *tandetny* 'неякісний'.

З-поміж поодиноких випадків звук *e* цілком сподівано подибуємо в словах *лéдве, тремтíти, кректáти, петлí* (вірогідно, від ***petьlja***); реґулярним є *i* в *неподалíк* (пор. рос. *далекó*). Проте появу *i* в словах *піклувáтися, крíсло, вúвірка, зікрáтий* 'зизоокий', *срíбло, зáвсігди* та *сідлó* треба пояснити. Слово *піклувáтися* — питомо українське (хоча пор. пол. діал. *pieklіwy* 'дбайливий') — не належить, у ґрунті речі, до цієї групи: звук *i* в ньому походить від *ě*, що його представлено в серб.-ц. сл. **испѣкати** 'пекти', пор. укр. *опíка*, сер. укр. **пѣкловалася** (Тригір. Уч. Єв. бл. 1625), рос. *опéка* (але не ⁺*опёка*). Це стосується й форми *крíсло*, пор. рос. *крéсло* (але не ⁺*крёсло*), давн. пол. *krzasło*, лит. *krēslas*. Слово *вúвірка* має вторинний початковий наголос унаслідок народноетимологічного ототожнення пер-

[4] *Пимін* (гр. *Ποιμήν*) має *i*, тому що це слово засоціювалося з формами на *-o-*: ґен. *Пимона*, пор. *Пимонéнко*. Спорадичні давньоукраїнські форми на кшталт **Сьмьюнъ** (Соф. написи 1179; так само й у непрямих відмінках, наприклад, **Сьмюна** XIII ст.) — балканського походження; вони зумовлені грецькою діалектною вимовою, а відтак не мають ваги, коли йдеться про українську зміну звука *e*. До середньоукраїнської доби вони не дотривали.

шого складу з префіксом *vy-*, пор. давн. укр. **вѣверица** (наприклад, Іп. літоп. 1114); судячи з усього, первинний наголос падав на єр, пор. білор. *вавёрка*, лит. *voverẽ*, діал. *voverìs*; отже, звук ***і*** тут є очікуваний. Слово *зікрáтий* може бути споріднене з **(н)зекръ**, засвідченим тільки в церковнослов'янській мові. Етимологія цього слова непевна, а місце первинного наголосу невідоме. Він міг бути й кінцевий.

Випадок зі словом *срíбнó* — найцікавіший, оскільки тут не було єра у складі, що йшов після ***е***, пор. давн. укр., ст. ц. сл. **сьребро**. Тож у ньому бракувало передумов для зміни ***е***. Наголос так само незвичний, пор. рос. *серебрó*, серб.-хорв. *srèbro*[5]. Усе це вказує якщо не на запозичення з котроїсь західнослов'янської мови, то, принаймні, на приподібнення слова до вживаної в такій мові форми. У чеській мові така форма, правдоподібно, мала ***ě*** (як, можливо, і в польській)[6].

Слово *сідлó* вже в Іп. літоп. 964 інколи з'являється з ***ě***. Найімовірніше, вихідна форма була **седъло**, на яку, вочевидь, вплинуло дієслово **сѣдѣти**; однак засвідчено й форму **седьло**, яка цілком закономірно мала б дати суч. укр. *сідлó*.

Прислівник *зáвсíгди*, або *зáвсíди* (наприклад, Кобилянська 1904), подибуємо в давньоукраїнській як **вьсегда** та **вьсьгда** (обидві форми є, наприклад, в Усп. зб. XII ст.), але **ъ** ніколи не стоїть у них між **г** і **д** (хоча в деяких рукописах на цьому місці трапляється паєрок — див. 16.2). Поява ***і*** тут здається майже безпричинною. Поплутання з формами множини займенника *весь*, де був звук ***ě*** (суч. укр. *усí*, *усíх* тощо), хоча виключити цього не можна, є малоймовірне, адже елемент ***-у*** в ***-dy*** з походження являв собою закінчення множини (інстр.) і міг забезпечувати "узгодження" в числі з першим складником слова; пор. у Ст. Зиз. 1596 та Тригір. Уч. Єв. бл. 1625 **всѣгды** проти **привюлєм** чол. рід одн. мин. часу.

Таким чином, для всіх відхилень від первісної дистрибуції, за якої ***е*** змінювався тільки під відтягненим наголосом, окрім хіба що слів *пóпіл* та *зáвсíгди*, може бути знайдене пояснення. Чинність цього правила в давньоукраїнській мові можна вважати за певний факт.

У наведеному огляді дотичного матеріалу не знайшла собі місця одна група слів, у яких ***і*** виступає по середньопіднебінних та ***j***, як-от: *вéчір*, *чіт*, *жíнка*, *щíтка*, *я́щірка*, *печíнка*, *пшíнка*, *бджіл* ґен. мн. та багато інших. Усі ці слова в більшості говірок на час занепаду єрів мали звук ***о***, а не ***е*** (див. 9.8). Як йому й належало, він змінювався перед обома єрами. Отож, визначаючи умови, за яких звук ***е*** змінювався перед складом зі слабким єром, на слова цієї групи можна не зважати.

---

5 Чес. *stříbro* через збережену часокількість у першому складі так само свідчить на користь первинного кінцевого наголосу.

6 У цьому контексті дуже важливо, що це слово трапляється під давньоукраїнську добу з ***ě*** (наприклад, **срѣбро** — Путн. Єв. XIII ст.; Гр. 1370, Львів; пізніше — Жугай 1569 тощо), а не з "ю", до того ж — раніше від найперших фіксацій зміни ***е*** перед складами зі слабким єром [пор. 6.6 *б*]).

На відміну від окресленої вище ситуації, зміна *е* перед складом зі слабким *ъ*, як зазначено в 22.1, у південно-західному наріччі відбувалася не тільки в позиції під відтягненим наголосом. Такі форми, як *мід*[7], фіксовано в бойківських, лемківських, надсянських, сучавських та інших діалектах; *клін* — у наддністрянських, бойківських та лемківських (пор. також *клі́нник* 'кленовий гай' у боржавській говірці на Закарпатті), *на́міт* та *клі́пка* 'повіка' — у бойківських, *верті́п* — у Калуському, Тростянецькому, Тернопільському районах та на Гуцульщині; *весі́лка* — коло Дрогобича; *кремі́зний* — аж на Черкащині; пор. також мармароські топоніми *Намі́т, Верті́п*. Такі форми не є єдино можливими на цих теренах, поряд із ними трапляються так само форми з *е*. Докладна географічна дистрибуція могла б кинути світло на багато проблем історичної фонології, а також на історію міґрацій людності. На жаль, дотепер їх повна дистрибуція ще не з'ясована[8].

3. СВІДЧЕННЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

У давньоукраїнській мові практично немає жодних свідчень зміни *е* перед складами зі слабким *ъ*. Якщо не брати до уваги випадків зміни після середньопіднебінних та *j* (як-от: **щюдрѣ** – Тип. 6 XIII ст.; антропонім **Шюлжичювъ** ґен. мн. – Гр. 1366, Перемишль; **грошювъ** ґен. мн. та **по Б(о)жьюмъ** – Гр. 1378, Перемишль), а також у закінченнях, що підлягають уодностайненню за зразком "твердої" відміни (**по нюи** – Гр. 1359, Перемишль), — а їх таки не варто брати до уваги, — то всі свідчення зводяться лишень до двох пам'яток, що обидві вони походять із периферійного — перемиського — реґіону й датуються останніми двома десятиліттями давньоукраїнського періоду: **Василювъ** (Гр. 1366) і **Нестюръ** (Гр. 1378)[9]. Оскільки зміна *е* мусила розпочатися набагато раніше, — бо не охопила повноголосих форм (суч. літ. *дере́в* ґен. мн. тощо), — то змінений у цій позиції *е* протягом усієї давньоукраїнської доби цілком напевно не злився з якимось іншим голосним. Щойно під кінець цього періоду й тільки на крайніх західних землях стало можливим його принагідне ототожнення з голосним, позначуваним на письмі літерою **ю**.

---

[7] У цих прикладах *і* заступає — в залежності від говірки — *і, ӥ, и* та ін.

[8] Фіксація ізоглоси *мід* на мапі 20 у вид. Жилко, *Нариси* має неостаточний і, вочевидь, узагальнений характер. Форму *мед* зафіксовано, наприклад, у кількох лемківських селах, Грабівці коло Калуша, Овручі та ін. Незмінений *е*, як здається, панує на Закарпатті. Пор. також гуц. *оме́т* 'паморозь', лемк. *клен* (~ *клін*), південно-центральне лемк. *ясен*, південно-західне лемк. *щетка*.

[9] Гр. *Νέστωρ*. Щодо гармонії голосних у цьому слові див. 6.7.

4. ВИСНОВКИ

Свідчення сучасної та давньої української мови вможливлюють виокремлення трьох основних типів потрактування ***е*** у складах перед слабким ***ъ***: цей звук змінювався на дифтонг у північних районах України (беручи приблизно — на Середньому та Східному Поліссі); на півдні — у монофтонг, відмінний від голосних, представлених у системі давньоукраїнської мови; причому в деяких говірках (мабуть, південно-західних) — в усіх позиціях, а в решті — тільки під відтягненим наголосом. Зазначена зміна мусила була розпочатися зразу по відтягненні наголосу з єрів, тобто приблизно в X ст. Щойно наприкінці XIV ст. (і під ту пору — лише на периферійних західних теренах поширення давньоукраїнської мови) цей голосний просунувся у своєму перетворенні настільки, що стала можливою його передача на письмі через **ю**. Відтак, постання спеціального графічного засобу на позначення нового звука опізнилося більш як на два століття в порівнянні з рефлексами ***е*** у складах перед слабким ***ь*** і більш як на декілька десятиріч у порівнянні з рефлексами ***о*** у складах перед слабким єром. Щоправда, коли йдеться про останній процес, таке побічне явище, як поява протетичного ***v***, усе-таки вможливило віднайдення ознак зміни ***о*** майже на сторіччя раніше. Нічого подібного не маємо, натомість, в аналізованому випадку. Початковий ***е*** взагалі не допускався (за винятком вигуків), бо протетичний ***j*** у цій позиції був постав ще за праслов'янської доби; ба більше — у гіпотетичній послідовності звуків ***j*** + ***е*** + С + ***ъ*** у більшості українських діалектів очікуваний ***е*** був у дійсності представлений як ***о*** (див. 9.8).

Таким чином, цілковитий перебіг зміни, що вела від ***е*** до "ю" й тривала майже чотири століття, не є засвідчений безпосередньо й мусить бути зреконструйований. Оскільки найранішим специфічним позначенням такого звука ***е*** була буква **ю** (набагато ширше представлена в середньоукраїнській мові — див. 33.3), що її заведено трактувати як графічне позначення ***u*** з палаталізацією попереднього приголосного, тобто ['u], а змінений ***о*** передавався через (о)ү, то зринає спокуса ототожнити ці два рефлекси (за винятком пом'якшення попереднього приголосного). Звідси поширений погляд, згідно з яким звук ***е*** перед складом зі слабким ***ъ*** змінився, мовляв, спочатку на ***о***, після чого обидва ці звуки розвивалися абсолютно однаково, бувши, у ґрунті речі, тим самим звуком. Проте цей погляд не потверджується фактами. Передусім, як уже зазначено, існує різниця в часі між появою перших пам'яток з "у" на місці ***о*** та "ю" на місці ***е***. Щоправда, ця різниця зовсім незначна й може бути наслідком збігу обставин, бо пам'яток тієї доби є обмаль.

Вагоміший арґумент полягає в тому, що навіть не в усіх сучасних говірках є тотожність рефлексів цих двох голосних (хоча в більшості з них вона таки спостерігається). Говірки, що виявляють відхилення, належать до двох типів:

а). У говірках першого типу рефлекс ***е*** більш передній та неогублений (***і***). Тим часом рефлекс ***о*** в них або огублений — типу ***ü***, або ближчий до середнього ряду — типу ***у***: ***n'is*** чол. рід одн. мин. часу проти ***drüzd*** або ***dryzd***. Перше протиставлення — ***і*** проти ***ü*** — подибуємо на півночі та сході Мараморощини, а також на сході Земплина (тепер територія Словаччини); друге — на півночі та в центрі Волині, а також у довгій смузі переходових — від північних до південних — говірок південного Полісся та на Гуцульщині; на заході Лемківщини (наприклад, у Явірках) картина дещо інша: звук ***о*** тут перейшов в ***y̆***, а ***е*** (перед будь-яким єром) виступає як ***'y***: ***n'ys*** при ***dry̆zd***. Якщо ***і***, який представлено в сучасній українській мові, розглядати як кінцеву ланку в низці перетворень типу ***о*** > ***u*** > ***ü***/***у*** > ***і*** (докладніше — див. 45.1) і типу ***е*** (що за ним ішов склад зі слабким ***ъ***) >...> ***і***, то наявність у згаданих діалектах ***і*** < ***е*** (але не ***і*** < ***о***) в такому разі можна вважати наслідком повільнішого перебігу цієї останньої зміни, що випливає з більшої артикуляторної відстані між ***о*** та ***і*** в порівнянні з відстанню між ***е*** та ***і***. Так чи так, у цих говірках представлено два процеси, а не один.

б). У говірках другого типу саме давній (протоукраїнський) звук ***о*** продовжується як ***і***, тимчасом як ***е*** (у складі перед слабким ***ъ***) — як (усе ще?) огублений голосний типу ***'u***: ***n'us*** проти ***drizd***. Така ситуація властива більшості лемківських говірок та західним надсянським. Тут уже не йдеться про загальмовану еволюцію ***о***. На перший погляд, то є досить парадоксальне знеогублення огубленого ***о*** при огубленні неогубленого ***е***. Хоч би як не інтерпретувати це явище (див. 46.7), наразі вистачить того, що ці два процеси ніколи не збігалися.

Отже, стає очевидним, що навіть у решті (більшій частині) українських говірок сучасна тотожність рефлексів не обов'язково промовляє на користь їх давнього злиття та спільної еволюції. Між обома процесами був певний паралелізм, що його, однак, не варто перебільшувати.

Можна стверджувати, що до кінця давньоукраїнського періоду в південноукраїнських говірках звук ***о*** перейшов в ***ȯ*** та ***u_2*** (в західній частині цієї зони — до середини XIV ст.); звук ***е*** у складі перед слабким ***ь*** перейшов у ***'ė*** (в середині XII ст); натомість звук ***е*** у складі перед слабким ***ъ*** (у центральній та східній зонах лише під відтягненим наголосом) сягнув стадії, відбитої в другій половині XIV ст. на західних землях написанням через **ю**; та оскільки означуваний цією буквою звук не пішов відтак тим самим шляхом розвитку, що й звук, позначуваний за допомогою (о)ү, його не вільно просто ототожнювати з ***u_2***. То був зовсім інший звук, що його умовно можна позначити як ***'ủ***. Отже, звук ***е*** в позиції перед складом зі слабким ***ъ***, за винятком київсько-поліської зони, скрізь ішов, вочевидь, тим самим шляхом розвитку: ***е*** > ****'ö*** > ***'ủ***.

Щодо звучання нового голосного ***ủ*** можна припустити, що він, на відміну від ***u_2***, характеризувався такою релевантною диференційною

ознакою, як пом’якшеність попереднього приголосного[10]; відтак, ***$и_2$*** та ***’й*** (як і ***’ӧ*** та ***ȯ*** для раніших стадій) можна мати за алофони, а склад голосних може бути представлений у такому вигляді:

Основний корпус південних говірок	Південні говірки окраїнної західної зони	Північні говірки
і у и	***і/у и***	***і у и***
ė ȯ	***ė $и_2$***	***$_{і}е$ $_{и}о$***
е о	***е о***	***е о***
а	***а***	***а***

Притаманного українській мові перетворення (чи перетворень) ***е*** перед складом зі слабким ***ъ*** немає в жодній із суміжних мов, хоча слід пам’ятати, що північноукраїнські зміни охопили всі терени поширення київсько-поліських діалектів, зосібна й пізніших південнобілоруських[11].

5. ЗАВВАГА ЩОДО ТЕОРІЇ ЗАМІННОГО ПОДОВЖЕННЯ

*** Спробу загального огляду еволюції ***е*** та ***о*** перед складом зі слабким єром ще 1849 р. вчинив Головацький. Скажімо, для ***о*** він вибудував лінію розвитку ***ȯ > и > ju***[12] ***> у > і***. Проте майже водночас (1852 р.) Міклошіч висловив припущення, що на початку разка мусив бути ***ō*** (та ***ē***), що його подовженням компенсовано занепад єра. Це дозволило ототожнити початок української зміни — якщо не в усіх подробицях, то принаймні засадничо — з аналогічними давньопольськими та давньочеськими процесами. Стадію замінного подовження запостулював і Лавровський (1859 р.); цей погляд на предмет ще й досі панує в наукових дослідженнях та навчальних посібниках.

Наступним кроком (що його 1865 р. зробив Потебня) було введення в цей разок дифтонгів, засвідчених у київсько-поліських говорах, як проміжної стадії між ***о/е*** та пізніше посталими монофтонгами типу ***і, у*** та ***й***. Ця ідея так само набула популярності. Різні дослідники обстоювали різні позиції щодо того, які дифтонги і в якій послідовності входили до цього разка, але всю еволюцію у спрощеному вигляді подавали (якщо взяти для прикладу тільки ***о***) в такий спосіб:

$$\textit{о}\,(+\textit{ъ}/\textit{ь}) > \bar{\textit{о}}\,(+\varnothing) > \textit{ио} \begin{cases} \nearrow \textit{и} \\ \longrightarrow \textit{иу} > \textit{у} > \textit{і} \end{cases}$$

Факти, взяті з різних географічних зон, вишикувано в єдиний разок хронологічно послідовних стадій. При цьому припущено, що процес

---

[10] Це пом’якшення само по собі є наслідком звуження ***е*** (див. 11.2).

[11] Щодо північної межі поширення дифтонгів на місці ***е*** див. *ДАБМ* (мапа 34).

[12] ***ju*** заступає тут, поза сумнівом, ***й***.

на початку мусив бути загальноукраїнським, а північноукраїнські говори, як найархаїчніші, зберігають найдавніші стадії. Що саме архаїчного, крім збереження гіпотетично спільних давньоукраїнських дифтонгів, є в північних говорах, лишалося нез'ясованим, оскільки ввесь перебіг міркувань відбувався в межах завороженого кола: північноукраїнські говірки є архаїчні, бо зберігають дифтонги, а дифтонги є архаїчні, бо зберігаються в північноукраїнських говірках. Проте ця побудова здобула силу прихильників завдяки відносній простоті здійсненого в її рамцях сполучення часу та простору, а також представленню географічних та історичних явищ у вигляді прямої лінії. Усі свої зусилля науковці скеровували на те, щоб ліпше репрезентувати гіпотетичні переходи від однієї ланки в низці змін до наступної. Низка стала довшою, вишуканішою та абстрактнішою (наприклад, завдяки Житецькому, Шахматову та ін.); часто-густо пропонувалися такі ланки, що взагалі ніде не були засвідчені (на це звернув увагу ще 1878 р. Колосов). Огляд цих варіацій на незмінну тему був би недоречний у цій книжці.

Сумнів щодо того, чи треба приймати як реальність дифтонги для всіх давньоукраїнських діалектів, висловив 1918 р. Лєр-Сплавінський. У цьому він ішов слідами С. Смаль-Стоцького, який був категорично відкинув і подовження, і дифтонгізацію як стадії в загальноукраїнській еволюції *о* та *е*, хоча й не запропонував переконливих доказів. (Ще раніше свої сумніви з приводу стадії загальноукраїнської дифтонгізації висловили Р. Брандт та Яґіч). Щойно у 20-х рр. XX ст. проти загальноприйнятої, але неадекватної схеми висунули поважні заперечення Ганцов та Курило, а за ними (з певними застереженнями) — Зілинський та ін. Ганцов не відмовився від теорії замінного подовження та загальноукраїнської дифтонгізації. Проте він наголосив на відмінному потрактуванні голосних у ненаголошених складах у північних та південних діалектах. Курило підтримала новий підхід, запропонований Ганцовим, і застосувала його до всієї еволюції *о* та *е*. Підпираючи свою ідею докладним дослідженняи *о* та *е* в сучасних діалектах, вона дійшла висновку, що в південноукраїнських говорах ніколи не могло бути ні подовження, ні дифтонгізації голосних. Курило також обстоювала погляд, згідно з яким у південноукраїнських говорах початок змін *о* та *е* перед складами із занепалими єрами мусив припадати на добу, що передувала занепадові єрів, і був пов'язаний з асиміляційними процесами.

Пізнішими дослідженнями погляди Ганцова та Курило були істотно скориґовані. Так, Курашкевич довів, що принаймні в деяких північноукраїнських говірках дифтонги первісно вимовлялися не лише в наголошених складах. Назарова зафіксувала набагато ширше розмаїття північноукраїнських дифтонгів у порівнянні з тими, що їх розглянули Ганцов та Курило. Одначе спроби захистити давню теорію замінного подовження та дифтонгізації як загальноукраїнських явищ виявилися надаремні. Новий і щонайвагоміший арґумент проти цієї теорії висловив Булаховський, довівши 1946 р., що *е* перед складом зі слабким *ъ* зазнав змін лише під відтягненим наголосом. Якщо справді ввесь роз-

виток був спричинений подовженням, яким компенсовано (або випереджувано) занепад єрів, то як могло статися, що причиною зміни був занепад **ь**, але не **ъ**?

Теорія замінного подовження та дифтонгізації в південноукраїнських говірках ще й досі має своїх прихильників; були навіть спроби віднайти в них сліди дифтонгів. На перший погляд, такі сліди віднайдено в українських говірках у Румунії (Петруц та ін.), як-от ***š$_i$est'***. Проте вони аж ніяк позиційно не обмежуються ***е*** та ***о*** у складах, що за ними первісно йшов склад зі слабким єром. Насправді така дифтонгізація заторкує ***е*** (та ***у***!) без будь-якої залежності від історичної наявності єрів, трапляючися після зубних та середньопіднебінних (***d$_i$ésik'***, ***kon'$_i$évy***, ***n$_i$ýtka***, ***d$_i$ym***), а відтак є наслідком особливого потрактування цих приголосних перед голосними переднього ряду. То є недавно постале явище, спільне з котериторіальними румунськими діалектами.

Якщо відкинути теорію про замінне подовження як вихідний пункт у зміні ***е*** та ***о***, це ще не значить, що тут не могло бути жодного подовження цих звуків. Проте якщо воно й було, то лише супроводжувало звуження цих голосних; про це свідчить той факт, що ***о*** та ***е*** в повноголосих групах не зазнавали таких змін. Якщо таке супровідне подовження дійсно мало місце (а це ще треба довести), то воно сталося або до загального занепаду часокількості — й у такому разі зникло з усіма довготами, що втратили зв'язок із наголосом, — або після цього занепаду (але тоді воно не мало фонологічної вартості, бувши надлишковою артикуляторною ознакою ***ė*** та ***ȯ***). У будь-якому разі це подовження не мало жодного впливу на еволюцію цих голосних.

Підґрунтя цього розвитку становили не кількісні, а якісні зміни. Через це вони не охопили голосних високого (***i***, ***y***, ***u***) та низького піднесення, а тільки голосні середнього піднесення. При замінному подовженні таке обмеження було б незрозуміле. У слов'янських мовах, в яких дійсно було подовження голосних унаслідок послаблення та/або занепаду слабких єрів, подовжувалися, як правило, всі голосні (сербсько-хорватська, словенська, можливо, й чеська та словацька — у випадку відтягнення наголосу); або ж виняток становили голосні високого піднесення (польська мова — при тому, що в кашубській подовження охопило також високі голосні).

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Позиції, що стосуються проблематики цього розділу, наведено також у бібліографії до розділів 20 та 21.

1. Андриевский М. «О подвижных звуках в малорусском языке». *Основа* 1862, 5.

2. Jagić V. «Die Umlauterscheinungen bei den Vokalen e, ě, ę in den slavischen Sprachen». *ASPh* 5, 1881 (Anhang zu 6).

3. Кочубинский А. «Рецензия на книгу г. Житецкого: «Очерк литературной истории малорусского наречия». *Отч. Увар.* 32, 1892. (Кн. 13).

4. Шахматов А. «Исследования в области русской фонетики». *РФВ* 29–30, 1893. (Розділ 10).

5. Соболевский А. «Из истории русского языка». *ЖМНП* 311, 1897. (§§ 9, 11).

6. Кримський А. «Деякі непевні крітерії для діялєктольоґічної клясифікації старо-руських рукописів». *НЗб. Груш.* (сс. 91–119). (Передрук у вид.: Кримський А. *Твори в п'яти томах*, 3. К., 1973).

7. Розов В. «Значение грамот XIV и XV веков для истории малорусского языка». *КУИ* 47, 5 (1907).

8. Ганцов В. «Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку». *ЗІФВ* 2–3, 1923.

9. Ганцов В. «Діялектологічна класифікація українських говорів (Присвячується пам'яті академіка О. О. Шахматова)». *ЗІФВ* 4, 1923. (Передруковано 1975 р. в Кельні Р. Олешем).

10. Ганцов В. «Діялектологічні межі на Чернигівщині». *Чернигів і Північне Лівобережжя* (за ред. М. Грушевського). К., 1928.

11. Trubetzkoy N. «Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit». *ZSPh* 1, 1924 (v, 4)

12. Курило О. «До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків». *Укр.* К., 1925, 5.

13. Курило О. *Спроба пояснити процес зміни* ***е***, ***о*** *в нових закритих складах у південній групі українських діялектів.* К., 1928 (*Зб. ІФВ* 80) (Рецензія Б. Кобилянського у вид.: *ЗІФВ* 23, 1929).

14. Курило О. «До питання про походження північно-українських рефлексів *о–ие, we, wy, e*». *Зб. КДІУМ.*

15. Kurylo H. «Les voyelles *o* et *e* en ukrainien et leur transformation dans les syllabes fermées nouvelles». *RÉS* 12, 1932.

16. Смаль-Стоцький С. Огляд праць В. Ганцова. *Sl* 3, 1925.

17. Смаль-Стоцький С. «Поліські мішані говори і поліські дифтонги». *Sl* 6, 1927.

18. Дурново Н. «К украинской диалектологии». *Sl* 4, 1925.

19. Marguliés A. [Рец.] Gancov V. «Dijalektologična klasifikacija ukraïnśkich govoriv». *ASPh* 40, 1926.

20. Галюн І. «Як досліджувано українські дифтонги». *ЗІФВ* 9, 10, 12 (1926, 1927).

21. Бескровный А. «К вопросу о природе дифтонгического рефлекса *о* в переходных сев.-украинских говорах Воронежской губернии». *Юв. Собол.*

22. Томсон А. «О дифтонгизации *е, о* в украинском языке». *Юв. Собол.*

23. Томсон А. «Замітки про південновкраїнське *і* із *о, е*» *ЗІФВ* 23, 1929.

24. Kuraszkiewicz W. «Z badań nad gwarami północno-małoruskimi». *RS* 10, 1931.

25. Kuraszkiewicz W. «Przyczynek do iloczasu małoruskiego». *LSł* 3, 1 (1934).

26. Kuraszkiewicz W. «Nowe wyniki w badaniach nad ikawizmem małoruskim». II Międzynarodowy Zjazd Slawistów, *Księga referatów* 2. Warszawa, 1934.

27. Kuraszkiewicz W. «Z badań nad ikawizmem w ruskich gwarach karpackich». *LSł* 4, 1 (1938).

28. Kuraszkiewicz W. «Nowe uwagi o rozwoju ikawizmu ukraińskiego». *Języki i literatury wschodniosłowiańskie*. Łódź, 1976.

29. Wijk N. van. «O skróceniu samogłosek ē, ō w niektórych językach słowiańskich». *LSł* 3, 2 (1934).

30. Koneczna H. «Wzdłużenie zastępcze». II Międzynarodowy Zjazd Slawistów, *Księga referatów* 2. Warszawa, 1934.

31. Леков И. «Омонимията в малоруски език от фонологично гледище». *ГСУ* 37, 1941.

32. Булаховський Л. «З історичних коментаріїв до української мови,» 7. Київський університет, *НЗ* 5, 1, 1946.

33. Шерех Ю. *Всеволод Ганцов – Олена Курило*. Вінніпеґ, 1954 (Розділи 1.4 та 2.4).

34. Kovalív P. «The Problem of Change of O, E in New Closed Syllables in Ukrainian Dialects». *Orbis* 5, 1 (1956).

35. Жилко Ф. «Дифтонги в чернігівських говорах». *ДБ* 6, 1956.

36. Жилко Ф. «Про неоднорідні голосні (‘дифтонги’) в українській мові». *Тези доповідей V міжвузівської республіканської славістичної конференції*. Ужгород, 1962.

37. Жилко Ф. «Возникновение дифтонгов в украинском языке». *Вопросы теории и истории языка* (*Юв. Лар.*). Л., 1963.

38. Наконечний М. «До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови». *ПІРУМ*.

39. Жовтобрюх М. «Про деякі явища граматичної аналогії в українській мові». *ПІРУМ*.

40. Назарова Т. «Лабіалізовані голосні неоднорідного творення в українських говірках Нижньої Прип’яті». *Дослідження з мовознавства* 2. К., 1963.

41. Назарова Т. «К проблеме украинского икавизма». *ВЯ* 1971, 2.

42. Назарова Т. «Розвиток рефлексів **ѣ, *о, *е* в українських говорах». *Мовозн.* 1972, 1.

43. Назарова Т. «Замінне подовження в українському ареалі на тлі східнослов’янських просодичних перетворень». *Мовозн.* 1975, 6.

44. Комиссарова Л. «К вопросу о рефлексах *о*, *е* исконных в украинском языке». *Материалы по русско-славянскому языкознанию*. Воронеж, 1963.

45. Комісарова Л. «До питання про рефлекси давніх **о**, **е** в говорах української мови (За матеріалами сіл Єндовища та Воскресенівки, Семилуцького району, Воронезької області)». *ПРДН* XI, 1965.

46. Stieber Z. «L'allongement compensatoire dans l'ukrainien et le haut sorabe». *To Honor Roman Jakobson* 3. The Hague, 1967.

47. Andersen H. «A Study in Diachronic Morphophonemics: The Ukrainian Prefixes». *La* 45, 4, 1949.

48. Филин Ф. «К истории исконных *о* и *е* в новых закрытых слогах». Московский педагогический институт. *УЗ* 341, 1969.

49. Pauls J. P. «Monoftongi na miejscu **ě*, **e* i **o* w dialekcie kobryńskim (Białoruska SRR)». *SOr* 19, 1970.

50. Савченко А. «Изменение о, е в закрытых слогах в украинском языке». *ФН* 15, 4 (76), 1973.

51. Гард П. «К истории восточнославянских гласных среднего подъема». *ВЯ* 1974, 3.

23. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЄРІВ: ПРАВИЛА ГРУПУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Унаслідок занепаду слабких єрів у середині слів постали нові скупчення приголосних, більшість із яких суперечила попередньо чинним правилам їх сполучання. Теоретично суперечність між старими правилами та новою реальністю можна було усунути або облишенням застарілих правил, або

пристосуванням нових скупчень до цих правил за допомогою таких засобів, як асиміляція, дисиміляція, випущення одного або кількох суміжних приголосних чи вставляння голосних. Фактично використано обидві можливості: з одного боку, повністю змінено застарілі правила, з другого — змодифіковано нові скупчення. Деякі ознаки приголосних (часокількість, дзвінкість/глухість) у підсумку набули нового статусу.

Проте більшість таких змін відбувалися, як правило, не відразу по занепаді слабких єрів. Навіть беручи до уваги правописний консерватизм як чинник, що міг заважати передачі на письмі таких змін (хоча його не варто переоцінювати, оскільки він не завадив переписувачам відбити на письмі сам занепад єрів), все одно слід припустити, що лише незначна частка змін у скупченнях приголосних припала на давньоукраїнський період, в основному на його останні десятиріччя. Протягом понад століття, а фактично й двох, велика кількість нових скупчень функціонувала, попри старі правила, у незмінному вигляді, а нові правила, що надавалися б до чіткого й послідовного застосування, так і не були вироблені. Традиція зберігати більшість скупчень у незмінному вигляді виявилася дуже сильною.

2. ОСНОВНІ ПРАВИЛА ГРУПУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ДО ЗАНЕПАДУ СЛАБКИХ ЄРІВ

До занепаду слабких єрів у давньоукраїнській мові для скупчень приголосних у цілому діяли ті самі правила, що й у праслов'янській мові на пізньому етапі її еволюції. У стислому вигляді їх можна представити в такий спосіб [1]:

а). Сполука "фрикативний + зімкнений" (але не навпаки) була в принципі прийнятна, хоча зазнавала обмежень за правилом *r*: ***dъska*** (⁺***dъksa*** було неприйнятне).

б). Сполука "зімкнений + зімкнений" була неприйнятна, окрім ***gd*** у займенникових прислівниках на кшталт ***togda***.

в). Сонантам у принципі могли передувати (з обмеженнями, накинутими правилами *г*, *r* і *д*) фрикативний (***slovo***), зімкнений (***tri***; однак сполуки ***bv*** та — в середині слова — ***tl***, ***dl*** були неприйнятні) або сполука "фрикативний + зімкнений" (***pъstrъ***), але не навпаки (окрім як після ***r*** та ***l*** із груп Cъ/ьSC).

г). Як обмеження до правила *в*, зубні зімкнені не припускалися перед губними сонантами (***vědati***, але ***věmь*** 'знаю', не ⁺***vědmь***), а губні зімкнені зазвичай випускалися перед зубними сонантами (***sъpati***, але ***usъnuti***, не ⁺***usъpnuti***).

[1] До незасвоєних чужомовних слів ці правила не застосовувалися.

ґ). Окрім сонантів, усі приголосні в скупченні мусили бути або дзвінкі, або глухі. Їхню якість щоразу визначав останній несонорний приголосний: припускалися форми ***pьstrъ*** і ***nozdri***, але не ⁺***ztr*** чи ⁺***sdr***. (У формі ***nozdri*** звук ***s*** змінився на ***z*** під впливом дзвінкості ***d***. Пор. ***nosъ***; формі ***lězu*** 'лізу' відповідав інфінітив ***lěsti***).

д). Зубні фрикативні не могли передувати середньопіднебінним: припускалася форма ***ispytati***, але не ⁺***isčeznuti***, що мало перетворитися на ***ičeznuti*** або ***iščeznuti***. У староцерковнослов'янській мові зубні фрикативні так само не могли передувати палаталізованим приголосним: ***iz*** змінювано на ***iž*** перед ***n'ego***; ***myslь***, але ***myšl'enъ***. Схожі заміни зубних фрикативних, хоч і не вельми послідовно застосовувані, подибуємо й у давньоукраїнській мові, як-от в Ізб. 1076: **иж него**, але **възлюби** 'полюби'. Щодо інших особливостей — див. 23.7.

е). Подвоєні (подовжені) приголосні не припускалися: ***zьrěti*** при долученні префікса ***vъz-*** перетворювалося на ***vъzьrěti*** (**възьриши** 2 ос. — Ізб. 1076), а не ⁺***vъzzьrěti***.

Усі неприйнятні скупчення постали після занепаду єрів. До них належать:

а) "зімкнений + фрикативний": **пси** (Усп. зб. XII ст.) (< **пьси**);
б) "зімкнений + зімкнений": **птица** (Усп. зб. XII ст.) (< **пътица**);
в) "сонант + інший приголосний": **лжею** 'брехнею' (Іп. літоп. 1226) (< **лъжею**);
г) "зубний зімкнений + губний сонант" і "губний зімкнений + зубний сонант": **тмы** ґен. одн. (Іп. літоп. 1160), **слоужебныя** ак. мн. жін. роду (Іп. літоп. 1146) (< **тьмы, слоужьбьныя**);
ґ) дзвінкий обік глухого: **пришедши** (Гр. 1370, Львів), **кде** (Гр. 1352, Волинь) (< **пришьдъши, къде**);
д) зубний обік середньопіднебінного: **лучьскыи** (Гр. 1366, Волинь? Букву **ь** писано за традицією);
е) подвоєні приголосні: **руськоѣ** ґен. одн. жін. роду (Гр. 1368, Львів; букву **ь** писано за традицією).

3. СПОЛУКИ "ЗІМКНЕНИЙ + ФРИКАТИВНИЙ"

Ці сполуки постали після занепаду слабких єрів і закріпилися в мові, унедійснивши давнє правило, за яким вони не припускалися, наприклад, **б(ог)одхновене** 'богонатхнено' (Hank. XIII ст.), **плотьскою** 'плоцькою (від топоніма *Плоцьк*)', **ятъство** 'полон' (Гр. 1352, Волинь), **пришедши** (Гр. 1370, Львів), **ѿъ цте** 'від тестя' (Іп. літоп. 1160), **ко цтю** (Іп. літоп. 1188. Літера **ц** позначає звук ***ts***; вихідною формою було слово **тьсть** > *тесть*. Пор. сер. укр. **цтга** – Одрех. гр. 1634). Проте скупчення з трьох

приголосних, що містили таку сполуку, могли спрощуватися випущенням зімкненого перед фрикативним (**стѧ своєго** – Іп. літоп. 1096) або метатезою зімкненого та фрикативного: давн. укр. **късньти** 'баритися' (пор. ст. ц. сл. **късньти**, болг. *късно*) дійшло до сучасної мови у вигляді *скніти*. Так само давньоукраїнський топонім ***Късньловъ** (пор. писані латиницею *Xnilov* – Гр. 1396, *Crznylow* – Гр. 1456) сьогодні виступає як *Скнилів*. Той самий корінь, одначе, було змінено через втрату *k-* у топонімі *Снятин* (коло Дрогобича) – назві, що в цій формі трапляється в Гр. 1398 (Коломия); ймовірно, сюди ж належить і *Снітин* (коло Лубень).

4. СПОЛУКИ "ЗІМКНЕНИЙ + ЗІМКНЕНИЙ"

Ці сполуки постали після занепаду слабких єрів і також у цілому закріпилися, тимчасом як правило щодо їх неприпустимості втратило чинність[2], наприклад, **кдє** (Добр. Єв. 1164; Гр. 1375, Смотрич), **свѣдъци** (Гр. 1377, коло Перемишля), **нєчтивыхъ** 'нечестивих' (Фл. Пс. 1384).

Щоправда, у займенниках *čto* і *kto* скупчення двох зімкнених на початку слова хутко почали підлягати дисиміляції. Перший зімкнений в обох словах змінився на фрикативний: **што** (Добр. Єв. 1164; Єв. Євс. 1283; Гр. 1359, Перемишль; Гр. 1386, Волинь; Луц. Єв. XIV ст. тощо), **хто** (Гр. 1378, Перемишль). З цих двох змін перша сталася відразу після занепаду єрів і мала, судячи з усього, загальноукраїнський характер; форма **хто** постала наприкінці давньоукраїнської доби й мала реґіональний характер, хоча, правдоподібно, типовіший для Волині, ніж для Галичини (за даними Курашкевича, до 1450 р. у грамотах, писаних у Галичині, форма **кто** трапляється у 87% випадків, а в писаних на Волині – у 28% випадків). Пор. також у Лавриш. Єв. 1329 ім'я **Феохтиста** ґен. (гр. *Θεόκτιστος*). Сьогодні в середньозакарпатських говірках між Угом і Тересвою й у східних бойківських говірках уживається форма *тко* (пор. рівнобіжний розвиток у хорв. *tkȍ*), а в деяких – і похідна від неї форма *ко*[3]. Ця остання могла була розвинутися тільки від форми **кто**, що не зазнала дисиміляції та перетворення на **хто**[4].

---

[2] Термін "зімкнений" вживається тут у широкому розумінні, оскільки обіймає також і африкати.

[3] Див. Паньк., мапа III.

[4] Звук *x* замість *k* подибуємо також у словах *христи́ти*, *хри́щення*; пор. рос. *крести́ть*, болг. *кръ́стя*. Поза сумнівом, до постання цих форм із *x* спричинилася дисимілятивна тенденція (хоча звук *k* тут стояв перед сонантом, а не перед зімкненим); проте основним чинником усе ж був семантичний, а саме: поплутання коренів **крьст-** та **Христ-**. Це поплутання розпочалося до занепаду єрів (наприклад, **хр(ь)щю, хрщеньк** – Єв. Гал. 1144) і зберігалося після нього (**хрьсть, хрьщеньк** – Hank. XIII ст.).

5. СОНОРНІ В ПОЗИЦІЇ ПЕРЕД ІНШИМИ ПРИГОЛОСНИМИ

У цілому, ці новопосталі скупчення залишалися незміненими, наприклад, **перемышльскии** (Гр. 1359, Перемишль), **по Рсї** 'уздовж Росі' (Іп. літоп. 1032). Проте в деяких реґіонах наприкінці давньоукраїнської доби сталася певна зміна (див. 26.4).

Прикметно, що у скупченнях кількох приголосних могли випадати початкові сонанти (наприклад, **ликоствоуѧ** (Hank. XIII ст.) від **ликовьствоуѧ**); натомість звук *j*, як здається, підлягав у деяких говірках занепадові перед ***š*** (**старѣшина** – Златостр. XII ст.; Ряз. Корм. 1284), можливо через уподібнення до ***š*** : ***jš*** > ***šš*** > ***š***.

6. СПОЛУКИ "ДЗВІНКИЙ + ГЛУХИЙ" ТА "ГЛУХИЙ + ДЗВІНКИЙ"

Ці сполуки залишалися незмінними впродовж понад століття після занепаду єрів. З кінця XIII ст. у скупченнях типу "глухий + дзвінкий" почала діяти реґресивна асиміляція: **зборище** (Ряз. Корм. 1284), **зде** 'тут' (Гал. Єв. 1288), **збиракть, зъблюдѣте** 'завважте' (Панд. 1307), **зде** (Лавриш. Єв. 1329; Гр. 1376, Холм), **зде, зборъ, здравы** 'здорові' ном. мн. (Луц. Єв. XIV ст.) й т. ін.; пор. **сде** (Добр. Єв. 1164), **събирають** (Усп. зб. XII ст.) тощо.

Приклади реґресивної асиміляції зі зворотним порядком компонентів, тобто "дзвінкий + глухий", мають винятковий характер: **ѹскими** 'вузькими' (Єв. Полік. 1307), *Detkone*, *Chotkone* в латинській грамоті Болеслава-Юрія II, датованій, як уважається, 1334 р. (форми непрямих відмінків від імен ***Dedko*** та ***Xodko***. Друге ім'я походить, вочевидь, від ***Xodor***, а перше – від ****Dědko***, хоча не можна виключити й вихідної форми ****Dětko***). У цілому, сполуки типу "дзвінкий + глухий" протягом давньоукраїнської доби зберігалися (за винятком хіба що деяких локальних говірок у Галичині) в незмінному вигляді (пор., наприклад, **от бчелъ** – Hank. XIII ст.; **бчелы** – Георг. Заруб. 1284; Фл. Пс. 1384).

Ця обставина викликає тим більший подив, коли зважити, що у скупченнях, які існували ще до занепаду єрів, особливо часто в прийменниках і менш послідовно в префіксах, діяли давні правила реґресивної асиміляції за глухістю, як-от **бес плода, бес тебе** (Панд. 1307); пор. також **вълѣсти** 'залізти' (Луц. Єв. XIV ст.). Таке співіснування двох типів правил (одного для "старих скупчень", другого для нових) містило в собі очевидну суперечність. Зрештою, такі різночасові нашарування не є рідкісні в мовах. Скажімо, у сучасній українській мові ***t*** і ***d*** випускаються, зазвичай, у дієсловах із суфіксом ***-ну-*** (наприклад, *вертáти* : *вернýти*, *гортáти* : *горнýти*, *глитáти* : (*по*)*глúнути*, *глядíти* : *глянути*, *холодíти* :

холо́нути), але зберігаються перед *n* в інших випадках, навіть коли скупчення налічує три приголосні (*одна́, пере́вертні*), ба навіть у деяких дієсловах із *-ну-* (*схý́днути*). Звідси — дві можливості: або ця дистрибуція є зморфологізована, як у наведених прикладах, або в деяких скам'янілих формах діє принцип, що не збігається з продуктивним під теперішню добу. У випадку дзвінкості/глухості наприкінці давньоукраїнської доби продуктивними були два принципи (прийменникові конструкції та префіксальний словотвір — то відкриті категорії), що є незвичним явищем. Упорядкування тут було неминучим, однак припало воно вже на середньоукраїнський період.

7. АСИМІЛЯЦІЯ ЗА М'ЯКІСТЮ У НОВИХ СКУПЧЕННЯХ ПРИГОЛОСНИХ

Правило неприйнятності зубних перед середньопіднебінними було чинне протягом усієї давньоукраїнської доби: написання на кшталт **бєщасти**, **бєщадъ** 'без дітей' (Усп. зб. XII ст.) траплялися часто; відхилення були зумовлені етимологічним принципом у написанні й не відбивали живомовних явищ.

Брак консеквентності в переході зубних у середньопіднебінні перед *l'* і *n'* (праслов'янського або пізнішого походження), що спостерігається в давньоукраїнських пам'ятках до й особливо після занепаду слабких єрів (див. 4.1 та 23.2д), можна пояснити двома способами: або то була зміна церковнослов'янська, яка з'явилася в давньоукраїнських пам'ятках лише порядком наслідування; або то була зміна також і давньоукраїнська, але віддзеркалена непослідовно через свою невідповідність — як і у випадку середньопіднебінних — етимологічній засаді правопису. Жодна з цих можливостей не може обґрунтовано вважатися за єдино прийнятну. Проте друга є, мабуть, дещо правдоподібніша. На її користь свідчать два факти. Якщо **(вь) прабошнѧхъ** 'у постолах' (Іп. літоп. 1074) ґрунтується на корені *bos-*, як у суч. укр. *бо́сий*, то це було місцеве, а не церковнослов'янське слово, хоча *s* у ньому перемінено на *š*. Пор. також суч. укр. *вешня́к* 'водяний млин, що діє під час поводі' з коренем *весн*(*а́*); суч. укр. *кружля́ти*, яке походить від *кру́глий*, а також топоніми типу *Ра́домишль*, *Пере́мишль* тощо. По-друге, чергування, наявне в суч. укр. *сла́ти* : *шлю*, судячи з усього, виробилося по спливі більш як сторіччя після занепаду єрів. Первинними були форми типу **сълати** : **сълю**, де **ъ**, зрозуміло, запобігав будь-якому приподібненню *s* до *l'*. Пор. також після занепаду єрів: **посли** 2 ос. одн. нак. сп., **послеши** 2 ос. одн. теп. часу (Добр. Єв. 1164), **послю** (Hank. XIII ст.), **въспосли** 2 ос. одн. нак. сп. (Хут. Служ. XIII–XIV ст.), **послю** (Лавриш. Єв. 1329). Як здається, найраніші приклади з *š* подибуємо

в Ряз. Корм. 1284 та Іп. літоп. 1097: **шлю**. Отже, зміна *s* > *š* у цьому слові є не церковнослов'янська, а давньоукраїнська (хоча рівнобіжне явище властиве іншим слов'янським мовам). Судячи з усього, вона засвідчує, що цей тип палаталізації ще діяв наприкінці XIII ст.

Однак цей тип палаталізації, якщо він так само був характерний для давньоукраїнської мови, розмивався внаслідок розчинення праслов'янських звуків ***l'*** і ***n'*** серед нових, давньоукраїнських, ***l'*** і ***n'*** (див. 11.2–3) та особливо поширення пом'якшених ***s'*** і ***z'***, що постали перед ***a*** (на місці ***ę***), ***ь***, ***ě*** (див. 11.5) і пізніше ***ė*** та ***ȯ*** (див. 22.4). Отже, палаталізація ***s*** та ***z*** з переходом їх у ***š*** та ***ž*** перед м'якими (пом'якшеними) приголосними, окрім середньопіднебінних, була замінена, за винятком кількох наведених вище скам'янілих форм, палаталізацією з перетворенням на ***s'*** та ***z'***. Досить цікаво, що в сучасній українській мові ця палаталізація зберігається в дієслові *сла́ти* : *шлю*, де вона є вторинна, але зникла, скажімо, в дієслові *ми́слити* : *ми́слю*, де вона є первинна, не кажучи вже про прийменники та префікси. Перед середньопіднебінними ***s*** і ***z*** переходять у середньопіднебінні, але це вже не палаталізація, а звичайна асиміляція: подібність, на позір повна, між давн. укр. **бежь жены, рашьшири сѧ** 3 ос. одн. аор. (Библ. Ап. XIV ст.) і суч. укр. [bežonýǐ], [rošýryty] (на письмі: *без жоні́*, *розши́рити*) — то лише фасад, за яким діють відмінні процеси.

Після занепаду єрів постали також численні випадки зворотної послідовності елементів: "середньопіднебінний + зубний". У них асиміляція зреалізувалася в часових межах давньоукраїнського періоду. Таких прикладів особливо багато в тогочасних грамотах, хоча й не тільки в них: **жърецька** ґен. одн. чол. роду (Лавриш. Єв. 1329), **сганоцькыи** (Гр. після 1349, Казимир), **болестрашицкии** (Гр. 1366, Перемишль), **смотрицкии** (Гр. 1375, Смотрич), прізвище **Безмездьницкии** (Гр. 1378, Перемишль), **оу Луцьску** (Гр. 1386, Волинь) від **жьрьчьск-, сганочьск-, болестрашичьск-, смотричьск-, *Безмьздьничьск-, Лучьск-** відповідно. Інші приклади наведено нижче (див. 23.8).

Як свідчить висока частотність прикладів, щонайпізніше в середині XIV ст. набуло чинності правило, згідно з яким сполука "середньопіднебінний + зубний" змінювалася на "зубний + зубний" (Pd + D > D + D). Насувається висновок щодо існування асимільованих форм цього типу перед ***-ė*** (суч. ***-i***) — закінченням іменників у дат.-лок. одн. — на кшталт наявних у сучасній українській мові (*ло́жка* : *ло́жці* = [lóz'c'i], *кри́шка* : *кри́шці* = [krýs'c'i], *ру́чка* здрібн. : *ру́чці* = [rúč'i]), хоча найперші фіксації прикладів такого типу припадають, як здається, щонайраніше на XV ст.: **доцьце** (Гр. до 1469, Волинь) : ***dočká***, **на редце**[5] (Люстр. Брацлав. 1545) : ***rěčka***, **фляшеццѣ, частотцѣ** (Ґал. 1659, 1669) : ***fl'ášečka, částočka***, **Свѣтце** (Пирят. 1685) : **Свѣчка** (антропонім), **свасцѣ по ковбасцѣ** (Присл. Кл. Зин. 1690) : ***svášká***, **по утѣтцѣ** (Пирят. 1698) : ***utíčka***.

---

[5] Надпоправне написання замість **цц ~ тц**.

Судячи з усього, за тих самих часів (XIV ст.) і у зв'язку з тими самими процесами розпочалася палаталізація *s* у прикметниковому суфіксі ***-ьsk-***: **жидовьськы** (Єв. Полік. 1307), **волоськои** (Гр. 1377, коло Перемишля), **галилѣиськоую, сидоньськыга** (Луц. Єв. XIV ст.). Загалом, використання **ь** у пам'ятках XIV ст. не є надійним доказом палаталізації, проте ці приклади таки здаються переконливими, бо палаталізація *s* у цьому суфіксі виправдана загальним статусом уподібнення за м'якістю. Такому звукові *s* передував пом'якшений приголосний (як наслідок первісної наявності слабкого **ь**), тимчасом як далі йшов (у більшості реґіонів України) пом'якшений приголосний *k* у таких формах, як ном. одн. чол. роду, інстр. одн. чол. і сер. родів тощо (наприклад, ***sidon'-s-k'ii***, ***sidon's-k'im*** тощо). Таке оточення було щонайсприятливіше як для проґресивної, так і для реґресивної асиміляції за м'якістю. Можливо, палаталізація розпочалася з прикметників із коренями на *-s'* (*-z'*) типу **Русь**, пор. традиційне написання **руськоѣ** (Гр. 1368, Львів) ґен. одн. жін. роду. Можна припустити, що в написаннях на кшталт **Залѣскии** (Гр. 1370, Львів), **рускии** (Гр. 1377, коло Перемишля) тощо буквою **с** позначувано [s'], хоча можливі й локальні варіації[6]; до того ж прикладів у пам'ятках є замало, щоб уможливити дослідження географії цього явища.

Через непевність прикладів (оскільки наявність або відсутність **ь** у таких випадках не є вирішальною), лише на підставі загальних уявлень про статус асиміляційних процесів і палаталізації в XIII–XIV ст., а також зважаючи на стан справ у середньоукраїнській і сучасній українській мові, можна припустити, що зубні (за винятком *l*) перед твердими зубними, давніше відділеними від них слабким **ъ**, стверділи через уподібнення до другого члена скупчення. У сучасній мові немає жодних слідів палаталізації в таких формах, як *рідний*, *бідний*, *крáсний*, *полотнó*, *світло*, *сідлó*, *тру* 1 ос. одн. тощо (від ***rodъn-***, ***bědъn-***, ***krasъn-***, ***polotъno***, ***světъl-***, ***sedъlo***, ***tъru***; але приголосного *l* це не стосується: *прáвильний*, *пальнé* тощо). Перед губними та велярними пом'якшеність зубних збереглася: *прóсьба*, *вíдьма*, *пітьма*, *вíльха*, *рéдька*, *бáтько*, *людьмú* інстр. мн. (< ***prosьba***, ***vědьma*** тощо).

Щодо потрактування губних за схожих умов — див. 25.1.

Насамкінець можна зазначити, що вельми масштабні процеси асиміляції за твердістю/м'якістю не усували (у відповідності до викладеного у 23.6) опозиції за дзвінкістю/глухістю. Звідси такі написання, як

---

[6] У сучасній українській мові до говірок із твердою вимовою *s* належать лемківські, надсянські, наддністрянські, велика кількість бойківських, покутських та гуцульських. Мапи представлено в *УДМ*, с. 38; Жилко, *Нариси*, с. 150 (або *ПРДН* 10, с. 16); Dejna, мапи 3 та 4; Karaś-Zilyns'kyj, мапа 4. Див. також 36.7. Палаталізація зубного в ***-ьsk-*** є типова для української мови. У польській мові вона властива лише здрібнілим формам прикметників на ***-uśki***: *maluśki* 'маленький', *cieniuśki* 'тоненький'. У російській мові вона характеризує в'ятські говірки, особливо західні.

сирѧзьскою 'сєрадзькою' (Гр. 1352, Волинь), **кнѧзъства** ґен. одн. (Гр. 1377, коло Перемишля) чи з частковою асиміляцією (*z*+*s*>*z*), але збереженим протиставленням дзвінкого та глухого, що стоять один обік одного — **кнѧзьтва** (Гр. 1375, Смотрич).

8. ПОТРАКТУВАННЯ ПОДВОЄНИХ ПРИГОЛОСНИХ

Подвоєні приголосні й надалі трактовано як неприйнятні – пор. такі написання, як **беславы**, **расѣчи** (Виґолекс. XIII ст.), — з можливим винятком для *n* у випадках типу **виньныи** (Усп. зб. XII ст.) > **винныи**. Проте не можна виключити, що таке подвоєння теж усунено, а відтак поновлено вже за середньоукраїнської доби; пор. такі сучасні приклади, як *дзвіни́ця* від *zvonьnica* з *i* на місці *o*, що вказує на первісну наявність *ь*, але без подвоєння.

Як правило, у давньоукраїнській мові новоутворені сполуки тотожних приголосних спрощувалися до одного звука, наприклад, **рускии** (Гр. 1377, коло Перемишля); після асиміляційного перетворення *š*+*s* на *s*+*s* ця остання сполука змінювалася на *s*: **волоськоє** (там таки), **перемыскоѣ** (Гр. після 1349, Казимир; логічними стадіями цього процесу були *-šl'*+*ьs* > *-šs-* > *-ss-* > *s*). Якщо написання на кшталт **старѣшина** зумовлені уподібненням *j* до *š* (див. 23.5), слід прийняти й переходову стадію *-*šš*-, що дала *š*. Так само суч. укр. *пе́рець* походить від *pьpьrъcь*, де мало місце спрощення *pp*>*p*.

Старе правило неподвоювання приголосних (а також уподібнення за дзвінкістю/глухістю) зберігало й надалі свою чинність для прийменників і префіксів: **безлобивъ**, **бесквьрньнъ** (Hank. XIII ст.), **и-своимъ** (Гр. 1370, Львів), **и-сѣножатьми и зъ гаими** (Гр. 1378, Перемишль), **безаконик** (Фл. Пс. 1384).

9. ЗАВВАГА ЩОДО СКУПЧЕНЬ ТРЬОХ ПРИГОЛОСНИХ

Можна припустити, що під кінець давньоукраїнської доби скупчення типу *stn*, *zdn*, *stl*, *zdl* і *ždn* (тобто "зубний" або "середньопіднебінний фрикативний" + "зубний зімкнений" + *n* або *l*) були спрощені через випадіння середнього зімкненого складника. Однак писемних фіксацій цього явища майже немає. Сюди може належати лише прізвище **Бѣзна** (Гр. 1366, Перемишль), якщо воно виводиться від слова *bezdьna* 'прірва'. Брак прикладів можна вважати наслідком правописного консерватизму, а чи й варіативної вимови.

10. ВИСНОВКИ: ПРАВИЛА ГРУПУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ПІД КІНЕЦЬ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ

Статус скупчень приголосних за давньоукраїнської доби після занепаду слабких єрів можна підсумково представити такою таблицею:

Тип сполуки	Припустимість	Чинність старого правила	Наявність нового правила	Параграф
1. “Зімкнений + фрикативний”	+	–	+	3
2. “Зімкнений + зімкнений”	+	–	+	4
3. “Сонант + приголосний”	+	±	+ → –	5
4. “Різнорідність за дзвінкістю/глухістю в старих і нових скупченнях із послідовністю елементів “глухий + дзвінкий”	–	+	–	6
5. Те саме в скупченнях із послідовністю елементів “дзвінкий + глухий”	+	±	±	6
6. “Твердий + м’який/пом’якшений”	(+)	±	±	7
7. “М’який/пом’якшений + твердий”	(+)	немає	±	7
8. Подвоєння	–	+	–	8

(+ — припустиме, чинне[7]; (+) — припустиме, чинне з обмеженнями; ± — хитання; → — тенденція до).

Таким чином, у випадку 8 старі правила по суті застосовувано для перероблення нових скупчень; у випадку 3 це сталося після певного періоду толерування, а у випадку 6 мали місце модифікації (середньопіднебінні заступлено пом’якшеними). Нові скупчення утвердилися, а старі правила відмерли у випадках 1, 2 і 7. Унутрішня суперечність, не розв’язана в межах давньоукраїнського періоду, зберігалася між випадками 4 і 5. У підґрунті цієї суперечності лежали фонетичні чинники; за середньоукраїнської доби її усунено завдяки впливу морфологічних чинників (див. 36.2).

Старі правила були розхитані не лише в давньоукраїнській мові. Схоже становище після занепаду слабких єрів склалося в решті слов’янських мов. Проте ця схожість аж ніяк не свідчить про спільність процесів. Її зумовлює тотожність причини (занепад єрів). Таке становище скрізь складалося в різний час і незалежно від оточення. Дальші наслідки такої

[7] Незважаючи на поодинокі відхилення.

переходової стадії так само мали багато чого спільного, але часто відрізнялися деталями: декотрі мови рішуче позбувалися старих правил; інші переважно достосовували до них новопосталі скупчення. У перших припускалося більше нових скупчень (наприклад, у польській), у других вони рішучіше усувалися або зазнавали змін унаслідок пристосування складників один до одного (типовим прикладом може бути сербсько-хорватська мова). Істотні відмінності спостерігалися й у темпах унормування ситуації. Оскільки ці процеси, попри свою схожість з українськими, не мали спільного з ними перебігу, вони виходять за межі досліджуваного нами предмета.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Соболевский А. «Из истории русского языка», 2. *ЖМНП* 311, 1897.
2. Соболевский А. «К истории малорусского наречия», 3. *РФВ* 63, 1910.
3. Соболевский А. «Мелкие заметки по славянской и русской фонетике», 18. *РФВ*, 63, 64, 1910.
4. Волох О. «Асиміляція та дисиміляція приголосних в українській мові за даними пам'яток XVII–XVIII сторіч». *Питання історичного розвитку української мови.* Тези доповідей міжвузівської наукової конференції. Х., 1959.
5. Онишкевич М. «Деякі архаїчні займенникові форми в українських південно-західних говорах». *Українська лінгвістична географія.* К., 1966.
6. Andersen H. «Indo-European Voicing Sandhi in Ukrainian». *ScSl* 15, 1969.
7. Кипарский В. «О судьбе -ъ- в суффиксах *-ъск* и *-ъство*». *ВЯ* 1972, 2.

24. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЄРІВ: ПЕРЕХІД *e* В *a* У ЗВУКОСПОЛУЦІ *ije* ~ *ьje*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

У південній групі давньоукраїнських діалектів звук ***e*** у сполуці ***ije*** ~ ***ьje*** перейшов у ***a***. Сьогодні цей перехід добре збережений у літературній мові в ном.-ак. та інстр. одн. іменників сер. роду типу *камі́ння*, *пита́ння* (тобто, зазвичай, у віддієслівних іменниках та іменниках зі значенням збірності) від давніших ***kamenije***, ***pytanije***. Подовження приголосних (зубних і середньопіднебінних) виникло в більшості слів цього типу пізніше (див. 37.2); воно має різні географічні межі поширення й не пов'язане з наявністю ***a*** на місці ***e***: у північноукраїнських говірках подовження приголосних має місце перед ***e*** та іншими голосними, як-от ***kam$_{i}$éń'e***.

2. ЗОНА ПЕРЕХОДУ: СУЧАСНА Й ПЕРВІСНА

Зазначена звукозміна ніколи не стосувалася північноукраїнських говірок (за винятком деяких місцевостей на Холмщині). У них зберігається ***е*** (наприклад, ***pytán'e***). У південній діалектній зоні ця зміна відсутня у смузі, утвореній надсянськими, наддністрянськими, покутськими та більшістю гуцульських говірок (приблизно — від Ярослава – Перемишля до Рахова – Чернівець), яка відділяє карпатські діалекти, що в них на цьому місці вживається звук ***а*** (лемківські, бойківські, всі закарпатські, крім гуцульських), від східніших з тим-таки звуком ***а***[1]. Проте в говірках цієї смуги форми з ***е*** не є продовженням вихідних форм з ***е***. Нові форми виникли на місці форм із ***а***, через що перебіг еволюції має вигляд ***е*** > ***а*** > ***е***. Це випливає як безсумнівний висновок із даних географічного поширення та з пам'яток.

З географічного погляду, наявність форм із ***а*** по обидва боки від смуги з ***е*** найлегше пояснити, припустивши, що ці два окремі реґіони первісно становили один ареал. Ба більше, смуга з ***е*** обіймає говірки, що в них усякий ***'а*** перейшов у ***'е***: не тільки ***pýtán'e***, але й ***tel'é***, ***š'épka*** тощо. Обидві ізоглоси в цілому збігаються (див. 41.3).

З історичного погляду, середньоукраїнські пам'ятки з цього реґіону, наприклад, зі Львівщини, мають форми з ***а***: **оучинили постановенга** (Льв. Ставр. бр. 1591); **з весѣлѧ(м), повѣтрѧ, поже(р)тѧ** (Лавр. Зиз. 1596); **листѧ фикговоє, вызнанѧ ... чинѧчи** (Ст. Зиз. 1596); **переваренниѧ воды исправлгает водꙋ** 'переварення води поліпшує воду', **плеванига** (переклад пол. *pływánie* 'плавба') (Назир. кін. XVI ст.); **щастя панует, наше прагненя, камѣня дорогоє** (Ів. Виш. 1600); **на захованга** 'на збереження', **каран сидѣнгам** 'караний ув'язненням', **вязенгам** 'ув'язненням' (Льв. Ставр. бр. 1609); **єлекцию а(л)бо обыранга** (Льв. Ставр. бр. 1611); **пожичили смо мешканга, с побиттам** (Льв. Ставр. бр. 1616); **мешканя** (Гр. 1636), топонім **Замостя** (Гр. 1648, Львів), *otmſzczenia* : *pomſta* (Mar. Jaśl. 1641) й т. ін.

Отже, перехід ***е*** > ***а*** у звукосполуках ***ije ~ ьje*** стався в усіх південноукраїнських діалектах, але оминув київсько-поліську зону, що й сьогодні спостерігається на північ від приблизної лінії Житомир — Бердичів —Хвастів — Васильків — Пирятин — Бахмач — Путивль (тобто трохи південніше від типових ізоглос, що розмежовують північні й південні говірки).

3. СВІДЧЕННЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК. ХРОНОЛОГІЯ

Давньоукраїнські написання через "я" ("ꙗ") в досліджуваному матеріалі не такі вже численні. Це легко зрозуміти. Правописна традиція, що ґрун-

---

[1] Див. мапи: Жилко, *Нариси* (№ 2) (відтворена також у *СГ*, с. 17; *ПРДН* 10, с. 46 та *ВДВЯ*, с. 29), *ПРДН* 10, с. 14 і Dejna, мапа 1.

тувалася на староцерковнослов'янських нормах, вимагала літери є; до того ж, Київ — впливовий осередок у справах правописних — був розташований у діалектній зоні, де звук ***е*** не перейшов у ***а***. Утім, щоб ствердити сам факт такого переходу, прикладів є подостатньо. Здебільшого ці приклади трапляються в західноукраїнських пам'ятках, але подекуди й у пам'ятках київського походження. Окрім прямої рефлексації цього переходу через заміну ***е*** на "я" ("ꙗ"), на його користь свідчить і надпоправне вживання ***е*** замість "я" ("ꙗ"), тобто у формах ґен. одн. або ном.-ак. мн.

Основні дані такі: **отвратить нечьстьꙗ** 'відверне ганьбу' (Хр. Ап. XII ст.), **д(ь)нь оусъпение, чистаго ... ради житиꙗ и ... пооучение, того ... обѣщание, на оутриꙗ** 'зранку', **сърѣтоша и (оу) оустие Смꙗдины** 'вони зустріли його біля гирла Смядини' (Усп. зб. XII ст. У цій же таки пам'ятці **от имѣниꙗ** є виправленим варіантом вихідного **имѣние**!); **послю обѣтованьꙗ** 'пошлю обіцянку', **за оумножѣньꙗ** 'для примноження' (Єв. Євс. 1283); **таина въч(е)л(о)в(ѣ)ч(е)ние, вашего смѣрѣние** 'вашої покори', **прошенаго извѣщѣние** 'проханої звістки' ґен. одн., **ослоушаниꙗ наше** 'наш непослух', **примышленое приложениꙗ** 'придумане пристосування' (Жит. Сави XIII ст.); **д(оу)ховное сиꙗниꙗ** 'духове сяйво', **твоего зачатие** ґен. одн. (Hank. XIII ст.); **ѡроужьꙗ** 'зброю' **и кони** (Іп. літоп. 1068); **подлѣ столпье** 'біля огорожі' (Іп. літоп. 1161); **ѡроужьꙗ кнѧже** 'княжа зброя' (Іп. літоп. 1175). Такого самого ґатунку й приклади з Бес. Єв. Гр. XII ст.: **с(вꙗ)того сказание** ґен. одн., **чтение еуанг(е)льскаго** ґен. одн., **своего оутѣшение** ґен. одн. і деякі інші, — але вони є менш певні, бо, з огляду на богемське походження пам'ятки, у таких написаннях може відбиватися чеський переголос (*přehláska*) ***'а > 'е***.

*** Усі наведені приклади датуються добою, коли занепад єрів був уже доконаним фактом [2]. За давніших часів таких випадків практично немає. В усіх пам'ятках, що дійшли до наших часів, налічується, судячи з усього, лише три приклади в Ізб. 1073 (**добростворение дѣлѧ** 'щоб учинити добро', **камыкъ прѣтъчение** 'камінь спотикання', **врѣмѧ дѣломъ отъдание** 'час віддяки за вчинки') та один приклад з Ізб. 1076 (**одѣнию крьштение** 'одежі хрещення'). Зважаючи на їхню винятковість, ці приклади слід розглядати як наслідок перекручення тексту [3] або відтворення болгарського першовзору. Цю звукозміну можна з певністю датувати серединою XII ст.

За середньоукраїнських часів написання "я" ("ꙗ", або й "ѧ") так і не стало правилом: на заваді явно стояли церковнослов'янська традиція й тиск північноукраїнського наріччя. Проте воно не було рідкістю й трапляється в пам'ятках з усіх реґіонів. Пор., наприклад, закарп. **з весѣлѧм** 'з радістю' (Ладом. Єв. кінець XVI ст.); лемк. **тернѧ** ак. одн., **дорогое ѡдѣнѧ** (Перес. Єв. 1561); бойк. **голос и спѣванѧ** (Уч.

---

[2] Щодо подробиць — див.: Соболевский А. *Лекции по истории русского языка*, с. 86.

[3] Це, вочевидь, стосується деяких випадків у Гр. Бог. XI ст.

Єв. 31, кінець XVI ст.); вол. **збожа** 'збіжжя' (Вол. Єв. 1571); подільські топоніми *Pokutyam* інстр. (Вірм. 1613) та *Zawailla* (Beauplan 1653; читай: *Завалля*); півд.-київ. топонім **Проваля** (Люстр. Черкаси 1552); полт. **тым корѣнꙗм** інстр. одн. (Реш. Уч. Єв. 1670), **признатя** (Пирят. 1683); харківське **щастямъ** (Онуфр. Харк. 1699), *с перьям* (Сковор. 1767). Схожі форми трапляються навіть у Радив. 1671, автора, що мешкав на Київщині та Чернігівщині (наприклад, **на покрытя, избра́ннок начи́ня** тощо), але їх немає в іншого чернігівця Ів. Макс. 1724 (**убранъе** 'одяг', **смѣтье** тощо)[4].

4. ЗАСЯГ, МОТИВАЦІЯ ТА ПЕРЕБІГ ЗВУКОЗМІНИ

Постання форм із ***а*** відразу після занепаду єрів наштовхує на думку про фонетичну мотивацію цієї звукозміни, хоча на сьогодні вона поширена лише в одній морфологічній категорії — іменниках сер. роду. Такого переходу немає в дієсловах, що, на перший погляд, характеризуються тотожними фонетичними умовами, як-от *ллє, п'є, б'є, в'є* від **льк(ть), пьк(ть), бьк(ть), вьк(ть)**, не кажучи вже про численні слова, в яких голосному ***е*** передує самий ***j***, а не ***ij ~ ъj***, як-от *моє́, чиє́* в сер. роді одн. Не з'являється ***а*** й у присвійних прикметниках типу *Олексієва* жін. роду. З усіх давньо- та середньоукраїнських пам'яток відомо лише два приклади, де ***а*** на місці ***е*** трапляється після ***ij ~ ъj*** поза групою іменників сер. роду: у присвійному прикметнику (**Софроньꙗвоу чадь** 'Софронових людей' — Жит. Сави XIII ст.) та в дієслові (**вода ... лꙗ(т)сꙗ** — Памва Бер. 1627). Якщо вони є достовірні, то мали б свідчити, що ця звукозміна не обмежувалася іменниками сер. роду, а отже була вмотивована фонетично.

Наявність лише двох прикладів за восьмисотрічний відтинок часу, природно, схиляє до сумнівів. Чи не йдеться про описку (Жит. Сави) та помилку друку (Памва Бер.)? Зроблено декілька спроб звести це явище до іменників сер. роду, витлумачивши його морфологічно або синтаксично: поплутанням збірних іменників одн. та мн. (Михальчук); впливом іменників сер. роду на кшталт *теля́, ім'я́* (С. Смаль-Стоцький); поплутанням ном. з ґен. одн. (Ільїнський). Проте всім цим суґестіям бракує переконливості. Найдавніші засвідчені приклади аж ніяк не є прив'язані до таких семантичних категорій або синтаксичних контекстів; в українській морфології немає інших випадків цілковитого поплутання одн. з мн. або ґен. з ном.; іменники типу *теля́* та *ім'я́* складають досить закриту групу й не мають значеннєвих зв'язків з іменниками типу зб. *камі́ння* чи від-

---

[4] Форми з ***-а*** не були чужорідними і для говорів західного Полісся. Звідси топонім *Бере́стя* в гебрайській традиції передається як ***Brsta***.

дієслівного *пита́ння*. Услід за Житецьким, Огоновським та Шахматовим слід-таки пристати на фонетичне пояснення[5].

Обґрунтовуючи фонетичне пояснення, треба, по-перше, прийняти, що перехід *е* > *а* стався в усіх типах слів лише після *ij* ~ *ьj*, але не після *j* у позиції перед котримсь іншим голосним; по-друге, — що ранні водностайнення вигладили його поза категорією іменників сер. роду, а саме в дієсловах на кшталт *лле*, в інстр. одн. іменників типу *солове́й* : *солов'є́м*, іменниках жін. роду типу *свиня́* : *свине́ю* та присвійних прикметниках. За причину може правити той факт, що в дієсловах, в інстр. одн. іменників чол. та жін. роду й у присвійних прикметниках таких форм було надто мало в порівнянні з формами, що мали *е*, а отже вони не могли протистояти впливові з боку останніх; натомість у групі іменників сер. роду вони були настільки численні й продуктивні, що подужали витримати морфологічний вплив із боку іменників сер. роду на кшталт *по́ле*, *мо́ре*, яких налічувалося не так багато. У світлі такого пояснення наведені два приклади (**Софроньꙗвоу** і **лꙗ(т)сꙗ**), попри брак певності, можуть тлумачитися не як прості помилки.

Зрештою, найбільша трудність при цьому — з'ясувати природу евентуального зв'язку між утратою *і* ~ *ь* та переходом *е* в *а*. Зміна *е* > *а* після *j* — перезвук досить звичайний, в українській мові засвідчений (хоч, мабуть, дещо пізніше й на дещо меншій території — див. 9.4–5 і 9.8). Проте в нашому випадку самий лише *j* не спричиняв цієї звукової зміни, якщо перед ним не йшов *і* ~ *ь*. Це міг би бути унікальний випадок впливу слабкого *і* ~ *ь* на наступний склад, коли той набував через це більшого розхилу. В усіх інших випадках впливу слабкого *і* ~ *ь* на попередній склад наслідком було звуження голосного.

Зважаючи на брак фактичного матеріалу щодо самого перебігу цієї звукозміни, а також на її осібність і неповторність, у цій справі можна висловити лише припущення, вірогідність яких, з огляду на згадані причини, буде надто малою. Наприклад, можна заризикувати таке пояснення: у словах типу **каменик** ~ **каменьк** був насправді не *ь* (на противагу звичайним написанням, які після занепаду єрів набули ще більшого поширення), але *і* (див. 17.4), який не занепав повністю, зредукувавшися до *і̯*; у сполуці з наступним *j* цей звук дав подовжений *j̄*, саме після якого *е* й перейшов у *а*. Попри свою умоглядність, це пояснення висвітлює хронологічний зв'язок між аналізованим переходом і занепадом єрів, ураховуючи особливий статус *і* перед *j* за давньоукраїнської доби.

---

[5] Фонетичні пояснення були запропоновані також Тимченком, який спробував пов'язати перехід *ije* ~ *ьje* > *а* з деназалізацією *ę*, і Кульбакіним, який розглядав подовжені приголосні як передумову такого переходу. Однак обидва пояснення анахронічні: деназалізація *ę* передувала аналізованому переходові на кілька століть, а подовження приголосних сталося по спливі значного (трьохсотрічного) відтинка часу.

Воно також пояснює, чому цей звуковий перехід не стався після ***j***, що йому передував "ь".

Перехід ***е*** в ***а*** після ***ij*** був притаманний лише південноукраїнським говіркам. Суміжних мов він не заторкнув. Щоправда, він спостерігається в центральнословацьких говірках, де є форми на кшталт *znamenia* 'знамення', але ці говірки були відокремлені від українських східнословацькими, де в іменниках сер. роду збережено *-е*, як-от *požehnaňe* 'благословення', *vesel'e* 'весілля' й т. ін. Вочевидь, південноукраїнський і центральнословацький переходи ***е*** > ***а*** — то процеси рівнобіжні, але незалежні один від одного.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Тимченко Е. «К вопросу о рефлексах праслов. *ę в северноукраинских говорах». *Юв. Собол.*
2. Ільїнський Г. «Як виникли українські форми наз. одн. сер. роду типу '*зілля*'». *Зб. КДІУМ.*
3. Пушкар М. «Називний-знахідний однини на **-я** (**-'а**) в іменників середнього роду **-ijo**-основ у мовах українській та словацькій». *Питання слов'янознавства.* Львів, 1962.
4. Бевзенко С. «До походження флексії ***-е*** в іменниках типу *зілля* в південно-західних діалектах». *ПРДН* 12. К., 1971.

25. СПІРАНТИЗАЦІЯ *g*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Праслов'янський велярний зімкнений ***g*** представлено по всіх діалектах сучасної української мови практично в усіх позиціях фарингальним фрикативним ***h*** (щодо одного дрібного винятку див. 25.5). Переходовою стадією можна вважати звук ***γ*** — дзвінкий рівнобіжник ***x***.

Перехід ***g*** > ***γ*** > ***h*** властивий словацькій, чеській, верхньолужицькій мовам — на захід від української мовної зони, — а також білоруській мові (де вибір ***γ*** чи ***h*** є довільний і залежить, вочевидь, від рідної говірки мовця) та південноросійським діалектам (де переважно зберігається ***γ***) — на півночі та північному сході. Наявність такої неперервної смуги вимовляння ***h/γ*** від баварського кордону й аж до Оки, що проходить через усю слов'янську територію, — при тому, що й на півночі —

у північноросійських діалектах, польській та нижньолужицькій мовах, і на півдні — у словенській (за винятком частини найзахідніших говірок), сербсько-хорватській (окрім деяких узбережних говірок), македонській і болгарській мовах, — збережено ***g***, — спонукала до гадки, що спірантизація ***g*** була праслов'янським діалектним явищем (Трубецькой та ін.). Та все ж, хоча визначити хронологію змін ***g*** > ***γ*** і ***γ*** > ***h*** важко, є вагомі підстави віднести її до пізнішої доби.

2. ВІДНОСНА ХРОНОЛОГІЯ

Поява фрикативного на місці ***g*** може бути пов'язана, хоча й на підставі досить обмежених даних, із трьома іншими фонетичними змінами.

а). Вона сталася після розщеплення $_{o}$***a*** на ***ŏ*** і ***ā*** (VIII – сер. IX ст. Див. 5.4). У давн. врх. нім. *Ahorn* 'клен' дистрибуція голосних має відповідний вигляд: ***a*** на місці довгого й ***o*** на місці короткого, як і в давн. укр. **javorъ* (суч. укр. *я́вір*, де наявність протетичного ***j-*** вказує на ту саму добу). Проте давн. врх. нім. ***h*** замінено на ***v***. Очевидно, слов'янські діалекти (серед них, імовірно, й протоукраїнські) за тих часів не мали ще ***h***. Це слово не засвідчене в давньоукраїнських пам'ятках, але перехід ***o*** > ***i*** та розповсюдженість у сучасних українських говірках дозволяють припустити його наявність у прото- та давньоукраїнській мовах.

б). Спірантизація сталася після занепаду слабких єрів (тобто не раніше, ніж 1050 р. Див. 16.2). Це добре унаочнюється порівнянням зі словацькою мовою. Словац. ****kъde*** перетворилося на [gd'e] (на письмі *kde* 'де'), а не на ***+hde*** ~ ***+de***. Вочевидь, коли ***k*** після занепаду ***ъ*** через асиміляцію до ***d*** перетворився на ***g***, перехід ***g*** > ***h*** вже був нечинний, а відтак ***g*** зберігся. Для української мови, навпаки, слід визнати, що суч. *де* походить від ***hde***, тобто послідовність змін була така:

kъde > ***kde*** > ***gde*** > ***hde*** > ***de***

Така сама арґументація може бути застосована й до слова *тоді́* (< ***tъgъdě***). Альтернативний варіант — занепад ***g*** на стадії ***gde*** — менш вірогідний. Він спростовується безпосередньо написанням **гдє** за тих часів, коли звучання літери **г**, без сумніву, було [γ/h], наприклад, **нигдє** (Гр. 1536, Володава), **гдє, тогди** (Люстр. Брацлав 1545; Люстр. Луцьк 1552); форма ***de*** в давньоукраїнській мові не засвідчена. (У принципі, звісно, спрощення скупчень ***gd/kt*** є цілком можливе; пор. **тытар** 'паламар' < гр. *κτίτωρ*). Див. 36.9.

в). Поява фрикативного передувала зміні ***ė*** > ***i***. Рум. *cîrlíg* 'гак' виступає в українській мові як *ґирли́ґа* — з ***i***, що перейшов в ***y***, та з ***g***, не зміне-

ним на ***h***; це значить, що наведене слово було запозичене або до злиття ***y*** з ***i***, або відразу після нього, протягом нетривалого відтинка часу, коли в мові не було звука ***i*** (який було знову запроваджено внаслідок переходу ***ė*** в ***i***). Перехід ***ė*** в ***i*** відбувся на Буковині та Поділлі наприкінці XIII ст., на Волині — у середині XV ст. (див. 32.2). Запозичення чабанського терміна з румунської мови сталося, мабуть, за тих самих часів (XIV–XVI ст.). Можна виснувати, що під добу переходу ***ė*** > ***i*** зміна ***g*** > ***h*** була вже нечинна [1]. Пор. також лит. (жемайтське) ім'я *Svidrigal*, зінтерпретоване як **Швидрикгаил** (Гр. 1433, Житомир) [2].

Отже, можна ствердити, що спірантизація ***g*** припадає на час між серединою XI ст. та XV ст. (на Буковині й Поділлі — кінець XIII ст.). Для галицько-подільських діалектів ці межі можна стиснути, спершися на той факт, що на час зміни ***ky***, ***xy*** > ***ki***, ***xi*** (кінець XIII ст.) звука ***g*** не було, а звук ***h*** був (див. 15.1).

Насамкінець можна згадати й історичну подію — прийняття християнства. Оскільки всі питомі християнські імена в українській мові мають ***h*** (*Григóрій* тощо), то стає ясно, що перехід ***g*** в ***h*** відбувся після навернення до християнства, тобто після X ст. Інакше-бо для відтворення гр. ***γ*** використано б не ц. сл. **г**, а інші літери.

3. КИРИЛИЧНІ ПАМ'ЯТКИ: НЕПРЯМЕ СВІДЧЕННЯ

Давньоукраїнські пам'ятки, писані кирилицею, не можуть слугувати джерелом безпосереднього свідчення на користь переходу ***g*** в ***h***. Оскільки ***g*** перейшов у ***γ***/***h***, можливо, в усіх позиціях та на всіх українських землях, звучання відповідної літери "г" було автоматично змінене з [g] на [γ] або [h]. Сучасний дослідник буде не в змозі визначити дійсну вимову, що відповідає цій літері в тій чи тій пам'ятці, якщо не братиме до уваги деяких непрямих указівок.

У пошуках цих указівок були використані або надаються до використання такі факти (деякі з них слушно, деякі ні).

*** *а).* У давньоукраїнських пам'ятках подибуємо кілька прикладів написання через **χ** замість **г**: **χодъ** (під впливом **χодѧтъ**) замість **годъ** (Гр. Бог. XI ст.); **кънихъчии** замість **кънигъчии** (Ізб. 1073); **χроуши** замість **гроуши**

---

[1] Запозичень із ***h*** на місці рум. ***g*** обмаль: *котúга* 'різновид воза', діал. *нéгин* 'кукіль'. Найімовірніше, то є пізніші діалектні заміни.

[2] Нагадаймо читачеві англомовного тексту, що кирилична буква "г" у пам'ятках до 1387 р. транслітерується як ***g***, а після цієї дати як ***h*** чисто умовно, без будь-якого зв'язку з її дійсним звучанням.

(Студ. XII ст.); хрѣха замість грѣха ґен. одн. в Бес. Єв. Гр XII ст. Щоправда, ходъ слід залишити поза увагою, бо то є наслідок перекручення складного тексту недосвідченим переписувачем; кънихъчии трапляється так само й у староцерковнослов'янській мові (книхчии — Suprasl.), де це є природним наслідком дисиміляції двох зімкнених після занепаду ъ; давньоукраїнський переписувач відновив єр, але зберіг староцерковнослов'янський приголосний; хрѣха — упереджувальна помилка на письмі; нарешті, хроүши — геть ізольований приклад, що може бути опискою.

Не задовольняють не просто конкретні приклади; намагання добачити за літерою х звук *γ/h* є марні загалом. Чи вже буква "г" мала звучання [g] чи [γ/h], але все одно вона зберігала свою фонетичну тотожність, відмінну від [x], а відтак немає ймовірніших підстав очікувати поплутання цих двох літер ніж, скажімо, б та п чи т та с. Таке поплутання могло б характеризувати іноземців, звиклих до мови, в якій є *x*, але немає *h* або навпаки, як то є в румунській чи угорській. І справді, в Молд. гр. такі поплутання є не рідкісні, пор. пана Гринкова ~ пана Хринка (1414), Тигомирово селище (1420), оүхорскых ~ оүгорских (1423), мохилү (=могилү) (1425), топонім Хавриловци (=Гавриловци) (1503) тощо. У закарпатських діалектах за умов постійних зносин з угорцями таке поплутання охопило навіть деякі місцеві слова, як-от: нехаи ~ нѧгаи (Уч. Єв. Кап. 1640), негай (Ключ 1695), суч. *нагай* замість літ. укр. *нехáй*; так само ім'я *Михáль* перетворилося на *Мигаль* (засвідчено після 1492). У літературній мові прикладом такої заміни можна вважати прикметник *гáрний*, якщо його запозичено з болгарської (болг. *хáрен*, що від гр. *χάρις* 'краса, милість'). Пор. *нехáрним вúглядом* (Франко 1900); проте *h*- — то протетичний приголосний українського походження (див. 34.7). Так чи так, ідеться про ситуацію, цілком відмінну від давньоукраїнської.

б). У коренях *gněv*- та *gnoj*-, рідше *gъn*- після префіксів із прикінцевим приголосним *z*- початковий приголосний кореня в деяких давньоукраїнських пам'ятках випускався, наприклад, разнѣвавъ (Ізб. 1073), изникть (Ізб. 1076), разнѣвашѧ (Арх. Єв. 1092; Златостр. XII ст.), разнѣванъ (Бес. Єв. Гр. XII ст.), разнѣвавъ, изна (Жит. Сави XIII ст.), разнѣвакть (Панд. 1307), разнѣвасѧ (Холм. Єв. XIV ст.)[3], тимчасом як в інших пам'ятках або позиціях він зберігається (наприклад, разгнѣвакть — Ізб. 1076, разгън'ѣвавъ сѧ — Виґолекс. XII ст., разгнѣвати сѧ — Усп. зб. XII ст., възгнѣщаѭть — Гр. Бог. XI ст.; пор. възгнѣщьше — Луц. Єв. XIV ст.).

Справді, на початку слова в позиції перед приголосним звук *h* тяжіє до артикуляторно зумовленого занепаду (окрім уже згадуваного *де* < *hde*, пор. ім'я *Ликéра* від гр. *Γλυκερία* (пор. Лоүкирѣи ґен. в Пом'ян. 1484), діал. *лúна, ладúшка* (Рівне, Східна Волинь) від *глúна, гладúшка* 'глечик', *римúть, ніздó* (поодинокі місцевості у верхоріччі Дністра, у Він-

---

[3] Ця традиція частково утрималася до середньоукраїнських часів: разнѣвасѧ (Ізмар. 1496), рознѣвавъ (Вѣчн. пек. 1721). Суч. укр. *знущáтися* не має нічого спільного з цим феноменом. Воно утворене від кореня *ust*(*á*), а не *gnus*-.

ницькій обл., на Середньому Поліссі, Закарпатті, Лемківщині) від *гримúть, гніздó*). Однак у цілому такий занепад ***h***- перед приголосними не є типовий для української мови[4]; в усякому разі за давньоукраїнських часів велярний не зазнав занепаду на початку слова **гнѣвъ** (суч. укр. *гнів*), хоча й відбувся у скупченні ***zgn***; тут потрібне зіставлення з рештою випадків спрощення скупчень приголосних у давньоукраїнській мові (а також у праслов'янській). Це добре увиразнюється, коли згадати, що давньопольські (північнопольські) пам'ятки так само містять форми на кшталт *rozniewać* незважаючи на те, що в польській мові ніколи не було переходу ***g*** в ***h***.

в). Занепад велярного перед голосним на початку слова подибуємо в **осподарѧ** ґен. одн. у написі на келиху чернігівського князя Володимира Давидовича (1151) — суч. укр. *госпóдар*. Такі форми знову з'являються в XIV ст. по двохсотлітній перерві (**осподарь** проти **господарѧ** ґен. одн. — Гр. 1386, Волинь?; **осподарю** — Молд. гр. 1460; Гр. 1463, Остріг та ін.), але їх можна пояснити надпоправним униканням протетичного ***h*** (див. 34.5). У межах давньоукраїнської доби форма 1151 р. є цілком виняткова. Її можна витлумачити лише у світлі тогочасного потрактування ***h*** у чужомовних словах, припустивши, що згадане слово було запозичене як одиниця високого стилю з чеської мови (суч. чес. *hospodář*; деінде це слово засвідчене в давньоукраїнській мові як **господарь** — у пам'ятці церковнослов'янського походження (Син. Патер. XI ст.), до того ж лише у значенні 'володар'). Найвірогідніше, у тогочасних запозичених словах ***h***- узагалі не передавано або замінювано на ***j***, можливо з дотриманням послідовності змін ***h*** + V- > V- > ***j*** + V-. Так, давньоскандинавське ім'я ***Hǫskuldr*** перетворилося на **Асколдъ** (наприклад, Іп. літоп. 862), ***Hákon*** — на **Ꙗкунъ** (Іп. літоп. 945), ***Hávaldr*** — на **Ꙗволодъ** чи **Ѧволодъ** (Іп. літоп. 1209, 1211), ***Helgi***, ***Helga*** — на **Ольгъ**, **Ольга** (Іп. літоп. 964, 1096 тощо). Як виглядає, ще й 1434 р. пол. *hołdowali* 'складали шану' було передане як **олдовали**. У зв'язку з цим форма **осподар-** свідчить, що 1151 р. давньоукраїнська мова ще не мала власного ***h*** (γ).

г). Велярного між голосними бракує в кириличному написі **Ана ръина**, зробленому, правдоподібно, київським придворним на грамоті, виданій 1063 р. від імені французького короля Філіппа II та його матері — королеви Анни Київської; у цьому написі друге слово — то кирилична транслітерація лат. *regina* або фр. *reine*. Одначе брак **г** перед **и** не слід уважати рефлексом давньоукраїнської вимови: ***g*** перед голосними переднього ряду змінився на той час у Франції на ***j*** або ж на ***ǯ***, а відтак це слово мусило б звучати як [rəjina]. Коли б ***g*** на той час був перетворився на γ чи ***h***, чужомовний звук γ був би переданий кириличною літерою "г", а чужомовний ***g*** — літерою **к** (див. 25.3д). Тож цей випадок не має жодного стосунку до проблеми звукової реалізації "г" у давньоукраїнській мові.

---

[4] *Рабувáти* не нова форма від *грабувáти* з тим же значенням, але запозичене пол. *rabować* (від нім. *rauben*); *Рúгір* (поряд із *Грúгір*), мабуть, походить від чес. *Řehoř*.

Таким чином, пункти *а), б), в), г)* не дають справжнього ключа до відгадки статусу "г" у давньоукраїнській мові.

Такий ключ можна знайти в пунктах, що їх наведено нижче.

г). В імені *Юрій* представлено взаємозаміну "г" з [d'] та *j*: **Гүргевьскыи** (Іп. літоп. 1091), **ко Гүрьговү** (Іп. літоп. 1095), **из Гүргева** (Усп. зб. XII ст.) — **Юрьгии** (Іп. літоп. 1224), **Юрьева** (Іп. літоп. 1174) — **Дюрди** (Іп. літоп. 1135), **съ Дюргемъ** (Іп. літоп. 1157). У цьому слові ***g*** — звук етимологічний, ***j*** — зумовлений заміною ***g*** на ***j*** перед голосними переднього ряду в грецькій мові (гр. *Γεώργιος*; пор. **аньеломъ** дат. мн. (Іп. літоп. 1110), що походить від гр. *ἄγγελος*), але [d'] вказує на вимову [g'], що виключає ***h***[5]. Найбільше форм із [d'] можна знайти в пам'ятках середини XII ст. Російський переписувач літопису в XV ст. їх упровадити не міг, а отже вони мусять походити з первопису. Можна виснувати, що в 1135–1157 рр. зміна ***g*** на ***h*** ще не була доконаним фактом.

д). Відзначено випадки передачі чужомовного ***g*** через **к**: антропоніми **Виликаилъ, Выкынтъ** (Іп. літоп. 1215), **Лонъкогвени** (Іп. літоп. 1247) — на відтворення лит. *Villegayle, Wigint-, Lengvenis* відповідно; в **гѣрцик-, гѣрцюкъ** (Іп. літоп. 1235, 1252), що від нім. *Herzog*, літера **к** передає нім. ***g***, тимчасом як **г** заступає нім. ***h***. У грамотах антропоніми **Олкѣрта** ґен. (1352, Волинь?), **Кедиминовича** ґен. (1363, Новгород-Сіверщина) відповідають лит. *Al̃girdas, Gẽdiminas*. Якщо **Жака** в Іп. літоп. 1251 (**и пронде Жакоү плѣнага**) походить від лит. *žãgas* 'ожеред', *žaginỹs* 'паля' (Генсьорський), то це є іншим прикладом передачі чужомовного ***g*** через **к**. Такі заміни є нормальні в мові, що не має ***g***. Прикметно, що ці випадки трапляються в пам'ятках XIII ст. Можна припустити, що до 1215 р. ***g*** перейшов у ***h***. (Щодо подробиць стосовно вживання **к** на місці чужомовного ***g*** — див. 48.2). Сюди ж можна долучити діал. (карп.) *кляґ(а)* 'сироватка' від рум. ***kl'ag*** (лат. *coagulum*, суч. рум. *cheag* [kja-], пор. **зґлаґаное молоко** (Люцид. 1636) зі вторинним, унаслідок асиміляції, ***g*** на місці ***k***); якщо врахувати давньорумунський перехід ***kl'*** > ***kj***, то це запозичення могло відбутися десь близько XIII ст., а це підводить нас приблизно до того самого часу, що й у попередніх міркуваннях.

е). У позиції перед голосним (та між голосними) ***h***, на відміну від ***g***, дуже легко взаємозамінюється з сонорними фрикативними ***v*** та ***j***.

---

[5] Прикладів взаємозаміни ***g, g'*** та ***d, d'*** так само не бракує в сучасних українських говірках, наприклад, на півночі Київщини та Чернігівщини — *ґле* (літ. *для*); *ґердáн* (від рум. *gherdán* 'намисто') на півдні Київщини називають *дьорданкú*; гуц. *лéґінь* ~ *ледінь* від угор. *legény*; літ. *дзúґлик* походить від пол. *zydel*, нім. *Siedel* (діал. чес. *židla* ~ *žigla*). Див. 55.4. Написання з **дю-** нагадують сербсько-хорватську вимову ***đ***, хоча в давніх сербсько-хорватських пам'ятках писалося **Гү-** ~ **Гю-** (**Гүргевикъ** 1380; **Гюргь** 1368), або **ж-** (**Жорьги** 1289; **Жүргь** XII ст.).

Такі випадки спостерігаються по закінченні давньоукраїнської доби. Так, у сучасній українській мові натрапляємо на *горобéць* — пор. рос. *воробéй*, білор. *верабéй*, пол. *wróbel*, словац. *vrabec*, болг. *врабéц*; *юрбá* — пор. білор. *гурмá*, пол. *hurma*; *одягáтися* — пор. рос. *одевáть*, білор. *адзявáць*, пол. *odziewać* (в Ἀδελφότης 1591 подибуємо як **одѣваюсѧ**, так і **одѣгаюсѧ**, але пізніше запановує форма з *h*: **одеглисѧ** — Транкв.-Ст. 1618; **одѣга(н)є** — Памва Бер. 1627; **одѣгалное** — Полт. 1667; **одѣгавъсѧ** — Реш. Уч. Єв. 1670)[6]; імовірно, (*за*)*стигáти* — пор. рос. *застывáть*, білор. *застывáць*, хоча тут могло йтися про взаємовплив двох коренів *стид-* та *стиг-*; у запозичених словах, як-от *чагáр* від кр. тат. *çayır* 'пасовисько'; можливо, *чавýн* з тюрк. (балкарське *čoyun*, караїмське *čojun*); можливо, топонім *Тетíїв*, якщо він походить від **Тѣтий**, імені половецького хана (засвідчено в Лавр. літоп. 1185), з половецького *tetig* 'мудрий', коли припустити, що воно могло було ввійти в давньоукраїнську мову дещо рáніше й еволюціонувати згідно з реґулярним переходом *g* в *h*. Це пояснило б так само передачу половецького *kičig* 'маленький' в іншому антропонімі **Кочии** (Іп. літоп. 1103). У давньоукраїнській мові взаємозаміна *v–h* відбита, можливо, у формі **Ивора** ґен. (Іп. літоп. 1180), якщо вона стоїть замість **Игорга**, хоча цей приклад є сумнівний[7]. Судячи з усього, такі заміни припадають здебільшого на середньоукраїнський період.

У підсумку зазначмо, що дані пам'яток, писаних кирилицею, нехай опосередковані та неповні, свідчать, що спірантизація *g* сталася у другій половині XII ст. та/або на початку XIII ст. (умовно, для орієнтування, цей процес можна обмежити рамцями від 1157 р. та до 1215 р.).

4. ПРЯМЕ СВІДЧЕННЯ: ПАМ'ЯТКИ, ПИСАНІ ЛАТИНКОЮ

У Галичині, на Підляшші та Закарпатті, де контакт із західними народами, які послуговувалися латинською абеткою, був безпосередній, можна б сподіватися на фіксацію вимови протоукраїнського "г", бо латинка мала дві літери — *g* і *h* — замість однієї кириличної.

У Галичині до початку польського загарбання 1349–1352 рр. латинську графіку вживано не часто. Щоправда, подибуємо антропонім

---

[6] ['а] замість очікуваного *і* (< *ě*) в суч. укр. *óдяг* тощо — ефект "надпоправності": як форма чол. роду одн. мин. часу *тяг* конкурувала з діал. *тіг*, так і в слові *одíг* звук *і* зінтерпретовано як непоправний, а відтак замінено на етимологічно невиправданий *'а*. Перехід *v* у *h* у цьому корені зумовлено додатковими чинниками морфонологічного характеру. Див. 63.3г.

[7] **Ивор(ъ)** може бути ще однією слов'янською передачею скандинавського імені *Ingvarr*, що від нього виводиться **Игорь**.

Hryczkone Kossaczowicz (1334, 1335), до якого можна додати багато інших написань із *h* (часом із *ch*), що з'явилися після загарбання українських земель: топонім *Behohoscz* (Судомир, 1356), антропонім *Hodowicza* ген. 1371), *haliciensis* 'галицький' (1375), топоніми *Torhowycze* (1378) та *Rohagyn* (sic!), *haliciensi*, топоніми *Drohobicz* (Рим, 1390), *Halicz* (Перемишль, 1390). На Підляшші назва міста *Hrubeschow* (заснованого 1400 р.) вживається в цій формі з 1446 р. Ян Паркош, автор розправи про польський правопис (написаної 1440 р. і приступної в копії 1460 р.), перелічуючи літери абетки, що її використовують *Rutheni*, називає четверту літеру *lahol* (суч. рос. *глагóл*) — з *h* після *a* та прикметно випущеним початковим ***h***- перед приголосним. Подекуди трапляються написання з *g* (антропонім *Bogdano-* — Львів, 1376; *mogilla* 1378, прізвище *Bogdanowicz* – Перемишль, 1427), але вони легко пояснюються польською правописною традицією[8]. Наявність ***h***, починаючи з 1334 р., не підлягає сумніву. Як давно цей звук з'явився — визначити неможливо, оскільки пам'ятки не сягають давніших часів.

На Закарпатті такого ґатунку пам'ятки, як здається, можуть бути віднайдені ще з 1215 р., а *h* засвідчено з 1229 р., хоча й пізніше часто трапляється ***g***: *Golosa* (1215)[9], *Galich* (1240), *Gallicia* (1254), *Mylgozt* (1266), *Mogula* (1266), *Bereg* (1263), *Igrischtya* (1337) проти *Halicie rex* (1229), гідронім *Hilliunna* (1270) (= *глинна*), *Kemonahurka* (1336) (= *Камена гурка*), *Dolha* (1336, 1337), *Hwrniach* (1366) (= *гурняк*), *Hyrip* (бл. 1370) (= *гриб* 'пагорб'), *villa Poth*(*o*)*ren* (1389) (= *подгорен*), *Horbach* (1393); пор. також топонім *Beregh* (1261), гідронім *Ugh* (1288). Узаємовплив форм з ***g*** та ***h*** легко зрозуміти з огляду на складність етнічного становища в реґіоні, де українські поселення сусідували з румунськими, угорськими, інколи словацькими, польськими та болгарськими, а писарі, які послуговувалися латиною, зазвичай були угорці. Раз затямивши назву селища з ***g***, угорці або румуни могли зберігати таку форму довший час після того, як звук ***g*** перейшов у ***h*** у мові українських мешканців, а відтак і записувати відповідну назву саме в тій формі, що була їм ближча. Навпаки, за формами з ***h*** не стоїть якась писемна традиція, і тому їх треба брати за чисту монету. З максимальною обережністю можна ствердити, що звук ***h*** уже існував — принаймні в деяких місцевостях — щонайпізніше 1229 р.[10]

Опосередковано цей висновок потверджено тим, що угорські та румунські назви селищ, заснованих у XIV ст., зберігають звук ***g*** ще й до сьогодні навіть у мові місцевого українського населення: *Cseng*(*ava*) — суч. укр. *Чинґава*, *Negova* – *Няґово* (від рум. *Neag*(*a*)) абощо. Це може озна-

---

[8] Пор. написання цього прізвища з ***g*** ще й 1723 р.: **Бокгданченко** (Пирят.). Це прізвище було створене в Польщі, і його польське походження відчувалося довший час.

[9] Так воно представлено у виданні *Regestrum Varadiense* 1550 р.

[10] Обстеження назв українських міст та селищ у Молдавії, заснованих, очевидно, у XIII ст., веде до схожого висновку. Пор. такі топоніми з ***h***, як *Horodişte*, *Horodea*, *Dolhasca*, *Haliţa*, *Hlina* тощо.

чати, що в XIV ст. перехід ***g*** в ***h*** уже не діяв, а отже мусив був статися раніше. Як правило, унедійснення звукового закону вимагає зміни двох поколінь щонайменше.

5. ПОТРАКТУВАННЯ *g* ПІСЛЯ *z*

В одній позиції, а саме в скупченні приголосних ***zg***, звук ***g*** не зазнав спірантизації. Це простежується в пам'ятках XVI–XVII ст.: **розкга** 'різка' (Філал. 1597), **розґи, мозґъ** 'мозок', **мозґовий** (Славин. 1642), **розкгою** (Dial. 1670), **ро́зґами** (Радив. 1676), **мозкгови** (Радив. 1688). Слово **рожчка** 'різочка' (Ґал. 1659) з чергуванням ***zg*** : ***žǯ*** (**жч** — передача на письмі ***žǯ***, див. 3.8) потверджує автентичність цих форм.

Однак у сучасній українській мові такі форми фігурують зі скупченням приголосних ***zk***: *мо́зку*, *рі́зка*, *бри́зкати* (пор. рос. *бры́згать*), *дру́зки* (пол. *druzgotać* 'розбивати'), *дріб'я́зки* (пол. *drobiazg*), *бря́зкати* (рос. діал. *бря́зкать*), *мізка́* (рос. *мезга́*, пол., словац. *miazga*), *ми́зкати* (рос. *замы́зганный*). Скупчення ***zg*** збереглося в закарпатських говірках, наприклад, між Угом та Лабірцем [11]. Зміна ***zg*** > ***zk*** почалася як морфологічна. Коли після занепаду єрів виникло чергування ***o*** : ∅, до форм типу *мозгу*, *розга* було долучено форми з ***o*** перед нульовими закінченнями: замість ***mózg*** з'являється * ***mózog***, замість ***rózg*** ґен. мн. — * ***rózog***; згодом ***-og*** засоційовано з суфіксом ***-ok*** : ***∅k*** і в усіх формах запроваджено ***k*** на місці ***g***. Пізніше цей процес охопив усі випадки скупчення ***zg***, навіть ті, де голосний ***o*** ніколи не міг з'явитися [12].

У XVII ст. (а зрідка й наприкінці XVI ст.) форми зі ***zk*** рясніють обік ***zg***: **розки** (Вол. Єв. 1571; Лавр. Зиз. 1596; Ом. Єв. 1608), **розкоү**, **мозокъ** (Люцид. 1636), **ро́зками**, **мо́зкү** (Ґал. 1663), **мо́зок** (Радив. 1671), **розкою** (Радив. 1676), **безмозкого** ґен. одн. чол. роду (Ів. Вел. 1680), **мозок** (Дерн. 1700), **розъка** (Сам. Вел. 1720), *безмозкую* (Сковор. 1767). Очевидь, форми зі ***zg*** сприймалися як книжні. Памва Бер. 1627 подає **мозґъ** як церковнослов'янське слово — з перекладом **мо́зокъ**.

Хоча це може здатися дивним, форми зі ***zk*** засвідчено (принаймні в одному слові) й набагато раніше: **розъка ~ розка**, **розъкоү** (Єв. Євс. 1283), **розъка**, **розкоү** (Луц. Єв. XIV ст.). Зрештою, оскільки в цьому випадку йдеться про морфологічну заміну, то вона й не повинна була охопити всі слова водночас.

---

[11] Навіть первісне скупчення ***sk*** може виступати тут як ***zg***: *мозґола* 'крупа' (діал. між Рікою та Тур'єю) з коренем ***mosk*** 'вологий'.

[12] Морфологічна аналогія з іменником, що закінчується на суфікс ***-ok***, охопила навіть кореневий голосний. Оскільки у слові *рі́зка* не було єра, то й ***o*** не мусив перетворюватися на ***i***. Такої зміни вимагав тип іменників з ***-ok/-∅k-***. Звук ***i*** в *мо́зок* : *мо́зку* є ще факультативний, хоча існують форми *мі́зок* : *мі́зку*.

6. ХРОНОЛОГІЯ, ЗОНА ПОШИРЕННЯ, УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

У світлі наведених даних спірантизацію ***g*** слід датувати кінцем XII – початком XIII ст. Це був усеохопний перехід: звук ***g*** не зберігся в жодній позиції, крім як у скупченні ***zg***. Цей перехід обійняв усі українські терени. На підставі наявних даних неможливо визначити первісний центр іррадіації. Крім того, цей перехід мав місце й у білоруській мові, звідки перекинувся на південноросійські говірки (не конче рівночасно; проте якихось певних свідчень щодо цього практично немає). Спірантизація ***g*** у чеській мові засвідчена приблизно за тих самих часів (1169 р.), у словацькій — з 1108 р. (у верхньолужицькій мові звук ***g*** існував, правдоподібно, до кінця XIII ст.). Проте, як показано у 25.2, цей перехід у словацькій (як і в чеській) мові в дійсності припадає на добу, що передувала занепадові єрів, тобто приблизно на X ст. Отже, існувало кілька (щонайменше три) окремих ареалів спірантизації ***g***: чесько-словацький, українсько-білорусько-південноросійський і верхньолужицький. Можливо, їх було й більше (якщо словацька спірантизація сталася незалежно від чеської, а південноросійська — від білоруської)[13]. Скупчення ***zg*** збереглося незмінним, крім української, в білоруській та словацькій мовах.

Основну роль у зміні ***g*** > ***γ*** відіграв, вочевидь, морфонологічний чинник: альтернантами ***g*** (за винятком деяких карпатських діалектів — див. 3.7) у XII ст. були щілинні:

g : ***ž*** : ***z***

(***noga*** : ***nȯžka*** : ***nozė*** дат. одн.). Було б послідовніше й як третій альтернант мати щілинний. Така модель існувала в чергуванні

x : ***š*** : ***s***

(***muxa*** : ***muška*** : ***musė***). Третій наявний велярний був зімкнений і не чергувався зі щілинними:

k : ***č*** : ***c***

(***ruka*** : ***ručka*** : ***rucė***). Перехід ***g*** в ***γ*** спричинився до повної тотожності двох серій чергувань, за винятком дзвінкості/глухості:

γ : ***ž*** : ***z***, як і ***x*** : ***š*** : ***s***

Морфонологічна зумовленість спірантизації ***g*** доводиться його збереженням після ***z***. У скупченні ***zg*** цей звук чергувався не з ***ž***, але з ***ǯ*** і, можливо, не з ***z***, але з ***ʒ***, тобто точно повторював не серію чергувань, характерну для ***x***, а серію чергувань, характерну для ***k***:

(***z***)***g*** : (***ž***)***ǯ*** : (***z***)***ʒ***, як ***k*** : ***č*** : ***c***

---

[13] Існував іще один незалежний ареал спірантизації ***g***: західнословенський (на захід від лінії Соча — Постойна) та узбережний сербсько-хорватський (Сусак, Лошінь і частина Істрії).

Зайве й казати, що **g** у такому скупченні не зазнав спірантизації.

З боку фонологічної системи не було жодного спротиву. Вона була асиметрична:

$$\begin{matrix} k - g \\ x \end{matrix}$$

Такою ж вона залишилася після спірантизації **g**:

$$\begin{matrix} k \\ x - \gamma \end{matrix}$$

Зімкнений **g** утратив статус фонеми; його збереження у скупченні **zg** було фонологічно ірелевантне: **g** траплявся замість **γ** тільки після **z**, а **γ** не дозволявся у цій позиції (окрім як на межі морфем між префіксом та коренем на кшталт суч. *узгір'я*, що становить, звичайно, осібний випадок).

Дальше перетворення **γ** на глибше артикульований **h** не мало фонологічних і морфонологічних наслідків; акустично ці два звуки майже тотожні [14]. Оскільки мова не мала інших фарингальних приголосних, ця зона була відкрита до ймовірних “вторгнень”, але без фонологічних ізсувів у наслідку. Приводом до зміни **γ > h** був, судячи з усього, розвиток протетичного **h-** (щонайпізніше в XVI ст. — див. 34.10). Для протетичного приголосного фарингальна артикуляція є, так би мовити, природна. Коли **h** постав у протезі, існування двох артикуляцій — **h** та **γ** — стало зайве і в усіх випадках поширилася вимова **h**. З урахуванням сказаного, зміна **γ > h** на більшості земель України може бути датована приблизно кінцем XVI ст. Південноросійські говірки, в яких не виробився протетичний **h**, зберігають ще й досі **γ**, а в білоруській мові **h** та **γ** конкурують між собою [15].

7. УКРАЇНСЬКИЙ *h* ПО ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ ДОБІ. ОГЛЯД ПІЗНІШОЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Посталий в українській мові **h** добре зберігся до наших часів, за винятком поодиноких випадків його заміни іншими щілинними та одного випадку його занепаду.

---

[14] Прикметно, що в тих діалектах, які не припускають дзвінких приголосних наприкінці слова та перед глухими приголосними, звук **x** виступає як альтернант **h**, наприклад, гуц. [s'n'ix] — літ. укр. *сніг*.

[15] Час переходу **γ** в **h** мусив бути іншим, а саме не пізніше кінця XIII ст., у тих південно-західних говірках, де **ky**, **xy** перейшли в **ki**, **xi** при збереженні **hy** (див. 25.2в)). Невідомо, чи мали вони на той час протетичний **h-**.

*** Занепад ***h*** стався в кінці всіх невідмінюваних слів, тобто в усіх словах, в яких ***-h*** не стоїть усередині слова: *пробі, далебі, спасибі, помагайбі, навідлі, набір* — з коренями *бог* (*біг*)[16], *ліг, борг* відповідно (пор. пол. *przebóg, dalibóg*), а також перед ***d*** у прислівниках типу *де, тоді, іноді, завсіди* (пор. рос. *где, тогда, иногда, всегда*). Історичних фіксацій обмаль. Занепад ***h*** у кінці слів міг розпочатися, ймовірно, щонайраніше наприкінці XVI ст., а перед ***d*** у XVIII ст. У літературній мові ***-h*** у відмінюваних словах зберігається, як-от: *барліг* : *барлогу, міг* : *могла, зашморг* : *зашморга* й т. ін., окрім *четвер* та *протір*, хоча й тут ***h*** зберігається або відтворюється перед голосними: *четверга, проторга*. З-поміж говірок є такі, де ***-h*** занепадає досить систематично, як-от: *сні, порі* (на південний схід від Львова; літ. укр. *сніг, поріг*), *плу, пирі* (Тернопіль; літ. укр. *плуг, пиріг*), ***rüy, müy*** (Володава; літ. укр. *ріг, міг*).

Усередині слова ***h*** занепав, можливо, у кількох поодиноких словах, але більшість із-поміж цих випадків етимологічно двозначні й припускають інше тлумачення:

сиворакша, якщо це слово має другий корінь *грак*;

голобля, якщо звук ***h*** тут протетичний, доданий до ****olobl'a***, що від *оглобля* (пор. рос. *оглобля*) із занепалим ***h***; проте найімовірніше тут сталася метатеза ***oh-*** > ***ho-*** (див. 61.6);

зага як варіант до *згага* з коренем *гаг*, що чергується з *жег*, представленим у ст. ц. сл. **жегѫ** 'палю' 1 ос. одн.;

злидні, якщо це фонетичний варіант до *злигодні*; проте це є радше лексична варіація: *злидні* від *день* (пор. білор. *злыдзень* 'злодій'), а *злигодні* — від *год* 'рік';

зозуля, пор. давн. рос. **жегъзуля**, пол. діал. *gżegżółka*, лит. *gegužė̃*; ця етимологія є певніша супроти решти перелічених тут випадків. Однак слово зазнало численних народних етимологізацій та ономатопоетичних переоформлень, а відтак занепад ***h*** не конче мав фонетичний характер.

Випадки очевидної заміни ***h*** на ***v***, також виняткові за своєю природою, можна розглядати як наслідок занепаду ***h*** : ***h*** > ∅ > ***v***. До них, окрім наведених у 25.3.е, належать:

жевжик, етимологічно уґрунтоване в тому ж корені ****geg***, що й згадане вище слово *зозуля*;

равлик, якщо воно походить від кореня ****rag***, як зах. укр. діал. *рагляк* 'олень', *раглик* 'жук-олень', пор. лит. *rãgas* 'ріг', *rõgės* 'ґринджоли';

жевріти, якщо це слово пов'язане з рос. діал. *жагра* 'трут', серб.-хорв. *žȁgriti* 'горіти'; але, найвірогідніше, слово утворилося від ****žervity*** (пор. *жар*) унаслідок метатези.

Звук ***h*** у словах *стогнати, стогін* (**стогнати** — Літоп. Март. Бєл. 1600, **стогнанѧ** — Транкв.-Ст. 1618. Пор. білор. *стагнаць*), що виглядає невмотивованим на тлі рос. *стонать, стон*, словац. *stonať, ston*, є, скоріш за все, результатом не факультативного статусу ***h***, а контамінації коренів ***ston*** і ****stug***, як в укр. *стугоніти*; пор. лит. *stáugti* 'ревти'.

---

[16] У цьому корені ***-h*** випадає у словах, посталих зі словосполучень: *бодай, бозна-що*.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Соболевский А. «К вопросу о *г* в *Евга* и т. п.». *РФВ* 17, 1887.
2. Trubetzkoy N. «Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit», 3. *ZSPh* 1, 1925.
3. Trubetzkoy N. «Zur Entwicklung der Gutturale in den slavischen Sprachen». *Юв. Міл.*
4. Дурново Н. «Несколько замечаний об образовании русских языков». *ИРЯС* 2, 1929.
5. Novák L. «Zamena *g* > *h* v slovenčine». *SbMSl* 8, 1930.
6. Novák L. «Neznáme nemecké vplyvy na západoslovanský východoslovanský a mad'arský konsonantizmus», 2–3. *LSc* 1–2, 1939.
7. Аванесов Р. «Вопросы образования русского языка в его говорах», 3, 5. *Вестник* Московского университета 9, 1947.
8. Аванесов Р. «Заднеязычная звонкая согласная фонема в восточнославянских говорах». У вид.: Аванесов Р. *Русская литературная и диалектная фонетика.* М., 1974.
9. Vasmer M. «Warägisch-Russisches», 2. *Die Sprache* 1, 1949.
10. Falk K.-O. *Dneprforsarnas namn i Kejsar Konstantin VII Porfyrogenetos' De administrando imperio.* Lund, 1951 (Lunds Universitets Årsskrift, N. F. Avd. 1, Bd. 46, Nr. 4), особливо сс. 113–116, 227.
11. Фальк К.-У. «До назв Дніпровських порогів у Костянтина Багрянородного». *Укр. П.* 8, 1953, особливо §§ 16–17.
12. Шерех Ю. «Спроба відтворення української мови X сторіччя». *Укр. П.* 5, 1951, особливо сс. 328–330.
13. Шерех Ю. «Ще про назви Дніпрових порогів у Костянтина Багрянородного», 4. *Укр. П.* 10, 1953.
14. Decaux É. «Le passage de *g* à *h* et le groupe *zg*». *RÉS* 34, 1957.
15. Мельников Е. «О языке и графике подписи Анны Ярославны 1063 года». *Славянское языкознание.* М., 1959.
16. Kiparsky V. «Foreign *h* in Russian». *SEER* 38 (90), 1959.
17. Skulina T. «Geografia językowa form *rozgniewać* i *rozniewać* w staropolszczyźnie». *JP* 40, 2 (1960).
18. Petrovici E. «Toponimice slave de est pe teritoriul Republicii Populare Române. I. Toponimice prezentînd *h* provenit din *g*». *RmSl* 4, 1960.
19. Леков И. *Насоки в развоя на фонологичните системи на славянските езици.* София, 1960 (§ 23).
20. Толкачев А. «О названии днепровских порогов в сочинении Константина Багрянородного "De administrando imperio"». (Розділ 5). *Историческая грамматика и лексикология русского языка.* М., 1962.

21. Абаев В. «О происхождении фонемы γ (*h*) в славянском». *Проблемы индоевропейского языкознания*. М., 1964. (Передрук у вид.: Абаев В. *Скифо-европейские изоглоссы*. М., 1965).

22. Andersen H. «Lenition in Common Slavic». *La* 45, 1969.

23. Iivainen L. «О русской передаче английского ⟨h⟩ и ⟨gh⟩ в XVI веке». *ScSl* 16, 1970.

24. Mareš F. V. «Chronologie změny ***g*** > ***γ*** > ***h*** v slovanských jazycích». *Miscellanea linguistica* (*Юв. F. Kopečný*. Acta Universitatis Palackianae). Ostrava, 1971.

25. Shevelov G. Y. «On the Chronology of *h* and the New *g* in Ukrainian». *Harvard Ukrainian Studies* 1, 2, 1977.

26. СТВЕРДІННЯ ГУБНИХ У ПОЗИЦІЇ ПЕРЕД ПРИГОЛОСНИМ ТА НАПРИКІНЦІ СЛОВА

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Протоукраїнський перехід скупчень губний +***j*** в губний + ***l'*** (див. 3.9) запобіг пом'якшенню губних перед ***j***. Проте в позиції перед деякими голосними трохи пізніше таки постали пом'якшені губні, а саме — перед ***ě***, ***a*** (< ***ę***) та слабким ***ь*** (те саме стосується й інших приголосних у цих позиціях — див. 11.5), тобто губні пом'якшувалися позиційно, і перед приголосним це виключалося. Становище змінилося із занепадом слабкого ***ь***, після якого (тобто з середини XII ст.) пом'якшення губних перестало залежати від наступного голосного й набуло фонемного статусу[1], наприклад, супін

---

[1] До цього воно мало цей статус лише перед ***a***. Див. приклади нижче в 26.3.

b'rat (< ***bьratъ***) проти ***brat*** (< ***bratъ***), прикметник ***pr'am*** (< ***pr'amъ***) проти прислівника ***pr'am'*** (< ***pr'amь***); суч. укр. *умрý, мну* пройшли стадію ****um'ru***, ****m'nu***.

У сучасній українській мові немає говірок із пом'якшеними губними в позиції перед приголосним та в кінці слова; наприклад, *гóлуб, тéмний, лíпший, прáвда* (< **golubь, tьmьn-, lěpъš-, pravьda**) ніде не трапляються з ***b', m', p'*** і ***v'***. Ствердіння губних сталося протягом давньоукраїнської доби. Свідчень щодо точнішої хронології є обмаль, та все ж вони дозволяють до певної міри вточнити цей відтинок часу.

2. ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ ТА ПІЗНІШІ СВІДЧЕННЯ

Теоретично можна було б очікувати, що дистрибуція написань з **ь** та **ъ** після губних задемонструє наявність і перебіг ствердіння. Проте в дійсності дані давньоукраїнських пам'яток під цим оглядом далеко не очевидні й не однозначні. Почнімо з того, що буква **ь** не виконувала під давньоукраїнську добу спеціальної ролі "м'якого знака"; її брак на письмі не обов'язково промовляв на користь ствердіння, а її наявність аж ніяк не засвідчувала м'якості, — ця буква могла писатися за традицією. Важливіше те, що обидва єри часто-густо плутано після губних у староцерковнослов'янських текстах, які правили давньоукраїнським переписувачам за первописи й майже неодмінно за дороговкази в їхній власній орфографічній практиці. Так, у староцерковнослов'янській мові **ъ** і **ь** частогусто плутано після **м** у закінченнях дат. мн. та інстр. одн. чол./сер. роду (**-омь** ~ **-омъ**, **-ємь** ~ **-ємъ** з частішим **-омъ** та **-ємь** в інстр. одн.), а також (особливо в текстах болгарської редакції) в закінченнях 1 ос. одн. проти 1 ос. мн. атематичних дієслів, хоча в обох випадках протиставлення **-мь** і **-мъ** на письмі мало з походження розрізняльну вартість. Якщо порівняти давньоукраїнський текст, писаний до занепаду єрів, зі староцерковнослов'янським (болгарської редакції), скажімо, Ізб. 1076 із Suprasl., то можна помітити, що вибір єрів після губних реґулярніший у давньоукраїнських текстах, хоча порушення етимологічно зумовленої дистрибуції не такі вже поодинокі (наприклад, в Ізб. 1076: **врѣменьмъ** 'часом', **вьсѣмь** дат. мн., **грѣхомь** дат. мн. тощо; у дієсловах пор. поправне вживання, наприклад, у Єв. Гал. 1144: **мнози ксмъ** проти **азъ ксмь**, але **створили ксмь**, **гл(агол)али ксмь** з надпоправним **ь** у Бес. Єв. Гр. XII ст.; в Арх. Єв. 1092 подибуємо **вѣмъ** 'знаю' 1 ос. одн. і **вѣмь** 'знаємо' 1 ос. мн.). Із занепадом єрів такі поплутання могли траплятися набагато частіше. Імовірно, ґрунтовний статистичний аналіз дистрибуції єрів після **м** у давньоукраїнських пам'ятках до занепаду єрів (скажімо, в XI ст.) у порівнянні з даними, зібраними з пам'яток, писаних після занепаду єрів (скажімо, в XIII ст.),

виявить більшу плутанину в уживанні єрів, що свідчитиме про перехід від безладної орфографії до відбиття звукової реальності — ствердіння *т*. Окремі випадки, що з ними ми наразі маємо справу, не в змозі задемонструвати таку правописну зміну.

Надійнішим доказом ствердіння *v-* (<*vъ-*) на початку слова (перед приголосним) є його вступ у чергування з *u-*, що засвідчено в таких прикладах, цитованих у 19.3, як **ловища оуюновам** 'місця виловлення в'юнів' (Гр. після 1348), **изо Оурочего** та **Оусеволодь** (Іп. літоп. 1103, 977, 1259, 1076. Від *vъjunъ*, *Vъruč-*, *Vъsevolodъ*), починаючи з XIV ст.

Ствердіння прикінцевих губних у ном. одн. іменників відбилося в морфології: суперечність між "твердою" формою ном. одн. та "м'якими" формами у непрямих відмінках (тобто перед голосними в закінченнях) усувалася, як правило, через повне переміщення іменника до "твердої" відміни: **голубь : голуби/голубя** постає у сучасній мові як *го́луб* : *го́луба*. Таке переміщення стало можливим щойно по певнім часі після ствердіння губних у позиції кінця слова. На жаль, такі зміни в типах відміни відомі щонайраніше з XVI ст.: **червъ : черва** ('Αδελφότης 1591), **го́лѹба** (Ст. Зиз. 1596; Славин. 1642, Шаргор. 1660; Ів. Вел. 1691), **го́лубу** (Жит. княг. Ольги 1675), **брову** ак. одн. (Полт. 1668), **червамъ** дат. мн. (Онуфр. Харк. 1699). Те саме поширено й на словотвір: **червакы** (Ключ 1695; Андр. 1701; Колоч. зб. 1747), пор. рос. *червя́к*. Старі "м'які" форми в XVII ст. є винятковими, хоча й трапляються коли-не-коли: антропонім **Голубю** (Пирят. 1698). У XVIII ст. "тверді" форми, здається, панують цілковито (у Сковороди: *в степах* — 1758, *от голубов, с вѣтвами* — 1767). Такі морфологічні зсуви свідчать про безперечну твердість губних наприкінці слова, але не вказують, наскільки раніше відбулося ствердіння.

Неспростовних указівок щодо хронології ствердіння губних у позиції не перед голосним є лише дві: воно не могло статися до занепаду слабких єрів чи після подвоєння приголосних в іменниках типу *зілля*, яке відбулося, мабуть, на зламі XV–XVI ст. (див. 37.2). Ця остання зміна охопила всі палаталізовані приголосні, що за ними йшов *j* (C'+*j*- < C'+ *ь*+*j*-), окрім губних, які не зазнавали подвоєння, пор. суч. укр. *безрі́б'я*, *безпра́в'я*, *сім'я́*, *стру́п'я*. Цим визначаються часові межі — від середини XII ст. (занепад єрів) до XV ст. У зв'язку з постанням *u-* на місці первісного *vъ-*, засвідченого, як уже зазначалося, в XIV ст. (але практично невідомого раніше), можна заризикувати припущення, що губні в позиції перед приголосним та в кінці слова ствердили приблизно в XIII ст.[2]

---

[2] Часто, щоб довести, що одразу після занепаду єрів губні розрізнювалися за м'якістю, покликаються на відмінність у потрактуванні *e* перед складом з *ь* і *ъ* (*semь* > *sėm'* > сім проти *pogrebъ* > *пóзем*). Проте, оскільки відмінність у потрактуванні *e* залежала від наступного голосного, а не від приголосного, й почала окреслюватися до занепаду єрів, ці міркування можна не брати до уваги. До того ж наявність пом'якшених губних на той час не потребує доказів.

3. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Найімовірніше, ствердіння губних оприявнилося спочатку в позиції перед приголосними, бувши ланкою в низці таких ствердінь, асимілятивних за природою (див. 23.8). Отже, поки форма ***golub'*** ще мала ***b'***, у формі ***golub'ka*** вже відбулося перетворення на ***golubka***. За загальним правилом, таке ствердіння поширювалося також на губні в кінці слова за умов сандгі, коли наступне слово починалося з непалаталізованого приголосного чи, в усякому разі, з непалаталізованого зубного: ***golub' lěp*** проти ***golub tamo***. З-поміж цих двох алофонічних форм друга, завдяки своїй артикуляторній простоті, поширилася на всі випадки, давши однаковий рівень морфологічної автономності. Це могло статися з огляду на низьке функціональне навантаження м'якості губних наприкінці слова; воно навіть зазнало ще більшого зменшення внаслідок морфологічних інновацій, що деякі з них почали поширюватися саме в той час: поширення закінчення ***-mo*** (спершу в конкуренції з ***-my***) для 1 ос. мн. зробило зайвою опозицію ***-m'*** у 1 ос. одн. атематичних дієслів (***dam'*** < ***damь***) з ***-m*** у 1 ос. мн. (***dam*** < ***damъ***, відтепер ***damy*** або ***damo***)[3]; значна кількість іменників жін. роду на ***-ь*** перейшла до відміни на ***-a*** (***cerkov'*** < ***cьrkъvь***, ***brov'*** < ***brъvь***, ***morkov'*** < ***mъrkъvь*** перетворилися на *це́рква, брова́, мо́рква* тощо). Ці морфологічні зміни слід розглядати у зв'язку зі ствердінням губних наприкінці слова. Фонетична зміна в період хитань спричинилася до морфологічних нововведень, що у свою чергу вможливило послідовну реалізацію щойно розпочатого звукового процесу. Після цих морфологічних інновацій число виправданих розрізнень у словництві та морфології, зумовлених наявністю опозиції губних за твердістю/м'якістю, звелося до мінімуму (пор. суч. укр. *припра́в* ґен. мн. : *припра́в* 2 ос. нак. сп. від ***pripravъ ~ pripravь/i*** відповідно).

Давшися взнаки в морфології, ствердіння губних у XIII ст. не спричинило жодних змін у фонемному складі. Фонологічна м'якість губних була збережена в позиції перед голосним ***a*** (наприклад, [mati] 'мати' : [m'ati] 'м'яти'), а отже, хоча вживаність ***b'***, ***p'***, ***m'*** і ***v'*** зменшилася, їхній фонемний статус залишився без змін.

4. ЗОНА ПОШИРЕННЯ

Ствердіння губних в усіх позиціях, окрім як перед голосним, охопило всі давньоукраїнські діалекти. Схожий засяг цього явища (і приблизно

[3] Пор., наприклад, у грамотах: **єсмо** 1 ос. мн. (Смотрич 1375; Холм. 1376); **єсмы** (Волинь 1352; Бахор 1377); **чинимы** (Волинь 1352). У цей самий період постала форма 1 ос. одн. **єсми**, див. 27.56б).

за тих самих часів) спостерігається й у білоруській мові. Ніщо не суперечить припущенню, що то є явище спільне, яке має одну й ту саму причину, з однаковими наслідками у фонології та подібними в морфології. Пор. білор. *мóрква, царквá, брывó* 'брова'; 1 ос. мн. *ямó, дамó* — але тільки в атематичних дієсловах (пор. *нясéм, крычы́м*), на відміну від української мови, де це закінчення мають усі дієслова.

*** Подібно до української й білоруської мов, словацька та літературна болгарська теж не мають пом'якшених губних перед приголосним і наприкінці слова, але то є наслідок ширшої хвилі (або послідовних хвиль) процесів ствердіння, що охопили всі приголосні в цих позиціях (літературна болгарська), або всі, крім ***t', d', l'*** і ***ň*** (словацька) чи ***s', z', l'*** і ***n'*** (більшість східнословацьких говірок). Багато східноболгарських діалектів зберігає залишкову м'якість губних наприкінці слова, наприклад, ***krəf'*** 'кров'. Ствердіння губних перед приголосним і наприкінці слова у словацькій і болгарській мовах припадає, судячи з усього, на XI–XII ст. Воно не мало жодного історичного зв'язку з відповідним українським явищем.

У російській і польській мовах губні стверділи перед приголосним невдовзі після занепаду єрів. Що стосується пом'якшених губних наприкінці слова, то вони збереглися в літературній російській мові (північно-західні російські говори цю м'якість утратили), а в літературній польській залишки такої вимови зникли зовсім недавно, на початку XX ст. Ця зміна розпочалася, правдоподібно, у південно-західних діалектах, звідки поступово перекинулася на північ і схід (Дейна).

Із-поміж суміжних неслов'янських мов румунська розвинула м'якість губних (як і решти приголосних) наприкінці слова після занепаду ***-i***. Протиставлення приголосних за твердістю/м'якістю позначає опозицію одн. та мн., як-от у парі ***lúme*** 'світ' : ***lumi*** мн. 'світи' [lúme, lum'].

Загалом, стійкість м'яких губних у позиції перед приголосним та наприкінці слова в українській та суміжних слов'янських мовах виявилася слабкою. Їхнього обмеженого функціонального навантаження, вочевидь, не вистачило, щоб скомпенсувати складність їх артикуляції.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ziłyński I. «Ukraińskie spółgłoski wargowe w porównaniu z polskiemi i rosyjskiemi». *PF* 15, 2, 1931.
2. Zwoliński P. «Stosunek fonemy *y* do *i* w historii języków słowiańskich». *Z polskich studiów slawistycznych*. Warszawa, 1958.

27. ПОТРАКТУВАННЯ СКЛАДІВ ІЗ ДВОМА ВЕРХІВ'ЯМИ ЗВУЧНОСТІ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Найтиповіше потрактування новопосталих після занепаду єрів складних скупчень полягало в їх спрощенні: один із приголосних випускався. Утім, коли усуненню підлягав сонорний [1], складники таких скупчень найчастіше зберігалися завдяки вставленню голосного поруч із сонорним. (Щодо винятків див. 27.3, а також 23.5 і 8 для давньоукраїнської доби та 35.6 для пізніших часів). З огляду на те, що звучність сонорного за його природою

[1] До сонорних відносимо ***r***, ***l***, ***m*** і ***n***, що їх обіймає використовуваний у цьому розділі термін. Проте пор. 27.7–8.

є вища, ніж у решти приголосних, наявність сонорного в новопосталому скупченні часто внеможливлювала односпрямований розподіл звучності у складі, чи то вже висхідному (склади типу ***ta***, в ґрунті речі також ***sta***), чи спадному (склади типу ***us*** або ***ust***), чи змішаному — висхідно-спадному (наприклад, ***sad***), тобто /,\, /\ відповідно. Такі склади могли мати натомість два верхів'я звучності — сильніше на голосному і слабше на сонорному, тобто \/, ~/, \\/, як у формах ***rža***, ***krvi*** дат. одн. і ***ògn'*** відповідно. Певним чином це був залишок двоскладовості, що характеризувала ці слова до занепаду єрів (***rъ‖ža***, ***krъ‖vi***, ***o‖gnь***), тобто двоскладова крива звучності, ввібгана в один склад. При вставленні голосного крива звучності у відповідних словах зберігалася в цілому незмінною, але нереґулярність цієї моделі в межах складу усувалася новим розподілом кривої між двома складами, пор. суч. укр. *ір‖жá* (\‖/), *кро́‖ві* (/‖/), *во‖го́нь* (/‖/\). Таким чином відтворювалося число складів, що було існувало до занепаду єрів, але не конче з тим самим типом кривої звучності (пор., наприклад, **ръ‖жа** проти *ір‖жá*, тобто /‖/ проти \‖/, **о‖гнь** проти *во‖го́нь*, тобто ¯‖/ проти /‖/\).

Голосний у скупченнях із участю сонорних з'явився не відразу після занепаду єрів. Найімовірніше його поява припадає на середньоукраїнську добу. У пам'ятках давньоукраїнського періоду, а точніше його останніх ста років, можна натрапити лише на поодинокі, розпорошені й малоузгоджені між собою, сліди цього явища. Саме ці найдавніші приклади вживання вставного голосного й аналізуватимуться в цьому розділі. Стосовно подальшого розвитку див. розділи 35, 44 і 58.

Потрактування скупчень із участю сонорних варто простежити окремо для чотирьох позицій: на початку слова, у середині кореня, у середині слова на межі морфем (корінь + суфікс, суфікс або корінь + закінчення, корінь + корінь, суфікс + суфікс) та наприкінці слова. За приклади можуть правити суч. укр. *іржá*, *кривáвий*, *корабéльний* (< **корабльныи**) та *вого́нь* відповідно.

2. СКУПЧЕННЯ З УЧАСТЮ СОНОРНИХ НА ПОЧАТКУ СЛОВА

На початку слова голосний міг з'являтися перед сонорним або після сонорного, якщо далі йшов приголосний або скупчення приголосних. Для цього використовувалися голосні ***і***, ***о***, ***у*** і ***и***. Число прикладів у давньоукраїнських пам'ятках дуже незначне; найдавніші з-поміж них датуються кінцем XIII ст.[2]: **праведнаго Илва** ґен. одн. (Єв. Євс. 1283), **илжи** 'брехні' ґен. одн. (Лавриш. Єв. 1329), **мызда** 'винагорода' (Єв. Гал. 1144, індекс

[2] Твердження, що форма **илъжа** трапляється в Ізб. 1076, ґрунтується на хибному прочитанні.

XIV ст.), **при ... воєводѣ илвовьскомъ** (Гр. 1370, Львів). Інші приклади подибуємо в Іп. літоп., тобто пам'ятці, приступній у копії початку XV ст.: ім'я **Мистислава** ґен. (1132), гідронім **Лутаву** ак. (1176), можливо, топонім **Оргощь** (1159), якщо він відповідає суч. укр. *Рогоща* (коло Чернігова), і **с лыскари** (1074; суч. укр. *лискáр*), якщо це слово походить від тюрк. *ülüskär* з **ъ** на місці тюрк. ***ü*** (****lъskarъ***). Набагато частіше ці слова трапляються без вставного голосного, наприклад, **со львовьскою** (Гр. 1352, Волинь?), **по львовъскую дорогу** (Гр. 1366, Волинь?), **лвовскии** (Гр. 1368, Львів), **оу Лтавы** (Іп. літоп. 1174), **Мьстиславъ** (Іп. літоп. 1132) тощо. Немає нових голосних і в інших словах із початковим сонорним, за яким ішов приголосний (приголосні), наприклад, у Фл. Пс. 1384: **льсти** 'підступу' ґен., в Іп. літоп.: **на Рши** (1067), **перехавше Лтицю** (1149), **во Рси** (1159), **во ... рьли** 'в лузі' (1230). Розмаїття можливих варіантів вибору вставного голосного, а також його розташування то перед, то після сонорного є свідченням того, що в кожному випадку йшлося радше про одноразові розв'язання, скеровані на полегшення вимови, тому нема підстав говорити про якесь загальне правило чи звуковий закон[3].

Окрім безпосередньо засвідченої появи факультативних голосних перед скупченнями з участю сонорних або всередині них, є й непрямі вказівки на нестабільну вимову скупчень з участю сонорних на початку слова: у деяких словах первісний початковий ***o*** (в Іп. літоп., копійованому на Псковщині, такий ***o-*** міг передаватися як ***a-***) час від часу випускався перед сонорним, що за ним ішов приголосний (приголосні), можливо, внаслідок надпоправного написання і/або вимови: **оу Лжичь** (Іп. літоп. 1152–2 рази; пор. **Ольжичи** в Лавр. літоп. 947); **на Льто** (Іп. літоп. 1068, пор. **на Алъто** 1019, **на Алтѣ** 1015; пор. топонім **Олътычевъ** – Люстр. Черкаси, 1552. Імовірно, йдеться про одиницю того самого походження, що й лат. *Alutus*, рум. *Olt*; висловлено здогад (Стрижаком), що суч. укр. *Артополот* (доплив Сули) походить від ****Altoporod***, де першим складником є **алът-**, а другий виводиться від іран./осет. *ford* < ****pord-*** 'брід'). Як показано в 17.2, факультативним був і початковий ***i***, що поширювався, починаючи з XIV ст., спочатку в варіантних формах типу **имѣти ~ мѣти**. Відтепер використання факультативного ***i*** на початку слова перед сонорним (**илвов-** тощо, див. вище) підвищило загальну частотність появи голосного на початку слова. До набору таких голосних долучився й звук ***o***. Обидва ці процеси сприяли один одному.

---

[3] Схоже розв'язання, ймовірно, застосовувано ad hoc ще перед занепадом єрів, наприклад, у потрактуванні церковнослов'янських неповноголосих форм. В Ізб. 1076 є 38 повноголосих форм, з яких 11 (майже 30%) є формами слова **норовъ** (Ротт-Жебровський); очевидно, скупчення ***nr-*** на початку слова **нравъ** був усунений за допомогою псевдовставного ***o*** (в дійсності не фонологічна інновація, а стилістично невиправдане вживання східнослов'янської форми). Пор. також **морозъ**, але не **мразъ**, суч. укр. *омрáк* (в *омрáку* — Свідзинський 1940).

Щодо вибору між *і*- та *о*- начебто існувала тенденція вживати *і*- перед пом'якшеними сонорними й *о*- перед твердими, хоча наявних даних для бодай трохи обґрунтованого узагальнення є обмаль (див. також 35.2).

3. СКУПЧЕННЯ З УЧАСТЮ СОНОРНИХ У СЕРЕДИНІ СЛОВА (КОРЕНЯ)

Слабкі єри у кореневих сполуках C + S + єр + C (тип **кръвавъ**) трактовано так само, як і решту єрів: вплинувши на голосний попереднього складу (якщо то був єр, *е* або *о*), вони згодом занепадали (пор., наприклад, написання **нѣ кльнѣтеса** – Hank. XIII ст., **ѡкръвавлена, ко крщѣнью** – Бер. Hank. XIV ст., **вобрьдоша** 'забрели' 3 ос. мн. аор. – Іп. літоп. 1190, що виводяться від **не кльнѣтеса, окръвавл'ена, къ крьщению, въбрьдоша** відповідно). У пам'ятках, писаних після занепаду єрів, є сила прикладів і традиційного написання зі збереженими на письмі єрами, що не мали реальної звукової вартості (наприклад, **кръви, плъти** – Панд. 1307), і нового написання з випущеними єрами (наприклад, **крвоточива** ґен. одн. чол. роду, **въскршю** 1 ос. одн. – Єв. Євс. 1283; **от крви** – Гал. Єв. 1288). Подекуди випадає сонорний, наприклад, **крви** і **кви**, **воскьснеть** (Єв. Полік. 1307), але типовим це явище назвати годі — якщо наведені приклади не є описками, то воно є властиве лише декотрим локальним говіркам (говірці).

У цілому корпусі пам'яток трапляється заледве три або щонайбільше п'ять прикладів чогось схожого на перші спроби вставляння голосного після сонорного: **аблыко** в Жит. Сави XIII ст. (2 рази) проти **аблъка**[4], **възгрими** 'загриміло' 3 ос. одн. аор. в Лавриш. Єв. 1329 і **скрыжеть** 'скрегіт' у Луц. Єв. XIV ст. поряд зі **скрьжеть** і написаннями на кшталт **отъ крви, до кръви, крьститель, сльзами** тощо. Ще два можливі приклади — це топоніми **Клическъ** (Іп. літоп. 1142), тепер *Клёцк* [*Кльоцьк*] у Білорусі, на південь від Мінська, якщо це слово походить від ***klьčьskъ*, і **Прынск** (назва міста у Рязанському князівстві; пор. **Прыньскоу** дат. одн. (2 рази) в Іп. літоп. 1237), якщо тут мало місце застосування давньоукраїнського звукового закону до чужомовної назви. Написання нового типу (S + *і*/*у*) почастішали за середньоукраїнських часів. Вочевидь, вставляння голосного в таких словах розпочалося — приблизно в XIV ст. — з північноукраїнських говірок (звідки й походять наведені приклади).

---

[4] Власне, на межі морфем. У сучасній українській літературній мові представлено вторинний варіант *я́блуко* (див. 40.8), хоча *яблико* широко вживається на півдні Волині, на заході й у центрі Полісся. Пор. також білор. *я́блык*.

*** Є ще декілька інших прикладів наявності голосного після сонорного у сполуках, що нас цікавлять, але їх не варто брати до уваги. Передусім, це стосується пам'яток, писаних до занепаду єрів (де такі приклади є так чи так виняткові). Ізб. 1073 характеризується плутанням **ь** з ***і*** в корені **крьст** — **на кристѣ, христениѫ** дат. одн., **христисѧ** 3 ос. одн. аор. тощо. То не є звукова зміна. Йдеться про поплутання двох різних коренів — ***krьst-*** і ***xrist-***, як у **Христосъ.** Форма **не прѣлищаи** 'не спокушай' (Passio Condr. сер. XI ст.) зі звуком ***і*** засновується на чергуванні **ь** в доконаному виді та ***і*** в недоконаному, як-от **бльстѣти : блищати** (пор. **облистающь** — Hank. XIII ст.).

Після занепаду єрів подибуємо **скрежеть** в Путн. Єв. XIII ст., на перший погляд, зі вставленим ***е***; але то є спотворене написання дієслівної форми 3 ос., яка мусила б мати вигляд **скрьжечеть/скрьжещеть** — пор. **поскрегчеть** з ***е*** на місці сильного **ъ** у Фл. Пс. 1384. Форму **скрежетъ** у Лавриш. Єв. 1329 слід так само знехтувати, бо в цій пам'ятці **є** вживано у функції **ь**, тобто у цьому випадку звукова вартість літери дорівнює ∅. Так само не належить сюди й **криница** (Іп. літоп. 1150), оскільки ***і*** після ***r*** тут є первісний, а відтак не розвинувся з **ъ** чи замість **ъ** (пор. гідронім *Кринка*, приплив Міуса, давн. пол. ***krzynica***, болг. *крúна*; проте пор. 35.3). Іп. літоп. так само містить низку прикладів з етимологічно невиправданими **ѣ** і **є**, як-от: **крѣщенъ, клѣнутьсѧ** (945), **побрѣде** 3 ос. одн. аор. (968), **оустрѣмисѧ** 3 ос. одн. аор. (946), **слезами** (1110, 1237), **бренидьєць** 'кольчужник' (1146), що походить від **брън-** 'обладунок', **кленоу** 1 ос. одн. (1288), — які трапляються поряд із традиційними написаннями типу **оустрьмилисѧ** (1213), **тръсти** 'очерет' мн. (1251). Останні варіанти, без сумніву, були в первописі; натомість написання з **ѣ** та **є** вийшли з-під пера російського переписувача XV ст. Вони не мають свого продовження ні в середньоукраїнських пам'ятках, ні в сучасних українських говірках, а сама засада вживання ***ě*** перед м'яким приголосним і ***е*** перед твердим (реалізована з незначними відхиленнями) — то типово північноросійська ознака.

Між вставлянням нового голосного на початку слова та в середині кореня була й подібність, і деякі відмінності. Подібність полягала у спільній тенденції до усунення двох верхів'їв звучності в межах одного складу за допомогою доданого голосного. Одначе на початку слова під давньоукраїнську добу де-не-де трапляються спроби "полегшити" вимову ad hoc, використовуючи різні голосні. Ні якість голосного, ні терен поширення цього явища ще не усталені. У середині кореня вставляння голосного — то, напевно, пізнє явище, обмежене північноукраїнським наріччям (або, можливо, його частиною), але на цих теренах воно є реґулярною зміною, і голосний теж є завжди той самий — ***у/і***. Це вочевиднюється при залученні даних середньоукраїнського періоду (див. 35.3).

Слід додати, що наприкінці давньоукраїнської доби перші приклади появи ***о*** між сонорним і наступним приголосним мають місце, як

здається, тоді, коли в парадигмі була форма з сильним єром, який цілком сподівано переходив у голосний *o* (або *e*): **крови** (Лавриш. Єв. 1329; Луц. Єв. XIV ст.), можливо, **снохы** ном. мн., **снос̑ѣ** дат. одн. в Іп. літоп. (986, 1187 тощо. Проте пор. 27.7 нижче).

4. СКУПЧЕННЯ З УЧАСТЮ СОНОРНИХ У СЕРЕДИНІ СЛОВА НА МЕЖІ МОРФЕМ

Ідеться про такі межі морфем: між коренем (або основою) та суфіксом, як-от **корабльници** 'моряки' (Усп. зб. XII ст.), між коренем (основою) та закінченням, як-от **гоусльми** (Златостр. XII ст.), або — особливо з коренем **трь-** 'три' — між двома коренями, наприклад, **трьславьнии** ном. мн. чол. роду (Хіл. XIII ст.), **трьбл(а)ж(е)ное** (Бер. Hank. XIV ст.).

Спираючися на міркування фонетичного ґатунку, можна було б очікувати в цій позиції того самого процесу, що й у середині кореня, тобто занепаду слабких єрів і збереження нового скупчення приголосних протягом усієї давньоукраїнської доби, за винятком північноукраїнських говірок, у яких наприкінці періоду, тобто приблизно в XIV ст., застосовується вставний *у*. У дійсності перехід в *і/у* таки є віддзеркалений, але з-поміж нечисленних прикладів усі, за єдиним винятком, походять тільки з Іп. літоп.: **поутивлици** (1224); так само в Лавриш. Єв. 1329 **иголиною** 'голковою'. Проте частіше в Іп. літоп. (поряд із консервативними написаннями типу **Бобръкоу** (топонім) ак. — 1211, **трьми** — 1153 абощо) трапляються написання з *е*, як-от: топонім **Треполе** (1169), **осменика** 'митника' (1158), **в лоузѣ в Днѣпрескомъ** (1190), дієприкметник **оставлеше** ном. мн. чол. роду (1227), **перемышлескаго** (1288) тощо (від ***Trъpol-***, ***osmьnik-***, ***Dněprъsk-***, ***ostavlьše***, ***peremyšlьsk-***); пор. **пристоуплеше** акт. дієприкметник мин. часу в ном. мн. чол. роду (Лавриш. Єв. 1329), **треми** (Луц. Єв. XIV ст.).

Вставлений *е* вряди-годи трапляється теж і перед сонорним: **теребовельскии** (Гр. 1386, Львів).

Нарешті, є свідчення іншої еволюції, а саме — втрати сонорного, з можливою подальшою асиміляцією решти приголосних: **перемыскоѣ** (Гр. 1349, Казимир), пор. традиційне написання **перемышльскии** (Гр. 1359, Перемишль). Утрату *l* можна добачити в таких формах, як **земьныи** (Іп. сказ. 1212) чи **зѣмныхъ** (Hank. XIII ст.) проти **землньными** в обох рукописах. Однак то радше є похідні форми від двох різних основ — **земл(га)** і **зем(ь)**, пор. рос. *óземь* 'об землю' (див. також 23.5).

Причини неоднакового потрактування скупчень з участю сонорних, виниклих унаслідок занепаду слабких єрів на межі морфем, порівняно з їхньою еволюцією в середині кореня мали двоїсту приро-

ду — фонетичну й морфологічну. З фонетичного погляду, скупчення, що поставали в межах кореня, складались, як правило, з трьох компонентів (наприклад, ***krvav***); навіть якщо вони мали чотири компоненти (наприклад, ***strpot*** < **стръпотъ** 'перешкода'), то принаймні перші три підпорядковувалися правилам, що реґулювали сполучання приголосних у скупченнях. З другого боку, на межі морфем часто поставали складніші та розмаїтіші скупчення, більшості з яких раніше не було, як-от: ***-prsk-*** у **Днѣпрьск-** або ***-šl'sk-*** у **Перемышльск-** тощо. Якраз у скупченнях цього типу сонорним, особливо ***n*** і ***l***, загрожував цілковитий занепад.

Із-поміж морфологічних чинників найвагомішим під давньоукраїнську добу був загальний тиск із боку системи. З початком XIV ст. чергування ***e*** : ∅ у суфіксах було усталеним явищем (див. 16.9г). Оскільки в більшості випадків вставлений голосний так само чергувався з ∅, то викшталтувалася тенденція до використання в таких випадках ***e*** замість ***i/y***. Однак це було, так би мовити, тимчасове пристосування, оскільки існувала розбіжність між звичайним чергуванням ***e*** : ∅ в суфіксах і схожим чергуванням при вставленні голосного: у першому випадку склад, де з'являвся звук ***e***, був закритий, а в другому —відкритий (наприклад, **коупець** : **коупцꙗ** проти **перемышлескии**). Звідси тенденція до метатези сонорного та голосного, що вперше виявилася в таких формах, як **теребовельскии** (див. вище). Коли ж у певній парадигмі існувала базова форма з випадним ***e*** перед сонорним, то внутрішструктурна модель підсилювалася парадигматичною. Саме так замість давн. укр. ****korablenyj*** постали сучасні українські форми на кшталт *корабе́льний*, що засновується на типі *корабе́ль* : *корабля́*. Однак цей процес в основному припав на середньоукраїнську добу (див. 35.5 та 58.2).

У складних словах типу **трьногъ** змагалися дві тенденції. Структурна тенденція вимагала, щоб у функції сполучного голосного після сонорного був застосований звук ***e***, тимчасом як парадигматична спонукала до вживання ***i***, як у вихідних формах числівника **три** ~ **трик**.

Тож суто логічно можна припустити п'ять стадій еволюції (C заступає один або кілька приголосних, S — сонорний, а знак "‖" позначає морфемну межу):

1) C + S ‖ + єр + C
2) C + S ‖ + C
3) C + S ‖ + ***i*** + C
4) C + S ‖ + ***e*** + C
5) C + ***e*** + S ‖ + C

Утім, це аж ніяк не означає, що кожне слово справді пройшло всі п'ять стадій. Зокрема, третя стадія звелася нанівець, не встигши поширитися на всі слова, а відтак, імовірно, заторкнула тільки вельми обмежену частину лексики. Щодо можливих діалектних відмінностей — див. 35.5.

5. СКУПЧЕННЯ З УЧАСТЮ СОНОРНИХ НАПРИКІНЦІ СЛОВА

Єри наприкінці слова після скупчень з участю сонорних занепадали у звичайний спосіб, справивши сподіваний вплив на голосний попереднього складу, якщо то був єр, ***e*** або ***o*** (наприклад, **ѡгнь** проти **огнємь** – Бер. Hank. XIV ст.). Виформувані наприкінці слова скупчення з участю сонорних (тип ***ògn'***) протягом усієї давньоукраїнської доби не зазнавали ніяких загальних звукозмін. У разі, коли певні зміни все-таки відбувалися, вони мали під собою особливе підґрунтя.

Сюди належать такі катеґорії:

а). Ном. одн. чол. роду і ґен. мн. на сонорний + приголосний. Цей тип залишився практично незміненим аж до наших часів, наприклад, суч. укр. *горб*, *хорт*, *корж*; ґен. мн. з нульовим закінченням — *вільх*, *пільг*, *берд* тощо. Щодо пізніших поодиноких відхилень — див. 18.3.

б). Іменники чол. роду на приголосний + сонорний у ном. одн. На відміну від типу *а*, де крива звучності з одним верхів'ям (/\\) не потребувала жодних змін, у цьому типі крива звучності мала два верхів'я в межах одного складу (наприклад, **вѣтръ** (Усп. зб. XII ст.), де після занепаду **-ъ** було /\\/\\), на підставі чого можна було сподіватися наступної зміни, — пор. суч. укр. *вíтер* із двома складами (/‖/\\). Проте за давньоукраїнських часів такої зміни не сталося. Поодинокі відхилення від традиційного правопису (ім'я **Ставъръ** – Соф. напис XII ст., **огьнь** – Панд. 1307, ім'я **Павєлъ** – Гр. 1368, Львів, топонім **Тєрєбовєлъ** – Іп. літ. 1153) є напрочуд нечисленні, якщо зважити на те, що після занепаду єрів існувало два типи відповідної парадигми: одна з чергуванням ***o*** : ∅ (де ***o*** < ***ъ*** перед сонорним) і друга без такого чергування (без первісного єра перед сонорним, як у **вихъръ** (Син. Патер. XI ст.) проти **вѣтръ**, пізніше ***vyxor*** і ***větr***), але обидва з однаковим розташуванням приголосних у непрямих відмінках (***vyxra***, ***větra***). Хоча така ситуація вимагала водностайнень, кількість відхилень, у порівнянні з тисячами поправних написань, є мізерна. Оскільки вони не є наслідком правописної плутанини ("облудні" правописні єри — **є** та **о** — так само зникли), то їх можна розглядати як уживані ad hoc марґінальні варіанти вимови. (Щодо християнських імен — див. нижче у цьому параграфі).

в). Ґен. мн. іменників на приголосний + сонорний, пор. суч. укр. *землянá* : *земéль*, *ребрó* : *рéбер*. Знов-таки тут немає жодних змін, за винятком **молитовъ** у Ряз. Корм. 1284; пор. історично поправну форму **молитвъ** в Усп. зб. XII ст. та деінде. (Стосовно цього прикладу — див. також нижче 27.8).

г). Іменна форма прикметників одн. на приголосний + сонорний у ном. одн. чол. роду, пор. суч. укр. *пóвен* (<***pъlnъ***). Подибуємо заледве

кілька відхилень: **тѣсенъ** (Панд. 1307), **храборъ** (Іп. літ. 1172, але **добръ** 1187 тощо). Вони в цілому зумовлені поплутанням типів прикметників з єром та без нього, пор. **тѣснъ** проти **больнъ** у староцерковнослов'янській мові. Можливо, у слові **храбръ** новий єр з'явився ще за праслов'янських часів, пор. ст. ц. сл. (Suprasl.) **храбъръ**, болг. *хра́бър*.

г). Ном. одн. чол. роду дієприкметників на *-l*, що закінчувалися на C+*l*; у сучасній мові такий *l* випав, наприклад , *ніс* (< **неслъ**). За давньоукраїнських часів кінцевий *l* зберігався консеквентно (наприклад, **реклъ, моглъ** – Усп. зб. XII ст.), начебто без жодних винятків.

Тимчасом як в усіх перелічених випадках прикінцеві скупчення приголосних з останнім сонорним не змінювалися протягом цілої давньоукраїнської доби, є два випадки вживання не **ъ**, а іншого голосного після сонорного:

аа). У християнських іменах. Прикладів багато, приміром, **Олександро** (Гр. 1375, Смотрич), **Самоило** (Панд. 1307). Подостатньо їх в Іп. літоп.: **Михаило** (1130 й т. ін.), **Маноуило** (1137), **Ѡлександро** (1228) абощо. Одначе такий прикінцевий *о* не є наслідком звукозміни у скупченнях з участю сонорних, що опинилися наприкінці слів після занепаду єрів. По-перше, цей звук трапляється так само після несонорних (наприклад, **Стипъко, Михалько, Марко** – Соф. напис 1179; **Марко, Василко** – Іп. літоп. 1134, 1180) і після сонорних, що не входили до скупчення, як-от **Данило** (Соф. напис 1179), **Кюрило** (Соф. напис бл. 1233), в Іп. літоп. – **Данило** (1123), **Гаврило** (1273), **Станило** (1283). По-друге, ці форми, нехай не так часто, траплялися ще за часів, що передували занепадові єрів, наприклад, **Петро** та **Паүло** в Ізб. 1073. Вірогідність цих прикладів узяв під сумнів Сімович, не знайшовши жодних фіксацій форми **Петро** від 1073 р. до 1419 р. (у дійсності вона з'являється ще в Лавриш. Єв. 1329), а форми **Павло** аж до 1552 р. Утім, ця часова відстань не спантеличуватиме аж настільки, якщо запропонувати адекватне розтлумачення форм із *о*.

У цілому то були не інновації, а пережиток того праслов'янського часу, коли закінчення *-о* ($_{o}$*ă*) траплялося не тільки в іменниках сер. роду типу суч. укр. *сло́во*, а й в іменниках ном. одн. чол. роду (на противагу ак. одн. на *-ъ* < *ŭ*). Пізніше (близько IX ст.) у більшості іменників чол. роду форма ак. перебрала на себе функцію ном. і витіснила відповідну первісну форму. Проте давній ном. на *-о* виявився стійкішим у власних назвах, де його протиставлення формі акузатива мало особливу вагу. Інновація, репрезентована наведеними прикладами, полягала лишень у поширенні цього закінчення на християнські імена. Можливо, безпосереднім пережитком дохристиянської традиції була форма **Сѣверо** 'сіверяни' – назва племені в Іп. літоп. (вступна частина). Однак до форм християнських імен на *-о* навряд чи при-

хильно ставилося духівництво, оскільки для нього вони були надто міцно пов'язані з поганством. Ось чому Церква засуджувала такі форми, як **Петро** та **Павло** й пропаґувала **Петръ** та **Паулъ ~ Павелъ**. Щойно по кількох сторіччях, коли, з одного боку, асоціація таких форм із поганством запала в непам'ять, а з другого — постала тенденція до уникання скупчень сонорних наприкінці слова, тобто під середньоукраїнську добу, ці форми знову позбулися свого неофіційного статусу й стали повноправними. (Див. 44.3).

Саме за цих часів (і перегодом) іменники чол. роду на ***-о*** набули дальшого поширення: коли в середньоукраїнський період під чеським і польським впливом почало ширитися слово **мѣсто** у значенні 'місто', старі прикметникові форми чол. роду, вживані як назви міст, на взірець **Городенъ** (Іп. літоп. 1184) або **Дубенъ** (Іп. літоп. 1257) перетворилися на **Городно**, **Дубно** й т. ін. Однак це мало зв'язок із переходом цих назв до сер. роду — процесом, що його у випадку з власними іменами людей унеможливлював семантичний чинник. Важко визначити хронологію назв на ***-о*** для невеликих річок, якот *Мерло* (пізніше *Мерль* — сточище Ворскла), *Поникло* (Галичина), *Хехло* (доплив Вісли), *Єрло* (доплив Стиру), *Чуркало* (сточище Дністра), *Чурило* (Полтавщина), *Висло* (болото на Чернігівщині) тощо, хоча назви більших річок набули форм на ***-о*** щонайраніше в XIX ст. Коли Шевченко писав 1840 р. *стóгне Дніпр ширóкий*, то не конче була поетична вільність (хоча в його пізніших поезіях частіше вживалося *Дніпрó*). Пор. так само хитання *Вóрскло ~ Вóрскла* (пор. **Въросколъ** — Іп. літоп. 1174), *Псло* (наприклад, Вінґрановський 1971) ~ *Псел ~ Псьол* (пор. **Пьсьлъ** — Іп. літоп. 1111) й т. ін. Пор. **Днѣпръ** (Памва Бер. 1627), *Dnipr* (Дума 1651)[5]. *Дністер* ще й досі опирається цій тенденції, можливо через те, що в цій формі розвинувся голосний перед кінцевим сонорним.

Отже, імена чол. роду на ***-о*** аж ніяк не репрезентували за давньоукраїнських часів нового звукового процесу; згодом їх підхоплено як прецедент у межах загальної тенденції до усунення скупчень з участю сонорних наприкінці слова. Одначе вони завжди підлягали семантичним обмеженням.

Форми чол. роду на ***-о*** цього типу — то не є явище винятково українське. Подибуємо їх у словацькій (*Janko*, *Števko*), болгарській (*Данúло*, *Гаврúло ~ Гаврúл*, *Мáрко*, *Васúлчо*, *Гáно ~ Гáньо*, *Кóло ~*

---

[5] Можливо, принаймні деякі назви річок на ***-о*** існували вже в XVII ст., пор. Beauplan 1651: *Merlo*, *Worsclo* (але *Psziol* 'Псло'). Чужинець, зрозуміло, міг перекрутити місцеві назви, але додавання в кінці ***о*** навряд чи відповідало духові Бопланової рідної французької. Можливо, такі форми побутували в говірній мові, але не були прийнятні для письма; лише чужинець, геть не відчуваючи їхнього стилістичного забарвлення, міг їх занотувати.

Кольо[6]), польській (*Stano, Stanko, Tońcio* тощо), в якій вони, щоправда, є характерні для східних говірок і розглядаються як наслідок українського та білоруського впливів (Курцова), а також у білоруській мові та південноросійських говорах (*Ляксáндра, Пётра* тощо). Проте в українській, на відміну від суміжних слов'янських мов, ці форми набули особливого розвитку, а форми на *-енко* (широко розповсюджені починаючи з XVI ст.) стали українським типом прізвищ par excellence.

бб). У дієслівних закінченнях 1 ос. мн. і (лише для одного дієслова — **бути**) 1 ос. одн. Опозиція **єсмь** 1 ос. одн.: **єсмъ** 1 ос. мн., що після занепаду єрів набула вигляду ***jesm'*** **:** ***jesm***, мусила зникнути по ствердінні губних наприкінці слова (див. 25.1 та 3). Але її врятовано завдяки введенню у множину закінчення ***-my*** (пізніше й ***-mo***). Це розпочалося з кінця XII ст. (**ксмы** — Усп. зб. XII ст.; Hank. XIII ст.; Ур. Ап. XIII ст.; Лавриш. Єв. 1329; Гр. 1352, Волинь; Гр. 1377 коло Перемишля; Іп. літоп. 1173, 1229 й т. ін.; **ксмо** — Гр. 1375, Смотрич; Гр. 1376, Холм). Як наслідок, обидва закінчення поширилися на всі українські дієслова (**чинимы** — Гр. 1352, Волинь[7]), але, що прикметно, за давньоукраїнських часів вокалічне закінчення траплялося майже виключно в теперішньому часі дієслова 'бути' — єдиного, яке мало приголосний перед ***m*** і якому загрожувала гомонімія 1 ос. одн. та мн., не така часта в інших атематичних дієсловах (пор. у Лавриш. Єв. 1329: **что кмы и что пьемъ** 'що ми їмо та що п'ємо').

У дещо пізніше засвідченій формі голосний, а саме ***i***, трапляється так само в 1 ос. одн.: **єсми** (Гр. 1427, Київ; Іп. літоп. 1146, 1148, 1150, 1161 й т. ін.). Таким чином, протиставлення за голосними, як у парі **ксмь** — **ксмъ**, було відтворене у своєрідний спосіб, як то є в парі **ксми** **:** **ксмы**. На відміну від закінчення 1 ос. мн., закінчення **-ми** лишилося винятковим набутком дієслова **бути**. Цим якнайочевидніше засвідчено, що його постання було зумовлене наявністю скупчення ***-sm(')*** наприкінці слова.

Як ***-y***, так і ***-i*** виникли спершу до занепаду єрів і незалежно від кількості приголосних в атематичних дієсловах перед ***j*** у наступному слові: ***damъ je*** 'я даю це' > ***dami je***, ***damъ je*** 'ми даємо

---

[6] У дійсності деякі християнські імена на ***-o*** могли потрапити в цій формі до української мови з болгарської. Так, зрештою, стоїть справа з іменами на ***-e*** типу **Николає**, **Василиє**, які були вповні зумовлені балканським впливом (рум. *Arsenie, Artemie, Vasilie*, серб.-хорв. *Игнатије, Алексеје, Јулије* тощо); вони так ніколи й не ввійшли ні до говірної мови, ні до сучасної української літературної. Пор. сер. укр. **Ипатіє єпископъ** (Діар. Аф. Фил. 1646), **Ноє висилалъ** (Шаргор. 1660) тощо. За давньоукраїнської доби вони хоч не часто, але відзначені: **с(вя)тыи Николає** (Златостр. XII ст.). Щодо інших прикладів та коментарів — див. 16.4.

[7] Після періоду конкурування за середньоукраїнських часів у сучасній українській мові запанувало закінчення ***-mo***.

це' > ***damy je*** (див. 17.5б). Сліди такого потрактування простежуються ще в Єв. Верк. 1350: **вѣми и** 'я знаю його', **исповѣми и** 'я визнаю це' проти **оубнимы и** 'ми вб'ємо його', **оставимы и** 'ми залишимо їх' тощо. Отже, закінчення ***-i*** для 1 ос. одн. та ***-y*** для 1 ос. мн. були з походження синтагматичні, властиві всім дієсловам. Відтак їх уживано й у формах ***jesm(')***, щоб запобігти гомонімії незалежно від оточення, тобто вони поширилися на всі випадки. У сучасній мові закінчення 1 ос. одн. ***-mi*** представлене лише в деяких говірках (гуц. *сме* 'я є'), хоча воно широко вживалося в середньоукраїнській, а також у середньобілоруській і (до певної міри) в середньоросійській мовах. Воно ще й досі живе у східнословацьких говірках, наприклад, ***śmi ~ źmi*** (поряд із ***som***). Пор. із середньоукраїнських пам'яток: **азъ єсми** (Єв. 169, кінець XV ст.), **далъ єсми** (Мих. Єв. 1526), **просиль єсми** (Перес. Єв. 1561), **є(с)ми отпоустил** (Вол. Єв. 1571), **видел єсми** (Житом. 1582), **вишла єсми** (Хоруж. зб. 1662), **пришла єсми** (Ключ 1695) і багато інших. Однак у середньоукраїнській мові опозиція ***jesmi*** 1 ос. одн. : ***jesmy*** 1 ос. мн. знову опинилася в небезпеці після злиття ***i*** та ***y*** в більшості українських діалектів (у XV ст., а на Буковині й у Галичині, можливо, й раніше — див. 32.2). Її знову врятовано через поширення форми ***jesmo*** для 1 ос. мн. (говірково, на Закарпатті, — ***jesme***). Найімовірніше, закінчення ***-mo*** (***-me***) розпочало своє ширення з атематичних дієслів, зумовлювавшися звуковим процесом — злиттям ***i*** та ***y***. Те, що ***esmy*** більше немає в сучасній українській літературній мові, пов'язане з тим, що дієвідмінювання *бу́ти* в теп. часі геть занехаяно.

Щоправда, існувало ще одне джерело формування вокалізованих закінчень дієслова, особливо ***-mo*** для 1 ос. мн., — форми 1 ос. мн. в нак. способі. З XIII ст. подибуємо такі форми, як **отрицѧимо** 'заперечуймо', **поразоумѣимо** 'зрозуміймо', **покоимосѧ** 'відпочиньмо', **послоушаимо** (Сл. Єфр. Сир. 1284), **поимо, воспоимо** 'співаймо' (Hank. XIII ст.; Хіл. XIII ст.), **поѣдьмы** 'поїдьмо' (Іп. літоп. 1172). Голосний наприкінці таких форм походить не від кінцевого єра. Окрім того, у формі 1 ос. мн. нак. способу слід очікувати не ***-jmo***, а ****-jem***, оскільки, скажімо, в **послоушаимъ** літера **и** (= [ji]) позначала звук у сильній позиції. Форми на ***-mo*** утворювалися на основі форм однини, а саме: 2 ос. одн. ***poslušai*** (-[ji]) зі звичайним занепадом кінцевого ***i*** перетворилася на ***poslušaj***; від цієї-таки форми через додавання ***-m*** (як у парі **неси : несим**) мусила б постати форма 1 ос. мн. ***+poslušajm***, неприйнятна з огляду на скупчення ***jm*** у кінці слова. Треба було якогось голосного (що ним міг бути або ***-y*** від ***jesmy***, або ж ***-o*** як типовий альтернант до ∅). Після певного періоду конкуренції між обома цими голосними гору взяв ***-o***. Пізніше, під середньоукраїнську добу, цей голосний поширився на інші дієслова (не конче ті,

що закінчувалися на ***-jm***), спричинившися теж до того, що закінчення ***-то*** закріпилося й у формах теперішнього часу.

Можна підсумувати, що скупчення з участю сонорних наприкінці слова загалом не зазнавали змін протягом усього давньоукраїнського періоду, якщо можлива зміна не підтримувалася морфологічними чинниками (християнські імена, дієслівні форми). У такому разі після скупчення приголосних додавався голосний.

6. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Еволюцію скупчень з участю сонорних протягом давньоукраїнської доби можна представити, поминаючи подробиці, у такій таблиці:

Позиція скупчення у слові	Час зміни	Збереження чи втрата сонорного	Характер зміни	Вставлення голосних		Завваги
				перед сонорним	після сонорного	
початок	кінець XIII ст.	+	принагідна голосна протеза	***і, о***	***і, у, и***	
середина кореня	кінець (?) XIII ст.	+	зародкова реґулярна звукозміна	–	***у, і (о)***	тільки в півн. укр. наріччі
межа морфем у середині слова	XIII ст.	±	принагідне вставляння голосного	***е***	***і, у, е***	
кінець слова	кінець XII ст.	+	у ґрунті речі морфологічна зміна	–	***і, у, о (е)***	

Скупчення з участю сонорних, власне, належали до числа тих, що постали після занепаду єрів, з-поміж яких, одначе, вони вирізнялися тим, що мали криву з двома верхів'ями звучності. То було незвичне явище, яке в кінцевому підсумку призводило до перекшталтування таких складів. Вони або втрачали свій сонорний, зберігаючи при цьому число складів (менш поширений варіант), або, що було типовішим, отримували новий голосний, ділячись у такий спосіб навпіл. Це була, однак, поступова зміна, і на давньоукраїнську добу припадає лише самий її початок.

*** Досить поширеною є гадка, що сонорні в скупченнях, посталих після занепаду єрів, стали складотворчими, хоча ще 1889 р. її наполегливо заперечував Яґіч (а за ним інші вчені). Дійсно, цей погляд не має під собою фактичних підстав. Складотворчості сонорних не існувало ні в російській, білоруській чи польській мовах, ні у східнословацьких говірках (на противагу середньословацьким говіркам та словацькій літературній мові), ні в болгарській мові, тобто в жодній із суміжних слов'янських мов, — і так само її немає в суміжних неслов'янських мовах (румунській, угорській, тюркських). Беручи теоретично, складотворчість могла сформуватися в самій українській мові при занепаді єрів (з переходом складотворчості єра до сонорного) або дещо пізніше — задля спрощення важких для вимови скупчень. Першу ймовірність слід відкинути на підставі двох міркувань:

а) голосний у складі, що передував таким сполукам, як C + S + C, трактовано в цілком звичайний спосіб для позиції перед складом зі слабким єром, що згодом занепадав, тобто єр у попередньому складі перетворювався на ***о*** або ***е***, а ***о*** — на ***ô*** (див. приклади у 27.3), чого не могло б статися, якби складотворчість переходила від єрів до сонорного;

б) у деяких словах скупчення, які складалися з трьох приголосних щонайменше, втрачали свій серединний сонорний (пор., наприклад, суч. укр. *масни́й* і давн. укр. масльноѣ ґен. одн. жін. роду [Іп. літоп. 1173], що походить від ***maslo***), а таке потрактування було б неможливе за умов складотворчості сонорного.

Друга альтернатива — прийняти, що слабкі єри занепали в цих сполуках (як і скрізь) і що складотворчість сформувалася дещо пізніше, щоб усунути важкі для вимови скупчення. Утім, якщо це був ефективний засіб, спроможний дати раду скупченням сонорних, то незрозуміло, чому він так швидко (за століття, ба й менше) втратив дієвість і його замінено на інший — вставляння голосного: C + S + ъ/ь + C > C + S + C (сер. XII ст.) > ⁺C + $\mathring{S}$ + C (кінець XII ст.) > C + S + V + C (XIII ст.). Стадію ⁺C + $\mathring{S}$ + C, не засвідчену фактично, відтворено в опері на логіку та хронологію процесу.

Зайве й казати, що зміни у скупченнях приголосних з участю сонорних не спричинилися до змін у фонемному складі мови. З морфонологічного погляду, вони збільшили число чергувань ***е/о***: ∅ й запровадили в обмеженій кількості слів чергування ***е/о*** : ***у*** (на взірець суч. укр. *гро́му* ґен. одн.: *гримі́ти*).

Якщо поминути увагою розбіжності в поодиноких словах, то українські зміни у складах із двома верхів'ями звучності є спільними з білоруською мовою, особливо з її південними діалектами (в північнобілоруських діалектах на початку слова надається перевага протетичним голосним ***о-/а-***: *аржаны́* 'житній' проти півд. білор. *іржаны́*). Болгарська мова, окрім як наприкінці слова, взагалі була вільна від проблеми складів із двома верхів'ями звучності, оскільки загалом зберегла в таких випадках голосний на місці єрів (*ръжда́* 'іржа', *кръвожа́ден* 'кровожерний', *сре́бърен*

'срібний'); такий голосний поширено й на скупчення C+S наприкінці слова (*вя́тър* 'вітер'). Польська мова в основному зберегла стан, що склався після занепаду єрів (*rdza, krwiożerczy, srebrny*), тобто сприйняла склади з двома верхів'ями звучності — окрім як у кінці слова, де в окремих випадках було запроваджено голосний ***e*** (*ogień* 'вогонь', але *wiatr*). У російській мові не сталося жодних інновацій на початку слова (*ржа́вчина*), хоча сильні єри в усіх інших позиціях дали звичайні рефлекси (*кровожа́дный, мудреца́* ґен. одн., *огóнь, вéтер*). У східнословацьких діалектах склади з двома верхів'ями звучності здебільшого були усунені різними способами, часто з різними рефлексами в поодиноких словах; на початку слова, як правило, то є S+***i*** (*lignuc* 'проковтнути') або просто S (*hmla* 'імла'), у середині кореня — ***e***+S, ***i***+S, ***o***+S, S+***i***, S+***e*** (*kervavi* ~ *kirvavi* 'кривавий', *hermi* ~ *hirmi* ~ *hrimi* 'гримить', *sliza* ~ *solza* 'сльоза'), у середині слова на межі морфем — ***e*** + S і ***o*** + S (*strieborni* ~ *strieberni* 'срібляний') і наприкінці слова — ***e*** + S і ***o*** + S (*kotel* 'казан', *vietor* ~ *vieter* 'вітер'). Див. також 44.6. Таким чином, в усіх суміжних слов'янських мовах, за винятком білоруської, перебіг еволюції був інакший; лише західноукраїнські діалектні зміни, що сталися за середньоукраїнських часів у середині слова, були спільні, можливо, зі східнословацькими діалектами. Під давньоукраїнську добу, коли мати на увазі цю позицію, західноукраїнські діалекти, як здається, ближче стояли до польської мови, оскільки й там, і там зберігався стан, виниклий після занепаду єрів. Подібність розв'язань наприкінці слова в усіх згаданих мовах була досягнута внаслідок незалежного розвитку, завдяки застосуванню до цієї позиції правил чергування ∅ з рефлексами сильних єрів.

7. ЗАВВАГА ЩОДО *n*

*** У цьому розділі звук ***n*** згадувався поряд із ***r***, ***l*** і ***m***. Однак фактичного матеріалу стосовно ***n*** у скупченнях із участю сонорних обмаль, а той, що є, вказує на дещо відмінний статус цього звука.

На початку слова перед приголосним звук ***n*** у східнослов'янських пам'ятках XI–XIV ст. не трапляється, окрім як у прислівнику **нънѣ**; ця форма, що після занепаду єрів прибрала вигляд **нонѣ**, є, однак, давньоросійська й чужа давньоукраїнській мові. Що стосується позиції в середині кореня, то одне слово такого типу, здається, є — **снъха** (наприклад, Лавриш. Єв. 1329). За пізніших часів воно виступає, згідно з очікуваннями, як *сноха́*, тобто зазнає того самого потрактування, що й *блоха́, сльоза́* (< **блъха, сльза**. Див. 35.4); проте по діалектах подибуємо форми *блиха́, слиза́*, хоча варіанту ⁺***snyxá***, здається, не існує.

Звук ***n*** добре представлено тільки наприкінці слова, де з ним відбувалося приблизно те саме, що з рештою сонорних, наприклад, *сóсон* ґен. мн., *вéсен* ґен. мн., але пор. *при́язнь* (ц. сл.?).

8. ЗАВВАГА ЩОДО *v*

Статус сонорного можна приписати звукові ***v***. У попередніх параграфах цей звук не згадувався через його особливе потрактування на початку слова перед приголосним: замість долучення протетичного або вставного голосного, відбувалася (факультативно) зміна цього звука на ***u***-, наприклад, суч. укр. *устрявáти*, пор. рос. *встрявáть* (див. 19.3).

Коли брати позицію наприкінці слова перед приголосним, у 27.5 серед інших прикладів є форма *молитов* (< ***molitvъ***). Щоправда, цей приклад не є цілком певний, бо звук ***o*** міг бути вставлений за аналогією до слів на кшталт суч. укр. *піхва* : *піхов* ґен. мн., *корогвá* : *корогóв* ґен. мн., де перед ***v*** був ***ъ*** (пор. **поховъ, м(о)л(и)товъ** — Ґал. 1659, **хорүговъ** — Ґал. 1669). Якщо такої підтримки в межах морфологічної категорії не було, звук -***v*** тяжів до занепаду: **топьрвь** > *тепéр* — зміна, датована середньоукраїнською добою. Пор. також суч. укр. *мерця́* ґен. одн. < **мьртвьца**, де звук ***v*** занепав у середині слова. Проте подібних прикладів замало, щоб робити остаточні висновки.

Більше даних ми маємо для позиції в середині кореня, але вони суперечливі й можуть інтерпретуватися по-різному. Спершу слабкі єри в цій позиції занепадали, як і обік інших сонорних: **дври, двреxъ** (Гал. Єв. 1288. Від ***dvьri***), — з очікуваною зміною в попередньому складі (якщо такий був): **прωцвьтѣньк, прωсвьтѣсѧ** 3 ос. одн. аор. (Бер. Hank. XIV ст.). Відповідно, для середньоукраїнського й сучасного періодів можна б сподіватися появи форм із ***i/y*** після ***v***. Вони й справді трапляються у великій кількості: пор. топоніми **Звинигород** (Гр. 1516, Берестя), *Zwinohorodski* (Люстр. Брацлав 1545), *Zwyniaczoie* (Люстр. Житомир 1545), *Zwiniaczynskaia* (Люстр. Луцьк 1552), **звинѧтъ** (Памва Бер. 1620), **звиню́** (Памва Бер. 1627, переклад "ц. сл." **звеню́**!), топонім *Dzwinogrod* (Beauplan 1653), **звинят** (Фот. 1749), *звынúло* (Грам. Павл. 1826). Проте всі приклади стосуються лише одного кореня — суч. укр. *дзвенíти*. На сучасне написання можна було б не зважати, як на антиісторичне, скопійоване, можливо з рос. *звенéть* і зумовлене сучасним нерозрізненням ненаголошених ***e*** та ***y***, але написання з **є** так само трапляються в давніших пам'ятках, хоча набагато рідше, ніж позначення на письмі звука ***y*** (**во Звенигородѣ** — Іп. літоп. 1202, **позвенѣ** 3 ос. одн. аор. — Йос. Фл. XVI ст.). Слово (суч. укр.) *двéрі*, здається, ніколи не мало форм з ***y***; у наголошеному бойківському корені *двúрі* звук "у" є, мабуть, наслідком вторинного звуження ***e*** перед складом з ***i***. (Пор. також написання з метатезою, як-от у Гал. Єв. 1288: **при дьвреxъ, къ дьвремъ, дьври**, — що могло стосуватися, зрештою, лише письма).

Отже, можна заризикувати хіба що твердження, що -***vь***- у середині кореня зі слабким ***ь*** перетворився на -***vi***- (а відтак на -***vy***-). Тоді наявність ***e*** у слові *двéрі* можна пояснити аналогією до форм **двьрьми** > *двермú* інстр. мн. та **двьрьца** > *двéрця* здрібн. — аналогією, яка мусила була діяти ще за давньоукраїнських часів, пор. **двери, дверемъ** дат. мн. в Лавриш. Єв. 1329 (якщо то не є знов-таки випадки вживання **є** у функції **ь** = ∅).

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Крымский А. «Древне-киевский говор» IV, *ИОРЯС* XI, 3, 1906 (Передрук у вид.: Кримський А. *Твори в п'яти томах*, 3. К., 1973).
2. Meyer K. H. «Zur Entstehung der sekundären Halbvokale im Ostslavischen». *ASPh* 38, 1923.
3. Макарушка О. «Українські слова типу 'trъt'». *Юв. Груш.* 2.
4. Сімович В. «Українські іменники чоловічого роду на *-o* в історичному розвитку й освітленні». *Науковий збірник Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова* 1. Прага, 1929.
5. Сімович В. «Українські чоловічі імення осіб на *-но* (В історичному освітленні)». *Зб. КДІУМ.*
6. Rudnyćkyj J. B. «The Problem of nom. sg Endings of o-stems in Slavic». *Orbis scriptus*, Dmitrij Tschiżewskij zum 70. Geburtstag. München, 1966.
7. Марков В. «Замечания о неорганических гласных в македонском и в русском языках». *Македонски јазик* 18. Скопје, 1967.
8. Ушаков В. «К вопросу о слоговом характере конечных слоговых согласных в древнерусском языке XIV в.» *Юбилейная научно-методическая конференция северо-западного зонального объединения кафедр русского языка.* Л., 1969.
9. Ярещенко А. «Формування синтетичних імперативних форм дієслова в українській мові». *Мовозн.* 1972, 2.
10. Shevelov G. Y. «*Jesmi* 'I am' and Some Verbal Endings in Slavic». *Papers in Slavic Philology* 1 (*Юв.* J. Ferrell). Ann Arbor, 1977.

28. ЗЛИТТЯ *і* ТА *у*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Як в усіх слов'янських мовах, розташованих на південь приблизно від 50-ї паралелі (тобто словацькій, чеській, словенській, сербсько-хорватській, македонській і болгарській), в українській літературній мові та більшості українських говірок зникло розрізнення ***і*** та ***у***. Проте, якщо в зазначених мовах злиття цих звуків дало ***і***[1], то відповідний рефлекс в українській не є ані ***і***, ані ***у***, але проміжний звук середнього піднесення (високо-середній і передньо-середній), який, зазвичай, позначається як ***у***, але в цій книзі, за потреби підкреслити його фонетичну специфіку, позначатиметься як ***ẏ***. Отже, якщо в інших слов'янських мовах цієї групи

[1] За винятком деяких діалектів. Наприклад, південно-східні болгарські діалекти католиків у районах Пловдива та Свиштова мають у таких випадках ***у***. У деяких слов'янських мовах названої групи відмінність між ***і*** та ***у*** частково зберігається у різному потрактуванні попереднього приголосного.

сталася, як правило, одна фонетична зміна (***у*** > ***і***), то в українській, принаймні літературній, слід рахуватися з двома: ***і*** > ***ẏ*** та незалежно від неї — й, мабуть, дещо пізніше — ***у*** > ***ẏ***. Північноукраїнське наріччя відрізняється в цілому переднішою артикуляцією ***ẏ*** (***ẏ̇***)[2], а в частині говірок (на півночі) ***у*** зберігається як ***ẏ***. Відтак, давньоукраїнське протиставлення ***і*** та ***у*** зберігається в цих говірках як ***ẏ̇*** проти ***ẏ***. У частині південно-західних говірок (надсянські, лемківські, бойківські, середньозакарпатські, деякі мараморoські) звук ***і*** змінився на ***ẏ***, тимчасом як ***у*** зберігся незмінним або навіть огубився (огублений ***у*** умовно позначається як ***ω***[3]). Цим теж підтримуєтся існування згаданої опозиції, що зазнала лише фонетичних видозмін.

У пам'ятках ***і*** > ***ẏ*** та ***у*** > ***ẏ*** можна простежити з певною мірою вірогідності починаючи зі зламу XIII–XIV ст.

2. СВІДЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК: ВІД XI СТ. ДО СЕРЕДИНИ XIII СТ.

*** Уже в найдавніших пам'ятках трапляються спорадичні випадки етимологічно невиправданого вживання **ы** на місці **и** та навпаки. Однак до самого початку XIII ст. ці факти не є певні — не тільки через їх обмежену кількість, але й через те, що майже всі випадки подібних написань мали особливі підстави й не відбивали загальної зміни цих голосних.

Насамперед слід відкинути відносно часте поплутання ***і*** та ***у*** після ***r*** (проілюстроване й розглянуте в розділі 12), оскільки воно віддзеркалює не що інше, як ствердіння ***r'***. Приблизно від 1125 р. у пам'ятках, писаних на терені поширення київсько-поліських говірок, таке поплутання спостерігається й після велярних ***k***, ***g***, ***x***. Проте це знов-таки відбиває лише зміну цих приголосних (див. 15.4).

Решту випадків поплутання можна поділити на такі типи:

а). Описки упереджувального й інерційного характеру, як-от: **неправьди и нечистоты** ґен. одн. (Ізб. 1073), **пронирливии** 'пронозливий' (Ізб. 1076[4]), **годыны** ґен. одн., **постыдыть сѧ** 'засоромиться' (Арх. Єв. 1092), **тѧклоименытыи** 'того самого імені' (Кир. Єрус. XI ст.), **сылы** ґен. одн. (Юр. Єв. 1128), **погоубывыи** (Добр. Єв. 1164) замість **неправьды**, **пронырливии**, **годины**, **постыдить сѧ**, **тѧклоименитыи** і **погубивыи** відповідно.

б). Заміни морфем. Переписувачі (надто — найдавніших пам'яток), часто не були готові сприйняти складність копійованого тексту. Не звертаючи особливої уваги на загальне значення уривка, ба навіть окремого речення, вони часто замінювали вихідні морфеми на подібні до них за звучанням; як правило, це стосувалося коренів, що їх переписувачі

---

[2] Див. Жилко, *Нариси*, мапа на с. 159.

[3] Див. Паньк., мапа 2.

[4] Цей корінь може мати звук ***і*** також унаслідок поплутання двох серій чергувань, пор. ст. ц. сл. **вънырѫ** 'закрадуся'.

замінювали на більш звичні для себе форми. Так, корінь **сыр-** 'сирий' часто вживано замість **сир-** 'сиротливий' (наприклад, **осырѣю** 'осиротію' — Ізб. 1073, **ѡсырѣвъ** — Ізб. 1076), **пыт-** 'питати' замість **пит-** 'годувати' (**по пытании** 'по годівлі' — Гр. Бог. XI ст.), **стыд-** : **стыж-** 'срам' замість **стиг-** : **стиж-** 'хапати' (**непостыжимоую** ак. одн. жін. роду — Хіл. XIII ст., Hank. XIII ст.; **непостыжьно** — Іп. літоп. 1199); **ты** 'ти' плутано з **ти** дат. одн. 'тобі' й **ти** 'і' (**не оухытри ти** 'не замишляй змови' — Гр. Бог. XI ст., **сътвори въ милость ты дажь ми ризы** 'учини ласку й дай мені одіння' — Син. Патер. XI ст.); **мы** 'ми' — з **ми** дат. одн. 'мені'; **си** 'собі' та **си** 'ця' — з **сы(и)** 'сущий' (**ми тебе не родивъши** — Усп. зб. XII ст.; **ѭнъ си** 'який є юним' — Ізб. 1073; **сыночи** 'цієї ночі' — Іп. літоп. 1152), навіть **быти** 'бути' — **бити** 'бити' (**прѣданоу бити** 'бути зрадженим' — Hank. XIII ст.).

Вряди-годи трапляється поплутання суфіксів **-ын(и)** та **-ин(а)**. Звідси такі форми, як **милостини** (Ізб. 1076), **мастиню** ак. одн. (Гр. Бог. XI ст.). Нарешті, одна частина мови могла тлумачитися як інша, наприклад, **плътолюбыıа грѣхы** 'плотолюбні гріхи' замість **плътолюбиıа грѣхы** 'гріхи плотолюбства', **землямѣрыи** 'землемірний' замість **землямѣрии** ґен. 'землеміряння' (обидва приклади — з Ізб. 1073).

Такі поплутання щоразу характеризують особу переписувача, але мало стосуються проблем звукових перетворень.

в). Неконсеквентність у виборі ***і*** чи ***у*** в закінченнях мн. іменників чол. роду вказує на початок поплутання форм акузатива й номінатива (за взірцем жін. роду на ***-а***, де обидві форми закінчувалися на ***-у***), а не на якесь звукове перетворення. Йдеться про випадки на кшталт **ксте с(ы)ни** (Hank. XIII ст.), **на ... злиıа** 'проти злих' (Єв. Полік. 1307), **спѣти псальми** (Сл. Єфр. Сир. 1284) замість **сыны**, **з(ъ)лыıа**, **псал(ъ)мы**. Щоправда, вони з'являються насамкінець давньоукраїнської доби, а тому їх можна пояснити й фонетично (див. 28.3).

Вилучення випадків, що входять до трьох згаданих типів, робить число поплутань ***у*** з ***і*** в текстах XI–сер. XIII ст. незначним: **просыти**, **съвѣтьныкъ** 'порадник' (обидва з Добр. Єв. 1164), **слишати** 'чути' (Hank. XIII ст.), **женыхъ** 'наречений' (Лавр. Єв. XIII ст.); **ныже** 'нижче' в Реймс. Єв. XI ст. може пояснюватися сербським впливом.

Звісно, цілком можливо, що наприкінці XIII ст. звук ***і*** в багатьох говірках пересунувся дещо донизу й назад з артикуляторного погляду, на користь чого промовляє досить значна кількість упереджувальних, інерційних і морфологічно зумовлених описок. Однак довести цього неспромога; і в усякому разі будь-яких свідчень злиття ***і*** з ***у*** бракує.

3. СВІДЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК: ВІД КІНЦЯ XIII СТ. ДО КІНЦЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ

Певне почастішання випадків поплутання ***і*** ~ ***у*** спостерігається від кінця XIII ст. (орієнтовною датою початку цього явища може слугувати 1283 р.)

й особливо в XIV ст. Подибуємо випадки написання **и** замість **ы** (**стидахоу ся, азъ грѣшнии** — Єв. Євс. 1283; **биваюшь** — Панд. 1307; **огнемь конечнимь** (Бер. Hank. XIV ст.), але частіше **ы** на місці **и**[5] (**чрѣсламы, выно** — Панд. 1307; **исполнылъ** — Єфр. Сир. 1325; **погубыть** — Київ.-Лавр. Єв. 1350; **старостынъ** — Гр. 1359, Перемишль; антропоніми **Кузмычь, Яголниковычь, Локвычь, Ивановычь** — Гр. 1366, Перемишль; **мѣстычемъ** 'городянам' — Гр. після 1366, Волинь?; **рѣкамы** 'річками' — Гр. 1377, коло Перемишля; **кныгы, непригазныномь** 'чортячим' дат. мн. — Фл. Пс. 1384; **съ нымь** — Луц. Єв. XIV ст.). Основний корпус прикладів, що засвідчують поплутання *і* ~ *у*, походить із західної частини України, передусім із Перемищини та меншою мірою з Західної Волині. Хоч як це парадоксально, але в сучасних говірках Перемищини чітко розрізнюються рефлекси *і* та *у*. Оскільки про пізніше відновлення цього розрізнення не може бути мови, то слід припустити, що перемиські писарі XIV ст. послуговувалися мовними взірцями з інших реґіонів, або ж міська мова відрізнялася від сільської говірки. З другого боку, брак прикладів із центральних реґіонів України може бути наслідком дефіциту пам'яток із цих земель, писаних у XIV ст. Отже, скоріш за все, злиття *і* та *у* поширювалося насамперед із Буковини[6], Галичини (за винятком карпатських говірок) і південно-західної частини Волині. Цей висновок є здогадний, але, що характерно, він потверджується браком розрізнення *і* та *у* після велярних у цьому реґіоні від середини XIII ст., про що йшлося в 15.2 і 15.4.

4. ІНШІ ДЖЕРЕЛА СВІДЧЕНЬ: ЗАПОЗИЧЕНІ СЛОВА

Запозичення з інших мов до української дають, на жаль, мало матеріалу для визначення часу, коли *і* перейшов у *ẏ*, а *у* злився з *ẏ*. Коли за давньоукраїнських часів *і* пересунувся в бік *ẏ*, у мові вже не було *і*. Відтак, чужомовний *і* у запозичених словах мусив передаватися через *ẏ*, як колись до того він передавався через *і*, тобто через звуки, що позначалися кириличною буквою **и**. Отже, годі з'ясувати, які звукові ознаки ховалися за графічними лаштунками. Щойно після постання в середньоукраїнській мові нового *і* на місці *ė* (див. 32.1) з'явилася можливість розрізняти новий *і*, позначуваний на письмі буквою **ѣ**, і старий *і*, що на той час устиг перейти в *ẏ*. Як виняткове явище, написання запозичених слів з **ѣ** можна подибати навіть у XIV–XV ст. (наприклад, **остроломѣю** 'астрономію' — Ужг. півуст. XV ст.), але усталювалися вони аж до середини ба й кінця XVI ст., коли такі написання, як **селѣтри** ґен. одн. (від баварського *Salitter*, Гр. 1553, Во-

---

[5] Поплутання **ы** ~ **и**, здається, трапляється частіше від, скажімо, **ы** ~ (**о**)**у**, **ы** ~ **а** абощо.

[6] Якщо покладатися на свідчення XV ст. Див. 32.2.

лодава), **мѣзерного** ґен. одн. чол. роду (Лавр. Зиз. 1596), **лѣнѣю** 'лінію' (Кл. Остр. 1599) і **Мѣнервѣ** дат. (Ἐυώδια 1642), стали узвичаєними (див. інші приклади в 32.3).

Однак і тепер, навіть після відновлення ***і*** (<*ė*), становище залишалося далеко не ясним. Більшість нових запозичень ішла тоді з польської та білоруської мов або через їхнє посередництво: польська була основним провідником для німецьких слів, а білоруська — для литовських. Оскільки на той час існувала досить-таки усталена відповідність — пол., білор. ***i*** = укр. ***у***, — то така заміна була радше типовою для всіх запозичень. Із цієї причини українська мова має ***у*** в таких запозичених німецьких словах, як *бúнда* 'стрічка' (1627), *хвúля* (1562), *кóмин* (1552), *квитóк* (1556), *любúсток* (XVIII ст.), *скúба* (1627), *мистéць*, *лúнва*, *спис* (1507), *ґвинт* (1686), *шпитáль* (1588), можливо, *линтвáр* 'шкіра (однорічного) ягняти' (XVIII ст.) — суч. нім. *Binde*, *Weile*, *Kamin*, *Quittung*, *Liebstöckel*, *Scheibe*, *Meister*, *Leine*, *Spieß*, *Gewinde*, *Spital*, *lind(e) Wave* і пол. *binda*, *chwila*, *komin*, *kwit*, *lubistek*, *skiba*, *mistrz*, *lina*, *spisa*, *gwint*, *szpital* відповідно[7]; а також у запозичених литовських словах: *свúрон* 'комора' (1598, поліське), *скúрта* та, ймовірно, *кирпáтий* — лит. *svir̃nas*, *stìrta*, **kirpõtas* (*kir̃pti* 'тяти') — білор. *свíран*, *скíрта*, *кірпáты*[8].

Відтворення чужомовного ***і*** українським ***і*** мусило, у ґрунті речі, порушити традицію використання задля цього звука ***у***. Це сталося у XVI–XVII ст., коли можна спостерігати хитання у формах із давнішим ***у*** і новішим ***і***, як-от: **лічбы** (Гр. 1461, Луцьк; Транкв.- Ст. 1618), **поличѣнє** (Памва Бер. 1627) проти **лѣчити** (Пирят. 1701), пор. пол. *liczyć*; **лыра** (Астр. 1699) проти суч. укр. *ліра*, *лірник*; уже згадуване *квит(óк)* проти **квѣтованя** (Полт. 1668), **квѣтация** (Пирят. 1684). Подібні хитання в деяких словах дотривали до XX ст., наприклад, *мизéрний* (Грінченко 1909) ~ *мізéрний*; у небагатьох випадках вони навіть спричинилися до появи надпоправних форм з ***і***, як *тубíлець*, що походить від пол. *tubylec* (*tu* 'тут' *być* 'бути', пор. білор. *тубы́лец*); можливо, антропонім *Зінóвій*, *Зінькó* (**Зѣнко** — Люстр. Київ 1552 тощо; пор. топонім *Зіньків*), якщо він не є помішанням двох імен — *Зинóвій* (гр. Ζηνόβιος) і *Зенóн* ~ *Зенькó*, пол. *Zenon*, що початково виводиться від гр. Ζήνων.

Традиція заміни чужомовного (західноєвропейського) ***і*** на український ***у*** ще й досі спостерігається в сучасній українській літературній мові після зубних ***d***, ***t***, ***z***, ***s***, ***c*** і ***r*** (*дискредитувáти*), тимчасом як на

---

[7] Слово *барвíнок*, що походить від пол. *barwinek*, нім. *Bärwinkel*, лат. *pervinca*, має звук ***і*** внаслідок асоціації з *вінóк*.

[8] Ситуація з цими словами ускладнюється тим, що для більшості з них невідома дата запозичення. Перша фіксація в текстах, до того ж приблизна (зазначена в дужках), аж ніяк не мусить засвідчувати дійсного входження слова в живомовну стихію. Так, принаймні деякі з наведених слів могли потрапити до української мови тоді, коли вона ще не мала звука ***і***. У цьому випадку не можна говорити про заміну звуків.

Закарпатті її, здається, до XVII ст. застосовувано (при позичанні з угорської мови) так само після губних та велярних, як-от у формах **бирүв** 'війт' (Няґ. 1758), **котрым ... кипом** 'яким робом', **кимловати** 'шпигувати' (Ключ 1695) — уг. *bíró, kép, kémlelni* (в північно-східних угорських говірках ***é > i***), хоча міг використовуватися також і звук ***i*** (**бѣзовати** 'вірити', **дѣжма** 'десятина' – Няґ. 1758; уг. *bízni, dézsma*).

Зайве й казати, що ***у*** віднаходиться й у давньо- та середньоукраїнських запозиченнях із грецької (наприклад, *кит, ко́ливо* 'кутя' — гр. *κῆτος, κόλλυβον*) та тюркських мов (*лима́н* — тур. *liman*; антропонім **Мендли-Кгерел** ґен. – Молд. гр. 1499).

У словах, запозичених із румунської мови, чужий ***і*** передається зазвичай звуком ***i*** (наприклад, діал. *бір* 'податок'), з чого випливає, що ці слова були запозичені після злиття ***і*** та ***у*** (й після постання з ***ě*** нового ***i***), правдоподібно, — принаймні для деяких із них — у XV–XVI ст. Звук ***у*** трапляється після ***r*** (наприклад, закарп. *яри́ч* 'їжак'), але це не має значення в нашому випадку, бо ***r'*** ствердів на цих землях відносно пізно — близько 1600 р. (див. 49.2). Декілька слів, у яких румунський ***і*** передається через ***у*** в інших позиціях (діал. *я́фина* 'чорниця', діал. *демика́ти* 'рвати'), могли ввійти до української мови ще до злиття ***і*** та ***у***, хоча хронологія цих запозичень невідома.

Таким чином, передача чужомовного ***i*** звуком ***i*** (писаним у XVII–XVIII ст. як **ѣ**) остаточно защеплюється від середини XVII ст. (наприклад, **ґүзѣки** – Полт. 1668, **лелѣток** ґен. мн. – Полт. 1673 : пол. *guzik*, лит. *lėlỹtė* 'лялька'), тобто по довшім часі після злиття ***і*** та ***у***. Відтак, свідчення запозичених слів давньо- та середньоукраїнської доби на значну міру є несуттєві для з'ясування хронології цього злиття.

Більшу вагу мають фіксації українських власних назв у документах, що їх писали латинкою чужоземні переписувачі. Найкраще вивчені (Панькевич, Деже) угорські пам'ятки, в яких ***е*** замість ***і*** часто трапляється вже з XIV ст. Оскільки в угорській немає ***у***, ця передача щонайреальніше відповідає українському звукові ***у***: *Theza* ~ *Thysa* 'Тиса' (1322), гідронім *Creua* (= суч. укр. *Крива́*, 1341), *Maksem* 'Максим' (1366), топонім *Ruseen* (= суч. укр. *Ру́син*, 1387), *Vasselius* 'Василь' (1398). Ці дані мали б потверджувати датування ***i > ẏ*** XIV ст.

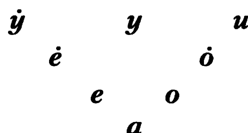
5. ВИСНОВКИ. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Злиття ***і*** та ***у*** можна датувати кінцем давньоукраїнської доби для зони, що розлягається від Буковини по Карпати і далі на північ до Західної Волині. Перехід ***i*** в ***ẏ*** без злиття з ***у*** обіймав, без сумніву, більшу зону, можливо ту саму, де тепер фіксується втрата первісного ***i*** як такого (тоб-

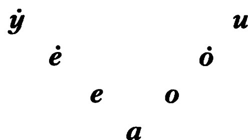
то замалим не всю Україну, за винятком Надсяння, Північного та Західного Підляшшя та деяких сіл у Східній Словаччині, на півдні Гуцульщини, півночі Чернігівщини й Сумщини; у львівсько-перемиському реґіоні — окрім як після велярних — див. 15.2). Проте межі цієї зміни годі окреслити бодай приблизно, оскільки вона не була й не могла бути безпосередньо відбита в пам'ятках. З хронологічного погляду, зміна ***і* > *ỷ*** мусила передувати злиттю ***і*** та ***у***, принаймні, на одне покоління мовців, а отже датуватися щонайпізніше 60-ми рр. XIII ст. Це випливає з особливостей розвитку ***ě*** (див. 32.2).

Перехід ***і*** в ***ỷ*** був протилежністю щодо еволюції ***ě***, яка й дала йому поштовх. Так само, як звук ***ě*** (поза київсько-поліськими говірками) зазнав просунення вперед і звуження до ***ė*** (див. 13.1) й далі до ***і***, чому сприяло пом'якшення попереднього приголосного й відрубність ***ě*** в системі фонем, звук ***і*** після твердого приголосного зазнав еволюції в супротивному напрямі, змістившись дозаду й донизу. Прикметно, що еволюція ***і*** була утруднена й до певної міри внеможливлена в північноукраїнських говірках, де ***ě*** являв собою дифтонг і через це не міг звичайним пом'якшенням спричинити зміни в монофтонгічному ***і***. Тут ***і*** змінився лише трохи, перетворившись на ***ỷ***, і, якщо ***у*** (мабуть, дещо пізніше) злився з цим голосним, то сталося це хіба що внаслідок відрубності ***у*** в системі голосних.

Зміна ***і* > *ỷ*** не вплинула на будь-які стосунки в межах системи фонем. Вона тільки зробила опозицію ***ė* : *і*** фонетично виразнішою — ***ė* : *ỷ***. Склад голосних (представлений у 22.4) для цієї зони став таким:

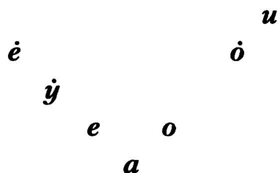

Поляризація між ***ė*** та ***і* > *ỷ*** спричинилася до того, що останній уподібнився звукові ***у***. Вони не відрізнялися один від одного стосунком до пом'якшених приголосних (обидва не припускали їх появи в препозиції). Становище ***у*** в системі й раніше було особливе, а тепер усе було налаштоване на усунення ***у*** як фонетичної та фонологічної одиниці. Для зони, де звук ***у*** за пізніх давньоукраїнських часів злився з ***ỷ***, систему голосних можна переписати так:

Щоправда, така схема не є вповні адекватна, бо ***ė*** насправді був звуком вищого піднесення й переднішого ряду, ніж ***ỷ***, а сама система аж ніяк не

була так добре врівноважена, як випливало б із наведеної схеми. У дійсності вона перетворилася на таку:

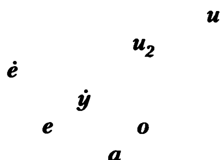

Тут ***и*** не має рівнобіжника за піднесенням, а ***ỷ*** розташований дещо поза межами чіткої вертикальної опозиції неогублених голосних[9].

Оскільки й перехід ***і*** в ***ỷ***, й злиття ***у*** з ***ỷ*** розпочалися, правдоподібно, щонайперше в південно-західній частині країни, зринає спокуса пов'язати це з занепадом ***у*** в болгарській і словацькій мовах. У болгарській мові ***у*** занепав у XIII–XIV ст., а в словацькій – у XIV–XV ст. На XIV–XV ст. припадає також час активних волоських міґрацій у Карпатських горах. "Волохи", чий загал складали носії румунських і почасти болгарських та македонських діалектів, з'явившися в Україні, утворили живий місток між балканськими слов'янами та Україною. Це був також час остаточного занепаду ослабленого болгарського царства, який призвів до його загарбання турками (1393–1396 рр.), після чого на українські землі посунули болгарські втікачі. За таких історичних умов можливість спільного фонетичного розвитку, що розпочався в Болгарії та заторкнув Україну, а згодом і Словаччину, здається вірогідною. Проте не слід забувати, що румуни, які брали активну участь у волоських заселеннях, зберегли їхній ***у*** (на письмі *î*) в цілості (фонематичній системі румунської мови бракувало передумов до занепаду ***у***, наявних у слов'янських говірках). Ще важливішою є та обставина, що саме на тих землях, які активно заселялися волохами, — на Бойківщині, Лемківщині та значній частині Закарпаття (на захід від сточища Тересви, за винятком одного анклаву довкола Ужгорода), — звук ***і*** в усіх або в більшості (на захід від сточища Уга) позицій перетворився на ***ỷ***, але старий ***у*** не злився з цим голосним, зберігшися як ***у*** або змінившися на ***ɷ***. Нарешті, як зазначено у 28.1, прикінцевий вислід української еволюції звуків ***і*** та ***у*** (тобто, як правило, ***ỷ***) відрізняється від того, що є в болгарській та словацькій мовах (як правило, ***і***). Все це спонукає до обачності при порівнянні еволюції ***і*** та ***у*** в українській, болгарській і словацькій мовах.

---

[9] На крайніх західних теренах зони поширення південноукраїнських говірок, де ***ȯ*** дав ***и₂***, картина, відповідно, є така:

Російська, білоруська та польська мови зберегли ***у*** якщо не як фонему, то як звук. У цьому відношенні вони геть відмінні від української мови.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Кримський А. «Деякі непевні крітерії для діялєктольоґічної клясифікації старо-руських рукописів», 3. *НЗб. Груш.* (Передрук у вид.: Кримський А. *Твори в п'яти томах*, 3. К., 1973).
2. Булаховський Л. «З історичних коментаріїв до української мови. 6. **и–і**». *НЗ* Київського університету, т. 1. К., 1946.
3. Shevelov G. Y. (Šerech J.). «Phonema errans». *Lingua* II, 4, 1950. (Переглянута версія у виданні: Shevelov G. Y. *Teasers and Appeasers*. München, 1971).
4. Zwoliński P. «Stosunek fonemy *y* do *i* w historii języków słowiańskich». *ZPSS*, 1958.
5. Латта В. «Рефлексы общеслав. **ě* и изменение *y* > *i* в украинских говорах восточной Словакии». *JaČ* 13, 1962.
6. Назарова Т. «Фонеми **и** (**у**)–**і** в деяких середньополіських говірках». *Дослідження з мовознавства* (1). К., 1962.

29. ПЕРЕХІД (II) ВІД ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДО РАННЬОСЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ

1. ІСТОРИЧНЕ ТЛО

Поділ українських земель між Литвою, яка поглинула більшу їх частину, Польщею (Галичина з Белзчиною та Холмщиною), Молдавією (Буковина) та Угорщиною (Закарпаття) окреслився — після кількох десятиріч запеклої боротьби між загарбниками — бл. 1387 р. Це стояло на заваді

цілісному розвиткові української мови, хоча й не виключало певної єдності, що їй і надалі сприяли численні історичні обставини.

По-перше, польсько-литовський кордон був несталий. Хоча з часу Кревської унії 1385 р. Литва та Польща de iure складали одну державу, de facto Литва все ж не поступилася своєю незалежністю, демонструючи за князювання Витовта, Свидригайла та їхніх наступників потужну життєздатність. Наслідком цього були періодичні польсько-литовські війни, в яких українські землі (найчастіше — Поділля) раз по раз переходили з рук у руки. Війни та пересування кордонів уможливлювали міґрацію, ба навіть змушували до неї людність. До цього долучалися ще й соціальні утиски. Молдавія, набувши від 1359 р. статусу окремого політичного утворення (її першою столицею була Сучава), перебувала в 1387–1497 рр. під польським протекторатом, а з 1538 р. – під турецьким, і це зумовлювало відносну відкритість кордону. Молдавські зазіхання на Покуття та війни задля його загарбання також сприяли переходам людності через кордон. Навіть більш відрубному Закарпаттю (ізольованому політично через угорське панування, накинуте приблизно з 1015 р., а географічно — через наявність природного бар'єру у вигляді гір), колонізованому з півдня угорцями, із заходу німцями й словаками, з півдня "волохами", тобто, у ґрунті речі, зрумунізованими болгарами та румунами з домішкою українських скотарів (із Семигороду), довелося прийняти нові хвилі українських переселенців, утікачів з плюндрованої війною материкової України, що переходили через Карпати, — і найбільшу з таких хвиль очолював подільський князь Федір Корятович, що привів своїх подолян на Мукачівщину, коли його власне князівство захопила Литва (1393–1414 рр.).

Проте наймасовіші міґрації людності були спричинені контактуванням із татарами та турками. У цих переселеннях було кілька основних потоків. Перший із них почався за давньоукраїнської доби, коли татарська навала, що її кульмінацією стало падіння та зруйнування Києва 1240 р., призвела до майже поголівної втечі людності з Лівобережжя та Подніпров'я на північ і на захід. У XIV ст., завдяки перетворенню Литви на нову потугу, втрачені терени були частково повернуті. Просуваючися на південь Дніпра, українське осадництво — мабуть, не надто густе — досягло гирла Дунаю та Чорного моря, де до 1442 р. уже з'явилося декілька городів. На схід від Дніпра Литва почала зазіхати на територію між гирлом Сули та Дінцем. Одначе, коли в середині XV ст. Хаджі-Ґірей об'єднав кримських татар, а відтак його спадкоємець Менґлі-Ґірей розбудував військову міць своєї держави, відзискані землі знову швидко були втрачені. З 1480 р. почалися реґулярні наїзди кримських татар на Україну, що супроводжувалися безжальним плюндруванням маєтків, захопленням багатотисячного ясиру та втечею позосталої людності. Ці набіги сягали в глиб Галичини, Польщі та Білорусі, але особли-

ві спустошення несли на безлісі рівнини Східної та Центральної України. Осаджені українцями терени катастрофічно змаліли, і на початку XVI ст. передній фронт оборони, як не рахувати кількох висунутих уперед, але відрізаних від основної території фортець, відтягся до лінії Житомир — Київ — Остер (усі під Литвою) — Путивль (з 1503 р., разом із Черніговом і Новгородом-Сіверським, під російською зверхністю). На Поділлі населення було здесятковане, й українська етнічна територія в межах Польщі та Литви фактично скоротилася до Галичини, частини Волині та Полісся.

Однак дія спричинила протидію, що поклала початок "Реконкісті". Напіввійськовий-напіврозбійницький устрій, заведений у Криму, знайшов послідовників і серед українців. Ватаги людей ішли в степ і, живучи напівкочівницьким життям, сполучали використання родючих земель, штучно обернених на пустелю, з нападами та грабунками татар. Так розпочалася козаччина, вдокументована під цією назвою з 1492 р. За якихось п'ятдесят років козаки зорганізувалися в особливу, досить міцну військову одиницю, з якою треба було рахуватися. У 40-х рр. XVI ст. закладено їхню першу більш-менш сталу осаду на дніпровському острові Хортиця, звідки пізніше розвинулася Січ — тверджа в боротьбі з татарами, висунута в самісіньке осердя відкритих степів, здавалося б — рідної стихії кримців.

Без урахування цих масових міґрацій людності то в одному, то в іншому напрямку годі зрозуміти як слід фонологічну еволюцію української мови. Як не дивно, повсякчасна небезпека, безлад і розрух випродукували мовну єдність в умовах роз'єднання, позірного браку суспільних зв'язків та занепаду культурного життя.

Тогочасні пертурбації до певної міри віддзеркалені в писемних пам'ятках означеного періоду. Непевність щоденного життя, руйнація або занепад культурних осередків не сприяли чистоті літературної мови й не ґарантували ні тяглості традиції, успадкованої від давньоукраїнської доби, ні навіть фізичного збереження багатьох текстів. У наявних пам'ятках спостерігається піддатливість на діалектні впливи, і так само — на білоруські й почасти на польські; щойно з другої половини XVI ст. знову оприявнюється прагнення до певного внормування мови.

Події 1569–1573 рр. створили передумови для зміни історично-культурного тла. Люблинська унія Литви з Польщею 1569 р. уреальнила те, що було існувало лише на папері, тобто об'єднання двох держав, і всі українські землі, що належали були Литві (за винятком Берестейщини), відтоді перейшли під польську зверхність. Уже через один рік, а саме 1570 р., польська держава (в особі коронного гетьмана Єжи Язловецького) вперше офіційно визнала козацтво як організаційну структуру, військове формування та соціальну групу. Обидві ці події означали початок нової доби — середньоукраїнського періоду у власному сенсі

слова. Книгодрукування було запроваджене 1569 р. в Заблудові поблизу українського кордону російським вигнанцем Іваном Федоровим (Федоровичем), який уже 1573 р. переїхав до Львова. Саме там 1574 р. з'явилися його перші друковані видання, здійснені в Україні, — «Апостол» і «Буквар». Отже, 1575 р. ми умовно беремо за кінцеву межу ранньосередньоукраїнського періоду.

2. ГОЛОВНІ НАПРЯМКИ ЕВОЛЮЦІЇ ФОНОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ ПІД ДАВНЬОУКРАЇНСЬКУ ДОБУ

Як відзначено в 14.2, протягом протоукраїнського періоду значно зменшилася кількість голосних фонем. Ця тенденція тривала й під давньоукраїнську добу, виявившися в занепаді єрів і злитті ***i*** та ***y***, але чинність її обмежувалася такими вторинними наслідками занепаду єрів, як постання ***ȯ*** (згодом, у деяких діалектах, — $\boldsymbol{u_2}$). Таким чином, поверхове порівняння найпізнішого протоукраїнського набору голосних (13.7) із тим, що існував наприкінці давньоукраїнської доби (28.5), виявляє лише скорочення кількості голосних з дев'яти до семи, хоча насправді ситуація була складніша. Суперечність між старою тенденцією до кількісного зменшення системи голосних та новою тенденцією, що реагувала на занепад єрів постанням нових голосних (з-поміж яких тільки ***ȯ*** став новою фонемою), тобто 9 – 2 + 1, розбалансувала систему, що її рівновага в подальшому була додатково послаблена втратою фонемного статусу ***y*** (тобто 9 – 2 + 1 – 1). Власне, дисбаланс і був найважливішим результатом фонематичної еволюції під давньоукраїнську добу, маючи значно далекосягліші наслідки для майбутніх процесів, ніж само́ лише скорочення числа голосних. Такі дисбаланси часто спостерігаються під час історичних заворушень і переміщень людності (хоч не конче мусять бути спричинені тільки ними); а саме це й було характерним для України починаючи з середини XII ст., до того ж у щоразу радикальнішій формі. Питання про можливий внутрішній зв'язок між обома згаданими умовами залишається відкритим.

Скороченню набору голосних зазвичай сприяє збільшення числа приголосних. Під протоукраїнську добу це виявилося навіч. Натомість упродовж давньоукраїнського періоду система приголосних не зазнала кількісних змін; у ній сталося заледве одне невеличке зміщення в групі задньопіднебінних (пов'язане з переходом $g > \gamma$). Цей чинник відіграв свою роль у суперечливих процесах, що відбувалися з голосними: триваючи за власною інерцією, успадкована тенденція до скорочення кількості голосних не мала повної свободи для розгортання, й са́ме так

уперше спливла протилежна тенденція: були запроваджені нові голосні, що один із них посідав статус фонеми.

Найбільш разюче перекшталтування зачепило не фонемну систему, тобто парадигматичні підвалини мови, а синтагматичні правила вживання фонем, бо змін зазнали будова складу та правила групування приголосних — і перше, й друге через занепад єрів. Із занепадом слабких єрів похитнулася проста модель складу, використовувана доти; теоретично стали можливими будь-які типи складів, включно з такими, що мають криву з двома верхів'ями звучності, і з'явилися розмаїті типи скупчень приголосних. Самé слово "дисбаланс" виглядає в цьому разі надто делікатним, бо таку ситуацію — можливо, не без перебільшення — кортить назвати анархічною. Невдовзі після занепаду слабких єрів у мові розпочалася відновлювальна робота, спрямована на усунення деяких найскладніших скупчень приголосних, а також кривих із двома верхів'ями звучності у складах певних типів. Однак до закінчення цього періоду поступ був відносно незначний і головне — не вироблено жодної нової засади (чи засад), а від часткового латання, робленого навмання, годі було чекати відчутного загального проґресу. Ефективному принципові судилося бути знайденим під середньоукраїнську добу.

Знову неодноразово оприявнила себе засада внутрішньоскладової гармонії, що з нею можна пов'язати перехід ***y*** > ***i*** після задньопіднебінних на його прикінцевому етапі, а також поляризацію ***ė*** та ***ẏ***. Проте в цілому ця засада ледве чи відігравала хоч якусь відчутну роль. Та обставина, що дві звукозміни (з-поміж багатьох) начебто відповідали їй, може бути випадковою. Показовим є те, що численні розвоєві процеси були від неї геть незалежні — наприклад, перехід ***-e*** > ***-a*** після подвоєного ***j***, ствердіння губних наприкінці слова, запровадження щілинної артикуляції ***g*** й такі надзвичайно важливі зміни, як занепад єрів і постання ***ė*** та ***ȯ*** (з діалектним варіюванням). Марґіналізація засади внутрішньоскладової гармонії цілком узгоджувалася з переворотом у складобудові. На велику міру, склад став неістотною одиницею у фонетичних і фонологічних процесах.

Із засади двоскладової гармонії остаточно не зрезиґновано. Нею обумовлювалися початкова стадія переходу ***y*** в ***i*** після задньопіднебінних і реаґування ***o*** та ***e*** на занепад єра в наступному складі. Цей останній процес розпочався, можливо, ще за протоукраїнських часів, але увиразнився щойно після занепаду єрів, коли постали "новий ять" і ***ȯ*** (з діалектним варіюванням). Але двоскладова гармонія, не бувши всеохопною засадою організації звукової структури слова під протоукраїнську добу, не набула додаткової вагомості й за часів давньоукраїнських. Вона залишалася однією з багатьох тенденцій, не перетворюючися на загальне правило. Були й інші процеси, що виходили

за межі одного складу, наприклад, вибір ***u*** або ***v*** чи ***i*** або ***j*** залежно від того, на приголосний чи на голосний закінчувався попередній склад; і так само спрощення скупчень приголосних у частині випадків зачіпало два сусідні склади. Вони свідчать про зменшення ролі, що її відігравав склад, але добачати тут якийсь зв'язок із двоскладовою гармонією не варто[1]. Як і раніше, наголос не відігравав жодної ролі в звукозмінах (окрім хіба що збереження недоторканості ***i-*** в словах на кшталт *іскра*), і всі вони однаковою мірою поширювалися як на наголошені склади, так і на ненаголошені. Єдиний виняток — двоїсте потрактування ***e*** перед складом, що первісно містив ***ъ***, у східній частині південної діалектної зони (*мед* з незміненим ***e*** проти ***t***[ʼü]***tka*** 'тітка' з давніших ****médъ*** — ****tetъ́ka***) — засновувався не на розрізненні наголошених та ненаголошених позицій, а на відтягненні наголосу, явищі іншого ґатунку.

3. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВНОЇ ЄДНОСТІ ТА ПРИНАЛЕЖНИХ ДО НЕЇ ДІАЛЕКТІВ: РЕТРОСПЕКТИВА

Спробу підсумування звукозмін, що мали місце під давньоукраїнську добу, здійснено в таблиці на с. 495). Знак "+" позначає в ній спільні процеси, знак "+Д" — процеси, спільні з частиною діалектів відповідної мови; "+П" — ті самі результати, але досягнуті у відповідній мові пізніше, а отже й спричинені не спільним процесом, а двома окремими процесами; "+Р" — процеси, що у відповідній мові відбулися раніше й відтак не є спільними, попри тотожність вислідів; "±" — процеси, що були спільними частково; "–" — брак спільних процесів. Ця таблиця має дуже спрощений вигляд, оскільки ґлобальні зміни (наприклад, занепад єрів, перехід ***g*** > ***γ***), як і дрібні (наприклад, ***čьto*** > ***što*** 'що'), у ній представлено без розрізнення їхньої питомої ваги й багато всіляких подробиць проіґноровано; тому образ подій вона відтворює тільки приблизно. На позначення звуків ужито звичайних символів: D — зубний, L — губний, Pd — середньопіднебінний, C — приголосний або скупчення приголосних, S — сонорний. Подані в дужках приклади взято з сучасної української мови.

---

[1] Датований ранішими часами перехід ***y*** > ***i*** після задньопіднебінних на сході країни може вказувати на більше тяжіння до двоскладової гармонії в цій частині України, де відбувалося інтенсивніше контактування з тюркськими мовами. Проте водночас західні терени були піддатливіші, коли йдеться про вплив голосного ***ъ*** на потрактування ***e*** в попередньому складі (зах. укр. ****m'üd*** і ****t'ütka*** проти сх. укр. ****t'ütka***, але ***med***).

	Тип зміни в давньоукраїнській мові	Рос.	Білор.	Пол.	Сх. словац.	Сх. болг.
1	***ky, gy, xy > ki, gi, xi***	+П	+П	±	?	±
2	Занепад слабких єрів	+П	+П	+Р	+Р	±Р
3	***ъ > o, ь > e***	+П	+П	–	–	–
4	***i-*** (*іскра*)	+	+	–	–	+
5	***yj*** (*мúю*)	–	+	+	+	+
6	***-ji- > -j- : -je-*** (*війнá : вóєн*)	±	+	+	+	±
7	***ij > j : ij*** (*п'ю : пий*)	±	+	±	±	±
8	***-ьji > ej*** (*дітéй*)	+	+	–	–	–
9	***i- > j- ~ i-*** (*йти ~ іти́*)	–	+	–	–	–
10	***i- > ∅ ~ i-*** (*гра ~ ігрá*)	–	±	+	+	–
11	CъSC, CьSC > C*o*SC, C*e*S̆C	+(–Д)	+	–	–	–
12	***v- : u-***	–	+	–	–	–
13	***e*** (+ Cь) > ***ė*** (+ C') (новий ***ě***)	–	+Д	–	–	–
14	***o*** (+Cъ/ь) > ***ȯ*** (+ C)	–	+Д	–	–	–
15	***e*** (+ Cъ́) > ***'ö*** (+ C)> ***'ü*** (+ C)	–	+Д	–	–	–
16	Зімкнений + зімкнений (***čьto > što***)	+	+	–	–	–
17	Зімкнений + зімкнений (***kъto > xto***)	±	+	–	+	–
18	Глухий + дзвінкий > дзвінкий + дзвінкий	+	+	+	+	+
19	Pd+ D > D+ D	±	±	±	±	–
20	***-ьsk- > -s'k-*** (суфікс прикметн.)	–	–	–	–	–
21	D'+ D > D+ D (*рíдний*)	+	+	+	+	+
22	***jje > jja*** (*зíлля*)	–	–	–	–	–
23	***g > γ*** (> ***h***)	+Д	+	–	+	–
24	-L' > -L (*кров*)	–	+	+П	+	+(?)
25	S + ***ъ/ь***- > ***i*** + S- (*іржá*)	–	±	–	–	–
26	C + S+ ***ъ/ь***+ C- > C + S + C- (> C + S + ***y*** + C-)	–	+	±	–	–
27	***i, y > ẏ***	–	–	–	–	+Д

Як і за протоукраїнської доби, кількість виняткова українських змін є невеликою: лише три з двадцяти семи (20, 22, 27). Найбільше число спільних процесів українська мова поділяє з білоруською (19,5)[2], далі йдуть східнословацькі діалекти (9), російська мова (8), польська (6,5)

[2] Звукозміни з позначками "П" та "Р" до уваги не беруться; "±" зараховується як $^1/_2$.

й болгарська (6–6,5). Оскільки фактичні контакти зі словацьким і болгарським ареалами були радше незначні, в цих двох випадках ідеться скорше про паралельний, а не про спільний розвиток. Водночас це означає, що на підставі будь-яких цифр, нижчих від 10, висновки робити не варто. Таким чином, під давньоукраїнську добу, надто в її останній фазі, українська мова була досить добре відмежована від усіх сусідніх слов'янських мов, окрім білоруської, точніше — південнобілоруських діалектів. Хоча в цих останніх мали місце певні незалежні процеси, все ж доісторичні зв'язки з колишнім київсько-поліським наріччям надалі зберігалися.

Якщо сюди додати звукозміни, які, поширюючись із України, охопили білоруські та російські терени з істотним запізненням, число спільних українсько-білоруських процесів зросте до 22,5, а українсько-російських до 11. Показовим є той факт, що всі ці додаткові зміни припадають на початок давньоукраїнської доби. У цьому може віддзеркалюватися наявність політичної єдності Русі зі столицею в Києві. Такі запізнені впливи київського походження припинилися після занепаду цього міста та дедалі виразнішого розчленування Русі як політичного утворення. Це можна було б іще дужче вияскравити, взявши до уваги самостійні білоруські й особливо російські процеси (вміщена вище таблиця базується лише на українських), які, втім, не є предметом дослідження в цій книзі.

Давньоукраїнські звукозміни можуть також бути поціновані з погляду діалектних процесів усередині самої української мови, що не знайшло відбиття в поданій таблиці. Хоча наявні відомості щодо ізоглос, які перетинали українську територію, залишаються досить куцими, все ж у порівнянні з протоукраїнським періодом реконструкція може бути зроблена значно повніше. З нових явищ можна виокремити поширення спільних процесів: такі кардинальні зміни, як потрактування єрів (і слабких, і сильних — за винятком прилеглих до ***j***), постання ***γ***, варіювання ***v- ~ u-*** та ствердіння губних у позиції перед приголосними й наприкінці слова, мали всі один і той самий вектор в усіх реґіонах, і значення цього факту для викшталтування української мовної єдності ледве чи можна переоцінити. Традиційна відмінність між київсько-поліським і галицько-подільським наріччями зберігалася. Вони різнилися потрактуванням сполук ***ky***, ***gy***, ***xy***, звука ***e*** після ***jj*** (типу суч. півд. укр. *зілля* проти півн. *зіллє*), у рефлексації ***i*** (півд. ***ẏ*** проти півн. ***^{i}y***), у потрактуванні кореневих скупчень приголосних, що містили сонорний (півн. *кривáвий* проти півд. *крвавий*), закінченням ґен. мн. ***-yj*** на півдні та ***-ej*** на півночі (*ночий* проти *ночей*) і — найголовніше — рефлексацією ***e*** та ***o*** перед складами з первісними слабкими єрами (монофтонги типу ***ė***, ***ȯ*** на півдні, дифтонги типу ***$_{i}$e***, ***$_{u}$o*** на півночі). Однак почали формуватися й нові діалектні межі, що найчіткіше відокремлювали групу карпатських говірок (збереження протоукр. ***y*** в цілому й після ***g***, ***k***, ***x*** зокрема; збереження, як і на Посян-

ні, суфікса **-sk-** з твердим **s**; збереження **i-** в словах типу *ігрá*), навіч консервативнішу, хоча й не закриту повністю для загальноукраїнських та деяких галицько-подільських інновацій. Можливо, вперше (як не рахувати протоукраїнського розщеплення $_{e}$**a** на **o** та **e**) південноукраїнська діалектна зона була поділена ізоглосою, спрямованою з півночі на південь, що стосувалася потрактування **e** (в усіх позиціях, окрім як під відтягненим наголосом, типу *мед*) перед складом із первісним слабким **ъ**. Нарешті, були й усілякі процеси (здебільшого дрібні), які, здається, виринали то тут, то там, у розпорошених місцевостях, — своєрідні мовні блудила, як, приміром, поява протетичного голосного перед скупченнями приголосних на початку слова, якщо до них належав сонорний (тип *іржá*).

Для деяких процесів, що розповсюдилися на всі українські терени (принаймні південні), можна простежити їх ступневе географічне поширення, звідки випливає, що первісний "центр випромінювання" має бути зідентифікований як крайній захід: Перемищина, частково Холмщина та Мараморощина, тобто, головним чином, — смуга, розташована на схід від Карпатських гір, з північною відногою (для прикладу можна назвати постання $u_2 < \dot{o}$, **'ü** < **'ö**). Це могло статися у зв'язку з загальним зміщенням суспільного життя на північні та західні околиці етнічної території після татарської навали та подальших подій; під час зворотного відпливу населення на південь і схід на початку середньоукраїнської доби ці західні інновації потрапили на відзискані землі, ставши в такий спосіб загальноукраїнським надбанням.

4. ПИСЕМНА МОВА РАННЬОСЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ ЯК СВІДЧЕННЯ ФОНОЛОГІЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У ґрунті речі, література писалася церковнослов'янською мовою в її місцевій редакції, але дещо змодифікованою. Можна виокремити три тенденції, які йшли одна по одній.

На початку ранньосередньоукраїнського періоду спостерігається загальна деґрадація письма внаслідок тодішньої повсюдної скрути: міста й містечка занепадали, а часто й руйнувалися, сила людей перетворилися на вигнанців у власній країні, з-поміж освіченої верстви багато хто втік за кордон, до Росії, сама ж система освіти зійшла нанівець. Символічним є той факт, що митрополичий престол у Києві залишався необсадженим з 1299 р., коли митрополит Петро подався до Москви, й аж до 1411 р., а митрополичий престол у Галичі був вільний у середині XV ст. За таких умов катастрофічно зменшилося число нових рукописів, і навіть ті, що створювалися, не завжди могли зберегтися. Хоча відверто ніхто не відкидав церковнослов'янської мови як літературної, дотримання її норм,

на значну міру штучних, стало справою неможливою. Риси говірної мови, ба навіть говірок, напливали в церковнослов'янські писання. Оскільки відносно найспокійнішою частиною країни були північно-західні землі, протягом першого сторіччя означеного періоду в збережених рукописах проступає відчутна домішка берестейських чи північноволинських ознак, що химерним робом накладаються на узвичаєну церковнослов'янщину (наприклад, Кам.-Буз. Єв. 1411, друга частина Четьї 1489), а декотрі з них належать скорше до білоруської, ніж до української мови (наприклад, перша частина Четьї 1489).

В останньому десятиріччі XIV ст. до Києва була занесена нова тенденція, що тривала аж до кінця періоду, потроху поширившися на всю територію. Ця нова мода прийшла з Болгарії та Сербії завдяки українсько-балканським контактам, що відбувалися в монастирському містечку на горі Афон[3] та в Царгороді, а також через посередництво молдавських (у тім буковинських) монастирів, зокрема Нямецького, та безпосередній вплив болгарських утікачів (нехай нечисленних). Нова еміґрація з Болгарії була спричинена турецькою навалою. Коли друге болгарське царство по довгій і запеклій боротьбі все-таки загинуло, останні болгарські тверджі (Тирново — 1393 р., Відін — 1396 р.) піддалися й турецьке ярмо було накинуте на наступні понад чотириста літ, освічені болгари стали шукати притулку в інших слов'янських країнах. Більшість подалася до Сербії (що чинила опір до 1459 р.) й почасти до Молдавії, але декотрі обрали й Україну, звідки не один відтак перебрався далі до Московського царства. Вже 1373 або 1374 р. видатний болгарський церковний діяч Кипріян Цамблак (Цамвлак), чиє життя було пов'язане з Афоном, Царгородом і, можливо, Молдавією, з'явився в Києві й невдовзі (1375 р.) був обраний митрополитом Київським. Він перебував в Україні — з деякими перервами — до 1389 р. Його родич Григорій Цамблак прибув до Києва 1409 р., мабуть із Сучави, став митрополитом Київським і Литовським 1415 р. і залишався в Україні до 1418 р. (після чого виїхав до Сербії, а відтак до Нямця в Молдавії).

Болгарським утікачам, особливо Цамблакам, на значну міру завдячує своє впровадження нова мода в галузі літературної мови та правопису, що поширювалася — з огляду на непевність загального становища — досить повільно, але все-таки набула популярності наприкінці XV – на початку XVI ст. Ця нова тенденція мала на меті очищення церковнослов'янської мови й опиралася будь-якому вживанню місцевих елементів на письмі. Через брак змоги — та й бажання — відтворити первісну церковнослов'янську мову, нова мода радше виплекала, принаймні за

[3] На цій горі було кілька монастирів, що стали осередками слов'янської релігійної та культурної діяльності: Зографський монастир — болгарської, Хіландарський — сербської, Свято-Пантелеймонівський — "руської", переважно української та білоруської.

деякими ознаками, штучність письма як таку (й оздобний стиль), віддаляючи його від щоденного слововжитку. Ця постава, як і правила її практичного втілення у граматиці та правописі, виходили з кола священиків і книжників, що гуртувалися під крилом останнього патріарха Тирновського (1370–1393 рр.) Євтимія; найміцніші позиції, надто після поразки Болгарії, вона мала в Сербії, почасти під впливом Євтимієвого послідовника Константина з Констанци (особливо в писарні Ресавського монастиря, 1418–1439 рр.). Така відстороненість від повсякденності говірної мови, мабуть, була закорінена в загальних світоглядних підвалинах цієї течії, що шукала найвищої правди та об'явлення в житті поза суєтним світом і над ним.

Цей новий різновид церковнослов'янської мови легко впізнається за такими зовнішніми правописними ознаками, як повернення великого юса, усунення йотованих букв після голосних (написання на кшталт **моа** 'моя', **сѫдиа** 'суддя') та взагальнене правило вживання єрів на письмі: **ь** наприкінці слова, **ъ** після сонорних у середині слова, незалежно від його етимології та вимови (**такь** 'такий', **връхь** 'верх'). Лише частково сперті на реальну вимову навіть із погляду болгарської мови, в Україні ці риси виглядали як геть зманірені. У мовній системі цей напрям поновлював ***žd*** (**прѣжде**) і численні неповноголосі форми, а також запозичував деякі риси тогочасної греки, наприклад, вимову первісних ***nt*** і ***mp*** як ***nd*** і ***mb*** відповідно (**Андоніи** 'Антоній', **Олимвь** 'Олімп'). Однак для дослідника історії фонологічного розвитку української мови значно більше, ніж перелічені зовнішні прикмети мови та письма, важить засаднича настанова, згідно з якою писемна мова відривалася від говірної, а рукописи мали утворювати свою осібну систему. Всьому попередньому багатовіковому рухові від чужинецької (староцерковнослов'янської) мови до вироблення певного компромісу завдяки впровадженню місцевих особливостей давався зворотний хід. Не можна сказати, що розмовні риси були викорінені геть чисто, але після заведення цієї моди вони з'являлися скорше ненароком, через недогляд або недостатній вишкіл писаря чи то друкаря — відколи започатковано друк (Фіоль — Веєль у Кракові, 1491 р.).

Якщо філософські основи Євтимієвої редакції церковнослов'янської мови й були коли-небудь по-справжньому зреалізовані, то це не тривало довго. Особливо з поширенням Реформації чи, принаймні, під її впливом (який уперше оприявнився в 20-х, але дійсно відчутним став у 60-х рр. XVI ст.) почало формуватися прагнення зробити писемну мову зрозумілою звичайному читачеві з-поміж шляхти, а також міщанства, що зростало чисельно[4]. Проте навіть пам'ятки, що найдалі зайшли

[4] Унаслідок падіння Константинополя 1453 р. зросло значення "італійського" та "татарського" шляхів, що вели з Італії до Кафи в Криму, й почали швидко розвиватися міста, розташовані на них, передусім Львів і Кам'янець-Подільський, меншою мірою Луцьк.

в цьому напрямку, на кшталт Перес. Єв. 1561, не скинули правописних шат Євтимієвої редакції церковнослов'янської мови, почасти через інерцію правописної традиції, а почасти все ще задля хизування власною вченістю з боку видавця (або писаря чи друкаря). Таким чином, тогочасні церковні пам'ятки (в широкому сенсі слова) далеко не є безпосереднім і прямим відбиттям фонетичних характеристик розмовної мови; ці останні можна видобути з тексту, лише вдавшися до пильного аналізу відхилень від мовної норми, — і навіть тоді висновки можуть не полишати сфери гіпотетичного.

Порівняно з давньоукраїнськими часами ранньосередньоукраїнський період відрізняється наявністю численних світських документів, складених у різноманітних урядових канцеляріях — від королівської до сільських. Навіть ці світські пам'ятки (всіх рівнів) не є вільні від зманіреного Євтимієвого правопису, хоча застосовується він здебільшого неконсеквентно (типове gesunkenes Kulturgut), і в принципі, за винятком деяких документів, складених церковними властями або написаних у монастирях, жодна традиція чи модель церковнослов'янської мови в них не витримується. Кожен король (чи шукач трону) мав власну канцелярію, і, коли він переїздив з місця на місце, його секретарі, принаймні частина з них, мандрували слідом за ним. Оскільки польські королі відповідно до закону мали спілкуватися зі своїми підданцями у Великому князівстві Литовському т. зв. "руською" мовою, вони тримали при собі й українських або білоруських писарів. Найпершу зі збережених кириличних грамот польського короля датовано 1349 роком (за підписом Казимира III), а литовська канцелярія з головним осідком у Вільні та Тракаї почала діяти щонайпізніше за Витовта (1392–1430). Поза тим, слід згадати молдавську канцелярію, де працювало багато українських і білоруських писарів; до наших часів складені там документи дійшли, починаючи з 1388 р. Існують також численні грамоти, видані міськими властями та судами: Перемишль представлено з 1359 р., Львів — з 1368 р., Смотрич (на Поділлі) — з 1375 р., Остріг — із 1385 р., Луцьк — із 1388 р., Вишню (в Галичині) — з 1393 р., Коломию — з 1398 р., Галич — із 1401 р., Жидачів (у Галичині) — з 1413 р., Самбір — із 1422 р., Снятин — із 1424 р., Київ — із 1427 р., Житомир — із 1433 р., Крем'янець — із 1434 р., Володимир-Волинський — з 1440 р.[5] Натомість сільські акти збереглися далеко гірше. У міських і особливо в сільських документах слід би сподіватися вірнішого відтворення місцевої говірки, ніж у королівських канцеляріях, але так

[5] Збільшення числа міських грамот ішло крок у крок із поширенням Маґдебурзького права, поступово запровадженого в більшості міст у XV–XVI ст., хоча велика частина документів належить чужинецьким колоніям: німецькій (дуже міцній у Львові, Хусті, Берегові, Станиславові, Перемишлі, Сяноку, Севлюші), вірменській (у Кам'янці-Подільському, Львові, Станиславові, Бродах, Луцьку, Галичі, Києві, Снятині), жидівській, а в Галичині та на Підляшші, — звісно, й польським властям.

є не завжди. Писарювали часто зайди або місцеві уродженці, що вивчилися письма деінде. Як наслідок, між місцем виправлення документа та його мовними особливостями немає взаємно-однозначної відповідності. Наприклад, серед пам'яток із села Одрехови, розташованого на південний захід від Сянока, тобто на краю української території, частину написано чужаками, декотрі — навіть східняками.

У середині XVI ст. додався ще один тип документів — т. зв. люстрації, тобто описи ревізій замків з усіма приналежними до них людьми та майном. Вони охоплювали широку територію, від Черкас і Канева на південному сході до Карпатського реґіону на заході та найпівнічніших частин тодішньої підлитовської України. Ці своєрідні переписи відображали досить численні місцеві особливості мови, але за діалектні матеріали, зібрані до постання самої діалектології, їх уважати не випадає. Здійснювалися вони службовцями з центральних канцелярій, і записувачі охоче й завзято — скільки ставало спромоги — неминуче достосовувалися до вимог і узвичаєних висловів урядової мови.

Загальна кількість канцелярійних записів зростає з наближенням до кінця періоду. Єдиний виняток — Галичина, де руські грамоти завжди складали хіба що тоненьку цівку в порівнянні з широким струмом латинських документів; і навіть ота цівка фактично висохла після того, як Єдлінський сейм 1433 р. поширив польське право на Галичину. У мовному плані це дорівнювало юридичній вимозі складати записи латиною. Після цього грамоти, писані в містах руською мовою, стають річчю винятковою.

На Закарпатті ледве чи існувала якась місцева канцелярська мова. З цього реґіону є лише одна грамота, виправлена в Сиготі, що належить до молдавсько-волоської канцелярійної традиції. Церква, ймовірно, вела записи, куди проникали певні сліди місцевої мови, але такі документи відомі переважно з пізніших часів.

Канцелярська мова, називана тоді руською[6], явно відрізнялася від церковнослов'янської у своїй основі (принаймні щодо намірів) мови церковних книг, особливо після поширення Євтимієвої реформи. Лише поява реформаційного руху наприкінці періоду вможливила спроби досягти якогось компромісу між обома варіантами (наприклад, згадана вище Пересопницька Євангелія 1561 р.). Руська мова, як і всяка канцелярська мова, була насичена готовими формулами у фразеології, словництві та навіть деяких варіантах написання; вона, слід гадати, не була творінням якоїсь однієї особи чи навіть однієї канцелярії, являючи собою вислід роботи кількох поколінь писарів, що частково наслідували своїх попередників, а частково оновлювали традицію. Мова кожного з них була закорінена в його рідній говірці, але у своїй колективній праці вони спо-

[6] Нетотожна з російською (суч. рос. *ру́сский*), що звалася тоді в Україні "московською".

лучали її зі здобутками попередньої канцелярської практики. Ця мова була водночас і застиглою в одних відношеннях, і відкритою для варіювання в інших. Зокрема, вона хиталася між українськими та білоруськими рисами. У частині пам'яток явно переважають перші, в інших — другі; у деяких випадках, нехай не так часто, вони виступають упереміш. Однак у цілому, принаймні якщо мати на увазі фонологію, ці пам'ятки не є результатом умисного компромісу між ними.

Таким чином, від ранньосередньоукраїнської доби практично не лишилося пам'яток, що їх можна схарактеризувати як щиро українські. Щоб використати ці тексти в дослідженні історичної фонології української мови, спершу треба усунути іншомовні нашарування, й особливої ваги при цьому набуває з'ясування уґрунтованості тексту в українському чи білоруському елементі для кожного окремо взятого випадку. Одержання вартісних даних специфічного характеру можна сподіватися й від аналізу некириличних пам'яток (див. 29.6.13).

5. ВІДМЕЖУВАННЯ РАННЬОСЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Проблема відмежування українських пам'яток від інших слов'янських, писаних кирилицею, така принципова для давньоукраїнської доби, значною мірою втрачає свою гостроту в ранньосередньоукраїнські часи. Одна з причин полягає в заведенні звичаю зазначати місце написання та ім'я писаря в кінці рукопису. Іноді згадується й місце народження писаря. Таким способом здійснено приписку до певного місця не лише більшості грамот, але — зазвичай — і церковних текстів.

По-друге, диференціація слов'янських мов на той час уже настільки просунулася вперед, що небезпека сплутати російську, болгарську чи сербську пам'ятку з українською майже зникла. Навіть якщо церковний текст твердо дотримується Євтимієвих засад, то це звичайно ще не убезпечує від наявності таких характерних прикмет, як помішання ѣ та ꙗ чи — у певних позиціях — великого й малого юсів, а також збереження ъ на позначення *ə* в болгарських пам'ятках; помішання ѥ та ѧ вкупі зі специфічною рефлексацією прасл. *tj* і *dj* в сербських; чіткого розрізнення ы та и й більш або менш розповсюдженого (в залежності від діалекту) помішання ѣ та є в російських, — і цей перелік відрізняльних рис можна б і продовжити. Якщо ж у зв'язку з якимось текстом винятково все-таки виникають певні проблеми (найчастіше сумніви стосуються вибору на користь українського або болгарського походження), як у випадку Свишт. Єв. 1568, де занотовано українське походження (Галич) і виступають деякі українські риси, тимчасом як сам євангельський текст вигля-

дає на щиро болгарський [7], місце написання такої пам'ятки може якимось чином цікавити історика культури, натомість дослідник історичної фонології на це не зважатиме, бо так чи так ледве чи зможе видобути з такого тексту якусь вартісну для себе інформацію.

Осібно стоять численні молдавські грамоти. У цій країні болгарські та українські впливи перехрещувалися, й місцевому писареві, особливо з рідною румунською мовою, було нелегко (та й не дуже важливо — у світському письмі) відрізняти між собою українські та болгарські елементи як у мові, так і в правописі. У цих текстах можна натрапити на щонайхимерніше сполучення цих двох мов, якому не відповідає жодна існуюча говірка. Часто-густо відносити той чи той текст до числа болгарських чи українських узагалі немає сенсу. Історикові української мови в таких випадках залишається тільки використовувати ті ознаки, які не можуть бути болгарськими, й не зважати на ті, що є болгарськими, або — хоч як би це було прикро — ті, що можуть з'являтися в обох мовах. У церковних пам'ятках, включно з літописами, писаними в молдавських монастирях, справа стоїть інакше. Основу вони мають середньоболгарську, що її писарі ототожнювали з церковнослов'янською, натомість українізмів у цих пам'ятках небагато, і з'являються вони через недогляд.

Існує, одначе, поважніша проблема, актуальна з погляду історичної фонології, що стосується відмежування українських пам'яток від білоруських. Білоруси й українці, живши в тій самій державі, мавши ту саму релігійну приналежність і Церкву, виробили справжню культурну та — конкретніше — літературну спільність. Проблема відмежування має свої історичні та літературні аспекти, але нас цікавить лише лінґвістичний бік справи. Додатково проблему ускладнює наявність широкої смуги перехідних українсько-білоруських діалектів на Поліссі, які почасти сполучали північні (полоцько-смоленські) риси з південними (львівсько-київськими). Якщо, скажімо, Львів і Полоцьк виразно відрізнялися мовою, то однозначно віднести якусь пам'ятку, що має поліські ознаки, до українських або до білоруських — значно важче.

З огляду на вільне переміщення рукописів і людей місце написання не є вирішальним чинником. Український писар міг служити в княжій канцелярії у Вільні, а білоруський чернець — написати церковний текст у якому-небудь монастирі біля Львова. Як з'ясував Станґ, ранні документи, складені у княжій канцелярії на півдні Білорусі або в самій Литві, мали українське забарвлення і щойно починаючи з останніх десятиріч панування Казимира IV (1440–1492) в цих документах (як і в Литовському статуті 1529 і 1566 рр.) почали переважати (центрально-)

---

[7] Схожа ситуація — з Мукач. Пс. XV ст.: списаний, імовірно, з болгарського першовзору на Закарпатті, він, поза поодинокими винятками, не містить українських ознак. Те саме до певної міри стосується книжок, видрукуваних Фіолем, де українських рис є трохи більше, але в підсумку все-таки ще й надалі обмаль.

білоруські ознаки. З другого боку, деякі пам'ятки, написані в Україні чи навіть у Молдавії, особливо дипломатичні, з мовного погляду є більше білоруські, ніж українські (наприклад, Гр. 1388, Луцьк, послання Штефана Великого князеві Олександрові 1499 р., турецькі дипломатичні листи, написані в Тилигулі та Білгороді-Дністровському в 1541–1543 рр. тощо), — або через те, що писарями були білоруси, або у зв'язку з набуттям білоруською мовою, починаючи з кінця XV ст., статусу придворної та урядової, а отже й наділеної відповідним престижем, завдяки чому її вживано й по українських канцеляріях, найвправніше на Поліссі.

Отже, коли йдеться про відмежування українських пам'яток від білоруських, попри всю увагу до зазначеного в них місця написання, за остаточний критерій усе ж править сама мова. Якщо держатися фонологічної царини, вирішальне значення мають дві риси: коли в тексті помішано **є** та **ѣ**, як у ненаголошеній, так і в наголошеній позиції, але немає помішання **ы** та **и**, можна обстоювати його білоруське походження навіть у випадку написання в Україні (чи Молдавії) та/або українцем (чи румуном); навпаки, помішання **ы** та **и** вкупі з консеквентним розрізненням **є** та **ѣ** (за винятком нового ятя, посталого з *e*; див. 20.1) увірогіднює українське походження пам'ятки. (За наявності помішання **ѣ** та **є** лише в ненаголошеній позиції найімовірніше місце походження пам'ятки — Полісся)[8]. Крім того, білоруським пам'яткам, на відміну від українських, притаманне часте вживання *o* після середньопіднебінних (**жона**, а також пасивні дієприкметники типу **обүжони** проти українських написань типу **жена**). Зі статистичного погляду, білоруські пам'ятки частіше від українських мають стверділий звук *r'* перед *a* та *u* (**мора** 'моря', **морү**), **ы** замість давніх **ъ** та **ь** після *r* (**крывавы**[j] проти більш типового для тогочасної української мови **крвавыи**), а також, якщо тільки немає церковнослов'янського впливу, закінчення ґен. мн. *-ej* (**ночей**). У білоруських пам'ятках частіше відображено протетичний звук *v* перед *o-* в написаннях на кшталт **оүв озеро** (= **оү возеро**) або помилково пропущено *v* на початку слова, як у формі **озмү** (замість **возьмү**). Написання **є** замість **ꙗ** в ненаголошеній позиції (**паметь**) у білоруських пам'ятках не є рідкістю, але не менш характерне воно й для північноукраїнської (київсько-поліської) зони. Причини такого написання в обох реґіонах різні: в Білорусі, на північ від Полісся, то є акання, натомість у київсько-поліській зоні — двоїста рефлексація *ę* (див. 8.4), але на письмі спостерігається майже ідентичне відтворення.

Нарешті, є деякі дрібні особливості, здатні, одначе, засиґналізувати ймовірне білоруське походження тексту навіть при побіжному перегляді: прислівники на **-кѹле ~ кѹль** і **-тѹле ~ тѹль** проти укр. **-колѣ, -толѣ**

---

[8] Такі важливі мовні ознаки, властиві білоруській мові (на відміну від української), як акання та реалізація *t'* і *d'* у вигляді *c'* і *ʒ'* відповідно (цекання, дзекання), у пам'ятках здебільшого не знайшли відображення; не відбито й української твердості приголосних перед *e* й переходу *o > u* в новозакритих складах (дуже часто).

або **-колѧ**, **-толѧ** (**одкоуль**, **дотоуль** — суч. білор. *адкýль*, *дакýль*, суч. укр. *звідкіля́ ~ звідкíль*, 1 ос. мн. на **-мъ**, окрім як у дієсловах V класу (білор. *прóсім* — укр. *прóсимо*) і використання *і* в непрямих відмінках мн. та інстр. одн. займенника (*и*)*ves'*: ***usíx***, ***usím*** тощо (в тодішній українській мові тут зазвичай виступала буква **ѣ**: (**о**)**ѵсѣхъ**, (**о**)**ѵсѣмъ**). Менш реґулярною є відповідність між білор. **теже** й **кажны(й)** та ранньосер. укр. **тиж(ь)** і **кождый ~ каждый**. З 1410–1420 рр. для українських пам'яток, особливо церковних рукописів і книг, стає типовою наближеність до Євтимієвого правопису — більша, ніж у білоруських, бо Україна зазнавала сильніших балканських впливів.

Перелічені способи розпізнавання стосуються пам'яток, писаних особами, для кого одна з цих двох мов була рідною, та збережених у такому вигляді. Ситуація ускладнюється в разі переписування білоруської пам'ятки українцем або навпаки. Якщо переписувач був також свідомим редактором, він умисне заступав явно чужомовні риси першотвору рисами власної мови (або правопису). Це спостерігається, наприклад, у Жугая, який, переписуючи частини Скорининої Біблії, замість форм типу **крывавый** ставив **кръвавыи**, поновлював **ѣ** на місці помилково вжитого **є** й запроваджував характерні ознаки Євтимієвого правопису: **-ь** наприкінці слова, вживання **ѫ** (= **ю**), **ѡ** тощо. Ще він міняв **дотꙋле** на **дотолѣ** та **теже** на **тыжь**. В українському перекладі Стат. Каз., виконаному в 1423–1434 рр. у Галичині, який зберігся в білоруській копії приблизно 1500 р., після цього копіювання практично не лишилося українських рис, окрім кількох випадків помішання **ѣ** та **и**, двох випадків варіювання **и ~ і** та однієї заміни **шк** на **щк** (**щкода**; див. 55.7). Таким чином, пам'ятки типу Жугая можна кваліфікувати як українські, а типу Стат. Каз. — як білоруські. Проте, якщо переписувач не дотримувався певної редакторської лінії, то могли поставати неповторні мішанки українських і білоруських рис (наприклад, Єв. Пер. 1510)[9]. У таких випадках варто зрезиґнувати з віднесення пам'ятки до числа українських чи білоруських і натомість виділяти українські та білоруські риси, використовуючи перші й залишаючи осторонь другі. Звісно, при роботі з такими пам'ятками слід утримуватися від використання спільних українсько-білоруських рис — хіба що за винятком тих ситуацій, коли є певність щодо неможливості існування тієї чи тієї риси в одній із цих мов під означену добу. Непродуктивним було б і однозначне віднесення тогочасних поліських пам'яток (чи рис у пам'ятках) до українських або білоруських. Ранньосередньоукраїнський період — це той час, коли деякі з цих діалектів самовизначалися як українські чи білоруські під впливом політично-культурних чинників. З мовного погляду вони надалі зоставалися на значну міру невизначеними, і дослідник не повинен накидати їм приналежність до однієї з двох мов.

---

[9] У таких мішанках можуть виражатися й дійсно існуючі особисті ідіолекти, вживані в змішаних поселеннях з українськими та білоруськими мешканцями. Поза тим, вони могли бути спричинені недосконалим наподібненням соціально престижнішої мови.

Підсумуймо: при відмежуванні українських пам'яток від білоруських варто не протиставляти їх собі навзаєм у занадто жорсткому розподілі, а розрізняти такі основні випадки:

а) українські пам'ятки;

б) змішані українсько-білоруські пам'ятки:

ба) українські з домішкою білорусизмів;

бб) білоруські з домішкою українізмів;

бв) перехідні (поліські);

в) білоруські пам'ятки.

Групи *ба)* і *бб)* могли скластися внаслідок:

1) переписування білоруського тексту українцем або навпаки;

2) біографічних обставин (переїзд писаря);

3) умисного залучення іншомовних рис (зазвичай білоруських) з огляду на престижність цієї мови в суспільстві.

Не вичерпуючи всіх евентуальностей, ця класифікація окреслює основні типи місцевих та індивідуальних варіацій. Вони повинні розглядатися на тлі домінуючої тоді внормованої мови — церковної та світської (канцелярійної). Їх еволюцію можна узагальнено (і спрощено) представити в такому вигляді:

Приблизні часові межі	Церковна мова	Світська мова
1387–1420	Церковнослов'янська з місцевою специфікою	З українською основою, часто поліською
1420–1480	Змодифікована (Євтимієва) церковнослов'янська мова	
1480–1575		З білоруською основою, іноді поліською

Сама міра дотримання мовних норм також широко варіювала в залежності від місця написання тексту та особистості писаря [10]. Загалом, доцільне використання пам'ятки в історичній фонології української мови можливе лише в тих випадках, коли встановлено її приналежність до групи *а)* або *б)*. Пам'ятку з групи *а)* можна використовувати вповні, натомість із пам'яток, що належать до групи *б)*, слід вибирати лише українські риси, відмінні від білоруських [11].

---

[10] Окрім географічного відмежування, проблеми можуть виникати з датуванням. Це стосується давньоукраїнських пам'яток, переписуваних за ранньосередньоукраїнської доби, як, наприклад, Надьф. ур. поч. XVI ст. Одначе в цих випадках вирізнення пізніших нашарувань є простішим.

[11] На практиці ситуація може додатково ускладнюватися домішками польських або (в Молдавії) болгарських чи румунських рис.

6. ОСНОВНІ ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ РАННЬОСЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ

*** Загальний занепад культурного життя в порівнянні з давньоукраїнським періодом виявився не лише в зменшенні кількості створюваних пам'яток, але й у помітному збідненні жанрового розмаїття. Представлено такі жанри [12]:

1. Євангелії: Кор. Єв. 1401 р., написана в Королеві (Кірайгазі) на Закарпатті (Виноградівський район); Кам.-Буз. Єв., 1411 р., написана в Кам'янці-Струмиловій, що на північ віді Львова, з елементами Євтимієвої правописної реформи; Єв. 169 кін. XV ст. з північноукраїнськими рисами; Четв. Єв. бл. 1500 р., написана в Четвертні під Луцьком; Молд. Єв. 1502 р.; Єв. Пер. бл. 1510 р., імовірно український список білоруського оригіналу; Мих. Єв. до 1526 р. зі Свято-Михайлівського монастиря в Києві; Креш. Єв. 1552 р. з околиць Білгорая; Перес. Єв. 1556–1561 рр., написана частково у Дворці поблизу Заслава в Хмельницькій обл., частково в Пересопниці на північний захід від Рівного ігуменом Григорієм та Михайлом Васильовичем із Сянока з використанням Євтимієвого правопису, почасти взорована на польських текстах, але в цілому найбільш відкрита щодо вживання живомовних елементів у Святому Письмі; Ліск. Єв. 1560 р. з Підляшшя; Верб. Єв. 1560 р., написана у Вербі під Володимиром-Волинським середньоболгарською мовою з українськими нашаруваннями; Загор. Єв. 1563 р. (поблизу Володимира-

---

[12] Рівень дослідженості пам'яток ранньосередньоукраїнської доби теж є нижчий. Якщо давньоукраїнські пам'ятки були предметом зацікавлення науковців і українських, і російських, то проблеми ранньосередньоукраїнського періоду останніх майже не обходили. Через неуважне ставлення силу пам'яток знищено навіть за недавніх часів, і тільки порівняно невелику кількість із-поміж них опубліковано. У поданому переліку здебільшого фігурують пам'ятки, що були цілком або в уривках опубліковані, й почасти ті, що їх бодай коротко описано в науковій літературі. По державних архівах та приватних збірках їх, безперечно, зберігається ще чимало. Певне уявлення про такі пам'ятки можна дістати, запізнавшися з працею П. Владімірова «Обзор южнорусских и западнорусских памятников от XI до XVII ст.», Киев, 1890 (в якій, одначе, не розрізнено як слід українські пам'ятки від білоруських і не охоплено XVII ст.), та з інших описів неоприлюднених рукописів. Бібліографію таких описів можна знайти у виданому Л. Махновцем біобібліографічному словнику «Українські письменники» (К., 1960, т. 1, с. 885–953). Проте впорядковано ці описи за місцем теперішнього чи колишнього зберігання рукописів, тому українські пам'ятки в них не виокремлено. До того ж, більшість описів іґнорують національні та реґіональні характеристики перелічених пам'яток і подають усі кириличні рукописи посполу, не відносячи їх до того чи того народу. Найкращі описи цитують уривки з пам'яток, але часто замалі, щоб на їх підставі визначити місце написання. Більшу кількість українських пам'яток середньоукраїнської доби (відносно) подибуємо в описах В. Перетца (у двох серіях: «Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии», *КУИ* та *ЖМНП* 1905–1917, і «Отчет об экскурсии Семинария русской филологии», *КУИ* 1910–1916) та І. Свєнціцького, але навіть вони охоплюють і неукраїнські тексти. Досі немає ні всеохопного загального опису середньоукраїнських рукописів, ні навіть їх реєстру.

Волинського); Кам.-Буз. Єв. 1567 р., написана в Кам'янці-Струмиловій; Єв. 452, 1570 р., з рисами південно-західного наріччя української мови; Тур. Єв. 1570 р. з Турійська на північ від Ковеля; Довг. Єв. 1571 р. (поблизу Радзина-Підляського); Вол. Єв. 1571 р., написана Петром, імовірно у Володимирі-Волинському, з численними білоруськими рисами. Лише частково сюди належать учительні Євангелії, коментовані уривки з Євангелій для використання в казаннях, репрезентовані Трост. Уч. Єв. бл. 1560 р., з Тростянця, написаною священиком Григорієм з Борислава, що на Львівщині, ймовірно з деякими бойківськими рисами. Щодо Свишт. Єв. 1568 р. — див. 29.5[13].

2. Інші тексти Святого Письма представлені такими пам'ятками, як: Пс. 1397 р., Псалтир, написаний рукою писаря Спиридонія, ймовірно киянина, за взірцем пізніх давньоукраїнських рукописів, з незначними інноваціями євтиміївського ґатунку; Ап. Ант. XV ст. (Антоновець біля Крем'янця), т. зв. Апостол, тобто Дії та Послання святих апостолів; пізніше й кілька дещо зукраїнізованих списків церковнослов'янсько-білоруської Біблії Ф. Скорини 1517–1519 рр. або уривків з неї; Жугай, виконаний Василем Жугаєм з Ярослава 1568 або 1569 р., Лук. Терн. — переписаний Лукою з Тернополя 1569 р., і Дм. Зіньк. — переписаний писарем Дмитром із Зінькова (над р. Ужицею на Поділлі) та священиком Іваном з Маначина (поблизу Волочиська у Хмельницькій обл.), імовірно в 1573–1576 рр. Деякі українізми можна подибати в Крех. Ап., пам'ятці в ґрунті речі білоруській, написаній імовірно між 1563 і 1572 рр. Ще раніше, 1543 р., Скоринин Псалтир переписав Парфен із Кобринщини або Пінщини, але, оскільки ця пам'ятка не опублікована, неможливо сказати, чи має вона якісь українські риси. Три переклади книг Біблії пов'язуються з т. зв. зажидовілими, сектою, відомою завдяки розгорнутій діяльності в Росії (Новгороді та Москві), але посталою, як гадають, у Києві. Серед них треба згадати переклади з гебрайської книг Даниїла та Естер, а також Псалтиря, здійснені в XV ст. Із-поміж них Псалтир, перекладений жидом Федором у Москві або Новгороді не пізніше, ніж 1473 р., звичайно ж, зовсім не має українських рис. Книга Естер збереглася в російському списку XVI ст., з якого прозирають певні поліські риси. Найближче до української мови стоїть саме книга Естер, яка, втім, являє собою, з мовного погляду, мішанку поліських і білоруських рис. Якщо ці пам'ятки для історичної фонології української мови й мають бодай якесь значення, то в усякому разі дуже невелике. Щодо Мукач. Пс. — див. 29.5.

---

13 Я. Ісаєвич (*Полиграфия* 1964, 7) і О. Губко (*Архіви України* 1969) стверджують, що т. зв. середньошрифтова Московська Євангелія (бл. 1555 р.) була виконана українським друкарем і має українські мовні риси. О. Мацюк (*Архіви України* 1971) припускає, що вона була видрукувана в Україні. Побіжний аналіз тексту не дозволив виявити в ньому якихось українських рис.

3. Казання, тлумачення церковних текстів, молитви, житія святих і збірки таких текстів. Окрім учительних Євангелій (див. вище пункт 1), можна згадати такі пам'ятки: Ужг. півуст. — збірка молитов, псалмів, чернечих правил поведінки, календарних таблиць тощо, доевтиміївського письма, складена на початку XV ст., імовірно на Мароморощині; два списки Ізмар(агда), збірки церковних учительних текстів, євтиміївського письма, з деякими білоруськими рисами, написаної до 1496 р., можливо на Київщині або Поліссі; Чет. 1489 р. — житія святих (μηναῖον) і учительна збірка, написана в Кам'янці на Лосні (на північний захід від Берестя) двома писарями, з яких перший, мабуть, білорус, а другий походив з Берестейщини або Підляшшя; Фіоль — книги, видрукувані Швайпольтом Фіолем (Веєлем) у Кракові 1491 р.: «Осмогласник», «Часословец» і, ймовірно під ту саму добу, «Триодь постная» та «Триодь цвѣтная», — церковнослов'янські болгарської редакції, але з домішкою українських рис і навіч українські, коли брати коротенькі редакторські або видавничі нотатки на титульних аркушах перших двох із-поміж них[14]; Прол. 1518 р., написаний у Спасі поблизу Старого Самбора; Прол. 1530 р., написаний у Луцьку Макарієм Львовичем із Гольшан; Іваничівська Мінея, написана 1547 р. (читанка на липень і серпень) і 1579 р. (решта); О обр(азѣх. О крстѣ), сер. XVI ст., догматична розправа, білоруський список, що зберіг деякі риси українського першотвору. Майже цілком білоруський є Прол. 1489 р., написаний у Кам'янці поблизу Берестя якимось Березкою з Новогрудка. Осібно стоїть Надьф. ур., уривок із житія Бориса та Гліба, переписаний на початку XVI ст. з давньоукраїнського першовзору, та Любл. ур. сер. XVI ст., два уривки з апокрифічного житія Юрія Змієборця та з Різдва Богородиці, ймовірно західнополіські.

4. Церковні послання, як і слід очікувати, мало що дають для історичної фонології української мови через свій підкреслено штучний стиль і правопис. Поселство митрополита Київського Мисаїла до папи Сікста IV, написане 1476 р. у Вільні, має в Потієвому виданні 1605 р. білоруську основу з численними церковнослов'янськими нашаруваннями; використати тут можна лише видобуті з-під цієї оболонки поодинокі українізми. Так само й послання "руських князів" до Константинопольського патріарха з приводу висвячення Йони Глезни бл. 1490 р. написане церковнослов'янською мовою з домішкою білоруської. Обидві ці пам'ятки (Поселство, Глезна) можуть правити за типові приклади цього жанру писань.

5. Філософія та натуральна історія. У цій галузі представлено писання зажидовілих. Написані чужинцями й наявні здебільшого в пізніших (XVI ст.) російських списках, вони мають невелику вартість з погляду історії української мови. Навіть якщо спробувати

[14] З друкарні Степана Дропана, що нібито існувала у Львові бл. 1460 р., жодних книжок не збереглося.

відтворити їхню оригінальну структуру XV ст., більшість із них скорше належать до білоруської спадщини. Трохи більшу кількість українських рис можна видобути з «Шестокрила», дотичного до астрономії (таблиці фаз Місяця), що існує в списку XVI ст., зробленому в Холмі, та з тексту, відомого як «Тайная тайныхъ» або «Аристотелевы врата», наявного також у списку XVI ст., можливо білоруському.

6. Право. Стосовно Стат. Каз. 1423–1434 рр., наявного в білоруському списку бл. 1500 р. і перекладеного з польської, — див. вище 9.5.

7. Літописи. Складання літописів продовжувалося в нових політичних центрах, навколо Вільни на півночі та в Сучаві (Молдавія). Так звані литовські літописи з мовного погляду являють собою по суті церковнослов'янсько-білоруську мішанку. До Супрасльського "короткого" літопису входить т. зв. Короткий Київський літопис за 1481–1496 рр. (вкупі з іншими джерелами), де йдеться здебільшого про події на Волині; певні риси мови оригіналу в цій пам'ятці можна побачити крізь пізніші нашарування, внесені білоруським або російським переписувачем. Молдавські літописи (Бистрицький 1507 р., Путнянський бл. 1526 р., Макаріїв 1553 р., Єфтиміїв 1554 р., Азаріїв 1574 р. та ін.) мають церковнослов'янсько-білоруську мовну основу й часом містять українізми (а також масове помішання закінчень, спричинене румунським походженням укладачів). Фактів, релевантних для історичної фонології української мови, з цих пам'яток можна навизбирувати обмаль.

8. Пом'яники, тобто списки імен померлих, що зберігалися по більших церквах та монастирях для помину; Києво-Печерський пом'яник 1483/1490–1526 рр., Городищенський (на Волині) пом'яник 1484 р. Оскільки ці списки складалися священиками, імена здебільшого подавано в їхній канонічній формі, хоча раз у раз трапляються й розмовні варіанти, що можуть правити за матеріал для історичної фонології української мови.

9. Фольклор. «Grammatika česká» Яна Благослава (1571) серед зразків різних слов'янських мов подає як словацький текст (dialektus Słovenský) українську (лемківську) народну пісню (Pjesň slowenská) про Штефана Воєводу.

10. Грамоти існують у досить великому числі, надто писані в другій половині означеного періоду. Однак у Великому князівстві Литовському вони зазнавали значного білоруського впливу, а в Молдавії поза тим іще й болгарського. В Галичині кількість українських грамот різко зменшилася після 1433 р., але все-таки вони й надалі складалися, особливо по містечках та селах, упродовж цілого періоду. Територіально грамоти можуть бути поділені на галицькі [15], волин-

---

[15] Серед галицьких грамот вимальовуються кілька основних моделей: перемиський тип (Розов 5, 6, 12, 13, 18, 24, 28, 39), львівський (Розов 8, 9, 16, 33, 44, 46, 50, 51, 79), снятинсько-коломийський (Розов 31, 54, 55, 87), галицький з Галича (Розов 36, 37, 48, 57, 73) і самбірський (Розов 53).

сько-поліські та молдавські [16]. Єдина закарпатська грамота [17] (Сигіт, 1404 р.), як відзначено у 29.4, належить своєю мовою до молдавських. Київ та Лівобережжя представлені дуже скупо. Якщо не брати до уваги пізніші списки (а іншого варіанту й немає) та не враховувати грамоти, складені в Києві центральною канцелярією, а також заповіти (писані священиками в цілком церковнослов'янському дусі), залишаються лише три коротенькі грамоти XV ст. (1457, 1459 рр. — Розов 89, 90, 93). У кожній групі варто розрізняти грамоти, видані королівською (князівською), міськими та сільськими канцеляріями. Останніх налічується небагато (починаючи з 1549 р., відносно добре представлене село Одрехова, що на південний захід від Сянока). Особливу групу складають грамоти, вживані в дипломатичному листуванні між Литвою та Кримом і Туреччиною, між Молдавією та Польщею. Дипломатичні грамоти писалися в основному під впливом литовської канцелярської норми, тобто мали білоруське підґрунтя, але часом писарі, особливо в Туреччині та Криму, не вчившися писемної мови спеціально, вживали на письмі свою рідну говірку (наприклад, кафські грамоти 1502 р.).

11. Замкові люстрації (перевірки) здійснювалися в середині XVI ст. (здебільшого в 1545–1565 рр.) з наказу центрального уряду. Ці описи стану замків (майна та людності) складалися на підставі особистого огляду та розпитувань урядовцями королівських канцелярій, звідки й химерна мішанина місцевих говірних рис і узвичаєних мовних канцеляризмів. На жаль, тексти люстрацій були опубліковані людьми без філологічної освіти й часто, слід гадати, з пізніших списків, але навіть без зазначення цієї обставини.

12. Написи. Загальних описів і каталогів, що обіймали б увесь період, бракує. Можна згадати назви церковних свят на чернечому поясі (кінець XIV ст.), знайденому в Звіринецьких печерах у Києві, написи на настінних мальовидлах вавельської каплиці в Кракові (1394? і 1478 рр.) та у в'язниці (колишньому замку) в Люблині (1413–1418 рр.), імена святих на ковчезі в ризниці краківського собору (поч. XV ст.), напис на церковному дзвоні в Дубні (1438 р.);

---

[16] Молдавські грамоти, за винятком писаних у монастирях, мають небагато болгарських рис, на відміну від молдавських літописів. Лише правопис у них дуже близький до болгарського (ѣ = ['а], ѧ = [е] тощо). Слід розрізняти молдавські грамоти, писані українцями та писані молдаванами. Останні легко розпізнати з огляду на численні хиби у відмінюванні. Втім, є й грамоти, писані сербами або під сербським впливом, тимчасом як інші взорувалися на литовській канцелярській мові. Оскільки більшість молдавських грамот вийшли з-під пера писарів, для яких мова не була рідною, у них слід очікувати перекручення граматичних форм та браку звукового чуття. Тому використання цих пам'яток в історичній фонології української мови є досить небезпечним. З іншого боку, оскільки писарів здебільшого не стримували українські правописні норми та звичаї, у молдавських грамотах можна знайти більшу свободу у відтворенні багатьох рис говірної української мови.

[17] "Грамота" 1401 р. насправді являє собою покрайній запис у рукописній Євангелії.

різьблення на камені у дзвіниці та на гробниці Чурина, спершу в церкві Києво-Печерської Лаври (кін. XV ст.).

Карбування грошей протягом ранньосередньоукраїнської доби здійснювалося поза межами України (монети Литви, Польщі, Чехії тощо) або в Україні (у Львові), але під чужинецькою орудою, через що написи робилися по-латині ("moneta Lemburgensis", карбована у Львові приблизно в 1356–1414 рр.). Слов'янську леґенду мали тільки монети київського князя Володимира Ольґердовича (приблизно 1363–1394 рр.), але вибиті вони настільки невправно, що напис (із княжим ім'ям у основі) спотворено, і з погляду мовознавчого він не має жодної вартості.

Печатки західноукраїнського походження здебільшого мають латинський текст (княжі, цехові); деякі з-поміж боярських — слов'янський.

13. Чужомовними записами часто зафіксовано українські топоніми та антропоніми; інколи відтворено й деякі імена загальні. Цінність іншомовних записів полягає в тому, що вони більш вільні від правописної традиції (хоч і не завжди, бо деякі з них відтворюють писемні форми — умисне або як найперше зустрінуті) й можуть відбивати фактичну вимову. На жаль, докладних досліджень цих джерел не зроблено, і наявний у них матеріал, як правило, залишається невикористаним. Їх можна поділити на такі три основні групи:

а). Латинські тексти, складені в польських та угорських канцеляріях, і меншою мірою також польські тексти, тобто навзагал — писані латинкою. Вони містять численні українські назви, охоплюючи ввесь ранньосередньоукраїнський період (а декотрі — й давньоукраїнський).

б). Вірменські тексти. Щонайпізніше з XIII–XIV ст. в Україні існували вірменські колонії (Кам'янець, Львів, Жванець, Луцьк, Рашків, Жовква, Станиславів, Бар, Язловець). У своїх найбільших осередках вірмени мали самоврядування та власне судочинство. Маючи вірменську мову за церковну, в повсякденному житті та праці вони послуговувалися тюркськими говірками (кипчацькою, куманською), засвоєними в Криму. Кам'янецькі судові книги (1559–1567 рр.) містять сотні українських назв, слів, а часом і цілих фраз; натомість у збірці законів *Datastanagirk* (1519 р.; збереглася копія 1568 р.) їх майже немає; вірменські листи кипчацькою, що зберігаються у львівських архівах, досі не опубліковано.

в). Жидівські тексти. Осівши великим числом на Україні з кінця XIV ст., жиди зберегли гебрайську мову як священну, але на щодень уживали мову ідиш, уґрунтовану в верхньонімецьких (середньорайнських) діалектах. До неї ввійшло й чимало українських слів. Щоправда, наявні записи здебільшого датуються кінцем XVI–XVII ст. Див. 43.4 (16).

г). Деякі дані можна видобути з текстів, писаних у Східній Словаччині словацькою мовою, але з домішкою (інколи — дуже відчут-

ною) місцевих українських діалектних елементів, як у Бард. 1493 р., листі, надісланому зграєю розбишак, у більшості своїй, поза сумнівом, українців, до бардіївських властей.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Відмежування українських пам'яток від білоруських

1. Карский Е. «Что такое древнее западнорусское наречие?» *Тр. Арх. 9 в Вильне, 1893 г.* (також *ВУИ* 1893, 4. Передрук у вид.: Карский Е. *Труды по белорусскому и другим славянским языкам.* М., 1962).
2. Бузук П. «Взаємовідносини між українською та білоруською мовами». *ЗІФВ* 7–8, 1926.
3. Омельченко Г. «Котрі пам'ятки належать українцям і котрі білорусам?» *ЗІФВ* 9, 1926.
4. Огієнко І. «Розмежування пам'яток українських від білоруських». *ЗЧВВ* VI, 1–2, 1935.
5. Анічэнка У. «Да пытання аб беларуска-ўкраінскіх моўных узаемадзеяннях старажытнай пары». *Sl* 32, 1963.
6. Анічэнка У. «Аб паланізмах у беларускай пісьменнасці і іх адпаведніках ва ўкраінскай у XVI–XVII стст.» *З жыцця роднага слова.* Мінск, 1958.
7. Анічэнка У. «Беларусізмы ва ўкраінскай пісьменнасці XV–XVII стст.» *Весці* 1968, 4.
8. Анічэнка У. *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі.* Мінск, 1969.
9. Анічэнка У. «Графіка-арфаграфічныя асаблівасці беларускай і ўкраінскай пісьменнасці старажытнай пары». *Юв. Крап.*
10. Гумецька Л. «Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV–XVII ст.» *Дослідження з української та російської мов.* К., 1964.
11. Гумецкая Л. «Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода». *ВЯ*, 1965, 2.
12. Жураўскі А. «Некаторыя пытанні беларуска-ўкраінскіх моўных сувязей старажытнага перыяда». *Весці* 1966, 2.
13. Shevelov G. Y. «Belorussian vs. Ukrainian. Delimitation of Texts before A. D. 1569». *JBS* III, 2, 1974.

Писемні пам'ятки ранньосередньоукраїнської доби

Пояснення засад укладання, скорочень і позначок подано у вступних заввагах до вибраної бібліографії в розділі 14. Нижче Крыжанов-

ский *К.* позначає видання: Крыжановский Г., *Рукописные евангелия киевских книгохранилищ.* Киев, 1889; Крыжановский *В.* — його ж публікацію «Рукописные евангелия волынского епархиального древлехранилища». *Волынский историко-археологический сборник* 1. Житомир, 1896.

Ап. Ант. XV ст. — Апостол (Дії та Послання) Антоновця, XV ст. ***ДФ***: Карпинский М., *РФВ* 19, 1888. ±

Бард. 1493. ***ПД***: Huščava A., *Historické študie* 2, Bratislava, 1956 +; ***Д***: Шелепець Й., *Дукля* 1964, 1; Stanislav J. *Orbis scriptus* (Ювілейний збірник на честь Д. Чижевського). München, 1966, а також *JaŠ* 9, 1966.

Верб. Єв. — Євангелія з Верби 1560 р. ***Д***: Огієнко І., *Юв. Міл.*

Вірм. — а) акти Кам'янець-Подільського суду, складені по-кипчацькому, 1559–1567 рр. ***ПД***: Грунин Т. *Документы на половецком языке XVI в.* М., 1967; б) збірник законів 1519 р. для польських вірмен у кипчацькому списку 1568 р. ***ПД***: Lewicki M., Kohnowa R. *Rocznik Orientalistyczny* XXI. Warszawa, 1957; той самий текст латиною та польською в *Corpus iuris polonici* 3. Kraków, 1906.

Вол. Єв. — Волинська Євангелія 1571 р. ***ФД***: Трипольский Н. *Волынский историко-археологический сборник* 2. Житомир, 1900 ±; Житецкий П., *ИОРЯС* 10, 4 (1905) +; Перетц В., *КУИ* 51, 9 (1911) +; Огієнко І. *Українська житомирська євангелія 1571 року*, (Тарнів), 1922.

Глезна — послання "руських князів" із приводу висвячення Йони Глезни, бл. 1490 р. ***ПД***: Перетц В., *КУИ* 1904, 10, а також *Еранос, сборник статей* [...] *в честь Н. П. Дашкевича.* Киев, 1906.

Гр. (див. також Закарп. гр., Молд. гр., Одрех. гр.). ***П***: Розов В. *Українські грамоти*, 1. XIV в. і перша половина XV в. К., 1928 +; Пещак М. *Грамоти XIV ст.* К., 1974 (за винятком передрукованих із Розова,–); Русанівський В. *Українські грамоти XV ст.* К., 1965 + (щоправда, численні тексти подано в пізніших списках), також *Мовозн.*, 1974, 6; *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* 1 (1366–1506). Lwów, 1890; 4 (1535–1547). Lwów, 1890; 6 (1549–1577). Lwów, 1910; 7 (1554–1572). Lwów, 1910 ± (багато текстів — білоруські); *АЮЗР* (містить й інші пам'ятки та пізніші грамоти; багато текстів — білоруські)–; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* 1–15. СПб., 1863–1892 (ті самі застереження, що й для *АЮЗР*) –; *Акты, относящиеся к истории Западной России* (1340–1699) 1–5. СПб., 1846–1853 (багато текстів — білоруські) –; *Литовская метрика* 1–4 (1430–1569) (= *Русская историческая библиотека* 20, 27, 30, 33). СПб., 1903–1915 (більшість текстів — білоруські) –; Кримські грамоти 1502 р. — Unbegaun B., *Sl* 19, 1950 ±; ***Д***: Lisiewicz, *Przewodnik naukowy i literacki* 14, 1886 (Lwów); Розов В., *КУИ* 1904; Дем'янчук В., *ЗІФВ* 16, 1928; Kuraszkiewicz W. *Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku.* Kraków, 1934, а також *ByzSl* IV, 2, 1932 і *RS* 13, 1937; Stang C. S. *Die westrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen.* Oslo, 1935; Kwiatkowski W. *Saopštenja* i *referati* (III Međunarodni kongres slavista). Beograd, 1939; Медведєв Ф.,

ПІРУМ; Гумецька Л., *ДМУМ* 5, 1962 і 6, 1964; Струмінський Б. *Рецензія* VI, 1, 1975.

Дм. Зіньк. — український список Біблії Ф. Скорини, бл. 1575 р. (п'ятикнижжя). ***ФД***: Головацький Я., *НСбГРМ* 1, 1865 +; Владимиров П. *Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык.* СПб., 1888 (с. 221–234).

Довг. Єв. — Євангелія з Довгого, 1571 р. ***Д***: Е. М. *Памятники русской старины в западных губерниях* (за ред. П. Батюшкова) 7. СПб., 1885.

Єв. 169, кін. XV ст. ***Д***: Крыжановский *К.*

Єв. 452, 1570 р. ***Д***: Крыжановский *К.*

Єв. Пер. — Євангелія, описана Перетцом (називана теж Санкт-Петербурзькою), бл. 1500–1510 рр. ***ПД***: Перетц В., *ЗНТШ* 93, 1910.

Жидовств. (Зажидовілі). Даниїл XVI ст. — ***П***: Евсеев И., *ЧОИДР* 202, 3, 1902; Естер кін. XV ст. — ***П***: Перетц В., *Юв. Мих.*; Шестокрил XVI ст. — ***П***: Соболевский А., *Сб. ОРЯС* 74, 1903; Тайная тайныхъ (Аристотелевы врата) XVI ст. — ***П***: Сперанский М., *ПДПИ* 171, 1908 +.

Жугай — рукописна копія Біблії Ф. Скорини, зроблена Василем Жугаєм 1569 р. ***Ф***: Калайдович К., Строев П. *Обстоятельное описание славено-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке гр. Ф. А. Толстова.* М., 1825. – ***Д***: Владимиров П. *Доктор Франциск Скорина.* СПб., 1888, с. 219–221; Анічэнка У., *Весці* 1966, 1.

Загор. Єв. — Євангелія з Загорова, 1563 р. ***Д***: Бугославский Г., *Тр. арх. 9 в Вильне* (1893), 2. М., 1897.

Закарп. гр. — закарпатська грамота 1404 р. та написи 1401 р. ***ПД***: Петров А., *Sborník filologický* 8. Praha, 1926 (Česká akademie věd a umění Třída 3) та його ж *Древнейшие памятники по истории карпаторусской церкви и иерархии 1391–1498.* Прага, 1930 (решта пам'яток у книжці — латинські); Геровский Г., *Sl* 17, 1940; Микитась В., Чучка П., *Мовозн.*, 1968, 1 +; ***Д***: Антошин Н., *УЗ* Ужгородського університету 13, 1955.

Ізмар. — Ізмарагд (№№ 488 і 489), 1462–1496. ***ДФ***: Перетц В., *СбРЯС* 1, 1929 +; ***Д***: Требін О., *ЗНТК* 7, 1910.

Кам.-Буз. Єв. — Євангелія з Кам'янки-Бузької, 1411 р. ***Д***: Крыжановский Г. *Волынские епархиальные ведомости* 1886, 17–18; Крыжановский *К.*

Кам.-Буз. Єв. 1567 — ***Д***: Крыжановский *В.*

Кам. Прол. 1489. ***Ф***: *Труды 6 Арх.* 2. Одесса, 1888 ± (= Чет. 1489).

Кор. Єв. — Королівська Євангелія, 1401 р. (з Королева). ***ДФ***: Микитась В., Чучка П., *Мовозн.*, 1968, 1. ***Д***: Пронин В., *Православная мысль* (Прага), 1957, 2.

Крех. Ап. — Апостол (Дії та Послання) 1563–1572 (1581?). ***ДФ***: Огієнко І. *Українська літературна мова XVI-го ст.* I. *Крехівський Апостол 1560-х р.* Варшава, 1930. ***Д***: Lew W. (Лев В.), *PF* 14, 1929; Janów J., *Sl* 5, 1926, *PF* 15 (2), 1931.

Креш. Єв. — Євангелія з Крешова, 1552 р. ***ДФ***: Е. М. *Памятники русской старины в западных губерниях* (за ред. П. Батюшкова) 7. Спб., 1885–.

Лат. — джерела, писані латинкою.

а). Польсько-латинських збірників пам'яток налічується чимало, включно з деякими грамотами, особливо *Archiwum* [...] *Sanguszków*); найбільше таких документів скупчено у виданнях: *Acta grodzkie* і *ziemskie* 1–20. Lwów, 1868–1909; *Źródła dziejowe* 6. Warszawa, 1877 (Волинь), 17, 1908 (Підляшшя), 18, 1902 (Галичина), 19, 1889 (Волинь і Поділля), 20, 1894 (Київщина та Брацлавщина); *Жерела до історії України-Руси* (за ред. М. Грушевського) 1–3, 7. Львів, 1895–1903; також *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta* 1–4. Lwów, 1889–1921 (т. 4 переважно німецькою мовою) та ін.

б). Угорсько-латинські пам'ятки. *Monumenta Hungariae historica*. Budapest, 1857–1943, містять небагато українських даних, найбільше в частині, виданій Д. Чанкі під назвою *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, особливо т. 6 (Budapest, 1890), що подає метаріали з Сепеського, Шароського, Земплинського, Унґварського, Берегівського, Уґоцького та Мараморського комітатів (*vármegye*) за XIV–XV ст. Багатшими на українські матеріали є такі місцеві збірки, як *Documenta historiam valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christi* (за ред. Е. Лукинича). Budapest, 1941; Hodinka A. *A Munkácsi Gör. szert. püspökség okmánytára* 1. Ungvár, 1911 (1458–1715); для пізніших часів (Берегівщина – до 1337 р.) – особливо Györffy Gy. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1. Budapest, 1966; також Nagy Gy. *A Nagymihályi és Sztárai Gróf Sztáray család oklevéltára* 1 (1234–1396), 2 (1397–1457). Budapest, 1887, 1889 (Земплинський і Унґварський комітати) та (переважно для XIII ст.) Lónyay F. *A nagylónyai és vásárosnaményi Lónyaycsalád eredete*. Budapest, 1941. Реєстри українських топонімів та антропонімів, узяті з ориґінальних документів, представлено в таких реґіональних монографіях, як Lehoczky T. *Beregvármegye monografijája* 3. Ungvár, 1881; Szabó I. *Ugocsa megye*. Budapest, 1932 (деякі дані з давніших часів, але переважно за 1567–1775 рр.).

Ліск. Єв. — Євангелія з Лісків, 1560 р. ***Ф***: Dejna K. *Sprawozdania z czynności i posiedzeń naukowych Łódzkiego Towarzystwa Naukowego* 27, 9, 1973 +.

Літописи — Уривки Короткого Київського літопису (1481–1496) у виданні *Супрасльская рукопись, содержащая новгородскую и киевскую сокращенные летописи*. М., 1936 (опубліковано М. Оболенським) ±.

Лук. Терн. — український список Біблії Ф. Скорини, зроблений Лукою з Тернополя 1569 р., вочевидь загублений. ***Д***: Владимиров П. *Доктор Франциск Скорина*. СПб., 1888; Тиховский Ю., *Тр. арх.* 12, 3. М., 1905; Флоровский А., *Sborník filologický* (Česká akademie věd a umění) 12, 1940–1946.

Любл. ур. — уривки з житія Юрія Змієборця та Різдва Пресвятої Богородиці, знайдені в Люблині, XVI ст. ***ПД***: Лось И. (= Łoś J.), *Сб. ОРЯС* 67, 1900 +.

Люстр. — Люстрації 1545–1565 рр. ***П***: *АЮЗР* VI, 1. Киев, 1887 (латинкою); VII, 1. Киев, 1886 (три з шести — латинкою); VII, 2. Киев, 1890 (Люстрація Хмельника 1565 р. — польською мовою). — Люстрації

1564–1570 pp. з українських теренів під польською владою у вид. *Жерела до історії України-Руси* 1–3, 7. Див. під позначкою Лат. (а). *Д*: Тимошенко П., *ПРДН* 12, 1971.

Мих. Єв. — Євангелія зі Свято-Михайлівського монастиря в Києві, до 1526 р. *Д*: Крыжановский *К*.

Молд. гр. — ***П***: Hurmuzaki E. *Documentele privitor la istoria Românilor* 1, p. 2, 2, p. 2. Bucureşti, 1890–1891 ±; Яцимирский А. у вид. *Древности. Труды Славянской коммиссии Имп. Московского археологического общества* 4. М., 1907 +; Costăchescu M. *Documentele Moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*. Iaşi, 1931–1932; Bogdan I. *Documentele lui Ştefan cel Mare* 1–2. Bucureşti, 1913 ±; Costăchescu M. *Documentele Moldoveneşti de la Ştefan cel Mare*. Iaşi, 1933 ±; Bogdan D. P. *Acte moldovenesti dinainte de Ştefan cel Mare*. Bucureşti, 1938 (десять грамот 1424–1456 pp.) ±; Balan T. *Documente Bucovinene* 1–2. Cernăuţi, 1933–1934 (1507–1662) ±; Ghibănescu Gh. *Surete şi izvoade* (*Documente slavo-române*) 1 (1411–1776). Iaşi, 1906; 4, (1488–1672). Iaşi, 1908; 5 (1423–1692). Iaşi, 1908; 6 (1474–1715). Iaşi, 1909; 7 (1488–1622). Iaşi, 1912; 17 (1533–1765). Iaşi, 1927; 18 (1230–1546). Iaşi, 1927; 21 (1400–1653). Iaşi, 1928; 22 (1412–1722). Iaşi, 1926 ±; Русанівський В. *Українські грамоти XV ст*. К., 1965 (№№42, 45, 48, 49, 53–57, 59–64) +; Огієнко І. у виданнях *Sl* 13, 1935, *ByzSl* 3, 1931 і *ЗНТШ* 153, 1935 +; Станівський М., *УМШ* 1960, 3; Ionescu-Nişcov T., *RmSl* 5, 1962 +; Djamo L., *RmSl* 10, 1964. Огляд давніших публікацій: Огієнко І., *Sl* 13, 1935. *Д*: Bogdan I., *Юв.Jagić* (передрук румунською мовою у вид.: Bogdan I. *Scrieri alese*. Bucureşti, 1968); Яцимирский А. у збірнику *Статьи по славяноведению* (за ред. В. Ламанського), 3. СПб., 1908; Ярошенко В., *Зб. КДІУМ*; Bogdan D., *RmSl* 2, 1958; Станівський М. у вид. *Питання історії і діалектології східнослов'янських мов* (= *НЗ* Чернівецького університету, 31). Чернівці, 1958; Станівський М. у вид. *Тези доповідей VI української славістичної конференції*. Чернівці, 1964; Mihailă G. *Dicţionar al limbii Române vechi*. Bucureşti, 1974 (Studiu introductiv, § 4).

Молд. Єв. 1502 р. ***Ф***: Воскресенский Г., *Сб. ОРЯС* 31, 1883 +.

Молд. літоп. ***П***: Bogdan I. *Cronicile slavoromâne din sec. XV–XVI*. Ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu. Bucureşti, 1959 +; Грекул Ф. *Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв*. М., 1976 ±.

Монети. ***ПД***: Котляр Н. *Нумизматика и сфрагистика* 4, 1971 (К) та *ІДжВ* 6, 1971. *Д*: Stupnicki J., *Biblioteka Ossolińskich* NS 7, 1865; Котляр М. *Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст*. К., 1968, а також *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*. К., 1971.

Моск. Єв. — Євангелія, видрукувана бл. 1555 р. у Москві (див. прим. до 29, 12, 1). ***Ф***: Немировский Е. *Возникновение книгопечатания в Москве*. М., 1964 (с. 194–219).

Мукач. Пс. — Псалтир з Мукачева, XV ст. ***Ф***: Сабов Е. *Христоматия церковнославянских и угрорусских литературных памятников*. Ужгород, 1893 +. *Д*: Соколов И. *Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского*. СПб., 1883.

Надьф. ур. — Надьфалуський уривок з житія Бориса та Гліба, поч. XVI ст. ***ПД***: Paňkevyč I., *Sl* 19, 1949 +.

Написи. Пояс зі звіринецької печери XIV ст. –; Эртель А. *Древние пещеры на Зверинце в Киеве.* Киев, 1913. Краківська каплиця та собор 1394? і 1478 рр. –; Кеппен П. *Список русским памятникам.* М., 1822; Крыжановский С., *ТМАО* 6, 1876. Люблинська церква 1418 –; Огієнко І., 'Ελπίς 4, 1928. Дубнівський дзвін 1438 р. –; Петров Н. *Южнорусские иконы* 3. Киев, б. р. Написи в Києво-Печерській Лаврі 1470? і кін. XV ст. — Закревский Н. *Описание Киева* 2, 1868; Петров Н. *Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.* Киев, 1897; Melchisedek (Ştefanescu). *Notiţe istorice şi archeologice adunate de pe la 48 monastiri şi biserici din Moldova.* Bucureşti, 1885 –; Kozak E. A. *Die Inschriften aus der Bukovina* 1. *Steininschriften.* Wien, 1903 (написи на надгробках та церковних мурах від 1477 р.) +. Iorga N. *Inscripţii din bisericele României* (= *Studii şi documente cu privire la istoria Românilor,* XV) 1 (1486–1692), 2 (1491–1745). Bucureşti, 1905, 1908 ±. Додаткова бібліографія (без розмежування чи відзначення східнослов'янських і українських пам'яток) у вид. *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* за ред Р. Аванесова. М., 1966.

Одрех. гр. — грамоти з села Одрехови. ***ПД***: Paňkevyč I., *Sl* 23, 1954; *Акти села Одрехови* (за ред. І. Керницького, О. Купчинського). К., 1970. (Рецензія Ю. Шевельова у вид.: *Recenzija* II, 2, 1972).

О обр. — О образѣх, о крстѣ. Неопублікований рукопис (частина — аркуші 1–95 — Хіландарського рукопису, наявного на мікрофільмі в бібліотеці Університету штату Огайо, Колумбус, Огайо), сер. XVI ст.

Перес. Єв. — Пересопницька Євангелія 1556–1561 рр. ***ПД*** (від Луки повністю, решта в уривках): Житецкий П., *Тр. Арх. З в Киеве* 1874, т. 2. Киев, 1878 +. ***Д***: Житецкий П., *ИОРЯС* 10, 4, 1905; Каманин И., *ЧОНЛ* 22, 1912; Грузинский А., *ЖМНП* 38–39, 1012; Огієнко І. *Українська Пересопницька Євангелія* 1556 р. (Тарнів), 1921; Огієнко І. *Путь правди,* 1930, 1 (Варшава); Janów J., *Sl* 5, 1926 і *SprLTN* 6, 1926; Плющ П., *Вісник* Київського університету, 1965, 7 і *З історії української та інших слов'янських мов.* К., 1965.

Печатки — ***ДФ***: Лаппо-Данилевский А. *Печати последних галицко-владимирских князей и их советников.* СПб., 1906; Гавриленко В. «Львівські цехові печатки XIV–XV ст.» *ІДжВ* 1, 1964.

Пом'яники — ***П***: Голубев С., *ЧОНЛ* 6, 1892 (Києво-Печерська Лавра, 1483–1490 рр.); Rudnyćkyj J. B. *Pomianyk of Horodyšče.* Winnipeg, 1962 +.

Поселство — послання митрополита Київського Мисаїла до папи Сікста IV, 1476 р. ***П***: *АЮЗР* I, 7. Киев, 1887 –.

Прол. — Пролог 1518 р.; Пролог 1530 р. ***Ф***: *Тр. Арх. З в Киеве.* Киев, 1878 ±.

Пс. 1397 — Псалтир, написаний Спиридонієм 1397 р. ***Д*** і прикінцевий запис: Скимборович *Тр. Арх. З в Киеве* 1874, т. 2. Киев, 1878; Адріанова В., *ЗНТК* 2, 1908.

Свишт. Єв. 1568 — Євангелія зі Свиштова (Болгарія). ***Д*** і прикінцевий запис: Дилевский Н., *Славянская филология* 3. София, 1963 і *Радянське літературознавство,* 1969, 2.

Стат. Каз. — Переклад Статуту короля Казимира, бл. 1500 р. ***П***: Roman S., Vetulani A. *Ruski przekład statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego*. Wrocław; Kraków, 1959 +; ***Д***: Vetulani A., Roman S. *Średniowieczny ruski przekład statutów ziemskich Kazimierza Wielkiego*. Wrocław, 1950; Wandas A. *Język staroruskiego przekładu polskich statutów ziemskich Kazimierza Wielkiego* i *Władysława Jagiełły*. Wrocław, 1966.
Трост. Уч. Єв. — Учительна Євангелія з Тростянця, 1560-ті рр. ***Д***: Janów J., *SprLTN* 9, 1929, також *PF* XV, 2, 1931.
Тур. Єв. — Євангелія з Турійська, 1570 р. ***Д***: Бугославский С. *Тр. Арх. 9 в Вильне* 2. М., 1897.
Ужг. півуст. — Ужгородський "Полѹставъ" у перґаміновій рукописі XIV в. (поч. XV ст.) ***ПД***: Колесса О., *ЗНТШ* 141–143, 1925 +.
Фіоль 1491. ***ДФ***: Головацький Я. (Golowatskij J.), *WSb* 83, 1876; Каратаев И. *Осмогласник 1491 года*. СПб., 1876; Heintsch K. *Ze studjów nad Szwajpoltem Fiolem* 1. Wrocław, 1957 (також у вид. *Ze skarbca kultury*, 1953, 2); ***Д***: Соболевский А., *ЧОНЛ* 2, 1888 і *ЖМНП* 259, 1888; Владимиров П., *ЧОНЛ* 8, 1894 і *Доктор Франциск Скорина*. СПб., 1888; Bošnjak M., JAZU, Zavod za likovni umjetnosti, *Bulletin* 14, 1966.
Четв. Єв. — Євангелія з Четвертні, бл. 1500 р. ***Д***: Крыжановский *В*.
Чет. — Четья (Мінея) 1489 р. ***ДФ***: Перетц В., *СбРЯС* 1, 1928 +. ***Ф***: *Тр. Арх. 6 в Одессе* (1884), 2. Одесса, 1888 ±. ***Д***: Петров Н., *РФВ* 6, 1881; Карпинский М., *РФВ* 21, 1889; Кочубинский А., *Отч. Увар*. 32, 1892 (розділ 4).
Шестокр. XVI ст. — Шестокрил, див. Жидовств.
Штеф. Воєв. 1571 — пісня про Штефана Воєводу. ***ПД***: Потебня А. *Слово о полку Игореве*. Харьков, 1914; Pańkevyč I., *LSc* IV–VI, 1946–1948.

30. ОГУБЛЕННЯ *l*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Огублення ***l***, тобто його зміна на [w] (у традиційній графіці — *в*), тепер має місце й у літературній мові, й майже в усіх діалектах, але на різну міру. В українських говірках можна виділити такі три основні варіанти:

1) зміною заторкнуто ***l*** у сполуках, що первісно мали вигляд C***ъl***C, а також наприкінці слова у формах чол. роду одн. мин. часу: *вовк, носи́в*;

2) зміною заторкнуто ***l*** в усіх позиціях, окрім як перед голосним: *вовк, носи́в, горі́вка, оре́в* 'орел';

3) зміною заторкнуто твердий звук ***l*** в усіх позиціях: на додачу до наведених вище — також *носи́*[w]*а* жін. роду одн., *горі́*[w]*онька*.

Перший тип, із найменшим діапазоном огублення, представлено в літературній українській мові та в більшості діалектів, окрім південно-східної зони, розташованої між двома лініями, що проходять приблизно так: *1)* Рава-Руська — Жовква — західніше від Золочева — південніше від Тернополя — Теребовля — західніше від Кам'янця-Подільського; *2)* уздовж головного хребта Карпат — Івано-Франківськ — Коломия — східніше від Рахова [1]. Отже, нею охоплюються надсянські, наддністрянські, бойківські та буковинсько-покутські говірки [2], що всі вони належать до другого типу. Третій тип обмежується лемківськими говірками на північ від Карпат і в західній частині південнолемківської зони (на захід від Бардієва), кількома поодинокими селами на Холмщині (Руда) та поблизу Заліщиків (Добровляни, Сков'ятин); виник він недавно (мабуть, щойно в XIX ст.), можливо — під впливом польської зміни **ł** > **u̯**.

Оскільки огублення **l** першого типу представлене в усьому українському мовному ареалі (за винятком окремих розпорошених сіл на словацькому та польському порубіжжі, тобто на півдні Надсянщини, на Володавщині та в південно-західній частині Лемківщини на південь і захід від Бардієва), його можна було б сприйняти як загальноукраїнську рису, маючи при цьому другий і третій тип за пізніші надмірності. Однак насправді зміна першого типу починалася як локальна, північноукраїнська, і до того ж — без узаємного зв'язку між обома характерними для неї перетвореннями (тобто *вовк* і *носúв*). Фактично, теперішній територіальний розподіл згаданих вище типів є наслідком кількох самостійних процесів, що проходили за різних часів і умов.

2. ОГУБЛЕННЯ *l* У СПОЛУКАХ C*o*lC (< CъlC)

Оскільки в літературній українській мові та в більшості діалектів звук **l** перейшов у **v** лише після **o**, посталого з **ъ**, і лише тоді, коли між **l** і наступним приголосним не було ще одного **ъ** (**вълкъ** > *вовк*, але **голъка** > *гíлка*), це перетворення, здавалося б, мусило статися ще до занепаду єрів. Проте такому припущенню суперечить цілковитий брак відповідних даних у давньоукраїнських пам'ятках і аж до середини XV ст.[3] Звісно, в українському правописі протягом цілого середньоукраїнського періоду

[1] Пор. Жилко, *Нариси*, мапа 20.

[2] У цій групі говірок зона поширення [w], посталого з прикінцевого **l**, є дещо меншою (Покуття та Буковина; натомість Бойківщину та Гуцульщину ця зміна заторкнула лише частково).

[3] Згадувати при цій нагоді хитання в написанні литовського імені **Витовт-** (Гр. 1396 — у пізнішому списку, а також 1400, 1424 Коломия тощо) проти **Витолт-** (Гр. 1388 — у пізнішому списку, а також 1458 Самбір тощо) було б недоречно. Це ім'я в литовській не мало **l**, писавшися *Výtautas*. Литовські імена на *-tautas* у польщизні часто зазнавали

існував звичай уникати **в** на письмі. Ще й 1723 р. подибуємо надпоправну форму **палзы** замість **павзи** 'паузи' ном. мн. (Мик. Дил.). І все ж, починаючи з середини XV ст., написання **в** раз у раз трапляється: його цілковитий брак за попередніх часів неможливо було б пояснити, якби такі форми вже існували в мові.

Найраніші сліди прояву зміни *l* > *v* — це, як здається, надпоправне написання **л** замість **в** в іменах грецького походження: **Єлхимъ** (Гр. 1469, Кобрин), пор. гр. *Εὐθύμιος*, суч. укр. *Юхи́м*. Наприкінці XV ст. починають з'являтися написання з **в** — нехай виняткові в порівнянні з узвичаєним уживанням **л**, характерним для всього цього періоду: **невдовзѣ** (Чет. 1489), **вовноу** ак. одн. (Ізмар. 1496), **подовъжь** 'уздовж' (Гр. 1513, Володимир), *wzdowż* (Люстр. Луцьк 1552), імена **Товъстый** і **Товъстоголовъ** (Люстр. Київ 1552), **зуповнок** 'цілковите' (Крех. Ап. 1572); часом трапляється й надпоправне написання **л**: **волторок** (Гр. 1549, Володава), пор. рос. *вто́рник*, ім'я **Йолтух** (Люстр. Хмельник 1552) — гр. *Εὐτύχιος*. Так само зрідка подібні написання обох типів засвідчені й протягом наступного періоду: **Єлтухович, во(л)торокъ** (Житом. 1584), **мовчати** (Любл. бр. 1588), **выдо́вбую** (Лавр. Зиз. 1596), **оуто(в)стѣє(т)** 'погладшає', **во́вна** (Ст. Зиз. 1596), **замовчнетъ** (sic! Філал. 1597), **товчетеся, замовъчалъ** (Потій 1598), **мовчит** (Кл. Остр. 1599), **ковпа́к** (Ів. Виш. 1600), **вовна** (Памва Бер. 1616), **во́вна** (і **во́лна**!), **до́вбаю, довготерпячї, мо́вчки, шовка** ґен. одн., **потовченая** (Памва Бер. 1627), **Ковтун, шовковий** (Баришп. 1638), **видовъбанъ**, можливо й **повста** (Славин. 1642), **човномъ** (Діар. Аф. Фил. 1646), **Шовкопляс** (Реєстр 1649), **мовчи** (Романенко 1649), **жовтий**, прізвище **Ковбаса**, пор. суч. укр. *ковбаса́* (Баришп. 1663) тощо.

Цих даних досить, щоб установити факт вимови [w] на місці *l* десь із середини XV ст.

Слова, запозичені іншими мовами з української, як і іншомовні записи, підтверджують цю хронологію. Польські записи фіксують українські імена власні з *l*, а не з *v*, до середини XV ст.: гідронім *Polthwa* (1368, Пришів на північ від Ряшева), *Poltwa* (1372, Страшкова поблизу Судомира), прізвище *Wolczowicz* (1392, Львів), топонім *Wolkow* (1393, Львів), прізвище *Wolczko* (1423, Львів — пор. **Вовчок** у Люстр. Вінниця 1552), топонім *Wolcziczowo* (1426, Медика). Те саме спостерігається і в угорських записах: *Wolkow* (1265, Семигород), *Volku* (1252), *Stulbe* (1272, Ужгородщина), *Holm* (1273, Земплин), *Dolha* (1366, 1410, 1449, 1454, 1456). У молдавських говірках румунської мови поселення, засноване в XIII або XIV ст., зветься *Dolhasca* ~ *Dolheşti*. Мова їдиш запозичила слово ***tolkáč*** — суч. укр.

псевдолатинізації шляхом заступлення їх другої частини елементом -(*t*)*old* на кшталт нім. *Bertold*, *Gotthold*, *Arnold* тощо. Тому форма **Витовт-** є литовською, а **Витолт-** — польською, і жодна з них не має доказової сили щодо українських процесів. Пор. також **Кгастовтъ** (1342, Краків?) проти **Кгастолтовича** (1499, список кін. XVI ст.) — лит. *Góstautas*, **Монтолт** (Гр. 1547, Луцьк) — лит. *Mañtautas* та ін.

товкáч; оскільки східнослов'янські слова в ній ледве чи могли з'явитися перед кінцем XIV ст., це означає, що українська мова доти ще не зазнала переходу ***l*** у ***v***. З другого боку, в топонімі ***Towste*** (на північ від Заліщиків), де жидівське поселення навряд чи могло бути засноване раніше, ніж у XVII ст., виступає ***v***.

Таким чином, свідчення чужомовних джерел ведуть до тих самих висновків, що й українські дані: до середини XV ст. переходу ***l*** у ***v*** не було. Його первісний епіцентр на території України знаходився на Поліссі, звідки й почалося ширення в південному напрямку. У цьому можна пересвідчитися, серед іншого, на прикладі діалектного (Ромодан, Сенча на Полтавщині) слова *яндóла* 'миска'. Воно походить від білор. *яндóўка*, запозиченого з лит. *indaujà* 'мисник', тобто етимологічно не містило жодного ***l***. Та обставина, що на місці первісного ***w*** з'явився звук ***l***, найлегше пояснюється, коли припустити, що на певному етапі білоруська мова та поліські говірки вже мали ***w***, а на Полтавщині ще зберігався звук ***l***. Відповідно, ***w*** сприймано як північну особливість і помилково заступлено звуком ***l***. Невипадково, зрештою, й найраніші випадки написання **в** у середньоукраїнських пам'ятках походять із зони північного наріччя, як свідчать наведені вище приклади. Щодо поширення зміни ***l*** > ***v*** на південно-західні говірки української мови — див. 30.3.

Проте якщо огублення ***l*** слід датувати серединою XV ст., то воно ніяк не може стояти в безпосередньому зв'язку з наявністю чи відсутністю ***ъ*** після ***l***, адже єри занепали трьомастами роками раніше. Ця суперечність, на перший погляд, пантеличить, але насправді є тільки позірною. Слід пам'ятати, що до того часу звук ***o***, якщо за ним ішов слабкий єр, перетворився на ***ȯ*** чи ***u***, або ж — у поліській зоні — на дифтонг типу $_{u}$***o***. Цей звук відрізнявся від ***o***, посталого з ***ъ***; тобто, наприклад, ***golъka*** 'гілка' > ***hȯlka***, але водночас ***vъlkъ*** 'вовк' > ***volk***. Огублення ***l*** мало місце після ***o***, але його не було в позиції після ***ȯ*** ~ ***u*** ~ $_{u}$***o***. Можливо, причиною саме такої обумовленості було те, що огублений звук ***l*** фонетично долучався до попереднього голосного, утворюючи новий дифтонг; але на Поліссі, де реалізацією ***ȯ*** був дифтонг $_{u}$***o***, додання нового ***u̯*** мало б за наслідок постання трифтонга — речі неприпустимої. Отож, первісна наявність чи відсутність ***ъ*** після ***l*** зумовлювала незмінність останнього не безпосередньо, а з огляду на неоднаковий характер попереднього голосного звука типу ***o***.

Єдине слово, що начебто суперечить такій інтерпретації, — це суч. укр. *гóлка* < ****jigъlъka***. В ньому вимовлявся звук ***o***, посталий із сильного ***ъ***, й аж ніяк не ***ȯ*** — а проте огублення ***l*** не спостерігалося. Однак цього слова не засвідчено ні в давньоукраїнській мові, ні — як виглядає — під ранньосередньоукраїнську добу (Тимченко подає його найдавніше вживання під 1667 р.); воно, ймовірно, мусило постати на південному сході України або на Волині, вже після періоду огублення ***l*** у середині

XV ст., на базі старішої форми ***jigъla**, що дала *іглá ~ гла* — варіанти, які й досі переважають на західноукраїнських теренах (Зілинський таки віднотував слово *гóлка* на Волині й Підляшші, але тільки у двох селах на південно-західному краю цієї зони, поблизу Рави-Руської та Львова). Отже, цим випадком не спростовується формула огублення ***l***, що має такий вигляд: C***ol***C > C***ow***C проти незмінної сполуки C***ól***C.

3. ОГУБЛЕННЯ *l* У ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГОВІРКАХ

У цьому параграфі під "південно-західними" говірками маються на увазі ті, що розташовані західніше від лінії Сян — Рава-Руська — Кам'янець-Подільський, як уже зазначалося вище (30.1), тобто це позначення застосовано у вужчому, ніж звичайно, розумінні. Якщо в північних говірках (мабуть, за винятком Холмщини та Підляшшя) сполука ***l***+C після ***o*** перейшла у ***w***+C у середині XV ст., то на південно-східні говірки ця зміна поширилася дещо пізніше, ймовірно наприкінці XV або й уже в XVI ст., а на південно-західні — ще пізніше, аж у середині XVII ст. У молдавських грамотах (з їхнім правописом, відносно незалежним від традиційних норм) прикладів уживання **в** на місці **л** майже немає: пор. топонім **Долгополѣ** (1411), **полнити** (1421), **шолкоу** ґен. одн., **волны** 'вовни' ґен. одн. (1460), топонім **Волчинци** (1490), **столпь** (1495)[4]; вірменські записи з Кам'янця-Подільського 1563 р., нітрохи не зумовлені традиційним правописом, подають антропонім ***Tolkač***, ***zupolni*** 'цілком', а також ***stolplar*** 'стовпи' (1612); Одрех. гр. — **долгъ** 'борг' (1592), **до(л)гувъ** ґен. мн. (1614); у Льв. Ставр. бр. подибуємо **толстий** (1591), **надолъжъ** (1597), **долгу** ґен. одн. (1611), **зуполна** 'цілком' (1616); Gaw. 1619, наподібнюючи живу мову, незмінно подає ***l***: *wolki*, *potolk* чол. рід одн. мин. часу, *żoltoiu* інстр. одн. жін. роду; і цю ситуацію залишає незмінною Plachta 1625: *zolwice* 'зовиця', а також Усів заповіт із Холма (1648): **долгъ**, **хол(м)ски(х)** ґен. мн. тощо.

Щойно близько 1650 р. на Західній Україні почали писати **в**[5]. Beauplan 1653 надалі відтворює на своїх мапах деякі топоніми з ***l***: *Dollehe*,

---

[4] Часто згадуються два випадки написання **в** у Молд. гр. Один із них, **въдовьшь** 'уздовж', міститься в Гр. 1471, Сучава. Ця грамота є геть непевна. Написав її румун, який страшенно мішав слов'янські слова та форми; до того ж, українських форм у ній немає зовсім, а якщо і є якісь східнослов'янські, то скорше білоруські (пор. форми 3 ос. одн. **идот** 'іде', **изьбѣрот** 'обере'). Щодо другого випадку, **повнѣйшее оувѣреніе** (1411, Довгий Торг), є підозра, що це друкарська помилка в публікації, де мало б стояти слово **певнѣйшее**, більш відповідне контекстові. В усякому разі, один приклад на кількасот документів, писаних протягом більш як сторіччя, так чи так повинен бути зіґнорований.

[5] Два приклади датуються ранішими часами: **довгий** (і **долгый** — Ἀδελφότης 1591) і **товчет** (Ів. Виш. 1600). Однак Ἀδελφότης — то спільна праця книжників, що походили

Voulkoce (Покуття), *Wolkowce, Tolste* (Поділля), *Koltoune* (Київщина) проти суч. укр. *Довге, Вовчківці, Вовківці, Товсте, Ковтуни*, хоча інші фігурують без *l* — у різноманітних недосконалих спробах відтворити укр. [ow] латинкою на французький манір: *Czomhane* (Покуття), *Pustinka* (= *Повстень*, Київщина), *Puszkiufce* (sic! = *Вовчківці*, Поділля), *Taustaigne* (= *Товстин*, Покуття); Оксф. Гепт. 1667 і надалі здебільшого подає *l* (**волна, долгы, дулг, жолтави, колбаса, наполнүті**), але також і **човно** 'човен' (і **човно**). Інші приклади: *kowbas* (Кондр. 1693), **оү човнѣ** (Ключ 1695), **потовкъли, шовковиҳ, вовча** (Андр. 1701), **довжен** 'винен', **повним** інстр. одн., **ҳовзъкый** 'ковзкий', **вовкүв** ґен. мн. (Няґ. 1758).

Приблизно тим самим часом датуються найперші західноукраїнські дані про перехід *l* у *v* після інших голосних: **оүжицѣ** 'ложки' (Фарм. кін. XVII ст.), **горѣвъка** (Дерн. 1700) проти суч. укр. *горілка*, **мовдавского** (Покр. записи, Сигіт 1756); **не үжѣт** 'не брешіть' (Няґ. 1758; пор. рос. *лжёт* 3 ос. одн. теп. часу). Це начебто наштовхує на думку, що, поширившися на південно-західні говірки, огублення *l* втратило свою первісну обумовленість (тільки після *o*) й обіймало в цій зоні всі випадки вживання перед приголосним. Це й не дивно, оскільки розрізнення *o* та *ȯ* тут уже не було, а отже й бракувало фонемних критеріїв для розрізнення позицій, де звук *l* перед приголосним мав зберігатися, а де, навпаки, огублюватися [6]. Поширення [w], посталого з *l*, у позиції наприкінці слова, що охопило меншу зону, мусило статися пізніше.

4. ВИПАДКИ НЕОГУБЛЕННЯ *l*

*** На відміну від усеохопного огублення *l* у сполуках типу C*ol*C, звук *l* не зазнав змін у гідронімах *Полтва* (Львівщина), *Голтва* (Полтавщина) та *Полква* (сточище Дніпра). Можливо, наявність *v* після приголосного, прилеглого до *l*, унеможливлювала в декотрих говірках огублення *l*. Те саме могло б стосуватися й слова *волхв* (пор. **волҳвы** — Памва Бер. 1616), хоча тут не виключений також вплив його церковнослов'янського походження [7]. Брак матеріалу для порівняння (бо інших слів типу C*ъlm*-, як здається, немає) спонукає зрезиґнувати з твердження,

---

з різних частин країни, а Ів. Виш. існує в копії з незнаним місцем написання, цілком можливо поліській. Угорський запис 1425 р. *Wewche* (= **Вовче**) є геть ізольований і ледве чи свідчить про загальне огублення *l* у цій зоні.

[6] Часом форми з *-v-* проникають із цих діалектів у літературну українську мову. До них, імовірно, належить *протáвка* (*на протавці* — Свідзинський 1931), здрібн. від *протáлина*.

[7] Але в таких словах були й певні хитання; пор. **на Говтвѣ** (Полт. 1673), **говтвянские** (Листовня 1712); топонім *Жóвква* (Львівська обл.), співвідносний із польським прізвищем *Żołkiewski*, відхиляється з огляду на вторинну асоціацію з прикметником *жóвтий*.

що наявність ***m*** після ***l*** також унеможливила огублення в топонімі *Холм* (пол. *Chełm*). Бойківська назва пагорба *Ховм* не дає підстав для якихось висновків, тому що в цій зоні зміна ***l*** > [w] перед приголосним має всеохопний характер. Збереження ***l*** у назві *Холм* могло також бути наслідком взаємодії з її польською формою на цих порубіжних теренах; пор. назву іншого міста на українсько-польській межі, що вживається в українській мові без якихось відмінностей порівняно з польською: *Белз*. Щодо іншого потрактування кореня *холм-* — див. 30.6. Аналогічно, в декотрих українських топонімах при запозиченні їх російською мовою могло відбутися відновлення етимологічного ***l***, після чого вони верталися в українську мову вже в цьому вигляді. Це стосується назви міста *Здолбунів* у Рівненській області (по-місцевому *Здовбунів*), а можливо теж і декотрих річок із-поміж згаданих вище.

Топонім *Полта́ва*, мабуть, ніколи не містив сполуки ***pъlt-***; він радше виводиться з ***po*** + ***lьtava*** (в Іп. літоп. він фігурує як **Лтава**; пор. болг. *лу́там* 'блукаю'), а збереження ***o*** в новозакритому складі, нерегулярне для літературної мови, є нормативним у ненаголошених складах для північного наріччя (за такого витлумачення поправними формами були б **пултавъским** інстр. одн. — Полт. 1667 чи *Pultawa* — Weihe 1709); але пор. такі гідроніми, як *Плотава* ~ *Плотавка* ~ *Полтавка* у сточищі Дінця.

Особливий випадок становить слово *полк*. Сподівані форми з ***v*** дійсно засвідчено, найліпше в назві містечка *Повстин* (Полтавська обл., поблизу Пирятина) < ***Pъlk(o)stěnь*** (**Полкъстѣнь** — Іп. літоп. 1125), а також у дієслові *спо́вчити* 'зладнати' та в діалектній (Лубенщина, 1900) формі *повк*. Проте форма з ***l*** є дуже поширена вже в середньоукраїнській мові, де це слово означало не лише військову, а й адміністративну одиницю. Воно широко вживалося й у давньоукраїнській мові, здебільшого у значенні 'виправа'. Ці значеннєві відмінності на різних етапах наштовхують на думку, що в уживанні цього слова не було тяглості. Щонайменше двічі воно виходило з ужитку й відтак запозичувалося з інших слов'янських мов з новим значенням. Суч. укр. *полк* — то, мабуть, запозичення з російської; щодо сер. укр. **полк** можна припустити польське джерело. Щоправда, самою польською мовою це слово теж мусило бути запозичене (звідки?), оскільки воно не засвідчене в давньопольській до XVI ст., та й давньопольська форма мала б бути ****pełk***, як вона й уживалася фактично в іменах *Świętopełk*, *Przedpełk*[8]. Суперечність можна б розв'язати, потрактувавши сер. укр. **полк** як запозичення з церковнослов'янської (Лавр. Зиз. 1596 таки справді мав це слово за церковнослов'янське й переклав його як **обозъ**, а він-то вже мусив посідати чуття на недавні полонізми; Памва Бер. 1627 також зафіксував це слово як церковнослов'янське й подав переклад **ѡбо́зъ, войско, гуфъ**; так само вчинив і Mar. Jaśl. 1641, переклавши *polk* по-польському як

[8] Північнополіські говірки мали форму з ***o***, але вона зникла, мабуть, уже на початку XV ст., тобто перед огубленням ***l*** в українській мові.

oboz, woyſko). З російської запозичено й болг. *полк* — проти сподіваної власне болгарської форми, що її маємо в *пълково́дец*. Таким чином, це слово було об'єктом частих міжслов'янських запозичень, і докладно його путь іще тільки належить з'ясувати.

5. ПОШИРЕННЯ ОГУБЛЕНОСТІ *l*

Після ***ȯ*** звук ***l*** винятково зазнав огублення у слові ***polъ***, суч. укр. *пів*. Це найперше сталося, мабуть, у слові *півтора́* (<***polъ*** + ***vъtora***), де після занепаду обох єрів (другий єр активізував перехід ***v*** > ***u̯*** ~ ***u***, див. 19.3; перший, відповідно, трактувався як слабкий) була наявною сполука ***lu̯***, що в ній звук ***l*** утрачався (див. 30.6), а [w] перерозподілявся й приєднувався до компонента ***pi-***: ****pȯ-*** (або ****pu-***) + ***vtora*** > ****puv*** + ***tora***. Форми, що мають звук ***u***, посталий із ***ȯ***, але в яких водночас і надалі зберігається ***l***, добре засвідчені в пам'ятках (наприклад, *pulszosty* — Люстр. Житомир 1552, **пултора** — Баришп. 1615), так само, як і випадки утрати ***l*** (**пуланка** 'півланка' як міра поверхні — Креш. Єв. 1552; **за поу коурьця** 'за півкірця' як міра сипких тіл — Одрех. гр. сер. XVI ст.). Написання з **в** відомі десь із середини XVI ст.: **поувьрочоу** 'півроку' (Одрех. гр. сер. XVI ст.), **пов камене** (Льв. Ставр. бр. 1595), **повъ золотого** (Пирят. 1688), хоча форми з ***l*** на заході добре зберігаються мало не до кінця XVIII ст.: *pül rük* 'півроку', *pül Teleka* (Урб. 1744, Берегове). Те, що ввесь цей процес був започаткований елементом ***v-*** у *вторий*, підтверджується наявністю ***-l*** у суч. укр. *навпі́л* — прислівнику, що ніколи не вживався перед *вторий*. Той самий корінь представлено (з суфіксом ***-t'-***) у слові *поло́ть* (ґен. одн. *пілтя́*) ~ *полото́к* 'півпоросяти, півгуся' тощо — пор. рос. *по́лоть* ~ *полть*, білор. *полць*, пол. *połeć* : *połcia*, словац. *pôlt* — але також укр. *півть*, де [w] узято з *пів*.

Частіше звук ***v*** з'являвся на місці ***l*** поза своєю первісною обумовленістю в запозичених словах, де він віднаходиться після ***o***, ***ȯ*** та ***a***:

а) після ***o***: *баво́вна* з чес. *bavlna* або пол. *bawełna* (нім. *Baumwolle*); *бовт* 'хрокало' з нижньонім. *bolt*(*e*) (суч. укр. *болт* — недавнє запозичення з російської); *ко́вдра* (з 1562 р.) з пол. *kołdra* (давн. іт. *coltra*, сер. верх. нім. *kolter*); *ко́внір* (з 1552 р.) з пол. *kołnierz* (сер. верх. нім. *kolner*, сер. укр. також **ковмір**); *ковпа́к* (Ів. Виш. 1600) з тур., тат. *kalpak*; *жо́внір* (з 1564 р.) з пол. *żołnierz* (нім. *Söldner*); сер. укр. **ковча́н** 'сагайдак' (Памва Бер. 1627) з тат. *kolçan*; сер. укр. **шовдра** 'шинка' (Прол. на Воскр. 1719) з пол. *szołdra* (нім. *Schulter* 'плече'); можливо, й дієслово *чо́вгати*, якщо воно запозичене з пол. *czołgać*, пор. чес. *čouhati* 'стирчати';

б) після ***ȯ***: єдиний приклад — *вівта́р* з церк. сл. **алътарь** (лат. *altāre*); діал. *коші́вка* 'кошик' — то пізнє утворення за аналогією до слів із суфіксом *-івка*, де за правилом мусило б бути ***l'***, пор. *ко́шіль*;

в) після ***a***: *ма́впа* (Памва Бер. 1627) з пол. *małpa* (нім. *Maulaffe*); *хавту́ра* 'поминальна трапеза' на основі гр. *χαρτουλάριον* (сер. лат.

chartularium) ‘список покійників, читаний священиком’ (суч. укр. *халтýра* — то недавнє запозичення з російської); діал. (Дніпропетровщина) *кавкáн* ‘мул’ з тур. *kalkan*; можливо й *куйóвдити*, якщо це дієслово походить від перс. *yalda* ‘membrum virile’, пор. рос. *елдá* ~ *елдыга* ‘чвара’, *куёлда* ‘звадник’ (щодо іншої етимології — див. 61.5 бв).

Огублення *l*, як здається, було звичайною річчю в чужомовних словах, що запозичувалися в середині та наприкінці XVI ст. Найліпше воно пояснюється як розповсюдження зміни *l* > [w], характерне для питомих слів, хоча принаймні щодо слів західного походження слід брати до уваги й можливість відтворення звуком [w] польського *ł*: усеохопне огублення *l* у польській мові припало якраз на кінець XVI ст. Старіші запозичення ця зміна навзагал не зачепила (*Молдава* , сер. укр. **голдовати** ‘складати присягу на вірність’ з 1387 р. та ін.). Перехід *l* > [w] у слові *вівтáр* мусив бути полегшений уподібненням *l* до початкового *v*, що закономірно з’являвся перед *ó*; у слові *мáвпа* “**в**” може бути відгомоном нім. *u* (= [u̯]) в *Maulaffe* — з випадінням середнього складу; *хавтýра* скидається на запозичення з білоруської, де за умов акання ненаголошена сполука *al* могла сприйматися як реалізація *ol*. Таким чином, звук *l* зазнавав зміни в запозичених тоді чужомовних словах лише після *o*, що підтверджує гадку про непричетність до цього єрів.

У закарпатських говірках огублення *l* широко застосовувалося в запозиченнях з угорської, наприклад, **ковт** ‘крамниця’ з уг. *bolt*, **кôвдовáти** ‘жебрати’ (Андр. 1701) — уг. *koldulni*, *гóвда* ‘гора з порослою лісом верхівкою’ — уг. *hold* ‘міра поверхні’, лемк. *фáвда* ‘клаптик’ — уг. *folt*, гуцульська назва гори *Тавпиш* — уг. *talpas* ‘широкостопий’ (рум. *talpă* ‘підошва’) та ін.

Деякі слова, що їхня етимологія не є цілком ясною, мають [w] < *l* закономірно. Це, наприклад, *ковткú* ‘сережки’ — пор. *ковтýн* ‘жмут збитого волосся’, рос. *колтýн*, на іншому ступені чергування голосних *колотúть* ‘трахкати’ (асоціації з коренем *кóло* — пор. пол. *kolczyk* ‘сережка’ — чи з *когýт* — пор. гуц. *когýтки* ‘сережки’ — мають вторинний характер). Поза тим:

ковбáня, а також діал. *ковбíр* ‘глибока тиха вода’ й можливо *щовб* ‘стрімчак’ — пор. рос. *колбь* ‘бабець-головач’, пол. *kiełb* ‘пічкур’; у повному ступені пор. *колобáтина* ‘калюжа’, рос. *кóлоб* ‘кругла хлібина’;

вовтýзитися — пор. рос. діал. (Ярославль, Орел, Калуґа) *волтýзиться* ‘чубитися’, можливо — суміш форми нульового ступеня дієслів *волочúти* та *тýзатися* ‘битися’;

повх ‘вовчок’ — пор. пол. *pilch*;

ковгáн ‘сковзанка’ — пор. білор. *коўзкі*, рос. *скóльзкий*, пол. *kiełzki*; пор. також *чóвгати*, якщо це дієслово не запозичене з польської;

Вовнíг, назва одного з порогів Дніпра — пор. ст. ц. сл. **влъна** ‘хвиля’, рос. *волнá*, пол. заст. *wełna*;

товкма́чити (наприклад, Винниченко 1915) — мабуть, суміш давн. укр. **тълкъ** ‘тлумачення’ та **тълмачь** ‘перекладач’, із нормальними умовами для переходу ***l*** > ***v***;
настовбу́рчити також може бути сумішшю, а саме — давн. укр. **стълбъ ~ стълпъ** (суч. укр. *стовп*) та (суч. укр.) *бу́ркати* ‘трясти’.

6. УТРАТА [w], ПОСТАЛОГО З *l*

У середньоукраїнській мові діяла тенденція до випадення [w] < ***l*** перед губними. Особливо очевидною вона є перед ***v***: *зови́ця* (пор. пол. *zełwa*, болг. *зъ́лва*; білор. *залві́ца*, як і рос. *золо́вка*, походить від форми з двома єрами, реконструйованої як ****zъly*** : ***zъlъve*** ґен. одн.); *жо́вна* ‘пухлина’ (пор. рос. *желва́к*; але чес. *žlna* ‘золотуха’). У випадку слова *мо́ва* швидкому поширенню форми без ***l*** сприяв сильний польський вплив (на що вказує й наголос). Пор. рос. *молва́* ‘поголос’, словац. *mluviť* ‘говорити’, болг. *мълва́* ‘поголос’ проти пол. *mowa*, білор. *мо́ва*. За давньоукраїнської доби вживалися лише форми з ***l***, наприклад, у Панд. 1307 **молва**, Гр. 1352 Волинь **смолвять**, Гр. 1370 Львів **молвили** тощо. Найперший випадок уживання форми без ***l*** засвідчено у Гр. 1422 Самбір (**исмовившися** ‘домовившися’), тобто коли звук ***l*** не огублювався в жодній зоні, а в західній частині України, суміжній із Польщею, й поготів. У XVI ст. фактично вживалися вже тільки такі форми цього кореня (наприклад, **мовила** — Перес. Єв. 1561, ***vymuvit*** — Вірм. 1563, **оумовить** — Азарія 1574). Єдине слово, де зберігається звук [w], посталий з ***l***, — це *боввані́ти*, що виводиться з маловживаного *бовва́н* ‘бовдур’, давн. укр. **бълванъ** ‘ідол’ (наприклад, Ізб. 1073). Це слово має нереґулярні відповідники в деяких інших слов’янських мовах (пол. *bałwan*, серб.-хорв. *bàlvan*) і ймовірно являє собою запозичення з турецької (*balval* ‘надгробок’). Збереження [w] перед ***v*** може бути спричинене афективним забарвленням слова (пор. *овва́*, вигук найвищого подиву).

Уживання [w], посталого з ***l***, перед ***m*** фактично обмежується коренем, репрезентованим давн. укр. **хълмъ** (наприклад, Усп. зб. XII ст.), що збереглося тільки в іменах власних: *Хом*, гора на північ від Галича, *Хом ~ Ховм*, назва пагорба (Бойківщина), *Ховми́*, назва села (Борзнянський район Чернігівської обл.). Як показують ці залишкові форми, збереження чи втрата [w], імовірно, були діалектно зумовлені, але наявних даних не вистачає, щоб зобразити це на мапі. У чужомовному слові, що в сучасній українській мові має форму *ко́мір*, з пол. *kołnierz*, сер. верх. нім. *kolner*, еволюція ймовірно пройшла стадії ***kolner*** > ***kownėr*** > ****kowmėr*** > ***kómir***.

Перед ***b*** звук [w], посталий із ***l***, зазвичай зберігається, як у словах *довба́ти* чи *стовбу́чити*, але є й кілька прикладів, де він міг бути втрачений: *ковдо́б(ин)а*, якщо цей іменник походить від ****kolo-dъlb-*** (як у дієслові *довба́ти*); *ко́блик* ‘пічкур’, якщо це слово походить від ****kъlbl-***, пор. пол. *kiełb*. В іменнику *ка́довб* паралельні форми *ка́дуб ~ ка́діб* постали

через те, що втраті [w] сприяла народна етимологія, — пор. *дуб*. Пор. також гуцульську назву гори *Стубір*, якщо вона виводиться від *стóвбур*.

Утрата [w], посталого з *l*, мала місце також перед *h* у прикметнику *вóгкий* < ***vъlgъk-**, пор. *волóга*, пол. *wilgi*, словац. *vlhký*. Це зумовлено не наступним задньопіднебінним, а наявністю скупчення приголосних [whk]; пізніше форма без [w] (та *h*) була перенесена і в інші позиції, зокрема й перед голосним: діал. *вогуть* 'вологість' (Олевськ, Житомирська обл.), *вóщадь* 'вогкота' (Закарпаття). Наявність скупчення приголосних зумовила також утрату [w], посталого з *l*, у слові *сóнце*, давн. укр. **сълньцє**, пор. пол. *słońce*, словац. *slnce*, болг. *слъ̀нце*. Ця форма кореня розповсюдилася й на всі похідні, зокрема й у позиції перед голосним: *сóнячний*, *сóнечко*, *осóння*, але в діалектах і досі можна подибати в таких випадках [w], наприклад, *сóвнейко* (Овруч, Житомирська обл.), *осóвна* 'схил пагорба на сонячному боці' (Хмельниччина, Бойківщина, Гуцульщина, Буковина), *осовнь* (Боржава, Закарпаття), пор. топонім *Осовнь* (Мараморощина)[9]. Якщо дієслова *токмíти* 'питати ціну' та *токмáчити* 'тлумачити' споріднені з рос. *толковáть*, це був би ще один приклад утрати *l* ([w]) у скупченні приголосних.

Деякі з-поміж говірок тяжіють до випущення будь-якого [w], посталого з *l*, у позиції перед приголосним, зазвичай зімкненим: *добати*, *стоп*, *чонок* (Лемківщина), *стоп* (Посяння), *добня*, *стопчик* (південніше від Ужгорода) — суч. укр. *довбáти*, *стовп*, *чóвник*, *дóвбня*. Частіше [w] у говірках випадає лише перед *b* (*кубасá* 'ковбаса').

7. ЗВУК [w] НАПРИКІНЦІ СЛОВА В ДІЄСЛІВНИХ ФОРМАХ ЧОЛ. РОДУ ОДН. МИН. ЧАСУ

Уже самé обмеження переходу *l* > [w] наприкінці слова формами чол. роду одн. мин. часу доводить його морфологічну обумовленість. Часово ця зміна також не збігається з огубленням *l*, висвітленим у попередніх параграфах: якщо відкинути поодинокі давніші приклади (див. нижче), то на півночі та сході вона настала вже після фонетично зумовленого огублення *l*, а на заході передувала йому. На півночі та сході найбільш ранні приклади — це надпоправне написання дієприслівників і акт. дієприкметників мин. часу в Єв. Пер. 1510: **оставилшє**, **пристѫпилшє**, **избавилшихсѧ**, а поза тим і такі "прямобіжні" приклади, як **никтожє смивь ... въпросити** 'ніхто не смів запитати'. Західноукраїнські приклади започатковуються надпоправною формою **и пристоупилъ воздвиже ю** 'і, приступивши, підніс її' в Язл. Єв. кін. XVI ст. та "прямобіжною" **половил или**

[9] Пор. специфічну форму **на солцю** в Теодор. 1791. Усупереч поширеній гадці, слово *суні́ці* не є похідним від цього кореня.

прелстив 'упіймав або спокусив', **уլакомил и прелстив** 'звабив і спокусив', **щез и пропав, еси ... разд̑ѣлився** в Ів. Виш. 1600 (якщо ці написання не належать північноукраїнському переписувачеві). Таким чином, на півночі та сході прояви помішання **л** та **в** десь на півсторіччя відстають від фонетичної зміни ***l*** > [w], а на заході — на стільки ж її випереджають [10].

Уже за давньоукраїнської доби зрідка можна подибати поодинокі випадки помішання двох дієприкметникових форм: т. зв. дієприкметника на ***l*** (**неслъ — несла — несло, писалъ — писала — писало**) та акт. дієприкметника мин. часу (**несъ — несъши — несъ, писавъ — писавъши — писавъ**), наприклад, **Иродъ пославъ ѩтъ Иѡана** 'Ірод послав схопити Йоана' (Єв. Євс. 1283). Це помішання вже було широко розповсюдженим у XVI ст. Однак форми жін. роду цих двох дієприкметників були надто несхожі, щоб злитися в одну. Як наслідок, обидві вони перетривали. Одна з них, форма на ***l***, спеціалізувалася у функції мин. часу, друга, на **-(*v*)*ъš*-**, — у функції дієприслівника: суч. укр. *несла́* проти *ні́сши*, *писа́ла* проти *писа́вши*. Проте в чол. і частково в сер. родах звукова схожість була більшою, й одна з двох форм потроху зникла: у сер. роді це була форма акт. дієприкметника мин. часу, надто відмінна від решти іменних форм сер. роду, що вони геть усі закінчувалися на голосний (***-o***, ***-e***, ***-a***; наприклад, *село́*, *поле*, *зілля*; *тоє*, *все*, *великоє* тощо). У чол. роді втрималася форма акт. дієприкметника мин. часу, внаслідок чого створилася ілюзія переходу ***l*** > [w].

Перший поштовх до зміни у формі чол. роду одн., мабуть, походив від дієслів з основою на приголосний типу *нес-ти*. У конкуренції двох форм (недостатньо розмежованих із семантичного погляду) — ***nesl*** і ***nes*** [11] — перша виявилася слабшою, бо то була пора усунення складів із двома верхів'ями звучності й у позиції наприкінці слова для розв'язання проблеми існувало дві можливості: або вставлення голосного (***větr*** > ***věter***), або усунення сонорного (див. 35.6). В аналізованому прикладі така форма без прикінцевого сонорного вже була в ужитку, а тому легко розповсюдилася, ставши формою мин. часу. Ту саму засаду відтак застосовано й до основ на голосний. Після певного періоду хитань (наприклад, **припомсавсѧ и налѧл воды ..., почал им ноги оумывати** — Стр. Хр. XVI ст.) форми типу ***nesl*** і ***pysal*** були втрачені, а їхня функція перейшла до форм типу ***nes*** і ***pysav***. Загальний розпад старої системи дієприкметників, що їхні залишки перетворилися на дієприслівники, забезпечив синтаксичне підґрунтя для цієї зміни. Процес заміни проходив ступнево й завершився щонайпізніше у XVIII ст. по всій країні, за винятком південно-західних лемківських говірок, на захід від Лабірця, як про це

[10] Типовим виглядає, скажімо, той факт, що "західняк" Ґаватович (Gaw. 1619), в якого не знайти прикладів ***w***, посталого з ***l***, у коренях, уживає силу-силенну форм на ***-w*** у мин. часі, наприклад, *wziaw*, *terpiu*, *kupyw-iem* тощо.

[11] Ми поминаємо тут питання тогочасної звукової реалізації "***e***", що не стосується аналізованої проблеми.

свідчить Вранівський реєстр 1756: **давал, знашол** тощо, а раніше й Штеф. Воєв. 1571 (якщо ця пам'ятка написана в цих самих краях): *pugmyl* 'упіймав', *doplynul* 'доплив', *wzal* 'узяв' та ін.; те саме стосується й кількох найзахідніших сіл Володавщини.

Однак заміна форм не відбувалася автоматично. У тих виняткових випадках, коли згадані два дієприкметники мали різну основу, зберігалася основа дієприкметника на ***l***, навіть і за умов додання закінчення (іншого) акт. дієприкметника мин. часу: коли треба було вибирати між ***šelъ*** і ***šedъ***, з'явилася нова форма ***(i)šov***, згідно з засадою, застосованою до інших дієслів на ***-d-***: ***ukral*** і ***ukrav*** — ***ukrad*** > *укра́в*. (Пор. застосування цієї форми як дієприслівникової в російській мові: *укра́в*).

Еволюція української форми чол. роду одн. мин. часу в основах на приголосний має рівнобіжники в російській і білоруській мовах (*нёс*) та в східнословацьких говірках (*ńis*), а в основах на голосний — лише в білоруській (*піса́ў*).

8. ПІДСУМОК: УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Огублення ***l*** не внесло жодних змін у систему фонем. Тогочасна українська фонема /v/ реалізувалася фактично як [w], і сюди ж долучився новий звук [w] < ***l***, збільшуючи її частотність. З фонетичного погляду, новий звук [w], що завжди стояв у позиції перед приголосним або (в мин. часі) наприкінці слова [12], утворював дифтонги з попереднім голосним, як і первісний ***v*** у тих самих позиціях. Це виявляється навіть у сучасній українській літературній мові: зворотний постфікс *-ся* може скорочуватися до *-сь* після голосних і не може після несонорних приголосних: *беру́ся* ~ *беру́сь*, але тільки *бере́шся*; після голосного + [w] скорочена форма постфікса *-сь* є, однак, припустимою, хоча здебільшого все-таки лише в говірній та поетичній мові (*Рябко поміркувавсь та й спать ... попхавсь* — Гулак-Артемовський 1818; *Я зірвавсь, на ноги звівсь ... і вслід йому дививсь* — Тичина 1938). Проте з фонематичного погляду немає потреби трактувати ці дифтонги як самостійні одиниці. У мовній системі вони з'являються як сполуки V + ***v*** з контекстуально зумовленою реалізацією ***v*** як [w].

Поява [w] замість ***l*** наприкінці слова в мин. часі створила нове чергування приголосних ***l*** : ***v*** (*брав* : *бра́ла*), але трапляється воно лише в цьому одному-єдиному суфіксі, й елементи ***-la*** та ***-v*** можуть розглядатися як різні закінчення.

---

[12] Перенесення в позицію перед голосним, як у дитячому слові *во́ва* 'вовк; страховиння' на основі *вовк*, є річчю винятковою.

У цілому, огублення ***l*** після ***o*** перед приголосним являло собою не що інше, як приподібнення ***l*** до попереднього огубленого голосного. У цьому сенсі воно сприяло посиленню єдності складу, запроваджуючи щось на кшталт внутрішньоскладової гармонії за огубленістю, звісно в обмеженому обсязі. Однак передумову для цієї зміни створив більш загальний процес ствердіння ***r'*** і відповідно — усунення фонеми /r'/. За цих обставин опозиція ***l*** за твердістю/м'якістю потрапила в ізоляцію, а шлях до якісних змін ***l*** був проторований (звук ***l'*** змін не зазнав). Якщо в південно-західній Україні огублення ***l*** опізнилося на два сторіччя, це може пояснюватися пізнішим ствердінням ***r'*** на цих теренах (див. 12.2 і 49.1). Ті діалекти (південно-західні), в яких ***l*** перед приголосним в усіх випадках огублювано, пішли ще далі, відкинувши геть опозицію ***l*** : ***l'*** перед приголосним. (На практиці ця схильність не зреалізувалася до кінця через наплив чужомовних слів зі сполукою ***l*** + C). Нарешті, повного вивершення ця тенденція досягла в тих говірках (також південно-західних), де кожен ***l*** зазнав огублення (щодо географічного розташування відповідних зон див. 30.1).

В інших слов'янських мовах, де звук ***r'*** ствердів, уживання ***l*** також унедійснено або обмежено: у білоруській огублення відбулося в тому самому масштабі (а з погляду хронології, ймовірно, трохи раніше супроти північноукраїнського ареалу)[13]; у польській — ***l*** змінено на [w]; у східнословацьких говірках місцями (зокрема, на Земплині) сталася така сама зміна, особливо в дієприкметниках на ***l***. Заторкнула ця зміна й деякі діалекти мови їдиш, але переважно в Білорусі та Польщі.

У тих самих двох позиціях ***l*** огублюється в багатьох північно-східних говірках російської мови (приблизно: на південь від Онезького озера та в сточищі річки Сухони), але ця зміна, географічно відірвана від українсько-білоруської зони, відбувалася за особливих умов. Те саме стосується й огублення ***l*** у сербсько-хорватській і словенській мовах. Із чеської мови опозиція ***l*** : ***l'*** була усунена інакшими способами.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Зілинський І. «З фонетичних студій», 2. *LSl* 1, 1930.
2. Сімович В. «Поява *w* (*u̯*) після голосних у формі минулого часу». II Międzynarodowy Zjazd Slawistów. *Księga referatów*, 2. Warszawa, 1934.

[13] Це є перша з шерегу змін, що постали під час спільного перебування українців і білорусів у Литовській державі, охоплюючи обидва ці народи, але зупиняючися на литовсько-польському кордоні (або просуваючись далі на захід уже по його знесенні, тобто після Люблинської унії 1569 р.).

3. Сімович В. «Про поголоснене українське "л"». *ЗНТШ* 155, 1936.

4. Мельничук А. «Развитие предикативного употребления причастий на **-(в)ъ**, **-(в)ъш-** в восточнославянских языках». *Сл. мовозн.* 1, 1958.

5. Rymut K. «Przejście ļ w oł w historii języka polskiego». Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, *Prace Językoznawcze* 3 (Filologia vi). Kraków, 1960.

6. Гумецкая Л. «Литовские имена с компонентом -товтъ/-толтъ в украинских грамотах XIV–XV вв.» *Юв. Лар.*

7. Гумецька Л. «Особові назви литовського походження в українських грамотах XIV–XV вв.» *ДМУМ* 6, 1964.

8. Венєвцева Л. «Форми дієслів у молдавських грамотах XV ст.» *Вісник* Харківського університету 7 (Серія філологічна 1), 1965.

9. Теплова В. «Звуки [л], [l], [ў] на месте этимологического *л* твердого и их место в фонологических системах севернорусских говоров». *Очерки по фонетике севернорусских говоров.* М., 1967.

10. Керницький І. *Система словозміни в українській мові на матеріалах пам'яток XVI ст.* К., 1967, сс. 205–213.

11. Reczek J. «Pochodzenie imienia *Witold*». *Onomastica* 14, 1969.

12. Дзендзелівський Й. [Рец.] Дэже Л. *Очерки по истории закарпатских говоров. StSlHg* 15, 1969.

31. ЗЛИТТЯ *і* ТА *у* — ЧАСТИНА ДРУГА

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Щодо дистрибуції рефлексів давн. укр. ***і*** та ***у*** ранньосередньоукраїнський період був позначений тим, що початково невеличка зона злиття цих двох голосних збільшилася, охопивши нові території. З іншого боку, в деяких морфологічних категоріях виникли перші про́яви взаємодії між новим ***у*** [ẏ] та новим ***і***, посталим із ***ě***. Повного ж розвитку вони досягли пізніше.

2. ОГЛЯД ЗЛИТТЯ *і* ТА *у* ПО РЕҐІОНАХ

Якщо на початку ранньосередньоукраїнської доби злиття ***у*** та ***і*** в [ẏ] було доконаним фактом у поясі, що сягав від Буковини до Західної Волині, заторкуючи зі сходу карпатський реґіон, то тепер воно почало поширюватися в північному напрямку й стало однією з відмітних рис української

фонологічної системи в цілому, хоча деякі периферійні говірки — лемківські, бойківські, надсянські, підляські, закарпатські (крім гуцульських), а також локальні говірки кількох сіл на півночі Чернігівської та Сумської областей — так і не були ніколи ним охоплені. Воно широко представлене в ранньосередньоукраїнських пам'ятках, незважаючи на прагнення писарів дотримуватися в цьому випадку етимологічного принципу на письмі. Наведімо кілька прикладів[1]:

*** Буковина та Покуття: помішання ***у*** та ***і*** в молдавських грамотах почалося ще за давньоукраїнських часів. У літописах вживався консервативніший правопис, але й вони теж відбивають це помішання. Приклади з грамот: **истынними**, **Костына** жін. рід одн. (1400), **да би** (1414); **бити** 'бути', **чынымъ** 1 ос. мн., **високою** (1428); **мислию** (1429), **наиблыжнии** (1493). Азарія 1574 подає **въспытана** 'вихована', **мылоуѧ** 'милуючи', **обыдимым** 'кривдженим' дат. мн. та ін.

Галичина та Поділля: **открити**, **въ скорбы** (Кам.-Буз. Єв. 1411); **възвисите** 2 ос. одн. (Дм. Зіньк. 1575); ***dosit*** 'досить', ***podanii*** 'підданець' (Вірм. 1559, 1562). Вірменські записи з Кам'янця-Подільського вможливлюють навіть відтворення звукової реалізації цього голосного: хоча їхня абетка мала літери на позначення як ***і***, так і ***у***, саме перша з них вельми консеквентно заступає українські етимологічні ***і*** та ***у*** рівною мірою. З цього можна виснувати, що український голосний ближче стояв до вірменсько-кипчацького ***і***, ніж до ***у***, тобто належав до переднішого ряду супроти "класичного" ***у*** (як він звучить, приміром, у російській мові).

Волинь: **скорбы** ґен. одн. (Ап. Ант. XV ст.); **рабинь** ґен. мн. (Верб. Єв. 1560); **злодѣи не доходѣть**, **засоромѣлисѧ**, **ринокь** (Перес. Єв. 1561); у грамотах: **Олыифера** ґен. (1446, Луцьк), **нижный** 'нижній' (1463, Луцьк), **в ... обыходех** 'у звичаях' (1522, Остріг), **имєныя** 'маєтки' (1538, Луцьк), **Козынский** (1547, Луцьк), **випис** 'витяг' (1558, Луцьк) тощо.

Київщина: **протывъ** (Гр. 1393, Переяслав), **окаяних** 'проклятущих' (Кор. літоп. 1496), топонім **Макарыно** (Люстр. 1552), **одети и обүты** 'вдягнений і взутий' (Люстр. Черкаси 1552) та ін.

Полісся: **посилааше** 3 ос. одн. імп., **онихь**, **чистим** інстр. одн. сер. роду, **въ вышных** 'на небесах' (Фіоль 1491), **одным** інстр. одн. чол. роду, **оны** 'вони', **бити** 'бути', **слишав** 'чувши' (Ізмар. 1496) та ін.

Берестейщина: **творѣлъ** 'удавав', **изүмѣлисѧ** 'зачудувалися' чол. рід (Чет. 1489), **били** 'були' (Гр. 1516, Берестя) та ін.

Надсянщина: **подимъя** 'податок на пічку' ґен. одн. (Гр. 1418, Перемишль), **сылы** ґен. одн. (Жугай 1569) та ін.

---

[1] Зазвичай злиття ***і*** та ***у*** відбито в пам'ятках уживанням **ы** на місці етимологічного ***і*** та навпаки; часом (особливо в північноукраїнській зоні) воно оприявнюється вживанням **ѣ** на місці ***і*** або ***у***. Останній різновид помішання був уможливлений унаслідок зміни ***ě*** (= [ė]) > ***і*** (див. 32.2).

Українізми в пам'ятках із білоруською основою: **з рабмы** 'з рабами' (Жидовств., Даниїл XV ст.); **завыстнымъ** 'заздрісним' інстр. одн. чол. роду, **звиклъ, вишнего, наситимься** (Поселство 1476) та ін.

На відміну від поданого вище, у лемківських пам'ятках, згідно зі сподіваннями, ***і*** та ***у*** розрізнювано — наприклад, в Одрех. гр. 1511, 1519.

Дані щодо злиття ***і*** та ***у*** дозволяють зробити висновок, що вже в середині XV ст. зона злиття ***і*** та ***у*** в основному збігалася з нинішньою, хоча Полісся та Волинь трохи відставали порівняно з Галичиною та Поділлям.

3. ВІДГОМІН У МОРФОЛОГІЇ

Повне злиття ***і*** та ***у*** внесло деякі суперечності в морфологічну систему мови, насамперед в іменникову та прикметникову відміну, особливо з переходом ***ė*** (посталого з ***ě***) в ***і*** (див. 32.1). Загалом ці суперечності були подолані пізніше, за середньоукраїнської доби, але найперші прояви цього процесу оприявнилися вже протягом аналізованого періоду. Їх буде коротко згадано в цьому параграфі й більш детально висвітлено в 52.2–3.

а). У прикметниках "м'якої" групи злиття ***і*** та ***у*** призвело до впровадження ***у***, характерного перед тим для "твердої" відміни, в парадигму "м'якого" типу. Новий ***у*** з'явився в ном. одн. чол. роду (***synyj***), інстр. одн. чол. і сер. родів (***synym***), ґен., дат., інстр. і лок. мн. (***synyx***, ***synym***, ***synymy***, ***synyx***), тимчасом як у решті форм первісна "м'якість" збереглася, наприклад, ***syn'aja***, ***syn'uju*** тощо. Ця суперечність могла бути розв'язана або "ствердінням" усіх форм, або поновленням ***і*** (з пом'якшенням попереднього приголосного) на місці ***у***. У пам'ятках ранньосередньоукраїнської доби є певні прояви першої тенденції: **третоую част** (Молд. гр. 1495), **середноую част** (Молд. гр. 1499), *tretoho* ґен. одн. чол. роду, *treta* ном. одн. жін. роду (Штеф. Воєв. 1571); проти давнішого варіанту *tretiuju* ак. одн. жін. роду (Люстр. Брацлав 1545).

б). В іменниковій відміні парадоксальна ситуація розвинулася у формах дат.-лок. одн. жін. роду та лок. одн. чол., сер. і жін. родів, коли після переходу ***ě*** > ***і*** "тверді" іменники закінчувалися на ***-'і***, а м'які — на ***-у***: ***vesna***, ***lan*** — ***vesni*** дат.-лок. одн., ***lani*** лок. одн. проти ***obídn'a***, ***kin'*** — ***obidny*** дат.-лок. одн., ***kony*** лок. одн. Цю суперечність можна було розв'язати поновленням ***-'і*** в закінченнях "м'якої" відміни. У тогочасних пам'ятках віднаходяться перші прояви цього повернення до ***-і***, хоча радше все ж виняткові: **к пустынѣ** (Гр. 1377, Перемишль), **теслѣ** (Гр. 1418, Перемишль), **в пустынѣ, на смоковницѣ** (Четв. Єв. бл. 1500), **на конѣ, на кораблѣ** (Крех. Ап. 1572); у дуже небагатьох

випадках це закінчення, як виглядає, було навіть перенесене на іменники жін. роду, що закінчуються на приголосний: **из дъщерѣ** (Кам.-Буз. Єв. 1411), **на Иоланѣ** (Молд. гр. 1495).

в). Трохи частіше виступають форми дат. одн. чол. роду на **-овѣ** замість очікуваного **-ови** (< *-ovi*, пор. ст. ц. сл. **сынови**, словац. *synovi*, пол. *synowi*). Приклади цього можна подибати вже в Іп. літоп.: **Аньдрѣевѣ, Романовѣ** (1173), **Рюриковѣ** (1196); у Молд. гр. вони наявні немалим числом: **Стефановѣ** (1433), **отцевѣ, королевѣ** (1452), **господаревѣ, Казимировѣ, королевѣ** (1468), **Казимировѣ, кролевѣ** (1479); поза тим — **моужевѣ** (Вол. Єв. 1571). Традиційне пояснення таких форм впливом дат. одн. жін. роду та лок. одн. усіх родів (де фігурувало лише *-i*) стосовно наведених прикладів слід відкинути, оскільки вони були численніші, ніж аналогічні форми з *-i* в лок. і дат. одн. жін. роду, й передували їм у часі. Якщо не вбачати в цих формах продовження прасл. *-ově* (прикінцевий голосний закінчення, а в праслов'янській системі — самé закінчення, виводиться від і. є. **-ai*, що мусить мати нормальний слов'янський рефлекс *-ě*), старішого, ніж *-ovi* > *-ovy*, збережене в групі південнокарпатських діалектів, — припущення привабливе, але сумнівне, бо закінчення *-ově*, як здається, не засвідчене поза тим у жодній слов'янській мові, — то залишається трактувати наведені приклади як наподібнення польської відміни. У Молд. гр. вони, як правило, з'являються в документах, адресованих польським королям або дотичних до польських справ. За такого пояснення вони являли б собою не мовну інновацію, а скорше індивідуальні відхилення, зумовлені стилістичними міркуваннями.

*** Витіснення звука *i* звуком *ě* в суфіксі нак. сп. мн. не було спричинене зміною *i* > *y*. Воно стало наслідком асиметричної дистрибуції двох суфіксів нак. сп. мн. (*-i-* в дієсловах третього й четвертого класів, *-ě-* в дієсловах першого й другого класів; відповідно дієслова на *-e-* були поділені між двома суфіксами, й частина їх потрапила до тієї самої групи з дієсловами на *-i-*) й почалося, надто коли йдеться про дієслова третього класу, ще під давньоукраїнську добу, перед злиттям *i* та *y* (наприклад, **възнщѣмъ** 'стягнімо' — Усп. зб. XII ст., **хвалѣтеса** — Хр. Ап. XII ст.). За середньоукраїнських часів суфікс *-ě-* переміг свого конкурента, й у сучасній українській мові з-поміж них двох представлено лише *-ě-* (>*-i-*): *покажíть, хвалíть* так само, як *несíть, гукнíть*.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. вибрану бібліографію до розділу 28, а також:

1. Ільїнський Г. «Закінчення -ові в давальнім однини в українській мові». *РМ* 1 (1933), 7–8.
2. Огієнко І. «Ще про давальний відмінок на *-ові*». *РМ* 1 (1933), 11.
3. Якубайтис Т. *История окончания дательного единственного существительных мужского рода* ***-ovi*** *в восточнославянских языках*. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1954.
4. Бевзенко С. «Форми давального-місцевого відмінків однини на *-ові* українських іменників на тлі загальнослов'янському». *Праці* Одеського університету 152 (Серія філологічних наук, 15). Одеса, 1962.
5. Венєвцева Л. «До характеристики морфологічних особливостей мови молдавських грамот XV ст.» *Вісник* Харківського університету 7 (Серія філологічна 1), 1965, сс. 100–101.
6. Залеський А. «Про конвергенцію давніх ы, і в південно-західних говорах української мови». *XIII республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей*. К., 1969.

32. ПРОСУНЕННЯ ВПЕРЕД *ė* З ПЕРЕТВОРЕННЯМ ЙОГО НА *i*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Унаслідок переходу *i* в [ẏ] середньоукраїнська мова залишилася без *i* (див. 31.1). Затим настала друга зміна: просунення *ė* (посталого з прасл. *ě* та з т. зв. "нового ятя", тобто *e*) вперед із перетворенням його на *i*. Започаткована на південному заході країни (на Буковині, Покутті й, можливо, на Закарпатті), вона поширилася в північному напрямку й зупинилася лише на межі тих діалектів (поліських), де рефлекс *ě* був $_{i}$*e*.

Хоча в потрактуванні *ė*, посталого з прасл. *ě*, та "нового ятя" не було різниці, задля зручності вони розглядатимуться в цьому розділі нарізно. Параграфи 2–7 присвячені "старому ятеві", параграф 8 — "новому ятеві".

2. СВІДЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК

У ранньосередньоукраїнських пам'ятках просунення *ě* вперед засвідчено помішанням букв **ѣ** та **и**. Принаймні до правописного внормування, вчиненого Л. Зизанієм (1596 р.) й особливо М. Смотрицьким (1619 р.) та П. Бериндою (1627 р.), практично в усіх текстах, хоч і різною мірою, панувало подвійне помішання: з одного боку, **ѣ** та **и**, з другого — **и** та **ы**; іншими словами, букві **и** навперемін надавалися дві звукові вартості — [і] та [ỷ], тоді як буква **ѣ** передавала звук [і], а буква **ы** — зазвичай [ỷ], стоячи на заваді повному поплутанню всіх трьох букв, характерному хіба що для поодиноких пам'яток. Мабуть, у шкільництві та вишколі писарів зберігалася пам'ять про первісне звучання **и** як [і], тимчасом як у розмовній мові натомість уже вимовлявся звук [ỷ]. Щодо вживання цих трьох букв більшість ранньосередньоукраїнських пам'яток справляють враження безладних і непослідовних, але, якою б не була їх дистрибуція, поява **и** замість **ѣ** чи навпаки (хоч і рідше) певно свідчить про зміну *ė* в *і*.

Найдавніші вірогідні дані, що сиґналізують про цю зміну, можна знайти в Молд. гр.: **витѧзю** дат. одн. проти **вѣтѧзева** присв. прикметник жін. роду (1392); **крыпость** 'фортеця' (1393); **дитемъ** дат. мн., **вѣра ~ вира, лис** 'ліс' (1400); **привисили** 'привісили' (1400 — пор. рос. *привéсили*); **оузлисиемъ** 'узліссям' інстр. одн., **вирномоу** 'вірному' дат. одн. чол. роду (1409); **пасикѣ** 'пасіки' ґен. одн., **соби** 'собі' дат. (1420); **дидъ** 'дід' (1452) та десятки інших прикладів упродовж цілого XV та XVI ст.

У Галичині та, ймовірно, на Поділлі спостерігається та сама тенденція, хоч і з меншою кількістю прикладів у пам'ятках (правописна традиція на цих теренах була міцніша). Приміром, у грамотах фігурують: **Андримашь** (1398, Коломия), **розьиздоу** дат. одн. (1404, Галич), **лит** 'років', **привисит** 'привісить', **на рици** 'на ріці' (1407, околиця Перемишля), **отповидѣлъ** 'відповів' (1428, Жидачів), **хотил** 'хотів' (1454, Снятин); в інших пам'ятках подибуємо: **повидѧт** 'скажуть', **всъхотиша** 'хотіли' 3 ос. мн., **отвища** 'відповів' 3 ос. одн. аор. (Кам.-Буз. Єв. 1411), **добродитель** 'чеснота', **человиколюбик** й навіть **исцылити** 'зцілити' (Поселство 1476) та ін.

Дещо пізніше й не так рясно звук *і*, посталий з *ě*, засвідчено на Волині, наприклад, у грамотах: **велили** 'веліли', **видив** 'бачивши' (1434, Луцьк), **мисѧца, синожатми** (1440, околиця Володимира), **нероздилимые** (1472, Луцьк), **диверей, дитей** (1538, Луцьк); в інших пам'ятках: **лицемиріє**,

завѣсти 'заздрощів' (Ап. Ант. XV ст., околиця Крем'янця), **грѣшнѣиши** вищ. ст. порівняння від 'грішний' (Верб. Єв. 1560, околиця Володимира) та ін.

Поодинокі написання такого типу проникають навіть у поліські пам'ятки, де вони, поза сумнівом, являють собою відображення південних зразків і аж ніяк не місцевої вимови: **спиваюци**, **сиѧтели** 'сіячі', **херовѣмомь** дат. мн. (Ізмар. 1496).

Українські назви та слова в чужомовних джерелах підтверджують дані українських пам'яток, хоча датуються вони здебільшого пізнішими часами. Вірм. ***vyrozumit*** (1559), ***iminja*** (але також і ***imenja***) 'маєток' (1562), ***terpit*** (1563), ***virny***, ***dovidatca*** (1566), ***otpovit*** (1569) та ін. — всі з Кам'янця-Подільського; ідиш ***Bilsk*** (укр. *Більськ*), ***Bilkámin*** (укр. *Білий Камінь*), де жидівські поселення задокументовано з початку XVI та з середини XVIII ст. відповідно. Для Закарпаття важать угорські записи. Якщо в XIII ст. ***ě*** в них відтворюється як *e* (антропонім *Sedun* 1213), то в пам'ятках кінця XIV та XV ст. переважає відтворення за допомогою *i*: топонім *Bilka* (1383, 1401, 1405, 1412), прізвище *Bilanowski* (1386), топонім *Lyzka* (1398, Земплин), прізвище *Bilak* (1437), топонім *Ritska* (=*Річка*–1461, околиця Великого Березного), топонім *Ryczka* (1463, Мараморощина), топонім *Bilka* (1469). Якщо топонім *Scynna* (1325) спирається на форму ***stěna***, він являв би собою найраніший приклад. На підставі цих даних можна припустити, що на Закарпатті зміна ***ě*** > ***i*** не відставала в часі порівняно з Буковиною та Покуттям. Ба більше: перехід на *i* у відтворенні українських назв по-угорському засвідчений навіть раніше, ніж у наявних пам'ятках з Буковини та Покуття, бо вже в 1332–1337 рр. спостерігається хитання в написанні назви села *Lezna* чи *Lizna*.

Це повертає нас у пізню давньоукраїнську добу. Аналіз тогочасних українських пам'яток доводить, що ці угорські приклади не були випадкові чи поодинокі. Пам'ятки XI–XII ст. не містять даних щодо переходу ***ě*** > ***i*** (див. 13.5). Однак, починаючи з кінця XIII ст., вони з'являються: **витры** (Гал. Єв. 1288); **линивыи**, **окаменило (срдце ихъ)** проти **крѣнъ сильныхъ** 'конвалія' (у другому слові "новий ять"), **оуспѣтанъ** 'вихований' (Путн. Єв. XIII ст.); **оукдинѣша** 3 ос. мн. аор., **очистѣвше**, **оузненавидѣть**, **лѣкоукть** 'радіє'; також і "новий ять": **оубьиньи** 'убивстві' (Панд. 1307), **пани Хоньци** (Гр. 1378, Перемишль). Іп. літоп. теж містить досить численні випадки помішання **ѣ** ~ **и**, наприклад, **о грисѣхъ**, **писньми**, **прибижище** 'притулок' (1175), **истѣньными** (1199), **о бидѣ** (1250), **в Черниговѣ** (1077) ~ **до Чернѣгова** (1289). Загалом, Іп. літоп. — то не зовсім певна пам'ятка в плані вживання **ѣ**, бо збереглася вона в північноросійському списку. Факт упровадження північноросійським переписувачем **ѣ** на місці ***e***, посталого з **ь** (**мѣсть** 'помста', **смѣрти** ґен. одн. 913 та ін.), не є аж такий важливий, бо ці написання можна легко виокремити, а відтак і зіґнорувати. Більше важить та обставина, що невідомим залишається час виготовлення останнього українського списку, який лежить у підґрунті

збереженого тексту; поза тим, немає впевненості, що переписувач сумлінно відтворив дистрибуцію **и** та **ѣ** в першовзорі. Проте, з іншого боку, помішання **ѣ** та **и** в Іп. літоп. трапляється настільки часто, що не може бути простою випадковістю, і схема їх дистрибуції відрізняється від усіх російських пам'яток.

Доречною тут буде одна заввага щодо слова, яке має значення 'свідок'. Хитання між **ѣ** та **и** в його корені спостерігаються вже починаючи з найдавніших пам'яток, але для розв'язання питань, дотичних до ***ě***, вони не можуть бути використані, оскільки в цьому слові конкурували два корені: ***viděti*** 'бачити' та ***věd(ěti)*** 'відати', пор. суч. укр. *сві́док* і суч. рос. *свиде́тель*, де українське слово етимологічно означає 'той, хто знає', а російське — 'той, хто бачив'. Пор. ст. ц. сл. **съвѣдѣтєл'ь**, пол. *świadek*, словац. *svedok* на базі кореня ***věd-*** проти рос. *свиде́тель*, болг. *свиде́тел* на базі ***vid-***. У давньоукраїнській мові переважають форми з **ѣ** — попередниці сучасного слова *сві́док*, але подекуди трапляються й форми з **и**: **съвѣдѣтєль, съвѣдѣтѣльствоу** (Добр. Єв. 1164) проти **свидци** (Гр. 1370, Львів). Утім, це слово можна використати як матеріал для аналізу зміни ***ě > i***, звернувши увагу на його другий склад, що містив ***ě***: написання на кшталт **свѣдитєли** (Hank. XIII ст.) таки свідчать про зміну ***ě > i***.

Підсумовуючи, можна ствердити, що зміна ***e*** ([ė]) > ***i*** наприкінці XIII ст., тобто за пізньої давньоукраїнської доби, напевне має вважатися за доконаний факт на Буковині, в Галичині та, мабуть, на Закарпатті. Вона засвідчена в той самий час і практично в тому самому корпусі рукописів, що й злиття ***i*** та ***y*** (див. 28.3). Однак ці дві зміни не могли відбутися рівночасно, бо тоді це призвело б до повного злиття всіх трьох згаданих давньоукраїнських голосних, чого насправді не сталося. У дійсності злиття ***i*** та ***y*** — то не одна, а дві послідовні зміни. Як зазначено в 28.5, власне злиттю мусила передувати зміна ***i > ẏ***. Звідси випливає, отже, що остання зміна, своєю чергою, передувала просуненню ***ě*** вперед та його перетворенню на ***i***. Тим самим визначено й хронологію зміни ***ě*** в ***i***. Якщо взяти 1288 р. за умовну орієнтовну дату просунення ***ě*** вперед із перетворенням його на ***i*** (згідно з матеріалом Гал. Єв., наведеним вище), зміна ***i > ẏ*** мусила була статися щонайменше одним поколінням раніше. Отже, приблизна схема могла б виглядати так:

	Буковина й Галичина	Південна Волинь
1. ***i > ẏ***	не пізніше, ніж 1268 р.	ймовірно, на початку XV ст.
2. ***y > ẏ*** (тобто злиття ***i*** та ***y***)	бл. 1283 р. (найдавніше свідчення)	кінець XV ст.
3. ***ě > i***	бл. 1288 р. (найдавніше свідчення)	не пізніше, ніж 1434 р.

Друга стадія оминула Закарпаття, де розрізнення між *ẏ* (<*i*) та *y* збереглося, але перша й третя його, ймовірно, заторкнули. Дані з київського реґіону надто скупі, але загалом вони ліпше пасують до другого стовпчика, ніж до першого. Напрямок поширення змін обох голосних (*i* та *ĕ*) з південного заходу на решту території був умотивований, зокрема, й історично, тому що в ці десятиріччя по татарській навалі осередні землі України лежали сплюндровані й людність скупчилася на заході.

3. УЖИВАННЯ БУКВИ ѣ У ЧУЖОМОВНИХ СЛОВАХ

Зміну звука *ĕ*, посталого з *ė*, у звук *i* відображено вживанням букви **ѣ** для відтворення чужомовних слів. Якщо первісно ця буква передавала чужомовний закритий звук *e*, то пізніше вона почала передавати чужомовний звук *i*. Втім, ця "перекваліфікація" не відбулася відразу по зміні *ė* > *i* в українській мові, бо традиція відтворення чужомовного *i* за допомогою рідної букви **и**, що тепер читалася як [ẏ], ще тривала протягом певного часу, а крім того — при позичанні зі слов'янських мов, особливо польської та білоруської — замість безпосереднього запозичення часом застосовувалося заступлення [1]. Цю проблематику попередньо вже розглянуто в 28.4.

Польський закритий звук *é* передається за допомогою **ѣ**, наприклад, у словах **Алжбѣта** (Гр. 1404, Перемишль), **такѣжь** 'також' (Гр. 1415, Перемишль; 1421, Львів та ін.), але хитання між **ѣ** та **и** спостерігаються у слові **кальцнѣрь** (Гр. 1446, Луцьк) і **канцлира** ґен. одн. (Гр. 1454, Снятин). Написання **и** в таких випадках слід розглядати в рамцях загальної непевності у виборі **ѣ** чи **и** (<*i*) та правописних хитань навіть у питомих словах. З другого боку, коли замість опозиції *ė* : *i* в середньоукраїнській мові розвинулася опозиція *i* : *ẏ*, в цій останній парі звук *ẏ* ближче стояв до пол. *é*. Саме через це замість давніших форм на кшталт **такѣж** у пізніших текстах фігурує **тижь ~ тыж** (наприклад, Перес. Єв. 1561, Вол. Єв. 1571, Памва Бер. 1627 тощо). Однак у більшості слів, запозичених трохи пізніше (тобто протягом цілого ранньосередньоукраїнського періоду), буква **ѣ**, раз упроваджена, зберігалася впродовж цілої середньоукраїнської доби, наприклад, у словах **звѣрхность** (Крех. Ап. 1572, Лѣк. 1607, Транкв.-Ст. 1618, Памва Бер. 1623), **папѣж** (Ів. Виш. 1600), **драпѣжьство** 'хижість' (Тригір. Уч. Єв. поч. XVII ст., Волков. 1631); а сер.

---

[1] Яскравим прикладом заступлення є укр. *міркува́ти*, запозичене з пол. *miarkować* (засвідченого з XVI ст. й у свою чергу запозиченого з німецької — пор. суч. нім. *merken* 'помічати'), але достосоване до укр. *мі́рити, мі́рка*. Іншим прикладом може бути *офі́ра*, якщо це слово походить від пол. *ofiara* (а не від давн. пол. та діал. *ofiera*).

укр. **блюзнѣр-** (Крех. Ап. 1572, Транк.-Ст. 1618; суч. пол. *bluźnierca*) продовжується в суч. укр. *блюзнір*. Аналогічно пояснюється й суч. укр. *ціль*, запозичене з пол. *cél* (нім. *Ziel*).

Найраніші спроби вживання **ѣ** на відтворення чужомовного ***i*** почалися в XIV ст. (**алѣлꙋѧ**–Бер. Hank. XIV ст., **остерономѣю** ак. одн.– Ужг. півуст. XV ст.), але до кінця XVI ст. вони залишалися річчю винятковою. Натомість відтепер вони перетворюються на правило, й у XVII ст. прикладів налічуються сотні: **в Ниневѣи** (О обр. сер. XVI ст.), **оунѣю** (Філал. 1597), **квалѣта́тесъ** 'якість' (Транкв.-Ст. 1618), **облѣвѣонѣсъ** 'забуття' (Люцид. (1636), **фѣялковий, меля(н)холѣя** (Славин. 1642), **францѣмиром** 'жінкою' (Шаргор. 1660 — пор. нім. *Frauenzimmer*), **поблѣчне** 'привселюдно' (Полт. 1664), **инкѣзиции** дат. одн. (Крол. рат. кн. 1665), **фамилѣя, мѣнꙋтъ** 'хвилин' (Густ. літоп. 1670), **фѣгꙋ́ри, делфѣна** ґен. одн., **софѣста** (Радив. 1676), **Плѣний** (Ів. Макс. 1708), **анѣмꙋшъ** 'запал', **полѣтикꙋ** (Сам. Вел. 1720) тощо. Так само в угорських словах: **кѣновати** 'брати на тортури', **фѣль** 'ґатунок' (Няґ. 1758 — уг. *kín, féle*). Звідси беруть початок і пізніші правописні системи, де буквою **ѣ** позначався звук ***i*** будь-якого походження, як у Диал. паст. 1760: **вѣвцѣ, тѣлко, Бѣгъ, кѣшка** тощо.

4. ПОТРАКТУВАННЯ *ě* В ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

У той час, коли південноукраїнські говірки зазнали зміни ***ě*** ([ė]) в ***i***, північноукраїнський варіант ***ě*** ([$_{i}$e]) під наголосом залишився без змін — окрім як на Західному Поліссі, де він дав, як і на півдні, звук ***i***. Фактично, північноукраїнський ***ě*** аж до сьогодні не підлягав і не підлягає в цій позиції якомусь унутрішньо вмотивованому модифікуванню, за винятком хіба що можливого зсуву верхів'я тону та наголосу з одного складника дифтонга на другий. Істотне зменшення зони вимовляння $_{i}$***e*** під теперішній час спричинене ступневою контамінацією цих діалектів південноукраїнськими говірками (а пізніше й літературною українською мовою), де вживається ***i***. Час початку цієї контамінації визначити неспромога. Якщо припустити, що Київ і прилеглі до нього терени також мали дифтонгізований рефлекс ***ě***, то поширення ***i*** на північ мусило відбутися щонайпізніше до початку XVII ст., коли вже немає ні сліду дифтонга в пам'ятках, що походять із Київщини. Процес заступлення півн. укр. $_{i}$***e*** півд. укр. ***i*** вельми інтенсивно проходив протягом XIX ст. і ще триває в XX ст.

Еволюція ненаголошеного ***ě*** в північноукраїнських діалектах, навпаки, йшла власним, самостійним шляхом. У більшості говірок цей звук перетворився на ***e***: ***m***$_{i}$***ešók*** > ***mešók*** проти незмінного ***mi***$_{e}$***x*** ~ ***m***$_{i}$***ex***, за винятком Східного Полісся, де в частині відмінкових закінчень ***ě*** виступає як ***i***, наприклад, *коро́ві* дат. одн., доносячи слід свого первісно дифтон-

гічного характеру. Поза тим, у переважній більшості західнополіських говірок ненаголошений ***ě*** тепер звучить як ***y***, наприклад, *стина́*, *вине́ць*. Оскільки в цих говірках наголошений ***ě*** представлено варіантом ***i***, тут спостерігається чергування ***y*** : ***i*** (*стина́* : *сті́ни* ном. мн.). Імовірно, цей звук ***y*** попередньо теж являв собою ***i***[2], який перетворився на ***y*** в ході загальної зміни ***i*** > ***ẏ***, що поширювалася з південного заходу. Звідси випливає, що в цій зоні, на відміну від південноукраїнських теренів, звук ***i***, посталий із (ненаголошеного) ***ě***, з'явився раніше, ніж перехід ***i*** > ***ẏ***, а натомість монофтонгізація ***ě*** ([$_i$e]) під наголосом — пізніше. Послідовність змін може бути представлена таким чином ("̭" позначає ненаголошеність, "/" – брак узаємозв'язку):

Південноукраїнські діалекти	Північно- й західноукраїнські діалекти	Середнє та Східне Полісся
1. ***i*** > ***ẏ***	*1.* ***ḙ̌*** (= [$_i$ě]) > ***i***	***ě́*** (= [$_i$e]) без змін;
		ḙ̌ (= [$_i$e]) > ***e***/***i*** > ***y***
2. ***ě*** (= [ė]) > ***i***	*2.* ***i*** > ***ẏ***	
	3. ***ě́*** (= [$_i$e]) > ***í***	

У середньо- та східнополіських говірках зміни не були навзаєм узалежнені. Це відображено тим, що вони просто вміщені одна по одній без нумерації[3]. Нарешті, у східній частині північно-західного Полісся (приблизно — на північ і схід від Рівного) навіть наголошений ***ě*** представлено варіантом ***y***, що виводиться з ***i***. Перехід ***i*** > ***y*** відбувся з тієї самої причини, що й зміна ненаголошеного ***i***, посталого з ***ě***, наявна в ширшій зоні (див. мапу Приступи, згадану в прим. 3).

Декілька поодиноких слів з північно-західним рефлексом ***ě*** у вигляді ***ẏ*** вживаються в місцевостях, розташованих далеко південніше та південно-східніше. Одне з них — *синожа́ть* (літ. укр. *сіножа́ть*), що віднаходиться в наддністрянському діалекті поблизу його південної межі, біля Тернополя та Теофіполя (на схід від Крем'янця). Інші форми з ***y*** такого типу трапляються — в розпорошенні — по берегах Дніпра та на його лівобережжі, куди вони потрапили, слід гадати, з напливом людності на південь та схід України в XVI–XVIII ст.: *цилува́ть*, *у хливі́* (Переяслав), *миро́шник*, *крипа́к*, *цилува́ть* (Лубні) тощо (літ. укр. *цілува́ти*, *хлів*, *міро́шник*, *кріпа́к*).

У північноукраїнських пам'ятках двоїсте потрактування ***ě*** в залежності від наголосу оприявнюється щонайпізніше з 1427 р. (**детин**,

[2] На Підляшші, де не було зміни ***i*** в ***y***, ще й досі можна почути такий ***i***, наприклад, ***s'l'ipý***, ***hn'izdó*** (але також і ***ė***, як у словах ***s't'ėná***, ***b'ėdá***).

[3] Ізоглосу змін ***ě*** > ***i*** та ***ě*** > ***y***/***e*** в південній частині Західного Полісся подано на мапі П. Приступи, *ДМУМ* 4, 1961.

Николє дат., **державє** лок. одн. проти **животѣ** лок. одн., **вѣрноє** ґен. одн. жін. роду — Гр. Київ; суч. укр. літ. *дітéй, Микóлі, держáві, животí, вíрної*), й уже 1437 р. датується форма **сыножатми** (Гр. Остріг)[4]. Таким чином, монофтонгізація ненаголошеного *ě*, внаслідок якої постали чи то *e*, чи то *i/y*, відбулася вже на початку XV ст.

5. ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ДІАЛЕКТНІ ОСОБЛИВОСТІ В ПОТРАКТУВАННІ *ě*

*** Південноукраїнська зміна *ě* > *i* поширилася також на Лемківщину, крім її найзахіднішої частини (на захід від Попрада та на південь від Горнада). У цій останній маленькій зоні *ě* представлено як *'ÿ̆*, наприклад, *l'ÿ̆s*. Якщо в Благославовім записі лемківської говірки (Штеф. Воєв. 1571) *y* в слові *dywońka* має звучання, відмінне від *i*, тó може бути рання фіксація цього рефлексу *ě*, хоча це малоймовірно, бо в тогочасній чеській мові не було /y/, і Благослав навряд чи пов'язував літеру *y* з цим звуком; крім того, він подав і форму *powjdala* жін. роду одн. мин. часу, де *j* = *i*.

Інше походження має *y* < *ě* в частині південноволинських діалектів. Тут, як і в більшості західнополіських говірок, *ě*, мабуть, перейшов у *i* раніше, ніж *i* в *ẏ*. Тому звук *i*, посталий з *ě*, був заторкнутий дещо пізнішою загальною зміною *i* > *ẏ*.

Значно пізнішою є позиційна зміна рефлекса *ě* у звукосполуку *je* після губних, характерна для кількох анклавів у наддністрянській діалектній зоні, приблизно між Дрогобичем та Бучачем, тобто довкола Галича: ***vjéra, mjéra*** ~ ***mn'éra*** тощо[5]. Це є наслідком ствердіння губних того ґатунку, що його польські мовознавці звуть розщепленим пом'якшенням: м'якість, скажімо, звука *v'* відокремлювалася в самостійний звук *j*, цілком зосередившися тільки в ньому: *v'* > *v* + *j* тощо. У сполуці L + *j* + *i* мало місце розподібнення *j* та *i* шляхом зміни *i* в *e*. Хронологію цього процесу відстежити важко[6], але відбувся він, напевне, вже по ранньосередньоукраїнській добі (див. 38.3).

Рівнобіжний процес спорадично мав місце в українській говірці Сучавщини, але в позиції після зубних, а не губних: ***s̹ern̹ek*** — літ. укр. *сирни́к*. Це також вторинна модифікація, що має за вихідний пункт *'i*.

---

[4] Це написання в наступні століття зробилося нормативним, наприклад, у Гр. 1490, Луцьк; 1542, Володимир, дотривавши аж до Книж. госп. 1788.

[5] Мапу цього явища опубліковано в *ДМУМ* 4, при статті П. Приступи.

[6] Польський поет XVII ст. із Самбірщини, Адам Корчинський, записав кілька українських слів із буквосполукою *ie*, наприклад, *obwieszeno*. Це може віддзеркалювати наявність звукосполуки *je*, посталої з *ě*. Проте в нього вона вживається й після зубних: *dietońki*.

6. ХИТАННЯ *ě ~ e* В СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ

Дарма що загальна еволюція *ě* в південноукраїнських говірках і літературній українській мові за історичної доби є вельми проста й складається з однісінької зміни *ė* в *i*, що перетривала аж досі, її відбиття в середньоукраїнських пам'ятках часто має заплутаний вигляд через помішання **ѣ** з **є** та з **и**. Хоча Мелетій Смотрицький у своїй граматиці, виданій 1619 р., застерігав, що не вільно "**ни є въ мѣсто ѣ, ни въ противъ ... пріймати**", та це помішання викорінити не вдалося. Його можна поділити на кілька типів і визначити кілька джерел.

1. Вплив північних діалектів, з-поміж яких основна маса мала звук *e* на місці *ě* в ненаголошених складах, зумовив більшість відхилень, що полягали в написанні **є** замість **ѣ**. У пам'ятках, писаних на Поліссі, це є скорше правилом, наприклад, **рекáми** (Гр. 1433, Київ), **нѣмець** проти **немéцкого** (Фіоль 1491), **вúдети** 'бачити' (Кл. Остр. 1598), гідронім *Dewicze* (Beauplan 1653 — суч. укр. *Дівич-ріка́*), **сѣно** проти **сеножáти** (Лохвицькі ратушні книги, XVII ст.), **Днѣпръ** проти **Днепрý** (Сам. Вел. 1720) тощо[7]. Таке чергування *ě* : *e* (в ненаголошеній позиції) було настільки поширене, що трапляється часом і в писаннях авторів, біографічно пов'язаних насамперед із південноукраїнськими теренами, наприклад, у Памви Беринди (**мѣсто** проти **мещанúнъ** 1627), у документах Льв. Ставр. бр. (**светлички** ґен. одн. 1616) та ін. Кілька слідів такого північноукраїнського впливу віднаходяться в сучасній українській мові: *пести́ти* — пор. ст. ц. сл. **пѣстоунъ**, рос. *пестýн*, білор. *пястýн* 'улюбленець', пол. *piastować* 'няньчити', словац. *pestun* (деякі південноукраїнські говірки мають сподівану форму *пістити*); *клешня́* (та *клéшня* з вторинно відтягненим наголосом) поряд зі сподіваною формою *клішня́* — пор. *кліщ* (у слові *клишонóгий*, де звук *y* постав з *i*, було реґулярне праслов'янське чергування *i* : *ě*); *лéзиво* 'мотузяна драбина' (Грінченко), якщо це не полонізм (пол. *leziwo*), мусить належати до тієї самої групи за умови, що його наголос відтягнено з середнього складу — пор. *лізти*; на межі літературної української мови перебувають слова *крепáк*, *крéпкий* (пор. *крéпко дмýхають* — Тичина 1934), що існують поряд зі звичайними *кріпáк*, *кріпкúй*. У говірках, особливо південно-східних, є набагато більше слів із таким рефлексом *ě*, наприклад, *закрéпа* 'здорова дитина' (Лебедин, Сумська обл.), *крéпость* 'сила' (Лубні, Полтавська обл.), *бедá*, *бéсéда* 'вечірка' (Старобільськ, Луганська обл.), *крéпко* (центральна частина Кіровоградської обл.).
2. Написання **є** замість **ѣ** після *j*, первісно під наголосом, також віддзеркалює північноукраїнську ситуацію: дифтонг *$_i$e*, якому передував *j*,

[7] Знаки наголосу поставлено нами. В ориґіналах вони відсутні.

найпростіше сприймався як *е*, тобто $j_i e > \bar{j}e > je$. Такі написання трапляються від самого початку письма в Україні (див. 13.3) й далі тривають упродовж цілого середньоукраїнського періоду, щоправда вже в конкуренції з буквою **и**, що відбивала південноукраїнське потрактування *ě* як *i*: **прикχали, єли** 'їли' (О обр. сер. XVI ст., Літк. Єв. 1600) — **иχаломъ** 1 ос. одн. мин. часу (Гр. 1564, Луцьк), **ижь** 'їж' (Жугай 1569). У пам'ятках XVI–XVIII ст. неможливо знайти якусь певну тенденцію в усуненні одного з цих двох написань, і вибір одного з них зовсім не пов'язаний автоматично з рідною говіркою автора. Наприклад, лише форми з **є** використовуються або переважають у двох найпоширеніших коренях — суч. укр. *ї́сти* та *ї́хати* — в таких пам'ятках, як Вол. Єв. 1571, Крех. Ап. 1572, Літк. Єв. 1600, Київ. мол. 1641, Усів заповіт 1648, Полт. 1664 — усі північного походження, але так само й у південних Льв. Ставр.-бр. 1595–1616, Ів. Виш. 1600 та Памва Бер. 1627. Форми з **и** характерні для "південних" текстів (Жугай 1569, Лавр. Зиз. 1596, Ст. Зиз. 1596, Уч. Єв. Кап. 1640 та Шаргор. 1660), але водночас і для таких "північних", як Стр. Хр. XVI ст., Уч. Єв. 1585, Уч. Єв. 1634, Остр. Лям. 1636, Крол. рат. кн. 1665, Радив. 1676, Літоп. Граб. 1710 і, можливо, північного Ґал. 1687. Обидва написання вживаються навперемiж у Перес. Єв. 1561, Кл. Остр. 1598 і 1599, Сам. Вел. 1720, Няґ. 1758. Можна здогадуватися, що форми з **є** приваблювали Памву Беринду (й, можливо, Івана Вишенського, чиї твори збереглися, щоправда, лише в північному списку) як більш "учені", але велику кількість уживань **и** на півночі не можна пояснити дією якогось одного чинника: тут слід рахуватися з дедалі дужчим південним впливом, з біографією писарів і друкарів, про яких часто відомо дуже мало або й зовсім нічого[8], тощо.

У сучасній українській мові не знайти слідів таких форм із *je*.

3. Слова з **є** на місці **ѣ** могли вживатися внаслідок чужомовних впливів — церковнослов'янських, польських чи білоруських.

Згідно з українською вимовою церковнослов'янської мови в пізнішій практиці греко-католицької Церкви **ѣ** читано як *i*, але час запровадження цього правила не є знаний. За ранньосередньоукраїнської доби читання **ѣ** як *е* могло підтримуватися середньоболгарською вимовою з огляду на контакти з болгарським духівництвом, особливо на початку цього періоду, адже західноболгарські говірки мають *е* на місці *ě*, і так само східноболгарські — в деяких позиціях. У будь-якому разі очевидною є уґрунтованість принаймні декотрих середньоукраїнських форм із *е* в церковній вимові. Однак через недостатнє знання історії церковної вимови в Україні цей

---

[8] Про написання **ѣ** на місці *ji*, як у слові **ѣмъ** дат. (Гр. 1446, Львів) — суч. укр. *їм*, — див. 13.3; про написання **є** в слові **телєсний** і под. — див. 7.3.

арґумент скидається на облудне коло: форми з є мусили мати церковнослов'янське походження, бо така була церковна вимова, а церковна вимова мусила вимагати *е* на місці *ě*, бо такі форми наявні в середньоукраїнських пам'ятках.

Зробивши ці застереження, можна висловити припущення про церковнослов'янський характер таких слів із *е*:

человек- 'чоловік' — широко вживане в середньоукраїнських пам'ятках, наприклад, **чловєци** (Кам.-Буз. Єв. 1411), **чловєкъ** (Ἀδελφότης 1591, Лавр. Зиз. 1596), **чловечим** інстр. одн. чол. роду (Кл. Остр. 1599), **чловєка** (Саков. 1622), **чловєка** (Тар. Земка 1629), **чловечє** (Шаргор. 1660), **чловєк** (Андр. 1701) та ін.; **нетленний**, наприклад, у Лавр. Зиз. 1596; **век-**, **вечний**, наприклад, у Четьї 1489, Вол. Єв. 1571 (де, щоправда, віднаходиться й вок. одн. **человичє**!); **грех-**, **грешний**, **грєшник-** тощо, наприклад, **грєшна** ном. одн. жін. роду (Кам.-Буз. Єв. 1411), **грєхы**, **грєшникы** (Перес. Єв. 1561), **грєховнои** ґен. одн. жін. роду (Транкв.-Ст. 1618) та ін.

Дуже часто з є пишуться слова **нєдѣлга** та **понєдѣлок-**. Це можна пов'язати з подвійним впливом — церковнослов'янської мови в церковних книгах і вжитку та "руської" канцелярійної мови на білоруській основі у світських документах. Наведімо приклади: **нєдєлѧхъ** (Одрех. гр. сер. XVI ст.), **по(н)дєло(к)** (Одрех. гр. 1581), **нєдє́ль** (Саков. 1622), **понєдє́лка** (Тар. Земка 1631), **понєдєлок** (Остр. Лям. 1636), **нєдєля** (Київ. мол. 1641), **нєдєлю** (Ґал. 1659), **понєдєлка** (Пирят. 1683), **о нєдєлѣ** (Онуфр. Харк. 1699), **нєдєлю** (Пирят. 1701), **нєдєли** ґен. одн. (Літоп. Самов. 1702), **нєдєля** (Сам. Вел. 1720), **нєдєлѣ** (Пістр. Алекс. 1774) та ін.

З-поміж полонізмів дуже поширеним було дієслово **обєцати** (наприклад, Уч. Єв. 1585, Льв. Ставр. бр. 1609, Ґал. 1665 тощо), а також відкрита група прислівників на *-е* (< *-ě*) на кшталт **добрє** (Гр. 1422, Самбір), **любовнє**, **ровнє** (Vмнологі́а 1630) тощо.

Можна віднотувати й кілька запозичень із розмовної білоруської мови, наприклад, **горєлка** (Ів. Виш. 1600, Крол. рат. кн. 1665) проти більш уживаної форми **горѣлка**, що обидві вони базуються, втім, на пол. *gorzałka*.

Одначе загалом такі форми з є належали до зманірених; нормальне потрактування білоруських і переважної більшості польських запозичень полягало у звуковому заступленні, тобто — коли йдеться про форми з *ě* — в уживанні на його місці *і*. Це правило застосовувалося навіть до білоруських топонімів, приміром, *Мінськ* замість білор. *Менск*[9].

---

[9] На відміну від топоніма *Нясвіж*. Попри позірну спорідненість із укр. *свіжий*, він виводиться з лит. *svidùs* 'блискучий'. Що стосується рос. *Минск*, ця форма відбиває особливості польської вимови.

Як наслідок, у сучасну українську мову перейшли тільки дуже нечисленні слова з ***e*** на місці ***ě***. Надалі існують кілька прислівників на ***-e*** (наприклад, *дóбре*, *пéвне*, *напéвне*, *умúсне*, *конéчне*) та дрібка поодиноких слів, які набули особливих морфологічних рис і/або особливої стилістичної вартості: *лéпсько* (наприклад, Котляревський 1821, Леся Українка 1911), що виводиться з пол. *lepszy* 'ліпший' (пор. **лепши** в Крол. рат. кн. 1665). Поза тим, навіть таке поширене середньоукраїнське слово, як **обецати**, в сучасній мові зукраїнізувалося, перетворившися на *обіцяти*.

Особливий випадок становить типове середньоукраїнське вживання є в іменниках, утворених від дієслів четвертого класу на ***-ěti*** (типу суч. укр. *терпíти* : *терпíння*). Вони напевне вимовлялися з ***i***, але вперто писалися через є. Головна причина полягала у прагненні уникнути щонайменших слідів "нового ятя" згідно з правописною манерою, зорієнтованою на церковнослов'янську мову (після південнослов'янського впливу XV ст.) й почасти підпираною вжитком, притаманним канцелярійній руській мові. Через це такі типові для XIII–XIV ст. написання, як **правлѣньк** (< **правленик**; пор. **правити** й суч. укр. *прáвлення* та *правлíння*), стали небажаними, надпоправним і пересадним виявом чого й було усунення ***ě*** з тих форм, де він стояв від початку. Ця правописна тенденція підтримувалася й тією обставиною, що такі іменники здебільшого виводилися не безпосередньо від дієслів, а від пасивних дієприкметників; при цьому дієслова на ***-ěti***, утворюючи такі дієприкметники, мали в тогочасній українській мові форми з ***e***: ***vydity*** (< ***viděti***) : ***vydženyj***. Під середньоукраїнську добу більшість писальників послідовно й твердо дотримувалися написання з є, що можна проілюструвати численними прикладами: **повєлєнню** (Остр. Бібл. 1581), **разѹмéньє** (Кл. Остр. 1598), **видéнiє** (Тар. Земка 1625, Ґал. 1663), **тєрпéння** (Баран. 1674), **истлєниє** (Супр. слов. 1721). У Мог. 1661 подибуємо **до тєрпєння и до роблѣня** з оберненим навспак уживанням є на місці ***ě*** та ѣ на місці ***e*** ("нового ятя")! Винайдені тогочасними українськими писарями й позбавлені підґрунтя в церковнослов'янській мові, такі форми з є функціонували як (псевдо)церковнослов'янізми. Хоча вони збігалися з аналогічними білоруськими та польськими формами, проте запозичені з цих мов не були.

4. У дієсловах упровадження ***e*** замість ***ě*** могло взоруватися на широко розповсюдженому чергуванні ***e*** (док.) : ***ě*** (недок.) (< прасл. ***e*** : ***ē***), як у суч. укр. *заместú* : *замітáти*. Це сталося в дієслові **стрѣлѧ́ти**, що його корінь не належить до індоєвропейської спадщини, оскільки воно є вторинним утворенням від **стрѣла** й не знало чергувань голосних: давн. укр. **стрѣлгати** недок. : **стрѣлити** док. Ця пара перекшталтувалася в (суч. укр.) *стріля́ти* : *стрéлити* (або *стрéльнути*) не пізніше,

як у XVII ст.: **стрелив** (Ґал. 1659), **устрелил** (Ґал. 1665), **стрелит** (Полт. 1670). Різну інтерпретацію припускають приклади з ненаголошеним коренем, де *e* може бути наслідком північноукраїнської рефлексації *ě* як *e* в ненаголошених складах: **стрелбы** 'рушниці' ґен. одн. (Радив. 1671), **вистреленою** (Сам. Вел. 1720), *постреляю* (Куліш 1844).

7. УЖИВАННЯ *y* ЗАМІСТЬ *ě*

*** У деяких випадках сучасна українська літературна мова має *y* на місці *ě*.

1. Деякі непрямі відмінки займенника *той*, давн. укр. **тъ**, а саме інстр. одн. чол. і сер. родів, ґен., дат., інстр. і лок. мн.: *тим*, *тих*, *тими* проти давн. укр. **тѣмь, тѣхъ, тѣмъ, тѣми**. Нові форми взоруються на прикметниковій відміні (що вона своєю чергою базується на "м'якій" займенниковій відміні); вони відомі з самого початку ранньосередньоукраїнської доби, наприклад, **тыми** (Гр. 1489, Степань), **тих** (Чет. 1489), **тихъ, тимъ** (Ἀδελφότης 1591) тощо. Мелетій Смотрицький у своїй приписово замисленій і архаїзаційно спрямованій граматиці (1619 р.) намагався поновити форми з *ě* (**тѣхъ, тѣми**), але пішов на компроміс, припустивши дат. одн. **тымъ**.

2. Інстр. одн. займенника ***kto*** (суч. укр. *хто*, давн. укр. **кънто**) в сучасній українській літературній мові та діалектах має форму *ким*. Це зумовлено морфологічно — взаємодією з інстр. одн. ***čimь*** > *чим* від ***što*** ~ *що* (давн. укр. **чьто**). При цьому, як і в решті відмінків, поновлено ***k-*** (*кого́*, *кому́* тощо). У грамотах форму **кымъ** засвідчено з 1398 р. (Коломия), хоча вона, як здається, траплялася ще за давньоукраїнських часів (наприклад, в Усп. зб. XII ст.).

3. Замість давніших форм подвоєного числівника ***obadva*** чол. рід, ***obidvi*** жін. рід (наприклад, **обадва** — Ґал. 1686, Пирят. 1698, 1704; **обѣдвѣ** — Ґал. 1659, 1663, Баришп. 1678, Пирят. 1683) у XVII ст. з'явилися нові форми ***obydva***, ***obydvi*** : **обидва** (Одрех. гр. бл. 1605), **обыдвѣ** (Одрех. гр. 1614, Ґал. 1659). У сучасній українській літературній мові вживаються лише форми з *y* (в західноукраїнському реґіоні — також просторічні *оба́*, *обі́*). Вони не могли бути перейняті з північноукраїнської форми жін. роду з *y* на місці *ě*. Таку форму внеможливлювала наголошеність *y*; поза тим, найраніші свідчення походять із західної частини України. Вірогідніше виглядає пояснення, за яким форми з *y* запозичено з пол. *obydwa(j)*, *obydwie*, знаних іще з 1577 р. Однак цілковитої певності щодо цього немає, бо в польській мові XVI–XVII ст. вони вживалися не так часто, та й походження пол. *y* залишається неясним. Спроба вивести його з *é* (*e* pochylone), зроблена Ґраппеном, є безпідставною. (Пор. також пол. *obychód* 'лицяння; звичай').

У слові *обичáйка*, від ****ob-věk-*** (*віко*, *вíчко*), північноукраїнська форма присутня, а звук *v* був цілком природно втрачений у скупченні ***bv***. Оскільки склад тут ненаголошений, *ě* в ньому має

за рефлекс ***у*** (під наголосом півн. укр. *vi̯éčko*). Північноукраїнське походження, можливо, має *мизи́нець*, просторічний дублет до літ. укр. *мізи́нець*, пор. пол. *miezinny*, давн. чес. *mězenec*, ц. сл. **мѣзиньць** 'молодший син'.

4. Міжслов'янськими запозиченнями зумовлено теперішню назву містечка *Хо́тин* (Чернівецька обл.), що виводиться з **Хотѣнь** (наприклад, Молд. гр. 1437). Це слово спочатку перейшло в його українській формі з ***i*** до російської мови (*Хо́тин*), а відтак повернулося в українську, зазнавши звичайної заміни рос. ***i*** на ***у***.

На відміну від помішання ***ě*** — ***e***, у більшості випадків штучного й обмеженого писемною мовою, яке, з огляду на це, майже не позначилося на сучасній українській мові, зсуви від ***ě*** > ***i*** до ***у***, нехай нечисленні, були "справжніми", а тому й перетривали.

8. "НОВИЙ ЯТЬ"

Як зазначено в 20.1, "новий ять", тобто звук ***ė***, посталий із ***е*** перед складом, що первісно мав слабкий ***ь***, злився зі "старим ятем" і в подальшому пройшов той самий шлях еволюції. У пам'ятках ранньосередньоукраїнської доби відсоток написань із "новим ятем" різко зменшився через застосування нових правописних засад, позначених консерватизмом і спрямованих на відсторонення від дійсної звукової реалізації традиційних букв. І все ж написань чи то з **ѣ**, чи то з **и**, наявних у тогочасних пам'ятках, кількісно цілком вистачає, аби переконатися, що "новий ять" надалі існував у тих категоріях, де він був розвинувся. (Мали місце й випадки фактичного поновлення ***е*** не лише на письмі, але й у вимові. Вони докладно розглянуті в 20.3). Приклади наведено в 20.3. Додаймо ще кілька, де пишеться навперемін то **ѣ**, то **и**: **Стѣцка** ґен. (Молд. гр. 1429 — суч. укр. *Стецько́*), **по нѣмь** (Молд. гр. 1431), **жбавлиниє** (читай **звав-**) 'спасіння' (Молд. гр. 1437), **очищиниє** (Поселство 1476), **примушиня** (Гр. 1519, Лемківщина), **камѣнь** (Любл. ур. сер. XVI ст.), **пѣрцє** 'пір'ячко' (Ів. Виш. 1600), **матѣрю** (Одрех. гр. 1614), *szist* 'шість' (Gaw. 1619), **ячмѣ(н)**, **чмѣль**, **шѣлъ** (= **щѣ-**), **ремѣ(н)**, **вѣпръ** (Славин. 1642 проти здрібн. **веприкъ**), топонім *Yaczin* (Beauplan 1653 — суч. укр. *Ясінь*), **пѣнный** 'караний пенею' (Баришп. 1663 — пор. суч. укр. *пеня́*), **пѣчками**, **помѣжъ** (Крол. рат. кн. 1665), **вусѣм** 'вісім' (Пирят. 1691) [10] тощо.

Нові слова, що ввійшли в мову після переходу ***ě*** > ***i***, зберегли ***е*** недоторканим, наприклад, **велми** (Дм. Зіньк. 1575) ~ **велми́** (Ἀδελφότης 1591 — пор. 20.3 і далі), *пусте́льник* з пол. *wielmi*, *pustelnik* (з чес.

---

[10] Числівник **вусѣм** виводиться від **осмь** і мусив би мати ∅ або ***е*** після ***s***. Як і згадана вище форма **осим** чи суч. укр. *вíсім*, він узорується на числівнику *сім* зі справжнім "новим ятем".

pústedlník) — за двома винятками: чужомовний звук ***e*** відтворювався як ***ě***, якщо мав закрите звучання у вихідній мові (*папір* : *папéру* ґен. одн. з сер. пол. *papiér*) та якщо слово належало до морфологічної категорії, позначеної наявністю ***i*** в українській мові (*нáвіть* з пол. *nawet*, утвореного від пол. *wetować* 'відплачувати' — пор. українські прислівники на кшталт *комíть* (*-головóю*) з префіксом ***ko-*** та коренем ***met-***, як у дієслові *метáти*; також *мимохíть* і т. ін.).

Єдина тогочасна інновація стосовно "нового ятя" полягала в розповсюдженні ***i*** на суфіксальні іменникові парадигми з випадним голосним в останньому складі основи типу суч. укр. *прúпічок* : *прúпічка*. Після занепаду єрів такі іменники чол. роду мали ***e*** у формі ном. одн. (іменники жін. і сер. родів — відповідно в ґен. мн.) та ***ė*** в решті відмінкових форм (***pripečьkъ***, ***pripečьka*** > ***prypečok***, ***prypėčka***), і тепер цей закритий ***ė*** (> ***i***) поширився на відбіжну форму, наприклад, **припѣчокъ** (Транкв.-Ст. 1649), **папѣрец** (Ів. Виш. 1600), **щѣпок** 'трісок' (Льв. Ставр. бр. 1595). Пор. суч. укр. *причíлок*, *підвечíрок*, *зачíпок*, *очíпок*, *камінéць* та ін. Таким робом звук ***i*** поширився навіть на слово *одвíрок*, що мало ***ь*** в корені, пор. ст. ц. сл. **двьрь**. Але ті іменники, що ніколи не мали ***i*** у своїй основній безсуфіксній формі, зберегли звук ***e***: *кленóк*, *клепéць*, *гребéць*, пор. *клен*, *клепáти*, *гребтú*; а також *полýденок*, *клевéць* (де ***e*** < ***ь***), пор. *день* : *дня*, ц. сл. **кльвати**, пол. *klwać*, болг. *кълвá*.

Висловлене вище твердження про цілковите ототожнення "старого" та "нового" ятів начебто спростовується тією обставиною, що територіально зони вимовляння ***i*** як рефлекса їх обох у ненаголошених складах не збігаються (див. мапи, опубліковані Жилком)[11]. Як випливає з мап (і як відзначено в 20.4), рефлекси "старого ятя" у вигляді ***i*** сягають північніше, ніж рефлекси "нового ятя". Відстань між обома ізоглосами є особливо великою на Лівобережжі, де ізоглоса *дедóк*, *песóк* проходить поблизу Десни та Сейма, а ізоглоса *óсень* ("новий ять") — значно нижче, через Канів та Лубні. Одначе ця територіальна дистрибуція зміни ***ě*** стосується не XIII–XV ст., а сьогодення, відбиваючи проникнення південноукраїнських рефлексів у колишню північноукраїнську зону. Як рефлекс "старого ятя", звук ***i*** виявився більш побігущим у порівнянні з рефлексом "нового ятя", оскільки поширенню форми з ***i***, посталим зі старого ***ě***, не заважали паралельні форми з ***e*** в тому самому корені в південноукраїнських діалектах, що здебільшого спостерігалося у випадку "нового ятя". Приміром, корінь *дід* в усіх формах мав ***i***, а, скажімо, *піч* — також і форму з ***e*** (ґен., дат. одн. *пéчі* тощо). Тим-то модель *дід* : *дíда* перебирано вільніше в порівнянні з більш складною *піч* : *пéчі* (чи *óсінь* : *óсені* — ще складнішою з огляду на ненаголошеність "нового ятя").

[11] *ВДВЯ*, с. 28, *УЛГ*, с. 41, особливо — Жилко, *Нариси*, с. 139. Викликає подив, що ізоглоси півн. укр. *дедóк* проти півд. укр. *дідóк* на цих трьох мапах зображені з досить істотними розбіжностями.

9. ПОМІШАННЯ *ě* ТА "НОВОГО ЯТЯ"

*** Якщо обидва яті не відрізнялися один від одного звучанням, реалізуючись однаково (як [*ė*], згодом як [*i*]), то в морфонологічному плані між ними була відмінність. Вище (в 32.8) показано, що первісний ять не чергувався з *e*, а "новий" чергувався: *мідь* : *міді* проти *сім* : *семи́*. Наявність чергування чи його брак неможливо було передбачити на підставі основної форми. Тому в поодиноких словах часом траплялися помилки, тобто перескоки з "нечергувального" до "чергувального" типу та навпаки. Слід гадати, що вони знайшли особливо сприятливий ґрунт у перехідній зоні між північними та південними діалектами, де відбувалося просування південноукраїнських форм на північ із поступовим витісненням відповідних північноукраїнських форм, але на нинішньому рівні знань важко визначити первісний реґіон постання перескоків хоч би з мінімальною точністю. В іменникових парадигмах маємо:

ведмі́дь : *ведме́дя* з ***medu-ědь*** (з метатезою *v* та *m*) — пор. чес. *medvěd*, серб.-хорв. *mèdvjed*;

річ : *ре́чі*, суміш давн. укр. **рѣчь** 'мова' (**рѣчи** 'слова' — Ізб. 1073), що й досі вживається з таким значенням у говірках (пор. *замовкає річ* — Тичина 1918), та пол. *rzecz* : *rzeczy*, — непрямі відмінки були перекшталтовані на польський манір, натомість номінатив семантично привподобнений до польського слова, але фонетично оформлений по-українському (пор. *diwny riczy powidaty* — Tragedia 1618; **ре́чи** ном. мн. — Ґал. 1659; *naturu reczy* — Мик. Дил. 1723; у говірках форми з *i* вживаються й дотепер: *річі* — Франко 1900);

ціп : *ціпа* й *цеп* 'ланцюг' : *це́пу*, тепер самостійні слова, мають спільний початок у корені ***cěр-*** (відповідно ***cěръ*** і ***cěрь***); хитання в непрямих відмінках (*цепа* ~ *ціпа*) спочатку використовувалися задля семантичної диференціації, а відтак різниця в голосних була перенесена й на ном. одн., хоча на практиці помішання трапляється ще й досі (*це́пом* [молотильним] — Симоненко 1962);

хрін : *хро́ну* — вторинне чергування відбувається, як виняток, за участю *o* (див. також 59.3); щодо первісної наявності *ě* — пор. пол. *chrzan*, словац. *chren*, болг. *хрян*.

У говірках можна почути інші слова такого типу, наприклад, *біль* 'біла нитка' : *бе́лі* (Волинь), *сніг* : *сньо́гу* (південно-західна частина Одещини) проти літ. укр. *біль* : *білі*, *сніг* : *сні́гу* тощо; інший варіант — це розповсюдження *i* на всі форми, наприклад, *їж* 'їжак' : *їжа́* (Кобрин).

У словотворі:

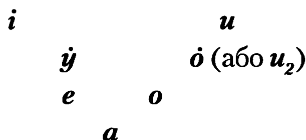
дріма́ти (пор. словац. *driemat'*, чес. *dřímat*, серб.-хорв. *drijèmati*) : *недре́мний* (Тичина 1967);

(*су́*)*тінь* : *сутені́ти*; пор. діал. (гуц.) *за́кінь* : *за́тени* 'тінявий схил', але літ. укр. *тінь* : *ті́ні*;

клі́пати — в цьому дієслові вторинний звук *i* (пор. ст. ц. сл. **клепати**, серб.-хорв. *klèpati*) може засновуватися на іменнику *клі́пка* 'наочник' або ж на ітеративних дієсловах типу *замести́* : *заміта́ти*; натомість у дієслові *клепа́ти* первісний звук *e* збережено.

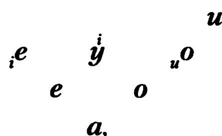
10. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Звуження й просунення вперед *ė* (< *ě*, *e*) з перетворенням його на *і* йшло на один крок позаду зміни *і* > *ẏ* (див. 28.5), заповнюючи ще зовсім свіжу прогалину в системі (щодо хронології — див. 32.2). Це було й викінчення поступового процесу звуження *ě*, характерного для всієї еволюції цього звука за прото-, давньо- та ранньосередньоукраїнських часів. Із марґінальної позиції в системі голосних (див. схему в 13.7) цей звук тепер пересунувся на одну з центральних. Після цього система набула такого вигляду:

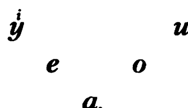

Оскільки новий звук *і* мав двоїсте походження, й відповідно раз чергувався з *е*, раз ні, цим були закладені передумови для морфонологічного розладнання, яке, щоправда, тимчасово обмежилосяількома поодинокими словами (див. 32.9).

У північноукраїнські діалекти звук *і* не проникнув, за винятком хіба тільки ненаголошених складів у західнополіських говірках. Типова система голосних під наголосом на цих теренах мала такий вигляд:

у ненаголошених складах, відповідно:

Підкреслімо, що монофтонгізація дифтонга *ᵢе* в ненаголошених складах являла собою перший український процес, зумовлений акцентуально. Услід за ним прийшла черга інших подібних процесів. Натомість у попередні часи щонайменшої ролі в українських звукозмінах наголос не відігравав. На відміну від російської чи білоруської мов, в українській жодної різниці щодо потрактування наголошених та ненаголошених складів не спостерігалося. Отже, для української мови це був поворотний пункт у розвитку механізму звукозмін. У цьому плані вона приєдналася, хоч і з запізненням, до споріднених мов, які межували з нею на півночі та північному сході. Як видається, на той час північноукраїнський наголос зробився сильнішим, і контраст між наголошеними та ненаголошеними складами увиразнився. Одначе південноукраїнські діалекти

це розрізнення під ту пору не зачепило. Чи сприяли цьому на півночі інтенсивні українсько-білоруські контакти в межах Великого князівства Литовського, можна лише здогадуватися, хоча вірогідність такого пояснення здається досить високою.

Усунення ненаголошеного дифтонга ${}_{i}e$ з північноукраїнських діалектів шляхом його монофтонгізації відбувалося разом з аналогічним процесом у південнобілоруських говірках. Зміна *ė* в *i* в південноукраїнських діалектах нагадує еволюцію польського закритого *ė* (т. зв. *e* pochylone, що позначається як *é*, наприклад, *chmél*), яка охоплювала велику частину Польщі від Люблина до північної Малопольщі й далі в північно-західному напрямку, а в XVIII ст.–на початку XIX ст. імовірно була притаманна й літературній польській мові. Проте в часі польська та українська зміни далеко відстоять одна від одної. Приблизно до 1520 р. польська мова розрізняла фонеми за часокількістю, а тому, навіть якщо реалізацією *ē* був звук *ė*, його вузька вимова лише супроводжувала довготу, бувши фонемно ірелевантною, і зміна *é* > *i* почалася не раніше, ніж наприкінці XVI ст. (до речі, найперше, мабуть, у західноукраїнському варіанті польської мови) й набула повної сили в XVII ст., тобто трьомастами роками пізніше супроти української мови. Відповідно, польський вплив на українську мову тут виключається, а український вплив на польську виглядає малоймовірним.

Еволюція, характерна для східнословацької діалектної зони (точніше, для її північної та східної частини), дала наслідки, напрочуд схожі з українськими: як *ě*, так і *e* (останній — первісно — перед складом зі слабким єром) представлено варіантом *i*: *bili* 'білий', *ňisc* 'нести'. Проте у східнословацьких говірках на *i* перетворилися лише довгі *ě* та *e*, й увесь цей процес, на відміну від української мови, був складовою частиною втрати часокількості голосними. Поза тим, східнословацька зміна, як і польська, відставала від української в часі, припавши найімовірніше на середину XVI ст. Таким чином, схожість з українською мовою має тут лише поверховий характер.

Так само в мові ідиш частина говірок зазнала схожої зміни *ē* > *i*. Це відбулося в чотирикутнику, розташованому приблизно між Володимиром на заході, Лубнями на сході, Берестям — Лубнями на півночі та Луцьком — Вінницею на півдні [12]. Однак територіально цей процес охоплює іншу зону, ніж український, покриваючи насамперед північні українські землі й лише відносно невелику частину південних (південно-східних). У самій мові ідиш його підґрунтям скорше є монофтонгізація *ej* — явище, що його зона прилягає з півдня та заходу до чотирикутника, де поширився звук *i*. Отже, своїми причинами, географічним поширенням та перебігом цей процес відрізнявся від українського.

[12] Див. мапу М. І. Герцога у вид.: *The Field of Yiddish* 3, New York, 1969, с. 63.

Цілком певним буде висновок, що південноукраїнська зміна ***ė > i*** являла собою явище суто українське, непритаманне жодній із суміжних чи котериторіальних мов і повністю закорінене в українській фонологічній системі та її тогочасній розвоєвій тенденції.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. вибрану бібліографію до розділів 13 і 20, а також:

1. Латта В. «Рефлексы общеславянского *ě* и изменение *u > i* в украинских говорах Восточной Словакии». *JaČ* 13, 1962.
2. Назарова Т. «Іменникові -**ѣ**-закінчення в північноукраїнських говорах». *Українська діалектологія і ономастика* 1. К., 1964.
3. Назарова Т. «Розвиток рефлексів ***ѣ**, ***о**, ***е** в українських говорах». *Мовозн.* 1972, 1.
4. Назарова Т. «К проблеме типологии диалектных ареалов». *Проблемы картографирования в языкознании и этнографии.* Л., 1974.
5. Білодід О. «О. О. Потебня про рефлексацію ***ě*** в українській мові». *З історії української та інших слов'янських мов.* К., 1965.
6. Сидоров В. «Из истории сочетаний типа **tъrt* в русском языке (Возникновение мягкости ***r'*** перед задненебными и твердыми губными согласными)», у вид.: Сидоров В. *Из истории звуков русского языка.* М., 1966.

33. ПОТРАКТУВАННЯ *и*$_2$ ТА *'ӥ*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

На початку ранньосередньоукраїнської доби звуки ***и*$_2$** (рефлекс ***о*** перед складом із занепалим єром) і ***'ӥ*** (рефлекс ***е*** перед складом із занепалим ***ъ***), початково характерні лише для відносно невеликої південно-західної зони (див. 21.2 і 22.3), поширилися на всі південноукраїнські діалекти. У північноукраїнській зоні відбулася натомість монофтонгізація ненаголошених дифтонгів, що були постали з ***о*** та ***е*** в тій самій позиції. Наприкінці означеного періоду з'явилися деякі нові факти, дотичні до ***'ӥ***, що їх можна тлумачити (або кривотлумачити) як перші прояви подальших змін цього голосного на ***ӥ*** > ***і*** в частині південноукраїнських діалектів.

2. ПОШИРЕННЯ u_2

Позначення u_2 на письмі за допомогою (о)ү за ранньосередньоукраїнської доби аж ніяк не було правилом. Традиційне етимологічне написання о явно переважало, а в деяких пам'ятках (наприклад, у Перес. Єв. 1561) майже не знало винятків; нові писемні форми з (о)ү подекуди вкраплялися (здебільшого неумисне) всупереч церковнослов'янській традиції — а також руській, що мала під собою (північно)білоруське підґрунтя. Незважаючи на цей правописний консерватизм, число вживань (о)ү на письмі впродовж цілого періоду є настільки велике, що жодних сумнівів стосовно відображення ним дійсної вимови, поширеної серед освіченої верстви по всій країні (крім хіба що найпівнічнішої смуги), не залишається.

*** Наведімо бодай крихту наявних прикладів, згрупованих за територіальним принципом:

Буковина та Покуття: **боүлшєю** ак. одн. жін. роду (Молд. гр. 1409), **покоүи** 'мир' (Молд. гр. 1435), **броү(д)** 'брід': **бродоү** (Молд. гр. 1437), **потоүмъ** 'потім', **прєдкоүв** ґен. мн., **долоүв** 'долі' (Молд. гр. 1499) тощо.

Галичина та Поділля: **күнь** 'кінь' (Гр. 1400, Львів), **рүкъ** 'рік' (Гр. 1421, Львів), **городүмъ** 'містам' (Гр. 1433), **пүл** 'пів' (Люстр. Брацлав 1545), топонім *Ruvna* 'Рівне', *buh* 'Бог', ***Ivanuvcandan*** абл. (суч. укр. *Іванівці*), ***zavutca*** (= *завудця*) 'продавець', ***potučna*** 'помічна' (суч. укр. *поміч*), ***zpulny*** 'спільний' (Вірм. 1559–1564), **сироүт** 'сиріт', **живоүт** 'життя', **звоүн** 'дзвін', **гроүм** 'грім', **оүн** 'він' (Трост. Уч. Єв. 1560) тощо.

Закарпаття: топонім *Putpaloc* 'Підполоззя' (Уг. гр. 1430), топонім *Kuzypathaka* 'Козій Потік' (Уг. гр. 1461 — пор. гуц. *кізя* 'козяча'), ім'я *Ffedur*, топонім *Wlsanicze* 'Вільшаниця' (Бард. 1492), **Пєтрикоүвь** (Покр. записи, Свидник 1492), *Putpoloza* 'Підполоззя' (Уг. гр. 1567) тощо.

Лемківщина: ім'я **Фєдоү(р)** (Одрех. гр. 1511), **в доброү(м) здоровю**, топоніми **на воли полавскоүи** лок., **Грабоүвници** ґен. (Одрех. гр. 1519), **покоүи** 'мир' (Одрех. гр. 1549), **рүли** 'ріллі' (Одрех. гр. 1550), **поүшла** 'пішла', **збоүжѧ** 'збіжжя', **гроүшь** 'гріш', **окроүмь** 'окрім' (Одрех гр. сер. XVI ст.), *pûgmi* (читай ***pujmy***) 'візьми' (Штеф. Воєв. 1571), **овү(н)** 'він' (Одрех. гр. 1577). Сучасний лемківський топонім *Крільова* (поблизу Сонча), запозичений із пол. *Królowa*, [kròlova] в польській вимові XIV–XVI ст., дає змогу з'ясувати, що наприкінці XIV ст. (коли українці прийшли до цього села) лемківські говірки все ще мали звук $\dot{o}$, не змінений на u_2.

Волинь: **вєлємүжнии** 'вельможний' (Гр. 1435, поблизу Житомира), прізвище **Козлүвъскии** (Гр. 1445, Луцьк), **грѣхоүвъ, оүчинкѫв, тѫлко, вѫкно** (Єв. Пер. 1510), *pospul* 'поспіль', *ubustwom* (Люстр. Житомир 1545), *kuz* 'кіз', *wuytostwo* (Люстр. Луцьк 1552), **твоүй, слоүв, кроүм** (Перес. Єв. 1561), **моүглъ** 'міг', **кошүв** 'кошиків' (Вол. Єв. 1571) тощо.

Київщина: **грѣхоүв, възмоүжно** 'можливо' (Лавр. Єв. XV ст.), ім'я **Овдүтья** (Люстр. Київ 1552), **бүлший** 'більший', **доүм** 'дім', **покоүй** (Уч. Єв. Київської духовної академії XVI ст.) тощо.

Полісся та Підляшшя: рүлѣ 'ріллі', гүркү 'гірку' (Креш. Єв. 1552) та ін.
Українізми в білоруських пам'ятках: дүбрь 'дібр', жүн 'жінок', взүр 'взір', рүвне (Крех. Ап. 1572) тощо.

Написання (о)ү на місці *ô* всупереч позірній однаковості не свідчить про фонетичну чи фонематичну тотожність u_2 та первісного звука *u*. Це оприявнюється в першу чергу їх різним потрактуванням у подальших процесах: скажімо, в літературній українській мові *u* збережено незмінним, тимчасом як u_2 представлено звуком *i*. Крім того, навіть у середньоукраїнських пам'ятках написання (о)ү та о на місці u_2 зазвичай вільно чергуються (наприклад, у Гр. 1400, Львів, з якої взято цитовані вище форми з ү, подибуємо так само копъ 'кіп' ґен. мн., послѣдкомъ 'нащадкам'), чого не спостерігається у випадку старого *u*. Звісно, вживання о на письмі вмотивовувалося етимологічно, а проте найбільше важить та обставина, що так чинили навіть писарі не надто одуковані, які навряд чи могли бути вправні в етимологізуванні.

У деяких пам'ятках, як здається, писарі намагалися показати відмінність між *u* та u_2, вживаючи юс великий (ѫ) на місці u_2. У Єв. Пер. 1510 маємо пѫймаетсѧ 'упіймається' (див. вище під рубрикою «Волинь»); і прагнення до розрізнення є особливо очевидним, коли обидва звуки трапляються в тому самому слові: оүчинкѫв, вѫтнимающих 'які віднімають' ґен. мн. Одначе такі тексти становлять виняток, і дистрибуція оү та ѫ в цих пам'ятках не відзначається консеквентністю (в Єв. Пер. "оу" вживається не лише на позначення *u*, але юс великий, як здається, фігурує тільки на місці u_2).

Якщо на початку слова на місці u_2 написано — згідно з етимологією — букву о, наявність u_2 часто сиґналізується появою протетичного *v*, що він, на відміну від інших типів протетичних приголосних (див. 34.5), як правило, з'являється перед *o*- в новозакритих складах і не з'являється у відкритих: вокно 'яма' (Гр. 1413, Жидачів), вовса ґен. одн. проти овесъ ном. одн. (Гр. 1418, Перемишль), вон 'він' (Гр. 1434, Крем'янець) проти она 'вона' (Гр. 1418, Галич) тощо.

Точне звучання u_2 невідоме. Поза сумнівом, це був огублений голосний високого або середньо-високого піднесення, але чим саме він відрізнявся від *u*, можна лише гадати. У північноукраїнських діалектах "нова" буква ү заступала дифтонг типу *uo*, але на півдні ситуація напевне виглядала інакше: тут, у властивій зоні вироблення правописної моделі, вживання ү на місці u_2 характеризувалося більшою свободою. У випадку Молд. гр. писарі не боялися передавати дифтонги за допомогою диграфів (наприклад, ім'я Тоадеръ — 1493; топоніми на Фүмоасѣ, Къпъцъроаси — 1503), але вони — та й ніхто інший — ніколи не робили спроб писати на місці u_2 дві букви поряд на позначення голосних звуків. Лише його вільне варіювання з *o* в ранньосередньоукраїнських пам'ятках, невластиве первісному *u* (за винятком кількох особливих випадків —

див. 45.10), вкупі з його реакцією на протезу та пізнішою зміною на ***у*** або ***й*** можуть слугувати індикаторами при з'ясуванні його звукової реалізації. Обидва звуки (***и*** та ***$и_2$***) до сьогодні зберігаються як окремі голосні типу ***и*** в двох районах Закарпаття, що перший з них розташовується приблизно між Рікою та Тересвою, а другий — між Цірокою та Латорицею. У цих районах ***$и_2$*** характеризується як огублений вузький голосний заднього ряду високого піднесення (Панькевич), як напружений і більш огублений (Залеський) у порівнянні з ***и*** — огубленим широким голосним високого піднесення заднього ряду. Однак ця різниця напевне є наслідком багатовікової еволюції, а не її вихідним пунктом: варіювання ***$и_2$*** та ***о*** в ранньосередньоукраїнських пам'ятках радше суперечить ототожненню ранньосередньоукраїнського ***$и_2$*** з його сьогочасним рефлексом на Закарпатті. Імовірніше, звук ***$и_2$*** відрізнявся від ***и*** іншим (слабшим) ступенем огубленості.

3. ПОШИРЕННЯ *'й*

Пам'ятки ранньосередньоукраїнської доби демонструють дедалі ширше вживання букви **ю** на місці ***е*** в складах перед ***ь*** приблизно в тій самій пропорції, що й уживання букви **ү** на місці ***о*** в складах перед єром, та з тією самою залежністю від етимологічного правопису. Наведімо кілька прикладів:

королювъ ґен. мн. (Гр. 1388, Молодечно), **чтюнъ** 'читаний' (Гр. 1398, Коломия; 1400, Львів); **неприѧтюлъ** 'ворогів' (Гр. 1434, Крем'янець); **стопенюм** дат. мн. (Молд. гр. 1462); **тютка** 'тітка' (Молд. гр. 1503); **Пютрь** (Одрех. гр. 1511); топонім **завою(в)** ґен. (Одрех. гр. 1519); **тю(т)ка** (Одрех. гр. 1550); **погроүбъ** 'похорон' (Одрех. гр. сер. XVI ст.); **обеюм** дат. (Люстр. Житомир 1552); **оүтюкл** 'утік' (Пітр. літоп. 1560); **женцюмь** дат. мн., **оплюль** 'обплів', **оүздоровлюнь** 'уздоровлений', **нюсл** 'ніс' чол. рід одн. мин. часу (Перес. Єв. 1561); **завсюгди, однюсши** (Крех. Ап. 1572) тощо.

У ненаголошених закінченнях 1 ос. мн. ***и*** з'являється в Молд. гр. (**хочоүмъ** 1433, **имаюмъ** 1435) та зрідка в інших реґіонах (**отпүскаюм** — Крим 1502). У Молд. гр. **ү** подеколи вживано й після твердих приголосних (**бүдүмъ** 1429, **мочи моүм** 'могтимемо' 1499). Таке написання можна зінтерпретувати двоїсто, бо **ү** в цих випадках може бути спричинене потрактуванням ненаголошеного ***о*** як ***и*** (див. 40.1).

Так само безвартісним з фонетичного погляду є написання **ю** або **ү** (чи **ѫ**) в закінченнях прикметників та займенників м'якої групи. Найімовірніше, вони були наслідком уодностайнення з "твердою" відміною. Якщо дивитися на цей процес як на суто фонологічне явище, сподіватися на появу (о)**ү** або **ю** перед складами з первісним ***ь*** не випадало б.

Прикладів налічується чимало: **юи** 'їй' дат. одн. (Молд. гр. 1433, 1485 та ін. — пор. сподівану реґулярну форму **нашии** лок. одн. жін. роду), **в чюм** 'у чому' (Молд. гр. 1462), **всюй** 'усій' дат. одн. жін. роду (Гр. 1536, Володава), **оу чжм** 'у чому' (Єв. Пер. 1510), **на нюмъ** (Гр. 1502, Крим), **по сюй ... стóронѣ, юй** (Перес. Єв. 1561). Уодностайнення такого типу могло зачіпати навіть форми з первісним *і*: **юм** 'їм' дат. мн. (Одрех. гр. 1600).

Як показують наведені вище приклади, (о)ү/ю засвідчено в пам'ятках, писаних по всій країні.

4. ІНШІ РЕФЛЕКСИ *ȯ*

У сучасній українській літературній мові *ȯ* продовжується як *і* (*bȯk* > *бік*), і дослідники часто намагалися відшукати перші прояви цього рефлексу в якомога давніших епохах, зокрема й у ранньосередньоукраїнських пам'ятках. Щоправда, цитовані приклади є або геть неслушні, або сумнівні; тому ставитися до них треба з максимальною обережністю.

*** *а).* Слово **кілька** замість давн. укр. **колико** зазвичай пишеться з **і** (**и**), наприклад, **кілко** (Люстр. Житомир 1545), **килька** (Бойк. Уч. Єв. 29519 – XVI ст., Кл. Остр. 1599). Це слово запозичено з польської (давн. пол. *kilko* 'скільки', сер. пол. *kilko* ~ *kilka* з давнішої форми *koliko*, перекшталтованої внаслідок помішання з *ile* 'скільки'), й жодного тичення до українського *і*, посталого з *о*, воно не має.

б). Ще один полонізм — слово **потим** (наприклад, Одрех. гр. 1511, Полт. 1665; пор. також **в тимъ селє** — Люстр. Київ 1471), що не є продовженням давн. укр. **по томь**. У польській займенниковій відміні лок. одн. чол./сер. родів збігався з інстр. одн.

в). Слово **үбир : въ ввирѣ** (Трост. Уч. Єв. 1560), **во үбир** (ЛѢк. 1607), **оүби́ръ** (Памва Бер. 1627). Цей іменник утворено від ітеративного дієслова **үбирати**, на відміну від суч. укр. *убі́р : убо́ру*. Пор. у польській мові паралельне утворення *ubiór: ubioru* та діал. *ubier: ubieru* (пол. *ubierać* відповідає укр. *убира́ти*), у словацькій *výbor* 'комітет' і *výber* 'вибір' здиференційовані семантично (як і в чеській). Збереження **и** в непрямих відмінках, як у наведеному вище прикладі з Трост. Уч. Єв., показує, що кореневий голосний в українській мові не походить від *о*, являючи собою не *і*, а *у*. Пор. також **оүбѣри** ном. мн. (Кл. Остр. 1598), **о ... үбирє, үбирү** ґен. одн. (Ів. Виш. 1600); пор. також **пабирковь** 'залишків' у Дм. Зіньк. 1575 (чес. *paběrek*)[1].

г). Форму **вижь** у Молд. гр. 1467 зазвичай порівнюють із сер. укр. **вож** (суч. укр. *вождь* запозичено з церковнослов'янської за росій-

---

[1] Так само, як *убир* походить від *убира́ти*, *убі́ри* тут походить від *убіра́ти*, пол. *ubierać* (див. 52.4).

ського посередництва); проте контекст (**пань ... Гримало вижь господаря кроля**) суґерує радше значення ‘слідчий’, уґрунтоване в пол. *widz* ‘свідок’. Це слово має той самий корінь, що й суч. укр. (діал.) *вúдiти*.

г). Фраґмент **лица ваши пысны** (Жидовств. Даниїл XV ст.) зазвичай перекладають ‘ваші обличчя худі’, виводячи останнє слово з (суч. укр.) *піст* : *пóсту*. Такий переклад аж ніяк не є безсумнівним. Випущення *t*, нормальне в суч. укр. *пісний*, вражає своєю незвичністю в пам’ятці XV ст. Поза тим, цей приклад є геть ізольований, і навіть за умови, що переклад поправний, тут мусило б ітися про помилку на письмі упереджувального характеру (перед **ы** в наступному складі).

д). Ґроно форм із **і** (**и**) можна здибати в Люстр. 1552, видрукуваній в *АЮЗР*. Одначе ця публікація була здійснена на підставі рукописної копії, виправленої в середині XIX ст. П. Лебединцевим, який подекуди невмисне чи вмисне заміняв інші букви на **і/и** там, де сучасна українська мова має *і*. Крім того, він, мабуть, виготовляв свої копії зі списку, зробленого 1597 р. за межами України. Доведено, що форми **гаківниця**, **Макогін**, **сторожів**, традиційно цитовані в підручниках як перші випадки вживання *і*, посталого з *о*, вийшли з-під пера Лебединцева (Тимошенко). Так само не можна покладатися на правильність форми *bylsze* (Люстр. Луцьк 1552), бо ця пам’ятка відома з копії 1782 р. Залишаються такі приклади, як **Антинъ** (Черкаси) та **Пархим** (Мозир у Білорусі), що теж потребують перевірки. Ще два випадки, де начебто вжито *і*, цитує (зі львівських документів XVI ст. та з Бойк. Уч. Єв. 31–XVI ст.) Керницький: **продків** та **оучынкыв** відповідно. Цим двом прикладам бракує точного датування; вони цілком імовірно можуть походити з кінця XVI ст. Проте, як би не стояла справа з хронологією та правильністю прочитання й публікації цих чотирьох форм — якщо їх насправді є чотири, — залишається надто очевидною неспроможність чотирьох поодиноких прикладів, протиставлених тисячам інших, де на письмі вжито **о** або **ү**, довести закоріненість зміни $u > i$ в ранньосередньоукраїнській добі. Під її кінець південноукраїнські діалекти на місці *ȯ* мали u_2, а північноукраїнські (під наголосом) — дифтонг типу $_u o$.

Слушність цього висновку непрямо підтверджується й потрактуванням польських слів із *ó* (*ȯ/u*), запозичуваних під ту добу українською мовою. Вони приєдналися до питомих слів із u_2 й цілком однаково продовжуються в сучасній українській мові формами з *i*: *війт* (в українській мові засвідчено з 1366 р.), *кінва* (з 1460 р.), *фільвáрок* (з 1527 р.), *шріт* (з 1552 р.) та ін.; пор. пол. *wójt*, *konew*, *folwark*, *śrut*. Це було б неможливим, якби тогочасна українська мова була зазнала зміни u_2 на *i*.

Щоправда, існує один особливий випадок, коли звук *ȯ* (або u_2) перейшов не в *i*, а в *y*. Частина пам’яток на місці *ȯ*/u_2 має *y* в приймен-

нику та префіксі, що його в давньоукраїнській мові реалізовано як **от(ъ)**, а в сучасній — як *від*. Це переважно лемківське явище (в західнолемківських говірках та деяких селах Надсянщини ще й досі вимовляється ***ў*** на місці ***ó***): **вы(д) Давыда** (Одрех. гр. 1550), **вы(д) Ва(с)ка** (Одрех. гр. сер. XVI ст.), **выдкоуд** 'звідки', **выттам** 'звідти' (Трост. Уч. Єв. 1560); одного разу цей варіант трапляється й у Перес. Єв. 1561 (**видповѣдаю**), пам'ятці, створеній на Волині, але за участі вихідця з містечка Сянока, що на Лемківщині. Той самий приклад повторюється й у Вол. Єв. 1571 — тексті, писаному під впливом Перес. Єв. Менш переконливо виглядають три приклади з волинсько-поліської зони: **вид прироженим** 'з народження', **вид прироженыχ** 'від батьків' (Ізмар. 1496), **выдкоуд** (Стр. Хр. кін. XVI ст.). Однак, якщо до цієї групи пам'яток включити Перес. Єв. 1561 і Вол. Єв. 1571, можна з більшим ступенем вірогідності говорити про існування ще однієї зони поширення форми ***vyd*** (частина Волині)[2].

Обмежені однією-єдиною морфемою, форми з ***у*** не можуть репрезентувати якоїсь звукозміни загального характеру. Тут ідеться про взаємодію трьох префіксів/прийменників: ***vu₂d***, ***vy-*** та ***v ~ vy*** (перед ***j-***; пор. 17.5), — всі три морфеми дістали ***у***[3]. Подекуди сполука ***vy-*** поширилася й на кореневі морфеми не зовсім прозорої будови. На Лемківщині — *wygwoda* (читай ***vyjvoda***) 'воєвода' (Штеф. Воєв. 1571) з ****vu₂jvoda***, де початок слова асоційовано з наведеними вище префіксами. Маловживане слово *віблий* 'круглий' < ****obьlъjь*** з тої самої причини має дублет *вúблий*, наприклад, *Виблої Могили* (Шевченко 1847).

5. ВІДМІННІ ВІД *'й* РЕФЛЕКСИ *е* В ПОЗИЦІЇ ПЕРЕД СКЛАДОМ ІЗ *ъ*

Загалом, звук ***'й*** в ранньосередньоукраїнських пам'ятках позначено або як **є** (згідно з етимологією), або як **ю**, але засвідчено й випадки, коли натомість уживано **ѣ** (або **и**). Якщо не зважати на випадкові помилки, спричинені простим поміщанням ***е*** та ***ě***, дуже поширеним у тогочасних рукописах (**всѣгда** 'завжди' — Чет. 1489 тощо), залишається трохи слів, які в невеликій групі пам'яток мають **ѣ** частіше, ніж це можна було б пояснити середньостатистичним відхиленням. Ідеться про дієслівні форми чол. роду одн. мин. часу та дієприслівника мин. часу (з походження акт. дієприкметника мин. часу). Це стосується дієслів **речи**, **вести**, **нести**, **печи** та **везти**. Пам'ятки походять із карпатського та волинського реґіонів. Наведімо факти: **рѣклъ** (Гр. 1422, Самбір), **повѣл**, **привѣл** (Гр. 1506, Остріг),

[2] У районі Шепетівки й дотепер є говірки з ***у*** < ***ó***. Ще одна зона поширення ***vyd-*** — долина Тересви на Закарпатті. Це явище відображено в Няґ. 1758.

[3] Схожа взаємодія, що закінчилася перемогою ***i***, мала місце в гуцульських говірках, де існують форми на кшталт *вібрати* 'вибрати' (див. 52.8г).

нѣс, напѣк (Трост. Уч. Єв. 1560 — із **вюль, привюл!**), **рѣклъ** (Вол. Єв. 1571), **вѣль, завѣл, звѣл, навѣль, отвѣлся, подвѣль, вѣзся, перевѣзшися** (Крех. Ап. 1572), **вырѣкльсѧ** (Одрех. гр. 1579 — пор. **вырекльсѧ** 1575). Ці випадки ледве чи можна зіґнорувати, вдавшися до посилання на зманірений правопис, бо вони охоплюють цілий середньоукраїнський період (див. 46.4). Проте конче треба розрізнювати дані XV–початку XVI ст. та дані другої половини XVI ст. У першому разі йдеться про цілком ізольовані явища, які навряд чи є призвісткою пізнішого процесу. Імовірніше, форма **рѣклъ**, зафіксована 1422 р., являє собою поодиноке правописне відхилення під впливом **ѣ** у слові **рѣч** 'мова', а вживання букви **ѣ** у грамоті 1506 р. можна пояснювати помішанням у ній *ě* та *e*. Та починаючи з 1506 р. частота написання **ѣ** істотно зростає. Цілком припустимо, що ці форми відбивають початок зміни *'й* в *і*, можливо, — в деяких діалектах — через проміжну стадію *ӱ*[4]. Ця зміна згодом поширилася на більшу частину південноукраїнських теренів. Нові форми з *і* з'явилися на письмі в дієслівній парадигмі раніше супроти інших частин мови, тому що принаймні для декотрих із-поміж дотичних дієслів буква **ѣ** вже була в ужитку в ітеративних формах — пор. суч. укр. *нарікáти* : *рік*, *випікáти* : *пік* (детальніше див. 46.2).

Поза дієслівною парадигмою можна навести ще два приклади нового *і*, датовані приблизно тим самим часом, хоча жоден із них не є цілком певний: це ім'я ***Artim*** (Вірм. 1567, Кам'янець-Подільський — вірменські писарі менше зважали на кириличну правописну норму), що його можна пояснити взоруванням на пол. *Artym*, засвідченому з 1439 р. (суч. укр. *Артéм*, гр. *Ἀρτεμᾶς*), та форма **сѣл** ґен. мн. (Перес. Єв. 1561).

Окреслити зону, де найперше постали дієслівні форми з *і*, ледве чи можливо, бо в ранньосередньоукраїнських пам'ятках даних є обмаль, а в наступні десятиріччя поширення нового рефлекса *'й* відбулося надзвичайно хутко.

Важко пояснити наявність *і* у формах слова **єщї** 'ще' (Гр. 1377, Перемишль тощо), засвідчену також і в деяких давньоукраїнських пам'ятках (**и кщи ~ и кщѣ** — Hank. XIII ст.); див. 40.14.

6. ПІДСУМКИ

На завершальній фазі ранньосередньоукраїнського періоду голосні середнього піднесення, заторкнуті втратою слабких єрів у наступному складі, можна представити в такому вигляді:

---

[4] Стадія *'ӱ*, можливо, відображена в присвійній формі **Качюрювъ** (Покр. записи, Свидник 1492), але на один ізольований приклад покладатися не варто.

	Південноукраїнські діалекти	Північноукраїнські діалекти		Сучасна українська літературна мова
		у наголошеній позиції	у ненаголошеній позиції	
е, за яким первісно йшов склад зі слабким **ь**	***і***	$_{\text{і}}$***е***	***е***	***і*** (*сім*)
о, за яким первісно йшов склад зі слабким єром	$и_2$	$_{\text{и}}$***о***	***о***	***і*** (*бік*)
е, за яким первісно йшов склад зі слабким **ѣ**	***’й̊ ~ *ӥ ~ і***, на південному сході також ***е***	$_{\text{и}}$***о***	***е***	***і ~ е*** (*ті́тка, мед*)

Розглянуті українські процеси не спостерігалися в жодній із суміжних чи котериторіальних мов, за винятком північноукраїнської дифтонгізації та пізнішої ремонофтонгізації — процесів, що мали місце також і в південнобілоруських говірках. Часткова схожість результатів між південноукраїнськими діалектами, з одного боку, й польською мовою та східнословацькими говірками, з другого (***и*** < ***о***, ***і*** < ***е***), пояснюється збігом обставин: обумовленість і хронологія цих процесів були різні. Щодо переходу ***и*** > ***і*** в мові їдиш — див. 45.6.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. вибрану бібліографію до розділів 21 і 22, а також:

Тимошенко П. «З спостережень над мовою описів українських замків 1552 р.» *ПРДН* 12. К., 1971.

34. ПРОТЕТИЧНІ ПРИГОЛОСНІ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Історія появи протетичних приголосних (далі в цьому розділі вживатиметься окреслення "протеза") в українській мові складна. Налічується кілька нашаровань дотичних процесів, які ще й досі можна віднайти в літературній мові, а в говірках спостерігається строката мозаїка, яка на сьогодні описана тільки частково. Цілковитої консеквентності — з огляду на міґрації та змішування людності — й у літературній мові, й у діалектах сподіватися тяжко.

Виокремившися з праслов'янської, давньоукраїнська мова мала протетичний *j* перед *ĭ*-, *е*-, *ě*- та *а*- й протетичний *v* (= [w]) перед *ъ*- та *y*-, через що ці голосні на початку слова не вживалися, за винятком неосвоєних запозичень, які, щоправда, все ж діставали протетичні приголосні в ході подальшого освоєння, і таким робом давн. сканд. *embætti* 'служба' перетворилося (за посередництва давньоросійської мови) на давн. укр. габєда 'службовець', а гр. *ἐπίσκοπος* на (суч. укр.) *єпúскоп*. З-поміж голосних на початку слова припускалися лише *о* та *u*, чия частотність у цій позиції збільшилася після втрати перед ними *j* (див. 10.1).

Таким чином, пізніші процеси, пов'язані з протезою, стосувалися цих двох голосних, а також новозапозичених чужомовних слів, що починалися в мові-джерелі на інші голосні.

2. ПРОТЕЗА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Надмірною однорідністю протеза в сучасній українській літературній мові не відзначається, оскільки її елементи назбирувалися з різних говірок і внаслідок допливу чужомовних слів. Поминаючи другорядні подробиці, ситуацію можна звести до таких основних явищ:

звукові *і*-, посталому з *о*-, автоматично передує *v*: *овéс* : *вівсá*;

звукові *і*- іншого походження (та звукові *y* — хоч на письмі обидва позначаються як *і*) протетичні приголосні не передують: *íдол* ([і]), *íнший* ([у-]); але *гúкати* — пор. рос. *икáть*;

звукові *о*- протетичні приголосні теж не передують (*одúн*), за винятком слів *вогóнь*, *вóхра*, *горíх* і *гóстрий*; у порядковому числівнику *вóсьмий* звук *v*- з'явився під впливом кількісного *вíсім* (< осмь); у дієслові *йóйкати* перший *j* не є протетичним, поставши внаслідок часткового упереджувального подвоєння вигуку *ой*;

звук *е*- без протези є прикметою чужомовних слів, перебраних відносно недавно (з XVII ст.?): давніше запозичення *єванréлія* (зросійщений варіант *євáнгеліє*) з гр. *εὐαγγέλιον* має *j*-, а *епíстола*, запозичення XVII ст., — ні. Якщо з бігом часу *е*- після *j* змінювався на інший голосний, звук *j* надалі зберігався: *їжáк*, *Ївга*, *Явтýх* — пор. рос. *ёж*, гр. *Εὐγενία*, *Εὐτύχιος*;

звук *а*- зостається в середньоукраїнських і сучасних українських запозиченнях без протези, за винятком слова *янгол* (наприклад, у Свідзинського 1932, хоча існує й форма *áнгел*) [1].

[1] Павловський 1826 припоручав варіант *ангелъ*, додаючи: "грубые говорят янгол". Пор. пол. діал. *janioł* (пол. літ. *anioł*) і сер. укр. *hánhel* (Gaw. 1619).

У випадку з ***и***- ситуація найбільш заплутана. Наголошений кореневий ***и***- прибирає — в принципі — протетичний приголосний ***v*** ([w]), принаймні факультативно (*вуж*, *ву́лиця*, *ву́хо*), а ненаголошений ***и***- та префікс ***и***- не приймають (*уже́*[2], *у́тиск*). Та на практиці цей принцип часто порушується. Найчисленніші відхилення пов'язані зі словами, де ***и***- стоїть раз у наголошеній, раз у ненаголошеній позиції. У таких випадках ***vи***- звичайно поширюється на всі форми: *вугі́лля* як *ву́глик*, *вуди́ти* як *ву́дка*, *вузьки́й* як *ву́зько*, *вугли́* (наприклад, Мороз 1974) як *ву́гол*. Так само протетичний ***v***- уживається навіть перед незмінно ненаголошеним ***и***-, якщо далі йде скупчення приголосних (*вуста́*, *вузде́чка*). Поодинокі відхилення можуть бути спричинені пізнішими зсувами наголосу (*вуго́р* — пор. рос. *у́горь*, серб.-хорв. *ȕgor*), розривом семантичного зв'язку (*вуди́ла* — первісно спільнокореневе з *ву́дка*), запозиченнями з діалектів (*У́жгород*), міжслов'янськими запозиченнями (*у́чень* із пол. *uczeń*[3]; *у́сний* з рос. *у́стный*). Поза тим, початковий ***у́*** є прикметою чужоземних слів (*у́нія*, *у́зус*).

Зі сказаного випливає, що сучасна українська літературна мова має три протетичні приголосні: ***j***- (перед ***i***, ***e*** та ***a***), ***v***- (перед ***i*** < ***ȯ*** та ***u***, як виняток і перед ***o***) й досить рідко ***h***- (перед ***o*** та ***y***). Жоден із них не зберіг продуктивності: в недавніх запозиченнях протетичні приголосні відсутні.

Ті самі три протетичні приголосні звучать у діалектах і фігурують у давніх пам'ятках (щодо ***l***- — див. 34.9), але їх дистрибуція характеризується великим розмаїттям.

3. ПРОТЕЗА ПЕРЕД *ȯ*

Це є найстаріша протеза, що розвинулася в українській мові як такій, про що свідчить і її територіальне поширення: всі українські діалекти мають (або мали) її. Останнє застереження стосується західної (на захід від Лабірця) та східної (на схід від Латориці) частин закарпатської діалектної зони, де на місці ***ȯ*** звучить ***u***. В цих говірках ***v***- з'являється хіба що як залишкове явище, трапляючись у поодиноких словах (*вучко* проти *уці* — літ. укр. *вічко*, *вівці*), але то є наслідком локального вторинного процесу втрати ***v***- перед ***u***.

---

[2] Ненаголошений кореневий ***u***- зазвичай може чергуватися з ***v***-: *уже́ ~ вже*, — завдяки чому можна припустити, що якийсь час початковий ***u*** зберігався без протези, якщо чергувався з ***v***, але щодо цього є багато обмежень (див. 19.4).

[3] Питома форма *учени́к*, і досі вживана в західноукраїнському варіанті літературної мови, таки мала протетичний ***v***-: воуч(е)н(и)комъ дат. мн. (Єв. Євс. 1283), воученици (Луц. Єв. XIV ст.).

У пам'ятках *v*- перед *ȯ* можна подибати починаючи з 1283 р. На додачу до прикладів, наведених у 21.2, можна назвати такі: **восмогласникъ** (Hank. XIII ст.), **востръ** 'гострий' (Панд. 1307), **оу-в-одръ** 'у ліжко' (Лавриш. Єв. 1329), **вокно** (Гр. 1411, Жидачів), **вонъ** 'він' (Гр. 1434, Крем'янець), *Wobłyj* (Люстр. Житомир 1552). Ця протеза мусила була постати ще до зміни $\dot{o} > u_2$ (в північноукраїнських діалектах — до монофтонгізації дифтонга $_u o$)[4].

Цей процес поширюється на південнобілоруські говірки, засвідчуючи своє датування часами, коли київсько-поліська діалектна група ще не була розділена внаслідок українських та білоруських впливів на неї.

4. ПРОТЕЗА ПЕРЕД *e*

Під давньоукраїнську добу протетичний *j* перед *e*-, як видається, був обов'язковим (пор. на додачу до прикладів, наведених у 34.2, такі сучасні українські форми, як *Єгúпет*, *Є́ва*, *єврéй* з гр. *Αἴγυπτος*, *Εὔα*, *ἑβραῖος* за церковнослов'янського посередництва; пор. давн. укр. **въ Кгупьтє**, **Клини** 'греки' — Іп. сказ. 1212, **въ кдємѣ** — Hank. XIII ст.). Після кінця XVI ст. він уже ніколи не додавався до нових запозичень (пор. такі слова, як **єлекция** 1597, **єлемєнт** 1599, **єкзєкуция** 1597); але як сáме виглядала ситуація за ранньосередньоукраїнської доби, не зовсім ясно, бо приплив чужоземних слів був незначний і ті з них, що починалися на *e*-, цілком могли бути запозичені українською мовою через польську разом із протетичним *j*-. Саме так сталося зі словом *єдвáб* (починаючи з 1443 р.), давн. пол. *jedwab'* з чес. *hedvábí*. Ім'я ***Jendrijdan*** абл. (Вірм. 1559) теж може мати за основу пол. діал. *Jędrzej* (засвідчене з 1483 р.).

Із-поміж вигуків протетичний звук *h* присутній у *ге*, *ген*, *гей* і *геть*. Судячи з наявності *h*- в аналогічних словах деяких інших слов'янських мов, це могла бути праслов'янська риса, але так само вона легко могла розвинутися в різних мовах незалежно одна від одної внаслідок афективності, властивої таким вигукам. Якщо вигук *гиля́*, яким кличуть гусей, запозичено з болг. *елá* 'ходи сюди' (гр. *ἔλα*), то *h* в українській мові мусить датуватися ранньосередньоукраїнською добою, коли до Карпат прийшли волохи.

В імені *Веремíй*, що конкурує з іншим варіантом — *Ярéма* — у східній і центральній частині України, починаючи з XVII ст. (Баришп. 1665), і віднаходиться також у назвах поселень, заснованих приблизно

---

[4] У слові *віскрúвий* 'шмаркатий' *i* не походить з *o*, а звук *v*- з'явився за аналогією з іменником *віск*. Основою для цього прикметника є іменник *скра* 'згусток', а *i* додано так само, як у парі *крúга* ~ *ікрá* 'кавалок льоду', тож він мусив би мати форму ⁺***iskrývyj*** (див. 45.7).

в той самий час (*Веремíївка* поблизу Золотоноші Черкаської обл.), поява ***v***- не пов'язана з якимось українським процесом: цю форму запозичено з білоруської мови.

У діалектах спостерігається така ж ситуація, як і в літературній мові. Те саме стосується суміжних слов'янських мов: російської, білоруської, польської, східнословацьких і північно-східних болгарських говірок (болгарська літературна мова в більшості випадків утратила ***j***- перед ***e***: півн.-сх. болг. ***jesen*** проти літ. болг. *éсен*), а також румунської мови.

5. ПРОТЕЗА ПЕРЕД *o*

Протетичний приголосний ***v*** перед наголошеним і ненаголошеним ***o*** (*вóстрий, ворáти*) є типовим явищем на Перемищині, Львівщині, Тернопіллі та Хмельниччині. Приблизно його межа проходить на південний схід від Ярослава — на північ від Рави-Руської — Збаража — Хмельницького й далі повертає на південь, ідучи східніше від Кам'янця-Подільського, південніше від Галича (з відногою в районі Чернівців і південніше) — південніше від Дрогобича[5]. Таким чином, протетичний ***v*** перед ***o*** — це в ґрунті речі наддністрянське та надсянське говіркове явище, що заторкує також Підляшшя, західну частину Поділля й чималі шматки буковинсько-покутської, східнобойківської та східнолемківської діалектних зон; у розпорошених місцевостях і кількох анклавах воно спостерігається на Західному Поліссі, сягаючи на північ аж до Ясельди (хоча й не є характерним у цілому для цієї зони), а також у поодиноких селах центральної частини Закарпаття між Латорицею та Лабірцем.

Ще одна зона наявності протетичного ***v*** перед ***o***, менша за розміром, розташована в північній частині Східного Полісся, на північ від лінії, що приблизно проходить через Любеч — Ріпки — Щорс — Новгород-Сіверський, але ***v*** тут вимовляється тільки перед наголошеним ***o***: *вóзеро* проти *орáти*. То є білоруська риса, притаманна цим перехідним (у ґрунті речі, білоруським) говіркам і не пов'язана з ситуацією в згаданій вище західній зоні.

На півночі та сході західна зона межує з обширами, де як перед наголошеним, так і перед ненаголошеним ***o*** вживається протетичний ***h***: *гóстрий, горáти*. Вони сягають від Ясельди на півночі — за винятком району, розташованого навколо Берестя (та західніше), — аж до тієї частини Буковини та Покуття, де немає протетичного ***v***, проходячи через Волинь і Поділля й заторкуючи східногуцульські говірки (трохи західніше від Черемоша). Східна межа зони вимовляння ***h***, якщо трохи спрощу-

[5] Мапи 1 і 3, опубліковані Я. Закревською в *ДМУМ* 4, 1961; поза тим Жилко, *Нариси*, мапа 20; мапа Г. Шила в *ПРДН* 12, с. 40 і Dejna, мапа 2.

вати речі, проходить приблизно через Олевськ — Новоград-Волинський — Бердичів — Білу Церкву — Звенигородку — Первомайськ[6]. У поодиноких словах звук ***h*** перед ***o*** віднаходиться на Підляшші та Посянні, а з другого боку — в середньонаддніпрянських, полтавських і степових говірках[7]. То є явні наслідки зовнішнього впливу (в "чистому" вигляді або у зв'язку з міграціями людності), що поширювався з Волині та Поділля, справжнього осереддя цієї інновації.

Жодна протеза не зачепила ***o*** на початку слова в решті говірок, тобто, з одного боку, в середньо- та східнополіських, а з другого — в карпатських (більшості лемківських, а також бойківських, гуцульських і закарпатських). Щодо цього вони являють собою типові периферійні архаїчні зони.

З окресленої територіальної дистрибуції можна запостулювати таку картину історичного розвитку: поширення протетичного ***v*** мусило бути започатковане десь поблизу Львова, а ***h*** — на Волині та/або Поділлі. В обох цих зонах наголос на постання протези ніяк не вплививав. Протеза найімовірніше мусила виникнути ще до відзискання Наддніпрянщини та теренів, розташованих на схід і південь від неї, але після розриву інтенсивних контактів із Закарпаттям; ба більше — різницю між зонами вимовляння ***vo***- та ***ho***- найлегше пояснити, припустивши, що ці два процеси відбулися, коли між ними існував державний кордон. І справді, хоча й не збігаючись ідеально з польсько-литовським кордоном за станом до 1569 р., східна межа зони поширення ***vo***- проходить стосовно нього паралельно й на невеликій відстані. Отже, можна заризикувати припущення, що поява обох типів протези припала на ранньосередньоукраїнську добу.

Тогочасні пам'ятки містять тільки вельми бідний матеріал, дотичний до протези, але той, що його маємо до диспозиції, радше підтверджує висловлену робочу гіпотезу. Йдеться про такі приклади: **по Вольдрисѣ** 'після Олдржіха' (Іп. літоп. 1230), **на Ворловоую могилоу** (Молд. гр. 1400), **к Голшаном** (Гр. 1489, Степань), *Horaczenie*, буквально 'дитина орача' (Люстр. Хмельник 1552), надпоправне ***Olaxtan*** 'Волощині' абл. (Вірм. 1560), *Hosoufce* (= *Осівці*, на Поділлі) (Beauplan 1653). Є також випадки вживання протетичного приголосного після прийменника ***v***~***u***: **оув Облазничь** (Гр. 1411, Жидачів), **оув огон, оув огород, оув оци** (Вол. Єв. 1571), **ув озеро, ув особе, ув одну** (Крех. Ап. 1572). Протетичний характер звука ***v*** тут є найбільш імовірним припущенням (і тоді **оу-в-огон** слід би писати **оу вогонь**), бо таке написання звичайно трапляється перед ***o***- (та ***u***-), але не перед іншими голосними; і все ж не можна повністю виключити, що тут маємо справу з прийменником *ув* (див. 19.4).

---

[6] Див. мапи Закревської, Шила та Дейни, згадані в прим. 5, а також Жилко, *Нариси*, мапа 12.

[7] Наприклад, на Переяславщині — *óзеро, орéл*, але *гóстрий*; у старобільській говірці — *орáти, орíх, огóнь* поряд із *гóстрий* тощо.

Єдиний давньоукраїнський приклад **вогнькъ** (Гал. Єв. 1288) через свою ізольованість не може вважатися за певний. Проте звук ***v***, уживаний на заповнення роззіву в чужоземних словах, що трапляються в давньоукраїнських пам'ятках, можна мати за передвістя майбутнього протетичного ***v***: **фаравона** (Бер. Hank. XIV ст.), **Ивонинъ** 'Йонин' (Луц. Єв. XIV ст.), **Сивооноу** 'Сіонові' дат. одн. (Іп. літоп. 1276), **от Сивона** (Фл. Пс. 1384).

Вірогідність ранніх даних щодо протези перед ***о-*** збільшує та обставина, що їх географія на диво точно збігається з сучасними діалектами. З погляду хронології вживання ***v-*** випереджає вживання ***h-*** десь на сторіччя. Це може бути випадковість, хоча більш імовірним здається припущення, що реальна послідовність процесів була саме такою. Зрештою, звук ***h*** у тогочасній українській мові був відносно "молодим".

Після появи та поширення протетичних ***v*** та ***h*** у зонах їхнього стикання одне з одним стали неуникненними певні колізії. Вони знайшли віддзеркалення в переходах з одного приголосного на другий у поодиноких словах, часто й тоді, коли дотичний приголосний був частиною первісного кореня.

а). Звук ***h-*** замість ***v-***: слово *воробéць* (з різними суфіксами) затрималося на теренах, де вживався протетичний ***v*** або зовсім не було протези, але в тих частинах країни, де розвинувся протетичний ***h*** (і суміжних), відбувся перехід до варіанту *горобéць*, усталеного й у сучасній літературній українській мові, хоча стара форма ще в XVII ст. переважала (**воробéцъ** — Памва Бер. 1627, **Иван Воробей** — Реєстр 1649, Переяслав). У діалектах можна здибати *гозьмуть* (Холмщина), *голочúти*, а в протетичному вжитку — *гóко* поряд із *зозовóкий* (Тернопілля) — пор. літ. укр. *вíзьмуть, волочúти, óко, зизóкий.*

б). Звук ***v-*** замість ***h-***: *вýсла* (по берегах Дністра нижче від Стрия) — літ. укр. *гýсла.* Такі випадки в порівнянні з попереднім типом трапляються рідше, що може слугувати підтвердженням тези про дещо пізніше постання протетичного ***h***, аніж ***v***. Відповідно, звук ***h*** мусив мати більшу здатність до експансії. Як правило, в говірках ***h-*** додається до запозичених слів, що відносно недавно потрапили в українську мову, наприклад гідронім *Голта* поблизу Первомайська, заснованого у XVIII ст., з рум. *Olt*; *горц* 'проти вітру' (вживається чорноморськими рибалками) з іт. *orza*, гр. — *ὄρτσα* тощо.

в). Перехід з одного протетичного приголосного на другий міг відбуватися через проміжну фазу відсутності протези. На цьому етапі навіть кореневі ***v*** та ***h*** на початку слова могли підпадати під цю тенденцію, даючи в такий спосіб надпоправні форми з початковим ***о*** в деяких словах. Це є особливо характерним для форм теп. часу дієслова *взяти* типу *озмý*, засвідчених у різних місцевостях, наприклад, на південь від Тернополя, поблизу Сучави тощо (і широко пред-

ставлених наприкінці XVI–в XVII ст., наприклад, **озми** — Фарм. кін. XVI ст., *ozmesz* — Дума 1651, **озмꙋ** — Ґал. 1665, **озметъ** — Радив. 1671), та для слова *горóх*, реалізованого як *орóх*, скажімо, в гуцульських, бойківських, буковинських, подільських, полтавських і старобільських говірках. У тих самих районах трапляються й випадки на кшталт *одúна, óрон* — пор. літ. укр. *годúна, гóрно.* Серед інших прикладів можна назвати **осподарꙋ** дат. одн. (Люстр. Житомир 1545; пор. 25. Зв), **озли** 'біля' (Вас. Загор. 1577; пор. рос. *вóзле*), **под Оробями ~ Воробьями** (Пирят. 1694); суч. бойк. *оростео* (пор. *вóрог*) та ін.

Протеза перед ***о-*** з'явилася, напевне, щонайперше в умовах роззіву, коли попереднє слово закінчувалося на голосний, і ступнево утривалилася як постійний складник відповідного слова, вживаючись у всіх оточеннях. Діалекти, що не знають протези, виробили інші способи уникнення роззіву. У лемківському діалекті це став твердий приступ перед голосними на початку слова. У північноукраїнському наріччі, особливо на Східному Поліссі, розвинулася афереза, що заторкує ненаголошений звук ***о-***, якщо попереднє слово закінчується на голосний: *не'дчинúв, до'кна* (Чернігівщина). Цей різновид аферези обмежено вживається й у сучасній українській літературній мові: *ви'дні, не'ддалá* (Шевченко 1841, 1850), *д'одного* (Гатцук 1861), *до'днóї ями* (Тичина 1934)[8]. Далеко важливішим наслідком аферези ***о*** в діалектах для сучасної української літературної мови, втім, було вироблення концепції випадного ***о***, що може факультативно додаватися до початкового приголосного або відпадати перед ним. Звідси такі дублети, як *огірóк* ~ (діал.) *гірóк, огорóд ~ горóд, отрýта ~ трýта, ополóнка* ~ (діал.) *полóнка, опіслá ~ післá, óпріч ~ пріч, оберéмок ~ берéмок, орéля ~ рéлі, оселéдець* проти сер. укр. **селедецъ** (Славин. 1642), *оболóння ~ болóння, осокорúна* ~ **сокорына** (Вірші Кл. Зин. 1690), *очерéт* ~ діал. (Новгород-Сіверський) *черéт, ожелéдиця* ~ діал. *желéдиця, óвочі* — давн. укр. **воща** (Іп. літоп. 1229), *Óвруч*[9] — давн. укр. **Вроучии** (Іп. літоп. 977), тепер тільки з ***о-***, сер. укр. **з миста Окданска** 'з міста Ґданська' (Гр. 1551, Володава) тощо. Цьому процесові могла сприяти семантична неокресленість, а отже й факультативність префікса ***о-***.

Випадний звук ***о-*** поширився в християнських іменах: непрозорість їхньої морфологічної будови й тенденція до утворення скорочених пестливих форм сприяли такому розвиткові подій; у разі усічення дублети існували, зрештою, і в грецькій мові та її діалектах. У деяких іменах початковий звук ***о*** випадає (*Гафія* — гр. Ἀγάπη, *Горпúна* — гр. Ἀγριππῖνα,

---

[8] Гуцульська афереза ***о*** спричинила часткове помішання префіксів *од-* і *до-*: *допéрти* 'відчинити', *дотворúт* 'відтворить', *докривáйте* 'відкривайте'. Спорадична афереза ***о*** трапляється також у деяких локальних говірках Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської та Закарпатської областей. Можливо, топонім *Стрятин* походить від ****Ostrjatin-*** на основі імені *Острята.*

[9] Зі вторинно відтягненим наголосом.

Килúна — гр. Ἀκυλῖνα, *Настáсія* — гр. Ἀναστασία, імовірно також *Хúмка* — гр. *Εὐφημία*, *Прíся* — гр. *Εὐφροσύνη*), в інших додається (*Оксáна* — гр. *Ξένη*), або обидві форми існують обік одна одної (*Одáрка* ~ *Дáрка* — гр. *Δαρεία*, *Опанáс* ~ *Панáс* — гр. Ἀθανάσιος, *Олéсь* ~ *Лесь* — гр. Ἀλέξιος, діал. *Оверя́н* ~ *Веря́н*). Для середньоукраїнської доби пор. у Реєстрі 1649: **Химченко, Гапоненко, Горпиненко.**

Такий самий протетичний *v* перед *o*-, як і в українській мові, притаманний усім південнопольським говіркам (на відміну від літературної польської мови), окрім південносілезьких (де натомість з'являється твердий приступ на зразок лемківського), а також румунській мові. У білоруській мові протеза має місце лише перед наголошеним *o*-, з огляду на акання; в південно-східних білоруських говірках також спостерігається афереза *o*-. Навпаки, ця протеза не є властива південноросійському наріччю [10], східнословацьким говіркам та болгарській мові (крім поодиноких випадків у діалектах). Натоміть протетичний *h*- перед *o*- — це суто українське явище, не повторюване в жодній із суміжних мов.

6. ПРОТЕЗА ПЕРЕД *u*

Перед *ú* в ролі типового протетичного приголосного виступає *v*: *вýхо* [11]. Територія його поширення значно більша в порівнянні з позицією перед *o*-; вона покриває майже цілу Україну, за винятком трьох зон, що в одній із них уживається *h*, а в решті двох протези немає зовсім. Протетичний *h* перед *u*- є характерним для Середнього Полісся й охоплює на півдні волинські терени (нижче від Рівного), а на півночі сягає Ясельди на її відтинку, що на схід від Кобрина та на захід від Пинська (тобто приблизно обіймає Дорогичинщину, Сарненщину та Рівненщину); в поодиноких словах він з'являється й на волинських і подільських теренах, розташованих південніше. Через конкуренцію протетичних *v* та *h* на цій території пол. *hufnal* (з нім. *Hufnagel*) в українській мові звучить як *вухнáль*. Протеза відсутня перед *u* на Східному Поліссі аж до Переяслава та майже до Ромна на півдні (перша зона), а також на Лемківщині, в центральних районах Закарпаття між Латорицею та Боржавою й частково на Бойківщині, Гуцульщині та Сучавщині (друга зона) [12]. На Східному

---

[10] Уживаний у південноросійському наріччі (й так само в літературній російській мові) початковий звук *v*- у словах *вóтчина* та *вóсемь* не має протетичної природи. Він постав у висліді розкладення дифтонга, що був рефлексом *o* за нового акута.

[11] Ненаголошений *u*- в діалектах потрактовано, в ґрунті речі, так само, як і в літературній українській мові. Див. вище 34.2.

[12] Див. мапи Я. Закревської в *ДМУМ* 4, Ф. Жилка у *ВДВЯ*, с. 32, а також Ващенко, мапа 4 та складену ним же мапу 47 в *ДАБМ*.

Поліссі є місцевості, де вживається протетичний ***j*** (*ю́лиця* — пор. **на юлици** — Паст. 1760, *юлицю* — Некраш. 1796, Куліш 1846); проте нечисленні слова, де й у літературній українській мові начебто стоїть протетичний звук ***j*** перед ***u***, не походять із цієї зони. Вони запозичені з польської (*ю́шка*) та болгарської (*юна́к* — мабуть, у зв'язку з міґрацією волохів і не виключено, що за польського посередництва). У деяких запозиченнях ***j*** заступає ***h*** (*юрба́* з пол. *hurma* — пор. *гурма* в Стефаника 1897, а також рос. *гурьба́*; діал. *юртува́тися* проти літ. укр. *гуртува́тися* з пол. *hurt*). Ці слова відхиляються від власне української моделі наявністю ***j***- перед ***u***- як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції.

З такої територіальної дистрибуції протетичних приголосних можна зробити висновок щодо хронології їх появи, який полягає в тому, що протетичний ***v*** перед ***u***- датується давнішим періодом, ніж перед ***o***-; його початки сягають часів, коли українська територія ще не була розділена польсько-литовським кордоном, але вже відбулося заселення лемками Карпат. Це був, у ґрунті речі, процес загальноукраїнський, що оминув лише Полісся (за винятком найзахіднішої його частини). Відтак на Середньому Поліссі з'явився протетичний звук ***h***, який поширився на Волинь і Поділля з міґрацією людності. Нарешті, первісний стан, позначений браком протези, зберігся в периферійних зонах на півдні та заході.

Дані пам'яток цим здогадам не суперечать: **воутра** 'ранку', **воученици** (Луц. Єв. XIV ст.), **вуши** (Ужг. півуст. XIV ст.), **вѹжь** (Жугай 1569), **воуюв** 'дядьків' (Одрех. гр. 1613), **вѹйшко** (Памва Бер. 1627), *Houlia* (= *Улига* — Beauplan 1653), надпоправно написане прізвище **Оусаковский** (напис на іконі, Жовква 1680 — пор. *гуса́к*) тощо вказують на XIV ст. як на приблизний час, коли протетичний ***v*** уже був присутній, а протетичний ***h*** ще не з'явився. З другого боку, лемківські (**оу(и)ны** 'тітки' — Одрех. гр. 1578) та поліські (**уски** 'вузькі' — Пирят. 1695) пам'ятки здебільшого не містять протетичного ***v*** перед ***u***-. Стосовно перелічених вище запозичень пор. *iuszkoiu* (Gaw. 1619), *iuchu* ак. одн. (Кондр. 1693); *jonaki* (Płachta 1625), **юнака** (Дерн. бл. 1700); але надалі з ***h***- вжито **гурмом** інстр. одн. (Тупт. 1701).

Так само й у середині слова ***v***- часто вживається перед ***u***, щоб заповнити роззів: *паву́к*, *осаву́л* (< тур. *yasaul*) тощо (але *нау́ка* без ***v*** — тут перед ***u*** проходить межа морфем); у закарпатських говірках між Лабірцем і Рікою ***v*** з'являється на місці втраченого ***j*** у теп. часі дієслів третього класу на кшталт *ма́ву*, *зна́ву* (літ. укр. *ма́ю*, *зна́ю*) незалежно від наголосу. Таке вживання ***v*** між голосними засвідчено в деяких словах починаючи з останньої фази давньоукраїнського періоду: топонім **Капернавоумъ** (Луц. Єв. XIV ст.), **тивоуна** ґен. одн. (і **тиоуна** — Іп. літоп. 1146), ***navuka*** (Вірм. 1566), *pavutynoiu* (Кондр. 1693), **навуку** (Няґ. 1758) тощо.

З-поміж суміжних мов протетичний ***v*** перед ***ú***- є характерним майже для всієї білоруської території (з трохи меншою консеквентністю

в її південній частині) та для більшості польських говірок (на відміну від літературної польської мови); натомість у російській мові (включно з південноросійським наріччям), у східнословацьких говірках, у румунській і болгарській мовах його немає.

7. ПРОТЕЗА ПЕРЕД *a*

У давньоукраїнській мові звук ***a*** в позиції на початку слова, крім як у вигуках і сполучниках, зазвичай переходив у звук ***o***- (пор. суч. укр. *Олекса́нд(е)р* тощо; див. 5.4). Чужоземні слова на ***a***, запроваджені в середньоукраїнську мову, тією самою дорогою не пішли. Натомість виявилася тенденція до вживання перед ***a***- протетичного приголосного. Зрідка це був приголосний ***v***-, як в імені **Вартемей** (Кам.-Буз. Єв. 1411 — гр. *Ἀρτέμιος*), чи й у слові **ватаман** (Гр. 1435 — пор. ***vataman*** Вірм. 1562), якщо воно походить від ***ataman***, що виводиться, можливо, з тур. *odaman* 'старший пастух'. Однак перед ***a***- протетичний ***v*** так і не набув великого поширення — й це стосується навіть Східного Полісся, де він нібито представлений трохи численнішими прикладами (пор. півн. чернігівське *вакара́т* 'точно', півн. київ. надпоправне *арца́ба* 'стовп' із рос. *акура́т* і пол. *warcaby* 'дамки' на основі нім. *Wurfzabel* відповідно). У сучасній українській мові він утримався в слові *ванькі́р* з пол. *alkier(z)* 'альков'. Якщо гідронім *Водола́га* (сточище Дінця) базується на тур. *ada* 'острів' + *lâhk* 'намитий ґрунт', то звук ***v***- у ньому мусив постати за асоціацією зі словом *вода́* й не є протетичним у властивому сенсі. В імені *Іва́н* із гр. *Ἰωάννης* звук ***v***, імовірно, заповнив роззів перед ***o*** ще до його втрати, яка сталася пізніше: *Іоа́н* > ****Ivoán*** > *Іва́н* (присв. прикм. **Ивановъ** — Лавриш. Єв. 1329). Ця форма вживається також у російській і білоруській мовах.

У кількох словах перед ***a***-, як здається, вимовлявся або вимовляється протетичний ***j***. До них належать, наприклад, **Ꙗронови** (Іп. літоп. 1213 — гр. *Ἀαρών*), **ꙗ(р)мꙗк** 'сіряк' (Житом. 1583 — пор. рос. *армя́к*), **ꙗнпо́лки** 'маленькі посудини' (Вірші Кл. Зин. 1690 — пор. сер. пол. *ampuła*), **язбꙋки** 'абетка' (Дерн. 1700 — пор. рос. *а́збука*), *Янто̂н* (Осадца 1876). Однак часто є підстави підозрювати, що те чи те слово було запозичене з польської, вже мавши протетичний ***j***-, типовий для таких випадків під середньопольську добу. Це стосується, поза сумнівом, слів **ярцибискꙋпъ** 'архієпископ' (Гр. 1433), **Яндрей** (Одрех. гр. 1611 — гр. *Ἀνδρέας*), ***Yadam*** (Вірм. 1613 — гр. *Ἀδάμ*) та ін.

Значно поширенішим був протетичний ***h***. У сучасній українській літературній мові він фігурує в словах *габа́* з тур. *aba*; *гарма́та* з пол. *armata* (пор. ***armaš*** 'гармаш' — Вірм. 1561, **арматъ** ґен. мн. — Вірші Кл. Зин. 1690, але ***harmata*** — Вірм. 1621); *га́спид* із гр. *ἀσπίς* 'отруйна змія' (за посередництва церковнослов'янської мови); *га́рний* з болг. діал. або

мак. *áрен* (літ. болг. *хáрен*); *гарбá* з тур. *ar(a)ba*. Проте для слів *Гáнна, галýн, гáнус, гáрус* і сер. укр. **ганкер** 'хомутик' (1612) не виключено, що вони могли набути ***h***- ще в польській мові й були запозичені з неї вже в такому вигляді. У говірках можна здибати інші слова з протетичним ***h***: *гарéшт, гатлáс, гáйстра, Гамéрика, ганускa* 'сіль' із гр. *ἅλας* (останнє — з арґо харківських сліпців) та ін. Пор. схоже явище навіть у питомому *гась?* (Павловський 1826).

Якщо розглядати це питання під історичним кутом зору, ***h*** перед ***a***- засвідчено з кінця XIV ст., а частіше його можна бачити з XVI ст., наприклад, *Hankoni de Sandecz* (Гр. 1348, Краків), **Ганну** (Гр. 1522, Остріг), **Галжбѣта** (Гр. 1535, Луцьк), *Hawdei* (суч. укр. *Авдíй*, Люстр. Хмельник 1552), ***Hanna*** (Вірм. 1560), **в гатласѣ** (Ів. Виш. 1600), **ганоу(с)ка** (Одрех. гр. бл. 1600), **ганышъ** 'ганус' (Славин. 1642), **Ганъну ~ Анна** (Полт. 1670), **арматъ ~ гармат** (Літоп. Самов. 1702), *гарапська* (Гатцук 1861) тощо. Пор. також надпоправне випущення початкового кореневого ***h*** (що доводить факультативний статус протетичного ***h***): ***Arasim*** (Вірм. 1562 — гр. *Γεράσιμος*), **афтованый** (Баришп. 1663) з пол. *haftować* на основі нім. *heften* 'прикріплювати'; суч. укр. *гаптувáти*.

Як показують ці приклади, протетичний ***h*** перед ***a***- зафіксовано в різних реґіонах, від північнокарпатського (лемківського) до Полтавщини та Східного Полісся, включно з Волинню та Поділлям. Так само й у сучасних діалектах він вимовляється на великих обширах, що сягають від Східного Полісся до степової зони й від Сяну до Дінця (щоправда, він практично відсутній у лемківських говірках і тільки обмежено вживається в бойківських, гуцульських [13] і закарпатських). І все ж, як виглядає, в жодному реґіоні ***h***- не вживається систематично: скрізь наявні рівнобіжні форми без протези (рідше з протетичним ***j***-) і спостерігаються хитання. Пояснити цю ситуацію можна тим, що перед ***a***- ніколи не було реґулярного розвитку протези, оскільки такі слова ніколи не складали значної групи у словництві. Коли якесь слово на ***a***- вряди-годи впроваджувалося в мову, воно, бувши незвичним, вимагало особливого потрактування, щоб цю аномалію зліквідувати. Тому до лексичних одиниць, що за різних часів потрапляли в мову, застосовувалися ad hoc ніяк не пов'язані між собою процедури. Таким чином, ця ситуація цілком відмінна від протези перед ***u***- та ***o***-, де були чинними реґулярні звукові закони.

Протетичний ***h*** перед ***a***- за межами української території властивий південномалопольським говіркам і коли-не-коли трапляється (реалізований як ***x***-) у болгарських запозиченнях із турецької (напри-

[13] У запозиченнях із румунської гуцульські говірки частіше вдаються до протетичного ***j***: *я́фини* 'чорниці' (те саме в буковинсько-покутських, бойківських, лемківських, закарпатських говірках) з рум. *áfină*; *ярúч* 'їжак' з рум. *arícіu*; *гармасáр* 'жеребець' з рум. *armăsár* — але з хитаннями. Якщо гуц. *áрідник* 'чорт' походить від біблійного *'Ιάρεδ*, імені 992-річного чоловіка (пор. рос. діал. *аред* 'старигань; чаклун' — Вороніжчина), це був би приклад утрати ***j***- унаслідок таких хитань.

клад, *хамба́р* — тур. *ambar*). Нехай недорозвинений, цей різновид протези все ж представлений в українській мові ширше, ніж у будь-якій із сусідніх. Чи стимулювала нестабільність українського протетичного ***h*** втрату початкового ***h-*** у південно-східних говірках мови ідиш [14], напевне сказати неможливо.

8. ПРОТЕЗА ПЕРЕД *i* ТА *y*

Наявність протетичного ***j*** перед ***i-*** в давньоукраїнській мові можна постулювати на підставі зміни ***e*** > ***ě*** ("новий ять") у сполуках на кшталт **нє имамь** > **нѣ имамь** (див. 17.2). Безпосереднього оприявнення цього ***j*** у давньоукраїнських пам'ятках сподіватися годі, бо тогочасна кирилиця не передбачала жодної змоги відтворити звукосполуку ***ji***. Факти, якими ми диспонуємо, не дозволяють напевне стверджувати, що цей протетичний ***j*** був поширений у всіх діалектах давньоукраїнської мови, хоча така ймовірність є досить великою, якщо зважити на корпус давньоукраїнських пам'яток, де вживається "новий ять" (приклади наведено в 17.2).

Якщо на початку мала місце са́ме така ситуація, то найліпше вона затрималася на Поділлі (за винятком його північного окраю), де можна почути вимову *їна́кше, ї́ней, ї́скра, ї́стик, Їва́н* тощо, а в деяких місцевостях — з подальшою зміною ***i-*** (***y-***) > ***e***: *є́нчий* 'інший', *є́скра* тощо [15]. Протетичний ***j*** перед ***i-*** (***y-***) віднаходиться й у прилеглих реґіонах: на Волині, Буковині, Покутті, в зоні наддністрянських говірок, поширюючися далі на бойківські та надсянські, але тут паралельно вживається й протетичний ***h***, причому обидва вони перебувають у взаєминах досить строкатої дистрибуції як із географічного погляду, так і стосовно вживання в тому чи тому слові. Далі на захід лежить зона без протези перед ***i-/y-***, що обіймає лемківські говірки (крім східних), а також закарпатські, гуцульські та сучавські (в Румунії). Показово, що декотрі з цих говірок дійшли до занепаду початкового ***j*** навіть перед рефлексами ***ě***: *і́сти, і́здити* (літ. укр. *ї́сти, ї́здити*). Нарешті, зона вживання протетичного ***h*** (*гина́кший, Гилько́* 'Ілько' тощо) сягає від Підляшшя, Полісся та Посяння до Бойківщини на заході й центральної Наддністрянщини на сході, охоплюючи також Волинь, північну частину Поділля та наддністрянську діалектну територію, великою мірою, отже, накладаючись на зону поширення проте-

---

[14] Не лише перед ***a-***. Див. мапу Ю. Вайнрайха у збірнику *American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists* (The Hague, 1963), с. 345.

[15] Щодо того, чи звукосполука ***ji-*** перейшла в ***jy-*** з подальшим поновленням ***i*** під впливом ***j*** (у такому разі ***i*** в наведеному прикладі є вторинним), чи, навпаки, звук ***i*** від початку був убезпечений від цієї зміни з огляду на присутність ***j-*** і повсякчас лишався незмінним, — див. 52.6.

тичного ***j***[16]. На теренах, заново осаджених у XVI–XVIII ст. (Полтавщина та степові райони на схід від неї), у зв'язку зі змішаним характером населення зустрічаються всі три варіанти поряд.

На підставі окресленої дистрибуції можна зробити певні припущення щодо перебігу цього процесу. Зміна ***i*** > ***y***, розпочавшися наприкінці XIII ст. (див. 28.5), призвела на більшій частині України, за винятком, говорячи узагальнено, Поділля та навколишніх реґіонів, до втрати ***j*** на початку слова. Цей стан зберігся в карпатських діалектах. На решті території з'явився новий протетичний звук ***h***, що поширювався, мабуть, із Волині та Західного Полісся. Показово, що протетичний ***j***, як правило, не вживається перед новим ***y***, який постав перед скупченнями приголосних на початку слова (на кшталт *іржа́* ~ *иржа́*; див. 27.2), тимчасом як протетичний ***h*** тут можливий (*гиржа́* на Бердичівщині, *гержа́* на Середньому Полісся тощо). Це вказує на залишковий характер протетичного ***j*** — на відміну від інноваційного ***h***. Пор. також заміну ***j*** на ***h*** у середині слова в підляському топонімі, що під середньоукраїнську добу мав форму **Воинь**, а в сучасній українській мові — *Вогинь* (пол. *Wohyń*).

У пам'ятках не було жодної можливості відображення протетичного ***j***, як завважено вище; натомість протетичний ***h*** міг бути позначений, хоча таких випадків налічується обмаль: *Hilkovce* (Beauplan 1653) на Брацлавщині — суч. укр. *Ільківка*. Немає ніяких даних, що суперечили б припущенню про постання протетичного ***h*** перед ***y***- та перед ***o***- рівночасно, тобто під ранньосередньоукраїнську добу. В усякому разі, перед ***y***- він уже вживався в XVII ст.

У сучасній українській літературній мові протетичний ***j*** перед ***y***- (***i***-) не трапляється[17], а протетичний ***h*** представлений у ній єдиним словом *гі́кавка* — пор. рос. *ика́ть*, болг. *и́кам*. З-поміж сусідніх мов протетичний ***j*** перед ***i***- віднаходиться в деяких польських говірках, особливо в Мазовії; натомість протетичний ***h*** являє собою специфічну українську рису (проте пор. сх. словац. ***hirǯa*** 'іржа'; у сілезьких говірках польської мови рівнобіжний процес відбувся незалежно).

9. ПРОТЕТИЧНИЙ ЗВУК *l*

*** Унікальний статус має наявність протетичного ***l*** або ***l'*** у надсянських говірках, наприклад, у словах ***lupawka*** (літ. укр. *опа́лка*), *Лю́лька* (літ. укр. *Ю́лька*). Ця протеза є вторинною; вона пов'язана з замінністю ***l*** (лабіалізованого в цих говірках) із ***w*** та ***l'*** з ***j***.

---

[16] Частково це зобразив Dejna, мапа 2.

[17] Не плутати з ***i*** на місці колишніх ***ě***, ***e***; поява протетичного ***j*** перед ними є звичайним явищем: *ї́сти*, ім'я *Ї́вга* < (***j***)***ěsti***, (***J***)***evhenija***.

Початковий ***l*** у літ. укр. *лéдве* (пор. рос., болг. *едвá*) зумовлений семантично: форми з ***l*** постали під впливом частки *ле* 'тільки', що присутня також у сполучнику *алé*.

10. ХРОНОЛОГІЧНА ТА ГЕОГРАФІЧНА СТРАТИФІКАЦІЯ ПРОТЕЗИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Хронологію появи протетичних приголосних в українській мові можна показати, дещо спрощуючи реальний стан справ і поминаючи деякі марґінальні явища, у вигляді таблиці:

Голосний	Протетичний приголосний		
	j	***v***	***h***
i > y	прасл.		XVI ст.?
ě > ī	прасл.		
e	прасл.		
a	(XVI ст.)	(XV ст.)	(XIV–)XVI ст.
o		до початку XV ст.	початок XVI ст.?
ȯ		кінець XIII ст.	
u	(XVIII ст.?)	XIV ст.	XVI ст.?

Прасл. – успадковано з праслов'янської мови; дати в дужках стосуються марґінальних явищ, що охоплювали незначну кількість слів і були обмежені територіально.

Із таблиці випливає, що звук ***j*** не відігравав жодної активної ролі у власне українських процесах, пов'язаних із розвитком протези; ***v***- був прикметою XIII–XIV ст., а ***h***- (здогадно) – бл. XVI ст. Усі ці процеси припадають головно на середньоукраїнську добу.

На додачу до наведеної таблиці можна виділити й найбільш характерні зони з погляду розвитку протези в українській мові:

1. Говірки, що опираються протезі (за деякими винятками), насамперед лемківські та закарпатські.
2. Говірки з помірковано розвиненою протезою, особливо східно- та середньополіські.
3. Говірки з хаотичним уживанням і дистрибуцією різних типів протези, тобто заново залюднені території на сході та півдні України.
4. Говірки з максимально розвинутою протезою, що для них, вочевидь, можна визначити два головні осередця: одне на Львівщині й Тернопіллі та друге на (південній?) Волині.

11. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Українська мова, в ґрунті речі, зберегла праслов'янські протетичні приголосні перед голосними переднього ряду. Зміни, що стосувалися ***i***-, були зумовлені переходом цього голосного в ***ẏ***, тобто втратою передньої артикуляції. Перед голосними непереднього ряду постала нова протеза. У праслов'янській мові вибір протетичних приголосних, практично обмежений альтернативою ***j*** або ***v*** ([w]), як правило, залежав від якості самого голосного: огубленим голосним передував приголосний ***v***-, неогубленим переднього ряду, а пізніше й усім неогубленим — приголосний ***j***-. На перший погляд здається, що ця засада зберігає чинність і в українській мові, де ***j*** надалі вживається, як правило, перед голосними переднього ряду. Одначе то є оманливе враження, зумовлене консервативністю щодо збереження праслов'янського стану в позиції перед ***ě***, ***e*** та їх рефлексами. Активний розвиток протези лише початково йшов згідно з цією засадою (***ȯ***- > ***vȯ***-), відтак настали певні хитання, коли, приміром, перед ***a***- з'являлися і ***j***-, і ***v***-, а згодом знайшов застосування новий протетичний приголосний ***h***-, наділений більшою універсальністю: він уживався не лише перед голосними заднього ряду ***a***- та ***u***-, але також і перед ***ẏ***-.

Це доводить, що під ранньосередньоукраїнську добу протеза не зумовлювалася структурними властивостями голосних, як це було за праслов'янських часів. Таким чином, метою протези в середньоукраїнській мові, як здається, було уникнення роззіву (див. вище 34.5). Крім того, вживання протетичного приголосного забезпечувало вищий ступінь єдності у структурі складу. Якщо до занепаду єрів існувало дуже мале число припустимих типів складів (V, CV, CCV, CCCV і, як виняток, CCCCV), то внаслідок цієї події складова структура набула такого розмаїття, що говорити про якісь реальні обмеження в цьому аспекті немає сенсу. Натомість тепер, усуваючи принаймні один із цих типів (V) у висліді протези та заповнення роззіву, мова ввійшла у відновлювальне річище й почала рух до повторного набуття складом фонологічної визначеності. (Ця тенденція, нехай реалізована іншим способом, знайшла вияв також у поступовому усуненні складів із двома верхів'ями звучності; див. 27.6 і 35.7. Ледве чи можна вважати за випадковість, що обидва ці процеси збіглися в часі, припавши саме на період після занепаду єрів. Жодних новацій, що мали б за результат постання протетичних приголосних, не можна віднайти за прото- чи давньоукраїнських часів перед цим занепадом) [18].

---

[18] Принагідно слід згадати вставлення *j* у таких запозичених словах, як *ідéя*, *стáтуя*. Цим досягалося кілька цілей: заповнення роззіву, зоднорідснення іменних основ (що всі вони закінчувалися на приголосний), а також усунення складів, утворюваних самим лише голосним (пор. пол. *idea*, *statua*).

Протеза в українській мові не залежить від наголосу. Якщо у випадку ***и***- обумовленість наголосом нібито присутня, вона діє непрямо: протетичний приголосний зазвичай не може передувати ненаголошеному ***и***-, оскільки він насправді реалізується як [u̯] або [w]. Незалежність від наголосу є загалом більш характерною для давніших (давньоукраїнських і — на велику міру — ранньосередньоукраїнських) звукозмін, ніж для наступних часів.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Дурново Н. «Русские рукописи XI и XII в. как памятники старославянского языка», розділ VI. *ЈФ* 6, 1926–1927.
2. Шило Г. «Явище протези в слов'янських мовах». *ВСЯЛ* 2, 1949.
3. Закревська Я. «Явище протези в західних говорах української мови». *ДМУМ* 4, 1961.
4. Лукина Г. «Старославянские и древнерусские лексические варианты с начальными *а — я*, *ю — у*, *е — о* в языке древнерусских памятников XI–XIV веков». *Русская историческая лексикология*. М., 1968.
5. Калнынь Л. «О фонологическом оформлении анлаута в надсянском говоре». *Общеславянский лингвистический атлас*. М., 1972.

35. УПОРЯДКУВАННЯ СКЛАДОБУДОВИ: СКЛАДИ З ДВОМА ВЕРХІВ'ЯМИ ЗВУЧНОСТІ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Рівнобіжно з перетворенням складів типу V на склади типу C + V (див. розділ 34) діяла тенденція до повного усунення складів із двома верхів'ями звучності, тобто з сонорними звуками в скупченнях приголосних. (У подальшому називатимемо їх, заради стислості, складами з двома верхів'ями, поминаючи окреслення "звучності"). Це здійснювалося або за допомогою протези (чи вставляння звуків), або — рідше — відкиненням сонорного чи приголосного. Розпочавшися ще наприкінці давньоукраїнського періоду (див. 27.6), цей процес пішов хутчіше, набувши під середньоукраїнську добу вже не спорадичного, а реґулярного характеру. Вже на ранньосеред-

ньоукраїнському етапі він практично завершився на початку слова й активно діяв у середині слова в кореневих морфемах. Щойно пізніше він дійшов логічного кінця в позиції наприкінці слова та на морфемній межі. Тому зміни, характерні для двох останніх позицій, детально розглядатимуться в подальших розділах (44 і 58). Наслідком цих змін стало обмеження виниклого було розмаїття можливих типів структури складу.

Як і в розділі 27, зміни в складах із двома верхів'ями розглядатимуться окремо для різних позицій у будові слова.

2. СКЛАДИ З ДВОМА ВЕРХІВ'ЯМИ НА ПОЧАТКУ СЛОВА

У гру могли входити чотири приголосні: ***l***, ***r***, ***m*** та ***n***, але насправді останній з них у цій позиції ніколи не траплявся. Говорячи про ті три приголосні, що в цій позиції вживалися, слід мати на оці відмінність між морфологічним уодностайненням та звуковими змінами. Якщо в сучасній українській мові маємо форми *льон* : *льóну* (пор. білор. *лён* : *ільнý*), *рот* : *рóта*, *мох* : *мóху* (давн. укр. **льна, ръта, мъха**), то кореневий голосний у ґен. (та решті непрямих відмінків) тут узято з ном. одн. Таке морфологічно зумовлене водностайнення мало місце не лише в парадигмі словозміни, а й у словотворі: *лобáн* — з ***о***, як у слові *лоб* : *лóба*; *рóтики* 'різновид квітів' — як у слові *рот*; *лéв'ячий*, *левúний* — як у слові *лев* : *лéва*; *легéня* — як у слові *лéгкúй* та ін.; *лестúти* на основі заст. *лесть*, пор. *улéсливий* (давн. укр. **льстити**; рос. *льстить*) засвідчено з ***е***, починаючи принаймні з XV ст.: **лестец** (Кам.-Буз. Єв. 1411, Ів. Виш. 1600, Славин. 1642); **прелести́листеся** 'знадилися' 2 ос. мн. (Кл. Остр. 1599); **лести́вого** (Транкв.-Ст. 1646); **лести** ґен. одн. (Густ. літоп. 1670). Проте хронологія такого водностайнення для поодиноких слів є дуже різною. Розповсюдження на всі форми є характерне для голосних ***о*** та ***е***, тобто тих самих, що виступають у ролі реґулярних рефлексів сильних єрів.

Натомість фонетично були зумовлені такі зміни:

а). Скупчення, що містили ***l***. З-поміж усіх варіантів величезну перевагу мало запровадження протетичного ***у*** перед ***l***:

*** ***lъv-***: **Илвовскын** (Гр. 1400, Львів), **илвъвски** (Гр. 1421, Львів), **Илвовскои** ґен. одн. жін. роду (Молд. гр. 1467), **пана Ильва** (Гр. 1497, Крем'янець), **князем Илвомъ** (Гр. 1527, Тарґовіца), ***ilovlu*** 'львів'янин' (Вірм. 1559 [1]), **образом илвовым** 'по-лев'ячому' (Вол. Єв. 1571), **уст илвов** (Крех. Ап. 1572), топонім *Il'vin* (Beauplan 1653). Такі форми перетривали й були в ужитку до XVIII ст. (**под Илвовъ** — Літоп.

[1] Вірменські приклади можуть містити ***і***- також і з огляду на правила кипчацької мови.

Самов. 1702), а в діалектах і до сьогодні (*до Ильвóва* — Середнє Закарпаття); проте в літературній українській мові була поновлена традиційна форма *Львів.* У XV–XVI ст. Молд. гр. здебільшого мають **и** після **л** (**въ Ливовѣ** — 1436, Путна 1525; **до Ливова** — 1456, **ливовскын** — 1460 та ін.). Це могли бути буковинські форми, але ймовірнішим видається припущення, що вони являють собою незграбне відтворення все ще незмінених скупчень приголосних румунськими писарями.

lьj- (суч. укр. *ллю*): **нлют** (Присл. Кл. Зин. 1690), *іллється* (П. Куліш 1846); якщо гідронім *Льва* (правий доплив Прип'яті) виводиться від цього кореня, то це був би приклад незміненого скупчення приголосних на окраї української мовної території.

lьž-: **нлжю** 'брехню' (Єв. Пер. 1510), **нлживых** 'брехливих' (Вол. Єв. 1571), **нлъжепророцы** (Літк. Єв. 1600), **нлъгарóвє** 'брехуни' (Транкв.-Ст. 1618). Форми з ***o*** після ***l*** (**Ложондъ** 'той, хто вірить брехням' — Мог. 1635) базуються на морфологічному водностайненні, а форми з початковим ***o***, типові для народнопісенної творчості (*олжа* — в думі), скидаються на штучні витвори, посталі внаслідок архаїзаційних мовних експериментів (*олжúві устá* — Свідзинський 1931), як і відновлена за наших днів форма *лжа* (Загребельний 1972); але не можна виключити їх уґрунтованості також у певних локальних процесах, що мали місце на Чернігівщині (див. нижче)[2].

lьn-: **нлну** (Люстр. Луцьк 1552); прикметник *ильнянúй* досить часто трапляється в говірках (наприклад, у бойківських, закарпатських, північно-східних лемківських), але в літературній українській мові внаслідок уподібнення ***n'*** до ***l'*** постала форма *ллянúй.* Найпівнічніші говірки й досі можуть мати склади з двома верхів'ями: *льнúсько* 'поле, де ріс льон' (Кобрин), пор. **лну** ґен. одн. у Житом. 1583.

У корені ***lьž-*** мала місце взаємодія двох словоутворень. Літ. укр. *лóжка* являє собою реґулярний рефлекс давн. укр. **лъжька**. Проте в багатьох говірках подибуємо форму *лúжка*, поширену в зоні між Карпатами та приблизною лінією Рава-Руська — Золочів — Тернопіль — Хмельницький — Кам'янець-Подільський, а також на Закарпатті на схід від Тересви[3]. Такі форми засвідчені в середньоукраїнській мові: **в лыжкахъ** (Гр. 1534, Луцьк), **лыжкою** (Ст. Зиз. 1596), **лыжка** (Dictionarium 1649). Форма *лижка* може бути наслідком змішання форм **лъжька** та **лъжиця**, що друга з них могла дати ***lyžycja*** (поряд із ***ilžycja**)[4]. Однак частіше в сучасних говірках **лъжиця** має рефлексом форми з ***l***, поголосненим у ***v*** ~ ***u*** або втраченим: півд. лемк. *вжиця*, сер. лемк. *жиця*, півд. сер. закарп. *ужиця* (пор. 30.3). Форми типу *лúжка* могли також перебрати ***y***

---

[2] У таких формах також можна припустити білоруський вплив: пор. **на Рси ~ отъ Орси** 'на/від Росі' (Люстр. Канів 1552) у випадку ***r-***. Щодо півн. укр. ***o-*** перед ***r-*** — див. нижче пункт *б*).

[3] Див. Дзендз. мапа 65.

[4] Водностайнення могло також відбуватися у зворотному напрямку: **ложицъ** ґен. мн. (Полт. 1665).

з дієслова *лигáти*, в якому цей голосний з'явився внаслідок чергування **ъ:y** (як у **dъxnǫti**:**dyxati**). Менш імовірним є вплив пол. *łyżka*, бо й у самій цій мові така форма є нерегулярною, а на південному заході Польщі та в північнокашубських говірках зберігається сподіваний варіант *łeżka*.

Наведімо ще кілька скупіше представлених і менш певних прикладів:

lьx-, нульовий ступінь до **lěxa** 'борозна' в гідронімі *Ільшина* (правий доплив Трубежа);

lьg- 'легкий' у бойк. *илзь* 'проваля', якщо за основу тут узято непрямі відмінки;

lъsk- 'лиск' у закарп. *ильще* 'блудило';

lъb- у сер. укр. **Илбезь ~ Олбезь** (поблизу Любашева на Волині), нині *Люб'язь* — унаслідок народноетимологічного переосмислення.

б). Скупчення, що містили **r-**. Типовий результат звукової еволюції це **yr-**, але по говірках часом трапляється й **or-** або **ar-**:

*** **rъž-**: **иръжавметь** (Жугай 1569), **иржа** (Няґ. 1758), поряд зі старими формами **из ржéю** (Кл. Остр. 1599), топонім *Rzawiec* (Beauplan 1653 — пор. суч. укр. *Іржáвець*). Сюди ж слід віднести гідронім *Ірдинь* (Південна Київщина). Якщо топонім *Óржиця* (Літоп. Самов. 1702 — і так само гідронім, доплив Сули) також виводиться з цього кореня, він демонструє північно-східний (чернігівський) рефлекс. Форми *ар(д)жа* й навіть *ярджа* можна почути на півдні Лемківщини, тимчасом як північно-західні лемківські говірки зберігають форму *ржа*; буковинський гідронім, записаний 1886 р. як *Irszowec*, тепер начебто має форму *Аржáвець* (Карпенко).

rъž- 'жито': **иржаными** (Гр. 1531, Краків); суч. укр. (*и*)*ржáнець* 'різновид трави'.

rъz- ~ rъž-: суч. укр. *іржáти*, діал. *гирзáти ~ ризáти* (наддністрянські говірки).

rъv-: **ирве** (Крол. рат. кн. 1665), **ирвы** 2 ос. одн. нак. сп. (Присл. Кл. Зин. 1690), **ирватиметь** (Онуфр. Харк. 1699) проти, мабуть, книжного варіанту **рвеница** (Славин. 1642). Пор. суч. укр. літ. *рвáти ~ ірвáти.*

***rъp-** 'копати' (споріднене з закарп. *рýпа* 'яма для картоплі'): гідронім *Ірпíнь* (поблизу Києва) (**Ирпинемъ** — Літоп. Граб. 1710), гідронім *Íрпа* (Чернігівська обл.).

rъk-, лише сер. укр. і діал. **азь иркѫ** 'я кажу' (Єв. Пер. 1510), **ирцѣ** 2 ос. одн. нак. сп. (Ів. Уж. 1643), **ирци, ирчетъ** (Няґ. 1758); північноукраїнський варіант представлено в дієприслівнику **арекучи** (Чет. 1489). Виведення гідроніма *Ірклій* (лівий доплив Дніпра) з ***rъkl-ěi** (Карпенко) викликає сумніви; хоча воно справді пояснило б узаємодію форм з **y-** та з **a-** (*Herklij* — Beauplan 1653 проти топоніма **Арклѣквъ** — Літоп. Самов. 1702), це може бути народноетимологічне переосмислення чужомовної (турецької?) назви.

rъx-: ***rъš-***, споріднене з *рух*: гідронім *Ірша́* (лівий доплив Тетерева), гідронім *Ірша́ва* (правий доплив Боржави), північноукраїнський варіант у топонімі **Аршичина** (Гр. 1547, Луцьк), пол. топонім *Orchówek* на Підляшші (ранньосер. укр. *Rchowo*, 1407). Пор. також білор. топонім *О́рша*.

rъt-: **нрътами** (Няґ. 1758). У літературній українській мові морфологічний підхід призвів до витіснення форм, яких би можна сподіватися з погляду фонетики: *рота́ми* на основі ном. одн. *рот*.

в). Скупчення, що містили ***m***. У цьому випадку також додавався звук ***у***-, а в північноукраїнському наріччі ***о***- ~ ***а***-, з тією відмінністю, що це відбувалося, як правило, лише перед несонорними. Коли після ***m*** ішли ***r***, ***l*** чи ***n***, скупчення лишалося без змін. Цим підтверджується той постулат, що два верхів'я звучності (падіння — підвищення, \/) в межах складу й були причиною змін. У скупченнях ***mn***, ***mr***, ***ml***, за якими йде голосний, звучність є тільки рівною з подальшим підвищенням (***mn***- _/), або тільки підвищується (***ml***, ***mr*** /). Сюди належать сучасні українські форми *мно́ю*, *мру*, *мно́го*, *мнець*, *мну*, *мрі́я*, *мря́ка*, *млі́ти*, *млин*, *млинець*. Виламуються з цього правила, як здається, лише два винятки:

імла́ має на початку ***у***- (> ***і***-), бо перед ***l*** первісно стояв звук ***g*** (> ***h***); пор. рос. *мгла*, пол. *mgła*, укр. діал. *мугла́* 'холодна дощова погода' (Житомирщина) та — з метатезою — *мо́гла́* (Ужгородщина), сер. укр. *w oczach hmyliie* 'в очах тьмариться' (Кондр. 1693); пор. також реґулярний процес, представлений у топонімі *Млі́їв* (Київська обл.);

мені́ є результатом морфологічного процесу, взорованого на ґен. (а пізніше й ак.) *мене́*. Форма *мені́* почала з'являтися в XVII ст., але по-справжньому запанувала щойно в XIX ст. У діалектах та в середньоукраїнських пам'ятках добре представлені натомість дві інші форми: *міні́* (Трост. Уч. Єв. 1560, Gaw. 1619, Ключ 1695, Дерн. 1700, Довгал. 1736, Няґ. 1758 та ін.; нині трапляється в розпорошених місцевостях на схід від Дніпра, на Кубані, в Південній Басарабії, в наддністрянській і подільській діалектних зонах та деінде) та *мині́* (Трост. Уч. Єв. 1560, 'Αδελφότης 1591, Памва Бер. 1627, Баришп. 1640, Полт. 1665, Ґал. 1669, Андр. 1701, Мазепа 1708, Некраш. 1789 тощо)[5]. Наявність голосного в обох випадках зумовлена тяжінням до вживання двоскладових форм у всій парадигмі, а вибір на користь того чи того конкретного голосного пояснюється уподібненням до наголошеного голосного наступного складу в *міні́* та взаємодією з енклітичним *ми* в *мині́*. Щоправда, зміні на *мині́* міг сприяти фонетичний чинник.

---

[5] Див. Ващенко, мапа 12 та мапу М. Онишкевич в *УДМ*, с. 160.

*** Реґулярну звукозміну можна спостерігати в коренях **тъž**- (*імжи́чка* — Чернігів, *імжа́* 'мла' — Олевськ; літ. укр. *мжи́чка ~ імжи́чка*; морфологічно зумовлене водностайнення в назві лівого допливу Дінця *Мож* : *Можу*) та **тъх**- у словах *імше́дь* 'мох', гідронімі *Імха́ти* (Гуцульщина), у Полт. 1665 **имъшаник** 'покритий мохом притулок', пор. діал. *омшаник* з півн. укр. **о**-; як зазначалося, морфологічно зумовлене водностайнення в сучасній українській літературній мові дало *мох* : *мо́ху*, проте пор. бойк. *имху*. У сучасній українській літературній мові форми без **у**- переважають у дієсловах *мча́ти*, *мсти́тися*, найчастіше вживаних із префіксами, що закінчуються на голосний: *помча́ти*, *помсти́тися* тощо. Ім'я *Мстисла́в* базується на другому з цих коренів. І все ж форми з **у**- в цих коренях теж засвідчено: *имчлядь* 'натовп' (Закарпаття), топонім *Имстичо́во* (район Боржави). Щоправда, навзагал протетичний **у** перед **т**, за яким іде приголосний, вживається менш консеквентно, ніж перед **r**- та **l**- (пор. також топонім *Мгар* на Лубенщині). Це мусить пояснюватися порівняно меншою звучністю **т**. Що ж до вставних голосних після **т** (**Ѡместившеся** — Іп. літоп. 1196), то вони практично щезли після закінчення давньоукраїнського періоду. Форми на кшталт **окомигнѣнья** (Шестокр. XVI ст.) чи *мирец* 'мрець' (кобринська говірка) є прикладами здійсненого ad hoc морфологічного водностайнення (пор. *мига́ти*, *по-мира́ти*).

Таким чином, застосування протетичних голосних перед **r**, **l** і **т**, за якими йшов приголосний, у XV–XVI ст. було у своєму розпалі. Типовим було використання протетичного **у**, в деяких північноукраїнських говірках — **о**-, а в деяких лемківських — як **о**-, так і **а**-. Форми без протези ще й дотепер можна почути в частині лемківських говірок[6]. Інколи взаємодія протетичних **у** та **а** могла заторкнути початковий голосний в поодиноких чужомовних словах: Славин. 1642 подає **илькѣръ** і **алкиръ** з пол. *alkierz* (нім. *Erker*).

3. СКЛАДИ З ДВОМА ВЕРХІВ'ЯМИ В СЕРЕДИНІ СЛОВА (КОРЕНЯ)

Вставний **у** після сонорних, що був з'явився в цій позиції (типу *дрижа́ти* < **држати** < **дръжати**) в північноукраїнському наріччі під кінець давньоукраїнського періоду (репрезентований тоді, щоправда, скорше винятковими прикладами — пор. 27.3), зробився за ранньосередньоукраїнських часів річчю звичайною. У зв'язку з поверненням українців на Лівобережжя й залюдненням ними земель, що на схід сягали сточища Дінця, він запанував і в цих реґіонах. Такими формами рясніють пам'ят-

[6] Див. Stieber, мапи 31, 38 і 68.

ки, писані по всій території від Луцька до Харківщини. З безлічі наявного матеріалу наведімо бодай малу частинку: **клинѣте** 'кляніть' (Кам.-Буз. Єв. 1411), **окрывавивъ** 'скривавивши' (Фіоль 1491), **сплытити** 'сплести' (Мих. Єв. 1526), **трываетъ** (Люстр. Канів 1552), **покрышилося** (Люстр. Київ 1552), **дрижанк** (Єв. Нег. 1581), **хрибет** (Житом. 1583), **бриду** 'бреду' (Славин. 1642), **трибухъ** 'шлунок', **христи́ни** (Dictionarium 1649), **триво́жоно** (Ґал. 1669), **крихти** ґен. одн. (Ал. чел. Бож. 1673), **грими́тъ** (Радив. 1676), прізвище **Перехристи** ґен. (Полт. 1677), **проглынѹ(т)** (Присл. Кл. Зин. 1690), **триполск(и)й** (Листовня 1712)[7], **крыва́вии** ном. мн. (Вѣчн. пек. 1721), **стримит** 'стирчить' (Диал. паст. 1760) тощо.

Ні в середньоукраїнські часи, ні тепер не було й немає подібних прикладів з ***т*** та ***п***; проте варто відзначити, що принаймні в одному корені вставний ***у*** вживався після ***v***: **звиню** 'дзвоню' (Славин. 1642), топонім ***Zvinjačidan*** абл. (Вірм. 1562), **Звинагорода** ґен. (Сафон. 1672) з давн. укр. ***zvьn-*** (дальші приклади в 27.8). Натомість у слові *две́рі* (з **дьвьри**) звук ***е*** являє собою вислід морфологічного водностайнення — пор. **дьвьрь** ном. одн. (див. 27.8).

Поряд із випадками вживання **и**, що їх налічуються сотні, часом можна здибати букви **о** та **є**, писані за аналогією до інших спільнокореневих форм (наприклад, **в кро́ви, слєзами** (Кл. Остр. 1598) на основі ***krov*** < ***krъvь***, ***slez*** ґен. мн. < ***slьzъ***) і, можливо, підтримувані особливостями вимови, притаманними деяким північноукраїнським говіркам; трапляються також і випадки написання без позначення голосного (з єром або без нього), закорінені в правописній традиції, що склалася до та після занепаду єрів відповідно й підтримувалася фактичним станом справ у південно-західному наріччі (**крвавый** — Радив. 1676).

Ситуація в південно-західних говірках (Поділля, Буковина, Галичина, Карпати та, мабуть, південь Волині) дійсно виглядала зовсім інакше. Цю відмінність добре ілюструє різниця в потрактуванні складів із двома верхів'ями, що спостерігається між ранніми творами П. Беринди та його пізнішим словником (1627 р.), складеним після багаторічного перебування в Києві. У цьому останньому маємо **дрыжѹ́**, **клинѹ́сѧ**, **бли́скавица** тощо (та водночас і **слъ́зи**, **бръмю́** 'бриню', **трво́жѹ**), тоді як у його віршах 1616 р. представлено без винятку форми типу **тръва́лой**, **забръмѣ́ла**, **в крви**.

У пам'ятках із південно-західних земель форми без голосного вживаються (й переважають) протягом усього середньоукраїнського періоду, наприклад, **габлъко** (Жугай 1569), **потръвати** (Стр. Хр. XVI ст.), **зокръвавеныи** (Уч. Єв. 1585), **некръщенних** (Уч. Єв. 1592), **трво́ги** (Ст. Зиз. 1596), **трво́жу** (Лавр. Зиз. 1596), **држатъ** 'дрижать' (Скульський 1630),

---

[7] Інша форма цього кореня, ***tre-***, представлена у словах *трети́на, тре́тій*. Проте можливою була взаємодія ***trь-*** та ***tre-***. Пор. діал. *тритя́к* 'трирічний бичок' (Берестя).

krwi лок. одн. (Дума 1651), **кравы** ак. мн. (Клокоч. обр. 1683), **крщаемыхъ** (Шумл. 1687) та ін.

Утім, голосний поруч із сонорним міг позначатися на письмі. Поминаючи випадки, що могли бути спричинені морфологічним уодностайненням, можна виділити два основних типи: після сонорного та перед сонорним. Перший представлено такими прикладами, як **дрыженя**, **трывал** (Трост. Уч. Єв. 1560), **клинꙋсѧ** (Ἀδελφότης 1591), **дрыва** 'дрова' (Льв. Ставр. бр. 1595), **тривати** (Потій 1595), **трибухами**, **стримит** (Ів. Виш. 1600, якщо ці форми не впроваджені північноукраїнським переписувачем), ***trivoha*** (Вірм. 1612), **клинѣте** 2 ос. мн. нак. сп. (Мукачівський Осмогласник 1621), **крывѣ** дат. одн. (Хм. літоп. 1650), **брыві** ном. мн. (Оксф. Гепт. 1667), **яблыка** (Ключ 1695) тощо, тобто починаючи з останньої фази ранньосередньоукраїнського періоду. Приклади другого типу, як здається, з'явилися на кількадесят років пізніше: **дыржали** 'дрижали' (Літоп. Март. Бєл. 1600), прізвище **Бырва**, буквально 'брова' (Одрех. гр. 1606), **кельнѣте** 'кляніть' (Самбірська Єв. 1625), *skirwawlena* (протокол із Вишнього Орлика 1693), **в кирви** (Тиш. Алекс. поч. XVIII ст.), **ти́рвало** (Покр. записи 1740, долина Попрада), **вытырвати**, **гыртанъ**, **дырва**, **дыржаня**, **кырвавыхъ** ґен. мн. (Преслопський Пс. сер. XVIII ст.) та ін.

Таким чином, нові форми зі вставним голосним, зазвичай ***y***, можуть датуватися в південно-західному наріччі щонайраніше серединою XVI ст. Але протягом цілого середньоукраїнського періоду обидва варіанти розташування вставного голосного, як здається, співіснували зі старими формами без голосного. Мовлячи про останні, слід зазначити, що їхня частотність є зависока, аби її можна було виправдати самою лише правописною традицією, тим більше з огляду на винятковість таких форм для пам'яток, писаних у північних, центральних і східних реґіонах. Пояснення такого розмаїття підходів з боку писарів і друкарів слід шукати в мовних явищах, характерних для цієї території, адже в рефлексах складів із двома верхів'ями в середині кореня в південно-західному наріччі й досі існують діалектні відмінності, а ізоглоси цих рефлексів, що дуже важливо, відрізняються мало не для кожного окремо взятого слова. Картографічне зображення цих ізоглос наразі залишається справою майбутнього, але й наявна на сьогодні інформація дозволяє припустити, що, поминаючи дрібніші деталі, форми з ***ry*** та ***ly*** поширювалися зі сходу; на Лемківщині ж виникла інновація у вигляді ***yr*** та ***yl*** (точніше: ***y̆r*** та: ***y̆l***): *крива́вий* проти *кирва́вий*. Безладна дистрибуція того та другого рефлексів почасти була наслідком міґрацій людності (зосібна на Закарпатті), а почасти — зіткнення двох хвиль звукозмін. Є також невеликі зони з переважанням рефлексу ***ar*** (розпорошені села на сході Лемківщини), кілька прикладів збереження ***r*** (але не ***l***) без голосного (на північному сході Лемківщини) та форм із ***er*** (на південному заході Лемківщини). На північному сході Лемківщини та інде часом трапляються форми з ***ro*** та ***lo***, але спричи-

нені вони радше морфологічним уодностайненням (*блоха* — як *блох* ґен. мн. тощо)[8].

*** Значно триваліше збереження складів із двома верхів'ями на південно-західних теренах України порівняно з північними та східними підтверджується, крім недвозначного свідчення середньоукраїнських пам'яток, і тією обставиною, що в деяких словах — і це стосується са́ме південно-західної зони — замість використання вставного голосного спостерігається спрощення скупчень із участю сонорних через випадення або сонорного, або попереднього приголосного. За другого варіанту сонорний опинявся на початку слова й зазнавав відповідного потрактування: до нього долучався протетичний голосний. (Пам'ятаймо, що у складах із двома верхів'ями протеза передувала вставленню, бувши характерною, зокрема, й для південного заходу України). Обидва ці способи віднаходяться в корені ***xrъst- ~ krъst-***, звідки й форми на кшталт *кще́ний* 'хрещений' (бойк.), *кстити* 'хрестити', *выдокщи* 'Водохреща' (лемк.), *кстúти* (Закарпаття, Холмщина) та більш поширені *ирщі́нє* 'хрещення' (бо́йк.), *ирстити* 'хрестити' (закарп.), *водорщи* (лемк.), ***ər'stétə*** (гуц.), *ирстúти* (надпрутська зона) — літ. укр. *христúти*, *Водо́хрищі* (сучасне написання *хрестúти* є хибним з історичного погляду). Пор. також бойк. *кшúти* (літ. укр. *кришúти*). В інших реґіонах України таких форм немає.

Зіткнення між рефлексами C***ry***C, C***ly***C, що поширювалися з північного сходу, та C***yr***C, C***yl***C, що поширювалися з карпатського реґіону, віддзеркалено кількома випадками помішання етимологічного ***ry*** (тобто не пов'язаного походженням із ***rъ*** чи ***rь***) та ***yr***, що його не могло бути в дотичних словах, коли брати під увагу лише реґулярні процеси звукозміни. Етимологічна сполука ***ry*** представлена у слові *прищ*, але на сході Лемківщини та на сході Закарпаття кажуть *пирщ*. За ще один приклад такого перескоку звичайно править слово *криниця*, споріднене з рос. діал. *крини́ца*, болг. *кри́ница* 'дерев'яна посудина' з прасл. ***krinica***. Його "карпатський" варіант *кирни́ця* поширений також і далеко на схід від карпатського реґіону, він охоплює практично всю територію південно-західного наріччя, а на півдні сягає Одеської області та Добруджі[9]. Однак цілковитої ясності в цьому випадку бракує. Зона поширення форми *кирни́ця* далеко просторіша в порівнянні, скажімо, з формою *пирщ*, та й за віком своїм вона набагато давніша, ніж це можна було б припустити, маючи за підставу зіткнення північного та східного варіанту з південно-західним. Справді, в давньоукраїнських пам'ятках знайдено лише написання типу **криниц-** (наприклад, Іп. літоп. 1150), але в XV ст. буковинські документи містять численні випадки написання **крьница** (Молд. гр. 1408, 1432, 1436, 1490, 1494, а також Гр. 1424, Снятин). Із пізніших часів пор. **кьрница** (Оксф. Гепт. 1667), прізвище **Кирницкий** (Реєстр 1649) і — навіть у київській пам'ятці — **кирницѣ**

[8] Стосовно Лемківщини — див. Stieber, мапи 139, 162, 167, 256, 261, 264, 271, 273 і 292.

[9] Пор. Жилко, *Нариси*, мапа 17, а також значно меншу зону поширення форми *дирва* (мапа 18).

(Торж. 1706). Північноукраїнські пам'ятки, звісно, мають, як правило, форму *криниця* (наприклад, **крыницами** — Гр. 1451, Луцьк; **криници** ном. мн. — Крех. Ап. 1572; **криницам** — Жит. кн. Волод. 1675), одначе тут є певна двозначність, бо вони можуть походити як від ***krinica***, так і від ****krъnica***. Поза тим, форми типу ***krъn-*** нехай нечасто, але трапляються в інших слов'янських мовах: давн. пол. *krnica*, словен. *krníca*, серб.-хорв. діал. *kȑnica* 'дерев'яна посудина', словац. діал. *krňa* 'ринва'. З огляду на ці факти постає питання, чи не мала праслов'янська мова дублетів ****krin-*** і ****krъn-***.

Укр. *стри́жень* — це сподівана форма (пор. білор. *стры́жень*, пол. *zdrzeń*, словац. *stržeň* 'стільник'), але вживається й просторічне *сте́ржень* (наприклад, Калинець 1970). То є хибне написання (мабуть, під впливом рос. *сте́ржень*) зах. укр. *сти́ржень*. Давн. укр. **грътань** має реґулярне продовження в сер. укр. **гритань** (Чет. 1489) і суч. лемк. *гыртан* ~ *гартан* (**гыртань** — Няґ. 1758); літ. укр. *горта́нь* змішалося зі словом *го́рло*. Давн. укр. ****glъxnuti*** в сучасній українській мові представлено як *глу́хнути* внаслідок змішання з прикметником *глухи́й*.

4. ЗВУКИ *o* ТА *e* В РЕФЛЕКСАХ СКЛАДІВ ІЗ ДВОМА ВЕРХІВ'ЯМИ В СЕРЕДИНІ КОРЕНЯ

У сучасній українській літературній мові та східних (лівобережних) говірках, а також — значно меншою мірою — в західних говірках трапляються випадки (що декотрі з них мимохідь згадано вище), коли в рефлексах складів з двома верхів'ями в середині кореня замість ***y*** звучить ***o*** або ***e***. Первинної природи вони не мають, а постали внаслідок морфологічного водностайнення.

Сюди належать:

а). Іменники жін. і сер. родів, що закінчуються на голосний (з походження — основи на ***a*** та ***o***): *блоха́*, *дро́ва*, *сльоза́* (ранньосер. укр. **слеза**; щодо зміни ***e*** > ***o*** — див. 51.3). Слова цього типу мали реґулярний звук ***o*** або ***e*** в ґен. мн. та здрібнілих формах, де їхній єр був у сильній позиції, ∅ (у деяких говірках ***y***) — в решті відмінкових форм, де його позиція була слабка: ***slьzъ***, ***slьzъka*** проти ***slьza*** > ***slez***, ***slezka*** проти ***sl'za*** ~ ***slyza*** (в карпатському реґіоні — ***sylza***). Внаслідок уодностайнення звук ***o*** (чи ***e***) поширився на всі форми відміни (пізніше в ґен. мн. та здрібнілих формах з'явився звук ***i***: *сліз*, *слі́зка* на зразок *бджола́* : *бджіл*, *бджі́лка*). У більш марґінальних випадках словотвору, віддалених від парадигми словозміни, може зберігатися ***y***: *дриві́тня*, топонім *Блихави* (гуц.). Форми з ***o/e*** засвідчено, починаючи з XVI ст.: **слєзы** (та **слизи!**) (Трост. Уч. Єв. 1560), **слєзами** (Перес. Єв. 1561), **слєзю́** 1 ос. одн. (Мел. Смотр. 1619), **блоха́** (Памва Бер. 1627), **слєзы** (Волков. 1631, Ἐυόδια 1641), **бло́хи**, **дрова** (Присл. Кл. Зин. 1690), **блохи́**,

слє́зи (Вѣчн. пек. 1721) проти **дрыва** (Ладом. Єв. сер. XVII ст.); а форми з ***i*** в ґен. мн. — з початку XVII ст. (**слѣзъ** — Інтермедія 1719). З-поміж говірок форми з ***ry/ly*** й досі добре представлені в закарпатських, бойківських, гуцульських, південно-західних надпрутських, частково в наддністрянських, лемківських і надсянських, хоч і не без хитань (***blyxá*** проти ***blóx'e*** в долині Бистриці, Івано-Франківська обл., *слиза́ ~ сльоза́* поблизу Дрогобича, *блиха ~ блоха* поблизу Турки, ***blýx'i***, але ***drová*** в Мариці під Сучавою, *дрива ~ дрова* в Підбужі). Лемківські говірки, як і слід очікувати, мають форми на кшталт *дырво, сылза, былха*; менш поширені рівнобіжники типу *дрыво, слыза* виявляють часткове приподібнення до інших форм у парадигмі, що стосується не звучання голосного, а послідовності складників.

Хіба що винятково водностайнення йшло шляхом розповсюдження форм із ***y***, наприклад, бойк. *дрив* ґен. мн., а в сучасній українській мові не тільки *криха́, криши́ти*, але й *кри́хта* (< ****krъxъta***), *крихки́й*, пор. **крохотокъ** ґен. мн. у Вол. Єв. 1571, діал. *крохта́* (Ужгород).

б). Іменники чол. і жін. родів, що закінчувалися на єр (з походження — основи на ***o*** та ***i***, що поглинули деякі основи на приголосний): *глек, грек, хрест, брость, кров*, застар. *трость*, нині звичайно *тости́на*. Слово *брова́* долучилося до попереднього типу, а *бронь ~ бро́ня́* хиталося між першим і другим упродовж усієї історії української мови. В цих словах ***e/o*** з но́м./ак. одн. поширилися на решту відмінкових форм. У випадку слів ***krъtъ*** : ***krъta*** > ***krot*** : ****kryta*** та ***plot*** : ****plyta*** (< ***plъtъ*** : ***plъta***), уже після впровадження ***o*** в непрямі відмінки з ном. одн. (***krot, plot → krotá, plotá***), саме в цій останній відмінковій формі з'явився звук ***i*** (*кріт, пліт*) за аналогією з широко розповсюдженим зразком *кіт* : *кота́*. У словотворі поза межами безпосередньої парадигми словозміни можуть зберігатися форми з ***y***, як у словах *крива́вий, чорнобри́вий* (і навіть *чорнобри́вці* < ****-brъvьc-***, де, зважаючи на сильну позицію, слід би сподіватися ***o***), *христи́ти*, просторічному *кирти́ця* (у написанні *керти́ця*) 'самиця крота' (наприклад, у Франка 1885), хоча в говірках навіть і тут з'являється ***o*** (наприклад, *крова́вий* на Чернігівщині, *крова́вий ~ крива́вий* у Полтавському та Переяславському районах, а також *дрови́тня* — Бровари під Києвом та ін.). Для випадку *трость ~ трости́на* — пор. *Триста́нка* (правий доплив Трубежа) проти *Тростя́нка* (правий доплив Уд) та діал. *льонотриста́* 'стебло льону' (північ Київщини та Чернігівщини). У пам'ятках аналогічні форми з ***o*** трапляються з кінця XV ст. (**въ крови** — Чет. 1489; **окровавльше** — Йос. Фл. XVI ст.; **тростиною, в глекоу** — Вол. Єв. 1571, **тростиною** — Потій 1598, **до кровє** — Ів. Виш. 1600, **плӧти** — Памва Бер. 1627, **кровє** ґен. одн. — Елегія 1648, **бровоу** — Полт. 1668), але ще впродовж цілого XVII ст. надалі тривала конкуренція з формами, що мали

ry/ly: топонім **Тристаньць** (Гр. 1409, Галич), **хрищоной** лок. одн. жін. роду (Вас. Загор. 1577), **брывами** (Діал. Полік. сер. XVII ст.), **кривѣ** лок. одн. (Ґал. 1659), **христи** 2 ос. одн. нак. сп. (Присл. Кл. Зин. 1690). У деяких говірках (бойківських, гуцульських, частково наддністрянських і покутських) і досі нормальними є форми з ***ry/ly*** на кшталт *брива, криви*; натомість у лемківських переважають форми з ***yr*** (*тырстіна, гыркыні* 'грекиня' тощо).

*** Слово *кло́ччя* виводиться з ****klъkъ*** і має звук ***o***, посталий із сильного єра, чого й слід було сподіватися; натомість у слові *клоча́нка* звук ***o*** зумовлений аналогією з попередньою формою.

Голосні ***ь*** та ***i*** чергувалися в ***blъščati*** та ***bliskati***. Суч. укр. літ. *блиск* можна б уважати за реґулярне утворення від останнього, але оскільки це слово з'являється щойно в середині XVII ст. (**блиска(н)ѧ** — Памва Бер. 1627), то воно скорше запозичене з пол. *błysk*, де ***y*** є вислідом змішання двох коренів: ***blisk-*** і ***lъsk-*** : ***lysk-*** (пор. рос. *лоск* 'лиск', серб.-хорв. *lȁskat* 'блискавка'), — що сталося в XV–XVII ст. Сподіване продовження сполуки ***lь*** віднаходиться в суч. укр. літ. *блища́ти*.

Водностайнення на користь ***y*** (коштом ***o***) слід припустити для топоніма *Кобрин*, якщо він створений доданням префікса ***ko-*** до кореня ***brъn-***, що його маємо в ст. ц. сл. **брьние** 'багно' (як у чес. *Brno*), але ця етимологія не є певна.

в). Первісно трискладові іменники чол. роду з єрами в усіх складах, наприклад, ***xrъbъtъ*** : ***xrъbъta***. Як правило, рефлекс сильного єра з першого складу в непрямих відмінках випирав сподівану сполуку ***ry/ly*** з ном. одн. Замість *хрибет* : *хребта* маємо *хребе́т* : *хребта́*. Пор. також *кле́вець* : *кле́вця* (з ****klъvьсь***, утвореного від ***klъvati***) чи *скре́гіт* : *скре́готу*, де суфікс ***-ot-*** заступив давніший ***-ъt-*** (пор. ст. ц. сл. **скрьжьтъ**). У XVI–XVII ст. старі й нові форми надалі конкурували: **хребетъ** (Памва Бер. 1627), **скрежещет** (Вол. Єв. 1571), **скрежет** (Ладом. Єв. сер. XVII ст.) проти **хрыбетъ** (Присл. Кл. Зин. 1690), **скриготати** (Діал. Полік. сер. XVII ст.). У карпатському реґіоні перетривали реґулярні форми: *хрибет* (закарп.), *хырбет, шкирготати* (лемк.).

г). Аналогічного водностайнення зазнали заледве кілька дієслів. У теп. часі суч. укр. *клену* виводиться від ***klьnu***; *бреду́* — мабуть, від ****brьdu*** (змішання з ****brьnu*** — пор. пол. *brnąć*). У формі ***klьnu*** звук ***e*** з'явився за зразком дієслівного чергування голосних типу *беру́* : *забира́ю* при створенні форми *клену́* в оперті на *проклина́ю*. У середньоукраїнській мові форми з ***y*** вживаються часто (**клинет сѧ, клинꙋщаѧ** жін. рід одн. — Язл. Єв. кін. XVI ст.; **клинуся** — Памва Бер. 1627; **клинѣте** — Транкв.-Ст. 1646), але й форми з ***e*** з'явилися щонайпізніше в XVI ст.: **неклeнѣтес** (Вол. Єв. 1571), **кленущаа** (Кл. Остр. 1599), **кленѵ** (Мел.

Смотр. 1619). У дієслові *бреду́* форми з ***у*** засвідчено у вигляді **брынꙋ** (та **брнꙋ**) в Ів. Уж. 1643, **ꙋбрывъ** мин. час. (Присл. Кл. Зин. 1690), **пребринꙋвши, набрилъ** (Сам. Вел. 1720), *брысты́* (Грам. Павл. 1826) — пор. суч. бойк. *бри́сти́*. Пізня поява таких форм та нереґулярна дистрибуція ***у*** (невмотивованого в чол. роді мин. часу) суґерує, що це є радше замінники пол. *brnąć*, ніж власне українські явища.

*** В основі інфінітива сполуки CSьC були представлені в дієсловах ***klьvati*** та ***plьvati***. В обох випадках був запроваджений суфікс *-uva-*, типовий для ітеративних дієслів: *клюва́ти, плюва́ти*.

Від *глита́ти* (<***glъt-***) Сам. Вел. 1720 подає **поглонꙋлъ** з надпоправним ***о***; суч. літ. укр. *поглі́нув*.

Дієслово *брота́ти* 'загнуздувати' виводиться від іменника *рот* (з пересувом межі морфем: ***ob-rъt-ati*** > ***o-brъt-ati***) й повторює його вокалізм.

г). Особливий випадок становить ***у*** у слові *глибо́кий*. Цей корінь у праслов'янській мові існував, мабуть, із діалектними відмінностями щодо присутності чи відсутності носового складника (інфікса). Звідси наявність, з одного боку, таких форм, як ст. ц. сл. **глѫбокъ**, рос. *глубо́кий*, пол. *głęboki*, а з другого — білор. *глыбо́кі*, пол. діал. *głyboc(z)ki*, серб.-хорв. *gliboki* (в топонімах). Другий ряд форм походить від кореня ****glyb-***, що міг чергуватися з ****glъb-*** (словац. *hlboký* бере початок від форми з єром). У староцерковнослов'янській мові був корінь ***glьb-*** (**ꙋгльбати** 'тонути; стирчати'), пов'язуваний зазвичай зі словом ***glina***, але не виключено, що це наслідок староцерковнослов'янського помішання єрів та відходу від властивої форми ****glъb-***. Суч. укр. літ. *глибо́кий* може виводитися як від ***glyb-***, так і від ***glъb-***, а діал. *глубо́кий* (Лемківщина, Бойківщина, Гуцульщина, Закарпаття та трикутник приблизно між Ковелем — Дубном — Володимиром-Волинським, тобто частина Волині) — від ***glǫb-***. Проте в давньоукраїнських пам'ятках форми ***glyb-*** і ***glъb-*** не засвідчені. Ба більше, ***hlyb-*** найперше з'являється щойно в середині XVII ст. (**ꙋглибаю** — Славин. 1642, гідронім *Hliboca* [Буковина 1667], **глыбокꙋю** — Тупт. 1693, **глыбока** — Тассо 1700, **глибокий** — Літоп. Самов. 1702), і це була, якщо судити з географії пам'яток, київсько-чернігівська інновація [10]. Для такої зміни в цій зоні не існувало внутрішніх причин, бо звук ***и***, принаймні у відкритих складах, в ***у*** не переходив; і ніби можна виснувати, що спочатку це був зманірений правопис, уґрунтований у білоруській вимові. Таке припущення начебто підтверджується двома обставинами: по-перше, поширення форм типу ***hlyb-***, як здається, почалося з високого стилю, не заторкуючи жанрів, наближених до народної мови;

[10] Поминімо ізольовану й сумнівну угорську фіксацію гідроніма *Hylybynna* (1465 р.) проти антропоніма *Holobinna* (1430 р.) та не менш сумнівну пізнішу форму **глъбоцѣи** лок. одн. жін. роду в Молд. гр. 1634.

по-друге, західніше від гаданої зони їх первісного постання є широка смуга, розташована на захід від приблизної лінії, що проходить західніше від Коростеня й далі через Житомир, Первомайськ, та на схід від лінії Случ (до Новограда-Волинського) — Шепетівка — Хмельницький — Чортків — Коломия, де переважає форма *глібо́кий*. Випадки, коли для того, щоб позбутися північноукраїнських рис (півн. укр. ***ku₀n' ~ kun'*** проти півд. укр. *кінь*), впроваджувано надпоправний ***i*** заради уникнення нібито північноукраїнської діалектної форми, що насправді містила ***u*** в цілковитій згоді з етимологією (наприклад, *за́між* від **замѵж** — див. 45.10), не є річчю незнаною. Можливо, згадані говірки мали форми типу ***hlub-*** і в зіткненні з новими й більш модними формами типу ***hlyb-***, замість запозичити їх у цьому варіанті, застосовували до цього кореня більш звичну заміну звука ***u*** звуком ***i***.

Окреслена вище проблема потребує дальшого дослідження.

5. СКЛАДИ З ДВОМА ВЕРХІВ'ЯМИ В СЕРЕДИНІ СЛОВА НА МЕЖІ МОРФЕМ

Ситуація кінця давньоукраїнської доби, наскільки можна судити зі скупих даних, наявних у пам'ятках, зберігалася й упродовж ранньосередньоукраїнського періоду — з дуже нечисленними дрібними змінами.

З-поміж окреслених у 27.4 стадій еволюції після занепаду єрів (сонорний — сонорний + ***y*** — сонорний + ***e*** — ***e*** + сонорний) для цього періоду найбільш типовою була початкова (самий сонант між приголосними): **приступлши** (Кам.-Буз. Єв. 1411), **розмыслъне, сребрныхъ** (Вас. Загор. 1577), **сребрныи** (О обр. сер. XVI ст.), **басномѵдръцами** 'вигадниками' (Ів. Виш. 1600). Наслідком цього могла бути втрата сонорного як спосіб спростити скупчення, засвідчена, наприклад, у формах **серебная** ак. двоїни (Гр. 1393, Перемишль), **ремесники** (Люстр. Київ 1552); у слові **гърнъчаръ** випадати міг або ***n*** (**Горчеренко** — Люстр. Вінниця 1552), або ***r*** (**гончаръ** — Лавр. Зиз. 1596, Памва Бер. 1627, **Гончаренко** — Реєстр 1649; суч. укр. літ. *462ча́р*). Утім, деякі з цих утрат не були остаточними, бо сонорний міг повертатися під впливом твірного слова, — пор. у пізніших пам'ятках **безсеребрныи** (Баран. 1674), **срѣбрный** (ВЂчн. пек. 1721), якщо це поновлення не стосувалося виключно правопису.

Стадія сонорний + ***y*** (**мыслыми** 'думками' — Ізмар. 1496) була практично вилучена, крім як у відміні числівника *три* та у складених словах із цим коренем у ролі першого компонента, де присутність ***y*** підтримувалася базовими формами цього числівника: **трима** (і **трема**) інстр. (Молд. гр. 1462). Пор. у пізніших пам'ятках: **трими** (Біз. Єв. кін. XVI ст.), **триног** (Славин. 1642), а в сучасній українській літературній мові —

такі утворення, як *тризу́б, трисвяти́й* (ст. ц. сл. **трьзѫбьць, трьсвѧтъ**), *стрино́жити.*

З-поміж поголоснених стадій найрясніше репрезентована й, мабуть, найпоширеніша — це сонорний + *е*: **срѣбренаѧ** (Гр. 1539, Остріг), **игленое** 'голкове' (Вол. Єв. 1571), **среброныи** (Вас. Загор. 1577), **оукрѣплеше** (< *-pl'ьše*) (Язл. Єв. XVI ст.). Особливий випадок становить форма **габлокомъ** (Чет. 1489). Звук *о* ймовірно був перенесений у неї з ґен. мн. (а в разі вживання в чол. роді — також із ном./ак. одн.), де **ъ** був стояв у сильній позиції: **яблокъ** ґен. мн. (Вас. Загор. 1577) прямцем іде від **яблъкъ**.

Як здається, в західних говірках під ранньосередньоукраїнську добу частіше відбувалася втрата сонорного, натомість для півночі країни більш типовим було вставлення голосного.

Стадія *е* + сонорний на той час ще не проторувала собі шлях. Такі випадки є винятковими й скидаються радше на принагідні утворення, не закорінені в загальному вжитку: **теребовельскии** (Гр. 1386, Львів; давн. укр. **Теребовль**, наприклад, Іп. літоп. 1226), можливо й **звѧгольскый** (Гр. 1461, Луцьк).

Щодо подальших процесів у складах із двома верхів'ями на межі морфем — див. 58.2.

6. СКЛАДИ З ДВОМА ВЕРХІВ'ЯМИ НАПРИКІНЦІ СЛОВА

Ситуація кінця давньоукраїнської доби (описана в 27.5) в основному залишалася незмінною впродовж першої половини ранньосередньоукраїнського періоду, за винятком дальшого розповсюдження дієслівного закінчення 1 ос. мн. *-то*. З дієслова 'бути' в теп. часі та дієслів, що їхні форми нак. сп. одн. закінчувалися на *-j* (**есмо** — Кам.-Буз. Єв. 1411, **въспоимо** 'заспіваймо' — Фіоль 1491), воно було перенесене на всі дієслова в теп. часі та нак. сп.: **чинимо** (Гр. 1388, Луцьк), **приводимо** (Гр. 1422, Самбір), **поновимо, оукрѣпимо** (Молд. гр. 1430), **боудемо** (Молд. гр. 1464), **идемо, молимо** (Ізмар. 1496), **отрѧсаемо, плинѣмо** 'пливімо' (Перес. Єв. 1561), **просимо** (Вол. Єв. 1571), **състарѣемосѧ** 'старіємо' (Дм. Зіньк. 1575) тощо. З ним конкурували форми на *-у*, що трималися протягом цілого XV ст. (**есми** 1 ос. мн. — Молд. гр. 1410, 1456, 1493), хоча їхня частотність зменшувалася, надто поза буковинською говіркою, а вживання в парадигмах інших дієслів (**дами** — Молд. гр. 1437, **хочеми** — Молд. гр. 1435) було дуже обмежене. У 1 ос. одн. форма **кеми** була стабільніша й перетривала до самого кінця цього періоду: **просил есми** (Гр. 1454, Кобрин; Гр. 1511, Луцьк), **есми отпустил** (Гр. 1502, Крим), **видѣль есми** (Перес. Єв. 1561), **е(с)ми терпѣла, хотѣл е(с)ми, га есмі двер** (Вол. Єв. 1571) тощо.

Саме тоді була запроваджена інновація, що полягала в утраті прикінцевого *l* після приголосного в мин. часі одн. чол. роду. Форма з *-l* була єдино вживаною в XV–на початку XVI ст., наприклад, **зѣглъ** (Гр. 1435, Галич), **моглъ** (Молд. гр. 1456), **оутеклъ** (Молд. гр. 1457) тощо. Самотній приклад **рекъ** у Гр. 1445, Луцьк пояснюється, мабуть, тією обставиною, що ця грамота насправді являє собою пізніший список первісного документа. У найзахідніших реґіонах форми з *l* утримувалися протягом усього періоду: **вирекль** 'відмовився' (Одрех. гр. 1549), **вмерль** (Одрех. гр. 1574), — і це знаходить віддзеркалення в Перес. Єв. 1561, де подибуємо **рекль, погребль, могл, нюсл,** хоча у формі **спась** 'урятував' маємо відхилення; поза тим, із 40-х рр. XVI ст. форми без *-l* поширювалися вельми хутко: **немог** (Люстр. Брацлав 1545), **могъ** (Гр. 1564, Луцьк), **рекь, побѣгь, помог, померь** (Трост. Уч. Єв. 1560), **понесь, рось, рекь** (Вол. Єв. 1571), **облегъ** (О обр. сер. XVI ст.), **ѵмер, стерег, здох** (Крех. Ап. 1572), **отерь** 'обтер', **рекь** (Стр. Хр. XVI ст.) тощо.

Утрата *-l* після приголосного найперше була зумовлена синтаксично, бо почали змішуватися два дієприкметники: один первісно на *-ъ* (**рекъ**), другий на *-lъ* (**реклъ**), що перший з них уживався як у ролі присудка, так і означення, а другий — тільки присудка з допоміжним дієсловом 'бути'. Ідеться про той самий процес — і особливо на заході, мабуть, про його першу стадію, яка стала поштовхом для всіх подальших подій, — що в основах на голосний спричинив у XVI ст. та (на заході) в XVII ст. витіснення форм із *-l* формами з *-v* (**зналъ** у конкуренції зі **знавъ**, а відтак усеохопне поширення *знав* — див. 30.7). Перемозі форм без *-l* у цій конкуренції після функціонального злиття тих і других сприяв, утім, фонетичний чинник, бо цим уможливлювалось усунення складів із двома верхів'ями в дієвідміні. За цей зиск у фонології довелося розплачуватись ускладненням морфонематичного ґатунку: якщо раніше всі форми мин. часу характеризувалися наявністю ***l*** (***reklъ***, ***rekla*** тощо), тепер виникло чергування ∅ : ***l*** (***rek*** проти ***rek-l-a***). Але й тут маємо справу лише з відгомоном подій, що відбулися в основах на голосний, де єдність парадигми була порушена схожим робом (***zna-v*** : ***zna-l-a*** тощо).

Коли йдеться про іменники, фонетичний чинник теж діяв укупі з морфологічним у процесі усунення скупчень, що містили сонорний, у позиції наприкінці слова. У відміні іменників існувала типова модель чергування ***e/o*** : ∅, щонайперше в суфіксах, де ***e/o*** з'являлися в ном./ак. одн. (чол. рід) або в ґен. мн. (жін. і сер. рід): суч. укр. *кінéць* : *кінця́*, *ніжка* : *ніжок*. Ця модель і була застосована для усунення складів із двома верхів'ями наприкінці слова завдяки вставленню ***e*** або ***o***, навіть коли йшлося не про суфікс. Отже, в дієсловах та в іменниках застосовано явно протилежні способи: відкинення прикінцевого сонорного в першому випадку та збереження сонорного, приставленого тепер до "нового"

голосного, в другому. Пояснюється це відмінністю морфологічного та синтаксичного тла в названих частинах мови. Проте вислід, з погляду фонетики, був однаковий: склади з двома верхів'ями звучності в обох випадках усувалися.

Найперші приклади вживання вставного голосного засвідчено в XV ст., але вони мали ізольований характер і з'являлися лише в молдавських грамотах (**осымь** 1418, **огєнь** 1436). Можливо, це просто описки, зроблені писарями-чужоземцями. Та, починаючи з другої чверті XVI ст., такі випадки частішають: **перел** ґен. мн. (Гр. 1522, Остріг), **форѡм** 'форм' ґен. мн. (Люстр. Черкаси 1552), **огєнь** (Перес. Єв. 1561, Стр. Хр. XVI ст., Уч. Єв. Київської Духовної Академії сер. XVI ст.) та ін., хоча про негайне витіснення ними старих форм на кшталт **вѣтрь** (Перес. Єв. 1561) не йдеться: обидва типи протягом певного часу існували поряд.

Нове потрактування скупчень із участю сонорного наприкінці слова заторкнуло й християнські ймення. Старий тип на *-о* (**Олєксандро** — Гр. 1491, Луцьк) та на скупчення з участю сонорного (**Дмитр** — Люстр. Брацлав 1545) і надалі визначали загальну ситуацію, але записи на кшталт ***Petyrga***, ***Petyrda*** (дат. і лок. відповідно), ***Dimityr*** у Вірм. 1562, *Lauer* у Люстр. Галич 1566 і **Лавєр** в Одрех. гр. 1585 скидаються на перші про́яви нового типу, що його в українській мові XIX ст. репрезентують, скажімо, *Олекса́ндер* : *Олександра* (*Олекса́ндр* — то невмотивоване зросійщене написання).

Щодо дистрибуції ***о*** та ***е*** в ролі вставних голосних — див. 44.4.

7. ПІДСУМКИ. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

У загальному тяжінні до усунення складів із двома верхів'ями важливо розрізняти процеси, зумовлені фонетично, та процеси, зумовлені морфологічно чи синтаксично. Постання протетичних голосних перед ***l***, ***r*** і ***m*** (типу *іржа́*) в XV ст. належить до першого різновиду; лише в поодиноких винятках можна говорити про морфологічну зумовленість (тип *ро́та*, а не ⁺***irta***, бо так у формі *рот*). Вставлення ***у*** в кореневих складах із двома верхів'ями (типу півн. і сх. укр. — з XV ст. — *крива́вий*, лемк. і частково зах. укр. — з 1560 р. — *кирва́вий*) було в лемківських говірках зумовлене фонетично, але в північно- та східноукраїнських говірках його мотивація мала такий характер стосовно вибору голосного, тимчасом як на розташування цього голосного вплинули й морфологічні чинники: *крива́вий*, а не *кирва́вий*, тому що *кров* : *кро́ві* тощо. Зміни у прикінцевих складах слів (типу ***vitr*** > ***víter***), що почали поширюватися лише в останні десятиріччя ранньосередньоукраїнського періоду на півночі та сході України (власне, на українських теренах у межах тогочасної Литви), а піз-

ніше й у Західній (підпольській) Україні [11], наслідували узвичаєні морфологічні взірці парадигм із випадним голосним; відповідно в дієвідміні (***neslъ* > *n'us***) запанувала модель акт. дієприкметника мин. часу; причому Західна (підпольська) Україна, як і в попередньому випадку, відставала в часі. Нарешті, в позиції в середині слова на межі морфем розвиток залежав від ситуації у відповідному прикінцевому складі (тип ***korabl'nyj***, що з нього постала форма ***korabél'nyj***, а не ***+korablynyj***, після того, як ***korábl'*** перетворився на ***korabél'***). Отже, вона була найпізнішою, виробившися головно наприкінці середньоукраїнської доби, у XVIII ст. (див. 58.1). Таким чином, усі морфологічно змодельовані зміни дещо відставали в часі від зумовлених суто фонетично й поширювалися лише ступнево й відносно повільно, заторкуючи різні слова в різний час. Морфологічний чинник дається взнаки також у вживанні прикінцевих голосних, що додаються після сонорних (типу *Петрó*, *Данúло*). У цілому, за ранньосередньоукраїнської доби продуктивність цього способу зменшилася, хоча він повністю зберіг актуальність у дієслівних формах 1 ос. одн. теп. часу та нак. сп. (типу *знáємо*).

Таким чином, ідеться про низку змін, зумовлених — у кінцевому підсумку — фонетичним чинником, але на які в багатьох випадках накладалася морфологічна матриця. Такому шляхові розвитку судилося набути значного поширення в тогочасній українській мові. "Оморфологізування" звукозмін знаходить паралелі в морфологізації зсувів наголосу (див. 7.8 і 7.9). Притаманне лемківським говіркам відхилення в потрактуванні кореневих складів (типу *кирвавий*) може бути спричинене або впливом сусідніх східнословацьких говірок, або тим, що цей процес був спільним лемківсько-східнословацьким (у східнословацьких говірках найпоширенішим є тип ***blixa*** з послідовністю звуків C + S + V, але якраз у північно-східній частині цієї зони представлено тип ***bilxa*** ~ ***bylxa***) [12].

Найчастіше в період до 1569 р., коли країна була поділена литовсько-польським кордоном, розглядувані зміни, відбувшися спочатку в підлитовській Україні, перетинали кордон щойно пізніше, по його знесенні.

Жодна з описаних тут змін не призвела до якихось модифікацій у наборі фонем української мови. Вони заторкнули лише будову складу: кількість можливих типів складової структури зменшилася на один.

Перелічені зміни можна підсумувати у вигляді узагальнювальної таблиці (подано стан наприкінці ранньосередньоукраїнської доби):

---

[11] Стверджувалося (Михальчуком), що це мусило статися після переходу ***l*** > ***v***, судячи з форм *чóвен*, *пóвен* (< ***čьlnъ***, ****pьlnъ***), бо інакше в цих словах був би затримався незмінений звук ***l*** перед голосним. Це пасує до північних і східних процесів, але не до західноукраїнських, де перехід ***l*** > ***v*** відбувся пізніше (див. 30.3). Утім, цей чинник не є вирішальним, бо звук ***v*** міг бути перенесений з інших граматичних форм слова, наприклад, *човнá*, *пóвна*, де він стояв перед приголосним.

[12] Пор. *ASJ*, мапи 208–211, 219–221.

Позиція скупчення з участю сонорного	На підлитовській Україні перехід у	Час	На підпольській Україні перехід у	Час
на початку слова	***yl, yr, ym* (*ol, or, om*)**	XV ст.	***yl, yr, ym***	XV ст.
у кореневих морфемах	***ly, ry***	XV ст.	***yl/ly, yr/ry*** [13]	з 1560 р.
на межі морфем	жодних змін (***l, r***)		жодних змін (***l, r***)	
наприкінці слова в дієсловах	***l* > ∅**	1540 р.	***l* > ∅**	по завершенні ранньо-середньо-українського періоду
наприкінці слова в іменниках	***el/ol, er/or em/om, en/on*** [14]	до сер. XVI ст.	***el/ol, er/or em/om, en/on*** [14]	середина XVI ст.

Щодо ситуації в суміжних мовах — див. 27.6. До зроблених там завваг можна додати, що протетичний ***y*** перед ***m-*** можливий у румунській мові, де він, одначе, має вторинну морфологічну мотивацію з огляду на існування префікса ***îm-***, наприклад, ***îmblatí*** 'молотити' з болг. *млáтя* (звук ***b*** вставлено в румунській мові).

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. вибрану бібліографію до розділу 27, а також:

1. Šemlej J. «Z badań nad gwarą łemkowską», III. *LS* III, 2, 1934.
2. Сімович В. «Про поголоснене українське "л"». *ЗНТШ* 155, 1936.
3. Stieber Z. «Z fonetyki historycznej dialektu Łemków», 2. *SFPS* 3, 1958.
4. Jurkowski M. «Skąd się wzięło *y* w *błyskawicy*?» *JP* 41, 2, 1961.
5. Самійленко С. «З історії форм давального відмінка однини особових займенників у давньоруській і українській мові». *ПІРУМ*.

---

[13] Сполуки ***yl, yr*** є, власне, лемківськими.

[14] Лише в поодиноких словах.

36. НОВІ ЗАКОНОМІРНОСТІ У СКУПЧЕННЯХ ПРИГОЛОСНИХ (СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКА ДОБА ТА СТИСЛИЙ ОГЛЯД ПОДАЛЬШИХ ПРОЦЕСІВ)

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Навзагал правила сполучання приголосних, вироблені після занепаду слабких єрів і усталені наприкінці давньоукраїнської доби (див. 23.10), зберігали чинність упродовж ранньосередньоукраїнського періоду та пізніше, зазнаючи хіба що певних припасовань у поодиноких словах чи особливих типах слів. Саме такі припасовання й розглядатимуться в цьому розділі.

Утім, як показано в 23.6–7, у скупченнях, що складалися з приголосних, різнорідних за ознакою дзвінкості/глухості або (частково) твердості/м'якості, під давньоукраїнську добу не знайдено рівноваги між старими правилами та новими мовними реаліями, які виникли після занепаду єрів. Ці проблеми вимагали розв'язання, що йому судилося настати саме протягом ранньосередньоукраїнського періоду.

2. СПОЛУКИ ДЗВІНКИЙ + ГЛУХИЙ

Як показано в 23.6 і 23.10, за давньоукраїнських часів після занепаду єрів у сполуках дзвінкий + глухий діяли два навзаєм суперечливі правила: перше стосувалося сполук, що були існували ще до занепаду єрів, а друге — новопосталих сполук. У сполуках першого типу обов'язковий характер мала реґресивна асиміляція, що призводила до знеголошення. Особливо часто це відбувалося на морфемній межі префікс + корінь (або прийменник + слово), наприклад, **роспустити** (Іп. літоп. 1150: ***roz*** + ***pust***-), але названа позиція аж ніяк не була єдиною, якої це стосувалося (наприклад, **вылѣсти** — Іп. літоп. 997 — суч. укр. *вúлізти*). З другого боку, в сполуках, що постали внаслідок занепаду слабкого єра, дзвінкість першого приголосного, як правило, зберігалася, тобто ніякої асиміляції за глухістю не було, як і в суч. укр. *кá*[zk]*а* ← **(съ)казъка**. Така ситуація вочевидь вимагала вибору на користь одного з цих протилежних правил і унедійснення другого.

В основній масі південно-західних говірок перемогло старе правило щодо знеголошення, поширившися, зокрема, й на позицію наприкінці слова перед паузою: *кáзка* стала вимовлятися як *кá*[sk]*а*, *обíд* — як *обí*[t] [1]. Це віддзеркалено в таких ранньосередньоукраїнських написаннях, як **Хотько** (: **Ходор**. Молд. гр. 1404), **щатки** (: *нащáдок*. Гр. 1415, Перемишль), **полехчили** (: *легéнький*. Молд. гр. 1456), **вывести** (: *везý*. Молд.

[1] У надсянських говірках протиріччя між старими й новими правилами було врегульоване в деяких випадках (перед ***k***?) упровадженням засади проґресивної асиміляції: *стéжга*, *я́бґу* (літ. укр. *стéжка*, *я́блуко*).

гр. 1460), *odynatciat* (: *дéсять*. Люстр. Брацлав 1545), ***bliski*** (: *блúзитися*. Вірм. 1559), **селецѣ** (: *оселéдець*. Одрех. гр. сер. XVI ст.), а дещо пізніше **стешка** (: *стежóк*), **оускага** (: *узéнький*) (Гр. 1603, Мукачево), *but* 'будь', *harast* 'гаразд', *bery-sz* 'бери ж' (Gaw. 1619), **воставше** (Уч. Ап. 1654) замість етимологічно поправного **возставше**. Надпоправні написання на кшталт **корадкое** (: *коротéнький*), **свѣдскои** ґен. одн. жін. роду (: *свíту*) (обидва — з Трост. Уч. Єв. 1560) теж свідчать про знеголошення. Впровадження нових правил призвело до широкого розповсюдження чергувань дзвінкого приголосного з відповідним глухим у складі морфеми; у перелічених вище прикладах це показано наведенням інших форм дотичного слова, де відповідний приголосний виступає перед голосним, тобто в позиції, де в цих говірках немає розрізнення за дзвінкістю/глухістю.

У поліських говірках (особливо центральних і східних, менш консеквентно в західних), а також у численних локальних говірках південно-західного наріччя не дійшло до розповсюдження старого правила, яке вимагало знеголошення. Навпаки, засада неприподібнення за глухістю (тобто морфологічна засада тотожності морфеми в різних словоформах) була застосована до більшості давніших скупчень, де поновлено дзвінкі, внаслідок чого **лѣсти** перетворилося на (суч. укр.) *лí*[zt]*и*, **вести** — на *ве*[zt]*ú* за зразком форм типу *лíзу*, *везý*. Ця засада була поширена й на більшість префіксів, за винятком *s*- (частково), тож замість **роспустити**, зацитованого вище, тепер маємо *ро*[zp]*устúти* тощо. Південно-східні говірки, на формування яких активно впливало північноукраїнське наріччя, здебільшого теж перейняли це правило. З-поміж південно-західних говірок воно віднаходиться в бойківських, більшості закарпатських і гуцульських, а також частині подільських і буковинських (переважно на півночі відповідних зон).

Перехід на нове правило в перелічених говірках неможливо відстежити на підставі конкретних прикладів у пам'ятках. Звісно, написання з дзвінким, що передує глухому, трапляються досить часто (наприклад, **сладкове** — Гр. 1435, Житомирщина, **ближшим** дат. мн. — Гр. 1438, Луцьк), але вони цілком можуть бути зумовлені традиційною орієнтацією на етимологію, через що набуття чинності новим правилом може бути засвідчене тільки на підставі статистичних підрахунків, переважання етимологічних написань над неетимологічними. З другого боку, не варто дивуватися, коли в північноукраїнських пам'ятках трапляються випадки написання, що на позір віддзеркалюють асиміляцію в старих скупченнях так само, як і в нових. Обік правописних узаємовпливів між різними реґіонами України та наявної традиції етимологічного правопису для префіксів, слід зважати на те, що запровадженню етимологічної засади неприподібнення мусив передувати досить тривалий період хитань. Через це й такі варіанти написання в північноукраїнських пам'ятках, як **роспустыт** (Вол. Єв. 1571), або ж компромісні на кшталт **острозьский** (Гр. 1511, Краків), **князьские**

(Люстр. Канів 1552), не конче мусять свідчити про реґулярне уподібнення за глухістю. Річ у тім, що південно-західні землі України спочатку відзначалися більшою консервативністю стосовно збереження дзвінких у виниклих після занепаду слабких єрів скупченнях дзвінкий + глухий. Упродовж першої половини XV ст. (щонайменше) правопис галицьких грамот не так сильно відбігає від традиційного в порівнянні з грамотами поліськими (Курашкевич).

І все ж певні підказки щодо часу впровадження нового, морфологічно вмотивованого правила формування скупчень знайти можна. Поза всяким сумнівом, це "нове правило" вже діяло в середині XVII ст. Під ту пору (1653 р.) Боплан, зазначаючи українські топоніми на своїх мапах, вставляв "німу" літеру *e* між дзвінким і наступним глухим у скупченнях приголосних: *Zerebeki* (= *Жеребкú*, Поділля), *Werbeka* (= *Вéрбка*, Брацлавщина), *Doubeky* (= *Дубкú*, Покуття), але не робив цього, коли чув форми, де обидва приголосні внаслідок уподібнення були глухі (*Rutka* = *Рýдка*, Поділля). Ця "німа" літера якраз і мала відбивати дзвінкість попереднього приголосного.

Натомість початок дії "нового правила" може бути відсунений у давнину аж до перших десятиріч ранньосередньоукраїнського періоду, хоч і на менш певних підставах. Під ту добу досить часто перед глухим префікс і прийменник **bez** пишеться з буквою **з** наприкінці: **безпечнѣшии**, **без хитрости** (Гр. 1388), **без правъ** (Гр. 1434, Крем'янець). Звісно, це можуть бути просто приклади етимологічного написання, але за давньоукраїнських часів у таких випадках досить консеквентно писали **бес-** (наприклад, **бесконьчьныи**, **бесплодик** — Усп. зб. XII ст.). Таку наглу зміну правописного звичаю, надто ж у грамотах, годі приписати якомусь зовнішньому впливу. Її мусила спричинити нова вимова.

Вельми промовистими є й ті випадки написання, де дзвінкий передує глухому навіть усупереч вимогам традиційного правопису. До них належать **убозтво**, **бозких** (Крех. Ап. 1572), **папѣзкых** (Літоп. Март. Бєл. 1600), **Лядзкия** 'ляські' (Густ. літоп. 1670) замість узвичаєних **убожьство**, **божьскихъ**, **папежьскихъ**, **лядьск-** відповідно. Таке написання є характерне для останньої фази ранньосередньоукраїнського періоду та пізніших часів.

Таким чином, морфологічно вмотивоване збереження або поновлення дзвінких перед глухими поширювалося впродовж цілого ранньосередньоукраїнського періоду й завершилося, мабуть, іще до його кінця. Такий ступневий перебіг його розповсюдження не дивує. То була не якась одномоментна звукозміна, а щось на кшталт морфологічного водностайнення; тому не всі морфеми були заторкнуті ним рівночасно. Судячи з даних, що містяться в пам'ятках, воно спершу з'явилося в декотрих прийменниках і префіксах (типу *без*), а трохи згодом поширилося на суфікси. Далі дзвінкість була поновлена на межі кореня та суфікса

(якщо цьому сприяв етимологічний чинник). З-поміж префіксів найдовше опирався, вочевидь, *роз-*, ніколи не вживаний як прийменник чи слово. У грамотах першої половини XV ст. він перед глухим виступає лише у варіанті **рос-** (наприклад, **роспашь** 'оранка' — 1427, Остріг), і такий правопис добряче захоплює ще й XVII ст. (**росхожались** — Літк. Єв. 1600), хоча ступневе поширення форми **роз-**, особливо перед *s-*, можна спостерігати вже з середини ранньосередньоукраїнського періоду (наприклад, **розсоудит** — Гр. 1459, Київ); у Крех. Ап. 1572 подибуємо **роспач** проти **розсыпалися** й **россудок** 'глузд' поряд із **розсудок**.

Хоча морфологічно вмотивоване загальне поновлення дзвінкості перед глухими збіглося в часі з подзвінченням прикінцевих приголосних у прийменниках і префіксах, ці два процеси не були ідентичні (прийменники та префікси зазнали інноваційних змін так само в позиції перед сонорними та голосними), і на південно-західних українських теренах другий з них відбувся, не зініціювавши першого, тимчасом як у північноукраїнському наріччі вони, мабуть, підтримували себе навзаєм. За зразком *bez* і, можливо, *uz* (< *vъz* — пор. суч. укр. *повз*), звук *-z* був перенесений на *че́рез* (**через сес лист** — Молд. гр. 1456, етимологічно *čeres*, наприклад, **черес границю** — Гр. 1430, Жидачів, але нині в усіх слов'янських мовах із прикінцевим *-z*: рос. *че́рез*, пол. *przez*, словац. *cez*, болг. *през*), а у випадку хитання між *s ~ z ~ is ~ iz* (див. 17.2) терези саме з цієї причини схилилися на користь *z ~ iz*, уживаних не лише у значенні 'від' (як у первісного *iz*), але й у значенні 'разом' (первісне *sъ*) перед сонорними, включно з *v* і *j*, вже 1386 р. (**зъ его душею** — Гр. 1386; пор. також **з мыты** 'з митами' — Гр. 1434, Луцьк; *zložony* 'налаштований', *z laski* — Вірм. 1561 тощо), а перед голосними вже 1457 р. (**из оними** 'з тими' — Гр., Київ)[2].

Водностайнення на користь дзвінкості зачепило також прийменник і префікс *vòt ~ ot*. За зразком таких прийменників і префіксів, як *pòd*, *nad* і *péred*, тут теж був запроваджений *-d*, спершу перед сонорними та голосними (**од них** — Єв. Пер. 1510, **одослан** — Вол. Єв. 1571, **одновеня** — Крех. Ап. 1572 тощо), а згодом ця форма з *-d* розповсюдилася на всі позиції, зокрема й перед глухими (суч. укр. *від ха́ти*).

У середині кореня сполука дзвінкий + глухий вживалася обмежено. Різниця за ознакою глухості/дзвінкості тут не збереглася: у скупченні *dx* відбулася реґресивна асиміляція (*тхір* має той самий корінь, що й *дух*, але етимологічні зв'язки між обома словами порушено; пор. також спільнокореневе слово *натхне́ння* (**натхне́ньк** — Радив. 1676), пор. також *тху* 'духу' ґен. — Осадца 1876), у скупченні *bč* — проґресивна

---

[2] Пізнішу появу *z* перед голосними добре засвідчують приклади на кшталт "**с поли ... з лѣси ... з лови ... з реками с озери**" (Гр. 1451, Луцьк). У словах *зупи́нка, зустрі́ти, зуга́рний, зухва́лий, зуси́лля* звук *z* став частиною того, що з синхронного погляду становить префікс *зу-*; з історичного погляду, тут маємо справу з префіксом *z-* (< *sъ-*) — самим або у сполученні з префіксами *u-* (~ *o-*), *u-* (< *vъ-*).

(форму *бджола́* масово засвідчено з XV ст., і дарма що на письмі вживалася буквосполука **бч**, буква **ч** тут напевне позначала [ǯ] (див. 3.8), наприклад: **бчо(л)** — Молд. гр. 1458, Гр. 1538, Краків; **бчола** — Чет. 1489; **бчолы** ном. мн. — Гр. 1558, Луцьк; **бчолныи** — Фарм. кін. XVI ст. тощо, — хоча форми з реґресивною асиміляцією теж добре відомі як у середньоукраїнських пам'ятках, так і в сучасних говірках (*pczoły* — Люстр. Житомир 1545, **пчоли** — Баришп. 1698, **пчели** — Андр. 1701). Певну роль у виборі на користь ***bǯ-*** могла відіграти ономатопоетична мотивація. (У випадку імені *Га́ндзя*, посталого, мабуть, із ***Hancja**, з суфіксом **-(ь)c-** слід зважати на афективний характер цієї форми, що міг спричинитися до подзвінчення).

Приклади приподібнення на кшталт *тхір* чи *бджо́ла* очевидно доводять, що збереження чи поновлення дзвінкості першого голосного в північноукраїнських говірках і частині південноукраїнських говірок зумовлювалося наявністю синхронно чинної морфологічної межі (після певного періоду хитань, спричиненого дією двох несумісних правил, що реґулювали потрактування скупчень дзвінкий + глухий). Такий фонетичний факт, як прийнятність скупчень дзвінкий + глухий та дзвінкості наприкінці слова, постав під впливом морфологічного чинника.

Щоправда, існує випадок, коли цей останній усе ж не спромігся дати зворотний хід асиміляції, зумовленій суто фонетично. Йдеться про прийменник і префікс ***s ~ is***, що зберігся перед ***k***, ***p***, ***t*** і ***x***, на відміну від усіх інших позицій: *сказа́ти*, *спита́ти*, [s] *тим* (пишеться *з тим*), *схи́бити*. Перед ***s*** вимова буває різна, але прозирає тяжіння до розрізнення префікса, наприклад, *зсади́ти*, де маємо [zs-], та кореня з довгим ***s*** (*сса́ти*, де маємо [s̄]).

Перехід від стану, що спостерігався під давньоукраїнську добу безпосередньо по занепаді єрів, до періоду хитань і далі до нової ситуації в потрактуванні дзвінких перед глухими (як у загальному плані, так і у специфічному випадку прийменників і префіксів) можна зобразити, дещо спрощуючи речі, у вигляді таблиці:

Час	Префікс (та прийменник) ***bez*** і под.	Корінь + суфікс	Префікс (та прийменник) ***ot ~ od***	Прийменник (та префікс) ***s(ъ) ~ iz*** (+ інстр.)
(1)	*(2)*	*(3)*	*(4)*	*(5)*
Відразу по занепаді слабких єрів (бл. 1150 р.)	***bezumen**** ***bezmyslen*** ***bespečen***	***kolodka***	***otobědati**** ***otmětati*** ***otplyti***	***s ozerom'**** ***s městom'*** ***s pěsneju***
Бл. 1350 р.	***bezumen*** ***bezmyslen*** ***bespečen~ bezpečen***	***kolodka~ kolotka***	***otobědati***** ***otmětati***** ***otplyti*****	***s ozerom*** ***s mistom*** ***s pěsneju***

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
У північноукраїнському наріччі бл. 1450 р. і надалі (так само в сучасній українській літературній мові)	***bezumnyj*** ***bezmys(le)nyj*** ***bezpečnyj***	***kolodka***	***odobidaty*** ***odmitaty*** ***odplysty***	***z~s ozerom****** ***z mistom*** ***s pisneju***
У південно-західному наріччі бл. 1500 р. і надалі	***bezumnyj*** ***bezmys(le)nyj*** ***bespečnyj***	***kolotka***	***vidobidaty*** ***vidmitaty*** ***vitplysty***	***z~s ozerom****** ***z mistom*** ***s pisneju***

* Три приклади щоразу ілюструють позицію перед голосним, перед сонорним і перед глухим приголосним відповідно.
** У південно-західному наріччі радше ***vòt-***.
*** Невдовзі після зазначеної дати тільки ***z***.

Ці процеси поширювалися й на південнобілоруські говірки, але жодна інша суміжна мова, слов'янська чи неслов'янська, дзвінкості перед глухими не припускає. Щоправда, котериторіальні говірки мови ідиш (південно- та північно-східні), в яких на час прибуття жидів на Україну не було дзвінких приголосних наприкінці слова (або ж вони були втрачені невдовзі опісля), поновили їх, якщо в інших словоформах ці приголосні стояли в позиції перед голосним[3]. Стосовно розповсюдження дзвінкості прикінцевих приголосних у складі прикметників і префіксів перед сонорними та голосними слід відзначити їх наявність також у польській мові, східнословацьких говірках і — засадничо — в білоруській мові (за винятком властивого принаймні літературному варіантові вжитку *са* замість *з* перед словами, що починаються на ***s, z, š, ž, c,*** і перед займенниковою формою *мной/мною*). Така дзвінкість зовсім не притаманна російській і болгарській мовам.

3. ПООДИНОКІ ВИПАДКИ ПОДЗВІНЧЕННЯ ТА ЗНЕГОЛОШЕННЯ

Загалом правила дистрибуції дзвінких і глухих, вироблені приблизно в XVI ст., зберігають чинність і досі. Проте в поодиноких словах спостерігаються відхилення, що їх можна згрупувати в три головні різновиди:

[3] Пор. для білоруської мови мапи 45, 46 у *ДАБМ*; для мови ідиш — мапи Ю. Вайнрайха в *American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists*, I. The Hague, 1963, с. 343.

*** *1.* Неповне розповсюдження нормальної форми префіксів. Найчастіше це стосується префікса ***z-***, який не заступив ***s-*** у тих словах, де його значення стерлося, а морфологічна ідентичність — відповідно — вигубилася. Таких слів налічується десь із двадцять. Початковий ***s-*** у них злився з коренем. У всіх випадках ідеться про позицію перед сонорними, насамперед перед ***m***, ***n*** і ***v***, а як виняток — і перед ***l***: *смерть*, *сміття́*, *смутни́й*, *сми́рний* (пор. **змирны** ном. мн. — Полт. 1679), *смерк* (проти лемк. *змеркатися* чи дорогичинської форми *на змирку́*), *смета́на* (проти лемк. *зметанна* 'вершки'), *сми́кати*; пор. також **смерзлая** (Dictionarium 1649), тепер *зме́рзла*, *сні́дати*, *сніз* (пор. *зано́за*), діал. *сно́чі* 'попередньої ночі' (бук., карп.) і *сві́док*, *свідо́мий* (пор. **звѣдоми** 'притомні' — Гр. 1523, Остріг), *до́свід*, *сво́лок*, *сво́рінь*, можливо, й *сви́та*, гідронім *Случ* (правий доплив Горині), діал. *случа́й* 'випадок'. Щоправда, частина цих слів — то запозичення з польської або спольщені форми (пор. пол. *śmiecie*, *smutny*, *śniadać*, *świadek*; зміна ***s*** > ***ś*** у польській мові передусім унеможливлювала подзвінчення), інші, представлені малим числом, — запозичення з церковнослов'янської (*сми́рний*).

У трьох словах відбулося повне уподібнення ***z*** до наступного ***s*** у префіксі ***roz-***: *роса́да* (пор. **росади** ґен. одн. — Гр. 1553, Володава, **роса́да** — Dictionarium 1649), *росо́ха* (пор. **росоховатое древо** — Славин. 1642) і *росі́л* (пор. **росолъ** — Славин. 1642, Dictionarium 1649, *росо́лу* ґен. одн. — Сковор. 1760) (поряд із *розса́да*, *розсо́ха*), але то є полонізми (пор. пол. *rosada*, *rosocha*, *rosół*).

2. Надмірне подзвінчення. Звукосполук, у яких воно трапляється, є кілька, але ними заторкнуто щоразу тільки мале число поодиноких слів.

а). Корені з початковим ***t*** і префіксом ***o-*** переосмислено таким чином, що ***t*** стає частиною префікса й перетворюється на ***d***, як у префіксі ***od-***: *одве́ртий* (насправді ***o-tvьrt-***, пор. *твори́ти*), діал. *одримати* (пор. **одримал** — Одрех. гр. 1606; літ. укр. *о-три́мати*). Пор. **одчизни** — Пирят. 1688 (суч. укр. літ. *вітчи́зна*).

б). Перед суфіксом, що починається на глухий, прикінцевий глухий приголосний кореня подзвінчується через хибну етимологію: форма *нагідки́* замість ***nohotky*** (пор. діал. *ногото́к*, *ногатки́*, рос. *ноготки́*, білор. *но́гаткі*, пол. *nagietek*) засновується на слові *ні́готь*, але асоціюється зі словом *наго́да*; можливо, сюди ж належить і прикметник *швидки́й*, якщо він має той самий корінь, що й пол. *chwytać* 'хапати'[4]; форма **шибков** 'троянд' (Тассо 1700) є тільки прикладом надпоправного написання (літ. укр. *шипи́* 'шпичаки').

---

[4] Пор. *аж ось ко́ні — хвить на́бік* (П. Куліш 1841). Інша, менш переконлива етимологія — з нім. *(ge)schwind* (щодо ще однієї можливості — див. 60.3). Слово це, як здається, постало аж у XVIII ст. (**швиденко** — Довгал. 1736) і не є типовим для Західної України: за даними, зібраними для І. Зілинського в 26 західноукраїнських місцевостях, воно віднаходиться лише в чотирьох (поблизу Луцька, в Калуші, Мостиськах і Коросні), але пор. *швидінь* ~ *швитінь* на Закарпатті.

в). У слові *різдво́* приподібнення заторкнуло приголосний у складі суфікса: **рожьство** після занепаду **ь** перетворилося шляхом реґулярної асиміляції на **роз(с)тво** (пор. **розества** — Гр. 1418, Галич, де ***е*** = **ь** = [∅], **по рожствѣ** — Свишт. Єв. 1568), і звук ***t*** між ***z*** і ***v*** подзвінчився в ***d***. Західноукраїнські говірки мали цілком сподівану асиміляцію за глухістю: **роу(с)твганы(н)** (Одрех. гр. 1615), **по Руствѣ** (Пилипці на Мараморощині, 1697).

ґ). Варіювання щодо глухості/дзвінкості в прикінцевому приголосному кореня слів *чуб* ~ *чупри́на*, *стовп* ~ діал. *стовб* 'опора комина' (наприклад, Овруч) має праслов'янське (або ще давніше) походження, пор. пол. *czub* проти серб.-хорв. *čȗpa* 'пелех', рос. *столб* проти білор. *стоўп*. Дублети на кшталт діал. *ла́ба* (карп.) проти літ. укр. *ла́па* чи *защіба́ти* проти *защіпа́ти* наводять на гадку про такі самі стосунки, хоча насправді є результатом випадкового збігу обставин: слово *ла́ба* запозичено з уг. *láb* 'ступня' за можливого посередництва рум. *lăbă*, а дієслова виводяться від зовсім різних коренів, пор. *скоба́* та *ще́па* ~ *щеп*.

Форма *при́зьба* як варіант первісного слова *при́спа* (пор. *си́пати*) виникла внаслідок наподібнення суфікса *-б(а)*, чим пояснюється й пом'якшення ***z*** (як у слові *про́сьба* тощо).

г). У кількох словах дзвінкі начебто чергуються з глухими по обидва боки кореневого голосного: *здібний* — *сті́пний*, *га́рбати* — *харпа́к*, *бри́зкати* — *при́скати*, *сви́снути* — *дзви́знути* (пор. **звиздѣникмь** 'сюрчанням' — Георг. Ам. XIV ст.). Такі пари, дуже рідкісні, можуть мати різне походження, але явище як таке коріниться ще в праслов'янській та індоєвропейській давнині.

Варіювання дзвінкий ~ глухий може також траплятися на початку кореня, особливо якщо в його складі є ***r*** або ***l***. Іноді це пов'язано з народною етимологією, наприклад, *бе́дрик* ~ діал. *пе́трик* (Півн. Київщина) чи *блощи́ця*, ймовірно від ***plоščус'а*** (пор. *пло́ский*), приподібнені до *Пе́трик* і *блоха́* відповідно; в інших випадках такої безпосередньої мотивації не відшукати, але етимологія для мовця є незрозумілою: *жбурля́ти* ~ *шпурля́ти*, можливо, *беркиць* (якщо це слово споріднене з *переки́нути*); у прикметнику *циба́тий* твірна форма радше мусила починатися на дзвінкий (*ди́би*). Прийменник *біля́* в деяких говірках (карп.) може також починатися на ***p***: **пиля рѣкы** (Ключ 1695), **пиля хлѣва** (Гр. 1725, Заріччя) — і ця форма ближче стоїть до свого давньоукраїнського відповідника **подългъ**, сер. укр. **подля** (Полт. 1678 — пор. 13.2), але причина подзвінчення залишається неясною; асоціація з прислівником *бли́зько* не може вважатися за вірогідне припущення — як і змішання з давн. укр. **дѣля** (суч. укр. *для*) (проте пор. *dila toho* 'біля того' — Tragedia 1618). У частках *па* ~ *ба* та *пак* ~ діал. *бак* (пор. *ще ж бак* — Гатцук 1861) варіювання щодо дзвінкості/глухості є типовою прикметою вигуків і служить засобом створення афективності. Подібність між давн. укр. **оусторобитися** (наприклад, Іп. літоп. 1268) і прикметником *здоро́вий* є випадковою. Перше

слово виводиться зі ***st_oarb-*** (пор. пол. *postrobić* 'зміцнити', нім. *sterben* 'умерти').

3. Надмірне знеголошення в поодиноких словах трапляється нечасто, заторкуючи здебільшого приголосний наприкінці слова або кінцевий приголосний кореня перед суфіксом, що починається на глухий приголосний. Другий варіант зреалізовано в дієсловах *хлептáти* — пор. рос. *хлебáть* (якщо українське слово не запозичено з польської), *жахтíти* — пор. *жагá*, просторічних формах *лéхшати* ~ *лéкшати* (літ. укр. *лéгшати*; пор. лєχшє — Цвѣтник духовний XVII ст.). Наприкінці слова ***g*** звучить як ***k*** у словах *мóзок* і *ґáнок* (з нім. *Gang*, але ймовірно через пол. *ganek*); однак то є не знеголошення в чистому вигляді, а щось на кшталт аналітичного перерозподілу дотичних слів відповідно на корені ***moz-***, ***gan-*** та суфікс ***-ok*** : ***∅k***. Той самий псевдосуфікс з'явився в словах *обцéньки* (з нім. *Hebzange*, пол. *obcęgi*) та *рíзка* (пор. рос. *рóзга*); від останнього утворено збірний іменник *рíща* замість сподіваного ****rižčja*** (рóжчка — Ст. Зиз. 1596) з реґресивною асиміляцією за глухістю. Пор. бойк. *берéща* з подібною асиміляцією (: *берéза*). Приподібнення до часто вживаного суфікса з супровідною асиміляцією спостерігається й у слові *пáгніcть*, утвореному з ****paznihot'***. Знеголошення в прислівнику *óхляп* (пор. рос. *хля́бать* 'попускати') відбулося з огляду на асоціацію з дієсловом *хля́пати*.

Особливий випадок становлять форми *дощ* : *дощý* замість сподіваних ****doždž*** : ****doždžu***. Українська мова, разом із чеською та серболужицькими, належить до тих нечисленних слов'янських, де доконано повного знеголошення прикінцевих приголосних кореня в усіх формах слова; у польській мові слово *deszcz* може зберігати дзвінкість перед голосним: *dżdżu*; ба навіть декотрі українські говірки (овруцькі, наддністрянські, бойківські, гуцульські, буковинські, надсянські, лемківські) зберігають дзвінкість в усіх формах або в позиції перед голосним. Під середньоукраїнську добу переважно писали **жч**, відтворюючи в такий спосіб, поза всяким сумнівом, звукосполуку [žǯ], наприклад, у Житом. 1582 (**дожчов** ґен. мн.), Памва Бер. 1627, Полт. 1669, Сл. безд. бл. 1670, Присл. Кл. Зин. 1690, Вѣчн. пек. 1721; а в Памви Бер. одного разу фігурує навіть написання **дождж**ꙋ. Букву **щ** застосовувано рідко, але число таких випадків з плином часу зростало: *doszcz* (Люстр. Брацлав 1545), **дощ** (Люцид. 1636); хитання спостерігаються в Радив. 1688 і Онуфр. Харк. 1699, а в Сковор. 1780 подибуємо ґен. мн. *дощей*. Таким чином, знеголошення цієї звукосполуки стало доконаним фактом у середині XVIII ст. Причини цієї незвичайної еволюції залишаються неясними. Можливо, це була абсолютна винятковість звукосполуки ***žǯ*** в позиції наприкінці слова? Коли ж у ном. одн. запанувала сполука ***šč***, її треба було поширити на непрямі відмінки, тому що північне та південно-східне наріччя української мови, як правило, не знають чергування дзвінкого з глухим у цій позиції.

У німецькій мові дзвінкість виступає як млявість. Тому німецькі "дзвінкі" приголосні відтворюються в українській мові як глухі, починаючи з давньоукраїнської доби (**пискоупъ жалошьпоурьскыи** 'єпископ зальцбурзький' — Іп. літоп. 1252), та навпаки (**Отагаре** — *Ottokar*, там само). Це має місце в таких словах, як сер. укр. **ланцухи** (Транкв.-Ст. 1646) проти суч. укр. *ланцюгú* (нім. *Lannzug*, але пол. *łańcuch*), *паркáн* ~ *баркáн* (сер. верх. нім. *parkân*), у XIX ст. бойк. *ґрон* (нім. *Krone* 'крона') тощо. Такі випадки не свідчать про дзвінкість чи глухість у самій українській мові[5].

4. ЗАВВАГА ЩОДО ПОДЗВІНЧЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Кілька найзахідніших говірок (надсянські, лемківські, бойківські на захід від Опору й закарпатські — особливо на захід від Ужа), де дзвінкість наприкінці слова втратилася, характеризуються подзвінченням геть усіх прикінцевих приголосних у позиції перед наступним дзвінким приголосним, сонантом або голосним (*так* проти *та*[g] *багáто*, *та*[g] *мáло*, *та*[g] *обдурúв*. Це "сандгі дзвінкого типу" притаманне південно-західним польським і всім словацьким говіркам. На українські діалекти воно прийшло з заходу. Якщо в малопольських говірках воно датується щонайпізніше XVI ст., а в словацьких, мабуть, іще давнішими часами, то в західноукраїнських говірках воно ледве чи з'явилося раніше, ніж у XVII ст. (**змє збѹдовали** — Фольварк 1607, **вѵзмьдесѧть** — Одрех. гр. кін. XVII ст.).

Відступ від повсюдного збереження дзвінкості перед приголосним у літературній українській мові та багатьох південно-східних і північних говірках великою мірою характерний для звука ***h***. Існує сильна тенденція до його знеголошення перед зімкненими глухими: *лé*[x]*ко*, *вó*[x]*ко*, *нí*[x]*ті*, *кí*[x]*ті*, менш консеквентно в дієсловах (*б í*[h]*ти* та *бí*[x]*ти*).

Більш вагомою, одначе, є та обставина, що сама дзвінкість приголосних наприкінці слова чи перед глухим у середині слова, зберігаючись на фонематичному рівні, слабшає на артикуляторно-акустичному. Як свідчать спостереження, зроблені на початку XX ст. (Зілинський) і зовсім нещодавно (Брахнов), дзвінкі приголосні в таких позиціях починаються як дзвінкі, але втрачають дзвінкість упродовж своєї артикуляції; наприклад, стверджується, що наприкінці слова "дзвінкі" приголосні є глухими протягом 44,4–76,2% свого тривання. Проте й цього вистачає, щоб зберегти їхню фонематичну відмінність від глухих.

Наразі не видно шляхів з'ясування часу початку часткового знеголошення та визначення його динаміки чи стабільності.

---

[5] Проте *метикувáти* від пол. *medytować*, нім. *meditieren* має ***t*** унаслідок розподібнення трьох зімкнених зубних приголосних (***d***, ***t***, ***t***) за сприяння народної етимології (*меткúй*).

Натомість подзвінчення глухих приголосних перед паристими дзвінкими було чинне впродовж цілої середньоукраїнської доби й має обов'язковий характер дотепер. Хоча на письмі його намагалися уникати, число дотичних прикладів, де порушено правописні правила, є достатнім, щоб потвердити сказане: **селидбу** (Гр. 1472, Луцьк), **догде** 'куди' (Молд. гр. 1490), **прозбу** (Гр. 1523, Остріг), **завжди** (Гр. 1534, Луцьк; Люстр. Канів 1552; Літоп. Март. Бєл. 1600. Пор. пол. *zawsze*, хоча написання й вимова *zawżdy* в польській мові є нормальними), **желѣдба** 'жаль' (Славин. 1642), **пяддесят** (Пирят. 1683), **прозбу** (Пирят. 1686; Ів. Вел. 1691), **увезди** 'всюди' (Няґ. 1758) тощо. У кількох випадках таке фонетичне написання закорінилося в сучасному правописі: *адже́*, *дзбан* (< **чьбанъ**, наприклад, у Єв. Гал. 1144, замість сподіваної форми *джбан*, знаної в говірках), *бзді́ти* (< **пьздѣти**); у слові *ні́здря* (пор. *ніс*) дзвінкість іде з праслов'янських часів.

5. УПОДІБНЕННЯ ЗУБНИХ ДО СЕРЕДНЬОПІДНЕБІННИХ І НАВПАКИ

У скупченнях D + Pd і Pd + D перший елемент уподібнювався до другого за місцем артикуляції, тобто зубний перетворювався на середньопіднебінний (у першому варіанті) або середньопіднебінний на зубний (у другому варіанті). Це правило, запроваджене наприкінці давньоукраїнської доби (див. 23.7), діяло впродовж цілого середньоукраїнського періоду й зберігає свою чинність до сьогодні. На письмі таке уподібнення знаходило широке віддзеркалення в суфіксах, тимчасом як у прийменниках, префіксах і перед постфіксом *-ся* воно стикалося зі спротивом. І все ж принагідні відхилення від окресленої ситуації переконливо засвідчують чинність асиміляційного правила.

А. D + Pd.

а). На межі суфіксів: **поднешши** 'піднісши' (Одрех. гр. 1584), **зналежши** 'знайшовши' (Баришп. 1673). У сучасній українській мові таке уподібнення зазвичай на письмі іґнорується, хоча й прищепилося, приміром, у прикметнику *піща́ний* (пор. *пісо́к*), прізвищах на кшталт *Ле́щенко* (пор. *Лесь*), *Ва́щенко* (пор. *Васи́ль* або *Іва́сь*) тощо, а як варіант воно трапляється навіть у префіксі у слові *ро́щина* ~ *ро́зчина*.

б). У прийменниках: **жь жидов, ни ш чим** (Перес. Єв. 1561), **ш чого** (Одрех. гр. 1605), **з нѣ ш чи́мъ** (Радив. 1671. Sic!).

в). У префіксах: прізвище **Щасный** (Гр. 1547, Крем'янець), **жжирають** (Перес. Єв. 1561), **щасли́вый** (Лавр. Зиз. 1596), **щез** (Ів. Виш. 1600), *ражженет* 'розжене' (Сковор. 1780) тощо. У сучасній українській літературній мові таке написання припускається лише за умови, коли етимологічна будова слова затемнилася: *ща́стя* (< ***sъ-častije***), *щеза́ти* (< ***is-čezati***), *уще́рть* (< ***vъz-čьrt-***, пор. рос. *черта́* 'риска'), *ущуха́ти*

(< ***vъz-ču-x-a-ti***), *нащадок* (< ***na-sъ-čad-***, пор. ст. ц. сл. **чѧдо** 'дитина'), можливо й *щýлитися*, якщо це дієслово утворене від ***sъ*** + ***ču-***, пор. *чýлитися*.

Б. Pd + D.

а). У суфіксах і перед суфіксами: **волоскую** (Молд. гр. 1433), **грецкихъ** (Люстр. Брацлав 1552), **кнѧзьтво** (Остр. Бібл. 1581), **каѳолитскиѧ** ґен. одн. жін. роду ('Αδελφότης 1591), **волоский** (Густ. літоп. 1670), **Забузкий** (Пирят. 1687) тощо. Вживання на письмі двох букв на позначення приголосних — типу **фрѧзского** (Гр. 1411, Краків), **осътрозского** (Житом. 1582), **папезскими** (Потій 1599), **чужолозством** (Перестор. 1606), **варазскии** (Сафон. 1672) — може відбивати перехідний етап в асиміляції (***žs*** > ***zs*** > ***z***), але скорше становить компроміс між узвичаєним правописом і вимовою.

Перед суфіксом **-с-** фонетичне написання трапляється хіба що випадково: **лупѣзци** 'грабіжники' (Памва Бер. 1627 — пор. **лупѣжца** ном. одн.), **запоросцов** (Миръ Ґіз. 1669), **запорозцѣ** ном. мн. (Літоп. Самов. 1702), *запорозці* (Гатцук 1861), — хоча тільки така вимова є звичайною в сучасній українській літературній мові, пор. *дочкá* : *до*[č']*í*, *дíжка* : *дí*[z']*ці*, *дóшка* : *дó*[s']*ці*.

б). Уподібнення є нормативним перед постфіксом *-ся* (***smijé***[s̄']***a*** — на письмі *сміється*, ***má***[z's']***a*** — на письмі *мажся*), але в пам'ятках воно засвідчене лише винятковими прикладами: **возвеселисся** (Ів. Вел. 1680), *гнетесся* (Некраш. 1796).

Цікаво відзначити, що в тих випадках, коли приподібнення не закінчується злиттям, розрізнення за глухістю/дзвінкістю, як правило, зберігається на межі з суфіксом чи постфіксом, а на межі з префіксом — значно слабше (*запорóжці*, *мáжся*, але *щезáти*). Це може бути відлунням тих часів, коли ще діяло праслов'янське правило асиміляції, чинне до занепаду слабких єрів.

6. ПОНОВЛЕННЯ ПОДВОЄНИХ ПРИГОЛОСНИХ

Зростання ролі морфологічного чинника, яке виявилося серед іншого в збереженні або поновленні дзвінкості приголосних наприкінці слова та на межі морфем перед глухими приголосними (див. 36.2), демонструється також частковим упровадженням подвоєння в системі приголосних, що під давньоукраїнську добу не припускалося (див. 23.8). Як правило, подвоєння поновлювалося на межі префіксів і коренів (суч. укр. літ. *віддáти*, *роззлóстити* тощо). Хронологію цього процесу відстежити важко, тому що обидва способи написання — з подвоєною чи неподвоєною буквою — були, в ґрунті речі, закорінені в традиції й обидва вживалися про-

тягом значної частини середньоукраїнського періоду. Можна помітити ступневе зменшення числа написань з однією буквою та почастішання написань із двома буквами, але точно визначити часові рамці цієї тенденції неможливо.

*** У прикметниках із прикінцевим *s* у корені мав місце й особливий процес подвоєння у формах вищого ступеня порівняння. Давньоукраїнська мова первісно мала, наприклад, **вышьши** одн. жін. роду (Усп. зб. XII ст.), але **выше** сер. рід. Після занепаду єрів дистрибуція довгого та короткого *š* стала невмотивованою. Показово, що ця суперечність була розв'язана шляхом розповсюдження подвоєного приголосного, й морфемна межа пройшла між "двома" звуками *š*. Написання на кшталт **вышше** практично не має альтернативи з середини XV ст. і майже до середини XVIII ст. (**найвышше** — Молд. гр. 1448; **вышше** — Гр. 1463, Луцьк; Уч. Єв. 1585; Лавр. Зиз. 1596; Транкв.-Ст. 1618; Плетенецький 1620; Одрех. гр. 1637; Славин. 1642; Ґал. 1663; Густ. літоп. 1670; Ів. Макс. 1708; Мик. Дил. 1723; Кониський 1746 і багато інших; пор. топонім **Вишшово** (Покр. записи 1594; уг. Viss); пор. також дієслова: **перевышшати** — Радив. 1688; **возвышшайте** — Вірші Кл. Зин. 1690; **превышшакт** — Ів. Вел. 1691; у давньоукраїнській мові таке помішання траплялося лише винятково: **свышьше** — Лавриш. Єв. 1329); також **(из)лишше** 'надмірно' — Славин. 1642; Dictionarium 1649, **крашшое** (Шаргор. 1660) тощо. Щойно у XVIII ст.[6] це подвоєння було усунене шляхом розподібнення *šš* і перетворення його на *šč*: **кращои** ґен. одн. жін. роду (Онуфр. Харк. 1699), звідки й беруться сучасні українські форми на кшталт *ви́ще* (й відповідно *žš*→*žč*: *доро́жчий*; пор. такі середньоукраїнські форми, як **найдоро́жшою**, **тяжшая** у Волков. 1631, **убо́жшихъ** у Ґал. 1665 тощо). Форми на *-ššyj* перетривали, щоправда, в деяких говірках (сюди належать, наприклад, Гостомель, зона на північний захід від Києва, Бойківщина, Посяння, Закарпаття та ін.)[7].

Спокусливою виглядає перспектива виведення суч. укр. *що* зі **ššo* в аналогічний спосіб, тобто припустивши таке са́ме розподібнення, до чого схилявся Соболевський. Але це розв'язання є неприйнятним з огляду на хронологію явища. Давн. укр. **чьто** після занепаду **ь** зазнало розподібнення двох зімкнених (власне, зімкнено-щілинного та зімкненого) з постанням звукосполуки щілинний + зімкнений: форма **што** є добре репрезентована в пам'ятках (Молд. гр. 1388; Гр. 1412, Львів; Гр. 1421, Жидачів — аж до XVII ст. включно: Памва Бер. 1627, Пирят. 1683 тощо) і досі вживається в західних і центральних районах Лемків-

---

[6] Ізольований приклад **блищи** 'ближчий' в Одрех. гр. 1604 варто лишити поза увагою.

[7] Див. мапу Т. Попової у збірнику «Исследования по славянскому языкознанию» (*Юв. С. Бернштейн*). М., 1971, с. 373. Утім, гуцульські форми з *šš* є вторинними; вони постали з *šč*. Говіркові форми вищого ступеня порівняння на *-iščyj* (постали з *-ěišii*), типу *білі́щий*, зафіксовані, наприклад, на південному заході Київської обл., на південь від Житомира, в південній частині Поділля та в пониззі Дністра, могли розвинутися фонетично (*jš* > *šš* > *šč*) або постати під впливом форм на кшталт *ви́щий*, або ж завдяки дії обох цих чинників укупі.

щини та на Закарпатті в долинах річок Рускова, Боржава, Латориця й Попрад (останні дві — частково)[8]. Проте й форма ***ščo***, якщо поминути увагою написання з буквою **щ** у Молд. гр. XV ст., де в такий спосіб під болгарським впливом могла позначатися звукосполука ***št***, представлена гідними довіри даними з 1502 р. (Гр. Кафа), зокрема в Люстр. Луцьк 1552 (*szczo*); Трост. Уч. Єв. 1560; Льв. Ставр. бр. 1595, 1616; Ів. Виш. 1600; Памва Бер. 1627, Могила 1635 тощо, часто в конкуренції зі старими формами[9]. Інколи ***ščo*** на письмі відтворювано як **счо** — Романенко 1649, Баришп. 1666, *sczo* — Дума 1651 тощо. Від цієї форми утворено дієслово **изнищити** (Уч. Єв. Кап. 1640), суч. укр. *знищити*. Отже, звукосполука ***šč*** у займеннику *що* передує такій самій звукосполуці у вищому ступені порівняння прикметників приблизно з відступом у два сторіччя. Ці два процеси напевне не пов'язані один з одним, і оскільки перший з них обмежується одним-єдиним словом, то його не можна пояснити, пославшися на якусь загальну звукозміну.

Слід припустити, що скупчення ***šč*** у слові *що* постало внаслідок дії морфологічних чинників і/або особливостей уживання цього питального слова (притиск, швидка вимова). З-поміж морфологічних чинників треба зважати на можливість впливу непрямих відмінків *чого́*, *чому́* тощо (С. Смаль-Стоцький), особливо вкупі з прийменником: *з чо́го* = [žčóho], зах.-укр. також [ščóho] (Сімович). З-поміж фонетичних чинників під добу, що передувала ствердінню середньопіднебінних, тобто коли ***što*** = [š'to], можна припустити проґресивне пом'якшення ***t*** ([š't'o] — форма, що існує в долині Тур'ї на Закарпатті) з подальшою його асибіляцією, яка дала [š'ćo > š'č'o] (Кримський). За деякими випадками написання **што** в середньоукраїнській мові легко могла приховуватися форма [š't'o], оскільки тогочасна абетка не давала змоги адекватно відтворити сполуку ***t'o***. Усі ці процеси могли проходити рівночасно або різнитися територіальним поширенням. Активну конкуренцію форм **што** та **що** в XVI–XVII ст. можна пояснити не лише посиланням на консерватизм чи нововведення в правописі, а й фактом дійсного співіснування обох форм у різних типах мовлення. Натомість припущення, згідно з яким ***ščo*** являє собою помішання ***što*** та ***čo*** (Лєр-Сплавінський), є невірогідне, бо зона поширення другої з цих форм обмежується Покуттям і Буковиною; і те саме стосується гадки про його постання з форми типу ***čьso*** (Соболевський), адже обидві вони в українських пам'ятках практично не зафіксовані[10].

Форма ***šo***, поширена на Закарпатті (на захід від Мукачева в долині Уга), на південній Київщині, на Полтавщині й далі на південь, ледве чи існує довше, ніж із вісімнадцятого століття (єдиний випадок такого написання у Крех. Ап. 1572, поза сумнівом, являє собою описку;

---

[8] Див. Дзендз. мапа 265 і *УДМ*, с. 83 (мапа Л. Григорчук).

[9] Наприклад, у Памви Бер. 1627 подибуємо двічі **что**, один раз **што**, двічі **що** (М. Дідякін).

[10] Поза тим, скупчення ***čs*** на початку слова, як здається, давало ***s***; пор. топонім *Стибирівка* (поблизу Бродів у Львівській обл.) від ***Čьstibor(iči)***.

натомість форма **шшо**, двічі вжита в Бойк. Уч. Єв. XVI ст., може віддзеркалювати перехід від ***š'ť'o*** до ***ščo***). В обох зонах ***šo*** є наслідком швидкої вимови слова, маючи за основу на Закарпатті ***što***, а в північно-східному наріччі, мабуть, ***ščo***. Спроби впровадити форму *шо* до літературної української мови, вчинені в середині XIX ст. (Шевченкові рукописи, Гатцук 1861), успіху не мали.

Тенденція до позначення морфемних меж за допомогою довгих приголосних у сполученні з правописним штукарством на церковнослов'янський штиб призвела в XVI–XVII ст. до появи подвоєної букви **н** у пасивних дієприкметниках (**прокаженныҳ** — Перес. Єв. 1561; **хованна, нареченный** — Тупт. 1702 та ін.), але на розмовну мову це не поширилося й на письмі теж вийшло з ужитку. Проте у 2-ій і 3-ій ос. одн. та в множині зворотних дієслів подвоєння таки позначає межу між закінченням і постфіксом ([bjéš'a, bjéč'a, bjúč'a], на письмі *б'єшся, б'ється, б'ються*), і це оприявнюється в принагідних відхиленнях від правописних правил з початку XVII ст. (***potikatstsya*** — Вірм. 1612, ***dovidaccja, koticcja*** — Вірм. 1621). Щодо іменників на кшталт *зілля* див. 37.3.

Натомість у разі затемнення морфемної межі подвоєння не зберігалося. Наприклад, давн. укр. **мѧкъкыи** (Златостр. XII ст.) зазнало ранньої дисиміляції (**мягкота** — Славин. 1642) або скорочення, перетворившися на (суч. укр.) *м'який*. Аналогічно **лѣть теплий** (**вода лѣть тепла** — Назир. кін. XVI ст.; пор. *літо*) скоротилося в суч. укр. *літеплий*. У дієслові *ссáти* подвоєння підтримується морфологічно завдяки чергуванню ∅ : ***о*** (*сосунóк*).

7. АСИМІЛЯТИВНЕ М'ЯКШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Зубні приголосні ***s***, ***z***, ***c*** і ***n*** (на відміну від ***t*** і ***d***) у сучасній українській літературній мові автоматично пом'якшуються (окрім як наприкінці префікса перед коренем), якщо за ними йде м'який приголосний: *сóнце : сó*[n']*ця, миска : ми*[s']*ці*, — й так само в середині кореня: *свій* (= [s'v'ij]). З писемних пам'яток не можна зробити достовірних висновків про давність цього явища. Оскільки асимілятивне м'якшення зачіпає як приголосні, що були розділені слабким єром (*уві сні* — Ізб. 1076: **въ сънѣ**), так і приголосні, що контактували між собою (*цвіт* — Ізб. 1076: **цвѣтъ**), воно, безперечно, відбувалося після занепаду єрів. За винятком позицій перед ***l'***, ***n'*** та, можливо, ***r'***, воно не мало праслов'янського характеру (в праслов'янській мові звуки ***s*** і ***z***, зазнаючи палаталізації перед ***l'***, ***n'*** і ***r'***, перетворювалися на ***š*** і ***ž*** відповідно, наприклад, **ѹтѣшнѧють** 'утискують' — Лавриш. Єв. 1329; див. 23.7). Можна припустити, що асимілятивне м'якшення сучасного зразка почалося після появи фонематичної та фонетичної

м'якості в протоукраїнських діалектах (див. 11.5), а відтак, після занепаду єрів, поширилося на новопосталі скупчення приголосних. Це явище є типовим для більшості українських говірок, хоча зафіксовано все ж і такі, що його не мають (наприклад, у двох селах Івацевицького району Берестейської обл.: ***p'êsn'a, sv'et***), чи такі, де м'якшення охопило також звуки ***t*** і ***d*** (наприклад, Стрілків поблизу Самбора, Львівська обл.: ***d'v'i, d'v'ir***).

Пом'якшення ***s*** і ***z*** у суфіксі ***-ьsk-***, започатковане під давньоукраїнську добу (див. 23.7), охопило кілька прикметників із первісним суфіксом ***-ъk-***: *близький, вузький, низький, ковзький, слизький, гризький, грузький, хвиський*, але інші — особливо ті, в яких суфіксові передував звук ***a*** (довільного походження), — зберегли твердість: *баский, боязкий, в'язкий, плаский, порский, дерзкий, різкий.*

Пом'якшенню ***s*** у дієслові *ськáти* сприяв попередній ***j-*** (пор. рос. *искáть* 'шукати', болг. *úскам* 'бажаю'); воно збереглося як засіб афективності.

8. ВИПАДІННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗІ СКУПЧЕНЬ

Найхарактернішим випадіння приголосних було для скупчень, що складалися з трьох елементів і більше. Спрощення таких скупчень, зазвичай здійснюване усуненням зімкненого в серединній позиції, почавшися, мабуть, іще наприкінці давньоукраїнської доби (див. 23.9), набуло великого поширення за ранньосередньоукраїнських часів і пізніше не припинялося. Ним охоплюються три типи скупчень, залежно від того, який приголосний займає серединну позицію: зімкнений (зімкнено-щілинний), фрикативний чи сонорний. Щодо останнього типу — див. 35.5 і 58.3.

*** *а).* У скупченнях із зімкненим (або зімкнено-щілинним) у серединній позиції саме він, як правило, й випадає. Це стосується таких скупчень:
stn: **чесно** (Молд. гр. 1488) та ін.;
std: **шесдесѧт** (Молд. гр. 1460) та ін.;
zdn: **празноѹюще** 'святкуючи' (Остр. Бібл. 1581) та ін.;
(r)šč k: *horszkow* (Люстр. Луцьк 1552, але *horszczku* дат. одн.), **зморшки** (Крех. Ап. 1572), **дошках** (Крех. Ап. 1572, але **дощки** ак. мн. — Гр. 1564, Луцьк; О обр. кін. XVI ст.) (інші приклади див. нижче).

З другого боку, в пізніші часи деякі скупчення знову з'являються в поновленій етимологічній формі (можливо, тільки на письмі) [11]. Пор. **доцка** (Льв. Ставр. бр. 1595; Памва Бер. 1627), **дощками** (Саков. 1622; Вѣчн. пек. 1721), **дощкѹ** (Могила 1661), **дощьки** (Виг. Єв.

---

[11] Пор. випадки надпоправного написання **перстни(й)** 'грудний' (Славин. 1642), **частникѹ** (Пирят. 1691), де ніколи не було ***t***: укр. *пéрса*, укр. *часнúк*, рос. *чеснóк*, пол. *czosnek* тощо.

поч. XVIII ст.) — суч. укр. літ. *дóшка*, але в позиції перед голосним і досі *дощóк*. Проте в деяких випадках усі приголосні були "врятовані" завдяки вставленню голосного, пор. **безна** (Фіоль 1491 — і так само нині в житомирських і закарпатських говірках) проти літ. укр. *безóдня* та **бéздонꙋ** ак. одн. у Ладом. Єв. кін. XVI ст. Суперечність між бажаною з погляду морфології єдністю морфеми та фонетично зумовленою тенденцією спрощувати скупчення приголосних розв'язувалася здебільшого перемогою останньої. Для сучасної української мови типовими є такі приклади:

stn: *рáдісний* (пор. **радо(с)тотво(р)ны(й)** — Славин. 1642), *мéсник* (: *пóмста*), *корúсний* (: *кóристь*), *захиснúй* (: *зáхист*), *перелéсник* (: *лестúти*), *шістнáдцять* (*т* у середині слова пишеться, але не вимовляється, пор. **шеснадцятъ** — Гр. 1685, Заріччя поблизу Виноградова), *існувáти* (: *істóта*), гуцульський гідронім *Нересний* (: *нéрест*) тощо;

zdn: *пізній* (пор. рос. *опоздáть* 'спізнитися'; пор. **позни(й)** — Славин. 1642), *поїзнúй* (: *пóїзд*);

ždn: *тúжня* (: *тúждень*) [12];

stl: *щаслúвий* (: *щáстя*), *улéсливий* (: *лестúти*), *рослúна* (: *ростé*); проте в тих випадках, коли існує можливість поплутання з іншим коренем, *t* зберігається: *кістлявий* (: *кíстка* на відміну від *кíска*), *пестлúвий* (: *пéстити* на відміну від *пес*);

stkl: *скло* (< ***stъklo***; пор. **скло** — О обр. сер. XVI ст., Славин. 1642, але **стлянница** — Dictionarium 1649);

stc: *звíстці* (: *звíстка*), *хýстці* (: *хýстка*), *мистця́* (: *мистéць*, хоча можливою є й форма *митця́*, від якої нещодавно постало зворотне утворення *митéць*, наприклад, Смотрич 1973) тощо, де *т* пишеться, але не вимовляється. Проте іменник *мíсце* не виводиться від *мíсто*; це є запозичення з польської (суч. пол. *miejsce*; давн. пол. *mies*(*t*)*ce*);

можливо, ***stk***, якщо *цькувáти* виводиться від *уст*(*á*), як у випадку рос. *наустúть* ~ *наýськать* із (можливою) проміжною формою *(***u***)***stk***(***ovati***) (але див. 3.10); проте за винятком позиції перед іменниковим суфіксом -***k***-: *вíстка*, *хýстка* тощо;

čtv у слові *чверть*, пор. *четвéртий*; але це слово скидається на перероблене пол. *ćwierć*.

У запозичених словах, що з'явилися в XIX–XX ст., сполука C + ***ts***(***'***)***k*** має ***t*** лише на письмі: *турúстський*, *студéнтський* тощо.

---

[12] Проте займенник *кóжний* не утворено від форми ⁺***koždnyj***, якої ніколи не існувало. У сер. укр. **кождий** (наприклад, Пирят. 1685, Вірші Кл. Зин. 1690 тощо) був звук ***d***, згодом заступлений прикметниковим суфіксом ***n***, можливо, не без впливу білор. *кóжны*. Форму *кожний* (~ *кажний* ~ *кожен* ~ *кажен*), відому в поліських говірках, засвідчено з XV ст. (Гр. 1451, Луцьк; Вол. Єв. 1571; Солонина 1688), але траплялася вона надзвичайно рідко й вийшла на перший план щойно в XIX ст. (*кáжний* — Грам. Павл. 1826, *кóжний* — Біл. Нос. 1843), коли увиразнилося тяжіння наблизити займенникову відміну до прикметникової (пор. ще одну інновацію XIX ст. *їхній* замість *їх*). Форма *кóждий* ще й досі не вийшла з ужитку остаточно (пор. Стефаник 1897, Франко 1900, Тичина 1933).

б). Скупчення з фрикативним у серединній позиції, як правило, втрачали його, інколи вкупі з попереднім приголосним. Здебільшого це спостерігається в поодиноких словах, що не об'єднуються в довші ряди, на кшталт:

tšč: *чáвити*, якщо це дієслово виводиться від ***tъščav-*** 'порожній';
mhl: (*і*)*млá*, пор. рос. *мглá*, болг. *мъглá*, бойк. *имглéти* 'імжичити';
rtvc: *мерцéм* (пор. мертвцем — Бог. і Лаз. 1719); звідки й зворотне утворення *мрець* (пор. мьртвьца — Ізб. 1073);
rvš: *пéрший* (мабуть, запозичення з пол. *pierwszy*; пор. діал. сх. укр. *пéрвий*);
rvl: *черлéний*, топонім *Черлянка* (на південь від Гайнівки на Підляшші; засвідчено від XVI ст.), пор. *червóний*.

У двох словах чужомовного походження, *гéтьман* і сер. укр. линники 'мотузярі' (Вірші Кл. Зин. 1690), говорити про втрату приголосного саме в українській мові не випадає. Перше з цих слів бере початок із сер. верх. нім. *houbetman*, але в українську мову потрапило з чес. *hejtman* або пол. *hetman*; друге виводиться не від *лúчва*, а безпосередньо від пол. *lina* (з сер. верх нім. *līne*).

Як виняток, міг утрачатися й перший приголосний, частіше в чужомовних словах із неясною морфемною будовою, наприклад, у сполуці ***nšp*** у сер. укр. кгрышпан 'мідянка' з нім. *Grünspan*; з-поміж питомих слів це трапилося зі сполукою ***lhk/vhk*** у слові *вогкúй* (< ***vъlgъk-***; пор. 18.5).

Як випливає з наведених вище даних, вибір приголосного-жертви зумовлюється не ступенем його звучності, а розташуванням у скупченні: за кількома дрібними винятками втрачається завжди серединний. Спрощенню сприяє артикуляторна однорідність складників скупчення (***stn***, ***stl***, ***zdn*** складаються виключно з зубних; пор. також бойк. *бóрше* 'швидше' < ****bъržьše***, де сусідують два середньопіднебінні, тощо проти таких скупчень, як, приміром, *гвіздкú*, *нúшкнути*, *вéрхній* тощо, які складаються з зубних і задньопіднебінних і зберігають свою цілість. Це підкреслюється різним потрактуванням форм типу *звíстка* — зубні + задньопіднебінний (без спрощення) проти *звíстці* — лише зубні (з утратою ***t***), але вирішальна роль тут належить морфологічному чинникові. Найчастіше спрощення має місце в середині кореня, а також на межі кореня з суфіксом — здебільшого в умовах однорідності складників; натомість на межі префікса та кореня воно практично не трапляється[13]. Сильний вплив морфологічного чинника та невідкинення скупчень із різнорідними складниками — то два нові явища в порівнянні з тим, що спостерігалося за протоукраїнської та давньоукраїнської доби.

---

[13] Такий виняток, як *знущáтися* (де ***zn*** < ***zhn***; пор. ст. ц. сл. гноусьнъ 'мерзенний'), пов'язаний з особливим фарингальним звучанням *h*, зумовлено (чи спричинено) затемненням кореня, який із погляду синхронії, мабуть, має вигляд уже не *-**nuš**(**č**)-*, а ***znuš**(**č**)-*.

*** Втрати приголосних у фразах, стиснутих до меж слова, залежать від особливих умов: *ка́зна-що, чо́ртзна-що* (*т* пишеться, але не вимовляється), *да́стьбі* (*т* пишеться, але не вимовляється), *бо́зна*; пор. *кат, чорт, дасть, Бог.*

9. ДРІБНІ ПРОЦЕСИ В СКУПЧЕННЯХ ІЗ ДВОХ ПРИГОЛОСНИХ

У скупченнях, що складаються з двох приголосних, за винятком приподібнення за дзвінкістю/глухістю (див. 36.2) та за місцем артикуляції (див. 36.5), протягом ранньосередньоукраїнського періоду (і наступних теж) спостерігалося небагато змін, і стосувалися вони здебільшого поодиноких слів. Оскільки їх датування становить тяжко розв'язну проблему, всі вони подаватимуться тут оглядово. Більшість із цих змін відбувалися в сполуках зімкнений + зімкнений (прирівнюючи зімкнено-щілинні до зімкнених). У деяких — радше виняткових — випадках перший зімкнений утрачувано, але частіше мало місце розподібнення. Перший спосіб охопив лише кілька слів чужоземного походження з початковою сполукою ***kt*** або ***gd*** (*ті́тар* із гр. *κτίτωρ* 'фундатор'; *ду́ля* 'сорт груш' — спрощене в українській мові або запозичене вже в такому вигляді з польської, де є й *gdula*, й *dula* (з лат. *cydonea*); топонім *Ди́мерка* (на північний схід від Києва), якщо він виводиться від імені ****Žьdimirъ***, утратив початковий звук ***ž***- у прийменникових конструкціях типу (***i***) ***z Ždymyr***-. Поза тим, у скупченні, що складалося з двох приголосних, міг утрачатися тільки звук ***h*** у позиції перед іншими приголосними, наприклад, у словах *тоді́, де* тощо, *бода́й* < ***bogъ da***- (але також пол. *bodaj* — із XV ст.), можливо й *луза́ти*, якщо це дієслово виводиться від форми, представленої рос. *лузга́ть*, болг. *лу́згам* 'штовхаю' (але пор. укр., білор. *лузга́*) — пор. 25.7. Проте вони зумовлені особливим статусом ***h*** як єдиного фарингального в системі мови; ще й у XVII ст. форми з ***h*** надалі утримувалися в ужитку (Оксф. Гепт. подає **гдє, тогди**; форму *hde* вжито в українському цитуванні польського поета XVII ст. Адама Корчинського), а вряди-годи їх можна подибати навіть у писаннях декотрих сьогочасних авторів (*нігде́* — Леся Українка 1910); у прислівнику *за́всігди* звук ***h*** уживається й подосі.

Більшого поширення набуло розподібнення. Трапляються такі його варіанти:

kt > ***xt***: *Трахтемирів* з тур. *tank* 'дорога' + ім'я *Temir*, *Охти́рка* з тюрк. *ak* 'білий' + *tura* 'тверджа'; форма *хто*, взявши початок ще за давньоукраїнських часів (див. 23.4), поширилася в більшості українських говірок (*chto* — Люстр. Брацлав 1545; **нѣхто** — Перес. Єв. 1561; **хто** — Памва Бер. 1627 тощо). Це скупчення зберігається, одначе, в середині питомих (*смокта́ти, квокта́ти*) і навіть багатьох запозичених (*жлу́кто* з лит. *žlùktas*) слів;

čt > ***št***: поряд із сер. укр. **што** (див. 23.4 і 36.6) також діал. *шти́ри* (літ. укр. *чоти́ри*), імовірно від пол. *cztery*; *по́шта* (проти рос. *по́чта*, пол. *poczta*) виводиться, мабуть, від давн. пол. *poszta*;

kč* > *kš: *лóкша* з тур., тат. *lakça*;

čn* > *šn (ротова артикуляція ***n*** — зімкнена). Цій звукозміні стояла на заваді морфологічна модель чергування ***k* : *c* : *č***, тому вона запанувала остаточно лише в словах із затемненими етимологічними зв'язками: *мірóшник* (: *мірка*), *рушнúк* (: *рукá*), *рушнúця* (: *рукá*), *сердéшний* (: *сéрце*), *сóняшник* (: *сóнце*), *збитóшник* (: *збúток*), *знарóшне* (: *нарочúтий*), *Опішня* (в Полтавській обл.) (: *опóка*), гідронім *Водúшна* (гуц.) (: *водúця*). У словах *ячний*, *помічнúк*, *сóнячний*, *пшенúчний*, *смачнúй*, *ключник*, *запотúличник*, *молóчний*, *місячний* варіант [šn] набув великого поширення. Хитання щодо цього спостерігаються з XVI ст.: *rusznycy* ном. мн. (Люстр. Брацлав 1545) проти **рүчъницы** (Люстр. Черкаси 1552), **рүчницъ** (Вас. Загор. 1577), **рүчницю** (Полт. 1665) тощо. Леся Українка писала *молóшну* (1911) і навіть *безпешні* (1910). Появі ***š*** у прикметниках сприяли приклади їх утворення від прислівників, де звук ***š*** був присутній ще зі староцерковнослов'янських часів (ст. ц. сл. **домашн'ь**), пор. **тамүшний** (Пирят. 1701);

dč* > *šč: діал. (Дорогичин) *вхúщина* 'утеплення будинку' (: *вхід*). Також діал. (Придунав'я) зміна ***šč* < *čč***: *Турéщина* (літ. укр. *Турéччина*).

У слові *шипшúна* (: *шипóк*) ***-š-*** можна пояснити як вислід розподібнення в скупченні ***pč*** або уподібнення до початкового ***š***[14]; але це слово ймовірніше являє собою запозичення з польської (*szypszyna*).

Варіативність *прочáнин* ~ *прощáнин* (Смотрич 1973) виникла внаслідок помішання двох коренів: *прост(úти)* та *проч-* 'геть'.

Випадки асиміляції, крім описаних у 36.2 і 5, мають характер винятковий і діалектний. Вони стосуються скупчень із двома носовими: діал. *пивнúця* 'погріб' ~ сер. укр. **пім(н)іца** (Оксф. Гепт. 1667); також *гівнó* ~ *гімнó*; протилежна зміна — *кімнáта* ~ сер. укр. **күвната** (Памва Бер. 1627).

Вряди-годи спостерігається взаємозамінність зубних із ***j***: *скóйка* (: *сколóти*), *порáдь* ~ *порáй* (: *рáда*) — під впливом інших форм наказового способу на ***-aj*** (*питáй*, *давáй*), можливо, спочатку в зворотній формі *порáдься*; діал. (лемк.) *прáльник* ~ *прáйник* (: *прáля*; літ. укр. *прáник* виводиться від *прáти*). Дисиміляційний характер вона має в числівниках на кшталт *трúйцятеро* (Винниченко 1902; пор. **двананцѧ(т)** — Гр. 1603, Бенедиківці поблизу Мукачева).

Зникнення ***d*** у скупченні ***dn*** є винятковим, але трапляється в різних стилях: *бенéря* від топоніма *Бендéри*, скорочення замість 'бендерська чума' (наприклад, Винниченко 1907), *винокóло* (< *видноколо* — Стефанович 1938).

Метатеза — крім діал. *тко* (див. 23.4) — мала місце в дієслові *бгáти*, якщо воно виводиться від ****gъbati***, суч. укр. *гнýти*.

Афективна африкація звука ***t'*** має місце у формі *брáтця*, вок. від *брáття* (наприклад, Драч 1972).

---

[14] Інші приклади такого уподібнення: *шпорúш* від *спорúш* (рос. *спорыш*, пол. *sporysz*), *залíзо* від ****žalízo*** (< ***želězo***).

Прикінцевий звук ***h*** у слові *четвéр* утрачено з XVI ст. (Гр. 1549, Володава; Пирят. 1703), хоча спостерігалися й хитання (**четверъгъ** — Люстр. Брацлав 1552; **четвергъ** — Полт. 1667) та ін. (див. 18.5 і 25.7).

10. ВСТАВНІ ПРИГОЛОСНІ

Між двома приголосними, що утворюють скупчення, інколи вставляється третій — з перехідною (між тими двома) артикуляцією; або ж — рідше — він з'являється перед таким скупченням:

sr > ***str***: *(зу)стріти* (< ***sъ-rěsti***), *строкáтий* від пол. *srokaty* (і також *strokaty*), *строк* від рос. *срок*. Вставлення ***t*** трапляється часто, але консеквентності йому все ж бракує — пор., наприклад, *срібло́* (проти словац. *striebro* зі вставленим ***t***);

zr > ***zdr***: *уздріти* (давн. укр. **оу҆зрѣ** аор. — Усп. зб. XII ст.), *скорóздра* 'ранній плід' (давн. укр. **зьрѣлъ**), діал. *бéздрік* 'без строку' (тобто *без рік*); проте *зáздрісний*, мабуть, походить від пол. *zazdrosny*, а *ніздря* має ***d*** із праслов'янських часів — рос. *ноздря́*, пол. *nozdrza*, словац. *nozdra*, болг. *нóздра*. Це вставлення теж не має обов'язкового характеру: пор., наприклад, *зрáда* (пол. *zdrada*). Під середньоукраїнську добу воно траплялося частіше, наприклад, не лише у слові **оу҆здрѣвши**, але й у **раздрѣшати** (Трост. Уч. Єв. 1560 — імовірно, з церковнослов'янської), **проздрѣль** (Перес. Єв. 1561), **доздрѣлость**, **здрáда** (Памва Бер. 1627), але зазвичай із хитаннями.

mr > ***mbr***: діал. *кля́мбра* (літ. укр. *кля́мра*) від пол. *klamra*;

šk > ***ščk***: сер. укр. **щкоды** ґен. одн. (Молд. гр. 1437), **защкодиль** (Літк. Єв. 1600), **щкода** (Ґерлах. Ап. кін. XVI ст.). Форму *шкóда* поновлено в сучасній українській літературній мові, однак лемківські та бойківські говірки зберегли вставлений звук ***č***, утративши натомість ***š***: *чкóда*;

pč > ***pšč***: сер. укр. **пщелка**, **пщола** (Dictionarium 1649) — форми, що збереглися в діалектах, наприклад у лемківському (проте пор. пол. *pszczoła*);

st' > ***rst'***, ***šč*** > ***ršč***, ***tč*** > ***ršč***: *жерсть* (з рос. *жесть*), *жорстóкий* (пор. *жóстір*, рос. *жестóкий*), *мерщій* (< ****metčij*** : *меткий*), діал. (Східне Полісся, Наддністрянщина, розпорошені місцевості в інших зонах) *дорщ* (літ. укр. *дощ*), *харщ* 'хаща', *вистарчáти* (< ***vystatьč-***).

Поряд із формами *дощ* і *дорщ* у говірках (наприклад, у лемківських) уже з XVII ст. засвідчено *дойщ* (**доищ** — Ракош.). Особливе явище — поява ***j*** після ***a*** перед ***str*** у деяких запозичених словах, здебільшого німецького походження: *áйстра* (пор. *астри* ном. мн. — Франко 1900), *байстрю́к* (первісну форму без ***j*** подає Памва Бер. 1627: **бáстрѧ**), діал. (Черкащина) *любáйстер* 'алябастер', діал. (на південь від Ужгорода) *флáйстер* 'тиньк' — нім. *Aster*, *Bastard*, *Alabaster*, *Pflaster*, також слово неясного походження *галáйстра* проти пол. *chałastra*, чес. *halastra* ~ *chalastra* (хоча в польській мові є також варіант *hałajstra*,

а в словацькій — *hajstra ~ hajštra ~ hojštra*). Появу ***j*** тут зумовлено більш ясенною німецькою вимовою ***s*** у порівнянні з українською; словацька мова йде цією дорогою ще далі, відтворюючи німецький звук ***s*** як ***š***. Якщо діалектне (Полтава) слово *гайшан* 'негідник' виводиться від пол. *gach* 'залицяльник' (і далі від нім. *Gauch* 'бевзь'), звук ***j*** у ньому має ту саму природу, хоча й стоїть перед одним-єдиним приголосним. Дальші приклади вставного ***j***, зокрема й у деяких питомих словах, — див. 55.7в.

11. ПІДСУМКИ

Якщо поминути увагою поодинокі випадки, що стосуються окремих слів або невеликих груп слів, а також випадки складного взаємовпливу фонетичних, морфологічних і семантичних чинників, зосередившися на головніших лініях розвитку скупчень приголосних, то не можна не помітити разючого контрасту між давньоукраїнською та ранньосередньоукраїнською добою. Всі зміни давньоукраїнського періоду були вмотивовані фонетично, являвши собою приподібнення за дзвінкістю/глухістю (глухий перед дзвінким і навпаки), за місцем артикуляції (зубні перед середньопіднебінними та навпаки) та за м'якістю (на кшталт *сніг*). Під середньоукраїнську добу жодна помітніша асиміляційна зміна такої вмотивованості не мала: морфологічний чинник знову почав визначати (принаймні, за межами південно-західного наріччя) ситуацію в скупченнях типу дзвінкий + глухий; новопосталі подвоєні приголосні використовувалися для позначення морфемних меж; навіть у спрощенні скупчень (що складалися з трьох приголосних) морфологічний чинник відігравав свою роль, унеможливлюючи таке спрощення на межі префікса та кореня чи запобігаючи евентуальній семантичній двозначності типу *пестли́вий*. У ґрунті речі, фонетичний чинник мав повну свободу дій лише в середині кореня та неповну на межі кореня й суфікса. Однак морфологічний чинник не спричинився до обернення фонетично вмотивованих процесів, що стали доконаним фактом іще за давньоукраїнських часів (подзвінчення глухих перед дзвінкими; реґресивне уподібнення середньопіднебінних до зубних і навпаки); разом із тим він надав іншої спрямованості змінам, започаткованим, але не завершеним за давньоукраїнських часів, а також визначив перебіг змін, що почалися протягом середньоукраїнського періоду.

Додатково поодинокі зміни у скупченнях приголосних розглядатимуться в розділі 61.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. вибрану бібліографію до розділу 23, а також:

1. Lehr-Spławiński T. «Z fonetyki małoruskiej», 4. *PF* 8, 1916.
2. Lehr-Spławiński T. «Drobiazgi z morfologii małoruskiej», 2. *Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera*. Lwów, 1925. Передрук обох праць у вид.: Lehr-Splawiński T. *Studia i szkice z językoznawstwa słowiańskiego*. Warszawa, 1957.
3. Зілинський І. «Так зване 'сандгі' в українській мові». *FS Rozwadowski*, 1928.
4. Сімович В. «Українське "що" (ščo)». *Юв. Груш.*, 1928.
5. Andersen H. «The Change of **ot* to **od*». *WSl* 14, 1969.
6. Andersen H. «A Study in Diachronic Morphophonemics: the Ukrainian Prefixes». *La* 45, 1969.
7. Brzezinova M. «Kilka uwag o rozwoju grupy *šč* w polszczyźnie». *JP* 52, 5, 1972.
8. Житецкий П. *Очерк звуковой истории малорусского наречия*. Киев, 1876, сс. 157–219, де подано найдокладніший перелік скупчень приголосних з історичним коментарем (почасти застарілим).

37. АСИМІЛЯЦІЯ У СКУПЧЕННЯХ ПРИГОЛОСНИЙ + *j* (НОВЕ ПОДВОЄННЯ)

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

У сучасній українській літературній мові типовим рефлексом сполук C' +***j***, що постали після занепаду ***ь***, який їх був розділяв, є довгі пом'якшені приголосні. Отже, мало місце уподібнення ***j*** до попереднього приголосного. Це стосується зубних, окрім ***r*** (*пита́ння*)[1], і середньопіднебінних (*роздорі́жжя*), якщо їм не передує інший приголосний (*ща́стя*, *розто́ржя* 'кінець торгу'). Губні та ***r***, утративши здатність пом'якшуватися в позиції перед приголосним (див. 26.2 і 12.3), з-під цієї тенденції випали (*узгі́р'я*, *стру́п'я*). Зазначене подвоєння має місце найчастіше в іменниках сер. роду, але трапляється теж і в деяких іменниках жін. роду (*рілля́*), чол. роду (*суддя́*), в інстр. одн. іменників жін. роду, що закінчуються на приголосний

---

[1] Літери *я*, *ю*, *є* після подвоєних приголосних уже давно не позначають утраченого ***j***.

(*ніч* : *нічч́ю*), в дієсловах (*ллю*) та в застиглих формах (*навманн́я*, *увічч́ю* 'перед очима' — з походження лок. двоїни слова *óко*).

2. ХРОНОЛОГІЯ

Нове подвоєння могло розвинутися на основі сполук С' + *j* лише після занепаду єрів; оскільки воно зачепило лише пом'якшені приголосні, а губні, на відміну від середньопіднебінних, випали з-під дії цієї тенденції, то його настання мусило відбутися після ствердіння губних приголосних наприкінці складу (XIII ст. — див. 26.2), але перед ствердінням середньопіднебінних в аналогічній позиції (XV ст. — див. 42.4)[2]. На письмі найраніші випадки подвоєння зматеріалізувалися в XV ст., щоправда — лише на Буковині та Покутті: **обвѣзаннѣ** 'обов'язок' (Молд. гр. 1433), **потвєржиннє** (Молд. гр. 1462), **оусымнѧнна** 'сумнів' (sic! Молд. гр. 1470); пор. менш певний приклад **осоуженнію** 'осудові' в Єв. Верк. XIV ст. На інших землях такі написання з'являються щойно в останні десятиріччя ранньосередньоукраїнського періоду[3], залишаючися все-таки під ту добу радше винятковими: **наллѧли, заллѧти, розоллѧвши** (Трост. Уч. Єв. 1560), **оповєданнѧ** (Гр. 1569, Володимир), **выллѧнаѧ** (Стр. Хр. XVI ст.), **постановєннє** (Гр. XVI ст., Київ). Число таких написань трохи збільшується приблизно з 1600 р., але помітно частішають вони щойно після 1650 р.: **Иллѧш** (Одрех. гр. 1579), **вы́ллѧти, вы́ллѧл** (Ст. Зиз. 1596), **доспѣѧннію** 'досягненні' (Ів. Виш. 1600), **видѣннѧ** (Транкв.-Ст. 1618), **нєушанованнѧ** (Любл. бр. 1636), **по(л)лѧ(н)** (Славин. 1642). Памва Бер. 1627 подає лише **имѣннѧ** 'маєток', **пахненнію, роззоллѧнє** та **ллѧтсѧ** 'ллється'. Цікаво, одначе, що він застосовує подвоєння у слові **манєллѣ** 'браслет', запозиченому з італійської (*maniglia*, пол. *manela*), уникаючи скупчення *l'j*. З середини XVII ст. таке написання стає звичайним, і кількох прикладів цілком вистачить: **пошанованнє** (Ґал. 1669), **игранням** (Радив. 1671), **квѣтованнє** 'розписка за одержане' (Полт. 1673), **рѣччу** (Полт. 1676), **сполкованнѧ** (Пирят. 1686), **Иллѧ** (Пирят. 1689), **збожжѧ** (Онуфр. Харк. 1699), **Запорожжє** (Літоп. Самов. 1702), **Подоллє** (Літоп. Граб. 1710), **Россію** (Сам. Вел. 1720), **насѣннѧ** (Конис. 1747) тощо. Один специ-

---

[2] Ствердіння *r'* у цьому контексті майже нічого не важить. У південно-західному наріччі нинішні форми на кшталт *пір'я* ~ *пір'є* можуть походити від первісного ***perьje***, де не було втрати *j* і подвоєння; але так само вони могли розвинутися через проміжну стадію ***pirr'a*** з постанням вторинного *j* і скороченням *r̄* у ході пізнішого процесу ствердіння, пор. півд. зах. діал. *б́ур'я* ~ *б́уря*. У говірках, де м'який *r'* зберігся, він може подвоюватися (*п́ірря* та ін.). Такі випадки зафіксовано, зокрема, в розпорошених місцевостях південно-східної діалектної зони.

[3] Єдиний раніший приклад із-поза меж буковинсько-покутської зони — **прєнєсєньнык** (Луц. Єв. XIV ст.) — то очевидна описка (повторення букв).

фічний приклад — **в ... тернню** (Ів. Вел. 1691) — можна тлумачити як доказ, що подвоєння початково мало місце навіть після приголосного, але цей приклад є геть ізольований і покладатися на нього не варт[4].

Таким чином, усунення скупчень, у яких після занепаду єрів опинився ***j***, шляхом подвоєння попереднього приголосного відбулося в XV ст. на Буковині та Покутті, тобто на українських землях, прилучених до Молдавії, й незалежно від цього в XVI ст. на теренах, розташованих північніше. Перший із цих процесів мав, як здається, суто локальний характер; натомість другий був спільним із білоруською мовою й міг поширитися на Україну саме з Білорусі, оскільки в білоруських пам'ятках подвоєння з'явилося раніше (ще в XV ст.) і було більш поширеним у XVI ст. Нині нове подвоєння охоплює всю білоруську мовну територію, включно з тими її частинами, що відійшли до Росії, зі змішаними рефлексами в центральних районах Білорусі, де співіснують форми на кшталт ***nasenn'e***, ***nasen'e*** й навіть ***nasen'je***. Аналогічний розвиток подій на Україні доводить, що цей процес належав до тих, які охопили всю слов'янську частину Великого князівства Литовського. Втім, оскільки він надалі тривав на час знесення литовсько-польського кордону по Люблинській унії, то й поширився легко в західному напрямку аж до Карпат. Чи заторкнув він також і Закарпаття, залишається нез'ясованим. Панькевич зафіксував лише чотири приклади позначення нового подвоєння в цілому корпусі пам'яток, писаних у цьому реґіоні: **надвѵрріа** (Сокирницький збірник XVII ст.), **збѣжжа** (двічі) та **жатъття** 'жнива' (Мараморський Урб. XVIII ст.). Сюди варто ще додати прізвище **Илляшковичъ** (Покр. записи 1773, Сокирниця), але одержане число так чи так залишається неістотним, і ці випадки завжди можна приписати впливам із-за гір. І все ж, зважаючи на ту обставину, що в сучасних говірках подвоєння має місце, нехай тільки на початку слова (пор. ***l̄'u***, ***l̄'ála*** на південь від Ужгорода; пор. **изоллял**, **прѵлълявъ** у Няґ. 1758), більш імовірним буде припущення про поширення зміни С' +***j*** на подвоєний м'який приголосний також і в цьому реґіоні. Щоправда, такий висновок ставиться під сумнів тим, що в говірках, які мають форми типу *ллю*, подвоєнням зачеплено й слова, де ніколи не було ***j***: ***mal̄'ar***, ***stol̄'ar*** тощо. Питання лишається відкритим.

Два незалежні процеси в українській мові — перший на Буковині та Покутті й другий на решті української території (та в білоруській мові) — можна порівняти з двома іншими цілком незалежними один від одного процесами за межами України, що дали той самий наслідок, а саме в північно-східних російських говірках (в основному район В'ятки та Волоґди) і в південно-східних болгарських (Странджа). Усе це — незалежні

---

[4] За ще один доказ на користь подвоєння після приголосного могло б правити суч. укр. *обійстя*, якщо воно виводиться з ***ob(ь)*** + ***i*** + ***tьje*** (***i*** — як у дієслові ***i-ty***) > ****obyj-t'je*** > ****obyjtt'a*** > *обійстя*; але ймовірніше це слово являє собою перероблене пол. *obejście*.

одна від одної ідентичні відповіді на однаковий виклик, пов'язаний з новою появою *j* у складі скупчень приголосних після занепаду **ь** (такі скупчення у праслов'янській мові усувалися). Варто також відзначити, що в обох українських зонах (включно з білоруською) подвоєння відбулося до ствердіння середньопіднебінних[5].

3. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

У ґрунті речі, зміна нових скупчень, до яких належав *j*, на подвоєні приголосні являла собою проґресивну асиміляцію: палатальний *j* цілком уподібнювався до попереднього палаталізованого приголосного. Здебільшого це траплялося на межі морфем, власне — майже в усіх випадках, окрім дуже нечислених кореневих морфем, що з них, як видається, подвоєння й подосі збереглося в одному-єдиному дієслові *лля́ти* (щодо інших прикладів —див. 37.4).

Принагідно варто пригадати, що приблизно під ту саму добу кілька типів скупчень приголосних на межі морфем зазнали перетворення на довгі приголосні, наприклад, D + Pd (**съжати** > [ž̄]*áти*), Pd + D (**дъчьцѣ** > *до*[c̄']*í*), зубний зімкнений + зубний щілинний (**береться** > *бере́*[c̄']*а* та ін. (див. 36.5–6 і 11). За цих умов подвоєння на велику міру зробилося засобом позначення морфемних меж. У цю модель вкладалася більшість слів із новим подвоєнням. Ледве чи бувши причиною нового подвоєння, цей чинник відіграв, одначе, вирішальну роль у його збереженні. Як і в інших тогочасних явищах, тут ідеться про факт морфологізації звукозміни.

Цю обставину слід брати до уваги, поціновуючи фонематичний статус нових подвоєних приголосних. На суто фонетичному рівні вони протиставлялися простим (неподвоєним) приголосним, і можна навести кілька мінімальних квазірозрізняльних пар на кшталт (*свя*)*ти́ня* : (*паву*)*ти́ння*, (*ж*)*ме́ня* : (*й*)*ме́ння*. Запровадження нової відмінності між приголосними за довготою збільшило набір приголосних фонем на 10 (***d'*** : ***d̄'***, ***t'*** : ***t̄'***, ***s'*** : ***s̄'***, ***z'*** : ***z̄'***, ***c'*** : ***c̄'***, ***n'*** : ***n̄'***, ***l'*** : ***l̄'***, ***ž'*** : ***ž̄'***, ***š'*** : ***š̄'***, ***č'*** : ***č̄'***). Однак із морфологічного погляду, за винятком кількох особливих випадків, що розглядатимуться в 37.4, ці нові приголосні вживалися як складники двох морфем, чим створюються передумови для розкладення, скажімо, ***d̄'*** на ***d'*** + ***d'*** (наприклад, *грýддя* = корінь ***hrud***(***'***) + суфікс збірності[6] -***d'***- + закінчен-

[5] Див. мапу 64 у *ДАБМ* і в Андреєвої (див. вибрану бібліографію) на с. 62. Схоже подвоєння мало місце в угорській мові (XI–XV ст.), де ***sj***, ***zj***, ***nj***, ***lj***, ***šj***, ***dj***, ***tj*** > ***ss***, ***zz***, ***ňň*** (на письмі *nny*), ***ll*** (на письмі *lly*, тепер [j̄]), ***šš***, ***ďď*** (на письмі *ggy*), ***ťť*** (на письмі *tty*).

[6] Насправді роль суфікса виконує не -***d'***-, а тотожність пом'якшеного приголосного з попереднім пом'якшеним приголосним.

ня **-a**). Під кутом зору діахронії тут можна добачити постання десяти нових фонем, відтак реінтерпретованих як сполуки двох однакових простих коротких приголосних.

4. ЗБЕРЕЖЕНІСТЬ НОВОГО ПОДВОЄННЯ

Нове подвоєння пом'якшених приголосних, початково поставши зі скупчень, у складі яких був *j*, збереглося тільки частково. Його усунення зайшло особливо далеко в південно-західному наріччі. Нове подвоєння цілком зникло, за винятком форм дієслова *лúти* (у цій зоні частіше — *ллѧ́ти*), на кшталт *ллѧ́ю* ~ *ллю*, на Поділлі й на всій території, розташованій західніше від нього до приблизної лінії Володимир-Волинський — Рівне — Шепетівка, що обмежує її з півночі; і це означає, що на цих теренах подвоєння перестало відігравати роль морфологічного сиґналу, залишково зберігшися тільки у згаданому корені. Це може мати зв'язок з тією обставиною, що в окресленій зоні загальне число випадків подвоєння на межі морфем було меншим, ніж у північному та південно-східному наріччях: воно не охоплювало зворотних дієслів, оскільки енклітичний займенник *ся* тут не приєднувався до дієслова, тобто не перетворився на постфікс. Таким чином, у цій просторій зоні нове подвоєння являло собою лише проміжну стадію в переході скупчень C'+*j* у простий пом'якшений приголосний: ***hrúd'ja*** > ***hrúd'd'a*** > ***hrúd'a***. Факт існування такої проміжної стадії засвідчують пам'ятки XVI–XVII ст. (наприклад, Одрех. гр., Ст. Зиз., Ів. Виш., Транкв.-Ст., цитовані в 37.2 — переважно до середини XVII ст.) вкупі зі збереженням нового подвоєння в дієслові *лúти* ~ *ллѧ́ти*. Останньому сприяло, мабуть, чергування нульового голосного в одних формах та повноцінного голосного в інших, на кшталт імп. *лий*; цим уможливлювалося скорочення кореня до одного-єдиного приголосного, чому дієслівні корені навзагал опираються, а отже за корінь у дієслові *ллѧ́ти* править не ***l̄'***, а радше ***l'∅l'***[7].

Навпаки, в південно-східному наріччі та в сучасній українській літературній мові нове подвоєння на морфемних межах збереглося краще, хоча в інших випадках здебільшого зникло. До типових прикладів його усунення належать:

*** *a).* Християнські йменння: *Касѧ́н, Улѧ́на, Матѧ́ш* (гр. *Κασσιανός, Ἰουλιανή*, пол. *Matyjasz*; пор. прізвище Ѵлланнч — Пирят. 1723 — від ***Ull'ana**), за винятком імені *Іллѧ́* (гр. *Ἠλίας*); пор. також брак подвоєння в непрямих відмінках імені *Васúль : Василѧ́* тощо (гр. *Βασίλειος*).

---

[7] Див. Жилко, *Нариси*, с. 166: мапа з частковою ізоглосою цієї форми. Подвоєння має місце також у формах теп. часу дієслова *ткáти* : *тче* (= [č̄e]), але з іншої причини.

б). Іменники жін. роду, що сприймаються як безсуфіксальні, серед них і запозичені: *кутя́*, *попадя́* (гр. *κουκκία*, *παπαδιά*), діал. *бадя́* 'ночви' (тур. *badia*) і *свиня́* (пор. форми з подвоєними приголосними в середньоукраїнській мові: **свиннє** ак. мн. — Уч. Єв. 1604, Київ; **свинна́ми** — Транкв.-Ст. 1618; **свинния** — Сл. безд. 1670; **свиннѣ** ном. мн. — Конис. 1747, *свынн́я* — Грам. Павл. 1826; подвоєння в цих словах і досі збережено в багатьох північноукраїнських говірках (Дорогичин, Кобрин, Вороніж; на Берестейщині — у слові *кутя́*). Через вплив традиції або можливого нюансу збірності в значенні, подвоєння збережено в слові *рілля́*. Іменник *породі́лля* виводиться не безпосередньо з дієслова *породи́ти*, а з іменника жін. роду ***porodil'**, в якому присутній суфікс -***ěl(ь)***; він походить від форми інстр. одн., де ***l'*** завжди подвоюється в цьому типі відміни, пор. *скри́пка ста́не породі́ллю* (Драч 1972).

в). Числівник *тре́тій* у жін. і сер. родах та в непрямих відмінках: *тре́тя*, *тре́тє* тощо.

г). Поодинокі слова, запозичені з грецької: *дяк* (*διάκος*); однак у тих словах, які ввійшли в українську мову писемним шляхом, ***i*** зберігається як повноцінний голосний ***y***: *дия́кон*, *дия́вол* тощо.

ґ). Дієслова (крім *ли́ти*): *обкілюва́ти*, в якому ***i*** показує походження від *кілля*, а не від *кіл : кола́*, звідки мусила б була постати форма **обкіллюва́ти*. У дієсловах *ся́ти* та *зя́ти* небажаного скорочення кореня до єдиного приголосного уникнуто завдяки повторенню ***a*** (*ся́яти*, *зя́яти*) або поновленню застарілих форм із ***y*** (посталим із ***i***: *си́яти*), проте пор. *заззя́ли* в чернігівця Тичини (1934).

У двох випадках нове подвоєння було відкинуте внаслідок морфологічного водностайнення:

а). Коли префікс закінчується на приголосний, а корінь починається на ***j***, як у дієсловах *роз'ї́хатися*, *з'яви́тися*, — за умови, що прикінцевий приголосний префікса зазнав асиміляційної палаталізації (не конче присутньої в усіх говірках). У дієслові *з'ї́сти* вимова [z̄'] і досі є дуже поширеною, хоч і вважається за ненормативну (пор. **ззѣли-смо** — Полт. 1671, **ззѣвъ** — Книж. госп. 1788, *ззі́ли* — Грам. Павл. 1826, *ззі́ла* — Леся Українка 1911). Якщо дієслово *роззявля́ти* походить від *роз* + *явля́ти* (Соболевський), це є випадок застиглого нового подвоєння внаслідок розриву етимологічних зв'язків із твірним словом.

б). Такі прикметники, як *Бо́жий*, *пе́сій*, *о́рлій*, *ове́чий*, зазнали потужних впливів логічного водностайнення. Їх непрямі відмінки цілком достосовано до реґулярної прикметникової відміни. У формі ном. одн. нормальний фонетичний перебіг мусив би був дати форму чол. роду з іншим голосним кореня, ніж у формах жін. і сер. родів, і дві останні мусили б були мати, на відміну від чол. роду, нове подвоєння. Отже, сподіватися випадало б таких форм:

pьsъji, pьsъja, pьsъje > +psyj, +péss'a, +péss'e
(суч. укр. літ. *пéсій, пéся, пéсє*);
ovьčъji, ovьčъja, ovьčъje > +vóvčyj, +ovéčč'a, +ovéčč'e
(суч. укр. літ. *овéчий, овéча, овéче*);
božъji, božъja, božъje > božyj, +bížž'a, +bížž'e
(суч. укр. літ. *Бóжий, Бóжа, Бóже*).

Вочевидь, ці разючі відмінності між різними формами були зведені нанівець уже в зародку, і це рівною мірою стосувалося як голосних, так і приголосних. Форми з різними голосними таки засвідчено в середньоукраїнській мові для декотрих із-поміж цих прикметників (**бѡжьѧ, скѡтьѧхъ** — Бер. Hank. поч. XIV ст.), натомість форми з подвоєними приголосними — лише в закарпатських говірках (***pyss'a*** 'песя'). Можливо, той самий тип уодностайнення представлено в займеннику *чий, чиá, чиé*, де слід би було сподіватися *чий*, ***+čč'a***, ***+čč'e*** (за умови, якщо **ь** перед ***j*** давав різні рефлекси в сильній і слабкій позиціях).

*** Найкраще нове подвоєння збереглося в північноукраїнському наріччі. У сучасній українській літературній мові можна спостерегти постійно чинну тенденцію усувати нове подвоєння в усіх випадках, коли воно не виконує морфологічної ролі, пор. *в очý* (Лукаш 1968) замість нормального *увіччю́*; у середньонаддніпрянських говірках зафіксовано неподвоєння приголосних в інстр. одн. іменників жін. роду (на кшталт *тінь : тíнню > тíню*); ба навіть у північних говірках трапляються поодинокі випадки скорочення довгих приголосних (*зу́бóча* 'скоса' — Сосниця). Подвоєння ніколи не зберігається наприкінці слова (*питáння : питáнь*). З другого боку, подвоєння могло поширюватися навіть на деякі нові запозичення, як у слові *стаття́*, перейнятого з російської, мабуть, у XIX ст.

У слові *вiйя́* подвоєння має первісний характер, бо корінь закінчується на ***j*** (пор. чес. *oj*, гр. *οἰήϊον* 'шолом') і до нього після занепаду **ъ** приєднався суфікс ***j***. Отже, це є рідкісний приклад збереження суфікса ***j*** в іменнику сер. роду без жодної звукозміни. Ту саму засаду застосовано до збірного іменника *лушпáйя* (хоча й пізнішого утворення). У прикметнику *лляни́й* подвоєння спричинено проґресивним уподібненням ***n'*** до попереднього ***l'***, але в говірках може спостерігатися специфічне розподібнення, внаслідок якого подовження ***n*** спричиняє скорочення ***l̄'***: *лянни́й* (Здовбунів).

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Андреева Л. «Новые сочетания согласных с *j* в восточнославянских языках». *Материалы и исследования по диалектологии* (Новая серия) 3. М., 1962.

2. Ковалик І. «Про довгі приголосні фонеми в сучасній українській літературній мові». *Вісник Львівського університету*, Серія філологічна 8, 1973.

3. Sawicka I. «'Długie' spółgłoski w języku ukraińskim». *SOr* 22, 1973.

4. Штудинер Н. «О долгих согласных в славянских языках». *Советское славяноведение* 1975, 4.

38. СТВЕРДІННЯ ГУБНИХ ПЕРЕД ГОЛОСНИМИ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Частота вживання пом'якшених губних істотно зменшилася через їх ствердіння в позиції наприкінці слова та наприкінці складу, що відбулося, ймовірно, в XIII ст. (див. 26.2). Унаслідок цього ствердіння губні не були охоплені подвоєнням приголосних, що заторкнуло зубні та середньопіднебінні в позиції перед ***j*** (див. 37.2). Сполука губний + ***j***, що постала була після занепаду єрів, у літературній українській мові перетривала й до сьогодні: *прислі́в'я* (< ***prislovьje***), *ду́б'я* (зб.), *сім'я́*, *стру́п'я* тощо. У позиції перед голосними пом'якшеність губних зберігалася, мабуть, дещо довше. До середини XV ст. ніщо не свідчить на користь противного. Втрата

пом'якшеності губних перед голосними найчастіше відбувалася через відокремлення артикуляційної м'якості від самого губного та розміщення обох цих елементів один по одному: склад ***b'a*** перетворювався на ***bja*** (розщеплене пом'якшення). Це дорівнювало поміщенню губних у позицію перед приголосним, тобто поширенню попереднього правила непом'якшення перед приголосним на нові випадки. Таким чином, нові звукосполуки L+*j* долучалися до старих, і на пізніших етапах розрізнити їх стало неможливо: слово *сі́м'я*, постале з **сѣмѧ**, де первісно не було звука *j*, тепер не відрізняється під цим оглядом від слова *сім'я́*, посталого з **сѣмьꙗ**, де звук *j* був присутній від початку.

2. ІСТОРИЧНА ЗАСВІДЧЕНІСТЬ І ХРОНОЛОГІЯ

Письмово засвідченого ствердіння (розщепленого пом'якшення) губних у пам'ятках середньоукраїнської доби майже не існує. По-перше, в абетці не було літери на позначення *j*, по-друге, через обов'язкову тут присутність *j* не було особливої потреби позначати його на письмі. Проте є кілька випадків, де між губним та "йотованою" літерою, що позначає голосний звук, вставлено літеру **ъ** або **ь**: **любъячи** (Поселство 1470), **имьѧ** (Гр. 1511, Берестя), **пьѧ́того** (Гр. 1564, Луцьк). Такі написання, нехай виняткові, все ж дозволяють припускати, що ствердіння губних перед голосними сталося не пізніше, ніж у середині XV ст.

Непрямі свідчення, як здається, вказують на ту саму добу: співгра ***l'*** і ***j*** після губних робилася можливою щойно тоді, коли після губних постав новий *j* (щодо умов та поширення цієї співгри — див. 38.7). Випадки вживання *j* (не віддзеркалені на письмі) замість ***l'*** датуються ще 1422 роком (**земѧне** 'селяни' — Гр. Самбір; пор. **землѧне** — Гр. 1359, Перемишль), але їхня вартість може (та, мабуть, і мусить) бути поставлена під сумнів, оскільки це можна потрактувати як полонізм, хоча вони часом трапляються й у словах, не вживаних у польській мові (наприклад, **оскєрбѧкть** 'зневажає' — Сл. Єфр. Сир. 1492). Більшу вагу мають ті випадки, коли ***l'*** заступає первісний *j*: **нездоровлю** дат. одн. (Іп. літоп. XV ст., під 1103 р.) — то є геть ізольована з'ява, але **кръвлю** 'кров'ю' (Фарм. кін. XVI ст.) та **здоровлѧ** род. одн. (Літоп. Март. Бєл. 1600) уже є провісниками нового явища, яке в середині XVII ст. набуло більшого поширення.

3. ГУБНІ В ПОЗИЦІЇ ПЕРЕД *i*

Неясним лишається питання про наявність ствердіння (розщепленого пом'якшення) губних також і перед рефлексами *ě*, байдуже чи успадкова-

ного від праслов'янської доби, чи посталого з *е* перед складом зі слабким *ь* (тобто "нового ятя"). У сучасних українських говірках у позиції перед *і* вимова типу губний +*j* (після *т* також *н'*), тобто *б'їлий, камнїннє*, є характерна для частини теренів, розташованих найзахідніше: усієї зони надсянського діалекту, включно з Мостиськами (Львівська обл.) на сході та західнолемківськими говірками на Закарпатті, західніше від Попрада й також навколо Завадки та Порача (на південний захід від Бардієва); але так само вона поширена в південній частині Рівненської обл. (аж до Шепетівки) та в розпорошених місцевостях північної частини цієї ж області; крім того, її зафіксовано в розпорошених місцевостях на півночі Київської та Чернігівської областей [1]. У принципі, ці процеси можна вважати або за локальні надмірності у ствердінні, або за рудименти явища, яке первісно охоплювало ширшу зону, можливо й усі українські діалекти. Остаточний вибір на користь однієї з окреслених альтернатив сьогодні зробити годі. Проте перший варіант здається зручнішим, адже йшлося, зрештою, про усунення м'яких губних як фонем, а їх м'якість перед *і* (незалежно від походження: чи то з *ě*, чи з *е*, чи — пізніше — з *о*) скорше не мала фонематичного характеру.

У писемних пам'ятках ствердіння губних перед *і*, як виглядає, нічим себе не прозраджувало (та й ледве чи могло прозраджувати), тому що бракувало графічних засобів на позначення звукосполуки *j*+*і*. Певну особливість у потрактуванні *ě* або його рефлексів після губних можна добачити в написанні ы замість ѣ чи і (и) в деяких текстах із XVI ст. (наприклад, **скръбыти** 'тужити', **быжаша** 3 ос. мн. аор., **отвицайтє** 'відповідайте' — Біз. Єв. кін. XVI ст.), але вони скорше віддзеркалюють діалектну зміну *ě* > *у*.

Північноукраїнське непом'якшення губних перед рефлексами ненаголошеного *ě* (*песóк*) не відрізняється під цим оглядом від потрактування решти приголосних у тій самій позиції (*дедóк* — див. 32.4) [2].

4. ПОМ'ЯКШЕНІ ГУБНІ В ПОЗИЦІЇ ПІСЛЯ ПРИГОЛОСНОГО

У позиції після приголосного, що належав до кореня, губні не піддалися тенденції до ствердіння, зберігаючи свою м'якість щонайменше до сере-

[1] Пор. Жилко, *Нариси*, мапа на с. 159. У північноукраїнському наріччі такі випадки можуть також являти собою залишки дифтонгічної реалізації *ě*, але тоді *j* мав би вживатися не лише після губних. Вимова *j* після губних перед *і* навколо Галича — то явище недавнє. Вона має місце не лише після рефлексів *ě*, але й після рефлексів *о*: не лише *зв'єр* ~ *звйир*, але й *двйир* (див. також 32.5).

[2] Див. Жилко, *Нариси*, мапа на с. 139.

дини XVII ст.: слово *цвях*, запозичене з пол. *ćwak ~ ćwiek* (нім. *Zweck*) і засвідчене в українській мові найімовірніше з 1679 р., й досі має звук ***v'***, а не ***v***. Однією з причин збереження їхньої м'якості після приголосних було, вочевидь, бажання уникнути скупчення приголосних C + L + ***j***, що було би з'явилося при розщепленому пом'якшенні. Скупчення приголосних такого типу, де ***j*** був присутній від початку, траплялися хіба що винятково на межі морфем, здебільшого в низькочастотних словах: *семигóрб'я*, *різнобáрв'я*, *стóвп'я*, *вéрб'я*; їх можна подибати і в деяких словах, утворених (або запозичених) пізніше: *бýльб'яний*, *арф'ярка*, *фарб'яр*, *вéрф'ю*, *Пéрм'ю* тощо. У сучасній українській літературній мові такі слова відрізняються від тих, де ***j*** первісно не було та/або де губний стояв не на межі морфем, на кшталт *святúй*, *свя́то*, *червя́к*, *морквя́ний*, *рýтвяний* (Леся Українка 1911), *лúствяний*, *різдвя́ний*, *різьбя́р*, *дзвя́кіт* (Винниченко 1911) та ін.

Однак у говірках спостерігається сильна тенденція до ствердіння губних також і в цій позиції. Якщо попередній приголосний піддається м'якшенню, то найчастіше він таки й пом'якшується, тимчасом як губний або зазнає ствердіння, або випадає геть: ***sv'áto* > *s'váto*** або ***s'áto*** (а також і ***s'játo***). Не так часто м'якість губного розщеплюється з появою після нього нового ***j***: ***s(')vjáto***. Останній спосіб нещодавно був допущений і в літературну мову в слові *серм'я́га* (пор. пол. *siermięga* 'груба тканина'). Якщо ж попередній приголосний не має м'якого варіанту, м'якість губного усувається простим ствердінням або розщепленням: ***červ'ák* > *červák*** або ***červják***, у деяких діалектах інколи з випадінням губного (***čerják*** — Здовбунів). Ці типи потрактування розпорошені майже по всій країні, але про їхню точну географічну дистрибуцію відомо небагато. Наприклад, тип ***s'áto*** зафіксовано в Переяславі, Бобровиці (Чернігівська обл.), Броварях на Київщині, Димері на північ від Києва тощо; ***červák*** — в Умані, бойківських, північногуцульських, буковинських говірках (коли-не-коли й у літературній українській мові, наприклад, *червакові* — Кримський 1904), але для жодного слова цього типу не опубліковано якоїсь систематично опрацьованої мапи. Розпорошеність окресленого процесу, як здається, вказує на його незавершеність та спонтанне виникнення в різних місцевостях, але докладніших даних щодо його хронології бракує.

Оскільки ця зміна, вочевидь, іще триває, форми з м'яким губним (окрім наведених вище кількох слів, що зберегли традиційний вигляд) до певної міри наділено афективністю, й сáме так вони вживаються в розмовному спілкуванні освічених верств населення та в літературі. Пор. *цвя́кнув* (Тичина 1933), *прицвьóхни* нак. сп. (але водночас і *цьвохкотúть*, зі ствердінням, — Драч 1972).

5. ЧЕРГУВАННЯ *j*: *n'* ПІСЛЯ *m* (< *m'*)

У багатьох дрібних місцевих говірках замість ***j*** після ***m*** звучить ***n'*** — як наслідок розщепленої м'якості ***m'***: ***mn'áso, pámn'at', mn'akýj*** тощо. Більш концентровано такі форми виступають на Берестейщині та взагалі на Західному Поліссі, на Поділлі, в українських селах на теренах Румунії, а також поблизу Полтави та Лубень, проте зафіксовано їх так само й у бойківських, закарпатських, буковинських та наддністрянських говірках і, крім того, в Черкаській, Сумській, Харківській та інших областях, де географічна дистрибуція форм із ***n'*** та ***j*** є досить строката. Пор. у писаних текстах: памнгати (Колоч. зб. 1747), *mnyakkiji* (Урб. 1774), *розмняк* (Леся Українка 1909).

Поява ***n'*** після ***m*** могла бути прямим наслідком розщеплення м'якості ***m'*** (***m'*** > ***mn'***) або розвинутися вторинно з ***j*** завдяки приподібненню (***m'*** > ***mj*** > ***mn'***). Другий варіант здається ймовірнішим з огляду на нетиповість н на письмі перед XVIII століттям, а також на географічну розпорошеність. Одначе перебіг процесу міг бути різним у локальних говірках[3].

6. УМОВИ, НАСЛІДКИ ТА ЗОНА ПОШИРЕННЯ

Опізнене ствердіння губних у позиції після приголосного (тип *свя́то*) показує, що фонематичний аспект (усунення м'яких губних у ролі фонем) мав при цій звукозміні більшу вагу, ніж власне звуковий (релевантною була м'якість попереднього приголосного, і тому, приміром, [s'v'áto] фонематично могло функціонувати як /s'váto/). У суто кількісних термінах ствердіння губних перед голосним потягло за собою зменшення набору фонем, що з-поміж них чотири (***b', p', v', m'***) були втрачені, — ніби відновлюючи рівновагу після його збільшення внаслідок появи довгих пом'якшених зубних і середньопіднебінних у словах типу *пита́ння* (див. 37.3). Ця остання звукозміна мала за наслідок, серед іншого, й усунення скупчень типу зубний або середньопіднебінний + ***j***, тимчасом як скупчення типу губний + ***j*** лишилися недоторканими і їхня стабільність відтепер посилювалася через постання багатьох нових скупчень цього типу (перед цією звукозміною, наприклад, ***simjá*** проти ***im'á***, після неї — в обох словах те саме скупчення: ***simjá*** та ***imjá***).

Безпосереднім наслідком ствердіння губних було виключне зосередження фонематично релевантної м'якості в групі зубних приголос-

---

[3] Слово *манта́чка*, запозичене з білор. *мянта́шка* (з лит. *mentẽ* 'лопата; лезо'), мабуть, уникло пом'якшення ***m*** через утрату попереднього ****n'*** після його розподібнення з наступним ***n***: ***m'antáčka*** > ****mn'antáčka*** > ***mantáčka***.

них (окрім ***r***). Губні приєдналися до задньопіднебінних за ознакою неприпущення м'якості, а середньопіднебінні, хоч і пом'якшувалися фонетично в усіх позиціях, усе ж лишилися осторонь від фонематичної опозиції за твердістю/м'якістю.

Розщеплене пом'якшення губних набуло поширення також у південнобілоруських говірках аж до лінії Кльоцьк — Асіповичі — Бабруйськ на півночі [4]. Решта білоруських говірок — так само, як і російські, польські та північно-східні болгарські, — зберегли м'якість губних перед голосними. Східнословацькі говірки не мали справи з цією проблемою, оскільки ті м'які губні, що були в них присутні, вживалися лише в позиції перед голосними переднього ряду, де м'якість усіх приголосних, за винятком ***ň***, ***l'***, ***t'***, ***d'***, ***s'*** і ***z'***, була зліквідована прямим ствердінням без розщеплення м'якості (наприклад, *meśac* 'місяць'); хоча дифтонги ***ia***, ***ie*** тепер виступають у формі ***ja***, ***je***, чим створюється ілюзія тотожності з відповідними українськими словами або й з окресленим явищем у цілому (наприклад, *vjazac* 'зв'язок', *śvjatki* 'свято', *pjesok* 'пісок'; те саме й на місці праслов'янської сполуки губний + ***j***: *zarabjac* 'заробляти').

7. ПОБІЧНІ ЕФЕКТИ СТВЕРДІННЯ ГУБНИХ: ЗСУВИ В ЧЕРГУВАННІ ГУБНИЙ : ГУБНИЙ + *l'*

*** Після розщеплення м'якості губних, звуки ***j*** та ***l'*** після губного часто стали вживатися на тій самій позиції (в тій самій функції), причому інколи то було продовження ще протоукраїнських чи навіть праслов'янських хитань (див. 3.9): *слов'янин* проти *римлянин*, *коров'як* проти *земляк*, *круп'янка* проти *коноплянка*; і в цих випадках часто має місце також чергування з чистим губним: *Рим*, *корова*, *земний*, *крупи* [5].

Таке подвійне чергування особливо часто траплялося — й відтак було найбільш загрожене — в парадигмі дієслів четвертого класу: губний + ***l'*** у 1 ос. одн. проти губний + ***j*** у 3 ос. мн. та дієприслівнику теп. часу, як у випадку ***móvyty : móvl'u : móvjat' : móvja(čy)***. Уодностайнення було неминуче, й на всі три дотичні форми мав поширитися або звук ***l'***, або звук ***j***. У переважній більшості говірок і в літературній українській мові вибір зроблено на користь ***l'***: *мóвлю : мóвлять : мóвлячи*. Але в низці

---

[4] Див. мапу Н. Бірили в *ПІМ* 3, с. 86.

[5] Принагідно можна згадати перехід з ***j*** на ***l(')*** у кількох поодиноких словах під середньоукраїнську добу:

давн. укр. **воробьи** (Іп. літоп. 946) : **два воробл ѣ** (Уч. Єв. 1592); пор. суч. укр. *горобéць*; укр. *муравлúсько*, гідронім *Моровлятка* (сточище Дінця) — пор. рос. *муравéй* 'мураха'; відповідником суч. укр. (білор.) топоніма *Гóмель* під давньоукраїнську добу була форма **Гомьи** (Іп. літоп. 1159: **Гомии**; 1142: **около Гомиꙗ**).

То могли бути випадки співгри різних суфіксів, але ймовірнішим виглядає припущення, що перехід відбувся в непрямих відмінках, де після занепаду слабких єрів були постали сполуки губний + ***j***, на що існували фонетичні та морфонологічні причини.

діалектів звук ***j*** був, замість того, перенесений у 1 ос. одн.: ***móvju***: ***móvjat'*** : ***móvjaču***. Такий варіант спостерігається в п'яти відокремлених одна від одної зонах. Найбільша з них охоплює надсянські, бойківські, наддністрянські, західноподільські, східногуцульські та буковинсько-покутські говірки. Другий завбільшки анклав розташований у центральній частині Полісся, тобто — приблизно — по берегах Случі від Сарнів до Новограда-Волинського, а на схід сягає Радомишля. Менші за розміром анклави існують навколо Хмельницького, на сході Київської обл. між Переяславом і Яготином[6] і, нарешті, на заході Лемківщини, тобто на захід від Ондави (зона, де просто збережено ***j*** в 3 ос. мн., є дещо більша[7]). Серед тих північноукраїнських говірок, де повсюдно поширився звук ***l'***, деякі мають його лише в наголошених складах: *сплять* проти *купеть* 3 ос. мн., але то не є скам'яніла архаїчна стадія, бо звук ***l'*** тут просто розвинувся перед ***a***, та не перед голосними переднього ряду, що є характерним для загальної ситуації.

Обидва процеси — розповсюдження ***l'*** та розповсюдження ***j*** — надійно засвідчені в пам'ятках, починаючи з XVII ст. (якщо не зважати на сумнівні або виняткові написання на кшталт наведених вище в 38.2). Форми з ***j***, розповсюдженим на всі випадки, з'явилися, як здається, трохи раніше, вже на початку століття. Мелетій Смотрицький 1619 р. не лише сам уживає такі форми 1 ос. одн., як **скорбю́** 'вболіваю', **мртвю** 'умертвляю', **терпю́, гримю́, димю́, спю** (поряд зі **скорблю́, терплю́, сплю**), але й не забороняє їх у своїй граматиці[8]. Пор. також **бръмю́** 'звучу', **ве́лбю** 'хвалю' в Памва Бер. 1627, **кипю́, молвю́, спю** (поряд зі **сплю**) в Dictionarium 1649. Варіант із розповсюдженням на форми 3 ос. мн. звука ***l'*** почав відображатися на письмі, як здається, щойно з середини XVII ст., наприклад: **затоплят** (Ґал. 1659), **терплятъ** (Сл. безд. 1670), **злосло́влıат** (Вірші Кл. Зин. 1680), **изавлатъ** 'висловлять' (Ів. Макс. 1708), **ѵмерщвлят** 'уб'ють' (Довгал. 1736), **представлятъ, ізъявлятъ** (Лащ. 1742), *воскроплят* (Сковор. 1767), *кормлят* (Сковор. 1787), *люблят*, *гублят* (Сковор. перед 1790), **роблятся** (Книж. госп. 1788); пор. у дієприслівниках: *любля* (Сковор. 1772, Куліш 1846, Тичина 1966). У багатьох авторів середньоукраїнської доби ці форми вживаються винятково; вони напевне припускалися неохоче, часто з'являючись як мимовільні помилки. Проте з кінця XVIII ст. та надалі вони є єдиними формами, вживаними в літературній українській мові.

Заміна ***l'*** на ***j*** у говірках частіше заторкує лише 1 ос. одн., а в пасивних дієприкметниках, в іменникових дериватах і в ітеративних дієсловах зберігається ***l'***: *позба́вити : позба́в'ю : позба́в'ять* (літ. укр.

---

[6] Цю зону, можливо, представляють вірші Климентія Зиновієва, писані в XVII ст., наприклад **вловят** 'спіймають' (1690).

[7] Див. Жилко, *Нариси*, мапа № 21, та *Українська діалектологія і ономастика*, мапа Н. Марчук на с. 92. Стосовно Західного Полісся див. також *ДАБМ*, мапа 160, стосовно Поділля — Dejna, 3, стосовно Закарпаття — Паньк., 3, стосовно північної частини Лемківщини — Stieber, 366.

[8] Якщо тільки ці форми в його граматиці не є з походження болгарські — див. 60.2.

позбáвлю, позбáвлять), але *позбáвлений* (пас. дієприкметник), *позбавля́ти* (ітер.). Форми, що їх подибуємо в пам'ятках XVI–XVII ст. без л, — то здебільшого, мабуть, полонізми. Цим задовільно пояснюється їхнє зникнення в пізніший період. Нині вони, як правило, вживаються лише в говірках, що зазнають потужного словацького або польського впливу (наприклад, під Ужгородом: *погубéний, поправéний*; на заході Лемківщини: *купéний*). Пор. у середньоукраїнських пам'ятках: **збавéньє** 'спасіння' (~ **збавлене** — Памва Бер. 1627), **заробяла, заправяли** — Dictionaruim 1649) тощо.

Розповсюдження *l'* коштом *j* (або — в діалектах — *j* коштом *l'*) після губних хоч і було загалом зумовлене фонетично та морфонологічно (наявність двох типів чергувань губних із тотожною функцією), та проходило все ж морфологічним каналом, в межах парадигми дієвідмінювання в теперішньому часі. Ще й досі чимало говірок зберігають первісну дистрибуцію *l'* та *j* в усіх інших випадках. Наприклад, у говірці Підбужа (наддністрянсько-бойківське порубіжжя) форма *рóб'ю* сусідує з формами *грéбля, крóпля* тощо, де *l'* збережено. Говірки, що мають *l'* у дієслівних формах теперішнього часу (*роблю́, рóблять*), як правило, не знають заміни *j* на *l'* в інших словах (*пáм'ять*, але не *⁺пáмлять*).

Натомість у низці говірок, скупчених на Поділлі та над Дністром, а також, незалежно від них, на Закарпатті (між тими й другими розташована зона говірок південно-західного типу зі строкатою дистрибуцією *j* та *l'*)[9], звук *j* після губних перейшов у *l'* на межі морфем в усіх випадках: *здорóвля, горóблячий, деревля́ний, жеребля́* 'лоша', *грибля́дь* 'місце, багате на гриби' тощо (але тільки *п'ять, в'язáти* тощо в середині кореня). Пор. *солóмляному* лок. одн. — один-єдиний приклад такого типу в Шевченка (1849). До літературної української мови з цих говірок потрапило слово *лíплянка* 'мазанка'.

Знаменно, що межі зони поширення цієї звукозміни не збігаються з межами зон, де в парадигмі теперішнього часу дієслів четвертого класу розповсюдився чи то вже звук *l'*, чи звук *j*. Особливо в районах на південь віді Львова, на схід від Івано-Франківська та навколо Чернівець дієслова містять *j* (*рóб'ю, рóб'ят*), але в інших частинах мови *l'* часом заступає *j* після губних (*здорóвля* та *здорóв'я*). Однак часово ця звукозміна припадає на (середину?) XVII ст., тобто приблизно на той самий час, що й розповсюдження *l'* на цілу дієслівну парадигму: **совлѧ стрѣла** (назва рослини — Славин. 1642), **деревлѧ** зб. (Ключ 1695), **в здоровълю** (Дерн. 1702), **под церковлюв** (Няґ. 1758), **с кровлю** (Книж. госп. 1788) тощо.

Хронологічну послідовність змін *j* ~ *l'* після губних (якщо не зважати на дрібні анклави), вочевидь, можна зреконструювати в такий спосіб:

1. Розповсюдження *j* в усіх формах теперішнього часу дієслів четвертого класу (*роб'ю*) — від надсянських до східногуцульських говірок — очевидно, на початку XVII ст.

---

9 Див. мапу Я. Закревської у *ДМУМ* 5, с. 64; так само Stieber, мапи 274 та 366.

2. ***j* > *l'*** на межі морфем (*ро́блять, здоро́вля*) на Поділлі та, можливо, на Закарпатті — середина XVII ст. (бл. 1640 р.?).
3. Поширення другої з зазначених звукозмін на інші частини мови (на межі морфем) у наддністрянських, частково в бойківських і буковинсько-покутських говірках (*здоро́вля ~ здоро́в'я*, але тільки *роб'ю, роб'ят*); поширення (або спонтанне постання) цієї ж зміни лише на межі морфем усередині дієслова на схід та на північ від Поділля (*роблю́, ро́блять*, але *здоро́в'я*) — середина XVII ст. (бл. 1660?).

Можна гадати, що непоширення ***l'*** на дієслова четвертого класу в наддністрянсько-буковинській діалектній зоні було вможливлене осмисленням ***l'*** як іменникового суфікса; поширення ***l'*** у формах дієслів лише четвертого класу в більшості українських говірок на північ та схід від Поділля пояснювалося тяжінням до спрощення чергувань приголосних у середині парадигми дієвідмінювання; на теренах, згаданих раніше, це вже було зроблено шляхом розповсюдження ***j***. Таким чином, дієслова в цій зоні на велику міру уникли зміни ***j* > *l'***, що якраз тоді охопила інші частини мови, оскільки парадигма їх дієвідмінювання на той час уже була водностайнена.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. вибрану бібліографію до розділу 26, до якої можна додати:

1. Thomson A. «Die Erweichung und Erhärtung der Labiale im Ukrainischen». *ЗІФВ* 13–14, 1927.
2. Бірыла Н. «Этымалагічна мяккія губныя зычныя ў беларускіх народных гаворках». *ПІМ* 3, 1957.
3. Латта В. «Отражение восточнославянских рефлексов некоторых общеславянских фонетических групп в украинских говорах Восточной Словакии», 7. *SFFUK* 13, 1961 (1962).
4. Калнынь Л. «Корреляция твердых и мягких согласных фонем в украинском языке», 10. *УЗИСл* 23, 1962.
5. Закревська Я. «Епентетичні звуки в українських говорах». *ДМУМ* 5, 1962.
6. Марчук (Бовтрук) Н. «Форми першої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах». *Українська діалектологія і ономастика*, 1. К., 1964.

39. АСИМІЛЯЦІЯ ГОЛОСНИХ У СУМІЖНИХ СКЛАДАХ: *о* (*е*) ТА *а*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

У певній групі слів (вона подається в 39.4) для ранньосередньоукраїнської доби, а точніше, як слід гадати, — для її останніх десятиріч, характерним був перехід звука ***о*** й рідше ***е*** та інших голосних у звук ***а***. За приклад слів, що належать до цієї групи може правити суч. укр. літ. *бага́тий* проти давн. укр. **богатыи**. Оскільки традиційний правопис вимагав у таких випадках **о** (або якогось іншого голосного, вмотивованого етимологічно), ця зміна представлена в тогочасних писемних пам'ятках скупо, хоча й є цілком певно засвідчена. Проте, навіть якби таких свідчень бракувало, подане вище часове віднесення переконливо потверджується даними лінґвістич-

ної географії: ця інновація ступнево поширювалася з півночі й на велику міру була зупинена на кордоні між Литвою та Польщею, як він був існував до 1569 р. Тепер ізоглоси для більшості слів згаданої групи проходять приблизно вздовж лінії Ковель — Броди — Тернопіль — Хмельницький — Могилів-Подільський. Південно-західні говірки, розташовані західніше від цієї приблизної лінії, якщо не брати кількох винятків (вартих уваги, але й пояснених), залишилися незаторкнуті цією зміною.

2. ПИСЕМНІ СВІДЧЕННЯ РАННЬОСЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ

Випадки написання "нового *а*" (випадкові й поодинокі) можуть траплятися навіть у деяких давньоукраїнських пам'ятках, наприклад: **арамата**, **арганъ** (Hank. XIII ст.), **карабль** (Київ.-Лавр. Єв. бл. 1350). Приклади, що походять із XV ст., заслуговують на більшу довіру: ім'я **Савастьянъ** (Гр. 1433, Київ — гр. *Σεβαστιανός*), топонім **Крѧмѧнцомъ** інстр. (Гр. 1435, поблизу Житомира — суч. укр. *Крем'янець*), топонім **Самашков** (Гр. 1437, Остріг — назва бере початок від імені *Семашко* : *Семéн*, гр. *Συμεών*), **багатьство** (Ап. Ант. XV ст.). Проте щойно в XVI ст. такі записи починають з'являтися настільки часто, що будь-яку можливість описок (упереджувальних) можна виключити: **тастамент** 'заповіт' (Гр. 1539, Остріг), **гаразд**, **Гарасим** (Люстр. Житомир 1545 — гр. *Γεράσιμος*), топонім **Радивоновъское** ґен. (Люстр. Черкаси 1552 — від імені *Радивон*, гр. *'Ηρωδίων*[1]), **калацыю** (та **колацию**) 'трапезу' (Перес. Єв. 1561), ***Arasim*** (Вірм. 1562), **калацию** (Вол. Єв. 1571), **паганства** ґен., **кашталяна** ґен. (Вас. Загор. 1577). Пор. також надпоправне написання **о** замість етимологічного *а*: **корованъ** (Люстр. Черкаси 1552), антропонім **Японча** (Люстр. Житомир 1552). Значно частіше такі варіанти написання трапляються в пам'ятках, що є в ґрунті речі білоруські й містять тільки окремі українські риси, як Чет. 1489 (**багатыми, паганин, карабль, арамати**), Крех. Ап. 1572 (**гарачий, гараздь, карабля** ґен., **дастамент, масядзу** 'жовтої міді' — пор. пол. *mosiądz*) тощо. Варто завважити, що ввесь матеріал, за винятком одного прикладу з Поділля (Вірм., але пор.: **Гарасим** — Гр. 1565, Снятин), походить із Волині та Подніпров'я.

На написання **а** у словах **манастúр** (наприклад, Трост. Уч. Єв. 1560) та **граматѣм** ґен. одн. (Йос. Фл. XVI ст.) можна не зважати. Ці варіанти віднотовуються з самого початку писемної традиції на Україні (**манастырьскыи** — Ізб. 1076), але вони віддзеркалюють правопис грецьких першовзорів: *μαναστήριον* та *γράμματα*).

---

[1] Це ім'я легко могло підпасти під дію народної етимології (корінь *rad-*). Пор.: топонім **Радивонъковоѣ** ґен. (Гр. 1359, Перемишль).

3. ПИСЕМНІ СВІДЧЕННЯ СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ

Вживанням на письмі "нового *а*" пам'ятки середньоукраїнської доби просто-таки рясніють. Зацитувати можна лише невеличку вибірку: **Гарасима** ґен. (Житом. 1584), **кашталяна, пралаты** 'прелати' (Філал. 1597 — друге слово являє собою запозичення з пол. *pralat*), **балва́номъ** дат. мн. (Кл. Остр. 1598 — імовірно, запозичення з пол. *bałwan*), **ганчарскаа** жін. рід (Кл. Остр. 1599 — можливо, під впливом пол. *garncarz*), **сирамах** 'сіромах' (Ів. Виш. 1600), **цмка́вый, гараздъ** (Памва Бер. 1627), антропонім **Карсакъ** (Могила 1635 — тур. *karsak* 'горностай' але словен. *korsák*), **скаралѹпъ** ґен. мн., **гарачого** (Люцид. 1636), **карабль** (Єв. 1637), **калач, тастамент** (Славин. 1642), прізвище ***Parovyč*** (Вірм. 1643), **нагавици** 'ногавиці' (Dictionarium 1649), прізвище **Салдатъ** (Полт. 1664), **панчохи** (Полт. 1666), **грамадѹ** ак. одн. (Полт. 1667), гідронім **Багатою** інстр. (Полт. 1674), **тавални** 'рушники' (Ал. чел. Бож. 1674 — пол. *towalja*, іт. *tovaglia*), **каралѣ** (Стародуб 1683), **главча́стим** 'голобельним' (Вірші Кл. Зин. 1690 — пор. рос. *огло́бля*), **Мамотенкѹ** (Пирят. 1690 — пор. болг. *мо́мък* 'молодик'), **хамѹтом** інстр. (Пирят. 1697), **багат** (Тассо 1700), **правянтѹ** ґен. (Листовня 1712), **кажан** (Довгал. 1736 — пор. рос. *ко́жа* 'шкіра', прізвище *Шастопалъ* (Гр. 1770, Київ — пор. *шо́стий па́лець*) тощо.

Надпоправне написання можна проілюструвати такими прикладами: **коленъдароѹ** ґен. одн. (Житом. 1583), **ходотае́м** 'старателем' Ст. Зиз. 1596 — пор. ст. ц. сл. **ходатаи**), **розпомятался** 'оговтався' (Літк. Єв. 1600), прізвище **Шафора** ґен. (Пирят. 1701 — пор. пол. *szafarz* 'керівник податково-господарчої служби'), **сокраментѹ** 'причастя' ґен. одн. (Літоп. Граб. 1710). В імені *Татя́на* (гр. *Τατιανή*) надпоправна форма взяла гору й уважається за нормативну в літературній мові: *Тетя́на* — пор. **Тетяни ~ Татьяни** ґен. (Любл. бр. 1600), **Татяни** ґен. ~ **Тетянѹ** ак. (Полт. 1671).

Коли польсько-литовський кордон був скасований (1569 р.), пересування людності та слів територією України стало відбуватися легше. Відтоді вживання "нового *а*" часом має місце й у пам'ятках із нелитовської частини України. Інколи це може пояснюватися міґрацією слів, інколи — мандрівками писарів: **гатмана** ґен. одн. (Літоп. Март. Бел. 1600), *hárast* (Gaw. 1619), топонім *Harasinouf* на Покутті (Beauplan 1653 — суч. укр. *Гарасимів*), прізвище **Ганчареви** дат. (Покр. записи, Язл. Єв. 1740) тощо.

Пояснення написань, що часом трапляються в деяких закарпатських пам'ятках і на позір належать до того самого типу (**Никалая** ґен. — Андр. 1701, **нагай** — Няґ. 1758 проти суч. укр. літ. *неха́й*, надпоправне **голѹзкы** — Уч. Єв. Кап. 1640, пор. також лемк. ім'я **Полажки** ґен. — Одрех. гр. 1586, гр. *Πελαγία*), подаються нижче (див. 39.5).

4. ФОРМИ З "НОВИМ *a*" В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Деякі форми з "новим ***a***" (або надпоправним ***o*** чи ***e*** замість ***a***) потрапили до літературної української мови, інші — ні. Базовий список дотичних слів представлено нижче з поділом їх на дві групи.

а). Голосний (найчастіше ***o***, але в деяких словах також ***e***, ***i***, ***u***), що перемінився на ***a***, стоїть у переднаголошеному складі, а наступний наголошений склад містить ***a***. Сюди належать такі випадки:

багáтий — пор. пол. *bogaty*; слово *багáття* не має до цього жодного тичення й містить реґулярний з етимологічного погляду звук ***a*** (пор. гр. *φώγω* 'смажити');

бакáй належить до цієї групи, якщо виводиться від кореня *бік* : *бóку*; пор. рос. *обóчина* 'узбіччя шляху';

Бáхмач — пор. давн. укр. **Бохмачь** (Іп. літоп. 1147); наголос у цій назві перейшов із другого складу на перший;

варгáн — пор. *оргáн*, хоча ймовірнішим є запозичення з чес. *varhany*;

галáнці — з рос. *голлáндцы*;

ганчáр (пор. рос. *гончáр*) — форма, що ймовірно зазнала впливу з боку пол. *garncarz* (але з 1946 р. належить писати *гончар*); у спільнокореневому слові *ганчíрка* ***a*** з'являється незалежно від того, чи в наступному складі є ***á***;

Гарасúм на основі гр. *Γεράσιμος* (теперішній наголос має вторинну природу);

гарáзд — пор. рос.-ц. сл. **гораздъ** 'удатний' та сер. укр. *horasd* (Tragedia 1618);

гаря́чий — пор. пол. *gorący*;

Збáраж — пор. давн. укр. **ѡколо Збыража** (Іп. літоп. 1211) від імені *Sъby-rad-, за допомогою праслов'янського суфікса *-j-* (наголос перейшов із другого складу на перший);

зяхáти (наприклад, Мушкетик 1971) — пор. (*по*)*зіхáти*, пол. *ziewać*;

кажáн — на базі кореня *kož-*, як у рос. *кóжа* 'шкіра', — пор. діал. (півд. вол., зах. поліс.) **кожáн** та **кожáни** ак. мн. (Книж. госп. 1788); пор. також в *кажанках* 'у шкуратянках' (Куліш 1846);

калабáня від *кал* 'багно' та *бáня* 'яма' зі сподіваним ***o*** в ролі сполучного голосного;

калáч на базі кореня *kol-*, як у слові *кóло* — пор. діал. (бойк.) *колáч*;

капрáвий — пор. *кóпра* 'гній в очах' (діал.) проти словац. *karpa*, *karpavý*; рос. *кáпать* — випадок непевний;

Карань (доплив Трубежа) — пор. **до Коранѣ** (Іп. літоп. 1140);

картáти — пор. болг. *къ́ртя* 'відривати' (хоча не можна виключити й запозичення з пол. діал. *kartać* — при літературній формі *karcić* 'ганити');

(*роз*)*каря́ка* — пор. рос. *óкорок* 'окіст';

(під)касáти —метатезою від *підсукáти*, тобто від **-kusáty*;
качáн — пор. рос. *кочáн ~ кóчень*;
малáй 'кукурудзяний хліб' — запозичення з рум. *mălái*;
Малáнка — від гр. *Μελανία*;
малáс (і *меляса*) — з суч. гр. *μέλις* 'різновид цукру';
манáх — запозичення з гр. *μοναχός* через посередництво церковнослов'янської мови, як і *манастúр* (див. 39.2), але з 1946 р. в обох випадках належить писати *о*;
(роз)мантáчити '(про)циндрити' — ймовірно, від *мотáти* з афективним арґотичним суфіксом ***-н-***;
маслáк — пор. *мосóл*;
матнá — пор. *мотáтися*;
Палáжка ~ Палáгна — від гр. *Πελαγία*, але пор. також болг. діал. *Палагúя*;
(роз)панáхати — пор. *(на)пинáти ~ напнýти*, тобто від **-pynáxaty*;
салдáт — слово зрідка вживалося в XVII ст. (з італійської?) й було наново запозичене з російської, куди було потрапило з німецької (*Soldat*); з 1933 р. належить писати *солдáт* — пор. *салдáт* (Квітка 1833);
скав(у)чáти пор. пол. *skowyczeć ~ skowytać*;
хазáїн — запозичення з рос. *хозяин*, що походить від чув. ***хоҙа***; пор. тур. *hoca* 'господар';
халáва — пор. пол. *cholewa*, серб.-хорв. *hȍljeva* 'панчоха';
храпáвий — пор. пол. *chropawy*;
чабáн — з тур., кр. тат. *çoban*;
Шабалтáсівка (під Кролевцем), гідронім *Шабалтáсний* (сточище Дінця) на базі нім. *Säbeltasche* 'ташка';

*** У говірках є ще багато слів такого ґатунку. Навести вичерпний список незмога з огляду на недостатню вивченість діалектного словництва. До переліку, поданого нижче, не внесено матеріалів говірок із аканням (див. 5.5). У випадку, якщо слово, за наявними даними, вживалося в говірках, поширених на південний захід від чинного до 1569 р. литовсько-польського кордону, ця обставина зазначається.
бацáн — пор. пол. *bocian* (зах. закарп.);
бамáга 'папір' з рос. *бумáга*;
банкáрт 'байстрюк' — пор. пол. *bękart*;
Волосажáр — літ. укр. *Волосожáр*;
гарвáш 'потік' з уг. *horvás* 'западина' (сх. закарп.);
грамáк 'кусень криги, на якому з'їжджають з гори' (наприклад, Мушкетик 1971) і так само *громáк* (наприклад, Панас Мирний 1880) із коренем, як у слові *грім : грóму*;
жабрáк (Біл.-Нос. 1843) — літ. укр. *жебрáк*;
жалдáк 'обшарпанець' — пор. пол. *żołd* 'жовнірська платня';

Звараш (гідронім на Буковині) — якщо виводиться від **Izvoraš*, на базі *ізвíр : ізвóру* 'джерело';

казю́ка 'комар', утворене, вочевидь, від *казя́вка*, з коренем, як у слові *козá*;

калакáлуша 'черешня' — складене за допомогою подвоєння кореня *kal*, це слово мусило б мати форму ****kalokáluša***;

каламáшка 'різновид возу' — пор. давн. укр. **колимагъ** 'намет' з монг. ***xalimağ*** 'калмик';

каля́ндра 'коріандр' (Біл.-Нос. 1843);

(с)канáти (літ. укр. *конáти*) — Шевченко вживав обидві форми; поява ***а*** може бути спричинена чергуванням ***о*** : ***а*** в дієсловах;

карабéль — хоча в грецькій мові це слово має форму *καράβιον*, українське слово виводиться з прасл. ****korablʼь***, і форма з ***а***, засвідчена в Теофіполі (Хмельницька обл.) є вторинною[2];

карáблик 'відлога' (Біл.-Нос. 1843) — пор. укр. літ. *корабéль*;

карáлі — пор. укр. літ. *корáлі*;

каракáти 'низькі чоботи' — корінь, як у рос. *óкорок* 'окіст';

карапáвка (~ *коропавка*) 'жаба' (вживається в Галичині) — сподіваною є форма з повноголосом; пор. лит. *kárpa* 'бородавка';

карáт 'упряж' (бойк.) з пол. *kierat*;

каратáти 'гаяти (час)' — пор. *корóткий*;

катáс 'китиця' (бойк.) з пол. *kutas*;

лахáнка 'корито' — пор. рос. *лохáнь* 'ночви', але поряд із пол. *łachań* 'миска';

лахмáтий 'кошлатий' — пор. пол. *łoch* 'ганчірка', але пор. також чергування з ***а*** у словах *лáхи*, пол. *łach* 'ганчір'я';

маскáль (наддністрянські, гуцульські, закарпатські говірки) — пор. пол. *moskal*;

нагавúці 'штани' з коренем, як у слові *ногá* (наддністрянські, гуцульські, закарпатські говірки), але подана форма мусить виводитися від слова *нагáвки*, вживаного в центрально-північній та східній частині Лемківщини;

рандáр 'шинкар' — імовірно, з білор. *рандáр*; пор. пол. *arendarz*;

схáван — пор. *ховáти*; початково наголос мусив припадати на другий склад;

тартазовáти 'належати' (закарп.) з уг. *tartozni*, хоча в угорських говірках на Закарпатті може бути й *tartazni*, а отже випадок є непевний;

халаштáти 'валашати' — пор. рос. *хóлост* 'неодружений';

шаршáвий 'шерехатий' (Винниченко 1910) — з рос. *шершáвый*.

б). Уживання "нового ***а***" в іншій позиції, ніж у переднаголошеному складі перед складом із наголошеним ***а***. Сюди належать строкаті

---

[2] Навпаки, *паламáр* імовірніше являє собою не продовження давн. укр. **пономарь** ~ **пономонар(ь)** (Усп. зб. XII ст.), а повторне запозичення з сер. гр. *παραμονάρις* зі збереженим ***а*** (пор. **панамаремъ** — Мог. 1635). Цим можна пояснити наявність ***а*** в гуц. *паламáрь*.

випадки, що їх можна об'єднати в кілька груп, після чого ще залишається трохи слів, що можуть уважатися за ізольовані.

6а). У двох суміжних складах, що містять голосний ***а***. Один із цих голосних може бути етимологічним, а другий уподібнюється до нього або впроваджується в сусідній склад. Наголос здебільшого припадає не на ***а***:

багатúр 'герой' — пор. прасл. ****bogatyrь***, з давн. тур. ****bayatur***; з 1933 р. це слово належить писати з *о*;

закамáрок — з коренем, як у слові *комóра*, але ймовірно на основі болг. *кáмара* від гр. *καμάρα* 'кімната' (в такому разі це слово не належить до аналізованої групи);

каламýтний — на базі *кал* 'бруд' та *мýтний*, де на місці сполучного голосного випадало б сподіватися ***о***;

панахúда — з гр. *παννυχίδα* 'вечірня';

сачавúця (діал.) — пор. літ. укр. *сочевúця* — на базі кореня *сік : сóку* (щодо постання ***а*** після ***č*** — див. 9.5);

халамúда, халамúдник із гр. *χλαμύδος* 'кирея' ґен. одн. — перший звук ***а*** вставлений в українській мові;

харапýдитися — пор. діал. ***hohōrŏ*** 'сторчма', рос. діал. *хорхóра* 'неохайна особа', рос. *хорохóриться* 'гороїжитися';

шаламатня́ 'розгардіяш' — на базі *шал* і *мот*(*áти*) зі сполучним ***о*** (?);

шалапýт — можливо, із *шал* і *пýдити*, але не виключено й запозичення з пол. *szałaput* 'вітрогон' чи з білор. *шалапýт*.

У діалектних матеріалах винятково можна подибати випадки вживання ***а*** на місці ***о*** після складу з наголошеним ***а***: *зáпан* 'заслона' й звідси дієслово *запанúтись* 'запнутися хусткою' (Полтавщина) — пор. *запинáти*.

6б). Чергування ***о*** : ***а*** (прасл. $_{o}$***а*** : $_{o}$***ā***) в дієсловах на позначення видової різниці в літературній українській мові збереглося заледве в кількох коренях (*перемогтú : перемагáти* тощо), але й надалі є продуктивним у південно-західному наріччі (*потопúти : потапáти*)[3]. Побічним вислідом цього чергування є наявність ***а*** в дієсловах із повноголосом (***oro***, ***olo***) — див. 6.6ґ. Звідси суч. укр. *калатáти* — пор. рос. *колотúть*. Початкову й проміжну фазу цієї еволюції віддзеркалено в написаннях колотати (Вол. Єв. 1571) та колатáєт (Ґал. 1663).

З інших причин схожий "псевдоповноголос" має місце в слові *шкаралýпа*, складеному зі слів ***škora*** (літ. укр. *шкíра*) та ***lup***(***ýty***). Сподівана ****škorolúpa*** приподібнилася до псевдоповноголосих форм на ***-ara-*** з огляду на їхній афективний характер, можливо за сприятливого впливу з боку мов, що мають форми на кшталт ц. сл. скралупа, чес. *škraloup* 'шкурка (на молоці)'; пор. також *зашкарýблий*.

---

[3] Пор. поширення цього чергування на дієслова, що були містили в корені єр: отмавляли 'відмовляли' (Тассо 1700).

*** *бв).* Народна етимологія в деяких словах призвела до приподібнення їхніх початкових складів до широко розповсюджених префіксів та/або їхніх прикінцевих складів до широко розповсюджених суфіксів. Це могло бути причиною варіювання **о ~ а** в таких словах:

ночувати проти діал. (над Дністром і Прутом) *начувати* (**переначує**т — Ів. Виш. 1600, *переначуй* — Стефаник 1897); пор. префікс *на-* в північноросійських говірках, де подібна аналогія спостерігається у слові *наслéг* 'нічліг';

нагідкú — пор. рос. *ноготкú*, укр. *нíготь* проти префікса *на-* та кореня *год(úтися)*;

зозýля проти діал. *зазýля*[4] — пор. префікс *за-* (хоча, оскільки ***z-*** у цьому слові є наслідком розподібнення від ***ž-*** — прасл. ****žegъz(ulj)a***, звукова зміна на ***а*** після середньопіднебінного була цілком можлива — див. 9.5);

бухáнка з пол. *bochen* — зі зміною ***е*** на ***о*** (****búxon***), відтак на ***а***, як у суфіксі ***-an- ~ -an'*** (****búxan ~ *búxan'***), звідки форма *бухане́ць* та наведене вище заголовне слово зі вторинним наголосом на ***а***.

Діал. *зарé* (півн. укр., лемк., закарп.[5]) — проти літ. укр. *зорé* — не є українською інновацією, бо обидві форми дублювали одна одну ще в праслов'янській мові: пор. рос. *зарé* та *зорé*, пол. *zorza*, але також ст. пол. *zarza*, болг. *зарé* та *зорá* тощо[6].

бг). У деяких чужомовних словах ***а*** точно відтворює форму дотичного слова у відповідній мові, й жодних змін в українській мові вони щодо цього не зазнали. Це стосується таких випадків:

бадьóрий — з білор. *бадзёр* або півд. рос. діал. *бадёр*; пор. діал. (Харківщина) *ободярúтися* 'одужати' зі збереженим ***о***;

карновýхий — можливо, запозичення з білоруської; пор. білор. *карнáты* 'з обрубаним хвостом', *карнáціць* 'обрізати';

падлю́ка 'негідник' — арґотичне запозичення з російської (вживане, наприклад, Кримським 1894, Винниченком 1912, Драчем 1972);

панчóха — з білор. *панчóха* (від пол. *pończocha*), в українській мові вперше засвідчено 1666 р.; безпосереднє запозичення з польської представлено формою **пүнчохи** (Льв. Ставр. бр. 1595);

діал. (північна й центральна частини Львівщини) *стадóла* з пол. *stodoła* (як літ. укр. *стодóла*), але й під впливом нім. *Stadel*;

сталю́га (центральні райони Чернігівщини) проти *столю́га* (Північна Київщина) 'козли' з білор. *сталю́га*.

бґ). У деяких інших чужомовних словах звуковий зсув міг бути спричинений недосконалим сприйняттям в усному спілкуванні, подвійним запозиченням із різних говірок, віддаленими асоціаціями

---

4 У просторій зоні, що охоплює майже всі південно-західні говірки, крім частини бойківських і закарпатських. Див. Жилко, *Нариси*, мапа 18 і Дзендз., мапа 14.

5 Див. часткову мапу в *СГ*, с. 16.

6 Утім, можливо, що *зарé*, представляючи на Закарпатті прасл. дублет, в північноукраїнському наріччі є радше спричинене білоруським впливом. Ця думка потверджується тим, що ізоглоса форми *зарé* тут збігається з ізоглосою форми *крапивá* (літ. укр. *кропивá*), що має місце лише в мовах з аканням.

народноетимологічного ґатунку (які тепер не піддаються реконструкції) тощо. Ці слова тут незмога проаналізувати докладно. Серед вибраних прикладів можна навести такі:

Вакýла — з гр. *Βούκολος* (засвідчено 1484 р., Городищенський Пом'яник) — за білоруського посередництва? — або змішане з ім'ям *Акýл(а)* від гр. *'Ακύλλας* (ім'я **Акүли** ґен. — Бер. Hank. XIV ст.) ?

коцюбá з тюрк. ***kösübe***, але діал. (наддністр.) *кацюбá*;

чавýн із тюрк. ***çoyun*** (наприклад, у балкарській мові); змішано з *чáвити*?

штанú — якщо запозичене з давн. тур. **işton* 'підштанки', це слово має невмотивований звук ***а***, але його етимологія є зовсім непевна.

Звісно, зміни також могли перекшталтовувати чужомовний звук ***а*** в інші голосні, як в імені *Дем'ян*, що походить від гр. *Δομιανός*. Форма з голосним ***е*** являє собою недавнє запозичення з російської, де вона змішалася з ім'ям *Деméнтій*, гр. *Δαμέτιος*. Пор. *баклáга* ~ *бóклаг* із тат. ***baklak*** 'посудина на воду'. Інколи вихідний голосний, відмінний від ***а***, зберігається, як у діал. (головно бук.-пок.)[7] *чобáн*, — пор. форму *чабáн*, розглянуту в 39.4а, тощо.

5. ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ ПОСТАННЯ "НОВОГО *а*"

За реґулярну звукозміну з-поміж наведених вище слів можна вважати — до певної міри — лише випадки, перелічені в пунктах *а)*, *ба)* та *бб)*. Усі приклади, подані в подальших уступах попереднього параграфа, мають індивідуальну природу. Їх згадано лише для того, щоб показати брак однорідності як щодо джерел, так і щодо часу постання цієї інновації. Всім цим — не таким уже, зрештою, й численним — помішанням, народним етимологіям та хитанням (з лише почасти з'ясованою мотивацією) міг сприяти більш загальний перехід ненаголошеного ***о*** (а принагідно й інших голосних) в ***а***, хоча в принципі вони могли відбутися коли завгодно, й у багатьох випадках час запозичення лишається незнаним. Тому подальший аналіз зосереджуватиметься на перших трьох групах (типах) слів, з урахуванням того, що навіть серед них декотрі слова потрапили в українську мову чи зазнали в ній змін у пізніший час, що є безперечним для слів *галáнці*, *маляс*, *бамáга*, *маскáль*, *лахáнка*, *калатáти* та, можливо, ще деяких. Однак більшість із-поміж них таки зазнали цієї зміни в XVI ст., й типи репрезентованих ними змін очевидно припадають на цю добу. Саме вони й становитимуть нижче предмет розважань.

Спільні риси розгляданих голосних у перелічених словах — це ненаголошена позиція та прилеглість до голосного ***а***, найчастіше наголошеного, в наступному складі. Проте зміна голосних, відмінних від ***а***, на "новий ***а***", мігши мати місце в зазначених умовах, так ніколи й не пере-

---

[7] Пор. *КДА*, мапа 145.

творилася на загальне правило. Були десятки слів, де ці умови задовольнялися, але переднаголошений ***о*** в них залишився без змін (і вже поготів — інші голосні, зачеплені цим процесом хіба що побічно). Це стосується не лише слів, де в межах парадигми словозміни чи словотвору дотичний голосний міг перебирати на себе наголос, а наголошений ***а*** в наступному складі — змінюватися на інший голосний (*вода́ : во́ду*), а й великої сили таких, де цього ніколи не траплялося, включно з багатьма старими та недавніми запозиченнями, що не мають прямих етимологічних паралелей, на кшталт *ковпа́к* (із тюрк. ***kalpak*** 'капелюх'), *грома́да*, *коха́ти* тощо.

Якщо вже говорити про етимологічні паралелі, то уважніший погляд на дані, зібрані в пунктах *а)*, *ба)* та *бб)*, виявить, що слова, заторкнуті цією звукозміною, здебільшого на час її здійснення вже втратили свою етимологічну прозорість. Мовці напевне вже покинули пов'язувати прикметник *бага́тий* з іменникои *Бог*, іменник *бака́й* з іменником ***bůk*** (суч. укр. *бік*), прикметник *гаря́чий* із дієсловом *горі́ти* й уже поготів не годні були встановити "внутрішню форму" чужомовних слів (на кшталт *чаба́н*) чи християнських імен (на кшталт *Мала́нка*). Отже, можна виснувати, що тьмяність етимологічних зв'язків була сприятливим для досліджуваної звукозміни чинником, хоча й недостатнім для самостійного її спричинення. Навіть і збіг усіх без винятку перелічених умов ще не ґарантував уреальнення відповідної звукозміни.

Виявлена несистематичність описаної звукозміни вкупі зі зробленим вище (39.1) спостереженням щодо її первісної затримки на тогочасному литовсько-польському кордоні, який ділив українську мовну територію, узгоджуються з припущенням, що ця звукозміна була спричинена білоруським впливом у межах Великого князівства Литовського, й заразом свідчать про силу цього впливу[8]. То було поширення білоруського акання на українську мову, але воно не стало загально чинним правилом, що стосувалося б усього словництва. Припускалося воно тільки в жорстких фонетичних умовах, викладених на початку цього параграфа[9]. Завузькі фонетичні рамці, накладені на теоретично можливий процес

---

[8] У списку слів, поданому в 39.4, більша частина матеріалу має білоруське походження або зазнала переінакшення під білоруським впливом. З-поміж форм, характерних для XVI–XVII ст., з інших джерел постали лише вельми нечисленні, як *Ґара́сим* чи *Пала́гна*, що мусили були прийти з Балкан. Стосовно "нового ***а***", засвідченого в говірках, які розташовані з польського боку кордону до 1569 р., можна з великою ймовірністю стверджувати, що "новий ***а***" білоруського (в кінцевому підсумку) походження був занесений туди вторинно, при контактуванні між собою "литовських" та "польських" українців. Наприклад, пор.: *ка́жан* у районі Городенки, Рогатина та Гусятина, розпорошене вживання форми *бага́ч* над Сяном, у районі Самбора та Борщева тощо.

[9] У дрібних говірках на Поліссі, що зазнавали сильнішого впливу з півночі (з Білорусі), були інші правила та межі припущення акання. Наприклад, в Авцюках (на північ від Мозиря) акання переважало в усіх переднаголошених складах із голосним ***о***, якщо далі йшов голосний ***а***, але в інших позиціях його не було.

необмеженого поширення акання, виникли невипадково. Глибоке коріння тут було в самій українській мові: йдеться про тенденцію до двоскладової гармонії голосних, що була оприявнилася ще під прото- та давньоукраїнську добу (див. 6.7 і 9.9). Якщо окреслена звукозміна навіть у цих рамцях лишалася, так би мовити, неповною, охопивши не всі, а лише частину слів, які могли б під неї підпадати, то слід пам'ятати, що така сама неповнота була притаманна й ранішим виявам двоскладової гармонії. Вона завжди зоставалася тенденцією, ніколи не перетворившися на всеосяжний закон. У випадку "нового ***а***" вплив із боку білоруської мови, вочевидь, був не досить сильний, щоб цю неповноту перебороти.

Непослідовність у застосуванні "правил" ужитку "нового ***а***", очевидна в писемних пам'ятках середньоукраїнського періоду та в сучасній українській літературній мові, віднаходиться також практично в усіх говірках, поширених у країні. "Новий ***а***" не тільки не був жодною з них консеквентно запроваджений (окрім деяких говірок з аканням — див. 5.5), але й сам список відповідних слів змінюється від говірки до говірки. Кількох прикладів буде досить. На Переяславщині "новий ***а***" фігурує в словах *гара́зд, хазя́їн, скана́ть, багати́р, манасти́р*, але його немає в словах *гонча́р, будя́к, пужа́р* (літ. укр. *пожа́р*). Звісно, в цій зоні пізнього заселення (XVI–XVII ст.) несхожі форми слів можна пояснити змішанням осадників з півночі (де був "новий ***а***") та з заходу (з ***о*** або ***и*** на місці давнього ***о***). Одначе така сама ситуація спостерігається й у діалектних зонах, розташованих західніше, де ледве чи могло відбутися таке масове змішання людності. Наприклад, у говірках, поширених на захід від Хмельницького, подибуємо *бага́то, ганча́р, шкаралу́па* проти *бога́тий, холя́ва*; у Романові (Львівська обл.) *бага́то, ганави́ці* (< *нагави́ці*), ***hančyr*** (літ. укр. *ганча́р*) проти *бога́ч, кола́ч*; у говірках на північний захід від Мукачева *манастыр*, ***nahavíc'i***, *маска́ль* проти *бога́ч, кола́ч, горя́зд, кочя́н, горя́чка* тощо. Варто завважити, що в більшості південно-західних говірок "хвиля" поширення "нового ***а***" була використана для підкреслення семантичного розрізнення між *бага́то, бага́цько* та *бога́тий.*

Кількісно число слів із "новим ***а***" зменшується, чим далі просуватися на захід, де контакти з білоруською мовою, яка має акання, були мінімальні. Ту обставину, що деякі слова з "новим ***а***" все ж защепилися тут у "литовсько-українській" формі [10], можна пояснити наявністю тенденції до гармонії голосних також і в цих говірках. До того ж ця тенденція підтримувалася тут контактами з угорською мовою, яка має власний різновид гармонії голосних, та з румунською мовою, яка має її часткові вияви. Однак то були інші типи гармонії голосних, і їхній безпосередній вплив на південно-західне наріччя мав би бути інакший (див. 40.7 і 41.3).

---

[10] Цікаво відзначити, що тут з'являються, нехай винятково, й випадки застосування "нового ***а***" місцевого походження. Наприклад, у гуцульських говірках рум. *cotreanță* 'ганчірка' відтворюється не лише як *котран*, але також і як *катра́н*.

Зайве й казати, що постання “нового ***а***” не внесло жодних змін ні в набір фонем української мови, ні в побудову фонемної системи. Воно зачепило тільки дистрибуцію фонем та звукову структуру слова. Разом із тим, воно впровадило новий елемент у звуковий розвиток української мови. Доти жодна звукозміна в ній не залежала від наголосу (крім північного наріччя), тепер постання “нового ***а***” (як правило) в переднаголошених складах уперше надало наголосові статусу чинника, що впливає на звукозміни визначально. Ця нова узалежненість оприявнилася згодом у кількох дальших звукозмінах. Під цим оглядом то був поворотний пункт в історичному розвитку української звукової та фонематичної систем.

Отже, постання “нового ***а***”, якому сприяв білоруський вплив, набуло такої спрямованості, що перетворилося на унікальне українське явище, не властиве жодній суміжній із нею мові [11].

Дрібним побічним наслідком того, що “новий ***а***” спочатку занесено в українську мову ззовні, був певний спротив його ширенню. Через це в деяких словах на місці ***а*** з’являлися інші голосні. Якщо ці нововідтворені форми є тотожні з первісними, відстежити перебіг процесу неможливо. Скажімо, якщо в якійсь говірці *кожáн* перекшталтовано на *кажáн*, а відтак поновлено *кожáн*, то немає жодного способу, який дозволяв би зреконструювати проміжну стадію, — хіба що вона є зафіксована на письмі. Втім, у деяких випадках “реставрована” форма є надпоправною, тобто невиправданою з погляду історичного. Наявність таких форм засвідчує сам факт опору “новому ***а***” та появи внаслідок цього зворотних утворень.

До таких надпоправних форм належать, наприклад, *знáхор* ~ *знáхур* замість (чи поряд із) *знáхар*; *веремíя* на базі сер. білор. ****varmíja*** ‘армія’, запозиченого з таким наголосом із сер. пол. ***armíja***; антропонім *Шéвель* (давніше ****Ševél’***, про що сиґналізує наголос на закінченні у прізвищі *Шевелíв*) з білор. ****Šavél’*** від лит. *šaulỹs* ‘пагін’ (пор. топонім. *Šiauliaĩ*) тощо.

6. ЗАВВАГА ЩОДО СЛІВ *каждий* ~ *кождий* ТА *жадний*

*** Суч. укр. літ. займенник *кóжний* виступає в середньоукраїнських текстах як **каждый** і **кождый**. (Щодо вживання ***n*** замість ***d*** — див. 36.8). З-поміж 45 навмання взятих текстів за період від 1435 до 1788 рр. у дванадцяти вживаються обидві форми, в дев’яти **каждый** і в двадцяти чотирьох **кождый**. Жодних реґіональних відмінностей щодо цього не виявлено. І ту, й ту форму можна знайти в пам’ятках, що походять із зони як півден-

[11] Впадає в око та обставина, що “новий ***а***” лише винятково трапляється після зімкнених зубних приголосних. Чи є вона результатом випадковостей, чи дії якихось особливих причин, сказати важко.

но-західного, так і північного чи південно-східного наріч. Частота вживання форми **кождый** з часом зростала, як показано в таблиці:

	Відсоток пам'яток із формою **кождый**	Відсоток пам'яток із формою **каждый**	Відсоток пам'яток із обома формами
XV–XVI ст.	50	30	20
XVII ст.	50	11	39
XVIII ст.	67	22	11

Жодна з форм не була пов'язана з якимись особливими жанрами, обидві трапляються в текстах церковних, світських і, зокрема, офіційно-ділових протягом усього цього часу. Докладний стилістичний аналіз, може, й виявив би окремі нюанси при виборі однієї з них, але загальний перегляд радше вказує на їх стилістичне нерозрізнення, крім як у XVIII ст., коли помітну перевагу варіантові **каждый** віддавали автори з архаїзаторськими схильностями, на кшталт Андрелли чи Граб'янки.

Наявність обох цих форм ніяк не була пов'язана з постанням "нового ***а***". Первісна будова цього займенника для всіх родів була ***kъ*** ~ ***ko***, після чого йшла частка ***žьdo*** ~ ***žьde***. Ще за часів доісторичних відмінкові закінчення заступили прикінцеві звуки ***о*** чи ***е***, а подвійне відмінювання (***kogo-žьdogo*** тощо) поступилося місцем новим закінченням. Однак іще раніше було запроваджене протиставлення за родами в першому компоненті, і в кінцевому підсумку форма ***kъžьdyi*** закріпилася за чоловічим родом, тимчасом як для жіночого була створена форма ***kažьdaja***. Пор. в Хр. Ап. XII ст.: **къждо** чол. рід, **каяждо** жін. рід. Скам'янілі форми нової основи, одна на базі жін. роду (***každ-***), друга на базі чол. роду (***kožd-***), унезалежнилися від роду й почали застосовуватися до обох родів (**каждый, каждая** ~ **кождый, кождая**). Вони конкурували одна з одною, принаймні в писемному вжитку, впродовж цілого середньоукраїнського періоду. Можливо, форми з ***о*** були краще закорінені в діалектах. У польській мові так само вживалися обидві форми (*każdy* та *każdy*), що з них урешті-решт гору взяла друга, можливо під чеським впливом. Поширення форми з ***а*** в польській мові стає очевидним із XVI ст. Однак її наявність у середньоукраїнській мові не є наслідком польського впливу, бо форми з ***а*** так само широко вживалися в XV ст. на теренах, де якогось помітного впливу з польського боку не було (Буковина). Цим впливом можна пояснити хіба що схильність до форм із ***а*** в творах, які писались у високому стилі українськими авторами XVIII ст. Годі дошукатися й будь-якого білоруського впливу на вибір форми з ***о*** чи з ***а***. Від XV ст. і далі в середньобілоруській мові вживалися обидві форми, а в XVI ст., коли в білоруську мову були запроваджені форми з ***-н-***, віднотовуються як **кожный**, так і **кажный** (суч. білор. літ. *ко́жны*).

З-поміж варіантів *жа́дний* ~ *жо́дний* протягом усієї середньоукраїнської доби вживався лише перший (**мочи жадное** 'жодної сили' — Гр. 1564, Луцьк). Щодо його походження — див. 7.4. Форма *жо́дний* постала під впливом числівника *оди́н*; вона була надзвичайно рідкісним

явищем до XIX ст. і лишалася рідкісним явищем упродовж цього століття. Від середини XX ст. вживання тільки цієї форми припоручають київські заклади, що здійснюють мовне планування.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Соболевский А. «Из истории русского языка», 4, 6. *ЖМНП* 296, 1894.
2. Ільїнський Г. «До питання про асиміляцію голосних в українській мові». *ЗІФВ* 7–8, 1926.
3. Курило О. «До питання про українські форми з ненаголошеним **а** на місці етимологічного **о** (багатий, гарячий та ін.)». *Юв. Груш.* 2. К., 1928.
4. Ляпунов Б. «Українське “бадьорий”, “бадьор”, “бадьорний” тощо». *Науковий збірник* Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови, 3. К., 1931.
5. Булаховський Л. «З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення. 1. **о–а**». *НЗ* Київського університету, V, 1, 1946 (Передрук у вид.: Булаховський Л. *Вибрані праці в п'яти томах* 2. К., 1977).

40. ПОТРАКТУВАННЯ НЕНАГОЛОШЕНИХ ГОЛОСНИХ СЕРЕДНЬОГО ПІДНЕСЕННЯ: *e*, *y* ТА *o*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Поки в підлитовській Україні поширювалася тенденція до заміни ненаголошеного ***о*** на ***а*** (зазвичай у переднаголошених складах, за якими йшов склад із голосним ***а***), в Україні підпольській і підмолдавській ненаголошені звуки ***о*** та ***е***, артикуляційно ви́щали, наближаючись до ***и*** та ***у*** відповідно: *кожу́х* > [kužúx], *веди́* 2 ос. одн. нак. сп. > [vydý]. У XVI ст., надто після скасування польсько-литовського кордону по Люблинській унії, зміна ***о*** > ***а*** посунулася на захід, а зміни ***о*** > ***и*** та ***е*** > ***у*** на схід. Як наслідок, у різних говірках постали різні варіанти компромісів. Як показано в 39.4, зміна ***о*** > ***а*** була обмежена певними наборами слів, що не збігалися між собою в різних говірках; "укання" й особливо "икання" ввійшли глибше у фібри мови й набули статусу фонетичного правила, хоча й це правило також не було однакове для різних говірок.

У сучасній українській літературній мові "укання" вживається обмежено: вимова закритого звука ***о*** (***ȯ***) або ***и*** замість ***о*** припускається й зазвичай застосовується в переднаголошеному складі, якщо наголошений голосний належить до верхнього піднесення (це може бути ***и*** або ***і***): *к*[ȯ]*жу́х* ~ *к*[u]*жу́х*, *г*[ȯ]*рі́ти* ~ *г*[u]*рі́ти* (пишеться *кожух*, *горіти*). Ширше застосовується "икання". У переднаголошеному складі є кілька ступенів приподібнення до наголошеного голосного, хоча всі вони менше-більше факультативні: перед ***у***, ***і*** та ***и***, як правило, звучить ***у***; перед ***о*** та ***а*** — різні відтінки голосного, проміжного між ***у*** та ***е***, що його можна позначити як ***ye***; перед ***е*** звук ***е*** може зберігатися або посуватися трохи в бік ***ye***: [pyeró] — [pyerá] ґен. одн. — [pyr'ú] дат. одн. — [pyr'í] лок. одн.; [peré] 3 ос. одн. теп. часу — [pyrý] 2 ос. одн. нак. сп. (в усіх випадках після *п* пишеться *е*). Одначе в позиції наприкінці слова розрізнення ***е*** та ***у*** збережено: *го́ре* проти *го́ри*. Оскільки ненаголошений ***у*** підкоряється тим самим правилам, що й ненаголошений ***е***, ([syz'íje] 3 ос. одн. теп. часу — [syezóta] — [sezén'kyj] — пишеться скрізь *сиз-*), наслідком є нерозрізнення ***е*** та ***у*** в ненаголошених складах, окрім як у позиції наприкінці слова.

2. ДІАЛЕКТНІ ДАНІ ЩОДО *О*

Якщо не зважати на дрібні деталі, сучасні українські говірки за способом потрактування ненаголошеного ***о*** можуть бути поділені на чотири основні групи:

а) ненаголошений звук ***о*** не пересувається вгору до ***ȯ*** чи ***и*** (Східне та Середнє Полісся, а також — окремо — більша частина Лемківщини): *чоловік*, *лобода́*;

б) усеохопне “укання” у смузі від Буковини до Підляшшя, тобто в буковинських, покутських, гуцульських (частково), наддністрянських, західно- та центральноподільських, західноволинських, надсянських, північно-східних лемківських та підляських говірках: [čulu]*вік*, [lubu]*дá*;

в) асимілятивне “укання” перед наголошеними голосними високого піднесення, найліпше представлене на сході Поділля та на сході Волині, менш явне в зоні між річками Тікич і Псло, відтак знову помітне на схід від вододілу між Пслом та Ворсклою, а також на південь від Первомайська, присутнє лише в частині слів: [čulu]*вік* ~ [čȯlȯ]*вік* ~ [čolȯ]*вік*, [lobo]*дá*;

г) асимілятивна зміна ***о*** > ***ȯ*** (“напружений” ***о***, що зазвичай передається як ***ô***) незалежно від наголосу в позиції перед м‘яким приголосним, ***j*** та ***v***, а також перед складом із голосним високого піднесення (***и***, ***і***, ***ӥ***, ***ȯ***): *морóз*, *м*[ȯ]*р*[ó̇]*зі* лок. одн., *м*[ȯ]*р*[ó̇]*жу* 1 ос. одн. теп. часу — явище, характерне для бойківських, більшості закарпатських (в зоні між річками Тересва та Топла), частини лемківських (східних) та для надсянських говірок.

Східна межа зони досить обов’язкового, всеохопного “укання” (тип *б)*, але в позиції перед наголошеним ***а*** — не завжди) проходить на південь від Коростеня — на захід від Житомира — на схід від Вінниці — на захід від Тульчина [1], тобто паралельно литовсько-польському кордонові, що існував до 1569 р., з деяким зміщенням на схід; на заході “укання” оминуло Карпатські гори. Асимілятивне “укання” (тип *в*), поширене на схід від окресленої вище приблизної лінії, може бути зінтерпретоване як часткове запозичення “укання” з західніших теренів; розрив у зоні між річками Тікич і Псло можна пояснити тим, що в ході відзискання центральних і східних українських земель головною артерією просування на південь поліських і білоруських переселенців був Дніпро. Натомість досить строкату дистрибуцію типів *а)*, *б)* та *в)* на Західному Поліссі [2] можна зінтерпретувати як наслідок часткового залюднення цього реґіону переселенцями з півдня.

Ці припущення, зроблені на підставі географічної дистрибуції, потребують потвердження історичними даними.

---

[1] Частково це відображено на мапі Жилка у *ВДВЯ*, с. 35 (також — Жилко, *Говори*, мапа 1). А. Залеський (*Вокалізм південно-західних говорів української мови*. — К., 1973. — С. 61) вважає, що приблизна зона повного “укання” (тобто й у позиції перед наголошеним ***а***) може бути описана лінією, яка проходить на північ від Володимира-Волинського — на північ від Ковеля — через Луцьк — Дубно — Броди — на захід від Тернополя — через Підгайці — Перемишляни — Бібрку — Самбір — верхоріччя Дністра.

[2] Частково це показано на мапі № 2 у *ДАБМ*.

3. ДІАЛЕКТНІ ДАНІ ЩОДО *е*

Сьогодні вимова ненаголошеного етимологічного (й орфографічного) ***е*** як ***у*** (у надсянських говірках — як ***і***, що перед ним, одначе, не зазнають пом'якшення приголосні) або ***у̊ᵉ*** чи то нерозрізнення ***у*** та ***е*** (що обидва вони трактуються як ***е***) характеризує практично всі українські говірки, за винятком східно- та центральнополіських, а також, окремо від них, майже всіх лемківських. Північна ізоглоса нерозрізнення ***у*** та ***е*** в ненаголошених складах проходить (приблизно) вздовж річки Горинь — через Сарни — на північ від Новограда-Волинського — південніше від Коростеня — через Київ — Прилуку — Путивль. Утім, це розрізнення зберігається, як правило, в позиції наприкінці слова (за винятком надсянських, наддністрянських і — частково — подільських говірок), і те саме стосується літературної української мови. На Берестейщині це застереження поширює свою чинність на всі прикінцеві склади, байдуже — відкриті чи закриті.

Однак у бойківських говірках, більшості закарпатських говірок (між річками Тересва та Топла) та в розпорошених селах північно-східної частини Лемківщини вирішальним чинником у звуженні ***е*** та перетворенні його на ***ė*** (тобто "напружений" ***е***, зазвичай позначуваний ***ê***) не є наголос. Це перетворення так чи так зачіпає звук ***е***, хоч наголошений, хоч ненаголошений, у позиції перед пом'якшеним приголосним та/або голосним високого піднесення (включно з ***ė***) в наступному складі: *беpéза* : *б*[ė]*р*[ė́]*зі* дат. одн. (У зоні надсянських говірок під наголосом розповсюдився варіант ***ê***). Натомість у гуцульських говірках, навіть якщо там і мала місце коли-небудь і в яких-небудь умовах зміна ***е*** > ***у***, то її унедійснено пізнішою цілковитою зміною ***у*** > ***е*** як у наголошений, так і в ненаголошеній позиції: літ. укр. *клин*, *син* у гуцульських говірках відповідають *клен*, *сен* (тимчасом як звук ***е*** перейшов у ***æ***).

Найбільшу зону, де має місце нерозрізнення ***е*** та ***у*** в ненаголошених складах (окрім як наприкінці слова), вочевидь, можна подрібнити далі, виділивши чотири основні підтипи. Як виглядає, в деяких говірках розповсюдився звук ***у*** ([vy]*дé* 3 ос. одн. теп. часу — [vy]*дú* 2 ос. одн. нак. сп.), у деяких — ***е*** ([ve]*дé* — [ve]*дú*), у деяких — ***у̊ᵉ*** ([vẙᵉ]*дé* — [vẙᵉ]*дú*), а в деяких, як і в літературній мові, застосовано засаду приподібнення ([ve]*дé* — [vy]*дú* — див. 40.1). Як стверджує Жилко, звук ***у̊ᵉ*** є характерний для Харківщини, Кубані, українських поселень на Амурі (Далекий Схід), звук ***е*** — для Берестейщини. Однак у цілому географічні межі зазначених чотирьох різновидів (як і евентуальних змішаних типів) не з'ясовані. Як видається, зсуви з одного типу до іншого на тій самій території чи навіть в того самого мовця відбуваються дуже легко, й вирішальне значення має не звукова реалізація дотичних голосних, а сама засада нерозрізняння ***е*** та ***у***.

Зважаючи на цю нестійкість, а також на недостатнє знання географічних меж, на підставі самих лише діалектних даних не можна висунути жодної гіпотези стосовно походження зміни *е* > *у* чи інших варіантів нерозрізнення цих двох голосних у ненаголошених складах.

4. ДАНІ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК ЩОДО *о*

Помішання *о* та *и* можна інколи спостерегти в давньоукраїнських рукописах, однак жодного загального звукового процесу ці випадки не оприявнюють. Ідеться про такі приклади:

*** *а).* Досить часто **о** пишеться на місці *и* через недбальство писарів. Звук *и* зазвичай передавався на письмі за допомогою диграфа **оу**. Писарі часом записували першу його частину, але забували дописати другу. До таких випадків належать **стодены** 'холодної' (Єв. Євс. 1283), **расподить** 'розжене' (Hank. XIII ст.) тощо. Таке траплялося й під наголосом, зокрема за ранньосередньоукраїнської доби: **порошеніє** 'порушені' (Молд. 1435) тощо. Такі описки з погляду фонетики нічого не важать.

б). У формі інстр. одн. жін. роду замість поправного закінчення *-оји* часом уживається *-ији*: **силоую, кдиносоущьноую** (Жит. Сави XIII ст.). Ці приклади найімовірніше є відлунням ц. сл. закінчення **-ѫѭ**, бо в давньоукраїнській мові ц. сл. **ѫ** вимовлювано як *и*.

в). У християнських іменах *и* часом трапляється на місці *о*, наприклад, у Бер. Hank. XIV ст.: **Никулає** вок., **Мотруни** ґен., **Єрмулаи** тощо (гр. *Νικόλαος*, *Ματρῶνα*, *Ἑρμόλαος*), а також на місці гр. *ео*: **Тоудоръ** (Соф. написи 1179), **Гюрди** (Іп. літоп. 1136) — гр. *Θεόδορος*, *Γεώργιος*. Ці форми імен відбивають характерну для грецьких діалектів зміну *о* (зокрема й посталого внаслідок стягнення *ео*) на *и* в ненаголошеній позиції, і так само в наголошеній — якщо поряд був губний або задньопіднебінний. Звідси й такі написання, як **мунастыреви** (наприклад, Гр. 1378, Перемишль) чи **пискоупъ** (наприклад, Іп. літоп. 1223) — суч. укр. *монастúр*, *єпúскоп*.

г). У деяких пам'ятках спостерігається помішання префіксів **о-** та **оу-**: **оудолѣють** 'подужають', **оубрѣтоша** 'знайшли' 3 ос. мн. аор. (Єв. Євс. 1283), дієприслівник **оудолѣвъ** (Hank. XIII ст.) — пор. ст. ц. сл. **одолѣти, обрѣсти**; чи трохи пізніше, за ранньосередньоукраїнської доби: **оуграничилъ** 'обмежив' (Гр. 1404, Галич). У молдавських грамотах теж можна подибати такі приклади (**оусобною** 'осібною' — 1400), а поряд із ними й надпоправне написання **о-** на місці *и-*: **оживали** 'вживали' (1414) тощо. Якщо говорити про давньоукраїнські приклади, то вони стосуються церковнослов'янської лексики, де **оу-** найімовірніше є наслідком помішання двох префіксів, що їх нечітко розрізнювано за значенням у незнайомих словах. Натомість у ранньосередньоукраїнських

прикладах заторкнуто не лише префікс, і вони таки мали б віддзеркалювати реальну звукозміну. Показово, що походять вони з зони сучасного "укання", зокрема з Буковини та Перемищини. У ранніх перемиських грамотах *и* в кількох місцях виступає також у початковій позиції замість *о*, коли йдеться про корінь слова: **оубою** 'обох' ґен. (1377 — двічі).

Наявність "укання" в молдавських грамотах пізнішого періоду (XV ст.) є річчю безперечною, пор.: **слюбоукмү** 'обіцяємо' (1435), **записоүваєм сѧ** (1462), **полȣвина, доүходом** інстр. одн. (1495) тощо та, з другого боку, надпоправні написання на кшталт **чточи** (замість **чтоүчи** — 1431), **оживати** 'вживати' (1436). Щоправда, зміна ненаголошеного *о* на *и* була доконаним фактом у болгарській мові щонайпізніше з XII ст. й так само характеризувала тогочасну румунську мову — а мова молдавських грамот підлягала сильним болгарським впливам і розвивалася на румунському субстраті, та й серед писарів багато хто говорив цими мовами. Та все ж віддзеркалення "укання" на письмі в молдавських грамотах XV ст. має місце занадто часто, з'являючися навіть у текстах, що є відносно вільні від болгарських і румунських рис. Таке саме написання від кінця XIV ст. спостерігається в перемиських пам'ятках й меншим числом у тих, що походять з-над Дністра (від його верхоріччя й до Галича) та прилеглих північніших місцевостей, наприклад, **пүперекъ** (Гр. Львів 1400) чи надпоправне **слозѣ** 'слузі' (Кам.-Буз. Єв. 1411). Декілька прикладів "укання" віднаходяться й в Іп. літоп.: **Данилоүви** дат. (1261), надпоправна форма **фофүдьіами** 'східними тканинами' (912 — гр. *φουφουδ-*), **сүстогахъ** 'пряжках' (945 — пор. суч. укр. *стýга* 'козуб'). Можна небезпідставно стверджувати, що в XV ст. "укання" в ненаголошених словах уже мало місце на підмолдавських і підпольських українських землях (за винятком карпатської зони).

Починаючи з середини XVI ст., вживання *и*, посталого на місці *о*, значно частішає й виходить за межі окресленої вище території. Воно — цілком сподівано — виявляється в пам'ятках як безпосередньо, так і через надпоправне написання, коли **о** фігурує на місці *и*. Наведімо перші-ліпші приклади: **гүсадаря** 'государя', **оброчей** 'обручів' (Люстр. Канів 1552); імена ***Jusko*** (Вірм. 1559 — суч. укр. *Йóсип*), ***Tumaš*** (Вірм. 1560 — суч. укр. *Хомá*), **ѡсожденїє** 'засуд' (Перес. Єв. 1561), топоніми ***Jaruslavda*** лок., ***Soxorada*** ґен. (Вірм. 1562 — суч. укр. *Ярослáв, Сухорáд*), **моүравскоүю** 'моравську' (Одрех. гр. 1574), **копирвасү** 'купоросу' ґен. (Вас. Загор. 1577 — суч. укр. *купервáс*), **виноүградү** ґен. одн. (Стр. Хр. XVI ст.), **пүстѫтү** 'пустоту' (Йос. Фл. XVI ст.), **становши** 'з'явившися' (Житом. 1583, суфікс *-ну-*, як у дієслові *кúнути*), **пүстановивши** (Житом. 1584), **пáрȣбо(к)** (Лавр. Зиз. 1596), **можских** 'чоловічих' (Єв. 54, XVI ст., післямова 1604), ***kundicija*** 'кондиція', ***uves*** 'овес' (Вірм. 1621), *jonaki* 'юнаки', *hulakom* 'голяком' (Płachta 1625), **не ѡхилѧюсѧ** 'не ухиляюся' (Памва Бер. 1627), топонім *Rumne* (Мапа де Рам. бл. 1630 — суч. укр. *Ромнú*), **стүлешний градъ** (Мог. 1635 — суч. укр. *столúця*),

ястровъ ~ ястрүв (Славин. 1642), **бүдна**ръ 'бондар' (Dictionarium 1649), **үвечкү, мүгү** 'можу' (Полт. 1669, 1671), **пү(л)тоүри** 'півтори' (Одрех. гр. 1689), **бѹдет** 'боде' (Ів. Вел. 1691 — суч. укр. *бости́*), **үгирков, вүзүв** 'возів' (Пирят. 1691, 1700), **дүвжни** 'довжні', **түбѣ** 'тобі' (Ключ 1695), **Тимүшенъкү** дат. (Баришп. 1698), **соровий, бѣлүго** (Ракош. XVII ст. — суч. укр. *суво́рий, бі́лого*), **күжүхов, докоментү** (Листовня 1712), **клүбүчок, күзүб** (Ів. Макс. 1724 — суч. укр. *клобу́к, козу́б*). З погляду хронології, цікавим є скорочене ім'я **Трүш** (Люстр. Луцьк 1552) від *Трохим*, бо звідси випливає, що вимовлялося воно [truxým]. Вочевидь, до середини XVI ст. історично правильна форма цього імені з *о* вже запала в непам'ять.

Цей перелік прикладів, що його легко можна продовжити, дозволяє дійти висновку, що від середини XVI й до XVIII ст. "укання" поширилося практично на всю країну. Деякі приклади походять навіть із Закарпаття та Полісся, тобто реґіонів, де тепер ця риса відсутня. Оскільки повне й поправне поновлення *о* після певного періоду "укання" на цих землях виглядає малоймовірним, слід гадати, що ці пам'ятки віддзеркалюють мову освічених авторів та писарів. Можна припустити, що впродовж усього середньоукраїнського періоду від кінця ранньосередньоукраїнської доби саме така вимова вважалася "ліпшою" — усупереч традиційному правописові. Та все ж немає сумнівів, що в XVI–XVIII ст. "укання" загалом було більш поширене, ніж тепер. По перших роках XVIII ст. воно послабшало в частині своєї первісної зони на схід від Дніпра та, можливо, в карпатському реґіоні. Стосовно наявності його слідів на колишній ширшій території — див. 40.6.

5. ДАНІ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК ЩОДО *е*

Помішання **є** та **и** трапляється ще в давньоукраїнських пам'ятках. Інколи цим фактом намагаються підперти твердження, що нерозрізнення *е* та *у* в ненаголошеній позиції мало місце вже за тих часів. Проте дотичних прикладів налічується не так уже й багато, й майже всі вони можуть бути пояснені наявністю якихось специфічних обставин. Усі ці випадки поділяються на такі групи:

*** *а)*. Упереджувальні помилки на письмі: **израиливи** дат. (Ізб. 1073), **сочивицю** (Студ. XII ст.), **оучинникомъ** дат. мн., **иси** 'єси', **родитили, лецемѣри** (Єв. Євс. 1283), **господиви** (Хіл. XIII ст.), **придъ ними, прѣменеть** 'промине', **принече** 'понурився' 3 ос. одн. аор. (Єв. Полік. 1307), **заприти** 'заборонив' 3 ос. одн. аор. (Лавриш. Єв. 1329), **гусиница** (Іп. літоп. 1068), а також із перескоком на один склад: **жедове** 'жиди' (Єв. Полік. 1307) тощо. Інерційні помилки на письмі — на кшталт **оучитилѧ** ґен. одн. (Ізб. 1076), **вѣроукшѣ** 2 ос. одн. (Єв. Євс. 1283), **гибиль** (Путн. Єв. XIII ст.).

Поправно ці слова мали б писатися: **Израилеви**, **сочевицю** (але пор. також **сочиво**), **оученикомъ**, **еси**, **родители**, **лицемѣри**, **господеви**, **предъ**, **прѣминеть**, **приниче**, **запрети**, **гусеница**, **жидове**, **оучителѧ**, **вѣроукши**, **гибель** відповідно.

б). Замість ц. сл. префікса *prě*-, чужого для української мови, часто писали **при**-, в деяких пам'ятках досить консеквентно: **приданик** 'заповідь', **припоꙗсавсѧ** 'підперезавшися' (sic! — Ізб. 1073), **непристаньно** (Бес. Єв. Гр. XII ст.), **присвѣтлѣи** 'найясніщій', **притерпѣвъ** 'зазнавши', **пристолу** дат. одн., **привыше** (Бер. Hank. XIV ст.), **приподобнаго** 'святого', **обѣты** ... **пристоупихъ** 'зламав обітницю' (Фл. Пс. 1384), **примоудрость**, **приломивъ** 'переломивши', **придасть** 'зрадить', а з другого боку — надпоправні форми **прекосноутьсѧ** 'доторкнуться', **презва** 'закликав' (Луц. Єв. XIV ст.). Вважати залишковим слідом таких замін на письмі суч. укр. *припиніти* навряд чи можна.

в). Менш типовим є помішання *е* та *у* внаслідок злиття морфологічних категорій: **мѣремыихъ** лок. мн. під впливом дієприкметників мин. часу на *-enyj*; **наричемъ** 1 ос. мн. (якщо ця форма походить від **наречи** під впливом недок. виду **нарицати** — Ізб. 1073); помішання закінчень лок. та інстр. одн. у **д(у)х(ъ)мь б(о)жкмь** та відмін з основою на голосний та на приголосний у **нощею** інстр. одн. (обидва приклади — Hank. XIII ст.).

Якщо не брати до уваги ці три групи, то в давньоукраїнських пам'ятках не залишиться прикладів помішання *е* та *і* (згодом *у*) в ненаголошеній позиції, крім зовсім нечисленних випадків, що їхня кількість не перевищує ймовірного відсотка простих описок: **боудить** 'буде', **жевотъ** 'життя' (Єв. Євс. 1283).

У грамотах XIV ст. також немає помішання *е* та *у*, й щойно в XV ст. гідні певної довіри приклади з'являються в пам'ятках, писаних на Буковині та на Західній Україні (підпольській): якщо форма **Диниса** ґен. (Молд. гр. 1432) не дає підстав для серйозних висновків, оскільки може виводитися від гр. *Διονύσιος*, то інші випадки, вочевидь, віддзеркалюють-таки наявність звукозміни в українській мові. До них належать: **пичать** (Молд. гр. 1435), **силище**, **вишыпысаных** (Молд. гр. 1437; пор. **силищь** ґен. мн. — Молд. гр. 1493; суч. укр. наголос *сéлище* є вторинним утворенням), **Аликсандра** ґен. (Молд. гр. 1495)[3] та надпоправна топонімічна форма *Mlenyszcza* (Гр. 1435, Жидачів — пор. суч. укр. *млин*), а також, можливо, **истены** ґен. одн. (Кам.-Буз. Єв. 1411 — суч. укр. *íстина*)[4]. Пор. також у післянаголошеному складі **Володимера** ґен. (Фіоль 1491), хоча

---

[3] Проте **поoутвырждение** 'потвердження' у Молд. гр. 1474, імовірно, являє собою румунське відтворення болг. *ъ* (**оутвръждение**).

[4] Зманірене написання цього слова та утвореного від нього прикметника з літерою **е** було поширене в XV–XVII ст. — наприклад, див. Іп. літоп. 988, Потій 1595, Транкв.-Ст. 1646, Полт. 1669, Ключ 1695, Ів. Макс. 1724 та ін. Чи не ґрунтувалося воно на хибній асоціації з пасивними дієприкметниками мин. часу на кшталт *мéтений*?

ця форма може виводитися від давн. укр. (вмотивованого етимологічно) **Володимѣръ**. З останніх років XV ст. походить найраніший, як здається, приклад, зафіксований на Волині: **суитныхъ** ґен. мн. (Сл. Єфр. Сир. 1492 — суч. укр. *сýєтний*).

Протягом решти ранньосередньоукраїнської доби, що припадає на середину XVI ст., фіксація охоплює Волинь і Наддніпрянщину, а помішання літер **є** та **и** трапляється дедалі частіше, поширюючися не лише на переднаголошені склади (найтиповіша позиція), але й на післянаголошені: **жадин** 'жоден' (Гр. 1542, Ковель), *powołoczemsia*, *wyłetyi* (*zvon*) (Люстр. Житомир 1545), **чесло**, ім'я **Тешко** (Люстр. Черкаси 1552 — суч. укр. *Тишкó* від *Тúхін*), ім'я **Нифед** (Мих. Єв. 1561), **пичалуете** 'журитеся', **оучинь** 'учень' (Вол. Єв. 1571), **менущи ~ минущи** 'минущий' (Вас. Загор. 1577), ім'я **Лютыр** (О обр. кін. XVI ст.), **ниприазни** ґен. одн. (Біз. Єв. кін. XVI ст.) тощо. Схоже, що статус ненаголошених ***е*** та ***у***, існуючий на сьогодні в українській мові, був досягнутий ще до кінця ранньосередньоукраїнської доби.

Якщо брати середньоукраїнську добу в її "розпалі", то взаємна заміна букв **є** та **и** ще більше частішає, стаючи звичайною в писемній продукції міських і сільських писарів. Досить навести кілька прикладів: **п(а)ни Вороненага** (Житом. 1583), **полицаю** 'припоручаю' (Стр. Хр. XVI ст. — пол. *polecać*), **меже ними** (Уч. Єв. 1585), *perstyn*, *każysz*, *nástáżeto* (Gaw. 1619), **стырнѹ́ютъ**, **виргáнье** 'биття' (Памва Бер. 1627), **розпесáвши** (Полт. 1677), **ставемо**, **небожчекови**, **черывата**, **Питров** (Пирят. 1683–1690) тощо.

Деякі випадки вживання ***у*** замість ***е*** та навпаки відтоді трапляються й у закінченнях, хоча всі ці заміни мають морфологічну мотивацію. У вокативі однини іменників жіночого роду з основою на ***i*** старе закінчення ***-i*** (> ***у***), що й надалі залишалося в ужитку в XVII ст., було заступлене закінченням ***-е*** в ході загального приподібнення колишніх основ на ***i*** до основ на ***(j)а*** (модель *земля́ : зéмле*). Хитання щодо цього можна подибати, приміром, у Транкв.-Ст. 1646: **смерти** (старий тип) ~ **смерте** (новий тип) — з подальшим зникненням першого. Натомість у номінативі множини іменників чоловічого роду з'явилася тенденція до впровадження закінчення ***-у***, найпоширенішого в цій формі, на місці ***-е***, характерного для старих основ на приголосний (тип *селянúн : селя́не*) та для основ на ***-u*** (*син : синóве*). Найперші випадки такої заміни засвідчено саме в XVII ст., хоча старі закінчення за тих часів іще переважали: **татáре** (Ґал. 1665) та ін. проти **хрстианы** (Тар. Земка 1627), **членовы** (Тар. Земка 1629) та ін.; пор. також **люде** (Ів. Вел. 1691) проти **люды** (Онуфр. Харк. 1699)[5]. У формах 3 ос. одн. дієслів четвертого класу з наголошеним коренем південно-східні говірки втратили ***-t'***, але при цьому спочатку зберігали ***-у***, як

---

[5] Щодо новітніх діалектних форм див. Жилко, *Нариси*, мапа на с. 146 або Жилко, *Говори*, мапа 3.

у фразі **хто заплати то заплати, абы минѣ грошѣ** (Полт. 1671). Подальше впровадження *-е* (суч. півд.-сх. укр. *запла́те*)[6] ґрунтувалося на водностайненні з дієсловами на *-е-* (на кшталт *ки́не*), що їхнє ненаголошене закінчення в більшості інших осіб збігалося з закінченням дієслів четвертого класу (бо голосний тут стояв не наприкінці слова), наприклад: *пла́тиш — ки́неш, пла́тимо — ки́немо* тощо. Отже, морфологічне водностайнення вкотре спричинилося до "помішання" *е* та *у* (але не навпаки). Якщо слово **заправди** 'справді' (Трост. Уч. Єв. 1560) запозичено з пол. *zaprawdę* (у вимові — -[de]), то наявність *у* в українській мові є вмотивована тим, що жодна з відмінкових форм іменників на *-а* не закінчується на *-е*.

Деякі середньоукраїнські форми, відмінні від сучасних українських у плані дистрибуції *у* та *е*, про помішання цих двох звуків не свідчать. Скажімо, в середньоукраїнській мові вживалася форма **четецъ**, що є цілком нормальним продовженням давн. укр. **чьтьць** (наприклад, **четци** — Збар. Єв. 1598, **четца́** — Часосл. 1616, **четцом** дат. мн. — Ів. Вел. 1691); суч. укр. *чите́ць* наново утворено від *чита́ти*. Форми з **є** в дієслові *сиді́ти* (**сєдит** 3. ос. одн. — Літк. Єв. 1600, **сєдячи** — Ἐυώδια 1642, **сєдѣли** — Сафон. 1672) є цілком сподівані в говірках, де ненаголошений *ě* зрефлектовано як *е* (на Поліссі ситуація є саме такою й досі), а за середньоукраїнських часів була ще підтримка з боку церковнослов'янської, білоруської та польської мов. Розбіжність у написанні кореня **червленю́** проти **чирвоню́** 'малюю на червоно' в 1 ос. одн. (Ἀδελφότης 1591), **черленыи** — **чирвоный**, включно з інновацією **чє(р)вонага** жін. рід (Житом. 1584), віддзеркалює наявність двох правописних традицій: у давньоукраїнській застосовувалася буква **є**, а в польській, поширеній з XV ст., — буква *у*. Новіша українська форма являла собою, вочевидь, суміш цих двох слів, і постанню її сприяло нерозрізнення ненаголошених *е* та *у* в українській мові. Коли в польській мові сталася звукозміна *і/у* > *е* в позиції перед *r* (XV–XVI ст. — пор. суч. пол. *czerwony*, як *szeroki*, проти укр. *широ́кий* тощо), то в мові українській з'явилася тенденція писати **и** замість **є** перед *r* у запозиченнях із польської. Звідси й такі етимологічно хибні форми, як *ба́кир, альки́р* (~ *ваньки́р*) з пол. *bakier, alkierz*, що виводяться, своєю чергою, з нім. *back kehr(en), Erker*. Нарешті, польський закритий голосний *е* (*é*) відтворювався, як правило, за допомогою букви **и** (**ы**). Звідси такі середньоукраїнські форми, як **моныта** (наприклад, Одрех. гр. 1511), **тыж** (широко вживане слово, наприклад, у Лавр. Зиз. 1596, Стр. Хр. кін. XVI ст., Літк. Єв. 1600, Льв. Ставр. бр. 1602) — суч. укр. *моне́та, теж*. Пор. також у наголошеній позиції: **деришто** (Льв. Ставр. бр. 1616), що початково походить від лат. *restare* 'залишатися', пор. суч. пол. *zresztą*, суч. укр. *наре́шті*.

---

6 Див. Жилко, *Нариси*, мапа 4.

6. ХРОНОЛОГІЯ ТА СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПЕРЕБІГУ ЗВУКОЗМІНИ

Маючи справу з чотирма типами діалектів, відмінних між собою щодо наявності та характеру "укання" та "икання" (як показано в 40.2–3), можна припустити три теоретично можливі реконструкції самого перебігу звукозміни:

а) повсюдне "укання" та "икання" на початку (крім центральної та східної частини Полісся), пізніше обмежене випадками асимілятивного ґатунку, на сході в переднаголошеному складі, на заході (в Карпатах) незалежно від наголосу;

б) спершу — асимілятивне "укання-икання" в переднаголошеному складі, з подальшим його поширенням на всі або більшість ненаголошених позицій у смузі від Буковини до Сяну;

в) два (або три) незалежні один від одного варіанти перебігу, в кожній зоні окремо.

З-поміж названих трьох можливостей на підставі даних лінґвістичної географії, абсолютної хронології, відносної хронології та писемних пам'яток слід обрати першу. Поява перших прикладів у пам'ятках, писаних наприкінці XIV ст. (***и*** < ***о***) та на початку XV ст. (***у*** < ***е***)[7], лише на землях, що перебували під молдавським і польським пануванням, з пізнішим поширенням на підлитовську Україну в середині XVI ст., коли кордон між обома частинами країни був скасований, — то арґумент, що промовляє сам за себе. Другий вагомий доказ полягає в тому, що ранні пам'ятки не містять жодних ознак схильності до асиміляції в переднаголошеній позиції, — на відміну, варто пам'ятати, від зміни ***о*** > ***а*** на підлитовській Україні, де такі ознаки були (див. 39.2–3).

Дані відносної хронології також потверджують цю інтерпретацію. Зміна ***е*** > ***у*** не могла відбутися перед постанням ***ẏ*** в українській мові[8] — процесом, який на Буковині та Поділлі завершився до 1268 р., коли йдеться про давн. укр. ***і***, й до 1283 р., коли йдеться про давн. укр. ***у*** (див. 32.2). Підвищення артикуляції ***е*** в ненаголошених складах (що становить суть зміни ***е*** > ***у***) призвело до його ототожнення з цим ***ẏ*** й аж ніяк не з ***ė*** (< ***ě***, ***е*** в новозакритих складах), бо цей останній звук до того часу уже встиг перейти в ***і*** (приблизно до 1288 р. — див. 32.2). На Волині та в центральній частині України додаткові можливості переходу нена-

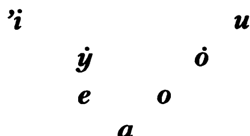
---

[7] З хронологічного погляду, обидві звукозміни, мабуть, відбулися рівночасно, а часовий відступ у їх писемній фіксації (приблизно 30 років) можна потрактувати як випадковість. Поширення обох звукозмін на Волинь та центральну частину України фактично припадає на середину XVI ст.

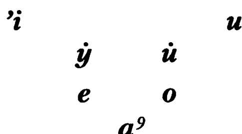
[8] У надсянських говірках голосний ***е*** перейшов у ***і*** (при цьому попередній приголосний не пом'якшується). Це було можливим з огляду на притаманне їм високе піднесення ***е*** (***ė***) та збереження твердості приголосними перед ***і***.

голошеного ***е*** в ***у*** створювалися завдяки злиттю ***і*** та ***у***, а також підвищенню артикуляції ***ė*** (>***'і***), що припало на XV ст.

Якщо взяти звук ***о***, то його перехід в ***и*** в ненаголошених складах відбувся на теренах від Буковини до Сяну наприкінці XIV ст. Саме під ту добу з голосного ***ȯ*** став ***и***$_2$. Як показано в 32.10, перед цією зміною система голосних мала такий вигляд:

Це означає, що підвищення артикуляції ***о*** мусило б призвести до його злиття з ***ȯ***, як із голосним, розташованим на "наступному поверсі", а не з ***и***. Проте цього ніколи й ніде не сталося (в сучасній українській мові це давало б +***kižúx*** < ***kožúx*** тощо). Ясно, що "укання" мусило розпочатися вже по звукозміні ***ȯ*** > ***и***$_2$. Залишається відповісти на питання, як і чому звук ***о*** в ненаголошеній позиції перейшов у звук ***и***, а не в ***и***$_2$. Вірогідною виглядає гіпотеза, що звук ***и***$_2$, якому в більшості говірок судилося перетворитися на ***ӥ***, вже до того часу встиг посунутися в зазначеному напрямі й перебував на проміжній стадії між ***и*** та ***ӥ*** (умовно — ***и̇***), тобто був звуком не лише вищим, а й переднішим стосовно ***о*** та ***и***, а отже й система голосних у цьому разі мала б виглядати так:

Отже, перебіг змін ***о*** > ***и*** та ***е*** > ***у*** можна гіпотетично зреконструювати в такий спосіб:

а). Ближче до кінця XIV ст. ненаголошені ***о*** та ***е*** артикуляційно підвищилися до ***и*** та ***у*** відповідно на всій підпольській та підмолдавській Україні, за винятком карпатської діалектної зони. Передумови для цього були створені змінами ***і***, ***у*** > ***ẏ*** та ***ė*** > ***'і***, що стали доконаним фактом наприкінці XIII ст., а також зміною ***ȯ*** > ***и***$_2$ наприкінці XIV ст. Зазначені звукозміни мали місце в усіх ненаголошених складах, за винятком хіба що ненаголошених голосних, що стояли наприкінці слова, де цьому протидіяли морфологічні чинники (наприклад, протиставлялися форми *я́блуко* ном. і *я́блуку* дат., *го́ре* 'лихо' і *го́ри*

---

[9] А все ж мають місце поодинокі випадки перескоку з ***и*** на ***и***$_2$, на кшталт *дібро́ва* (давн. укр. **доуброва**, наприклад, в Ізб. 1073), *за́між* (давн. укр. **моужь**, наприклад, в Усп. зб. XII ст.), *огіро́к* (із сер. гр. *ἄγουρος*), що їх буде детальніше розглянуто нижче (див. 45.10). Показово, що вони заторкують голосні в ненаголошених складах.

'кряж' тощо) [10], хоча у східноподільських і наддністрянських говірках і ця перешкода була подолана.

б). На Волині та в центральній частині України фонологічні передумови для зміни ненаголошених ***о*** та ***е*** відповідно в ***и*** та ***у*** виникли перегодом, уже в XV ст. Її поширення на схід почалося з певним запізненням, у середині XVI ст., але прискорилося після скасування міждержавного кордону 1569 р. Щоправда, в цій новішій зоні вона защепилася лише частково. У випадку ***о > и*** відбулося пристосування до принципу асиміляції — з позиційним обмеженням (лише в переднаголошених складах перед наголошеним ***и*** або ***і***). У багатьох локальних говірках навіть за цих умов вона присутня в одних словах, але відсутня в інших (наприклад, у Старобільську, Черкасах тощо). Важко винайти якийсь спосіб на встановлення того, чи така лексична прив'язаність звукозміни мала місце від початку, чи виникла пізніше, внаслідок відступу "укання". У випадку ***е*** принцип асиміляції мав чинність, але масштаби його застосування були зовсім інші, оскільки в жодній волинській, центрально- чи східноукраїнській говірці немає ні розрізнення ***е*** та ***у*** в неприкінцевій позиції, ні збереження етимологічної тотожності обох цих звуків. Одначе локальні говірки дуже відрізняються одна від одної в плані вибору ***у***, ***е*** чи ***ў*** залежно від їхньої позиції в слові та від звучання наголошеного голосного. Така строката дистрибуція може свідчити про привнесеність цієї звукозміни ззовні, хоча теоретично її можна пояснити й розмаїтим перебігом численних локальних розвоєвих процесів [11].

в). Немає жодних певних фактів, на підставі яких можна було б визначити, чи звужені карпатські (бойківські, лемківські, закарпатські) звуки ***ȯ*** та ***ė*** перед м'якими приголосними та/або голосними переднього ряду, включно з ***ȯ*** та ***ė***, являють собою місцеву трансформацію "укання", поширеного на схід від цієї зони, чи результат самостійного розвитку. Традиційний правопис не мав засобів на позначення нових голосних. Спорадичні випадки написання **и** замість **є** та **ү** замість **о** трапляються нечасто, але причина цього лежить на поверхні: вони є такі ж недосконалі, як і традиційні писемні форми з **є** та **о**. Так чи так, вони, за наявними відомостями, з'являються щойно в XVII ст.: **самотрить** 'два з половиною' (Гр. 1603, Бенедиківці поблизу Мукачева), розповсюджене прізвище **Бѣлицкого** (Покр. записи, Білки 1684 — пор. широко прізвище *Білéцький*), **зиркало** 'дзеркало', **ищи** 'ще', **түбѣ** 'тобі', **күмү** 'кому' (Ключ 1695). Проте існує арґумент

---

[10] На Берестейщині це стосується й голосних у прикінцевих закритих складах.

[11] Є також випадки приподібнення інших голосних до наступного ***е*** або ***у***, але вони мають винятковий характер: окрім *тепéр* (див. 6.7), сюди належать дієслово *ремиґáти*, запозичене з рум. *rumegá* (довільний вибір *е* чи *и* на письмі), *керсéтка* з нім. *Korsett*, *демéн* 'стерно' з тур. *dümen*, гуц. *делéко*, *крепéлька* (літ. укр. *далéко*, *крáпелька*).

зі сфери відносної хронології. Звужені ***ȯ*** та ***ė*** були занесені на Закарпаття переселенцями-бойками (див. 62.5). Однак ці закарпатські говірки мають чергування ***о*** з ***и*** або ***ӥ***, а бойківські – з ***і***. Можна зробити висновок про наявність у бойківських говірках ***ȯ*** та ***ė*** ще до постання в них ***і*** (< ***ӥ*** < ***и***), яке припадає на кінець XVI ст. Отже, ***ȯ*** та ***ė*** мусили бути присутні в бойківських говірках щонайпізніше від середини XVI ст.

7. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Конкретні фонологічні передумови, потрібні для того, щоб відбулася зміна ненаголошених ***о*** та ***е*** в ***и*** та ***у*** відповідно, описано в 40.6. Загальною передумовою було те, що після занепаду слабких єрів швидко збільшувалися можливості групування приголосних, включно з поновленням подвоєння. Оскільки тожсамість слова в багатьох випадках достатньо ґарантувалася розташуванням приголосних, то стало можливим зменшення розрізняльного навантаження, що припадало на голосні.

Важливою новиною було те, що на підмолдавській та підпольській Україні це зменшення відбулося лише в ненаголошених складах, ставши на цих теренах першою звукозміною, узалежненою від наголосу. На підлитовській Україні, крім зони північного наріччя, такою першою звукозміною був перехід ***о*** > ***а*** в ненаголошених складах[12] (див. 39.5). Коли мати на увазі результати, все, що трапилося зі звуками ***о*** та ***е***, можна окреслити як скорочення набору голосних фонем у ненаголошених складах. Якщо під наголосом система голосних виглядала так, як показано в 40.6, то без наголосу вона скоротилася до п'яти одиниць:

і ***ӥ*** ***и***

ẏ

а

Перехід переднаголошеного ***о*** в ***а*** перед наголошеним ***а*** та в ***и*** перед наголошеним ***и*** або ***і*** в говірках підлитовської України був би призвів до симетричної моделі двоскладової гармонії голосних, якби його застосовувано консеквентно. Однак через лексичну прив'язаність зміни ***о*** > ***а*** та часткову (тобто наявну в численних локальних говірках) лек-

---

[12] Саме через те, що зміна ***о*** > ***а*** викшталтувала модель для сприйняття "укання" на підлитовській Україні, її розглянуто в попередньому розділі, хоча "укання" та "икання" на підмолдавській та підпольській Україні постали раніше. З погляду процесів, що відбувалися на підлитовській Україні, тобто в центральній частині країни, хронологічна послідовність збігається з обраним у цій книзі порядком розгляду.

сичну прив'язаність зміни ***о*** > ***и*** ця можливість фактично лишилася незреалізованою.

З посиленням ролі наголосу взаємна залежність голосних і приголосних зменшилася. Ця обставина набуває тим більшого значення, якщо згадати про засаду взаємозалежності між голосними та приголосними в межах того самого складу, яка діяла у праслов'янській мові на пізньому етапі її розвитку. В українській мові після занепаду єрів слово як фонетична одиниця посилило свою вагомість порівняно зі складом.

Говірки карпатського реґіону, де реґресивна асиміляція поширила свою дію на всі випадки вживання ***о*** та ***е*** (> ***ȯ*** та ***ė***) відповідно до якості наступного голосного, зайшли в цьому напрямку далі, ніж інші. Одначе вони залишалися архаїчними під тим оглядом, що їхнє специфічне "укання" та "икання" не залежало від наголосу; крім того, архаїчною була й наявна в багатьох випадках узалежненість переходу до ***ȯ*** та ***ė*** від м'якості наступного приголосного.

Якщо говорити про решту території країни, аналіз умов здійснення розглянутої звукозміни дозволяє зробити висновок, що за станом на початок або впродовж XV ст. наголос, окрім тонічної виразності та деякого подовження, став пов'язуватися з динамічним вирізненням, унаслідок чого з'явилася можливість послаблення ненаголошених складів. Оскільки зміни здебільшого припадали на переднаголошений склад, можна припустити, що саме він послабшав більше від інших, як це почасти має місце й у сучасній українській мові. Однак опозиція складів за наголошеністю/ненаголошеністю ніде не набула достатньої сили, щоб спричинити редукцію голосних. Перехід до більш високої артикуляції (***о*** > ***и***, ***е*** > ***у***) радше демонстрував опір редукції. Ця ситуація в ґрунті речі зберігається й дотепер, з одним-єдиним, слід гадати, винятком для післянаголошеного складу, найслабшого у слові сучасної української мови, який іноді навіть підлягає редукції (крім як наприкінці слова). Якщо позначити силу наголошеного складу в сучасному українському слові чотирма балами, а найслабшого складу одним балом, то слово на кшталт *поназбúрувати* можна представити в такий спосіб:

3 2 4 1 2 3
поназбирувати

Якихось симптомів такого самого потрактування післянаголошених складів за ранньосередньоукраїнської доби не знайти. Можлива реконструкція на початок XVI ст. скорше мала б вигляд: 3 2 4 2 2 3.

Прищеплення "икання" як принципу (тобто нерозрізнення ***е*** та ***у*** в ненаголошених складах) у центрально-, східно- та південноукраїнських говірках і водночас лише часткове прищеплення чи відкинення "укання" можна пояснити тим, що ряд неогублених голосних налічував більше членів, а отже й краще надавався до скорочення, ніж ряд огубле-

них голосних, особливо після переходу ***ӥ*** > ***ӥ*** > ***і***, що мав статися незабаром (див. 45.3). Таким чином, система ненаголошених голосних у говірках із неповним "уканням" або без "укання" набула вигляду:

і ***и***
у ***о***
а

У говірках з "уканням" вона скоротилася до чотирьох одиниць:

і ***и***
у
а

Слід зважати, крім того, й на зовнішній чинник: як показано вище, активна участь поліських і білоруських переселенців у залюдненні нових земель посилювала відкриту артикуляцію ***о***, чим унеможливлювалося "укання". Натомість білоруський вплив сприяв зміні ***о*** > ***а***. Сприяння ззовні не можна виключити й тоді, коли йдеться про зміну ***о*** > ***и***, а можливо й ***е*** > ***у***, надто на Буковині. Вимова ненаголошеного ***о*** як ***и*** та ненаголошеного ***е*** як ***у*** (власне, як ***і***, але без пом'якшення попереднього приголосного) — то типова балканська (точніше східнобалканська) риса. Вона є притаманна північногрецьким і східноболгарським говіркам, а також румунській мові, охоплюючи всю територію, розташовану на захід від Чорного моря. Ненаголошений звук ***о*** вимовляється як ***и*** в усіх південно-східних та більшості північно-східних говірок болгарської мови, особливо над Янтрою та вздовж Дунаю; вимова ненаголошеного ***е*** як ***і*** переважає на захід від Янтри, вздовж Дунаю на захід від міста Тутракан та в усій південно-східній частині Болгарії, крім кількох сіл по берегах Мариці та невеликого шматка на південно-східному окраї (за Факійською рікою). Обидві ці зміни у східноболгарських говірках простежуються від XIII ст. щонайпізніше.

За часів, коли на підмолдавській і підпольській Україні ненаголошені ***о*** та ***е*** зазнали зміни на ***и*** та ***у*** відповідно, українсько-румунські контакти відзначалися інтенсивністю. У 1387–1431 рр. Молдавія перебувала під польським протекторатом. Молдавське князівство, утворене 1359 р., поглинуло Буковину й висувало претензії на Покуття. Волоські армії неодноразово вели бойові дії на підпольській Україні, особливо під час кампаній 1393 р. та 1431–1432 рр.[13] Розрух на Балканському півострові, спричинений довготривалим турецьким тиском, нападами й урешті остаточним його загарбанням (за кульмінаційні моменти тут можна вважати падіння Болгарії 1393 р., фатальну поразку сербів на Косовому полі 1389 р. з подальшим територіальним зменшенням Сербського царства та його знищенням 1459 р., перехід у васальну залежність від Туреччини

---

[13] Волощина та Молдавія — дві головні частини країни, що пізніше була названа Румунією.

румунських князівств у XV–XVI ст.), спонукав болгар і сербів до масового переселення на північ, зокрема й на румунські землі, а пізніше й самі румуни почали у свою чергу міґрувати знов-таки на північ, тобто до Угорщини та України. Окрім політичного чинника, ними рухав і економічний — пошук нових пасовищ для овечих отар. Ця пастуша міґрація, що її часто називають “волоською”, розпочалася в XII ст. щонайпізніше. Під час турецьких нападів вона посилювалася, але й за більш мирних часів не припинялася, хоч і йшла менш інтенсивно. Волохи вперше потрапили в Карпати з південно-західної сторони, оселившися в Семигороді та на Закарпатті. Починаючи з середини XIV ст., вони стали з'являтися й по другий бік гір. Частина їх перетинала гірське пасмо, мандруючи з Закарпаття, а частина йшла вздовж хребта з боку Молдавії до Покуття й далі на північний захід. Польський уряд охоче наділяв їх “нічийною” землею. Поступово це “волоське” переселення або пов'язані з ним побічні процеси сягнули навіть Моравії на північному заході, хоча на Закарпатті румунських переселенців у скільки-небудь значній кількості не знайти поза Мараморощиною чи щонайдалі поза Берегівщиною. У пам'ятках цей рух найлегше простежити, віднотувавши села, де заведено “волоське право” (*ius valachicum*). На підпольській Україні таке вперше зафіксовано 1378 р., й північна межа поширення цього права сягає Самбора, Перемишля, Сянока та Белза. Загалом відомо десь із 330 таких сіл (Кадлец). Крім того, волоське заселення було досить масовим в усіх названих реґіонах протягом XV–XVI ст.[14] Звичайно, села, в яких мало чинність “волоське право”, не були залюднені самими лише румунами; у декотрих румуни могли становити лише незначну меншість або й зовсім не мешкати. Проте невеликий відсоток румунів лише збільшував (унаслідок мовної асиміляції в районах зі змішаним населенням) їхню роль у ширенні румунського мовного впливу на українські говірки зазначеної зони.

Немає жодних доказів того, що “укання” та “икання” в українській мові почалося під впливом румунської; ба більше — в попередніх параграфах показано, що в самій українській мові були наявні внутрішні передумови для здійснення таких звукозмін. І все ж той факт, що територіально зона сильного “укання” та “икання” збігається з зоною румунської міґрації, а часово початок цих явищ припадає на пік румунського заселення, ніяк не можна оминути увагою чи відбутися від нього як від випадкового. Цілком обґрунтованим здається припущення, що контакти з румунською мовою мали свій вплив на постання й поширення українського “укання” та “икання”.

Тоді, щоправда, слід знайти пояснення тій обставині, що “волоська” міґрація не справила аналогічного впливу на українські говірки

---

[14] Перебіг румунської міґрації можна було б також простежити, дослідивши поширення прізвищ на кшталт *Волóх*, *Волóшко*, *Волощýк* тощо, а також імен і прізвищ румунського походження. Проте систематично цей матеріал не вивчався.

карпатських верховинців. У цьому зв'язку можна запропонувати двоє міркувань. Перше стосується внутрішніх особливостей цих говірок, де наголос, вочевидь, не досяг такої функціональної вагомості, як на теренах, розташованих на схід і північ від Карпат. Ще й дотепер він тут є слабший, ніж, скажімо, в говірках наддністрянських. Таку думку потверджує поява звуків ***ȯ*** та ***ė*** в наголошених складах так само, як і в ненаголошених (незалежно від хронології цього процесу), а також те, що лемківські говірки пізніше перейшли до наголосу на передостанньому складі, не зберігши якихось прямих слідів первісного наголосу. Друге міркування має характер зовнішній. Існує ймовірність, що так звані "волоські" переселенці в горах не осідали, а лише кочували влітку, мавши стале замешкання в передгірних селах, де й контакти з українцями були триваліші.

Ні в російській мові, ні в білоруській, польській чи словацькій немає "укання" та "икання" такого типу, як в українській. У слабшому варіанті воно віднаходиться в польських говірках, що (були) поширені на Україні; й у цьому випадку немає жодних сумнівів щодо його українського походження. В угорській мові теж не відзначено процесів, аналогічних описаному українському; в ній, навпаки, звук ***u*** на́близився до ***o***.

8. ПРИКЛАДИ ВЖИВАННЯ *и*, ПОСТАЛОГО З *о*, В ПООДИНОКИХ СЛОВАХ

*** У сучасній українській літературній мові є чимало слів, де на місці етимологічного ***о*** в ненаголошених складах стоїть ***и***, причому не конче перед голосним високого піднесення (***и*** або ***і***) в наступному наголошеному складі. У південно-східному наріччі число таких слів може бути ще більшим. Декотрі з-поміж цих лексично прив'язаних випадків "укання" зумовлені запозиченням (недавнім) із південно-західних говірок, що мають "укання" (наприклад, *бурде́й* 'хижа' з рум. *bordéiu*; *гуцу́л* з рум. *hóţul* 'злодій' — обидва слова через посередництво гуцульських говірок з їхнім, нехай частковим, "уканням"; *хурди́ґа* 'в'язниця', давніше *хурдиґа́рня* з пол. *kordegarda* через посередництво львівського арґо тощо). Такі випадки не мають ваги з погляду визначення первісних меж сильного "укання". Натомість інші можуть брати початок ще за середньоукраїнської доби:

боби́р — можливо, споріднене з *біб : бо́бу*; але діал. (Черкаси, Переяслав, Лубні, Полтава) *бубúр*;

ботви́на — пор. рос. *ботва́* 'бадилля'; але діал. (Черкаси, Переяслав) *бутви́на*;

бугила́ ~ богила́ — перекручене *болúголов*;

будя́к — споріднене з діал. *бости́ : боду́* — пор. **бодакъ** (Славин. 1642), **бодакѣв** ґен. мн. (Книж. госп. 1788), бойк., півн. київ. *бода́к*[15];

[15] Пор. часткову мапу, складену Варченком, у *ПРДН* 10, с. 47.

бузóк із ***bъzъ**, пор. пол. *bez*, болг. *бъз*, зах. укр. діал. *боз*; можливим є вплив спільнокореневого слова *бузинá* з голосним іншого ступеня чергування;

бурмотíти — пор. рос. *бормотáть*;

гідронім *Бурóмля* (доплив Сули), імовірно, утворений від усіченого імені ***Boromir-***; пор. гідронім *Борóмля* (доплив Ворскли);

буряк із сер. лат. *borago*, але в цьому слові звук ***u*** міг постати в польській мові, де співіснують форми *borak* і (більш розповсюджена) *burak*, — якщо ця остання не є запозиченням з української; можливим є також вплив із боку прикметника *бýрий*;

бухáн 'хлібина' з пол. *bochen*(*ek*);

топонім *Видубичі* (в Києві), пор. **Выдобычь** в Іп. літоп. 1096; можливою є вторинна асоціація з іменником *дуб*;

вовкулáк(*а*) з прасл. ***vlъkodlakъ*** (серб.-хорв. *vukòdlak*, пор. *vûk* 'вовк', *dlȁka* 'шерстина');

ворушíти — пор. *вóрох* 'купа';

горохвúння з ***horoxovýnn'a*** — втрату голосного перед ***v*** легше пояснити, припустивши що це був звук ***u***: ***horoxuvýnn'a***;

топонім *Жуляни* (в Києві), пор. гідронім **Желѧню** ак. в Іп. літоп. 1093;

журавéль — пор. білор. *жóраў*, ранньосер. укр. антропонім *Żorawnin* (Гр. 1552, Луцьк), **журавлѣ** ном. мн. (Славин. 1642), але ж і ***u*** в рос. *журáвль*, білор. *журавéль*; можливою є вторинна асоціація з дієсловом *журúтися*;

зáсув — пор. рос. *зáсов*; реґулярна форма з ***u*** в дієслові (*за*)*сýнути*;

кáчур — імовірно, від пол. *kaczor*;

кожум'яка може мати ***u*** як законне закінчення ак. одн. в застиглій фразі *кóжу м'яти*, але пор. діал. поліс. *кожом'яка*, рос. *кожемяка*;

кумéдний від *комéдія*; пол. діал. *kumedny* може бути запозичене з української мови;

кумпáнство — але пор. пол. діал. *kumpan*;

куштувáти відрізняється значенням і наголосом від *кóштувати*, хоча обидва слова мають ту саму етимологію — з пол. *kosztować* (нім. *kosten*);

мáчуха — пор. рос. *мáчеха*, пол., словац. *macocha*; пор. **мачохою** (Гр. 1531, Краків), топонім **Мачохъ** (Полт. 1667); імовірним є вплив з боку таких слів із суфіксом **-*ux*(*a*)**, як *свекрýха*, *повитýха*;

мужчúр 'мортира' (Котляр. 1798) з пол. *moździerz* (нім. *Mörser*);

мурáшка — пор. пол. *mrówka*, словац. *mravec*, болг. *мрава*; рос. *муравéй* і білор. *мурáшка* ймовірно мають ***u*** внаслідок дії народної етимології (*муравá* 'трава'), чого не може бути в українській мові, яка має в цьому випадку відповідник *морíг*;

пáрубок — пор. пол. *parobek*; корінь у цьому слові такий самий, як у дієслові *робúти*, білор. *пáрабак* [16];

пóлум'я проти діал. (Полісся) *пóлом'я*, пор. **поломєнь** (Тупт. 1701), ***pòlòmin'*** у закарпатських говірках; пор. рос. діал. *пóломя*, пол. *płomień*;

[16] Див. там-таки.

по́трух ~ діал. *по́трох* — пор. рос. *потроха́*, пол. *patrochy*; можливим є помішання зі словом *труха́*, пор. словац. *trúchly* 'трухлий', болг. *тру́хъл* 'гнилий';

стуса́н із сер. пол *stos* (нім. *Stoß*); у польській мові можна подибати й форму *stus*, але вона є рідкісна;

табур, **табуру** ґен. одн., **табуром** інстр. одн. у Літоп. Самов. та деінде в середньоукраїнських пам'ятках (суч. укр. *та́бір : та́бору*), імовірно — з чес. *tábor*, пол. *tabor*, хоча це слово могло теж бути запозичене з кр. тат. *tabur* 'укріплення з возів';

тупоті́ти — пор. *топоті́ла* (Винниченко 1906), рос. *то́пот*; але пор. *ту́пати*, білор. *ту́паць*, болг. *ту́пам* 'б'ю';

чепурни́й — пор. *розчепі́рити*; рос. *чо́порный* 'манірний';

чума́рка з пол. *czamara* (іт. *cimarra*);

чухра́ти — пор. *чеса́ти*, пол. *czochrać*, але також і *czuchrać*;

шпурну́ти — пор. *шпорну́ти* (Кримський 1904);

Юхи́м від гр. *Εὐθύμιος*; пор. рос. *Ефи́м* — як зазначено вище (40.4) імена грецького походження в українській мові часто мають ***и*** на місці етимологічного ***о*** й у наголошеній, і в ненаголошеній позиції, але це явище розвинулося в грецьких говірках і не має жодного тичення до українського "укання", а отже й такі форми, як *Кузьма́* (так само й у російській мові), *Супру́н*, *Мусі́й* (від гр. *Κοσμᾶς*, *Σωφρόνιος*, *Μωϋσῆς*) тощо з погляду історичної фонології української мови не є релевантні, натомість ім'я *Юхи́м* у грецькій мові не мало ***о***, і його заміна на ***и*** відбулася в українській мові;

я́блуко з давн. укр. **габлъко** > **габлико**; пор. словац. *jablko*, але ґен. мн. (і також ном. одн. — у чол. роді) **габлъкъ** > **габлок**; звідси ж і *я́блуня* замість сподіваної форми ***+jabolon'(a)***, пор. пол. *jabłoń*, болг. *абла́н*, пор. також українську назву гори *Яблі́нка* на Гуцульщині;

я́щірка ~ *я́щурка* — пор. ст. ц. сл. **ащеръ**, рос. *я́щерица*; пор. також **гащорка** — Памва Бер. 1627; однак можливим є й помішання зі словами *щур*, *я́щур*, пор. пол. *jaszczur(ka)*.

У локальних говірках південно-східного наріччя таких випадків налічується ще певна кількість, надто в позиції поряд із губним (наприклад, на Черкащині, Переяславщині та Лубенщині: *пужа́р* 'пожежа', *тупо́ля*, *тупо́р* 'сокира', *кушильо́к* 'гаманець' та ін.).

У позиції на початку слова голосний ***и***, посталий з ***о***, може чергуватися з ***v*** (пор. 19.3): на *вгоро́ді : огоро́д*, діал. *уп'ять : вп'ять* (Вірші Кл. Зин. 1690: **впгатъ**; Квітка 1834), пор. рос. *опя́ть*; прислівники *навко́ло*, *навкругі́*, *навпакі́*, ймовірно, всі колись мали ***о***; у словах *зупини́тись* і *супокі́й* префікс мусив первісно мати форму ***sъ*** (або ***sъ*** + ***о***), пор. діал. (півн. київ.) *зопини́в* чол. рід. мин. часу тощо.

До наведеного вище переліку не включено слова, які хоч і мають ***и*** на місці етимологічного ***о***, проте набули його не в українській мові, а в якійсь іншій, звідки й були запозичені, наприклад: *ожуг* 'кочерга' з пол. *ożog* ~ *ożóg*; *ма́рмур* з пол. *marmur* (або під його впливом); *хуртови́на* з рум. *furtúnă* 'буря' — пор. **фортуна вѣтрнаѧ** (Вірші Кл. Зин. 1690) тощо; також поминуто слова, що спершу потрапили до наддністрянсько-подільських говірок, де й засвоїли "укання", на кшталт

іменника *гура́льня* (пол. *gorzalnia ~ gorzelnia*). Можна припустити, що українське "укання" защепилося й у деяких запозиченнях із тюркських мов, але через велике розмаїття говірок і мов, звідки вони можуть походити, часто буває неможливо з'ясувати напевно, як саме виглядала вихідна форма, й відповідно скваліфікувати звук ***и*** як тюркський чи український. Це стосується таких слів:
куга́ 'очерет' — з тур., тат. ***koγa***;
ру́мак — з тат., чаґат. ***arγamak***;
турлу́к 'глиняна цеглина' — з тур. *torluk* 'мазанка';
чума́к — імовірно, з тур. *çomak* 'дрючок';
юга́ — з тур. *yohan* 'густий'.

Як і завжди, коли певна риса поступово поширюється з однієї говірки до іншої, охоплюючи лише частину словництва, мають місце приклади надпоправного вжитку, в цьому випадку — появи ***о*** замість ***и***. Однак їх є далеко менше, ніж при щирому "уканні". Надпоправний звук ***о*** віднаходиться, наприклад, у таких словах:
борві́й — якщо це слово складено з *бу́р*(*я*) та *ві́*[j](*ати*) (але пор. тур. *bora* 'буря');
йо́лоп — якщо це слово походить від тур. *yoluk* 'обдертий' (менш імовірна етимологія — від *волух* 'стадник');
корогва́ (в остаточному аналізі від монг. ***oruŋgo*** 'знак, прапор', пор. рос. *хору́гвь*, пол. *chorągiew*, болг. *хоръ́гва*;
окрі́п — пор. давн. укр. оукропъ (Ps. Sin. XI ст., Усп. зб. XII ст. та ін.);
сер. укр. постолга 'боривітер' (Славин. 1642), суч. укр. літ. *пустельга́*, пор. рос. *пустельга́*;
діал. *трої́ти* проти літ. укр. *труї́ти*, пол. *truć*;
крім того, в тюркізмах: *очку́р ~ учку́р* із кр. тат., тур. *uçkur* 'ремінь', *кочубе́й* 'жайвір', якщо це слово походить від тур. *kuš* 'птах', тощо.

Надпоправні форми дещо частіше трапляються на початку слова, у зв'язку з помішанням префіксів ***vъ-***, ***u-*** та ***o-***, хоча в наведених нижче прикладах не завжди йдеться про префікс як такий: *ону́к ~ уну́к*, *ою́н ~ в'юн*, *Оля́на ~ Уля́на* (гр. Ἰουλιανή); можливо, й *отрі́бка* 'їда', якщо тут є зв'язок зі словом *утро́ба* (щодо іншої можливої етимології — див. 45.10) тощо.

За виняткові можна вважати випадки, коли через пізніший зсув наголосу звук ***и***, посталий із ***о***, опинився під наголосом, а звук ***о*** не повернувся на своє місце (наприклад, *цуру́палок* — імовірно, складене слово від *цу́р*(*ка*) та *па́л*(*ець*), первісно ****cur-o-pálok***; можливо, й *надолу́жувати*, якщо ця форма походить від ****na-do-lož-ova-ti***; пор. діал. *доложи́ти* 'додати'.

9. СУФІКС -*ov*(*a*)

У суфіксі -***ov***(***a***) звук ***о*** спершу трактовано так само, як і деінде: він перетворювався на ***и*** в ненаголошених складах та лишався незміненим у наголошених. Найперші приклади, як і в цілому, коли справа стосу-

ється "укання", походять із Буковини: **голдували** 'присягали' (Молд. гр. 1407), **опасоували** 'підперезався' (Молд. гр. 1452)[17], **добувати** (Молд. гр. 1457)[18], **записоуваєм сѧ** (Молд. гр. 1462); натомість приклади з підлитовської частини України датуються, як і взагалі, коли йдеться про зміну ненаголошеного *о*, серединою XVI ст.[19]: **вказувала** (Гр. 1534, Луцьк), *buwaiet*, *buduwanie* (Люстр. Луцьк 1552), **плювали** (Перес. Єв. 1561), **плювали**, **чинювал** 'пороблява', **оуздоровлювает** 'вигоює' (Вол. Єв. 1571), **здержувати**, **осмотрувати** 'дбати' (Крех. Ап. 1572), **вказувалъ** (Вас. Загор. 1577), **приписоувати** (О обр. кін. XVI ст.), **чинювали** (Літк. Єв. 1600), **звоудоували** (Одрех. гр. 1630), **плюваше** (Могила 1635), **прежуваю** 'пережую' (Dictionarium 1649); пор. також топонім **Єлкувати** (= *Ольховата*) в російському джерелі «Книга большому чертежу» (1627 р.). Цими прикладами досить переконливо доводиться факт вимови суфікса *-ov-* з "уканням" під зазначену добу. Однак вони все ж є лише поодинокі й виняткові на тлі тисяч прикладів уживання на письмі варіанту **-ов-**. Можна прочитати кількасот тогочасних пам'яток, не натрапивши на жоден випадок написання з **(о)у**, що нітрохи не мусить дивувати, адже "укання" на письмі намагалися уникати, й у випадку такого часто вживаного суфікса це було нескладно робити.

Щойно з кінця XVII ст. вживання **у** на письмі перестає бути аж таким винятковим, хоча на статус правила воно мусило ще чекати — до XIX ст.[20] Наведімо кілька прикладів: **отбувати** (Крол. рат. кн. 1665), **усмотрувала** 'добачала' (Радив. 1676), **сплачували** (Пирят. 1686), **пробува́ти** (Вірші Кл. Зин. 1690), **забуваетъ** (Онуфр. Харк. 1699), **хожували** (Літоп. Самов. 1702), **повикопував** (Пирят. 1703), **добування** (Сам. Вел. 1720), **хорува́ти** (Книж. госп. 1788), *покоштувала* (Некраш. 1798) та ін.

Сьогодні діалектна зона поширення суфікса *-ov(a)* по суті збігається з зоною, де немає "укання", охоплюючи східну та центральну

---

[17] Пор. часткову мапу, складену Ф. Жилком, в *УЛГ*, с. 43.

[18] Оскільки рівночасно відбувалося інтенсивне витіснення суфікса *-yv(a)-* (<*-yva-*, *-iva-*) суфіксом *-ov(a)-* > *-uv(a)-*, то серед ранніх прикладів є також і дієслова, що містили були у своїй будові перший із названих суфіксів. Із хронологічного погляду, остання пам'ятка значного обсягу, де широко вживано суфікси *-yva-*, *-iva-*, — це Іп. літоп., наприклад: **перемолъвливати**, **оужасываете(с)** 'жахаєте' (1254), **роскопывати** (1261), **совокоупливати** (1268) та ін. Пізніше форми з *-yva-/-iva-* трапляються скорше як полонізми або діалектизми (найзахідніші). Зміни в суфіксах вплинули також і на форми дієслова *byvati*, де звук *y* належав до кореня, після якого йшов суфікс *-va-*. Межа між коренем і суфіксом пересунулася ще в кількох дієсловах з-поміж тих, що наводяться нижче (*плюва́ти*, *жува́ти*).

[19] Виняток становлять два раніші приклади вжитку форми **записоуваем** (однакові) у покрайніх записах 1483 і 1486 рр., що зроблені в Луц. Єв. XIV ст., але вони не є певні.

[20] Ще й 1876 р. шкільна граматика містила пересторогу для учнів, що форми з *ува* "суть неправильні" (Осадца).

частини Полісся, частково й Західне Полісся вкупі з Підляшшям, а також говірки центральної частини Карпат (бойківські та закарпатські). Південна межа поширення поліського суфікса **-ov(a)** проходить приблизно від Дубровиці до Сарнів — Новограда-Волинського — північніше від Коростеня — північніше від Києва — західніше від Прилуки — північніше від Ніжена — північніше від Конотопа — південніше від Путивля. Є також два помітних виступи, що йдуть у південному напрямку; один із них на захід, другий на схід від Києва[21].

Відмінність у потрактуванні ненаголошеного **o** в суфіксі **-ov(a)** та в решті позицій попервах оприявнилася на стадії відступу "укання" в південно-східному наріччі, яке звук **u** саме в цьому суфіксі не заторкнуло. Річ у тім, що звук **u** в дієслівних формах, базованих на основі інфінітива, підтримувався наявністю звука **u** (праслов'янського походження) у формах, базованих на основі теп. часу: інфінітив *малювáти* зберіг **u**, тому що **u** вживано й у всій парадигмі теп. часу: *малю́ю, малю́єш* тощо. Це сприяло зміні правопису: допоки вимова **-ov(a)** як [uva] була частиною "укання", засадничо відкидуваного на письмі, традиційне написання *-ова-* зберігалося. Тепер, коли "укання" відступило, а вимова [uva] почала мотивуватися морфологічно, її віддзеркалення на письмі стало цілком природною вимогою. Цим пояснюється почастішання випадків написання -ꙋва- в дієслівних формах із кінця XVII ст. та остаточне "узаконення" такого правопису в XIX ст.

Цей процес серед іншого зробив принципово можливим наголошування в цьому суфіксі звука **u**, морфологізація якого призвела до послаблення фонетичної залежності. У літературній українській мові такі випадки ще й досі лишаються винятковими (*жінки́ в понасу́ваних аж на очі хустках* — Гончар 1967), але в говірках трапляються частіше.

Потрактування суфікса **-ov(a)** як **-uv(a)** позначилося й на дієсловах, у яких звукосполука **-ov-** насправді належала до складу кореня: *кувáти, чувáти, снувáти* тощо (але *ховáти*). Щось схоже відбулося також із прикметниками та прислівниками, що мали такий суфікс (*зеленкувáтий, малувáто*)[22], але показово, що виняток серед них становлять ті, де **-ov-** не передує звукові **a**: *несамови́тий, гордови́тий, передови́й* та ін.[23]

---

[21] Див. Жилко, *Нариси*, мапа 1 і *Говори*, мапа на с. 147, а також ідентичну мапу на с. 29 у *ВДВЯ*; для Берестейщини див. *ДАБМ*, мапа 25; для Закарпаття — Дзендз., мапи 197 і 207, та Lizanec, мапа 123.

[22] Щоправда, прикметники зберігають **o**, якщо ця звукосполука належить до кореня: *головáтий.*

[23] З другого боку, відзначено й існування південно-західних говірок (без конкретизації), де "укання" сполучається зі збереженням дієслівного суфікса **-ova-** в ненаголошеній позиції (Бевзенко). Якщо ці дані відповідають дійсності, окреслена ситуація мусила постати внаслідок вторинного водностайнення під впливом інших форм дотичних дієслів, де під наголосом вимовлювано **-ova-**.

Із-поміж інших слов'янських мов ***-uv(a)*** вживається в македонській і болгарській (часто також і під наголосом, наприклад: болг. *залудýвам* 'скаженію', *сбогýвам се* 'прощаюся'; натомість у ненаголошеній позиції ***и***, як правило, випадає: *сбръ́чквам* 'морщу'). У мовах з "уканням" наявність такого ***и*** є сподіваною, але вона є притаманна й чеській та літературній словацькій мовам, де її засвідчено з XVI ст. (суч. словац. *upratovat' ~ upratúvat'* 'прибирати'), та польським говіркам навколо Ченстохови та поблизу Нового Тарґа (тут вони поділяють названу рису з лемківськими говірками). У цих мовах, як видається, мотивація зазначеного явища є суто морфологічна, а саме пов'язана зі співгрою двох дієслівних основ (словац. *upratujem : upratovat' > upratujem : upratúvat'*), чому сприяла невтралізація наголосу.

10. ДІЄСЛОВО *бути*

Після злиття ***y*** та ***i***, доконаного в більшості українських діалектів наприкінці XIII ст. (див. 32.2), дієслова ***byti*** 'бути' та ***biti*** 'бити' мали однакові форми інфінітива, минулого часу однини в чоловічому роді та дієприслівника минулого часу: ***byty***, ***byl*** > ***byv***, ***byvšy***. Цю гомонімію внедійснено розповсюдженням ***и*** на всі форми інфінітива та минулого часу дієслова 'бути': *бýти*, *був*, *булá*, *буló*, *булú*. Цьому сприяли такі чинники, як наявність ***и*** у формах наказового способу та майбутнього часу (*будь*, *бýду* тощо), а також, із фонетичного погляду, розташування після губного (й перед губним — у формі чол. роду одн.). Такого звукового оточення було все ж не досить, щоб самотужки спричинити зміну голосного, як показує збереження ***y*** у формах мин. часу на кшталт *вив*, *мив* тощо. (Такого ґатунку загальний перехід ***y*** > ***o*** після губних стався в південнобілоруських говірках, кажучи приблизно, — на теренах між Пинськом та Березиною. Див. *ДАБМ*, мапа 39). Фактично, початок зміні ***byty*** > ***búty*** дала ітеративна форма ***byvaty***, вперше засвідчена з буквою ѵ на Буковині 1457 р., а деінде — з середини XVI ст. (див. приклади в 40.9). Хоча в цьому дієслові звук ***y*** був частиною кореня, воно було втягнене в процес заміни суфікса ***-yv(a)-*** на ***-ov(a)-*** ~ ***-uv(a)-***; відповідно, на місці звукосполуки ***-yva-*** тут з'явилася звукосполука ***-uva-***. З цієї позиції, як можна здогадуватися, звук ***и*** поширився на ненаголошені форми минулого часу (*булá*, *буló*, *булú*) й насамкінець на наголошені склади *був*, *бýти* та *бýвши*.

*** У хронологічному порядку першенство, як здається, належить прикладові **вечерѵ бѵвши** з Кам.-Буз. Єв. 1411 р., але його варто зіґнорувати. На початку XV ст. він є геть ізольований, а сама пам'ятка ряснiє право-

писними помилками. У цьому конкретному випадку годилося б скорше сподіватися форми дат. одн., вжитої абсолютно ('коли настав вечір'), а помилка, ймовірно, полягала в переставленні букв на позначення голосних: **вечерѵ бившѵ**. Найраніші й дещо певніші приклади з-поза меж Буковини датуються серединою XVI ст.: *buwala*, *buty* ~ *byty* (Люстр. Брацлав 1545), *buty*, *buly*, *bulo* (Люстр. Луцьк 1552). У XVII ст. форми з ѵ аж ніяк не є рідкісними. Їх можна знайти, наприклад, у таких пам'ятках, як Могила 1635, Люцид. 1636, Бард. 1640, Баришп. 1644 і пізніше, Оксф. Гепт. 1667, Сл. безд. 1670, Киев.-Печ. Патер. бл. 1670, Пирят. 1683 і пізніше, Солонина 1688, Вірші Кл. Зин. 1690, Ів. Вел. 1691, Кондр. 1693, Онуфр. Харк. 1699, Тассо 1700, Мазепа 1708, Листовня 1712 тощо, хоча статистично протягом усього цього періоду переважало традиційне написання з **ы**.

Форми, утворені від кореня ***by*(*ty*)**, що не належали до дієслівної парадигми й не були загрожені гомонімією, перетривали без змін: *небили́ця* (наприклад, Бердник 1971), *били́на*, *аби́*, *би*; слово *по́бит* 'побут' ще в XIX ст. було в ужитку (Кухаренко 1836).

У говірках, де не було злиття ***у*** та ***і*** (надсянських, лемківських, бойківських, центральних закарпатських), загрози гомонімії не існувало. Як правило, звук ***и*** тут у цьому дієслові не вживається — з дуже дрібними винятками (форми з ***и*** поблизу Ужгорода).

З-поміж суміжних слов'янських мов лише в словацькій і болгарській сталося злиття ***у*** та ***і***, внаслідок чого виникла гомонімія дієслів 'бути' та 'бити'. Літературна словацька мова усунула її лише у формах минулого часу, де ***у*** переходить в ***о***: *bol*, *bola* тощо, а інфінітив дотепер іще зберігся як *byt'*. Поява ***о*** в мин. часі спричинена загальним огубленням ***у*** після губних перед ***l*** — пор. центр. словац. (але не літ. словац.) *kobola* ~ *kobula* (укр. *коби́ла*). Східнословацькі говірки в принципі пройшли шлях розвитку, аналогічний українському, й мають *buc*, *bul*, *bulo* тощо, хоча в деяких і досі вживаються форми з ***і***: *bic*, *bil*, *bila* (наприклад, у місцевості Длга Лука на Бардіївщині). У болгарській мові гомонімія була послаблена загальним занепадом інфінітива та кількома морфологічними водностайненнями, внаслідок яких постали форми на кшталт ітер. *бѝйвам* 'побиваю' проти *бѝвам* 'буваю', аор. *бих* 'бив' проти *бях* ~ *бидо́х* 'був' тощо. Практично вона існує лише в дієприкметниковій формі чол. роду *бил*, що вживається в обох парадигмах. Пол. діал. (півн.-зах.) *buw* і півд. білор. *буў* мин. час мотивуються суто фонетично.

11. ЗСУВИ *е* ~ *у*

У кількох словах ***е*** фігурує на місці етимологічно сподіваного ***у*** або навпаки. Під наголосом це має місце в таких випадках:
Ке́ля (Драч 1970), скорочення від імені *Кили́на*, гр. Ἀκυλῖνα;

ке́рма 'стерно' з рум. *cî́rmă* (що походить від слов'ян. ***kr̥ma**, пор. *кормá*); можливим є вплив дієслова *керувáти* (з пол. *kierować*, нім. *kehren*);
ке́тяг ~ *ки́тяг* '(вино)ґроно', утворене від *ки́та* ~ *ки́тиця*; пор. пол. *kita* 'плюмаж', болг. *ки́тка* 'букетик';
ки́нді 'валянки' (Котляр. 1809) ~ *ке́нді* — з рос. *кеньги* (ест. *keng* 'черевик');
леге́ня, німке́ня, турке́ня первісно мали суфікс *-ун'-* (пор. **тγркинѣ** ґен. одн. — Ів. Виш. 1600); у діал. *німки́ня* (гуц.), *бездітки́ня* 'безплідна жінка' (бойк.) звук ***у*** скорше є вторинним;
нали́гач — з рум. *legá* 'зв'язувати'; пор. *налигáти*;
підле́ва (Котляр. 1798) — від дієслова *підливáти*; пор. рос. *подли́вка*, але й словац. *poleva* 'полива', чес. *polévka* 'юшка';
слиж : *слижá* ґен. одн. — ймовірно, від *лежáти*.

Ці не надто численні зсуви здебільшого є наслідком вторинного переміщення наголосу на початково ненаголошений голосний (це стосується, приміром, слів *Ке́ля, нали́гач, слиж*, можливо й *ки́нді, підле́ва*); в інших випадках, після задньопіднебінних, вони являють собою запозичення з говірок, де ***ky, hy*** представлені як ***ke, he*** (наддністрянських, надсянських, гуцульських — див. 15.1; пор. у пам'ятках із Гуцульщини ім'я *Chemka, Femcze* дат. (1441), що йому відповідає літ. укр. *Хи́мка*, гр. *Εὐφημία*).

У загальноприйнятому правописі є кілька прикладів непоправного вжитку ***е*** на місці ***у*** та навпаки в ненаголошених складах. Із фонетичного погляду це не має значення, оскільки згадані два голосні так чи так у цій позиції не розрізняються. Вони можуть бути спричинені народною етимологією (наприклад, *залиця́тися* з пол. *zalecać się*; пор. *лице́*) або базуватися на іншому ступені чергування голосних (наприклад, **подшевка** — Славин. 1642 проти суч. укр. літ. *пі́дшивка*; пор. *підшивáти* проти ст. ц. сл. дієприкметника мин. часу **шьвенъ**); інколи вони бувають не зумовлені нічим, що може траплятися в разі забуття етимологічних зв'язків (наприклад, *глевки́й* — пор. *гли́ва* 'печіночник'; *пу́цьверінок* — якщо це слово утворено від ***рус' + viriti***, пор. пол. *рус* 'зарюмсане обличчя', укр. ц. сл. **-вирити** 'п'ясти очі'; *кире́я* з тур. *kerege*). У Славин. 1642 форма **цебγля** (проти суч. укр. літ. *цибу́ля*) ґрунтується на вченій етимології на базі лат. *cēpulla*, тоді як насправді українська форма пов'язана з латинською лише опосередковано, через пол. *cybula*, сер. врх. нім. *zibolle*.

12. УПОДІБНЕННЯ *е* ДО *і*

Асиміляцію переднаголошеного ***е*** до наголошеного ***і*** через складову межу засвідчено в різних діалектних зонах, а саме в розпорошених місцевостях Поділля, Наддністрянщини, поблизу Сучави, на північний захід від Мукачева, а також в українських говірках дельти Дунаю та на Далекому Сході: *вісі́лля, ніді́ля, літі́ти, вірті́ти*, у *пічі́*, *чірі́нь*; ба навіть

у двох складах: *зілініти*, *пірiпілка* (пом'якшення приголосних перед ***і*** не зазначено). На Поділлі ця зміна мусила була стати доконаним фактом до 1775 р., бо саме тоді подільські переселенці занесли цю рису вже готовою до Добруджі. З другого боку, вона мусила була розвинутися після переходу ***ė*** > ***i*** в позиції перед твердим приголосним (колись то був склад із ***ъ***), як у слові *перепілка*, тобто не раніше, як у середині XVI ст., а ймовірніше вже в XVII ст. То є, дивлячись узагалі, ще одне пристосування переднаголошеного голосного до наступного наголошеного, яке відбулося, втім, пізніше, ніж "укання", "икання" та перехід ***о*** > ***а*** у випадках на кшталт *багáтий*.

У літературній українській мові цю зміну, можливо, представляє форма *її́*, яка, щоправда, впродовж цілого середньоукраїнського періоду писалася з ***е***, наприклад, **єн** (Молд. гр. 1493, Стр. Хр. XVI ст., Мазепа 1708), — проти форми *ии*, вжитої в інтерлюдії перед 1817 р. Однак у цьому слові до такої звукозміни спонукав ще й попередній ***j***, який спричинив її в говірках Підляшшя, Поділля та Північної Полтавщини, де вона є репрезентована широко. Збереження ***е*** в іще одній формі ґен. одн., *не́ї* (вживаної після прийменників), можна пояснити або наголосом на першому складі, або відсутністю ***j*** попереду, або ж обома цими обставинами вкупі. Рівнобіжний процес у ґен. одн. жін. роду займенника ***tъ*** (***tojě*** > ***tiji***) не знайшов визнання в літературній українській мові, хоч його про́яви часом можна подибати в художніх творах (наприклад, *Біблії тії́ жáлко* — Тичина 1926). Щодо датива *мі́ні* — див. 35.2в.

13. СТИСЛА ЗАВВАГА ЩОДО ГАРМОНІЇ ГОЛОСНИХ

В українській мові гармонія голосних ніколи не діяла як засада звукової побудови слова. Проте вияви двоскладової гармонії голосних віднаходяться на різних стадіях розвитку української мови. Вони розглянуті в 6.7, 13.8, 35.2в, 39.5, 40.2, 40.6, 40.7 і 40.12. Як правило, за винятком деяких християнських імен (6.7), асиміляція завжди була реґресивна. У своєму найранішому прояві вона не залежала від наголосу (асиміляція єрів типу *дя́дя* — 6.7), й така ситуація до сьогодні зберігається в карпатських говірках, що мають ***ȯ*** та ***ė*** (40.7). Починаючи з пізньосередньоукраїнської доби, асиміляція здебільшого заторкує переднаголошені склади, що їхній голосний уподібнюється до голосного в наголошеному складі (тип *дити́на* — 13.8; *її́* ґен. одн. — 35.2в і 40.12; *багáтий* — 39.5; а також асимілятивне "укання" та "икання", розглянуте в цьому розділі, особливо в 40.2, 40.6 і 40.12). Голосні середнього піднесення в переднаголошеній позиції частіше зазнавали асиміляції, ніж голосні високого та низького піднесення; при цьому вони здебільшого пересувалися вгору або вниз, хоча спорадично трапляються теж ізсуви в межах того самого рівня піднесення (*тепе́р*).

14. ЗАВВАГА ЩОДО ДЕЯКИХ ДІАЛЕКТНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕФЛЕКСАЦІЇ *е* ТА *у*

*** На Гуцульщині та Покутті наголошений голосний ***е*** перейшов у ***æ***: ***sǽrce, ovǽs***. На Західній Волині ця зміна ***е*** пішла ще далі, призвівши до його перетворення на ***а***: ***sárce***; пор. **скаровати** 'скерувати' в Остр. Лям. 1616 (ненаголошена позиція). Подекуди такі форми трапляються також у надсянських і наддністрянських говірках та на Закарпатті. Виринають вони й на півдні Берестейської області (в чотирьох невеличких анклавах), що може бути пов'язане з волинським походженням тамтешніх осельників.

Як у зоні поширення ***æ***, так і в зоні поширення ***а***, порожнеча, виникла внаслідок цих змін на місці ***е***, відкрила шлях до пониження артикуляції ***у***. Цей останній звук у гуцульському діалекті, на Покутті та — з другого боку — на південному заході Волині дав ***е***. Всі ці зміни мусили статися, принаймні на Волині, щонайпізніше в XVII ст. Під ту добу група переселенців з Волині осіла поблизу Черкас (село Байбузи), принісши з собою цю рису: *сеп* 'насипай', *лécя* 'листя'. На Берестейщину волинські осельники, як гадають, прийшли щонайпізніше в XVI ст., вже маючи ці нові рефлекси. Можливо, цю зміну віддзеркалено в раніших написаннях на кшталт **чест** 'чистий' (Сл. Єфр. Сир. 1492), *do Wennyci*, *z nema* (Люстр. Брацлав 1545), так само, як і зміну ***е*** > ***æ*** в назві топоніма *Krakowice* (= Креховиці) на Покутті (Beauplan 1653). Однак ненаголошений ***е*** вона оминула, а отже мусила відбутися вже після втрати розрізнення ненаголошених ***е*** та ***у***.

Звук ***æ***, поссталий з ***е***, зафіксовано як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції на Луганщині (в деяких говірках). Чи в цій зоні "нового заселення" він пов'язаний генетично з західноволинським відкритим рефлексом ***е*** — невідомо. Натомість напевно незалежний і позиційно зумовлений перехід ***е*** в ***а***, якщо поряд стоїть звук ***r***, а інколи й якийсь середньопіднебінний приголосний, спостерігається в надсянських говірках: ***Paramýś*** 'Перемишль', ***hrábin'*** 'гребінь'.

Варто відзначити особливу діалектну форму (*є*)*щí* 'ще', поширену тепер у гуцульських та більшості закарпатських говірок, головно між річками Боржава та Топла. У XIV–XV ст. вона вживалася й поза цією зоною. Можна подибати **кщи** в Гр. 1377 і 1418, Перемишль; **єщи** в Гр. 1422, Самбір; **нщи** в Покр. записах з Острожниці. Пізніше ця форма віднаходиться в деяких закарпатських пам'ятках (**нщи** — Ладом. Єв. кін. XVI ст., Ключ 1695, Вранів 1756, Няґ. 1758) й менш часто з другого боку Карпатських гір (*iszczy* — Tragedia 1618; *iſcy* — Płachta 1625; **єщы** — Молд. гр. 1634, Прол. Воскр. 1719). У гуцульських говірках вона могла бути наслідком зміни ***'а*** > ***'е***, що відбулася в XV ст. (див. 41.3), з чого тоді мала б випливати послідовність змін ***'е*** > ***'æ*** (пор. вище) > ***'у***. Проте в інших зонах, де це явище засвідчено, такого статися не могло. Походження цієї форми залишається неясним. Якщо воно сягає в давнину аж до часів фонематичної часокількості голосних у протоукраїнських діалектах (тобто приблизно X ст. — див. 7.6),

то його причиною могло бути емфатичне подовження прикінцевого ***е*** (точніше ${}_{e}a$): ${}_{e}\breve{a} > {}_{e}\bar{a} > \check{e}$. З другого боку, існує спокуса добачити тут іще праслов'янський варіант: якщо (***je***)***šče*** виводиться від $^{*}\mathbf{etsk^{w}e}$, можна зінтерпретувати $^{*}\mathbf{k^{w}\bar{ı}}$ (пор. лат. інстр./абл. одн. займенника *quid* 'що', який має форму *quī*), що його гаданим продовженням є суч. укр. *чи*, як іще один варіант другої складової частини цього слова. Втім, обидва альтернативні розв'язання є дуже спекулятивні. Поза українською мовною територією рівнобіжний розвиток можна добачити в нжн. луж. *hyšći* 'ще'.

Бойківські, лемківські, західно- та середньозакарпатські говірки мають спільну зі словацькою мовою частку ***da-***, що за її допомогою з питальних займенників утворюються неозначені (*дáхто*, *дáякий*, пор. **дашто** 'дещо', **даѧкый** — Ключ 1695, **дагде** 'десь' — Андр. 1699, **дакто** — Няг. 1758). У літературній українській мові їй відповідає частка *де-* (*дéхто*, *дéякий*). Але то не є звуковий перехід ***е*** в ***а***. Йдеться про іншу частку, а саме ***da***, що вона фігурує, скажімо в ст. ц. сл. **кже да съвѧжете на земи бѫдетъ съвѧзано на небеси** 'що б тільки ви не зв'язали на землі, буде зв'язане на небесах' (Suprasl.), — її переставлено вперед і приєднано до займенника. Ці форми могли бути запозичені зі словацької мови, хоча в мараморських пам'ятках вони, як здається, з'явилися раніше, ніж у лемківських.

Щодо переходу ***е*** > ***а*** після середньопіднебінних і ***j*** — див. 9.4–5 і 9.8.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Соболевский А. «Малорусск. *бути*». *РФВ* 8, 1882.
2. Зілинський І. «Дещо з фонетики українських говорів». *Січ, альманах в пам'ять 40-их роковин основаня товариства «Січ» у Відні*. Львів, 1908.
3. Зілинський І. «З фонетичних студій». *LSl* 2, 1930 (особливо сс. 202–211).
4. Lehr-Spławiński T. «Drobiazgi z morfologii małoruskiej», 1. *Księga pamiątkowa ku czci O. Balzera*. Lwów, 1925 (Передрук у вид.: Lehr-Spławiński T. *Studie i szkice z językoznawstwa słowiańskiego*. Warszawa, 1957).
5. Булаховський Л. «З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення», 2 (**о** — **у**), 5 (**е** та **и**). *НЗ* Київського університету, V, 1, 1946 (Передрук у вид.: Булаховський Л. *Вибрані праці в п'яти томах* 2. К., 1977).
6. Ковалик І. «Слово **треба** в українських говірках і літературній мові». *УЗ* Львівського університету 7, 1948.

7. Шило Г. «Явище переходу **е** в **а**». *Доповіді та повідомлення* Львівського педагогічного інституту, Серія філологічна 2, 1956.
8. Латта В. «Из вокализма украинских говоров Восточной Словакии». *НЗб. Свидн.* 1, 1965.
9. Жилко Ф. «Особливості нейтралізації опозицій вокалізму в українській мові». *SOr* 17, 3, 1968.
10. Залеський А. *Вокалізм південно-західних говорів української мови.* К., 1973 (сс. 10–54 (*е*) та 55–74 (*о*)).
11. Климчук Ф. «К соотношению диалектных, этнографических и археологических ареалов Брестско-Пинского Полесья». *Проблемы картографирования в языкознании и этнографии.* Л., 1974.

41. ДІАЛЕКТНИЙ ПЕРЕГОЛОС *a* > *e*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

У багатьох українських говірках голосний ***a*** після м'яких (пом'якшених) приголосних зазнав переголосу, перетворившися на ***'e*** (який у певних позиціях подекуди пересунувся далі вгору, в напрямку до ***i***). Як із географічного, так і з лінґвістичного погляду ситуація не є простою.

Розрізняти доводиться три основні позиції: після ***j***, після середньопіднебінних (первісно пом'якшених) та після інших пом'якшених приголосних; і в кожному з цих трьох випадків рефлекси можуть різнитися залежно від того, чи дотичний склад є наголошений, чи ні. Це можна проілюструвати відповідно такими прикладами: *як* ~ *єк*, *яйцé* ~ *єйцé*, *шáпка* ~ *шéпка* — *шапкí* ~ *шепкí*, *тя́жко* ~ *тéжко* — *тяжкúй* ~ *тєжкúй*.

Цими явищами — на дуже різну міру — заторкнуто в основному такі терени: *а)* Східне та Середнє Полісся; *б)* смугу південно-західних

говірок від Буковини до Сяну (тобто буковинсько-покутські, гуцульські, наддністрянські та надсянські говірки); *в)* Західне Полісся та Підляшшя. Ні південно-східні говірки, ні решта карпатських (тобто бойківські, лемківські, центральнозакарпатські) переголосу не зазнали.

2. СХІДНЕ ТА СЕРЕДНЄ ПОЛІССЯ

У цій зоні голосний ***а*** переінакшено лише в позиції після ***j*** у початкових ненаголошених складах. Як правило, він переходить в ***е***, а в деяких локальних говірках просувається ще далі вгору та вперед, реалізуючись як ***і***: *як* : *єкúй*, *єйцé* : *я́йця*; *єгá* 'відьма', *єгня́*, ***ječt̯én'*** тощо проти *я́ма*, *я́сла* тощо. У поодиноких словах таке переінакшення подекуди спостерігається й після пом'якшених приголосних (*капу́стєний*). Південна межа переголосу ***а*** > ***е*** після ***j*** проходить приблизно через Новгород-Сіверський — південніше від Ніжена — південніше від Остра — Димер — північніше від Коростеня — через Сарни[1].

Хронологія цього переголосу невідома. Той факт, що на відміну від інших (давніших) північноукраїнських фонетичних рис[2], він не поширився на південно-східні говірки Південної Київщини та Полтавщини, може вказувати на час його постання після закінчення інтенсивного нового напливу на ці — відзискані — землі українських поселенців (тобто кінець XVII ст. щонайраніше).

Крім фонетично сприятливого оточення (приподібнення ненаголошеного голосного низького піднесення до попереднього м'якого приголосного), до цієї звукозміни спонукало й наявне в поліських говірках чергування наголошеного ***а*** з ненаголошеним ***е*** (що обидва вони походили від ***ę***: *де*[s'á]*тий* : *дéсеть* — див. 8.4). Коли рефлексом ***ę*** виступав звук ***е***, попередній приголосний був непом'якшений, й це перешкоджало поширенню чергування з ***а***, що йому передував пом'якшений приголосний: *дéсеть* (із непом'якшеним ***s***) проти, приміром, *сякúй*. Однак у випадку приголосного ***j*** цього розрізнення не було, оскільки він є м'який за природою й не може мати пом'якшеного відповідника. Тому чергування типу *дéсеть* : *де*[s'á]*тий* поширилося на *єкúй* : *як*, але не поширилося *на* [s'a]*кúй* : [s'a]*к*.

---

[1] Див. мапу Жилка в *УЛГ*, с. 41.

[2] Наприклад, щодо спорадичного (лексично прив'язаного) проникнення ***е***, посталого з ***ę***, в ненаголошених складах див. мапу Жилка (№ 5) у *ВДВЯ*, на с. 37. Її ж відтворює І. Варченко в *ПРДН* 10, на с. 46. Такі форми сягають на півдні Умані — Лисавета — Кременчука — Полтави (приблизно).

3. СМУГА ВІД БУКОВИНИ ДО СЯНУ

Це — найбільша зона переголосу ***'а*** з найширшим застосуванням означеної звукозміни, що нею охоплено ***а*** незалежно від його походження (включно з ***а***, посталим із ***ę***) як у наголошених, так і в ненаголошених складах. Єдиною передумовою для неї є наявність попереднього пом'якшеного приголосного: [t'é]*жко*, [t'e]*жки́й*. М'який приголосний ***j*** до таких наслідків не призводить (*стоя́ти, я́года, моя́, по́яс*), за винятком надбережжя Білого та Чорного Черемошу, де ***j*** справляє на ***а*** такий само вплив, як і пом'якшені приголосні: *є́года* тощо[3]. У багатьох локальних говірках звук ***е***, посталий унаслідок переголосу, просувається далі вгору та вперед, перетворюючись на ***и*** й навіть на ***і***, особливо в ненаголошених складах і/або перед пом'якшеним приголосним. Ця зміна спричинена пристосуванням нового ***е*** до засад "икання", типових для старого ***е***.

Означена смуга ділить зону поширення південно-західного наріччя на три частини, причому території, розташовані на захід і на схід від неї, не виявляють ознак переголосу. Західна межа проходить (приблизно) південніше від Перемишля — через Самбір — південніше від Дрогобича — через Долину — до Тиси, лишаючи незаторкнутими лемківські, бойківські та закарпатські говірки (за винятком гуцульської частини останніх). Східна межа, якщо її представити дуже спрощено, починається на рівні Ярослава — Рави-Руської й пролягає далі на південь від Жовкви — на південний схід від Христинополя (Червонограда) — через Золочів — Тернопіль — на схід від Теребовлі — через Збруч — до Чернівець[4].

Вказівки щодо хронології перебігу зміни ***'а*** > ***'е*** різняться за своєю природою.

а). Лінґвістична географія. Південно-західна межа переголосу ***'а*** приблизно збігається з межею сильного "укання", а його північно-східна межа пролягає рівнобіжно щодо межі сильного "укання" зі зсувом у західний бік (пор. 40.2). Ця ізоглоса є дуже близька до польсько-литовського кордону за станом до 1569 р., а на Тернопільщині практично з ним збігається. Звідси випливає типовість переголосу ***'а*** для тієї частини України, яка перебувала до 1569 р. під молдавським і польським пануванням (за винятком карпатського реґіону). Те саме стосується й сильного "укання", яке, щоправда, поширилося далі на схід, тоді як переголос ***'а*** в основному зостався

[3] Пор. мапу 46 у *КДА*. Хоча на ній немає ізоглоси, та її легко можна провести на підставі даних, наведених у коментарях на с. 107.

[4] Насправді вона є звивиста й має багато виступів та заглибин — див. Жилко, *Нариси*, мапа 20 та часткові дані, що їх наводять Dejna (мапа 1 — для Поділля) та Паньк. (мапа 2 — для Закарпаття). Дуже наочно, хоча й спрощено, цей матеріал подано А. Залеським в *УДМ*, на с. 99–100. У поодиноких словах (*де́сять, де́в'ять, двана́дцять*) переголос спостерігається й далі на схід, на Поділлі та Південній Волині.

в межах своєї первісної зони, а на схід від Збруча, можливо, навіть відступив. Така географія вможливлює припущення, що переголос **'а**, ставшися до Люблинської унії, вже не діяв у пізніші часи.

б). Відносна хронологія. Можна встановити зв'язки з іншими фонологічними процесами, а саме з "уканням", зі ствердінням середньопіднебінних і зі ствердінням губних у позиції перед голосними. Зв'язок із "уканням" має територіальний характер, про що йдеться в попередньому пункті. Крім того, обидва названі процеси мають і спільну артикуляторну рису — просунення голосного вгору, — хоч і за різних умов, бо "укання" залежить від наголосу, а переголос **'а** — від пом'якшення попереднього приголосного (незалежно від наголосу). В часі ці дві зміни не конче мусили збігатися.

У випадку ствердіння губних перед голосними існувала певна послідовність: якщо на більшій частині окресленої зони **а** залишено без змін у позиції після **j**, то в позиції після нового **j**, посталого внаслідок розщеплення м'якості губних, має місце переголос **а** на **е**: *я́блуко* проти *п'єть* (пор. **ржмѣныи** 'рум'яний' — Фарм. кін. XVI ст.). Отже, переголос **'а** мусив відбутися до постання цього нового **j**, коли губні ще зберігали свою м'якість перед голосними: **p'at'** > **p'et'** > **pjet'**. Розщеплення м'якості губних припадає на середину XV ст. (див. 38.2). Відповідно, переголос **'а** слід віднести до раніших часів.

Узаємини переголосу **'а** зі ствердінням середньопіднебінних є досить складні. У загальних межах переголосу **'а** більшість діалектів мають його й у позиції після середньопіднебінних (не лише [t'é]*жко*, але й [ž'é]*ба*). Однак у двох чималих зонах, що одна з них розташована на північному заході (західніше від Львова й північніше від Самбора), а друга, значно більша, простягається від Дрогобича на заході до Теребовлі на сході й від Тернополя на півночі до Чернівець на півдні[5], переголосу після середньопіднебінних немає: [t'é]*жко*, але *жа́ба*. Звідси випливає, що переголос **'а** та ствердіння середньопіднебінних збігалися в часі. У щойно окреслених зонах друге передувало першому, а на решті території, для якої є характерним переголос **'а**, — навпаки (якщо тільки ствердіння середньопіднебінних тут узагалі мало місце — див. 42.2). Географічні дані також свідчать, що ствердіння середньопіднебінних ішло з північного сходу, тоді як переголос, вочевидь, мав своїм осереддям терени навколо Коломиї та Івано-Франківська.

Можна згадати ще одну особливість переголосу **'а**, яка, не стосуючись безпосередньо його хронології, все ж має певну вагу з погляду з'ясування його первісного осереддя й також може бути відображена на мапі: частина зазначеної зони характеризується тим,

---

[5] Див.: Жилко, *Нариси*, мапа 20.

що в ній переголос, загалом реалізований консеквентно, не поширюється на граматично значущі закінчення. Такі факти віднотовано на південно-східних окраїнних теренах (на схід від Тернополя — Борщева: *в*[z'é]*ти* проти *вів*[c'á], *сви*[n'á] тощо), а також на Південній Буковині (район Сучави: *шко*[l'é]*р*, [š'é]*пка* проти *кýх*[n'a], *ніг*[t'á]*ми*). Найімовірніше, ці території не належали до первісного осереддя. Коли на них поширився переголос **'а**, йому забракло сили на протидію морфологічному тискові. Проте варто відзначити, що ця зміна охопила іменники сер. роду на кшталт *теля́*, *ягня́* чи *життя́*: *те*[l'é], *яг*[n'é], *жи*[t'é]. Іменники сер. роду вже мали закінчення **-е** (*пóле* тощо), що й послужило каталізатором для появи нових форм, тимчасом як іменники жін. роду таких закінчень не мали (див. 24.2)[6].

в). Історичні дані. Кілька прикладів є в давньоукраїнських пам'ятках: **развращеѥть** 'розбещує' (Добр. Єв. 1164), **величиють** 'звеличують' (Город. Єв. XIII ст.), **гражене** 'громадяни', **жалєщема** інстр. двоїни (Жит. Сави XIII ст.), й трохи більше в Єв. Євс. 1283: **пѣнѣзь** 'грошей', **птицѣми** 'птахами', **потресеса** 'затрусився' 3 ос. одн. аор., **всекъ** 'усяк'. На ці приклади не варто зважати. Кількість їх є замала. Якщо це не є описки (показово, що в багатьох випадках наступний склад містить **е**, що могло бути причиною упереджувальної помилки), то їх узято з болгарських першовзорів: у болгарській мові наголошений **ě** перейшов у звук **'а** перед непом'якшеними приголосними й у звук **е** перед пом'якшеними десь наприкінці XII ст., чим зумовлювалося часте помішання букв **ѣ** та **ꙗ** на письмі.

На більшу довіру заслуговують приклади з латинських документів, писаних переважно на Львівщині в середині XIV ст.: ім'я *Detkone* абл. (Львів 1334), якщо воно походить від *Дядько*, ім'я *Jeromiri* ґен. (Володимир-Волинський 1335), ім'я *Iescone* (Городок 1377), якщо воно походить від *Яцькó* (суч. укр. *Я́ків* ~ *Яць*). Великим числом форми з переголосом уперше подибуємо в молдавських грамотах XV ст. Навіть якщо відкинути приклади з **е** на місці **а** в позиції перед пом'якшеним приголосним або складом із голосним переднього ряду — бо вони можуть мати болгарське походження, — усе ж залишиться цілком переконливий корпус прикладів: **оуноучетомь** дат. мн. (1400, 1414), **истигати** 'стягати' (1421), **от оустие** 'від гирла' (1429), **нашего даание** 'нашого датку' (1435) та ін. Проте великій частині з-поміж цих прикладів бракує певності, бо в них **є** стоїть на місці

---

[6] У локальних говірках співгра переголошених і непереголошених форм після **j** внесла деякі химерні інновації в дієвідміну: *вонá жия́* (< *жие́*, літ. укр. *живé*) — поблизу Городенки, в Заставці на північний захід від Чернівець — під впливом закінчень жін. роду; *ходи́в-ям* (< *ходи́в-єм*, літ. укр. *ходи́в*) — розпорошені села Львівської та Тернопільської областей — під впливом особового займенника *я*.

первісного *ę*, що його звичайним рефлексом у болгарській мові є звук ***е***; до того ж із-під пера писарів-румунів, недосконало обізнаних зі складним українським відмінюванням, виходили всілякого штибу помилки в закінченнях. В інших грамотах, датованих, кажучи при близно, першою половиною XV ст., випадків уживання ***е*** замість ***'а*** практично немає. У цій позиції кілька разів з'являється натомість ***ě***: прізвище **Хомѣковичь** (Коломия 1398), **кнѣзъ** (Галич, 1401). Навряд чи можна припустити, що вже тоді відбулося зміщення ***'а*** в бік ***і*** (такою була звукова вартість ***ě*** в зазначеній зоні під ту добу); скорше то є зманірений правопис, узорований на болгарському (як відзначалося вище, в тодішній болгарській мові ***ě*** реалізовано як ***'а***). Незважаючи на непевність майже кожного прикладу (коли його брати окремо), загальне їх число приблизно на початок XV ст. збільшується настільки, що процес переголосу ***'а***, слід гадати, вже не міг тоді не відбуватися. Пор. ще кілька прикладів з Іп. літоп.: **по(д) стѣгы** (1192), **Ѩтвезѣ** ак. мн. (1235).

У XVI ст. число зафіксованих випадків зростає: *zernity* 'зерняти' (Люстр. Брацлав 1545), ім'я **Кроѕлав** (Ів. Мінеї 1549 — Гуцульщина), прізвища *Rudczenie*, *Sokolenie*, *Liscenie* (Люстр. Хмельник 1565 — пор. суч. укр. літ. *соколеня́*, *лисеня́*), **тресавицѣ** 'трясця', **въсѣкои** 'всякої' (Фарм. кін. XVI ст.), **зернета** (Назир. кін. XVI ст.), **Єрославу** дат. (Вас. Загор. 1577), **овча́(р)нье** ном. одн. (Ст. Зиз. 1596). Часом такі приклади (декотрі з них уже наведено вище) трапляються навіть у пам'ятках, писаних за межами теперішньої зони переголосу ***'а***, наприклад, навколо Луцька (див. 41.4), на Лемківщині (**єковоє** 'котре' **зоста(в)лѣючи** — Одрех. гр. 1599). Це може свідчити про більший розмір первісної зони поширення звукозміни, але вірогіднішим (особливо для Лемківщини) виглядає пояснення міграцією писарів та правописних звичок і моделей.

Із цього погляду найцінніші записи зроблено чужинцями, яким не стояли на дорозі місцеві правописні традиції та моди. У Вірм. із Кам'янця-Подільського подибуємо ***Jendrijdan*** 'Андрій' абл. (1559), ***Naste*** ном. одн. (1560); у Gaw. 1619: *szepki* ґен. одн., *ohledáty*, *neszteszпaia*, *lihł* (від *ляг-*) та ін.; у Płachta 1625: *leżesz* (суч. укр. літ. *ляжеш*), *szcześliw*; в Оксф. гепт. 1667 **везати**, **ієчмен**, **горечи** та ін., але найбільшим числом і з найбільшою переконливістю — на мапі Покуття з Beauplan 1653: *Kinaige* (=*Кнеже*), *Lekowicze* (=*Леховиця*), *Ripienka*, *Zaloucze* (=*Залуче*), *Rudwenne*, *Okenene*, *Zawale* (що вони в сучасній українській літературній мові мали б звучати як *Кня́же*, *Ляхови́ця*, *Рі́п'янка*, *Залу́ччя*, *Рудвя́не*, *Вікня́ни*, *Зава́лля*); так само й на його мапі Поділля: *Benewa*, *Gegewa*, *Jeromirka* — суч. укр. літ. *Беня́ва*, *Жежа́ва*, *Яроми́рка*.

Попри всю непевність, кінець XIV–початок XV ст. можна взяти за приблизну дату переголосу ***'а*** на тогочасній підмолдавській і під-

польській Україні. Це випливає як із писемних пам'яток, так і з міркувань відносної хронології. Не суперечать такому припущенню й дані лінґвістичної географії.

Цікавою подробицею в цьому контексті є та обставина, що принаймні в деяких місцевостях іменники типу *життя́*, як здається, зберігали **-а** ще й у XVII ст., тоді як в інших позиціях переголос ішов повним ходом. У Вірм. із Кам'янця-Подільського подибуємо ***vznanja*** 'упізнання', ***zdanja*** 'будівля' (1560), ***skazanja*** 'промова' (1561); щодо прикладів, датованих першою половиною XVII ст., зі Львова (здебільшого Льв. Ставр. бр.) — див. 24.2. Тут не можна відбутися посиланням на правописну традицію, бо та вимагала якраз протилежного, тобто **-е**. Стосовно Кам'янця-Подільського може йтися про територіальне зменшення зони переголосу, згадане вище (воно могло вже розпочатися в середині XVI ст.); натомість приклади зі Львова можна пояснити лише як принесені писарями з інших земель (таке припущення виглядає вірогідним, оскільки Львівське Ставропігійське братство підтримувало широкі зв'язки з іншими містами України). Це питання залишатиметься відкритим, поки не зібрано додаткових даних.

Оскільки переголос **'а**, вочевидь, спочатку поширився на підмолдавській Україні, виникає спокуса побачити в його підґрунті румунський вплив, адже в румунській мові **'а** (на письмі *ea*) чергується з **е** (наприклад, *moldoveán* 'молдаванин' : *moldovéni* мн., *coceán* 'стебло, качан' : *cocéni* мн.). Це явище на велику міру притаманне також болгарській мові: *мля́ко* 'молоко' : *мле́чен* 'молочний', *бял* 'білий' : *бе́ли* мн. тощо. Однак умови є зовсім не тотожні. У румунській мові **'а** переходить в **е**[7] лише тоді, коли за ним іде пом'якшений приголосний або склад із голосним переднього ряду. Така сама ситуація спостерігається й у більшості болгарських говірок[8] (за винятком родопських, де для просунення **а** вперед вистачає, як і в українській мові, наявності попереднього пом'якшеного приголосного). Натомість в українських говірках означеної зони ні характер наступного приголосного чи наступного складу, ні розташування наголосу жодної ролі не відіграють. Як наслідок, у румунській і болгарській мовах ця зміна призвела до появи низки чергувань голосних, тимчасом як в українській мові в кожній морфемі відбувався повний і остаточний перехід. Ще одна важлива відмінність полягає в тому, що при чергуванні в румунській і болгарській мовах приголосні пом'якшуються перед **а** й не пом'якшуються перед **е**, а в українській пом'якшення, що було присутнє перед **а**, зберігається й перед **е** (звісно, за умови, що дотичний при-

---

[7] Історично частіше мав місце зворотний процес, тобто перехід наголошеного **е** в **ia ~ ea ~ a** перед складами з голосним непереднього ряду: лат. *petra* 'камінь' > рум. *piátră* тощо. Але то була зміна доісторична, що не мала в XV ст. ніякого значення для українців.

[8] Схожі процеси є характерні для чеської мови (т. зв. *přehláska*) та багатьох північноросійських говірок.

голосний і надалі існує як у пом'якшеному, так і в непом'якшеному варіанті). Таким чином, контакти з румунською та болгарською мовами, де було наявне чергування ***'a*** : ***e***, могли щонайбільше дати тільки перший поштовх до української діалектної звукозміни ***'a*** > ***'e*** (хоча й таке припущення є вельми сумнівним); сама ж вона мала суто місцевий характер і підкорялася внутрішнім закономірностям.

За передумову українському переголосові правив загальний статус м'якості перед ***a*** та ***e***. Перед ***a*** існувала опозиція за твердістю/м'якістю (як у суч. укр. літ. *та́ма* 'гребля' : *тя́ма* 'кебета'), натомість перед ***e*** вона взагалі не припускалася. Зміщення цього протиставлення з позиції перед ***a*** на позицію перед ***e*** не вносило жодних ускладнень у функціонування твердості/м'якості як релевантної риси, але спрощувало її артикуляторно, бо голосний переднішого ряду ***e*** з погляду артикуляції стояв ближче до пом'якшених приголосних, аніж ***a***. Статус твердості/м'якості до та після переголосу ***a*** можна представити таким чином:

$$\begin{array}{lcl} \left.\begin{array}{l} \mathrm{C} \\ \mathrm{C'} \end{array}\right\} + \boldsymbol{a} & & \mathrm{C} \;\; + \boldsymbol{a} \\ & > & \left.\begin{array}{l} \mathrm{C'} \\ \mathrm{C} \end{array}\right\} + \boldsymbol{e} \\ \mathrm{C} \;\; + \boldsymbol{e} & & \end{array}$$

Як показує схема, кількість можливих опозицій за твердістю/м'якістю не змінилася.

Неповноцінність переголосу після ***j***, приголосного, не здатного вступати в опозицію за твердістю/м'якістю, потверджує погляд, згідно з яким за вирішальний чинник у переголосі правило са́ме перенесення опозиції за твердістю/м'якістю з позиції перед ***a*** в позицію перед ***e***.

З фонетичної перспективи зміна C'***a*** > C'***e***, незалежна від сторонніх обставин на кшталт наголосу чи дальшого звукового оточення, загалом являла собою часткову акомодацію ***a*** до попереднього приголосного. У рамцях тогочасного фонологічного розвитку української мови то була зміна, архаїчна за характером, бо вона узгоджувалася з засадою внутрішньоскладової гармонії, більш характерної для пізньої праслов'янської доби, ніж для пізніших часів. Архаїчною вона була також з огляду на свою незалежність від наголосу. Серед усіх звукових процесів, що проходили після занепаду єрів в українській мові (й рівночасно в більшості інших слов'янських мов), вона лишилася поодиноким явищем. На решті українських теренів, а до певної міри й у розгляданій зоні також, тогочасний розвиток ішов під знаком провідної ролі наголошених складів (особливо на схід від означеної території) або принципу двоскладової гармонії (карпатські говірки). Можливо, саме через те вони не зазнали цієї звукозміни разом із підмолдавською та підпольською Україною. Виняток тут частково становить лише Західне Полісся.

4. ЗАХІДНЕ ПОЛІССЯ ТА ПІДЛЯШШЯ

То є зона змішаних рефлексів. Ще лишаються деякі сліди поліської ситуації (**'а** як рефлекс **ę** під наголосом, **е** як його рефлекс у ненаголошеній позиції: *в*[z'a]*в* : *в*[z'e]*лú* — наприклад, на Кобринщині), але її, приховану під пізнішими нашаруваннями, доводиться з-під них видобувати (мається на увазі перехід **'а**, незалежно від його походження, в **'е**, як на підмолдавській і підпольській Україні, хоча в обмеженішому масштабі — лише під наголосом: *в*[z'e]*в* : *в*[z'a]*лú*). У позиції після ***j*** це перетворення представлене лише в північній частині згаданої зони: *є́ма* (в інших частинах реґіону — *я́ма*). Така картина (з її численними локальними варіаціями) узгоджується з історією залюднення цього краю, де потужний наплив населення з півдня (XIII–XV ст.) на значну міру затопив автохтонну людність, що споконвіку послуговувалася північноукраїнським (київсько-поліським) наріччям.

Теперішня приблизна південно-східна межа переголосу **'а** під наголосом проходить на південь від Білгорая та Грубешова[9] й далі через Володимир-Волинський — північніше від Горохова — південніше від Ковеля — через Маневичі — на схід від Дорогичина, лишаючи осторонь Луцьк, розташований у межах клину, вільного від переголосу, який відділяє північну зону поширення переголосу **'а** від такої ж зони, що належить до південно-західного наріччя[10]. Одначе з великою ймовірністю можна припускати, що розриву між обома зонами від початку не було, і Луцьк теж міг належати до цієї зони. На потвердження можна навести приклади переголосу, наявні в луцьких пам'ятках XV–XVI ст., на кшталт прізвища **Хомѣкови** дат. (Гр. 1452), *szisnatcit*, *kurety* ак. мн. (Люстр. 1552), можливо й **продлъжеют** 'продовжують', **развращекть** 'розбещує', **черовници** 'чарівники' (Ізмар. 1496) та ін. (як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції).

У частині локальних говірок (розташованих на території, що її крайніми пунктами є Піщац та села на південь від Володави) після переголосу **'а** на **'е** відбулося його злиття з рефлексами **ė** (< **ě**, **е**), реалізованими як $_{i}$**е** чи як **і** — вочевидь тому, що й тут, і там попередні приголосні були пом'якшені, а перед "справдешнім" **е** — ні. Можливо, цю ситуацію віддзеркалюють неодноразові випадки написання **ѣ** (а не **є**) на місці **'а** (типу **дѣкоую, всѣкое, ослѣтю** 'осляті' лок. та ін.) у Перес. Єв. 1561.

---

[9] Поблизу цих двох містечок фактично має місце перехід **'а** > **'е** також і в ненаголошеній позиції. З другого боку, переголос зовсім оминув Північне Підляшшя (північніше від Константинова – Янева). Див. мапи В. Курашкевича в *SFPS*, 3 (1958), с. 214, 235.

[10] Див. Жилко, *Нариси*, мапа 20.

5. ПЕРЕГОЛОС *'а* В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

*** Звукозміна ***'а*** > ***е***, яка (з певними варіаціями обмежувального характеру), ймовірно, охопила в XV–XVI ст. велику смугу української території від Берестя до Чернівець, не ввійшла до літературної української мови й навіть не залишила в ній якихось помітних слідів (якщо не зважати на випадкові індивідуальні відхилення типу *Ївдо́сі* дат. у Стефановича 1937). Висловлювалася гадка, що слово *драглі́* в літературній українській мові є надпоправною формою від **drehlí* (<****dręg-***, пор. рос. *дря́гва* 'драговина', словен. *drégati* 'пхати'), але скорше в цьому слові має місце реґулярний південноукраїнський рефлекс носового ***ę*** з нереґулярно ствердiлим ***r***.

У південно-східному наріччі подекуди трапляються поодинокі лексично прив'язані прояви переголосу ***'а***, особливо на землях, що були заселені вже не в XVII ст., а пізніше. Вочевидь, вихідці з реґіонів, де переголос був укорінений, відіграли тут свою роль, бравши участь в освоєнні цих нових теренів. Наприклад, у Старобільську вживаються форми *єро́к*, *є́рмарок*, *уп'єть* 'знову', *колодізь*, що жодна з них не ввійшла до літературної української мови.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Курило О. «Про незалежну від наголосу зміну *а* по м'яких консонантах та по *į* в українських діялектах». *УДЗ* 2, 1929.
2. Бузук П. «Да пытання аб лёсе прадгістарычнага *ę*». *Запіскі аддзелу гуманістычных навук* (Працы клясы філёлогіі), 2 (9). Менск, 1929.
3. Kuraszkiewicz W. «Rozwój *'a* na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny (z mapą)». *SFPS* 3, 1958.
4. Пушкар М. «Перехід **'а > ě (е)** у чеській мові та його українські паралелі». *Тези доповідей V міжвузівської республіканської славістичної конференції.* Ужгород, 1962.
5. Залеський А. «Перезвук *а* > *е* в українській мові з погляду діахронічної фонології». *Фонологический сборник.* Донецк, 1968.
6. Залеський А. «Частка *ся* у південно-західних говорах української мови». *Українська діалектна морфологія.* К., 1969.
7. Залеський А. «Фонематична інтерпретація наслідків перезвуку А > Е в говорах української мови». *Мовознавчі студії.* К., 1968.

8. Залеський А. «Континуанти праслов'янських *ę* та *а* (після м'яких приголосних) у говорах української мови». *Мовозн.*, 1970, 3.

9. Залеський А. «Розрізнення *а* ~ *е* після середньоязикового *й* у південно-західних говорах української мови». *Мовозн.* 1971, 4.

42. СТВЕРДІННЯ СЕРЕДНЬОПІДНЕБІННИХ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Виникнувши у праслов'янській мові внаслідок пом'якшення задньопіднебінних та трансформації скупчень приголосних, що містили ***j***, середньопіднебінні приголосні спочатку існували лише в палаталізованому варіанті. Їхня палаталізація не мала фонемної вартості й являла собою надлишкову рису з погляду синхронії.

У сучасній українській літературній мові середньопіднебінні здебільшого не підлягають палаталізації. Винятки з цього правила мають місце за особливих фонетичних або морфологічних умов, а саме:

а) в позиції перед голосним ***і***, посталим із ***е*** (***ₑă***) або ***ě***[1]: *жíнка, ножí; шість, кошí; чіпкúй, ключí*;

[1] Загалом середньопіднебінні траплялися перед ***ě*** лише в закінченнях. В інших позиціях праслов'янський звук ***ₑā*** (***ě***) після середньопіднебінних дав ***а***: наприклад, *сидíти* проти *лежáти*, хоча в обох випадках первісно фігурував той самий суфікс ***ₑā*** (***ě***).

б) в іменниках сер. роду на ***-a***, де не вставляється ***-at-*** у непрямих відмінках (звичайно в подовженому варіанті): *збíжжя*, ґен. *збíжжя*; *піддáшшя*, ґен. *піддáшшя*; *клóччя*, ґен. *клóччя*, — але без подовження в позиції після приголосного: *розтóржя*, ґен. *розтóржя*; *ріщя* ‘ломаччя’, ґен. *ріщя* (проти *ведмежá*, ґен. *ведмеж-áт-и*; *лошá*, ґен. *лош-áт-и*; *курчá*, ґен. *курч-áт-и* тощо);

в) у подовженому варіанті, окрім як у позиції після іншого приголосного, в інстр. одн. іменників жін. роду з основою на приголосний: *відволож* : *відволóжжю*, *рóзкіш* : *рóзкішшю*, *хáрч* : *хáрчю* тощо.

В інших морфологічних конфігураціях довгі середньопіднебінні не пом’якшуються: *зжáти* ([ẑa]-), *принíсши* (-[ŝy]), *Німéччина* (-[ĉy]-).

2. ДІАЛЕКТНІ ДАНІ

Географічну дистрибуцію палаталізації середньопіднебінних вивчено недостатньо.

Теперішній стан знання виставляє її у вельми строкатому вигляді. На підставі наявних даних, поминаючи подробиці, можна наважитися на такі узагальнення.

У частині говірок палаталізацію середньопіднебінних збережено в усіх позиціях. Буковинсько-покутські[2], гуцульські та бойківські говірки утворюють одну таку групу. Друга, що більше скидається на анклав, розташована в південно-західній частині західнополіської діалектної зони (на північний захід від приблизної лінії Володимир-Волинський — Ковель — Любашів). Аж до XVII ст. перша, тобто карпатська, група мала у своєму складі й лемківські та надсянські говірки. Проте потім вони, як і підляські, зазнали радикального ствердіння середньопіднебінних в усіх позиціях (лемківські) чи в усіх позиціях, окрім як перед рефлексами ***’a*** (надсянські). Це сталося, вочевидь, за умов контактування з польською мовою, яка має тільки тверді середньопіднебінні. Показово, що серед лемківських говірок, поширених на Закарпатті, ствердіння віднаходиться лише на Спиші, який у XV–XVIII ст. належав Польщі. По деяких селах південо-східної та південно-центральної частини лемківських теренів палаталізація середньопіднебінних зберігається й дотепер.

На решті території країни, тобто в усіх південно-східних, майже всіх північних та в більшій частині південно-західних говірок, ситуація є тотожна або близька до тієї, що має місце в українській літературній мові, хоча й не без деяких локальних особливостей, перелічених нижче:

а). Ствердіння ***č*** може відставати порівняно з ***š*** і ***ž***. Останні два звуки вимовляються твердо, а ***č*** — м’яко або напівпом’якшено. Це спосте-

---

[2] Частину цієї ізоглоси подає Dejna, мапа 3.

рігається в Харківській, Воронізькій, Донецькій і Запорізькій областях, у говірках Лубенщини, на Закарпатті між Боржавою та Попрадом[3] і деінде (дрібними анклавами).

б). У північній частині Західного Полісся (тобто поблизу Кобрина, Дорогичина й Давидгородка) та інде в розпорошених місцевостях (наприклад, поблизу Бердичева) ствердіння має місце лише в ненаголошених складах: ***šanuváty, káša*** проти ***š'ápka, duš'á; š'č'ás'c'e*** проти ***ščaslývyj*** тощо.

в). У східній частині Західного Полісся ствердіння середньопіднебінних фактично призводить до розщеплення м'якості, тобто м'якість (ознака середньопіднебінних) виокремлюється в самостійний звук ***j***, що стоїть після відповідного середньопіднебінного (як це притаманно губним у літературній мові): ***ž'ar > žjar, č'aj > čjaj.***

г). У південно-західних говірках, де є переголос ***'a***, палаталізацію середньопіднебінних місцями збережено перед його рефлексами (наприклад, сучавські, надсянські, холмські говірки).

ґ). У говірках Хмельницької, Чернігівської, Одеської областей та в розпорошених місцевостях деінде ствердіння охопило також іменники сер. роду типу *клóччя, розтóржя* тощо.

д). У досить численних південно-східних говірках ствердіння оминуло дві морфологічні категорії: іменники сер. роду зі вставним ***-at-*** у непрямих відмінках (***vedméž'á, loš'á, kurč'á***) і 3 ос. мн. дієслів четвертого класу (***biž'át', kryč'át'***). Зона першого з цих архаїзмів сягає від Корсуня-Шевченківського та Білої Церкви на заході до Лубень і Бахмача на сході та від Бахмача й Ніжена на півночі до Черкас на півдні. Форми на кшталт ***biž'át'*** мають іще більшу зону поширення, яка повністю покриває зону поширення типу ***loš'á***, а крім того обіймає ще район довкруж Києва, переходить Ворсклу на сході й захоплює степові говірки на півдні, починаючи з Кременчука та Первомайська[4]. Пор. у Винниченка, вихідця зі степової зони: *запищять* (1914).

Географічна дистрибуція підштовхує до висновку, що ствердіння середньопіднебінних мало досить млявий перебіг, часто вможливлюючи часткове збереження їхньої м'якості, особливо за наявності відповідної морфологічної мотивації. Крім того, здається, що ця зміна розпросторювалася не з якогось одного осереддя, а спонтанним дублюванням локальних процесів, незалежних один від одного. Цьому могли сприяти контакти з мовами, де палаталізація середньопіднебінних не

---

[3] Див. Паньк., мапа 3.

[4] Див. Жилко, *Нариси*, мапа на с. 248 (її відтворено також в *УЛГ*, с. 39). Палаталізацію приголосних у словах цих типів зафіксовано й північніше від накресленої Жилком лінії (наприклад, у Борзні, Конотопі та Сосниці).

припускається, тобто з польською у випадку лемківських, підляських, а можливо й подільських говірок, з білоруською у випадку східно- та середньополіських.

3. ДАНІ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК

Маючи на увазі час і перебіг ствердіння середньопіднебінних, до даних давньо- та середньоукраїнських пам'яток слід ставитися дуже обережно. На те є дві загальні причини. По-перше, оскільки середньопіднебінні в українській мові ніколи не вступали в опозицію за твердістю/м'якістю, позначення чи непозначення їхньої м'якості та твердості не відігравало якоїсь істотної ролі, а отже й писарі не надто зважали на суто фонетичні нюанси, притаманні мовленню. По-друге, оскільки ствердіння середньопіднебінних найімовірніше складалося з численних локальних звукозмін, часто ніяк не пов'язаних між собою ні часово, ні територіально, то навіть вияви цього процесу, наявні в котромусь тексті, не можна трактувати як запоруку такої самої звукозміни в інших місцевостях. До цих загальних характеристик слід додати ще кілька специфічніших подробиць.

За давньоукраїнської доби церковнослов'янська правописна традиція, засвоєна місцевими писарями, не мала певних правил стосовно відтворення середньопіднебінних на письмі. Це може пояснюватися тим, що на болгарських і македонських землях початок ствердіння середньопіднебінних припав, можливо, ще на староцерковнослов'янський період. Загалом, кириличний алфавіт, уживаний у середньовічній Болгарії, давав можливість позначати палаталізацію середньопіднебінних, використовуючи після них букву ь (на противагу букві ъ) та "йотовані букви" (ꙗ, ю супроти звичайних а, (о)ү). Однак фактично у староцерковнослов'янській мовній практиці і той, і той із-поміж можливих варіантів застосовувано без розбору. Загалом, буква ю вживалася частіше, ніж (о)ү, а буква ь частіше, ніж ъ; проте буква а вживалася частіше, ніж ꙗ. Крім того, відмінності на значну міру могли залежати від особистості конкретного писаря, від характеру самого середньопіднебінного приголосного (чю писали частіше, ніж жю) та від інших чинників. Мавши справу з такою неконсеквентністю й бувши незацікавленими в установленні стабільних правил (з огляду на нефонемний статус твердості/м'якості середньопіднебінних), давньоукраїнські писарі здебільшого наподібнювали першовзори, цебто писали то так, то так. Щоправда, знавці середньовічного письменства відзначали, що в давньоукраїнських текстах ꙗ після середньопіднебінних пересічно фігурує частіше, ніж у староцерковнослов'янських чи давньоросійських (Ягіч), і що існують давньоукраїнські пам'ятки, де взірців дотримано досить консеквентно (наприклад, Єв. Гал. 1144,

Златостр. XII ст.). З цього можна б виснувати, що давньоукраїнська мова в плані збереження палаталізації середньопіднебінних була загалом консервативніша від староцерковнослов'янської та давньоросійської. Одначе такий висновок, як і самé спостереження, що лежить у його підґрунті, — то плід суб'єктивних вражень. Єдине, що можна стверджувати, попри суперечливість наявних даних (приміром, часте написання **ъ** після середньопіднебінних у Гр. Бог. XI ст. і Панд. XI ст.), яка, втім, часто може бути приписана староцерковнослов'янським узірцям, — це збереження палаталізації середньопіднебінних упродовж давньоукраїнського періоду.

За ранньосередньоукраїнської доби ситуація була ще заплутаніша.

У мовах, де проводиться розрізнення між ***i*** та ***y***, індикатором часу ствердіння середньопіднебінних може слугувати вибір однієї з двох відповідних літер. Так стоїть справа, наприклад, у білоруській мові та частково в польській; на українських теренах вона є характерна для карпатських говірок. Однак у діалектних зонах, розташованих на схід від Карпат, це розрізнення було втрачене наприкінці XIII ст., на Волині й іще далі на схід — у XV ст. Оскільки дві букви (**и** та **ы**) існували й надалі, освічені особи, роблячи порівняння з тогочасною ситуацією в польській і білоруській мовах, можливо, пов'язували першу з м'якістю попереднього приголосного, а другу — з його твердістю, проте менш освічені часто-густо їх плутали (пор. 32.2). Про це слід пам'ятати, оцінюючи випадки написання **ы** після середньопіднебінних за ранньосередньоукраїнських часів. Найдавніші з них[5] датуються XV століттям, і в наступні періоди часу їх теж не бракує: **мүжый** ґен. мн. (Кам.-Буз. Єв. 1411), **причыняє(м)** 'додаємо', **жывота** 'життя' ґен. одн., **оүслышытъ** 'почує', **нашы** ном. мн. (Гр. 1442, Снятин), **пречыстоє** ґен. одн. жін. роду (Гр. 1489, Степань), **жыдовскоє** ґен. одн. жін. роду (Вол. Єв. 1571), **үчыню** (Гр. 1582, Самбір), **ожыдают** 'очікують', **үчытєля** ґен. одн. (Потій 1595), **вє́щы** 'речі', **смꙋща́ющыѧ** 'бентежні' (Тар. Земка 1629, 1631), **грүшы** (Могила 1635), **жылы** мн. мин. часу (Славин. 1642), **щыт**, **меншыи** (Астр. 1699) та ін. На це правописне нововведення не зважати неможливо. Однак написання **ы**, попри всю його новість, не можна розглядати ізольовано. Певної достовірності цим прикладам може надавати хіба що брак помішання або значно рідкісніше помішання в тих-таки пам'ятках букв **и** та **ы**, ужитих в інших позиціях. (Запис ***živnost*** у Вірм. 1611 має в цьому контексті неабияке значення, оскільки йдеться про письмо, незалежне від української правописної традиції).

Помішання **ь** та **ъ** після середньопіднебінних важить іще менше. За давньоукраїнської доби після занепаду єрів буква **ь** щойно почала

---

[5] Поминаючи увагою кілька описок у давньоукраїнських пам'ятках на кшталт **оүмьршынмъ** дат. мн. (Hank. XIII ст.).

застосовуватись у спеціальній функції м'якого знака. Поширення Євтимієвої правописної реформи (з домішаними сербськими впливами) унедійснило або заморозило цей процес: буква **ь** перетворилася просто на сиґнал кінця слова. Лише після впорядкування правопису, вчиненого Мелетієм Смотрицьким (1619), пом'якшувальна вартість букви **ь** знову стала вимальовуватися. Таким чином, написання **ъ** після середньопіднебінних у XV–XVI ст. не варто сприймати за свідчення їх ствердіння.

Статистика вибору **а** чи **я** та **ү** чи **ю** начебто виявляє ступневе зменшення частоти написання "йотованих" порівняно з середніми показниками давньоукраїнської доби. Наприклад, серед грамот, писаних до 1450 р., починаючи з 1433 р., були такі, де вживано лише **ү** (й зовсім не вживано **ю**), особливо після *š* і *ž*. Виключне застосування **а** (й незастосування **я**), дарма що менш типове, є віднотоване, починаючи з 1388 р., хоча в пізніших грамотах того періоду воно не превалює (Курашкевич). На додачу слід зважати на можливість впливу з боку тодішнього болгарського правопису, що якраз проходив стадію еволюції.

Певну вагу може мати та обставина, що всі згадані вище пам'ятки, за винятком грамоти 1454 р., походять із Волині або ще північніших теренів, де писарі були наражені на сильний білоруський правописний вплив. Написання **ы** після середньопіднебінних було в тогочасних білоруських канцеляріях річчю якнайзвичайнішою. Грамота 1454 р. тільки посилює підозри, бо походить зі Снятина, тобто з південно-західних земель, де середньопіднебінні зберігають м'якість іще й дотепер. У цій пам'ятці написання **ы** після середньопіднебінних має консеквентний характер (на відміну від молдавських грамот XV ст., хоча серед них, як здається, є ще одна, писана 1437 р., звідки — якщо тільки публікація не містить помилок — Ярошенко наводить приклади на кшталт **нашым** дат. мн., **блишый** 'ближчий' тощо). Звісно, не можна виключити можливості, що в снятинській говірці XV ст. середньопіднебінні стверділи, а пізніші міґрації населення призвели до повернення на ці терени носіїв палаталізованих середньопіднебінних. Однак імовірніше, що цей консеквентно реалізований, але ізольований спосіб письма є виявом зманіреного правопису, засвоєного писарем у білоруських канцеляріях.

Відзначені особливості волинського та північноукраїнського варіантів написання, які, здавалося б, указують на ствердіння середньопіднебінних, увиразнюються завдяки контрастові з пам'ятками, писаними в Карпатах та над Сяном, де м'які середньопіднебінні здебільшого не зазнали змін. Якщо на землях, названих першими, написання **ꙗ (ѧ)** та **ю** після середньопіднебінних вийшло з моди в XVI–XVII ст., то в карпатському реґіоні, включно з пам'ятками лемківського та надсянського походження, вони й надалі широко практикувалися, наприклад: **печѧт** (Одрех. гр. 1573), **жѧловальсѧ** 'скаржився', **лежѧти, шѧти** й багато інших прикладів у Літоп. Март. Бєл. 1600, **чꙗс** (Одрех. гр. 1614) тощо. Найраніші

випадки написання **ы** тут датуються початком XVII ст. (**нашыхъ** ґен. мн., **меджы** 'між' — Фольварк 1607), а на півдні лемківської зони (на Закарпатті) — серединою XVII ст. Це мусило б віддзеркалювати звукову реалізацію, хоча проти такого припущення можна згадати правописний консерватизм у цій зоні, відносно вільній від білоруського впливу.

Підсумовуючи, можна ствердити, що писемні пам'ятки, створені до середини XVI ст., якихось точних і недвозначних свідчень не містять. Єдине, що вони демонструють напевне, — це брак ствердіння до XV ст. Натомість наприкінці XVI ст. ствердіння, як здається, вже було доконаним фактом. Можливо, в деяких місцевостях воно сталося в XV ст.

4. ХРОНОЛОГІЯ, УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Здогадні висновки щодо часу ствердіння середньопіднебінних, що їх засуґеровано в 42.3, мають приблизний характер. Вони повинні бути зіставлені з даними діалектної географії та відносної хронології. Лишаючи осторонь заплутану проблему (чи псевдопроблему) ствердіння середньопіднебінних на Снятинщині, можна висловити такі міркування.

Починаючи з XV ст., в різні часи ймовірно існували кілька локальних центрів ствердіння середньопіднебінних. Повністю відтворити їх немає можливості. Одначе бодай декотрі можна зреконструювати, застосувавши методи відносної хронології. У південно-західних говірках (окрім карпатських) ствердіння середньопіднебінних накладалося в часі на процес поширення переголосу ***'a***, унеможливлюючи в деяких частинах цієї зони такий переголос після середньопіднебінних. У принципі, сьогоднішня мапа подає форми типу ***šápka*** (протиставлені формам ***š'épka*** або ***šépka***) на теренах Галичини та Поділля[6] в такий спосіб, що її можна читати як мапу ствердіння середньопіднебінних у XV ст., хоча де-не-де, звісно, на ній можливі певні заглибини чи виступи.

Проте на південно-західних землях ствердіння аж ніяк не поширювалося хутко й у XV ст. здійснилося лише в деяких місцевостях. Такий висновок випливає з його накладення на іншу звукозміну, а саме на перехід ***e*** в ***o***. Ця звукозміна зачепила територію на схід від Карпат, бувши чинною в XVI та, можливо, в XVII ст. (див. 9.7). Для цього була потрібна палаталізована вимова середньопіднебінних: ***včéra*** могло перетворитися на ***včóra***, якщо голосному ***e*** передував ***č'*** (а не ***č***). Узаємним накладенням цієї звукозміни та повільного процесу ствердіння середньопіднебінних і зумовлено численні випадки неконсеквентності щодо переходу ***e > o*** після середньопіднебінних, такі характерні для цих земель. Мапа дистрибу-

---

[6] Див. 41.3б та Жилко, *Нариси*, мапа 20.

ції ***е*** та ***о*** після середньопіднебінних у цій зоні — якби така існувала — найімовірніше виглядала б, знов-таки з попуском на пізніші домішки та зсуви, наче мапа ствердіння середньопіднебінних близько 1600 р.

Подвоєння приголосних у сполуках типу С'+***j*** (посталих із давніших сполук С'+***ь***+***j***, як у слові *клóччя*) у північному наріччі припало на самий кінець ранньосередньоукраїнської доби, тобто сталося близько 1560 р. (див. 38.2). Оскільки середньопіднебінні були заторкнуті цим подвоєнням, їх ствердіння на більшій частині відповідної території мусило відбутися пізніше — хоч, мабуть, і не набагато. Його, ймовірно, можна датувати третьою чвертю XVI ст., з певними локальними варіаціями — пор. говірки типу *б)* та *в)*, згадані в 42.2.

Незабаром ствердіння середньопіднебінних (за винятком деяких специфічних позицій) стало відмітною рисою всієї території, розташованої на схід від Карпат. Говірки верховинців, з притаманною їм консервативністю, цієї інновації не перейняли. Виняток становили, як відзначено в 42.2, тільки лемківські говірки, наражені на сильний вплив з боку польської мови, якому вони, нехай із запізненням, але все-таки піддалися.

Наявність у деяких говірках (див. 42.2а) звука ***č'*** поряд із ***š*** та ***ž*** може являти собою — особливо на Закарпатті — часткове збереження давнішого стану; натомість на крайньому сході України то є, вочевидь, пізня (XIX або XX ст.?) інновація, спричинена російським впливом. У російській мові ***š*** і ***ž*** протиставляються ***č'***.

Зовнішнє сприяння ствердінню середньопіднебінних з боку білоруської[7] та польської мов, як і можливий пізніший російський чинник у частковому поновленні їх палаталізації (йдеться про ***č***), могли відігравати тут певну роль, оскільки окресленому процесові в українській мові, власне кажучи, бракувало фонематичної мотивації. Палаталізація середньопіднебінних хоча й була явищем надлишковим, та радше на фонетичному рівні. Як і переголос ***'а*** в частині південно-західних говірок (див. 41.1), утрата палаталізації середньопіднебінними просто полегшувала артикуляцію в рамцях наявної системи фонем, а такій зміні в принципі легко можна дати зворотний хід. Таким характером палаталізації середньопіднебінних пояснюється й їх неповне ствердіння. Збереження палаталізації перед ***і*** (як у слові *жíнка*) гармоніювало з вимогою артикуляційної легкості. Її збереження в деяких морфологічних категоріях (у словах типу *клóччя*, а в діалектах також *лошá* та *біжáть* —

[7] У білоруській мові середньопіднебінні в рефлексах сполук С'+***j*** реалізуються як довгі, але тверді: білор. *збóжжа*, *ламáчча* проти укр. *збíжжя*, *ломáччя*. Це нібито входить у суперечність із тією обставиною, що в білоруських пам'ятках написання **ы** після середньопіднебінних датується ранішим часом (як відзначено в 42.3, воно прийшло на Україну з Білорусі). Слід припустити, що в білоруській мові палаталізація середньопіднебінних у позиції перед ***j*** зберігалася довше й була усунена щойно після його втрати.

див. 42.2д) показує, наскільки слабким був імпульс цього процесу, адже зазвичай звукозміни долають морфологічні бар'єри [8]. Таким чином, палаталізовані середньопіднебінні, нехай лише на алофонічному чи морфонологічному рівні, але втрималися в мові. Звісно, якщо підходити до справи суто формально, то можна говорити про опозицію між довгими палаталізованими та довгими непалаталізованими середньопіднебінними (*розжéврітися* зі звуком /ž̄/ та *збíжжя* зі звуком /ž̄'/), однак привабливішою альтернативою є тлумачення цих випадків як подвоєння приголосних, тобто /ž + ž/ та /ž' + ž'/ відповідно.

Удавшися до дещо парадоксального формулювання, можна сказати, що при ствердінні середньопіднебінних усунення фонетичної надлишковості мало надлишковий характер з погляду історичного розвитку. Фактична неповнота цієї звукозміни, як і припущення щодо часткового (в діалектах, у випадку *č*) поновлення палаталізації, можуть бути пояснені й витлумачені саме таким її характером.

5. ПОБІЧНІ НАСЛІДКИ

*** Ствердіння середньопіднебінних призвело — через реґресивну асиміляцію — до ствердіння попереднього ***n'***: *мéнше* проти ст. ц. сл. **мьн'ьши**; *тóнший* проти рос. *тóньше*; *íнший* (якщо то не є запозичення з польської); діал. (Лубні) *рáнше* [9].

Можливо, м'який ***z'*** замість ***ž*** у слові *зя́бра* (пор. рос. *жáбры*, словац. *žiabra*, болг. *жáбри*, але білор. *зя́бер* 'льонок') зумовлено міждіалектними запозиченнями: м'який ***ž'*** з говірок, що мали палаталізовані середньопіднебінні, сприймався як м'який ***z'*** у якійсь говірці (чи якихось говірках), де відбулося їх ствердіння. Однак етимологія цього слова є непевна, й первісною може бути якраз форма з м'яким ***z'*** (якщо припустити пізніший вплив на неї з боку слова *жáба*). Натомість ствердіння середньопіднебінних ніяк не пов'язане з діал. *ріжнúця* 'ревище; відмінність' проти літ. укр. *різнúця*. Тут скорше йдеться про адаптацію пол. *rzeźnia* та *różnica* відповідно, адже й межі поширення

---

[8] Палаталізація середньопіднебінних в іменниках сер. роду на кшталт *лошá* збереглася через те, що була наявна у випадку інших приголосних (наприклад, *теля́*, *ягня́*); те саме стосується й дієслів четвертого класу на кшталт *біжáть* (наприклад, пор. *сня́ть*, *рóблять*).

[9] Форми з м'яким ***n'*** і досі вживаються в буковинсько-покутських і бойківських говірках, і це узгоджується зі збереженням на цих теренах палаталізації середньопіднебінних. Однак форми з ***n'*** віднотовано також у надсянських говірках та в розпорошених місцевостях Західного Полісся, Волині, Лемківщини. Це при бажанні можна інтерпретувати як доказ пізнішого ствердіння середньопіднебінних у цих зонах. Проте форми з ***n'*** цілком могли локально зберігатися ще довго після втрати палаталізації середньопіднебінними. Одна звукозміна тут не конче тягне за собою другу.

цього слова [10] накладаються на кордони підпольської України до 1569 р., за винятком карпатського реґіону.

У непрямому зв'язку зі ствердінням середньопіднебінних перебуває дистрибуція ***і*** та ***у*** в прикметниках типу *óрлій* чи *дівóчий* (див. 52.2).

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Пещак М. «Ствердіння шиплячих приголосних в українській мові». *УМШ* 1958, 3.

[10] Див. Жилко, *Нариси*, мапа 20.

43. ПЕРЕХІД (III) ВІД РАННЬОСЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДО СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ

1. ІСТОРИЧНІ РАМЦІ

Безпосереднім наслідком Люблинської унії 1569 р. було об'єднання практично всіх українських земель під польською зверхністю. Лише невеликі прикордонні терени лишалися у складі інших державних утворень: Буковина належала Молдавії, Закарпаття — Угорщині, Чернігів і Путивль з околом — Московщині. Покуття відійшло до Польщі після краху останньої молдавської спроби захопити цей реґіон. З 1618 р. Польща запанувала також і над територією від Чернігова до Глухова, залишивши в москов-

ських руках самий Путивль. Формальна приналежність Берестейщини до Литви, звичайно, не відігравала на практиці жодної ролі.

Люблинська унія відкрила двері заселенню України ляхами (та жидами). Татарські наїзди тривали, й декотрі з них призводили до страшного плюндрування. Однак відтепер татари й собі зазнавали відплатних нападів з боку козацької військової потуги, що завдяки її швидкому зміцненню збройна боротьба часто переносилася в Крим (та Туреччину). Це створювало передумови для повторного освоєння орних земель, які впродовж століть ніким не використовувалися. У цьому повторному осадженні брали участь три головні сили: великі маґнати, переважно поляки, яким даровано величезні маєтки в незаселеному або рідконаселеному Дикому полі і які приваблювали селян, надаючи їм *сло́боди* (звільнення від податків і чиншів на певний проміжок часу); селяни, що шукали вільних цілинних земель, та козаки як військові осадники. Південна Київщина та землі на схід від Дніпра були освоєні першим способом; по той бік польсько-московського кордону, куди ні польським маґнатам, ні козакам дороги не було, осадники складалися з селян та з тих козаків, які за нових обставин перейшли до рільництва. Недарма ця територія, де перші поселення засновано в середині XVII ст. (Чугуїв — 1638 р., Охтирку — 1641 р., Острогозьк — 1652 р., Харків — 1653 р., Суми, Ізюм та ін. — приблизно в той самий час), дістала назву *Слобожа́нщина*, буквально — край слобід. Нарешті, військовий тип осадництва переважав у степах: від південної околиці Києва й до Січі.

З мовного погляду, на відзисканих землях спостерігалася велика строкатість, оскільки серед поселенців були носії всіх можливих українських говірок, як південно-західних, так і північних [1], а поза тим — білоруської, польської та (нехай на меншу міру) багатьох інших мов, від татарської до німецької чи литовської. З узаємодії цих діалектів і мов, серед яких, утім, український елемент мав величезну перевагу, постали південно-східні говірки, що їхні прикмети, викшталтувані в другій половині XVI ст. та в XVII ст., зазнали тільки незначних змін у XVIII–XIX ст.

Такий процес зумовлювався вже самим бурхливим перебігом заселення. Однак мовному помішанню та відносній однорідності діалектного типу на всій цій розлогій території сприяли й інші важливі чинни-

---

[1] У випадку багатьох сіл і міст тогочасні документи подають склад осадників. Наприклад, в околиці Меджибожа (на захід від Хмельницького) 1717 р. з Волині було 763 осадники, з Галичини — 143, з-під Белза — 69, з Брацлавського та Київського воєводств — 41, з інших місцевостей Поділля — 51, з-над Дністра — 21, з Лівобережжя — 42, з Польщі — 106, з Білорусі — 43, з Молдавії — 26 та з Московщини — 26 (Крикун). "Перенесені" географічні назви часто вказують на батьківщину осадників, наприклад Білопілля у Вінницькій обл. та під Сумами (рік заснування — 1672), Снятин в Івано-Франківській обл. та Снітин (із західноукраїнським переходом ***'a* > *'i*!**) під Лубнями, Золочів у Львівській обл. та в Харківській обл. тощо.

ки. Суперечності між землевласницьким Drang nach Osten, з одного боку, та селянсько-козацьким прагненням волі, з другого, не могли не спричинити конфліктів: національного (між українцями та поляками), релігійного (між православними та католиками) й соціального (між вищими та нижчими верствами суспільства). За мінливих обставин життя поблизу нового кордону, в яких на закон часто-густо не зважали, ці конфлікти переходили в повстання, які, починаючи з 1591 р., раз у раз сколихували країну, а 1648 р. переросли у визвольну війну. Ці повстання теж були важливою причиною помішання людності. Через них рух на схід і південь доповнився новими напрямками: назад на північ і захід.

Війна, що вибухнула 1648 р. й тривала шість літ, призвела до виснаження обох сторін і втручання третьої сили — Московщини, яка 1654 р. визнала автономію молодої козацької держави й узяла її під свою руку. Проте війна тривала до 1667 р., коли Польща та Росія уклали мир в Андрусові, поділивши між собою Україну. Внаслідок цього другого поділу України новим кордоном став Дніпро, а Київ фактично долучився до Лівобережжя. На схід від Дніпра тепер розташовувалася автономна козацька держава (*Гетьма́нщина*), до якої, втім, не входила Слобожанщина, а Польща мала в неподільному володарюванні землі на захід від Дніпра, крім Буковини та Закарпаття, що належали відповідно Молдавії та Угорщині.

Однак новий кордон уреальнився щойно на початку XVIII ст. Гетьмани козацької держави не бажали відмовлятися від правобережних земель. Країна постійно перебувала у стані війни, про яку важко сказати, чи то була війна громадянська, чи національно-визвольна — проти москалів, ляхів, турків (які володіли Чигирином у 1678 р. та Кам'янцем-Подільським у 1672–1699 рр.), — а в 1708–1709 рр. на Україні були ще й шведи. Ця війна, як і всяка інша, мала за наслідок масові міґрації людності. Їх кульмінацією було цілковите переміщення всього населення великих реґіонів, коли ті мали бути віддані ворогові, тобто т. зв. *зго́ни*, що з-поміж них найжорстокішими були два, в ході яких усе населення Південної Київщини перегнано на схід від Дніпра, — гетьманом Самойловичем 1678 р. і царем Петром I у 1711–1714 рр.

Щойно після вирішальної поразки, завданої Росією шведському та українському війську під Полтавою 1709 р., на цих землях почала відновлюватися якась стабільність. Фактично, це був і кінець української автономії на Лівобережжі, хоча його юридичне оформлення здійснилося дещо пізніше. Того самого 1709 р. козаків силоміць вигнано з Січі й переселено під Олешки, поблизу гирла Дніпра. На захід від Дніпра польське панування також набуло певної стабільності, і польсько-російський кордон посеред України, що був існував лише на папері, перетворився на реальність.

Молдавію, а в її складі й Буковину, тогочасні заворушення теж не оминули. Починаючи з 1541 р., вона періодично зазнавала наїздів

і плюндрування з боку козаків. Тут відносна стабільність запанувала з 1711 р., коли країну підкорили турки.

Закарпаття не брало участі в бурхливих подіях, що стрясали решту країни, але на його долю не забракло власного розруху. Поразка Угорщини від турків під Могачем (1526 р.) відкрила закарпатські долини для турецько-татарських наїздів. Починаючи з 1604 р., цей край, поділений між Семигородом (східна частина) та проавстрійськими силами (західна частина), став ареною кривавих повстань і нескінченної спустошливої війни, що тривала до 1711 р. Сплюндровані землі частково були заселені вихідцями з другого боку Карпатських гір.

Попри свій руйнівний характер, події XVI–XVII ст. справили далекосяжний і благодійний вплив на розвиток мови, й у цьому зв'язку насамперед слід підкреслити її небачене доти поширення. Етнічна територія сягала тепер від Берестя до Олешок у гирлі Дніпра й від Бардієва до Острогозька та Ізюма. Порівняно з її скороченням у XV ст. то була разюча переміна. Не менш важливим було постання південно-східного наріччя на розлогих новозаселених землях. До того ж і на інших теренах, безсумнівно, відбувалося змішання говірок і занепад діалектних особливостей, що вже не підлягали відновленню. Мовна єдність народу збереглася й посилилася скорше не всупереч драматичним історичним подіям, а завдяки їм. Політична незалежність (чи боротьба за неї) зазнала краху, й культурний розвій загальмувався, проте мовна єдність зміцнилася.

Отже, в 1709–1711 рр. закінчився один період і почався другий. Оскільки вплив історичних подій, як звичайно, оприявнився з невеликим запізненням, то за умовну межу періодів взято 1720 р. Таким чином, середньоукраїнська доба у вузькому розумінні датуватиметься 1575–1720 рр.

2. ГОЛОВНІ ЛІНІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ФОНЕМАТИЧНОЇ СИСТЕМИ ВПРОДОВЖ РАННЬОСЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Звукозміни, характерні для початку ранньосередньоукраїнської доби, відбувалися під знаком ще недавнього на той час занепаду єрів. Звужені (реалізовані з вищим піднесенням) ***ȯ*** та ***ė*** в новозакритих складах за інерцією ще більше наблизилися до ***i*** (у випадку ***ė***: ***šėst'*** > ***šist'***[2]; те саме стосується й ***ė***, посталого з ***ě***) та до ***u̇*** > ***ü*** > ***i*** (у випадку ***o***: ***stȯl*** > ***stu̇l*** > ***stül*** > ***stil***). Унаслідок низки пристосовань певні надмірні зміни, спричинені занепадом єрів, скомпенсовано: склади, що містили самий лише

[2] На кожне твердження в цьому параграфі подається один типовий приклад, що внаочнює загальну тезу. Дальші подробиці та приклади можна знайти у відповідних розділах і параграфах.

голосний звук, усунено завдяки появі протетичних приголосних (***ó-stryj* > *vó-stryj/hó-stryj***); склади з двома верхів'ями звучності розклалися на два склади через появу вставного звука (***krvav-* > *kry-vav-*; *vitr* > *ví-ter***); відбулося уподібнення за м'якістю/палатальністю (***dóška* : *dóšci* > *dó***[s'c']***i***). Деякі з-поміж цих пристосовань були започатковані наприкінці давньоукраїнської доби, але поширилися й розповсюдилися вже за ранньосередньоукраїнських часів.

До того самого типу (за своєю спрямованістю на досягнення більшої однорідності в межах складу) належала низка асимілятивних змін: огублення ***l*** після ***o*** (***volk* > *vo***[w]***k***); уподібнення ***j*** до попереднього м'якого приголосного (***hrú***[d'j]***a* > *hrú***[d'd']***a***); у діалектах (південно-західних) пересунення ***a*** вгору й перетворення його на ***e*** після пом'якшених приголосних ([t'á]***myty*** > [t'é]***myty***); та й ствердіння середньопіднебінних, зрештою, також являло собою в ґрунті речі зміну асимілятивного характеру ([ž'á]***ba* > *žába***). Не всі ці звукозміни припадають на початок зазначеного періоду й не всі вони пов'язані з безпосередніми наслідками занепаду одного чи другого єра, проте всі вони втілюють те саме тяжіння до більш однорідної вимови в межах складу.

Засада асимілятивного пристосування потім була поширена з рамців одного складу на двоскладові сполуки, надто на підлитовській Україні; в декотрих словах перед складом із наголошеним ***a*** здійснився перехід ***o* > *a*** (***bohátyj* > *bahátyj***); за аналогічним правилом застосовано "укання" (***kožúx* > *k***[u]***žúx***), а в багатьох місцевостях також "икання" (***vedé*** проти ***v***[y]***dý***).

Усі ці зміни, як зазначено, мали спільний знаменник: взаємне артикуляторне пристосування в межах складу або двоскладових сполук. Жодна з них не внесла нічого нового в набір фонем — якщо не вважати новими фонемами (довгими пом'якшеними) подвоєні приголосні у словах на кшталт ***hrúd'd'a***.

У ході цих процесів на звукові зміни в багатьох випадках впливав морфологічний чинник, не лише усуваючи по якімсь часі їхню евентуальну надмірність (внаслідок дії аналогії, тобто у спосіб цілком тривіальний), але й фактично визначаючи саму суть чи межі певної звукозміни. Спрощення скупчень, що складалися з трьох приголосних, зазвичай відбувалося в межах кореня або на межі кореня та суфікса, але на межі префікса та кореня — значно рідше. Новий статус дзвінкості/глухості приголосних (***vestý* > *veztý***) знаходив застосування там, де це стимулювалося самими лише морфологічними чинниками. Подвоєнню приголосних надано статусу познаки морфемної межі (***bezakonьnъ* > *bezzakónnyj***; тип ***hrúdd'a***). Запроваджено вставні голосні в прикінцевих складах слів і основ (це розпочалося насамкінець періоду) за взірцем парадигм із чергуванням ***e/o* : ∅** (***ohn'* > *vohón'* : *vohnjú***, як ***son* : *snu***). Провідна роль морфологічного чинника в звукових змінах зайвий раз свідчила про їхню адаптаційну природу.

Фактично, протягом усього періоду мала місце лише одна зміна, зумовлена фонетично й не пов'язана з процесами пристосування: ствердіння (розщеплення м'якості) губних у позиції перед голосним ([p']***at'*** > [pj]***at'***). Через це скоротився набір фонем, з якого випали ***p'***, ***b'***, ***m'*** і ***v'***. Та навіть і це було лише продовженням давньоукраїнської тенденції, адже губні ще тоді втратили м'якість наприкінці слів і складів (***semь*** > ***sèm'*** > ***sèm***).

Справжнім нововведенням під ранньосередньоукраїнську добу стало набуття наголосом статусу важливого чинника при звукозмінах, чого не спостерігалося ні за прото-, ні за давньоукраїнських часів. Уперше це вочевиднилося в північноукраїнській монофтонгізації ненаголошених дифтонгів (***s$_i$em***, але ***semnádcjat'***); трохи згодом “укання” та “икання” на підмолдавській і підпольській Україні розвинулося лише в ненаголошених складах (***vódy*** проти ***v***[u]***dá***; ***védenyj*** проти ***v***[y]***dý***); передумовою “двоскладової акомодації” ***o*** до ***a*** або ***ȯ/æ*** (***bahátyj***, ***k***[ȯ]***žúx*** ~ ***k***[u]***žúx***) є переднаголошена позиція, тобто різновид ненаголошеної. У деяких говірках від наголосу залежало ствердіння середньопіднебінних ([š']***ápka*** проти ***šapký***). Результатом цих змін став розкол системи голосних на дві підсистеми з більшим чи меншим числом одиниць залежно від позиції (наголошеної чи ненаголошеної — див. 40.7).

Ще одна важлива новина ранньосередньоукраїнської доби — то нові тенденції в географічній спрямованості звукозмін і, як наслідок, кшталтування нових діалектних меж і утворень. Наприкінці давньоукраїнського періоду інновації найчастіше йшли з осереддя, розташованого на південному заході країни. Буковина першою зініціювала такі важливі зміни, як злиття ***i*** та ***y*** (***i*** > ***ẏ***, потім ***y*** > ***ẏ***: ***milo***, ***mylo*** > ***mẏlo***) та звуження ***e*** та ***o*** в новозакритих складах після занепаду єрів (***šėst'***, ***stȯl*** > ***šist'***, ***stůl***); звідти ці зміни ступнево поширювалися в північному та східному напрямках. Під ранньосередньоукраїнську добу в цій зоні вперше з'явилася лише одна значна зміна: уподібнення ***j*** до попереднього палаталізованого приголосного (*грýддя*). В інших випадках новий кордон між Литвою та Польщею, що ділив українську територію, почав відігравати вирішальну роль у постанні та поширенні звукозмін; при цьому карпатські говірки виокремилися в осібну групу з характерним для неї консерватизмом.

Карпатська група не сприйняла цілої низки інновацій: злиття ***y*** та ***i*** (крім гуцульських говірок), появи протетичних ***v*** і ***h*** перед ***o*** та ***u*** (*вýхо*, діал. *гýлиця*), появи протетичного ***i*** перед скупченнями приголосних (*імлá*; крім лемківських говірок), вставлення голосних у кореневих складах із двома верхів'ями звучності (*кривáвий*), нового статусу дзвінкості/глухості (*везтú*), уподібнення ***j*** до попереднього палаталізованого приголосного (*грýддя* — до середини XVI ст.), підвищення артикуляції ***'a*** з його перетворенням на ***'e*** (*тя́мити* > [t'é]***myty***; крім гуцульських говірок), ствердіння середньопіднебінних (у лемківських говірках воно сталося, але з опізненням).

Ба більше, навіть інновації в цій групі, якщо вони були наслідком унутрішнього розвитку, мали архаїчний характер: бойківський та закарпатський перехід ***e*** > ***ė*** і так само ***o*** > ***ȯ*** є наслідком приподібнення до наступних вузьких голосних або пом'якшених приголосних незалежно від наголосу.

Така нова реалія, як литовсько-польський кордон через українську територію, була перепоною на шляху просування звукозмін. Декотрі з-поміж них ніколи не подолали цього кордону, інші істотно сповільнили на ньому своє поширення. В особливій говірковій смузі, що сягала від Буковини до Сяну, виникли власні інновації щодо статусу дзвінкості (***vestý*** не перейшло у ***veztý***; ***did*** > ***di***[t]), а також в "уканні" та "иканні" (що вони поширилися у східному та північному напрямках із запізненням та на незначну міру), в підвищенні артикуляції ***'a*** з перетворенням його на ***'e*** ([t'é]***myty***); саме в цій зоні виник протетичний ***v*** перед ***o***- (*вора́ти* в наддністрянських і надсянських говірках проти укр. літ. *ора́ти*), а середньопіднебінні ствердiли (поблизу Львова) набагато раніше, ніж в інших місцевостях.

Деякі з південно-західних (започаткованих у смузі від Буковини до Сяну) інновацій віднаходяться також і по другий бік кордону, але тут їх поява датується пізнішим часом: і вподібнення ***j*** до попереднього палаталізованого приголосного (*гру́ддя*), й "икання" (обмежено), і ствердіння середньопіднебінних на підлитовській Україні простежуються десь із кінця ранньосередньоукраїнської доби. Вони, найімовірніше, поволі розпросторилися, подолавши кордон, хоча й можливість спонтанного рівнобіжного процесу на півночі та на сході не може бути виключена a priori, надто коли йдеться про ствердіння середньопіднебінних, бо в цьому випадку, як здається, відстань у часі та просторі була вельми значна.

Решта інновацій взяли початок на підлитовській Україні. До них належать огублення ***l*** (*во*[w]*к*), вставний голосний після сонорних у кореневих складах (*крива́вий*), новий статус дзвінкості (*везти́*, *ді*[d]), протетичний ***h*** перед ***o*** (Західне Полісся та Волинь) та перед ***u***- (Середнє Полісся), а також частковий перехід переднаголошеного ***o*** в ***a*** перед наголошеним ***a*** (*бага́тий*). Частина з цих інновацій не покинула своєї первісної зони, а інші поширилися на захід, з'явившися там або набагато пізніше (огублення ***l*** — XVII ст.), або хоч і хутко, та в меншому обсязі (***o*** > ***a***), або лише на частині земель, розташованих по той бік кордону (протетичний ***h*** перед ***o***- на Поділлі та Буковині з Покуттям). Слід підкреслити, що інновації ранньосередньоукраїнської доби, характерні для підлитовської України, як правило, перетинали межі первісної зони північноукраїнського (київсько-поліського) наріччя. Вони могли бути спільними, скажімо, для Волині та Поділля з Поліссям (принаймні частково). Звичайно, Полісся мало свою специфіку, успадковану ще з протоукраїнських та давньоукраїнських часів, насамперед дифтонги на місці

о, ***е*** та ***ě***, але жодних нових суттєвих особливостей протягом ранньосередньоукраїнської доби на цих теренах не з'явилося. Це означає, що старий поділ діалектів на київсько-поліські та південно-західні втратив чинність. Можна говорити про перерозподіл діалектів і появу нових пучків ізоглос під ранньосередньоукраїнську добу, але водночас — і про національно-мовну єдність. Формування південно-східного наріччя, яке ввібрало в себе й носіїв, і мовні риси обох споконвічних діалектних зон, в якомусь сенсі становить символ цього мовного єднання[3].

Як наслідок, співвідношення між українською мовою та сусідніми слов'янськими мовами також набуло нових форм і вимірів. Уже за давньоукраїнських часів можна було говорити про значну подібність фонологічного розвитку лише між українською та білоруською мовами (точніше: між північноукраїнськими та південнобілоруськими говірками — див. 29.3) Ці зв'язки надалі існували впродовж ранньосередньоукраїнської доби. Як і раніше, мали місце спільні процеси, до числа яких належать огублення ***l***, новий статус дзвінкості, вставний ***у*** в кореневих складах із двома верхів'ями звучності, уподібнення ***j*** до попереднього палаталізованого приголосного. Спільність кількох інших процесів була частковою: у ролі протетичного голосного перед скупченнями приголосних на початку слова, що містять сонорний, в українській мові зазвичай виступає ***у***, а в білоруській ***і*** або ***а***; протетичний ***v*** перед ***о***- в білоруській мові з'являється лише в наголошених складах (*вóзера* 'озеро', але *арáць* 'орати') внаслідок білоруського акання; білоруське акання було сприйняте в північноукраїнських говірках лише в рамцях двоскладової гармонії та в обмеженій кількості слів. Узагалі, зі зміцненням української мовної єдності розвоєва подібність північноукраїнських і південнобілоруських говірок меншала. Також варто відзначити, що з-поміж спільних звукозмін більшість датується початком ранньосередньоукраїнської доби. Це поготів упадає в очі, коли зважити на незмінне протягом означеного періоду політичне співіснування усіх дотичних земель у тій самій державі (литовській).

Серед інших слов'янських мов, суміжних з українською, практично жодна не мала ніяких спільних з нею звукових процесів упродовж ранньосередньоукраїнської доби. Лише "укання" віднаходиться також у болгарській мові. Крім того, щоправда, існують подібності в потрактуванні скупчень, що складалися з трьох приголосних, між українською та російською, українською та польською, українською та словацькою мовами, але цілковитої тотожності немає. У польській, словацькій і болгарській мовах (крім південно-східних говірок останньої), а частково й у ро-

---

[3] Ще одна зона, де активно взаємодіяли носії та діалектні риси південно-західного (підпольська Україна) та північного (підлитовська Україна) наріч, — це Західне Полісся аж до Ясельди. Втім, тут на поліську основу накладався південний суперстрат, тимчасом як у південно-східному наріччі неможливо виділити якийсь субстрат чи суперстрат.

сійській (за винятком *č*) також відбулося ствердіння середньопіднебінних, але в інший часовий проміжок і незалежно. Таким чином, ранньосередньоукраїнський період можна окреслити як пору переважно самобутніх звукозмін, притаманних самій лише українській мові.

3. ПИСЕМНА МОВА СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДАНИХ ПРО ФОНОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Включення всієї України — за винятком невеликих порубіжних областей, що належали Угорщині, Молдавії та Московщині, — до складу Польщі (1569 р.) відчинило ворота для експансії польського етнічного та мовного елементу на її терени. Польська шляхта та маґнатство рушили на землі, розташовані на схід від Києва та на південь від Волині, які, згідно з законом, уважалися за нічийні. По містах і містечках з'явилася польська адміністрація. Українці зіткнулися з польщизною та латиною як урядовими мовами відразу по Люблинській унії. Вони висловлювали свою незгоду з цим 1569, 1571, 1577 рр. і пізніше час від часу аж до 1645 р.; у відповідь уряд ґарантував ужиток руської мови в урядуванні та в суді на вимогу сторін (привілеї 1569, 1591, 1638, 1681 рр.), однак через іґнорування урядовцями як вимог української шляхти, так і власних ґарантій (здебільшого), польська мова (вкупі з латиною) невдовзі стала офіційною de facto. Наприклад, із-поміж 172 книг житомирських судових актів за період із 1582 р. по 1776 р. руською мовою ведено 3, руською та польською впереміж — 13, польською — 130, латинською — 1, латинською та польською впереміж — 25 (М. Бойчук). Головний закон країни, Литовський статут, 1588 р. ще видано по-руськи, але вже 1614 р. вийшов друком польський переклад, а 1619 р. його повторний наклад. Ця тенденція врешті-решт дістала законодавче втілення в ухвалі варшавського сейму, якою заборонялося вживати руську мову в судових актах (1696 р.).

Глибину опанування польщизною функції літературної мови демонструє її вживання в релігійній полеміці перед церковною Берестейською унією 1596 р. та після неї. Греко-православні автори широко послуговувалися руською (та церковнослов'янською) мовою на початку конфлікту, але вже 1597 р. з'явився перший православний твір, писаний по-польськи, а починаючи з 1628 р. вживано тільки польської. На початку XVII ст. навіть у деяких єзуїтських навчальних закладах (наприклад, у Луцькому колеґіумі, заснованому 1608 р.) церковнослов'янська мова в її руській редакції викладалася як предмет, але невдовзі навіть православні школи набули польсько-латинської спрямованості, звісно, за винятком курсів церковнослов'янської мови як богослужбової. У книговиданні польські та латинські назви також мали величезну перевагу над скромною

кількістю книг, друкованих руською та церковнослов'янською мовами. Якщо взяти спроби часткового рущення Святого Письма, то остання з них припадає на 1581 р. (переклад Євангелії Негалевським).

Витіснена на другорядні ролі, руська мова зазнала внаслідок цього й відчутних унутрішніх змін. Вільна перестала бути провідним політичним центром. Вона й надалі залишалася визначним культурним осередком, але вже тільки одним із кількох. Не меншу вагу мали Остріг, Луцьк, Львів і Київ (що почав відроджуватися) — й усі вони були на українських землях. Обмін людьми та книжковою продукцією між Україною та Білоруссю, щоправда, тривав і надалі (наприклад, українці Лаврентій і Стефан Зизанії, Мелетій Смотрицький роками мешкали й працювали у Вільні), проте відносини підпорядкованості вже зникли. Як наслідок, руська мова, вживана на Україні, поступово внезалежнилася від білоруської, вбираючи дедалі більше суто українських рис. З того її різновиду, що використовувався в т. зв. "учительних" Євангеліях та Апостолах (то були в ґрунті речі збірки казань, якими супроводжувано тексти з цих джерел), у казаннях, листах, документах церковних братств, що виростали по українських містах, наче гриби після дощу, починаючи з 1580 р., витворилася така собі **прóстаꙗ мóва** (як її називали сучасники), тобто мова простонародна, з церковнослов'янською та польською домішкою, але майже без білоруських елементів. У тих жанрах, що не стосувалися церковних справ, не вживано й церковнослов'янської складової, а отже лишалися тільки польські домішки. Сюди належать оповіді, спогади, приватні листи, світські пісні, почасти й літописи. (Автори деяких літописів удавалися до більш або менш інтенсивної стилізації під церковнослов'янську мову: за приклад може правити Літоп. Граб. 1710). Осібно стоять інтерлюдії, комічні сценки, що ними заповнювано перерви в писаних високим стилем шкільних драмах: вони стреміли до відтворення діалектного мовлення, але говірки в них заради комічного ефекту набували не автентичного, а скорше "згущеного" й часто мішаного або спотвореного вигляду.

Простонародного койне, яким стала *простая мова*, не вільно було вживати в текстах Святого Письма і, в принципі, також у "поважних" жанрах (поезії та драмі), плеканих по колеґіумах та в Київській Академії, заснованій 1615 р. як братська школа й піднесеної 1632 р. до статусу вищого навчального закладу. Ці функції мала виконувати церковнослов'янська мова.

Безпрецедентне відродження церковнослов'янської мови розпочалося в 70-х рр. XVI ст. у Ковелі, в гурті, що зібрався навколо втікача з Московщини князя А. Курбського. Воно було підхоплене колом ерудитів під крилом князя Костянтина Острозького в Острозі близько 1580 р., підтримане Львівським Успенським братством, створеним близько 1586 р., й доведене до вивершення в Києві з його Печерською Лаврою, церковним

братством і пізніше Академією. То була відповідь українських учених церковників на польські претензії щодо вищості латини, нібито єдиної мови, спертої на поважну традицію й придатної для наукового та богословського вжитку. Церковнослов'янську мову відроджено як продовжувачку греки за призначенням і за будовою та як спільну спадщину всіх православних слов'ян. Через це вона не могла ґрунтуватися на власне українських підвалинах. Показово, що головне досягнення острозького осередку, видання повного тексту Біблії церковнослов'янською мовою (1581 р.), базувалося на припровадженому з Новгорода рукописі (в його приготуванні, щоправда, брав участь домініканський чернець Веніамін, хорват із походження), без якогось суттєвого наближення до місцевої мови. Своєю чергою, на цьому виданні Біблії ґрунтувалися, принаймні до певної міри, складені чи не вперше за ввесь час існування церковнослов'янської мови граматики — що з-поміж них найважливіші належать перу Лаврентія Зизанія (1596 р.) й особливо Мелетія Смотрицького (1619 р.), — а також словники, щонайперше «Лексис» Л. Зизанія (1596 р.) та особливо «Лексиконъ славенорωсскій» Памви Беринди (1627 р.), пізніше перероблений з церковнослов'янсько-українського на українсько-церковнослов'янський в анонімному виданні «Синоніма славенороссская» (сер. XVII ст.); услід за ними з'явилися ще латинсько-церковнослов'янський «Лексикон» Є. Славинецького (1642 р.) та церковнослов'янсько-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (1649 р.).

Новий варіант церковнослов'янської мови, найдетальніше скодифікований Смотрицьким (його можна назвати Мелетієвим), був призначений для всіх православних слов'ян і здобув у них визнання. Граматика Смотрицького була пізніше перевидана в Москві (1648 р. і 1721 р.) та в Румунії (1697 р. у Снаґові, 1755 р. у м. Римнікул-Вілча), нехай з певними змінами. Її приписів дотримувалися, крім усіх православних слов'ян, також і румуни, а вже з 1631 р. й ті з-поміж хорватів-католиків, в яких відправи відбувалися церковнослов'янською мовою (в них ці норми протрималися аж до 1893 р.!). Своєю чергою, «Лексиконъ» Беринди в Румунії взяв за основу Мардаріє Козянул, укладавши «Лексикон славено-влашескый и имен тлъкованиє» (1649 р.), і те саме стосується славено-румунського словника в Codex Sturdzanus (бл. 1670 р.); на словнику Мардаріє або на Codex Sturdzanus ґрунтуються ще п'ять славено-румунських словників, виданих протягом наступних десятиріч: московський, санкт-петербурзький (перед 1693 р.), Міхаїв (1672–1673 рр.), Міхая Лоґофета (бл. 1683 р.), Місаїлів у Codex Teodorescu (поч. XVIII ст.) та Макаріє Пекуньяра (поч. XVIII ст.).

Попри таку "всеслов'янську" (за винятком поляків!) налаштованість, автори нового варіанту церковнослов'янської мови не намагалися й навіть не бажали відновлювати в усій чистоті ні староцерковнослов'янську мову, ні Євтимієву редакцію церковнослов'янської мови. Їхня

церковнослов'янська мова переслідувала мету радше практичну, ніж філософську чи навіть богословську. Її призначенням було усунення неладу в церковній мовній практиці за допомогою досить суворої реґламентації в оперті передусім на модель, що склалася в Україні, Білорусі та Московщині, з частковим пристосуванням до тонкощів грецької граматики та з частковим використанням латинських граматик, поширених під ту добу в Польщі. Якщо її визнали південні слов'яни, це сталося не через її "спільнослов'янський" статус, а з огляду на привабливість обстоюваного в ній етимологічного правопису й головно завдяки її схваленню Москвою (пошана до якої пояснювалася тим, що це була єдина на той час незалежна православна слов'янська держава). І все ж мелетіївська церковнослов'янська мова ввібрала в себе, мабуть несамохіть, певні українські риси в ділянці фонології, морфології, словництва й особливо наголосу.

Хоча Мелетіїв варіант церковнослов'янської мови набув загального поширення на Україні, на практиці його дотримувано по-різному, залежно від вишколу та ретельності того чи того автора. Декотрим удавалося застосовувати подані правила з гідною подиву консеквентністю, й українізми в їхніх творах обмежуються тими небагатьма випадками, що їх санкціонував і Смотрицький. Це стосується, скажімо, багатьох творів Тарасія Земки, деяких тогочасних п'єс («Царство натуры людскои», Київ, 1698; «Торжество естества человѣческаго», Київ, 1706 та ін.). Інші дозволяли собі більшу вільність, тому в тогочасному письменстві можна віднайти фактично всю гаму відтінків і переходів від мелетіївської церковнослов'янської до *простої мови*.

Дії творців нового різновиду церковнослов'янської мови були свідомі. Це віддзеркалюється навіть у назві, де рідше подибуємо прикметник **славенскій**, а частіше **славеноросскій**, — тобто йшлося про церковнослов'янсьу мову, як її вживано й унормовано на руських землях та в Московщині. Євтиміївські традиції у філософії та в таких практичних справах, як правопис, були на стадії відмирання ще до початку відродження церковнослов'янської мови наприкінці XVI ст. Де-не-де вони ще утримувалися протягом певного часу[4], але прихильники нової норми в принципі на це не зважали. Смотрицький, прагматик і поміркований консерватор, як правило, не відкидав навіть застарілих рис церковнослов'янської традиції, надаючи їм натомість якогось практичного призначення. Скажімо, мавши справу з надміром букв у азбуці порівняно зі звуками, що вимовлялися в тогочасному українському варіанті церков-

---

[4] Навіть у «Лексиконі» П. Беринди слова **връста** 'шар' і **плъза** 'користь' подано згідно з Євтимієвим правописом. Однак варто завважити цікаву подробицю: слово **връста** йде у словнику після слова **верига** 'ланцюг', а **плъза** після слова **полата** 'палац', тобто так, як вимагало б написання, узгоджене з вимовою (**верста, полза**). Мабуть, у рукописному першовзорі вони мали саме такий вигляд, а виправлення внесено в процесі друку, коли переставляти їх на інше місце було вже запізно.

нослов'янської мови, він використав зайві букви в антистисі, тобто для розрізнення — лише на письмі — гомонімів та гомоформ. Наприклад, в ном. одн. іменників чол. роду належало писати **о**, а в ґен. мн. — **ѡ** (**домъ** ном. одн. проти **дѡмъ** ґен. мн.).

Таким чином, хоча деякі українські риси й потрапили до нової церковнослов'янської норми, українське суспільство середньоукраїнської доби знову в цілому погодилося з принципом диглосії, в якій протиставлялися одне одному **ıазыкъ славеноросскнй і простаıа мова**. Усвідомлення сучасниками цієї диглосії віддзеркалено появою в рукописах і друкованих книжках паралельних текстів (з одного боку, церковнослов'янського, з другого — його перекладу *простою мовою*), а також книжок, у яких факт перекладу відверто зазначався. До таких належать, приміром, «Лекциї словенскіє Златоустаго отъ бесѣдъ евангельских отъ іерея [Д.] Наливайка выбраніє» (80-ті рр. XVI ст.), «Тестамент [...] Васыліа цесара» у книжці «Лѣкарство на оспалый умыслъ чоловѣчий» (Остріг, 1607), «Просвѣтитель» І. Саніна-Волоцького (1616–1635 рр.), синаксар за редакцією Т. Земки (1627 р.) тощо. Пам'ятки, писані церковнослов'янською мовою в її Мелетієвій редакції, загалом мало що дають для відтворення тогочасних українських фонологічних процесів, натомість писані простою мовою, здавалося б, мають бути справжнім скарбом. Однак у дійсності, як уже зазначалося, ні освітній рівень більшості авторів, ні панівний під ту добу бароковий стиль у літературі та в житті (бароковий медієвалізм — згідно з формулою Павіча) не сприяли появі чистих узірців, писаних виключно однією з обох цих полярних мов (винятки були нечисленні). Фактично справу доводиться мати з неозорою кількістю комбінацій їх обох у різних пропорціях. Якоюсь мірою кожен текст є змішаний і переходовий. Перед його використанням дуже важливо спочатку встановити тип мови та авторські нахили.

Повище стосується всього середньоукраїнського періоду. Одначе національно-визвольна війна 1648 р. внесла певні зміни в мовну ситуацію, нехай не такі масштабні, як можна було б очікувати. Ці зміни оминули ті частини України, що безперечно залишалися під польським, угорським і молдавським пануванням. Проте на Гетьманщині та Слобожанщині розвинулися деякі особливості; й те саме можна сказати про спірні землі на підпольській Україні, що прилягали до правого берега Дніпра, тобто про Південну Київщину та Східне Поділля.

Престиж польської мови на тих землях, де порушилися політичні зв'язки з Польщею, не був підірваний. Польська мова постійно вживалася як писемна, часто навіть представниками вищого православного духівництва (наприклад, Лазарем Барановичем); крім того, полонізми не виходили з моди в писемній та усній мові освічених верств. Новим було, по-перше, те, що *простая мова* знову почала широко вживатися в діловодстві місцевими та центральними владними устано-

вами, часто вбираючи в себе риси місцевих говірок. То є багатюще джерело відомостей про українську мову, як її вживано (головно) на Лівобережжі. До Гетьманщини належали також деякі білоруські терени (приміром, Стародубщина). Як не дивно, в тамтешніх пам'ятках по суті вживається мова того самого типу. Вочевидь, тоді вироблялося щось на кшталт офіційно-ділового койне.

По-друге, новим було те, що посилилися контакти з російською мовою. Зовсім неістотні за ранньосередньоукраїнських часів, вони трохи пожвавилися протягом першої половини середньоукраїнського періоду, головно через присутність на Україні втікачів із Московщини (Феодосія Косого, Ігнатія, князя А. Курбського та деяких інших), а також через контакти українського духівництва з Москвою. На фонологічний розвиток української мови ці контакти не вплинули нітрохи. Однак вони могли залишити якийсь відбиток на нормах Мелетієвого та післямелетіївського варіанту церковнослов'янської мови. Втім, запровадження російської редакції церковнослов'янської мови на Україні не планувалося, й поготів не замислювалося вироблення якогось особливого різновиду церковнослов'янської мови для України, хоча практично вживана українцями в XVII ст. церковнослов'янська мова становила окрему її редакцію, навіть після реформи, здійсненої патріархом Никоном у Московському царстві (1653–1656 рр.), коли там були запозичені деякі риси Мелетієвого варіанту церковнослов'янської мови.

Становище змінилося по Переяславській угоді 1654 р. Торговельні та культурні зв'язки зміцніли. Україну обсіли московські урядовці, а відтак Московщина загарбала її. Показово, що перепис 1666 р. проводили московські чиновники (а тому його матеріали не містять практично нічого цікавого для історика української мови). Українських козаків раз у раз висилано до Московщини на важкі роботи. Московські військові залоги стояли в багатьох місцях Гетьманщини, не кажучи вже про Слобожанщину. З 1708 р. окупація України стала цілком відвертою. Московські спроби підпорядкувати Українську Церкву московському патріархові наразилися на спротив з боку київського духівництва. Щоправда, Москва досягла того, що 1684 р. автономія Української Церкви все ж була формально скасована, хоча фактично вона навіть розширилася завдяки підтримці гетьмана Івана Мазепи. Щойно після його поразки та втечі 1709 р. Українською Церквою почали керувати з Москви, й початок пізньосередньоукраїнського періоду, наче символічно, був позначений указом Петра I (від 5 жовтня 1720 р.) щодо правлення мови церковних книг, друкованих на Україні. Фактично ж російщення церковної мови, включно з вимовою, почалося трохи раніше, власною охотою деяких українських діячів (наприклад, Івана Максимовича).

Усе це готувало ґрунт для масованого наступу російської мови, здійсненого трохи згодом.

З повищого випливає, що на писемні пам'ятки середньоукраїнської доби не можна беззастережно покладатися як на певне джерело відомостей у галузі історичної фонології української мови. До кожної потрібен індивідуальний підхід, щоб виокремити чужорідні елементи: церковнослов'янські та польські для цілого періоду, російські для його останніх десятиріч, меншою мірою білоруські на самому його початку. Навіть пам'ятки, писані *простою мовою*, слід уважно розглядати на предмет віддзеркалення ними простонародного койне, якогось окремого діалекту чи умисної (інколи – спотвореної через брак міри) мішанки діалектів. За тих часів на Україні вживано дві літературні мови власного виробництва в різних комбінаціях, і писемні свідчення не вільно брати за просте віддзеркалення фактів розмовної мови.

4. ГОЛОВНІШІ ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ

*** До сьогодні збереглося дуже велике число середньоукраїнських пам'яток, хоча серед них є багато неопублікованих. Ними представлено різноманітні жанри, дарма що декотрі, знані з давніших часів, зникли або занепали: наприклад, зовсім немає написів на монетах (бо користувалися лише чужоземними), а написи на печатках робилися здебільшого латиною. У 1580–1626 рр. стався полемічний бум на захист православ'я або церковної унії та проти інших відламів християнства, зосібна проти католицизму, позначений великою письменницько-видавничою активністю. Це пов'язано з приготуванням, а відтак і з укладенням церковної унії з Римом (1596 р.). Відродження церковнослов'янської мови супроводжувалося появою чималої кількості текстів, почасти друкованих, церковного характеру, а також граматик, букварів і словників. Діяльність Києво-Могилянської Академії відображено в богословських трактатах, казаннях, поезії та шкільній драмі.

Лише невелика частка текстів, писаних чи компонованих під середньоукраїнську добу, призначалася для друку, але саме друк був істотним чинником у розповсюдженні певних мовних зразків. Як правило, друковані тексти тяжіли до церковнослов'янської мови, бо з них більшу частину становили богослужбові книги. Написане *простою мовою* здебільшого поширювалося в рукописах. Друк поновлено – після видань Фіоля – 1574 р., коли заходами Івана Федоров(ич)а у Львові з'явилися «Буквар» і «Апостол»; його головними осередками були такі друкарні: князя Костянтина в Острозі (1577–1612 рр., 29 книг) із філією в Дермані (1603–1605 рр., 2 книги), Львівського братства (з 1586 р.; до 1722 р. видано 138 книг), Києво-Печерської Лаври, заснована Є. Плетенецьким (з 1616 р.; до 1652 р. видано 52 книги), М. Сльозки у Львові (1639–1660 рр., 42 книги, з яких частина польською, латинською та румунською мовами), Чину св. Василія Великого в У(г)неві (1648–1770 рр., до 60 книг) та Л. Барановича в Чернігові

(1679–1721 рр., пізніше відновлена). Крім того, багато друкарень мали ефемерне існування, наприклад: снятинська (1602–1606 рр., 2 книги), крилоська (1606 р., 1 книга), крем'янецька (1638 р., 2 книги), новгород-сіверська (1671–1679 рр.) та ін. Українські автори також друкували свої твори в білоруських видавців, передовсім у Вільні та в Єв'є (Вевісі).

Прикметою другої половини XVII ст. була поява великої кількості упорядників усіляких текстів, починаючи з коментарів до Святого Письма й закінчуючи місцевими літописами, поезією, щоденниками та оповідками. Це віддзеркалює поступ освіти. Продукція цього аматорського письменства на дозвіллі не призначалася для друку. До таких пам'яток належать, приміром, «Библѣя малая», що її 1660 р. скомпонував священик *Григорій Димитъриєвич* із Шаргорода (на південний захід від Вінниці); рукопис Йосифа Григора з Хоружівки (на південний схід від Ромна), датований 1662 р.; учительна Євангелія, яку 1670 р. списав *Семїон Тимофѣевич* з Решетилівки (на захід від Полтави); рукопис полтавського ігумена Геннадія, датований 1672 р.; вірші Климентія Зиновієва, імовірно мешканця півночі Полтавщини або півдня Чернігівщини, писані бл. 1690 р.; вірші харківського архімандрита Онуфрія, складені 1699 р., тощо.

У сфері врядування українська мова до 1648 р. вийшла з ужитку в містах (за винятком церков, які мали право видавати свідоцтва про народження) й якось ниділа хіба що по сільських канцеляріях. Проте на Гетьманщині (й почасти на Слобожанщині) з часу її появи ця мова широко вживалася на всіх офіційних рівнях: центральному, полковому, міському та сільському. Нею складалися різноманітні офіційні папери, й кожна установа мала власні актові книги, що з них, на жаль, опубліковано дуже мало.

Більшість документів, писаних до 1648 р., походить із Галичини та Волині, а також із Києва — після його відродження як культурного центру на початку XVII ст. Пізніше, відколи, з одного боку, створено Гетьманщину, а з другого — посилилися польські утиски на Правобережній Україні, починають переважати — як числом, так і значенням — пам'ятки з Гетьманщини. На підпольській Україні свою вагу зберігав лише Львів. Якщо взяти окраїнні землі, то з Січі матеріалу є обмаль (наприклад, збереглися деякі печатки) — та й слід зважати на те, що вона була не надто налаштована на письменство й до того ж двічі зазнавала руйнування (1709 р. і 1775 р., внаслідок чого січові архіви до 1712 р. втрачено); натомість із Буковини, яка належала Молдавії, немає майже нічого. Молдавія дедалі більше залежала від Туреччини; до того ж із перенесенням її столиці з Сучави до Яс (1564 р.) почався поступовий вихід з ужитку руської мови, й хоча деякі автори надалі писали церковнослов'янською мовою з мелетіївським присмаком (наприклад, до 1629 р. Анастасіє Крімка), це тривало щонайпізніше до 1643 р.; що ж до офіційних паперів, то впродовж першої половини XVII ст. в них усе ще вживалася руська мова, нехай видозмінена. З Молдавії до Львова та Києва переїхали кілька високих церковних достойників та письменників (скажімо, Петро Могила), але письменство церковно-

слов'янською мовою (в її українській редакції) на цих теренах занепадало, а коли щось і потрапляло до друку по-слов'янськи, то переважно за межами краю (наприклад, «Поученія» Йоана Золотоустого, перекладені 1693 р. Досифеєм Сучавським у Стрию). Слобожанщина з середини XVI ст. представлена офіційним діловодством, а з кінця XVII ст. й творами письменства.

Трохи більший корпус пам'яток походить із Закарпаття. Частина з-поміж них ґрунтується на галицьких першовзорах, бо цей край, незважаючи на заворушення протягом XVII ст., підтримував зв'язок із Галичиною (переважно довозячи звідти книжки й запрошуючи священиків). Однак існують і оригінальні закарпатські твори. Закарпаття репрезентоване кількома учительними Євангеліями, збірками церковних текстів і казань, місцевими літописами, збірками пісень, дарчими написами на церковних книгах, грамотами та приватними листами.

За жанровою приналежністю середньоукраїнські пам'ятки є розмаїті. До основних жанрів належать такі[5]:

1. Євангелія та Святе Письмо в цілому. Друкувалися Євангелії під ту добу церковнослов'янською мовою; певні риси української звукової системи в них де-не-де проступають, але невеликим числом, не додаючи нічого нового порівняно із загальним корпусом тогочасних пам'яток. У цій книзі, з огляду на її спрямованість, їх можна знехтувати. Острозька Біблія 1581 р. не має великого значення з тієї самої причини; щоправда, книга Макавеїв у ній містить трохи більше українських (північних) рис. Дві рукописні Євангелії продовжували характерну для середини XVI ст. тенденцію до перекладу євангельського тексту із застосуванням елементів простонародної мови: Єв. Нег. 1581 р., написана в Хорошеві (поблизу Білогір'я, Хмельницька обл.), є в ґрунті речі білоруська з деякими українізмами; Літк. Єв. (Літки на південь від Остра, нині Броварського району Київської обл.) була написана в 1595–1600 рр. на Волині церковнослов'янською мовою, але містить вставку (Лк 1.57–9.37), наближену в мовному плані до Перес. Єв. 1561 р. Найцікавіші є учительні Євангелії, почасти друковані (перша 1569 р. в Заблудові), але частіше рукописні. Гадають, що за основу для багатьох із них слугувала «Postilla» М. Рея (1557 р.), а в деяких випадках джерело впливу — то «Postilla» Я. Вуєка (1573 р.). Їхня мова хитається від церковнослов'янської до простонародної, причому часто в тому самому рукописі. З-поміж них описані такі: Євангелія, писана 1585 р. у Львові Андреєм з Ярослава; дніпропетровська учительна Євангелія 1592 р., писана, ймовірно, на Волині; Єв. № 54, кін. XVI ст., півн. укр.; Єв. № 425, кін. XVI ст.; Єв. № 1637, кін. XVI ст., ймовірно півн. укр. (три останні Євти-

---

[5] До переліку внесено, як правило, лише ті пам'ятки, що були опубліковані цілком або в уривках, а також ті, що їхню мову бодай коротко описано в науковій літературі. У державних архівах зберігається величезна кількість неоприлюднених і неописаних документів.

мієвим правописом, усі три зберігаються в Києві); Єв. № 30, кін. XVI ст., зберігається у Львові; Єв. № 31, кін. XVI ст., бойківська; Біз. Єв. (поблизу Острога?), кін. XVI ст.; Язл. Єв. (поблизу Чорткова), кін. XVI ст.; Ладом. Єв. (поблизу Свидника на Закарпатті), кін. XVI ст., ймовірно списана з волинського першовзору; Коптевичівська Уч. Єв. (поблизу Овруча), бл. 1600 р.; Уч. Єв. А. Бєлобородського, 1604 р., написана в П'ятигорах (Тетіївський район Київської обл.); Братк. Уч. Єв., 1604 р., написана Лукою Василевичем, мовою та правописом близька до Перес. Єв. 1561 р.; Жидачівська Уч. Єв. (№ 78), 1605 р.; Єв. №№ 13174, 29519 і 192, кін. XVI ст. або поч. XVII ст., бойківські, тепер у Львові; Бодж. уч. Єв. кін. XVI ст. або поч. XVII ст., тепер у Бачці (Юґославія); Ом. Єв. (Омельно на північ від Луцька), 1608 р.; Єв. № 77, поч. XVII ст., на збереженні у Львові; Тригірська Уч. Єв. (поблизу Житомира), бл. 1625 р.; Пісочнянська Уч. Єв. (№ 23), Миколаївський район Львівської обл., 1634 р.; Уч. Єв. Кап. (Ортутьова поблизу Свидника), написана до 1640 р., ймовірно, в Галичині (лемківська?); Данилівська Уч. Єв. (поблизу Хуста), написана до 1646 р.; Малоберезнівська Уч. Єв. (на північ від Ужгорода), XVII ст.; Уґлянська Уч. Єв. (на схід від Хуста), XVII ст.; Надітичівська Уч. Єв. (№ 32), 1645 р.; Єв. № 88, сер. XVII ст., тепер у Львові; Уч. Єв. С. Плавлянського, написана на Закарпатті, 1668 р.; Довж. Єв. (на південь від Стрия), 1669 р.; Реш. Уч. Єв. (на захід від Полтави), 1670 р., написав *Семїон Тимофѣевич*; Уч. Єв. Ф. Дулишковича, написана, ймовірно, в Ізі поблизу Хуста до 1673 р.; Вовківчанська Уч. Єв. (поблизу Заслава), кін. XVII ст.; Вич. Єв. (поблизу Луцька), поч. XVIII ст. Щось на кшталт конкорданції до Нового Заповіту (на основі польської конкорданції Чеховича, 1577 р.) склав Тимофій Михайлович; цей текст у друкованому вигляді містить «Книга Новаго Завѣта» (Остріг, 1580).

Учительним міг бути й Апостол (наприклад, Ґерлах. Ап. кін. XVI ст., на північний захід від Бардієва); М. Сльозка видрукував 1654 р. у Львові учительний Апостол. Є й Псалтир поч. XVII ст., написаний на Поділлі українським різновидом церковнослов'янської мови.

2. Релігійна література: святоотцівські писання, житія святих тощо, а також антології таких текстів. Цей величезний матеріал представляють, зокрема, такі пам'ятки: «Служебник», видрукуваний 1604 р. у Стрятині, цінний з огляду на розставлені в ньому наголоси; «Лѣкарство на оспалый умыслъ чоловѣчий», Остріг, 1607 (автор — Д. Наливайко); «Анѳологіонъ» (богослужбових текстів), виданий у Києві 1619 р.; Києво-Печерський «Тріѡдіонъ» 1627 р., що містить дещицю розмовних форм; перемиський «Пролог» 1632 р.; т. зв. "щоденник" Петра Могили (1635 р. ?), що насправді являє собою оповідь про чудеса; «Лѣствиця» сер. XVII ст.; збірка під назвою «Библѣя малая», писана в Шаргороді (Вінницька обл.) священиком Григорієм Димитрієвичем (1660 р.); збірка з Хору-

живки (що поблизу Ромна), датована 1662 р.; «Небо новоє» (Львів, 1665) та «Скарбница потребная» (Чернігів, 1676) І. Ґалятовського; житія княгині Ольги та князя Володимира, складені, мабуть, у Києві бл. 1670–1675 рр.; рукопис ігумена Геннадія (Полтава, 1679); «Поучения» Йоана Золотоустого, складені Досифеєм Сучавським (Стрий, 1693); ужгородська «Мінея» XVII ст.; «Толкованиє на Псалтир» Афанасія Александрійського (XVII ст.), а також кілька часткових і одна повна (1661 р.) версія тексту «Києво-Печерського Патерика» (цьому передував друк польської версії — 1635 р.).

3. Казання були особливо поширені на Гетьманщині. До ранніх узірців цього жанру належать «Евангеліє учителноє албо казаня на недѣлѧ презъ рокъ» К. Транквіліона-Ставровецького (Рахманів, 1619); рукописні київські казання 1641 р., частково переписані росіянином і частково білорусом, чим пояснюється наявність у них деяких білоруських мовних рис; «Казанье погребовоє» (з геральдичним віршем) І. Старушича (Київ, 1641); «Ключъ разумѣнія» (Київ, 1659; нове, частково змінене видання — Львів, 1663) І. Ґалятовського; його ж «Казаня приданыи до книги Ключъ разумѣнія» (Київ, 1660); новий, змінений і розширений варіант обох попередніх позицій — «Ключъ разумѣния» (Львів, 1665); закарпатські збірники священика Ігнатія (1666 р.) та священика Тесльовцева (XVII ст.); «Мечъ духовный» Лазаря Барановича (Київ, 1666); його ж «Троубы словесъ проповѣдныхъ» (Київ, 1674) — обидві книги зі спорадичними українізмами; анонімне «Слово во время бездождыя» (бл. 1670 р.); «Огородокъ Маріи Богородицы» (Київ, 1676) і «Вѣнецъ Христовъ» (Київ, 1688) А. Радивиловського (у збереженому рукописі його казань з «Огородка», датованому 1671 р., українських рис утрималося більше); казання Дмитра Туптала-Ростовського (1685–1701 рр.), наявні лише в російських копіях; «Ключ», написаний в Уґлі (на схід від Хуста) 1695 р., наближений до розмовної мови. Казання є також у позиціях, перелічених під пунктами 2 та 4.

4. Богословські праці цього періоду складаються переважно з полемічних писань проти чужих релігій і конфесій; для появи більшості з них приводом стала унія з Римом. Інколи вони наближаються до публіцистичного жанру. З-поміж численних богословських праць можна навести такі: «Ключъ царства небесного» Г. Смотрицького (Остріг, 1587); «О єдіной [...] вѣрѣ» Василя Суразького (Остріг, 1588) — пам'ятка в ґрунті речі білоруська, лише з поодинокими українськими рисами; «Унія албо выкладъ преднейших артикуловъ» (Вільна, 1595), приписувана Іпатієві Потієві; лист Іпатія Потія до князя Костянтина Острозького (1598 р.), його ж «Антиризисъ или апологія» (1599 р.) і відповідь Клірикові Острозькому (1599 р.) — остання з рисами рідної підляської говірки автора; «Казанье свѧтого Кирилла Патріáрхи ієрꙋсалимъского» Стефана Зизанія (Вільна, 1596 р.); «Апокрисисъ албо отповѣдь на книжкы о съборѣ берестейскомъ» Христофора Філалета (Мартина Броневського?), на велику міру, кирилична транслітерація

польського оригіналу (Остріг, 1597); «Отписъ на листъ в Бозѣ велебного отца Ипатіа» Клірика Острозького (Остріг, 1598); «Історія о [...] разбойническомъ Ферарскомъ або Флоренскомъ синодѣ» (Остріг, 1598); «Діалог албо розмова» Мелетія Пігаса (Остріг, 1598), переклад із грецького оригіналу, виданого 1596 р. у Вільні; «Книжка» Івана Вишенського, північноукраїнська рукописна копія його творів (1599 або 1600 р.); Острозька "книжиця", видана 1598 р. в Острозі, — збірка творів, спрямованих проти унії, що містить послання М. Пігаса, К. Острозького та Івана Вишенського; «О образѣх, о крстѣ» та інші догматичні й полемічні твори — рукопис кінця XVI ст., збережений у Хіландарському монастирі в Греції, білоруська пам'ятка з деякими українськими рисами; анонімні «Вопросы и отвѣты православному зъ папежникомъ» (1603 р.); «Пересторога зѣло потребная [...]» (Й. Борецького?) — рукопис 1605–1606 рр.; «Палінодія или Книга обороны кафолической [...] всходней Церкви», складена в Києві 1621 р. З. Копистенським; «Ме́сїа правдивый» І. Ґалятовського (Київ, 1669); «Оброна вѣрному каждому чл(о)в(ѣ)ку» М. Андрелли (1699–1701 рр., Закарпаття). Богословські та полемічні теми наявні також у передмовах до різних видань Києво-Печерської Лаври, починаючи з 1616 р.

Переважно навчальну спрямованість мають такі книги: «Иже въ свꙗтыхъ о(т)ца нашего Іωанна Златоустаго Бесѣда избраннаꙗ о въспитаніи чадъ», складена, можливо, Йовом Борецьким у Львові 1609 р.; «Книга души, нарицаемая злото», написана 1623 р. (Петром Могилою?), копія 1661 р.; «Агапита Діакона главізны поучителны», перекладені, можливо, Петром Могилою й видрукувані в Києві 1628 р.; «Зерцало духовное», написане українцем, можливо монахом, у Москві 1652 р.; «Зерцало до прейзрінія і латвійшаго зрозуміня віры святои» Й. Шумлянського (У(г)нів, 1680); його ж «Метрика албо реестръ на пораду Церкви святой» (Львів, 1686); «Катехисисъ для наоуки оугрорускимъ людемъ» Йос. Де Камелліса (в перекладі "простымъ діалектомъ» Івана Корницького), виданий 1698 р. у Трнаві (Словаччина) й призначений головно для закарпатського читача; «Ѳеатронъ или позоръ нравоꙋчителныи» І. Максимовича (Чернігів, 1708); його ж «Богомысліе в ползу правовѣрнымъ» (Чернігів, 1710); «Иѳіка їерополїтіка или Ѳілософіꙗ нравоꙋчи́телнаꙗ» (Київ, 1712) — з додатком віршів і притч; «Зобране або сума того вшего, що сꙗ (о) вѣчности пекельной [...] повѣдило» Г. Дрекселіуса — переклад із польської, здійснений, мабуть, на Перемищині до 1721 р. На рубежі між богословською літературою та адміністративним жанром перебуває протокол синоду, скликаного в Луцьку, видрукуваний 1638 р. в Крем'янці (Луц. Син.). Латинська книжка Т. Рутки «Angelicus doctor D. Thomas Aquinas [...] contra calumniatorem Ioannicium Galatowski» (Люблин, 1694) містить численні українські цитати в латинській транслітерації.

5. Природознавство та географія представлені скупо. Сюди належать: уривок тексту про способи застосування ліків, для румунських читачів (кін. XVI ст.); «Люцидаръ» — білоруська копія українського перекладу, здійсненого, мабуть, із чеської мови (1636 р.); те саме в скороченому варіанті в Ракошинському збірнику (Закарпаття, XVII ст.) «Путник о градѣ Иерусалимѣ» (1606 р., у копії другої половини XVII ст.) — опис Святої землі; астрономічна мапа І. Ф. Копієвського, видана 1699 р. в Амстердамі; «О пріроженю человѣческомъ [...]» архімандрита Онуфрія (Харків, 1699 р.), у копії 1785 р.
6. Поезія. Книжну силабічну поезію запровадив Гарасим Смотрицький епіграмою на гербі князя Острозького, надрукованою в Острозькій Біблії (1581 р.). Найчастіше вживаним матеріалом поетів була українська редакція церковнослов'янської мови, улюбленими жанрами — панегірик, повчальні та релігійні вірші, діалоги. Паралельно існувала й поезія, в якій описувано тогочасні політичні та воєнні події. Ці твори подекуди наближалися до народних пісень, а їхня мова могла мати варіації в діапазоні від церковнослов'янської до говірної. Наприкінці XVII ст. до цього ще додалися реалістична описова поезія (писана здебільшого говірною мовою) та експериментальні формалістичні твори (як правило, церковнослов'янські за мовною приналежністю). Віршів писалося багато. Ними супроводжувалися видання найрозмаїтіших за своєю природою текстів, від Біблії до «Литовського Статуту»; крім того, вони трапляються досить великим числом і в усіляких рукописах. Нижче подаються лише поважніші обсягом твори чи збірки творів: «Просфонима» (Львів, 1591 р.), хвалебний діалог на честь митрополита Михайла Рогози; «На Р(о)ж(де)ство [...] Х(рист)а [...] вѣршѣ» — діалог, скомпонований П. Бериндою (Львів, 1616 р.); «Вѣзерѹнокъ цнотъ [...] Елисеꙗ Плетенецкого», написаний Ол. Митурою (Київ, 1618 р.); «Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» — діалог, складений К. Саковичем разом із помічниками (Київ, 1622 р.); вірші Анастасія Крімки, писані в Молдавії (1629 р.); «Ѵмнологі́а сі́ есть Пѣсно́словїє», колективний панегірик П. Могилі (Київ, 1630 р.); «Вѣршѣ з траго́дїи Х(ристо)с па́схѡнъ» А. Скульського (Львів, 1630) — діалог з вельми відчутним польським підложжям; «Розмышлян'є о муцѣ Христа Спасителя», діалог Й. Волковича (Львів, 1631); вірші Тарасія Земки, розпорошені по книгах, що видавалися Києво-Печерською Лаврою до 1632 р.; «Εὐχαριστήριον, албо вдячность» колективний панегірик П. Могилі (Київ, 1632 р.); «Εὐφονία веселобрмѧчаа», ще один колективний панегірик П. Могилі (Київ, 1633 р.); «Лямент», підписаний ініціалами М. Н., політичні вірші з приводу перенесення тіла князя Костянтина Острозького до католицького костьолу та подальші події — рукопис 1636 р., складений переважно говірною мовою; «'Ανάθημα τῆς τιμῆς» Я. Седовського — панегірик єпископові Григорієві Кирни-

цькому (Львів, 1641 р.); «'Εὐώδια» Г. Бутовича — панегірик єпископові Арсенієві Желиборському (Львів, 1642 р.); «Перло многоцѣнное» — збірка віршів К. Транквіліона-Ставровецького, з деяким експериментуванням у плані наближення до народної поезії (Чернігів, 1646 р.); "елегія" про кару Божу («Чему, Пане, так нас сурове караєш») у почаївському рукописі 1648 р.; «Бенкет духовный» — діалог, призначений для виголошування дітьми (кін. XVII ст.), досить близький до розмовної мови; «Зеґаръ з полȣзеґáркомъ [...]» і «Млеко [...]» — дві збірки віршів складної формалістичної будови, скомпоновані полтавцем Іваном Величковським у 1690–1691 рр., а також інші його твори; «Ієрусалимъ свобожєнный» Т. Тассо — рукописний переклад із польської кін. XVII–поч. XVIII ст., за мовою є переважно церковнослов'янський, але з численними полонізмами; рукописна збірка віршів Климентія Зиновієва, найімовірніше писана бл. 1690 р. на півдні Чернігівщини або на півночі Полтавщини (значна частина — говірною мовою); вірші зі збірки архімандрита Онуфрія Харківського «О пріроженю человѣческомъ [...]», складені 1699 р. і наявні в копії 1785 р.; «Алфавит собранный, риѳмами сложанный» І. Максимовича (Чернігів, 1705 р.); «Богородице Дѣво» (Чернігів, 1707 р.) і менші збірки релігійних віршів, написані майже чистою церковнослов'янською мовою, трохи пристосованою до її російської редакції; «Епінікіон сієсть пѣснь побѣдная» — панегірик Петрові І, видрукуваний Т. Прокоповичем як частина власного твору «Панегѵрікос, или Слово похвальноє» (Київ, 1709 р.).

До певної міри наподібнюють народну поетичну творчість «Pieśń kozaka Płachty» (1625 р.), надрукована в польській антології з деякими перекрученнями в мові; «Duma kozackaja o woyni s kozakami nad rikoiu Styru», записана латинкою в латинській книжці; «Пѣснь о образе клокочевскомъ», вміщена у збірці релігійних віршів, складених або переписаних на Закарпатті (Камьонка на захід від Бардієва); рукописна збірка пісень різного походження, яку скомпонував щонайпізніше 1693 р. Кондрацький, можливо десь поблизу Коломиї (латинкою)[6].

7. Шкільна драма. До середини XVII ст. драма переважно зводилася до діалогів, що призначалися для виголошення напам'ять (див. вище пункт 6). Окрім них, до помітніших текстів можна віднести такі: збережений фраґмент анонімної різдвяної містерії (Львів, перша половина XVII ст.); анонімний «Dialogus de passione Christi» (Жовква, 1670 р.); анонімний твір «Алексѣй человѣкъ Божій» (Київ, 1673 р.), наявний у копії, зробленій у Росії; анонімний твір «Царство натуры людскои» (Київ, 1698 р.), пересичений церковнослов'янізмами; «Слово о любои смерти», переклад польського твору «Dialog Polikarpa ze śmiercią», зроблений у XVII ст.

---

[6] Коли йдеться про фольклорні записи, слід також згадати збірку прислів'їв Климентія Зиновієва.

в Галичині; «Комедія на Успеніе Богородицы» Дм. Туптала (щонайпізніше 1702 р.); анонімний твір «Мудрость предвѣчная» (Київ, 1703 р.); анонімний твір «Торжество естества человѣческаго» (Київ, 1706 р.), написаний у ґрунті речі церковнослов'янською мовою, за винятком промови жидів; анонімний твір «Дѣствіє на страсти Христовы» (Київ, 1709 р. — з ориґіналу сер. XVII ст.); «Владимир» Т. Прокоповича (Київ, 1705 р.). Дрібні уривки інших драматичних текстів тут поминуто увагою.

8. Інтерлюдії. Твір Якуба Ґаватовича «Tragedia, albo Wizerunk śmierći [...] Iana Chrzciciela» (Львів, 1619), написаний по-польськи, містив українські інтерлюдії з перебільшеними діалектними рисами, переважно волинськими, у записі латинкою; дев'ять інтерлюдій з Дернівської (Дернове поблизу Кам'янки-Бузької на північний схід від Львова) антології кін. XVII — поч. XVIII ст. Інтерлюдіями супроводжувалися також «Communia duchowna ss. Borysa i Hleba» (кін. XVII ст.) та «Алексѣй человѣкъ Божій» (1673 р.). «Пролiог на Воскресеніє Христово» (1719 р.) — то в ґрунті речі теж інтерлюдія, але складена на манір віршів для виголошування напам'ять. «Tragedia ruska bárzo piękna i krotochwilna», анонімний текст, надрукований бл. 1609–1618 рр. у Ракові поблизу Судомира (польським варіантом латинки), являє собою інтерлюдію, розширену до розміру короткої п'єси.

9. Граматики, букварі, словники та інші філологічні праці. Буквар Івана Федоров(ич)а (Львів, 1574 р.) є церковнослов'янський і практично не містить українських рис, як і «Кграматыка словеньска язика з газофилакии [...] Острога» (Вільна, 1586 р.), хоч і не настільки консеквентно; у другому, виправленому виданні букваря Федорова (Остріг, 1578–1580 рр.) є деякі середньоболгарські риси (**философѫ** 1 ос. одн.), деякі білоруські (непом'якшення *с*), але майже зовсім немає українських. Лише поодинокі відхилення від церковнослов'янської мови в бік української віднаходяться в колективній праці під проводом Арсенія Грека (Еласонського) «'Αδελφότης, Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка» (Львів, 1591). Деякі риси української фонетики містить «Грамматіка словенска» Лаврентія Зизанія (Вільна, 1596), у ґрунті речі церковнослов'янська; буквар того самого автора «Наука ку читаню и разумѣню писма словенского» (Вільна, 1596) мав за додаток «Лексис, сирѣчь речéнїѧ, Въкратъцѣ събрáнны И из словенскаго язы́ка на прóстый рꙋскій дiѧлектъ истолковáны» (1061 гасло); «Лексисові» Зизанія передував у часі рукописний «Лексис съ толкованіем словенскихъ мовъ просто» (складений щонайраніше 1581 р., можливо, в Острозі). Деякі українські риси начебто містить «Букварь языка славенска» (Єв'є, 1618) і меншою мірою «Букваръ языка славеньска», виданий 1699 р. у Трнаві (Словаччина). «Грамматіки Славенскиѧ правилное Сѵнтаґма» Мелетія Смотрицького (Єв'є, 1619), як і «Лексиконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе» Памви Беринди (на 6892 гасла), видрукуваний у Києві 1627 р., схарактеризовано вище

(див. 43.3). У формі рукописів залишилися «Лексиконъ латинскій з Калепина преложенный на славенскій» Є. Славинецького, укладений у Києві 1642 р., «Лексиконъ словено-латинскій» А. Корецького та Є. Славинецького, укладений 1649 р. (або раніше) також у Києві, й анонімний словник «Синоніма славенороссскаѧ» (на 5057 гасел), укладений після 1667 р. десь на Гетьманщині. Останній із цих словників являв собою обернений варіант «Лексикона» П. Беринди. На них обох ґрунтується невеличкий (на 820 гасел) рукопис середини XVII ст. «Реченіѧ по алфавиту от языка полска». Лише поодинокі українські риси віднаходяться у складених на церковнослов'янській основі правилах «Грамматики или писменица языка словенскаго» (Крем'янець, 1638 р.) та в церковнослов'янській частині словника «Dictionarium Sclauo-Polonicum», укладеного 1641 р. в Жовкві польським священиком Мар'яном із Яслиськ. Так само й «Граматыка словенская» Івана Ужевича (рукопис у двох різних редакціях — паризькій 1643 р. та арраській 1645 р.) містить лише невелику кількість українізмів, будучи в ґрунті речі білоруською. Оксфордський «Heptaglotton» (*Lughat-Namah*) поряд із латинським, грецьким, турецьким, кримськотатарським, вірменським і румунським стовпчиками має й український. Цей словник, імовірно, був укладений задля практичного вжитку купцями; українські слова взято з говірної мови, мабуть на Поділлі, але часто в перекрученому вигляді, оскільки записувач-чужинець не знав її до пуття. Щось на кшталт поетики казань нашкіцовано І. Ґалятовським у додатку до його книжки «Ключъ разумѣнія» (Київ, 1659 р.) — під назвою «Наука албо способ зложеня казаня».

10. Літописи. "Простая" мова широко вживається в таких літописах: «Kronika polska» Мартина Бєльського, частково перекладена близько 1600 р., мабуть у Перемишлі або на Лемківщині; «Літописці Волині і України» бл. 1621 р. (т. зв. Київський літопис); «С кройники Бельского речі потребніи выбрани» — написано в Острозі між 1637 і 1647 рр.; Пітровський літопис 1542–1644 рр. і Крехівський літопис (фактично декілька хронологічних записів) 1648 р.; «Исписаніє лѣтомъ отъ Рождества Христова» — написано 1649 р. у Львові, можливо М. Ґунашевським; Хмéльницький літопис (1650 р.); літопис Межигірського монастиря під Києвом (в одному варанті — до 1620 р., в другому — до 1700 р.); дуже короткий Добромильський літопис (на захід від Самбора, написаний 1700 р. С. Коростенським. Натомість літопис із Густинського монастиря (під Прилукою), що існує в копії 1670 р. (не плутати з літописом подій у самому монастирі за 1600–1641 рр.), київська «Кройника» Феодосія Сафоновича (1672 р.) і літопис монастиря в Підгайцях, що на схід від Львова (1715 р.), є на велику міру церковнослов'янські, причому в Сафоновича трапляються також і білоруські риси. «Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого» Гр. Граб'янки (Гадяче, 1710 р.) позначені виразно стилістичним використанням церковнослов'янської

мови (власне, надуживанням нею). У літописі Л. Боболинського (Чернігів, 1699 р.) мова знову наближається до говірної, і те саме можна сказати про літопис Самовидця, написаний, мабуть, на півдні Чернігівщини 1702 р. (найдавніша зі збережених копій датується приблизно 1740 р.), та про «Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками» С. Величка, написане десь на Гетьманщині 1720 р. Літопис Биховця (власне, щоденник подорожі до Криму 1704 р.) не надається до використання з погляду історичної фонології української мови. Його написано російською канцелярійною мовою з лише поодинокими українізмами. Нарешті, «Синопсис, или краткое собраніє от различныхъ лѣтописцевъ» (І. Ґізеля?), що вийшов друком у Києві 1674 р. (друге, переглянуте видання — Київ, 1678 р.) настільки сильно зорієнтований на церковнослов'янську мову (в її російській редакції), що для історичної фонології української мови він практично не має жодної вартості.

11. Списки антропонімів та мапи. З-поміж списків антропонімів, що не є частиною якихось інших документів, найбільше значення мають «Пом'яник» київського Святомихайлівського монастиря (кін. XVI ст. — 1635 р.) й особливо козацький реєстр, списаний по укладенні Зборівської мирної угоди 1649 р. Опубліковано й деякі менші пом'яники з різних місцевостей Галичини (Івано-Франківськ, Пациків та ін.). Натомість численні антропоніми й топоніми, наявні в даних перепису 1666 р., мають обмежену вартість для фонології, оскільки записи робилися чиновниками з Московщини й досить консеквентно переінакшувалися відповідно до вимог російської вимови.

З-поміж картографічної продукції найважливіше місце посідають мапа Томаша Маковського, видрукувана 1613 р. в Амстердамі («Magni Ducatus Lithuaniae caeterumque regionum [...]»), й особливо мапи Ґ. Левассера де Боплана, складені в 1650–1653 рр. («Delineatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus ac districtibus provinciisque adiacentibus» — Ґданськ; чотири окремі мапи Київщини, Поділля, Брацлавщини та Покуття — Амстердам; п'ять окремих мап із долученням Волині — Париж; також «Delineatio generalis camporum desertorum vulgo Ukraina cum adiacentibus provinciis bono publico erecta» — Ґданськ, 1651 р.; «Tractus Borysthenis vulgo Dnieper et Neipor dicti a Kiovia usque ad Bouzin» — п'ять мап, кожна в двох частинах. Декотрі з назв подано по-польському, але багато — саме в їхній українській формі, дарма що в чудернацькому французькому записі. Інколи українські форми топонімів трапляються й у давніших мапах, накреслених іншими авторами, наприклад «Regni Poloniae et ducatus Lithuaniae [...] descriptia [...]» Йоганна де Рама та «Regnum Hungariaè cum partis subiectis et dependentibus» (обидві — бл. 1630 р.).

12. Канцелярські акти, грамоти, судові книги. Приблизно ще два десятиріччя по Люблинській унії традиційної руської канцелярської мови й надалі уживано в офіційному діловодстві, наприклад у жито-

мирських ратушних книгах (1582–1584 рр.), а також у приватних документах, наприклад у заповіті Василя Загоровського (Володимир-Волинський, 1577 р.). Однак потім у цих функціях її заступили польщизна та латина. Українська мова з більш або менш помітним церковнослов'янським забарвленням була в ужитку хіба що в приватних документах і найчастіше пов'язувалася зі справами Церкви. До них належать, наприклад, документи Люблинського братства при церкві св. Спаса (1551–1632 рр.), Львівського Успенського братства (1591–1650 рр.), Лубенського церковного братства (1622–1623 рр.) та ін.; по деяких селах, вочевидь через брак писарів, обізнаних із латинською чи польською мовами, теж писано по-українськи. За приклад можуть правити акти з села Одрехови, що на південний захід від Сянока (1549–1648, 1682–1691 рр.). В основному схожа ситуація спостерігалася й на Закарпатті. Більшість документів складено латинською або угорською мовами; часом уживано й української, але у справах церковних перевага надавалася, як правило, українській редакції церковнослов'янської мови; дуже часто документи такого ґатунку записувано на берегах церковних книг, надто коли йшлося про дарчі записи. Кількість цих пам'яток не є така вже мала, хоча порівняно із загальним потоком латинської та угорської документації вони лишаються поодинокими прикладами. Можна згадати такі пам'ятки, як грамоту 1606–1607 рр. із Фольварка (на північ від Кежмарка), судові записи 1666 р. зі Зборова (на північ від Бардієва), дарчий напис у Ялинківській Тріоді (на північ від Бардієва), обіжник, складений 1713 р. священиком Петром Олуховським з Тварожця (на північний захід від Бардієва), діловодство Заріцького (на північний захід від Хуста) та Имстичівського (на північ від Хуста) монастирів (першого за 1685–1715 рр., другого за 1654–1720 рр.), а також Мукачівської єпархії тощо. У Молдавії традиція канцелярського мововжитку дотривала до середини XVII ст., але число документів, що складалися по-румунськи, дедалі зростало, й головне — після перенесення столиці до Яс доплив руських писарів припинився, а під пером писарів-румунів мова скам'яніла й зазнала щонайхимерніших перекручень. Як наслідок, їхня джерельна вартість для історичної фонології української мови майже дорівнює нулеві. У цьому випадку можна говорити хіба що про поодинокі українізми, які, до того ж, практично не віддзеркалюють новіших процесів, що відбувалися в українській мові.

Із формуванням гетьманської держави українська мова стала в ній офіційною, й діловодство урядових та полкових установ налічує тисячі документів. Так само українською мовою вели свої записи органи міського самоврядування та суди, хоча лише мізерна частина цього матеріалу потрапила в науковий обіг і величезну його частину не описано навіть поверхово. Відносно повно відомі, для прикладу, актова книга Миргородської ратуші (1650–1725 рр.), Лохвицькі ратушні книги (1653–1712 рр.), Кролевецька ратушна

книга (1655–1748 рр.), Остерські актові книги (1656–1668 рр.), актові книги Полтавського міського уряду (1664–1680 рр.), Стародубські актові книги (1664–1673 рр.) та Пирятинські ратушні книги (1683–1740 рр.). Переяславський полк представлено документами з родинного архіву Сулим (XVII–XVIII ст.). Високий ступінь унормування цієї мови як набору готових кліше засвідчується появою т. зв. *листовень*, тобто збірок узірцевих листів, упорядкованих за конкретними типовими ситуаціями. За приклад може правити листовня 1712 р. (насправді складена приблизно за період з 1680 по 1712 р.), що її авторами є священик Данило Гирман та його син (?) Мосій. Вона поділяється на дві частини: зразки з церковнослов'янським забарвленням, призначені для вжитку в церковних справах (№№ 44–45), та світські, вільні від цієї тенденції (№№ 1–43).

Переписи людності (люстрації, урбарії, списки рекрутів) різних українських земель, окрім численних українських імен, містять часом і уривки українських текстів. Найліпше знані є люстрації Волині, Поділля та "України" 1615–1636 рр., урбарії та списки рекрутів із Шариша та Земплина (особливо земплинський за 1696 р.).

13. Монети та печатки. Написи. Гроші на Україні за середньоукраїнської доби не карбувалися, можливо за винятком підробки монет Яна Казимира вартістю 1½ гроша гетьманом Петром Дорошенком у Лисянці протягом 1669–1673 рр. (з датою 1662 р.). Печатки до 1648 р. частіше мали латинський текст, але на Січі та Гетьманщині відбулося відродження української печатки. На іконах написи здебільшого виконувалися церковнослов'янською мовою, але з досить численними місцевими мовними особливостями.

14. Щоденники та приватні листи. «Діаріушъ» берестейця Афанасія Филиповича принаймні в одній копії (1646 р.) однозначно віддзеркалює риси місцевого різновиду української мови. Приватного характеру нотатки, зроблені якимось священиком із Полтавщини, містяться на берегах книжки І. Ґізеля «Миръ съ Богомъ человѣку», видрукуваної 1669 р. Лист переяславського полковника Андрія Романенка, датований 1649 р., заповіт Стефана Уса з Холма (1648 р.) та заповіт Івана Берла (1717 р.), а також листи козелецького полковника Константія Солонини (1688 р.) стоять десь посередині між приватними та офіційними документами. Листи Теодосія Чернігівського (1688–1695 рр.) наближаються до офіційно-ділової мови. Любовні листи гетьмана Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни, написані близько 1708 р., що збереглися в копії зробленій писаремросіянином, являють собою унікальний зразок приватного (до того ж інтимного) листування.

15. Оповідки. Вигадані оповідки викликáли зневагу з боку тогочасної освіченої еліти, але серед пересічних читачів вони були популярні. Такого ґатунку твори не виходили друком. Єдиний виняток ста-

новить повість про Варлаама та Йоасафа, що її 1637 р. видано в Кутеїні (Білорусь), хоча мовою вона наближається до української («Гісторія албо правдивое выписаніе [...] о житіи святыхъ преподобныхъ отецъ Варлаама і Оасафа»). За підставу для друку правило те, що персонажі були канонізовані як святі, а авторство тексту приписувано Йоанові Дамаскінові. Найчастіше вигадані оповідки переписувано в різних збірках усіляких текстів, серед яких було багато казань, апокрифів та інших релігійних писань. До таких збірок належать, наприклад, «Библѣя малая», написана в Шаргороді (Вінницька обл.) 1660 р., рукопис XVII ст., що зберігається в бібліотеці Академії наук України під шифром Мих. № 1734, «Ключ» з Уґлі, датований 1695 р., тощо[7]. У першій з них містяться «История о преподобном Григории», «Гистория о вибавленю от смерти богобойного млодзіенца», «Гисторія списанніє вкротце [...] о Понцианѣ цесару римском», «Гисторія о цесару рымском Отонѣ», «Гисторія правдивая о ґрабѣней Алтдорской» та «Гисторія правдивая о Магеліонѣ кролєвѣ»; в останніх двох, серед іншого, — «Повѣсть страшная о Удонѣ» (зі збірки «Великое зерцало»; інші оповідки з цього ж джерела розпорошено по інших рукописах), «Приклад о досконалости» (з «Gesta Romanorum») і відповідно кілька коротших оповідок, узятих звідти ж. На додачу можна згадати ще «Страсти Г(оспод)а наш(о)го Ис(ус)а Х(рист)а», написані наприкінці XVI ст. в Тростянці, уривок зі «Стефаніта та Іхнілата» кін. XVI ст. (з домішкою білоруських мовних рис), «Александрію», відому в кількох копіях (XVI ст., тишівській 1698 р., кінця XVIII ст. тощо), «Книгу о побоищи Мамая [...]» поч. XVII ст., «Слово к правовѣрным христианом еже не важитися всякому правовѣрному христианину присягати ни̂ направо ни налѣво» («Цар Сонхос») кін. XVII — поч. XVIII ст., оповідь про Танкреда та Сиґізмунду («Историчніє вѣрши») кін. XVII — поч. XVIII ст., «Приповѣсть о нѣкотором рыцери» XVII ст. (= «Прѣніе бысть животу с смертію» поч. XVIII ст. та інші варіанти) тощо. У більшості з-поміж цих пам'яток уживається *простая мова*, хоча деякі, особливо пов'язані з релігійною тематикою та джерелами, написані церковнослов'янською мовою в її українській редакції.

16. Записи чужими мовами. Протягом середньоукраїнської доби відтворення українських топонімів польською та угорською мовами було вже здебільшого усталене, й тому воно не несе якоїсь вартісної інформації щодо українських звукозмін; одначе антропоніми й надалі можуть бути корисні.

У другій половині XVI ст. та в XVII ст. інтерес до польських видань зріс у Московщині, де з'явилося кілька перекладів, виконаних здебільшого українцями, які там мешкали. За приклад

[7] Крехівська Палея XVI ст., що містить численні оповідки, мовою наближається до білоруської; до того ж її, мабуть, скопійовано з якогось російського першовзору.

таких текстів може правити «Назиратель» — здійснений наприкінці XVI ст. переклад із польського оригіналу «Kxięgi o gospodarstwie» Петра Кресцентія (1549 р.), що зберігся в російській копії кін. XVI ст. Хоча мовою перекладу була російська, та й переписував його писар-росіянин, він усе ж прозраджує деякі українські фонетичні особливості.

Вірмени на Західній Україні спольщилися в XVII ст., і цей факт віддзеркалено в їхніх записах. Наприклад, актові книги вірменської спільноти у Львові велися польською мовою, починаючи з 1646 р., збережені записи з Івано-Франківська за 1681–1788 рр. є майже виключно польські[8]. Одначе до середини XVII ст. вірменські записи зберігають певну вартість, хоча вже з початку століття поряд із українськими запозиченнями, типовими для ранньосередньоукраїнської доби, в них починають з'являтися й польські форми. З-поміж вірменських пам'яток історикові української мови найбільше може прислужитися Кам'янець-Подільський літопис, що його розпочав 1560 р. Дер Гованес (охопивши події від 1430 р.), продовжив його син Кіркор і довів до 1652 р. Ауксент (якому, можливо, допомагав Дер Ґаґоп). Записи за 1611–1624 рр. зроблено кипчацькою мовою, решту — вірменською, але з численними тюркізмами (особливо це стосується назв народів). Цей літопис відомий у двох редакціях, що з них одна — повна — зберігається у Венеції, а друга — уривок за 1604–1613 рр. — у Парижі. Осібний опис Хотинської війни спорудив 1627 р. вірменською мовою Йовганес Каменаці. З'ясування фонетичної вартості вірменських пам'яток часто буває пов'язане з деякою непевністю, тому що в них має місце хитання між класичною вірменською мовою та її західним варіантом, яке спричиняє, зокрема, переходи від дзвінких до глухих зімкнених приголосних (і навпаки), а також від ***h*** до ***g*** (і навпаки), наприклад: ***Perežan*** (= Бережани), ***gnaz*** ~ ***knaz*** 'князь' тощо.

Жидівські джерела (писані івритом) мають меншу вагу з двох причин: по-перше, вони написані релігійними проводирями спільноти й стосуються виключно її внутрішніх справ, унаслідок чого українські запозичення представлені в них хіба що кількома топонімами; по-друге, навіть із них мало що можна видобути, оскільки в івриті немає літер на позначення голосних. Сюди належать відповіді рабинів на питання, пов'язані з суперечками та проблемами, що хвилювали членів жидівських спільнот, наприклад, Йошуа Ґешеля бен Йосефа (1644 р.), Абрагама Рапопорта (1640–1648 рр.), Йоеля бен Самуеля Сіркеса (1591–1611 рр.), Беніяміна Аарона Слоніка (1603–1610 рр.), Меїра бен Ґедаліяга (1608 р.) та Менагема Менделя бен Абрагама Крохмаля (1648 р.). Відповіді звичайно давалися на вимогу польської Жидівської ради (*Vaad ha'*

[8] Вірменська колонія в Кам'янці-Подільському припинила своє існування після загарбання міста турками 1672 р.

arazoth 'Рада чотирьох земель', тобто Великої Польщі, Малої Польщі, Русі та Литви), що існувала приблизно з 1580 р. й збиралася переважно в Люблині або в Ярославі. На жаль, більша частина її діловодства не збереглася. Хроніка подій 1648 р. («Прірва відчаю»), складена Натаном Гановером із Заслава, їх "самовидцем", також містить деякі українські топоніми й антропоніми.

Турки в дипломатичних зносинах із козаками, Польщею та Гетьманщиною, й особливо під час їхніх вторгнень на Україну в другій половині XVII ст., робили багато записів українських антропонімів і топонімів, що серед них є й один перепис. Однак ці документи майже всі лишаються неопублікованими — за винятком тих кількох (з численними буковинськими топонімами в записах 1716–1718 рр.), які оприлюднив С. Димитров. Багато імен занотував Евлія Челебі (1658 р. та ін.) у своїй «Подорожній книжці» («Seyahatnamesi»).

Українські власні назви, а часом і слова трапляються в щоденниках, споминах і описах країни, що вийшли з-під пера мандрівників-чужинців. Серед них можна виокремити такі: щоденник Еріха Ляссоти (1589 р., 1594 р.)[9], «Description des contrées du royaume de Pologne» (Руан, 1651 р.), або — в доповненому варіанті — «Description d'Ucranie qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne» (Руан, 1660 р.; Париж, 1661 р.) Ґ. Левассера де Боплана (1631–1648 рр.), «Relazione dell'origine e dei costumi dei Cosacchi» (1656 р.) Ал. Віміни (1650 р.), «Подорожі антіохійського патріарха Макарія», описані (арабською мовою) його сином Павлом Алеппським (Bulas ibn az-Zaima el-Halebi, 1654 р., 1656 р.), «Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel» (1657 р.) К. Я. Гільтебрандта (1656–1657 рр.); звіт Ґ. Веллінґа (1657 р.) про його дипломатичні перемовини з Богданом Хмельницьким; «Tagregister von dem Feldzug [...] durch Podolien und Ukraine» (вперше надруковано під назвою «Reisen durch Ober- und Niederdeutschland, Preußen, Frankreich, England, Dänemark und Schweden in den Jahren 1670–1677») У. фон Вердума (1670–1672 рр.); «En rejse til Rusland under Tsar Peter» (данською мовою) Юста Юля (1711 р.); а також щоденники (dagböcker) та листи (писані шведською мовою, якщо немає інших указівок) офіцерів шведського війська, що брали участь в українському поході Карла XII: Д. Н. фон Зільтмана (німецькою мовою), Р. Петре, Ф. К. Ває (німецькою мовою), К. М. Поссе, Й. М. Люта, графа К. Г. П. Сперлінґа, Й. М. Ношберга, Й. Седер'єльма, Г. Споре, А. Вестермана, Л. Н. фон Галларта (німецькою мовою) та К. М. де Лаваля (1748 р., але назви подаються згідно з записами 1708–1709 рр.).

---

9 У дужках подано рік (або роки) перебування автора на Україні.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Пояснення засад укладання, скорочень і позначок подано у вступних заввагах до вибраної бібліографії в розділі 14. Усі євангельські тексти згадуються під рубрикою Уч. Єв. Нижче Білецький без дальших уточнень позначає видання: Білецький О. *Хрестоматія давньої української літератури* (3-тє вид.). К., 1967; Буслаев — Буслаев Ф. *Историческая христоматия церковно-славянского и древне-русского языков.* М., 1861; Рєзанов — Рєзанов В. *Драма українська*, 1–6, К., 1926–1929; Тітов — Тітов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв.* К., 1924 (=*ЗбІФВ УАН*, № 17); Quennerstedt — *Karolinska krigares dagböcker, jämte andra samtide skrifter* (за ред. А. Квеннештедта), i–xii, Lund, 1901–1918.

Агап. — Агапита діакона [...] главізны поучителны. К., 1628. Фотопередрук І. Шевченка, *Рецензія*, v, 1, 1974.

Алекс. 1698 та ін. ***П:*** Гаєвський С. *Александрія в давній українській літературі.* К., 1929 (=*ЗбІФВ ВУАН*, 98) ±.

Ал. Чел. Бож. 1673. ***П:*** Рєзанов 5 ±.

Андр. 1701. ***П:*** Петров А. *Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI–XVII вв.* Пг., 1921 (*Сб. ОРЯС* 97) +; Петров А. *Духовно-полемические сочинения иерея Михаила Оросвиговского Андреллы против католичества и унии.* Прага, 1932 ±.

Анθол. 1619. ***Ф:*** Тітов +.

Астр. 1699. ***П:*** Могилко́ А. *Историко-астрономические исследования* 7. М., 1961 +.

Бенк. дух. кін. XVII ст. ***П:*** Мирон (І. Франко). *КС* 37, 1892 ±.

Баран. 1674. ***П:*** Баранович Л. Трубы словесъ проповҍдныхъ. К., 1674; також Баранович Л. Мечъ духовный. К., 1666 +. ***Ф:*** Буслаев +, Білецький ±.

Баришп. 1612–1699. ***П:*** *Местечко Борисполе в XVII-м веке.* Киев, 1892 (відбитка з *КС*, 1892) ±; ***Д:*** Жовтобрюх М. *НЗ* Черкаського педагогічного інституту 10, 1957 і 15, 1960.

Берло 1717. ***П:*** Лазаревский А. *Очерки, заметки и документы по истории Малороссии* 5. Киев, 1899 –.

Бесҍда 1609. ***П:*** Науменко Ф. *Педагог-гуманіст і просвітитель І. М. Борецький.* Львів, 1963 +.

Біз. Єв. кін. XVI ст. — див.: Уч. Єв.

Бог. і Лаз. 1719? ***П:*** Перетц В. *ИОРЯС* 14, 1, 1909.

Бодж. уч. Єв. кін. XVI–поч. XVII ст. ***ПД:*** Петров А., Яворский Ю. *Věstník Královské české společnosti nauk*, Třída filosoficko-historická, ročn. 1935. Praha, 1936 +.

Букварь 1618. ***ФД:*** Надсон А. *Божым шляхам.* Лондон, 1973, 1 +.

Букваръ 1699. ***Д:*** Перфецкий Е. *ИОРЯС* 21, 2, 1917.

Варл. Йоас. 1637. ***Ф:*** Буслаев; Білецький; Франко І. *ЗНТШ* 8, 1895.

Вас. Загор. 1577. ***П:*** *АЮЗР* ч. 1, т. I. К., 1859 –; *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* 6. Lwów, 1910 ±.

Вас. Остр. 1588. ***П:*** *ППЛ* 2 (*РИБ* 7). СПб., 1882 –.

Вел. зерц. XVII ст. ***Ф:*** Перетц В. *КУИ* 1907, 8 +; Гудзий Н. *ЧОНЛ* 23, 1912 +; Білецький ±.

Вел. зерц. 1693. ***Ф:*** Білецький ±.

Вич. Єв. поч. XVIII ст. – див.: Уч. Єв.

Вірм. ***П:*** Alishan Gh. *Kamenicʿ, Taregirkʿ hayocʿ Lehastani ew Ṙumenioy.* [Венеція], 1896 ±; Deny J. *L'arméno-coman et les "Ephémérides" de Kameniec.* Wiesbaden, 1957 +; Yovhannēs Kamenaci. *Patmutʿiwn paterazmin Xotʿinu* (за ред. А. Анасяна). [Єреван], 1964 + (російський переклад подає *Историко-филологический журнал* АН Арм. ССР, 1958, 2); Schütz E. *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621.* Budapest, 1968 +; Vásáry S. «Armeno-Kipchak parts from the Kamenets Chronicle». *Acta orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 22, 9, 1969 + (публікації Дені, Шютца та Вашарі подають тюркський текст літопису, перевершуючи тим самим менш якісне видання Алішана).

Вірші Кл. Зин. бл. 1690. ***П:*** Перетц В. *Вірші Єром. Климентія Зиновієва сина.* Львів, 1912 (*ПУРМЛ* 7) +; (також Присл. Кл. Зин. у виданні за ред. І. Чепіги) Зіновіїв К. *Вірші. Приповісті посполиті.* К., 1971 +. ***Д:*** Witkowski W. *SOr* 22, 1973.

Волков. 1631. ***П:*** Рєзанов 1 ±.

Вопр. 1603. ***П:*** *ППЛ* 2 (*РИБ* 7). СПб., 1882 –.

Вѣзер. цн. 1618. ***П:*** Перетц В. *ЗНТК* 6, 1909 ±; Тітов +; Білецький ±.

Вѣчн. пек. до 1721 (Дрекселіус). ***ФД:*** Janów J. *PF* 14, 1929 +.

Гар. Смотр. 1581, 1587. ***П:*** Перетц В. *Историко-литературные исследования и материалы* 1. СПб., 1900 +; *АЮЗР*, ч. 1, т. VII, 1887 –.

Гебр.: Meir ben Gedaliah. *Spr šʾlwt wtšwbwt.* [Венеція], 1618; M. M. ben Abraham Krochmal. *Šʾlwt wtšwbwt cmx cdq* [...] *xbr hgʾwn.* [Амстердам], 1675; A. Rapoport. *Spr šʾlwt wtšwbwt ʾytnh ʾzrxy, xlq rʾšwn, mxybwr hgdwl ʾšr xybr.* [Остров], 1796; Joel ben Samuel Sirkes. *Šʾlwt wtšwbwt byt xdš hyšnwt šxybr.* [Остров], 1834; Joshua Hešel ben Joseph. *Spr pny yhwšʿ, xlq rʾšwn mšʾlwt wtšwbwt lhrb* [...] *yhwšʿ.* [Львів], 1860; Benjamin Aaron Slonik. *Spr Mšʾt bnymyn, whm šʾlwt wtšwbwt šxybr.* [Вільна], 1894; N.Hanover. *Spr ywn mcwlh.* [Краків], 1896.

Геннад. Полт. 1679. ***Ф***: Франко І. *ПУРМЛ* 1, 1896 ±.

Грамоти (див. також Фольварк, Молд. гр., Одрех. гр., Имстичево, Заріччя). Щодо *АЮЗР* (*Акты, относящиеся к истории Южной и западной России* та *Акты, относящиеся к истории Западной России*) – див. вибрану бібліографію до розділу 29 (грамоти). До цього можна додати: *Źródła dziejowe.* Warszawa, t. 10 (1387–1654), 1878; 17 (1528–1590), 1908; 18 (1469–1589), 1902; 19 (1530–1589), 1889; 20 (1529–1633), 1894; 21 (1590–1625), 1894; – ; *Akta grodzkie i ziemskie.* Lwów, t. 20 (1572–1648), 1909; 21 (1648–1673), 1911; 22 (1673–1732), 1914; 24 (1575–1695), 1931; 25 (1696–1772), 1935 –; *Жерела до історії України-Руси*, 12 (1648–1657). Львів, 1911 –;

Стороженки. Фамильный архив 1. Киев, 1902 (1689–1741); *Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка.* Киев, 1890 –; *Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII в.* (за ред. О. Лазаревського; тексти польською, українською та російською мовами) –; Лазаревский А. *Очерки, заметки и документы по истории Малороссии* 3. Киев, 1896 (Акти Лубенського братства) –; його ж *Описание старой Малороссии* 1–3 (Киев, 1888, 1893, 1902) містить силу цитат, але в ньому майже немає документів, опублікованих повністю; *Материалы по истории, литературе и этнографии Южной России* 3 (за ред. М. Василенка). Чернигов, 1908 (документи за 1645–1723 рр.); Лелекач М. (Закарп. гр. 1603–1715 рр.). *НЗ* Ужгородського університету 14, 1955; *Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.* (за ред. В. Передрієнка). К., 1976 (1701–1720 рр.) +. ***ПД:*** Балецкий Е. (Зборівська гр. 1666 р.). *StSlHg* 2, 1956. ***Д:*** Ткач Ф. *Праці* Одеського університету 148, 1958.

Густ. літоп. 1670, 1640. ***П:*** *Полное собрание русских летописей* 2, СПб., 1843 –; Бодянский О. *ЧОИДР* 3 (8), 1848 ±. ***Д:*** Повх Г. *Питання літературознавства і мовознавства* 1. Х., 1965.

Ґал. 1659 і наступні роки. Оригінальні друки перелічено вище в §§ 3–4. Пізніше тільки ***Ф:*** Буслаев, Тітов і Білецький; але «Ключъ разумѣнія» (1659 р.) відтворено фототипічним способом у виданні: Біда К. *Іоанікій Ґалятовський і його «Ключь Разумѣнія»*, Рим, 1975 (Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum S. Clementis Papae, XXXVII–XXXXIX) +. ***ДФ:*** Witkowski W. *Język utworów Joannicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku.* Kraków, 1969 +. ***Д:*** Сімович В. *ЗНТШ* 99, 1930.

Ґерлах. Ап. кін. XVI ст. ***Ф:*** Свєнціцький І. *Нариси з історії української мови.* Львів, 1920, с. 72.

Дерн. бл. 1700. ***П:*** Гординський Я. *ПУРМЛ* 8, 1930 + (також *Українські інтермедії XVII–XVIII ст.* К., 1960 ±). ***Д:*** Марковський М. *ПІРУМ.*

Діал. Полік. XVII ст. ***П:*** Janów J. *SFPS* 3, 1958 +. ***Д:*** Janów J. *SprLTN* 17, 1937.

Діар. Аф. Фил. 1646. ***П:*** *ППЛ* 1 (*РИБ* 4) ±; ***Д:*** Кедайтене Е. *Тези доповідей VI Української славістичної конференції.* Чернівці, 1964 (Детальніше: *УЗ* высших учебных заведений Литовской ССР, *Языкознание*, 7, 1963).

Добром. літоп. 1700. ***П:*** *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.* Киев, 1888 (також *Slavica-Reprint* No. 62. Vaduz, 1970) –.

Довж. Єв. 1669. ***Ф:*** Франко І. *ЗНТШ* 37, 1900 +.

Дос. Суч. 1693. ***Ф:*** Горский А., Невоструев К. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной Библиотеки* 2 (№ 128). М., 1859 +; Чебан С. *Досифей, митрополит сочавский и его книжная деятельность.* Киев, 1915 ±.

Дума 1651. ***П:*** Петров А., Житецкий П. *ASPh* 2, 1876 +.

Елегія 1648. ***ПД:*** Перетц В. *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв.* М.; Л., 1962, сс. 151–155 +.

Єв. Нег. 1581. ***ФД:*** Назаревский А. *КУИ* 1911, 8, 11–12; Огієнко І. *Новий Завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського.* (Тарнів), 1922.

Жит. кн. Волод. бл. 1675. ***П:*** Перетц В. *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков.* М.; Л., 1962 ±.

Жит. княг. Ольги бл. 1675. ***П:*** Перетц В. *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков.* М.; Л., 1962 ±.

Житом. 1582–1584. ***П:*** Бойчук М. *Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.* К., 1965 +.

Заріччя 1685–1715. ***П:*** Лелекач М. *НЗ* Ужгородського університету 14, 1955 ±; Панькевич І. *НЗб. Свидн.* 4, 2, 1970.

Зерц. дух. 1652. ***Ф:*** Горский А., Невоструев К. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной Библиотеки* 3. М., 1862 (передрук: Вісбаден, 1964), № 329.

Имстичево з 1654. ***П:*** Сабов Е. *Христоматия церковнославянских и угрорусских литературных памятников.* Ужгород, 1893 +; Панькевич І. *НЗб. Свидн.* 4, 1970 ±.

Иѳіка їерополїтіка 1712. ***П:*** *Иѳіка їерополїтіка или Фїлософіѧ нравоꙋчителнаѧ.* К., 1712 (також Львів, 1760). ***Ф:*** Крип'якевич І. *ЗНТШ* 68, 1905 +.

Ів. Вел. 1691. ***П:*** Величковський І. *Твори.* К., 1972 ±.

Ів. Виш. 1600. ***П:*** Вишенский И. *Сочинения* (за ред. І. Єрьоміна). М.; Л., 1955 ±; Вишенський І. *Твори* (за ред. І. Єрьоміна). К., 1959 ±. ***Д:*** Gröschel B. *Untersuchungen zur Sprache Ivan Vyšen'skyjs.* Bonn, 1967 (Дисертація); Gröschel B. *Die Sprache Ivan Vyšen'skyjs.* Köln; Wien, 1972.

Ів. Макс. 1708. ***П:*** Максимович І. *Ѳеатронъ или позоръ нравоꙋчителныи.* Чернігів, 1708. Також його *Алфавитъ собранный.* Чернігів, 1705; *Богородице Дѣво.* Чернігів, 1707; *Богомысліе в ползу правовѣрнымъ.* Чернігів, 1710 та ін. За останній час лише ***Ф:*** Білецький.

Ів. Уж. 1643, 1645. ***ПД:*** Білодід І., Кудрицький Є. *Граматика слов'янська І. Ужевича.* К., 1970 +. ***Д:*** Соболевский А. *ЧОНЛ* 19, 106; Jagić V. *ASPh* 29, 1907; Горбач О. *НЗ* Українського технічно-господарського інституту 14 (17). Мюнхен, 1967; Dingley J. *JBS* ii, 4, 1972; Белодед И. *ИОЛЯ* 31, 1972; Жовтобрюх М. *Юв. Білодід.* К., 1976.

Ів. Фед. 1574, 1580. ***ПД:*** Jakobson R. *Ivan Fedorov's Primer of 1574.* Cambridge, Mass., 1955 (передрук: Німчук В. *Буквар Івана Федорова.* К., 1975); Grasshoff H. *Ivan Fedorovs griechisch-russisch/kirchenslavisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar' von 1578/1580.* Berlin 1969 (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften, Klasse für Sprache, literatur und Kunst, Nr. 2) +. ***Д:*** Кузнецов П. *ВЯ* 1956, 2; Дашкевич Я. *УМШ* 1959, 1; Коляда Г. *Вестник истории мировой культуры.* М., 1959, 3; Ісаєвич Я. *РЛ* 1969, 1; Смідович А. *УІЖ* 1972, 3; Німчук В. *Мовозн.* 1975, 1.

Ігнат. 1666. ***Ф:*** деякі приклади вміщено у виданні: Панькевич І. *Нарис історії українських закарпатських діалектів*. Прага, 1958. ***ДФ:*** Стрипський Я. (Г.) *Літературна неділя* 3. (Ужгород, 1943) –.

Ікони. Написи, зафіксовані на Закарпатті, зібрав і видав В. Саханев (*Просв.* 7–8, 9, 1931, 1932) +; на Буковині — Мельхіседек (Ştefanescu) у своїй праці *Notiţe istorice şi archeologice adunate de pe la 48 monastiri şi biserici antice din Moldova*. Bucureşti, 1885 –.

Інтерлюдії — див.: Дерн., Gaw. Також: Мирон (Франко І.). *КС* 46, 1894.

Києв.-Печ. Патер. бл. 1670. ***Ф:*** Перетц В. *Славянская филология* 3, М., 1958 +.

Київ. мол. XVI ст. ***Ф:*** Горский А., Невоструев К. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной Библиотеки* 2, 3. М., 1862 (№ 246) +.

Київ. тр. 1627. ***ФД:*** Перетц В. *СбРЯС* I, 3, 1929.

Клокоч. обр. 1683. ***П:*** Петрушевич А. *ЛСбГРМ* 1886 –.

Кл. Остр. 1598, 1599. ***П:*** «Отпис на лист [...] Ипатіа», «Історія о [...] флоренском синодѣ» та «На другий лист велебного отца Ипатіа». *ППЛ* 3 (*РИБ* 19). Спб., 1903 –; *ПУРМЛ* 5. Львів, 1906 +.

Ключ до 1695. ***Ф:*** Яворский Ю. *Просв.* 5, 1927 +; Яворский Ю. *Сборник Русского института в Праге* 1. Прага, 1929 +; Яворский Ю. *Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI–XVIII веков*. Прага, 1931 +. ***Д:*** Бевзенко С. *НЗ* Ужгородського університету 35, 1958; також *Доповіді та повідомлення* Ужгородського університету (Серія філологічна 4), 1959.

Кондр. 1693. ***П:*** Возняк М. *ЗНТШ* 146, 1927 + [10].

Копист. 1621. ***П:*** *ППЛ* 1 (*РИБ* 4). СПб., 1878 –.

Крем. гр. 1638. ***ПД:*** Горбач О. *Грамматіки или писменница ıазыка словенскагѡ*. Франкфурт-на-Майні, 1977 (Specimina philologiae slavicae 11) +; ***Д:*** Dietze J. *Zeitschrift für Slawistik* 19, 1974.

Крех. літоп. 1648. ***П:*** Крижановський А. *ЗНТШ* 62, 1904.

Крол. рат. кн. 1655–1748. ***Д:*** Свашенко А. *Вісник* Харківського університету 1965, 1, 12.

Лавр. Зиз. 1596. ***ПД:*** *Лексис Лаврентія Зизанія – Синоніма славеноросская* (за ред. В. Німчука). К., 1964 +; Freidhoff G. *Lavrentij Zizanij –Hrammatika slovenska*. Frankfurt am Main, 1972 +. Відлуння Лавр. Зиз. на Московщині: Митроп. Іларіон (Огієнко). *Українсько-російський словник початку XVII-го віку*. Вінніпеґ, 1951 (Slavistica, 11).

Листовня бл. 1680–1712. ***П:*** Гринченко Б. *Старинный малорусский письмовник: «Книга глаголемая листовня»*. Чернигов, 1901 (відбитка з видання: *Земский сборник Черниговской губернии* XI, 1901) +.

Літк. Єв. бл. 1600. ***ФД:*** Грузинский А. *ЧОНЛ* 21, 23, 1911–1912 +.

Літоп. Бих. 1704. ***П:*** Окіншевич Л. *Студії з Криму* (за ред. А. Кримського). К., 1930 (*ЗбІФВ УАН* 89).

---

[10] Пор. також пісні, оприлюднені В. Перетцом в *ИОРЯС* 6, 2 (1901) і 12, 1 (1907).

Літоп. Бобол. 1699. ***Ф:*** Граб'янка Гр. *Дѣйствия презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого.* К., 1854 –.

Літоп. Граб. ***П:*** Граб'янка Гр. *Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого.* К., 1854 ±; додатковий уривок у виданні: Лазаревский А. *Очерки, заметки и документы по истории Малороссии* 2. Киев, 1895 –. ***Д:*** Наріжний С. *ПУІФТП* 2, 1939.

Літописець бл. 1621 (Київський літопис). ***П:*** *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.* Киев, 1888 (також *Slavica-Reprint* No. 62. Vaduz, 1970) –.

Літоп. Март. Бєл. бл. 1600. ***ПД:*** Лев В. *Український переклад хроніки Мартина Бєльського.* Варшава, 1935 +.

Літоп. Самов. 1702. ***П:*** *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам* (за ред. О. Левицького). Киев, 1878 ±; *Літопис Самовидця* (за ред. Я. Дзири). К., 1971. ***Д:*** Петличний І. *ВСЯЛ* 4, 1955 і *ПУМ* 1, 1956; Коптілов В. *Студентські наукові праці* Київського університету 18, 1956.

Літоп. Сул. XVII–XVIII ст. ***П:*** *Мотыжинский архив* (за ред. О. Лазаревського). Киев, 1890 –.

Лохв. 1653–1684, 1674, 1712. ***Д:*** Маштабей О. *Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей* [...] Х., 1959; Маштабей О. *Доклады и сообщения на итоговой научной конференции за 1962 г.* Серия филологических наук. *Тезисы.* Луганск, 1963.

Люцид. 1636. ***ПД:*** Карский Е. *ВУИ* 1905, 9 (передрук у кн.: Карский Е. *Труды по белорусскому и другим славянским языкам.* М., 1962) +.

Луц. Син. 1638. ***ПД:*** Огієнко І. *'Ελπίς* 5, 1931.

Лѣк. 1607. ***ПД:*** Перетц В. *СбОРЯС* 101, 1926 +.

Лѣствичн. сер. XVII ст. ***Ф:*** Перетц В. *СбОРЯС* 101, 1926.

Любл. бр. 1551–1632. ***П:*** Клименко Н. *ЗІФВ* 21–22, 1929 ±.

Люстр. 1615–1636, 1696. ***П:*** *Źródła dziejowe* 5. Warszawa, 1877 ±; закарпатські переписи та списки рекрутів не оприлюднено, але деякі приклади подаються у виданні: Панькевич І. *Нарис історії українських закарпатських говорів* 1. Прага, 1958 (Acta Universitatis Carolinae, Philologica 1).

Льв. літоп. 1649. ***П:*** Петрушевич А. *НСбГРМ* 1867 –; Бевзо О. *Львівський літопис і Острозький літописець.* К., 1970 ±.

Льв. Ставр. бр. 1591–1650. ***Ф:*** *Юбилейное издание в память Львовского Ставропигийского братства.* Львов, 1886. ±; ***Д:*** Худаш М. *Лексика українських ділових документів XVI–поч. XVII ст.* К., 1961.

Мазепа бл. 1708. ***П:*** Бантыш-Каменский Д. *ЧОИДР* 28, 1859 ±; ***Ф:*** Shevelov G. Y., Holling F. *A Reader in the History of the Eastern Slavic Languages.* New York, 1968 (2-е вид.).

Мамай поч. XVII ст. ***П:*** Шамбинаго С. *СбОРЯС* 81, 1906 +.

Мапа Мак. 1613. ***П:*** Кордт В. *Материалы по истории русской картографии* 2. Киев, 1910 (ілюстрації 13–16).

Мапи бл. 1630. ***П:*** Ляскоронский В. *Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России.* Киев, 1898 ±.

Мел. Піг. 1598. ***П:*** Малишевский И. *Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви* 2. Киев, 1872 –.

Мел. Смотр. 1619. ***П:*** Смотрицький М. *Грамматіки славенскиѧ правилное Сѵнтаґма* (hrsg. von O. Horbatsch). Frankfurt am Main, 1974 (*Specimina philologiae slavicae* 4) +. ***Д:*** Horbatsch O. *Die vier Ausgaben der kirchenslavischen Grammatik von M. Smotryc'kyj.* Wiesbaden, 1964.

Миргор. 1650–1725 — див.: Панашенко В. *ІДжВ* 6, 1971, с. 130 і наст.

Миръ Ґіз. після 1669. ***П:*** Н. П. *КС* 36, 1892 +.

Могила 1635? ***П:*** «Собственноручные записки Петра Могилы». *АЮЗР* ч. 1, т. VII. К., 1887 –; ***Ф:*** *Книга души, нарицаемое злото* (копія 1661 р.): Перетц В. *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков.* М.; Л., 1962 +.

Молд. гр. ***ПД:*** Schneider L. *SFPS* 2, 1957 +; Balan T. *Documente Bucovinene* 1 (1507–1653), 2 (1519–1662), 3 (1573–1720). Cernăuți, 1933, 1934, 1937 (від середини XVII ст. тексти німецькою або румунською мовами); Ghibănescu Gh. *Surete și izvoade* 1 (1411–1776), 3 (1634–1656), 4 (1488–1672), 5 (1402–1692), 6 (1474–1715), 21 (1400–1653), 22 (1412–1722). Iași, 1906, 1907, 1908, 1908, 1909, 1929, 1929; *Documenta Romaniae historica.* Seria A. Moldava, 19 (1626–1628, ed. de H. Chirca), 21 (1632–1634, ed. de C. Cihodan et al.), 22 (1634). București, 1969, 1971, 1974 +; Djamo-Diaconița L., *RmSl* 10, 1964 (1599–1634).

Монети. ***Д:*** Шугаєвський В. *Науковий збірник* УВАН у США 1. Нью-Йорк, 1952; Котляр М. *Грошовий обіг на території України доби феодалізму.* К., 1971.

Мудр. предв. 1703. ***П:*** Резанов В. *ТКДА* 1912, 3 ±.

Назир. кін. XVI ст. ***П:*** Голышенко В., Бахтурина Р., Филиппова И. *Назиратель* (за ред. С. Коткова). М.,1973 +.

Одрех. гр. 1549–1648, 1682–1691. ***ПД:*** *Акти села Одрехови* (за ред. І. Керницького, О. Купчинського). К., 1970 +. ***Д:*** Shevelov G. Y. *Recenzija* II, 2, 1972.

Оксф. Гепт. до 1667. ***ПД:*** Свобода В. *Слов'янська частина Оксфордського Гептаглота.* Вінніпеґ, 1956 (*Slavistica* 25). ***Д:*** Horbatsch O. *WSl* 6, 1961; Бурячок А. *Мовозн.* 1969, 2.

Онуфр. Харк. 1699. ***Ф:*** Перетц В. *СбОРЯС* 101, 1926 +.

О обр. кін. XVI ст. Рукопис Хіландарського монастиря (Греція); є мікрофільм у бібліотеці Університету штату Огайо в Колумбусі (Огайо), № 484. (Видано 1602 р. у Вільні). ***Д:*** Никольский А. *ТКДА* 1862, 2.

Остер 1656–1668 — див.: Панашенко В. *ІДжВ* 6, 1971, с. 134 і наст.

Остр. Бібл. 1581 — див.: Freidhof G. *Vergleichende sprachliche Studien zur Gennadius-Bibel (1499) und Ostroger Bibel (1580/1581).* Frankfurt am Main, 1972.

Остр. кграм. 1586. ***Ф:*** Ягич В. *Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке.* Берлин, 1896 (передрук: Мюнхен, 1968).

Остр. книж. 1598. ***Ф:*** Малишевский И. *Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви* 2. Киев, 1872; Ерёмин И. у виданні: Вишенский И. *Сочинения.* М.; Л., 1955, с. 329 і наст.; *ППЛ* 2 (*РИБ* 7). СПб., 1882–.

Остр. літоп. 1633. ***П:*** Бевзо О. *Львівський літопис і Острозький літописець.* К., 1970 ±.

Остр. лям. 1636. ***П:*** Житецький П. *ЗНТШ* 51, 1903 +.

Павло Алеп. 1654, 1656. ***П:*** Оригінальний арабський текст у *Patrologia orientalis* 22 (1930 — 1-е вид.), 24 (1933 — 4-е вид.), 26 (1949 — 5-е незакінчене вид.). Переклади: англійський Ф. К. Бельфура (Paul of Aleppo, *Travels of Macarius, Patriarch of Antioch* 1–2, London, 1829–1836) оминає розділи про Україну, російський Ґ. Муркоса (*ЧОИДР.* Про Україну в т. 183, 1897 та 187, 1898), французький В. Радю (*Patrologia orientalis* як зазначено вище). У російському та французькому перекладах топоніми транслітеровано з арабської.

Памва Бер. 1616. ***П:*** Сычевская А. *ЧОНЛ* 23, 1912 +, також Рєзанов 1 ±. ***Д:*** Лесів М. *Збірник наукових праць аспірантів з філології* Київського університету 16, 1961.

Памва Бер. 1623. ***П:*** Тітов +.

Памва Бер. 1627. ***П:*** *Лексикон славеноросський Памви Беринди* (за ред. В. Німчука). К., 1961 +. ***Д:*** Веселовська З. *ЗІФВ* 13–14 (1927), 21–22 (1928); Коляда Г. *УЗ* Сталинабадского педагогического института (Филологическая серия) 3, 1953; Witkowski W. *Zeszyty Naukowe* Uniwersytetu Jagiellońskiego, Filologia 8, 1961; Witkowski W. *Fonetyka leksykonu Pamby Beryndy.* Kraków, 1964; Горбач О. *НЗ* Українського технічно-господарського інституту 7 (10). Мюнхен, 1965; Didiakin-Leeming M. *Fleksja ukraińska w Leksykonie Pamby Beryndy.* Wrocław, 1969; Німчук В. *Юв. Білодід.* К., 1976.

Передмови (починаючи з 1616) — див.: Тітов (збірка).

Перем. Прол. 1632. ***Ф:*** Франко І. *ПУРМЛ* 2–4, 1899, 1902, 1906 ±.

Перестор. 1605–1606. ***П:*** *Акты, относящиеся к истории Западной России* 4, 1851 –; Возняк М. *Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові.* Львів, 1954 ±.

Печатки. ***П:*** Крип'якевич І. *ЗНТШ* 123–124, 1917; Болсуновский К. *Сфрагистические и геральдические памятники юго-западного края.* Киев, 1899 (1556–кін. XVIII ст.) +. (Вип. 2, К., 1908, не стосується предмета фонології); *Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе* 2. Киев, 1846 (табл. 4, 5) –.

Пирят. 1683–1740. ***П:*** *Стороженки. Фамильный архив* 6. Киев, 1908 ±.

Підг. літоп. 1715. ***П:*** Мирон (Франко І.). *КС* 30, 1890 ±.

Пітр. літоп. 1542–1644 — див.: Покр. записи (*Просв.* 7–8).

Полт. 1664–1740. ***П:*** (1664–1680): Модзалевский В. *Актовые книги Полтавского городового уряда*, 1–3. Чернигов, 1912–1914 +. Див.

також: Панашенко В. *ІДжВ* 6, 1971, с. 135 і наст. ***Д:*** Маштабей О. [у вид.] *Середньонаддніпрянські говори*. К., 1960.

Покр. записи (починаючи з 1592). ***ПД:*** (на Закарпатті) Панькевич І. *Просв.* 6 (1929), 12 (1935), *НЗб. Свидн.* 4, 2 (1970) +; Яворский Ю. *Просв.* 7–8, (1931); (у Молдавії) ***П:*** Яцимирский А. *УЗ* Московского университета 24, 1899 (Анастасій Крімка) +.

Пом'яники кін. XVI ст.–1635. ***П:*** Витте Е. де. *ЧОНЛ* 17, 18 (1903, 1904) ±; Свєнціцький І. *Укр. арх.* 7, 1911 (Івано-Франківськ, Угорники, Пациків, Львів) +.

Потій 1595, 1598. ***П:*** *ППЛ* 2, 3 (*РИБ* 7, 19). СПб., 1882, 1903 ±.

Прокопович 1705. ***П:*** Гординський Я. *ЗНТШ* 132, 1922 +.

Прокопович 1709. ***П:*** Прокопович Ф. *Сочинения* (за ред. І. Єрьоміна). М.; Л., 1961 ±.

Прол. Воскр. 1719. ***П:*** Перетц В. *ИОРЯС* 14, 1, 1909 +.

Прѣніе XVII–поч. XVIII ст. ***П:*** Тихонравов Н. *Летописи русской литературы и древности* 1, 1859 –; Костомаров Н. *Памятники старинной русской литературы* 1–2, 1860 –; Гудзий Н. *РФВ* 63, 1910 ± (також «Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир», *КУИ* 1911, 10) +.

Пс. поч. XVII ст. ***ФД:*** Кочубинский А. *Отч. Увар.* 10, 1892 ±.

Путник 1606. ***П:*** *НСбГРМ* 1871, 1 –.

Радив. 1671, 1676, 1688. ***П:*** Радивиловський А. *Огородокъ Маріи Богородицы*. К., 1676; *Вѣнецъ Христовъ*. К., 1688. За недавніх часів: Марковский М. *КУИ* 1895, 11–12 +. ***Ф:*** Буслаев, Білецький.

Ракош. XVII ст. ***Ф:*** Яворский Ю. *Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности*. Прага, 1931 +.

Реєстр 1649. ***П:*** *ЧОИДР* 1874, 2–3 (т. 89) ±.

Різдв. міст. до 1650. ***П:*** Рєзанов 1 ±.

Романенко 1649. ***Ф:*** Шахматов О., Кримський А. *Нариси з історії української мови*. К., 1924 +.

Саков. 1622. ***П:*** Тітов +.

Сам. Вел. 1720. ***П:*** Величко С. *Сказаніе о войнѣ козацкой зъ поляками* 1. К., 1926 +; решта: Величко С. *Лѣтопись событій в Юго-Западной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ* 1–4. Киев, 1848–1864 –. ***Д:*** Жовтобрюх М. *НЗ* Київського педагогічного інституту 7, 1948; Волох О. *УЗ* Харківського університету 111, 1960.

Сафон. 1672. ***ФД:*** Borelius C. *Safonovičs Chronik im Codex AD der Västeråser Gymnasialbibliothek*. Uppsala, 1952 +.

Син. слав. сер. XVII ст. ***ПД:*** *Лексис Лаврентія Зизанія — Синоніма славенороссская* (за ред. В. Німчука). К., 1964 +. ***Д:*** Janów J. *SprLTN* 18, 1939; Witkowski W. *Prace językoznawcze* Uniwersytetu Jagiellońskiego 4 (Filologia, Z. 8). Kraków, 1961.

Скульський 1630. ***П:*** Щурат В. *ЗНТШ* 117–118, 1913 +; Рєзанов 1 ±.

Славин. 1642. ***П:*** *Лексикон латинський Є. Славинецького — Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського* (за ред. В. Німчука). К., 1973 +.

Сл. безд. бл. 1670. ***П:*** Белозерский Н. *Южнорусские летописи* 1. Киев,- 1856. ***ПД:*** Сумцов Н. *Сб. ХИФО* 21, 1914 –.

Слово (о царѣ Сонхосѣ) кін. XVII ст. ***П:*** Деркач Б. *Перекладна українська повість XVII–XVIII століть.* К., 1960 ±.

Солонина 1688. ***П:*** *Труды Черниговской губернской архивной коммиссии* 8. Чернигов, 1, 2, 1914.

Соф. антол. бл. 1680. ***П:*** Перетц В. *СбРЯС* 1, 1929 +.

Стародуб 1664–1673. ***Ф:*** *Труды Черниговской губернской архивной коммиссии* 8. Чернигов, 1911 ±. ***Д:*** Непийвода Ф. *НЗ* Черкаського педагогічного інституту 12, 1958, 15, 1960 і 18, 1962; Непийвода Ф. [у вид.] *Дослідження з мовознавства.* К., 1962.

Старушич 1641. ***Ф:*** Тітов +.

Ст. Зиз. 1596. ***П:*** Студинський К. *ПУРМЛ* 5, 1906 +.

Ст. Іхн. кін. XVII ст. ***П:*** Гепенер М. *ЗІФВ* 12, 1927 +.

Стр. Хр. кін. XVI ст. ***П:*** Janów J. *PF* 15, 2, 1931 +.

Стр. Хр. 1709. ***П:*** Рєзанов 3 ±.

Стрят. Служ. 1604. ***ФД:*** Огієнко І. *ЗЧВВ* II, 1–2, 1926.

Ст. Ус 1648. ***ПД:*** Łesiów M. *SOr* 12, 3, 1963 +.

Танкр. кін. XVII – поч. XVIII ст. ***П:*** Науменко В. *КС* 12, 6, 1885 ±.

Тар. Земка 1620-ті рр. ***П:*** Отроковский В. *СбОРЯС* 96, 1921 +; Перетц В. *СбРЯС* 1, 1929 +.

Тассо кін. XVII–поч. XVIII ст. ***ФД:*** Перетц В. *СбРЯС* 1, 1928.

Теребл. Прол. XVI ст. ***Ф:*** Яворский Ю. *Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности.* Прага, 1931 +; Флоровский А. *Карпаторусский сборник.* Ужгород, 1930; ***ФД:*** Weingart M. *Svatováclavský sborník* 1. Praha, 1934.

Тиш. Алекс. поч. XVIII ст. ***ФД:*** Панькевич І. *Просв.* 1, 1922.

Толк. Пс. XVII ст. ***Ф:*** Горский А., Невоструев К. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной Библиотеки* 2. М., 1857 +.

Трн. Кат. 1698. ***Ф:*** Сабов Е. *Христоматия церковнославянских и угро-русских литературных памятников.* Ужгород 1893 +; ***ФД:*** Перфецкий Е. *ИОРЯС* 21, 2, 1917; Magocsi P., Strumins'kyj B. *Harvard Library Bulletin* XXV, 3, 1977.

Транкв.-Ст. 1618. ***П:*** Транквѣліон (Ставровецький) К. *Зерцало богословіи.* Почаїв, 1618 (одне з пізніших видань передруковано фотомеханічним способом з такими вихідними даними: Транквіліон-Ставровецький К. *Зерцало богословія.* Нью-Йорк, 1970). Його ж *Евангеліе учителное.* Рахманів, 1619; *Перло многоцѣнное.* Чернігів, 1646. За новіших часів лише ***Ф:*** Буслаев +, Возняк М. *Старе українське письменство.* Львів, 1922 ±, Білецький ±.

Тригір. Уч. Єв. кін. XVII–поч. XVIII ст. — див.: Уч. Єв.

Тупт. 1685–1701. ***П:*** Титов А. *Проповеди святителя Димитрия, митрополита Ростовского, на украинском наречии.* М., 1909 ±. Також його *«Комедія на Успеніе Богородицы»* (1702), Рєзанов 5 ±.

Тур. ***П:*** Димитров С. [У вид.:] *Восточные источники по истории народов юговосточной и центральной Европы* 2. М., 1969 +; *Evliya Çelebi seyahatnamesi* 1–10. Istanbul, 1898–1938 + (У російському перекладі: Челеби Е. *Книга путешествия.* М., 1961. Це видання подає всі імена власні в їхній сучасній російській формі й не має вартості з лінґвістичного погляду).

Уг. На додачу до вибраної бібліографії, наведеної в розділі 29, Лат. (б), багато українських топонімів з неоприлюднених архівних матеріалів містить видання: Дэже Л. *Очерки по истории закарпатских говоров.* Будапешт, 1967 (особливо сс. 68–76).

Ужг. Мін. XVII ст. — див.: Покр. записи (Яворский Ю.).

Уч. Єв. ***Ф:*** Крыжановский Г. *Рукописные евангелия киевских книгохранилищ.* Киев, 1889 (Єв. № 1637, Єв. № 54 — XVII ст., Єв. № 25 — VI ст.) ±; Крыжановский Г. «Рукописные евангелия Волынского епархиального древлехранилища». *Волынский историко-археологический сборник* 1. Житомир, 1896 (Язл Єв. — кін. XVI ст., Біз. Єв.–кін. XVI ст., Коптевицька Єв. — бл. 1600 р., Тригірська Єв. — бл. 1625 р., Вовківецька Єв. — кін. XVII ст., Вич. Єв. — поч. XVIII ст. Перед тим видрукувано у виданні *Волынские епархиальные ведомости,* 1895, 7–15) ±; Кочубинский А. *Отч. Увар.* 32, 1892 (Братк. Уч. Єв. — 1604) +; Бугославский Г. *Тр. арх.* 9 (Вильно, 1893), II. М., 1897 (Ом. Єв.–1608) ±; Житецкий П. *ИОРЯС* 10, 4, 1905 (П'ятигірська Єв. — 1604, Уч. Єв. № 1637, Реш. Уч. Єв. 1670) +; Свєнціцький І. *Українсько-руський архів* 7, 1911 (Уч. Єв. №№ 30, 31 — кін. XVI ст.; 13174, 29519, 192 — кін. XVI ст.–поч. XVII ст.; Жидачівська Єв.–1605; Пісочнянська Єв. — 1634; Надітичівська Єв.–1645; № 77–поч. XVII ст.; № 88–сер. XVII ст.) +. ***ФД:*** Назаревский А. *КУИ* 51 (8, 11, 12) 1911 (Єв. Нег. 1581) +; Грузинский А. *ЧОНЛ* 22, 1911 (Літк. Єв. 1595–1600) +; Vašica J. *Slovanský sborník věnovaný* [...] *Františku Pastrnkovi.* Praha, 1923 (Уч. Єв. Кап. щонайпізніше 1640 р.) +; Janów J. *PF* 15, 2, 31 (Андрей з Ярослава 1585) +; Панькевич І. *Просв.* 2, 1923 (Ладом. Єв. кін. XVI ст.) +; Яворский Ю. *Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI–XVIII вв.* Прага, 1931 (Уґлянська Єв. XVII ст.). Дрібні уривки подає І. Свєнціцький у праці *Прикраси рукописів Галицької України* 1–2. Жовква, 1922. ***Д:*** Огієнко І. *Новий завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581 р.* Тарнів, 1922.

Фарм. кін. XVI ст. ***П:*** Djamo-Diaconița L. *RmSl* 14, 1967 +; ***ПД:*** Німчук В. *Мовозн.* 1976, 5.

Феод. Черн. 1688–1695. ***П:*** *Труды Черниговской губернской архивной коммиссии* 2. Чернигов, 1914 –.

Філал. 1597. ***П:*** *ППЛ* 2 (*РИБ* 7). СПб., 1882 –.

Фольварк 1607. ***ПД:*** Панькевич І. *Linguistica Slovaca* 4–6, 1946–1948; ***П:*** Лелекач М. *НЗ* Ужгородського університету 14, 1955 +.

Хм. літоп. 1650. ***П:*** *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам* (за ред. О. Левицького). Киев, 1878 ±; ***Д:*** Батюк Л. [У вид.] *Дослідження з мови та літератури.* К., 1957; *НЗ* Інституту суспільних наук АН УРСР 4, 1957; Батюк Л. [У вид.] *Дослідження з української мови.* К., 1958.

Хоруж. зб. 1662. ***Ф:*** Франко І. *ПУРМЛ* 2, 1899 ±.

Царство 1698. ***П:*** Рєзанов 3 +.

Шаргор. 1660. ***Ф:*** Перетц В. *СбОРЯС* 101, 1926 +; Деркач Б. *Перекладна українська повість XVII–XVIII століть.* К., 1960 ±.

Шумл. 1687. ***П:*** [Шумлянський Й.] *Метрика албо реестръ на пораду Церкви.* Львів. 1686. Також: Шумлянский И. *Зерцало до прейзрінія* [...] *віри святои.* У(г)нів, 1686. За недавніх часів лише ***Ф:*** *Акты, относящиеся к истории Западной России* 5. СПб. 1853–; Мирон (Франко І.). *КС* 33–34, 1891 ±.

Язл. Єв. — див.: Уч. Єв.

Ѵмнологіа 1630. ***П:*** Студинський К. *ЗНТШ* 12, 1896 +.

Beauplan 1650–1653. ***П:*** Ляскоронский В. *Иностранные книги и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России.* Киев, 1898; Ляскоронский В. *Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России.* Киев, 1901 (обидва видання містять рёпродукції Бопланових мап) ±. Також Beauplan G. le Vasseur de. *Description de l'Ukraine* (5-те вид. за ред. А. Ґаліцина). Paris, 1861 ± (польський переклад у виданні: Wójcik Z. *Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy.* Warszawa, 1972).

Cederhielm 1707–1722. ***П:*** Quennerstedt 6, 1912.

Cozianul 1649. ***П:*** Cozianul M. *Lexicon slavo-românesc şi tîlcuirea numelor din 1649* (ed. de Gr. Creţu). Bucureşti, 1900 +.

Dial. 1670. ***П:*** Рєзанов 3 ±.

Dictionarium 1649. ***ПД:*** Горбач О. *Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпифанія Славинецького.* Рим, 1968 (Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum S. Clementis Papae 3–4) +; Німчук В. *Лексикон латинський Є. Славинецького – Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського.* К., 1973 +.

Gaw. 1619. ***П:*** Павлик М. *ЗНТШ* 35–36, 1900 + (менш якісно у виданнях: *Давній український гумор і сатира.* К., 1959; *Українські інтермедії XVII–XVIII ст.* К., 1960). ***Д:*** Гумецька Л. *Мовозн.* 10, 1952; Марковський М. *ПІРУМ.*

Hallart 1711. ***П:*** Quennerstedt 9, 1913.

Hiltebrandt 1657. ***П:*** Conrad Jacob Hiltebrandt's *Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel* (1650–1658) (hrsg. von F. Babinger). Leiden, 1937; ***Д:*** Олянчин Д. *ЗНТШ* 154, 1937.

Juel 1711. ***П:*** Juel J. *En rejse til Rusland under Tsar Peter. Dagbogs-optegnelser.* København, 1893 (російський переклад Ю. Щербатова: *ЧОИДР* 189–191, 1899).

Lassota 1589, 1594. ***П:*** *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau* (hrsg. von R. Schottin). Halle, 1866 (Ляссота здебільшого бере за основу польські форми, наприклад *Bialyczirkew* 'Біла Церква', але деякі назви в нього все ж віддзеркалюють українські фонетичні риси).

Lavall 1748. ***П:*** Quennerstedt 12, 1918.

Lyth 1703–1722. ***П:*** Quennerstedt 2, 1903.

Mar. Jaśl. 1641. ***ПД:*** Marian z Jaślisk. *Dictionarium Sclauo-Polonicum* […] (pod red. M. Karasia i A. Karasiowej). Wrocław, 1969 +. ***Д:*** Wit(kowski) W. *SOr* 19, 1970.

Norsbergh 1707–1710. ***П:*** Quennerstedt 3, 1907.

Petré 1702–1709. ***П:*** Quennerstedt 1, 1901.

Płachta 1625. ***П:*** Франко І. *ЗНТШ* 47, 1902 +. ***Д:*** Назарук О. *УМЛШ* 1965, 4.

Posse 1707–1709. ***П:*** Quennerstedt 1, 1901.

Rutka 1694. ***ФД:*** Огієнко І. *Ἐλπίς* 1, 1926.

Siltmann 1708–1709. ***П:*** Quennerstedt 3, 1907.

Spåre 1664–1722. ***П:*** Quennerstedt 7, 1912.

Sperling 1700–1710. ***П:*** Quennerstedt 3, 1907.

Tragedia 1609–1618. ***П:*** Kawecka-Gryczowa A. *Pamiętnik Teatralny* 22, 1973 +.

Vimina 1656. ***П:*** Vimina A. *Relazione dell'origine e dei costumi dei Cosacchi* (a cura di G. Ferraro). Reggio nell'Emilia, 1890.

Weihe 1709. ***П:*** *Löjtnanten Fr. Chr. von Weihes Dagbok 1708–1712* (red. E. Carlson) (*Historiska Handlingar* 19). Stockholm, 1902.

Welling 1657. ***П:*** *АЮЗР* III, т. 6. Киев, 1908 –.

Werdum 1670–1672. ***П:*** *Scriptores rerum Polonicarum* 4. Kraków, 1878 +; також *Archiv zur neuern Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und Menschenkenntnis* (Йоганна Бернуллі) 6, 8. Leipzig, 1787, 1788 ±.

Westerman 1705–1722. ***П:*** Quennerstedt 7, 1912.

Ἀδελφότης 1591. ***ПД:*** Ἀδελφότης. *Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik* (hrsg. von O. Horbatsch). Frankfurt am Main, 1973 (Specimina philologiae slavicae, 2) +; ***Ф:*** Студинський К. *ЗНТШ* 7, 1895 +.

Ἀνάθημα 1641. ***П:*** Студинський К. *ЗНТШ* 12, 1896 +.

Ἐυώδια 1642. ***П:*** Студинський К. *ЗНТШ* 12, 1896 +.

Εὐφωνία 1633. ***П:*** Студинський К. *ЗНТШ* 8, 1895 +.

Εὐχαριστήριον 1632. ***П:*** Тітов, сс. 291–305 +.

Προσφώνημα 1591. ***П:*** Голубев С. *Киевские епархиальные ведомости* 1874, 5–6 –; *ППЛ* 3 (*РИБ* 19). СПб., 1903 ±.

44. УСУНЕННЯ СКЛАДІВ ІЗ ДВОМА ВЕРХІВ'ЯМИ ЗВУЧНОСТІ НАПРИКІНЦІ СЛОВА

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Услід за впорядкуванням структури складу настав час масового усунення складів із двома верхів'ями звучності наприкінці слова, що воно припало на середньоукраїнську добу. Тим самим дійшла свого вивершення тенденція, що була намітилася ще за ранньосередньоукраїнських часів, але заторкнула тоді лише кілька поодиноких іменників (див. 35.6). Можливих способів здійснення цього процесу було три: втрата при-

кінцевого сонанта, долучення голосного після сонанта та вставлення голосного перед сонантом. Із-поміж них перевага зазвичай надавалася останньому: ***větr* > *viter*.**

2. ПРИКЛАДИ

Вживання вставного голосного на письмі вперше почало превалювати в пам'ятках середньоукраїнського періоду, наприклад: **огонь** (Προσφώνημα 1591), **оген** (Льв. Ставр. бр. 1595), **мудеръ** 'мудрий' (Потій 1598), **корабель** (Язл. Єв. кін XVI ст.), **оген(ь)** (Літоп. Март. Бєл. 1600, Путник 1606), **огень, оугель** 'вугілля' **оузолъ** 'вузол', **жȣравел** (Памва Бер. 1627), **корабел, журавел, карелъ** 'недорісток', **ромен, дерен** (Славин. 1642), **корáбель, молитовъ** ґен. мн. (Радив. 1671), **вѣ́теръ** (Ґал. 1687), **Дми́те(р) хы́те(р)** (Присл. Кл. Зин. 1690), **оген** (Ключ 1695), **узол** (Пирят. 1711), *узол* (Сковор. 1767) тощо.

Старі форми без вставного голосного в пам'ятках, звісна річ, теж трапляються, але значно рідше. Ближче до кінця періоду їх уживають переважно автори, схильні до експериментування з мовою або до її архаїзації: **зéмль** ґен. мн. (Кл. Остр. 1598), **огнь** (Літк. Єв. 1600), **вѣтрь** (Уч. Єв. Кап. 1640), **жȣравлъ** (Ів. Вел. 1680); у назві **Днѣпр** (Жит. кн. Волод. 1670) стара форма дотривала до XIX ст. (див. 27.5).

3. СУПЕРНИЦТВО МІЖ ТИПАМИ СПОЛУК ГОЛОСНИЙ + СОНОРНИЙ І СОНОРНИЙ + ГОЛОСНИЙ

Поряд із уживанням вставного голосного можна знайти також інші форми, що мають долучений після сонанта голосний. Однак у цілому цей спосіб не є типовий. Його застосовувано головним чином у словах, що належать до двох досить чітко окреслених груп. Перша — це слова чужомовні: **скíпетро ~ сцептро** (Ст. Зиз. 1596), **га(м)бíческоє мé(т)ро** (Лавр. Зиз. 1596, **скипетро** (Могила 1635, 1670). То є штучні витвори, винайдені задля збереження в українській мові приналежності грецьких чи латинських іменників до середнього роду. Та все ж, як показують суч. укр. *хýтро* (з сер. врх. нім. *vuoter* 'підклад'), *шатрó* (з тюрк. ***şatyr***), *цебрó* (з пол. діал. *ceber*), *жезлó* (з ц. сл. **жьзлъ**), *свéрдло* (пор. білор. *свéрдзел*), *гóрно* (пор. рос. *горн*), *кло* (пор. пол. *kieł*), *корóмисло* (пор. білор. *карóмысел*), діал. *човнó* (проти літ. укр. *чóвен*), *стернó* (проти ранньосер. укр. **стрънъ** — Ізмар. 1496), *ярмó* (пор. болг. *ярéм*), *грóзно* 'ґроно' (пор. ст. ц. сл. **грознъ**), діал. *тéрно* (проти літ. укр. *тéрен*), бойк. діал. *ýгло* (пор. літ. укр. *вýгóл*), був якийсь період хитання між сполуками -C + V + S і -C + S + V, що супроводжувався зміною роду іменників.

Утім, за винятком перелічених слів, цей останній спосіб переміг лише в іменах власних, ставши однією з головних їхніх прикмет (пор. суч. укр. *Петрó, Павлó* тощо). Щоправда, тут це була не інновація, а радше архаїзм, добре засвідчений уже в найперших давньоукраїнських пам'ятках (див. 27.5). Стосовно цих імен за середньоукраїнських часів спостерігалося два нових явища: по-перше, через занепад у непам'ять давніх поганських асоціацій зменшився опір їх уживанню з боку Церкви (хоча вони все ж не потрапили до офіційного календаря); по-друге, на ці імена (тією мірою, якою були збережені — під захистом Церкви — їхні форми з прикінцевим приголосним [1]) поширилася нова фонетична тенденція до вставлення голосного між приголосним і сонорним наприкінці слова. Звідси такі форми, як **Петє(ρ)** (Одрех. гр. 1586), *Pavel* (Вірм. 1561), **Павєл** (Одрех. гр. 1586, Радив. 1671, Пирят. 1683 тощо), **Алексáндєр** (Путник 1606, Люцид. XVII ст., Шаргор. 1660, Ґуст. літоп. 1670, Ів. Макс. 1708) тощо поряд із давнішими **Петро** (наприклад, Одрех. гр. 1595, Полт. 1664, Баришп. 1670, Гр. 1674, Мукачево), **Павло** (наприклад, Баришп. 1698) та ін. З-поміж цих нових форм до сучасної української літературної мови ввійшла одна-єдина: *Олексáндер* (написання *Олександр* узорується на російських правилах), яка витіснила старіший варіант **Александро** (наприклад, Молд. гр. 1402, Гр. 1446, Луцьк, Гр. 1519, Краків тощо).

4. ВИБІР ВСТАВНОГО ГОЛОСНОГО

У прикінцевих складах слова перед сонорними (включно з *v*) функцію вставного голосного виконують або *е*, або *о*. Перед м'якими приголосними то був звук *е*: *рубéль, корабéль, журавéль, щавéль, Кóвель, кáшель, дúшель, шáшель*, гідронім *Радобель*, сер. укр. і діал. (бойк., лемк.) *вогéнь* (також у сучасній літературі, приміром у Франка 1880); у ґен. мн.: *пісéнь, брéхень, кýхень, земéль, шабéль, грéбель, грабéль, голóбель, крáпель, чáпель, тéсель* (частіше *тéслів*), *вáфель* тощо.

Перед твердими приголосними *е* вживається після губних, середньопіднебінних, зубних сонантів і зубних зімкнених: *бобéр*, гідронім *Чамишель*, гідронім *Жеримишель*, *íлем* 'в'яз, берест', *тéрен, вíтер, Остéр, Дністéр, цилíндер, бур(ґо)мíстер, мінíстер* [2], *свéрдел* [3]; також у ґен. мн. *кóвдер, сестéр, рéбер, цúфер, стéбел, жóрен, простирáдел, нáдер, мúтер,*

---

[1] Такі форми зберігаються в говірках. Приміром, на Бойківщині віднотовано форму *Дмитр* (вживану також у розпорошених місцевостях поблизу Яворова, Грубешова та ін.).

[2] На письмі *цилíндр, бургомістр, міністр.*

[3] *Псалóм* не є винятком. Це слово було запозичене зі староцерковнослов'янської мови у формі **псалъмъ** й ніколи не містило в українській мові скупчення приголосного з сонорним наприкінці слова.

áйстер, мýтер, тю́рем тощо. Проте у скупченні *-tv* між приголосним і сонантом з'являється ***о***: *молитóв, жéртóв, верстóв, дрáтов* — всі в ґен. мн. Пор. ґен. мн. *ри́нов* від *ри́нва* у Франка 1900.

Після задньопіднебінних перед твердими приголосними функцію вставного приголосного виконує ***о***: *свéкор, бáгор* 'багрець'; ґен. мн.: *íгор, волóкон, íскор* тощо. Під впливом цього правила звук ***о*** поширився також на деякі слова, де було скупчення задньопіднебінного з м'яким. Звідси вторинна форма *вогóнь*, що тепер уважається за єдину літературну в українській мові, а також хитання в ґен. мн. між *кýхень* і вторинною формою *кýхонь*. Ці хитання заторкнули навіть деякі слова, де перед сонантом від початку був голосний: *цýкор* з пол. *cukier*, нім. *Zucker*, *кýхоль* із пол. *kufel*, нім. *Kufel*; літ. укр. *бугóр* проти діал. (північ Чернігівщини) *бугéр* (з ***bugъrъ**, пор. лот. *baugurs*); Памва Бер. 1627 подає **ви́хоръ** і **ви́херъ** (пор. **вихъръ** в Усп. зб. XII ст.).

Після зубних щілинних ***s*** і ***z*** трапляються обидва голосні ***о*** та ***е***, що перший з них зазвичай уживається перед губними сонантами, а другий — перед зубними: *пáсом, повíсом* ґен. мн., а також *кóсом* 'жмут' проти *прóмисел* і ґен. мн.: *бóрозен, вéсен, крóсен, я́сен, вéсел, я́сел*. Однак у слові *вýзол* має місце відхилення від цього правила, а у випадку ґен. мн. *сóсон ~ сóсен* спостерігається хитання між обома варіантами.

Осібно стоїть числівник *вíсім* (давн. укр. **осмь**), де наявність ***і*** пояснюється наподібненням числівника *сім* (уже в середині XVI ст.: *osim* — Люстр. Брацлав 1545, *osimnatczat* — Люстр. Луцьк 1552). Змішання сталося також у діал. *вýгіль* (проти літ. укр. *вугíлля*) — пор. *гілля́* (що з нього вироблялося деревне вугілля).

У говірках трапляються ще кілька відхилень. Наприклад, на Закарпатті західніше від Уга та на Лемківщині вживається форма *вíтор* (хоча тут можна припустити вплив із боку словац. *vietor*). Утім, якщо зважити на ту обставину, що нові вставні голосні з'явилися у тих самих типах слів і словоформ, де посталі з єрів ***о*** та ***е*** чергувалися з ∅ без будь-якого огляду на якість сусідніх приголосних, число відхилень є напрочуд мале.

Численніші приклади відхилень пов'язані з невживанням жодного вставного голосного. Деякі з цих слів зберегли незміненою свою традиційну форму завдяки її книжному характерові (наприклад, *при́язнь*). Поза тим, у випадку багатьох іменників форма ґен. мн. є маловживаною, а отже й форма зі вставним голосним не встигла закорінитися, поки правило вставляння було чинним, і тепер, коли вона твориться ad hoc на підставі решти парадигми, спостерігається тенденція до збереження незмінності основи (наприклад, *кóдло* : *кодл*, *ви́дра* : *видр*). У XX ст. можна помітити тяжіння до поширення таких форм ґен. мн. й на інші слова, наприклад *хутр, простирáдл* у Загребельного (1971, 1972) чи навіть *війн* (із первісним ***ĭ***) у Драча (1972). Ця інновація уможливлена силою запозичень із західноєвропейських мов, де слова закінчуються скупчен-

нями типу C + S, на кшталт *центр* чи *цикл*. Однак частіше вживані слова під дію цієї недавньої тенденції не підпадають.

У говірках можна подибати поодинокі випадки усунення скупчень типу C + S наприкінці слова шляхом утрати прикінцевого сонанта. Звичайно це має місце, коли перший приголосний також є сонорний, наприклад ***bêr'*** 'місток' (< **бьrвъ**) : ***bérvy*** ген. одн. (гуц.), *гор* (< *горн*) 'комин' (Заліщики). Щодо назв міст типу *Переяслав* — див. 44.5, прим. 4.

5. ЗАВВАГИ ЩОДО ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ

Як показано в 35.2, протягом ранньосередньоукраїнської доби в чол. роді мин. часу прикінцевий звук ***l*** після приголосного був утрачений на підлитовській Україні. На зламі століть такі форми проникають також на землі, розташовані західніше від давнього литовсько-польського кордону: **принесь** 'приніс', **оумерь** 'помер' (Літоп. Март. Бєл. 1600), **принѣсъ** (Льв. Ставр. бр. 1607), **злѣзъ** (Скульський 1630), **могъ** 'міг' (Dial. 1670) тощо. У пам'ятках XVII–XVIII ст. форми з ***l*** після приголосного являють собою або полонізми, або стилістичні виверти, або й те, й те водночас, як, скажімо, в Літоп. Самов. 1702, де їх плекано: **моглъ, погаслъ, померл** і багато інших [4].

Протягом середньоукраїнського періоду закінчення ***-мо*** у 1 ос. мн. (див. 27.5) напевне було типовим усюди, крім Закарпаття, де вживано ***-ме*** (**маеме** — Ладом. Єв. кін. XVI ст.). Ужиток закінчення ***-му***, за винятком деяких очевидних полонізмів, обмежувався дієсловом *бути* (**есмы** проти **вѣримо** тощо — Транкв.-Ст. 1618), де цьому знов-таки могла сприяти підтримка з боку польської мови (*jesteśmy*), але навіть тут ця форма не була найпоширенішою. Так само й закінчення на приголосний ***-м*** траплялося зрідка. Випадки, коли в тогочасних рукописах добачають таку форму закінчення, насправді часто являють собою букву **м**, написану над рядком, що стоїть (як і всі приголосні, розташовані над рядком) замість складу з голосним, тобто в цьому випадку — якраз замість ***-мо***.

Новим для XVII ст. було те, що поступово випала з ужитку, окрім як у гуцульському діалекті, форма 1 ос. одн. **ксми**. Як відзначено в 27.6, це сталося в рамцях загального відмирання парадигми теп. часу цього дієслова, що замість неї відтоді запроваджено одну-єдину форму 3 ос. одн. ***je(st')***, розповсюджену на всі випадки. У ході цього процесу мала місце чуднувата стадія помішання форм 1 ос. одн. **есми** та 1 ос. мн. **есмо**.

---

[4] Окрім дієслівних форм чол. роду мин. часу, була ще одна чітко окреслена з морфологічного та семантичного погляду група слів, що втратили прикінцевий звук ***l'***: це назви міст, що закінчуються на *-слав*. Сюди належать *Богусла́в, Борисла́в, Брячисла́в, Переяслав, Брацла́в* та ін. (див. 3.9). Сприяти цьому могли й польські впливи.

У Полт. поряд із конструкціями на кшталт **ишол есми я** 'я йшов', **продал есми** 'я продав', **купил есми** 'я купив' (1665) трапляються **взяла-смо** 'я взяла', **зостала есмо** 'я стала', **есмо ... споткнувъся** 'я перечепився', **поймала-смо** 'я спіймала' (1667). Пор.: **кликал смо** 'я кликав' (Пирят. 1691), **порозумѣвсмо** 'я втямив' (Пирят. 1698), **повѣвсмо** 'я повів', **смо купил** 'я купив' (Пирят. 1699), **держала смо** 'я держала' (Пирят. 1700), **невѣжда во есмо** 'я ж бо є невіглас' (Дос. Суч. 1691) тощо. То є пр*о*яви занепаду цієї парадигми. Форма 1 ос. одн. **есми** за станом на початок XVIII ст. з ужитку вже вийшла.

6. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Усунення складів із двома верхів'ями звучності наприкінці слова за допомогою вставного голосного або — рідше — долученням кінцевого голосного було передостаннім етапом у загальному процесі розкладу складів із двома верхів'ями на два послідовні склади. У коренях аналогічна зміна була сталася ще в XV ст.; отже, після завершення процесу, роглянутого в цьому розділі, такі склади збереглися лише в середині слова на межі морфем (див. 58.1).

Як було звично під ту добу, процес усунення складів із двома верхів'ями, спровокований занепадом єрів, хоч і був у ґрунті речі обумовлений фонетично (адже йшлося про структуру складу), але здійснювався морфологічними каналами. Про посередництво морфології свідчать такі обставини, як особливе потрактування цих складів саме в позиції наприкінці слова, його застосування до іменників і незастосування до дієслів, вибір ***о*** та ***е*** як вставних голосних (тобто тих звуків, які вже виконували в мові морфонологічну функцію при чергуванні з ∅ у певних морфологічних категоріях, насамперед у протиставленні ном. одн. та непрямих відмінків іменників чол. роду й ґен. мн. та решти відмінків іменників жін. і сер. родів[5]), принагідне долучення кінцевого голосного в ном. одн. іменників чол. роду (тип *Олександро* : *Олександер*), де такі моделі були існували й раніше, та його цілковитий брак у ґен. мн., де така зміна суперечила б морфологічній будові мови. Ба більше: дарма що вибір вставного голосного (***о*** або ***е***) залежав від звукового оточення, все-таки другий із них стикався з перепонами на використання в таких оточеннях, де він раніше не чергувався з ∅, тобто в позиції після задньопіднебінних.

Варто завважити, що звук ***е*** завжди мав явну перевагу, коли тільки з морфологічного погляду можливим було використання обох вставних голосних; натомість звук ***о*** вживався хіба що після ***s*** і ***z*** (почасти)

---

[5] Як наслідок, замість двох типів відміни (*осéл* : *ослá* проти *прóмисл* : *прóмисла*) витворився один (*прóмисел* : *прóмисла* — як *осéл* : *ослá*)

та в іменниках на ***-tva*** (типу *жéртва*). Це можна тлумачити як указівку, що спочатку в таких випадках — із суто артикуляторних причин — з'явився редукований голосний середнього піднесення, подібний до ***ў*** (***vitr*** > ****vitʸr***), який згодом наблизився до ***е*** — артикуляторно ближчого собі голосного, ніж ***о***, — і сталося це тоді, коли наспів час морфологізувати наявність голосного згідно з уже звичною моделлю чергування голосних із ∅. Отже, ця зміна знов-таки почалася як фонетична, а закінчилася вже як морфологічна. Принагідно можна нагадати, що саме голосний ***у*** найчастіше з'являвся всередині кореня. При цьому йшлося, завважмо, про корені, де, як правило, не було чергування з ∅, а тому не було й потреби перекшталтовувати вставний голосний на ***е*** або ***о*** (*кривáвий* : *кров* — за браку форм із ∅). Урешті, перетворення редукованого ***ў*** на ***е*** в прикінцевих складах слів зумовлювала розповсюджена в суфіксах модель чергування ***е*** або ***о*** з ∅.

Описані в цьому розділі зміни, якщо не зважати на дрібні відхилення в поодиноких словах, мали всеукраїнський характер. То був час, коли практично вся країна була об'єднана під польською зверхністю, а міґрації людності проходили вельми інтенсивно.

Хоча вживання вставних голосних у словах, що закінчуються на приголосний і сонант, у принципі, спостерігається в усіх сусідніх слов'янських мовах, із-поміж них усіх саме українська (слідом за болгарською) вдається до цього способу якнайреґулярніше. Крім того, існують дуже великі відмінності між мовами щодо дистрибуції вставних голосних та добору слів, у яких вони з'являються або не з'являються. У польській мові та східнословацьких говірках уживано лише ***е***, у болгарській мові — лише ***ə***. У російській і білоруській мовах, а також у частині східнословацьких говірок є різниця в потрактуванні іменників та дієслів (схожа на українську), тимчасом як польська й болгарська мови жодного такого правила не знають. Ці відмінності можна продемонструвати такими прикладами: укр. *вíтер* — рос. *вéтер*, білор. *вéцер*, пол. *wiatr*, сх. словац. *viter* і *vietor*, болг. *вя́тър*; укр. *вогóнь* (сер. укр. і діал. *вогéнь*) — рос. *огóнь*, білор. *агонь*, пол. *ogń*, сх. словац. *oheň*, болг. *óгън*; укр. *корабéль* — рос. *корáбль*, білор. *карабéль*, болг. *кóраб*; укр. *ніс* мин. час. чол. роду — рос., білор. *нёс*, пол. *niósł*, сх. словац. *ňis*, болг. *нéсъл*. Так кожна з цих мов зреаґувала у схожий, але не зовсім однаковий спосіб на ту саму ситуацію, витворену занепадом єрів. Див. також 27.6.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. бібліографію до розділів 27 і 35.

45. ПРОСУНЕННЯ ВПЕРЕД І ЗНЕОГУБЛЕННЯ $и_2$

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

У південноукраїнських говірках звук $и_2$ (рефлекс ***о*** у складах, що за ними в наступному складі первісно йшов слабкий єр) зазнав просунення вперед і знеогублення в XVII ст. Найтиповіший напрямок перебігу цього

процесу був $u_2 > ü > i$, але в деяких говірках, що межували із зоною північного наріччя (від Південного Підляшшя та Берестейщини аж до Прилуки), а також у гуцульських говірках на цьому місці з'явився звук ***ẏ***. Знов-таки інший звук ***y*** (не ***ẏ***) розвинувся в західнолемківських говірках. Пор.: ***xvist*** (літ. укр.), ***xvẏst*** (зона від Підляшшя до Прилуки та Гуцульщина), ***xvyst*** (Західна Лемківщина). У випадку північної смуги південного наріччя й, можливо, так само Західної Лемківщини цей процес можна зреконструювати у вигляді $u_2 > ẏ$ без проміжної стадії ***ü***; натомість у гуцульських говірках, де всі голосні переднього ряду зазнавали пониження артикуляції (***e*** > ***æ***, ***y*** > ***e***), доцільніше трактувати ***ẏ*** як вторинний рефлекс ***i***, відповідно до чого перебіг процесу тут мав би бути $u_2 > ü > i > ẏ$, й лише останній його крок становив би специфіку цієї зони. По розпорошених гірських осадах гуцули ще зберігають вимову ***ü***, а в одному гуцульському селі на Сучавщині зафіксовано рефлекс y_i (Павлюк, Робчук).

2. ПРОСУНЕННЯ ВПЕРЕД u_2 ($u_2 > ü$) ЗА ДАНИМИ ПАМ'ЯТОК

Упродовж цілого середньоукраїнського періоду рефлекс ***o*** згідно з етимологією було заведено відтворювати як **о** в усіх писемних жанрах (що й не дивує — з огляду на тогочасне поновлення церковнослов'янської традиції). Дійсну звукову вартість цієї графеми часом прозраджують римовані тексти, наприклад *stoite* 2 ос. мн. нак. сп.: *poczuite* 2 ос. мн. нак. сп. (Gaw. 1619) чи **стойтє** 2 ос. мн. нак. сп.: **пошанүйтє** 2 ос. мн. нак. сп. (Ал. чел. Бож. 1673), і поодинокі надпоправні написання, наприклад **ккць корчѣх** 'яєць курячих' (Гр. 1549, Самбір) чи **сова ложная** 'лугова сова' (Dictionarium 1649), де прикметники утворено від іменників *ку́рка* та *луг* відповідно. Й усе ж написання (о)ү, нехай реалізоване з різною мірою консеквентності, вторувало собі шлях у правописну практику; його присутність є особливо помітною в такій пам'ятці, як Памва Бер. 1627 (у "народно-розмовному" стовпчику цього словника, де цим нібито підкреслено відмінність від церковнослов'янських форм), а пізніше в провінційному діловодстві Гетьманщини.

З-поміж великої сили прикладів можна навести такі: **доүбрь** 'дібр', ім'я **Сидү(р)**, **вүсмь** 'вісім', **доүмь** 'дім', (Одрех. гр. 1581, 1586, 1606), **пȣ(л)ночи** лок. одн., **мүй** 'мій' (Житом. 1583), **спо́сȣб** (Ст. Зиз. 1596), **воүнско** 'військо', **стоүл** 'стіл', **ноүг** 'ніг' (Стр. Хр. кін. XVI ст.), **слүвъ** 'слів', **нүч** 'ніч' (Ладом. Єв. кін. XVI ст.), **доүбржвное** (Фарм. кін. XVI ст.), топонім ***Panuvtsyada*** 'Панівці' лок., ***Truytse*** 'Трійця' (Вірм. 1612, 1613), **гнүй** 'гній', **пү(л)** 'пів' (Льв. Ставр. бр. 1616), *pup* 'піп', *stuj* 'стій' (Tragedia 1618), *żunki* 'жінки́', *uwcy* 'вівці', *bulsze* 'більше' (Gaw. 1619), **рȣгъ кȣзѣй** 'козячий ріг', **обȣдъ** 'о́бід', **рȣвъ** 'рів', **плȣтъ** 'пліт', **торгȣвникъ** 'торговець' (Памва

Бер. 1627), **бүль** 'біль', **покүй** 'супокій' (Скульський 1630), **двүр** 'двір', **фүтүр** 'хутір', ім'я **Тимүшъ** (Баришп. 1637, 1653, 1664), **бүг** 'Бог', **мүг** 'міг', **пүйти** 'піти' (Уч. Єв. Кап. 1640), *ruh* (Mar. Jaśl. 1641), **күнь** 'кінь', **вүвторокъ** (Транкв.-Ст. 1646), прізвища **Богомүлъ**, **Семикүзъ**, **Орлүвский** (Реєстр 1649), *bulsz, spokujnyj* (Duma 1651), топоніми *Boubreka* 'Бібрка', *Dorohouf* 'Дóрохів', *Skoufka* 'Язківка' (Beauplan 1653), **сүль**, **бүйки** 'бійки', **Краснопүлля** 'Краснопілля' (Крол. рат. кн. 1655), *Uluv* ~ *Ulvu* (Челебі 1658), **сокүл** 'сокіл', **мүгъ** 'міг' (Шаргор. 1660), **оспүр** 'суперечка', **живүт** 'живіт', **овчарүв** ґен. мн., **вүлно** 'вільно', **перешкүд** ґен. мн. (Полт. 1665), **гүд** 'рік', **пчүл** 'бджіл', **потүм** 'потім', **күп үсм** 'вісім кіп' (Полт. 1667), **грүм** 'грім', **гүрко** 'гірко', **лүжко** 'ліжко', **рүвно** 'рівно' (Оксф. Гепт. 1667), **дзвүнъ** 'дзвін', **пүдмо** 'ходімо' (Радив. 1671), **напүй** 'напій', **спүлный** 'спільний', **дорүс** 'доріс', **вүз** 'віз' (Пирят. 1685, 1686, 1688, 1690), **вӱн(ъ)** 'він', **гүршъ** 'гірше', **күшъкою** 'кішкою', **пѹ́стъ** 'піст' (Вірші Кл. Зин. 1690), **стрүчки** 'стрічки́', **түлки** 'тільки' (Тупт. 1685, 1693), *chwust* 'хвіст', *snup* 'сніп', *nus* 'ніс' (Кондр. 1693), **готүв** 'готовий', **рүк** 'рік', **бүк** 'бік', **овүн** 'він' (Ключ 1695) тощо. Як свідчать приклади, букву **ү** вживано на письмі по всій Україні.

Осібної літери на позначення звука ***ӥ*** кирилиця не має. За середньоукраїнських часів натомість писали **ю**. У деяких позиціях, зокрема після приголосних, що зазнавали ствердіння, це створює двозначність: скажімо, написання **на прю(д)** (Одрех. гр. 1607) може так само відтворювати звук ***ӥ***, як і бути надпоправним варіантом позначення м'якості ***r***, або ж виконувати обидві ці функції. Проте в більшості випадків ця буква може позначати лише [ü]. Найперші приклади такого написання починають траплятися на зламі століть; походять вони всі з західних теренів (із надсянської та лемківської діалектних зон): **хют** 'хіть', **пюшви** 'пошивки́', **попюмь** (і **попоүмь**) 'попам', **ремеслюм** 'ремеслам' (Літоп. Март. Бєл. 1600), **мюр** 'пошесть' (Пітр. літоп. бл. 1600), **будювли** 'будівлі' (Одрех. гр. 1634). В інших частинах країни такі написання з'являються десь на півстоліття пізніше й на початку мають радше винятковий характер: **збюрь** 'збір' (Тригір. Уч. Єв. XVII ст.), прізвище **Кюшка** (з Білої Церкви — Реєстр 1649), ім'я **Прюскү** ак. (суч. укр. *Пріська* з гр. *Εὐφροσύνη* — Крол. рат. кн. 1665). Щойно наприкінці XVII ст. вони частішають: **рювнга** 'рівня', **бюгъ** 'Бог' (Вірші Кл. Зин. 1690), **комюръ** 'комор' (Стародуб 1683), *niuhtiami* 'нігтями' (Кондр. 1693), **вюрме́нина** ґен. одн., **жидю́вскым** інстр. одн. чол. роду (Дос. Суч. 1693), **грюмъ**, **нюж** 'ніж' (Ракош. XVII ст.), прізвище *Tiszkiuv* (Урб. 1711, Люта на схід від Великого Березного).

Відносно невелика кількість прикладів із **ю** пояснюється тим, що такі написання були досить незвичні; до того ж вони не відтворювали [ü] адекватно. Проте їх вистачає, щоб довести саму наявність такої стадії розвитку. Це переконливо підтверджують записи, зроблені чужинцями, в яких застосовано інші абетки. Ба більше — ці записи дають підстави датувати появу ***ӥ*** трохи ранішими часами. Для закарпатського реґіону

існують угорські записи. Угорський варіант латинки мав спеціальну літеру *ü*, яка й ґарантує недвозначність відповідних даних: *Rüh* (Гр. 1588, Гукливе), *Fedür, Dmitrüv* (Шариш XVII ст.), *Püp* (1680), *Szenü(v), Zbüjssky* (1683), *Procüp* (1693) тощо. Для решти українських земель (на схід від Карпат) таке джерело — Beauplan 1653. Як ведеться за французьким правописним звичаєм, Боплан уживав літеру *u* на позначення звука [ü], а звук [u] відтворював сполукою літер *ou*. Це увиразнюється з особливою очевидністю, коли обидва варіанти написання трапляються в тому самому слові: *Zoukuw* (Жуків), *Jourkuf* (Джурків). Бопланові мапи рясніють топонімами з *u* (= [ü]): *Nefedufka, Barsokufce, Kamionohurka, Sup, Rumne, Tumerrucze, Pereru, Kiczelu, Wirbuce* (суч. укр. *Нефéдівка, Барсуківка, Кам'яногірка, Сіб, Ромен, Темерівці, Перерів, Киселів, Вербівці*) тощо.

Таким чином, перехід u_2 в *ü* стався в карпатському реґіоні наприкінці XVI ст., а на решті південних українських теренів — до середини XVII ст.

Із-поміж говірок є й такі, де еволюція u_2 загальмувала або на стадії ***u***, або на стадії ***ü***. Стадію ***u*** збережено на Підляшші, Берестейщині, Надсянщині, а також на Закарпатті — в межиріччі Шопурки та Ріки й далі в межиріччі Латориці та Ціроки, тобто в кількох віддалених і відносно невеликих західних зонах, не пов'язаних між собою. Стадія ***ü*** втрималася на ще меншій території. Крім розпорошених українських сіл на Лемківщині та поодиноких поселень у Банаті, на Підляшші та на Берестейщині, сюди належить центральна частина Закарпаття між Рікою та Латорицею. Всі інші південноукраїнські говірки перейшли від стадії ***ü*** до стадії ***i***[1].

3. ЗНЕОГУБЛЕННЯ *ü* (*ü* > *i*) ЗА ДАНИМИ ПАМ'ЯТОК

Щоб вірно визначити час перебігу звукозміни ***ü*** > ***i***, насамперед слід відкинути ті приклади, які не стосуються цього процесу. Поза випадками просто хибного прочитання, що на них не варто зупинятися[2], оманливий характер мають такі типи прикладів:

а) прикметникові форми лок. одн. чол. та сер. родів на ***-ут/-іт***, наприклад: **в за(м)коу ... житомерскимъ** (Житом. 1584), **на древѣ крестнѣмъ** (Волков. 1631), — які насправді являють собою форми

---

[1] Див.: Паньк., мапи 1, 2; *ДАБМ*, мапа 35; Дзендз., мапа 132; Lizanec, мапа 4.

[2] Утім, ці випадки, зумовлені надмірною дослідницькою запопадливістю, трапляються частіше, ніж можна б очікувати. Наприклад, Веселовська (вслід за Кримським) помилково прочитала в Памви Бер. 1627 **кистка** 'пензель' як *кістка*, а скорочення **Биб** (= Біблія) — як *біб*; натомість Білодід добачив **розкі(ш)не** замість **розли(ч)не** в Ів. Уж. 1643.

інстр. одн., уживані замість лок. під впливом польської мови, де розрізнення між тими й другими внедійснено;

б) віддієслівні іменники зі збереженою основою твірного дієслова, наприклад: *ubyry* 'шати' (Skarga 1596), **зтѣкъ** 'стік' (Памва Бер. 1627), **обжирство** 'ненажерливість' (Транкв.-Ст. 1646), **собиръ** 'збори' (Гр. 1647, Закарпаття), **недобирок** 'нестача' (Полт. 1665) від **убирати**, **-тѣкати, обжиратсѧ, (со)бирати, недобирати** відповідно (аналіз уживання слова **оубиръ** у Перес. Єв. — див. 34.4в);

в) у пам'ятках, які мають форми з ***i*** лише у словах ***kil'ka*** та ***tyl'ko***, то, мабуть, є прямі запозичення з польської (*kilka, tylko* — див. 33.4а); при цьому в українській мові могло мати місце перенесення ***i*** з ***kil'ka*** на ***skil'ka***, наприклад, у Густ. літоп. 1670: **скилка**.

Пам'ятаючи про це, можна стверджувати, що появу ***i*** на місці ***ü*** (< ***o***) вперше засвідчує Beauplan 1653. Як відзначалося в 45.2, на його мапах переважають форми з ***ü***. Проте є на них і два приклади вживання ***i***: *Perehinka, Borimlja* (тепер *Буромля*). Певніші приклади датуються 1665 р. (їх знаходимо в полтавських актах): **розбий** 'розбій', **котрѣй** лок. одн. жін. роду (Полт.), трохи пізніше прізвище **Лукомѣрскому** дат. (Полт. 1667 — якщо воно утворене від словосполуки *луќа мо́ря*), **свий** 'свій' (Полт. 1686), **жалѣбну** ак. одн. жін. роду (Пирят. 1688), прізвище **Сурмачивские** рівнобіжно з **Сурмачувских** (Полт. 1690), **свий** (Пирят. 1691), **угорскѣй** лок. одн. жін. роду (Покр. записи 1691, Мараморощина), ім'я **Тихин(ъ)** (Ів. Вел. 1691), **пидвели** 'підвели' (Пирят. 1696), **спиткал** 'спіткав', **вись** 'вісь' (Пирят. 1698), **свѣй** 'свій' (Пирят. 1699), **злотивъ** 'золотих (монет)' (Полтавська Уч. Єв. № 14 кін. XVII ст.), **крѣм** 'крім' (Тассо 1700 — якщо це слово утворено від ***krom-***, а не від ***krem-***, як *окре́мий*), **вѣвъцѣ** 'вівці', **вѣдки** 'звідки' (Дерн. бл. 1700), **синѣвского** ґен. одн. чол. роду (Пирят. 1701), **шляхом ... Гончариским** Літоп. Самов. 1702)[3]. Однак у цілому переважає написання **у**, інколи в чудних комбінаціях із ***i*** (тобто **и** ~ **ѣ**), як у фразі **вѣз свуй перевюз** (Пирят. 1700)[4].

Таким чином, звук ***i*** викшталтувався з ***ü*** (а в кінцевому підсумку з ***o***) не раніше, ніж у середині XVII ст., а найімовірніше — в останній його третині. Первісне осереддя, звідки йшло його поширення, було, вочевидь, десь у районі Поділля. Часте позначення цього звука в полтавських пам'ятках добре узгоджується з тим історичним фактом, що перші поселенці прийшли на ці землі з Поділля (тоді як на північніші терени — з Бойківщини). Можливо, та сама звукозміна самостійно відбулася в південно-західній частині Закарпаття. Близько 1700 р. ця зміна

---

[3] Щодо певності прикладів із Пирят., де на письмі вжито **и**, — див. 45.4.

[4] Тяжко пояснити кількаразовий ужиток у Вірм. 1535 прізвища ***Lantskorinskiy*** як відповідника пол. *Lanckoronski*. Втім, він у жодному разі не може віддзеркалювати перехід ***o*** > ***i*** в українській мові.

була засвідчена також на південному заході України. Однак на той час вона ледве чи була характерною для всіх південно-західних говірок, у яких тепер вимовляється *і*, а не *и* чи *ӥ*. Зона поширення двох останніх звуків мусила бути тоді значно більшою. Чужинці в XVII ст. сприймали *и* < *о* за типову прикмету української мови. Тогочасний польський поет Адам Корчинський як власне українську подає форму *pust* 'піст'; польське слово *kusz* (суч. укр. *ківш*) було запозичене з української мови наприкінці XVI ст. ще зі звуком *и* (згодом, уже після зміни *и* > *ӥ* в українській мові, воно було запозичене назад як *ку́шка* 'дерев'яний кухоль, у якому косарі тримають гострильний брусок', зберігаючи давній звук *и* й надалі); українська форма **комүнник** 'вершник' зі звуком *и* (на основі давнього слова ***komonь*** 'кінь'), що потрапила в польську мову від українських козаків, ще й досі зберігається в польському військовому арґо, де вираз *iść komunikiem* означає 'подорожувати (верхи) без жодних припасів'; багато українських запозичень зі звуком *и* зберегла польська говірка села Мильна (на Тернопільщині), де поляки осіли в XVII ст.: ***rúzdwo*** 'Різдво', ***puśl'a*** 'після', ***maćúrka*** 'матінка'. Отже, на той період у мові тамтешніх українців перехід $и_2$ в *ӥ* й далі в *і* ще не відбувся. Цим можна б пояснити тривкість уживання букв ү та ю на письмі. Однак на сьогодні немає змоги представити географічну дистрибуцію всіх трьох можливих рефлексів за станом приблизно на 1700 р. у вигляді готової мапи.

4. ЗНЕОГУБЛЕННЯ $и_2$ З ПЕРЕТВОРЕННЯМ ЙОГО НА *ӱ* ЗА ДАНИМИ ПАМ'ЯТОК

*** Як відзначалося в 45.1, існує говіркова смуга між північною та південною діалектними зонами, у якій звук $и_2$ оминув стадію *ӥ* й після знеогублення перетворився на *ӱ*. Писемними пам'ятками це засвідчено від середини XVII ст.: **пятослижная** 'п'ятискладова' та надпоправна форма **спорожъ** замість *спори́ш* (Славин. 1642), **пившєста** 'п'ять із половиною' (Баришп. 1663), **вин** 'він' (Баришп. 1665). Імовірно, сюди ж можна віднести й приклади з Пирят., наведені в 45.3. Вони потрапили туди, тому що букву **и** в XVII ст. часом уживано на позначення [і]; крім того, в цій пам'ятці поряд трапляються написання з ѣ — буквою, що безперечно відтворювала звук [і]. Однак писано її кількома писарями, й цілком можливим є припущення, що частина з них, імовірні вихідці з південніших теренів, були призвичаєні до *і* на місці $и_2$, тоді як інші, скоріш за все місцеві пирятинці, вживали в тій самій позиції *ӱ*. У новітній українській літературній мові *у* як рефлекс *о* вряди-годи трапляється в Білецького-Носенка, наприклад: *злисть, лыжко, мыцний* 'міцний' (1843).

Стадії *ӥ* та *і* були, мабуть, оминуті й на заході Лемківщини (вкупі з краснянською лемківською говіркою). Тут *ӱ* фігурує, зокрема, й у за-

позиченнях із польської на кшталт *дрыга* 'дорога' (щодо польської говіркової форми ***dróga*** див.: Dejna K. *Dialekty polskie*. Wrocław, 1973, мапа 23).

У будь-якому разі рефлексація $и_2$ як ***у*** радше передує в часі його рефлексації як ***і***, ніж навпаки. Кінець кінцем, звук ***і*** розвинувся з $и_2$ через проміжну стадію ***ӥ***, що її не потребував звук ***у***[5]. Також можна припустити, що в деяких говірках, нині безпосередньо прилеглих із півдня до смуги, де вимовляється ***у*** (приблизно: розташованих північніше від лінії, що проходить через Білу Церкву — Лубні — Ромен), теперішній звук ***і*** розвинувся не з ***ӥ***, а з того-таки ***у***. На таку можливість указує одна важлива деталь: говірки зі звуком ***у*** мають його замість $и_2$ лише в наголошеній позиції — але такою самою є й умова появи на цьому місці звука ***і*** в прилеглих південніших говірках. Потвердити цю можливість текстами пам'яток складно, оскільки в жодній із них рефлекси зміни ***о*** > $и_2$ не представлені з потрібною консеквентністю. Поряд із написанням **ү, ю, и** чи **ѣ** можна натрапити й на етимологічне **о**. І все ж таки здається, що прикметою баришпільських і пирятинських текстів є виключне вживання букви **о** в ненаголошених складах — за винятком закінчень і префіксів, де за аналогією до відповідних наголошених форм можуть з'являтися **ү** або **и**[6].

Чудернацьку форму має слово зі значенням 'країна' в актах лемківського села Одрехови. Воно фігурує в польській формі (***strona***), з'являючись у ґен. мн. як **строү(н)** (1601) або **стры(н)** (1603). Форма **стрүн** легко могла прийти з польської мови, де в той час опозиція ***о*** та ***и*** перед ***п*** була недійсною (принаймні на письмі). Натомість форма **стрын** мусила постати у висліді власного українського (лемківського) процесу. Серед сучасних лемківських говірок (переважно західних) де-не-де трапляються такі, що в них рефлексом $и_2$ є ***ў***. Спокусливо виглядає перспектива провести звідси сполучну лінію до форми **стрын**, однак ця остання є занадто ізольованою.

5. УЧАСТЬ ЗАПОЗИЧЕНИХ СЛІВ У ЗВУКОЗМІНІ $и_2$ > *і*

Чужомовні слова, запозичені ще за давньоукраїнських часів, якщо вони мали звук ***о*** в позиції перед складом зі слабким єром, цілком природно проходили через усі стадії процесу його перетворення на ***і***. До них нале-

---

[5] Рефлексацію у вигляді ***ӥ*** засвідчено також у кількох селах на півдні Чернігівщини та в двох західнополіських (Рівненська обл.), але то є наслідок розкладу північноукраїнських дифтонгів.

[6] У селі Завадка на південному заході Лемківщини виникло унікальне явище — дифтонгізація $и_2$. Відповідно тут після губних, задньопіднебінних та ***r*** уживається ***i̯u***, а після зубних — ***'u***: ***vi̯uz*** 'віз', ***k'i̯un'*** 'кінь', ***d'um*** 'дім'. Це село розташоване посеред словацького діалектного оточення.

жать, скажімо, *вірме́н, вівта́р, комо́ра* : *комі́рка* та численні християнські імена типу *Анті́н, Гри́гір* тощо — включно з тими випадками, коли єр був запроваджений до їхньої звукової будови в староцерковнослов'янській мові, на кшталт *Кіндра́т* (гр. *Κοδρᾶτος*), *Ві́вдя* (*Εὐδοκία*) та ін.

Більший інтерес становлять пізніші запозичення, заторкнуті цією українською звукозміною. Їхня участь у цьому процесі на стадії ***u*** потверджує дещо пізніші дані щодо переходу ***u*** > ***ü*** > ***i*** в питомих словах, одержані на підставі писемних свідчень.

У запозиченнях із польської звужений польський голосний ***ȯ*** відтворювано за допомогою u_2, який безперечно був найближчим до нього звуком. Раз з'явившися, він уже не відступав від загального шляху еволюції, характерного для цього звука в українській мові, навіть якщо склад, до якого він потрапив, був відкритий: пол. *łóżko* — укр. *лі́жко* (пор. **лѵжком** інстр. одн. — Толк. Пс. XVII ст.), пол. *skóra* — укр. *шкі́ра* (пор. **скори** ґен. одн. — Ом. Єв. 1608), пол. діал. *dróga* — лемк. *дріґа* ~ *друґа* 'дорога', пол. *królowa* 'королева' — лемк. ***krilov-*** (наприклад, у топонімі *Крільова Руска*), пол. *zagródka* — зах. лемк. *загорідка*. Польські слова зі звуком ***u*** підпадали під цю тенденцію лише винятково: пол. *brzuch* — лемк. *бріх* 'черево'. У нечисленних словах польського походження через морфологічні причини (чергування звуків, пов'язані з певними граматичними категоріями) був запроваджений звук ***i***, однак хронології звукозмін це явище не стосується. За приклад можна навести пол. *moc* — укр. *міць* : *мо́ці* ґен. одн. чи пол. *krokos* (із лат. *crocus*) — укр. *кро́кіс* : *кро́косу*; однак у більшості слів такого пристосування не було — пор. пол. *można* — укр. *можна* (а не ⁺***mižna***), пол. *krok* — укр. *крок* (а не ⁺***krik***) тощо.

Багато німецьких слів потрапило в українську мову через польське посередництво. Якщо в польській мові вони мали звук ***ȯ***, його, як і звичайно, відтворювано за допомогою u_2: пол. *fura*, заст. *fóra* (з давн. верх. нім. ***vuore***, нім. *Fuhre*) — укр. *ху́ра*, діал. *фі́ра*; пол. *komnata* (у XVII ст. також ***k***[ȯ]***mnata***, давн. верх. нім. *****khamināta***) — укр. *кімна́та*, пол. *konew* (сер. верх. нім. *Kanne*) — укр. *кінва*, пол. *śruba* — бойк. *срі́ба* 'ґвинт', пол. діал. *drótarz* — закарп. *друтар* 'дротяр', пор. укр. *дріт* (від XVII ст.) з пол. *drut* (нім. *Draht*). Коли в польській мові звука ***ȯ*** не було (або він лише обмежено вживався в говірках), не можна виключити й прямого запозичення з німецької, при якому німецький звук "***o*** довге" передавався як ***ȯ***, підлягаючи в українській мові переходові в u_2 та далі: *ґніт* із давн. верх. нім. ***knote*** (пол. *knot* із XV ст.); *хві́ртка* (1591) з давн. верх. нім. ***phorte*** (пол. *forta* ~ *fortka* ~ *furtka*, XV ст.); *на́бір* з нім. *borg*(*en*) (пол. *borg* із XV ст.); *шкідни́к* на основі давн. верх. нім. *scado* (пол. *szkoda*). Латинізми *ко́лір* і діал. (від Сяну до Стрия) *го́нір* виводяться від сер. пол. *kolór, honór* (нині *kolor, honor*); і так само чергування *шко́ла* : *шкіл* ґрунтується на пол. *szkoła* : *szkół* (але прикметник *шкільни́й* — то власний український витвір).

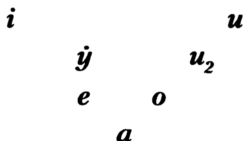
Ту саму низку звукозмін в українській мові пройшли деякі запозичення з інших мов: *ківш* із білор. *коўш* (що походить від лит. *káušas* 'черпак'); *кіш* із тур. *koş* 'гурт'; *тáбір* із тур. *tabur*; можливо, й *бýзівок* 'однорічне теля' з тур. *buzaği* 'теля' та *чóбіт* із тур. *çabata* 'личак' — за умови, якщо в турецькій мові існували форми з ***о*** або ***и*** в цьому складі; діал. (бук.) *непíт* 'небіж' із рум. *nepót*.

Закарпатські говірки, де всі три розвоєві стадії — ***и***, ***ü*** та ***і*** — окремішньо застигли в різних зонах, користуються ними всіма при відтворенні прикінцевого ***ó*** в запозиченнях з угорської: ***koporšuv ~ koporšüv ~ koporšiv*** 'труна', ***začkuv ~ začküv ~ začkiv*** 'мішок', ***byruv ~ byrüv ~ byriv*** 'війт' з уг. *koporsó, zacskó, biró* тощо. Давн. уг. *hoszon* (суч. уг. *haszon*) передається як *хісéн* 'зиск'.

Дати запозичення всіх перелічених вище слів є різні — починаючи від XV ст., але не пізніше від XVII ст. (як правило). У старіших запозиченнях звичайно доводиться мати справу з первісним звуком ***о*** (***ȯ***), у запозиченнях XVI–XVII ст. — зі звуком ***и***. Це узгоджується з хронологією розвоєвих стадій ***ȯ*** > ***и₂*** (> ***ü***) > ***і***, потверджуючи висновки, зроблені на підставі аналізу писемних пам'яток.

6. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

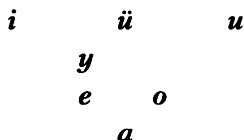
Наявність двох голосних фонем типу ***и*** (що ми їх тут позначаємо як ***и*** та ***и₂***) доволі часто трапляється в різних мовах, але таке їх співіснування здебільшого не триває довго[7]. Окрім звукової схожості, що створює незручності, в тодішній українській системі вокалізму це була єдина пара в межах того самого базового артикуляторного типу, бо ні ***а***, ні ***о***, ні ***е*** не мали парних собі звуків. Отже, ця ланка в ній була слабка й фонетично, й фонематично. У рамцях системи, окресленої в 32.10, тобто

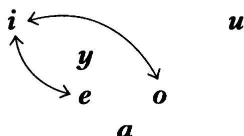
могло статися або повернення ***и₂*** до свого історичного попередника ***о***, або підвищення його артикуляції. Проте, хоча колобіжні процеси інколи й трапляються (в нашому випадку це був би процес ***о*** > ***и₂*** > ***о***), вони, як правило, не можуть зреалізуватися за порівняно короткий термін. Звукозміни зазвичай протягом певного часу йдуть одна за одною в тому

[7] У закарпатських говірках, що не зазнали просунення ***и₂*** в ***ü*** та далі в ***і***, як правило, існує відмінність між ***и₂*** та ***и***, хоча подекуди ці два звуки зіллялися в один.

самому напрямку, наче за інерцією. Підвищення артикуляції голосних було в цілому типовим явищем під середньоукраїнську добу для південної діалектної зони: досить пригадати переходи ***ě*** > ***i*** та ***e*** > ***i*** (***šestь*** > ***šist'***) чи зміщення ненаголошених ***e*** та ***o*** вгору до ***y*** та ***u*** відповідно. Цим пояснюється підвищення артикуляції $\boldsymbol{u_2}$, що призвело до його перетворення на ***ӥ***:

На цьому етапі, слід гадати, у гру ввійшов морфологічний чинник. Тогочасна українська мова мала доволі багато чергувань голосних: звук ***e*** чергувався з ***i*** (*шість* : *шести́* ґен.); звук ***e*** іншого походження (зі складів, за якими давніше йшов склад із звуком ***ъ***) чергувався в різних говірках з ***i***, ***ӥ*** або ***'u₂***; звук ***o*** чергувався з ***ӥ***. (Існував ще звук ***i***, посталий із ***ě***, що не вступав у чергування: *лíто*; і так само чергувань міг уникати звук ***e***: *мед* : *ме́ду*). За такого розмаїття звукових реалізацій усі ці чергування стосувалися тієї самої морфологічної категорії, тобто протиставлення ном. одн. непрямим відмінкам: ***bük ~ bik*** : ***bóku***, ***xmil'*** : ***xmél'u***, ***l'ud ~ lüd ~ lid*** : ***lédu***. Ситуація вимагала спрощення звукового вияву цих чергувань. Поза тим, на високому рівні піднесення було непропорційно багато фонем супроти інших рівнів. Обидві ці проблеми розв'язувалися зсувом ***ӥ*** вперед до ***i*** (тобто його знеогубленням):

(стрілками показано морфонематичні чергування: суч. укр. *бік* : *бо́ку*, *хміль* : *хме́лю*, *лід* : діал. *ле́ду*). Цим, з одного боку, пояснюється короткотривалість існування ***ӥ*** в більшості українських говірок, а з другого, навпаки, — стійкість системи, одержаної внаслідок зсуву $\boldsymbol{u_2}$ до ***i***. По суті ця система (в наголошених складах) утрималася в більшості південноукраїнських діалектів і в літературній українській мові аж до сьогодні.

Зсув $\boldsymbol{u_2}$ > ***i*** мав також поважні наслідки для фонемного статусу ***y***. До цього зсуву перед ***i*** припускалися лише м'які приголосні, а перед ***y*** лише тверді. На початку слова міг стояти лише звук ***y*** (звукові ***i***- в початкових складах завжди передував ***j***): *и́скра* проти *ї́сти*. Це мало призвести до злиття ***y*** та ***i*** в одну фонему, як двох її алофонів. Однак тепер, у зв'язку зі зміною ***ӥ*** > ***i***, цей процес затримався. Перед цим новим звуком ***i*** приголосні не пом'якшувалися, а отже в українській мові з'явилася опозиція за твердістю/м'якістю перед ***i***: [d]*іл* 'долина' (ґен. одн.

дóлу) проти [d']*іл* 'частка' (ґен. одн. *дíлу*); [t]*ік* 'гарман' (ґен. одн. *тóку*) проти [t']*ік* чол. рід. мин. часу (: *текти́*). Відповідно, фонемний статус зберігся як за звуком ***і***, так і за звуком ***у***. Цим також створювалася теоретична можливість для запровадження м'яких приголосних у позиції перед ***у***. Нехай пізніше і в обмеженому обсязі, але ця можливість у літературній українській мові таки була зреалізована в одній специфічній морфологічній категорії: у ном. одн. і кількох інших відмінкових формах прикметників т. зв. "м'якої" групи на кшталт *пíзній* (*пíз*[n'уj]) — див. 52.2.

Щоправда, задньопіднебінні в позиції перед ***і*** невдовзі зазнали пом'якшення, що його поновлення для цих приголосних стало побічним наслідком переходу $и_2$ > ***і***: *кіт*, *хіть*, *загíн* тощо.

Серед суміжних слов'янських мов опозиція приголосних за твердістю/м'якістю перед ***і*** віднаходиться лише в словацькій, але тут вона ґрунтується на інших підставах (після злиття ***і*** та ***у*** в ***і*** деякі приголосні — насамперед зімкнені зубні та ***l*** — у частині говірок, переважно поза східною діалектною зоною, зберігають м'якість перед первісним ***і*** та твердість перед ***і***, посталим із ***у***: *div* 'диво' проти *dут* 'дим') і датується іншим часом (наприклад, у західно- та центральнословацьких говірках — бл. XII ст.). Якщо ж брати перехід ***и*** > ***ӥ*** > ***і***, то він фактично є унікальним українським явищем — за винятком хіба що полабської звукозміни ***о*** > ***ü***: ***müj*** 'мій', ***büg*** 'Бог', але ця остання відбулася безвідносно до занепаду єрів і переважно заторкнула звук ***о*** в позиції, коли далі не йшов твердий зубний (***våknü*** 'вікно', ***bülə*** 'біль'). З-поміж неслов'янських мов, з якими українська перебувала в контакті, рівнобіжний процес мав місце в їдиші. Українському варіантові їдишу притаманний перехід в ***і*** як довгого, так і короткого звука ***и***, що добре видно з того, як цією мовою відтворюються українські топоніми: ***Kítev***, ***Rídnik***, ***Bičuc*** < *Кýти*, *Рудникú*, *Бýчач*. Північна ізоглоса зміни ***и*** > ***і*** в мові їдиш проходить приблизно вздовж межі між північно- та південноукраїнською діалектними зонами, з невеликим зміщенням на північ [8]. На проміжній стадії в цьому процесі брав участь, як і в українській мові, звук ***ӥ***, що його й досі збережено у словацькому їдиші. З погляду хронології ці зміни мали б припадати: ***и*** > ***ӥ*** — на XIV ст., ***ӥ*** > ***і*** — на злам XV–XVI ст. (Йоффе), але певності щодо цього бракує. Якби існувала спільність між цією звукозміною та потрактуванням $и_2$ в українській мові, це вимагало б її датування дещо пізнішим часом. Однак у випадку деяких західноукраїнських топонімів український звук $и_2$ має в їдиші інший рефлекс, а саме ***oj***: ***Ribešojv***, ***Libečojv***, ***Zidečójv***, ***Bojberik*** з укр. *Грубéшів*, *Любашів*, *Жидáчів*, *Бíбрка*. І хоча той самий варіант ***oj*** стоїть на місці ***и*** в топонімі ***Lojck*** (укр. *Луцьк*), у цілому здається, що різна звукопередача все ж віддзеркалює тут відмінність між українськими ***и*** та $и_2$.

---

[8] Див. мапу М. Герцоґа у вид. *The Field of Yiddish* 3, с. 59.

7. НАДПОШИРЕННЯ *і* НА МІСЦІ *ъ* ТА *о* В ІНШИХ ПОЗИЦІЯХ, НІЖ ПЕРЕД СЛАБКИМ ЄРОМ

Щойно чергування ***о*** : ***и*** (пізніше ***о*** : ***ü***, відтак ***о*** : ***і***) стало невмотивованим із фонетичного погляду, цілком природно з'явилася тенденція до його морфологізації, тобто поєднання з певними морфологічними категоріями, надто коли йшлося про низькочастотні слова. Ця тенденція діяла в обох можливих напрямках, призводячи інколи до витіснення звука ***і*** звуком ***о***, а інколи навпаки. Випадки першого типу розглядатимуться в 59.2–3; натомість у цьому розділі предметом аналізу є надпоширення ***і***, що воно може мати місце як у поодиноких словах, так і в дещо ширших групах слів. Цей параграф присвячено першим.

У кількох словах голосний ***і*** фігурує на місці звука ***о***, посталого з ***ъ***, який загалом-то не підлягав переходові в ***и*** > ***ü*** > ***і***; крім того, є випадки, коли під цей процес підпав звук ***о***, за яким не йшов слабкий єр, тобто коли не було потрібних передумов для його здійснення. Причини такого поширення ***і*** й тут і там можуть бути або парадигматичні, або — нехай не так часто — синтагматичні. Оскільки ці останні випадки мотивуються контекстом, а отже й витворюються більш-менш ad hoc, їх не можна подати вичерпно: вони пов'язані з відкритістю мовного матеріалу для індивідуального маніпулювання ним. Одного-єдиного прикладу буде досить: "Кіт лíвний, хлоп мíвний — всю́ди пожи́виться" (прислів'я, Номис № 1257). Оказіональний прикметник *лíвний* утворено від дієслова *лови́ти* з застосуванням моделі чергування ***о*** : ***і***, що є звичною в загальновживаних лексичних одиницях цього типу, приміром *прохо́дити* : *прохíдний*, *догоди́ти* : *догíдний* тощо. Прикметник *мíвний* — то ще одне оказіональне утворення, потрібне у прислів'ї заради рими. Цим пояснюється наявність у ньому ***і***. З історичного погляду поява цього звука тут нічим не виправдана, бо слово ***mъlv***(***a***) первісно мало в корені ***ъ***. (Пор. також діал. *вимíвки* 'відмагання' — Кобилянська 1904). Однак для такого винаходу була й парадигматична мотивація: прикметники на приголосний + ***-nуj*** часто (хоча зовсім не обов'язково) містять звук ***і***, й *лíвний* до них долучається.

Такою є парадигматична обумовленість створення одиниць літературної мови на кшталт *погíрдливий* ~ *згíрдний* від *го́рдий* (< ***gъrd-***) чи *провíлглий* (Стус 1963) від ****vъlg-*** (звідси ж походить і *вогки́й* — пор. ц. сл. **вългъко**); а можливо й *задовíльний* — якщо цей прикметник виводиться від дієслова **довьлѣти** 'вистачати', а не від словосполуки *до волі*.

Найтиповішою поява ***і*** на місці ***ъ*** є в ґен. одн. тих іменників, що розвинули тут у решті відмінків ***о***: *блоха́* : *блíх*, *брова́* : *брíв*, *сльоза́* : *слíз* (давн. укр. **блъхъ, бръвь, сльзъ**); слово *дро́ва* має поправну з історичного погляду форму ґен. мн. *дров* (< **дръвъ**), але в говірках відзначено й варіант *дрíв*. Іменник *кров* не має форми множини, але в похідному від нього

недокрів'я вимовляється ***і*** (пор. також літ. укр. інстр. одн. *кро́в'ю* проти *крів'ю* — Леся Українка 1911). Як звичайно, звук ***і***, характерний для ґен. мн., зберігається й у здрібнілих формах: *бліщка, брівонька, слізонька* — та на додачу *дрівця́*.

Досить винятковий характер має перенесення ***і*** на місце колишнього ***ъ*** в ном. одн. односкладових іменників чол. роду (за моделлю *бік* : *бо́ку*) — *кріт* : *крота́*, *пліт* : *пло́ту* від ***krъtъ, plъtъ*** — пор. пол. *kret*, болг. *кръm* і пол. *płet*, словац. *plt'*.

Водностайненню найлегше піддавалися префікси. Якщо в їхньому складі був голосний ***о***, то в позиції перед складом зі слабким єром він реґулярно переходив в ***u*** > ***ü*** > ***і*** (*пірну́ти, діткну́тися* від ***po*** + ***rъn***-, ***do*** + ***tъk***-) — на відміну від решти позицій, де він зберігав своє питоме звучання (*порина́ти, дотика́тися*). З другого боку, якщо у складі префікса був ***ъ***, то в позиції перед складом зі слабким єром він переходив в ***о*** (*зо́зла* від ***sъ*** + ***zъla***). Усі ці форми з ***і*** та з ***о*** вступили у співгру між собою, внаслідок чого звук ***і*** поширився на чималу кількість слів, де ніякого єра в наступному складі не було (*діста́ти, пізна́ти*), а відтак і на префікси та прийменники з кінцевим звуком ***ъ*** (*зіста́вити, зіпсува́ти, надісла́ти*). Звісно, тут не могло обійтися без непослідовності: пор. *по́мста* і *прі́рва, прі́звище* і *прозва́ти* та багато інших випадків. У цілому, форми з ***і*** більш поширені в південно-західному наріччі (за винятком лемківських говірок), а форми з ***о*** в південно-східному; однак дистрибуція їх є повсюди випадковою й характеризується браком консеквентності, а деякі форми є прив'язані до конкретних лексем[9].

Зокрема, тільки ***і*** вживається у випадку прийменника та префікса ***vъvъ***, утвореного подвоєнням ***vъ***: *уві сні, увійти́*. Звукосполуку ***vъ*** на початковій позиції потрактовано як ***u*** (див. 19.1), звідки походить ***uvъ*** — і коли тільки ***ъ*** був тут у сильній позиції, це спричинялося до хитань між ***uvo*** (фонетично вмотивованою формою) та ***uvi*** (морфологічно перебудованою формою), що їхнє суперництво закінчилося перемогою останньої. Сполуку ***uvi vtorok***, що належить до того самого типу, переосмислено як *у вівто́рок*, звідки суч. укр. літ. *вівто́рок* на позначення другого дня тижня (пор. ꙋ вовторок — Гр. 1593, вовъторка — Баришп. 1696). Якщо прикметник *віскри́вий* 'шмаркатий' має корінь ***skr***-, як у рос. ц. сл. скра 'грудка, згусток', елемент ***vi***- може мати в ньому те саме походження. Так само в парадигмі теп. часу дієслова *узя́ти* (*візьму́, ві́зьмеш* — давн. укр. възьмꙋ, възьмєшн тощо) наявність ***і*** в першому складі може бути зумовлена розповсюдженням відповідної форми того ж таки префікса (проте пор. 45.8). Форма *ві́чі*, вживана у вислові *у ві́чі*, також постала внаслідок переосмислення сполуки *ув* + *о́чі*, однак ***і*** тут узято з лок. двоїни *увіччю́*, від ***(u)vъ*** + ***očiju***.

---

[9] Щодо форм із ***у*** (проміжна стадія) — див. 17.5. З погляду історії мови, непоправні форми з витісненим звуком ***о*** засвідчені принаймні з кінця XVI ст.: дꙋсталсѧ 'дістався' (Язл. Єв.).

Аналогічне походження має й прикметник *ввічливий*. У формах *навіщо*, *завіщо*, утворених від ***na*** (або ***za***) + ***čьto***, поява ***i*** пояснюється вторинним поділом префікса/прийменника ***uvi*** на дві частини, що з них ***u*** сприймано як справжній прийменник, а ***vi*** — як підсилювальний елемент, спроможний бути носієм фразового наголосу, а отже й здатний так само долучатися до інших прийменників: ***na*** + ***vi***-, ***za*** + ***vi***- за позірною аналогією з ***u*** + ***vi***-.

Крім випадків появи ***i*** на місці ***ъ***, існують інші, коли цей звук хоч і стоїть на місці ***o***, однак у позиції, що не вимагала такого переходу. З-поміж них відносно найчисленнішу групу утворюють іменники жіночого роду на *-івля*, наприклад: *торгівля* (засвідчене зі звуком ***u*** ще 1378 р. у грамоті з Перемишля: **торгүвлѧ**), *годівля*, *будівля*, *купівля*, *зимівля*, *заготівля*, а також *покрівля*, де первісний звук ***o*** належав до складу кореня. Натомість історично виправданий тут звук ***o*** зберігся хіба що у слові *ло́вля* (якщо то не є недавнє запозичення з російської) та в топонімах на кшталт *Теребовля*, *Головле* (поблизу Острога), *Половле* (поблизу Луцька), гідронімі *Наровля* (доплив Прип'яті), а також у назвах на *-омля* (*Боромля*, *Гостомля* та ін., проте пор. гідронім *Хотімля* у сточищі Дінця). В іменнику сер. роду *немовля́* ***o*** походить від ***ъ***. Як здається, іменники жін. роду на *-овля* > *-івля* являють собою інновацію, датовану XIV ст. Зважаючи на такий пізній час їх появи, вони, мабуть, від самого початку взорувалися на інших іменниках, що первісно мали єр у складі своїх суфіксів (типу **вечерьня**, **дворьня** тощо — див. також 3.9, прим. 22). Аналогічний випадок становить *ніздря*, де теж ніколи не було єра.

У слові *після́*, утвореному від ***po-slědь***, буквально 'по слідах', поява звука ***i*** спричинена співгрою з прийменником *біля́*, що походить від ****po-dьlě*** 'уздовж' (давн. укр. **подългъ** — пор. 36.3, 3), де після ***o*** йшов склад зі слабким єром. У лемківському діалекті досі є слово *піля* 'поблизу', а в лемківському тексті, датованому 1758 р., подибуємо **пүзля** 'поблизу' — суміш двох попередніх слів. Пор. також діал. (Житомирщина) *кіля́* 'поблизу', утворене від *ко́ло* при його помішанні з *біля́*.

До слова *кім'ях* звук ***i*** потрапив, мабуть, зі збірного іменника *кі́м'я*, де після ***m*** ішов слабкий ***ь***. Слово *двічі* походить від ***dъvoiči*** (пор. **двоичѣ** — Іп. літоп. 1093, **двүчи** — Онуф. Харк. 1699; нжн. луж. *dwojce*); наявність ***i*** тут є вмотивована історично, хоча тепер, після втрати ***j***, він і стоїть начебто у відкритому складі.

8. НАДПОШИРЕННЯ *i* В ПОВНОГОЛОСИХ СПОЛУКАХ

Звук ***o***, що був розвинувся в повноголосих сполуках, у низці звукозмін від ***o*** до ***i*** участі не брав, можливо через те, що від початку характеризувався ширшою артикуляцією (див. 21.3). Проте десь із кінця XVII ст.

в повноголосих сполуках на письмі також починають з'являтися букви **ү**, **ю** та **ѣ** (нехай ще нечасто): **үволѣкъ** 'потяг геть' (Полт. 1671), **ворүтъ** 'воріт' (Полт. 1673), **оболюкъ** 'надяг' (Ключ 1695), **ворүт** (Полт. 1699, 1700), **дорюгъ** 'доріг' (Конис. 1747; **дорүг** 1753); і те саме спостерігається у відкритих складах: **наволѣкаетъ**, **зволѣкалъ** (Сам. Вел. 1720).

В оперті на такі сучасні українські форми, як *борі́д* ґен. мн., *борі́дка* проти *коло́д, коло́дка*, була висловлена приваблива гіпотеза (Булаховським), згідно з якою перехід ***о*** в ***і*** зумовлювався новим акутом (пор. *борода́* : *бо́роду* проти *коло́да* : *коло́ду* — див. 7.2). Однак потвердження її немає. Фонематичні протиставлення за тоном у XVII ст. належали, звичайно, до давно забутого минулого, а до того часу немає жоднісінького прикладу якої-небудь зміни ***о*** в повноголосих сполуках, навіть у тих пам'ятках, де розрізнення зміненого та незміненого ***о*** проводиться (майже) систематично, як у Бер. Hank. XIV ст. Ба більше: за даними сучасної літературної мови та говірок, форми, де колись був новий акут, якщо й мають перевагу в плані наявності ***і*** (а в говірках це також може бути ***и***, ***ӥ*** або дифтонг), то лише мінімальну. Нижче подаються відповідні приклади, згруповані за морфологічними категоріями, й у кожній групі на початку стоять слова з новим акутом, а після крапки з комою — слова з іншими типами інтонації (здебільшого з акутовою):

а) ном. одн. іменників чол. роду: прикладів із новим акутом немає; *порі́г, околі́т* 'сніп соломи' (також *около́т*), *обо́рі́г, смо́рід, наві́воріт, жа́йворін*; діал. *во́ріг* (наприклад, Підбуж, Заліщики, Сучава) [10], *жо́ліб* (наприклад, Чернівці, західна частина Закарпаття), *поворі́т, коло́воріт*;

б) ґен. мн. і здрібнілі форми: *борі́н, борі́д* : *борі́дка, голі́в* : *голі́вка* (але *голов* — Франко 1900), *сторі́н* : *сторі́нка, долі́т* : *долі́тце́, сковорі́д* : *сковорі́дка, волі́чка*; *корі́в* : *корі́вка, ворі́т* : *ворі́тця, болі́т* : *болі́тце, дорі́г* : *дорі́жка*; діал. *колі́д* : *колі́дка* (наприклад, Гостомля, Овруч), *ворі́н* (наприклад, Переяслав, Чорнобиль, Ушиця, центральна та західна частини Закарпаття), *хорі́м* 'кімнати' (наприклад, Північна Буковина), *поло́ва* : *полі́вка* (південна частина Київщини), *соло́ма* : *солі́мка* (Стефаник 1897: *на солі́мці*) — усі з первісною акутовою інтонацією;

в) іменники сер. роду на ***-а*** (первісно на ***-ьје***): *підборі́ддя, узголі́в'я, роздорі́жжя, Запорі́жжя, полі́ння* (діал. *полі́ття*); однак лише *безголо́сся, коло́сся, воло́сся*, хоча всі вони мають новий акут (але ***volís'a*** у трьох селах на заході Закарпаття); *болі́ння* 'плесо' (Чернігів; пор. рос. *боло́нье* 'луки');

г) іменники з іншими суфіксами: *заворі́тниця* 'висувна жердина у воротах', *корі́вня*; також прикметник *заворі́тний*; діал. *горі́дчик* 'клумба' (північна частина Київщини);

---

[10] У цих і наступних прикладах, узятих із говірок, відмінність між вимовою на місці ***о*** звуків ***і***, ***ӥ*** або дифтонга не враховується.

г) чол. рід одн. мин. часу: *волі́к*; також ітеративні форми (у відкритих складах): *волікáти, виполі́скувати* (див. 46.4).

Дистрибуція форм з ***і*** та з іншими звуками по діалектах є дуже строката й міняється від однієї дрібної місцевої говірки до іншої; крім того, неоднаковим є й набір слів, що підлягають або не підлягають цій зміні. Усе це свідчить на користь пізнього датування цього морфологічно зумовленого процесу, що мав проходити одночасно в різних місцевостях. То є ще один прояв тенденції до посилення морфологічного чинника, яка спостерігалася в українській мові, починаючи з XVII ст. Ледве чи випадково більшість із-поміж найдавніших прикладів у пам'ятках, що їх наведено на початку цього параграфа, — то слова, в яких не було нового акута. Показово, що говірки в зонах нового заселення (XVII–XVIII ст.), а також ізольовані від основної маси українських діалектів під означену добу або пізніше, не мають ***і*** у словах, де первісно був новий акут. Форми на кшталт *голóвка* засвідчено, скажімо, в Єйську, Добруджі та кількох найзахідніших українських селах у Східній Словаччині. Якби то була архаїчна риса, притаманна часам, коли ще існували опозиції за інтонацією, слід би було чекати її збереження якраз в ізольованих периферійних зонах. Ілюзія щодо впливу нового акута на поширення звука ***і*** в повноголосих сполуках пояснюється тим, що він здебільшого стоїть під наголосом. Це є типова прикмета східноукраїнських діалектів, на яких базується звукова будова сучасної української літературної мови.

9. НАДПОШИРЕННЯ *і* ЧЕРЕЗ УОДНОСТАЙНЕННЯ ПАРАДИГМ ІЗ ВИПАДНИМ ГОЛОСНИМ

Якщо в первісно трискладових (і довших) словах останні два склади містили єри, а попередній (тобто третій від кінця) — голосний ***о***, то до нього застосовувано чергування на кшталт суч. укр. *овéс* : *вівсá* (з ***ovьsъ*** : ***ovьsa***), *овéць* : *вівця́* тощо. Таке подвійне чергування (***о*** : ***і*** та ***е***/***о*** : ∅) переважно підлягало усуненню, частіше розповсюдженням на всі форми звука ***і*** (*лікоть* : *ліктя*, *ніготь* : *нігтя*), інколи звука ***о*** (*кóєць* 'різновид курника': *кóйця*).

Такі водностайнення спостерігаються вже в XVII ст. (**кунец** 'кінець' — Молд. гр. 1619, топонім *Roiecz* — Beauplan 1653, якщо він має вимовлятися *Рувець*; суч. укр. *рівéць*), але аж до останньої його чверті вони мають винятковий характер й набувають помітного поширення вже ближче до зламу століть: **села Вечурок** (Пирят. 1686), **села Харкувец** (Пирят. 1693, 1698), **села Прихудюк** (Пирят. 1700), **вѣкенъ** 'вікон' (Тиш. Алекс. поч. XVIII ст.), **пѣховъ** (Сам. Вел. 1720), **кѣнець** (Суплика кін. XVIII ст.) тощо.

Під цей процес підпали такі основні типи слів:

а). Іменники з суфіксом **-ьс-** (суч. укр. **-ес'** : -∅**с'** + V): *кінéць* : *кінця́, кíбець* : *кíбця, стілéць* : *стільця́, сирівéць* : *сирівця́, удівéць* : *удівця́* тощо; *кільцé* : *кілéць, Чернівцí* : *Чернівéць* тощо; з другого боку — *хлóпець* : *хлóпця, ловéць* : *ловця́, творéць* : *творця́, копéць* : *копця́* (і *кіпця́*), *котéць* : *котця́, службóвець* : *службóвця* тощо. Вживання ***і*** чи ***о*** залежить від конкретного слова, і хитання щодо вибору одного з цих звуків іноді тривають і подосі, наприклад *гінéць* ~ *гонéць*, гідронім *Дінéць* ~ *Донéць* та ін. Загальна тенденція полягає в тому, що звук ***і*** застосовується в іменниках, утворених від власних імен людей (*петлю́рівець*) та від топонімів, що місять ***і*** (*хáрківець* < *Хáрків, чернíгівець* < *Чернíгів*), а звук ***о***, навпаки, в іменниках, утворених від прикметників на **-ovyj** (*торгóвець, промислóвець, яловéць*) або складанням основ (*пішохóдець, богомóлець, чорномóрець*) тощо. Показово, що ***і*** не трапляється на місці ***ъ*** та в повноголосих сполуках (*замóвець, угóрець, литóвець, молодéць, холодéць* тощо). Однак ситуація ще не вистоялася, поготів у говірках, і для варіацій лишається досить місця: пор., наприклад, узвичаєну форму *панотéць* та варіант *панвітéць* (Бердник 1971).

б). Іменники з суфіксом **-ъk-** (суч. укр. **-ok** : -∅**k** + V): *візóк* : *візкá, дзвінóк* : *дзвінкá, кілóк* : *кілкá*, топонім *Брідóк* (Вінницька обл. — пор. *брід*); *жíнка* : *жінóк* (і звідси ж *жінóчий*), *курíпка* : *курíпок*, тощо; з другого боку — *котóк* : *коткá, мóзок* : *мóзку* (також *мíзок* : *мíзку*, де ***і***, безперечно, є наслідком дії аналогії, бо в первісній формі ***mozgъ*** не було двох складів із єрами). Якщо перехід до ***і*** має місце, цей звук поширюється відтак і на здрібнілі форми, навіть у відкритих складах: *кілóк* : *кілóчок, кíзка* : *кíзонька* тощо. Вжиток ***і*** чи ***о*** знов-таки залежить від конкретного слова, і знов-таки типовим є збереження ***о***, посталого з ***ъ***, а також ужитого у складі повноголосих сполук: *лобóк, відсóток, холодóк, коробóк* та ін. У деяких говірках первісне чергування залишилося практично непорушеним (наприклад, у долині Тур'ї на Закарпатті).

в). Різне. В іменниках із непродуктивним суфіксом **-ъt(ь)** (суч. укр. **-ot'** : -∅**t'** + V) звук ***і*** розповсюдився на всі форми: *лíкоть* : *лíктя, нíготь* : *нíгтя, кíготь* : *кíгтя* (пор. кнхты мн. — Фот. 1749, але ще 1844 р. у Куліша: *лóкоть*), — за винятком слова *дьóготь* (можливо, запозиченого з білоруської мови). Навпаки, звук ***о*** поширився на всі форми в корені слова *óцет* : *óцту* (пор. лемк. *óцет* : *вíцту*) та у словах на **-el** < **-ьlъ**: *осéл* : *ослá, орéл* : *орлá, козéл* : *козлá, котéл* : *котлá* (але *віслю́к*, здрібн. *кíзлик* ~ *кóзлик*; у південно-західному наріччі в усіх таких формах переважає ***і***).

Якщо звук ***і*** фігурує в префіксі іменника, то він зазвичай зберігається в усіх формах парадигми: *пíхви* : *пíхов*. Форма ґен. мн. може бути

цілком приподібнена до ном. одн.: *прірва* : *прірв* замість сподіваної форми **+prorov** (**<pro-rъv-ъ**). Навпаки, у слові *підошва́* звук ***і*** розповсюдився від ґен. мн. (**podъšьvъ**), де, своєю чергою, ***о*** в другому складі взято з ном.: суч. укр. *підошо́в*.

У числівнику *ві́сім*, згідно зі сподіваннями, в першому складі звучить ***і***, а в непрямих відмінках ***о***: *восьми́* (від **osmь** : **osmi**); натомість несподіваною є наявність ***і*** у другому складі, де цей звук з'явився під впливом числівника *сім* (див. 44.4).

Звук ***і*** також фігурує в імені *Прі́ся* — зворотному утворенні від *Прі́ська*, покликаному "ушляхетнити" цю форму, що сприймалася як зневажлива.

10. НАДПОШИРЕННЯ *і* НА МІСЦІ *и*

Літературна українська мова налічує кілька слів, у яких ***і*** стоїть на місці ***и*** (з прасл. ***и*** або ***ǫ***): *за́між* (однак *замуж* — Франко 1900), *дібро́ва* й, мабуть, також *ка́діб* (фактично — від **ka-dъlbъ**, пор. *довба́ти*, але, ймовірно, через добре знану в діалектах форму *ка́дуб*, що являє собою помішання з *дуб*). Осібно стоїть іменник *огіро́к*. У ньому ***і*** теж походить з ***и*** (це слово є запозиченням із гр. *ἄγουρος*), але його появу спричинило помішання з прикметником *гіркий*, про що свідчать написання типу огорокъ (наприклад, Льв. Ставр. бр. 1596, Славин. 1642), які з'явилися раніше від наведених вище слів. Крім того, *огіро́к* має більшу від них зону поширення, охоплюючи, зокрема, бойківські, лемківські та закарпатські говірки. Можливо, у формі 1 ос. одн. *візьму́* та решті форм майбутнього часу звук ***і*** також походить із ***и***: **vъzьmu > uz'mu** (альтернативне пояснення запропоновано в 45.7). Форми *відтіля́* та *відкіля́* могли бути українськими замінниками білоруських форм із ***и*** (суч. білор. *адту́ль, адку́ль*), широко вживаних за середньоукраїнської й особливо за ранньосередньоукраїнської доби, але так само вони могли долучитися до групи слів зі специфічним ***і*** на кшталт *біля́, після́*, діал. *кіля́*, які до того ж мали аналогічну модель наголошення (див. 45.7). Цьому процесові могла сприяти наявність форм *відті́ль* і *відкі́ль* з реґулярним ***і***.

*** У говірках існує ще чимало випадків вимови ***і*** на місці ***и***, які принагідно вживаються й у літературних творах. До них можна віднести такі діалектні форми: *ма́біть* (наприклад, Марко Вовчок 1857; також гуц.), *щоне́бідь* (у Прилуці, на Буковині), *каламі́тний* (Сучава), *пері́н* 'грім' (Посяння), *хо́міт* (Посяння), *бо́вдір* 'димар' (Воронізька обл.), *я́стріб* (Поділля, Буковина) — якщо це слово виводиться від *я́струб* (бо воно може так само походити від форми *я́стряб* — пор. білор. *я́страб*, пол. *jastrząb*, — будучи наслідком переходу ***'а > 'і***, характерного для півден-

но-західного наріччя; див. 41.3), *кузьмірки* (Куп'янка, Лубні) — пор. рос. *жмýрки*, можливо й *отрíбки* 'лівер' (Полтава), якщо це слово споріднене з рос. *óтруби* 'висівки' або якщо воно утворене з ***o-tØr*** (як у *тéрти*) ***-ǫb-*** (суфікс).

Як здається, на Закарпатті, особливо в його західній частині та довкола Берегова, звук ***і*** заступає ***и*** частіше, ніж у будь-якому іншому реґіоні України. Крім слова *бріх*, яке може бути місцевим варіантом відтворення пол. *brzuch* (див. 45.5), тут зафіксовано такі форми, як *кітя́*, *бíйний* 'буйний', *полíдне*, *кошíля* 'сорочка', *щíпак*, *кліч* 'ключ', *хріщ*, де це явище не обмежується тільки закритими складами. У дієсловах третього класу на ***-uvaty*** звук ***і*** може з'являтися у формах теп. часу: *бесíдію* (між Літмановою та Цірокою). До наведеного переліку можна додати форми *к*[ü]*зня* та *к*[ü]*хня* з тих закарпатських говірок, де вживається ***ӥ***. Нарешті, сюди може належати й дублетний бойківський топонім *Бýтля ~ Бíтля*, що виводиться, мабуть, від рум. *botéi* 'отара'.

Не так часто трапляються зворотні приклади (менш ясні), коли ***и*** фігурує на місці ***і***. У літературній українській мові сюди можуть належати такі слова: *гультя́й* — якщо це слово походить від прикметника *гóлий* (під вторинним впливом асоціації з дієсловом *гуля́ти*), пор. діал. *гільтя́й*; *чухрáти*, пор. діал. (лемк.) *чіхрáтий* 'обшарпаний', словац. *čechra* 'пелехи' (хоча ймовірнішим тут є прояв "укання" — див. 40.8); *осорýжний* — якщо це слово споріднене з пол. *srogi* 'міцний', ц. сл. срагъ 'загрозливий'.

Спокушає перспектива пояснити всі ці нереґулярні форми помішанням ***и*** та $\boldsymbol{u_2}$ до переходу $\boldsymbol{u_2}$ > ***ӥ*** > ***ü*** > ***і***, адже артикуляторна й акустична близькість цих двох голосних свою роль тут напевне відіграла. Одначе їх географічна дистрибуція відзначається специфікою. Попри те, що вони розпорошено трапляються в різних зонах, усе ж є два реґіони найбільшої їх концентрації: з одного боку, це Полтавщина та Середня Наддніпрянщина, з другого — Закарпаття[11]. То є зони, де говірки з вимовою ***і*** та говірки з вимовою ***и*** перемішалися між собою. Звідси випливає, що відхилення найімовірніше були спричинені міждіалектними запозиченнями, що здійснювалися або безпосередньо, або як намагання надпоправного "поліпшення" місцевих форм. В умовах контактування з говірками, в яких вимовлявся звук $\boldsymbol{u_2}$, ті, що говорили, приміром, *зáмуж*, могли вважати цю форму за непоправну (бо зі звуком $\boldsymbol{u_2}$), а отже й виправляли її на *зáміж*.

Хронологія появи цих форм у писемних пам'ятках начебто потверджує таке припущення. Такі пам'ятки лише зрідка датуються ранішими часами, ніж середина XVII ст., тобто йдеться про період активного перемішування північних і південно-західних говірок у Середньому Подніпров'ї та землях, розташованих далі на схід. Помішання форм спочатку

[11] Щодо першого — див. Жилко, *Нариси*, мапа на с. 139, а також його мапи в *УЛГ*, с. 43, *СГ*, с. 16.

виявляється в написанні о замість ү (слід пам'ятати, що тогочасні освічені автори намагалися уникнути позначення на письмі звуків ***и***, ***й*** чи ***і*** на місці ***о***, дотримуючись етимологічного правопису): гастров (Памва Бер. 1627), заможъ (Полт. 1668, Пирят. 1683), також диброваҳъ (Данил. 1776) та ін. Лише для слова *діброва* існують значно давніші записи з буквою о (доброви ак. мн. — Гр. 1377, Перемишль; доброва — Гр. 1445, Луцьк). Якщо то не є правописні помилки (в обох грамотах віднаходяться також форми з ***и***), вони можуть бути вказівкою на протоукраїнську деназалізацію (***dǫbrova ~ dobrova***). Але ці форми так чи так не пояснюють пізнішого переходу до ***і***, оскільки в цьому слові ніколи не було єра між ***b*** і ***r***. Отже, незалежно від того, чи існувала форма ***dobrova*** під давньоукраїнську чи ранньосередньоукраїнську добу, сучасне українське слово *дібро́ва* не могло з неї розвинутися й мусило викшталтуватися внаслідок міждіалектних запозичень, як і решта форм з ***і*** на місці ***и*** та навпаки.

11. ПРОЦЕСИ В ПІВНІЧНОМУ НАРІЧЧІ

*** Можна гадати, що протягом середньоукраїнської доби певні зсуви заторкнули північноукраїнські дифтонги, які являли собою рефлекси наголошеного ***о*** в позиції перед складом, де первісно був слабкий єр. Проте ці зсуви не потверджуються жодним фактичним матеріалом, і вписати їх у якісь точні часові рамці практично немає змоги. Тому лише загальний огляд їх еволюції подається в 59.6 (для середньоукраїнської та пізньосередньоукраїнської доби вкупі).

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. вибрану бібліографію до розділів 21, 27 і 33, до якої можна додати:

1. Булаховський Л. «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу». *Мовозн.* 7, 1936 (Передрук у вид.: Булаховський Л. *Вибрані праці в п'яти томах* 2. К., 1977).
2. Булаховский Л. «Отражения так называемой новоакутовой интонации древнейшего славянского языка в восточнославянских». *ВЯ* 1958, 2.
3. Шулан Б. «Дало ли венгерское *-ó* славянское *-ov*?» *Slavica* 1. Debrecen, 1961.
4. Латта В. «К вопросу икавизма в украинских говорах Восточной Словакии» 1. *SFFUK* 15, 1963.

46. РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЗВУКА *і* НА МІСЦІ *'й*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Щодо потрактування ***'й*** (рефлекса протоукраїнського та давньоукраїнського ***е*** в позиції, коли далі йшов склад із первісним слабким ***ъ***), середньоукраїнська доба в ґрунті речі являла собою час розповсюдження цього рефлекса ***'и***, тобто звука ***'і***, який був з'явився в карпатських (бойківських) та волинських говірках бл. 1560 р. (див.: 33.5). До кінця середньоукраїнського періоду звук ***і***, вочевидь, запанував на всіх південноукраїнських теренах, за винятком найзахіднішої периферії (закарпатська, лемківська, західна частина надсянської діалектних зон), де й надалі зберігався звук ***'и***.

2. СВІДЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК

Якщо в пам'ятках, датованих останніми десятиріччями ранньосередньоукраїнської доби, приклади вживання *і* (< *'и*) здебільшого трапляються в дієслівних формах мин. часу, за середньоукраїнських часів уже й інші частини мови так само мають своє представництво. Поширення вжитку *і* < *'и* найкраще увиразнюється при розгляді пам'яток за реґіональним принципом.

Найбільшу кількість прикладів наявності *і*, звичайно, містять пам'ятки бойківські та волинські: **привѣ(л)**, **принѣсь**, **рѣкь** 'сказав' (Уч. Єв. 29519), **вывѣль**, **тѣкль** 'тік' (Уч. Єв. 31) — усі бойк.; з-поміж волинських можна навести **весѣл** 'веселий', **мѣтлами** (Стр. Хр. кін. XVI ст.), **попѣл** (Лѣк. 1607) тощо, й доволі реґулярно в численних текстах XVIII ст., наприклад, **попѣлъ, колѣсъ** ґен. мн., **пчѣлъ** [1] ґен. мн. тощо (Книж. госп. 1788).

Буковина та Покуття: Молд. гр. 1634 містить форму **кютка** 'тітка', Beauplan 1653 ще подає покутські топоніми зі звуком *и* (*й*): *Renufce, Korni* (суч. укр. *Гринівці, Корнів*). Проте водночас трапляється й *і* — щоправда здебільшого в закінченнях (піддатливих на міжпарадигматичні водностайнення, а отже й не зовсім певних із погляду фонологічної достовірності): **господарим** дат. мн.; пор. також ім'я **Тоадир** (Молд. гр. 1634) [2].

Львівські та наддністрянські говірки: Ст. Зиз. 1596 уживає *і* в мин. часі дієслів та *и* деінде: **звѣлъ** 'спокусив', **нѣслъ** проти **краю(в)** ґен. мн., **в ню(м)** 'у ньому' тощо, але в Лавр. Зиз. 1596 знаходимо **намѣтъ** 'намет' та **поиднане** 'замирення', а в Ів. Виш. 1600 **випѣк** чол. рід. мин. часу сусідує зі **всѣгды** 'завжди' та **сѣл** ґен. мн. Відтоді число випадків позначення *і* на письмі невпинно зростає: **погрѣбъ** 'похорон' (Льв. Ставр. бр. 1607), **в срибре** 'у сріблі' (Льв. Ставр. бр. 1616), **погрѣбь** (Уч. Єв. 1634), **завсѣгди** (Уч. Єв. 1645); лише в текстах, писаних поляками, переважають форми з *и*, можливо тому, що тут ішлося радше про стилізацію під українську мову, ніж про відтворення справжньої мовної практики, й у рамцях такої стилізації вимова *и* на місці *е* (як *і* на місці *о*) правила за українську рису par excellence, пор. у Gaw. 1619: *vtiuk* 'утік' — але в нього ж таки й *rykl* 'сказав', *prynis* та надпоправне *w pikli* 'в пеклі' — та в Кондр. 1693: *diuhtiary* 'дігтярі', *matiur* ак. одн. (у дійсності перед **ь**), *matiunko* вок. одн. (але також *zahryb* 'загріб') [3].

Поділля може бути представлене такими прикладами, як ім'я ***Lavrin*** (Вірм. 1559; це слово не є аж надто показове, бо в ньому міг бути

---

[1] Коли дотичному голосному передує середньопіднебінний приголосний, ідеться про рефлекси *е* в тих говірках, де за протоукраїнських часів не було переходу $_{e}a > o$, та про рефлекси *о* в тих говірках, де цей перехід мав місце.

[2] Ізольований приклад **Вишнивци** в Молд. гр. 1437 — то, напевне, упереджувальна або інерційна описка.

[3] У випадку Кондр. форми з *и* можуть також мати поліське (північноволинське) походження.

звук *ě*), **принѣс, рѣк, лѣг** (Шаргор. 1660), **рѣкши** 'сказавши' (Гадинк. зб. 1736). Проте Оксф. Гепт. 1667 усе ще подає **мюд** (~**міод**) 'мед', **намют** 'намет', **тютка** 'тітка'.

У Києві поворотний пункт щодо вжитку форм із *і* припадає на 20-ті рр. XVII ст. Ще 1622 р. Сакович писав **неприятелюв, в нюй**, а Памва Беринда 1616 р. — **весюлъ**, але вже 1627 р. в нього практично фігурують лише форми з *і* (за трьома-чотирма винятками): **лѣдъ, мѣдъ, ощѣпъ** 'спис', **свѣстѣлка, попѣлъ, намѣтъ** (~**намютъ**), **всѣгди, голѣнка** 'гомілка' (проти **чужоземцювъ** ґен. мн., **га(н)длювни(к)** 'гендляр'). З-поміж пізніших прикладів можна навести такі: **утѣкъ** (Могила 1635), **ясѣн(ъ), погрѣбъ, осѣтръ, лебѣдка** 'материнка', **мѣтла, урѣкъ** 'чари', **селезѣнка** (Славин. 1642), **намѣтност** 'пристрасть' (Зерц. дух. 1652), топонім *Nowosilka* (Beauplan 1653), **привѣз, срѣбраная** (Жит. кн. Волод. 1670), **пѣръ** 'пер' ґен. мн. (Радив. 1676), **корову перѣстую** (Довгал. 1736) та ін.

Якби навіть не було жодних історичних документів, які б свідчили про заселення Полтавщини та Харківщини рівночасно з півночі та з заходу, достатнім доказом цього був би безлад у вживанні форм із *і* та форм із *и* в тамтешніх пам'ятках, датованих XVII ст. Наприклад, у Баришп. можна подибати прізвище **Дюгтяру** дат. (1665), прикметник **тестювский** (1680), прізвища **Голюнка** (1686), **Киселюв** (1687), **Ковалювского** ґен. (1688), що вказує на північноукраїнське походження людності або, принаймні, писарів; але в Полт. форми з *і* та з *и* вживаються навперемiш: **звѣвши, вювъ** 'вів' (1665), **утюкъ** ~ **утѣкъ, матюнко** вок., **тютки ... рудное** (1665), ім'я **Ювги** дат. (1670; див. застереження в 46.3) проти **колѣс** (1665), прізвища **Лебѣдчин** (1676) тощо. Безпорадність писаря віддзеркалено вживанням **ѣ** замість **ю** навіть у чужомовному слові **резолѣции** ґен. одн. (1667, 1676). Схожа ситуація спостерігається в Пирят.: **отвюз** 'відвіз' (1698) проти **привѣз** (1691) та **перевюз** (1700); прізвище **Голюнка** проти **Голѣнка** та **Голѣнцѣ** дат. у тому самому тексті (1701) тощо. На додачу, деякі записи можуть відбивати тут рефлекс у вигляді *у*, наявний у північній смузі південноукраїнських говірок: **повив** 'повів' (1700). Співвідношення *і* та *и*, як їх позначено на письмі, становить у Полт. 49 : 18, у Пирят. 29 : 42, чим адекватно віддзеркалено міцніший зв'язок Пирятинщини з північно українською діалектною зоною (порівняно з Полтавщиною). Неконсеквентність щодо вживання форм із *і* та форм із *и* не обмежується діловими паперами. Вона так само спостерігається, приміром, у поезії Климентія Зиновієва (1690), де можна побачити форми чол. роду мин. часу **втюкъ** ~ **втѣкъ**, а також ак. одн. **тютку** тощо. З інших поетичних текстів пор., наприклад, **звѣвся** 'підвівся' (Ів. Вел. 1690), **намѣтки** мн. (Онуфр. Харк. 1699).

У північноукраїнських пам'ятках зазвичай фігурують, звісно, форми з *и*, наприклад: **облюгши** (Житом. 1584), **тютка** (Крол. рат. кн. 1665), **пелюнках** (Стародуб 1683), **всюгди** (Конис. 1747) та ін., але форми з *і* також трапляються з огляду на вплив із півдня та на престижність київ-

ського мововжитку, особливо в дієслівних формах чол. роду одн. мин. часу: **втѣкъ, привѣлъ** (Крол. рат. кн. 1665), **намѣток** ґен. мн. (Стародуб 1683), **привѣзлъ, принѣслъ, облѣгъ** (Літоп. Самов. 1702), **ѵтѣкъ, крамарѣв** ґен. мн. (Конис. 1753) тощо.

Для надсянської зони типовим є збереження *и*: **звѣрюм** дат. мн. (Уч. Єв. 1585), **сюл** ґен. мн., **вюл** 'вів', **спалюн** 'спалений', **тютци** дат. одн. (Літоп. Март. Бєл. 1600), **поднюслъ** (Вѣчн. пек. 1721), тимчасом як форми з *і* мають характер радше винятковий, ніби їх запозичено з південного сходу: **оутѣкл** (Літоп. Март. Бєл. 1600).

Ледве чи випадає дивуватися з того приводу, що на Закарпатті, де ще й тепер форми з *і* (на місці *е* в позиції перед складом, що був містив *ъ*) мають поширення хіба що в гірських районах, які в XVII ст. межували з підпольською Україною, та на Мараморощині, спостерігається майже виключний ужиток *и*: **оутюкл** (Покр. записи Пітр. літоп. [на північний захід від Бардієва] бл. 1600), **нюсл** (Уч. Єв. Кап. 1640), **мюд** (Ракош. XVII ст.), **осѹжѹнъ** 'засуджений', **стѹдюнъ** 'холодний' (Ключ 1695) та ін. Угорські записи українських власних назв також систематично відтворюють *'й* не як *і*, а як *и*: *Vanczu* (1696, Пчолина), *Ivanyuv* (XVII ст., Стащин) та ін. Проте вряди-годи на письмі позначено й вимову *і*: **сѣл, рѣк** (Ладом. Єв. кін. XVI ст.), **вырѣкльсє** 'зрікся' (Одрех. гр. бл. 1600), **всѣгды** (Уч. Єв. Кап. 1640), *ucik, rik* (українізми у словацьких судових протоколах 1693 р., Вишній Орлик, **ѵтѣк, рѣк** (Ключ 1695), **мидъ** 'мед' (Покр. записи 1745, 1749 — Дзурдзош), **попѣлъ** (Няґ. 1758), **повѣл, оутѣк, мѣтлами** (Пістр. Алекс. 1774). Такі відхилення важать небагато й пояснюються міждіалектними контактами або безпосереднім перенесенням форм у закарпатську копію зі спорудженого деінде оригіналу. Лише коли йдеться про Тиш. Алекс. поч. XVIII ст., написану в зоні поширення *і*, можна говорити про відтворення в ній місцевого мовного звичаю: **привѣлъ, принѣс, ѵтѣк** та ін. Географія переходу *'й* > *і* та свідчення пам'яток промовляють на користь припущення, що на Закарпатті взагалі не відбулося переходу *'й* в *і*; якщо вимова *і* на цих теренах і мала місце, то її наявність пов'язана з міґрацією людності з другого боку Карпатських гір.

Отже, в XVII ст. зона поширення *і* на місці колишнього *'й* була в ґрунті речі така сама, як тепер. Згодом іще мало відбутися тільки водностайнення рефлексів на Полтавщині (на користь *і* скрізь, де були конкурували *і* та *и*) та занесення *і* в північну частину Закарпаття.

3. УЧАСТЬ ЧУЖОМОВНИХ СЛІВ У ПЕРЕХОДІ (*е*) > *'й* > *і*

*** Лише в деяких закарпатських діалектизмах, запозичених з угорської мови, сталася реґулярна (в цій зоні) зміна *е* > *и* ~ *ü*: *бетюг* ~ ***bet'ih*** з уг. *beteg* 'хворий', ***syhut*** ~ ***syhüt*** 'острів на річці' з уг. *sziget*, можливо й *урюк* 'велика скриня' з уг. *örök* 'спадщина', якщо то не є запозичення

ще з давн. уг. **ürük~örük* або з рум. *uriúc*. Ці слова мусили були потрапити в українські говірки ще за часів раннього контактування між українцями та уграми.

Однак переважно запозичені за давньоукраїнської доби чужомовні слова зі звуком ***е*** не були зачеплені аналізованою низкою звукозмін і зберігали його недоторканим упродовж століть. Річ у тім, що в центральній частині України передумовою цієї звукозміни було відтягнення наголосу (див. 22.1), чого не траплялося на цих теренах із чужомовними словами. Стосовно християнських імен *Хівря*, *Ївга* — див. 22.4.

Щоправда, в деяких словах, запозичених протягом ранньосередньоукраїнського або середньоукраїнського періоду з польської мови, звук ***і*** віднаходиться на місці пол. ***е***, наприклад: **блюзнѣрства**, **ширмѣрство** 'фехтування' (Ст. Зиз. 1596), **крі́съ** 'кордон' (Памва Бер. 1627), **имъбѣръ** (Славин. 1642), **папѣръ** (Славин. 1642, Дерн. 1700), суч. укр. *тарілка*, *прохірний* 'лукавий', діал. (Північна Чернігівщина) ***mahérka*** 'повстяна шапка' з пол. *bluźnierstwo*, *szermierstwo*, *kres*, *imbier*, *papier*, *talerz*, *przechera* 'підступна людина' та *magierka* відповідно. Одначе такі випадки не мають нічого спільного зі зміною ***'й > і***. Як показано в 32.3, вони скорше відтворюють польський звук ***ė*** (закритий ***е***), який у середньопольській мові часто стояв поряд із ***r***[4]. Недарма звук ***і < е*** стоїть в усіх перелічених словах саме в такій позиції. Поза тим, звичайний варіант потрактування ***е*** в запозиченнях із польської полягав у його збереженні (наприклад, *леп*), або в пом'якшенні наступного приголосного з подальшим переходом в ***і*** (наприклад, діал. *віть за віть* із пол. *wet za wet* 'око за око'), тобто в достосуванні запозичень до таких питомих слів, як *шість*, *піч* тощо; крім того, могла статися й морфологічна заміна (наприклад, діал. *пан-івк-а* 'поличка' з пол. *panewka*).

4. РОЗПОВСЮДЖЕННЯ *і* ТА ПОВНОГОЛОС

Як і чергування ***о:і***, тип ***е:і*** поширився-таки на відповідну повноголосу групу (***-ere-***), що спершу була стояла осторонь від нього. Ба більше, якщо брати ***ere***, помішання почалося дещо раніше в порівнянні з ***oro*** та ***olo***: **постерѣгши ~ постерюгши** (Полт. 1665, 1667; Радив. 1676), **постерѣгъ** (Вірші Кл. Зин. 1690, Пирят. 1702), **остерѣгъ** (Гадинк. зб. 1736), **встерѣхъ** (Довгал. 1737). Хоча кількість заторкнутих цим явищем слів є невелика, це компенсується високою частотністю їх уживання в пам'ятках.

---

[4] Показово, що в середньоукраїнській мові цей звук ***і*** не чергувався з ***е*** навіть у відкритих складах: **папѣровий** (Славин. 1642); проте вже в Кл. Зин. 1690: **папе́ра(х)** лок. мн.

Наведеним вище прикладам появи ***і*** в повноголосій сполуці ***ere*** в закритих складах хронологічно передувала її поява у відкритих складах, а саме в дієсловах недоконаного виду, яка припадає на останні десятиріччя ранньосередньоукраїнської доби: **вы̆стерѣгайтеся** 'будьте обачні', **подстерѣгаючи** (Перес. Єв. 1561), **перестерѣгати** (Трост. Уч. Єв. 1560), **перестерѣгаючи** (Лавр. Зиз. 1596), **пристерѣгали** (Стр. Хр. XVI ст.), **остерѣгати** (Кл. Остр. 1599) та ін. З цього можна виснувати, що всеохопна звукозміна ***'ӥ > і*** була заздалегідь приготована морфологічно зумовленим поширенням чергування ***е : ě*** в дієслівних парадигмах (на кшталт *замести́ : заміта́ти, утекти́ : утіка́ти*). Ці форми недоконаного виду, мабуть, справили значний вплив не лише на дієслова з повноголосими сполуками, а й на всі інші. Цим пояснюється чисельна перевага дієслів серед найдавніших прикладів, дарма що деякі з-поміж них ніколи не мали ***ě*** у формах недоконаного виду (на кшталт *ви́вести : виво́дити*). Невелика часова відстань між морфологічною зміною (поширенням ***ě*** в дієсловах недоконаного виду) та звуковою зміною (знеогубленням ***'ӥ*** та його перетворенням на ***і***) є радше справою випадку, але обидві зміни завдяки цьому сприяли одна одній.

Окрім дієслівних форм недоконаного виду та чоловічого роду минулого часу, в сучасній українській літературній мові ***і*** з'являється в повноголосій сполуці ***ere*** в ґен. мн. таких іменників, як *череда́ : чері́д, бере́за : бере́з ~ бері́з* (наприклад, Вінґрановський 1971), діал. *де́рево : дері́в* (Гостомля — на північний захід від Києва), а також в утворених від них здрібнілих формах (див. 45.8): *чері́дка*, діал. *бері́зка* (наприклад, у Полтаві чи Теофіполі), — але *смере́ка : смере́к* проти *смері́чка* (наприклад, Франко, 1900); у слові *чері́нь* (пор. діал. *чере́н* — Овруч, Коростень); і, нарешті, в просторічних і діалектних варіантах ще деяких слів: *бе́ріг* 'берег' (наприклад, П. Куліш 1862, Франко 1900, Маймасур 1963; у бойківській говірці тощо), *пері́д* (наприклад, у Брюховичах; *упері́д* — Леся Українка 1910). Проте в прийменниках і префіксах цього не спостерігається (*пе́ред, перезва́, пере́йма, пере́рва* тощо). Ці випадки вживання ***і*** являють собою наслідок морфологічно зумовленого пристосування до наявної в мові морфонологічної моделі.

5. РОЗПОВСЮДЖЕННЯ *і* ПРИ ВОДНОСТАЙНЕННІ ПАРАДИГМ ІЗ ВИПАДНИМ ГОЛОСНИМ

Як і в випадку зі звуком ***о*** (див. 45.9), десь із XVII ст. увиразнюється тенденція до розповсюдження звука ***і*** (початково його попередника ***'ӥ***) на іменникові парадигми, де голосний у наступному складі чергувався з ∅: **тютéчны̆й** 'тітчин' (Памва Бер. 1627), **намѣток** 'намітка' (Полт. 1665),

топонім **Новосюлокъ** ґен. (Ів. Вел. 1691), **пятюнок** 'п'ятниць' (Пирят. 1709), **зюлок** 'зілля' ґен. мн. (Конис. 1747). Пор. суч. укр. літ. *зáстібка* : *застібóк*, *зáчіпка* : *зáчіпóк*, *зáчіска* : *зáчісóк*, *зáщіпка* : *защіпóк*, *змíтка* : *змітóк*, але *огрéбки* : *огрéбків*.

6. НЕВМОТИВОВАНЕ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ *і*

*** Існують ізольовані випадки, коли чергування ***е*** : ***і*** поширилося на слова, де для цього не було передумов з історичного пункту зору: бойк. *косців* (з пол. *kościół*), лемк. *замюрз* (< ***-мьrz-***) та ін. У поодиноких словах може спостерігатися також розповсюдження ***і*** на всі форми певної парадигми, коли цей звук залишається незміненим у відкритих складах. З-поміж них частина датується ще XVII ст., інші є менш давні: **в Кинвѣ** (Київ. мол. 1641); новіші приклади див. у 59.3. Щоправда, далі від випадкових відхилень справа в жодному разі не пішла.

Поява ***і*** на місці ***е***, посталого з ***ь***, на Дніпропетровщині та в деяких степових говірках (*хлопіць*, *човінь* — дарма що в останньому слові насправді ніколи не було ***ь***)[5] не пов'язана з поширенням чергування ***е*** : ***і***; то є специфічне потрактування ***е*** в ненаголошених складах; пор. також — під наголосом — ***в потíмках*** (Кримський 1904).

7. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Якщо брати артикуляторну відстань від звука ***'ӥ*** до звука ***і***, то вона є меншою, ніж аналогічна відстань від звука u_2. Тому рефлекс ***е*** (тобто звук ***'ӥ***) зазвичай швидше перетворювався на ***і***, ніж рефлекс ***о*** (тобто звук u_2): в карпатському реґіоні то є відповідно середина та кінець XVI ст., на Львівщині — злам XVI–XVII ст. та середина XVII ст. тощо. Збереження ***'ӥ*** на заході надсянської та частині лемківської діалектних зон на тлі здійсненого переходу u_2 в ***і*** може пояснюватися тим, що чергування ***'ӥ*** : ***е*** охоплювало лічені слова. У периферійних говірках інерція цього процесу була слабша, а морфонологічним чинникам не вистачало сили, щоб дати йому додатковий поштовх, з огляду на невелику кількість таких слів.

Отже, між цими двома процесами не було повної збіжності ні в часовому, ні в територіальному вимірі. Та все ж із погляду внутрішньої логіки розвитку та за своєю фонологічною природою вони фактично були тотожні. У більшості говірок однаковим був і їхній кінцевий результат: усунення голосного, який правив хіба що за особливий альтернант ***о*** або ***е***, і як наслідок — скорочення набору голосних (власне, голосних високо-

[5] Див. мапу В. Ващенка в *ПРДН* 10, с. 47.

го піднесення — див. схеми, що репрезентують систему вокалізму до та після дотичних звукозмін, у 45.6). У найзахідніших діалектних зонах еволюція зупинилася, не досягши цієї точки. Проте навіть на цих теренах існують дрібні говірки, де вона все-таки дійшла вивершення, давши насамкінець звук *і*.

Спрощення системи фонем супроводжувалося водностайненням чергувань голосних. Якщо взяти речення “Він віз піч” (трохи змодифікувавши приклад, запропонований Курашкевичем), де перше слово містить рефлекс *о*, друге — рефлекс *е*, за яким первісно йшов склад із **ъ**, а третє — рефлекс *е*, за яким первісно йшов склад із **ь**, то в західних надсянських і частині лемківських говірок воно буде зреалізоване як *він вюз піч*, у закарпатських — як *вун/в*[ü]*н/він вюз/в*[ü]*з піч*[6], у гуцульських — як *вин віз піч*, а в більшості південноукраїнських говірок та в літературній українській мові — як *він віз піч* (без якихось відмінностей).

Щодо змін у північноукраїнському наріччі — див. 59.6.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. бібліографію до розділів 21, 22, 33 і 45.

[6] Щодо географічного розподілу рефлексів *е* на Закарпатті — див. Паньк., мапа 1.

47. М'ЯКІСТЬ *с'* ТА ЇЇ СТАТУС

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Мови, сусідні з українською, або не мають м'якого звука ***с'*** зовсім (російська, східний різновид словацької, угорська, болгарська), або мають його у висліді вторинних процесів, що відбулися вже по ствердінні давнього (праслов'янського) ***с'***, як білоруська (*маладзéц* проти *маладзíць*, де ***с'*** < ***t'***) чи польська (*młodzieniec* 'молодик' проти *odmłodzić* 'омолодити'). Лише в румунській мові віддавна існує опозиція ***с*** та ***с'***, але вона виконує особливу морфологічну функцію вираження опозиції однини та множини (*hoţ* 'злодій' : *hoţi* 'злодії' [хос : хос']). Українська мова у своїй літературній формі вповні зберігає м'який ***с*** наприкінці слова та перед прикінцевими голосними ***-а***, ***-и*** та ***-і***: *місяць*, *куць* 'чортеня', *горілиць* та численні слова з суфіксами ***-ес'*** (*кохáнець*), ***-ус'(а)*** (*криниця*, *криницю*, *криниці*) тощо. Брак м'якості в таких звукосполуках є знаком чужомовного походження слова (*абзáц*, *мацá*). Одначе обумовленість тут має морфологічну природу, за винятком хіба що позиції в абсолютному кінці слова. У коренях

дистрибуція ***с'*** і ***с*** не виглядає на надто консеквентно реалізовану: *цькувати* проти *цвіндрити*, *цуратися* проти *цюкати*, тимчасом як у позиції перед ***е*** та перед ***у*** звук ***с*** може бути лише твердим (*куций, ниций*) — і так само у словозміні: *криниця*, але *криницею*; Куліш 1846 р. уживає форму жін. роду *ниця*.

По говірках ситуація теж є далеко не проста. Прикінцевий звук ***-с'*** утратив м'якість у північноукраїнському наріччі (на північ від приблизної лінії Стир — Коростень — Ніжен — Глухів), а також у надсянських, лемківських, наддністрянських, західноподільських, покутсько-буковинських і гуцульських говірках, за трохи чудернацьким винятком бойківських і середньозакарпатських говірок, де він, навпаки, вживається. Зона ствердіння суфікса ***-ус'(а)*** лише почасти збігається з зоною, де вимовляється ***-ес***, охоплюючи північне наріччя включно з північноволинськими говірками, частину наддністрянських і західноподільських, центральне ядро лемківських (проте без південно- та північнолемківських) і покутсько-буковинські [1].

У порівнянні з вихідним пунктом — а протоукраїнські діалекти успадкували від праслов'янської мови лише м'який звук ***с'*** незалежно від позиції — дається у вічі суттєвий підупад м'якості.

2. СИТУАЦІЯ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

За давньоукраїнських часів м'якість ***с'*** зберігалася. Дійти якихось певних висновків щодо цього на підставі окремо взятих випадків такого чи такого написання в давньоукраїнських пам'ятках неможливо, оскільки частина з них указує на м'якість (наприклад, **оцьта** ґен. одн. — Син. Патер. XI ст., **нарицѧти** 'називати' — Бес. Єв. Гр. XII ст., **багрѧницю** — Hank. XIII ст., **близнєць** — Лавриш. Єв. 1329), а частина на твердість (наприклад, **звѣздочьтьцомъ** 'звіздарям' — Іп. сказ. 1212 тощо). У «Житії Феодосія» (Усп. зб. XII ст.) перша рука застосовує форми **-цю** проти **-ца**, а друга — зазвичай і **-цю**, й **-ця**. Така непослідовність прийшла з церковнослов'янської мови, де не було опозиції ***с*** та ***с'***. До того ж, у частині болгарських говірок звук ***с'*** ствердів дуже рано. Тому церковнослов'янські рукописи болгарського походження, що потрапляли на Україну, були позначені хаотичністю щодо вибору "йотованих" чи "простих" букв після ***с***.

Та все ж, якщо аналізувати великі масиви даних, можна довести більшу частотність і консеквентність уживання "йотованих" та **ь** в давньо-

[1] Див. мапу А. Залеського в *УДМ*, с. 100, мапи Т. Назарової у вид. *Територіальні діалекти і власні назви* за ред. К. Цілуйка (К., 1965, с. 138) та в *Юв. Крап.*, с. 236; також Dejna, мапа 4; Паньк., мапа 4; Дзендз., мапа 199.

українських пам'ятках порівняно з церковнослов'янськими рукописами. Нарешті, ще більше важить та обставина, що жодне з тогочасних лексичних запозичень не матиме на пізніших етапах розвитку української мови твердого звука *с*.

3. ДАНІ ПАМ'ЯТОК РАННЬОСЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОГО Й СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДІВ ТА МАТЕРІАЛ ЛЕКСИЧНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ

Брак консеквентності так само є прикметою ранньосередньоукраїнських і середньоукраїнських пам'яток, надто після запровадження Євтимієвого правопису. Проте водночас то була пора напливу чужомовних слів, особливо польських і німецьких, що їх аналіз може допомогти в розкритті деяких аспектів ствердіння *с'*. Не претендуючи на вичерпність, усе ж можна показати, як польські, німецькі, білоруські, угорські й румунські слова, де вимовлявся твердий звук *с*, почасти були допасовані до українських мовних моделей (що в цьому разі означало пом'якшення), а почасти зберегли чужомовну звукову оболонку.

Допасування можна проілюструвати такими прикладами:

*** *пра́ця* з пол. *praca* (Памва Бер. 1627 усе ще подає форму **пра́ца**, хоча й позначає м'якість **с** у питомих словах, наприклад **дрѣвцѧ** 'кілля', **крыни́ця** та ін.);
та́ця з пол. *taca* (нім. *Tasse*) — у польській мові з XVI ст.;
ма́ця 'міра сипких тіл' із пол. *maca* (**мацю гороху** — Льв. Ставр. бр. 1595);
діал. (південна й центральна частини Закарпаття) *ла́ця* 'планка' з уг. *léc* (нім. *Latte*);
тря́сця, якщо це слово запозичене з білор. *тра́сца* (див. 3.5);
сер. укр. **рѧ(д)цѧ** (Лавр. Зиз. 1596) з пол. *rządca*;
міць із пол. *moc*, але *міцни́й*, *моца́р* 'дужак' (пор. **моць** — Волков. 1631); пор. *примоцьо́вує* (Драч 1970) проти *змоцу́є* (Мороз 1971);
(*на*)*ніве́ць* із пол. *niewiecz*, діал. *niewiec*;
герць із пол. *herc*~*harc* (сер. врх. нім. *harz*(*e*)); пор. **герцъ** — Літоп. Бобол. 1699) — запозичення, датоване XVII ст.;
ланцю́г із пол. *łańcuch* (нім. **Lannzug*, пор. сер. врх. нім. **Lanne* 'ланцюг') — пор. **ланцюх** (Стр. Хр. XVI ст.), **ланцюхи** (Ладом. Єв. кін. XVI ст.), але **ланцꙋхи́** (Памва Бер. 1627);
цямрува́ти з давн. пол. *cemrować* (пол. *cembrować*, давн. врх. нім. *zimber* 'дерево').

Серед слів, у яких м'якість не защепилася, можна навести такі:
цу́кор із пол. *cukier* (нім. *Zucker*);
цу́ндравий 'обшарпаний' із рум. *țùndră* 'свита';
ма́цати з пол. *macać*; але *мацько́* проти *по́мацки*;

хвицáти 'кóпати' з нім. *fitzen* 'вовтузитися';
пáцати 'дриґати' (пор. *запáцав ногáми* — Винниченко 1910) з пол. *pac*! (укр. *пацъ*) — вигуку, яким кличуть свині;
цап із рум. *ţap* — із XVI ст.;
цáрина з рум. *ţarînă* 'персть' — з XV–XVI ст.; діал. (бойківські, наддністрянські говірки) *цáрок* 'курник';
мацапýра з рум. *maţ* 'нутрощі' та *poárcă* 'свиня' (або *мáцати* + ***pur-***, як у чес. *pufeti* 'надуватися'?);
таракýца 'кульбаба' (Вінґрановський 1971) з тур. *tarakotu* 'черсак';
цвúнтар із пол. *cmentarz*, білор. *цвінтáр*;
цнóта з пол. *cnota*;
ц(*в*)*úндрити*, пор. *цúндра* 'жар, іскри' з нім. *Zünder*;
цвéнькати з пол. діал. (Мазовія) *cwan*(*iak*) 'дойда'.

4. ВИСНОВОК: СТВЕРДІННЯ *c'*

На підставі запозичень XVI–XVII ст. можна зробити деякі висновки. М'якість ***c'*** защепилася наприкінці слова, але для позицій на початку кореня чи в дієсловах на ***-aty*** вона була нехарактерна. Винятків є небагато. До них, власне, не належить слово *ланцю́г*, оскільки в ньому стався перерозподіл на "корінь" ***lanc-*** (пор. *лáнка*, *лáнець*) та "суфікс" ***-uh***. Дієслово *цямрувáти* базується на звуковій відповідності між пол. C' + ***ę*** та укр. C' + ***a*** (як у пол. *ciężki* — укр. *тяжкúй*). Слово *таракýца* є маловживане й не достосоване до вимог мовної системи. Поза тим, загальний стан справ виявляє досить реґулярні риси.

Це дає змогу зробити висновок, згідно з яким щонайпізніше наприкінці XVI ст. подібна система мусила вже бути чинною так само й для питомих слів. Інакше кажучи, попри недосконалість правопису, можна припустити, що звук ***c'*** в українській мові на той час ствердів — окрім як у позиції наприкінці слова та в складі деяких суфіксів, тобто з певними морфологічними обмеженнями. Північноукраїнське цілковите ствердіння ***c'*** також припало, вочевидь, щонайпізніше на кінець XVI ст. Цим би пояснювалося, скажімо, консеквентне написання -ца, -цꙋ в Ів. Виш. 1600 (пам'ятці, що збереглася в північноукраїнській копії).

Пропонуючи таку інтерпретацію, треба водночас зробити одне уточнення, що стосується афективних моментів. На відміну від середньопіднебінних, звук ***c'*** зазнав ствердіння в обмеженому обсязі (адже частота вживання цього приголосного у складі суфіксів далеко перевершує частоту його вживання в складі коренів), і насамперед під тиском чужомовних запозичень. У цих умовах неминучими ставали наявність дублетних форм та певний період хитань. При цьому часто одна з дублетних форм набувала певної афективності, що її згодом засоційовано з африкатою ***c***. На користь

такого припущення промовляє факт африкації ***s*** у деяких афективних словах (*ці́цька* — пор. ***-sysáty***; *ку́цний*, також *куць* — пор. чес. *kusý* 'неповний, недостатній', укр. *куса́ти*; *цу́цик* ~ *цю́цик* — пор. *су́ка*; *цькува́ти* — якщо це дієслово споріднене з рос. (*нау*)*ськивать*; *цму́лити* — якщо це слово споріднене зі *смали́ти*, тощо). Не так часто, але теж за можливого сприяння афективного чинника в говірках звуком ***с*** замінюється звук ***č*** (див. 61.2а): *цу́рка* (*цу́ри* — Стефанович 1938), *цо́катися*, *цокоті́ти*— пор. рос. *чурба́н*, *чо́каться*; також *волоцю́га*, якщо це слово є перекшталтоване пол. *włóczęga* (Кохман). За цих умов м'якість у деяких дублетних формах могла перетривати з огляду на своє емоційне навантаження. До таких випадків належать, приміром, слова *ця́ця*, *ця́цькатися*, *ця́вкати*, *цюрко́м*, можливо й *пу́цьверінок* (див. 40.11). Пор. у Тичини (1932 р.): *цу́ци* ~ *цюць*, афективне слово, первісно вживане, щоб кликати собак.

Цілковите ствердіння ***с'*** в українській мові — це явище, яке поширювалося з периферійних північних і західних теренів у напрямку до центру (а не навпаки). Його наявність у північноукраїнському наріччі явно пов'язана зі ствердінням ***с'*** у білоруській мові (значно віддаленішим у часі). Показово, що воно оминуло найзахіднішу частину Полісся, де білоруський вплив не мав істотної ваги. Ствердіння ***с'*** на Буковині та Покутті, а також — неповне — в гуцульських говірках має розглядатися на тлі румунської мови, у лемківських — на тлі польської мови та східного різновиду словацької. Часткове ствердіння ***с'*** (з урахуванням морфологічних чинників) було реакцією центру на тиск із периферії. Звичайно, первісна обов'язкова м'якість ***с'*** являла собою надлишкову рису, однак і якихось потужних унутрішніх чинників, спрямованих на її усунення, не існувало. Зовнішній тиск створив ситуацію, в якій відіграли свою роль морфологічні й афективні моменти. Звідси й вияви неконсеквентності в теперішній дистрибуції ***с*** та ***с'*** у кореневих морфемах.

Оскільки м'якість ***с'*** у літературній українській мові була усунена лише частково, це не позначилося на наборі приголосних фонем і на їхніх системних узаємостосунках, окрім того факту, що на додачу до /с'/ упроваджено /с/, нехай із дуже обмеженим розрізняльним потенціалом (пор. пару *цап* 'козел' : *цяп* 'вигук, яким кличуть курчат').

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Залеський А. «Частка *ся* у південно-західних говорах української мови». *Українська діалектна морфологія* (за ред. Ф. Жилка). К., 1969.
2. Kondratiuk M. «Wymowa dawnego *c'* w gwarach ruskich Białostocczyzny». *SlOr* 22, 1973 (з мапами).

48. НОВІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ *g*, *ʒ* ТА *f*; РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЗВУКА *ǯ*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Широкомасштабне контактування середньоукраїнської мови з західними мовами призвело, серед іншого, до масового напливу запозичених слів зі звуком ***g*** (а також із звуком ***f***), що для них у мові не було точного відповідника. Зі свого боку підсистема задньопіднебінних приголосних мала вільне місце для ***g***, оскільки в ній бракувало парного дзвінкого до глухого ***k***:

k —
x — ***h***

Цим створювалися передумови для повторного впровадження *g*, якого давньоукраїнська мова позбулася наприкінці XII – на початку XIII ст. (див. 25.6). Трохи пізніше впроваджено африкату *ʒ*, що становила дзвінкий відповідник *c*, а африката *ǯ*, що становила дзвінкий відповідник *č*, обійняла деякі нові позиції. Ці дві інновації також почасти були зумовлені зовнішніми контактами української мови. Нарешті, виключно цими контактами спричинено появу фонеми *f*. Укупі впровадження цих чотирьох звуків істотно змодифікувало набір приголосних фонем в українській мові.

2. ЗАСВІДЧЕННЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ ПОВТОРНОГО ВПРОВАДЖЕННЯ ЗВУКА *g*

Оскільки в азбуці бракувало осібної букви на позначення другого дзвінкого задньопіднебінного, починаючи з 1388 р. у світському письменстві для цього застосовувано спеціальний диграф **кг**[1], ужитий, наприклад, в іменах **Кгирдивид** (Гр. 1388, Лучиця), **Кгастовтъ** (Гр. 1392, Краків), **Идикгиѧ** (Гр. 1393, Краків). З наявних даних випливає, що цей звичай започатковано в польських канцеляріях. Найперші приклади його вживання писарями на власне українських теренах припадають, як здається, на 1424 р. (**Швитрикгаило** — Гр. Снятин). Можливо, писарів, ліпше обізнаних із латинською та польською правописною традицією, не вдовольняло нерозрізнення *g* та *h* у документах, які вони мали писати кирилицею, особливо коли йшлося про власні імена на кшталт **Сонъкгүшковичю** дат. (Гр. 1446, Пуні); у церковні книги ця практика теж уторувала собі шлях, однак це знов-таки стосується власних назв (**Кгоморо**ү ак. — Ап. Акт. XV ст.). Щойно з XVI ст. цей диграф починає траплятись і в інших словах: **кгмахомъ** 'будівлям' (Люстр. Крем'янець, 1552), **кгрүнты** ном. мн. (Крех. Ап. 1571), **о дифѳонкгахъ** (Лавр. Зиз. 1596). На останні роки XVI та початок XVII ст. припадають спроби вживати замість нього латинську літеру "g" або новостворену спеціальну кириличну букву **ґ**: **фѣ̆ґоүра** (Кл. Остр. 1599), **ґроно** (Памва Бер. 1627); однак і диграф **кг** дотривав аж до XVIII ст. (**Якгелло** — Літоп. Граб. 1710).

Ці факти спонукають до висновку, що написання буквосполуки **кг** у XIV–XV ст. не конче мусить указувати на поновлення звука *g* в українській мові поза такими реґіонами, як Закарпаття та, можливо, Буковина (див. 25.4). Вони скорше являють собою правописний кунштик,

---

[1] Він нагадує середньовічний грецький диграф, що мав ту саму звукову вартість, хоча порядок літер у ньому був зворотний: *γκ*. Пор., наприклад, суч. гр. *γκάζι* 'газ', *γκρί* 'сірий'.

винайдений задля збереження в кириличному письмі тожсамості латинського запису імен власних. В усний ужиток звук *g* знову потрапив, мабуть, уже в XVI ст., ба навіть тоді, вочевидь, це була риса, притаманна мові освіченої верстви. Так можна витлумачити, зокрема, ту обставину, що в М. Смотрицького буква ґ, укупі з ф, ѯ, ѱ, ѳ, кваліфікується як **стра́ннаѧ** 'чужомовна', через що він спеціально застерігає від помішання ґ та г, беручи за приклад рідкісне чужомовне слово **одиґи́тріа** 'проводирка' проти широко вживаного слов'янського **гора́** (1619). Цим також пояснюється спорадичний невмотивований ужиток **кг** на місці *h* у чужомовних словах (наприклад, **кголдоват** 'ушановувати' — Гр. 1393, Молодечно — з пол. *hołdować*) чи навіть у питомих (**кглины** ґен. одн. — Льв. Ставр. бр. 1595). Із другого боку, звук *g* напевне поширився в поточному вжитку на зламі XVI–XVII ст. щонайпізніше. То був час появи перших українських поселенців на землях, що тепер належать до південної частини Воронізької обл. (Росія), — і при цьому в тамтешніх українських говірках звук *g* уживається (наприклад, *ґно́ття*, *ґерли́ґа* тощо).

До часу остаточного защеплення чужомовного *g*, тобто принаймні впродовж цілого XV ст., його відтворювано то за допомогою **г**, то за допомогою **к**, а винятково — навіть за допомогою **д**. За приклад можуть правити власні імена **Олкѣрта** ґен. (Гр. 1359, Перемишль) ~ **Олгирдовичь** (Гр. 1388, Молодечно) — лит. *Algirdas*; **Жидимо(н)т** 'Жиґмунт' (Гр. 1458, Житомир)[2]. Використання *h* як замінника *g* визначило форму деяких запозичених слів: *ска́рга*, *ваѓа́*, *борг* тощо (з польської або за посередництвом польської), закарп. *бетю́г* 'хворий' (з уг. *beteg*), *грунь* (з румунської — хоча згодом закарпатські, буковинські та лемківські говірки повторно запозичили те саме слово вже як *ґрунь*), *ги́рло* (з рум. *gîrlă*) та ін. Заміна *g* на **к** є досить частим явищем упродовж усього середньоукраїнського періоду й у різних реґіонах, наприклад: **кроѵ(н)тоѵ** ґен. одн. (Одрех. гр. 1630 — Лемківщина), **пелкримация** 'паломництво' (Шаргор. 1660 — Поділля) тощо. Пор. середньоукраїнську назву кримського міста **Козлов** (тепер Євпаторія) з тур. *Gözleve*, в якій, звісно, не обійшлося без народноетимологічного водностайнення.

Не всі форми, де *k* стоїть на місці "західного" *g*, являють собою українську реакцію на нього. Існують німецькі діалекти (у Баварії та інде) з переходом *g* > *k*, звідки походять і деякі чеські форми з *k* — на кшталт слова *kruchta* 'хори' чи імені *Markéta* (нім. літ. *Gruft*, *Margarete*). Деякі з-поміж цих форм були запозичені з чеської мови — або безпосередньо, або за посередництвом польської. У таких випадках проблеми звука *g* для української мови, звісно, не існувало. З другого боку, співгра форм із *k* та форм із *g* після повторного впровадження цього останнього звука

---

[2] Точніше, звичайно відбувалася заміна *g'* на *d'*. Пор. суч. укр. діал. (Чернігівщина, Київщина) *ке́нді* 'валянки' з рос. *ке́ньги* (в кінцевому підсумку — з карел. *keŋgä*).

в українську мову спричинила появу надпоправного ***g*** замість ***k*** у деяких чужомовних словах, запозичених українською мовою, наприклад: *ґніт* (засвідчене з 1545 р.) з нім. *Knote*, *ґрейцар* 'назва монети' (засвідчене з 1738 р.) з нім. *Kreuzer* (дальші приклади в 48.3)[3].

3. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Як показано в 48.2, звук ***g*** був наново впроваджений десь на початку XVI ст. або трохи пізніше (а на Закарпатті, можливо, навіть раніше) у численних чужомовних словах, запозичених із польської мови або за посередництвом польської, меншою мірою з угорської, румунської та інших мов. До того часу його наявність у середньоукраїнській мові мала характер нефонемний (у звукосполуці ***zg*** та на межі морфем, коли приголосні зазнавали асиміляції, як у суч. укр. *Вели́кдень*, де скупчення приголосних дає звукосполуку [gd]) або марґінальний (можливо, у звуконаслідувальних словах на кшталт суч. укр. *ґелґота́ти*).

З теоретичного погляду, впровадженням ***g*** заповнювалася прогалина в підсистемі задньопіднебінних, яка трансформувалася від

k			***k***	***g***
		до		
x	***h***		***x***	***h***

Однак на практиці звук ***g*** перебував на периферії системи фонем, поки залишався прикметою чужомовних слів. Коли деякі з-поміж цих слів із плином часу були остаточно засвоєні (як *ґа́нок* із нім. *Gang* через пол. *ganek*), звук ***g*** таки по-справжньому заповнив означену прогалину. Проте число цих слів було невелике; поза тим, починаючи з XVIII ст. доплив цих слів у більшості діалектних зон (що всі вони перебували під російською зверхністю) припинився, бо нові чужоземні слова приходили через російське посередництво й переймалися зі звуком ***h***, частково з огляду на вплив південноросійських говірок з їхнім звуком ***γ***, частково з огляду на наявність у літературній російській мові одного-єдиного звука ***g***, якому в українській реґулярно відповідав звук ***h***; як наслідок, була застосована систематична заміна будь-якого російського ***g*** українським ***h***.

---

[3] Хибне сприйняття німецької опозиції напружених і ненапружених, що їй судилося бути переосмисленою в українській мові (та взагалі у слов'янських) як опозиції між глухими та дзвінкими, також могло в деяких випадках призвести до зсувів від ***g*** до ***k*** і навпаки. Проте навряд чи можна сказати те саме про заміни ***k*** на ***g*** у запозиченнях румунського походження на кшталт *ґерли́ґа* чи *ґляґ* (рум. *cîrlig*, *chiag*, давн. рум. ***cl'ag***).

*** Така ситуація призвела до того, що в більшості українських говірок та в літературній українській мові, згідно з офіційними правилами, запровадженими 1933 р., ужиток ***g*** обмежується невеликою групою слів, запозичених у XVI–XVII ст., які перетривали з того часу (деякі були втрачені через природну плинність словництва), хоча й без поповнення новими елементами, що для нього не було жодних передумов. Ба більше: відносно незначна кількість цих слів та їхній дещо осібний статус у мові породили в декотрих із-поміж них хитання ***g*~*h***, загрожуючи самому існуванню ***g***. Хоча є кілька мінімальних пар із опозицією ***h*** та ***g*** на кшталт *гра́ти* : *ґра́ти*, їхню вартість применшують хитання ***g*** то в бік ***h***, то в бік ***k*** (наприклад, *кра́ти* — Куліш 1869). На сьогодні в деяких діалектних зонах (на крайньому сході та на півдні) звук ***g*** є частково чи цілком витіснений звуком ***h*** (наприклад, на Старобільщині, Херсонщині)[4]. Більшість діалектів зберігають його в небагатьох словах: *ґа́ва, ґа́нок, ґвинт, ґвалт, ґу́ля, ґрунт, ґа́зда, ґандж, дзи́ґа, ґре́чний, ґніт, ґерли́ґа, ґу́дзик, ґату́нок, ґедзь, ґи́ґнути, джиґу́н, ґелґоті́ти, ремиґа́ти, маґлюва́ти, мамали́ґа, ґра́ти, а́ґрус, дзи́ґлик, дри́ґати, дзиґарі́, ґляґ, ґринджо́ли*, — що вони закоренилися й у літературній мові. Інші вживаються лише в говірках, і для більшості з них точна географія поширення невідома — поза загальним спостереженням, що на заході країни їх концентрація є вища. До них належать, наприклад, *ґи́лкати* 'квоктати', *ґийо́к* 'палиця', *хля́ґа* 'сльота', *морґу́ля* 'пухлина' (південна частина Воронізької обл.), *ґалаґа́н* 'мідна монета', *ґила́* 'грижа', *ґорґо́ля* 'наріст на дереві', *ґрундзюва́ти* 'міцно зв'язувати', *ґе́нзюр* 'тирлич' (Лубні, Полтавська обл.), *ґа́рі* 'різновид саней', *хвіґу́ра* 'придорожній хрест' (Димер, північ Київської обл.), *мациґа́н* 'паливода' (Гостомля, північна частина Київської обл.), *відзіґо́рний* 'чепурний', *ґа́блі* 'різновид вил', *ґарахві́н* 'карафа', *шпиґа́ти* 'жалити', *хвуґа́нок, ґирили́ця* 'юрба', *ґимба́тий* 'балакучий', *хвурґе́лиця* 'завірюха', *ґлю́батись* 'нишпорити' (Умань), *ґрис* 'висівки', *ні́ґде* 'ніко́ли', *ґа́рнець* 'міра сипких тіл', *шва́ґер, ґаламу́ґати* 'торохтіти', *ґарува́ти* 'кермувати', *ґди́рати* 'присікуватися', *підґа́рля* 'воло' (Бердичів), *ґради́ка* 'сад', *ґара́ґи* 'сушильня для винограду', *ґуту́лі* 'айва', *ґре́мплі* 'знаряддя для чесання вовни', *маґа́рик* 'віслюк', *ґа́та* 'готовий', *ґе́мби* 'губи' (Нижнє Придунав'я), *ма́ґу́ра* 'пагорб', *лаґо́ваний* 'лакований', *лома́ґа* 'гілка' (Ужгород) та ін.

Однак у цілому ***g*** усе ж лишається периферійною одиницею, що не має потенціалу для експансії. Лише в небагатьох говірках його вжиток був трохи розширений завдяки переходові ***k*** > ***g*** у деяких позиціях, наприклад у суфіксах ***-uk-***, ***-ak-***, ***-ek-*** (*гадю́ґа, корня́ґа* 'коріння', *камене́ґа* — Галич), після дзвінких приголосних (*дзе́рґало, ли́жґа* 'ложка' тощо — в розпорошених місцевостях наддністрянської, бойківської, лемківської, надсянської та закарпатської діалектних зон) або між голосними (*аґа́ція, леле́ґа* — південно-східна частина Басарабії) тощо.

---

[4] Цим поверненням від ***g*** до ***h*** пояснюється наявність ***h*** на місці тюрк. ***k*** у деяких південноукраїнських топонімах: *Сіроґо́зи* (Херсонська обл.) *Кушугу́м* (Запорізька обл.) — як гадають, від ноґайських форм *Süyri Kös* 'розширений колодязь', *küçük kum* 'малий пісок' (Отін), тобто тюрк. ***k*** > сер. укр. ****g*** > суч. укр. ***h***.

Непевний статус звука *g* — цілий час марґінального, та все ж і надалі втримуваного — на дещо химерний манір увиразнено в поетичному експерименті П. Тичини (1933), де надзвичайно густо скупчено слова зі звуком *g* (а також з африкатами *ʒ* і *ǯ* — див. 48.6–7), що частина з них не мають чіткого лексичного значення, аби самим комбінуванням звуків зобразити танок посеред пожежі, який танцюють morituri:

Поже́жа знов, як той цвітíн. Наґро́нджив
ого́нь грудьми́, ґрундзу́є ґроґонджу́р
і дзенькоти́ть заже́рно. Джиґ? Джиґу́ха.
А пан джирчи́ть! Неха́й поска́че. Джиґ?
Хто підпали́в? — а дзу́ськи, догада́йся.

4. УПРОВАДЖЕННЯ ЗВУКА *ʒ*: СВІДЧЕННЯ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК

Наявність звука *ʒ* і його м'якого відповідника *ʒ'* у середньоукраїнських пам'ятках засвідчено скупо. Найперші записи[5], що походять із Лемківщини, стосуються специфічного топоніма *Dzurdzow* (1485, 1489), *Dzyrdzowa* (1497), тепер *Dziurdziów* у польській мові та *Журдзів* у лемківських говірках (він виводиться врешті від рум. антропоніма *Giurgiu*). Найімовірніше, літери *dz* позначають тут звук *dž* або пол. *ǯ* (відмінний від *ʒ'*) і в такому разі не мають нічого спільного з укр. *ʒ*. Затим іде величезна часова прогалина щодо наявності документальних свідчень, і щойно в XVII ст. диграф **дз** починає вживатися трохи частіше: **дзвонокъ, дзвиню́, дзвїенкъ** 'звук', **дзви́нѧчи** — Памва Бер. 1627 (поряд із **звоне́цъ, звиню́, звенѧщи, звѹкъ**, як у ц. сл. відповідниках); **дзве́нкъ** 'звук' ('Ευώδια 1642); **дзва(н)** (Славин. 1642), **родзинка** (Dictionarium 1649; хоча Славин. 1642 подає форму **розинокъ** !), топоніми *Dzinyacz* і *Dzwoniec* (Beauplan 1653; = *Звинячка* на Поділлі, *Дзвониха* на Брацлавщині?), **дзвоновъ** (Полт. 1668), **дѣд Ґудз** (Полт. 1671; але **ґѵзѣки** 'ґудзики' — Полт. 1668), **долину Стродзовскую** (Пирят. 1699). Тогочасні писарі та автори уникали диграфа **дз**. Показово, що в рукописі Радив. 1671 фігурує форма **дзво́нъ**, але в друкованому варіанті (1676) її замінено на **звонъ**; хоча 1688 р. цей автор усе ж уживає **дзво́нят**; пор. також **дзвонъ** — Тассо 1700. Ця нехіть до вживання **дз** цілком могла зумовити такі написання, як **зе́ґаръ** (Ів. Вел. 1690), **розы(н)ковъ** (Вірші Кл. Зин. 1690; цей автор, можливо, відтворював *ʒ* у формі **дзвѣръ**, але загалом йому притаманне нерозрізнення *z* і *ʒ*), **зигу** ак. одн.

[5] Уживання на письмі **дз** у Молд. гр. XV ст. пов'язане з білоруськими або молдавськими впливами (**слоудзѣ** дат. одн. — 1442; **помодзи** 2 ос. одн. нак. сп. — 1488). Пор. у слов'янсько-румунському рукописі, що вийшов з-під пера Чіпаріу (1627–1679): **дзвѣзда** 'зірка'.

(Конис. 1753) і навіть **збанъ** (Лавр. Зиз. 1596) — попри вимову ***ʒegár***, ***roʒýnkuv***, ***ʒýga***, ***ʒban***; утім, довести це незмога. Пор. також правописні хитання між **цвоницу** 'дзвіницю' та **перезвонивши** в Шариш сер. XVIII ст., чим ясно засвідчується вимова [ʒ], що криється за обома варіантами написання (**ц** і **з**).

З огляду на притаманний правописові консерватизм варто відсунути в часі впровадження звука *ʒ* в українську мову освічених верств трохи назад, тобто приблизно датувати його зламом XVI–XVII ст.

5. ДЖЕРЕЛА ПОЯВИ ЗВУКА *ʒ*

Первинні джерела появи звука *g* в українській мові є очевидні: він був упроваджений разом із лексичними запозиченнями з інших мов, насамперед із польської, німецької та литовської. Натомість ситуація зі звуком *ʒ* є не така ясна. Звуки *ʒ* та *ʒ́* були тільки в польській мові, але українська мова — навіть у словах, запозичених із польської, — як правило, має звук *ʒ* там, де його в польській мові не було. Як здається, переважна частина українських слів зі звуком *ʒ* належить до питомої лексики.

Щоправда, все-таки існує група слів зі звуком *ʒ*, що явно мають чужомовне походження. Вони найкраще збереглися в карпатській діалектній зоні та в суміжних із нею говірках (тобто в гуцульських, буковинсько-покутських, бойківських і закарпатських). Йдеться про лексику, пов'язану з гірським вівчарством: *бри́ндза*, *будз* 'свіжий овечий сир', *дзя́ма* 'юшка', *дзер* 'сироватка', *какара́дза* 'овечий послід', *спу́дза* 'попіл' та ін. — з рум. *brînză*, *bulz*, *zeámă*, *zăr*, *căcăreáză*, *spúză* відповідно. Північнорумунські говірки зазвичай мають у цих словах *ʒ* на місці рум. літ. *z*. Ці слова (та деякі інші), що мусили були прийти в ході волоської колонізації, становили первісне ядро нової лексики зі звуком *ʒ*.

У тій самій карпатській зоні звук *ʒ* потрапив і до інших слів, уже питомих із походження, які згодом набули поширення на більшій території. Відтак звук *ʒ* з'явився в деяких запозиченнях з інших мов, ніж румунська. У ході бурхливих історичних подій на Україні наприкінці XVI та впродовж цілого XVII ст. вони були розпорошені по різних реґіонах, включно з крайніми східними теренами. Сучасний набір діалектних слів із *ʒ* міняється від однієї говірки до іншої, причому їхні ізоглоси, якби їх провести, були б для кожного слова свої. Звук *ʒ* не був консеквентно застосований до жодної групи слів, і вибір тих із-поміж них, які потрапили до літературної української мови, ґрунтувався на грі випадковостей. Попри це, перелічити певні типи слів, або скорше позиції, в яких поява *ʒ* була найімовірнішою, усе ж можна.

Як правило, звук *ʒ* заступав *z*, зокрема, в таких позиціях:

*** на початку слова перед ***е***: *дзéркало, дзéнькати*; діал.[6] *дзелéний, дзéрно, дзелó* 'зілля', *дземля́*;
на початку слова перед ***'а***: *дзя́вкати*; діал. *дзяб*;
на початку слова перед ***и*** та ***о***: *дзьоб* (проте *ворóни позобáли* — Свідзинський 1940), *дзю́ба* 'рябий', *дзу́ськи, дзóркати* 'бряжчати' (наприклад, Франко 1900);
на початку слова перед сонантом або перед ***b***: *дзвін, дзбан*; діал. *дзвір, дзвіздá* 'зірка', *дзвист* 'гашене вапно', *дзмій, дзвід* 'журавель';
наприкінці слова: діал. *бедз* 'бузок';
у суфіксах (або псевдосуфіксах) ***-oz(a)***, ***-uz(a)***: *кукуру́дза*; діал. *хлябóдза* 'негода';
після ***n***: діал. *бендзи́н, пи́ндзія* 'пенсія', *кривондзя́ка* 'крива палиця'.

Менш часто звуком *ʒ* замінювано середньопіднебінний приголосний: *дзюрчáти* (пор. *журкотíло* сер. рід мин. часу — Свідзинський 1934); діал. *дзелíзо, дзюркóм.*

Унаслідок розподібнення ***z + z'*** — перехід до ***z + ʒ'*** у діал. *роздзя́ва, роздзя́пити* 'широко розкрити'.

Африкату запроваджено також — у ґрунті речі, за тих самих умов — у деяких новіших (тобто датованих XVI–XVII ст.) запозиченнях замість ***z***, ***c*** або ***ǯ***, а саме: *дзиґарí* (пол. *zegar*, нім. *Seiger*), *ґедзь* (пол. *giez*), *ґудзь ~ ґу́дзик* (пол. *guz ~ guzik*), а також *родзи́нки* (пол. *rozynki ~ rodzynki*, нім. *Rosinen*), *відзиґóрний* (пол. *ficygierny* 'дженджуристий')[7]; діал. (Броди) *хадзя́й* 'хазяїн' (тур. *hoca* — пор. білоруське діалектне слово *хаджáін*, уживане на Случчині), *кандзю́ба* (тур. *kamçı* 'канчук') і, мабуть, також *дзи́ґа* (тур. *çıkrık* 'криничне колесо', тат. *cıgır* 'колесо', уг. *csiga*, пол. *cyga*) тощо.

6. СТАТУС ЗВУКА *ʒ*

Оскільки система фонем української мови не мала дзвінкого відповідника ***c***, у ній було вільне місце для *ʒ*. Крім того, для нього існувала й особлива роль у чергуваннях приголосних, адже після поновлення ***g*** саме *ʒ* міг правити за його альтернант, лишаючи для ***z*** функцію альтернанта ***h***: *дзи́ґа : дзи́дзі* проти *кри́га : кри́зі.*

Незважаючи на такі сприятливі передумови, звук *ʒ* в українській мові глибоко не закоренився. Більшість слів румунського походження, в яких він уперше з'явився, були в ужитку лише серед гірських вівчарів у Карпатах, а дещо пізніше — також у придунайських степах.

---

6 У цьому реєстрі точний перелік говірок не подається. Загальну характеристику відповідної зони — див. 48.6.

7 У польській мові протягом XVII–XVIII ст. звук ***z*** був замінений звуком *ʒ* у таких словах, як *bardzo* 'дуже' та *smardz* 'зморшок'.

На решті території країни вони були невідомі. У системі української мови не з'явилося жодного звукового закону, який би сприяв його реґулярному ширенню. Цей звук уживався радше як емфатичний засіб (саме через це він так часто обіймає позицію на початку слова) в афективних та звуконаслідувальних словах. Його застосування в деяких запозичених словах польського та турецького походження задемонструвало тенденцію до зростання кількості лексичних одиниць із звуком ʒ. Проте жодне з цих явищ так і не набуло рис системності. Таким чином, звук уживається в небагатьох словах за традицією, в інших — як емфатичний елемент (а отже — факультативний), охопивши в обох випадках лише невеличку частину лексики.

На сьогодні звук ʒ найбільше поширений у південно-західному наріччі (Карпати, Придунав'я), але оскільки навіть у цих реґіонах, як здається, бракує мінімальних пар, то й статус його є непевний. Із просуванням на схід кількість слів із ʒ дедалі меншає, а вжиток його стає факультативним. За наявними спостереженнями[8], на Лубенщині, Полтавщині та Конотопщині він є абсолютно факультативний, а, скажімо, на Старобільщині, де ще наприкінці XIX ст. він міг факультативно вживатися в кількох словах, тепер його немає зовсім. Звісно, в цьому процесі свою роль міг відіграти також вплив російської мови, яка не має ʒ. Початково постання звука в українській мові вписувалося в аналогічний процес, що відбувався на великій території, охопивши Північну Грецію, Македонію, частину Болгарії, частину Румунії, Україну та частину Словаччини. Проте з XVIII ст. ці контакти увірвалися — хоч під яким оглядом їх брати.

7. СТАТУС ЗВУКА ǯ ЗА СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ

Впроваджувати в українську мову африкату ǯ не було потреби, оскільки вона існувала в ній ще з протоукраїнських часів, у карпатському реґіоні в повному обсязі, а на решті території переважно в парадигмі дієслів четвертого класу (*ходúти* : *ходжý* — див. 3.7). Однак у зв'язку з поширенням ʒ відбулося, так би мовити, й пожвавлення давнішої африкати ǯ. По-перше, вона потрапила в деякі слова, де її раніше не було (це є вторинний звук ǯ, що його можна умовно позначити як $ǯ_2$), — переважно на місці ž, часом у співгрі з ʒ. По-друге, за цих умов легше було вживати на письмі диграф дж на позначення ǯ, хоча такий підхід усе ж не набув загального схвалення, й старожитні варіанти написання (традиційні у вужчому розумінні традиційності) були й надалі рясно представлені.

---

[8] Мап з ізоглосами вжитку ʒ практично не існує. Лише поширення форми *дзвіздá* в Карпатах подається в *КДА*, мапа 10.

Узявши для початку цей останній момент, хоч він і є менш важливий, слід відзначити кілька прикладів написання **дж** у рамцях нової правописної течії: **нѹ́джа** 'потреба' (Ἀδελφότης 1591 — якщо то не є друкарська помилка; пор. там-таки: **нѹ́жды** ґен. одн.), **меджа, потверджамъ** (Фольварк 1607), **оѵгладже́ныѧ** 'зголоднілої' Пс. 1624), **гля(д)жѣнье** 'глядіння', **приводжѹ́** (Памва Бер. 1627) та ін.

Натомість $ǯ_2$ в середньоукраїнських пам'ятках засвідчено вельми скупо й майже виключно в іменах власних (цю практику започатковано ще з 1394 р.: **Джюровъ** — Гр. Краків — з рум. *Giurau*; також **Джоѹржа** 'Георгія' — Молд. гр. 1496). Для середньоукраїнського періоду пор. прізвища **Шлюдженко, Кгродженко, Бижджець** (Реєстр 1649), **Джѹровъщенковой** дат. (Полт. 1666), відтопонімний прикметник **Старосанджаровских** (Полт. 1667), прізвища **Сараджиньскои** ґен. (Полт. 1671), **Маджаренко, Джеджелѣй** (Полт. 1673), відтопонімний прикметник **Джанинскомѹ** (Пирят. 1692), слово **минджы** 'карбівні' Вірші Кл. Зин. 1690), прізвище **Джечелей** (Літоп. Граб. 1710), слово **еренджерѣ** 'оранжерея' з фр. *orangerie* (Як. Марк. 1724).

Через мале число цих прикладів та їх нецікавість із мовознавчого погляду (здебільшого), додаткової ваги набувають дані сучасної української мови. Оскільки наявні в сучасній українській мові численні форми з $ǯ_2$ напевне не можуть датуватися пізнішим періодом, ніж XVII ст., ними можна надолужити брак тогочасних писемних свідчень.

8. ДЖЕРЕЛА ПОЯВИ ВТОРИННОГО ЗВУКА ǯ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Вторинний звук *ǯ* постав у висліді африкації *ž* або подзвінчення *č*. Переважно $ǯ_2$ з'являється на місці *ž*: *джере́ло́* — пор. болг. *жрело́*; *ґринджо́ли* з лит. *gryžulÿs* 'стовп; бантина'; *уджигну́ти* 'утнути' — пор. корінь у рос. *жгу* 'палю' : *сжига́ть*; *менджува́ти* 'вимінювати (особливо коней)' з рум. *mînz* 'лоша'; діал. *ханджа*; *джаворонок*; *джураве́ль*, *заджму́рити*, *джало́*, *джа́ла* 'кропива', *джижку́ха* 'кропива' (пор. рос. *жгу*), *джур* 'їда' (з пол. *żur*, давн. врх. нім. *sūr* 'кислий'), *манджати* (пор. *мандрува́ти*), *погориджа* 'згарище', *джу́па* 'жмут соломи' (з уг. *zsup*), *дживку́н* 'горобець' (пор. *живи́й*), *джума́ра* 'шкварки' (з рум. *jumără*). Водночас звук *ǯ* від початку був на своєму місці в запозичених словах *кинджа́л* (з калм. ***xandžāl***), *дженджури́стий* (корінь — як в англ. *ginger* 'імбир'), діал. *ходжа́єчка* (тур. *hoca*), *маджа́ра* 'віз' (кр. тат. *macar*, літ. укр. *мажа́ра*), *джунджури́тися* 'приндитися' (можливо. з рум. *giugiulí* 'пестити'), а також у (літ. укр.) *джбан* (< ***čьbanъ***).

Подзвінчення *č* сталося у словах *джме́лик* (~ *чме́лик*), *ґандж* (~ *ґанч*) з уг. *gáncs*; діал. *пере́нджі* 'поручні' (з пол. *poręcze*), *гаджу́ґа* 'сме-

рековий гай' (з рум. *haciúgă*), *джýлий* 'безвухий' (про овець — з рум. *ciul*), *джéрга* 'попона' (з тур. *çergi*) та ін.

Загальний погляд на наведені вище приклади виявляє спільні риси з розповсюдженням *ʒ* (див. вище 48.7): африката часто запроваджується в запозичених словах; сприятливу позицію для її появи становить початок слова; у багатьох випадках дотичні слова відзначаються більшим від пересічного афективним забарвленням.

Окрім поданих вище найтиповіших джерел появи *ǯ*, є ще декілька інших. У слові *бджолá* звук *ǯ* постав унаслідок проґресивної асиміляції (протоукр. **bьčela ~ bъčela**). У бойківських говірках **žd** реґулярно переходить у **žǯ**: *кóжджий* 'кожний', *жджáти* 'ждати', *тúждж*[ė]*нь* 'тиждень' тощо.

Існують теж приклади безпосередньої співгри зі звуком *ʒ*: *джбан ~ дзбан*, діал. *хадзя́їн ~ хаджáїн* (літ. укр. *хазя́їн*).

Щодо хронології процесу питомі слова ніяких підказок не дають. Проте запозичення з румунської та турецької — двох мов-джерел більшості запозичень із *ǯ* — недвозначно вказують на час до XVIII ст. Наявність форм із $ǯ_2$ у говірках Воронізької обл. на крайньому сході української мовної території доводить, що цей звук уже існував у мові до часу заселення українцями цих теренів, тобто до середини XVII ст. Отже, ці дані доповнюють недостатню засвідченість цього явища в пам'ятках.

За наших часів уживання $ǯ_2$ (як і *ʒ*) стає дедалі рідшим у південно-східних та південних говірках. Цілковитий брак цих звуків зафіксовано, приміром, у говірках Старобільщини. У цій зоні вимова *ǯ* може бути факультативною: наприклад, *журкотíв* і *джуркотíння* (Кримський 1904).

9. УПРОВАДЖЕННЯ ТА ПОТРАКТУВАННЯ ЗВУКА *f*

На відміну від *ʒ* та *ǯ*, звук *f*, як і *g*, потрапив в українську мову лише разом із запозиченими словами. При цьому. одначе, між ними були дві суттєві розбіжності: по-перше, він був упроваджений набагато раніше, внаслідок контактування з греками, тобто на самому початку існування української окремішності в рамцях праслов'янського континууму; по-друге, він був підпертий авторитетом Церкви. Відповідно, його поширення мало йти щаблями суспільної ґєрархії не знизу вгору, а згори вниз. У правописі його ніколи не намагалися уникати; навпаки — траплялися надпоправні написання з ф на недоречних місцях. Незважаючи на все це (або саме через це), звук *f* залишився чужим і зовсім не защепився в говірній мові — навіть на ту обмежену міру, якою защепилися *g*, *ʒ* та *ǯ*. (Єдиний виняток обговорюватиметься нижче). На це існували фоноло-

гічні причини: якщо для *g*, *ʒ* та *ǯ* у системі фонем були вільні місця, тобто за наявності їхніх глухих відповідників досить було подзвінчити *k*, *c* та *č*, щоб досягти правильної вимови нової низки звуків, то для *f* такого відповідника бракувало. Український приголосний, що його традиційно позначають як /v/, насправді цілий час являв і надалі являє собою [w]. Губно-зубної фрикативної вимови в українській мові не було зовсім. Упровадження *f* не могло ґрунтуватися на вже вироблених артикуляторних звичках носіїв мови, і вільного місця для нього в системі фонем теж бракувало.

Тому історія *f* в українській мові — то є по суті не його власна історія, а радше хроніка послідовних переходів від одного його замінника до другого, адже впродовж приблизно тисячолітніх марних намагань прищепити звук *f* ці замінники таки мінялися.

Найдавнішим із них був, вочевидь, приголосний *p*, як на те вказує типовість саме його вжитку в християнських іменах на кшталт *Степа́н*, *Пили́п*, (*Й*)*О́сип*, *Опана́с*, *Оста́п*, *Прі́ська*, *Ничи́пір* — беручи насамперед ті форми, які, попри невизнання їх Церквою протягом багатьох століть, перетривали ввесь цей час і тепер набули загального поширення. Але колись існували й інші форми такого типу, що їх Церкві пощастило звести нанівець, хоча вони все ж лишили по собі слід у прізвищах (які не пов'язуються настільки безпосередньо з християнським ономастиконом). У такий спосіб *Преша* вказує на форму ***Oprem*; *Педан*, *Педець* і **Пєдосєнко** (Реєстр 1649) — на форми *Педос* (засвідчену й експліцитно в Полт. 1665) та ***Pedir*; **Криштопєнко** (Реєстр 1649) — на *Криштоп* і т. ін. Пор. також присвійний прикметник **Сапоновой** ґен. одн. жін. роду (Баришп. 1637 — гр. *Σοφονίας*). У загальних назвах заміна *f* на *p* також зрідка траплялася: **сопистись** 'софіст' (Син. Патер. XI ст.). Згодом така заміна зробилася нетиповою, хоча ще за ранньосередньоукраїнських часів вона таки мала місце в чималій кількості випадків, особливо в скупченнях приголосних. Для прикладу можна навести такі слова, запозичені в XVI ст.: ***тра́пити*** (приміром, у Ґал. 1669 — пол. *trafić*, нім. *treffen*), *гапли́к* (давн. пол. *heftlik*, нім. *Heftel*), *гаптува́ти* (пол. *haftować*, нім. *heften*), *капта́н* (тур. *kaftan*), ***пля́шка*** (пол. *flaszka*, нім. *Flasche*), ***шапли́к*** 'різновид діжки' (пол. *szaflik*, нім. *Schaftel*), *ма́впа* (пол. *małpa*, нім. *Maulaffe*; у говірках — від Хуста до Мукачева — *ма́лпа*), ***штапува́ти*** (пол. *sztafirować*, нім. *staffieren*), ***пра́нці*** (пол. *france*), *прасу́нок* 'смуток' (пол. *frasunek*, нім. *fressen* 'жерти'), *люци́пер* (наприклад, **люципєра** ґен. одн. — Ґал. 1669) і навіть слово *карто́пля* (пол. *kartofle*, нім. *Kartoffeln*) — запозичене вже у XVIII ст. Пор. також надпоправні форми з **ф** замість *p* у мові-джерелі: **митрофоличь** 'митрополитів' (Іп. літоп. 1223), **исофом** 'гісопом' (Крех. Ап. 1572 — гр. *ὕσσωπος*).

Приблизно тим самим часом датуються варіанти заміни *f* на *v*, хоча застосовувано їх далеко рідше. З-поміж християнських імен це можна побачити на таких прикладах, як *Ве́кла* (гр. *Θέκλα*), *Матві́й*

(гр. *Ματθίας*) чи *Саливóн* (від гр. *σέλας* 'сяйво' та *φανός* 'світло'; пор. *Seliwon* — Люстр. Житомир 1552), а також *Свирúд* (нехай у дещо химерний спосіб, оскільки тут має місце заміна *f* у формі ***Sfyryd** — надпоправному варіанті відтворення гр. *Σπυρίδων*, і в сумі охоплено обидві заміни: ***p~f*** і ***f~v***). Серед загальних назв ця заміна (***f~v***) трапляється дуже нечасто: *валю́ша* 'сукновальня' (пол. *folusz*, сер. лат. *fullare~follare*) та *відзіґóрний* 'дженджуристий' (пол. *ficygierna* 'коханка' < *frycigierka* з нім. *Frauenzimmer* 'жінка') — обидва, мабуть, не без участі народної етимології (асоціації з дієсловом *валя́ти* та префіксом ***vid-*** відповідно). В усіх цих випадках можлива наявність проміжної стадії з вимовою ***xv*** — пор. діал. *хвалюшí*.

Найдавніші приклади заміни ***f*** на ***p*** та ***v*** не конче мусять бути українські з походження. Вони могли початково постати десь поміж балканських слов'ян. Пізніше ***p*** запроваджено до скупчень приголосних на кшталт ***pr***, ***pl***, ***pt*** тощо. Однак українські par excellence способи заміни ***f*** пов'язані з застосуванням ***x***, а трохи згодом — над усе ***xv*** (у ґрунті речі, африкати типу ***x****ʷ*).

Оскільки заміна ***f*** на ***x*** є суто українська з походження, вона не надто часто трапляється в християнських іменах, запозичених іззовні, хоча подекуди все ж віднаходиться: *Хрол* (наприклад, Луц. Єв. XIV ст. — гр. *Φλῶρος*), *Маме́лха* (Бер. Hank. XIV ст. — гр. *Μαμέλχθα*), *Хúма* (наприклад, **Євхимъꙗ** — Гр. 1489, Степань — гр. *Εὐφημία*), *Хурс* (Люстр. Київ 1552 — гр. *Θύρσος*), *Хомá* (Люстр. Київ 1552 — гр. *Θωμᾶς*), *Ходор* (*Chodor* — Люстр. Житомир 1552 — гр. *Θεόδωρος*), *Ходот* (*Chodot* — там само — гр. *Θεοδότος*), *Трохим* (Вірм. 1564, Крех. Ап. 1572 — гр. *Τρόφιμος*), ***Onohrijdan*** абл. (Вірм. 1564 — гр. *Ὀνούφριος*), **Ва(р)хулъ** (Одрех. гр. 1611 — гр. *Βαρθολομαῖος*), також *Хíвря* (гр. *Φεβρωνία*, звідки й *ховрáх*), *Охрíм* (гр. *Ἐφραΐμ*) і *Я́рош* зі звуком ***š***, посталим із ***x*** (гр. *Ἱερόθεος*). Пор. також надпоправне написання **Амфилофьꙗ** ґен. (Ряз. Корм. 1284, Гал. Єв. 1288 — гр. *Ἀμφιλόχιος*).

У загальних назвах заміна ***f*** на ***x*** — то цілком звичайне явище: *кýхоль* (пол. *kufel*, нім. *Kuffel*; пор. **з кȣфлꙗ** ґен. одн. — Ів. Вел. 1680), *хýстка* (якщо це слово походить від рум. *fústă* 'запаска'; інакше, тобто якщо воно походить від пол. *chusta* з іт. *fustagno* 'бумазея', то не є вислід українського звукового процесу), *хýра* (пол. *fura*, нім. *Fuhre*), *шухля́да* (пол. *szuflada*, проте нім. *Schublade*), *хýтро* (пол. *futro*, нім. *Futter*), *вухнáль* (пол. *ufnal*, нім. *Hufnagel*), *хуртовúна* (рум. *furtúnă*), *хльóра* 'шльондра' (пол. *Flora*, ім'я римської куртизани), *хýґа* (рум. *fúgă* 'утеча'), діал. *хóрма* (літ. укр. *фóрма*; пор. Гр. 1553, Володава: **хормъ** ґен. мн.) та ін. З давніших часів пор. **харисеи** (Син. Патер. XI ст.). У сучасному українському літературному слові *прóскура* з гр. *προσφορά* звук ***k***, мабуть, вийшов із ***x*** (****prosxura***), можливо, через помішання зі словом *скýра*.

Якщо запозичені слова із заміною такого типу ледве чи віднаходяться в пам'ятках до початку ранньосередньоукраїнської доби, то

надпоправні форми з **ф** на місці *x* трапляються дещо раніше, сигналізуючи поширеність цієї заміни вже за давньоукраїнських часів: **Крифонъ** 'Єрихон' (гр. *Ἰεριχώ* — засвідчене, наприклад, у Гал. Єв. 1288, Ізмар. 1496), **фронографа** 'хронографа' (Іп. літоп. 1114), **финиптом** 'емаллю' (гр. *χυμευτόν* 'суміш'). Пор. ще середньоукраїнську форму **футор** (наприклад, Баришп. 1637, 1638; Полт. 1669) проти суч. укр. *хýтір* (з давн. врх. нім. *huntari*). Химерне сплетіння замін має місце у слові *шерéпа* 'бридка жінка', утвореному від прикметника *шерехáтий* (*шéрех* — 'дрібна крига на річці'). Унаслідок надпоправної заміни воно набуло форми ***šeréfa*, а відтак, після нової заміни *f* > *p*, — теперішнього вигляду.

Використання *p*, *v* і *x* як замінників *f* являло собою намагання достосуватися до наявної в мові системи консонантизму. Проте число слів зі звуком *f* дедалі збільшувалося, зумовлюючи потребу в спеціальній фонемі на відрізнення цього чужого звука. Саме так постала нова фонема x^w (унаслідок огублення *x*), позначувана як **хв** на письмі. Найперші приклади такого написання припадають іще на XV ст.: ім'я **Єхвремъ**, прикметник **хварисейска** ґен. одн. (Кам.-Буз. Єв. 1411), ім'я **Хв(е)дка** ґен. (Гр. 1490, Луцьк), топонім **Печифосты** (Гр. 1537, Львів, нпф.[9]), нпф. **форобою** інстр. одн. (Гр. 1539, Остріг), **притрахвили** 'потрапили' (Гр. 1547, Луцьк), ім'я **Мархва** (Люстр. Черкаси, 1552), нпф. **форостом** 'хмизом' (Люстр. Крем'янець 1552), нпф. **по фили** 'за хвильку', нпф. **фалебъный** (Трост. Уч. Єв. 1560), нпф. **форобами** (Перес. Єв. 1561), **хвалшиве** (Крех. Ап. 1572), надпоправні форми **фалы** ґен. одн., **печифостский** (Вас. Загор. 1577), нпф. **волфы** 'волхви' (Остр. Бібл. 1581), нпф. **уфалах** лок. мн. (Житом. 1584), **охвѣра** (Уч. Єв. 1585), нпф. **зафорѣли** (Уч. Єв. 1592), нпф. **префалными** (Потій 1595), надпоправні форми **фатаются**, **фалити** (Філал. 1597), нпф. **фѣючися** (Кл. Остр. 1599 — освоєння пол. *chwiać się*), нпф. **фалȣ** ак. одн. (Язл. Єв. кін. XVI ст.), нпф. **форобами** (Літк. Єв. 1600), **хвалшъ** і нпф. **уфаленой** дат. одн. (Вопр. 1603), нпф. **фалебност** (Транкв.-Ст. 1618), надпоправні форми **фасты** 'бур'яни', **форостȣ** дат. одн., **мóремъ фалѝнскимъ** 'Каспійським морем' (Памва Бер. 1627), нпф. **префалный** (Транкв.-Ст. 1646), нпф. **волфовъ** (Шаргор. 1660), надпоправний відтопонімний прикметник **лофицким**, нпф. **форост** (Син. слав. XVII ст.), ім'я **Олихвиру** дат. (Полт. 1665), ім'я **Хведора** ґен. (Полт. 1667), нпф. **форостов** ґен. мн. (Пирят. 1698), нпф. **отъ влофъ** (= **волфъ** — Вовк. Єв. кін. XVII ст.), нпф. **фост** 'хвіст' (Сам. Вел. 1720), надпоправні форми *волфы*, *фастаеш* (Сковор. 1767) та ін. Коли Мелетій Смотрицький 1619 р. застерігав проти помішання *f* і *xv*, для прикладу протиставляючи слова **фóрма** та **хвалá**, то він мав на це всі підстави, оскільки, як свідчить наведений матеріал, їх нерозрізнення набуло загального поширення. Освічені люди здебільшого вдава-

---

[9] Тут і далі нпф. означає "надпоправна форма" (**ф** на місці **хв**).

лися до надпоправних написань із буквою **ф**, а посполиті прозраджували свою вимову, безхитрісно вживаючи **χв**.

У сучасній українській літературній мові вимагається вимова [f], і заледве кілька слів свідчать про реальний стан справ. Усупереч етимології *хв* уживається у словах *хві́ртка, хви́ля, хварту́х* (пол. *furta, fala, fartuch*; нім. *Pforte, Welle*, сер. врх. нім. *vortuoch*); і так само всупереч етимології *ф* уживається у власних назвах *Фастів, Филива* (річка у сточищі Псла) замість сподіваних *Хва́сті́в, Хвилева*, та й прізвище *Фальківський* згідно з етимологією слід би писати *Хвальківський* (від *хвалько́*). У слові *квасо́ля* (пол. *fasola*, сер. врх. нім. *fasôl*) ***kv***- являє собою не що інше, як "ушляхетнений" варіант ***xv***-. Отже, звук ***f*** лишається чужим, правлячи за прикмету освіченості.

Щоправда, існує — вочевидь віднедавна — група говірок, де і звукосполука ***xv*** (ще праслов'янська), і звук x^w перетворилися на ***f***, цього разу власного "виробництва", — вперше за всю історію української мови. До неї частково належать подільська, наддністрянська, бойківська, гуцульська, волинська діалектні зони, а також південний захід Берестейщини та всі українські говірки на території Румунії.

Нехіть української мови до сприйняття ***f*** поділяє ще мова білоруська. У російській і польській мовах, у східному варіанті словацької та в болгарській звук ***f*** розвинувся після занепаду єрів унаслідок знеголошення ***v*** у позиції наприкінці слова та перед глухим приголосним (рос. *Че́хо*[f], сх. словац. ***ftedi*** 'тоді'). Румунська та угорська мали його від початку.

10. НОВА СИСТЕМА ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ

Після запровадження ***g***, ***ʒ***, ***ǯ***$_2$ та x^w (***f***) система приголосних набула такого вигляду (лишаючи осторонь пом'якшення та подвоєння):

p		***b***	***t***		***d***				***k***	***g***
[xʷ]			***c***		***ʒ***	***č***		***ǯ***		
		[w]	***s***		***z***	***š***		***ž***	***x***	***h***
				r			***j***			
				l						
	m			***n***						

Ця добре збалансована система дотривала й дотепер.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Соболевский А. «Из истории русского языка», 5. *ЖМНП* 311, 1897.
2. Соболевский А. «Мелкие заметки по славянской и русской фонетике». *РФВ*, 63, 1910.
3. Bartek H. «Kapitoly z dejín slovenského hlaskoslovia». *SbMSl* 8, 1930.
4. Shevelov G. Y. «A Latent Phoneme in the Making: the Affricate ʒ in Slavic». *Miscelánea homenaje a A. Martinet*, I. Laguna, Canarias, 1957 (Передрук у вид.: Shevelov G. Y. *Teasers and Appeasers*. München, 1971).
5. Shevelov G. Y. «On the Chronology of *h* and the new *g* in Ukrainian». *Harvard Ukrainian Studies* I, 2, 1977.
6. Shevelov G. Y. «On the History of a Sound that has no History» *Slovansko jezikoslovje — Nahtigalov zbornik*. Ljubljana, 1977.
7. Stieber Z. «Polskie *ceber* i *dzban* a chronologia mazurzenia». *SFPS* 11, 1972.

49. ДР̥УГЕ СТВЕРДІННЯ *r'*; ДИСИМІЛЯЦІЙНІ ЗМІНИ *r*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Як уже було зазначено у 12.3, звук *r'* ствердів у поліській зоні (точніше, на Східному та Середньому Поліссі) щонайпізніше в XI ст. Кількома століттями по тому він ствердів на Волині та Львівщині. Депалаталізація охопила Волинь приблизно в XV ст., а Львівщину (наддністрянські говірки) — наприкінці XVI ст. То були процеси незалежні, але збіжні з давньою поліською зміною.

2. СВІДЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК

Найпершими виявами депалаталізації ***r'*** на Волині можна вважати паралельне написання *Браслав ~ Бряслав* у грамотах XV ст.: **братславьскии** (Крем'янець 1434) — **брѧславскии** (Черняхів, поблизу Житомира 1435). На той час це мало бути новотвором, оскільки тоді ще не спостерігалося поплутань у морфології іменників, що закінчувалися на ***r'***: іменники, що мали первісний ***r'***, відмінювалися за м'яким типом; ті, що мали ***r***, — за твердим, як і раніше. Якби ця депалаталізація була давнім явищем, то вона була б спричинила зсуви у відмінюванні іменників із кінцевим ***r*** та ***r'***. В інших волинських пам'ятках XV ст. так само віднаходяться випадки ствердіння, як безпосередні, так і надпоправні на письмі: **сътворѵ** 1 ос. одн., **морѵ** дат. одн. (Кам.-Буз. Єв. 1411), **сотворꙋ**, **гра(д)ѵщих** ґен. мн. (Ап. Ант. [поблизу Крем'янця] XV ст.), **Лазарѵ** дат. одн., **одрыноѵ** (Фіоль 1491), а також декілька випадків у Іп. літ.: **по Днепрю** (1190), **Рюрикъ ~ Роѵрикоѵ** дат. одн. (1197, 1202), **хорюговью** інстр. одн. ~ **хороѵговь** (1249). Так само і в XVI ст.: **вечероѵ** ак. одн., **писара** (Перес. Єв. 1561), **говорѵ** 1 ос. одн., **боѵра** (Вол. Єв. 1571), **на ц(а)рѵ** (Остр. Бібл. 1581) та багато інших.

На Львівщині нічого схожого не спостерігалося аж до кінця XVI ст. Тільки з того часу починають траплятися написання типу **творꙋ́** 1 ос. одн., **орꙋ** 1 ос. одн., **царꙋ** дат. одн. (Ἀδελφότης 1591), **борꙋсѧ** 1 ос. одн., **дꙋрꙋ́** 'дурю', **сѣверѧ** 'півночі' ґен. одн. (Лавр. Зиз. 1596), **баграно-**, **обращеши** 2 ос. одн. (Путник 1608), **тром** 'трьом' дат., **непокарающихсѧ** ґен. мн. (Льв. Ставр. бр. 1611), **боѵры** дат. одн., **царж** вок. одн. (Транкв.-Ст. 1618), **зара́**, **мора** ґен. одн., **по(д)бꙋрꙋ** 1 ос. одн. (Памва Бер. 1627), **разшираетъ** 3 ос. одн. (Волков. 1631), *razaraio* 1 ос. одн. (Mar. Jaśl. 1641) тощо.

3. ВИСНОВКИ З ДІАЛЕКТНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Якщо залишити осторонь Полісся (центральні та східні райони) зі ствердінням ***r'***, датованим давньою епохою та збереженим за пізніших часів, уся українська територія, з цього погляду, поділяється на чотири реґіони. Найконсервативніший — карпатський, що охоплює гуцульські, західнопокутські, значну частину бойківських, закарпатських, а також південнонадсянські (кілька сіл) говірки. Тут збереглася первісна дистрибуція ***r*** та ***r'***; окрім цього, у деяких місцевостях ***r'*** трапляється у рефлексах сполук С**ьr**С, особливо перед велярними: *верьх, церьква, верьба́, те́рьти.* Північно-східна межа цього реґіону проходить приблизно на південь від лінії Перемишль — Старий Самбір — південніше від Борислава — південніше від Сколого — Городенка — Білівці (на схід від Заліщиків).

Найочевидніший контраст виявляє реґіон із повним ствердінням ***r'***. Він простягається від Волині до Поділля. На південному заході його межа приблизно така: Рава-Руська — Кам'янка-Бузька — Тернопіль — Кам'янець-Подільський — Могилів-Подільський. На сході то є лінія, що проходить західніше від Києва й далі через Хвастів — Звенигородку — Первомайськ. На півночі, коли йдеться про ***r'***, розділової лінії бракує, оскільки на Поліссі цей звук потрактовано в самий спосіб, хоча й кількома століттями раніше.

Неохопленим залишається ще один реґіон між Карпатами і волинсько-подільською зоною, тобто реґіон із центром у Львові, який, щоправда, простягається на захід аж до Лемківщини. Тут рефлекси ***r'*** є всілякі. У деяких місцевих говірках він ствердів безвинятково, в інших — залежно від позиції та з численними варіантами, наприклад, — повсюдно, окрім як перед ***i***; або виключно перед ***i*** < ***'a***; або ж окрім позиції перед ***a***; або ж тільки наприкінці складу; або ж тільки в ненаголошених складах, як-от: *гаря́чий*, але *рабúй* 'рябий' (останнє властиве, передусім, Західному Поліссю). Певні говірки мають розщеплену м'якість на зразок *бýр*[j]*а*, але не *бýра*, переважно засвідчуючи тим схрещення говірок із м'якістю та без неї. Щоправда, статистично ствердіння тут переважає. Становище на Західному Поліссі (Берестейщині) є схоже.

На решті території, а саме у східному реґіоні, що охоплює всі південноукраїнські говірки на схід від Дніпра і вузьку смугу на Правобережжі, тобто майже ціле південно-східне наріччя, рефлекси так само є змішані, але ***r'*** зберігається тут значно краще, ніж у вищезгаданій зоні змішаних рефлексів. Часто на південному сході ***r'*** трапляється на місці ***r*** усупереч первісній дистрибуції цих звуків (докладніше див. 49.5).

Дещо схематично ці чотири реґіони можна назвати та схарактеризувати так: *1)* карпатський — із первісною дистрибуцією; *2)* львівський — зі змішаними рефлексами, серед яких переважає ***r***; *3)* волинсько-подільський — тільки з ***r***; *4)* південно-східний — зі змішаними рефлексами, серед яких переважає ***r'***. Середньо- та східнополіські говірки з погляду синхронії не відрізняються від третього реґіону.

З такого географічного розподілу можна зробити двоїстий висновок щодо хронології ствердіння. По-перше, східна межа депалаталізації аж ніяк не збігається з польсько-литовським кордоном до 1569 р. (на відміну від багатьох інших змін). Якщо вже є певний збіг, то радше з кордоном (наскільки його можна окреслити) східних земель, де внаслідок козацьких повстань чинилися згони людності, — на противагу відносній сталості населення на західних землях. На цій підставі можна заризикувати твердження, що ствердіння ***r'*** охопило Поділля щойно по Люблинській унії, ймовірно, на початку XVII ст. Другий висновок є певнішим. Змішані рефлекси на південно-східних теренах можуть бути наслідком самого лише перемішання людності. Як добре відомо, ці терени

заселялися з півночі та з заходу. Прибульці з півночі не могли занести ***r'***, бо не мали його. Цей звук мав би бути занесений із заходу вихідцями або з Карпат, або з Поділля та Наддністрянщини. Загальновідомо, що й ті, й ті причинилися до відзискання згаданих земель. Проте самих лише карпатців було замало, щоб запровадити ***r'***, з огляду на тиск як північного типу (який мав ту перевагу, що був простіший зі своїм однимєдиним звуком ***r***), так і подільського (з наддністрянським), якщо останній у цьому відношенні не відрізнявся від того, що був поширений серед "північан". Отже, слід припустити, що перші поселенці з Поділля та Наддністрянщини (або з самої лише Наддністрянщини) на час своєї появи ще зберігали вимову ***r'***. Звідси випливає, що як не на Поділлі, то вже напевно на Наддністрянщині м'якість ***r'*** зберігалася принаймні до кінця XVI ст. Саме цю дату було встановлено в 49.2 на підставі аналізу писемних пам'яток[1].

Наведені спостереження можна підсумувати так:

Реґіон	Наявність ствердіння	Хронологія ствердіння
Східне і Середнє Полісся	+	XI ст.
Волинь; можливо, Підляшшя	+	сер. XV ст.
Поділля	+	XVI ст.
Наддністрянщина, Західне Полісся	+ (−)	бл. 1600 р.
карпатський реґіон	−	−
південно-східний реґіон	(+) −	XVI–XVII ст.

4. ЗАВВАГА ЩОДО ВІДНОСНОЇ ХРОНОЛОГІЇ

Додатковий хронологічний ключ до з'ясування ситуації на Наддністрянщині надає той факт, що в більшості місцевостей цього реґіону звук ***r'*** ствердів так само перед ***е*** (чи ***у***), посталим із ***'а***, наприклад: *горе́чий, поре́док, пре́жа* (приміром, Заложці Тернопільської обл.), подекуди — через розщеплення м'якості, як-от: *гор'є́чий, пор'є́док* тощо (наприклад, Підбуж Львівської обл.), — проти літ. укр. *гаря́чий, поря́док, пря́жа*. Просунення вперед звука ***'а*** з перетворенням його на ***'е*** сталося близько XV ст.,

[1] Скористатися можна лише частково скартографованими діалектними даними. Див.: Жилко, *Нариси*, мапа 18; «Територіальні діалекти і власні назви» (К., 1965), мапа Т. Назарової на с. 138; Dejna, мапа 3; Stieber, мапа 293; *ДАБМ*, мапа 42.

мавши за передумову пом'якшену артикуляцію попереднього приголосного. Отже, ствердіння ***r'*** могло відбутися щойно опісля.

5. СТАНОВИЩЕ В ПІВДЕННО-СХІДНИХ ГОВІРКАХ І В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

На південному сході не було, власне кажучи, внутрішньо вмотивованого ствердіння ***r'***; тут має місце змішання північних діалектних рис (брак м'якості ***r***) і південно-західних (подільських і карпатських) діалектних рис (де звук ***r'*** був у вжитку). Як наслідок, спостерігається мозаїчна дистрибуція зі щонайрозмаїтішими варіантами вживання (або невживання) ***r'***, залежно від місцевості та від позиції у словах, а також від піддатливості того чи того слова на палаталізацію.

Найчастіше м'якість утрачалася (або не відновлювалася) наприкінці слова та наприкінці складу: пор. *гіркúй*, *господáр* проти *бýря*, *курю́*[2], звідки чергування ***r*** : ***r'*** у словозміні на кшталт *господáр* : *господá*[r'á] ґен. одн., *господá*[r'ú] дат. одн. тощо. Проте існують локальні говірки, де ***r*** пом'якшується саме в цих позиціях, наприклад, у районі Старобільська (*сáхарь*, *базáрь*) та інде. У деяких локальних говірках, як і в літературній мові, принцип дисимілятивного м'якшення запанував у позиції перед голосними в іменниках із кінцевим ***r***: *косáр* : *коса*[r'á] з ***r'*** після твердого ***s***, але *школя́р* : *школярá* з твердим ***r*** після м'якого ***l'***.

Із цих рис літературна мова перейняла повсюдну твердість ***r*** наприкінці слова й наприкінці складу, але в інших позиціях ужиток ***r'*** ґрунтується на історичних принципах. Щоправда, до літературної мови таки потрапили декілька випадків "надмірної палаталізації", як-от: *буря́к* (від ст. лат. *borāgo* через пол. *borak*), *трям* 'стовбур' (пор. пол. *tram*, словац. *trám*), *мря́ка*, *пýтря* (від. лит. *putrà*), *рятувáти* (від. пол. *ratować*), *ря́са* (від ст. гр. *ῥάσον*), *грю́кати* (пор. пол. *gruchać*), *вúрячити* (пор. *рак*), *згоря́ти* (наприклад, Драч 1972; звичайно *згорáти*), *крюк* (наприклад, Шевченко 1839; звичайно *крук*), імовірно, й *трю́хати* (пор. *трусúти*); розмовне *до зáвтрього* (пор. *зáвтра*) тощо.

Не так часто трапляються протилежні випадки надпоправної твердості. До них можна віднести *рáм'я* 'дрантя', якщо це слово є споріднене з *рéмінь*, і, ймовірно, *стрáп'я* (пор. рос. *тря́пка*).

У пам'ятках XVII–XVIII ст. таких відхилень від історично зумовленої дистрибуції є, звісна річ, набагато більше, наприклад: **вечерати**, **прадива** ґен. одн. (Полт. 1665, 1667), **прѧгнем** (Реш. Уч. Єв. 1670), **трох** ґен. одн. (Жит. кн. Волод. 1675), **Катра** (Баришп. 1682), **ноздрами** інстр. мн.,

---

[2] Див. неповні ізоглоси на мапі Ф. Жилка в *ПРДН* X, с. 16; крім того, — Жилко, *Нариси*, с. 149.

дрюкѹю(т) 3 ос. мн. (Вірші Кл. Зин. 1690), **брүхомъ** інстр. одн. (Онуфр. Харк. 1699), *вечерь, поговорують* 3 ос. мн. (Сковор. 1767, 1785) тощо.

Таким чином, звук ***r'*** у літературній мові, на відміну від поліських, волинських і подільських говірок, не було витіснено, а тільки обмежено позицією перед голосним.

6. ДИСИМІЛЯТИВНЕ УСУНЕННЯ *r*

У XVI–XVII ст. частотність ***r*** дещо зменшилася через тенденцію уникати повторення ***r*** у середині слова. Це не було всеохопним правилом, тому деякі слова з двома ***r*** у своєму складі збереглися в незмінному вигляді, наприклад: *ребрó* (але пор. буков. *ребла* мн.), *Варвáра* (вочевидь, церковна форма — проти народної *Вáрка*) тощо. Утім, це правило все-таки заторкнуло більшість слів, що відповідають зазначеній умові. У багатьох словах ця зміна, вплинувши на діалектну вимову, так і не ввійшла до писемної мови; в інших випадках це сталося, але пізніше її витіснено в ході реетимологізації. Однак подекуди вона зберігається й надалі (або зберігалася донедавна).

*** Найтиповішим засобом усунення другого ***r*** була дисиміляція: ***r+r>l+r***, рідше ***r+l***. Збережені випадки дисиміляції такі:

срібло (пор. **срѣбро** — Гр. 1370, Львів; **сребра** ґен. одн. — Іп. літ. 1051; **сребро** — Стр. Хр. XVI ст.; але **срѣбло** — Літоп. Март. Бєл. 1600; пор. нижн. луж. *slobro*!);

рибáлити (ще й досі гуц. *рибарик*, пор. ст. ц. сл. **рыбарь**), звідки й *рибáлка*;

лúмар (пор. пол. *rymarz*, з нім. *Riemer*; пор. присв. прикм. **римарового** ґен. одн. — Житом. 1583, прізвище **Римара** ґен. одн. — Полт. 1675, **рымарѣ** мн. — Вірші Кл. Зин. 1690;

лúцар (прізвище **Рыцер** — Реєстр 1649; **рыцеров** ґен. мн. — Ґал. 1663; але *лúцарі* — Шевченко 1845);

прищýлитися (пор. рос. *щýриться*);

фільвáрок, з нім. *Vorwerk*; але пор. пол. *folwark* з XIV ст.;

сколóздрий (пор. ст. ц. сл. **скоръ** та **зьрѣлъ**);

паламáр (із гр. *παραμονάρις*; пор. **паламарем** інстр. одн. — Пирят. 1667);

Петлю́ра (з ****Petr-ura***, пор. ім'я *Петро*);

мýляр (від пол. *murarz* ~ *mularz*, нім. *Maurer*; пор. **мѹраръ** — Ів. Уж. 1643, прикметник **мүрáрска** ж. р. — Dictionarium 1649, **мүрарови** дат. одн. — Покр. записи 1776, Свидник);

діал. *барабóля* (на основі нім. *Brandenburg*);

голíчерева (з *горí* та *чéрево*);

Латориця (назва річки), якщо утворене від рум. *rîturi* 'луки', неясна етимологія.

Історизми: *леéстр* (пор. *козакá лейстровóго* — Шевченко 1845; Куліш 1846), *лепóрт* (наприклад, Котляр. 1799, Біл.-Нос. 1843), *олендар*

(наприклад, **олендару** дат. одн. — Довгал. 1736; також Біл.-Нос. 1843), **лейментар, лейтар, ярмалок** (наприклад, Пирят. 1703) тощо.

На діалектному рівні збереглися або зникли:

галабу́рда (пор. словац. *haraburda* 'мотлох'); *борбиль ~ борбіль* 'голяр' (Ужгород, із нім. *Barbier*); *лю́брик* 'червоний олівець' (Харків, пор. *ру́брика*); *ру́ла ~ ру́ля* (пор. **рурами** інстр. мн. — Люстр. Житомир 1545, з нім. *Rohr(e)*. Див. Lizanec, мапа 139); *лузво́ра* 'частина возу' (зах. закарп.; пор. словац. *rázvora*); *клама́р* (бойк.; літ. укр. *крама́р*, із нім. *Kramer*); *салату́рі* 'місце з соляними джерелами' (лемк.; з рум. *sărătúră* 'солончак'); ім'я *Полфиро* (гуц., від гр. *Πορφύριος*); *я́рмалка* (Сосниця; пор. *ярмолок* — Туман. 1793; з нім. *Jahrmarkt*; літ. *я́рмарок*); *прикалабок* 'комора' (Дніпропетровськ; від ***prykarabok**, пор. *ко́роб*); *джермала* 'щипчики для вичищення паразитів із ран в овець' (від діал. рум. *jermár* [літ. рум. *viermár*]; *ґерґели́ця* 'довгоносик амбарний' (від рум. *gărgăriță*).

Такі розподібнення є звичайним явищем і на деякі з них можна натрапити ще раніше, наприклад: **поломонарь** (Жит. Сави XIII ст.), **февралѧ** ґен. одн. (Іп. літоп. 1054). Проте в XVII ст. вони набули надзвичайного поширення й охопили всі, або майже всі, українські говірки, ставши трохи не звуковим законом. Здебільшого зміни зачіпали запозичені одиниці, хоча не оминали й питомих слів.

Менш реґулярними були інші зміни, пов'язані з *r*, якщо в тому ж слові траплявся ще один звук *r*, особливо втрата одного з цих звуків чи його перетворення на інший звук, окрім *l*. Перший випадок можна проілюструвати словами *квати́рка*, простор. *кватиря* 'помешкання', *кочега́р*, пор. *кварти́ра* (нім. *Quartier*), *кочерга́*, можливо *каню́пер* 'бальзам', якщо воно запозичено з гр. *καρνόφυλλον* із *l* на місці *r*; другий випадок — **буймистр** (Полт. 1665) від пол. *burmistrz* (нім. *Bürgermeister*).

Надпоправні форми — топонім *Проску́рів*, давніше **Плоскиров** (1483. Тепер *Хмельницький*), ім'я **Орефѣрько** (Гр. 1458, Житомир — гр. *'Ελευθέριος*) і **фрюярника** 'гравця на флоярі' ґен. одн. (Ів. Виш. 1600).

Розподібнення сполук із *l* є рідкісні й трапляються тільки в локальних говірках, наприклад: *грядúло* 'дзеркало' (закарп., між Лютою та Латорицею), пор. *глядíти*; *огно́бля* (Козелець, на північний схід від Києва), пор. літ. укр. *голо́бля*, рос. *огло́бля*.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Соболевский А. «Из истории русского языка», IV. *ЖМНП* 311, 1892.
2. Калнынь Л. «Корреляция твердых и мягких согласных фонем в украинском языке», 4. *УЗИСл* 23, 1962.

50. ЗСУВИ В ЧЕРГУВАННЯХ ПРИГОЛОСНИХ

1. ЗАГАЛЬНИЙ СТАТУС ЧЕРГУВАНЬ ПРИГОЛОСНИХ

Деякі чергування приголосних під середньоукраїнську добу були узасаднені фонетично, продуктивні, а отже й передбачувані з фонетичного пункту зору. Такими були, наприклад, чергування в парах глухих/дзвінких, а також твердих/м'яких: *молоти́ти* : *моло*[d']*бá* і *веснá* : *ве*[s'n']*í* відповідно. Проте було й чимало інших чергувань, що втратили свою фонетичну вмотивованість і були або цілком невмотивовані, а отже й непередбачувані, або, втративши фонетичну мотивацію, почали виконувати морфологічну функцію. Через це можна говорити про фонетично передбачувані, морфологічно передбачувані та невмотивовані (синхронічно) чергування. Втрата

первісної мотивації у випадку як невмотивованих, так і морфологічно передбачуваних чергувань була спричинена низкою звукозмін, описаною в попередніх розділах цієї книги. Наприклад, чергування задньопіднебінних були зумовлені здебільшого їхньою позицією перед голосним переднього ряду. Одначе з-поміж праслов'янських голосних переднього ряду ***ь*** був у багатьох позиціях утрачений, ***i*** перетворився на ***ÿ***, тимчасом як $_e$***a*** в певних позиціях перейшов у ***o***, тощо. Якщо взяти за приклад слово *ховрáх*, то й у похідній від нього здрібнілій формі *ховрáшóк*, і в прикметнику *ховрашкóвий* колись був ***ь***, якого тепер немає. Ще менше вмотивовані синхронічно були чергування, постали внаслідок первісної наявності ***j***. Для тогочасного мовця наявність ***j***, скажімо, в пасивних дієприкметниках мин. часу від дієслів четвертого класу вже не підлягала відтворенню, і чергування ***t*** : ***č***, приміром, у формах *молóтиш* : *молóчений* являло собою суту умовність, притаманну мовній системі. Новотвори часто не узгоджувалися з узвичаєним чергуванням і через те посилювали суперечливий характер чергувань. Не існувало жодних зрозумілих підстав, чому, наприклад, жін. рід від іменника *нáймит* має бути *нáймичка*, а від *ворожбúт — ворожбúтка* (пор. *naутуtka* – Кондр. 1693); чому поряд із формою *цýцик* в аналогічному на вигляд дериваті від слова *зáєць* має статися заміна ***c*** на ***č***, даючи *зáйчик*; чому в слові *пíсня* могла бути звукосполука [s'n'a], а в похідному від прикметника *висóкий* топонімі *Вúшня* (звідки й прізвище *Вúшенський*) — ні; чому та сама сполука припускалася в прикметнику *веснянúй*, але не в іменнику *вешнáк* 'водяний млин, що працює лише навесні'; чому *колісникú*, але *колішнá*; чому скупчення приголосних [z'n'] могло з'явитися в слові *прúязнь*, але не могло у слові **покажьненъ** 'покараний' (Іп. літоп. 945), тощо. Не дивно, отже, що хитання в уживанні певних чергувань часом трапляються навіть у межах того самого тексту. Наприклад, Ἀδελφότης 1591 подає **книгопи́шцы** ном. мн. поряд із **книгописцевъ** род. мн.

Вторинна морфологічна мотивація теж не завжди спрацьовувала консеквентно; принаймні, численні приклади протилежного характеру, як правило, будуть під рукою. Коли існує такий спосіб творення прикметників від іменників, як *страх → стрáшнúй, сміх → смíшний* тощо, то чим можна синхронічно узасаднити наявність пар без чергування типу *верх → вéрхній* чи *слух → слухнянúй*? Евентуальна спроба ширшого узагальнення на кшталт того, що "велярні підлягають чергуванню перед суфіксами, які починаються на приголосний", була б іще менш адекватна, бо не мала б чинності не лише для поодиноких слів, а й для цілих лексичних класів (приміром, для дієслів на ***-nuty***: *крúкнути, глýхнути* тощо).

Чергування приголосних були загрожені не лише внутрішніми протиріччями та неконсеквентностями. У більшості випадків навіть регу-

лярні чергування в межах певного морфологічного класу мали в ґрунті речі надлишковий характер. Наприклад, правило, згідно з яким "***h***, ***k***, ***x*** переходять у ***z***, ***c***, ***s*** перед закінченням ***i*** в давальному та місцевому відмінках однини" (*ту́га* : *ту́зі*, *озна́ка* : *озна́ці*), не мало винятків. І все ж воно було надлишковим, бо в інших випадках звукосполуки G + ***i*** припускалися (після переходу ***u₂*** > ***ü*** > ***i***; наприклад: *гість*, *кіт*) і важко було знайти причину, задля якої їм не вільно з'являтися наприкінці слова. З морфологічного погляду, воно теж було надлишковим, оскільки самого лише закінчення ***-i*** цілком вистачало, щоб позначати відповідні відмінки. Зрештою, такі форми "дитячої мови" (тобто мови, вживаної при звертанні до дітей), як *Бо́зя*, *бу́ця*, *но́зя*, в плані загальної мовної економії лише внаочнюють один із можливих способів, що за його допомогою можна позбутися надлишкового чергування, надавши вторинним формам статусу нормальних і відкинувши самі нормальні форми.

Отже, багатьом чергуванням були властиві внутрішні суперечності, брак мотивації та надлишковість, і все це загрожувало самому їх існуванню. За середньоукраїнських часів ці риси зробилися настільки очевидними, що перегляд системи чергувань був неминучий. Теоретично, з кризи можна було вийти двома шляхами: або зберегти загальні моделі, водночас де-не-де підлатавши їх, або радикально відмовитися принаймні від деяких типів чергувань. У середньоукраїнський період перевагу загалом надавано першому варіантові, проте зроблено й перші кроки до радикальнішого розв'язання. Перший різновид змін оприявнився в постанні нових форм інфінітива на ***-žčy*** та ***-žty*** замість ***-čy*** в дієсловах першого класу з основою на ***-h-*** (на кшталт *беречи́* ~ *бережчи* ~ *бережти*), у вживанні ***l'*** після губних у 3 ос. мн. дієслів четвертого класу з коренем, що закінчується на губний (на кшталт *люби́ти* : *лю́блять* — див. 38.7), а також у поширенні середньопіднебінних на місці задньопіднебінних у 1 ос. одн. та 3 ос. мн. дієслів першого класу з коренем, що закінчується на задньопіднебінний (на кшталт *мо́жу*, *мо́жуть*; *печу́*, *печу́ть*). Другий, радикальніший підхід представлено пізнішою відмовою від будь-яких чергувань (за винятком твердості/м'якості) в 1 ос. одн. усіх дієслів четвертого класу (*ходю́* замість *ходжу́* тощо); у південних говірках — нечергуванням ***h***, ***k***, ***x*** із ***z***, ***c***, ***s*** в іменниковій відміні (на кшталт *рука́* : *рукі́*), а також уникненням чергування приголосних у словотворі перед певними суфіксами, зокрема тими, що починалися з голосного переднього ряду (на кшталт *леге́нький*). Більшість інновацій другого типу (особливо форми на кшталт *ходю́*, *рукі́*) в літературній мові не припускаються.

Розгляд цих змін у нормах і правилах чергування є, власне, частиною морфонології, але водночас він належить і до царини фонології, оскільки глибинні причини такої еволюції мали фонологічну природу. Ті з них, котрі відбулися або почалися за середньоукраїнської доби, аналізуються в цьому розділі, пізніші — в розділі 60.

2. ЧЕРГУВАННЯ ЗАДНЬОПІДНЕБІННИХ У ФОРМАХ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ

*** Як наслідок другої палаталізації, в дієсловах першого класу з основою на задньопіднебінний цей останній підлягав чергуванню у формі нак. сп.: ***h*** : ***z***, ***k*** : ***c*** (**помози, мозѣмъ, рьци** —Усп. зб. XII ст.). Ці звуки ***z*** та ***c*** були ізольовані й не з'являлися в жодній іншій формі дієслова. Починаючи з XII ст., є приклади їх заступлення звуками ***ž*** та ***č*** відповідно: **попечѣте сѧ** 'постережіться' (Бес. Єв. Гр. XII ст.), **можѣмъ, извлѣчѣмъ** 'витягнімо' (Златостр. XII ст.). Місточком між ними ймовірно були форми **бѣжи** (наприклад, Син. Патер. XI ст., Лавр. Єв. XIV ст.), **бѣжимъ** від **бѣжати**, нормальні для дієслова четвертого класу; проте це дієслово виявляло схильність до хитань, наближаючись у деяких формах до дієслів першого класу (пор. суч. укр. *бігти*), тож, принаймні згодом, форма **бѣжи** могла була сприйматися як форма дієслова першого класу з основою на задньопіднебінний.

У всякому разі, наприкінці ранньосередньоукраїнського періоду форми з ***ž*** та ***č*** фактично були, за винятком церковнослов'янських цитат, єдино вживаними: наприклад, **речѣте** 'скажіть', **стережѣтесѧ** (Перес. Єв. 1561), **стережи** (Вол. Єв. 1571), **лѧж** (Аристот. врата сер. XVI ст.), **стережитесѧ** (О обр. кін. XVI ст.) тощо.

Через цю зміну звуки ***z*** і ***c*** як альтернанти задньопіднебінних випали з парадигми дієвідміни й залишилися тільки в парадигмі іменникової відміни.

Така сама зміна відбулася незалежно в усіх суміжних слов'янських мовах, окрім російської (білор. *пячы* 'печи', *стрыжы*; пол. *piecz*, *strzeż* 'стережи'; словац. *peč*, *strež*; болг. *печи*, *стежи*). Російська мова вдалася до радикальнішого розв'язання, впровадивши ***k'*** і ***g'*** (*пеки*, *стриги*).

На заході та в центрі закарпатської діалектної зони вздовж Ужа форми зі звуком ***z*** начебто збереглися й донині: *стризь* 'стрижи', *помуз* 'поможи'. Чи є вони архаїчними давньоукраїнськими, як гадає Бевзенко, сказати важко. Проблема потребує додаткового дослідження.

3. ОСНОВА ІНФІНІТИВА В ЇЇ СТОСУНКУ ДО ОСНОВИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

Чергування ***b~p*** (в основі теп. часу) з ∅ в основі інфінітива (***hrebu*** : ***hrety***) зникло в середині XVII ст. через відновлення ***b~p*** в інфінітиві: **гребти** (Ґал. 1665), **погребти** (Ґал. 1669), зокрема — з проміжним ***s***: **погребсти** (Перем. Прол. 1632, Ґал. 1660, Густ. літоп. 1670 та ін.)[1]. Пор. також **ревти** (Вірші Кл. Зин. 1690) — давн. укр. **рюти**.

[1] В основах на ***t/d*** мало місце чергування ***s*** із ними: *плету* : *плести*. Сприймаючись як частина закінчення, звук ***s*** уживався й після губних. Ще 1876 р. Осадца припоручав у своїй граматиці форми *гребсти*, *довбсти*, *скубсти*. Форму *плисти* (в 1 ос. одн. *пливу*) вживав Шевченко (1850).

Історія повернення задньопіднебінних ***k*** і ***h*** в основу інфінітива дієслів першого класу була складнішою. У давньоукраїнській мові було подвійне чергування в дієсловах на -***k***- і потрійне в дієсловах на -***g***-: ***k/g*** у 1 ос. одн. і 3 ос. мн., ***č/ž*** у решті осіб теп. часу, ***č*** в інфінітиві: ***peku, pekutь*** : ***pečeši, peči*** та ***strigu, strigutь*** : ***strižeši*** : ***strіči***. Найдавнішою зі спостережених змін було запровадження ***ž*** в основу інфінітива дієслів на ***g*** перед -***ty***, тобто звичайним інфінітивним закінченням: **нє можти, възлєжти** 'лягти', **сажєжти** 'спалити' (Кам.-Буз. Єв. 1411); **нє можти, отлєжти** (Уч. Єв. 296, XVI ст.); **нєможти, съжєжти, возлєжти** (Біз. Єв. кін. XVI ст.); **нє можти** (Анθол. 1619); **можти** (Єв. 1637 кін. XVI ст.). Ці форми й досі утримуються (також у варіанті *можчи* тощо) на Волині та Берестейщині. Зазначена зміна не заторкнула дієслів на ***k***, бо в них не було потрійного чергування. Вони збереглися у своїй старій формі на -***čy***.

Рівнобіжне утворення на -***hčy***, типове для Західного Полісся[2], задокументовано, як здається, з половини XVI ст.: *sterehczy* (Люстр. Житомир 1545); **спомогъчи** (Різдв. міст. XVII ст.); **стрыгчи** (Ів. Уж. 1645), **отбѣгчи** (Діар. Аф. Фил. 1646); **могчи** (Ґал. 1686); **бѣгчи, оустерегчи, полегчи** 'полягти' (Радив. 1671); *bihczy* (Кондр. 1693); **возлегчи** (Вич. Єв. поч. XVIII ст.). З тієї самої причини, яка діяла у випадку -***žčy***, форма на -***hčy*** не поширилася на дієслова, що закінчувалися на ***k***. Звідси ***možty ~ možčy ~ mohčy***, але ***pečy***.

Радикальнішою інновацією було запровадження ***h/k*** перед ***t***; завдяки цьому однакове закінчення -***ty*** розповсюджувалося на всі інфінітиви, включно з дієсловами на ***k*** і ***h***, і в такий спосіб установлювалася цілковита тотожність основи в 1 ос. одн. та в інфінітиві. Проте воно сталося пізніше. Якщо поминути увагою форму **стєрєгти** — очевидну друкарську помилку у виданні Люстр. Луцьк 1552, — приклади починаються, як здається, з дієслова **стригти** (Ів. Уж. 1643), за яким услід ідуть **облегти́, стерегти́** (Ґал. 1659); **отбѣгти** (Ґал. 1669); **присягти, втєкти** (Пирят. 1683), **потягти** (Пирят. 1688); **бѣгти, помогти** (Радив. 1688); **забѣгти, пєкти, товкти́** (Вірші Кл. Зин. 1690); **отсѣкти** (ЛѢтоп. 1742 під 1652 р.); *разсѣкти, текти* (Сковор. 1767) тощо.

Інфінітиви на -***kty*** та -***hty*** з'явилися на території, прилеглій до середніх бігів Дніпра, та далі на схід. Західна межа їх поширення проходить приблизно від Дорогичина на Тур'ю, далі західніше від Дубна — східніше від Тернополя — через Хмельницький до Кам'янця-Подільського[3], розтинаючи Україну на східну частину (більшу за розміром і одностайну) та західну (меншу й строкату — з формами на -***čy***, -***žčy***, -***hčy***). Ця ізоглоса не збігається з жодним політичним кордоном за всі часи. Радше йдеться про нововведення, яке з козацьких земель поширилося (завдяки своїй простоті) на північ і захід. Найконсервативніші терени, де -***čy*** збережено в недоторканому вигляді, лежать на південний захід від приблизно визначеної лінії Перемишль — Рава-Руська — Львів — Збараж — Збруч — Чернівці.

---

2 Див.: *ДАБМ*, мапа 178.

3 Див.: Жилко, *Нариси*, мапа 19.

У російській і польській мовах зберігаються праслов'янські форми (рос. *печь, стричь*; пол. *piec, strzyc*), а в білоруській — праслов'янські в дієсловах на ***k*** та компромісні в дієсловах на ***g*** (*пячы́, стры́гчы*; але в південно-східних говірках — *пякці́, берагці́*, як в українській мові). Словацька мова має компромісні форми в обох випадках (*piect', môcť*). Українська мова є унікальна в тому, що стосується форм на ***kt***, які поза тим уживаються хіба що в декотрих болгарських діалектах, скажімо, біля Благоєвграда: *пе́кти, се́кти* (літературна болгарська мова інфінітив утратила).

4. ВОДНОСТАЙНЕННЯ ЧЕРГУВАНЬ ЗАДНЬОПІДНЕБІННИХ У ФОРМАХ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ ДІЄСЛІВ ПЕРШОГО КЛАСУ

Мабуть, наприкінці середньоукраїнської доби серед дієслів першого класу з основою на задньопіднебінні ***h*** або ***k*** поширилася інша інновація, а са́ме — розповсюдження середньопіднебінних альтернантів на всю парадигму теп. часу: замість старої моделі ***peku*** : ***pečeš*** : ***pekut'***, ***stryhu*** : ***stryžeš*** : ***stryhut'*** запанувала нова: *печу́* : *пече́ш* : *печу́ть*, *стрижу́* : *стриже́ш* : *стрижу́ть*. Вона ґрунтується на моделі інших дієслів першого класу, що не мають чергувань приголосних (*несу́* : *несе́ш* : *несу́ть*, *веду́* : *веде́ш* : *веду́ть* тощо).

Датовані начебто ранішими часами приклади **речють** (Гр. 1370, Львів) і **можүт** (Люстр. Брацлав 1545) є геть ізольовані й мусять являти собою помилки — орфографічну та друкарську відповідно. Часто повторювані приклади **бѣжȣ̀** та **льжȣ̀** 'брешу' (наприклад, Памва Бер. 1627) не мають ваги, бо ці два дієслова не належали до першого класу й мали ***ž*** іще в староцерковнослов'янській мові[4]. Пам'ятки XVII ст., наближені до говірної мови, всі без винятку зберігають старе чергування (наприклад, **стрыгȣ(т)**, **сѣкȣ(т)** — Вірші Кл. Зин. 1690, **могү** — Полт. 1699) тощо. Середньоязикові наприкінці основи в 1 ос. одн. і 3 ос. мн. починають систематичніше вживатися на письмі лише з двадцятих років XVIII ст. (**толчү**, **сѣчү** — Ів. Макс. 1724; **заречүтся** — Довгал. 1737). Та все ж можливо, що в деяких локальних говірках форми з основою на середньопіднебінні існували ще в XVII ст., ба навіть трохи раніше: Ἀδελφότης 1591 подає **текȣ** й **течȣ**, Славин. 1642 — **стрижү**. Той факт, що тепер форми з середньопіднебінними представлені в усіх говірках за винятком деяких закарпатських (села в долинах Боржави, Тур'ї та верхоріччі Ужа) та східнополіських, у ґрунті речі білоруських, на правобережжі Десни, також свідчить на користь датування цього явища XVII ст., коли зв'язки між різними частинами країни стали щільніші, ніж попередньо. Можливо, як і форми типу *ходю́, носю́* в сучасних українських говірках (див. 60.2), вони охоплювали велику територію, але зневажалися (як просторічні) до такої міри, що навіть провінційні писарчуки уникали їх на письмі. В усякому разі, до двадцятих років

[4] Проте пор. **үлгүть** (Гр. 1502, Крим).

XVIII ст. їх засвідчено настільки мало, що навіть коли такі говірки й існували, то годі з'ясувати, які саме. До писемної мови ці форми проникли після 1709 р., відколи старі українські норми стали роз'їдатися говірками в умовах утисків української мови під чужинецьким пануванням — як під російським, так і під польським чи угорським.

Розповсюдження середньопіднебінних на всю парадигму теперішнього часу знову розірвало тотожність приголосних в основах інфінітива та теперішнього часу. Тепер виникло: *пекті́* : *печу́*, *стри́гти* : *стрижу́*. Одностайність у парадигмі теперішнього часу була досягнута коштом утрати одностайності в цілій парадигмі дієвідміни.

Така еволюція не має аналогій у жодній із суміжних слов'янських мов, окрім багатьох південнобілоруських говірок.

5. ПООДИНОКІ ПОРУШЕННЯ МОДЕЛЕЙ ЧЕРГУВАННЯ

У вищому ступені порівняння протягом цілого середньоукраїнського періоду з'являлися деякі форми без очікуваного чергування задньопіднебінних: **үбогшиχ** (Ів. Уж. 1600), **үбогши(й)** (Славин. 1642). То були перші про́яви практики, що пізніше ввійшла до норми, яка передбачає незмінність задньопіднебінних перед обома суфіксами вищого ступеня *-š-* та *-iš-*: *ле́гший*, *ті́хший*, *м'я́кший*, *доро́гший* (наприклад, у Стороженка 1870; але частіше *доро́жчий*); *тугі́ший*, *тривкі́ший*, *хуткі́ший* (лише винятково *хутчі́ший*, наприклад, у Яновського 1940). Осадца 1876 р. все ще припоручав *го̂рчѣйший*, *крѣпчѣйший*, але нині вживаються лише форми *гіркі́ший*, *кріпкі́ший*.

Перші ознаки відступу чергування задньопіднебінних уочевиднилися також у присвійних прикметниках. Поряд із традиційними варіантами на кшталт **Анъдрүщишин** (Полт. 1667) можна також подибати **дочкино** (Пирят. 1701). Уповні географія таких форм у наш час лишається невідомою. Як здається, вони поширювалися з кількох маргінальних говірок: степових на півдні, деяких закарпатських (наприклад, поблизу Ужгорода), але насамперед — зі східнополіських; пор. такі назви боліт на цих теренах, як *Гапкино*, *Юркина* тощо.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Масякина В. «Формы инфинитива от глаголов с основой на заднеязычный согласный в говорах русского языка в сравнении с данными говоров украинского и белорусского языков». *УЗ* Балашовского педагогического института 1, 1956.

2. Лимаренко В. «До характеристики дієслівних форм у буковинських говірках». *НЗ* Чернівецького університету 42 (11), 1961.

3. Марчук (Бовтрук) Н. «Форми 1-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говірках». У вид.: *Українська діалектологія і ономастика*. К., 1964.

4. Закревська Я. «Система особових форм дієслова в західних говорах української мови (теперішній час)». У вид.: *Українська лінгвістична географія*. К., 1966.

5. Півторак Г. *Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах*. К., 1974.

51. НОВИЙ *o* < *e* ПІСЛЯ ЗУБНИХ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Протягом середньоукраїнського періоду в багатьох словах сталася заміна ***e*** (незалежно від його походження) на ***o***. Ця звукозміна була характерною для позиції після зубного перед твердим приголосним. Після неї попередній зубний виступав як пом'якшений, наприклад: ***sémyj*** > ***s'ómyj***, ***len*** > ***l'on***. Інновацію започатковано в південно-східних та північно-східних говірках. Із просуванням на захід число слів із новим ***o*** дедалі меншає[1]. Проте навіть у центрі зони, звідки почалося поширення цієї звукозміни, вона не була всеохопною, й у більшості слів звук ***e*** залишився незмінним, наприклад: *весéлий*, *зелéний*, *клен* тощо. Самого вже цього факту досить, щоб недвозначно показати: ця звукозміна аж ніяк не мала загального та

[1] Стосовно становища в північно-західних та закарпатських говірках — див. нижче 51.3.

всеосяжного характеру. При детальнішому аналізі тут віднаходиться натомість низка дрібних звукозмін, що кожна з них мала власні причини та власні обмеження. Щоправда, в часі вони приблизно збіглися, розмиваючи загальний образ стану справ і створюючи хибне враження, ніби йдеться про якийсь цілісний процес. У дійсності, за єдиний спільний знаменник цих дрібних розвоєвих процесів правила хіба що їхня однакова неґативна обумовленість: новий звук ***о*** ніколи не з'являвся після інших приголосних, ніж зубні, чи в позиції перед палаталізованим приголосним.

2. МОРФОЛОГІЧНО ЗУМОВЛЕНА ЗАМІНА *е* > *о*

Сюди можна віднести такі випадки:

а). Займенник *нього́* ґен.-ак., *ньому́* дат.-лок. Тут ***о*** є наслідком впливу форм *його́, йому́*. У карпатській діалектній групі та в наддністрянських і подільських говірках, де типовими є варіанти *єго, єму* (див. 9.3), звук ***о*** не з'явився й у формах, що починаються на ***н***-. На цих теренах кажуть (*до*) *нéго*, (*к*) *нéму* — і саме такий ужиток притаманний багатьом письменникам, що звідти походять (наприклад, Франкові). М'якість ***н*** у суч. укр. *нього́, ньому́* не є первинною чи успадкованою від праслов'янської мови. То є нове явище, що завдяки ньому створено передумови для заміни ***е*** на ***о***. Те саме повною мірою стосується "м'якої" відміни прикметників: як завважив Сімович, "м'яка" група окремо існує там, де є форми *нього́, ньому́*, й губиться там, де ці форми не розвинулися: літ. укр. та півд.-сх. *си́ній, си́нього, си́ньому* проти півд.-зах. *си́ний, си́ного, си́ному*. М'якість останнього приголосного основи м'яких прикметників поширилася під впливом таких форм, як *си́няя* тощо, де вона зберігалася в позиції перед голосним непереднього ряду. Взаємозв'язки з м'якими прикметниками сприяли пом'якшенню ***н*** у згаданих займенниках. До цього ж підштовхувала й м'якість ***н'*** у лок. одн. (*на*) *нім*. Своєю чергою, м'якість ***н'*** у формах *нього́, ньому́* створювала прецедент для появи нового ***о*** деінде — проте завше в позиції перед м'яким приголосним (***'о***).

Традиційна кирилична абетка не передбачала жодних можливостей для відтворення ***'о***. На письмі можна було вибирати між традиційним **є** або **о**, причому в другому випадку м'якість попереднього приголосного не позначалася ніяк. Тому не дивно, що перевагу здебільшого надавано традиційному написанню з **є**. Коли йшлося про такі часто вживані слова, як займенники 3 ос., великої шкоди тим не завдавалося. Лише потроху, починаючи десь із кінця XVI ст., а більш рішуче вже в XVII ст., запроваджено новий правописний кунштик, узорований на польській моделі, згідно з яким писалася

буква **о**, а м'якість попереднього приголосного позначалася буквою **ї** (найчастіше то була єдина функція букви **і**); отже **малїованний** = *ma*[l'ó]*vanyj* тощо.

Зважаючи на такий стан справ, форми ***n'óho***, ***n'ómu*** та аналогічні їм форми прикметників м'якої групи з'являються в пам'ятках щойно наприкінці XVII ст.: *do nioho*, *tretioho* (Кондр. 1693), **сиого** 'цього' (Конис. 1747), *сйого* (Некраш. 1796). Однак уживані в поезії рими вказують на значно давніше постання ***'o***. Наприклад, у Саков. 1622 **без нéго** римується з **дрүгóго**. Цілком ясно, що за написанням **него** стояла вимова ***n'óho***. З пізніших рим пор. **до него || милого** (Шариш сер. XVIII ст.). Пор. також виняткову форму *do nioho* (Tragedia 1618).

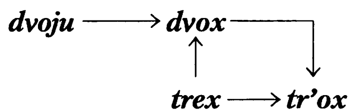
б). Аломорфні суфікси ***-ova-*** ~ ***-eva-*** в дієсловах та дієприкметниках заступлено єдиним суфіксом ***-ova-***, якому передував твердий приголосний, коли він походив від ***-ova-***, і м'який, коли він походив від ***-eva-*** (це пом'якшення знов-таки являло собою нововведення): **маловано** (sic!) ~ **малїована** (Путник 1606), **мальованых** (Любл. бр. 1626), **малїоване** 'мальовання' (Памва Бер. 1627), **кролїовал**, **плїовáти** (Ґал. 1663, 1665), **виплoвал** 'виплював' (Полт. 1665), **намалїовал** (Довж. Єв. 1669), **полїованем** 'полюванням' інстр. одн. (Житом. 1675), **малїовáли**, **клїовáли** (Вірші Кл. Зин. 1690), *дніовати* (Біл.-Нос. 1843) тощо.

в). Так само потрактовано й прикметникові аломорфні суфікси ***-ov-*** ~ ***-ev-***: **криштал̈ïову** (Довж. Єв. 1669), **крулїóвая** 'королева' (Радив. 1676), **полїовых** (Тупт. 1685), **полїовое**, **хмелїовог(о)** (Вірші Кл. Зин. 1690), **полїовие** (Пирят. 1700), **дулїовка** (Як. Марк. 1735) та ін. У сучасній українській літературній мові вибір того чи того аломорфа зумовлюється правилом, яке вимагає ***-ov-*** після м'яких приголосних лише в переднаголошених складах: *життьовúй* проти *життéвий*, *тижнéвий* тощо. Це є штучний компроміс між різними діалектними варіантами.

г). У говірках (на відміну від сучасної української літературної мови) ту саму засаду водностайнення застосовано до різних закінчень іменників "м'якої" групи, наприклад: **Василови** дат. (Одрех. гр. 1605), **оучнїомъ** дат. мн. (Vмнологíа 1630), **Фесїови** дат., **зятови** дат. (Одрех. гр. 1637, 1648), **тестїове** ном. мн. (Феод. Черн. 1691), **ковалови** дат. одн. (Св. Том. XVIII ст.) та ін. Такі водностайнення характерніші для південно-західного наріччя.

ґ). Складніші проблеми пов'язані з ужитком форм із ***-o-*** у відміні числівника *три* (*трьох*, *трьом*, *трьомá*) та наступних за ліком (*чотирьóх*, *п'ятьóх* тощо). Нині числівники *два* та *три*, якщо не зважати на пом'якшення ***r'*** у непрямих відмінках останнього, відмінюються однаково (пор. *двох*, *двом*, *двомá*). Проте ця однаковість виникла в ході численних узаємовпливів, що тривали впродовж дов-

того часу. Давньоукраїнська форма ґен. була ***dъvoju*** проти ***trьi***, а лок. — ***dъvoju*** проти ***trьхъ***. Закінчення локатива *-х* (зокрема, за сприятливого впливу іменникової та прикметникової відмін) було перенесене в парадигму числівника ***dva*** з лок. ***trьхъ***, натомість його перенесення в ґенітив цього останнього числівника взорувалося на тотожності обох дотичних відмінків у парадигмі ***dъva*** (та в прикметниковій відміні). Цим обґрунтовується вельми розповсюджений погляд, згідно з яким ранньосередньоукраїнська форма ***dvoju*** перетворилася на ***dvox*** під впливом форми ***trex***, після чого ця остання перейняла від попередньої звук *о*:

Проте цей погляд не має під собою підстав, оскільки існування форми ***dvoju*** не було неперервним і замість неї вживано двоѵ (наприклад, у Гр. 1401, Галич); ця остання форма справді перейняла прикінцевий звук *х* від ***trex*** (двѵхъ — Гр. 1459, Прилука), але якби наявний у ній голосний був поширився на парадигму числівника *три*, то в результаті з'явилася б була форма ⁺***trux*** і аж ніяк не ***tr'ox*** (Яґіч, Лер-Сплавінський). Насправді вживання звука *о* в ***tr'ox*** передує його вживанню в ***dvox***. У пам'ятках воно є засвідчене з середини XVI ст.: трох (Люстр. Луцьк 1552; Крех. Ап. 1572; бойк. Уч. Єв. № 13174 кін. XVI ст.); чотырохъ (Вас. Загор. 1577); Ἀδελφότης 1591 подає й трохъ, і двохъ. Відтоді обидві ці форми стають загальновживаними. Погодитися з залежністю форми ***dvox*** від форми ***tr'ox*** важко ще й з огляду на ту обставину, що характерне для північноукраїнського наріччя ствердіння ***r'*** саме під ту пору поширювалося на південно-західні говірки, — а це мусило б унеможливлювати пом'якшення ***r*** у формі ***tr'ox***, якби вона взорувалася на ***dvox***; пор. також аналогічне пом'якшення в числівнику шестіомъ (Ґал. 1659).

Зважаючи на ці поважні труднощі, варто підійти до проблеми пояснення *о* в закінченнях числівників з іншого боку (див. нижче §3).

3. ФОНЕТИЧНО ЗУМОВЛЕНА ЗАМІНА *е* > *о*

Новий звук *о* розвинувся на місці *е* в тих словах, де було чергування D + *е* : D (той самий) + ∅, наприклад ***len*** : ***l'nu*** > ***l'on*** : ***l'nu*** (пізніше ***l'on*** : ***l'ónu***). Першопричиною тут була поява м'якого приголосного в позиції перед *е*. Внаслідок розподібнення звук *е* зазнав огублення, перетворив-

шися на ***о*** (***len*** > ****l'en*** > ***l'on***)[2]. Той самий принцип має чинність і для суч. укр. *сльозá*. Еволюцію цього слова можна зреконструювати в такому вигляді: давн. укр. ***slьza*** : ***slьzъ*** ґен. мн. > ***sl'za*** : ***slez*** > ***sl'za*** : ****sl'ez*** > сер. укр. ***sl'za*** : ***sl'oz*** (пізніше ***sl'oza*** : ***sl'oz*** — із подальшим припасуванням ґен. мн. до моделі чергування ***о*** : ***і***, представленої, наприклад, формами *козá* : *кіз*, звідки й суч. укр. *сльозá : сліз*). Крім того, звук ***о*** внаслідок аналогічних перетворень з'явився на місці ***е*** в таких словах (у дужках, за винятком цілком очевидних випадків, подано відповідну форму з нульовим голосним): *проклíн* : *проклькóну* (***klьnu*** 1 ос. одн.), *паслíн* : *пасльóну* (****pa-slьnъ***), *вíдьма* : *відьóм*, (*дати*) *дьóру*, діал. (Полтавщина, Дніпропетровщина) *удьóрити* 'накивати п'ятами' (***dьrati***), *цьом* 'поцілунок' (наприклад, Лятуринська 1970 — пор. *цмокати*), *кандьóр* із ****ka-n-der*** (***dьrati***), гідронім *Псьол* : *Псла*. Численні слова з суфіксом ***-ok*** : ***-∅k-*** мають перед ним м'який приголосний завдяки тому самому механізмові розповсюдження м'якості, посталої в позиції перед приголосним, — хоча в еволюції цих слів ледве чи могла бути проміжна стадія з голосним ***е*** (наприклад, *пеньóк* : *пенькá*, *опéньок* : *опéнька*, *пóкидьок* : *пóкидька*, *опéцьок* : *опéцька*, *кýзька* : *кузьóк* ґен. мн., — та багато інших у говірках, як-от: *напальок* 'частина рукавички для пальців' : *напалька* — Полтавщина, *коньóк* 'гребінь даху' : *конькá* — Лубенщина, *збýдьок* 'непотреб' : *збýдька* — Хорольщина тощо). У цілому, літературна українська мова тяжіла до несприйняття цієї звукозміни, тож у діалектах вона представлена зі значно більшою повнотою та консеквентністю: *котьóл* : *котлá* (Лубенщина), *цьóбер* : *цьобра* (Новгород-Сіверщина; давн. укр. **цьбьръ**), *дя́тьол* : *дя́тла* (Західне Полісся), *вíтьор* : *вíтру* (Західне Полісся, Підляшшя), *затьóн* 'карб' (Черкащина, Кубань — пор. давн. укр. ***tьnu*** 1 ос. одн.), *затьóр* (криги — Дніпропетровщина, Полтавщина — пор. давн. укр. ***tьru*** 1 ос. одн.), *визьóрка* 'метка дівчина' (Полтавщина — пор. *уздрíти*), *застьóл* 'скатерка' (Запоріжжя — пор. рос. *стлать* 'стелити') та ін.

Форми ***tr'ox***, ***tr'om*** зі звуком ***о***, розглянуті в § 2, могли постати за тим самим правилом: інстр. ***trьma*** після занепаду ***ь*** мусив мати (й мав-таки) м'який ***r'***, за яким ішов нульовий голосний. Відповідно звук ***о***, наявний в інших формах (***trьmь*** > ***trem*** > ***tr'om***, ***trьxъ*** > ***trex*** > ***tr'ox***), був згодом перенесений і на цю: ***tr'ma*** > ***tr'oma***. Цілком імовірно, що за написанням *trema* в Люстр. 1545 (Житомир) криється вимова [tr'omá], бо в противному разі радше слід би було сподіватися форм на кшталт *trma* чи *tryma* (див. 35.5); і вже зовсім очевидним це стає в написанні **тромá** (Ґал. 1663). Однак і проти такого варіанту існують два арґументи. По-перше, в північноукраїнському наріччі звук ***r'*** ствердів ще в XI ст. (див. 12.3); по-друге, як ви-

[2] Евентуальний альтернативний варіант — це послідовність змін ***len*** : ***l'nu*** > ***len*** : ***l'ónu*** > ***l'on*** : ***l'ónu***, в якій поява ***о*** зумовлюється потребою розкупчити приголосні. Однак його вірогідність менша, оскільки таким робом годі пояснити випадки на кшталт *сьóмий* (див. нижче).

явиться далі, аналізовану звукозміну задокументовано щойно в пам'ятках середньоукраїнського періоду, тимчасом як певно засвідчені форми типу ***tr'ox***, ***tr'om*** тощо починають траплятися ще з середини XVI ст. Обидві ці перешкоди можна, зрештою, подолати, але вони роблять пропоноване розв'язання не таким безпроблемним, яким би воно могло бути за їх відсутності, — хоча воно в будь-якому разі є вірогідніше від традиційного морфологічного, що покликається на вплив форм із ***о*** в парадигмі числівника *два* (адже ці останні ледве чи коли-небудь існували).

Фонетично зумовлена заміна ***е*** > ***о*** не обмежувалася тільки тими випадками, де йшлося про випадний голосний. Оскільки вирішальну роль при цьому відігравала м'якість попереднього приголосного, вона могла відбуватися (й відбувалася) також тоді, коли причини його м'якості були інші. Однією з таких причин інколи була наявність у парадигмі форм із "новим ***ě***", тобто звуком ***і***, посталим із ***е***, якщо в наступному складі первісно був слабкий ***ь*** (чи наголошений ***ъ***). За приклад може правити порядковий числівник *сьóмий* проти діал. (півд.-зах.) *сéмий*. Початковий приголосний ***s*** у числівнику *сім* був м'який (< ***семь***). Перенесення цього звука в порядкові числівники породило зміну ***'е*** > ***'о***. Крім того, сюди належать такі приклади: *лід* : *льóду* (пор. також здрібн. *льодóк* — Драч 1972), *политі* : *польóту* (пор. *льот* — Стефанович 1933), *уплíт* 'кісник': *упльóту*, *патьóки* (*тік* чол. рід. мин. часу), діал. (Овруч) *завльóтка* 'грайлива дівчина' (: *літ*). Менш часто й переважно в діалектах роль спонуки могли відігравати дієслівні основи з м'яким приголосним та ***ě***: *навтьóкú* (: *тікати*), *тьóпати* 'кóпати' (Овруч), *нетьопýха* (в літературній українській мові перевага надається варіантові *нетіпáха* — пор. *тíпати*), *стьобáти* (в літературній українській мові перевага надається варіантові *стібáти*) і *розтьóба* 'хвойда', *забрьóха* (пор. *забрíхувати*), *стрьóпи* 'торочки' (Полтавщина — пор. *тріпáти*) та ін.

Чисельний склад словництва, охопленого фонетично зумовленою зміною ***е*** > ***о*** в говірках, залежав від збереження м'якості приголосного та від переносу цієї м'якості на споріднені слова з голосним ***е*** в основі. Перший із цих чинників характеризувався широким варіюванням по різних говірках, а другий — випадковістю застосування (на велику міру). Тому число заторкнутих цією зміною слів у різних говірках є неоднакове, й ледве чи десь нею охоплено всі слова, які теоретично могли б підпадати під її дію. До того ж вибір діалектного матеріалу, що потрапив до літературної норми, базувався на довільних критеріях. Тож не дивно, що з-поміж слів, які відповідають передумовам для означеної заміни, вона не в усіх уреальнилася. За цих обставин варто виокремити той факт, що коли тільки цю заміну здійснено, це завжди має місце в окреслених фонетичних рамцях: після зубних і перед твердим приголосним. Отже, тут ідеться про звуковий закон, хоч і застосований до обмеженого лексичного матеріалу.

У пам'ятках, лишаючи осторонь форму *tr'ox* (про неї див. вище), цю заміну засвідчено в досить систематичний спосіб, почавши з останньої третини XVII ст.: **лїону** ґен. одн. (Баришп. 1664), **на выліот** (Dial. 1670), **слїозы** ном. мн., **на лїодꙋ** (Вірші Кл. Зин. 1690), **лїодницю** 'крижаний дім' (Пирят. 1691), *sloz* ґен. мн. (Кондр. 1693), **на лиоду** (Конис. 1747), **лиодомъ** (Книж. госп. 1788). Пор. також суфікс *-ok-/-Øk-* у формі **яблуніок** ґен. мн. (Пирят. 1704) проти **покидокъ** (ще без пом'якшення) у Славин. 1642.

Утім, віднайти її можна й у давніших записах. Навіть якщо не зважати на прізвище **Сіомашка** ґен. у Люстр. 1552 (Луцьк), бо то є геть ізольований приклад (проте пор. те саме прізвище **Сїомашка** в Пирят. 1713), то сюди потраплять гідронім **Псолою** інстр. (Копист. 1623), *Psola* (мапа «Regnum Hungariae» бл. 1630) та прикметник **бистроліотного** ґен. одн. чол. роду (Ἐυώδια 1642). Тут знову слід згадати правописний консерватизм, що його з усією очевидністю оприявнюють рими на кшталт **ходит кума ледом** (= [l'ódom]), **а кум огородом** (пісня бл. 1700 р.). Відповідно до цього, не можна виключити можливості, що заміна *е > о* була зініційована ще на початку XVII ст. (тоді й часовий проміжок між цими процесами та перетвореням *rь* у *trьta* значно зменшується)[3].

Як зазначено в 51.1, фонетично зумовлена заміна *е > о* була невластива говіркам карпатської зони, а також наддністрянським і подільським[4]; натомість на північному заході української мовної території ситуація є строката. Тут існують локальні говірки, в яких заміну *е > о* зреалізовано набагато радикальніше, ніж у південно-східному наріччі (наприклад, у Корниці на Підляшші вимовляють не лише *льон*, але й *козьóл*, *орьóл*, *дя́тьол* тощо), і поряд із ними інші, де її немає зовсім або де вона стосується тільки мізерної частки словництва (наприклад, поблизу Дорогичина вживаються форми *лен* — щоправда, поряд із *льон*, — а також *лед*, *семий* тощо). Така строкатість, як це й буває зазвичай з цими говірками, віддзеркалює зазнані ними впливи з півдня та зі сходу водночас.

4. ЗВУК *'о* З АФЕКТИВНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ

Звукозміни, що діють вибірково, не обіймаючи цілокупності дотичного словництва, легко надаються до застосування поза своєю питомою сферою — на вираження афективності. Це дуже природно сталося, зокрема,

[3] У Mar. Jaśl. 1641 пол. *lod* перекладено як *led*. Проте не слід забувати, що автор мешкав у Львові, тобто на теренах, де в принципі звук *е* зберігався незмінним (фонетично).

[4] Хоча все-таки існують невеликі анклави з формою *льон* на Закарпатті між Мукачевим і Хустом (див. Дзендз., мапа 74), а форму *сльоза* віднотовано в бойківських і буковинсько-покутських говірках.

з новим звуком *о*, що стояв після м'якого приголосного. З-поміж прикладів, наведених у 51.3, декотрі є безперечно позначені високим ступенем афективності, хоча ця їхня властивість лише супроводжує фонетично зумовлену зміну. В інших випадках *'о* взагалі не є продуктом перетворення *е*, стоячи на місці *о* (тобто йдеться не про зміну голосного, а про додаткове м'якшення попереднього приголосного). У такому разі має місце афективно зумовлена звукозміна strictu sensu.

У літературній українській мові прикладом можуть слугувати такі слова: *сльотá* — пор. півд.-зах. *слóта*, пол. *słota*, словац. *slota*; *потьóки* 'струмки' (Нечуй-Левицький 1872) — пор. *потíк* [potík] : *потóку*; *хрьóпати* 'грюкати' — пор. *хрóпати* 'трощити'; *ньóкати* 'поганяти' — пор. *но*, вигук, яким поганяють коней; *ковтьóба* 'бакай' — пор. рос. *колдóба* (українське слово, можливо, запозичене з тур. *koltaban* 'дно озера'); *шкрьóбати* (наприклад, Мушкетик 1971) — пор. пол. *skrobać*; *хльóстáти* (*розхльóстаний* —Тичина 1933) і діал. (Полтавщина) *хльост* 'батіг; хвалько' — пор. *хлóсти дáти*. Сюди ж належать просторічні суфікси *-ох(а)* ~ *oh(а)* у словах *мандрьóха* (Біл.-Нос. 1843, Мова-Лиманський бл. 1880), *чистьóха*, *вертьóха* та ін. та суфікс *-'ol(o)* у словах *покотьóло* (Шевченко 1838), *крутьóло* 'коліща на санях' (Мушкетик 1971), діал. (Північна Київщина, Чернігівщина) *крутьóлка* 'дзиґа'.

До цієї групи, можливо, слід віднести й дієслово *сьóрбати* — пор. зах. укр. *сéрбати* (наприклад, поблизу Городенки, Івано-Франківська обл.), якщо форму з *о* не запозичено з білоруської мови, — з тією різницею, що тут *'о* походить від *е*; а також *тьóхкати*, якщо воно утворене вставленням голосного в звуконаслідувальний вигук *tx*.

У говірках афективних слів зі звуком *'о* є значно більше, наприклад *зальóги* 'засідка' (Павлоградщина), *льóпати* 'бризкати; партачити' (Полтавщина), *льокотíти* 'тремтіти' (Дорогичин), *шандьóр* 'гас для освітлення' (південна частина Полтавщини — з тур. *şandal* 'свічка'?), *шльори* (Полтавщина — з нім. *Schlurre* 'капець') та ін.

Афективність такої великої кількості слів із *'о* схоплено в стилізованій фразі "Мáма пішли́ за посльóдом до польовóї комóри" (Драч 1967), де пересада полягає в заміні *ě* на *'о* у слові *пóслід*.

У пам'ятках афективні форми з *'о* віднаходяться десь із кінця XVII ст.: **сліоти** ґен. одн. (Літоп. Самов. 1702), **сліотами** інстр. мн. (Сам. Вел. 1720).

5. НОВИЙ *'о* В ЗАПОЗИЧЕНИХ СЛОВАХ

*** Українська мова межує з трьома іншими слов'янськими мовами, що мають *'о < е*, хоча цей звук постав у них за відмінних умов, а в двох — в інший час. У білоруській мові він є результатом доісторичної звуко-

зміни в позиції після всіх тодішніх м'яких приголосних, якщо далі не йшов знов-таки м'який приголосний: *лёд* 'лід', *усё* 'все'. У польській мові наявність **'о** теж спричинена доісторичною звукозміною, яка мала місце після всіх м'яких приголосних перед твердим зубним: *lod* 'лід' проти *niebo* 'небо'. У російській літературній мові (та в південноросійському наріччі) зміна **е**>**'о** відбулася за тих самих умов, що й у білоруській, але значно пізніше, мабуть у XVII ст., тобто приблизно рівночасно з українською.

У словах, запозичених із цих мов, звук **'о**, звісно, вживається і в українській. З білоруської мови взято: *дьóготь* із білор. *дзёгаць* (первісне джерело — лит. *degùtas*); *бадьóрий* із білор. *бадзёры*; можливо, *сьóрбати* (див. вище 51.4), а також, навіть у позиції перед м'яким приголосним, *льóля* '(дитяча) сорочка' з білор. *лёля* (первісне джерело — лит. *lėlẽ* 'лялька; немовля'). Пор. у пам'ятках XVII ст.: **доготъ** (Полт. 1667), **догтарам** дат. мн. (Вірші Кл. Зин. 1690), *diohot* (Кондр. 1693). Також білоруське походження має сер. укр. **веровка** (наприклад, Памва Бер. 1627), хоча суч. укр. *вірьóвка* — російське. Щоправда, більшість російських слів напливає вже у XVIII ст. та в пізніші часи (коли, приміром, Сковорода вживає слова на кшталт *циплíонок* 'курча', *врíош* 'брешеш' та ін.). Пор. також *ластьóни* 'різновид солодощів' із рос. *сластёна* 'солодій(ка)'.

Запозичення з польської мови (або з латинської чи німецької за посередництвом польської) протягом середньоукраїнського періоду кількісно переважали; й таких, що містили **'о**, серед них було чимало. Фактично саме ці слова вторували шлях уживанню букви **і** на позначення м'якості перед **о** на письмі. З-поміж багатьох запозичень, які сюди належать, можна навести такі: *льох* (пол. *loch*, нім. *Loch*; пор. **лїохъ** — Пирят. 1691); *льóха* (пол. *locha*); *макольóндра* 'коноплянка' (пол. *makolągwa*); *питльóваний* (пол. *pytlowany*); *зальóти* 'лицяння' (пол. *zaloty*; пор. Радив. 1676); *шльóндра* (пол. *szlądra*); *кóлір : кóльору* (пол. *kolor*); *стьóжка* (пол. *wstążka*, в помішанні з дієсловом *ściągać* 'затягувати'); можливо, й *дзьоб*, *дзьóбати*[5].

Інші полонізми з **'о** не дотривали до сьогодні, хоча в пам'ятках середньоукраїнського періоду вони представлені, наприклад: **посрíодкꙋ** 'посередині' (Тар. Земка 1627), **пíоро** 'перо', **плїонъ** 'полон, здобич', **плїотка** (тепер *плíтка*), **живїол(ъ)** 'стихія' (Памва Бер. 1627), **намíот** 'намет' (Син. слав. сер. XVII ст.), **косцíола** 'костьолу' (Шаргор. 1660), **на Шлíонскꙋ** 'в Сілезії' (Густ. літоп. 1670), **примíоты** 'прикмети' (Вірші Кл. Зин. 1690) та ін. — пор. пол. *pośrodku, pióro, plon, plotka, żywioł, namiot, kościół, Śląsk, przymiot*.

---

[5] Хоча в XVII ст. польська мова мала форму *dziubać*, а слово *dziub* ~ *dziób* набуло поширення щойно у XVIII ст., тоді як в українській мові **дзюбас** 'дзьоб' засвідчено з 1644 р., а в білоруській **дзюбаць** — наприкінці XVI ст. Ці міркування хронологічного ґатунку надають вірогідності припущенню, що в українській мові дієслово *дзьóбати* може бути білорусизмом, а іменник *дзьоб* являє собою самостійне віддієслівне зворотне утворення. Ці слова потребують дальшого дослідження.

6. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Так сталося, що приблизно в XVII ст. чи трохи раніше збіглися в часі чотири різних процеси, що всі вони сприяли появі ***'о***. Йдеться про морфологічні водностайнення, звукову зміну, афективні чинники та запозичення з інших слов'янських мов, що межували з українською на півночі. З-поміж цих факторів найпотужнішим було морфологічне водностайнення, яке різною мірою охопило всю українську мовну територію: наприклад, серед топонімів на Мараморощині трапляються *Ледяний*, *Слези* (незреалізована звукова зміна), але *Мальованиць* (зреалізована морфологічна заміна); і такого самого (чи майже однакового) поширення набули принаймні декотрі з-поміж запозичень. Натомість власне звукова зміна спершу відбулася на сході та в центрі України; і ті самі терени, власне кажучи, характеризуються найвищою активністю афективного чинника. Щоправда, звукова зміна поширилася — принаймні в деяких словах — далеко за межі первісної зони свого виникнення.

До постання нового ***'о*** перед цим голосним не було опозиції за твердістю/м'якістю. З-поміж голосних вона фактично мала місце лише перед ***а*** та ***и***. За всю історію української мови це був найнижчий рівень поширення м'якості. На фонетичному рівні м'якість відступила також унаслідок ствердіння губних, середньопіднебінних та ***с'*** (в останньому випадку — частково). Проте зміна $\boldsymbol{и_2} > \boldsymbol{і}$, що припала на кінець XVI — середину XVII ст., призвела до нового посилення фонематичної значущості м'якості, бо ця опозиція була запроваджена перед ***і*** (див. 45.6). Постанням ***'о*** цю нову тенденцію продовжено. Після цієї звукозміни опозиція за твердістю/м'якістю діяла вже перед чотирма голосними: ***а***, ***о***, ***и*** та ***і***. Згодом вона поновиться, нехай в обмеженому вигляді, також перед ***е*** та ***у***, насамперед у прикметниковій відміні (див. 52.2), тобто відтвориться в повному діапазоні можливостей, хоча це завжди стосуватиметься, що прикметно, лише зубних.

Це відродження опозиції за твердістю/м'якістю цілком природно пов'язується з тим, що українська мова інтенсивно контактувала з білоруською, польською та російською (з останньою — десь із середини XVII ст.), бо всі ці мови характеризуються великим поширенням м'якості та розвиненою системою опозицій за твердістю/м'якістю. Це свідчить про певну збіжність у тенденції фонологічного розвитку, хоча жодних спільних процесів при цьому не було. У білоруській мові перехід ***е*** (точніше $_e$***а***) > ***о*** вже перестав діяти. Про це свідчить, зокрема, та обставина, що відтягнення наголосу в жін. роді мин. часу на кшталт *нéсла*, *запéрла*, *памéрла* тощо (пор. рос. *неслá*, *заперлá*, *умерлá*) не призвело до зміни ***е*** > ***о***. Так само в польській мові перехід ***е*** > ***о*** вже належав до минулого. Теоретично можна припустити спільність із російською (південноросійською) еволюцією. Однак умови та діапазон процесів, що відбувалися в обох

мовах, були неоднакові. Якщо в російській мові вирішальним чинником був наголос, то в українській він не відігравав жодної ролі; і навпаки — наявність зубного в препозиції, вирішальна в українській мові, нічого не важила в російській. До того ж українсько-російські контакти на той час були ще не досить щільні, щоб спричинити якийсь масштабний новий розвоєвий процес. Щоправда, в обох мовах деякі зміни в поодиноких словах збігаються (наприклад, укр. ***len* > *l'on*, *lédu* > *l'ódu*** та рос. ***len* > *lën*, *led* > *lëd***), але то є гра випадку.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. вибрану бібліографію до розділу 9, до якої можна додати:

1. Ляпунов Б. «Українське "бадьорий", "бадьор", "бадьорний" тощо». *Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови* 3. К., 1931 (=*ЗбІФВ* 74).
2. Pauls J. P. «Change of *e* > *'o* in the Dialect of Northwest Polissye». *Actes du Xe Congrès International des linguistes* 2. Bucarest, 1970.

52. ЗСУВИ ТА ДОПАСОВАННЯ В ДИСТРИБУЦІЇ *у*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Географію рефлексів *і* та *у* окреслено в 28.5 і 31.2 (для кінця давньоукраїнського та кінця ранньосередньоукраїнського періодів відповідно). Якщо вдатися до широкого узагальнення, поминаючи увагою особливості поодиноких сіл чи невеликих груп сіл, розпорошених усюди потроху, особливо на теренах, що межують із білоруською, польською та слова-

цькою мовними територіями, то розрізнення ***у*** та ***і*** під середньоукраїнську добу зберігалося в компактній діалектній групі, яка обіймала підляські, надсянські, лемківські та бойківські говірки; натомість позосталий обшир можна поділити на три основні типи: в північноукраїнському наріччі (за винятком найзахіднішої частини Полісся) спільним рефлексом ***у*** та ***і*** був голосний ***і*** високого піднесення й переднього ряду, перед яким не пом'якшувався попередній приголосний; у південно-східному наріччі — високо-середнього піднесення й передньо-середнього ряду (його позначатимемо як ***ӱ***); у південно-західному наріччі — голосний ***у*** середнього піднесення та передньо-середнього ряду (Калнинь). Остання характеристика стосується також рефлексу ***і*** в означеній вище смузі діалектів від Підляшшя до Бойківщини.

Саме на цьому тлі за середньоукраїнських часів і пізніше в діалектах, на яких базується літературна українська мова, та в самій літературній мові запроваджено певні позиційні зміни та морфологічно зумовлені допасовання; натомість у деяких інших говірках, що не мали безпосереднього впливу на формування літературної мови, відбулося масове заміщення ***у*** (або ***ӱ***). Всі ці процеси були периферійні або з погляду заторкнутого ними словництва, або з погляду географічного.

2. МОРФОЛОГІЧНІ ДОПАСОВАННЯ СЕРЕД ПРИКМЕТНИКІВ

Як показано в 31.3а, злиття ***і*** та ***у*** поставило під загрозу існування т. зв. м'якої відміни прикметників. Прикметники, що їхні закінчення були містили ***і*** (давн. укр. ***sinii***), тепер нічим не відрізнялися від твердих (***bělyi***), бо після злиття ***і*** та ***у*** й ті, й ті набули однакового вигляду (***synyj***, ***bilyj***); натомість перед ***а*** та ***и*** різниця зберігалася (***sy***[n']***aja***, ***sy***[n']***uju***, ***bi***[l]***aja***, ***bi***[l]***uju***). Ситуація вимагала доконечного водностайнення, яке могло йти двома шляхами: розповсюдженням на всі форми або м'якого, або твердого приголосного. Перший підхід мав би наслідком збереження м'якої відміни, другий — її зникнення. Логічним вивершенням першої тенденції мав би стати перехід усіх прикметників, або, принаймні, всіх прикметників з основою на зубний, до м'якої відміни. Обидва названі процеси фактично віднаходяться в діалектах української мови.

Поширення "м'яких" форм на всю парадигму має місце насамперед у розлогій зоні, яка охоплює території Полтавської та Харківської областей на схід від Псла (*нарóдній*, *бíлій*, *сíрій*), хоча аналогічні явища віднотовано на сході Волині, в деяких районах Західного Полісся та Поділля, а також у дельті Дунаю та в Брюховичах поблизу Львова. Однак на решті південно-західних теренів (включно з бойківською діалектною зоною) запанувала тверда відміна. Виняток становить лише смуга

говірок від Посяння до Лемківщини, де якнайліпше збережено первісну дистрибуцію, — чого й треба було сподіватися, бо в цій зоні ***і*** та ***у*** ніколи не змішувано [1].

На письмі у м'якій групі прикметників, як правило, вживається літера *і* (*давній*), дарма що принаймні в деяких місцевостях, вочевидь, ідеться радше про ['у] (Кульбакін, Синявський). У такому разі опозиція приголосних за твердістю/м'якістю мала б поширюватися (нехай в обмеженій групі слів, приналежних до специфічної морфологічної категорії) й на позицію перед ***у*** — єдиним голосним, що перед ним вона раніше не мала чинності. Однак це вимагає дослідної перевірки на фонетичному рівні. З-поміж діалектів це явище, як гадають, є характерне (особливо в ненаголошених закінченнях) для центральної частини Закарпаття та сходу Волині, а також для смуги південно-східних говірок, що сягає від південно-східних районів Полтавщини до Старобільська.

Простежити розповсюдження чи то вже м'якої, чи твердої прикметникової відміни в пам'ятках проблематично — з огляду на часте помішання на письмі букв **и** та **ы**. Найлегше це зробити, віднотовуючи відлуння цього процесу в інших формах, тобто в ном. і ак. одн. жін. роду. Скажімо, написання на кшталт **синая**, **синүю** ясно вказують, що перед тим мусила була постати форма ***synuj***, бо твердий приголосний міг потрапити у форми жін. роду лише з форм чол. роду та ін., що первісно мали ***і*** в закінченні. Використання на письмі закінчення **-ый** також, звісно, є корисною вказівкою, але менш певною. З другого боку, лише форми на **-ый** можуть сиґналізувати про початок процесу морфологічного водностайнення. Стверділі форми, вочевидь, є віддзеркалені в таких написаннях, як **срє́дный** 'середній' ('Αδελφότης 1591), **прежный** 'колишній' (Уч. Єв. 1634), **третыхъ** ґен. мн. (Київ. мол. 1641), **вечерный** (Dictionarium 1649 — поряд із **вечерняя** жін. рід). Поза всяким сумнівом, стверділі приголосні відображені формами **третаа**, **треток** (Люцид. XVII ст.), **о тре́той годинѣ** (також **тре́тей** — Ґал. 1663), **третая** (Полт. 1664), **третоє** (Пирят. 1686, Дос. Суч. 1693), **третая** (Інтерлюдія 1719 р. — Галичина), **третого** ґен. одн. чол. роду (Сам. Вел. 1720 — проте там-таки й **сүботнего**, **порою обѣднею** та ін.) тощо. Можна припустити, що в південно-західному наріччі поширення твердої відміни припало на XVII ст. Розповсюдження м'якої відміни на схід від Псла звичайно датують XX ст. Проте, якщо підтвердиться спостереження, згідно з яким означена риса є особливо характерною для давніх козацьких осад (Шарпило), то це явище мало б бути віднесене до XVIII ст. щонайпізніше.

Кілька особливостей стосуються потрактування прикметників м'якої відміни на кшталт *ко́зій*, *о́рлій*, *Бо́жий*. Їхній останній склад у формах чол. роду, що являв собою суфікс, був переосмислений як звичайне

---

[1] Див. Dejna, мапа 6 (часткові дані).

закінчення (а отже й випав у решті форм, через що замість ***orlija*** жін. рід одн. тепер існує форма *óрля*). Потім прикметники з основою на середньопіднебінний потрапили до твердої відміни (*Бóжого, дівóчого*), а решта — до м'якої. У пам'ятках XVII ст. вони зазвичай пишуться з **ѣ**: **свинѣй пыск** 'свинячий писок' (Літоп. Март. Бєл. 1600), **рибѣй** 'риб'ячий', **песѣхъ** ґен. мн. (Памва Бер. 1616), **песѣй** (Славин. 1642; проте **орлий** — Dictionarium 1649), **соболѣй** 'соболячий', **соколѣй** 'соколячий' (Полт. 1664, 1675), **псѣй** (Дерн. 1700) та ін. Якщо ці прикметники не збереглися досі в незмінному вигляді, то їх заступлено дериватами, утвореними за допомогою інших суфіксів (*орля́чий, свиня́чий*), але не перенесено як такі до твердої відміни.

У займеннику ***toj*** : ***ta*** (сер. укр. ***toj*** ~ ***tot*** : ***taja***) суперечність між "твердістю" основи та наявністю звука ***i*** < ***ě*** (пор. давн. укр. ***těmь*** інстр. одн. чол./сер. родів, ***těxъ*** ґен. мн. тощо) розв'язано заміною ***i*** на ***y***, тобто допасуванням до твердої прикметникової відміни. Такі форми починають траплятися з XIV ст. (наприклад, Гр. 1388, 1393, 1404), а в XVII ст. вони вже безперечно правлять за нормативні: наприклад, **тим(ъ)** інстр. одн. (Радив. 1671, Сафон. 1672) та ін.

3. МОРФОЛОГІЧНІ ДОПАСОВАННЯ СЕРЕД ІМЕННИКІВ

Звукозмінами ***i*** > ***y*** та ***ě*** > ***i*** була створена парадоксальна ситуація, ко́ли тверда відміна одержала "м'які" закінчення, а м'яка — тверді (***vesná*** : ***ves***[n'í] дат.-лок. одн. проти ***zem***[l'á] : ***zemlý́*** дат.-лок. одн.; ***lan*** : ***lá***[n'i] лок. одн. проти ***kin'*** : ***koný́*** лок. одн.). Хоча саме така ситуація ще й досі зберігається в більшості південно-західних говірок, їй притаманна внутрішня суперечливість, що її усунення здійснювано розповсюдженням ***i*** на всі дотичні відмінкові форми як у твердій, так і в м'якій відміні. Завдяки цьому це закінчення стало універсальним для дат. і лок. одн. іменників жін. роду та лок. одн. іменників чол. і сер. родів, ніби піднісшися над самим розрізненням типів відмін[2]. Розпочавшися в останні десятиріччя давньоукраїнської доби (див. 31.3б), розповсюдження ***i*** вже на початку середньоукраїнського періоду було поширеним явищем і тривало далі до його кінця. Проте пам'яткам щодо цього бракує консеквентності — через зіткнення двох діалектних систем (південно-західне наріччя проти решти української мовної території) та через вплив правописної традиції. Докладної відповідності між правописним ужитком та місцем походження пам'ятки (resp. автора)

[2] Подібного злиття (щоправда, цього разу на користь ***y***) в ном. мн. іменників чол. роду (***lani*** > ***lany*** й аналогічно ***kon'i*** > ***kony***) уникнено завдяки перенесенню в ном. мн. форм ак. мн. (***kon'ě*** > ***koni***). Іншим способом подолання очевидної недоречності закінчення ***-y*** в м'якій відміні стало (в південно-західних говірках) розповсюдження закінчення ***-'u*** в лок. одн. іменників чол. і сер. родів (наприклад, *на кораблю́*).

немає. Вочевидь, тодішня норма припускала обидві форми, що вибір між ними міг здійснюватися довільно. Це віддзеркалено в граматиці Л. Зизанія, який припускає, приміром, рівнобіжні форми **кóни** та **кóнѣ** в ном. мн. тощо. Незважаючи на це, в тогочасних пам'ятках спостерігається дедалі частіший ужиток закінчення ***і***. З-поміж дуже численних прикладів нижче подається лише невелика вибірка (усі — в дат. або лок.): **оу чашѣ** (Дм. Зіньк. 1575), **на постелѣ** (Остр. Бібл. 1581), **на оулицѣ** (Ладом. Єв. кін. XVI ст.), **в темницѣ** 'у в'язниці', **овцѣ** (Ів. Виш. 1600), **в Костантинополѣ** (Літоп. Март. Бєл. 1600), **въ синаксарѣ** (Тар. Земка 1625), **въ волѣ** (Памва Бер. 1627), **на месцѣ** (Одрех. гр. 1630), **оу ґайцѣ** (Люцид. 1636), **в овчáрнѣ** ('Εὐώδια 1642), **в кораблѣ** (Славин. 1642), **на конѣ** (Діар. Аф. Фил. 1646), **в раѣ** (Ґал. 1659), **в скринѣ** (Ґал. 1669) та ін. — поряд із консервативними формами на кшталт **на земли**, **в огни** (Транкв.-Ст. 1618), **в корабли** (Памва Бер. 1627), **в скрини** (Діал. Полік. сер. XVII ст.), **на мори** (Ґал. 1659) тощо. Подеколи хитання охоплювали навіть форми ґен. одн., які мали в м'якій відміні закінчення ***ě***, внаслідок чого з'являлися надпоправні форми типу **въ землѝ Глꙋбѝны** (Ѵмнологі́а 1630).

Осмислене як універсальне для дат. і лок. одн., закінчення ***-і*** перейшло відтак у відміну іменників жін. роду на приголосний, витісннивши притаманне їм закінчення ***-у*** (< давн. укр. ***-і***). Найдавніші приклади, що датуються XV ст. (див. 31.3б), мають радше винятковий характер, але вже за середньоукраїнських часів їх аж ніяк не можна вважати за щось незвичайне: **въ кровѣ** (Літк. Єв. 1600), **на твердѣ** 'на небі' (Транкв.-Ст. 1618), **в(ъ) ночѣ** (Тар. Земка 1627), **на Волинѣ**, **въ весѣ** 'у селі' (Молд. гр. 1635), **въ любвѣ** (Транкв.-Ст. 1646), **чернѣ** (Б. Хмельницький 1650), **в печѣ** (Ґал. 1659), **матерѣ** (Полт. 1669), **приязнѣ** (Солонина 1688), **в шерстѣ** (Вірші Кл. Зин. 1690), **в тѣнѣ** (Тупт. 1701) та ін. Проте давніші форми на ***-у*** також залишалися в ужитку, й Л. Зизаній у своїй граматиці 1596 р. припускає обидва варіанти (за приклад він бере **кости ~ костѣ**).

Наявність закінчення ***-і*** в дат. і лок. одн. та м'якість прикінцевого звука основи більшості іменників жін. роду на приголосний спонукали до перекшталтування їхньої відміни за м'яким зразком. Відповідно, в ґен. одн. теж поширилося закінчення ***-і***. Такі форми вже трапляються (щоправда, винятково) в деяких пам'ятках XVI–XVII ст., наприклад: **до кривѣ** (Житом. 1583), **тѣла и кровѣ** (О обр. кін. XVI ст.), **огнемъ любвѣ** (Радив. 1671), **до Русѣ** (Ґал. 1676), **не імѣю(т) любвѣ** (Вірші Кл. Зин. 1690), **много кровѣ** (Пирят. 1703), **с чернѣ** (Літоп. Самов. 1702), **подлугъ мислѣ** 'на думку' (Сам. Вел. 1720). Ще консервативнішим було ставлення до форм ном. і ак. мн., де закінчення ***-у*** й надалі мало перевагу навіть у середині XVIII ст.: **вѣсты** (Фот. 1749), *сласты* 'насолоди' (Сковор. 1785).

На сьогодні форми з ***-у*** в усіх означених випадках збереглися в південно-західному наріччі. Серед говірок південно-східного наріччя теж є багато таких, де вони ще й досі широко вживаються (особливо

в ґен. одн., а також у ном. мн.). Для прикладу можна назвати Переяславщину та Прилуччину, південні райони Київської та східні райони Харківської областей, пониззя Дніпра та Дністра тощо[3]. Саме такі форми вживалися Шевченком (наприклад, ґен. одн. *заповіди*, *вісти*) та іншими авторами. Теперішня літературна норма української мови, вимагаючи ***-i*** в усіх відмінкових закінченнях, радше випереджає події, ніж фіксує наявний стан справ. Із другого боку, в деяких волинських і подільських говірках закінчення ***-i*** поширилося навіть на форми ґен. одн. іменників сер. роду типу *теля́* : *теля́ті* (літ. укр. *теля́ти*).

У літературній мові закінчення ***-y*** збережено в деяких прислівниках, що являють собою застиглі відмінкові форми іменників (*поча́сти*, *бе́звісти*, *восени́*), у відміні числівників, що закінчуються на ***-t'*** ~ ***-t*** та ***-m*** (*п'ять* : *п'яти́*, *сім* : *семи́*, *три́дцять* : *тридцяти́*), а також у множинних іменниках *са́ни*, *гру́ди*, *сі́ни*.

У позиції перед ***-i***, яким заступлено ***-y***, має місце пом'якшення середньопіднебінних. Звідси може випливати, що середньопіднебінні опинилися в цій позиції вже після того, як закінчилося їхнє ствердіння, хоча обов'язкового характеру такий висновок не має, бо вони пом'якшуються також перед ***-i*** < ***-ě*** (*діжа́* : *ді*[ž'í]). Збереження пом'якшеної вимови просто може бути спричинене тиском "м'якої" парадигми або ж мати позиційний характер (перед ***i*** — див. 42.1).

Заміна ***-y*** на ***-i*** в закінченні дат. (і вторинно лок.) одн. іменників чол. роду ***-ovy*** лише почасти пов'язана з іншими модифікаціями в системі закінчень, що розглядалися в цьому параграфі. Спільною ланкою між усіма цими явищами було розповсюдження ***-i*** коштом ***-y*** в дат. одн., яке стало прикметною рисою цього відмінка. Одначе такі форми дат. з ***-i*** трапляються в пам'ятках середньоукраїнського періоду зачасто, далеко частіше, ніж, скажімо, форми з ***-i*** в іменниках жін. роду на приголосний, — попри ту обставину, що граматичні зв'язки між основами на голосний і на приголосний у межах того самого роду мусили бути значно щільніші від зв'язків між жіночим та чоловічим родами; крім того, сама будова закінчень у жін. роді має набагато більшу подібність — щоразу один-єдиний голосний (*діжі* як *тіни* > *тіні*), — тоді як двоскладове закінчення дат. одн. іменників чол. роду ***-ovi*** (давніше ***-ovy***) мусило б було чинити набагато стійкіший опір всякому такому водностайненню. Недаремно в жодній пам'ятці й у жодній говірці ніколи не було спроб здійснити водностайнення у зворотному напрямі, тобто впровадити закінчення ***-ovy/-ovi*** у відміну іменників жін. роду. Всі ці міркування дають підставу стверджувати, що співвідносність із формами жін. роду могла відігравати в заміні ***-ovy*** на ***-ovi*** хіба що другорядну роль. Її головний стимул слід шукати деінде.

---

[3] Часткові дані див.: Жилко, *Нариси*, мапа 19 (та с. 249); Dejna, мапа 6.

Якщо брати найперші приклади вжитку на письмі закінчення **-овѣ**~**-евѣ** (згідно з тогочасним правописом), то в них можна помітити польський вплив (див. 31.3в). У корпусі даних середньоукраїнської доби головним чинником було співвідношення між південно-західними та північно-східними говірками. Закінчення ***-ovy*** поширилося на південному заході, тимчасом як для північного сходу воно було й лишається чужим. У поліських та суміжних із ними говірках, що є перехідними до північного наріччя, у дат. одн. іменників чол. роду зазвичай уживається закінчення ***-u***: *бра́ту* (а не *бра́тові*). Закінчення ***-ovy***~***-evy*** отримало ***-ě*** по дорозі з південного заходу на схід, потрапивши до південно-східних говірок, що перебували тоді на етапі формування. Це був наслідок його допасування до місцевого мововжитку, в ході якого відбулося запозичення ***-ě***, поширеного в решті форм дат. і лок. одн. Дія структурного чинника була вможливлена — на відносно велику міру — чинником географічним.

Із-поміж досить численних прикладів (хоча форми з ***-ovy***~***-evy*** все-таки й надалі кількісно переважали) нижче подається невеличка вибірка (усі іменники в дат. одн.): **Петровѣ** (Біз. Єв. XVI ст.), **папѣжовѣ** (Літоп. Март. Бєл. 1600), **огневѣ**, **Ис(ус)овѣ** (Літк. Єв. 1600), **дѣдовѣ** (Молд. гр. 1634), **Мойсеовѣ** (Люцид. 1636), **Иоанновѣ Казимировѣ**, **ужевѣ**, **вѣтровѣ** (Ґал. 1659), **Василевѣ**, **господаревѣ**, **урадовѣ** (Полт. 1664), **господевѣ** (Реш. Уч. Єв. 1670), **Васковѣ** (Баришп. 1674), **чловѣковѣ** (Сл. безд. 1670), **врачевѣ** ‘лікареві’, **Даниловѣ**, **стриевѣ**, **Мъстиславовѣ** (Сафон. 1672), **синовѣ**, **б(о)говѣ** (Ів. Вел. 1680), **братовѣ**, **Василевѣ Рудченковѣ** (Пирят. 1684, 1685), **товаровѣ** ‘худобі’, **медведевѣ**, **кушнере́вѣ** (Вірші Кл. Зин. 1690), **протопоповѣ** (Феод. Черн. 1694), **козаковѣ**, **королевѣ**, **пановѣ** (Літоп. Самов. 1702), **кесаревѣ**, **сенаторовѣ** (Літоп. Граб. 1710), **домовѣ** (Листовня 1712), **чителниковѣ**, **народовѣ** (Сам. Вел. 1720), **алтовѣ**, **тенировѣ** (Мик. Дил. 1723) та багато інших.

Дані пам’яток щодо вжитку закінчення ***-ovi***~***-evi*** в XVII ст. потверджує й та обставина, що вони поширені в українських говірках Воронізької обл. (Богучарський, Бутурлинівський, Калацький і Розсошанський райони). Українські осади виникли тут у середині XVII ст. і відтоді практично перебували в ізоляції від основої частини української мовної території. Поза сумнівом, форми з ***-ovi***~***-evi*** були занесені туди під час переселення.

В іменниковій відміні особливе місце посідає ізольована нереґулярна форма ном. мн. *дру́зі*. З давн. укр. ***druzi*** мусила була постати форма ***druzy***, що її таки й засвідчено, приміром, у Віршах Кл. Зин. 1690. Сучасна форма (а ***z’*** уживається в усіх відмінках множини: *дру́зів*, *дру́зям* тощо) має ***-i*** внаслідок асоціації зі звуком ***z’*** як альтернантом ***h*** (коли м’якість ***z’*** вимагає ***-i***): *ріг*:*ро́зі* лок., *ту́га*:*ту́зі* тощо.

4. МОРФОЛОГІЧНІ ДОПАСОВАННЯ СЕРЕД ДІЄСЛІВ

У давньоукраїнській мові дієслова типу ***beru*** 1 ос. одн. мали подвійне чергування голосних у корені: ступінь ***e*** в теп. часі, нульовий ступінь в основі аор. та інф. (***bьrati***) та подовжений нульовий ступінь в ітеративних формах (***-birati***), тобто ***e*** : ***ь*** : ***i***. З другого боку, в дієсловах типу ***reku***, що первісно не мали нульового ступеня, звук ***e*** чергувався з довгим ступенем ***ě*** в ітеративній формі: ***-rěkati***. Відмінність між обома серіями чергувань була дуже тонка й не виконувала якоїсь особливої функції. Така ситуація легко піддавалася водностайненню. Саме так і сталося в XVII ст. з дієсловами типу ***beru*** : ***braty*** : ***-byraty***, внаслідок чого постали ітеративні форми типу **-бѣрати** (тобто ***b***[i]***ráty***), наприклад: **поднѣмали** (Гр. уманського полковника П. Уманця, 1669 р.), **вибѣрали** (Житом. 1675), **помѣраючи** (Пирят. 1688), **отбѣрай** (Ів. Вел. 1690), **поднѣмался** (Пирят. 1691), **вибѣрав** (Пирят. 1695), **отнѣмати** (Пирят. 1701), **отбѣрали**, **збѣрати** (Літоп. Самов. 1702), **вибѣрахуся** (Літоп. Граб. 1710), **ꙋмѣрати** (Сам. Вел. 1720), **знѣмати** (Довгал. 1737), **отбѣрат** (допит М. Залізняка 1768 р.) та ін. Форми з ***i*** в XIX ст. широко використовував, наприклад, Шевченко. Нині вони є звичайними в багатьох південно-західних говірках (і відповідно у творах Франка, наприклад: *занімаються* — 1900), а також у деяких південно-східних (наприклад, Лубенщина, Переяславщина). У літературній українській мові за нормативні з-поміж них уважаються дієслово *обнімáти* та інші споріднені (наприклад, *піднімається* — Лесич 1972), а також кілька іменників, утворених від дотичних дієслів (*зáтірка*[4], *рóзпірка*), хоча в більшості випадків поновлено форми з ***у*** (*умирáти*, *вибирáти*, *витирáти* тощо).

Перехід до ***ě*** в цих дієсловах притаманний чеській (*umírati*), словацькій (*umierat'*), серболужицьким (ниж. луж. *wuměraś*) і польській (*umierać*) мовам. Цей процес є типовим для західнослов'янських мов. Цілком можливо, що в українській мові він був спричинений польським впливом. Щоправда, його інтенсивний перебіг припав на кінець XVII ст., тобто на час, коли польський вплив дещо малів, надто на Гетьманщині, — що не дуже добре узгоджується з висловленим припущенням.

У непрямий спосіб вагання між ***umyraty*** ~ ***umiraty*** і под. могли позначитися й на деяких інших дієсловах. Нині такі хитання спостерігаються у формах *розхрúстаний* (нормативний варіант) ~ *розхрíстаний* та *ущúпливий* (нормативний варіант) ~ *ущíпливий*.

Праслов'янське чергування типу ***oi*** : ***ei*** : ***i*** : ***ī*** в дієсловах на кшталт *квíтнути* було усунене, й по ньому лишилися тільки форми з ***i*** (< ***ě*** < ***oi***). У західноукраїнських говірках і дотепер у дієсловах зберігаються форми з ***у*** (< ***i*** < ***ei***), тимчасом як в іменниках — з ***i*** (*цвúсти́* : *цвіт*). У літературній українській мові йдеться не про перехід ***у*** > ***i***, а про розповсюдження одного зі ступенів чергування коштом другого.

---

[4] Див. Ващенко В. *Лінгвістична географія Наддніпрянщини*, мапа на с. 124.

5. МОРФОЛОГІЧНІ ДОПАСОВАННЯ СЕРЕД ЧАСТОК

Давньоукраїнська мова посідала три заперечні частки: ***ne***, ***ni*** та ***nĕ***. Натомість у сучасній українській мові їх лишилося тільки дві, а саме ***ne*** та ***ni***. Частка ***ni*** (<***nĕ***) вживається замість давньоукраїнської ***ni***, яка мусила була дати в сучасній українській мові форму ***+ny*** (неіснуючу). Як наслідок, складається поверхове враження, ніби звук ***y*** витіснено звуком ***i***. Проте в дійсності ця зміна була обумовлена синтаксично.

У давньоукраїнській мові частка ***ne*** виконувала функцію першого заперечення, тобто стояла при присудку: **не остави** 'не залишив' 3 ос. одн. аор. (Усп. зб. XII ст.); частка ***ni*** спеціалізувалася на другому запереченні, мавши значення ***i*** + ***ne*** (приблизно), й уживалася при інших членах речення, ніж присудок, коли при цьому останньому стояла частка ***ne***: **не може ни гл(агол)ати къ комоу ни же очию провести** 'він не міг ні промовляти до когось, ні підвести очі' (Усп. зб. XII ст.). Друга функція ***ni*** полягала в заступленні цілого речення (на противагу 'так'): **бѫди же вамъ еже еи и еже ни ни** 'вам треба сказати так чи ні, ні' (Панд. XI ст.). Частка ***nĕ*** в ґрунті речі дорівнювала виразові ***ne je(st')*** і мала заперечувати буття (**нѣ ли написано** 'не написано' — Юр. Єв. 1128; пор. 7.4); крім того, вона вживалася, вже без заперечного значення, в неозначених займенниках: **нѣколи** 'колись (у минулому)' (Златостр. XII ст.), **нѣгдѣ** 'десь' (Усп. зб. XII ст.).

У подальшій історії української мови частку ***ne*** збережено на позначення першого заперечення (*не лишúв*); крім того, вона, виконуючи ту саму функцію, знайшла застосування в деяких неозначених займенниках (*хто-нéбудь* — буквально 'хоч би хто це був'). Частку ***ni***, яка мусила б була перетворитися на ***+ny***, геть утрачено[5]. Нарешті, частка ***nĕ*** > ***ni*** зберегла за собою функцію заперечення буття (чи наявності) й завдяки цьому почала виконувати роль давньої частки ***ni*** (*кажíть так абó ні*), а відтак і роль другого заперечення. У схематичному вигляді це можна показати так:

Давньоукраїнська мова		Сучасна українська мова
1) ***ne*** — перше заперечення	——→	***ne*** — перше заперечення
2) ***ni*** — абсолютне заперечення; друге заперечення |	┌→	***ni*** — друге заперечення, абсолютне заперечення
3) ***nĕ*** — заперечення буття |	——┘	
4) ***nĕ*** — неозначена (в займенниках) |		

Знак | символізує обрив, а стрілки — тяглість розвитку. З семантичного погляду, перехід до нового стану був уможливлений ототожненням заперечення буття/наявності й абсолютного заперечення.

---

[5] Форма *знитилась* (Леся Українка 1911) — то абсолютно ізольований приклад.

Завдяки цьому частка ***nĕ*** піднялася до рівня ***ni***. Відтак вона, вже перетворившися на ***ni***, перебрала на себе функцію другого заперечення, а також почала вживатися в заперечних займенниках (*ніхто́, ніде́, ніко́ли*). Ця остання зміна (остання також і в часі) оминула говірки карпатської зони (лемківські, бойківські, закарпатські, гуцульські) та Добруджу; форми з ***y*** досі втримуються також на Західному та Східному Поліссі, часом трапляючись і в перехідних говірках між північною та південною діалектними зонами (наприклад, на Переяславщині). У східній половині України згодом запроваджено ще одне розрізнення, пов'язане з місцем наголосу в заперечних займенниках (імовірно, на російський взірець): *ніко́ли — ні́коли, ніко́го — ні́кого*; пор. рос. *никогда́ — не́когда, никого́ — не́кого.*

Говорячи про обрив у вживанні ***nĕ*** як заперечної частки (*4*) — а її етимологія, завважмо, відрізняється від ***nĕ*** під пунктом *3*, — слід згадати ще про два чинники: по-перше, в давньоукраїнських пам'ятках, як здається, ця функція була щільніше пов'язана з церковнослов'янським підґрунтям писемної мови, ніж із говірною мовою; по-друге, за середньоукраїнських часів для цього почали використовуватися нові частки, запозичені з польської мови, передовсім *-s'* (*колúсь, когóсь*).

У пам'ятках найперші випадки вживання ***ni*** (на письмі **нѣ**) замість ***ny*** відзначено починаючи з середини XVI ст., наприклад: **нѣ на кого** (Перес. Єв. 1561), *nĕchto* (Штеф. Воєв. 1571); одначе до самого кінця століття надалі переважає ***ny*** (наприклад, **нич** 'нічого', **никчемныχ** — Трост. Уч. Єв. 1560; так само в Одрех. гр. 1578, Житом. 1582, Уч. Єв. 1585, Уч. Єв. №№ 13174 та 29519 з Бойківщини, Літк. Єв. 1600 та ін.). Різку зміну можна помітити у Ст. Зиз. і Лавр. Зиз. 1596 (наприклад, у Лавр. Зиз. 1596: **нѣчóго ... не могоутъ, нѣсоутъ** 'не є' 3 ос. мн., **анѣ ... нѣ единóго** та ін.). Відтоді ***ny*** часом використовується хіба що на позначення абсолютного заперечення (**предварѧют или ни** 'попереджають чи ні' — Ів. Виш. 1600) тощо, хоча в Кл. Остр. 1599 усе ще спостерігаються хитання між **нѣчóго** та **ничого** й віднаходиться приклад **ни гóло(д) ..., ни нагота́**. У XVII ст. ***ni*** реґулярно вживається, приміром, у таких пам'ятках, як Льв. Ставр. бр. 1601–1616, Памва Бер. 1616 і 1627 (проте тут-таки трапляється й **нич** 'нічóго'!), Вѣзер. цн. 1618, Транкв.-Ст. 1618, Копист. 1621–1623, Волков. 1631, Остр. лям. 1636, Люцид. 1636, Діал. Полік. сер. XVII ст., Ґал. 1663, Баришп. 1663–1682, Полт. 1664–1671, Dial. 1670, Реш. Уч. Єв. 1670, Радив. 1671, Ів. Вел. 1680, Пирят. 1683–1710, Онуфр. Харк. 1699, Літоп. Самов. 1702, Мазепа 1708, Сам. Вел. 1720, Гадинк. зб. 1736 та ін. Натомість використання ***ny*** фактично обмежується зоною теперішнього поширення цієї частки в говірках (наприклад, у Gaw. 1619, Уч. Єв. Кап. 1640 та ін.), хоча до нього тяжіють і деякі автори поза її межами (наприклад, Рутка 1694), а в інших спостерігаються хитання: наприклад, у Жит. кн. Волод. 1675 одна за одною йдуть форми **нѣколи нихто**, а Вірші

Кл. Зин. 1690 містять **нѣѓди** ‘ніко́ли’ (полонізм), **нѣоткꙋл** ‘нізвідки’, **анѣ** поряд із частіше вживаними формами **ничого̀**, **ничи́м**, **нико́мꙋ** та ін.

На початку XVIII ст. ***ně*** застосовувано навіть у частці ***nebud’*** (наприклад, **чимнѣбꙋдь** — Літоп. Граб. 1710, **якийнѣбꙋдь** — Мик. Дил. 1723 та ін.), але в пізнішому вжитку ці варіанти не защепилися.

Займенникові форми з початковою наголошеною часткою ***ni***, взоровані на російській мові, починають з’являтися в східноукраїнських пам’ятках десь із кінця XVII ст., наприклад: **нѣзащо ре́шета кꙋпи́ти**, **нѣчо(г) да(т)**, **нѣ в чемъ бы напи(т)ковъ храни́ти** (Вірші Кл. Зин. 1690), **нѣколи мнѣ** (Конис. 1753).

6. ФОНЕТИЧНО ЗУМОВЛЕНІ ЗМІНИ: ЗВУК *y* В ПОЗИЦІЇ ПІСЛЯ *j*

У сучасній українській літературній мові звук ***y*** не може стояти після ***j***: *стоїть*, *мої* тощо. То не є пряме продовження давньоукраїнського стану справ, коли в таких словах також уживався звук ***i***. Як і всякий інший ***i***, він між тим зазнав переходу в ***y***. Ця ситуація донині зберігається в карпатській діалектній групі (наприклад: лемк. ***doi̯ýty***, ***boi̯ýsko*** ‘бияк’; бойк. ***jýskra***, ***jýstyk***; гуц. — зі звичайним для цих говірок переходом ***y*** > ***e*** — ***jéskra***, ***pojétə*** ‘взяти’), а також у наддністрянських говірках (наприклад, у Теребовлі: ***jýstyk***, ***jyhlá***). Випадки вживання ***y*** на початку слова в літературній українській мові та в північноукраїнському наріччі (див. нижче 52.7), мабуть, пов’язані з давнішою наявністю ***j-***, втраченого з бігом часу (див. також 34.8). Перехід ***jy*** > ***ji*** був типовим явищем насамперед для південно-східного наріччя.

У пам’ятках цю звукозміну віддзеркалено скупо, бо кирилична абетка була неспроможна адекватно її відтворити через брак відповідної букви на позначення ***j*** у позиції перед голосним. Щоправда, певні сліди цього процесу в XVII ст. все ж можна віднайти в деяких написаннях з використанням **ѣ** (ця буква загалом позначала [i], але на початку складу — [ji]), наприклад: **гноѣще**, **воѣнъ**, **строѣтель** ‘будівничий’, **ꙋспокоѣте(л)** ‘заспокійник’ (Славин. 1642); **Ка́ѣнови**, **во́ѣнов** (Ґал. 1663); **строѣтъ** ‘будує’, **строѣли**, **моѣмъ** інстр. одн. сер. роду (Полт. 1669); імовірно, також **в монастырꙋ Иллѣнском** (Ів. Вел. 1680) — якщо вимова була ***y***[l’ji]***nskom***. Те саме явище могло зумовити й написання з буквою **є** на кшталт **ємъ** ‘їм’ дат. мн. та **своеми очима** (Полт. 1667) — якщо вона тут заступає ***ě***.

За своїм характером ця зміна була асимілятивна: голосний приподібнювався до попереднього ***i̯*** за місцем артикуляції.

7. ФОНЕТИЧНО ЗУМОВЛЕНІ ЗМІНИ: ЗВУК *у* НА ПОЧАТКУ СЛОВА

Відтягнення назад і пониження артикуляції голосного ***і*** в період від кінця XIII до XV ст. (яке призвело до його перетворення на ***ÿ***) не оминуло його й у позиції на початку слова. За ранньосередньоукраїнських часів у цій позиції напевне вживався не звук ***і***-, а звук ***у***- (він же правив і за протетичний голосний — див. 35.2), за винятком хіба що деяких запозичених слів та, можливо, сполучника ***і***. Нині звук ***у***- на початку слова широко представлений у говірках від Кубані (*и́кли* 'ікла', *и́грашки, инди́к* тощо) до Гуцульщини (***éns̆əj*** 'інший') та Закарпаття (*иду́, Ива́н* тощо). На просторах між обома цими крайніми точками він віднаходиться в багатьох місцях (наприклад, *и́стик, и́ній* — Лубенщина; *имові́рний, игри́ще* — Переяславщина тощо).

Цей звук ***у***- зберігся практично недоторканим, якщо перебував під захистом доданого пізніше протетичного приголосного, як у діалектних формах *Гилько́* (на захід від Хмельницького), *ги́нде* 'деінде' (Лемківщина), *ги́скра* (Броди); сюди ж належать і літ. укр. ***ви́вільга*** проти *і́волга, ви́верень* 'тріска' (пор. болг. *и́вер*), *ги́кавка* (пор. білор. *і́каць*), *ви́рій* (пор. рос. *и́рей*).

У сучасній українській мові загальна тенденція полягає в застосуванні на початку слова звука ***і***. Саме таке правило діє для слів, де ***і***- чергується з ***j***- (*ім'я́ ~ йме́ння* тощо) та для запозичень останнього часу (*інду́стрія*). Цю тенденцію підтримують інституції, покликані внормовувати правопис (на письмі букви *и* на початку слова вживати не вільно) та орфоепію. Незважаючи на це, звук ***у***- ще й досі панує в тих питомих словах, де він не чергується з ***j***- або з ∅ (*і́нший, і́ноді, іч* — усі з [у]-), хоча можливою є також його факультативна заміна на ***і***-. Звук ***і***, вживаний на початку слова, тепер не змінюється й тоді, коли перед ним з'являється префікс (наприклад, *безіме́нний*).

У пам'ятках вимова ***у***- представлена погано, бо від самого часу появи кириличної абетки було заведено не писати на початку слова **ы**. На письмі це трапляється хіба що після прийменників (наприклад, **в ы(н)шіѣ рүкы** — Одрех. гр. 1578; **оүв ы(з)бє** 'у хаті' — Житом. 1583), але то є радше данина білоруській правописній традиції (в білоруській мові загалом на початку слова вживається ***і***-, але після твердого приголосного наприкінці попереднього слова відбувалася його заміна на ***у***-).

Теперішні хитання та факультативність вимови ***у***- чи ***і***- призводять до практичної взаємозамінності ***і ~ у*** в цій позиції, послаблюючи фонематичний статус ***у***. Разом із поширенням процесу м'якшення приголосних перед ***і*** в говірках (див. 59.4) це торувало шлях до перетворення ***у*** на алофон ***і***, що в деяких говірках таки й сталося.

Правопис середньоукраїнської доби не дає змоги визначити час перебігу зміни ***у***- > ***і***-. Зважаючи на притаманні українській мові ще

й дотепер хитання та нестабільність у цьому плані, можна припустити, що вона сталася недавно, тобто щонайбільше зі сто років тому. Проте в деяких локальних говірках вона може датуватися давнішими часами, можливо навіть кінцем середньоукраїнського періоду.

8. ФОНЕТИЧНО ЗУМОВЛЕНІ ЗМІНИ *у* В ГОВІРКАХ

*** Бодай на стислу згадку заслуговують специфічні діалектні варіанти потрактування ***у*** (що декотрі з-поміж них проаналізовано в інших розділах цієї книги):

а). У говірках, де й досі існує розрізнення рефлексів давн. укр. ***і*** та давн. укр. ***у*** (до них належать надсянські, лемківські, бойківські, центральнозакарпатські та частина мараморовських), цей останній може реалізуватися як огублений звук, що його в транскрипції часто позначають символом ***ω***. Це явище має місце, зокрема, в невеличкій зоні коло Ужгорода та в південно-західній частині Бойківщини. Питання про те, чи його слід уважати за місцеву інновацію (Брок, Зілинський), чи, навпаки, за продовження давньої праслов'янської артикуляції (Штібер, Бевзенко), залишається відкритим (див. також 28.1), хоча брак інших випадків огублення в цих говірках (за винятком позиційного переходу ***а*** > ***å*** перед ***l*** — див. 54.1) може свідчити на користь другої можливості.

б). Існують говірки, де звук ***у*** в усіх позиціях перейшов у звук ***е***. Це може бути частина загального процесу пониження артикуляції неогублених голосних середнього піднесення, в ході якого сталися зміни ***у*** > ***е*** та первісний ***е*** > ***æ*** (або навіть ***а***). Такий стан справ спостерігається в гуцульських і покутських говірках, а також — незалежно від них — на заході Волині (Середнє та Західне Полісся): ***dem*** 'дим', ***dæn'*** 'день'. В іншому варіанті ця зміна заторкує лише звук ***у*** (Роменщина та Лебединщина в Сумській обл., Добромиль у Львівській обл., деякі місцевості поблизу Лисавета: *абе́* 'аби', ім'я *Харе́тя*). Для Волині, а також для Гуцульщини (менш певно) цю зміну можна датувати XVII ст. (див. 40.14).

в). Асимілятивна зміна ***у*** > ***і*** перед складом, що містить ***і***, є характерна для Закарпаття на схід від Уга та — перед наголошеним ***і*** — для Нижнього Подунав'я: *кісі́ль*, *грімі́ло* (літ. укр. *киси́ль*, *грими́ло*), а також *міні* дат. — якщо ця форма походить від ***тупі*** (див. 35.2в). У пам'ятках це явище віднаходиться починаючи з XVII ст.: **свѣнѣ** ном. мн., **ѹвѣдѣлъ** 'побачив' (Ігнат. 1666). Ця зміна має той самий характер і припадає, мабуть, на той самий час, що й перехід ***е*** в ***і*** перед складом, який містив ***і*** (*весі́лля* > *ві́сілля*), на Поділлі та деінде (див. 40.12). Інша аналогія — це звуження вимови ***е*** (та ***о***) перед складом, що містив голосний переднього ряду та/або м'який приголосний, у бойківській, закарпатській і надсянській діалектних зонах (див. 40.3).

ґ). Позиційну дифтонгізацію ***у*** зафіксовано у двох не пов'язаних між собою периферійних зонах: на Сучавщині (в Румунії) ***у*** перетворюється на $_i$***у*** (а ***е*** на $_i$***е***) після ***t***, ***d*** та ***n*** (***xod$_i$ýti***, ***t$_i$ýxo***, ***kn$_i$ýžka***), а на Підляшші та Берестейщині, приблизно в трикутнику Дорогичин — Біла — Милейчичі, існують сліди дифтонгізації ***i*** в позиції наприкінці слова (у частині цієї зони рефлексом давн. укр. ***i*** та ***у*** є звук ***i***, перед яким не пом'якшується попередній приголосний) — або в усіх випадках (***pekt$_i$é*** 'пекти', ***pésn$_i$e*** 'пісні' ґен. одн. — Івацевичі), або лише в інфінітиві (***it'$_i$é*** 'іти', ***peč$_y$é*** 'пекти'). В обох випадках ужитий елемент ***i̯*** відбиває особливості вимови приголосних перед ***у***. На Сучавщині це явище притаманне також тамтешнім румунським говіркам, а на Підляшші воно пов'язане з біжучими процесами м'якшення/ствердіння приголосних перед голосними переднього ряду.

г). Діалектні особливості існують також у потрактуванні деяких префіксів. У більшості районів Закарпаття префікс ***vy-*** (фактично [wy]) внаслідок приподібнення голосного до початкового приголосного перетворився на ***vu-*** (***vumyty*** = літ. укр. *умúти* та ***вúмити***; різниця в місці наголосу може зберігатися). Це явище засвідчено ще з XVII ст. (**воурѣка(т)сѧ** 'зрікається' — Одрех. гр. 1634; **окно авадь вүзүрь** 'вікно', **вүшовши** 'вийшовши' — Ключ 1695)[6]. Аналогічно, хоча в дещо меншій зоні, спостерігається ***po-*** > ***pu-***, а літературній українській формі ***pid*** відповідає ***pud*** (***pušov*** 'пішов', ***pudkýnuty***); однак на захід від Боржави де-не-де збережено префікс ***vy-***, і внаслідок його впливу замість літературної української форми ***vid-*** тут уживається ***vyd-*** (те саме стосується й відповідного прийменника). Це явище відоме ще з XVI ст. (наприклад, у Перес. Єв. 1561 з її лемківським підґрунтям — див. 33.4). У гуцульських говірках, а точніше в тих із-поміж них, де рефлексом ***o*** в новозакритих складах є звук ***i***, зміна пішла в протилежному напрямку: префікс ***vy-*** перетворився на ***vi-***, змішавшися з ***vid-*** (***víryty*** 'вирити'). Слова *вúм'я* та *висóкий*, де ***vy-*** є частиною кореня, теж були втягнені в цей процесі набули форми *вíм'я*, *вісóкий*, хоча *вúдко* та *вúджу* втрималися. Схоже явище спостерігається в Димерському районі на півночі Київської обл.: *вíзвала* 'вскликала', *вíскочив*. Чи саме воно знайшло віддзеркалення в написанні **вѣѡбраженіє** 'уява' (Вол. Єв. 1571), не можна сказати напевно.

Окреслені в 52.8б-ґ діалектні процеси дуже різняться своїм поширенням та причинами, що їх викликали. Єдина спільна для всіх них риса (за винятком ***vyd*** < ***vid***) — це витіснення ***у*** іншими голосними, зазвичай голосним ***i***. Хоча повне усунення ***у*** відбулося лише в невеличкій зоні на заході Волині, цей звук усе-таки є найменш стійким з-посеред усіх українських голосних, мабуть, через те, що виламується з базового фонемного трикутника, характерного для системи вокалізму (див. 28.5).

---

[6] Поминаючи датований 1499 р. непевний (бо ізольований) приклад із Молд. гр.: **въгнати и въпоудити проч** 'вигнати й викинути геть'.

9. ПЕРЕХОДИ *у* > *і* ТА *і* > *у* В ПООДИНОКИХ СЛОВАХ

Замість звука ***у***, як сподіваного рефлекса давн. укр. ***і***, деякі говірки, переважно південно-східні, мають приблизно у двох десятках слів звук ***і***. З-посеред цих форм декілька потрапили в літературну українську мову, інші вживаються як просторічні. Інколи ***і*** в цих словах віднаходиться ще в XVII ст. До їх числа належать:

а). Слова, що ввійшли до літературної норми: *спрáвді, дóсі, пáні, олівéць, завірюха, перíстий, хібá.*

Серед них *спрáвді* — то гібрид давнішого українського варіанту **по правдѣ** (наприклад, Гр. 1411, Жидачів) та пол. *z prawdy* (в пам'ятках — десь із 1500 р.; пор. лемк. *справды*, а також **заправдѣ** — Няґ. 1758); *дóсі* взорується на таких часових прислівниках, як *тодí, дáлі* тощо; *пáні* являє собою пряме запозичення з польської (пор. форму з ***-у*** в Остр. лям. 1636: **пани зацная**); у слові *олівéць* за допомогою ***і*** передається польський звук ***ó*** — пор. *ołów* 'оливо', *ołówek* 'олівець'; *завірюха*, мабуть, походить від пол. *zawierucha* 'буря' (утвореного від дієслова *wirеć* 'кипіти'; *перíстий* відтворює пол. *pierzysty*, а *хібá* — пол. *chyba*, з протиставленням його укр. *хúба* 'ґандж' (Павловський 1826 р. ще подає форму *хибá*).

б). Суфікси, що ввійшли в літературну мову: суфікс ***-íl'nyk***, як у словах *кладíльник, копíльник, купíльник, мазíльник, мастíльник, метíльник, громадíльник, скородíльник, точíльник* (наприклад, Свідзинський 1932) тощо. Нині ці іменники безпосередньо (*громадíльник* : *громáдити*; *скородíльник* : *скородúти*) або посередньо асоціюються з дієсловами на ***-yty***, що від них мали б утворюватися іменники на ***-ýl'nyk*** (*носúти* : *носúльник, чúстити* : *чистúльник* тощо), внаслідок чого наявність ***і*** в суфіксі ***-íl'nyk*** скидається на виняток. Проте з історичного погляду вони в дійсності походять не від дієслів, а від інших іменників: або з суфіксом ***-ěl(ь)*** (як *купíльник* — пор. ст. ц. сл. **кѫпѣль** 'купіль'), або з суфіксом ***-inn'(a)*** (як у випадку *скородíльник* : *скородíння* тощо). Отже, незважаючи на чуднувату співгру зі словами на ***-ýl'nyk***, ці утворення є цілком реґулярні.

Аналогічно й у слові *породíлля* звук ***і*** не є видозміною ***у*** з дієслова *породúти*; він виводиться від сер. укр. **породѣля** (Славин. 1642; також **породѣлѣ** дат. одн. — Пирят. 1703) з тим самим суфіксом ***-ěl(ь)***. Первісно це слово закінчувалося на ***-ь***, що до нього згодом долучено ***-а***. Стосовно подвоєння ***l*** у суч. укр. формі — див. 37.46. Серб.-хорв. *poròdīlja* має іншу морфемну будову.

Суфікс ***-ivn(ýj)*** у прикметнику *їстівнúй* (наприклад, Антоненко-Давидович 1963), а також, можливо, *пастівнúй* — то суміш ***-yv(n)-*** (як у прикметниках *жнúвний, дóбривний*) та ***-ov(n)-*** > ***-iv(n)-***, як у прикметниках *будівнúй, чарівнúй* та ін.

Уживаний у патронімічних формах суфікс -(*v*)*уč* (наприклад, *Михáйлович*) виступає як ***-іč*** у формі *Іллíч* задля збереження м'якості ***l'***, наявної в імені *Іллá* (пор. **Іллѣча** ґен. — Листовня 1712).

в). Із-поміж діалектних слів (уживаних здебільшого в південно-східному наріччі), де на місці очікуваного ***у*** вимовляється ***і***, до найтиповіших належать: *зімá* (**зѣмородокъ, зѣмнѣю** 'мерзну' — Славин. 1642; **зѣмою** інстр. одн. — Літоп. Самов. 1702; **зѣмного** 'холодного' — Вѣчн. пек. 1721; *зімная* — Грам. Павл. 1826; *зіма* — Гатцук 1861; також у Шевченка); вживане насамперед у звертанні *брáтік* (**братѣк** — Ів. Макс. 1724; *брáтік* — Грам. Павл. 1826; так само й у Шевченка, Кобилянської 1904); *кóмін*; *горíще*; *чотирí*; *ýлік* 'вулик'; *вітáти* 'ширяти'; *обíда* 'образа', *кісíль* та ін.

Появі деяких форм із ***і***, ймовірно, сприяло помішання: *вýлик* і *вýлій* (пор. *вýлія* ґен. одн. — Драч 1972) вкупі дали *вýлік*; *витáти* змішалося з *вітáти* 'здоровити'. *Обíда*, вочевидь, являє собою запозичення з російської. У слові *кісíль* відбулося вподібнення до наголошеного ***і***. Однак головною причиною постання цих форм із ***і*** була взаємодія північних і південно-західних говірок під час заселення південно-східних теренів. Мовці з південно-західною артикуляторно-слуховою базою не відрізняли північноукраїнської реалізації ***у*** як [ỷ] або навіть як [і] (без пом'якшення попереднього приголосного) від звичайного ***і*** й трактували його відповідно.

З особливою ясністю це оприявнюється на прикладі топоніма *Чернíгів*. За давньоукраїнських часів назву цього міста звичайно записували як **Чьрниговъ** (наприклад, **Чьрниговѣ** лок. — Усп. зб. XII ст., також Іп. літоп.). Форма з **ѣ** набула поширення в XVII ст. (**Чернѣговъ** — Полт. 1664; **чернѣговский** — Гр. Мазепи 1689; **в Чернѣговѣ** — Літоп. Самов. 1702; **до Чернѣгова** — Сам. Вел. 1720 та ін.) й урешті набула статусу нормативної. Натомість форма топоніма **Пѣратин** (Літоп. Самов. 1702) не прижилася, й на сьогодні закріпилася назва *Пирятин*.

Особливо часте вживання ***і*** у слові *зімá* (подекуди навіть у літературних творах, як-от у Куліша 1857) пояснюється запозиченням такого звучання з північноукраїнського наріччя, а в адвербіалізованій формі лок. одн. *зімí* — також із тих південно-західних говірок, де є перехід ***у*** > ***і*** перед ***і*** в наступному складі (див. 52.8в; пор. **зѣмѣ** Ключ 1695; у Єв. 1637 **зѣмѣ** може являти собою або таку південно-західну форму, або південно-східну інновацію).

У церковнослов'янських словах **и** традиційно читано як ***у***, зокрема й в іменниках, що закінчувалися на ***-ije***. Цю традицію викоренено з богослужбової практики після спеціальної заборони Петром I "малоросійської вимови" при читанні церковних книг (1720 р.). Ту саму лінію продовжують сучасні радянські публікації, в яких, скажімо, замість Шевченкового *до зачатия* (1841) друкується *до зачатія*.

Невмотивований історично вжиток ***у*** на місці сподіваного ***і*** трапляється хіба що винятково. Стосовно ранньосередньоукраїнської форми **синожать** (наприклад, у Гр. 1440, Перевали поблизу Володимира-Волинського; пор. *сíно*) — див. 32.4. У дієслові *зáздрити* (<***za-zьrěti***) відбулася заміна суфікса, яку полегшило затемнення семантичних зв'язків із дієсловом *уздрíти*. У слові *обíдві* (замість сподіваного ⁺***obidvi***), як і у формі чол. роду *обíдва*, ***у*** може походити зі сполуки

на кшталт давн. чес. *obe dva* (dni), тобто від ****obь dъva***, що фактично робить з ***oby*** префікс, й аж ніяк не продовження давн. укр. (і діал.) *обá, обí*. У прикметнику *сумíрний* звук ***у*** не є наступником ***ě***, що його маємо в давн. укр. ***směrenije*** 'покора' (пор. сер. укр. смѣрѝлєсьсѧ — Копист. 1623), бо бере початок з кореня ***myr***.

10. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Унаслідок допасовань, що заторкнули дистрибуцію ***у*** та ***і*** протягом середньоукраїнського періоду та пізніше, ні звучання, ні фонемний статус ***у*** не змінилися. Однак через цю низку дрібних звукозмін, якщо взяти всю їх сукупність, можливість утрати фонемного статусу ***у*** загалом імовірнішала. У морфології увиразнилася тенденція до усталення опозиції ***у*** в твердій та ***і*** в м'якій відміні іменників та прикметників. Оскільки сама приналежність до тієї чи тієї відміни базувалася на твердості або м'якості прикінцевого приголосного основи, зреалізовані зміни взалежнювали вибір ***у*** або ***і*** від якості цього приголосного. Особливо показовим було втягнення не надто численної групи іменників жін. роду на приголосний у м'яку відміну, коли сполучною ланкою слугувала наявність в обох випадках м'якого прикінцевого приголосного основи (деякі приголосні, що не мали собі парних, як, скажімо, середньопіднебінні, легко могли виконувати обидві ролі, тож із морфологічного погляду вони могли правити за "м'які").

Фонетично зумовлені переходи ***jy***>***ji*** та ***у-***>***і-***, обмежуючи число вільних позицій для ***у***, давали аналогічний ефект. Таким чином, процеси, що відбувалися з ***у*** в період від XVI до XX ст., мали своїм сумарним наслідком зменшення його незалежності та свободи пересування, хоча в підсумку все ж не призвели до остаточної втрати ним фонемного статусу. Всі ці процеси в українській мові були самостійні, але їх кінцевим результатом стало зближення з польською та російською мовами, де ***у*** являє собою алофон ***і*** й не може стояти після ***j*** чи на початку слова.

Коли йдеться про потраткування поодиноких слів, то за середньоукраїнської доби найважливішу роль усе ще відігравали контакти з польською мовою, хоча вже оприявнилася й російська присутність. Та все ж найпотужнішим розвоєвим чинником були міждіалектні контакти, що відбувалися в південно-східній зоні внаслідок зіткнення та взаємовпливу північних і південно-західних говірок. З-поміж інших мов певну аналогію в еволюції ***у*** можна добачити хіба що з українським (тобто південно-східним) різновидом мови ідиш, де розвинулася опозиція ***і***:***у*** (***zin*** 'син' : ***zyn*** 'сонце'), застосовувана з тими самими обмеженнями, що й в українській мові (позиції на початку слова та після ***j***).

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. вибрану бібліографію до розділів 28 і 31, до якої можна додати:

1. Михальчук К. «До правопису деяких форм “м'якої деклінації” в українській мові». *ЗНТК* 2, 1908.
2. Васильев Л. «О влиянии неиотированных гласных на предыдущий окрытый слог». *ИОРЯС* 13, 3, 1908 (передрук у вид.: Васильев Л. *Труды по истории русского и украинского языков.* Мюнхен, 1972), особливо с. 184 (295).
3. Ткаченко Б. «Деякі морфологічні інновації в лівобережних південних говорах» *НЗ* Харківської науково-дослідної катедри мовознавства 1. Х., 1929.
4. Paňkevyč I. «O domnělé diftongické výslovnosti hlásky ы v ukrajinských nářečích Podkarpatské Rusi a vých. Slovenska». *Časopis pro moderní filologii*, 17, 1931.
5. Kuraszkiewicz W. «Z badań nad ikawizmem w ruskich gwarach karpackich». *LS* IV, 1, 1938.
6. Kuraszkiewicz W. «Domniemany ślad Jadźwingów na Podlasiu». *SFPS* 1, 1955.
7. Грищенко А. «Диференціація твердих і м'яких прикметникових основ в українській мові». *Мовозн.* 1976, 1.

53. УСІЧЕННЯ ТА СТЯГНЕННЯ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Як уже було зазначено в 7.4, стягнення голосних не було характерне для прото- й давньоукраїнської доби: у прикметниках двоскладові закінчення (типу **бѣлаѧ, бѣлоє**) не зазнавали змін, тимчасом як односкладові займенникові форми типу **та** жін. роду, **то** сер. роду, навпаки, здебільшого перетворилися на двоскладові до початку XV ст. (**таѧ, тоє** тощо), тобто

перейняли закінчення прикметників. Однак за середньоукраїнської доби ця ситуація в більшості діалектів змінилася: на місці давн. укр. **бѣлаꙗ** з'явилася форма *біла*, на місці **бѣлоую** ак. одн. жін. роду — *білу*, на місці **бѣлоє** сер. роду — *біле*, на місці **бѣлии ~ бѣлыѣ** ном. ак. мн. — *білі*. Ці зміни у прикметниковій відміні відмежовували українську мову від її північно-східних сусідок — російської та білоруської мов, де збереглися двоскладові закінчення, але водночас наблизили до її західних сусідок — польської мови та східнословацьких говірок, в яких стягнення сталося за доісторичних часів: рос., білор. *бéлая* — пол. *biała*, сх. словац. *bila* жін. рід; рос. *бéлое*, білор. *бéлае* — пол. *białe*, сх. словац. *bile* сер. рід і т. ін. Щоб відповісти на питання, чому і як сталася ця зміна, а також чи відбувалося при цьому стягнення голосних, варто застосувати невтральну термінологію. Відтак, нижче термін "односкладові закінчення" вживатиметься на противагу "двоскладовим закінченням" і відповідно — "прикметники з односкладовими закінченнями" проти "прикметників із двоскладовими закінченнями".

Можливість стягнення як загального звукового процесу в українській мові спростовується хоч би тим фактом, що слова на взірець *шúя*, *змíя*, *зáєць*, *пóяс*, *прúятель* та десятки інших залишилися в незміненому вигляді, як, зрештою, і форми *моя́*, *моé* та — вже власне в системі закінчень — форми ґен. та інстр. одн. прикметників жін. роду (*білої*, *білою*). Окрім цього, при стягненні закінчення сер. роду *-oje*, де наголос міг припадати на *o*, але аж ніяк не на *e*, у висліді навряд чи постало б *-e*, а у формі ном.-ак. мн. *-iji* та *-ŭjě*, що зливалися в *-yji* (щодо зміни *y*>*i* після *j* — див. 52.6), де кінцевий голосний знов-таки ніколи не був наголошеним, навряд чи постало б *-i* (до того ж — без пом'якшення попереднього приголосного).

Ці загальні міркування ставлять під сумнів стягнення голосних (як і сам термін "стягнений"). Проте, щоб довести його брак, треба показати, які інші чинники, сприявши формуванню односкладових закінчень прикметників, поклали край існуванню двоскладових закінчень. Зробити це непросто, оскільки, крім усього іншого, мова тут іде про переплетення синтаксичних, морфологічних і фонетичних факторів. Зосібна, в середньоукраїнських пам'ятках досить часто вводять в оману поодинокі випадки вживання прикметників із начебто односкладовими закінченнями. Такі форми можуть бути українськими, але вони можуть бути так само й церковнослов'янськими або польськими. У церковнослов'янській мові іменні форми прикметників уживалося предикативно (**боуди с(е)рдце моє непорочно** — Фл. Пс. 1384), напівпредикативно в постпозиції, особливо для передачі контрастових понять (**ѧпка солотки ... печены** (Ракош. XVII ст.) на противагу, скажімо, до 'кислий і свіжий' відповідно); у разку прикметників двоскладове (займенникове) закінчення могло бути вжите лише в одному з них (**праздники г(о)с(по)дскиѣ, Б(о)городичны** —

Ґал. 1663); односкладові форми могли вживатися факультативно, коли не треба було передавати жодного поняття визначености (**дрождено вино** (Славин. 1642) на противагу до **дрожденок вино**). Ба більше, оскільки визначеність прикметників (у церковнослов'янській мові, як її вживано на Україні) під середньоукраїнську добу на велику міру розгубила своє колишнє семантичне навантаження, то прикметники в іменній формі сприймалися радше як усічені реґулярні форми, спроможні надати текстові виразнішого церковнослов'янського характеру, а отже використовувалися як стилістичний засіб. Їхня штучність унаочнюється при їх уживанні у формі чол. р. одн. (**вепръ великъ** — Славин. 1642), хоча в ґрунті речі стилістичне забарвлення всіх форм з односкладовими закінченнями — однакове.

Якщо середньоукраїнська форма скидається на прикметник з односкладовим закінченням, це може бути просто полонізм. Скажімо, Мазепа 1708 р. реґулярно вживав нормальні немарковані форми на кшталт **коханое, тое, щаслившии** ном. мн., **бѣдние** ном. мн., і хоча в нього є й **повторе** 'удруге', **вторе** тут являє собою полонізм і аж ніяк не українську форму з односкладовим закінченням. Натомість у Молд. гр. позірно односкладові закінчення могли бути болгаризмами, бо в болгарській мові впродовж її історії зберігалося атрибутивне вживання іменних форм прикметника (наприклад, **за правꙋ и вѣрнꙋ слꙋжбꙋ** — Молд. гр. 1493).

Отже, ізольовані приклади з котрогось тексту не мають посутнього значення. Усі приклади мусять бути розглянуті крізь призму граматичної будови і стилістичних особливостей тексту, з якого їх узято. До уваги можна брати лише стилістично невтральні випадки атрибутивного вживання, що не мають характеру винятковості й походять із пам'яток, відносно вільних від церковнослов'янських і польських нашаровань.

2. СВІДЧЕННЯ ДІАЛЕКТІВ

Найкраще досліджено географію форм сер. роду одн. Незмінене закінчення *-oje* збереглося в багатьох периферійних районах уздовж західної й північної межі поширення української мови — у середньозакарпатських говірках між річками Уж і Теребля, на Посянні, Західній Волині (у цих двох зонах *-oje* зберігається лише під наголосом: *якóє* проти *бíле*), Підляшші, Берестейщині, в кількох невеличких анклавах на заході й у центрі Полісся, а також на півночі східної частини Полісся (північніше від лінії Чернігів — Новгород-Сіверський). У закарпатських говірках між річками Уг і Цірока та у східнолемківських над Ославою вживається закінчення *-oj* (скорочене *-oje*). Асимільовані форми на *-eje* (*бíлеє*) поширені в решті поліських говірок — із двома відногами, що йдуть на південь — на Волині вздовж Стиру майже до Збаража та на Лівобережжі

в напрямі Яготина й Переяслава[1]. Усі інші південно-західні та практично всі південно-східні говірки мають форми з односкладовим закінченням **-е**. За винятком деяких відносно невеличких периферійних районів, південні форми на **-е** можуть бути протиставлені поліським на **-oje** та **-eje**. Давньоукраїнські форми на **-о** зникли скрізь, крім кількох найзахідніших лемківських сіл, хоча в присвійних прикметниках вони віднаходяться й у деяких ізольованих анклавах в інших місцевостях.

Про географію поширення прикметників із двоскладовими закінченнями у формі жін. роду та ном.-ак. мн. відомостей є обмаль. Зазвичай вони не виходять за межі поширення нескорочених форм сер. роду, функціонуючи на дещо меншій території. На Закарпатті, наприклад, форми жін. роду на **-aja** та **-uju**, а здебільшого й двоскладові закінчення в ном. мн., вийшли з активного вжитку. Щоправда, рудиментами останніх є мармароські (над річкою Руськовою) форми на **-yj**. На Посянні двоскладові закінчення вживаються як у ном. одн. сер. роду, так і в ном. мн., але не в ном. і ак. жін. роду: *мало́є*, *малы́ї* проти *мала́*, *малу́*. Як виняток, двоскладовість може зберігатися в ном. мн. і зникати в ном. одн., але при односкладових закінченнях жін. роду (Словечно на Середньому Поліссі). На Берестейщині всі згадані закінчення є двоскладові під наголосом і переважно односкладові в ненаголошеній позиції (*молода́я*, *молодо́є* проти *но́ва*, *но́ве*), хоча на півночі цієї території, поблизу Ясельди, в ном. одн. трапляються двоскладові ненаголошені закінчення: *но́веє* і, ще далі на північ, *но́воє*.

У жодному з діалектів не зафіксовано односкладових закінчень із довгими голосними.

3. СВІДЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК: НОМІНАТИВ ТА АКУЗАТИВ ОДНИНИ ПРИКМЕТНИКІВ ЖІНОЧОГО РОДУ

Протягом усього середньоукраїнського періоду паралельно вживалися двоскладові закінчення **-aja** та **-uju**[2] й односкладові закінчення **-а** та **-и**. Історія форм на **-aja ~ -а** та **-uju ~ -и** — це, по суті, історія переміни стилістичної та синтаксичної маркованості. Тут можна висвітлити лише головніші моменти цієї історії.

Тексти з Галичини та Волині кінця XIV — початку XV ст. і пізніші (до XVI ст.) засвідчують поширення двоскладових закінчень на фор-

[1] Див. мапу Н. Прилипка в *УЛГ*, с. 105, а також часткові мапи: Жилко, *Нариси*, с. 147; Жилко, *Говори*, мапа 3; *СГ*, с. 160; Паньк., мапа 4; Дзендз., мапа 179; *ДАБМ*, мапи 112–115, 123, 124, 127, 128; Stieber, мапи 38, 75, 76 і 413.

[2] Усі закінчення **-uju**, **-u** характерні для ак. одн. У цьому параграфі всі приклади такого типу залишено без дальших пояснень.

ми вказівних займенників. Найдавніші грамоти ще мали односкладові закінчення: **та пани** (Гр. 1377, Перемишль); пор. також **страноу тоу** ак. одн. (Кам.-Буз. Єв. 1411), що їм на зміну приходили такі форми, як **тую корьчмү** (Гр. 1407, Медика поблизу Перемишля), **тую** (Гр. 1490, Луцьк), *taia weża* (Люстр. Луцьк 1552) абощо. Навіть іменники, вжиті атрибутивно, могли вряди-годи прибирати двоскладові закінчення: **панюю Ганкү** (Гр. 1547, Луцьк). Двоскладові форми були, вочевидь, стилістично немарковані.

Цього не можна сказати про пам'ятки, що походять із Буковини, пор. із Молд. гр.: **добрү радү** (1395), **рада молдавска** (1452), **жадна кривда** (1456), **короуна свѧта** (1462), **инша котора потребизна** (1462), **другү могилү копанү** (1495), **каждү срѣдү** (1503). Тут ідеться про збереження архаїчнішої ситуації, спільної з болгарською мовою, — пор. паралельне вживання іменних форм прикметників чол. роду: **єдин доубь знаменан** (1495).

Лемківщина, судячи з усього, була іншою зоною архаїчних форм, де зберігалося немарковане вживання односкладових закінчень прикметників: **вложна цѣна** 'плата за прикрощі' (Одрех. гр. 1550), **громада одреховьска** (Одрех. гр. 1574), *perwsza rota Turecká*, *krásna dywonice*, *krasnu dywońku* (Штеф. Воєв. 1571), **межȣ знатнȣ** 'помітну межу', **лавȣ церковнȣ**, **цѣла громада** (Фольварк 1607). Імовірно, на Лемківщині двоскладові закінчення жін. роду ніколи не мали статусу стилістично немаркованих. Чи вплинули на це контакти з польською мовою, сказати важко.

На решті українських земель наприкінці XVI — на початку XVII ст. вживалися обидва типи закінчень жін. роду (**оубогаа вдо̀ва** проти **широка дорога** — Вол. Єв. 1571; так само для власних назв: *horodnia* 'оселя, вбудована у фортечний мур', *Bludowska* [...] *Jaroszewycka* [...] *Olizarowskaia* — Люстр. Луцьк 1552), але "нормальним" був усе-таки двоскладовий тип і саме в цій формі вживалися займенники **та́ѧ**, **тȣ́ю** (її припоручали й укладачі граматик, скажімо, Л. Зизаній [1596], М. Смотрицький [1619]). Цю форму поширено й на історично "короткі" прикметники типу **овечаа** (Вол. Єв. 1571), **тре́тѧѧ** (Ст. Зиз. 1596), **сви(н)ная** (Славин. 1642). Кількісно цей тип переважає в усіх тогочасних пам'ятках (наприклад, у Ст. Зиз. 1596, Ів. Виш. 1600, Памва Бер. 1627 в ак. тощо). Ґаватович (Gaw. 1619), удавшися до пародіювання української мови, застосовував такі форми не тільки для прикметників (*száraia takaia* абощо), але й для іменників (*tráwáia*, *kászáiá*, *kápustája*). Вочевидь, такі форми видавалися йому, носієві польської мови, специфічно українськими. Те, що форми з двоскладовими закінченнями були нормою в середині XVI ст., видно також із того, як зафіксовано у Вірм. 1560 топонім *Біла Церква* — ***Piləyjĕrk'ov*** (зі звуком ***p*** на місці ***b*** і ***j*** на відтворення ***c***). Із другого боку, односкладові закінчення вживалися в предикативній функції (**была рүка оутѧта** — Льв. Ставр. бр. 1601), а також тоді, коли автор бажав створити церковнослов'янський колорит (**глаголъ єсть часть слова скланѧема** — Ἀδελφότης 1591; проте в Мел. Смотр. 1619 подибуємо **скланѧ́емаѧ!**); **имѣйте ... вѣрү**

... **в бога жива крѣпку и непоколѣбиму** — Ів. Виш. 1600), протиставлений невтрально вживаним формам на кшталт **жидовскаго и рускаго оулици, Губыную позива(л)** (Льв. Ставр. бр. 1616), прізвище **Чарторыскую** (Покр. записи, Слова Йоана Золотоустого 1623), **шкапу рижую, сорочку жоноцкую** (Баришп. 1664) і багато інших.

Форми власних назв із односкладовими закінченнями не були за тих часів рідкісні: **Ставеска** (Покр. записи в Люб. Єв. к. XVI ст.), **Быковска, Подберезка, Ломска** (Могила 1635), але все це польські назви; пор. таку форму в ширшому контексті: **Огинска Стеткевичовая ... Брацлавскаа** (Могила 1635).

Становище почало змінюватися десь у середині XVII ст. У Славин. 1642 односкладових форм чимало (**пастирска палица, трава суха** та ін.). Їх легко можна було б визнати за церковнослов'янські. Проте впадає в око, що кількість форм з односкладовими закінченнями набагато більша в жін. роді, ніж в інших родах. Якби вони дійсно були церковнослов'янські, то кількість таких закінчень у жін. роді та в інших родах мала б бути приблизно однакова. Почастішання прикметникових форм з односкладовими закінченнями в жін. роді мусило відбивати реалії живої мови. Ситуація не могла змінитися з сьогодні на завтра, тому двоскладові форми були в ужитку ще кілька наступних десятиріч. Проте рішучий поворот датується приблизно 1650 р. Цю тенденцію, мабуть, уже віддзеркалюють топоніми *Sucha, Berestowa, Wsiwa* (Beauplan 1653), хоча то могли бути польські форми. Окремі приклади не завжди є переконливі, але пор. **матка цесарска** (Шаргор. 1660), **велику прыязнь** (Ґал. 1663), **за готову суму** (Баришп. 1666), **мѣру добру, наткану, гетманска булава** (Баран. 1668), **котору гадину** (Полт. 1670), **нову Церковь** (Dial. 1670), **добра надѣя, свѣтлу и красну** (Радив. 1671), **печат мѣску** (Полт. 1677), **Угорску землю** (Покр. записи — Сокирниця [на південний схід від Хуста] 1677), *towstu sraku, czerwona cholawa* (Кондр. 1693) тощо, — на вигляд, радше розмовні форми.

Одначе ті самі автори широко використовували й двоскладові закінчення, зосібна для вказівних займенників (наприклад, **тая, тую, сяя, сюю** — Полт. 1664), і дуже часто — як не марковані стилістично. Для цілого XVII ст. про одно- та двоскладові форми можна говорити як про вільно варійовані, з ледь помітним зростанням частотності перших. Якщо два прикметники були означеннями до того самого іменника, то вони зазвичай мали різні типи закінчення, наприклад: **тая ... купля вичиста** 'довічна", **яму... насипанную викрадену** (Полт. 1683, 1699), *smert hydka draganskaia* (Кондр. 1693), **поняву** 'фартух' **златую и зѣло оздобну** (Тассо 1700) абощо. Пор. так само, вочевидь, у вільному варіюванні: **танечна, смутна лѣтерами, ... веселая зась скокем** (Мик. Дил. 1723). Лише у XVIII ст. паралельне вживання цих двох форм увірвалося; причому двоскладові закінчення збереглися тільки як фольклорні форми, поетичні вільності тощо. Наприкінці XVIII ст., у ході розповсюдження односкладових форм із півдня на північ

України, деякі автори удавалися навіть до надто поправних форм присвійних займенників: *ма жѣнка* (Некраш. 1796), і так само в Котляр. 1798, Грам. Павл. 1818.

У поширенні односкладових закінчень прикметників жін. роду можна виокремити три чинники — синтаксичний, морфологічний і зовнішній. Із синтаксичного погляду, в цьому процесі важило постання деяких нових предикативних форм, як-от предикативного інструменталя; прикметники з односкладовими закінченнями втратили свою специфічну предикативну функцію (наприклад, пор. **питаная била Радчиха** — Полт. 1677), що відкрило шлях до формування їхніх непредикативних функцій та їх подальшого поплутання з формами, які мали двоскладові закінчення. До цього поплутання спричинився й зовнішній фактор — контакти з польською мовою, яка мала тільки односкладові закінчення у формі ном.-ак. одн. жін. роду без розрізнення предикативного та атрибутивного вжитку прикметників. Нарешті, до цього долучився й морфонологічний чинник, адже прикметники чол. роду в ном. одн. мали односкладове закінчення: форма жін. роду *біл-а* ліпше гармоніювала з формою чол. роду *біл-ий*, ніж двоскладова *біл-ая*.

Таким чином, форми на ***-aja*** та ***-iji***, вочевидь, не зазнали ні стягнення, ні усічення, коли мати на увазі звукозміну як таку. Просто з обох конкуренційних одна щодо одної форм (на ***-aja*** та на ***-a***, на ***-iji*** та на ***-i*** відповідно) другий тип запанував синтаксично. Одначе з огляду на те, що обидва типи протягом певного часу співіснували, форми на ***-a*** та на ***-i*** почали сприйматися як усічені. Вага цього тлумачення полягала в тому, що ним створювався прецедент для подальших процесів у ном. одн. сер. роду й ном.-ак. мн. (див. 53.4–5 нижче).

4. СВІДЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК: НОМІНАТИВ ТА АКУЗАТИВ ОДНИНИ ПРИКМЕТНИКІВ СЕРЕДНЬОГО РОДУ

У прикметниках жін. роду "нове" односкладове закінчення в ном. одн. було тотожне первинному закінченню іменної форми ***-a***; насправді тут ішлося про зміну його функції та, як наслідок цього, про занепад первинної займенникової форми на ***-aja***. Схематично це можна представити так:

Давн. укр. і ран. сер. укр.	Сер. укр.	Суч. укр.
běla > bila ⟶	***bila***	
bělaja > bilaja ⟶	***bilaja ~ bila*** ⟶	*біла*[3]

[3] Якщо була різниця в наголошенні іменних і займенникових прикметників, то гору брав, як правило, наголос займенникових форм. Тож процес аж ніяк не зводився до витіснення нових (довгих) форм неповними (короткими) формами. 7.2.2 і 7.8.

У сер. роді давніші форми, іменна ***bilo*** і займенникова ***biloje***, занепали й були заступлені новою формою — *біле* і, як стилістичний варіант, *білеє*. Іншими словами, зміна функції тут супроводжувалася звукозміною. Лише у м'якій відміні давніша іменна форма не відрізняється від новішої з односкладовим закінченням — *чужé* (не беручи під увагу можливі відмінності у наголосі).

Протягом цілого середньоукраїнського періоду давні займенникові форми прикметників ном.-ак. одн. у цілому зберігалися, поширившися на вказівні (**ток, сек**) й подеколи навіть на присвійні займенники (**вашее ... благословение** — Поселство 1476). У галицьких і волинських грамотах XIV–XV ст. прикметники з твердою основою не мають форм на ***-е***, а дві поодинокі форми з Буковини (**викупленне село** — Молд гр. 1470; **другик воиске готове** — Молд. гр. 1480) є чи то помилками писаря-чужинця (у другому з наведених прикладів то є річ очевидна), чи то полонізмами. Так само в інших тогочасних текстах двоскладові форми (***-oje***) вживано і в атрибутивній, і в предикативній функції, а вочевидь застарілі форми з односкладовим закінченням ***-o*** — у предикативній функції або ж у ролі церковнослов'янізмів, як-от: **другое, великое, свинное** проти **тѣло твое темно боудет** у Перес. Єв. 1561; відтворена в перекрученому вигляді власна назва ***Zolotoj Horlo*** у Вірм. 1560 вказує на форми з ***-oje*** як рису говірної мови. Проти сотень таких форм нараховується лишень із півдванадцятко утворень, що закінчуються на ***-е***: *łoże okowane, oblankowaneja poczate* (Люстр. Луцьк 1552), **дело спижаное** 'мідна гармата' ... **старе, запущено ... лихо** (Люстр. Черкаси 1552), **нажате им молотити збожье** (Люстр. Київ 1552), **зелене древо** (Вол. Єв. 1571), **досконале наше зкдночене** (Крех. Ап. 1572), **право одреховске ~ одреховское** (Одрех. гр. 1580). То теж мусили бути полонізми або писарські (чи друкарські) помилки. Пор. такі очевидні полонізми в Люстр. 1552 (Луцьк), як *ne sut swidome* і **друге два дні** із закінченням ***-е*** в ном. мн., що є чуже українській мові.

Це становище зберігалося аж до зламу XVI–XVII ст. У багатьох пам'ятках прикметники з основою на твердий приголосний мають тільки закінчення ***-oje*** (а також ***-o*** для предикативно вживаних форм і церковнослов'янізмів). Серед них — Ст. Зиз. 1596, Лавр. Зиз. 1596, Кл. Остр. 1599, Ів. Виш. 1600, Льв. Ставр. бр. 1601–1606, Памва Бер. 1627[4], Скульський 1630, Славин. 1642 та ін.; пор. **оно есть вѣчно, а тое не певно** (Ст. Зиз. 1596). У Gaw. 1619, з його стилізованою, "гіперукраїнською" мовою, віднаходяться *lichoie* 'лихе', *białoje* 'біле', *świtnoie* 'чудове', *czerlenoie* 'червоне', *zolotoie* 'золоте', *takoie* 'таке' тощо, хоча він час від часу збивається на рідну йому польську: *nestestie welike* 'велике нещастя', *tysto było wáriene, smáżone tá y peczone* 'тісто було варене, смажене й печене' і т. ін. Ці форми не слід плутати з українськими. Втім, починаючи з середини XVI ст. з'являються

---

[4] Виняткова фраза "**то що е(ст) спрáвне, рáдне, порáдне, слýшне, прáве, влáсне**" зі згромадженими докупи формами на ***-е***, цілком очевидно, являє собою цитату.

особливі форми прикметників із твердою основою на ***-eje*** (властиві раніше тільки прикметникам із м'якою основою), як-от: *budowanie dobreie* (Люстр. Луцьк 1552), **вшитко положенеє** (Уч. Єв. 1585), **збытнеє зи́мно** 'надмірний холод' (Транкв.-Ст. 1618), **подобнеє** (Мел. Смотр. 1620), **вколошнйнеє** (Памва Бер. 1627) тощо; пор. для м'яких прикметників: **пахн8́чеє, иншеє** (Лавр. Зиз. 1596), **чюдо бившеє** (Ладом. Єв. XVI ст.) й т. ін. На письмі, щоправда, таких форм здебільшого уникали. Це можна виснувати на підставі появи надто поправних форм на ***-oje*** після середньопіднебінних, наприклад: **скаролупїє слимачоє, начало общоє** 'загальна засада', **ширшоє** (Славин. 1642), **полє робочоє** (Полт. 1680), **божоє** (Ключ 1695) абощо (такому написанню принагідно могли сприяти білоруські впливи; пор. **б8́д8чоє, лѣпшоє** в Ів. Уж. 1645).

На постання форм твердих прикметників на ***-eje*** могли вплинути кілька чинників: взорування на прикметниках жін. роду, в яких перед ***i*** після ***j*** вживався один і той самий голосний звук (***bělaja***; так само ном. мн. ****bělyjy***); двоскладова асиміляція, явище, присутнє за тих часів, приміром, у переходах ***о > а, о > и*** та ***е > у*** (див. 39.5 і 40.7); нарешті, зародки взаємодії прикметників з основою на твердий і на м'який приголосний. Виникнувши, форми на ***-eje*** були піддані тому самому потрактуванню, що й форми жін. роду на ***-aja***, тобто почали взаємодіяти з відповідними короткими формами, яким судилося через це закінчуватися на ***-e***: за аналогією з тим, як форми на ***-aja*** співіснували з формами на ***-a***, наявність ***-eje*** вимагала ***-e***. Таким робом започатковано форми сер. роду на кшталт *біле, велúке* тощо. Їх усічено за взірцем форм жін. роду, що сприймалися як усічені. Поміж прикметників з основою на м'який приголосний такі форми, паралельні до двоскладових, почали з'являтися з 40-х рр. XVII ст.: **б(о)же древо** (якщо це не є архаїзм), **вино преднѣйше** 'першорядне вино' (Славин. 1642); натомість поміж прикметників з основою на твердий приголосний — із 60-х рр. XVII ст.: **манѣсто копѣйковоє, ... манѣсто коралове ... третоє коляровоє; евангелиє напрестолноє, сребром оправнє** (Баришп. 1663), **доброволнє зезнаня** (Полт. 1670), **добрє здоровє** (Ал. чел. Бож. 1674); **такє признатя** (Пирят. 1683); **до́брє и р8дництство ... ремесло́** (Вірші Кл. Зин. 1690); *czyste pole* (Кондр. 1693); **многоплоднє лѣто** (Онуфр. Харк. 1699); **ѵшкожене цѣлє** 'все пошкоджене' (Пирят. 1700) й т. ін. Якщо географічні назви типу *Tolste* чи *Krasne* на мапі Поділля (Beauplan 1653) є не польські, а українські, вживання таких форм може бути дещо віднесене назад у часі[5], а на півдні Лемківщини вони, ймовірно, датуються 20-ми рр. XVII ст. (Панькевич; пор. **сѵхо было великє** — Покр. записи, Пітрова 1621).

Упродовж XVIII ст., коли йдеться про ном.-ак. одн. прикметників сер. роду, спостерігалося факультативне вживання форм на ***-eje***

[5] Проте форми з ***-e*** в 'Ευώδια 1642, безсумнівно, є польські.

(набагато рідше на *-oje*) та на *-e* (**Б бемолярнее ... Б бемолярне** — Мик. Дил. 1723; **мясо наросле буде червоне** проти **желѣзце тонкое** — Книж. госп. 1788; *все злее* — Некраш. 1796; *всеє зле* — Котляр. 1798). У деяких авторів такий стан справ віднаходиться ще й у середині XIX ст. (наприклад, *бѣле або зелене, доброе або злое, красне або мерзкое* — Лозинський 1849). Однак форми на *-oje* втрачали свій статус, а форми на *-o* правили хіба що за церковнослов'янізми (**лукаво око, страшилище черно** — Лащ. 1742). Щодо збереження по говірках закінчення *-oje* та його скорочення до *-oj* — див. вище 53.2. Такі форми закінчень засвідчено з XVI ст. (**за свок доброй здоровя** — дарчий текст, на північ від Сянока 1525).

5. СВІДЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК: НОМІНАТИВ ТА АКУЗАТИВ МНОЖИНИ ПРИКМЕТНИКІВ

З-поміж трьох давньоукраїнських прикметникових форм ном. мн. (типу **бѣлии** чол. рід, **бѣлиѣ** жін. рід і **бѣлаꙗ** сер. рід) та двох форм ак. мн. (типу **бѣлиѣ** чол.-жін. рід і **бѣлаꙗ** сер. рід), форми середнього роду вийшли з ужитку щонайпізніше в XV ст. (**тая села** — Гр. 1433, Житомир — проти **ти села** — Гр. 1404, Перемишль), тимчасом як дві позосталі форми після злиття ***y*** та ***i*** в ***ẏ*** та переходу ***ě*** > ***i*** дали тип ***bilẏjẏ ~ bilẏji*** (які після переходу ***jy*** в ***ji*** злилися в ***bilẏji***). Таким чином, в основі всіх пізніших форм у ном.-ак. мн. мусили бути ті форми, що закінчувалися на ***yjy ~ yji*** (для прикметників із м'якою основою ***-yjy*** в ном. мн. чол. роду, ***-iji*** в ак. мн. чол. роду і в ном.-ак. жін. роду при формах сер. роду, що взорувалися на одному з цих закінчень). У XIV–XV ст. двоскладові закінчення поширилися також на вказівні займенники (**тиѣ люди** — Гр. 1375, Смотрич)[6].

Від таких форм при простому відкиненні кінцевого складу, як у жін. роді одн., годилося б очікувати ***-y*** для прикметників із твердою основою проти ***-i ~ y*** для прикметників із м'якою основою. Проте насправді прикметники з твердою основою мають закінчення ***-i*** (що не м'якшить попередніх зубних ***d, t, n*** і ***l*** у тих регіонах, де є розрізнення м'яких і твердих зубних перед ***i***): *твер*[dí] проти *си́*[n'i]. Щоправда, сподівані усічені форми на "ы" таки існували. Вони віднаходяться на Буковині в XV ст. (**крамны рѣчи** — Молд. гр. 1456, **кони добры** — 1456, **злы люди** — 1457, **наши вирны бояры** — 1486) та деінде в XVI ст. (*jnszy dela* — Люстр. Брацлав 1545; *tiy horodni dobre sprawleny*[7] — Люстр. Луцьк 1552; **малй коусы** — Дм. Зіньк. 1575; **богосварни жидове** 'жиди-блюзніри'— Уч. Єв. 1585 тощо). Форми на "и" також трапляються серед кількох інших варіантів під середньо-

[6] Під білоруським впливом траплялися й написання **-иє**.

[7] У цій пам'ятці не розрізнюються ***i*** та ***y***.

українську добу (наприклад, у Ґал. 1663 — **оуста́ оужéви, жолнѣре Пила́товы**; у Полт. — **мои ласкавы панове** (1670), **займали-смо сѣножати волни** (1677) тощо); вони ще й досі віднаходяться у присвійних прикметниках на Поліссі та в багатьох південно-східних говірках[8]. Однак нові форми на *-i* з'являються в середині XVII ст.: **побѣлѣннѣ сосуди** 'посудини, помальовані на біло' (Славин. 1642), **рызъ ... 2 атласовѣ друкованѣ** (Баришп. 1663 — якщо то не є рештки двоїни); *myli wuznyci* 'милі в'язні', *trawy szowkowi* (Кондр. 1693); **злѣ духи** (Пирят. 1693); **сѣ ... оздобы** (Онуфр. Харк. 1699); **рȣцѣ крȣглѣ и бѣлы** (Тассо 1700, з давнішими та новішими закінченнями, вживаними впереміш); **чеснѣ парохияне** (Покр. записи, після 1738, на північний схід від Ужгорода) тощо.

Нові форми на *-i* аж ніяк не могли утворитися фонетично від форм на *-y*. Хоча співгра прикметників з основами на твердий і м'який мала місце, та в ном. мн. годі думати про поширення закінчень прикметників м'якої групи на тверду групу, бо це не пояснює, чому такий вплив заторкнув лише ном.-ак. мн., не охопивши непрямих відмінків, та чому зубні перед *-i* не м'якшаться. До того ж, у більшості діалектів са́ме прикметники твердої групи впливали на прикметники м'якої групи, і закінчення ном.-ак. мн. *-i* так чи так наявне навіть у тих із-поміж них, де твердий тип відмінювання розповсюджено на цілу парадигму. Не міг справити впливу й указівний займенник *tě*, оскільки під ту пору вживалася інша форма — *tyjy* або *tyji*, тоді як ужиток **тѣ** практично мав місце лише в церковнослов'янських текстах, як-от у Остр. Бібл. 1581. Крім того, викладена інтерпретація ніяк не узасаднює твердості зубних перед новим закінченням *-i*. З огляду на складність проблеми, пояснення можна засуґерувати лише здогадне.

Було помічено, що зубні (*t, d, n, l*) перед закінченням *-i* в ном.-ак. мн. прикметників потрактовано достоту так, як перед *i*, посталим на місці *o* (Кримський, Бузук). У деяких пам'ятках XVI–XVII ст. є форми, що містять *o* в закінченні, як-от: **жаднои права** (Люстр. Брацлав 1545); **черкаси пятигорскоє** (Люстр. Канів 1552); *deła stojat spiżnoie okowani* (= *okovany*), *druhoie dwe swetłycy, yz seł, kotoroie tiahnut ku kluczu* 'із сіл, що прилягають до джерела' (Люстр. Луцьк 1552); **которое то речи всѣ верху менованиє** 'що всі ці вищеназвані речі' (Житом. 1583); **брати родное ... бѣгаютъ** (Потій 1595); *sut biłoje, czerlenoie, sut blákitne ta świtnoie*; *były pieczone kurczátá, były tam y wáronoie ... y smáżonoie*; *sut tám y lichoie żunki* (Gaw. 1619); імовірно, також **свята нашѣ, яко были такои же и будуть** (Андр. 1699), якщо **такои** було усічене до *takoj*. Впадає в очі, що такі форми

---

[8] Див. Жилко, *Говори*, мапа 1; *СГ*, с. 17, 32; Ващенко, мапа 11. Оскільки прикметникові форми з односкладовими закінченнями вживаються в північноукраїнському наріччі, вони зазвичай закінчуються на *-y* (*нóви*), наприклад, на Чернігівщині, поблизу Димера (на північ від Києва), і навіть (південніше) аж до Баришполя. Такі форми відомі теж на Підляшші та Лемківщині (на захід від Цироки і Ославн).

з'являються раніше, ніж закінчення *-i*, але, як правило, не пізніше. Обидва типи форм перебувають у стосунку взаємовиключення.

У середньоукраїнських пам'ятках трапляються також форми ном.-ак. мн. прикметників, що закінчуються на *-e*. Здебільшого то є польські утворення, що не стосуються історії української мови. Втім, трапляючись подеколи в пам'ятках, які не наслідують польських оригіналів буквально, вони можуть умовно передавати на письмі за допомогою -є закінчення *-oje* (за взірцем сер. роду одн., де *-oje* та *-e* часто конкурували між собою). Це може стосуватися таких прикладів, як **тая вся жалоба и реч ... в тих позвахъ ... описане и доложоне есть** (Житом. 1584); **книги меские Пултавские** (Полт. 1670, 1671) тощо.

Щоб витлумачити походження прикметникових форм на *-oje* в ном.-ак. мн., варто звернутися до займенникового відмінювання. Коли форми **той — тая — тое** набули поширення, основа, судячи з усього, почала сприйматися як *t-oj-* ~ *t-aj-* з особливими розширювачами *-oj-* і *-aj-*, а тому розвинулася тенденція до збереження кореневого *t-* разом із розширювачами в непрямих відмінках. Зокрема, давн. укр. **тоѣ** в ґен. одн. жін. р. було перероблено в *tojejě* за типом **moji* 'мій' : *mojeji* (звідки суч. літ. *моєї* і просторічне *мої́* — наприклад, у Лесі Українки 1909, — виниклі внаслідок уподібнення до кінцевого *i*). У ході постійного взаємовпливу займенникової та прикметникової відмін, характерного для середньоукраїнської доби, розширювач *-oj-* розповсюдився, вочевидь, і на прикметники, зосібна в ном. мн., — на початку, можливо, задля посилення цієї форми, коли вона вживалася предикативно. Слід також підкреслити, що в ном.-ак. мн., як уже зазначено вище, односкладове закінчення *-y* розвинулося майже двома сторіччями раніше від односкладових закінчень у ном. одн. жін. і сер. родів, а тому вставлення *-oj-* відновило двоскладовість і ном.-ак. мн. було водностайнено, під цим оглядом, із більшістю інших прикметникових форм у ном. Якщо це припущення слушне, то форми, писані з -ое, в дійсності являли собою *-ojy* (~*oji*), поєднання прикметникових і займенникових відмін, а їхня дальша історія наслідувала історію інших форм у ном., особливо в ном. одн. сер. роду. Тут голосний передостаннього складу вподібнювався до прикінцевого звука (*biloji* > *biliji*, як *biloje* > *bileje*) зі збереженням твердості попереднього приголосного, а вже потім підлягав усіченню (*biliji* > *bili*, як і *bileje* > *bile*). Уся еволюція може бути представлена приблизно так:

-y > *-ojy* > *-oji* > *-iji* > *-i*

Дошкульне місце в цій інтерпретації — брак написань типу -ои. Усі пам'ятки засвідчують лише написання з -ое ~ -оє. Чи взорувалися вони графічно на сер. роді одн.? Поки ця проблема не розв'язана, засуґерований погляд лишатиметься гіпотетичним. Однак є деякі додаткові подробиці на його підтримку. Взаємодія прикметникової й займенникової

словозмін із займенниковим розширювачем *-oj-* поза ном. мн. зафіксована в таких середньоукраїнських формах, як **доброеи**, **молдавскоеи** (4 рази) ґен. одн. жін. роду в Гр. 1454 (Снятин). Gaw. 1619, з його схильністю надуживати тим, що здавалося йому питомо українським, подає інші форми з розширеними основами — *w toim horsczyku*; *ná toim ... iármárku*; *na toich wołach*; *z toiemy horsczkami*. Звичайно, вони можуть являти собою штучні витвори, а проте ще й досі свідчать про співгру прикметникових і займенникових форм із розширювачем *-oj-*. З другого боку, Транкв.-Ст. 1646, явно прагнучи уникати розширених форм, вживає надпоправні короткі форми навіть у випадку присвійних займенників (**въ часъ смерти мои**, **грѣшнои дүшѣ мои**, **славы свои** ґен. одн.) і тим самим постачає ще одне свідчення взаємодії займенникового і прикметникового типів словозміни.

У наш час прикметникове закінчення ном.-ак. мн. ***-oje*** ще й досі зберігається в пинських говірках, перехідних від українських до білоруських (*бегут кині уланьскоє*); наприкінці XVIII ст. їх зафіксовано в районі Ужгорода (*panskoge*, *takoge* — Урб. 1772); у деяких поліських говірках тут виступає дифтонг на місці ***o*** (під наголосом), що звичайно відповідає літ. укр. ***i*** на місці ***o*** (***tuyji*** 'ті').

6. ПІДСУМОК: РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРОЦЕСУ

Цілокупність процесу перекшталтування закінчень прикметників у ном. одн. жін. і сер. родів, ак. одн. жін. роду та ном.-ак. мн. можна зреконструювати у вигляді чотирьох послідовних стадій:

1. Унаслідок занепаду єрів указівний займенник чол. роду одн. почав реалізуватися як **то** (< **тъ**), ототожнившися з формою сер. роду одн. Один із можливих способів усунення цієї гомонімії (див. 16.4) полягав у використанні прикінцевого елемента складних прикметників — із перетворенням **то** чол. роду на **той** і **то** сер. роду на **ток**. Відповідно, прикінцевий прикметниковий елемент з'явився так само в ном. і ак. одн. жін. роду та в ном.-ак. мн.: ***taja***, ***tuju***, ***tyjy***, — як у прикметниках типу ***bilyj***, ***biloje***, ***bilaja***, ***biluju***, ***bilyjy***. У такий спосіб покладено початок взаємопроникненню займенникової та прикметникової парадигм словозміни, характерному для середньоукраїнської доби. Інші займенники, як-от ***ves'*** або ***muj*** 'мій', не були втягнені в цей процес, бо не мали гомонімічних форм у чол. та сер. родах. Це становище, склавшися наприкінці XIV ст., ще й дотепер загалом зберігається у північній частині північноукраїнської діалектної зони.
2. У ході подальшої взаємодії займенникової та прикметникової словозмін сполука ***-oj-*** (пор. **той**, **ток**) потрапила до деяких інших відмінкових форм займенників, а згодом і прикметників. Серед них — ґен.

та інстр. одн. жін. роду займенників та інколи прикметників (***tojeji***, ***tojeju***; ***bilojeji***), а також, імовірно, ном. мн.: ****tojy***, ****bilojy*** (фактично писано **ток**, **бѣлок**). Отже, в середині XVI ст. маємо

taja — tuju — toje — *tojy

bilaja — biluju — biloje — *bilojy

Зі зміною ***y > i*** після ***j*** (у середині XVII ст. — див. 52.6) форми мн. набули вигляду ****toji***, ****biloji***.

3. У двоскладових закінченнях, наведених у 53.6.2, голосний першого складу вподібнювався до прикінцевого голосного звука: ***toje***, ***biloje > teje***, ***bileje*** в сер. роді одн., — і ці форми ще й дотепер зберігаються в південній смузі північноукраїнських говорів: ****toji***, ****biloji > tiji***, ***biliji*** ном.-ак. мн. Ця зміна припала на середину XVI ст., оминувши лемківські (частково), підляські, надсянські та середньозакарпатські говірки, які зупинилися на другій стадії, (принаймні, коли йдеться про форми сер. роду).

4. Від сер. XVII ст. у більшості південноукраїнських говірок двоскладові закінчення прикметників і займенників у ном.-ак. одн. з тотожними голосними зазнали усічення — дійсного в сер. роді одн. та ном.-ак. мн., але скорше уявного в жін. роді одн., де односкладові форми цілий час конкурували з двоскладовими: ***taja***, ***tuju***, ***teje***, ***tiji > ta***, ***tu***, ***te***, ***ti*** й відповідно ***bilaja***, ***biluju***, ***bileje***, ***biliji > bila***, ***bilu***, ***bile***, ***bili***. При цьому старі та нові форми були в паралельному вжитку аж до самого кінця XIX ст., а подекуди навіть і пізніше (пор. у Кримського 1904: *весéлії гомінкı̂ї голосú* — без особливого стилістичного навантаження, оскільки йдеться про прозу). Зміна, характерна для четвертої стадії, не вийшла за межі словозміни прикметників і займенників. Такі слова, як *зграя́*, *купу́ю*, *шиї* ґен. одн., *вı̂ї*, *ı̂ї*, ніколи їй не підлягали. Вочевидь, правило усічення було заслабке, щоб перетнути міжморфемні межі. У прикметниках, щоправда, воно підтримувалося співгрою успадкованих іменних форм типу *біла* та займенникових, або членних, типу *білая*.

У деяких діалектах, які не пройшли третьої стадії (уподібнення), четверта стадія (усічення) все-таки могла мати місце, але заторкнуто нею лишень останній голосний звук. Звідси такі форми, як *білой* сер. роду одн. у частині лемківських говірок, *білий* ном. мн. на Мараморощині абощо.

По різних говірках ще й досі зберігаються форми, характерні для тієї чи тієї з-поміж перелічених стадій (за винятком ***to*** чол. р.), тому ця реконструкція має своє потвердження в даних лінґвістичної географії. Наявність односкладових прикметникових закінчень у говірках Вороніжчини (на східному окраї українського мовного ареалу), які викшталтувалися в середині XVII ст., потверджує датування таких форм тією добою.

Усупереч загальноприйнятим уявленням, у жодній говірці до двоскладових закінчень прикметників ніколи не було застосоване стягнення. Перша та друга зміни були зумовлені морфологічно. Натомість уподібнення (стадія 3) та усічення (стадія 4) мали фонетичну природу, хоча перший поштовх і подальший перебіг цих змін теж пов'язані з дією морфологічних чинників.

7. КОРОТКІ ФОРМИ ПРИСВІЙНИХ ЗАЙМЕННИКІВ

Коли до складу вказівних займенників ***toj***, ***sej*** потрапила вставна сполука ***oj*** (***tojeji*** ґен. одн. жін. роду, ***tojeju*** інстр. одн. жін. роду — наприклад, у бойківському Уч. Єв. XVI ст.; пор. навіть **оноєи** 'отієї' — Перес. Єв. 1561), завдяки чому "основа" ***toj-***, характерна для чол. і сер. родів одн. (з переосмисленням ***toj*** чол. роду як ***toj*** + ∅, ***toje*** сер. роду — як ***toj*** + ***e***), розповсюдилася на цілу парадигму, новоутворені форми збіглися з формами присвійних займенників ***mojeji***, ***mojeju***. Це створило можливість для дальшої взаємодії парадигм вказівних і присвійних займенників. Як наслідок, поруч із ***mojeho*** ґен. одн. чол. і сер. родів і ***mojemu*** дат. одн. чол. і сер. родів постали нові форми ***moho*** і діал. ***momu*** (наприклад, у Бродах; також у Лесі Українки 1911 тощо), взоровані на ***toho***, ***tomu***. Такі форми є більш поширені в ґен., тимчасом як їх уживанню в дат. не сприяла наявність двох послідовно вжитих звуків ***m***. Вони відомі з XVII ст.: **твого** (Памва Бер. 1616, Ключ 1695); **мого** (Płachta 1625, Скульський 1630, Різдв. міст. XVII ст.); **свóгó** (Волков. 1631, Ґал. 1666) тощо. Причиною постання цих форм не було ніяке стягнення.

Суч. укр. *свавóля* — запозичення з польської, де це слово зазнало стягнення; пор. питомо укр. **своѥавóлѣ** ґен. одн. (Вірші Кл. Зин. 1690) та — ймовірно, внаслідок дії гаплології — **свовольный** (Ів. Виш. 1600). Специфічні форми, що трапляються в лемківських записах, на кшталт **очизни свы** ґен. одн., **потомкы свы, свым** інстр. одн. чол. роду (Одрех. гр. 1578, 1580, 1581) абощо, взоровані на відповідних польських стягнених формах.

Наголос у формах *мoгó*, *твогó*, *свогó* перейнято від *тогó*. Для XVII ст. типовим було наголошування **моéго** (наприклад, Памва Бер. 1627), **твоéго** (наприклад, Радив. 1671) й под.

Сьогодні короткі форми присвійних займенників притаманні, передусім, південно-західному наріччю, хоча трапляються й деінде[9].

Форма *всіля́кий* походить від ***vse-li-jak-*** (пор. словац. *všelijaký*), але в українській мові вона взорована на стягненому пол. *wszelaki*.

[9] Див. Жилко, *Нариси*, с. 166; Ващенко, мапа 13 (часткові мапи).

8. ЗАНЕПАД *j* МІЖ ГОЛОСНИМИ ТА НАСТУПНІ ЗВУКОЗМІНИ

*** У карпатській діалектній групі, тобто в лемківських, бойківських, частково в гуцульських (над Черемошем) і в закарпатських говірках, а також у надсянських, міжвокалічний ***j*** у закінченнях і на межі суфікса із закінченням тяжів до занепаду, особливо в дієсловах третього класу на ***-aty*** (*питáти*) та в інстр. одн. жін. роду (*зимóю*).

В інстр. одн. жін. роду утворена внаслідок цього сполука ***-ou*** в цілому збереглася — зі скороченням ***-u*** до ***-w***: ***zymów***. Із карпатського реґіону ці форми поширилися на схід і на південь, сягнувши лінії, що проходить (приблизно) на північ від Перемишля — на південний захід від Рави-Руської — на південь віді Львова — через Золочів — Теребовлю — на схід від Кам'янця-Подільського [10]; з другого боку, ***-ow*** замінено на ***-om*** у багатьох лемківських говірках по обидва боки Карпат, у багатьох надсянських, в анклаві між Тернополем і Теребовлею на заході та Збручем на сході, а також у деяких інших місцевостях [11]. Закінчення ***-om*** заступило ***-ow*** завдяки подвійному впливу польської мови (на письмі ***-ą***, наприклад, *zimą*) та українського закінчення інстр. одн. чол. і сер. родів (*вікнó* : *вікнóм*). Зміна ***-oju*** > ***-ow*** сталася, ймовірно, в XVI ст. Вона добре засвідчена від початку XVII ст.: **и(з) колешнєвъ** (Гр. 1603, Бенедиківці поблизу Мукачева), **товъ меджовъ** (Фольварк 1606), **изъ женовь своєвь Ановь** (Покр. записи, Свидник XVII ст.), **дороговъ болотновъ** (Ракош. XVII ст.).

У дієсловах третього класу на кшталт *питáти* занепад міжвокалічного ***j*** у теп. часі спричинився до появи роззіву. Останній усунуто або завдяки вставленню плинного губного [w] (особливо в позиції перед ***u***), або завдяки стягненню (в позиції перед іншими голосними). Звідси, в 1 ос. одн. — ***pytáju*** > ***pytáu*** > ***pytáwu*** (> ***pytávu***), але в 2 ос. одн. — ***pytáješ*** > ***pytáeš*** > ***pytáš*** (часто з відтягненим наголосом — ***pýtaš***) [12]. Оскільки деякі форми нової парадигми не відрізнялися від дієслів п'ятого класу (***pytáme*** 1 ос. мн., як ***dáme***), з'явилася нова форма 1 ос. одн. ***pýtam***. Однак повного злиття обох парадигм не відбулося: формам ***⁺pytasy*** 2 ос. одн., ***⁺pytast*** 3 ос. одн., ***⁺pytaste*** 2 ос. мн. (як ***dasý***, ***dast***, ***dasté***) не судилося постати. У дещо спрощеному вигляді це можна представити так:

---

[10] Див. Жилко, *Нариси*, мапа 21, а також Dejna, мапа VII (часткова).

[11] Див. Stieber, мапи 355, 356; Dejna, мапа VII; Пшепюрська М., *Надсянський говір*, Варшава, 1938, с. 87.

[12] Є також локальні говірки, де замість вставлення плинного ***w*** спостерігається скорочення поствокалічного ***-u*** до ***-w***: ***pytaw*** 1 ос. одн. теп. часу, тобто те саме, що й в інстр. одн. жін. роду.

pytáju	>	***pytáw ~ pytávu***	***pýtám***
pytáješ	>	***pýtáš***	→
pytájet	>	***pýtát***	→
pytájeme	>	***pýtáme***	→
pytájete	>	***pýtáte***	→
pytájut	>	***pytávut***[13]	

Форми з *-v-* у 1 ос. одн. ще й досі поширені в середньозакарпатських говірках між Лабірцем і Рікою, за винятком гірських районів, де на велику міру збережено ***j***.

Винятковий характер має стягнення ***aje/uje*** в ***e***, зумовлене, вочевидь, впливом дієслів першого класу. Воно представлене в деяких локальних лемківських говірках над Ославою, а також у т. зв. батюків: ***pyte***, ***kope***, ***čeke***, ***beside*** — усі в 3 ос. одн.[14]

Географічні межі занепаду міжвокалічного ***j*** є типові для явищ ранньосередньоукраїнського періоду. Він дійсно засвідчений із кінця цього періоду: **вѣдаш** 2 ос. одн., **оумыват** 3 ос. одн. (Трост. Уч. Єв. 1560), **впират** 3 ос. одн., **нѣмат** (Гр. 1588, Самбір), **визнáват** 3 ос. одн. (Ст. Хр. XVI ст.), **боуѧт** 'колобродить' 3 ос. одн. (Ладом. Єв. кінець XVI ст.), **поживат** 3 ос. одн., **спытат** 3 ос. одн. (Літоп. Март. Бел. 1600), **повѣдат** 3 ос. одн. (Львів. Ставр. бр. 1616), **читаш** 2 ос. одн. (Андр. 1699) тощо.

Занепад ***j*** між голосними в карпатських і надсянських говірках мав чітко виражене морфологічне підґрунтя й не вийшов за ці межі. Звук ***j*** не зник, приміром, у формах *моя*, *шúя*. Лишень у кількох селах у верхоріччі Боржави[15] це зробилося звичайним явищем. У цій говірці спостерігається вимова ***moá***, ***šýa*** тощо.

Цілком відмінним і незалежним явищем є усічення в 3 ос. одн. дієслів третього класу на ***-aty***, представлене в більшості південносхідних говірок, а також у переходових від них до північних (*питáє* > *питá*), де нові форми переважно вживаються поряд зі старими[16]. Такі нові форми можуть датуватися кінцем XVII ст. (наприклад, **Ѧнна пита мѧ** — Ів. Вел. 1680); вони представлені, наприклад, у Котляр. (*зна* — 1798, *дýма* — 1809 тощо), Винниченка (*піднімá*, *мáца* — 1902), Кримського (*кúда* — 1904) та ін.; у літературній мові вони припускаються як поетична вільність.

---

13 Альтернативним поясненням (хоча й дещо менш вірогідним) може бути те, що у формах типу ***pytawu*** не було вставлення плинного ***w***, а натомість звичайне для 1 ос. одн. закінчення ***-u*** додано до форми ***pytaw***: ***pytaju*** > ***pytau*** > ***pytaw*** > ***pytawu***. Форми типу ***pytaw*** були незручні, бо вони недостатньо розрізнювали теп. час від мин. часу. Мапи з різноманітними формами, посталими після усунення роззіву, див. в *УЛГ*, с. 120, 127 (Я. Закревська) та у виданні Територіальні діалекти і власні назви (К., 1965), с. 64 (Н. Марчук).

14 Щодо лемківського матеріалу — див. Stieber, мапи 342, 362.

15 Див. Дзендз., мапа 179.

16 Див. Жилко, *Нариси*, мапа на с. 250; Жилко, *Говори*, мапа 4; *СГ*, мапа на с. 32.

9. ВИПАДКИ СИНКОПИ, АПОКОПИ ТА ГАПЛОЛОГІЇ

У швидкому мовленні принагідно трапляється синкопа або апокопа: *мо* < *мóже*, *ка* або *ке* < *кáже* (**а ке лиш мнѣ цебер** 'а дай-но мені цебер' — Ал. чел. Бож. 1674), діал. (південно-західне наріччя, Чернігівщина тощо) *тра* < *трéба* (наприклад, Богач і Лазар 1719), *паня́й* < *поганя́й*, *бігмé* < *Біг мені́* [за свідка].

У запозичених словах занепад звука або складу може бути наслідком хибного осмислення та/або народної етимології: *слебізувáти* 'читати (говорити) повільно' від пол. *sylabizować* 'читати по складах'.

Гаплологія зазвичай має місце, якщо поспіль ідуть тотожні або майже тотожні склади: *пу́головок* < **puho-holov-*, пор. рос. *пу́говица* 'ґудзик' серб.-ц. сл. **пѫги** 'помпон'; *скупердя́* < *****skupo-** — *перді́ти*.

У дієслівних формах на кшталт *розтáв* (пор. рос. *растáял*), простор. *занехáв* (наприклад, у Свідзинського 1928; літ. укр. *занехáяв*) утрата складу ***ja*** є не виявом стягнення або гаплології, а наслідком взаємодії двох узірців дієвідмінювання — зі збереженням ***j*** та без нього (пор. *орáти* : *орю́* проти *стирáти* : *стирáю*).

У випадку роззіву йдеться радше про збереження обох голосних чи випадіння одного з них, аніж про стягнення в один довгий голосний: *т" алé*, *т" аджé*, але не ⁺***tāle*** абощо. Фонологічної часокількості, зниклої під протоукраїнську добу, в українській мові ніколи не відновлювано.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Кримський А. «До етнографії Полісся», у вид.: Кримський А. *Розвідки, статті та замітки*. К., 1928 (*УАН Зб. ІФВ* 57; вперше — у *КС* 52, 1896 і 57, 1897; передрук у виданні: Кримський А. *Твори в п'яти томах* 3. К., 1973).
2. Михальчук К. «Филологическое недоразумение». *КС* 1896, 4.
3. Соболевский А. «Из истории русского языка», VI, X. *ЖМНП* 311, 1897.
4. Вайк Н. фан. «По поводу славянских форм творительного падежа ед. ч. на *-оц*, *-ov*». *Sl* 2, 1923–1924.
5. Havránek B. «Přisuvné vokály (Flickvokale) v slovanských jazycích». MNHMA, sborník [...] *na pamět* [...] *Josefa Zubatého*. Praha, 1926.
6. Левченко М. «Про споріднення між формами множини: "тыѣ люди", "тоѣ люди" і "тії люди"». *ЗІФВ* 18, 1928.
7. Бузук П. «Діялектологічний нарис Полтавщини». *УДЗ* 2, 1929 (с. 178–181).

8. Сімович В. «До морфології українських прикметників». *Sl* 12, 1933.

9. Ковалик І. «Слово **треба** в українських говірках і літературній мові». *УЗ* Львівського університету 7, 1948.

10. Латта В. «Рефлексы носовых в украинских говорах Восточной Словакии». *SFFUK* 11–12, 1959–1960.

11. Самійленко С. «Співвідношення повних і стягнених прикметникових форм в українських говорах». *Середньонаддніпрянські говори.* К., 1960.

12. Тимошенко П. «Афереза в українській мові». *Праці XI республіканської діалектологічної наради.* К., 1965.

13. Прилипко Н. «Форми називного відмінка однини прикметників середнього й жіночого роду в говорах української мови». *Українська лінгвістична географія.* К., 1966.

14. Ferrell J. «On the History of the Forms of the Determined Adjective in Old Russian». *Sl* 41, 1972.

54. ДІАЛЕКТНА АСИМІЛЯТИВНА ЛАБІАЛІЗАЦІЯ НЕОГУБЛЕНИХ ГОЛОСНИХ

1. ЛАБІАЛІЗАЦІЯ *a* ТА *e*

*** У наддністрянських говірках, у частині бойківських (на південь від лінії Лютовиська–Турка), а також по деяких селах у зоні надсянських і лемківських говірок, включно з їхньою ізольованою частиною в районі закруту Віслока, що носить назву замішанської говірки, звук ***a*** перед складоподібним ***w*** (<***v***, ***l***) зазнавав огублення, перетворюючись на ***å*** або й на ***o*** як такий: ***pråwda ~ prówda***, ***dåw ~ dow*** 3 ос. одн. мин. часу (літ. укр. *пра́вда*, *дав*).

Окреслена зміна являє собою внутрескладове приподібнення за огубленням і не має впливу на фонематичну систему мови. Це явище, поширене так само в деяких середньобілоруських говірках поблизу Мінська й на південь від Ліди [1], а також деінде, належить до звичайних звукових припасовань.

Найраніші про́яви цієї зміни добачаються в написаннях *Sowczyna* (географічна назва, 1468) замість форми типу *Савчина*, що випливає

---

[1] Див. *ДАБМ*, мапа 28.

з етимології (тепер *Sufczyna*), **долем** 'дав' 1 ос. одн. (Льв. Ставр. бр. 1595) і *wziąw* 'взяв' у Gaw. 1619, що може бути, втім, іще одним з авторових неумисних полонізмів (у нього ж таки натрапляємо на *wziaw*). Та скорше варто припустити, що звук ***a*** лабіалізувався перед [w]<***l*** уже після його огублення, яке в наддністрянських говорах сталося, ймовірно, в середині XVII ст. (див. 30.3). Характерно, що лабіалізація ***a*** засвідчена й у позиції перед [w], який по різних говірках заступив ***j*** у дієслівних формах: ***mow***<***máju***, — і це теж свідчить про відносну недавність цієї звукозміни (див. 53.8).

У певних закарпатських говірках (точніше — в затиських), які щільно контактували з угорською мовою, лабіалізаційний вплив [w] заторкнув попередній голосний ***e***, призвівши до його огублення в ***ö***: ***dö́vjat'*** 'дев'ять', ***bö́vknuty*** 'бевкнути' й т. ін.; пор. також в позиції після ***v*** — ***цвонтар*** (літ. укр. *цви́нтар*, пол. *cmentarz*, словац. *cintor*), зафіксоване у західній частині Закарпаття поблизу Тячева.

2. ЛАБІАЛІЗАЦІЯ *y*

На півночі Київщини (Чорнобиль) ***y*** після губних змінився на ***u***: ***muš***, ***babú*** (літ. укр. *ми́ша*, *баби́*). То є просте поширення зміни, властивої південно-східним білоруським говіркам (на схід від Пинська)[2]. Де-не-де це явище фіксовано також у селах на півночі Житомирщини та Рівненщини, зокрема у префіксі ***vy-*** (зміненому на ***vu-***).

Щодо зміни префікса ***vy-*** на ***vu-*** на Закарпатті — див. 52.8ґ.

Огублення ***y*** з перетворенням його на ***u*** після губних теж являє собою асимілятивну зміну в межах того самого складу.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Зілинський І. «З фонетичних студій». *LS* 1, 2, 1930.
2. Rieger J. «O labializacji samogłoski *a* przed *w* (*u̯*) w gwarach zachodnioukraińskich». *SlOr*, 17, 3, 1968.

[2] Див. *ДАБМ*, мапа 39.

55. ЗМІНИ В ПАЛАТАЛІЗАЦІЇ ПРИГОЛОСНИХ ТА ПОСИЛЕННЯ СКУПЧЕНЬ ПРИГОЛОСНИХ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

При збереженні своїх посутніх функцій, м'якість приголосних у південно-західному наріччі посилилася завдяки задній артикуляції, що практично означало перехід від палаталізації як такої до палатальності. Виявом цього стали кілька часткових ізсувів у палаталізації: взаємозаміна палаталізованих/палатальних зубних із ***j***, дорсальна палаталізація ***s*** і ***z*** та перетворення ***t'*** і ***d'*** на ***k'*** і ***g'*** у деяких локальних говірках.

2. ДОРСАЛЬНА ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ (ПАЛАТАЛЬНІСТЬ) *s, z* І *c* (*ś, ź, ć*)

У сучасній українській мові дорсальна палаталізація ***s, z*** і ***c*** притаманна підляським, надсянським, більшості лемківських, наддністрянським, більшості бойківських говірок і, на Закарпатті, районові, розташованому на захід від Нижнього Свидника[1]. У закарпатських говірках між Тересвою та Латорицею спостерігається переходовий тип м'якшення — десь посередині між ***s', z'*** та ***ś, ź***. У всіх інших українських діалектах панує м'якшення типу ***s', z'***.

Перехід від ***s', z'*** і ***c'*** до ***ś, ź*** і ***ć*** не можна простежити безпосередньо за писемними пам'ятками. Ані кирилиця, ані традиційна латиниця не мають засобів на відзначення різниці між цими звуками. Однак хронологію цього переходу можна відтворити посередньо, зважаючи на інші явища, що є наслідками цього нового типу палаталізації, передусім — на взаємозаміну палаталізованих/палатальних зубних із ***j*** (див. 55.3). Окрім цього, ключем до хронології цього зсуву може бути той факт, що з-поміж усіх південно-західних говірок гуцульські, а також буковинсько-покутські не мають дорсальної палаталізації ***s, z*** (та ***c***). Ці говірки, ймовірно, сформувалися в XIV—XV ст. (див. 62.5 і 4). Можна виснувати, що на той час м'якшення зубних фрикативних і африкат було ще апікальне, принаймні в південній частині південно-західної діалектної зони.

Географія дорсальної палаталізації суґерує можливість польського та східнословацького впливу, бо ця артикуляція представлена в діалектах, що межують із двома зазначеними мовами, де є така сама палаталізація.

3. ВЗАЄМОЗАМІНА ПАЛАТАЛІЗОВАНИХ/ПАЛАТАЛЬНИХ ЗУБНИХ ІЗ *j*

*** При переході від апікальної до дорсальної палаталізації зубних відбулося відтягнення їх артикуляції назад до піднебіння, де твориться звук ***j***. Наближення місця їх нової артикуляції до місця творення ***j*** уможливило переходи палатальних зубних у ***j*** і навпаки. Сюди належать такі явища:

а). ***l'~j***: північнокиївська форма *щавій* проти літ. укр. *щавéль*; закарп. (Латориця) *журавúй* проти літ. укр. *журавéль*[2]; лемк. *лем* 'лише' — пор. словац. *len* проти чес. *jen*; імовірно, гідронім *Лепетúха*, якщо це слово походить від ***Jepatyxa*** (поруч із Іпатським [св. Євпатія] монастирем)

---

[1] Див. Dejna, мапа 5; Паньк., мапа 3 (часткові мапи).

[2] Див. Дзендз., мапа 138.

тощо. У пам'ятках такі взаємозаміни спостерігаються від XVI ст.: **одностално̂ю ... волєю** інстр. одн. (Гр. 1542, Володимир-Волинський), **лєдно** (Уч. Єв. Кап. 1640), *leszcze* 'ще' (Кондр. 1693), пор. літ. укр. *одностáйний*, діал. *єдно, еще*.

б). ***n'*** ~ ***j***: *сóняшник* ~ *сóяшник* — пор. *сóнце*; *ачéй* ~ *чень*; *майкýт* 'шульга' з пол. *mańkut* (іт. *manca* 'ліва рука'); можливо, *баюра* 'калюжа', якщо це слово походить від ***ban'úra***, пор. *бáня* 'джерело'. Особливо часто ***n'*** заступає ***j*** після ***m*** (внаслідок розщепленого ствердіння губних): *пáмнять, мнясо* тощо в полтавських говірках — літ. укр. *пáм'ять, м'ясо*. У пам'ятках взаємозаміна ***n'*** ~ ***j*** відома від XVI ст., наприклад: *preczysteyskoho* ґен. одн. чол. роду (Люстр. Луцьк 1552), **либой** 'либонь' (Лавр. Зиз. 1596; *lyboy* — Gaw. 1619), **памнят** (Покр. записи 1701, Сигіт) — літ. укр. *пречи́стенський, либóнь*.

Зокрема, звук ***n'*** систематично змінювався на ***j*** у суфіксах здрібнілості ***-en'k-*** та ***-on'k-*** у бойківських та підляських говірках, а також у північно-західних поліських (південніше від лінії Любомль — Маневичі)[3], можливо — внаслідок взаємодії з іншим суфіксом здрібнілості ***-oj(k)-*** (як у пол. *dziewoja* 'дівка', болг. *девóйка*). Такі написання були поширені в середньоукраїнських текстах, наприклад: **малейкий** (Трост. Уч. Єв. 1560), **дурнейкий** (Ἀδελφότης 1591), **милейко** (Ів. Виш. 1600), **коротейкую** (Літоп. Март. Бєл. 1600), *trudnejka* жін. рід (Tragedia 1618), *kraseyko* (Gaw. 1619), *kozaczeiku* вок. (Płachta 1625), **малеійкое** сер. рід (Транкв.-Ст. 1646), *blizejko, choroszeyko, bateyko, baboyko* вок. (Кондр. 1693) тощо.

в). Взаємозамінність ***l'*** ~ ***j*** і ***n'*** ~ ***j*** могла подеколи мати за наслідок узаємозамінність ***l'*** ~ ***n'***: пол. *alkierz* передається в українській мові як *валькир* ~ *ванькир*, тур. *burunlu* 'носатий' як *бурýлька* ~ діал. *бурýнька*. У деяких говірках це поплутання поширилося на сполуки ***nn*** (***n'n***) ~ ***l'n***. То є риса лемківських, надсянських, наддністрянських, частково подільських (*мізи́льний, дзвільни́ця*) та особливо гуцульських говірок (навпаки: *мéнник, потопéнник, ковáння* 'ковадло') — пор. літ. укр. *мізи́нний, дзвіни́ця, мéльник, потопéльник*, рос. *наковáльня*. Пор. також за умов асиміляції: гуц. *земня́*, афективне літ. укр. *манюній* (від. ****mal'-unij***), звідки й *манéнький*. З півночі України пор. *клегиня* ~ *клягиня* (Овруч, північна частина Київщини) — літ. укр. *княги́ня*.

Із середньоукраїнських пам'яток пор. **стѣнни(к)** (Памва Бер. 1627) — суч. літ. *стільни́к*; **гусéлницѣ** (Книж. госп. 1788) — суч. літ. *гýсінь*.

г). Подеколи так само існує взаємозамінність зубних зімкнених ***t'*** і ***d'*** із ***j***, наприклад: *свáйба* 'весілля' (Лубні), *клайбище* (Конотоп) — пор. *сват, кладóвище*. Зімкнені ***t'*** і ***d'*** частіше замінюються на ***j*** за умов контактного або дисконтактного розподібнення з іншим зубним зімкненим або африкатою, наприклад: *я́сна* (пор. рос. *деснá*, білор. *дзяснá*, пол. *dziąsło*, словац. *d'asno*), *я́тел* ~ *дя́тел* (пор. рос. *дя́тел*, білор. *дзя́цел*, пол. *dzięcioł*, словац. *d'atel*, болг. *дéтел*), імовірно, *кияхи́*, якщо це слово походить від ****kytjaxy***, пор. *ки́тиця*; особливо часто в числів-

[3] Див. Karaś — Zilyns'kyj, мапа 5.

никах на *-цять*: *дванайцят* (літ. *двана́дцять*), пор. шестнанцятъ (Покр. записи 1702, Угорський Жипів). Такі числівникові форми є характерні для підляських, надсянських, бойківських і південно-волинських говірок. Ще пор. із пам'яток дванайцѧтъ (Бойк. Уч. Єв. 192, XVI ст.), дв‍ананцѧ(т) (Одрех. гр. 1608), *dwanaiciat* (Кондр. 1693). Пор. також осанцу ак. одн. (Одрех. гр. 1614), що походить від *осади́ти*.

Як видно з наведених прикладів, діалектні процеси, зумовлені дорсальною палаталізацією (палатальністю), припадають на середину XVI ст. Перехід від апікальної до дорсальної палаталізації в охоплених цим явищем південно-західних говірках не міг, отже, датуватися пізнішим часом. Точніша дата, вочевидь, може бути встановлена завдяки аналізові запозичень із польської мови. Наприклад, пол. *ślub* у сучасній українській мові має форму *шлюб*. Напевно, це слово запозичено тоді, коли українська мова мала ***s'***, але ще не мала ***ś***, і відтак акустично найближчий приголосний для відтворення пол. ***ś*** був ***š***, який на той час міг ще вимовлятися пом'якшено. Хоча перше запозичення цього слова відбулося, судячи з усього, в XIV ст. (в етимологічному написанні слюбъ з польським значенням 'обіцянка' воно є зафіксоване ще 1386 р.), залишається невідомим, коли це слово було перезапозичене вже з початковим ***š***. У цілому, на жаль, хронологія лексичних запозичень із польської мови є мало знана.

Окрім того, важливо, що в ранніх польських запозиченнях з української мови звуки ***s'*** і ***z'*** заступалися звуками ***s*** і ***z***: власна назва *Izasław* — укр. *Ізяслав*, можливо, й гідронім *San*, якщо ця назва походить від укр. *Сян*. Вочевидь, українська апікальна палаталізація за тих часів сприймалася як відмінна від польської дорсальної.

4. ЗАДНЯ АРТИКУЛЯЦІЯ *t'* І *d'* В ГОВІРКАХ

Відтягнення назад артикуляції ***t'*** і ***d'*** призводить до їх ототожнення з ***k'*** і ***g'*** (і навпаки). Осереддям цієї зміни є гуцульські та буковинські говірки, а також південна частина бойківської та наддністрянської діалектних зон. У зазначених говірках ця зміна реґулярно має місце перед ***i*** незалежно від його походження (< ***ě***, ***e***, ***'a*** чи навіть ***o***), а також наприкінці слова: ***g'ído***, ***k'ýško***, ***g'im***, ***sk'iw***, ***désik'*** — літ. укр. *дід*, *тя́жко*, *дім*, *стіл*, *де́сять*. Аналогічна зміна самостійно розвинулася також у північній частині середньолемківської зони, особливо перед рефлексами ***ě*** (***sk'ina*** — літ. укр. *стіна́*). Імовірно, вихідці з цих земель занесли в XVII ст. форми деяких слів із ***k'*** та ***g'*** на Полтавщину, де в більшості місцевих говірок ***k'ísto*** і ***k'isnýj*** функціонують як лексеми. Варіант *сикня́г* (пор. *ситня́г*) потрапив навіть до літературних творів (пор. *сікня́г* у Лесі Українки 1911);

форму *якілка* 'дятел' зафіксовано на півночі Чернігівщини[4]. У багатьох місцевостях так само набула поширення зміна ***t, d*** > ***k, g*** перед ***l'***: *ґля, кліти* — літ. укр. *для, тліти*. Пор. ***švíngler*** 'шахрай' ***kík'la*** 'різновид куртки' на південь від Ужгорода (від нім. *Schwindler, Kittel*); у гуцульських говірках ця зміна має місце також перед ***n'*** і ***m***: *Ґністро, Ґніпро, Ґметро* 'Дмитро'. Натомість перед ***k*** і ***g*** звуки ***t'*** і ***d'***, як правило, зберігаються: ***bát'ko, g'it'ko*** (Калуш) — літ. укр. *дідько*.

Додатковим джерелом постання ***k'*** і ***g'*** на Покутті є проґресивна палаталізація ***k*** та ***g*** після пом'якшених приголосних: ***don'ka*** > ***don'k'a***.

Прийменник ***yd~d*** 'до' — то контамінація ***yk~k*** і ***do***. Звук ***d*** у ньому (непом'якшений) не є наслідком якоїсь фонетичної зміни. Утім, цікаво, що терени поширення ***yd~d*** та ***k'*** і ***g'*** у цілому збігаються; пор., наприклад, гуц. ***(y)d nemu*** 'до нього' ***d méni*** 'до мене'.

У пам'ятках зміна ***t', d'*** > ***k', g'*** є цілком певно засвідчена від початку XVII ст.: **часкь** (Одрех. гр. 1608) — літ. укр. *част(ина)*; **кютка** (Молд. гр. 1634) — літ. укр. *тітка*; **вѣкя** (Dictionarium 1649) — літ. *віття*; топоніми *Guidocziczi* (=*Дідушичі*), *Nageow* (=***Naděјev-***) (Beauplan 1653, мапа Покуття), **Ґеоркі Дюрдя** (Покр. записи 1666, Свидник), **релидѣя** (Андр. 1699) абощо. Менш певною є поодинока фіксація, датована XVI ст., — *Światoho Gmytryia* ґен. (Люстр. Луцьк 1552). До того, як в українській мові у середині XV ст. розвинувся новий ***g*** (див. 48.2), чужомовний ***g*** передавався подеколи через ***d***, як-от **Мендли-Кгерел** ґен. (Молд. гр. 1499; тат. *Mengli Guerey*), але ці випадки не мають нічого спільного зі зміною ***t', d'*** > ***k', g'***. Отож, ця зміна припала, ймовірно, на кінець XVI ст.

У болгарських говірках аналогічна зміна представлена в районі Дряново — Котел — Малко Тирново та деінде (***pek'*** 'п'ять', ***sk'enə́*** 'стіна'). Хоча між цією болгарською інновацією та відповідною зміною в південно-західному наріччі української мови існувала можливість зв'язку (під час волоської колонізації або незабаром після неї), це годі довести достотно.

У тих говірках, де запроваджено дорсальну палаталізацію ***ś, ź*** і ***ć*** і заступлено ***t', d'*** за допомогою ***k', g'***[5], система приголосних може бути представлена (лишаючи осторонь подвоєння) в такий спосіб:

---

[4] Див. Dejna, мапа 5; Stieber, мапи 60, 346 (усі — часткові).

[5] Із-поміж цих двох явищ дорсальна палаталізація має більший ареал поширення. З другого боку, гуцульські та буковинські говірки, маючи ***k'*** і ***g'***, не знають дорсальної палаталізації. Натомість у них спостерігається тенденція до ствердіння ***s', z'*** і ***c'***, особливо наприкінці складу, наприклад: *дес, кріз, вес*. Завдяки цьому ствердінню затирається (принаймні, частково) суперечність між наявністю ***k'*** і ***g'*** та браком дорсальної палаталізації.

p	***b***	***t***	***d***			***k'***	***g'***	***k***	***g***
[xʷ]		***c***	***ʒ***	***č***	***ǯ***	***ć***	***ʒ́***		
	[w]	***s***	***z***	***š***	***ž***	***ś***	***ź***	***x***	***h***
		r		***(r')***					
		l		***ľ***					
m		***n***		***ň***					
				j					

5. АСИМІЛЯТИВНА ТЕНДЕНЦІЯ В ПАЛАТАЛІЗАЦІЇ ЗУБНИХ ЗІМКНЕНИХ

*** Окрім дорсалізації, вимова та звучання палаталізованих (коли йдеться про зімкнені зубні) можуть бути підсилені асибіляцією. У багатьох українських говірках така асибіляція уреальнилася у скупченнях ***st'*** і ***zd'*** (фонетично — [s't'], [z'd']). Це явище властиве обом групам діалектів — як із дорсальною, так і з апікальною палаталізацією. Воно трапляється по всій території поширення південно-західного наріччя, а також у підляських, конотопських та інших північних говірках, ба й де-не-де на південному сході України. Вичерпна географічна характеристика внеможливлюється браком даних[6]. За приклади можуть правити ***s'c'iná***, ***lýs'c'a*** (Конотоп), ***ščás'c'a*** (Переяслав), ***xýtris'c'*** (Умань), ***hós'c'i*** (Теофіполь), ***strás'c'i*** (Корниця, Підляшшя), ***śćiw*** 'стіл', ***pośćil'*** (Самбір) абощо.

У пам'ятках ця асибіляція майже не віддзеркалена, але пор. **сцѣны** мн. (Ключ 1695). Судячи з усього, це явище, принаймні в деяких говірках, було поширене вже в XVII ст.

У частині надсянських, бойківських, гуцульських, покутських говірок асибільований звук ***c*** з'являється на місці ***s*** у складі суфікса -***s'k***(***yj***), якщо йому передує ***n***, наприклад: ***pán'c'kyj***, ***kin'c'kýj***.

У поодиноких випадках асибільований ***c*** виступає на місці твердого ***s*** з огляду на афективність (*ці́цька*, пор. *сса́ти*) або емфазу (*цей* від *сей* унаслідок посилення *сей* вказівною часткою *от* з дальшою втратою ***о***-: *от* + *сей* > *оце́й* > *цей*. Остання форма, як здається, постала щойно в XIX ст.

Щодо переходу ***z*** в ***ʒ*** — див. 48.5.

6. АФЕКТИВНА ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ

Палаталізація, як додаткова артикуляція (в певному сенсі), накладається на основну артикуляцію приголосного. Така додаткова артикуля-

[6] Див. Dejna, мапа 5 (часткова).

ція часто використовується як засіб афективної емфази. В українській мові є кілька випадків афективної палаталізації:

калю́жа — пор. рос. *лу́жа*, чес. *louže*. Пор. сер.-укр. **в калүжи** лок. одн. (Ґал. 1665), також прізвище **Калүжний** (Баришп. 1638), але у ВѢчн. пек. 1721 уже **калю́жи**.

слинтя́й, гультя́й проти *ра́тай, глита́й* — усі з первісним суфіксом ***-taj***, пор. ст. ц. сл. **ратаи**, пол., словац. *rataj*.

тю́пати, тю́зити, ню́кати проти *ту́пати, ну́кати*, рос. *тузи́ть* 'дубасити'; так само *тиня́тися* замість **тинатися*, якщо це дієслово пов'язане з *-тинати* : *тну*. Пор. **понюканиє** (Йос. Фл. XVI ст.).

зах.-укр. *ня́й* проти літ. укр. *неха́й*, (зах.-укр.) *на́й* (наприклад, *ня́й ... не закопує* — Лозинський 1849).

стодо́ля запозичене з пол. *stodoła*.

Щодо афективної палаталізації перед ***o*** — див. 51.4.

У назвах річок *Лубня* (сточище Горині), *Івня* (сточище Псла), *Кропивня* (сточище Прип'яті), *Болотня* (сточище Тетерева) йдеться скорше про заміну прикметникового суфікса ***-n-*** на іменниковий ***-n'(a)***, як у словах *ру́дня, ста́йня*.

Афективна палаталізація не обмежена котроюсь специфічною добою, бо деякі приклади походять іще з давньоукраїнських часів (**блюдьныи грѣхъ** 'розпуста' — Ізб. 1073), але за середньоукраїнської доби вона, як здається, почала використовуватися частіше. Це можна пов'язати з певним затиранням морфологічних функцій у чергуванні приголосних (див. 50.5 і 60.3). Окрім того, як уже зазначено, це тягне за собою ускладнення артикуляції відповідних приголосних, завдяки чому її можна долучити до низки інших виявів посилення артикуляції приголосних (асибіляція, зміни в характері палаталізації), що про них ішлося в 52.2-4.

7. ПОСИЛЕННЯ СКУПЧЕНЬ ТВЕРДИХ ПРИГОЛОСНИХ

Деякі двочленні скупчення приголосних перетворено на тричленні долученням ще одного, "паразитичного" приголосного:

а). ***šk- > šck-***: **щкоды** ґен. одн., **щкотоү** ак. одн. (Молд. гр. 1481), **щкода, щкодила** (Стат. Каз. бл. 1500), **щкодоү, вщколѣ** 'у школі' (Перес. Єв. 1561) тощо. На сьогодні від скупчення ***šck-*** залишилося ***čk-*** у південно-західних надсянських, лемківських, бойківських і західних закарпатських говірках: *чко́да, чко́ла*, пор. *дочка* 'дошка' абощо. Аналогічне скупчення ***čk-*** зафіксовано й у східнословацьких говірках.

б). ***šč, st, tč > ršč, rst, ršč.*** У деяких словах перед скупченнями, що починалися на середньопіднебінний або зубний приголосний, проставлявся ***r***, такі зміни є типові для середньо- та східнополіських говірок[7], включно з переходовими від північних до південних на Волині та

[7] Див. Жилко, *Нариси*, мапа на с. 148.

в північній частині Полтавщини, а також для надсянських і наддністрянських. Приклади див. у 36.10; пор. також прізвище *Сверщак*, в якому первинне скупчення ***-rč-*** (пор. рос. *сверчóк*, словац. *svrćok*) перетворилося на ***-ršč-***.

Принагідно в деяких говірках ***r*** трапляється навіть перед поодиноким середньопіднебінним: *каржáн, маршúна, варжíль* — літ. укр. *кажáн, машúна, важíль*. Такі випадки засвідчують певну артикуляторну наближеність ***r*** до середньопіднебінних по їхньому ствердінні. Пор. *небожá*, де є чергування з формою *неборáк*, — обидва з коренем ***boh- ~ bož-*** (початково — від пол. *niebożę — nieborak*, вони засновуються на хибному потрактуванні польського чергування ***r*** : ***rz***).

Щодо найранішої писемної фіксації таких змін — пор. прізвище **Сверщкович** в Люстр. Київ 1552.

в). Неетимологічний ***j*** перед скупченнями ***str***, рідше перед іншими скупченнями або перед поодинчим ***s***. Щодо такого ***j*** у словах німецького походження — див. 36.10. Інші приклади такі: діал. (на південь від Ужгорода) *áйстрян* 'яструб', *флáйстер* 'тиньк' з нім. *Pflaster*, діал. (Чернігів) *óйстри* 'гострий', діал. (зах. і сер. закарп.) *курайстра* 'молозиво' з рум. *colóstră*, діал. (на північ від Чернігова) *лóйтра* 'драбина (у возі)' з пол. *łata* 'мірча рейка', імовірно, *жáйворонок* (пор. рос. *жáворонок*), якщо це не вияв чергування з ***haj-*** у *гáйворон* (ц. сл. **гагати** 'каркати'). Проте у словах *байбáра* 'батіг' (від *барбáра*) і *байбарúс* наявність звука ***j*** є наслідком дисиміляції (***r+r>j+r***), а не вставлення.

Із-поміж найраніших писемних фіксацій можна навести **дойщъ** (Памва Бер. 1627), **пуйстий, пайсинок** (Пирят. 1689, 1701), також **шайност** (Вірші Кл. Зин. 1690) — суч. літ. укр. *дощ, пустúй, пáсинок, шáна*. Осібний випадок становить ***j***, що упереджує палаталізацію наступного приголосного: діал. (Сосниця) *трейті*, пор. **трейтий** у Пирят. 1700.

г). Дуже рідко вставляються інші сонанти, крім ***r*** та ***j***: *лимбáти* 'погано працювати' (бук., гуц.) ~ *либáти* (пор. давн. рос. **либивъ** 'хворобливий'), *лúмзати* (Київ. обл.) — пор. *лизáти*. Проте в імені *Андріян*, що ґрунтується на гр. Ἀδριανός, звук ***n***, імовірно, походить із грецької діалектної вимови.

ґ). *шубóвсть* походить, імовірно, від *бовть* (пор. рос. *болтáть*, пол. *bełtać*) і має звук ***s*** усупереч етимології. У діал. *комбрáт* 'товариш' появі ***b*** сприяла асоціація зі словом *брат*.

д). Виявом тенденції до посилення деяких приголосних і їх скупчень могло бути написання подвійного ***n*** у пасивних дієприкметниках, засвідчене в деяких авторів цього періоду, якщо то не є суте правописне штукарство: **прагненнаа** жін., **реченное** сер. (Ів. Виш. 1600), **несподѣванна ... прилꙋка** 'нагода' (Вірші Кл. Зин. 1690), **данна вѣра** (Андр. 1699), **теля годованное** (Няґ. 1758). Пізніше це не мало продовження в українській мові, і тепер пасивні дієприкметники вживаються з реґулярним ***n*** (*несподíваний, дáний* тощо), хоча слід цього посилення, вочевидь, відбито у прикметниках зі значенням '(не)можливості', що походять від дієслів (*непримирéнний, нездолáнний* й т. ін.), чи в поодиноких формах на кшталт *нéнастáнний, притамáнний* (від тур. *taman* 'цілковитий, довершений'); пор. *боготворенна* (Кобилянська 1904).

8. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Діалектне посилення палаталізації (особливо в південно-західному наріччі), та скупчень приголосних (особливо у північному наріччі), слід пов'язати з постанням нових африкат *ʒ* і *ǯ* та зі зростанням ролі наголосу, виявом чого стало зменшення кількості голосних, які могли виступати в ненаголошених складах (у північному наріччі — неприйнятність дифтонгів у ненаголошених складах, у південно-західному — "укання" та "икання"). Можна припустити, що за всіма цими змінами стояла загальна зміна в типі промовляння. Якщо раніше, до занепаду єрів та й певний проміжок часу по тому, промовляння було, висловлюючися метафорично, "рівне", тобто без особливого притиску чи то на наголошених голосних, чи то на скупченнях приголосних, то відтепер, із появою досить численних скупчень приголосних, ситуація почала змінюватися: на зміну "рівному" промовлянню прийшло "перетяте", з узвишшями та улоговинами[8], де одні сеґменти увиразнювалися дужче, інші — слабше. Ця зміна в загальному типі промовляння була поступова, й аж ніяк не різка чи раптова, що випливає з поміркованого й часто неповного поширення нових чергувань як серед голосних (пор. розділ 40), так і серед приголосних (пор. розділи 48 і 53).

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Соболевский А. Из истории русского языка, III. *ЖМНП* 311, 1897.
2. Крымский А. Древнекиевский говор, III. *ИОРЯС* 11, 3 (1906) (Передрук у вид.: Кримський А. *Твори в п'яти томах* 3. К., 1973).
3. Rieger J. «Z historii dialektu Łemków». *SlOr* 14, 1969.

[8] Проте без шпилів і прірв: редукція в українській мові ніколи не була настільки сильна, щоб спричинити повне вигладження ненаголошених голосних чи поодинчих приголосних, що не входили до певних типів скупчень.

56. ДРІБНІШІ ТА ДІАЛЕКТНІ ПРОЦЕСИ В СИСТЕМІ КОНСОНАНТИЗМУ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

*** Визначити хронологію дрібніших спільноукраїнських або діалектних змін у системі консонантизму, що не позначились на загальному фонологічному розвиткові мови, не так легко. У цьому розділі розглядаються ті зміни, що їх можна зафіксувати на підставі писемних пам'яток середньоукраїнського періоду. Решта аналізується в розділі 61. Критерії такого поділу не є надто певні. Котрась зміна могла просто не потрапити до писемних джерел, навіть якщо під ту добу вона вже була доконаним фактом. Отже, деякі звукозміни, датовані тут середньоукраїнськими часами, насправді можуть бути давнішими, а інші, що їх подано в розділі 61, можуть у дійсності належати до середньоукраїнської доби. Утім,

попри можливість цих прикрих неточностей у датуванні, загальний образ від того не буде спотворений, оскільки йдеться про зміни дрібні та/або периферійні.

2. ВЕЛЯРИЗАЦІЯ *v*

У надсянських і лемківських говірках ***v*** на початку слова перед приголосним змінився на ***h***, представлений перед глухими приголосними як ***x***: *г нас, г бочці, х поле*[1]. Імовірно, в цих говірках губно-губний [w] у складі прийменника і префікса (давн. укр.) ***vъ*** перетворився на губно-зубний [v], який перед глухими приголосними зазнав знеголошення до [f]. Останній звук, як це загалом притаманно ***f*** в українській мові, замінився на [x^w] (див. 48.9), який у цій позиції загубив свій губний компонент і перетворився на ***x***; натомість перед дзвінкими приголосними за аналогією було запроваджено ***h***:

vъ pole > v pole > f pole > x pole > x pole
vъ bъčьcě > v bočci ***h bočci***

Веляризація ***v*** оминула кореневий ***v***, що за ним не йшов ***ъ***: *вла́да*.

Ця зміна засвідчена від кінця XVI ст. і, що прикметно, найраніші приклади відзначено в позиції перед глухими приголосними: **хтеды** (Одрех. гр. 1592), **гторою** інстр. одн. жін. (Одрех. гр. 1607).

У надсянських говірках такий стосунок між ***x*** і ***h***, як факультативний показник морфологічної межі, поширено на слова без префікса: *гве́чір ~ ве́чір, хкупі́ті ~ купі́ті*. Пор. у лемківській пам'ятці Няґ. 1758: **Марфа хрүпѣла** 'турбувалася' — пор. білор. *ру́піць* 'турбуватися', пол. заст. *rupić* 'турбувати'.

Зміна ***v > x*** відома так само в молдавських діалектах румунської мови. У македонській мові сталася зміна ***x > v***.

3. ВЗАЄМОЗАМІНИ *h* ТА *x*

На Закарпатті, особливо в місцях активних контактів із носіями угорської мови, в деяких словах трапляються переходи ***h*** в ***x*** та ***x*** в ***h***, наприклад: *нехо́ден* 'не годен', *годні́к* 'хідник' — від *него́ден, ходні́к* (Остурня). У пам'ятках вони засвідчені, починаючи з XVII ст.: **дүговным** (Покр. записи 1677, Годермарк), **негай** (Ключ 1695; Андр. 1699; Няґ. 1758), **б(о)жохо** ґен. одн. чол. (Покр. записи 1713, Ребрин), **неходен, виходү** ак. одн., **хони-хмари** (Мукачівська збірка листів 1771) тощо (літ. укр. *духо́вний, неха́й, Бо́жого, не го́ден, ви́году, гонихма́ри*). В інших реґіонах країни такі переходи є виняткові, пор. *диганя* 'створіння' (пор.

[1] Щодо лемківського матеріалу — див. Stieber, мапа 394.

діхати) на Південній Буковині[2]; у слові **евра́шки** (Вірші Кл. Зин. 1690) звук ***x*** перетворився на ***j*** (літ. укр. *ховрашки́*).

Взаємозаміни ***h*** і ***x*** на Закарпатті не є наслідком унутрішнього розвитку. Вони відбивають вплив угорської мови, в якій ці два звуки не розрізняються.

4. ЗАНЕПАД *v* ПІСЛЯ *u*

Складоподібний ***v*** (фактично [w]) після ***u*** в багатьох закарпатських говірках підлягає занепадові, наприклад, у географічних назвах: *Рунина* (село біля Великого Березного), *Руня* (село на Мараморощині) (< ***rovьnina***, ***rovьnja***). Історично ця зміна відома від початку XVIII ст. (якщо не брати під увагу непевну форму імені *Juha* в Tragedia 1618 — літ. укр. *Ївга*): **вүлхүский** (Покр. записи 1701, на північний захід від Сигота), **волү** ґен. мн. (Покр. записи 1726, на північ від Сигота), **вүса** ґен. одн. (Покр. записи 1738, на північ від Ужгорода), **вүцѣ**, **годүля** (Няґ. 1758) — літ. укр. *Вільхівський, волів, вівса́, ві́вці, годівля.*

Особливі закарпатські форми минулого часу типу *мюг* чол. одн. (літ. укр. *мів*) могли набути ***-h*** після занепаду ***-v*** (див. 4.2).

Зміна [uw] > ***u*** має асимілятивну природу: звук [w] уподібнився до попереднього голосного ***u*** повністю — до цілковитого зникнення.

5. ВИПАДКИ ДИСТАНТНОЇ АСИМІЛЯЦІЇ

Деякі випадки дистантної асиміляції можуть бути датовані середньоукраїнською добою. Добре засвідчена асиміляція у формі ****žalizo*** (< **желѣзо**), що перетворилася на *залі́зо* (де ***za-*** засоційовано з префіксом ***za-*** — див. 9.4): *zeliznych* ґен. мн. (Люстр. Житомир 1545), **зєлѣзна** жін. (Славин. 1642), **зелезомъ** інстр. одн. (Стародуб 1683), **зєлѣзо** (Ханенко 1733) й т. ін.

Зважаючи на їхню значну географічну поширеність, до середньоукраїнської доби можуть бути віднесені такі випадки дистантної асиміляції:

ше́ршень < **сьршень** (пор. рос.-ц. сл. **сръшень**, словац. *sršeň*). Форма *се́ршень* ще й досі вживається на Закарпатті між Рікою та Латорицею[3];

зозу́ля < ****žegъzulja*** (щодо втрати ***g*** > ***h*** — див. 25.7). Той самий корінь має слово *жевжик*; якщо ґрунтувати реконструкцію на зіставленні з лит. *gegužė̃*, то давньоукраїнська форма мусила бути ****ževъzikъ***.

---

[2] Див. *КДА*, мапа 11.

[3] Див. *КДА*, мапа 93.

Коли це так, тут відбулося вподібнення ***z*** до початкового ***ž***. Щодо заміни ***h*** на ***v*** – див. 25.7;

мáвка від ****navьka*** (пор. рос. *навь* 'мертвий', словац. *náva* 'потойбіччя'). У південно-західному наріччі ще й досі функціонує *нáвка* (гуц. *нявка* з афективною палаталізацією).

Менш певним є датування таких форм:

мандрувáти з пол. *wędrować* (нім. *wandern*); у південно-західному наріччі ще й досі в ужитку є *вандрувáти*;

чечýга з уг. *kecsege* або рум. *căciúgă*;

пóрпатися — у бойківських говірках ще й дотепер *кóрпати*. Пор. рос. діал. *корпáть* 'ритися' пол. діал. *karpać* 'латати';

жýжмом, імовірно, від *зýжмом* (так це слово вживається на Черкащині й на Поділлі), що походить від давн. укр. **жьмꙋ**; щодо префікса ***zu-*** — пор. такі слова, як *зукрáсити* 'оздобити', *зупóвний* 'повний', *зуглéдіти* 'помітити' та ін.;

Роша, давніше *Рошош* (під Чернівцями), якщо цей топонім походить від ****Roz-sošь***.

6. ВАГАННЯ *m* ~ *v* ПЕРЕД *n*

Перед ***n*** звук ***m*** може змінюватися на ***v***, а ***v*** — на ***m***. У першому випадку то є наслідок розподібнення, в другому уподібнення. Асимілятивна налаштованість властива надсянським, лемківським, наддністрянським, подільським та деяким іншим говіркам: *здáмну*, *жóмнір*, *рíмний*, *мнук* тощо. Протилежну заміну зафіксовано в лемківських, бойківських, наддністрянських та інших говірках: *грівнúця*, *квінáта*, *шýвний* тощо (літ. укр. *здáвна*, *жóвнір*, *рíвний*, *внук* ~ *унýк* ~ *онýк*, *грімнúця*, *кімнáта*, *шýмний*).

Приклади з пам'яток: **ковнатка** (Люстр. Крем'янець 1552), **вного** (Одрех гр. бл. 1603), **кѸвнáта** (Памва Бер. 1627; у цьому слові форма з ***-vn-*** уживалася так само і в старопольській мові від XV ст.).

7. ВИПАДКИ ДИСТАНТНОЇ ДИСИМІЛЯЦІЇ

Добре засвідчений випадок дистантної дисиміляції — (*по*)*зúчити*, від пол. *życzyć*: **зычити** (Ґал. 1665), **зычили** (Вѣчн. пек. 1721). Інші випадки датувати важко:

перехня́блений, можливо, від ****perexljablenyj***, пор. рос. *хля́бать* 'теліпатися';

діал. *некрýт* (на північ від Чернігова) від нім. *Rekrut*; але *нéкрýт* трапляється в російських діалектах, а відтак могло потрапити з них до північноукраїнських говорів;

діал. *леніти* — літ. укр. *леліти*, пор. рос. *лелéять* 'плекати', болг. *лéлям* 'колисати';

можливо, топонім *Тóвтри*, якщо він походить від ***tъrtri**, пор. давн. чес. ***Trtri***;

діал. *ливірка* (Дорогичин), пор. (літ. укр.) *вúвірка*, а також пол. *wiewiórka*, словац. *veverica*;

можливо, топонім *Piszczac* (поблизу Підляшшя), що він, якщо його первісна форма була ***Pěščačь**, походить із давн. укр. **пѣсъкъ**.

Щодо інших випадків дисиміляції — див. 61.5.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Калнынь Л. *Опыт моделирования системы украинского диалектного языка.* М., 1973 (с. 357-360).

57. ПЕРЕХІД (IV) ВІД СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДО ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ДОБИ

1. ІСТОРИЧНІ РАМЦІ

Після Полтавської битви 1709 р. скасування Гетьманщини було тільки справою часу. До нового гетьмана був приставлений російський "резидент", який мав пильнувати за всіма його діями, а 1722 р. владу перебрала Малоросійська колеґія, очолювана росіянином. Щоправда, гетьманську посаду поновлювано в 1727–1734 рр. та вдруге в 1750–1764 рр., але реаль-

них владних повноважень їй бракувало. Нова Малоросійська колеґія (у складі чотирьох українців і чотирьох росіян під кермою росіянина), створена 1764 р., була простим знаряддям у руках російського уряду. Навіть ці рештки автономії були зліквідовані в 1782–1783 рр., коли впроваджено російський адміністративний поділ Гетьманщини на три губернії, або намісництва, що над ними ще стояло Малоросійське генерал-губернаторство — надбудова, майже не наділена практичними функціями. Цю примарну єдність остаточно зліквідовано 1835 р. Слобожанщина набула статусу російської губернії ще раніше — 1765 р. В усіх чотирьох губерніях 1783 р. закріпачено селян.

Січовики, повернувшися 1734 р. з Олешок на Запорожжя, зберігали своє самоврядування ще десь із чотири десятиріччя. Однак землі навколо Січі, колись безлюдні, тепер систематично заселялися новими й новими осадниками, внаслідок чого для козаків щороку звужувалася свобода пересування та дій. Вивершенням цієї колонізаційної політики стало створення навколо Запорожжя нової російської адміністративної одиниці — Новоросійської губернії (1764 р.). Нарешті, 1775 р. російське військо захопило й зруйнувало Січ. Велика частина козаків осіла в дельті Дунаю, прийнявши турецьку зверхність. Ця нова Січ проіснувала до 1828 р. Інша їх частина була переселена 1792 р. на Кубань і стала форпостом Російської імперії в її боротьбі з кавказькими народами.

На підпольській Україні козацтво було офіційно скасоване ще 1699 р. Проте йому на зміну прийшов повстанський гайдамацький рух (хоча він не мав якогось визначеного географічного осередця). Гайдамаки тримали країну в стані непевності та страху, здіймаючи час від часу потужні повстання (у 1734, 1750, 1768 рр.). То була доба повного занепаду Польщі, яка зазнала в 1772–1795 рр. трьох т. зв. "розборів" поспіль (тобто поділу її земель між Австрією, Пруссією та Росією). Зрештою, 1795 р. її державність зліквідовано. У ході розборів Австрія 1772 р. захопила Галичину до Бродів і по Збруч (а 1774 р. долучила до цього ще й Буковину); під Росією 1793 р. опинилися українські землі приблизно по лінію Пинськ — Остріг — Кам'янець-Подільський, а 1795 р. кордон був відсунений ще далі, аж до Берестя й Володимира-Волинського. Водночас то був третій поділ України — цього разу між Австрією та Росією, — що створена ним ситуація дотривала до 1918 р. (Закарпаття й надалі належало Угорщині, яка теж входила до монархії Габсбурґів).

На Гетьманщині, Слобожанщині та Січі після Полтавської битви контакти з польською мовою практично урвалися, але на підпольській Україні (тобто на захід від Дніпра, за винятком Буковини та Закарпаття) вони лишалися міцними навіть по розборах Речі Посполитої, зокрема на тих землях, що припали Росії, — аж до часу польського повстання 1830 р., після якого розпочато їх активну русифікацію. Натомість на підавстрійській Україні інтенсивні контакти з польською мовою тривали

й надалі впродовж цілого часу австрійського панування. Новим чинником на Лівобережжі, а з 1830 р. також і на Правобережжі був дедалі потужніший російський вплив. На Україні розташовано численні російські військові залоги; тим часом козаків постійно висилано до Росії на воєнні виправи та роботи. По українських містах з'являлося дедалі більше російських чиновників і купців; землі роздавано російським поміщикам. На південь країни переміщено навіть російських селян, хоча не дуже багато (в Новоросії 1787 р. їх частка сягала 4%). У зв'язку з індустріалізацією країни, починаючи з другої половини XIX ст., велика кількість росіян переселилася на Харківщину та Донеччину.

Хоча рухливість людності порівняно з середньоукраїнською добою зменшилася, вона все ж лишалася досить високою аж до запровадження кріпаччини. До цього спонукали кілька чинників: прагнення уникнути татарських наїздів, спрямованих відтепер передовсім на Слобожанщину; участь у гайдамаччині або втеча від пов'язаного з нею розруху; пошуки свободи від кріпацтва; урядова політика приваблювання переселенців на нові південні окраїни держави; пізніше також притягальна сила нових промислових осередків. Південний напрямок міґрації був головним.

Спершу активність козаків, а відтак російські військові виправи на турків і татар зробили нові причорноморські землі відкритими для колонізації. Перші великі спільні виправи російського війська та українських козаків на Крим (1681, 1689 рр.) зазнали фіаско. Сутички на кордонах тривали протягом багатьох дясятиріч. Ще й у 1731–1733 рр. існувала потреба побудувати оборонну лінію між Оріллю та Дінцем. Та все ж кордон невпинно відсувався на південь і заселення степів не припинялося. Злам настав у другій половині XVIII ст. До 1774 р. зайнято межиріччя Бога та Дніпра, 1783 р. зліквідовано Кримське ханство, а 1791 р. здобуто Очаків — останню турецьку тверджу на Україні. На півдні України одне по одному з'являються нові міста: 1754 р. засновано Лисавет, 1777 р. — Дніпропетровськ, 1785 р. — Гуляйполе, 1788 р. — Миколаїв, 1794 р. — Одесу, тощо.

Російський уряд прагнув залюднити новоздобуті терени якомога швидше. Осадників запрошували звідусіль, роздаючи землі грекам, болгарам (з 1752 р.), німцям, молдаванам і сербам. Наприклад, територію навколо Лисавета чи Бахмута майже цілком віддано сербським колоністам. Проте ці адміністративні заходи мали в підсумку далеко менший ефект, ніж самочинний рух українських селян і козаків, ваблених економічними перспективами та свободою від визиску, що їх вони шукали на донедавна нічийних землях (у Новоросії кріпаччину запроваджено щойно 1797 р.). Цим потужним напливом поглинуто чимало поселенців-інородців, що по них (як, приміром, по досить численних сербах) не лишилося й сліду. Деякі народності зберегли себе хіба що в невеличких анклавах. Та в цілому на новоздобутій території переважали українці — носії південно-східних говірок. За два століття — сімнадцяте й вісімнадцяте — українська терито-

рія більш як подвоїлася, наче втрату політичної незалежності та можливостей культурного розвитку компенсовано фізичним зростанням. Наприкінці XVIII ст. українська мовна територія сягала від Прип'яті до Криму й від Бардіївщини до Кубані, хоча статус усіх цих земель був колоніальний і політична зверхність належала Росії та Австро-Угорщині. Як наслідок, вищі верстви (поміщики, промисловці, великі купці) складалися на велику міру з чужинців, а українці, які до них належали, були переважно винародовлені. З запровадженням кріпаччини українська мова перетворилася в основному на селянську, й ця ситуація зберігалася навіть після розкріпачення селян 1861 р.

2. ГОЛОВНІ ЛІНІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ФОНЕМАТИЧНОЇ СИСТЕМИ ВПРОДОВЖ СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Фонологічні процеси середньоукраїнського періоду мали в порівнянні з попередніми часами низку нових рис як у плані їхньої внутрішньої мотивації, так і щодо географічної дистрибуції. Щоправда, деякі звукозміни являли собою лише продовження та завершення еволюційних процесів, що намітилися ще за ранньосередньоукраїнської доби. До них належать просунення вперед $\boldsymbol{u_2}$ та ***'ü*** з перетворенням їх на ***ü*** та ***i*** (йдеться про первісні давньоукраїнські звуки ***o*** та ***e***: ***kut > küt > kit***; ***ut'ük > ut'ük > utik***), а також розщеплення прикінцевих складів із двома верхів'ями звучності щоразу на два склади (***vitr > víter***), чим просто поширено на цю позицію давніше потрактування таких самих складів у коренях. Проте в цілому звукозміни середньоукраїнського періоду вже не були спрямовані на латання дірок, створених у давньоукраїнській мові занепадом єрів. Як здається, головна тенденція цих звукозмін полягала в переході від одноріннішого до модульованішого промовляння: "зайві" склади зазнавали приподібнення до сусідніх і відтак усічення (наприклад, у закінченнях прикметників типу ***malóje > maléje > malé***); у межах одного або двох сусідніх складів відбулося кілька припасовань: ***jy > ji***, в говірках також ***aw > ow*** (*дав > дов*) та ***y > u*** після губних (*мúло > мýло*), ***uw > u*** (*рýвний > рýний* 'рівний'); у словах з двома звуками ***r*** їх замінювано на ***l + r*** (*рúцар > лúцар*); навіть появу вставного голосного в словах типу *вíтер*, як зазначалося вище, можна вважати за різновид такого припасування. Часткова редукція ненаголошених голосних створила передумови для посилення ролі приголосних. Із цим пов'язана поява нових приголосних фонем ***g***, ***ʒ***, $\boldsymbol{x^w}$ та частіше вживання ***ǯ***. Ще вагомішою була зрóсла вартість такої ознаки, як м'якість приголосних.

Це здійснено двома різними шляхами: в центральних і східних реґіонах країни збільшився діапазон фонематичного м'якшення, що його

запроваджено перед ***i*** (***dil*** 'долина' проти [d'i]***lýty*** 'паювати'), перед ***o*** (внаслідок переходу ***e*** > ***o*** перед зубними: ***sl'ozá***) та, ймовірно, перед ***y*** в закінченнях прикметників (*сúній* = [sýn'yj]). На заході натомість (або на додачу) м'якість посилено суто фонетично: на зміну апікальній палаталізації прийшла дорсальна (***vis'*** > ***viś***), ***t'***, ***d'*** перетворилися на ***k'***, ***g'*** ([d'id] > [g'id]), звукосполука ***s't'*** асибілювалася, давши ***s'c'*** або навіть ***ść*** ([s't']***iná*** > [s'c']***iná*** або [ść]***iná***).

Хоча вплив морфології на деякі звукові зміни тривав, він був слабший, ніж раніше. Скажімо, ствердіння ***c'*** в говірках на значну міру відповідало характерові морфеми, в якій уживався цей звук. Однак у цілому морфологічний чинник, на відміну від ранньосередньоукраїнського періоду, здебільшого діяв не рівночасно зі звукозмінами, а вже по їх завершенні, зумовлюючи різні допасування в застосуванні їхніх результатів, — тобто склалася шаблонна ситуація, характерна для багатьох мов. До таких явищ належить поява ***i*** у відкритих складах замість ***o*** та ***e*** в словах типу *кінéць* та в закритих складах у повноголосих сполуках (типу *бéрег* > діал. *бéріг*, ***storon*** > *сторíн* ґен. мн.). Допасування в чергуваннях приголосних при відмінюванні дієслів (на кшталт *пектú*, *печý* замість *печú*, *пекý*) є від початку до кінця вмотивовані морфологічно, а отже, власне кажучи, не можуть бути визнані за справжні звукозміни.

Якщо брати географічне поширення звукозмін, середньоукраїнський період кардинально різниться від ранньосередньоукраїнського. Старий литовсько-польський кордон пішов у небуття. Новим потужним чинником стало формування південно-східних говірок, уживаних на просторій території, що невпинно зростала внаслідок здобуття нічийних земель і з часом перетворилася на найважливішу та найдинамічнішу частину країни з погляду історичних процесів, які там відбувалися. Саме звідти поширилися такі інновації, як перехід ***e*** > ***o*** в позиції перед зубними, перехід ***y-*** > ***i-***, нові форми прикметників (*біла* замість ***bilaja*** та ін.) і дієслів (*пектú*, *печý*), можливо, й уживання ***i*** на місці рефлексів давн. укр. ***o*** та ***e*** в закритих складах (із деякими застереженнями — див. 62.6). Як правило, ці інновації виходили за межі південно-східного наріччя, заторкуючи суміжні південно-західні говірки та переходові від північних до південних; проте віддаленіших південно-західних і північних говірок (карпатських, надсянських, підляських, більшої частини поліських, а в деяких випадках і наддністрянських) вони здебільшого не зачіпали. Зона цих інновацій приблизно охоплювала козацькі землі та територію, що зазнала найбільшого впливу з боку козаччини, — на відміну від реґіонів, куди цей вплив доходив у послабленій формі або не доходив зовсім. То є типове протиставлення центру та периферії, яке прийшло на зміну характерному для ранньосередньоукраїнської доби поділові країни на дві частини.

Це протиставлення центру та периферії посилювалося місцевими еволюційними процесами в периферійних говірках. Спричинені ними

звукозміни не виходили за межі своєї периферії, а часто навіть не поширювалися на всі тамтешні говірки. До них належать ствердіння ***c'*** (наявне в північному наріччі, карпатській групі діалектів та частині наддністрянських і західноподільських говірок — але за винятком бойківських, середньозакарпатських і західнополіських), ствердіння ***r'*** (наявне на Волині й Поділлі, але відсутнє в карпатській діалектній групі й неконсеквентно зреалізоване в наддністрянських говірках), переходи ***y*** > ***e*** (гуцульські, покутські, західноволинські говірки) та ***y*** > ***i*** перед ***i*** в наступному складі (Закарпаття, Подунав'я), ***a*** > ***o*** перед ***w*** (надсянські, карпатські, наддністрянські говірки), втрата ***j*** у позиції між двома голосними (***horoju*** > ***horoų*** інстр. одн. — у наддністрянських і почасти в надсянських та лемківських говірках), огублення ***y*** з перетворенням його на ***u*** (частина північних говірок), дорсальна палаталізація (підляські, надсянські та карпатські говірки — за винятком гуцульських), уживання ***k'***, ***g'*** замість ***t'***, ***d'*** (гуцульські, буковинські, почасти бойківські, наддністрянські й лемківські говірки), зміни ***v*** > ***h*** (надсянські та лемківські говірки) та ***uw*** > ***u*** (частина закарпатських говірок). Таким чином, процеси, що мали місце в говірках Центральної та Східної України, відрізнялися від периферійних не лише істотою продукованих ними змін, а й ступенем свого поширення. У центральній та східній зонах зміни розповсюджувалися швидко й охоплювали велику територію. У периферійних говірках йдеться радше про низку локальних змін із малою інерцією поширення. Як наслідок, центр і схід країни характеризувалися тяжінням до мовної інтеґрації, а периферійні північні й західні реґіони, навпаки, — до диференціації та подрібнення. Ці відмінності, вочевидь, мають зв'язок також зі ступенем міґраційної мобільності населення.

3. ПИСЕМНА МОВА ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДАНИХ ПРО ФОНОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Типова для середньоукраїнського періоду диглосія в літературному мововжитку зберігалася на підпольській Україні протягом цілого XVIII ст. — альтернативу становили Мелетієва редакція церковнослов'янської мови та *прóстая мова* (остання — з відчутною польською домішкою). Вона поширилася також і на Закарпаття, особливо після 1772 р., коли Галичина та Закарпаття опинилися в межах тієї самої держави — Австро-Угорщини. (Коли австрійський уряд 1774 р. заснував у Відні греко-католицьку духовну семінарію «Барбареум», у ній були передбачені квоти для обох реґіонів). Проте ще й до першого поділу Польщі підпольська та підугорська частини України були об'єднані тим, що обидві вони пристали

на церковну унію з Римом (1646 р. — Закарпаття; 1697–1700 рр. — Львів). Сподіваючись, що поява греко-католицької Церкви зведе нанівець таку національну тверджу, як українська православна Церква, поляки спершу її підтримували, проте в дійсності вона дуже швидко стала охоронцем літературних і мовних традицій, плеканих на початку XVII ст. саме православним духівництвом.

Одначе різниця між станом обох різновидів літературної мови на землях, що перебували у XVIII ст. під польською, а відтак під австро-угорською зверхністю, та тим станом, який вони мали на Гетьманщині протягом середньоукраїнського періоду в вузькому розумінні цього терміна, була вельми істотна. За умов дедалі виразнішого економічного та політичного розпаду Речі Посполитої стан Української Церкви та школи був далеко не блискучий. На підпольських теренах не було вже таких культурних осередків, як давнє Львівське Успенське братство, Києво-Печерська Лавра чи Києво-Могилянська академія. Освіта й друкарська справа дуже підупали, а отже знизився й літературний та мовний рівень видань — навіть за часів, коли письменство тішилося певною увагою, скажімо, з боку львівського митрополита Варлаама Шептицького (1710–1715 рр.) чи мукачівського та ужгородського єпископа Андрія Бачинського (1772–1809 рр.). Нові культурні осередки, Львівська й Мукачівська єпархії та Почаївський василіянський монастир, своїм культурним і зокрема літературним потенціалом поступалися Києву та Львову середньоукраїнської доби strictu sensu, й обидва різновиди літературної мови мало коли витримувалися в чистоті, за винятком хіба що канонічних релігійних текстів. Відбувалося взаємопроникнення церковнослов'янської мови в її українській редакції та *прóстої мови*, причому перша, як правило, мала перевагу. Те саме стосується численних рукописних збірок, що містили повчальні тексти, житія святих та іншу релігійну лектуру. Хоча їхнє існування в добу друкарства здається анахронізмом, такі збірки є типовим явищем для тогочасної підпольської та підугорської України. Аналогічна суміш церковнослов'янської мови в її Мелетієвому варіанті та *прóстої мови* притаманна й тим небагатьом нерелігійним художнім творам, що набули поширення, наприклад «Александрії», відомій у кількох рукописних копіях XVIII ст.

Інша ситуація склалася на підросійській Україні, тобто колишній Гетьманщині, Слобожанщині та Запорожжі, що до них долучилися новозаселені південні степові території. Мелетіївську традицію в церковній службі та богослужбових книгах тут перервано волюнтаристськими заходами російського уряду. Чернігівську друкарню 1721 р. закрито з наміром передати її устаткування до Москви; Київській (а пізніше — в 1743–1786 рр. — так само Чернігівській) заборонено друкувати будь-що, крім канонічних церковних книг. Ці останні мусили взоруватися на російських виданнях, задля чого низкою указів Петра I та ухвал Синоду

(1720, 1721, 1727, 1728, 1766, 1772, 1775, 1786 рр.) запроваджено мовну цензуру; в церковній службі за митрополита Самуїла Миславського заведено великоросійську вимову.

Трохи довше Мелетіїв варіант церковнослов'янської мови тримався в поезії та шкільній драмі, що їх плекано насамперед у Києво-Могилянській академії, а також у колеґіумах, створених на її взірець у Чернігові (1700 р.), Харкові (1726 р.), Переяславі (1730 р.), хоча й у цих жанрах почали з'являтися риси російської редакції церковнослов'янської мови. Втім, шкільні драми востаннє написано й зіграно бл. 1754 р., й майже рівночасно вийшла з моди та відмерла традиційна барокова поезія.

Поза літургійним ужитком місце церковнослов'янської мови посіла російська. У судочинстві та врядуванні російська адміністрація запровадила її "явочним порядком" (наприклад, кодекс 1743 р. — «Права, по которым судится малороссийский народ»). Крім того, вищі верстви пристали на її вжиток у таких світських сферах, як наука чи історія, що можна проілюструвати літописами П. Симоновського (1765 р.), В. Рубана (1777 р.) та ін. (вивершенням цієї практики була анонімна «Исторія Русовъ» поч. XIX ст.). Навіть приватні щоденники тих часів, що їх вели, для прикладу, Я. Маркович (1718–1768 рр.) чи М. Ханенко (1727–1753 рр.), хоч і рясніють українізмами, але писані російською мовою. До дедалі ширшого вжитку російської мови замість церковнослов'янської поза церковною службою спонукала потреба знати її для просування вгору суспільними щаблями, а також брак чисто світської традиції застосування церковнослов'янської мови, однак головне — ґрунт для цього був підготований виробленим на Україні ще в XVII ст. уявленням про диглосію як нормальну ситуацію для літературної мови. У переходових світсько-релігійних жанрах уживалася мішанка церковнослов'янської та російської мов (останньої — з українізмами), характерна для цілого XVIII ст. (за приклад можуть правити теологічно забарвлені філософські твори Г. Сковороди, писані в 1758–1791 рр.).

У випадку *простої мови* традиція на позір перетривала краще, але в дійсності зміни були настільки істотні, що тяглість збереглася лише на незначну міру. По-перше, зменшилася кількість жанрів, у яких її вживано. Фактично, у XVIII ст. їх лишилося тільки два: з одного боку, це сатира та гумор у вигляді діалогу (традиція інтерлюдій) чи оповіді, з другого — пісня. Проте більшу вагу має та обставина, що *простая мова* втратила свій загальноукраїнський характер, перетворившися на таку собі фіксацію говіркового мовлення, або східнополіського (наприклад, у Некрашевича), або південно-східного. У XVII ст. *простая мова* якщо й базувалася на якихось говірках, то на південно-західних. Однак до підросійської частини України зона поширення цих говірок у XVIII ст. не належала. Теоретично це могло призвести до повного розпаду *простої мови* на низку місцевих варіантів. На велику міру цьому перешкодила мовна єдність південно-

східного наріччя, бо на всій величезній території від правобережжя Дніпра до Дінця й від Полтави до Кубані, Криму та Одеси, в ґрунті речі, говорили одним-єдиним діалектом. Саме ця діалектна єдність і запобігла розкладові та зникненню “нової” *простої мови* за часів, коли історичні умови легко могли були спричинити її остаточний занепад. За цих умов північне наріччя невдовзі стало непрестижним у писемному вжитку, а південно-східне, навпаки, набуло авторитету. Такій переоцінці сприяла поява в південно-східній діалектній зоні нових економічних і культурних центрів (Полтава, Харків, пізніше Одеса та ін.), а також один особливий тогочасний звичай: подорожі т. зв. мандрованих дяків, тобто студентів і представників нижчого духівництва, які під час вакацій чи по закінченні студій, шукавши зарібку, нових вражень та можливостей докласти свої знання, виступали в ролі пропаґаторів літературної традиції. Нарешті, пісні та сатиричні твори, як популярні жанри, за самою своєю природою легко переносилися з місця на місце.

Ця традиція мала в основному усний характер. Хоча пісні та сатиричні твори часто записувалися чи навіть друкувалися, існували вони передовсім усе-таки в усних переказах. З-поміж наявних публікацій більшість здійснено за межами України (наприклад, у збірках пісень, видрукуваних у Москві та Санкт-Петербурзі впереміш із тогочасними російськими піснями та в непевному з мовознавчого погляду відтворенні).

У цілому, *простую мову*, якщо дотримуватися цього окреслення, збережено як принцип, згідно з яким має існувати особливий різновид літературної мови, наближений до мови говірної й протиставлений мовам церковнослов’янській і російській, розташованим на вищому щаблі; однак її матеріальна будова була оновлена. Щоправда, на ділі дихотомія *язык славеноросkiй/простая мова* перетворилася на дихотомію російська мова/діалекти (насамперед південно-східні). Як уже зазначено, єдність *простої мови* в її варіанті, виробленому в XVIII ст., забезпечувалася скорше “природною” однорідністю базового для неї наріччя, ніж свідомим дотриманням норм із боку писальників (як це відбувалося з *простою мовою* XVII ст.).

Саме ця докорінно змінена *простая мова*, зведена до статусу писемного варіанту діалектного мовлення, з настанням епохи романтизму зазнала свого злету. Навіть попередники романтизму надзвичайно уважно ставилися до різних говірок та їх відносної вартості. Скажімо, північани Опанас Шафонський 1786 р. та Я. Маркович 1798 р., порівнюючи між собою північне та південно-східне наріччя, віддавали перевагу останньому — як “м’якшому” й менш “грубому”. І. Котляревський, чия літературна діяльність розпочалася 1798 р., пишався своїм полтавським корінням. Г. Квітка, почавши писати 1833 р., наголосив на своєму харківському походженні навіть вибором псевдоніма *Основ’яненко*, утвореного від назви *Осно́ва* (передмістя Харкова). Ініціатор романтичного руху О. Павлов-

ський, уродженець Путивля на півночі України, у своїй граматиці, виданій 1818 р., але написаній ще 1805 р., закликав надати перевагу південним говіркам полтавського типу, які мали лягти в основу новітньої української літератури. Ця програма зреалізувалася в творах Т. Шевченка, що перший з них датується 1838 р. Романтики усунули всі жанрові обмеження, і колишня літературна обробка діалектного мовлення, здійснювана з вельми обмеженою метою, піднеслася до статусу основи нової повномасштабної літературної мови, уґрунтованої в діалектах. Поширення цієї нової літературної мови, вживаної романтиками в усіх поетичних та прозових художніх жанрах, на сферу літературної критики та гуманітарних і точних наук, як і її проникнення на українські терени, підвладні Австро-Угорщині, були вже тільки справою часу. Всі ці процеси дійшли свого завершення десь у 60-х рр. XIX ст. Хоча ще досить довго кожен автор вносив у свої твори певне діалектне забарвлення, то було не питання принципу, а радше мимовільна данина надзвичайно несприятливим політичним обставинам, у яких мусила існувати й розвиватися українська літературна мова (насамперед, брак українського шкільництва будь-якого рівня на підросійській Україні; пізніше — спеціальні урядові ухвали проти прилюдного використання української мови, що з них найсумнішої слави зажили заборони 1863 та 1876 рр.).

Найважчим для сучасної української літературної мови виявилося опанування офіційно-ділової сфери. Зі скасуванням Гетьманщини вживана по її канцеляріях урядова мова була приречена на зникнення. У діловодстві офіційно припускалася лише російська мова. Щоправда, в межах громад традиція канцелярської мови Гетьманщини ще якось протрималася до середини 70-х рр. XVIII ст., хоча домішка русизмів у ній постійно зростала. Пізніше українська мова була повністю усунена з системи врядування на підросійській Україні аж до 1917 р. (за винятком кількох незначних спроб пояснення законів селянам 1861 р.); натомість на підавстрійській Україні закон передбачав можливості вжитку української мови в урядуванні, але використовувалися вони недостатньо.

Як джерело даних для історичної фонології, російські тексти, писані українцями, не мають великої вартості, хоча деякі звукові особливості все ж можна видобути з уживаних ними лексичних українізмів. Те, що лишилося від *славенороского языка* та *простої мови* (на українських землях під Австро-Угорщиною), як вони існували в XVII ст., можна використовувати з тими самими застереженнями та за допомогою тих самих методів, які мали чинність для їхніх аналогів попередньої (середньоукраїнської) доби. Нарешті, записи на основі діалектного мовлення містять велику силу даних, і ці дані, як правило, є досить певні, хоча треба, звичайно, зважати на ту обставину, що діалект, ужитий у письменстві, перестає бути чистим діалектом, а тому до цих записів проникають різні домішки, які зачіпають навіть фонетичний рівень.

Це останнє застереження не стосується записів діалектного мовлення, зроблених із науковою метою. Їхня певність обмежується лише ступенем вишколу та досвіду записувача. Однією з прикмет того часу було зростання зацікавленості говірками як такими, а трохи згодом — прагнення щонайточнішої їх фіксації. Перші згадки про діалекти та їхні найпомітніші особливості датуються 80-ми роками XVIII ст. Спроби адекватного опису українських говірок почалися, зокрема, завдяки Я. Головацькому (1849 р.) та О. Потебні (з 1866 р.) — спершу, звичайно, з багатьма прогалинами; а вже з 1872 р., насамперед заходами К. Михальчука, була поставлена мета зафіксувати й науково описати цілокупність українських говірок. За всіх попередніх часів про такі дані годі було й мріяти.

4. ГОЛОВНІШІ ПАМ'ЯТКИ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ДОБИ

У цьому параграфі перелічуються лише пам'ятки, написані до початків романтизму — від першого романтичного маніфесту (що його містить «Грамматика малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського — 1818 р.) до перших плодів реалізації романтичної програми в книжках М. Костомарова-Галки («Сава Чалий», 1838 р.), А. Метлинського-Могили («Думки и пѣсни та шче де-шчо», 1839 р.) та Т. Шевченка («Кобзар», 1840 р.). Усі пізніші поетичні, прозові та наукові твори, а також періодичні видання являють собою невід'ємну частину літератури, писаної сучасною українською літературною мовою, а отже й немає потреби повторювати інформацію, яку можна легко знайти в історії літератури, історії журналістики та історіографії різних галузей науки.

Із жанрового погляду, XVIII ст. можна назвати добою відмирання багатьох типових для XVII ст. жанрів, які обслуговувалися двома літературними мовами: по черзі занепали та зникли церковне й богословське письменство, офіційно-ділова мова, шкільна драма, барокова поезія та літописання. На підпольській (пізніше підавстрійській) Україні цей процес мав повільніший перебіг і не завершився до кінця XVIII ст. Натомість на підросійській Україні він проходив інтенсивно, внаслідок чого єдиними жанрами, що збереглися, були сатира та лірична поезія. Саме вони стали тією основою, на якій за часів романтизму почався розвиток нової драматургії, сучасної поезії, художньої прози тощо.

Підупад письменства в широкому розумінні цього слова супроводжувався у XVIII ст. швидкою деґрадацією друкарства. На підросійській Україні дійшло до майже повного його застою. Поставлені в умови жорсткої цензури, що пильнувала за змістом і мовою видань, монастирські та єпархіальні друкарні фактично обмежили свою діяльність передруком

російських книжок (богослужбових); у світській сфері кількість публікацій, якщо не рахувати урядових об'яв і постанов, практично дорівнювала нулеві. Показово, що коли настав час перших спроб видавати книжки українською мовою, вони, як правило, мусили друкуватися в Санкт-Петербурзі: «Енеїда» Котляревського, «Грамматика» Павловського, Гребінчин альманах «Ластівка» (1841 р.), Шевченків «Кобзар», перший український щомісячник «Основа» (1861–1862 рр.) тощо, — або в Москві (Квітчині «Малороссийские повести» — 1834 р.). Щойно із заснуванням перших університетів (Харківського — 1805 р., Київського — 1834 р.) з'явилися бодай обмежені можливості для друку поетичних і прозових художніх творів на території України. На підпольській Україні у XVIII ст., якщо поминути увагою кілька ефемерних друкарень із мізерним обсягом книжкової продукції, існували заледве три стабільні установи. З-поміж них друкарня Львівського братства (яка проіснувала до 1938 р.) мала офіційну монополію на видання літератури церковнослов'янською мовою в Польщі, але протягом XVIII ст. вона не продукувала майже нічого, крім богослужбових книг. Решта дві — то невелика друкарня в У(г)неві (існувала до 1770 р.) та більша в Почаєві (1735–1799 рр.). З цієї останньої вийшло 79 книжок, друкованих кирилицею (проти 138 позицій польською та латинською мовами), й більшість із-посеред них — то знов-таки канонічні богослужбові тексти. Інколи українські книжки віддавано для друку до білоруського міста Супрасля (за приклад може правити церковнослов'янсько-польський «Лексиконъ сирѣчъ словесникъ славенский» 1723 р.). Перші закарпатські книжки українською мовою виходили друком у Трнаві на Словаччині (1698, 1699, 1727 рр.), а на місці друкарство (дрібне) започатковано 1754 р. Про бодай якусь видавничу діяльність на Буковині жодних відомостей немає.

З огляду на малу кількість друкованих книг та їхній специфічний характер, для історичної фонології української мови значно більшу вагу мають рукописні джерела — якою б парадоксальною ця ситуація не здавалася для XVIII ст.

Нижче подаються головніші пам'ятки розглядуваного періоду (приблизно з 1720 по 1818 р.), скласифіковані за жанрами:

1. Євангелії та Святе Письмо в цілому. На місце рукописних книжок прийшли друковані видання з унормованим і незмінним текстом, що ґрунтувався на російському синодальному варіанті церковнослов'янської мови. Для дослідження української мови вони не мають жодної вартості. У Карпатах протягом XVIII ст. ще й надалі переписувано та поширювано учительні Євангелії, які фактично являли собою радше збірки казань, ніж власне євангельські тексти. До них належать учительна Євангелія о. Петра з Колочави (Закарпаття, 1737 р.), учительна Євангелія П. Кузикевича з долученими до неї розмаїтими текстами релігійного характеру (околиця Дрогобича, сер. XVIII ст. —

на основі учительної Євангелії, складеної 1619 р. К. Транквіліоном-Ставровецьким), а також аналогічні тексти з Нижніх Мирошівець (1759 р.), Волі Якубової (XVIII ст.) тощо. Всі вони лишаються неопублікованими, й описано їх дуже побіжно. Осібно стоїть апокрифічна «Євангелія Св. Томи», відома в кількох копіях XVIII ст.

2. Релігійні тексти: житія святих та біблійних персонажів, християнські леґенди (часто апокрифічні) тощо, а також збірки таких творів, включно з казаннями. Переписування таких текстів було дуже поширене впродовж усього XVIII ст. та перших десятиріч XIX ст., головно в сільських районах по обидва боки Карпатських гір. Ці пам'ятки заведено позначати або за іменами перших власників, або за назвами місцевостей, де вони були знайдені. Більшість із них не опубліковано й навіть повністю не закаталогізовано. Нижче подається частковий перелік тих із них, з якими можна ознайомитися бодай в уривках: дві збірки з Літманови (на захід від Бардієва) поч. XVIII ст., збірка Я. Головацького поч. XVIII ст., збірка І. Дашовського з Гадинковець (Тернопільська обл.) 1736 р., дві збірки з Колочави 1737 та 1747 рр. (другу частково уклав Іоан Лугош), збірка Теодора Поповича з Тухлі поблизу Сколого 1751–1756 рр., збірка І. Прислопського з околиці Грибова 1760 р. (коментований Псалтир та purґаторій св. Патріка). Також XVIII ст. (без ближчого окреслення) датуються рукописи Ст. Теслевцева з Дусина поблизу Берегова, Ст. Самборини (перша половина XVIII ст.) із західної частини Карпат, Г. Білявського, І. Яремецького-Білахевича з Покуття (після 1755 р.), Іспаський рукопис (Чернівецька обл.), Ужгородський рукопис (здебільшого казання), Калуський рукопис, Сокільський рукопис (Соколя поблизу Мостиськ) та ін. Ще 1778 р. закарпатський піп на ім'я Митро переписав «Зерцало богословія» Транквіліона-Ставровецького. У цих пам'ятках різною мірою змішано Мелетіїв варіант церковнослов'янської мови та *простую мову*. За межами цієї зони рукописні копії церковних і релігійних книг узагалі були рідкісним явищем. Якщо вони робилися (на підпольській Україні), то в них могли продовжуватися традиції XVII ст. До таких пам'яток належить Тріодь із Лисеївки (поблизу Вінниці).

3. Казання та повчальні твори. У Церкві, що перебувала під російською зверхністю, казання на велику міру втратили свою популярність. Таких текстів збереглося не дуже багато: наприклад, казання Й. Горленка (починаючи з 1743 р.), Г. Кониського (починаючи з 1755 р.) та деякі інші. У з'єдиненій Церкві на підпольській, а згодом на підавстрійській Україні цьому жанрові велося краще. Повчальні тексти включалися до учительних Євангелій та до багатьох збірок, що їх перелічено під пунктами 1-2. Деякі з цих творів вийшли друком: «Собраніе припадковъ краткоє и духовнымъ особомъ потребноє»

митрополита Лева Кишки (Супрасль, 1722; У(г)нів, 1732), «Краткое припадковъ моралныхъ или нравных собрание» (видане з ініціативи Г. Бизантія — Трнава, 1727), «Богословія нравоучителная» (Почаїв, 1751), «Сѣмя слова Божія на нивѣ сердецъ человѣческихъ сѣянного» (Почаїв, 1752), «Народовѣщаніе или слово къ народу каѳолическому» (Почаїв, 1756 — і передруки 1768, 1778, 1856 рр.), «Бесѣди парохіалнія на недѣли и нарочитіи свята всего лѣта» (Почаїв, 1789 — церковнослов'янською мовою в її Мелетієвому варіанті; 1794 — у варіанті, ближчому до *простої мови*). З-поміж рукописів до місцевої говірної мови наближені «Поученія на еванґеліе», переписані 1758 р. (з ориґіналу 1602 р.) у Няґові поблизу Меджилаборця в західній частині Закарпаття.

4. Літописи та історичні твори. Традиція писання місцевих літописів, які хиталися між Мелетієвим варіантом церковнослов'янської мови та народною говірною мовою, тривала на тій частині України, що перебувала під польською, а відтак під австро-угорською зверхністю. Ці пам'ятки є переважно досить невеликі за обсягом. До них належать: літопис, складений 1740 р. поблизу Львова; літопис Мотронинського монастиря під Чигирином (1749 р.); літопис, складений у Тисьменичанах поблизу Лисця (тепер Івано-Франківська обл. — 1749 р.); Городенківський літопис 1765 р.; літопис П. Свідзинського (1768 р.); літопис, складений 1770 р. у Поморянах; Перемиський літопис 1788 р.; літопис, складений 1791 р. поблизу Зборова Г. Ґаванським; літопис, складений 1793 р. у Сатанові на Поділлі (фактично — неопублікований); літопис, складений 1818 р. в Гукливому (поблизу Воловця на Закарпатті) Михайлом Григаші.

На підросійській Україні цей жанр представлений скупо, хоча деякі монастирі (наприклад, Мгарський — 1775 р.) вели власні літописи; пор. також коротий світський літопис, складений 1725 р. у Чернігові. Натомість дістала поширення практика компілювання літописів, писаних російською мовою (принаймні за задумом) з більшим або меншим числом українізмів, які, щоправда, з часом траплялися дедалі рідше. Серед них можна назвати такі твори: «Краткое описаніе Малороссіи» (1734 р.), «Лѣтописец или описаніе краткое знатнѣйших дѣйств и случаев, что в котором году дѣялося в Украинѣ Малороссійской обѣих сторон Днѣпра и кто именно когда гетманом был козацким» (1742 р. із доповненнями до 1783 р.; авторство приписується Я. Лизогубові), «Лѣтописец, в русских и полских що ся сторонах дѣяло и якого року» (1750 р.), Сулимин літопис (1749 р.), Мовчанів літопис (1739 р.; з продовженнями Мазаракі до 1787 р.), «Хронологія высокославних ясневельможних гетманов», написана ймовірно в Гадячому (1765 р.), «Краткое описаніе о козацком малороссійском народѣ» П. Симоновського (1765 р.), «Собраніе истори-

ческое» С. Лукомського (1770 р., Прилука), «Краткая лѣтопись Малыя Россіи» В. Рубана (1777 р.), «Краткое лѣтоизобразителное знаменитых и памяти достойных дѣйств и случаев описаніе» (1783 р.), «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ее народѣ и казакахъ вообще» О. Рігельмана (1786 р.), «Лѣтописецъ Малыя Россіи» Ф. Туманського (1793 р.) та анонімна «Исторія Русовъ», написана, мабуть, бл. 1810 р. (в Новгороді-Сіверському?), яка стоїть осібно як зі стилістичного, так і з ідеологічного погляду.

5. Шкільна драма існувала в першій половині XVIII ст., плекана (як і шкільна поезія) в Києво-Могилянській академії, звідки її занесено в Сербію (до Карловаца) та в Росію (до Москви, Новгорода, Смоленська). Писано її в ґрунті речі церковнослов'янською мовою, що поступово трансформувалася від Мелетієвого варіанта до російського синодального. До найважливіших творів драматичного жанру належать: анонімна «Милость Божія Украину [...] свободившая» (1728 р.), «Образъ страстей міра сего образомъ страждущаго Христа исправися» та «Трагедо-комедія изданная въ Академѣи Кіевскимъ іеромонахомъ Сильвестромъ Ляскоронскимъ, учителемъ школи поетики» С. Ляскоронського (1728 р.), «Трагедія [...] о смерти [...] Уроша пятаго и о паденіи Сербского царства» (написана 1733 р. в Сербії М. Козачинським, перероблена І. Раїчем і опублікована 1798 р. в Будапешті), «Благоутробіе Марка Аврелия» (також твір М. Козачинського, написаний 1745 р.), «Комическое дѣйствіе» та «Властотворній образъ человѣколюбія Божія» М. Довгалевського (1736 і 1737 рр. відповідно), «Трагедокомедіа о награжденніи въ семъ свѣтѣ приїсканнихъ дѣлъ, мзды въ будущей жизни вѣчной [...] » В. Лащевського (1742 р. — з певним розмовним забарвленням, наданим церковнослов'янській мові), «Воскресеніе мертвыхъ [...] » Г. Кониського (1746 р. — з домішкою русизмів і українізмів), «Трагедокомедія нарицаемая Фотій» Г. Щербацького (1749 р.). У 60-х рр. XVIII ст. з'явилися твори, написані у формі діалогу, але не призначені для театральної сцени: київський «Диалог пастырей» (бл. 1760 р.) та «Разговоръ Великороссии съ Малороссіею» С. Дівовича (1762 р.).

За приклад шкільної поезії може правити «Бранъ честнихъ седми добродѣтелей з седми грѣхами смертними» Й. Горленка (1737 р.) чи взірці панегіричних віршів, подані в поетиці М. Довгалевського (1736–1737 рр.); деякі фонетичні риси української мови зберігалися в сербській шкільній поезії XVIII — поч. XIX ст.

Літературна та мовна традиція Академії знайшла продовження також у пізніших копіях підручників, створених згідно з її навчальним планом, наприклад у риториці, що її скопійовано в Нямці на Буковині (XVIII ст.); пор. також датовану 1723 р. копію підручника М. Дилецького «Грамматика музикална».

6. Філософія. Церковнослов'янську мову в її російській редакції, сповнену численних українізмів та деяких просторічних російських форм, уживав у своїх філософських творах (писаних у 1766–1791 рр.) Г. Сковорода. Його поезії та байки ґрунтуються на тих самих ідеях і складені такою самою мовою.

7. Інтермедії, як складова частина шкільної драми, мусили б були зникнути разом із нею, тобто десь у середині XVIII ст. Проте вони все ще з'являлися в другій половині XVIII ст. Найцікавіші серед них вийшли з-під пера М. Довгалевського (1736–1737 рр.) та Г. Кониського (1747 р. і копія 1753 р.). До них ще можна долучити такі анонімні твори, як-от: «Интермедия на три персонѣ: баба, дѣдъ и чортъ» (1719 р., Тернівці поблизу Львова), інтермедія в збірці Іоанна Даниловича (1771–1776 рр.), «Интермедѣя на три персони: смерть, воин и хлопецъ» (1788 р., наявна в російській копії) та «Мужикъ зъ дочкою на торгъ иде» (друга половина XVIII ст.). Як і раніше, інтермедії тяжіють до поєднання різних діалектів і жарґонів, часто з пересадами. Цей напрям знайшов продовження в комічних діалогах І. Некрашевича (наприклад, у «Ярмарку», написаному до 1796 р.), в анонімному творі, складеному східнополіською говіркою, «Суплика або замысл на попа» (кін. XVIII ст.) та в п'єсах І. Котляревського «Наталка Полтавка» (1818 р.) і «Москаль-чарівник» (1819 р.), де підкреслено вживається полтавська говірка. Відлуння цієї традиції можна добачити в стилістичних вправах польських і російських драматургів, які вкладали говірну українську мову в уста своїх українських персонажів, особливо козаків; за приклад можуть правити «Trzy gody» Ф. Князьніна (1783 р.) чи «Казакъ стихотворецъ» А. Шаховського (1812 р.).

8. Сатиричні та гумористичні вірші, як правило, були анонімні. Їх писали та розносили мандровані дяки, поширюючи традицію барокової поезії, в ґрунті речі релігійної за змістом і церковнослов'янської за мовою, на низьку тематику та діалектний мовний матеріал, внаслідок чого церковнослов'янізми перетворювалися радше на засіб створення комічного ефекту. Це обернення навспак барокової традиції з особливою ясністю оприявнюється в різдвяних і великодніх віршах, що мають легке пародійне забарвлення, але навіть і в сатирі віднаходиться те саме перелицьовання барокової традиції. У цьому сенсі гумористичні та сатиричні твори являють собою специфічне сполучення високої академічної традиції та сільського фольклору. Деякі вірші мають подільське діалектне підложжя («Отець Негребецький»), трохи більша кількість — поліське (наприклад, «Великодній сон», 1786 р.), але найчастіше вживано південно-східне наріччя. Стиль і мову, типові для кінця XVIII ст. та пізніших часів, використано при створенні довших гумористичних поем, що з-поміж них можна

назвати такі: «Вакула Чмир» (її містить «Грамматика малороссійскаго нарѣчія», видана 1818 р. О. Павловським), «Енеїда» І. Котляревського (1798–1822 рр.) та численні спроби її наслідування, до яких належать «Полтава» Є. Гребінки (1831 р.), «Вечорниці» П. Кореницького (1841 р.), «Горпинида, чи Вхопленная Прозерпина» П. Білецького-Носенка (до 1856 р.) та ін.

9. Пісні та лірична поезія. У рукописах XVIII ст. широко представлені як релігійні, так і любовні вірші. Інколи їх записувано по одному або по декілька, але досить часто впорядковувалися цілі збірки пісень (наприклад, пісенник середини XVIII ст. з Вишного Тварожця, що на північ від Бардієва, чи збірка віршів різних поетів, скомпонована у Воронежі з 1788 по 1805 р.). За ввесь цей час друком вийшла лише одна збірка релігійних пісень — почаївський «Богогласник» (1790 або 1791 р.), що містив 247 пісенних текстів. Ця книжка набула популярності й кілька разів перевидавалася протягом XIX ст. (шосте видання — Холм, 1900). Хоча пісні мали багато локальних говіркових рис, їх переважно фіксовано в мовному втіленні, що його можна окреслити як фольклорне койне, наближене до південно-східного наріччя. На відміну від інтермедій, а також — частково — від сатиричних і розважальних пісень, вони були спрямовані не на відтворення локальних рис, а на певну мовну універсальність. Див. також розділ «Пісні» в поданій нижче вибраній бібліографії.

10. У карпатському реґіоні вироблена в XVII ст. традиція повістярства неперервно тривала впродовж цілого XVIII ст., і переписування повістей було вельми поширеною практикою. Наприклад, «Александрія» відома в копіях з Іллінець поблизу Коломиї (1726 р.), з Хутара поблизу Стрия (до 1743 р.), з Пістрялова поблизу Мукачева (1774 р.). Переписувалися у XVIII ст. також «Слово о индийском великом царствіи», «Історія о пышном цесару Еввинѣяшу», «Житіе о бражнику» тощо. То є лише відлуння традиції, що сформувалася у XVII ст. Писано ці твори *простою мовою*, застосованою з більшою чи меншою консеквентністю, проте мають вони й певне локальне діалектне забарвлення. Натомість нова проза, що постала на початку XIX ст., наподібнювала оповідь не вельми освіченого мовця й хибувала на надмірне захоплення діалектизмами, наближаючися цим скорше до традиції інтермедій, ніж до звичної прози. Під це окреслення підпадають перші спроби О. Павловського («Отрывокъ изъ исторіи нѣкотораго Малороссіянина», 1818 р.), П. Гулака-Артемовського (особливо «Писулька до того, котрий що Божого місяця українського гінця [...] розсилає», 1819 р.). Ця манера сягнула свого вивершення у творах Г. Квітки-Основ'яненка, починаючи з його «Салдацького патрета» (1833 р.) і «Марусі» (1834 р.).

11. Мова діловодства. Органи місцевого врядування на підросійській Україні дотримувалися традиційної канцелярійної мови, заведеної

на Гетьманщині, впродовж усієї першої половини XVIII ст., хоча й перемережували її численними русизмами. Завдяки цьому перехід на російську мову як єдину офіційну відбувся ступнево. Він став очевидним, коли на підросійській Україні запроваджено новий адміністративний поділ (1782 р.). З-поміж провінційних документів XVIII ст. опубліковано та/або досліджено з погляду їхньої мови лише малу крихту. Серед них можна назвати ратушні книги м. Кролевця (до 1748 р.) та м. Погара (1722–1795 рр.), Глухівські цехові книги тощо.

Більша кількість опублікованих матеріалів лишилася по двох великих переписах (із-поміж трьох), здійснених на підросійській Україні. Йдеться про «Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ» (1729–1730 рр.), Рум'янцівський опис 1765–1767 рр. та «Описаніе намѣстничествъ» (1779–1781 рр.). Щоправда, з мовного погляду вони є менш цінні для історичної фонології української мови, ніж місцеві документи.

На підпольській Україні використання "руської" мови в урядуванні було офіційно заборонене 1699 р. Проте фактично вона вийшла з ужитку ще раніше. Ступневе витіснення української мови з офіційно-ділової сфери як на підпольській, так і на підросійській Україні можна простежити, наче на поздовжному перетині, переходячи від давніших до пізніших документів у збірці «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» за ред. І. Бутича та Ф. Шевченка (К., 1970), де охоплено період від 1717 до 1775 р.

На Закарпатті, де впродовж багатьох століть не було традиції вживання української мови у світському врядуванні, у 1771–1773 рр. здійснено унікальний експеримент. Т. зв. "урбар" (щось на кшталт перепису) 1771 р. передбачав дослівний запис угорськими писарями відомостей, отриманих від селян; натомість 1773 р. складено покажчик топонімів, «Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum», у якому назви поселень наводилися по-латині, по-угорськи, по-німецьки та по-слов'янськи (ці останні, коли йшлося про українські місцевості, подавано по-українськи). В обох цих пам'ятках є деякі перекручення, пов'язані з тим, що чужинці записували почуте згідно з власним сприйняттям, але в цілому їхні дані є досить певні. (Деякі риси місцевих говірок віддзеркалено й у попередніх переписах, приміром у т. зв. Вранівському "інвентарі" 1755–1756 рр. Проте цей прецедент так і не знайшов продовження й не призвів до формування місцевої української офіційно-ділової мови. Щоправда, Церква не зрезиґнувала з заведеного звичаю вживати українську редакцію церковнослов'янської мови з елементами місцевих говірок. Це можна спостерігати, наприклад, у збірці (копій) листів мукачівського єпископа Івана Брадача (1768 р.), а також у грамотах, виданих чи отриманих монастирями в Имстичеві (до 1787 р.) та в Заріччі (до 1760 р.).

12. Література практичного призначення. У Почаєві у XVIII ст. видруковано дві книжки, які містили поради у справах буденного життя. То є «Полѣтика свѣцкая» (1770 р.; передрукована 1790 р. у Львові як додаток до букваря), що являла собою науку ґречності, та «Книжица дла господарства» (1778 р.). Того ж напряму дотримувався й Н. Ѳеодорович (М. Федорович) з Михайловець (на північний захід від Ужгорода), компонувавши схожу за змістом, але ближчу до діалектної мови книжку «Помощникъ у домувствѣ и между людьми» (1791 р.). Всі вони продовжують традицію *простої мови*, вироблену в XVII ст. Існували також рукописні лікарські порадники, що з них цікавою мішанкою традиційної *простої мови* з російською вирізняється текст, скомпонований 1776 р. на Роменщині. Підручник М. Дилецького «Грамматика музикална» (1723 р.) являє собою українську переробку оригінального тексту 1677 р. (імовірно білоруського). Він присвячений теорії музики.

13. Словники та граматики. В оперті на традицію, започатковану П. Бериндою, складено «Лексиконъ сирѣчъ словесникъ славенский», виданий 1722 р. у Супраслі (й перевиданий 1751, 1756, 1804 рр.), де подаються польські відповідники церковнослов'янських слів. Ще виразніший вторинний характер мають два рукописні словники, скомпоновані Б. Зарудницьким: перший, «Лексикон сирѣч синонима» (1745 р.) — то обернення церковнослов'янсько-польського супрасльського «Лексикона» на польсько-церковнослов'янський; натомість другий, «От еврейского, греческаго и латинъскаго [...] тлъкования» (1747 р.), являє собою переробку словника імен власних, складеного тим-таки П. Бериндою. Обидва вони укладені у Варковичах поблизу Дубна й мають волинські діалектні риси. Крім того, словник Беринди послужив джерелом для церковнослов'янськопольського лексикону, долученого до почаївського видання «Богословія нравоучителная» (1751 і 1756 рр.). У неоприлюдненому "латинсько-слов'янському" словнику Івана Максимовича (1718–1724 рр.) перемішано між собою переклади, взяті зі Славинецького, розмовну лексику північноукраїнського наріччя та російські слова — як прояв специфічної "пансхіднослов'янської" позиції.

Десь із кінця XVIII ст. на підросійській Україні оприявнюється зацікавленість збиранням історичного та діалектного лексичного матеріалу. Приміром, Ф. Туманський, опублікувавши 1793 р. «Лѣтописецъ Малыя Россіи», долучив до нього короткий глосарій на 333 слова; перші два видання «Енеїди» Котляревського були доповнені словничком, що налічував майже тисячу слів; «Грамматика малороссійскаго нарѣчія» Павловського також містила словничок на 1131 слово. Взявши за основу останні два словнички, І. Войцехович уклав 1823 р. «Собраніе словъ малороссійскаго нарѣчія» на

1173 гасла. Значно більший за обсягом словник П. Білецького-Носенка залишився неопублікованим. Його перший варіант, закінчений до 1842 р., втрачено; натомість другий (1838–1843 рр.) зберігся. Досі не видано ще дві тогочасні лексикографічні спроби: «Словарь украинскаго нарѣчія», укладений бл. 1842 р. невідомим автором, та словник Д. Запари з Ізюма (1849 р.). Усі ці праці являють собою двомовні українсько-російські словники.

Граматику на підросійській Україні представлено заледве двома книжками, що мали на меті забезпечити краще опанування російської мови освіченими верствами українського суспільства; деякі особливості української мови в них віднотовувалися лише задля того, щоб певніше їх уникати. Йдеться про анонімні «Правила о произношеніи Россійскихъ буквъ [...] собранныя изъ Россійскихъ грамматикъ» (1772 р.) та «Краткія правила Россійскаго правописанія, изъ разныхъ грамматикъ выбранныя, и по свойству Украинскаго діалекта для употребленія Малороссіянамъ дополненныя въ Харьковѣ» І. Переверзєва (1782 і 1787 рр.). Обидва твори видано в Москві. «Грамматика малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського, незважаючи на свою назву, містить у дійсності дуже короткий граматичний опис; одначе вона мала етапне значення, оскільки вперше описувала мову, а не припоручала її поправний ужиток (або правопис).

На Закарпатті з'явилася нова, досить вільна переробка граматики М. Смотрицького, позначена ліберальнішим ставленням до говірної мови. Назва цього твору, який залишився неопублікованим, — «Грамматика русская, сирѣчь правила извѣщателная и наставителная [...]». Склав її бл. 1788 р. Арсеній Косак з Буковця (на схід від Свидника). В іншому творі цього жанру, «Elementa puerilis institutionis in lingva latina, начало писменъ дѣтемъ къ наставленію на латинскомъ язикѣ», який з'явився за підтримки Михайла Мануїла Ольшавського й був виданий у Клужі (Коложварі) 1746 р., паралельно подавалися два тексти: латинський та церковнослов'янський в українській редакції.

14. Щоденники та листи. Ілля Турчиновський, типовий мандрований дяк, написав свою автобіографію (після 1718 р.) мішанкою Мелетієвого варіанту церковнослов'янської мови та *простої мови*, Й. Горленко — російською мовою з домішкою українізмів (1746 р.). Тогочасні щоденники української старшини на підросійських землях писано макаронічною українсько-російською мовою. За ілюстрацію можуть правити щоденники М. Ханенка (1722, 1727–1753 рр.) та Я. Марковича (1717–1767 рр.). Дехто вживав для цього французьку мову (Павло Апостол, 1725–1727 рр.), польську мову (Пилип Орлик, 1720–1732 рр.) тощо. Офіційнішим тоном відзначався «Діаріушъ или Журнал», що його з перервами ведено в гетьманській канцелярії з 1722 по 1750 р.

В. Григорович-Барський описав свої мандри до близькосхідних православних святинь (1723–1747 рр.) церковнослов'янською мовою в її українській редакції; цю розповідь уперше оприлюднено 1778 р.

Із-поміж приватних листів XVIII ст. збережено й опубліковано небагато таких, які становлять інтерес для мовознавства: наприклад, листи Е. Граб'янки (1725 р.) та Е. Сахновської до їхніх чоловіків (1743–1744 рр.). Приватне листування старшини та шляхти здебільшого велося не українською мовою, а російською або французькою (див., наприклад, лист П. Мировича 1732 р. чи кореспонденцію родини Полетик до 1784 р.). Листи Сковороди здебільшого писані латиною. В. Григорович-Барський уживав для цього церковнослов'янську мову в українській редакції. Перехід з української мови на російську й далі на французьку можна побачити, зазнайомившися з листами, що їх різні особи писали родині Сулим (їх опублікував О. Лазаревський — *КС* 4, 1882).

15. Записи іншими мовами. Перетворившися у XVIII ст. на російську та польську (пізніше австро-угорську) провінцію, Україна не надто привертала до себе увагу чужинецьких мандрівників. До того ж вони записували українські імена власні здебільшого в їхній офіційній, тобто неукраїнській формі. Це стосується таких творів, як «Исторія о козакахъ запорожскихъ» росіянина С. Мишецького (1740 р.) чи «Описаніе о Малой Россіи и Украинѣ», складене (після 1773 р.) С. Зарульським, поляком на російській службі. Трохи більше даних можна засягти зі звіту Й. А. Ґюльденштедта про відбуті ним подорожі (СПб., 1791), хоча й він переважно подає топоніми в їхній російській формі.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Пам'ятки пізньосередньоукраїнської доби

Пояснення засад укладання, скорочень і позначок подано у вступних заввагах до вибраної бібліографії в розділі 14. Нижче Франко без дальших уточнень позначає видання:

Франко І. *Апокрифи і легенди з українських рукописів* 1–5. Львів, 1896–1910 (*Пам'ятки українсько-руської мови і літератури* 1–4, 6), причому для кожного тексту додатково подано опис рукописів у *ЗНТШ* 37, 38 (1900);

Рєзанов — Рєзанов В. *Драма українська* 3–6, К., 1926–1929;

Петрушевич — Петрушевич А. «Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1700 по 1800 годъ» и «Дополненія ко сводной галицко-русской лѣтописи съ 1700 по 1772 годъ» у *ЛСбГРМ* 1887, 1889 і 1896. Щодо побудови цього тексту — див. розвідку І. Крип'якевича в *ІДжВ* 1, 1964.

Літературні твори XIX ст., приступні в численних виданнях, до бібліографії не включено.

Публікації, до яких автор не мав доступу під час написання цієї книги, позначено зірочкою (*).

Антол. Біл. XVIII ст. ***Ф***: Франко 4, 5 +.

Антол. Присл. 1760. ***Ф***: Франко 4 +. ***Д***: Огієнко І. *ЗНТШ* 99, 1930.

Антол. Тесл. XVIII ст. ***Ф***: Франко 1–5 +.

Арс. Коц. бл. 1788. ***Д***: Панькевич І. *Просв.* 5, 1927.

Біл.-Нос. 1838–1843. ***ПД***: Білецький-Носенко П. *Словник української мови* (за ред. В. Німчука). К., 1966 +.

Бражн. XVIII ст. ***П***: Перетц В. *КУИ* 1907, 8 +.

Войцех. 1823. ***П***: Войцехович И. *Сочинения в прозе и стихах* (*Труды Общества любителей российской словесности при Императорском Московском университете* III). М., 1823.

Вранів 1755–1756. ***Д***: Панькевич І. *Просв.* 3, 1924.

Гадинк. зб. 1736. ***Ф***: Франко 4 +.

Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ 1729–1730. ***П***: Гадяцький полк — Василенко Н. *Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка.* Полтава, 1893 (***Ф***); Київський полк — Василенко Н. *ЧОНЛ* 7, 1893 (***Ф***); Ніженський полк — *Василенко Н. *Черниговский земский сборник.* Чернигов, 1901 (***Ф***); Чернігівський полк — *Лазаревский А. *Черниговские губернские ведомости* 1892 та окремим виданням під назвою *Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка.* Чернигов, 1892 (***Ф***); повнішу й певнішу публікацію можна знайти у виданні: Василенко Н. *Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии* 3. Чернигов, 1908; Стародубський, Ніженський, Прилуцький полки — Лазаревский А. *Описание старой Малороссии* 1–3. Киев, 1888, 1893, 1900 (***Ф***); Лубенський полк — Лазаревська К. *Український архів* 4. К., 1931; Стародубський полк — Лазаревська К. *Український архів* 1. К., 1929; Переяславський полк — Мякотин В. *Сб. ХИФО* 8, 1896 [1].

Горл. ***П***: Горленко В. *ЧОНЛ* 6, 1892 ±; Желахов Н. *Святитель Иоасаф Горленко, епископ белгородский и обоянский* I, 2. Харьков, 1907 ±.

Город. літоп. 1765. ***Ф***: Петрушевич –.

---

[1] Серед інших збірок офіційно-ділових матеріалів можна назвати такі: Судиенко М. *Материалы для отечественной истории.* Киев, 1853; Василенко Н. *Матеріяли до історії українського права* 1. К., 1929 (= *Збірник соціяльно-економічного відділу УАН* 11); Лазаревська К. «Книга глухівського цеху калачницького» (почнаючи з 1732 р.), *Український археографічний збірник* 1. К., 1926; Козубенко К. «Слѣдствіє о хуторахъ въ сотнѣ Яготинской» (1730), *ЗІФВ* 17, 1928; Василенко Н. «Збірка матеріялів до історії Лівобережної України 17–18 ст.», *Український археографічний збірник* 1. К., 1926; Эварницкий [Яворницький] Д. *Вольности запорожских козаков.* СПб., 1890, Приложение, сс. 309–367 (1732–1797). Эварницкий Д. *Источники для истории запорожских козаков* 1–2. Владимир, 1903 (1681–1788); Лучицкий И. «Сборник материалов для истории общественных земель и угодий в Левобережной Украине (Полт. губ.)». *КУИ* 1883.

Грам. Павл. 1818, 1822. ***П***: Павловскій А. *Грамматика малороссійскаго нарѣчія*. СПб., 1818; Павловскій А. *Прибавленіе къ грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія*. СПб., 1822. ***Д***: Shevelov G. Y. *ZSPh* 27, 1958 (передрук у виданні: Shevelov G. Y. *Teasers and Appeasers*, München, 1971); Бучко Д. *УМШ* 1962, 5; Наконечний М. *Мовозн*. 1968, 5; Дзендзелівський. *Мовозн*. 1968, 6; *З історії української мови, до 150-річчя «Грамматики» О. Павловського* (за ред. В. Німчука). К., 1972; Дзендзелівський Й. *Sl* 44, 1975.

Григ.-Бар. 1747. *Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока* с 1723 по 1747 г. 1–3 (за ред. Н. Барсукова); четвертий том містить інші твори та листи Григоровича-Барського. СПб., 1885–1887 ±. Пор. також його листи: *Русский архив* 1874, 2 (за ред. О. Лазаревського).

Данил. 1771–1776. ***Ф***: Перетц В. *ИОРЯС* 10, 1 (1905) і 12, 1 (1907) +.

Диал. паст. бл. 1760. ***П***: Рєзанов 4 ±.

Діаріушъ 1722–1750. ***Ф***: Бодянский О. *ЧОИДР* 1858, 1; Лазаревский А. *ЧОНЛ* 12, 1898; Судиенко М. *Материалы для отечественной истории* 1. К., 1853 –.

Дівов. 1762. ***П***: Петров Н. *КС* 1 і 3, 1882 ±.

Довгал. 1736–1737. ***П***: Рєзанов 4 ±; *Українські інтермедії XVII–XVIII ст.* (за ред. М. Гудзія). К., 1960 ±; Довгалевський М. *Поетика* (*Сад поетичний*). К., 1973 ±.

Еввинѣяш XVIII ст. ***П***: Деркач Б. *Перекладна українська повість XVII–XVIII століть*. К., 1960 ±.

Заріччя — див. вибрану бібліографію до розділу 43 під цією назвою.

Зарудн. 1745, 1747. ***Д***: Брик І. *ЗНТШ* 133, 1922.

Зарульський, після 1773. ***П***: Бодянский О. *ЧОИДР* 1848, 3.

Зб. Голов. поч. XVIII ст. ***Ф***: Яворский Ю. *КУИ* 1910, 2 +.

Зб. Ярем.-Біл. XVIII ст. ***Ф***: Франко 1, 2, 4, 5 +.

Имстичево — див. вибрану бібліографію до розділу 43 під цією назвою.

Инд. царство поч. XVIII ст. ***П***: Перетц В. *ЗНТК* 9, 1912 +.

Ист. Рус. поч. XIX ст. ***П***: Бодянский О. *ЧОИДР* 1, 1846. ***Д***: Shevelov G. Y. *WSJb* 16, 1970.

Інтерм. ***П***: *Українські інтермедії XVII–XVIII ст.* (за ред. М. Гудзія). К., 1960 ±. ***Д***: Марковський Є. *ПІРУМ*, 1962.

Ісп. зб. XVIII ст. ***Ф***: Франко 1, 2, 4 +.

Книж. госп. 1788. ***П***: Возняк М. *ЗНТШ* 122, 1915 +.

Козач. 1733 (1798). ***П***: Соболевский А. *ЧОНЛ* 15, 1901 +; **Благоутробіе Марка Аврелия*. Львів, 1745. ***Д***: Маслов С. *РЛ* 1958, 4.

Колоч. зб. 1737. ***ФД***: Гнатюк В. *Просв*. 1, 1922; Возняк М. *ЗНТШ* 146, 1927 +.

Колоч. зб. 1747. ***Ф***: Яворский Ю. *Carpatica* 1A (за ред. К. Хотека). Praha, 1936 +.

Конис. 1746. ***П***: Рєзанов 6 ±; Маслов С. *ЧОНЛ* 21–22, 1909, 1911 +; *Українські інтермедії XVII–XVIII ст.* (за ред. М. Гудзія). К., 1960 ±.

Наявні видання його творів (*Собрание сочинений.* СПб., 1835; *Слова и речи.* Могилев, 1892) є непридатні для мовознавчого аналізу.

Краткое лѣтоизобразителное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе 1783. ***П***: Белозерский Н. *Южнорусские летописи.* Киев, 1856 –.

Краткое описаніе Малороссіи 1734. ***П:*** *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам* (за ред. О. Левицького). Киев, 1878 ±.

Крол. рат. кн. 1655–1748. ***Д:*** Свашенко А. *Вісник* Харківського університету 1965, 1, 12.

Лащ. 1742. ***П:*** Рєзанов 6 ±.

Листи Е. Граб'янки та Е. Сахновської. ***П:*** Лазаревский А. *Очерки, заметки и документы по истории Малороссии* 1, 2. Киев, 1892, 1895 –.

Лис. Тр. 1734. ***Д***: Огієнко І. *Ἐλπίς* 6, 1932.

Літм. антол. поч. XVIII ст. ***Ф:*** Франко 2, 3 +.

Літоп. Гукл. 1818. ***П***: Біленький Я. *ЗНТШ* 104, 1911 +. ***Д:*** Бевзенко С. *Доповіді та повідомлення* Ужгородського університету, Серія філологічна 4, 1959.

Літоп. Ґав. 1791. ***Ф***: Петрушевич –.

Літоп. Мовч. — Мазар. 1739–1787. ***П***: Антонович В. *КС* 11, 1885.

Літоп. Руб. 1777. ***П***: Рубанъ В. *Краткая лѣтопись Малыя Россіи.* СПб., 1777.

Літоп. Свідз. 1768. ***Ф***: Петрушевич –.

Літоп. Сулими 1749. ***П***: Лазаревский А. *КС* 5, 1883 ±.

Луком. 1770. ***П***: *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам* (за ред. О. Левицького). Киев, 1878 ±; також у виданні: Величко С. *Лѣтопись событій в Юго-Западной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ* 4. Киев, 1864 –.

Льв. літоп. 1740. ***Ф***: Петрушевич –.

Лѣтоп. 1742. ***П***: Белозерский Н. *Южнорусские летописи.* Киев, 1856 –. Також (в іншому варіанті) Антонович В. *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России.* Киев, 1888 ±.

Лѣчебн. бл. 1776. ***ПД***: Потебня А. *КС* 28, 1890 ±.

Ляскор. 1728. ***П***: Г(олубев) С. *ТКДА* 18, 9 (1877) ±; також Рєзанов 3 ±.

Мгар. літоп. 1775. ***Ф***: Лазаревский А. *КС* 25, 1889.

Мик. Дил. 1723. ***П***: Дилецький М. *Граматика музикальна.* К., 1970 +.

Мил. Бож. 1728. ***П***: Антонович В., Драгоманов М. *Исторические песни малорусского народа* II, 1. Киев, 1875 –. Також Бодянский О. *ЧОИДР* 1858, 1. ***Д***: Гординський Я. *ЗНТШ* 136–137, 1925.

Миров. 1732. ***П***: Горбань М. *Україна* 1927, 5.

Миш. 1740. ***П***: Бодянский О. *ЧОИДР* 1847, 6; також його *История о козаках запорожских.* Одесса, 1851.

Мотр. літоп. 1749. ***Ф:*** Куліш П. у виданні: Белозерский Н. *Южнорусские летописи.* Киев, 1856 (с. 7) ±.

Мукач. лист. бл. 1768. ***Д***: Єдлінська У. *ДМУМ* 3, 1960.

Некраш. до 1796. ***П***: Кістяківська Н. *Твори Івана Некрашевича.* К., 1929 +; також Перетц В. *Историко-литературные исследования и материалы* 3. СПб., 1902 (*Записки историко-филологического факультета* Санкт-Петербургского университета 64) +.

Няґ. 1758 (копія тексту 1602 р.). ***П***: Петров А. *СбОРЯС* 97, 1921 +. ***Д***: Pańkevyč I. *Sl* 27, 1958. По ранішій копії (кін. XVII ст.), т. зв. Теківській (з-під Виноградова), утраченій під час другої світової війни, лишився тільки опис: Геровский Г. *Ročenka Slovanského ústavu* X, Praha, 1937.

Опис нам. 1779–1781. ***П***: *Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.* (за ред. П. Федоренка). К., 1931.

От. Негреб. кін. XVIII ст. ***П***: Франко І. *ЗНТШ* 65, 1905.

Перем. літоп. 1788. ***Ф***: Петрушевич –.

Пісні. Публікації розпорошені по різних виданнях. Нижче перелічено збірки більшого обсягу: Грушевський М. *ЗНТШ* 15, 1897; Франко І., *ЗНТШ* 38, 1900; Перетц В. *Историко-литературные исследования и материалы* I, 2–3 («Из истории русской песни»). СПб., 1900 (= *Записки историко-филологического факультета* Санкт-Петербургского университета 54); *ИОРЯС* 12, 1 (1907); *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков.* М.; Л., 1962; Гнатюк В. *ЗНТШ* 91, 1909; Яворский Ю. *КУИ* 1910, 1–2; Возняк М. *Укр. арх.* 9–11 (1913, 1914, 1925); *ЗНТШ* 133, 1922. ***ДФ***: Кукушкіна О., Мартинов І. *РЛ* 1975, 11; Сперанский М. *Труды Отдела древнерусской литературы* 19, 1963 (розглянуто українські риси в сербських піснях).

Покр. записи — див. бібліографію під цим скороченням у розділі 43.

Прип. собр. 1727. ***Ф***: Сабов Е. *Христоматия церковнославянских и угрорусских литературных памятников.* Ужгород, 1893 +.

Ратушні книги 1720–1781. Вибрані уривки: Передрієнко В. *Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.* К., 1976 +.

Рит. Ням. кін. XVIII ст. ***ПД***: Горбач О. *Богословія* 35, 1971 +.

Ріґельман 1786. ***П***: Бодянский О. *ЧОИДР* 1847, 5–9.

Рум. оп. 1765–1767, в основному неоприлюднений. Загальний огляд подає Д. Багалій (*КС* 7, 1883); уривки див.: Лазаревский А., Константинович Н. **Обозрение Румянцевской описи Малороссии* 1–4. Чернигов, 1866, 1867, 1873, 1875 –.

Самборина, 1-ша пол. XVIII ст. ***Ф***: Франко 3, 4 +.

Св. Том. XVIII ст. ***П***: Адрианова В. *ИОРЯС* 14, 2 (1909) +.

Симон. 1765. ***П***: Бодянский О. *ЧОИДР* 2, 1847.

Сковор. ***П***: Сковорода Г. *Повне зібрання творів в двох томах.* К., 1973 (також *Твори в двох томах.* К., 1961) ±. ***Д***: Бузук П. [у кн.:] *Памяти Г. С. Сковороди* (1722–1922). Одеса, 1923; Синявський О. *Червоний шлях* 1924, 4–5; Гнатюк Г. *УМШ* 1958, 3; Моргун П. [у кн.:] *О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики.* Х., 1962; Жовтобрюх М., Непокупний А. *Мовозн.* 1972, 4; Witkowski W. *SlOr* 21, 1972.

Словн. Макс. 1724. ***Д***: Horbatsch O. *Annals* 8, 1960.

Соколя, XVIII ст. ***Ф***: Франко 2, 4, 5 +.

Супр. слов. 1722. ***П***: Лексиконъ сирѣчъ словникъ славенский. Супрасль, 1722.

Тисьм. 1749. ***Ф***: Петрушевич –.

Туман. 1793. ***П***: *Россійскій магазинъ* 1793, I–III.

Турчин. після 1718. ***П***: (Антонович В.) *КС* 11, 1885 ±.

Тухля 1751. ***Ф***: Франко 1, 2, 4 +; Макушев В. *ЖМНП* 217, 1881.

Ужг. рукоп. XVIII ст. ***Ф***: Франко 2–4 +.

Урб. 1771. ***П***: Петров А. *Материалы для истории Угорской Руси* 5. СПб., 1908 (= *СбОРЯС* 84) +. ***Д***: Флоринский Т. *Отч. Увар.* 54, 1915; Чередниченко І. *НЗ* Чернівецького університету 31, 1958; Desző L. *StSlHg* 11, 1965 і *Slavica* (Debrecen) 10, 1970.

Уч. Єв.: Колочава 1737 –. ***Д***: Яворский Ю. *Просв.* 5, 1927 +; Кузикович сер. XVIII ст. –. ***Д***: Schneider L. *SFPS* 1, 1955 +; Нижні Мирошівці 1759 –. ***Д***: Яворский Ю. *Просв.* 5, 1927 +; Воля Якубова XVIII ст. –. ***Ф***: Франко 5 +.

Фот. 1749 (Г. Щербацького). ***П***: П(етров) Н. *ТКДА* 18, 12 (1877) ±.

Ханенко 1722–1753. ***П***: Бодянский О. *ЧОИДР* 1858. 1; Лазаревский А. *КС* 8–16, 1884–1886; Титов А. *КС* 54, 1896.

Хит. Алекс. 1743. ***Ф***: Франко І. *ЗНТШ* 10, 1896; 37, 1900.

Хронол. 1765. ***П***: Белозерский Н. *Южнорусские летописи*. Киев, 1856 –.

Черніг. літоп. 1725. ***П***: *Лазаревский А. *Материалы по истории, литературе и этнографии Южной России*. Киев, 1890 –.

Шариш сер. XVIII ст. ***Ф***: див. Перетц 1962 («Пісні»).

Як. Марк. 1717–1767. ***П***: *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича* 1–3 (за ред. О. Лазаревського). Киев, 1893, 1895, 1897 (текст за 1717–1734 рр.); Модзалевський В. *Жерела до історії України-Руси* 22, 1913 (текст за 1735–1740 рр.) ±. ***Ф***: Лазаревский А. *Очерки, заметки и документы по истории Малороссии* 2. Киев, 1895 –.

Ѳеодор. 1791. ***Ф***: *Стрипський Г. *Пам'ятники русько-країнської мови і літератури* 1. Будапешт, 1919; Paňkevyč I. [в кн.:] *Podkarpatská Rus* (за ред. Й. Хмеларжа, С. Кліми, Й. Нечаса). Praha, 1923; Лелекач Н., Грига М. *Вибор із старого руського письменства Подкарпаття*. Ужгород, 1943. ***Д***: Яворский Ю. [у кн.:] *Карпаторусский сборник*. Ужгород, 1931.

Elementa 1746. ***ФД***: Перфецкий Е. *ИОРЯС* 21, 2 (1917).

Güldenstädt 1791. ***П***: Güldenstädt J. A. *Reisen durch Rußland und im Caucasischen Gebürge* 2. СПб., 1791 (Частковий російський переклад: **Дневник путешествия в Южную Россию академика Гюльденштедта в 1773–74 г.* СПб., 1879).

Lex. Loc. 1773. ***П***: Петров А. *Материалы для истории Угорской Руси* 6. СПб., 1911 (= *Записки историко-филологического факультета* Санкт-Петербургского университета 105) –.

58. УСУНЕННЯ СКЛАДІВ ІЗ ДВОМА ВЕРХІВ'ЯМИ ЗВУЧНОСТІ В СЕРЕДИНІ СЛОВА

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Поява двох верхів'їв звучності в межах того самого складу була спричинена занепадом слабких єрів. Щоб її позбутися, уживано вставних голосних. У кореневих складах цей процес припадає на кінець XIII ст. (у північному наріччі — див. 27.3) та на XV–XVI ст. (у південно-західному наріччі — див. 35.3); у прикінцевих складах — на початок XVII ст. (див. 44.1). За приклад можуть правити суч. укр. *крива́вий, кора́бе́ль* (< ***krvavyj***, ***korabl'*** < ***krъvav***-, ***korablь***). Найдовше два верхів'я звучності зберігалися у складах, розташованих на межі морфем у середині слова. Однак у XVIII ст. до них теж дійшла черга.

2. ВСТАВНІ ГОЛОСНІ НА МЕЖІ МОРФЕМ У СЕРЕДИНІ СЛОВА

Саме у XVIII ст. типовим стає вживання на письмі перед сонорним на межі морфем вставного ***е***, рідше ***о***: **грабелный** (акти Видубецького монастиря, 1748 р.), *гребельние* ном. мн. (акти Переяславського полку, 1766 р.); пор. також **гүсельницѣ** дат. одн. (Книж. госп. 1788), вочевидь, унаслідок вторинної асоціації зі словом *гýсла*. Такі звукові разки характерні також для сучасної української літературної мови, наприклад: *земéльний, весéльце, будівéльний, кра́пелька, масельцé, кросонки́*; у слові *пекéльний* звук ***е*** вживається замість сподіваного ***о*** (<***pьkъlьnъi***), проте пор. *пекóльний* (Франко 1900).

У XVII ст. вживання вставного голосного на письмі мало винятковий характер (**сосонки** ном. мн., **грабелки** — Славин. 1642). Переважно голосний перед сонорним на письмі не позначався. У книжних жанрах то могла бути правописна умовність, але такими написаннями ряснiють і тексти, складені не надто вченими особами. Наведімо кілька прикладів на додачу до перелічених у 35.5: **ремесльником** дат. мн., **внүтрьних** ґен. мн. (Ів. Виш. 1600), **внүтръности** 'нутрощі' (Транкв.-Ст. 1618), **вѣтр(ъ)ный** (Памва Бер. 1627), **гү(с)лны(й)** (Славин. 1642), **сребрным** інстр. одн. (Баришп. 1663), **мүдрци** (Шаргор. 1660), **чернцам** дат. мн. (Полт. 1666), **чернцѣ** лок. (Миръ Ґіз. 1669), **близнцы́** (Баран. 1674), **срѣбрный** (Радив. 1676) тощо. Коли вже вставний голосний з'являвся, то частіше в позиції після сонорного, ніж перед ним (наприклад, **гү(с)леница**, **корабленикъ** 'стерновий' — Славин. 1642), тобто за тією самою моделлю, що й у коренях (тип *крива́вий*; ненаголошений звук ***е*** цілком може дорівнювати ***у***). Звідси випливає, що до XVIII ст. (точніше — до його середини), давні звукосполуки без вставного голосного або зберігалися недоторканими, або — зрідка — розкупчувалися вставленням голосного після сонорного, як у коренях.

Процес, що мав місце у XVIII ст. (а в деяких виняткових випадках і раніше), — то насправді не звукозміна, а перенесення на позицію в середині слова того способу потрактування скупчень приголосних, що був характерний для кінця слова: *корабéльний* — як *корабéль, земéльний* — як ґен. мн. *земéль* тощо. Це внаочнюється тією обставиною, що в дериватах від слів, які не мали вставного голосного перед прикінцевим приголосним, його бракує так само й у середині слова: прикметник від топоніма *Перéмишль* має форму *переми́ський*, а не ⁺***peremyšel's'kyj***, від гідроніма *Дніпрó* — *дніпрóвський* та *-дніпря́нський*, але не ⁺***dnipers'kyj***, від слова *срíбло́*, що не має форми ґен. мн. зі вставним голосним, нормативно утворюється прикметник *срíбний* (з випадінням сонорного ***r/l*** замість уставлення перед ним ***е***), тимчасом як форма *срíберний* являє собою хіба що рідкісну поетичну вільність (наприклад, Веретенченко 1974; пор. **серебрѧное** ~ **сереброное** сер. рід — Ключ 1695). Крім того, у виборі вставного голосного (***е*** або ***о***) завжди повторюється варіант, уживаний наприкінці слова. Випадки вживання тим самим автором голосного ***е*** в середині слова проти ***о***

наприкінці слова (*пáсемце* проти *пáсом* ґен. мн. — Загребельний 1972) становлять аномалію.

Сюди ж може бути віднесена й тенденція до збереження звука ***е*** у складі суфікса ***-ец'*** (< ***-ьсь***) у позиції після сонорного й перед голосним (*мудрéць* : *мудреця́*; пор. *в кораблецí* 'в кораблику' — Загребельний 1972), що її в 16.6аа потрактовано як свідчення поступової втрати продуктивності чергування ***е*** : ∅, — адже склад із двома верхів'ями звучності на межі морфем тут усувається завдяки всеохопному розповсюдженню наявного в прикінцевому складі голосного (з тією різницею, що цей голосний із походження не є вставний, бо цілком закономірно розвинувся в ном. одн. із сильного ***ь***), — пор. **мꙋдрецевъ** ґен. мн. (Ів. Вел. 1691).

Слово *я́блуко* зазнало змін за тією-таки моделлю (<***jablko*** < ***jablьk-***), але вставний звук ***о*** (як у ґен. мн.***jablьkъ***) перейшов у ненаголошеному складі в ***и***.

3. УТРАТА СОНОРНИХ НА МЕЖІ МОРФЕМ

Склади з двома верхів'ями звучності на межі морфем проіснували впродовж майже семи століть після занепаду слабких єрів. За цей час двох верхів'їв у таких складах подекуди вдалося позбутися завдяки випадінню сонорного — передовсім у скупченнях, що складалися з трьох приголосних. Деякі з цих слів перетривали й стали нормативними, інші згодом були заступлені формами зі вставним приголосним, що від XVIII ст. зробилися "закономірнішими".

Приклади з пам'яток: **горчаръ** (Льв. Ставр. бр. 1597 — давніше **горнчар**), **ремесници** (< ***-sln-***; Літоп. Март. Бєл. 1600), **сребникъ** 'срібних монет' (<***-brn-***; Путник 1606), **га(н)ча(р)ствꙋю** (Славин. 1642), **сребный** (Баришп. 1663), **черцами** 'ченцями' (< ***-rnc-***; Радив. 1671), **мáсница** (< ***-sln-***; Присл. Кл. Зин. 1690), **ченцем** (Пирят. 1697), **япка** 'яблука' ном. мн. (< ***-blk-***; Ракош. XVII ст.).

У сучасній українській літературній мові до таких форм належать: *гóрщик*, *ганчáр* (пор. *горня́*), *чернéць* : *ченця́* : топонім *Чéрче*, *чúсниця* 'десята частина пасма' (пор. *числó*), *маснúй* (пор. *мáсло*), *срíбний*, гідронім *Мéрчик* на Харківщині (< ****Мьrlьčikъ***, пор. гідронім *Merlo* — Beauplan 1653), *путúвка* 'сорт яблук' (пор. топонім *Путúвль*), гідронім *Óрчик*, якщо він походить від ****Orlьčik-*** (Стрижак). Інші подібні форми трапляються в говірках: наприклад, бойк. ***blýznêc'*** : ***blýzci***; форма ***jábko*** (~***jápko***) поширена на великій території між містами Рава-Руська — Турка — Стрий — Галич — Кам'янець-Подільський — Хмельницький (приблизно); в околицях Бердичева під впливом ґен. одн. *ченця́* навіть ном. одн. виступає як *ченéць*.

Бувши, в ґрунті речі, найрадикальнішим розв'язанням проблеми складів із двома верхів'ями звучності, випадіння сонорного все ж ніколи не стало загальним правилом, бо в такий спосіб нищилися зв'язки між різними формами тієї самої морфеми. Воно взяло гору лише в тих поодиноких словах, де пасувало до загальної моделі спрощення скупчень приголосних. В інших випадках прийнятнішим було застосування вставного ***е*** або ***о***, оскільки це розв'язання вписувалося в широко розповсюджену модель чергування ***е*** (***о***) : ∅. Одначе такий варіант міг переважити в позиції на межі морфем у середині слова щойно після того, як утвердився в позиції наприкінці слова.

4. УМОВИ ТА НАСЛІДКИ

Вставлення голосного ***е*** (***о***) на межі морфем у середині слова було останнім етапом у багатовіковому процесі усунення складів із двома верхів'ями звучності. Завдяки цьому зникала, принаймні в питомих словах, проблема, створена було внаслідок занепаду слабких єрів. Щоправда, наплив чужомовних слів, що закінчуються на приголосний + сонорний (на кшталт *теа́тр*), призвів до її (невпинного) поновлення в позиції наприкінці слова.

Прикметно, що найперше усунення складів із двома верхів'ями звучності (в кореневих морфемах) було здійснене суто фонетичними засобами, але на наступних етапах уже знадобилося морфологічне посередництво: у прикінцевих складах слів за взірець правила модель чергування ***е*** (***о***) : ∅; відтак у складах, розташованих на межі морфем у середині слова, відтворено процес, що відбувся наприкінці слова.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. вибрану бібліографію до розділів 27 і 35.

59. ЗСУВИ В ЧЕРГУВАННІ *o*, *e* : *i*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Як відзначено в 45.6, після переходу u_2 > ***i*** в південноукраїнських діалектах (та в літературній мові) виникла система чергувань ***o*** : ***i*** та ***e*** : ***i***. Щоправда, їх застосування чи незастосування на велику міру було непередбачуване, оскільки звуки ***o*** та ***e*** мали двоїсту природу (частина з-поміж них чергувалися з ***i***, частина не чергувалися; крім того, голосний ***i*** міг чи то чергуватися з ***o*** або з ***e***, чи то зовсім не чергуватися): *діл* 'долина' : *дóлу* проти *діл* 'справ' : *дíлу* дат. одн.; *сім* : *семú* проти *сіть* : *сíті* тощо. За таких умов у поодиноких словах чи певних групах слів випадало сподіватися переходів від чергування до нечергування та навпаки — що й почало виявлятися дуже скоро, ще в тому-таки XVII ст. З бігом часу їх число

зростало, хоча такі переходи аж ніяк не сприяли передбачуваності чергувань, а радше заплутували ситуацію ще більше, — окрім тих випадків, коли певна морфологічна категорія приймала одну конкретну модель і фонетична мотивація чергування поступалася місцем морфологічній. Фактично зі збільшенням кількості поодиноких відхилень і зсувів уся система чергувань ставала дедалі незрозумілішою.

Цікаво, що в XVII ст. переважали переходи від нечергування до чергування (див. 45.7–8), але від початку XVIII ст. тенденція змінилася, й частішими стали переходи від чергування до нечергування. Якщо говорити точніше, гору взяла тенденція до поновлення голосного ***о*** або ***е*** з поширенням його на всі або більшість форм. Це можна витлумачити як прагнення обмежити діапазон застосування чергувань ***о, е : і***. Щоправда, скорочення числа чергувань було відносне, бо в більшості слів, особливо найуживаніших, вони збереглися.

Окрім цих функціональних обмежень на чергування ***о, е : і***, спостерігався ще один вияв послаблення їх позицій: у більшості випадків чергування не застосовувалися в нових словах та словоформах, які загалом мали б пасувати саме до категорій слів чи словоформ із чергуваннями. Приміром, звук ***о*** зберігається у словах *млость* (із паралельною формою *млість* — але прикметник має лише одну форму *млóсний*) та *крíпость*, запозичених із польської (*mdłość*) та російської (*крéпость*) мов відповідно, хоча звичайно в українській мові цей суфікс виступає як ***-ist'*** і чергується з ***-ost-*** у частині непрямих відмінків (наприклад, *рáдість* : *рáдості* дат. одн).

2. БРАК ЧЕРГУВАННЯ *о, е : і*

Є кілька типів слів і словоформ, де чергування ***о, е : і*** ніколи не застосовувано.

а). Усічені слова, що втратили прикінцевий голосний звук. Із-поміж них можна виділити три основні типи:

аа). Прислівники та частки з відкинутим прикінцевим голосним: *знов, либóнь, упрост, теж, тож, чом, соб* — проти давніших форм *знóву*, ***lybono*** (або ***lyboni***), *-прóсто, тéже, тóже, чомý, собí.* Ці слова ніколи не закінчувалися на єр, а отже бракувало й передумов для переходу ***о, е > і***; та якби чергування ***о, е : і*** було продуктивним, можна було б сподіватися його перенесення на новозакриті склади в цих словах.

аб). Форми наказового способу з відкинутим ***-і*** (> ***у***): *вихóдь, скоч, хоч, вúслов, завóзь, вивóдь, перемóж.* Прикінцевий ***-і*** знов-таки був утрачений після занепаду єрів, а прикінцевого єра такі форми ніколи не мали. За браку фонетичної мотивації, чергування ***о : і*** могло б було

постати з огляду на мотивацію морфологічну. Однак цього не сталося. Ба більше — форми наказового способу без чергування вплинули навіть на дієслова з основою на ***j***, унаслідок чого в багатьох із них немає чергування ***о : і***, хоча вони таки закінчувалися колись на **-ь** (***ĭ***) і відтак підлягали переходові ***о*** [...] > ***і***. До таких форм належать *заспокóйся* (Загребельний 1972), *кой* 'витівай', *озбрóйся*, тимчасом як у частіше вживаних словах чергування й надалі зберігається: *стій, бíйся* (пор. **бүйся** — Няґ. 1758), *дій, напíй* 'дай напитися', *подвíй*. У деяких формах нечергування запобігає гомонімії: пор. *вúслов* проти *вúслів* та *напíй*, що означає як 'дай напитися', так і 'питво'.

ав). Усічені імена: *Пронь, Троць, Кость, Федь* проти *Прóкіп, Трохúм, Костянтúн, Фéдір* відповідно.

б). Слова з доданим складом. Це явище рідкісне. Проте прикметною є та обставина, що коли воно все-таки трапляється, то поява нового голосного не впливає на голосний у попередньому складі: наприклад, у формі *по кíмось* (Франко 1900), на взірець *по кíм*, виступає ***і***, а +***po komos'*** просто не існує.

в). Слова, запозичені у XVIII ст. та пізніше з польської мови, переважно зберігають польський звук ***о*** (або ***е***) навіть усупереч морфологічній мотивації, що зумовлюється наявністю ***і*** в морфологічно однотипних питомих словах, наприклад, у прикметниках на ***-nyj***: *безпéчний, істóтний, побóжний, притóмний, потвóрний, ґрунтóвний, згóдний* 'ладний' (проти питомого *згíдний* 'відповідний'), *коштóвний, оздóбний*, тощо (пол. *bezpieczny, istotny, pobożny, przytomny, potworny, gruntowny, zgodny, kosztowny, ozdobny*) проти реґулярних питомих форм типу *рíвний, бунтівнúй*, тощо; в іменниках чол. роду *крок, коц, вúрок, хов, гóголь, тор* 'колія', *мóмот* 'заїка', а також, можливо, *зойк, забобóн* і *скот* 'худоба'; та в деяких ізольованіших із морфологічного погляду словах — на кшталт *кóнче, пáрость, словнúк, твóрчий* (пол. *twórczy*), *вéльми, осьмáчка* й можливо також *однáковий* (пол. *jednakowy*) тощо. Усі вони контрастують із давнішими запозиченнями з польської (до XVII ст.?), де відбувалася зміна ***о*** (***е***) > ***і***, як, приміром, у слові *стіс* (пол. *stos* із нім. *Stoß*) тощо.

Те саме стосується слів чеського походження, чи то вже при їх запозиченні посередничила польська мова (*гóйний*), чи ні (***oboz*** 'табір' — наприклад, Вірм. 1621; *прáпор*). Важче пояснити вживання ***о*** в дієслові *гойдáти* (але пор. *гíдавка* 'гойдалка' на південь віді Львова), іменниках *скóйка* (давн. укр. **skolька**) та *сóйка*. Перші два з цих слів мають у польській мові дуже обмежене вживання (лише в діалектах, куди вони легко могли потрапити з української мови), а третє виступає у формі *sójka*. Слова *гойдáти*, як здається, за середньоукраїнських часів ще не було, а відтак це мусить бути новочасне утворення від

вигуку *гой* ~ *гóйдá*; проте словá *скóйка* та *сóйка* не могли зазнати впливу з боку якогось вигуку [1].

ґ). У запозиченнях із російської спостерігається реґулярне збереження ***о*** (***е***): *сóболь*, *строк*, *лось*, *повтóрний*, *пристóйний*; те саме й у складених словах типу *паровóз*, *діловóд* та в недавніх поетизмах (на кшталт *зáводь* 'затока', *післягрóззя* — Жиленко 1965); сюди ж належать, можливо, *сом*, *пóйма* (також *пíйма*), *кáпость* (із ц. сл. та рос. *пáкость* — унаслідок метатези).

г). Запозичення з румунської: *ізвóр* 'ущелина; потік' (але паралельно *звір* : *звóру*), імовірно також *мотóрний* (наприклад, Котляр. 1798) — з рум. *izvór*, *matúr* 'дорослий' (якщо друге слово не походить від лат. *maturus*), але пор. діал. (Заліщики) *непíт* 'небіж' з рум. *nepót*. Тур. *konaka* 'зупинка', звідки назва річки *Кóнка*, засоційовано зі словом *кінь*, але це не призвело до появи тут звука ***і***.

Щоправда, в говірках чужомовні слова можуть бути допасовані до української моделі чергування (наприклад, у надсянських — *дóхтір* 'лікар', *гóнір*; у берестейських — *півний* 'певний' з пол. *pewny*).

д). Модель чергування ***о*** (***е***) : ***і*** не знаходить застосування в досить численних новотворах XVIII–XX ст., особливо в префіксальних віддієслівних іменниках з нульовим суфіксом на кшталт *перебóр*, *затóр*, *розкóп* (Мушкетик 1971), *пронóс* та ін.; в іменниках жін. роду перед суфіксом *-**n'*** (***а***) типу *возóвня*, *льодóвня*, *борня́*, діал. (Полтавщина) *звóдні* 'плітки' та ін.; у прикметниках на ***-nyj*** типу *невтóмний*, *самóтній* (також *самíтний*), *салотóпний* та ін. (так само в деяких інших прикметниках і прислівниках, наприклад *кóлько*, *вільгóтна* жін. рід — Свідзинський 1931; *хіхотлúву* ак. одн. жін. роду — Мороз 1971); у другому елементі складених іменників, наприклад: *хліборóб*, *злорóб*, *купинос* (бот.) — проти *ломúніс* (бот.), — а також у їхньому сполучному голосному, наприклад *водóйма* (так само в префіксальних утвореннях: *підóйма*, *здóйма*), *голóмша* 'голий ячмінь', *первóспи* 'перший сон', *первовзíр*, *медозбíр* тощо.

В усіх цих типах слів, знаних із давніших часів, фігурує ***і***, наприклад: в іменниках чол. роду — *перегíн*, *прúчіп*, *вúхід*; у прикметниках — *чарíвний*, *зарíбний*; в іменниках на ***-n'*(*а*)** — *хідня́*, *катíвня*; у другому елементі складених слів — *стравохíд*, *водостíк*; у сполучному голосному — *дривíтня*, *макíтра* [2], *рогíтра* 'різновид пилки', *сухíвря* 'холодна їжа', гідронім *Міхíдря* (1667: *Mihudrea*), *курíпка* та ін.

Зайве й казати, що існують також дублети, в яких уживання ***о*** (***е***) або ***і*** є факультативним: наприклад, *дозóр* ~ *дозíр*, *підкóп* (напри-

---

[1] Варіант *сíйка*, представлений, наприклад, у словнику Желехівського (1886), — то, вочевидь, лемківська форма.

[2] Пор. макутру ак. одн. (Довгал. 1737).

клад, Винниченко 1915) ~ *підкíп* та ін.; сюди ж можна віднести усталену, хоча й невмотивовану дистрибуцію в протиставленні топоніма *Конотóп* і гідроніма *Конотíпка.*

Перелічені вище факти свідчать, що з XVIII ст. чергування ***о*** (***е***):***і*** зробилося непродуктивним, а непередбачуваність дистрибуції форм з ***о*** (***е***) та з ***і*** посилилася. Хоча це чергування пов'язується з певними морфологічними категоріями, в жодній із них воно не застосовується консеквентно. Це підточувало цілість частини слів і словоформ, де було розвинулося таке чергування (див. 59.3).

3. УНЕДІЙСНЕННЯ ЧЕРГУВАННЯ *о, е* : *і*

Сила слів, де за середньоукраїнських часів було чергування ***о*** (***е***) : ***і***, пізніше його втратили, внаслідок чого, як правило, на всі форми поширився звук ***о*** (або ***е***). Досить часто цьому сприяли контакти з іншими слов'янськими мовами (польською та/або російською), в інших випадках такий процес проходив в українській мові самостійно — але цілковито розрізнити обидва варіанти здебільшого неможливо. Натомість сторонній вплив легше виокремлюється, коли йдеться про церковнослов'янську мову.

На ранніх стадіях переходу ***о*** та ***е*** в ***і***, допоки ця зміна мала характер позиційної, а артикуляторна й акустична відстань між первісними ***о*** та ***е*** й зміненими ***ȯ*** та ***ė*** залишалася незначною, особливої протидії відображенню цього явища в церковних текстах, як здається, не було; відтак у багатьох із них віднаходяться і "новий ять", і зміна ***о*** > ***ȯ***. Коли ж відстань між ***о*** та ***е*** у відкритих складах і їхніми рефлексами в закритих складах стала помітнішою, церковний мововжиток цю звукозміну відкинув. Нових звуків стали цуратися в церковній вимові, про що переконливо свідчить, зокрема, зникнення "нового ятя" з пізніших церковних пам'яток. Євтимієва реформа церковнослов'янської мови, а згодом і її Мелетіїв перегляд, покликані надати церковнослов'янській мові до якоїсь міри універсального статусу (в межах православного слов'янського світу), мали в ґрунті речі той самий вектор дії. Далі (починаючи з часів Петра I) русифікація церковнослов'янської мови ще більше посилила цю тенденцію. Чимало слів із таких очищених церковних текстів потрапили також в усну мову, внісши в неї форми з ***о*** та ***е***. Натомість варіанти з ***і*** (або з іншими рефлексами — в залежності від діалекту) в дотичних словах віднаходяться у старих пам'ятках та в діалектах, або ж — коли йдеться про нормативний мововжиток — у їхніх марґінальних формах, але аж ніяк не в базових. Це стосується насамперед таких слів:

*** *Бог* і похідні від нього *божни́к, божба́, Богда́н, бода́й* — зі сполучення *Бог дай* (два останні слова, мабуть, запозичено з польської); але сліди старішої форми з ***і*** зберігаються у словах *спаси́бі, про́бі* та *далебі́* (зі сполучень *спаси Біг, про Біг* і пол. *da-li-Bóg* 'як Бог дасть'), а також *бігме́* (з *Біг мені* [*свідок*]) та *небі́жчик*. Приклади з пам'яток: **бωжьства** ген. одн. (Бер. Hank. XIV ст.)[3], **бѣгдай** (Довгал. 1736), **Бүгъ** (Няґ. 1758), *далибу, спасибу* (Некраш. 1796), *биг* (Грам. Павл. 1826), *Біг* (Гатцук 1861, Леся Українка 1910). Поновленню ***о*** могло трохи посприяти прагнення уникнути гомонімії з дієсловом *біг*;

зако́н — але гуц. *закі́н* 'причастя'; пор. **закωнъ** (Бер. Hank. XIV ст.), **закүнъ** (Няґ. 1758);

собо́р — пор. **собѣръ** (Гр. 1674, Мукачево), *собôръ* (Осадца 1876);

ковче́г — пор. **кωвчегомь** інстр. одн. (Бер. Hank. XIV ст.);

престо́л (наприклад, Леся Українка 1909);

проро́к;

притво́р (у церкві);

пото́п — але в говірках на південь віді Львова *поті́п*;

наро́д — але діал. *на́руд* (сер. закарп.) і *на́рід* (Наддністрянщина); пор. **нарүдь** (Няґ. 1758), *нарôд* (Лозинський 1849), *нарід* (Франко 1900);

побо́рник 'оборонець, прибічник' — пор. **побωрникъ** (Бер. Hank. XIV ст.);

кро́ткий 'тихомирний';

можливо, також *меч* (якщо це слово не виводиться від ****тьčь***) тощо.

Із-поміж нецерковнослов'янських слів, де перейнято (в запозиченнях) або наново запроваджено ***о*** (***е***), можна назвати такі:

мо́рськи́й — пор. **мωрьскыи** ном. мн. жін. роду (Бер. Hank. XIV ст.);

мо́жна, а також *замо́жний* (обидва слова — полонізми); пор. *міжно* на Берестейщині; певну роль у цьому випадку могло відіграти прагнення зафіксувати відмінність від коренів зі звуковим складом ***mіž***, що фігурують у прислівнику *за́між* чи прийменнику *між*;

о́рний — пор. бойк. *вірни́й* (*вірне́ поле* — Франко 1900); певну роль тут могло відіграти прагнення зафіксувати відмінність від прикметника *ві́рний*;

кво́чка — пор. бойк. і закарп. *кві́чка*;

безво́дний — але гідронім *Безві́дна* (сточище Дінця), *на безві́дді* (Леся Українка 1908), діал. (Полтавщина) *тихові́д* 'тиха річечка', *відни́ця* 'місце для відер із водою', гідронім *Гнилові́д*, гідронім *Гнилові́дська*, гідронім *Безві́дний* (гуц.); із другого боку — *прудково́д* 'бистрінь' (Волинь, Полтавщина, Черкащина, Дніпропетровщина, Херсонщина); тут мало вплив прагнення зафіксувати відмінність між коренями ***vod-*** (*вода*) та ***vod-*** : ***vid-*** (*води́ти* : *ви́від*);

По́льща, по́льський — пор. **пүлскиχ** (Покр. записи після 1651, Фричка), діал. (лемк.) *Пільща, пільский, спільска* 'по-польському';

бобе́р — пор. зах. укр. *бібр* (< ***bobrъ***), топонім *Бі́брка*;

бездо́льний 'безталанний' — хоча ще в середині XIX ст. занотовано форму *безді́льний* (у думі, співаній О. Вересаєм та І. Кравченком); тут

---

[3] У Бер. Hank. звук ***ô*** позначається літерою **ω** (див. 21.2).

могло відіграти певну роль прагнення зафіксувати відмінність від кореня ***-dil-*** (*діл* 'долина');

уродли́вий;

овчи́на — хоча *вівця́* (!);

роздо́лля 'рівнина' (наприклад, Кравців 1948);

діал. *год* 'рік' (Полтавщина, Харківщина) проти *тогі́д* 'торік' (Закарпаття) — пор. **гүд** (Покр. записи 1742, на південний захід від Рахова; також Няґ. 1758)[4] тощо.

Утрата форм із ***i*** була масовою в ґен. мн., де більшість трискладових іменників не мають чергування ***o*** (***e***) : ***i*** (*зато́ка* : *зато́к*) — особливо, якщо в їх складі є суфікси ***-ob-***, ***-ot-***, ***-et-*** (*хворо́ба* : *хворо́б*, *чесно́та* : *чесно́т*, *тене́та* : *тене́т*, але *робо́та* : *робі́т*; пор. **красωтъ** — Бер. Hank. XIV ст.); і те саме спостерігається в багатьох двоскладових іменниках (*оса́* : *ос*, *сова́* : *сов* тощо), особливо з наголосом на передостанньому складі (*пло́ща* : *площ*, *ро́жа* : *рож* тощо). Частіше вживані слова краще зберігають ***i*** (наприклад, *шко́ла* : *шкіл*; пор. також *нога́* : *ніг* проти *трино́га* : *трино́г*).

У випадку прикметників чергування ***o*** (***e***) : ***i*** на велику міру зійшло нанівець через вихід з ужитку коротких форм, але навіть у тих із-посеред них, які збереглися, чергування зникло: пор. *готі́в* (Котляр. 1798) проти суч. укр. *гото́в* (наприклад, Кобилянська 1904, Винниченко 1928). Воно вигубилося геть у групі прикметників типу *ко́зій*, які в середньоукраїнській мові цілком сподівано мали звук ***i*** (або якийсь із його попередників) поза формою ном. одн. чол. роду: наприклад, **байрак Соколѣй** проти **в байраку Сокулѣмъ** лок. (Полт. 1675), **күзяя** ном. одн. жін. роду (Андр. 1699). У говірках форми з ***i*** зберігаються й досі — ба навіть можуть поширюватися й на ном. одн. чол. роду: лемк. *Бі́жий* 'Божий', *кі́зій*, гуц. *Кі́зі Уло́ги* (назва гори), бук. *Кі́зя* ~ *Кі́зія* (гідронім), закарп. (Межилаборець — Свидник) *Матка Бі́жа* 'Богоматір'.

*** У дієсловах четвертого класу, що втратили в мин. часі суфікс ***-n(u)-***, звук ***o*** мають не лише *сох* чи *здох*, де кореневий склад міг містити ***ъ***, але й *мок*, де, поза всяким сумнівом, не було нічого іншого, крім ***o***[5]; пор. *засі́п* мин. час чол. роду від *-сопти* (Квітка 1834).

З дієслівного префікса ***pro-*** чергування ***o*** : ***i*** усунено цілком (*пробра́тися*, *промча́ти*), а з-поміж іменників ***i*** залишково зберігається лише в двох: *прі́рва*, *прі́звище*; натомість Квітка ще 1834 р. вживав ***i*** у формі *прійшо́в* 'минув'.

Як показано вище, досить часто поновленню звука ***o*** (або ***e***) сприяло прагнення уникнути гомонімії, яка в українській мові після злиття в один звук ***i*** голосного ***ě*** й голосних ***o*** та ***e*** (в закритих складах) раптово набула поширення. Словотвірні засоби також використовува-

---

[4] Для Закарпаття див. Дзендз., мапа 110.

[5] Незвичайне водностайнення могло відбутися також у формі ґен.-лок. *двох* (див. 51.2–3).

лися з тією самою метою: наприклад, від словосполуки *без грóшей*, замість сподіваної форми $^+$***bezhríšš'a*** з'являється іменник *безгрошів'я*, оскільки *безгрішшя* вже раніше було утворене від словосполуки *без гріхá*. Однак поновлення ***o*** (***e***) аж ніяк не обмежується випадками гомонімії й пояснюється причинами загальнішого характеру — складністю системи чергувань і частим браком синхронічної мотивації для появи (або непояви) ***i***, надто з огляду на те, що зв'язку з якоюсь однією морфологічною категорією тут теж не було. Утім, такий зв'язок у будь-якому разі не міг бути зреалізований консеквентно, оскільки поряд із випадками застосованого чергування майже скрізь віднаходилися слова, оминуті ним.

Ізсуви на користь ***i*** траплялися рідше. У сучасній українській мові до них належить одна чудна тенденція, започаткована, мабуть, у XIX ст., що призводить до впровадження ***i*** в позиції перед сполукою губний+***j***: *харків'янин, львів'янин, ластів'я́* (наприклад, Драч 1972), *кім'я́х*. Оскільки єра тут ніколи не було, то бракувало й передумов для заміни ***o*** на ***i***, але наявність ***j*** (вторинного, посталого в XV ст., — див. 38.2) після губного уможливила потрактування цих двох приголосних як скупчення — чим і узасаднено появу ***i***.

Звук ***i*** набув загального поширення також у здрібнілих формах другого ступеня, утворених від форм першого ступеня: так, від слів *кістка, кіска* (де був єр — ****kostьka***, ****kosьka***) пішли форми *кісточка, кісонька*, де слабкого єра після першого складу не було. Те саме, мабуть, трапилося в посилювальному суфіксі ***-isin'k-***, який виступає, приміром, у прикметнику *білісінький* замість очікуваного $^+$***-esin'k-***, хоча в цьому випадку не виключений також вплив двоскладової гармонії голосних. Первісне реґулярне чергування збереглося у словах без значення здрібнілості: *кітва* : *котвиця*.

Часом траплялися переходи від нечергування до чергування: наприклад, **олою** ґен. одн. (Ключ 1695) замість звичного взірця *олíя* : *олїї*; у випадку слова *кмін* : *кмíну* ~ *кмóну* (літ. укр. *кмин*) цей зсув набув дещо більшого поширення, а в слові *хрін* : *хрóну* він є загальноприйнятим (див. 32.9). Подекуди ***i*** впроваджено замість єра або замість нульового голосного: *загумíнки* (історично поправна форма: *загумéнків* ґен. мн. — Антоненко-Давидович 1963), *супíрник* (Франко 1900 — літ. укр. *супéрник*), *вýгіль* ~ *вугíлля* (пор. **ѹголем** інстр. одн. Вірші Кл. Зин. 1690), та, вочевидь, *стóгін* : *стóгону* (пор. ст. ц. сл. **гѹмьно, сѫпьрьникъ, ѫгль, стенати**; див. також 44.4).

У малочастотних словах чергування ***o*** (***e***) : ***i*** в індивідуальному вжитку інколи іґнорується на користь ***i***: *прóміні* (Стефаник 1897), *нéгіді* 'непотребу' (Кравців 1948), *в крутíжі* (там само), *вíсі* ном. мн. (Загребельний 1972), *міцí* ґен. одн. (Стефанович 1937, Андієвська 1972) тощо.

Прояви послаблення позицій чергування ***o*** (***e***) : ***i*** є особливо очевидні в деяких говірках, що контактують з іншими слов'янськими мовами, де такого чергування немає. Наприклад, на Старобільщині зафіксовано факультативне паралельне вживання форм *гость* ~ *гість*, *вóльний* ~ *вíльний*, а в багатьох випадках відбулося цілковите поновлення ***o***: *кончáти, потóм, коз* ґен. мн. тощо. У Добруджі деякі слова вживаються

лише з ***о*** (*воск* : *во́ску, гной* : *гно́ю*), інші лише з ***і*** (*пхір* 'тхір' : *пхі́ра, духі́д* 'прибуток' : *духі́ду*). Схожі явища були віднотовані на Берестейщині, в районі Заліщиків та на Полтавщині. Щоправда, аж такий ступінь розкладу непритаманний більшості говірок та літературній українській мові. Тут чергування ***о*** (***е***) : ***і*** підпадає під обмеження щонайперше в маловживаних словах і словоформах. Однак продуктивним воно не залишилося ніде́. Хоча воно підтримується звичаєм та певними морфологічними зв'язками в багатьох словах, їх кількість, одначе, не зростає.

4. ПРИГОЛОСНІ ПЕРЕД ЗВУКОМ *і*, ПОСТАЛИМ ІЗ *о*

Розхристаність у чергуванні ***о*** (***е***) : ***і***, спричинена втратою його первісної фонетичної мотивації та неконсеквентністю нової морфологічної мотивації, мала ще один побічний ефект. Хоча троє давньоукраїнських голосних ***ě***, ***е*** (в закритих складах) і ***о*** (так само в закритих складах) злилися в один звук ***і***, подекуди зберeглася відмінність між звуком ***і***, посталим із ***ě*** або ***е***, з одного боку, та звуком ***і***, посталим із ***о***, з другого. Інколи ця відмінність запобігала гомонімії. Йдеться про пом'якшення приголосних у позиції перед звуком ***і*** першого типу та їх непом'якшення перед ***і*** другого типу: у словах *діл* 'справ' і *діл* 'долина', *тік* 'плинув' і *тік* 'гарман', *ді́яти* та *ді́йсно*, що походять відповідно від ***dělъ*** і ***dolъ***, ***teklъ*** і ***tokъ***, ***dějati*** та ***do-istьno***, вимова початкового приголосного була неоднакова: [d'il] проти [dil], [t'ik] проти [tik], [d'íj]***aty*** проти [díj]***sno***.

Це розрізнення охоплювало лише зубні приголосні, в чому й полягала одна з причин його слабкості. Серед інших причин можна назвати часткове помішання розмаїтих моделей із чергуванням та без чергування (як висвітлено в 59.2–3), а також — головне — вплив польської й особливо російської мови, де немає опозиції за твердістю/м'якістю перед ***і***. До того ж після переходу ***y*** > ***і*** на початку слова (див. 52.7) з'явилася можливість перетворення ***y*** на алофон ***і***; проте ця можливість не могла зреалізуватися, доки всі приголосні перед ***y*** лишалися твердими (за винятком хіба що т. зв. прикметників "м'якої" групи) при наявності опозиції за твердістю/м'якістю перед ***і***. Унедійснення цієї опозиції перед ***і*** відкривало б шлях до злиття ***і*** та ***y*** в одну фонему, внаслідок чого набір голосних фонем скорочувався б із шести до п'яти. Таким чином, відмова від опозиції між зубними приголосними перед ***і*** за твердістю/м'якістю тягла б за собою подвійне спрощення: на фонетичному рівні таким робом досягалася б однорідність артикуляції приголосних у цій позиції, на фонематичному — скорочення системи голосних. Щоправда, вади в такому варіанті еволюції теж були. Фонематична опозиція за твердістю/м'якістю поширилася б на губні приголосні, які її нині не мають, бо в такий спосіб довелося б віддзеркалити різницю в їх вимові перед ***y*** та перед ***і***, наприклад, у словах *мир*

і *мір* ґен. мн., *бик* і *бік* тощо. Ще одне ускладнення внаслідок такої зміни полягало б у різкому зростанні кількості гомонімічних слів і словоформ та в легшому помішанні різних типів чергувань. Крім того, з'явилися б численні випадки чергування твердих і м'яких приголосних у коренях, як-от [d']***il*** : [d]***ólu*** тощо.

Саме за такої складної та внутрішньо суперечливої ситуації й розпочався процес утрати опозиції за твердістю/м'якістю зубних перед ***i*** (на користь повсюдного м'якшення), який охоплював дедалі нові говірки. Географічні межі тих діалектних зон, де названа опозиція зберігається, і тих, де її втрачено, точно не відомі. З наявних свідчень начебто випливає, що картина є досить строката й часто-густо мозаїчна, але в цілому число таких говірок упродовж останнього століття зростає.

Непом'якшення приголосних перед ***i*** < ***o*** переважає в західнолемківських, закарпатських (центральних і на захід від річки Топла) говірках (у цьому випадку йдеться про позицію перед ***ü***), у північних говірках, що мають ***i*** (тобто головно в західнополіських), на Волині, на півночі Поділля та поблизу Умані — Черкас, Лисавета й Переяслава, а також у центральній частині Полтавщини, приблизно в межах зони, окресленої лінією Миргород — Нові Санжари — Полтава — Миргород. Натомість пом'якшення приголосних у цій позиції частіше спостерігається на Закарпатті між річками Топла та Лабірець, у бойківських і гуцульських говірках (тією мірою, якою в останніх представлений звук ***i*** < ***o***), на Покутті та Буковині, на півдні Поділля[6], на Лубенщині та в степових говірках. Обидва варіанти віднаходяться в наддністрянських говірках, а в Добруджі спостерігаються хитання між ними. Хоча ще не всі білі плями на мапі зліквідовані, вочевидь можна говорити про три головні центри інновації: бойківсько-покутський, степовий та ще один невеличкий на Лубенщині. У степовій зоні ця інновація здогадно може бути пов'язана з російським впливом, у бойківсько-покутській — із тамтешнім інтенсивним тяжінням до м'якшення (див.: 55.2, 55.4).

У літературній українській мові в позиції перед ***i*** < ***o*** донедавна вважалося бажаним непом'якшення ***d***, ***t*** і ***n***, а також — меншою мірою — ***l***, ***s*** і ***z***. Утім, із 1969 р., в рамцях загальної політики наближення української мови до російської, припоручається, навпаки, їх пом'якшена вимова.

5. ПІДСУМКОВА ЗАВВАГА

Як випливає з аналізу, представленого в 59.2–4, у сучасній українській літературній мові щодо чергувань із ***i*** спостерігається потрійна неврівноваженість, яка стосується засягу чергування ***o***, ***e*** : ***i***, пом'якшення чи не-

---

[6] Для південної частини Поділля ізоглосу подає Dejna, мапа III.

пом'якшення приголосних перед ***і*** < ***о*** та фонематичного статусу ***у***. Усі ці три проблеми навзаєм пов'язані між собою. Загальна тенденція на сьогодні, як здається, полягає в тому, щоб застосовувати чергування ***о***, ***е*** : ***і*** лише у словах із високою частотою вживання, приналежних до певних морфологічних категорій, та поширювати м'якшення на всі приголосні перед ***і*** незалежно від його походження, наслідком чого має бути ліквідація фонемного статусу ***у***. Однак робити якісь прогнози було б ризиковано.

6. ЕВОЛЮЦІЯ ДИФТОНГІВ У ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКОМУ НАРІЧЧІ

Дифтонгічна вимова в північноукраїнському наріччі слабшає (йдеться про дифтонги на місці ***о*** та ***е*** в закритих складах та на місці ***ě*** — як правило, лише під наголосом; щодо ранішої, датованої XV ст., монофтонгізації дифтонгів у ненаголошених складах — див. 20.4 і 32.4). Цю тенденцію можна простежити, починаючи з кінця XVIII ст. Імовірно, в деяких місцевостях цієї зони вона оприявнилася ще раніше, але точніше з'ясування хронології процесу внеможливлюється непозначенням дифтонгічності на письмі (див. 45.11).

Первісні дифтонги належали, слід гадати, до типів $\boldsymbol{u_o}$ та $\boldsymbol{i_e}$[7], тобто були спадні, з переходом від високого до середнього піднесення та від закритішої до відкритішої вимови, що у випадку огубленості означає її послаблення. На потвердження можна навести той факт, що обидва ці дифтонги ще й дотепер мають більше поширення, ніж інші, ба й переважають у зоні північного наріччя, взятій у цілому. Крім того, це припущення пасує до зреконструйованої нами моделі акцентуації в протоукраїнських діалектах: звуки ***о***, ***е*** та ***ě***, що з них розвинулися сьогоднішні дифтонги, як виглядає, мусили мати спадну акцентну криву. Щоправда, на Східному Поліссі широко розповсюджені дифтонги з компонентами приблизно однакової сили (***uo***, ***ie***), які можуть бути не менш давніми від решти.

Завдяки докладнішим спостереженням і замірам удалося з'ясувати, що типовий північноукраїнський дифтонг відрізняється від монофтонга не тривалістю, а більшою інтенсивністю, найвищий ступінь якої припадає на кінцеву фазу першого компонента. Коли йдеться про $\boldsymbol{u_o}$, жоден компонент не збігається повністю зі звичними ***u*** та ***о***, оскільки обидва вони трохи зміщені вперед (***ů***, ***ȯ***) й артикуляція перековзає з першого на другий поступово (Брахнов).

Обидва ці дифтонги чітко протиставлялися іншим елементам системи вокалізму вже тим, що то були єдині дифтонги; один від одного вони відрізнялися наявністю або браком лабіалізації. Допоки один ви-

---

[7] Менша літера в позначенні дифтонгів відтворює їх слабший складник.

мовлявся з округленими губами, а другий із неокругленими, відмінність зберігалася. Цим створювалися широчезні можливості варіювання артикуляції без утрати ними самототожності. Зсуви могли стосуватися або притиску, або місця артикуляції. У першому випадку йшлося про перехід від спадного до рівного або висхідного типу: $и_{о}$ ~ ***uо*** ~ ${}_{и}о$, $і_{е}$ ~ ***ie*** ~ ${}_{і}е$. Зміни такого ґатунку в деяких локальних говірках поширилися на обидва дифтонги. Зміщення місця артикуляції лише незначною мірою заторкнуло неогублений дифтонг (типу ***ie***), який виявився щодо цього досить стійким. Натомість огублений дифтонг у багатьох місцевостях зазнав переходу в $и_{е}$ ~ ${}_{и}е$ й далі в $и_{у}$ ~ ${}_{и}у$. Отже, як не зважати на локальні відхилення, сьогодні два первісні дифтонги представлені такими основними варіантами: $і_{е}$, ***ie***, ${}_{і}е$; $и_{о}$, ***uо***, ${}_{и}о$, $и_{е}$, ${}_{и}е$, $и_{у}$, ${}_{и}у$, ба навіть — нехай нечасто — $ӥ_{ӧ}$ (район Путивля; можливо, й частина Берестейщини).

Монофтонгізація, якщо вона наступала, то полягала звичайно в утраті слабшого компонента: $і_{е} > і$, ${}_{і}е > е$, $и_{о} > и$, ${}_{и}о > о$, $и_{е} > и$, ${}_{и}е > е$, $и_{у} > и$, ${}_{и}у > у$. У деяких місцевостях слабший компонент перетворювався на приголосний, а саме ${}_{и}е > ve$: ***stolъ*** > $stu_{o}l$ > $stu_{e}l$ > $st_{u}el$ > ***stvel*** (літ. укр. *стіл*). Отже, наслідком еволюції огубленого дифтонга, як правило, не була поява звука ***і***; якщо цей останній віднаходиться в північному наріччі, то здебільшого через вплив зовнішнього чинника, тобто південних говірок.

Викладені вище основні лінії еволюції північноукраїнських дифтонгів нині є досить певно з'ясовані. То є підсумок досліджень, започаткованих іще Потебнею та Михальчуком, які тривали багато десятиріч і сягнули свого вивершення в аналітичних і синтетичних працях Ганцова, Курило, Курашкевича та Назарової (якщо згадувати лише найвидатніші здобутки). Щоправда, досі не зроблено узагальнення в питанні впливу попереднього приголосного на якісні зміни дифтонга (наприклад, після губних дифтонг $і_{е}$ в деяких говірках перетворився на $у_{е}$, давши при монофтонгізації ***у***: *лíто* проти *мúра* 'міра').

У середньоукраїнських пам'ятках дифтонгічність вимови на письмі ніяк не позначалася. Безперечно, в багатьох випадках за буквою "у" стоїть звук $и_{о}$, а за буквою "и" — звук $і_{е}$; однак їх перехід в $и_{е}$ та в ***и***, як і перехід в ***і***, приховується вжитком незмінних літер. Через це перебіг еволюції залишається невловним для дослідника. Щойно з кінця XVIII ст., коли з'явилося зацікавлення описом діалектів, існують більш-менш конкретні вказівки щодо географічного поширення різних дифтонгів та їх рефлексів, — і щойно з середини XX ст. вимальовується більш-менш повний образ цього явища.

Найкраще дифтонги збереглися на Східному Поліссі. Серед них переважають $и_{о}$ та $і_{е}$ (або ***uо***, ***ie***), але віднаходяться так само й ${}_{и}о$ та ${}_{і}е$. У південній та східній частинах цієї зони (тобто поблизу Нової Басані, Борзни, Батурина та Путивля) трапляються також типи $и_{е}$, ${}_{и}е$ та ${}_{и}у$. Монофтонгізація, якщо вона має місце, у випадку огублених дифтонгів

дає ***и*** або ***у***; натомість ***і*** поширюється не внаслідок внутрішньої еволюції, а ззовні (тобто з південних говірок). Наприкінці XVIII ст. зона вимови типу ***kuin'*** 'кінь' на півдні сягала Лубенщини (Шафонський 1786), а дифтонги в середині XIX ст. були засвідчені в Баришполі та на північ від Переяслава, цебто в районах, де тепер уживається ***і***; натомість сьогодні дифтонги південніше від лінії, що проходить приблизно через Остер — Козелець — Ніжен — Борзну — Кролевець — Глухів, не трапляються, і на їх місці в закритих наголошених складах переважають ***у***[8] (як рефлекс ***о***) та ***і*** (як рефлекс ***е***). Про первісну, значно більшу зону поширення північних рефлексів, що її південна межа проходила південніше від Лубень, сьогодні свідчать застиглі форми з ***у*** та ***и*** на тлі переважно вживаних форм із ***і*** (наприклад, *пидождú* 'зачекай' у мові українських осадників в Амурському краї на Далекому Сході, які переселилися туди з центральної частини Полтавщини) й особливо збереження ***о*** та ***е*** в ненаголошених складах. У деяких застиглих діалектних словах і словоформах можна віднайти також конкуренцію монофтонгів ***и*** та ***у*** в ролі рефлексів огубленого дифтонга. Наприклад, у Пухівці (на Десні, поблизу Броварів) за рефлекс ***о*** в наголошених закритих складах звичайно править ***у*** (*стил* 'стіл'), але в прийменнику *пуд* 'під' то є ***и***. У деяких пам'ятках кінця XVIII ст. це діалектне помішання віддзеркалено безсистемним ужитком різних монофтонгів на місці огубленого дифтонга (наприклад, Суплика кін. XVIII ст. містить форми *пѣсть, вѣльно* тощо проти *бюгъ, вюнъ* тощо — пор. літ. укр. *піст, вільно, Бог, він*).

У середньополіській зоні між Дніпром і Случчю переважає дифтонг $и_о$ (у пониззов'ї Прип'яті — ${}_{и}о$), але західніше (Сарни — Дубровиця) та деінде в межиріччі Случі та Стиру можна подибати ${}_{й}у$, ${}_{й}е$ та похідний від нього ***ve*** (з перетворенням першого складника дифтонга на приголосний): ***stvel*** 'стіл', ***kven'*** 'кінь'. Той самий рефлекс віднаходиться в говірках українських сіл на захід і південь від Воронежа (Яндовище, Шумейки, Латине поблизу Землянська), які були заселені в XVII ст. вихідцями з Середнього Полісся. Звідси можна видобути вказівку хронологічного характеру: дифтонг ${}_{и}е$ на захід від Случі вже існував у середині XVII ст. щонайпізніше. Монофтонгізація дифтонгів у Середньому Поліссі проходила по-різному. Найбільшого поширення набув рефлекс ***у*** (*стил, кинь*), що охоплює доволі широку південну смугу говірок від Луцька через Рівне — Новоград-Волинський — Житомир аж до районів, розташованих на північ від Києва (де на протилежному березі Дніпра він з'єднується з аналогічною смугою довкола Східного Полісся). У центральній і північній частинах Рівненської обл., а також навколо Чорнобиля (пів-

---

[8] Найліпшу мапу для всієї північноукраїнської зони подає Назарова в збірнику «Полесье», виданому Інститутом слов'янознавства АН СРСР (М., 1968, с. 99). Часткові мапи опубліковані Ф. Жилком у *ВДВЯ* (с. 28) та — якісніший варіант — у *ПРДН* х (с. 14).

ніч Київської обл.) переважає ***и*** (*стул*, *кунь*). Рефлекс у вигляді ***е*** (*стел*, *кень*) спостерігається на меншій території (приблизно від Радомишля до Іванкова та Димера, тобто західніше та північніше від Києва), а рефлекс у вигляді ***ȯ*** — в поодиноких анклавах (поблизу Олевська в Житомирській обл. та поблизу Зимовища на північному окраї Київської обл.). Якщо ж говорити про дифтонг переднього ряду (неогублений), то за його рефлекс тепер переважно править голосний ***і***.

Утрата дифтонгів найдалі зайшла на Західному Поліссі, мабуть, унаслідок участі переселенців із півдня в залюдненні цього краю. Типовим рефлексом дифтонга i_e тут виступає голосний ***і***, а дифтонга $_{u}o$ в наголошених закритих складах — голосний ***у***. Щоправда, на Берестейщині це також може бути ***и*** та ***й***, а поблизу Пружан $и_o$ (що переходить в ***и***), тимчасом як деінде на північ від Прип'яті ще й досі віднаходяться $_{u}o$ (що переходить в ***ȯ***) та — залишково — i_e[9]. Далеко краща доля судилася дифтонгам на Західному та Північному Підляшші, де й дотепер поширені $и_o$, $_{u}o$, $и_e$, $и_y$, $_{u}y$, а в деяких селах — навіть $и_a$.

Вагомою підставою монофтонгізації дифтонгів у північноукраїнському наріччі була вже сама їх ізольованість у системі голосних. Шукати слід не причин їх монофтонгізації, а причин їх такого тривалого збереження, бо в ґрунті речі вони могли бути щонайбільше тимчасовою реакцією на занепад єрів. При цій нагоді можна згадати притаманний північноукраїнському наріччю консерватизм, хоча тоді, певна річ, арґументи утворюватимуть зачароване коло: північноукраїнським говіркам властивий консерватизм, бо вони довго зберігали дифтонги; і навпаки — вони довго зберігали дифтонги через свій консерватизм. Так чи так, упадає в очі, що монофтонгізація дифтонгів найдалі зайшла в порубіжних місцевостях північноукраїнської діалектної зони, де існували контакти з носіями південних говірок. Це стосується як діалектної смуги вздовж південної межі північного наріччя, так і Західного Полісся, куди переселенці з південноукраїнських теренів почали напливати ще в XIII ст. Ті північні говірки, що не зазнали зовнішнього втручання, зберегли свої дифтонги, можливо, через їх напруженішу артикуляцію. Пришвидшений розклад дифтонгів у XIX–XX ст. можна тлумачити як наслідок пожвавленого контактування з чужостороннім елементом, у зв'язку з чим застій був подоланий.

Отже, якщо пересуви в самих дифтонгах уже були доконаним фактом щонайпізніше на початку XVII ст., то жодних свідчень монофтонгізації на Східному та Середньому Поліссі до XVIII ст. немає; на Західному Поліссі це явище могло датуватися давнішою добою (ба навіть набагато давнішою) — з огляду на перемішання людності.

---

[9] Див. *ДАБМ*, мапи 34 і 35 — хоча в них, на жаль, не розрізнюються ні ***і*** та ***у***, ні висхідні та спадні дифтонги.

7. ЗБІЖНОСТІ МІЖ ПІВДЕННИМИ ТА ПІВНІЧНИМИ ГОВІРКАМИ

У висліді монофтонгізації дифтонгів у північному наріччі виникла низка разючих збіжностей з альтернантами ***о*** та ***е*** в деяких південноукраїнських говірках: скажімо, ***у*** < ***о*** в південній смузі північних говірок нагадує звук ***у***, що виступає як альтернант ***о*** в гуцульських говірках; ***ü*** < ***о*** на Берестейщині на вигляд є тотожний зі звуком ***ü***, який чергується з ***о*** в центральній частині Закарпаття; ***и*** < ***о*** на півночі Сумської обл. скидається на ***и*** < ***о***, що його подибуємо в частині лемківських і закарпатських говірок. Найтиповіший південноукраїнський рефлекс ***о*** (тобто ***і***) на півночі трапляється нечасто, та все ж і він віднаходиться в південній частині Берестейщини. У випадку ***е*** та ***ě*** збіги є ще очевидніші, оскільки їхнім рефлексом на півночі найчастіше буває звук ***і***.

Збіжності спостерігаються навіть у подробицях дистрибуції: якщо на півдні звук ***і*** був перенесений згодом, десь близько XVII ст., у деякі повноголосі групи, а також у відкриті склади в словах із випадним голосним (*коро́ва* : *корі́вня*; *кіне́ць*), то на півночі в цих типах слів з'являються рефлекси дифтонгів (наприклад, *коре́вня*, *батежо́к* поблизу Димера, де ***е*** < ***$_{и}$е*** виступає як альтернант ***о***).

Усі ці збіги й покликали до життя теорію замінного подовження та наступної дифтонгізації довгих ***о*** та ***е*** по всій Україні (див. 22.5). Однак у дійсності ці подібності та збіги свідчать не про єдність процесів, а лише про випадкову збіжність їх результатів. Еволюція в кожній з обох зон ішла власними шляхами, а на позір однакові рефлекси на півдні та на півночі виникли в різний час і через різні причини. Їхня єдність є оманлива, а єдина всеукраїнська лінія розвитку — то одна з вигадок порівняльно-історичного мовознавства. Докладнішим дослідженням джерел оприявнюється засаднича самостійність еволюційних процесів на півдні та на півночі. На півдні зміни проходили в такому основному напрямку:

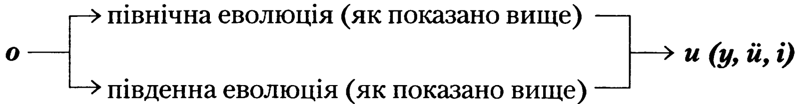
о > ***и*** > ***ü*** > ***і***;

на півночі ситуація була строкатіша, але у спрощеному вигляді її можна представити так:

о > ***ио*** ~ ***и$_{о}$*** > ***и***
→ ***$_{и}$о*** > ***о***
→ ***$_{и}$е*** > ***е***
→ ***$_{и}$у*** > ***у***
→ ***ü$_{ö}$*** > ***ü***

При цьому варто пам'ятати, що всі рефлекси після стадії ***о*** існують і дотепер.

Якщо брати схожість рефлексів на півночі та на півдні, то тут ідеться про їх пізнє (часткове) об'єднання, якому передувала цілком відмінна проміжна фаза:

Це нагадує інше об'єднання, що відбулося в південноукраїнських говірках, у переважній більшості яких тепер існують однакові альтернанти ***о*** та ***е***, тобто, як правило, — ***і*** (*бік* : *бóку* так само, як *піч* : *пéчі*), хоча ця тотожність знов-таки є результатом пізнього об'єднання, оскільки звук ***і*** < ***е*** постав значно раніше, ніж ***і*** < ***о***, й обидва процеси мали різну природу й проходили незалежно один від одного.

Історія альтернантів ***е*** та ***о*** в українській мові є дуже повчальна й може слугувати як пересторога мовознавцям проти застосування самого лише порівняння у відриві від дослідження джерел, що віддзеркалюють історичний процес у справжньому розмаїтті дрібних подій.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. вибрану бібліографію до розділів 21, 22, 33 та 45, до якої можна додати:

1. Kuraszkiewicz W. «Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem i Narwią». *Sprawozdania* Towarzystwa Naukowego Warszawskiego 31 (1938). Warszawa, 1939 (розділ III).
2. Леков И. «Омонимията в малоруски език от фонологично гледиште». *Годишник* на историко-филологически факултет, Софийски университет, 37, 1941.
3. Приступа П. «Тверді і м'які приголосні перед і в українській мові». *ДБ* 5, 1955.
4. Філіппова Г. «Деякі особливості вокалізму говірок Прилуччини Чернігівської області». *НЗ* Харківського педагогічного інституту 25, 1957.
5. Солонська Г. «До вивчення українських говірок Воронежчини та їх зв'язку з іншими діалектами української мови». *О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики*. Х., 1962.
6. Брахнов В. «До акустичної характеристики північноукраїнських дифтонгів». *Питання експериментальної фонетики*. К., 1963.

7. Лепешкова О. «Про м'якість в українській мові (на матеріалі говірок)». *Фонологический сборник.* Донецк, 1968.

8. Лепешкова О. «Про нове пом'якшення приголосних перед *і* в сучасній українській літературній мові». *Фонологический сборник.* Донецк, 1968.

9. Araszonkowa A. «Uwagi o refleksach samogłoski *o* w południowo-zachodnich gwarach białoruskich». *SOr* 21, 1972.

60. ПЕРЕСУВИ В ЧЕРГУВАННЯХ ПРИГОЛОСНИХ (ЧАСТИНА 2)

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

Середньоукраїнській добі було притаманне, серед іншого, усунення деяких чергувань приголосних. Підґрунтя цих процесів схарактеризовано в 50.1. Означена тенденція тривала й надалі у XVIII ст. та пізніше. Ці пізніші звукозміни мали місце в говірках, і хоча деякі з-поміж них охопили доволі велику територію, усе ж до літературної мови, за нечисленними винятками, вони не потрапили, попри те що часом віднаходяться в якихось художніх текстах.

2. ЧЕРГУВАННЯ ЗУБНИХ У ДІЄСЛОВАХ ЧЕТВЕРТОГО КЛАСУ

Від часу спрощення скупчень приголосних, що містили *j* (VII–VIII ст. — див. 3.6–8), у дієсловах четвертого класу існувало чергування зубних із середньопіднебінними: середньопіднебінні з'являлися на місці зубних у 1 ос. одн. теп. часу, в "пасивних" дієприкметниках на ***-enyj***, в іменниках на ***-enn'a***, утворених від цих дієприкметників, та в ітеративних формах: *ходи́ти* : *ходжу́*, *крути́ти* : *кручу́*, *носи́ти* : *ношу́*, *ла́зити* : *ла́жу*, — і так само: *хо́джений*, *кру́чений*, *но́шений* і *ла́жений* — *хо́дження*, *кру́чення* — *похо́джати*, *накру́чувати* тощо.

Утрата цих чергувань — передовсім у 1 ос. одн. — спостерігається у трьох діалектних зонах: на Середньому та Західному Поліссі (приблизно між Овручем і Ковелем), на півночі Слобожанщини (в районі Сум) та на цілому південному сході України на південь від приблизної лінії Вінниця — Черкаси — Полтава — Харків, з "апендиксом", що захоплює Чернівці, тобто буковинсько-покутську діалектну зону [1]. В усіх цих говірках 1 ос. одн. має вигляд *ходю́*, *крутю́*, *носю́*, *ла́зю* тощо; у випадку дієприкметників такої консеквентності бракує, але в ітеративних дієсловах знов-таки досить реґулярно виступають форми на кшталт *накру́тювати*, *обла́зювати* тощо. Разом усі перелічені зони охоплюють приблизно половину країни. Поза тим, чергування зубних із середньопіднебінними, нехай тільки у випадку щілинних ***s*** і ***z***, облишено на Закарпатті (західніше від Уга): *просю* проти *хожу* ~ *ходжу*.

Точна хронологія цієї зміни в типі чергування (від моделі "зубний: середньопіднебінний" до моделі "твердий зубний: пом'якшений зубний") невідома. Таких форм не вживає полтавець Котляревський (†1838); не є вони типовими й для харків'янина Квітки- Основ'яненка († 1843). Таким чином, цю зміну можна здогадно датувати серединою XIX ст.; одначе, коли не зважати на Полісся й Сумщину, скидається на те, що вона спершу виникла в степових говірках і щойно трохи перегодом заторкнула Південне Поділля, Полтавщину, Харківщину та Вороніжчину. Звідси випливає, що вона могла була постати раніше, тобто в середині XVIII ст. Зрештою, за найдавніший фактично зафіксований приклад може правити дієприслівникова форма **розиздячися** 'роз'їжджаючися' у Сам. Вел. 1720.

*** Таке датування не спростовується браком форм із чергуванням у Мел. Смотр. 1619 та Славин. 1642. Смотрицький у своїй граматиці припоручає форми 1 ос. одн. на кшталт **бдю** 'не сплю', **гнѣздю́** 'гніжджуся', **дождю́** 'дощу', **слезю́** 'зрошую слізьми' й навіть **бѣгю́** 'біжу' (з велярним). У Славинецького фігурують **бдю**, **рдюся** 'червонію', **браздю** 'орю', **щастю** 'маю

[1] Див. мапу Марчук у збірнику *Українська діалектологія і ономастика* (К., 1964, с. 83), часткові мапи, подані Закревською в *УЛГ* (с. 120) та Лисенком у *СГ* (с. 32), пор. також Ващенко, мапи 9 і 10, Dejna (мапа viii).

щастя', **косю**, а з губними також **купю** 'накопичую', **дробю** 'розбиваю на друзки', **гремю** 'гримлю', **крвавю** 'кривавлю', **толпю** 'юрмлю', **кипю** 'киплю', **мамю** 'заворожую'. Крім того, Славинецький подає пас. дієприкметник **угвозде(н)** 'прицвяхований' та іменники **опоясаніє** 'оперезання' та **сообразеніє** 'міркування'; пор. також **смердю** (Dictionarium 1649) та в пізніші часи **густю** 'згущую', **мерзюся** 'відчуваю відразу', **чудюся** 'чудуюся' (Ів. Макс. 1721) тощо. Повірити в автентичність цих форм неможливо з огляду на ту безсумнівну обставину, що всі автори, які їх уживають, були пропаґаторами церковнослов'янської мови і більшість із-поміж наведених ними дієслів є чужі мові говірній; натомість у пам'ятках XVII ст., що стоять до говірної мови найближче, скажімо, в Полт., Пирят., чи в будь-яких інших провінційних актових книгах, таких форм немає зовсім. У дійсності чудні форми, подані Смотрицьким і Славинецьким, узагалі є не українські, а болгарські (пор. болг. *ва́дя* 'виймаю', *изла́зя* 'виповзаю', *но́ся* 'ношу' тощо). У болгарській мові такі форми фіксуються з XIII ст. Смотрицький сплутав їх із церковнослов'янськими, а Славинецький (та ще дехто) пішли його слідами. Наявність цих форм становить інтерес із погляду дослідження джерел граматики Смотрицького, але для історії української мови вони нічого не важать.

У літературному вжитку форми без чергування з'являються в 50-х рр. XIX ст. (*ялозюсь* 'маруджуся' — Ґулак-Артемовський). Реґулярно їх уживав Тобілевич, що період його діяльності припадає на 1883–1907 рр., а також Кримський, Винниченко та певною мірою Стефаник. Проте нормативними вони не стали. У писемній мові вони коли-не-коли трапляються (наприклад, *па́костю* — Смолич 1936), частіше в "непрямих" формах: ітеративних дієсловах (*закусюючи* — Драч 1972, *вигні́здювався, замі́сював* — Загребельний 1972), дієприкметниках та віддієслівних іменниках (*заочеретеної* — Дрозд 1969, *поворсеним* — Драч 1972). У дійсності, віддієслівні іменники на ***-ĕnьje*** (типу *косі́ння*), з походження праслов'янські[2], якраз і могли полегшити постання форм без чергування навіть у 1 ос. одн.

Постання форм без чергування в 1 ос. одн. дієслів четвертого класу призвело до цілковитої тотожності основ у цій формі та в 3 ос. мн. Це узгоджувалося з потрактуванням основ на губний, де така тотожність існувала з середини XVII ст. (див. 38.7), хоча в більшості діалектних зон унаслідок зміщення в протилежний бік, тобто не через відмову від чергування, а навпаки — через його поширення на 3 ос. мн. (*люблю́* : *лю́блять*). Та все ж, незважаючи на відмінність застосованих засобів, і там, і там в обох дотичних формах була досягнута тотожність основ, і стан справ з основами на губний міг посприяти (й напевно посприяв) відмові від чергування зубних. Щоправда, відступ у часі був значний, чим пояснюється й різниця в географічному поширенні: якщо водностайнення основ на губний є характерне практично для всієї країни, то про водностайнення основ на зубний цього сказати не можна.

---

2 За винятком дієслів четвертого класу (пор. ст. ц. сл. **принесеник** проти **приношеник**).

3. ПООДИНОКІ ПОРУШЕННЯ МОДЕЛЕЙ ЧЕРГУВАНЬ

Як показано в 50.5, випадки збереження велярних у незміненому вигляді перед суфіксами вищого ступеня порівняння (*-š-*, *-iš-*) та перед суфіксами присвійних прикметників датуються ще середньоукраїнською добою. Відтоді число порушень традиційної моделі чергувань зросло, хоча частина з-поміж них так і не перетворилися на правило ні в літературній мові, ні навіть у говірках. Вони мають випадковий характер, але їх наявність важить тим, що внаочнює застарілість чергувань у відповідних категоріях. Сюди належать такі випадки:

а). Суфікси здрібнілости та збільшености: *легéнький, плохéнький, довгéнький.* З-поміж здрібнілих прикметників то є єдиний тип. Натомість у збільшених прикметниках форми без чергувань радше становлять виняток: *великéнна* (Драч 1972).

б). У прикметниках перед суфіксами *-k-* та *-n-*, переважно в поетичних оказіоналізмах: *громóхкúй, колихкúй* (Свідзинський 1931), *непроникнéнний* (Лесич 1972).

в). В іменниках перед суфіксом *-ec'*, наприклад, у деяких назвах рослин: *глухéць, довгéць.*

г). Відмінювання іменників без чергування велярних перед *i* в дат.-лок. одн. (заперечувана літературною нормою, але дуже поширена в степових говірках): *дочкá : дочкí.* Ця ж риса віднаходиться в мові Сковороди, але тут ідеться радше про вплив російської мови, ніж котроїсь із українських говірок. У давніші часи випадків нечергування в іменниковій відміні практично не було — за винятком записів, зроблених чужинцями (наприклад, продала Анни, дочки — Молд. гр. 1494).

Вагу перелічених вище явищ не варто переоцінювати. Незважаючи на деякі прояви послаблення, система чергувань приголосних загалом зберігає міцність і продуктивність, що зумовлено як традицією, так і наявністю зв'язку з певними морфологічними категоріями. Говорити можна хіба що про принагідне "виламування", про деякі ознаки нестійкости, але аж ніяк не про всеохопну кризу.

Інший вияв означеної нестійкости — це оказіональний ужиток чергувань задля створення афективности. Вже сама можливість такої модифікації функцій свідчить про певне неусвідомлення основної (граматичної) функції чергування. При цьому не завжди йдеться про явища недавні. Декотрі з них засвідчені не одне століття тому. Це не повинно дивувати. Чергування приголосних стали надлишковими, як тільки була втрачена їх фонетична мотивація. Це можна проілюструвати такими прикладами:

*** *а) x ~ s*: *колисáти ~ колихáти*, можливо й *хмерéччя* 'стяте гілля': *смерéка*;

б) t ~ c : š: *кіт ~ кóцур : кошеня́* (хоча *кóцур* може бути запозиченням із пол. *koczur ~ kocur*);

в) ***z*** ~ ***ž***: *згáга* < **žhaha* (пор. рос. *жгу* 'палю') — вочевидь, не без впливу асоціації з префіксом ***z***-;

г) ***x*** ~ ***š*** та ***s*** ~ ***š*** — особливо часті пересуви, уґрунтовані в афективному забарвленні звука ***x***, датованому ще праслов'янськими часами (при тому, що звук ***š*** є його реґулярним і в більшості випадків, вочевидь, найдавнішим альтернантом): *космáтий* ~ *кошлáтий*; *смалúти* ~ *шмалúти*; *скребтú* ~ *шкребтú* (щоб виявити прихований за українським ***š*** давній звук ***s***, не раз буває потрібне зіставлення з іншими слов'янськими мовами: *шкарáдний* — рос. *скáредный* 'скнарий'; *шкаралýпа* — рос. *скорлупá*; *шквáра* — рос. діал. *сквáра* 'вишкварка', білор. *сквáрка*; *шкрябати* — рос. *скрестú*; (*до*)*шкýлити* — рос. *скулúть* 'скиглити'; *шмагáти* — рос. *смáзать* 'змастити'; *шмаркáтий* — рос. *сморкáться* 'сякатися'; *шмарувáти* — пол. *smarować*; *шпúця* — рос. *спúца* 'спиця'; *шпорúш* — рос. *спóрый* 'хуткий'; зокрема, звук ***š*** може походити й від префікса ***sъ***-, наприклад: *швóрінь* — пол. *sworzeń*, словац. *svor*; *швóрка* — пол. *sworka*; *шпинятu* — рос. *пинáть* 'кóпати'; крім того, сюди може належати *штовхáти* — якщо це дієслово походить від (***sъ***)***tъlkati*** — пор. рос. *толкáть*; можливо, від форми такого типу походить і прикметник *швидкúй*: ****sъ*** + ***vidъkъ*** 'достатній, щоб на мить побачити' (хоча ця етимологія не є певна); щодо хитань ***š*** ~ ***s*** — див. 61.2а.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Див. вибрану бібліографію до розділу 50.

61. РОЗМАЇТІ ДРІБНІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ КОНСОНАНТИЗМУ

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

У цьому розділі коротко описуються розмаїті дрібні зміни в системі консонантизму. Вони дуже різняться між собою характером та засягом. Деякі з них мають місце в поодиноких словах, деякі в невеличких групах слів. Ідеться про випадки асиміляції, дисиміляції, метатези, переходів між підгрупами та в межах підгруп приголосних, а також про деякі правдиві звукозміни з обмеженим ареалом поширення. До цих явищ може бути

застосована загальновідома Соссюрова метафора “мовний порох”. Не раз характер цих змін визначався, принаймні частково, помішанням слів та народною етимологією; як наслідок, з'ясувати в кожному конкретному випадку, який чинник був вирішальним — фонетичний чи семантичний, буває важко або й неможливо. Для більшості з-поміж них хронологія процесу на сьогодні невідома. Через це їх доводиться розглядати загальниково. Нижче всі ці зміни розкласифіковані — для зручності — в основному за фонетичними критеріями. Ретельніший пошук у пам'ятках евентуально може зробити реальним повніше з'ясування їх хронології.

2. ПЕРЕХОДИ МІЖ ПІДГРУПАМИ

*** Загалом переходи між чотирма основними підгрупами українських приголосних (губними, зубними, середньопіднебінними та велярними) — то явище нетипове. Та інколи вони все-таки відбувалися.

а). Середньопіднебінний : зубний. Повне витіснення звука ***č*** звуком ***c*** (як у північноросійських говірках, нижньолужицькій мові тощо), а також повне витіснення середньопіднебінних зубними (***č***, ***ž***, ***š*** > ***c***, ***z***, ***s***, як у мазовецькому та багатьох інших діалектах польської мови [т. зв. мазуріння] та деінде) є в цілому чужі українській мові. Мазуріння зафіксовано лише в одній маленькій периферійній говірці в північно-західній частині наддністрянської діалектної зони (т. зв. батюківська говірка), в кількох селах на Підляшші (Макарки), на Холмщині та в Остурні (Словаччина); цокання — в розпорошених селах на Берестейщині (Малоритський, Березівський, Дорогичинський райони). Діалектна форма *ци* замість літ. укр. *чи* сюди не належить (див. 3.10), як і іменник *ціп*, узятий у його стосунках із дієсловом *чіпля́ти*, де чергування приголосних зумовлено ще праслов'янським чергуванням голосних: $_{o}$***ai*** > ***ě*** (що ним спричинювано другу палаталізацію, яка давала ***c***) та $_{e}$***ai*** > ***i*** (що ним спричинювано першу палаталізацію, яка давала ***č***) — пор. лот. *aiz-cipt* : *kaipt* ‘палиця’. Форма з ***i*** мусила була дати в українській мові +***čур-***, але замість того вживається одиниця іншого походження ***čер-*** (наприклад, *причепи́ти* < лат. *capiō* : *cēpī* ‘(по)йняти’), що є наслідком поплутання двох сімей слів. Нереґулярний звук ***c*** містять українські слова *цу́рка* і *цур*, що їх відповідниками в російській мові виступають *чу́рка* і *чур*. Ці одиниці, найтиповіші для північноукраїнського наріччя, могли бути запозичені з білоруської мови, де в говірках цокання існувало ще за давньобілоруських часів. Є ще певна кількість слів, переважно діалектних, у яких зубний стоїть замість середньопіднебінного: півн. укр. *міз* ~ *миз* ‘між’ (Сосниця, Лубні), *зайворонок* (Борзна) ~ *зяйворонок* проти літ. укр. *між*, *жайворонок*; *ку́-зьмірки* ‘піжмурки’

(Лубні, Куп'янка) — пор. рос. *жмýрки* (**зажмꙋрáю** 'мружу' — Памва Бер. 1623); можливо, й *зябра* — пор. рос. *жáбры*, словац. *žiabra*. Ці форми з ***z*** могли були постати в умовах чергування ***z*** : ***ž***, яке на велику міру перестало бути вмотивованим. Заміна на ***z'*** відбувалася, мабуть, до ствердіння середньопіднебінних, заміна на ***z*** — після нього.

Хитання ***š*** ~ ***s*** широко репрезентоване у сполуках цих приголосних зі звуками ***m***, ***p***, ***v*** та особливо ***k***: *скло* ~ *шкло*, *скорúнка* ~ *шкурúнка*, *спúця* ~ *штúця*, *швóрінь* ~ *свóрінь*; окрім того, поряд із літ. укр. *шкаралýпа*, *шкря́бати*, *дошкуля́ти*, *навшпúньках*, *лушпá*[1], *шкíра*, *вúшкварки*, *шмарувáти* існують просторічні та діалектні форми зі звуком ***s*** (пор. **скори** ґен. одн. — Ом. Єв. 1608, **скура** — Тупт. 1685). Такі дублети з варіюванням ***s*** ~ ***š*** аж ніяк не є винятковим надбанням української мови. Широкого розповсюдження вони набули в західнослов'янських мовах. Їхнє походження — двоїсте: варіанти зі звуком ***š*** почасти вживаються як експресивні, а почасти є наслідком контактів із німецькою мовою, що з-поміж різних її діалектів одні зберегли ***sp***, ***st***, ***sk***, а інші перемінилися на ***šp***, ***št***, ***šk***. Щодо слова *дóшка* в порівнянні з рос. *доскá*, пол. *deska* тощо — див. 16.6вв. Про роль афективних чинників у заміщенні звука ***s*** звуком ***š*** — див. 60.3.

Нереґулярний звук ***c*** у слові *цéбер* (< ****čьbьrъ***, відповідник лит. *kibìras*; пор. також словац. *džber*) і нереґулярний ***č*** у слові *чинш* (із сер. верх. нім. *zins* 'податок') постали в польській мові, звідки українська їх запозичила вже готовими.

б). Велярний : зубний. Такі переходи є дуже рідкісні. Якщо дієслово *копотíти* 'дріботіти' виводиться від ****topotity*** (літ. укр. *тупотíти*), то початковий звук ***k*** тут постав за умов дисиміляції з наступним приголосним ***t***. Щодо дисиміляції ***d*** і ***t*** у дієслові *метикувáти* див. 36.3. У позиції після ***s*** звук ***k*** фігурує замість первісного ***t*** у дієслові *пускáти* (пор. *пустúти*). То є ще протоукраїнське явище, що віднаходиться також у російській, білоруській і болгарській мовах. Його спричинено хибним виведенням від форми зі звукосполукою ***šč*** (пор. пол. *puszczać*), оскільки ***šč*** може чергуватися як із ***st***, так і з ***sk*** (див. 3.10). Співгра ***k*** : ***t*** у словах *лáска*, *лáститися* та, можливо, *лáстівка* — то аналогічний праслов'янський процес, але звук ***k*** тут є первинний, а ***t*** — вторинний.

У деяких західнополіських говірках (Ковельщина) відбулася заміна ***x'*** > ***s'*** : ***s'ibá*** 'хіба', ***kožus'í*** 'кожухú'. Тут ідеться про новочасне повторення доісторичної другої палаталізації, але поширюється воно тільки на звук ***x***.

в) Губний : зубний. Такі заміни є лише позірними. Поява звука ***l*** на місці ***v*** у слові *слободá* (пор. зі старішим *свобóдá*, від початку спорідненим із займенником *свій*) — то наслідок розподібнення двох губних, ***v*** і ***b***. Очевидь, ідеться про діалектний дублет ще

---

[1] Див. мапу 21 (коментовану) в *КДА*.

праслов'янської доби (пор. словац. *sloboda*, серб.-хорв. *slobòda*). Схоже розподібнення (***v*** — ***p***), нехай пізніше й обмежене в географічному поширенні (уманською говіркою) — це форма *кла́питися*, утворена від *ква́питися*.

Оказіоналізмом можна вважати ак. одн. **сꙋнкꙋ** замість **сꙋмкꙋ** у Віршах Кл. Зин. 1690. Вочевидь, тут відбулося змішання з дієсловом *су́нути*. Зубний звук ***n*** заступлено губним ***m*** у слові *чимчикува́ти*, якщо воно виводиться від іменника *че́нчик* (пор. також **почемчикую** — Довгал. 1736).

г). Губний :***j***. Насправді то є не чергування губного (властиво, ***v***) з ***j***, а наслідок утрати ***v*** перед ***j***: *я́тір* < ***vjatir***; пор. рос. *вя́тер(ъ)*, пол. *więcierz*, усі — з лит. *vénteris*; так само від [s'vj-] виводяться й діалектні форми типу [s'j]***áto*** 'свято' (Переяславщина), [s'j]***átny*** 'святковий'; нарешті, може випадати й звук ***j***: ***s'áto***, ***rozd'ány*** в переяславських говірках (літ. укр. *свя́то*, *різдвя́ний*).

ґ). Губний : велярний. Сюди належать два випадки заміни ***v*** ~ ***h***: *застряга́ти*, *одяга́ти* (**ѡдегнꙋлъ** чол. рід мин. часу — Гадинк. зб. 1736) — пор. *застрява́ти* (Грінченко 1908), *о́діво* 'одяг'. І там, і там звук ***v*** є вторинний, позичений із дієслівного суфікса -***va***-, але дієслово *застряга́ти* мало прикінцевий звук ***h*** (<***g***) у корені (пор. пол. *zastrząc : zastrzągł*), якого не було в дієслові *одяга́ти* (ст. ц. сл. **одѣти : одеждж**; укр. *ді́ти* 'подіти'). Хибним застосуванням правила чергувань ***ž*** : ***h*** від іменника *оде́жа* була утворена форма ****odih*** (нині *о́дяг*), поширена відтак і на дієслово. Сприятливі фонетичні умови для такої зміни висвітлені в 25.3є.

Формальна близькість слів *згук* і *звук* має вторинний характер. З погляду етимології, між ними немає нічого спільного. Перше виводиться від ****zvǫkъ*** (пор. *(д)звін*), друге — від *гука́ти*, початково утвореним від вигуку *гу*, етимологічно пов'язаного з дієсловом *говори́ти*.

У перекшталтуванні деяких із поданих слів певну роль могла відігравати дисиміляція. Докладніше про дисиміляцію — див. 61.5.

3. ПЕРЕХОДИ В ПІДГРУПАХ

Єдина всеохопна зміна — це діалектне (на Закарпатті між Лабірцем та Ужем) спрощення ***č*** > ***š***, яке відбувалося в усіх позиціях. Інші зміни в межах підгруп заторкують лише поодинокі слова.

а). Губні.

аа). ***v*** ~ ***m***: *комі́зитися* проти діал. (Чернігівщина) *ковізитися*; пор. пол. *komosić* 'гарцювати', укр. *кім'ях*;

цви́нтар з пол. *cmentarz* (сер. лат. *coemeterium*; пор. **цминтиръ** — Фольварк 1606), можливо — не без впливу дисиміляційного чинника (розподібнення носових ***m*** і ***n***); пор. протилежну

заміну в сер. укр. **барма** 'однострій, ліберія' (від 1551 р.) з пол. *barwa* 'фарба, ліберія';

можливо, *угáв* — якщо це слово походить від *гамувáти* (з пол. *hamować*);

аб). ***b ~ m***: *млинéць* (пор. *мелю́*) — діал. *блинéць*, можливо, запозичене з російської мови (в якій наявність звука ***b*** зумовлена розподібненням двох носових приголосних);

діал. (Полтавщина) *хамлó* 'хмиз' від кореня ***xab-*** (пор. *хабýз* 'бур'ян', пол. *chabaź*, словац. *chabina* 'хворостина'.

б). Зубні.

ба). ***r ~ l***: *лунá* — діал. (південь Київщини, Лубенщина) *рунá* (вживалося Шевченком, 1837);

діал. (лемк.) *бірше* проти літ. укр. *більше* (пор. **бγрше выдъ γсѣмъ сотъ** 'понад вісімсот' — Няґ. 1758);

чи ізольоване укр. *плигáти* пов'язане з так само ізольованим рос. *прыгать* — неясно;

між *рúнути* та *лúнути* — випадковий значеннєвий збіг (перше з цих дієслів виводиться від того самого кореня, що й *ріка́*, *рій* тощо; друге споріднене з *лúти*; отже, з етимологічного погляду вони є різні);

бб). ***n ~ n'***: на Східному Поліссі зміна ***n > n'*** спостерігається після голосних переднього ряду в прикінцевих складах: *грúвня* (пор. **грывна** — Вол. Єв. 1571); *пеня́* 'нещастя' (з лат. *poena* через пол. *pena* 'штраф'); *пíня* (пор. літ. укр. *пíна*); ба навіть *стрýня* (зафіксовано поблизу Козельця) проти літ. укр. *струнá*.

в). Велярні (***k ~ x***). Заміна ***k*** на ***x*** являє собою афективний засіб, закорінений ще в праслов'янській традиції. З-поміж українських слів можна назвати просторічну форму *хóвзатися* проти літ. укр. *кóвзатися*; *холóша* та — рідше — *колóша* (пор. болг. *клашнúк* 'безрукавка'), але звук ***x*** віднаходиться також в інших слов'янських мовах: пол. *chołosznie* 'штанці', серб.-хорв. *hlȁče* 'штани'. У дієслові *помéрхти* (наприклад, *помéрхли* — Свідзинський 1929), спорідненому — віддалено — з іменником *мóрок*, форми з ***x*** запозичено з польської мови (*zmierzch* 'сутінки' тощо), в якій цей надпоправний звук є наслідком реакції на діалектну звукозміну ***-x > -k***.

Зворотний пересув — від ***x*** до ***k*** — зафіксовано в деяких чужомовних словах: діал. (бойк.) *кýтор* 'хутір', (півн. бук.) *косéн* 'зиск'; імовірно, за давніших часів — *корогвá* (проти рос. *хорýговь*, пол. *chorągiew*, болг. *хорѫгва*, але пор. словац. *korúhev*, давн. чес. *korúhva*), що виводиться від монг. ***oroŋo*** 'знамено'; слово *корогíд* не є українською інновацією стосовно рос. *хоровóд* 'танок у колі' (пор. рос. діал. *корогóд*, білор. *карагóд*, пол. *korowód*) — якщо тільки всі ці форми не були запозичені з української мови. У деяких бойківських говірках (район Турки) ***x > k*** спостерігається перед ***š***: *сýкший* 'сухіший', *тúкший* 'тихіший'; натомість *лéкший* (< *лéхший* < ***lьg-***) уживається ширше.

4. ЗМІНИ АСИМІЛЯТИВНОГО ХАРАКТЕРУ

Контактна асиміляція, застосована вповні, призводить до цілковитого ототожнення двох суміжних приголосних; посталий унаслідок цього довгий приголосний може згодом утратити свою довготу.

Скупчення ***dn*** засимілювалося, давши ***nn***, у бойківських і гуцульських говірках, частині північнолемківських і закарпатських (між Лабірцем і Боржавою): *онна́* 'одна', *ннесь* 'сьогодні' (пор. *днесь*), *рі́нний* 'рідний', *сту́ння* 'колодязь'. Дальше спрощення спостерігається, наприклад, у слові *кла́ня* 'копа' (Заліщики), яке, ймовірно, виводиться з форми ****kladn'a*** через проміжну фазу ****klann'a***. Див. також 36.9.

У бойківських говірках трапляються також випадки зміни ***bm*** на ***mm*** (*омману́ти*) та ***mn*** на ***nn*** (пор. трүннү ак. одн. у Льв. Ставр. бр. 1595, з пол. *trumna*).

Подібна зміна (***rl > ll***) спостерігається в районі Хуста: *уме́лла* 'умерла', *телли́ця* 'терлиця'.

Аналогічно, в говірках, поширених на південь від Прута, а також у деяких середньозакарпатських і лемківських, має місце зміна ***š'č' > š'š'*** з дальшим спрощенням до ***š'*** (***š***): ***neš'š'ásnyj ~ neš'ásnyj*** 'нещасний'.

Можливо, такий самий перебіг мала й зміна ***-st' > s'*** (*напась* 'напасть', *їсь* 'їсть') у говірках, поширених на південь від Ужгорода.

Часткова контактна асиміляція могла статися у слові *пампу́х*, якщо воно походить із нім. *Pfannkuchen*, але ймовірнішим виглядає припущення, що асиміляція відбулася в польській мові (*pampuch*), яка була безпосереднім джерелом запозичення.

У деяких бойківських говірках звук ***h*** наприкінці слова після ***i*** змінюється на ***j***: *порі́й* (: *поро́га*), *сній* (: *сні́гу*). Одначе тут не йдеться про уподібнення ***h*** до попереднього ***i***; ймовірніше, спершу відбулася втрата ***-h***, а відтак — із морфологічних причин — додано ***j***, адже іменники чол. роду, як правило, закінчуються на приголосний, і єдиний голосний, можливий у цій позиції, — то ***-o***.

Дистантна асиміляція представлена в слові *за́лоза* (< ****železa*** — див. 9.4). Мабуть, вона мала місце й у назві озера *Кінбурнське*, що походить від тур. *kil* 'глина' + *burun* 'мис'.

5. ЗМІНИ ДИСИМІЛЯТИВНОГО ХАРАКТЕРУ

a). Губний + губний розподібнювано на зубний + губний: *обні́жок* (< ****obměžok***; пор. *межа́*); сер. укр. цынбали (Вірші Кл. Зин. 1690) з пол. *cymbał*; діал. (Хорольщина) *ченбу́рити* 'лупцювати', що виводиться, мабуть, із пол. *czambuł* 'орда; наскок' (тат. *çapul* 'плюндрувати');

Не так часто трапляється дистантна дисиміляція типу губний + губний > велярний + губний (наприклад, пол. *pleban* відтворено з початковим ***k-*** у прізвищі *Клеба́нов* чи топонімі *Клеба́нка* (поблизу Гайнівки на Підляшші).

б). Зубний + зубний розподібнювано на:

ба) зубний + губний або губний+зубний: *сурма́* (< тур. *surna* 'зурна'); *курбе́лити* 'здіймати куряву' (якщо це слово походить від *хурде́лити*, з заміною ***k*** ~ ***x*** — див. вище 61.3в) — пор. *хурде́лиця*, що виводиться з рум. *furtúnă* 'буря'; можливо, й гідронім *Чортомли́к*, якщо він походить з тур. *çörten* 'відкритий струмінь' + суфікс *lik*. Несуміжні зубний + зубний розподібнено на губний + зубний у діал. (та заст.) прикметнику *хва́брий*, що походить від ц. сл. *хра́брый* (літ. укр. *хоро́брий*) та в іменнику *поро́н* (пор. рос. *поро́м* ~ *паро́м*, пол. *prom*);

бб) велярний + зубний: *клу́нок* із пол. *tłumok*;

бв) зубний + середньопіднебінний або ***j***: можливо, сюди належить дієслово *розкуйо́вдити*, якщо воно походить із ****kujd-***, утвореного за допомогою метатези з ****kudj-*** — результату дисиміляції в ***kudl-*** (пор. пол. *kudła* 'пелех', словац. *kudlatý* 'кудлатий'); дистантною дисиміляцією пояснюється форма *шерсть* (давн. укр. ***sьrstь***; зах. лемк. — іще й дотепер — *серст*); крім того, дистантна дисиміляція (від ***r***) та/або асиміляція (до ***l***) могли зумовити появу пізн. сер. укр. форми **алтилєрія** (Сам. Вел. 1720);

бг) два однакові зубні розподібнювано на неоднакові. Це стосується гуцульської зміни ***n*** + ***n*** > ***r*** + ***n***, нині вже нечинної й переважно наявної в прихованому вигляді, як у словах *баштарник* 'старий смерековий ліс', *баго́рник* 'дикий розмарин' — пор. *башта́н*, *багно́*; пор. також гідронім *Ве́лниця*, похідний від форми *Ви́нниця*; з-поза меж цієї зони можна назвати форму *осе́льня* (Свідзинський 1934), що походить від ****(h)usen(')*** + ***n'a*** (пор. літ. укр. *гу́сінь*).

в). Зімкнений + зімкнений (включно з зімкнено-щілинними) розподібнювано на зімкнений + щілинний або на щілинний + зімкнений: *ні́шком* (пор. рос. *ничко́м* 'долілиць', болг. *ни́чком*); *капшу́к* із тур.-тат. *kapçık* 'калитка'; діал. *коршма́* (пор. *коршма́* — Леся Українка 1911, *коршем* ґен. мн. — Франко 1900), літ. укр. *корчма́*.

г). Велярний + велярний розподібнювано на велярний + зубний або губний + велярний: *глід* < **глогъ** (пор. рос. *глог* 'кизил', пол. *głóg*), можливо через асоціацію з дієсловом *глода́ти*. У польському слові *kordegarda* 'вартівня' дисиміляція (з переосмисленням прикінцевого складу як суфікса) дала жарґонову форму *furdygarnia*, звідки бойк. *бурдиґа́рня*; втрата першого звука ***r*** унаслідок розподібнення з другим звуком ***r*** та африкація ***d*** (> ***ʒ***) з подальшим знеголошенням (> ***c***) укупі дали укр. (жарґонове) *буциґа́рня*.

ґ). Можливо, віддзеркаленням дисиміляції ***žǯ*** > ***žd'*** є діал. (бойк., гуц., бук.-пок., закарп.) *дождівка* ~ *дождяни́к* 'дощовий черв'як', пор. суч. укр. *дощ* із давнішою формою ***dožǯ***.

Щодо взаємозв'язку між укр. *кметли́вий* і рос. *сметли́вый* не можна сказати нічого певного; але ймовірніше тут ідеться не про дисиміляцію ***s*** + ***t*** > ***k*** + ***t*** (яка була б безпрецедентною й унікальною), а про випадкову схожість двох етимологічно різних слів, що з них *кметли́вий* виводиться від ****kъmetь*** (як у болг. *кмет* 'війт', серб.-хорв. *kmȇt* 'ґазда'),

а рос. *сметли́вый* має префікс ***sъ*** та корінь ***mět-***, як в укр. *помі́тити* тощо (пор. **прикме(та)** у Славин. 1642).

6. МЕТАТЕЗА

Випадки метатези трапляються частіше, ніж поодинокі (тобто не реґульовані загальними правилами, а отже й необов'язкові) форми з асиміляцією та дисиміляцією.

Контактна метатеза найчастіше стосується скупчень, що складаються з двох сонорних (включно з ***v***):

шавлі́я з лат. *salvia*;

жéвріти — пор. словац. *žeraviet'*;

семря́га — пор. рос. *сермя́га*, пол. *siermięga* (в українській мові слово засвідчене в XVII ст.: **семряги** ном. мн. — Полт. 1669, **семрѧжка** — Вірші Кл. Зин. 1690);

діал. *кімли́к* 'калмик' (наприклад, Мова 1883) — пор. рос. *калмы́к*;

діал. (північна частина Київщини) *ковма́* 'різновид паші' — пор. *комú*, *кім'я́х*;

діал. (Покуття) *жонва* — літ. укр. *жóвна́*;

крéймах (наприклад, Квітка 1834) < *крéм'ях* (така метатеза вможливилася щойно з розщепленням м'якості губних, тобто з середини XV ст. — див. 38.2); протилежний напрямок метатези має місце в діал. (північна частина Київщини) *рéв'ях* 'гармидер' із пол. *rejwach*.

Не так часто метатеза трапляється в скупченнях, що складаються з сонорного та несонорного:

бóндар від *бóдня*;

можливо, *зикрáтий* (також *зікрáтий*) 'банькатий', якщо це слово споріднене з іменником *зір* та дієсловом *зи́ркати* (проте пор. 22.3).

Якоїсь чіткої тенденції до висхідної чи до спадної звучності ці випадки метатези не оприявнюють. Скорше можна говорити про довільність розташування сонорних в етимологічно темних словах.

У несонантних скупченнях прояви контактної метатези охоплюють такі слова:

скні́ти з ***kъsněti*** 'нидіти' (див. 23.3);

діал. (на південь від Ужгорода) *хпáти* проти літ. укр. *пхáти* (пор. рос. *пихáть*, пол. *pchać*);

діал. (на схід від Ужгорода) *хтур* проти літ. укр. *тхір*, пол. *tchórz*.

Ці метатези можуть відбуватися в обох напрямках, даючи у висліді скупчення або з початковим щілинним, або з початковим зімкненим. Впливати на це, як здається, могла наявність і частотність нового скупчення (утвореного метатезою) в інших словах.

Великого поширення набула метатеза обабіч голосного: $C + V + C_1 > C_1 + V + C$; якщо C або C_1 — то скупчення, голосний також міг змінювати своє місце. За єдиним винятком, у таку метатезу завжди втягнуто принаймні один сонорний:

r – l:

тарілка з пол. *talerz* (своєю чергою — від сер. верх. нім. *talier*), можливо не без впливу з боку рос. *тарелка*; пор. **талѣрка** (Діаріушъ 1727), **талѣрки** ном. мн. (Конис. 1747), *талірках* лок. мн. (Грам. Павл. 1826), але **тарѣлки** (Вірші Кл. Зин. 1690), **тарѣлка** (Як. Марк. 1725), гуц. *теріл*;

крилас із гр. *κλῆρος*, де, безсумнівно, мала місце значеннєва асоціація зі словом *крило́*;

ралець — якщо це слово виводиться від давн. шв. *larr* 'коробка';

сер. укр. **цилюрик** (**цѣлюрикахъ** — Вірші Кл. Зин. 1690; прикметник *цылюрничимъ* дат. мн. — Сковор. 1767) з пол. *cyrulik* (через дисиміляцію з лат. *chirurgus*);

діал. (карп.) *вораль* від *воляр* (пор. *віл*);

метатези такого ґатунку можуть сягати ще давньоукраїнських часів: **Валфромѣя** ґен. (Лавр. Єв. XII–XIII ст.), **Валъфромѣꙗ** ґен. (Бер. Hank. XIV ст.) — суч. укр. *Варфоломій*, із гр. *Βαρθολομαῖος*;

r – l у сполученні з приголосним: прізвище *Равлюк*, імовірно, утворене від імені ***Ravl(o)*** < ***Lavr(o)***, гр. *Λαῦρος*;

діал. (лемк.) *армелик* 'щиголь' із нім. *Amerl*;

v – r* і *v – l:

суворий — пор. рос. *суро́вый*, білор. *суро́вы*, пол. *surowy*, словац. *surový*, болг. *су́ров*;

перевесло з ***povereslo*** — пор. *поворо́з*, рос. діал. *повересло*;

тверезий (пор. пол. *trzeźwy*, словац. *triezvy*, болг. *трезвен*) — метатеза, спільна з білоруською мовою (*цвяро́зы*), яка сягає ще давньоукраїнських часів (**иствереземии** лок. одн. — Ізб. 1076, **вытверезитъ сѧ** — Вѣчн. пек. 1721);

шелевіти 'ворушити' — пор. білор. *шавяліць*, словац. *ševelit'* 'шелестіти';

сер. укр. **калавѣр** 'кавалер' (Шариш сер. XVIII ст.);

інші комбінації зі звуком ***r***:

виринати — пор. рос. *нырять* 'пірнати', болг. *нирна*;

шеретувати 'лущити' — пор. *решето*;

мружити — пор. чес. *mžourat*, а також укр. *мигати*; цю метатезу засвідчено в середньоукраїнській мові (**замрꙋжꙋю** — Памва Бер. 1627), куди вона могла, втім, потрапити з мови польської (*mrużyć*); іншу метатезу представлено в рос. *жмурить*, білор. *жмурыць*;

діал. (південна частина Полтавщини) *макортеть* 'макотерть' — пор. *мак* і *терти*;

можливо, *кропива*, якщо це слово походить від форми ***ko-pьr-iva*** з коренем, як у дієслові *перу : прати* (первісне значення — 'бити'); пор. діал. (півн. вол.) *прокива*, словац. *koprivica*, болг. *коприва*;

кавратка 'глек' із пол. *karwatka* 'мірка' (утвореного теж за допомогою метатези зі слова *kwaterka* 'чверть').

Лише голосний змінив своє розташування в прикметнику *картатий*, що виводиться від пол. *krat(kowany)*, у дієслові *гребувати* ~ *гербувати* (пор. білор. *грэблівы* 'вередливий'), запозиченому, мабуть, із лит. *gerbti* 'поважати; (діал.) одягати', в іменнику *кріп* (пор. ст. ц. сл.

копръ, пол., чес. *kopr* проти рос. *укрóп*, білор. *кроп*, де відбулася метатеза) та в топонімі *Кременчýк* із тур. *Kermençik* 'фортеця' (за сприяння вторинної значеннєвої асоціації з іменником *крéмінь*).

Інші комбінації зі звуком ***l***:

капловýхий — пор. *клáпати* 'бовтати', *клепáти*;

діал. (Бойківщина, Закарпаття, північна частина Полтавщини) *колóпні* (на колопнищи 'на конопляному полі' — Молд. гр. 1502); пор. літ. укр. *конóплі*, рос. *коноплá*, словац. *konope*; цій метатезі могла сприяти значеннєва асоціація зі словосполукою *коло пня*;

можливо, *пелюстка* — порівняно з рос. *лепестóк*, — припустивши, що ***и*** являє собою рефлекс ***e*** в закритому складі, де дальша еволюція в бік ***i*** була заморожена (а таке припущення є сумнівне).

Лише голосний пересунувся в іменнику *голóбля* < ***o-hlob-*** (пор. *глобá* 'зігнуте дерево', зах. закарп. *глобúти* 'клепати') — пор. рос. *оглóбля*; та в дублеті *балбéс* ~ *белбас*, що походить від тюрк. (каз.) *билбес*.

Інші комбінації зі звуком ***v***:

ведмíдь — пор. рос. *медвéдь*, словац. *medveď*, болг. *медвéд*; у західноукраїнських говірках часто зберігається первісна форма — пор. топонім *Медвежі* (Закарпаття), гідронім *Медвíдка* (Буковина);

карнáвка від гр. *κορβᾶν* 'дар';

діал. (Східне Полісся, Хмельниччина та ін.) *вогорúти* проти літ. укр. *говорúти*.

З-поміж решти сонорних звуки ***m*** і ***n*** заторкнуто в таких словах:

намúсто — пор. ст. ц. сл. монисто, рос., болг. *монúсто* (в метатезі відіграла свою роль значеннєва асоціація з префіксом ***na-***);

книп (Драч 1970) — пор. *кпúни*, білор. *кпіць*, пол. *kpić*;

можливо, *нúшпорити* — пор. діал. (півн. укр.) *шнúпорити*, рос. *шнырять* 'шастати', білор. *шнырыць* ~ *шнáрыць* 'намацувати';

гамазéя з татарської, пор. тур. *mağaza*.

Випадки метатези без участі сонорних трапляються нечасто:

кáпость — запозичення з ц. сл./рос. *пáкость* 'шкода' (пор. рос. *пáкость*, пол. *pakość*, болг. *пáкост*), імовірно — від прислівника паки 'знову'; пор. суч. укр. *навпакú*; форма без метатези вживалася ще в XVII ст.: пáкост (Вірші Кл. Зин. 1690);

шабельтáс 'пояс для шаблі' від нім. *Säbeltasche* (шабельтаси мн. — Сл. безд. 1670); але метатеза ймовірніше сталася в польській мові, звідки цю форму й запозичено вже готовою (пор. пол. *szabeltas*);

пáгніcть 'ніготь' від ***paz-nihot'***, пор. *нíготь* : *нíгтя*, ст. ц. сл. ногъть, рос. *ноготь*, пол. *nogieć* (за умов засоціювання з суфіксом ***-ist'***).

Так само рідкісні є випадки метатези з перескоком через два голосні або через ціле слово:

рискáль — пор. давн. укр. лыскари інстр. мн. (Іп. літоп. 1074; але сер. укр. рискаль — Трост. Уч. Єв. 1560 — уже з метатезою); у бойківських говірках іще й досі *лискарь*; вочевидь, не без впливу з боку пол. *ryskal*; самé слово здогадно походить від тюрк. (кр. тат.) *ülüskär* 'мотика';

просторічне *калавýр* 'варта' (Котляр. 1798) з тат. *kara(γ)ul*;

назва гори *Латундýр* (на північний захід від Рахова) з рум. *Rotundul*, буквально — 'круглий';

можливо, *жерéбий*, якщо ця форма походить від прикметника *берéжий*, утвореного від дієслова *берý* 1 ос. одн., яке давніше означало 'нести', як лат. *ferō* (сумнівна етимологія).

Неможливість вивести якесь загальне правило для метатези в українській мові випливає з того, що різні її прóяви датуються різними часами, від протоукраїнської доби до сучасності, та й були вони щоразу змінами, здійснюваними ad hoc.

7. СТВЕРДІННЯ ЗВУКІВ *s'* І *z'* ПО ГОВІРКАХ

У гуцульських та суміжних із ними буковинсько-покутських говірках звуки ***s'*** і ***z'*** наприкінці слова втратили свою м'якість (*хтос*, *вес*, *милас* жін. рід одн. мин. часу); аналогічний феномен автономно постав у надсянських говірках. Те саме спостерігається й у говірках лемківських, але тут це становить частину всеохопного ствердіння приголосних наприкінці слова (не лише *вес*, але й *оген* 'вогонь', *гіст*). Ствердіння ***s'*** і ***z'*** у позиції перед голосним зафіксовано на Закарпатті між Лабірцем та Угом (*зать* 'зять'), і цю зміну не можна пояснити контактами зі словацькою мовою, оскільки східнословацькі говірки, на відміну від літературної словацької мови, таки мають м'які (палатальні) ***ś*** і ***ź***.

Ще одна зона ствердіння ***s'***, цього разу, щоправда, лише в постфіксі зворотних дієслів *-ся*, розташована в Середньому Поліссі між Овручем та Стиром й сягає на півдні Рівного[2]. Ця зміна, що поширювалася з півночі, є характерною для південнобілоруських говірок, захоплюючи двома виступами, спрямованими на північ, навіть Городно та Слуцьк.

Про хронологію цих процесів ствердіння відомо небагато. У білоруських говірках зміна в постфіксі *ся* (> *са*) залежала від ствердіння ***c'***: оскільки в 3 ос. одн. та мн. зворотних дієслів *-ть* + *ся* фактично реалізовано як [-c̄'a], із загальним ствердінням ***c'*** натомість з'явилося [-c̄a], що його відтак перенесено на решту осіб, які закінчувалися на [-s'a] або [-s̄'a]. У північноукраїнському наріччі ввесь процес ствердіння мав наслідувальний характер і йшов тією дорогою, що її проторувала білоруська мова. Звідси випливає, що він не міг відбутися до XVI ст. і мабуть-таки відбувся пізніше, але точніших часових указівок на цій підставі не одержати.

Про південно-західне наріччя можна сказати ще менше. У пам'ятках середньоукраїнської доби є сила випадків пропущення **ь** або його заміни на **ъ** чи помішання йотованих голосних з нейотованими після всіх приголосних. Тому пам'ятки не дають певних свідчень щодо часу ствердіння. Воно ледве чи сталося до XVII ст., а можливо й набагато пізніше.

---

2 Див. мапу Назарової в *Юв. Крап.* та мапу 165 у *ДАБМ*.

8. ДІАЛЕКТНІ ЗМІНИ В ДИСТРИБУЦІЇ *l* І *l'*

М'який звук ***l'***, характерний для літературної української мови, у багатьох говірках реалізується як піднебінний ("центральноєвропейський") звук ***l̇***, що його зафіксовано в розпорошених місцевостях на Поділлі, Бойківщині, Лемківщині та Закарпатті. Точне географічне поширення такого ***l̇*** невідоме. Однак у двох зонах саму опозицію ***l*** та ***l'*** знейтралізовано, й обидва ці звуки злилися в один — ***l̇***. Йдеться про околиці Полтави та буковинсько-покутські терени, де слова *молоко́* та *міль* вимовляються обидва з ***l̇***: ***mol̇okó***, ***mil̇***. Така сама ситуація спостерігається в говірках Старобільщини, яка залюднювалася селянами з Полтавщини. Навколо Полтави та її околиць, тобто поблизу Лубень, Конотопа та ін., опозиція ***l*** та ***l'*** зберігається перед голосними, але перед приголосним у середині слова з'являється ***l̇***: ***molokó*** проти ***mil'***, але ***sýl̇nyj***, ***pál̇cem*** тощо. У літературній українській мові така вимова припускається, зокрема, в суфіксі ***-l̇n***(***o***), що позначає ручки різних знарядь (наприклад, ***cipýl̇no***, ***déržal̇no***).

Звук ***l̇*** ледве чи міг постати до XVII ст., часу остаточного формування південно-східних діалектів, та, мабуть, не пізніше від кінця названого століття (Старобільськ засновано 1686 р.).

У західнолемківських говірках (за винятком розташованих західніше від Попрада) опозицію ***l***:***l'*** усунено через перехід ***l***>***w*** в усіх позиціях[3], і ця пара звелася на протиставлення ***w*** — ***l'***. Таке огублення цілком могло відбутися рівночасно (спільно) з відповідною зміною в польській мові, яка датується ще кінцем XVI ст., але певних доказів на підтвердження цього бракує.

9. УТРАТА *j* У ПОЗИЦІЇ НАПРИКІНЦІ СКЛАДУ

Звук ***j*** наприкінці складу в українській мові часто буває втрачений після ***y*** та ***i***. У межах цього явища слід розрізняти три часові шари, що їм відповідають і різні географічні зони поширення.

Найдавніший випадок утрати ***j*** наприкінці складу після голосних ***y*** та ***i*** мав місце в північноукраїнському наріччі, точніше на Середньому та Східному Поліссі приблизно до лінії, що нею можна поєднати понизов'я Горині та район на захід від Рівного, а також на Підляшші та Холмщині. Південна межа цієї зони проходить (приблизно) південніше від Рівного й далі через Білокоровичі — Малин —Макарів (на захід від Києва) — Козелець — південніше від Ніжена — через Кролевець[4]. Ця втра-

[3] Див. Stieber, мапи 13, 16, 55 та ін.

[4] Сюди не належать форми мин. часу на кшталт *пришов*, бо в них від початку не було жодного ***j***; те саме стосується форм найвищого ступеня порівняння з префіксом ***na-*** (*набільший*), бо цей префікс використовувано для їх творення раніше, ніж ***naj-*** (фактично — посилений варіант ***na-***), що вживається в сучасній українській літературній мові.

та спостерігається в ном. одн. прикметників чол. роду (*гáрни, сúні*), в нак. сп. дієслів (*ми* 'мий', *пи* 'пий') та після префіксів у словах, що починалися на ***i***- (*прúти, примý, вúду*)[5]. Вона могла статися ще в XIV ст. Наприклад, у Луц. Єв. XIV ст. форми ном. одн. прикметників чол. роду подекуди подаються без ***-j***: **дроугы** 'інший', **нѣкы** 'якийсь' та ін.). Одначе, то не є дуже певне свідчення — з огляду на непристосованість давньої кирилиці до позначення звука ***j***. Пор. схожі написання у Молд. гр., датовані приблизно тим самим часом: **рускы** (1448), **стари** (1452), — хоча немає жодних підстав гадати, що звук ***-j*** міг бути втрачений у цій позиції на Буковині. Та за середньоукраїнської доби таке написання в пам'ятках північноукраїнського походження частішає настільки, що для сумнівів стосовно браку ***j*** ледве чи залишається місце: **котры** (Ал. чел. Бож. 1673), **высокы** (Мазепина гр. 1689), **добры** (Тупт. 1701) та багато інших прикладів. Пор. також надпоправну форму **оуви́й мнѣ** замість **оувы́** 'лишенько!' в Dictionarium 1649.

Другий етап утрати ***j*** наприкінці складу настав після переходу ***ě*** в ***i***. При цьому йшлося виключно про цю позицію та про південно-західне наріччя, оскільки в північному наріччі на той час ***ě*** в ***i*** ще не перейшов. Найпоказовішим прикладом тут є суфікси вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників ***-ěi*** > ***-i*** та ***-ěis-*** > ***-iš-***. За найдавніший випадок може правити форма **бзпечнѣшии** (sic!) у Гр. 1388 (Лучиця), але через свою ізольованість вона є непевна. У дійсності написання з **й**, принаймні наприкінці слова, віднаходяться впродовж цілого XVII ст.: **далѣй** (наприклад, Ст. Зиз. 1596, Льв. Ставр. бр. 1601, Ґал. 1663, Вірші Кл. Зин. 1690, Мик. Дил. 1723); пор. також **горѣй** 'гірше' (Льв. Ставр. бр. 1609), **принамнѣй** (Вірші Кл. Зин. 1690). Та все ж у XVII ст. форми без ***j*** уже напевно були в ужитку (пор. **послѣдѣший** 'послідущий' — Ів. Виш. 1600, **крадѣством** 'крадіжкою' (Пирят. 1698), **пресвѣтлѣшаго** ґен. одн. чол. роду — Листовня 1712, **далѣ** — Фот. 1749). Цілком можливо, що впродовж XV та/або XVI ст. втрата ***j*** потроху охоплювала все нові й нові місцевості. У сучасній українській літературній мові вона набула поширення скрізь, де немає порушення єдності відповідної морфеми (наприклад, *сильніший, дáлі, принаймні* — на відміну від *палíй* чи *Олексíй*, де збереження ***j*** зумовлюється його вимовою в позиції перед голосним у непрямих відмінках). Говірки з більшою кількістю первісних форм вищого ступеня порівняння на ***-ěi*** мають тепер ширший набір таких форм без ***j*** (наприклад, *скорí, хутчí* на Переяславщині).

Третій етап утрати ***j*** наприкінці складу був уможливлений постанням ***i*** на місці ***o*** й відповідно обмежується тільки цією позицією, припадаючи на середину XVII ст. Найтиповіший випадок — це закінчення дат./лок. одн. прикметників жін. роду: *гáрній, сúній* > *гáрні, сúні*; до цього можна долучити хіба що поодинокі приклади на кшталт *двíчі* < ***dъvoiči*** (пор. **двоича, троичи** — Іп. літоп. 1151, 1261, **триичи** — Ряз. Корм.

---

[5] Див. мапу Ф. Жилка в *ПРДН* x, с. 15.

1284), топонім *Віненці* (поблизу Переяслава), що походить, імовірно, від форми ***Voininьcě**, *віт* ‘війт’, *бісл* ‘бійся’ (поблизу Дрогобича), *дiня́к* ‘отара дійних овець’ (Буковина), *сві* ‘свій’ (Сучавщина) та ін. Це явище спостерігається в південній частині Київщини, на Лубенщині, Подністров’ї, Буковині, а також у гуцульських і бойківських говірках. На північне наріччя ця зміна не поширилася, оскільки тут бракувало доконечної передумови – постання ***i*** на місці ***o***. Та щойно в ньому через контактування з південними говірками з’являється цей новий звук ***i***, втрата ***j*** стає можливою. Приміром, її зафіксовано в південній частині Конотопського району.

У літературній українській мові втрату ***j*** визнано за прийнятну лише в прислівниках *дві́чі*, *три́чі*, та в дієслові *піти́* (проти *дійти́*, *зійти́*). З-поміж письменників деякі уродженці південної частини Київщини (Нечуй-Левицький, Кримський) спробували були впровадити форми дат./лок. одн. прикметників жін. роду без ***j***, але ця інновація не защепилася. Якщо брати кореневі морфеми, то така втрата не набула великого поширення в говірках, а в літературній українській мові її зовсім відкинуто (пор. *війна́*, *війт*, *війну́ти*, *дійни́ця* тощо).

Усі три проаналізовані різновиди втрати ***j*** наприкінці складу, дарма що їх у часі розділяють століття, а територіальні зони їхнього поширення збігаються лише почасти, являють собою в ґрунті речі однакову відповідь на ту саму проблему, що полягає в консеквентному спрощенні звукосполуки ***-ij*** завдяки поглиненню (повній асиміляції) її другого складника першим. Звукосполука ***-ij*** (тобто [ii̯]) може бути зінтерпретована як довгий ***i***, а її скорочення до ***i*** – як зменшення тривалості голосного, і притому тривалість в українській мові є хіба що супровідною ознакою наголосу.

Якщо говорити про майбутній час типу *нести́му*, де з історичного погляду представлений інфінітив (***nestý***) + допоміжне дієслово (***imú***), то неясно, чи брак ***j*** у цих формах слід пояснювати як його втрату після голосного, що з походження належав до переднього ряду (***nesti*** + ***jmu*** > ***nestimu*** > ***nestýmu***), чи вони утворені від форм типу ***mu*** після втрати в цих останніх початкового звука ***i~j*** (***nesty*** + ***mu*** > ***nestýmu***) – див. 17.2 і 17.7.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Соболевский А. «Из истории русского языка», *ЖМНП* 311, 314 (1897).
2. Соболевский А. «Мелкие заметки по славянской и русской фонетике». *РФВ* 63, 1910.

3. Булаховський Л. «З історичних коментаріїв до української мови. Метатеза». *Мовозн.* 8, 1949.

4. Волох О. «Асиміляція приголосних в літописі С. Величка». *Тези доповідей та повідомлень* наукової конференції Запорізького педагогічного інституту, присвяченої підсумкам науково-дослідної роботи за 1956 р. Секція мовознавства. Запоріжжя, 1957.

5. Волох О. «Асиміляція та дисиміляція приголосних в українській мові за даними пам'яток XVII–XVIII сторіч». *Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей* Міжвузівської наукової конференції. X., 1959.

62. ЗАМІСТЬ ПІДСУМКІВ

1. ПРОБЛЕМА ВНУТРІШНЬОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ФОНОЛОГІЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Як зазначено в 1.5, періодизація фонологічної еволюції української мови, використана в цій книзі, має за основу факти зовнішнього ґатунку щодо самих звукозмін, тобто характер джерел можливої інформації про їх природу та час реалізації. Після того, як увесь матеріал викладено, зринає спокуса перевірити, бодай на шапкобрання, чи можна побудувати періодизацію, засновану на самій природі звукозмін, тобто — періодизацію внутрішню.

Такої внутрішньої періодизації досі ще не пропоновано й поготів не дискутовано, тому будь-які міркування в цій недослідженій ділянці можуть мати хіба що пробний характер. До того ж — варто застерегтися від початку — нинішній стан знання про перебіг звукозмін в українській мові протягом її історії не дає підстав до поділу на якісь чітко визначені періоди. З огляду на це, викладені нижче припущення мають правити лише за дискусійний матеріал.

а). Час до остаточного припинення дії (пізньо)праслов'янських тенденцій у фонологічній еволюції [1]. Для праслов'янської мови на пізньому етапі її розвитку були характерні переважання відкритих складів з висхідною звучністю в кожному складі, невеликий набір припустимих скупчень приголосних та досить широкий діапазон голосних (оскільки існувало їх протиставлення за часокількістю, а для довгих — ще й за тоном). Для консонантизму типовою була наявність рядів м'яких і твердих приголосних. Засада внутрікладової гармонії вимагала, щоб після м'якого приголосного йшов голосний переднього ряду.

Коли в протоукраїнських діалектах сталася модифікація "дифтонгів" $_{o}$***ar***, $_{o}$***al***, $_{e}$***ar*** і $_{e}$***al*** у зв'язку з постанням повноголосу (див. 6.1), то була лише ланка в разку праслов'янських звукозмін, що призводили до усунення дифтонгів, згідно з засадою зростання звучності в межах складу. Спрощення ***tl*** і ***dl*** з їх перетворенням на ***l*** (див. 4.1) ще більше скорочувало кількість припустимих скупчень приголосних. Утрата ***j*** перед ***o*** та ***u*** на початку слова (див. 10.1) зміцнювала правило внутріскладової гармонії. Той самий наслідок мало й пом'якшення приголосних перед ***ě*** ([i_e]), $_{i}$***a*** < ***ę*** (див. 11.2; 8.6), а також друга й почасти третя палаталізація велярних (див. 3.1). Із хронологічного погляду, останньою зміною такого характеру було пересунення ***y*** вперед і вгору з перетворенням його на ***i*** після ***g***, ***k*** і ***x***, вочевидь після пом'якшення цих останніх через асиміляцію до попереднього

[1] Під тенденцією розуміється послідовність процесів, що призводять до певного наслідку. На рівні поодинокого мовця з артикуляторного та, можливо, й психологічного погляду тут ідеться про більший засяг застосування тієї чи тієї мовної звички в порівнянні з попереднім поколінням.

приголосного, що йому, своєю чергою, передував голосний ***ь*** (звукосполуки на кшталт ***kon'ъskyi*** > ***kon'ъs'kyi*** > ***kon'ъs'k'ii***). Ця зміна припала в київсько-поліських діалектах на першу чверть XII ст., а отже приблизною часовою межею цього періоду може вважатися 1125 р.

Та все ж цього періоду не варто мати за просте продовження праслов'янських тенденцій, адже в його межах ці останні співіснували з іншими, фактично протилежними тенденціями. Наявність цих тенденцій, спрямованих в інший бік, прозраджують певні особливості, що їх можна спостерегти навіть у перелічених вище процесах. Пом'якшення приголосних у протоукраїнських діалектах у деяких випадках було не таке сильне або не таке консеквентне, як в інших тогочасних слов'янських діалектах: скажімо, звук ***x***, пом'якшуючись, перемінявся на ***s'***, а не на ***ś*** (звідки походить ***ś***, наприклад, у польській мові); у київсько-поліських діалектах ***k*** і ***g*** не перетворювалися внаслідок пом'якшення на ***c*** і ***ʒ*** у позиції перед ***v***, за яким ішов ***ě***, як це мало місце, приміром, у російській та болгарській мовах; звук ***s*** перед ***l'*** і ***n'*** не перетворювався на ***ś***, як, приміром, у староцерковнослов'янській мові; звук ***k*** після ***s*** був збережений або поновлений у позиції перед ***ě*** та, можливо, деякими іншими голосними переднього ряду (див. 3.2–4 і 23.7); пом'якшення приголосних перед ${}_{i}$***a*** < ***ę*** було суголосне із засадою внутрішньоскладової гармонії, але з переходом ${}_{i}$***a*** > ***a*** попередній голосний залишався пом'якшеним (див. 8.6) уже всупереч цій засаді.

Більшу вагу, ніж ці часткові відхилення, мала наявність таких звукозмін, що суперечили правилам та тенденціям пізнього етапу розвитку праслов'янської мови самою своєю природою. Сюди належать (коротко повторюючи вже сказане) унедійснення опозиції за тоном і втрата самостійного статусу тривалості голосних (сполученої з наголосом), через що значно зменшився набір голосних фонем (див. 7.1); ця тенденція продовжилася зникненням носових голосних і була вивершена занепадом єрів у 1050–1150 рр. (див. 8.1; 16.1); посилення двоскладової гармонії голосних, що оприявнилося в постанні повноголосу (див. 6.7) та діалектному розщепленні ${}_{e}$***a*** на ***o*** та ***e*** залежно від якості голосного в наступному складі (див. 9.8), руйнувало правила побудови складу, характерні для пізнього етапу розвитку праслов'янської мови; заміна складних голосних простими (${}_{e}$***a*** > ***e***, ***o***; ${}_{o}$***ă*** > ***o***; ${}_{o}$***ā*** > ***a***) або дифтонгами (${}_{e}$***ā*** > ***ie*** в київсько-поліських діалектах) (див. 5.4; 9.8; 13.1) послаблювала засаду зростання звучності в межах складу й передвіщала її унедійснення, яке й стало доконаним фактом після занепаду єрів, коли припустимими зробилися всі типи складів, зокрема й закриті. Пом'якшенню приголосних протистояло ствердіння ***l'*** і ***n'*** перед голосними переднього ряду (див. 11.3; 11.5), а в київсько-поліських діалектах і всеохопне ствердіння ***r'*** (див. 12.1).

Із занепадом єрів постала сила нових скупчень приголосних і набули поширення нові чергування голосних (***о*** : ∅, ***е*** : ∅, ***y*** : ∅, ***і*** : ∅, ***ȯ*** : ***о*** та ***ė*** : ***е***), звідки в мові згодом з'явилося й потрійне чергування ***і*** : ***j*** : ∅.

Таким чином, періодові, що розпочався в VI–VII ст., було притаманне співіснування протилежних тенденцій: частина з них — то продовження праслов'янських процесів (вони поступово втрачали на силі, застосовуючися в дедалі вужчій сфері), інші — то зовсім невідомі праслов'янській мові явища, які поступово брали гору на означеній території, знаменуючи собою початок усамостійнення української мови як такої. Кінцем цього періоду різноспрямованої еволюції став занепад єрів. Надалі коли щось навіть і нагадувало давніші тенденції, властиві праслов'янській мові на пізньому етапі її розвитку (наприклад, приподібнення голосного до приголосного в межах складу — або навпаки), то насправді жодного зв'язку з відповідними праслов'янськими явищами вже не було. Якщо мати на увазі напрямок звукозмін, постання української мови тоді вже стало доконаним фактом (щодо її діалектної єдності та відмежування від суміжних слов'янських діалектів — див. 14.1 і 62.2). Отже, період визрівання чи формування (як його можна назвати) завершився приблизно в 1125–1150 рр.

б). Наслідком цього періоду одночасної дії різноспрямованих тенденцій, вивершеного занепадом єрів, стала вельми хаотична ситуація на синтагматичному рівні мови. З'явилося небачене доти розмаїття звукосполук та типів складів. Усе це вимагало якогось упорядкування та обмеження. Модифікації скупчень приголосних засвідчені з початку XIV ст.; скупчення з новопосталим ***j*** усунено в XV ст. (див. 37.1); кореневі склади з двома верхів'ями звучності — наприкінці XIII ст. (див. 27.2—3), хоча в інших типах морфем на це знадобилося ще кілька століть (див. 35.7; 44.1; 58.1); поява протетичних приголосних поклала край існуванню складів, утворених самим лише голосним звуком (див. 34.11); ствердіння губних наприкінці складу (див. 26.3) також було ланкою в низці обмежень, спрямованих на усунення деяких скупчень приголосних. Відбулися процеси взаємного пристосування в межах складу: в південно-західному наріччі то був перехід ***'а*** > ***'е*** (див. 41.2–4); на землях, прилеглих до Львова, та, незалежно від цього, на північно-східних теренах — ствердіння середньопіднебіних (див. 42.4). В інших випадках пристосування долало межу складів: ***l*** > ***v*** після ***о*** (див. 30.1), а також постання довгих приголосних на місці допіру згаданих сполук типу С + ***j*** (див. 37.1).

Потреба обмеження та припасування звукосполук одна до одної часто спонукала до застосування морфологічних чинників у ролі реґуляторів: скажімо, приголосні в позиції наприкінці слова чи складу зберігали дзвінкість (або набували її) за умов морфологічної під-

тримки (давн. укр. ***bespečьпъ*** > ранньосер. укр. ***bezpečnyj*** — див. 23.6 і 36.2), подвоєння приголосних стало сиґналізувати межу морфем (наприклад, *беззу́бий, гру́ддя* тощо — див. 36.6 і 37.3), вставні голосні ***е*** та ***о*** поширилися в тих позиціях, де мало місце чергування ***е*** та ***о***, посталих на місці єрів, із ∅ (давн. укр. ***ogn'ь*** > суч. укр. *ого́нь* — див. 35.6). У деяких випадках ці процеси допасування закінчилися щойно одне-два сторіччя тому.

На парадигматичному рівні змін було відносно небагато, й стосувалися вони системи вокалізму. Тривала тенденція до скорочення набору голосних. Найочевиднішим її виявом було злиття ***у*** та ***і*** в одному звуці ***ẏ*** (див. 31.1–2). Зміщення місця артикуляції ***і*** вниз та назад потягло за собою зумовлене поляризацією (а також вакантністю позиції для ***і*** в системі вокалізму) зміщення артикуляції ***ė*** вгору й уперед – з перетворенням його на ***і*** (див. 32.1). Паралельний перебіг мав процес переходу ***ȯ*** > ***и***$_2$ (див. 33.1), а в XVI ст. — за участю морфологічних чинників — зміна ***'и*** на ***і*** (див. 46.7). Таким чином, спільний наслідок перелічених процесів був той, що голосні, які не входили до числа шести ядерних (***і–у–е–а–о–и***), зводилися до цих останніх, чим досягалося подальше спрощення системи вокалізму в цілому.

Типовою прикметою всіх звукозмін, що сталися протягом цього періоду, була їх незалежність від наголосу[2]. Як здається, після втрати фонематичного тону та фонематичної часокількості наголос не здолав вибороти якоїсь важливої ролі.

Отже, це був, так би мовити, період пристосування. Тривав він від середини XII ст. до початку XV ст. (у північноукраїнських діалектах) чи до його кінця (у південноукраїнських діалектах), хоча деякі припасовання, як уже згадувалося, припадали й на пізніші часи.

в). Після періоду пристосування настав період усталення. Деякі тенденції попередньої доби тривали й надалі. Зокрема, якщо говорити про вокалізм, то в більшості говірок — унаслідок зміщення вгору артикуляції ***и***$_2$ з його перетворенням на ***й*** й відтак на ***і*** (див. 45.1) — викшталтувалася проста шестичленна система голосних фонем із двома низками чергувань (***о***, ***е*** : ∅ та ***і*** : ***о***, ***е***), що підлягали, в ґрунті речі, однаковим правилам. У системі консонантизму через ствердіння губних (див. 38.1) і середньопіднебіних (див. 42.4) м'якість сконцентрувалася в підгрупі зубних, посиливши тут свою роль завдяки поширенню на нові позиції (перед ***і*** — див. 45.6; перед ***о*** — див. 51.6; у багатьох південно-західних говірках також перед ***е*** < ***'а*** — див. 41.3),

---

[2] За винятком хіба що рефлексації ненаголошеного ***ę*** як ***е*** та браку дифтонгізації ***е*** перед складом зі слабким ***ъ*** у північноукраїнському наріччі, але в обох цих випадках ідеться про явища протоукраїнської доби.

а в південно-західному наріччі й завдяки відтягненій назад артикуляції: ***ś***, ***ź*** замість ***s'***, ***z'***; ***k'***, ***g'*** замість ***t'***, ***d'*** тощо (див. 55.2 і 55.4). Як і раніше, в деяких звукозмінах брав участь морфологічний чинник. До таких належать ствердіння ***c'*** (див. 47.1) та постання ***i*** на місці $\boldsymbol{u_2}$ та ***'ŭ*** (див. 45.8); морфологічно зумовлені додаткові допасовання вплинули на дистрибуцію ***y*** та ***i*** (див. 52.2–4) та на чергування велярних (див. 50.1 і 60.2).

Утім, нові риси, що оприявнилися протягом цього періоду, мали неабияку вагу. Різко скоротилося число звукозмін суто асиміляційної природи (до числа таких належить перехід ***y*** > ***i*** після ***j*** — див. 52.6). Віддзеркаленням контактів України з Балканами та Заходом стало впровадження нових фонем, якими заповнювано вакантні місця в системі, тобто ***g***, ***ʒ***, ***ǯ*** та — без якогось успіху — ***f*** (див. 48.1, 48.4, 48.7 і 48.9). Та найголовніше — у таких змінах, як монофтонгізація північноукраїнських дифтонгів (див. 59.6), перехід ***o*** в ***a*** перед складом із наголошеним звуком ***a*** (див. 39.5), перехід ***o*** в ***u*** в переднаголошеному (а в деяких говірках узагалі в ненаголошеному) складі та злиття ненаголошених ***e*** та ***y*** (див. 40.7), дієвим чинником став наголос; ба більше — у деяких говірках навіть ствердіння середньопіднебіних відбувалося лише в ненаголошеному складі (див. 43.2).

Цей період усталення на північноукраїнських теренах розпочався з перших десятиріч XV ст., коли відбулася монофтонгізація дифтонгів, а на південноукраїнських — десь із кінця XV ст., коли засвідчено перші випадки вживання ***a*** та ***u*** на місці ненаголошеного ***o***.

г). Засяг нашого погляду є занадто обмежений і не дозволяє категорично стверджувати, що злам XVIII–XIX ст. став часом початку нового періоду. Як здається, відтоді перестають з'являтися якісь засадничі нові звукозміни, а декотрі старіші вигасають (втрата продуктивності чергування ***e***, ***o*** : ***i***; закріплення одного з альтернантів у чергуваннях ***u*** : ***v*** та ***i*** : ***j*** за певними лексемами; вигублення опозиції за твердістю/м'якістю перед ***i*** та опозиції ***y*** проти ***i*** на початку слова; випирання проривного ***g*** щілинним ***h***, характерне для багатьох мовців). Ці втрати частково спричинені природним зужиттям звукових законів, але на значну міру й потужним російським впливом. Ледве чи можна вважати випадковістю, що вигладжуються саме ті риси української мови, які є непритаманні мові російській. (До цього можна додати поширення [v] коштом [w] у позиції перед голосним). Чи то є початкова фаза нового періоду, чи тимчасова затримка в розвитку, наразі сказати неможливо. Відомо-бо, що в перебігу фонологічної еволюції мов періоди численних і радикальних змін чергуються з періодами відносного застою та навіть відступу назад.

Зрештою, сумнівність і спірність — то прикмети не самої лише проблеми виокремлення чи невиокремлення четвертого періоду. Як підкреслено вище, вся пропонована нами періодизація є дискусійною. Звичайно, можна провести якісь інші лінії поділу. Тому в подальшому викладі ми дотримуватимемося періодизації, використаної в попередніх розділах цієї книги. Попри свій зовнішній характер щодо самої логіки фонологічної еволюції, вона має ту перевагу, що ґрунтується на конкретних фактах і відтак може бути пов'язана з чіткими хронологічними орієнтирами.

2. ФОРМУВАННЯ ДІАЛЕКТНИХ ГРУП (ПІВНІЧНОЇ ТА ПІВДЕННОЇ)

Хоч як парадоксально це звучить, але поділ діалектів на північні та південні в українській мові є давнішим від самої української мови, що вона, власне й виникла завдяки злиттю цих двох діалектних угруповань (точніше — південного та південної частини північного, оскільки північна частина цього останнього з бігом історичного розвитку віддалилася від південної частини, ввійшовши в процес формування та еволюції білоруської мови).

Уже на пізньому етапі розвитку праслов'янської мови звукозміни в південноукраїнських і північноукраїнських діалектах проходили трохи по-різному. Зокрема, якщо коротко повторити викладене в 14.3, для північноукраїнських діалектів характерні збереження ***kv*** перед ***ě*** (***květъ*** проти півд. укр. ***cvětъ*** — див. 3.2); збереження або поновлення ***k*** у сполуці ***sk*** перед ***ě*** (див. 3.4); рішучіше, ніж на південних землях, заступлення зімкнено-щілинного ***ǯ*** (< ***dj***) щілинним ***ž*** (див. 3.8).

Якщо говорити про специфічні локальні зміни, то й на півдні, й на півночі відбулося перетворення праслов'янського $*_{e}\bar{a}$ (т. зв. ***ě***) на $_{i}e$, але на півночі цей голосний у наголошеній позиції зберігся й дотепер (чи зберігався донедавна), тимчасом як на півдні його монофтонгізація пройшла ще за доісторичних часів, давши у висліді ***ė*** (див. 13.7). І там, і там тон та часокількість утратили фонематичний статус, але на півночі під наголосом узяла гору типово спадна крива, а на півдні радше поземна (див. 7.6). Крім того, на півночі ще за доісторичної доби відбулося кілька звукозмін, що оминули південні терени, зокрема — розщеплення праслов'янського $*_{e}\breve{a}$ на ***e*** та ***o*** (на півдні тут реґулярно виступав голосний ***e*** — див. 9.8) та ствердіння ***r'*** (див. 12.1). Уже в цей ранній період принаймні дві звукозміни на півночі були пов'язані з наголосом: по-перше, носовий ***ę*** давав під наголосом $*_{i}a$ > ***'a***, а в ненаголошених складах — ***e*** (див. 8.4); по-друге, звук ***e*** в позиції перед складом зі слабким ***ъ*** зазнавав видозміни, що пізніше мала призвести до постання дифтонга, лише під

наголосом (див. 22.1). На початку історичної доби в північних діалектах мала місце зміна сполук ***ky***, ***gy***, ***xy*** на ***k'i***, ***g'i***, ***x'i***; натомість на півдні аналогічний процес відбувся приблизно двома з половиною сторіччями пізніше, тобто наприкінці XIII ст. (див. 15.4).

Утім, ці посутні розбіжності не були перешкодою на шляху спільних розвоєвих процесів, що до них належать, приміром, зміна звукосполук типу губний +***j*** на звукосполуки типу губний + ***l'*** (див. 3.9), спрощення звукосполук ***tl*** і ***dl*** до самого лише приголосного ***l*** (див. 4.1), однаковий перебіг постання повноголосу (див. 6.1), втрата ***j*** перед ***u*** та ***o*** на початку слова (див. 10.4), пом'якшення приголосних перед ***ě*** та слабким ***ь***, а також ствердіння праслов'янських ***l'*** і ***n'*** перед голосними переднього ряду (див. 11.5). Однак показовою є та обставина, що з-поміж перелічених звукозмін лише остання не була спільною також із якимось іншим суміжним діалектом праслов'янської мови (вживаючи умовних окреслень — проторосійським, протобілоруським, протопольським, протословацьким чи протоболгарським).

Новопостала єдність північно- та південноукраїнських діалектів[3], вочевидь, закріпилася, коли обидва реґіони підпали під владу Київської держави. Її першим виразним проявом був занепад єрів (бл. 1050–1150 рр.). Це окреслення покриває, зрештою, цілий комплекс звукозмін, що серед них не одна й не дві мали принциповий характер, і повна тотожність цих процесів аж до дрібних деталей, за винятком вторинних розбіжностей у передачі звукосполуки ***-ijі*** в закінченні ґен. мн. (київ.-поліс. *людéй* проти гал.-под. *людúй*) та в поодиноких словах на кшталт *соловéй* проти гал.-под. *соловíй* (див. 17.4), безперечно доводить уже досягнуту ними на той час єдність.

Щойно сказане не означає, одначе, що відтоді фонологічна еволюція обох діалектних груп проходила однаково. Хоча тотожних звукозмін було чимало — наприклад, постання чергувань ***u*** : ***v*** та ***i*** :***j*** (див. 19.5), перетворення зімкненого ***g*** на щілинний ***h*** (див. 25.6), ствердіння губних наприкінці складу (див. 26.1) тощо, з огляду на відмінності, успадковані від давніших часів, навіть деякі спільні звукозміни різнилися деталями. Насамперед можна згадати, що в обох діалектних групах звуки ***e*** та ***o*** зазнали змін у позиції перед складом, де первісно був слабкий єр. Але якщо на південних землях безпосереднім вислідом цього процесу була поява звужених голосних ***ė*** та ***ȯ*** (а також ***ö***), то на північних — дифтонгів типу ***ie*** та ***uo*** (див. 20.4; 21.1; 22.1). Результатом злиття ***i*** та ***y*** на півдні був звук ***ẏ***, а на півночі — передніший звук ***ẏ̇*** (див. 28.1)[4].

---

[3] Узявши за пункт віднесення географічні назви, їх також можна окреслити — як на ту добу, то, мабуть, і влучніше — як київсько-поліські та галицько-подільські відповідно.

[4] Починаючи з цього часу, є можливим відтворення дрібніших локальних варіацій у межах обох первісних наріч. Оскільки це здійснено у відповідних розділах і частково

До того ж, в обох групах відбувалися власні нові процеси, адже інтеґрація їх не була повною навіть у добу політичної зверхності Києва, яка тривала недовго. Зв'язки між обома зонами послабшали під час міжусобної борні у XII–XIII ст. й особливо після татарської навали 1240 р. та загального розпаду країни.

Серед таких окремішніх звукозмін, зупинившися лише на найважливіших, можна назвати — для південної частини — перехід ***e*** > ***a*** після ***jj*** (див. 24.2), інтенсивне поширення протетичних приголосних ***v*** і ***h*** (див. 34.5), тенденцію до нерозрізнювання ненаголошених ***e*** та ***y*** чи ***o*** та ***u*** (див. 40.1), поступове зміщення артикуляції ***ė*** вгору й уперед із перетворенням його на ***i***, а ***ȯ*** — на ***u*** > ***ü*** > ***i*** (див.: 45.1; 46.7), у деяких місцевостях також зміщення ***a*** вгору й уперед із перетворенням його на ***e*** в позиції після пом'якшених приголосних (див. 41.3), поширення звука ***ʒ*** (див. 48.4), де-не-де запозичення звука ***f*** (див. 48.9), ствердіння ***r'*** (повторення в XV–XVI ст. звукозміни, яка на півночі відбулася ще в XI ст. — див. 49.1) і, нарешті, усічення прикметникових закінчень (***bíla*** < ***bílaja*** тощо — див. 53.2).

До осібних північних процесів належать усунення складів із двома верхів'ями звучності в кореневих морфемах вставленням голосного ***y*** після сонанта (***krvav-***>***kryvav-*** — див.: 27.3; 35.3) — при тому, що на півдні та сама проблема, виринувши двома з половиною сторіччями пізніше, розв'язувалася теж за допомогою вставного голосного, але розташованого, як правило, перед сонантом (***kyrvavyj*** ~ ***kervavyj*** тощо — див. 35.3), огублення ***l*** у позиції після ***o*** перед приголосним (див. 30.2; аналогічна зміна відбулася на півдні двомастами роками пізніше, тобто в середині XVII ст. — див. 30.3), збереження або запровадження морфологічно мотивованої дзвінкості наприкінці слова та перед глухими приголосними (див. 36.2), обмежений ужиток ***a*** замість ***o*** в переднаголошених складах (див. 39.5), зміщення вгору артикуляції ненаголошеного ***a*** з перетворенням його на ***e*** в позиції після початкового ***j*** (див. 41.2), ствердіння ***-c'*** (див. 47.4; воно подекуди представлене й на півдні).

Отже, північноукраїнські діалекти, генетично незалежні від південноукраїнських, зберегли впродовж мало не тисячолітньої історії спільної еволюції не лише власні архаїчні риси, але й особливості розвоєвих процесів. У той самий час, численні процеси характеризувалися збіжністю (завдяки чому названі діалекти є діалектами однієї мови) — почасти під безпосереднім південноукраїнським впливом, а почасти через структурні подібності між обома діалектними групами, що ними й зумовлювалася однакова спрямованість процесів, виниклих на півдні та на півночі щоразу незалежно один від одного.

нижче (62.3–5), то немає потреби повторювати його тут. У цьому параграфі представлено або найтиповіші рефлекси, або — якщо такі важко визначити — ті рефлекси, що в кожній діалектній зоні мають поширення ближче до другої з географічного погляду.

3. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ В ПІВНІЧНОМУ НАРІЧЧІ

Між східно- та середньополіськими говірками (щодо внутрішнього поділу північного наріччя — див. 1.4) існують лише незначні фонетичні відмінності, що жодна з них не є спадком доісторичної доби. У східнополіських говірках дифтонги, засталі з ***ě***, ***e*** та ***o*** в наголошених складах, збереглися краще, ніж у середньополіських, де вони виступають залишково й зазвичай бувають заступлені монофтонгами: ***u***, ***ȯ*** або ***ẏ*** на місці ***o***; ***i*** на місці ***ě*** та ***e***. Ці процеси монофтонгізації припали переважно на XIX–XX ст. На Східному Поліссі здебільшого втрачено ***j*** після ***i*** та ***y*** (***bíly***), не застосовується протетичних приголосних (або застосовується ***j***- перед ***u***-: ***úlyc'a ~ júlyc'a***) і в багатьох місцевостях збережено м'якість ***č'***. Жодна з цих рис не постала раніше, ніж у XVI ст. Ствердіння ***-c'***, характерне для західної частини Середнього Полісся, втрата ***l'*** після губних у дієсловах четвертого класу над Случчю (див. 38.7) і більш поширене тепер на Середньому Поліссі вживання протетичного ***h*** перед ***u*** (***húlyc'a*** — див. 34.6) — то особливості, які можуть датуватися XVI–XVII ст. щонайпізніше. Таким чином, відмінність між цими групами говірок найімовірніше викшталтувалася саме в цей час, оскільки знайти якісь давніші ознаки диференціації немає змоги.

А втім, у викладених вище міркуваннях поминуто увагою частину східно- та середньополіських говірок. На Східному Поліссі то є говірки, поширені на північ від Десни, з характерним для них аканням, м'якими (або напівпом'якшеними) приголосними перед ***i*** (ба навіть перед ***y***!), протетичним ***v*** перед наголошеним ***o***- (***vózero*** — див. 34.5) та формою прикметників сер. роду на ***-oje*** (проти форм на ***-eje*** в решті поліських говірок: ***bíloje ~ bíleje*** — див. 53.2), що є в ґрунті речі білоруські, хоч і мають певні українські нашарування, накладені на них упродовж трьох останніх століть; на Середньому Поліссі — говірки, поширені в понизов'ї Прип'яті, що сформувалися в ході потужного білоруського руху на південь уздовж Дніпра в XVI–XVII ст. і мають мішану природу, чи не найкраще увиразнену одночасною присутністю в них як акання, так і надпоправного ***o*** (наприклад, ***trová*** < ***travá***).

На південніших теренах свого поширення як східно-, так і середньополіські говірки зазнали відчутного впливу з боку південних діалектів української мови. Взагалі, північноукраїнська діалектна зона первісно була далеко більша порівняно з тим, якою вона є тепер. Північне підґрунтя цих "опівденених" говірок найочевидніше прозраджується тим, що наявні в них південні рефлекси ***ě***, ***e*** та ***o*** (як правило, ***i***) виступають у такій формі лише під наголосом, як і північноукраїнські дифтонги. Безперечно, вони з'явилися тут, заступивши собою ці дифтонги. На підставі цього доволі певного критерію можна стверджувати, що території навколо Ромна, Переяслава, Хвастова та Житомира первісно цілком належали до північного наріччя.

Проникнення південних рис у західнополіську зону проходило набагато інтенсивніше й розпочалося раніше. По-перше, Берестя (як і Пинськ) належало до Київського князівства. Та головне — південно-західна частина Полісся була ареною не лише діалектних взаємовпливів, але також (і передовсім) міґрацій людності. Історично це віднотовується в XIII ст., коли частина людності Галицько-Волинського князівства переселилася туди з волі володарів, а інша — стихійно, рятуючися від татарської навали; а також у XV ст., коли причиною втечі були безупинні наїзди кримських ординців. Як наслідок, чистота північноукраїнського типу в цих говірках втрачена; вони засвоїли силу південноукраїнських (точніше — південно-західних) рис і з усіх пунктів зору мають трактуватися як змішані. Відповідно й кількість відмінностей між ними та середньочи східнополіськими говірками є разюча. З південно-західними говірками (або частиною цих говірок) вони поділяють такі особливості, як знеголошення дзвінких приголосних наприкінці слова та перед глухим приголосним, наявність протетичного ***v*** перед ***о***- та ***и***- незалежно від наголосу (обидві ці риси — ще з XV ст., хоча функцію протетичного приголосного десь із XVI ст. почав виконувати також звук ***h***); рефлексація наголошеного ***ě*** як ***і***, а ненаголошеного — як ***у*** (звідки випливає, що південноукраїнський рефлекс ***ě*** як ***і*** набув поширення в цій зоні ще до злиття ***і*** та ***у***); рефлексація наголошеного звука ***е*** в новозакритих складах (якщо далі первісно йшов склад зі слабким єром) як ***і***, а звука ***о*** за тих самих умов — як ***ü***, ***і***, ***у*** або ***и*** залежно від місцевості (при тому, що дифтонги спостерігаються хіба залишково в найпівнічніших селах цієї зони). На місці протоукр. ***ę*** не лише під наголосом, але часто й у ненаголошеній позиції вживається ***'а*** (***колóдязь***). Ненаголошений звук ***о*** в багатьох місцевостях реалізується як ***и***, а ненаголошений ***е*** — як ***у***. Усі ці південноукраїнські риси защепилися в XVI ст. (або — щонайпізніше — в XVII ст.). Якщо говорити про консервативні явища, то західнополіські говірки зберігають закінчення ***-ovy*** в дат. одн. іменників чол. роду (***sýnovy***) та частку ***ny***, уникнувши в обох випадках перетворення ***у*** на ***і*** (пор. ***nyxtó***). З-поміж інновацій, що мали б датуватися дещо пізнішими часами, можна згадати асиміляцію ***j*** до попереднього ***m*** (***mjáso*** > ***mn'áso***), інфінітивні форми на кшталт ***bíxčy*** 'бігти', ***pekčý*** 'пекти' та реалізацію ***у*** та ***е*** як ***ẙ*** та ***æ*** відповідно. Зі сказаного випливає, що західнополіські говірки в основі своїй були належали до північного типу, але, починаючи з XIII ст., їхні зв'язки з середньополіськими говірками звелися майже нанівець, тимчасом як вплив південно-західного наріччя дедалі міцнішав. У самостійну групу вони чітко виокремилися щонайпізніше в XV ст., а ймовірніше — ще в XIV ст.

Меншого впливу з південного боку зазнало Підляшшя. У тамтешніх говірках краще збереглися дифтонги, постали на місці наголошених ***ě***, ***е*** та ***о***, а також двоїсті рефлекси ***ę*** (під наголосом — ***'а***, у ненаголошеній

позиції — *е*). Унаслідок контактування з польською та білоруською мовами в багатьох підляських говірках відбулася палаталізація приголосних перед *е* та *і* (цей другий звук відрізняється від *у*), хоча частіше все-таки перед самим лише *і*. З південно-західного наріччя вони запозичили реалізацію ненаголошеного *о* як *и* та ненаголошеного *е* як *у*; звукосполуки *ky*, *hy*, *xy* переважно виступають як *k'i*, *h'i*, *x'i*. Оскільки зазначені риси оприявнилися десь у XIV ст., саме цим часом і можна датувати початок схрещення діалектів на підляських теренах. Інші специфічні явища були спричинені контактами з польською та білоруською мовами. Полонізація особливо посилилася в XIX–XX ст. З 1945 р. підляські говірки існують лише як дрібні анклави в польському оточенні.

Таким чином, до XIII–XIV ст. у північноукраїнському наріччі жодних проявів диференціації не було. Внутрішні чинники диференціації були слабкі; про відмінність між східно- та середньо-поліськими говірками може йтися щойно починаючи з XVI ст. Головною причиною диференціації було змішання з південноукраїнськими говірками. Унаслідок цього виокремилася західнополіська діалектна група (вочевидь, починаючи з XIV ст.). Усамостійнення підляської групи говірок пояснюється їх периферійним розташуванням на українсько-польсько-білоруському порубіжжі, а також спрямованим на північ впливом південно-західного наріччя. Є підстави гадати, що вони теж сформувалися бл. XIV ст.

4. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ НАРІЧЧІ. ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ. ПРИКАРПАТСЬКА ДІАЛЕКТНА ЗОНА

Найприкметніші спільні риси південно-західних говірок (якими вони різняться від північних) перелічено в 62.2. Південно-західне наріччя відзначається своєю внутрішньою диференційованістю й поділяється щонайменше на дев'ять діалектних підгруп (щодо їхніх назв і меж — див. 1.4). Про час формування цих підгруп є тільки скупі відомості. У наукових дискусіях цю проблему часто пов'язують із часом заселення тієї чи тієї території, стосовно чого історики в деяких випадках (Лемківщина, Закарпаття, Гуцульщина) мають дуже відмінні погляди, діапазон яких сягає від доісторичної доби до пізнього Середньовіччя. Мовознавець не годен відповісти на питання про час заселення за допомогою методів історичної фонології, хоча й може сприяти його розв'язанню, досліджуючи хронологію появи найдавніших діалектних особливостей, тобто проблему постання діалектів, що зазвичай не може бути ототожнене з заселенням території.

У південно-західному наріччі можна виділити відносно невелику й чітко окреслену карпатську групу (зона поширення цих говірок розташована вздовж гір), і більшу за розміром, але менш чітко ви-

окремлену групу говірок, поширених на північ (а точніше на північний схід) від Карпат. На її позначення вживатиметься умовне окреслення "прикарпатська група".

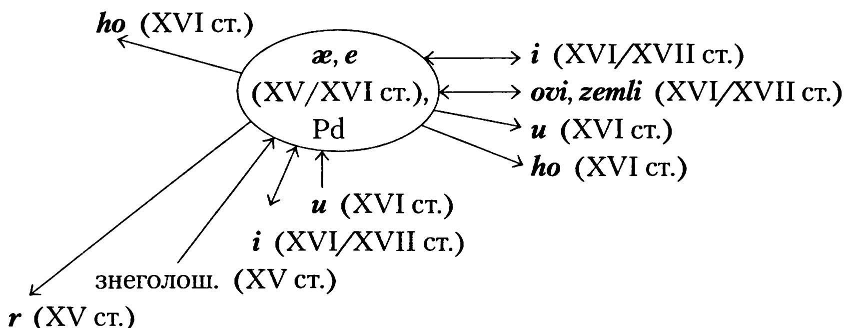
Прикарпатська група складається з чотирьох головніших говіркових груп (щодо географічних меж їхнього поширення — див. 1.4):

1. Волинська діалектна група (територіально вона зовсім не збігається з теперішньою Волинською областю) є досить різнорідна. Її історичним ядром була Західна Волинь, тобто терени, розташовані на південний захід від приблизної лінії Локачі (західніше від Луцька) — Вінниця. Типовими для цієї зони рисами є чергування ***o*** з ***i***, реалізація ненаголошеного ***o*** як ***u***, збереження м'якості середньопіднебіних та ***c'***, ствердіння ***r'***, знеголошення дзвінких приголосних наприкінці слова та перед глухими, заміна ***y*** на ***i*** в закінченнях "м'якої" відміни (тип ***na zemlí***) та дат. одн. на ***-ovi*** (***sýnovi***), брак подвоєння на місці давніх сполук C+***j*** (***hrúd'a*** 'грудця'), наявність протетичного ***v*** перед ***u-*** (***vůlyc'a***) й найчастіше ***h*** перед ***o-*** (***voráty*** ~ ***horáty*** 'орати'), а також — найбільш несподівано — пониження артикуляції наголошеного ***e*** до ***æ*** або ***a*** (***trába*** 'треба') й наголошеного ***y*** до ***e*** (***réba*** 'риба').

З-поміж усіх цих рис лише останні дві (***é*** > ***ǽ*** ~ ***á***, ***ý*** > ***é***) та збереження м'якості середньопіднебінних не віднаходяться так само й у сусідніх говірках. Установити час зазначених переходів у системі вокалізму нелегко. Вони вже напевне були доконаним фактом у XVII ст., але могли статися й раніше, ще в XV ст. (див. 40.14). Ствердіння середньопіднебінних в інших діалектах відбулося в XV–XVI ст. (див. 42.4). Укання мусило прийти з півдня в XVI ст., а знеголошення дзвінких приголосних — у XV ст. Якщо брати вживання протетичного ***h*** перед ***o-***, відоме з XVI ст., то Волинь становить осереддя великої зони, що сягає від Ясельди до Поділля й далі на південний схід (див. 34.5); коли ж ідеться про чергування ***o*** з ***i***, яке поширилося в XVI–XVII ст., вона утворює ніби місток між наддністрянськими говірками та новопосталим на той час південно-східним наріччям. Ствердіння ***r'***, розпочавшися на Волині в XV ст., трохи згодом перейшло звідти в наддністрянські говірки (див. 49.1). Цій зміні могли посприяти контакти з середньополіськими говірками, де звук ***r'*** був ствердів ще в XI ст.

З поданої вище стислої характеристики випливає, що "волинські" говірки з історичного погляду радше мають трактуватися як передатна ланка в поширенні інновацій з південного заходу (наддністрянські говірки) на схід і навпаки (а інколи й як місток між північно-західними та південно-східними теренами), але не як самостійна одиниця. Навіть коли якась інновація була започаткована на Волині, вона здебільшого поширювалася далі на південний захід

або на південь, а часом і в обох цих напрямках. Це свідчить про важливу роль Волині в збереженні єдності української мови, іноді в тяжких історичних умовах, але водночас пояснює, чому самостійний волинський (чи бодай західноволинський) діалект так ніколи й не викшталтувався. Це можна показати такою схемою:

В овалі, який має символізувати Волинь, уміщені звукозміни, що їх центром і був цей реґіон. Значення літер: ***ho*** — протетичний ***h*** перед ***o***-; ***æ*** — перехід ***e*** > ***æ*** ~ ***a***; ***e*** — перехід ***y*** > ***e***; Pd — м'які середньопіднебінні; ***i*** — чергування ***o*** з ***i***; ***ovi*** — закінчення дат. одн. іменників чол. роду (замість ***-ovy***); ***zemli*** — закінчення ***-i*** замість ***y*** в іменниках м'якої групи; ***r*** — ствердіння ***r'***; ***u*** — укання; знеголош. — знеголошення дзвінких приголосних наприкінці слова та перед глухими. Цифри в дужках стосуються гаданого часу зміни, стрілки показують напрямок поширення.

Прикметно, що до XV ст. годі виокремити якісь риси, притаманні волинським говіркам[5]. Найімовірніше, такої діалектної одиниці зовсім не було, хоча не виключено, що вона таки була існувала, але її характерні риси вигубилися внаслідок міґрацій людності в XIV–XV ст. Можливо, деякі давньоволинські риси містять архаїчний шар характерних південноукраїнських особливостей, і досі присутніх у західнополіських говірках (див. 62.3), адже більшість переселенців прийшли туди саме з Волині.

Східна Волинь не відрізняється якимись власними рисами, цікавими з погляду історії мови. То є зона змішаних говірок, у яких сполучаються між собою риси західноволинські, подільські, східноукраїнські та (до певної міри) поліські.

2. Подільські говірки теж належать до переходових. Східну межу їх поширення ледве чи можна визначити — настільки непомітно нагромаджуються в них південно-східні риси. Наприклад, характерне для південно-західної частини Поділля знеголошення дзвінких приголос-

---

[5] У мовознавчій літературі цим терміном часто окреслюються північноволинські говірки, тобто фактично середньо- або західнополіські.

них наприкінці слова й особливо перед глухим чи властиві Західному Поділлю відмінювання всіх прикметників за "твердим" зразком, збереження закінчення ***-y*** в парадигмі відмінювання іменників "м'якої" групи та закінчення ***-ovy*** в дат. одн. іменників чол. роду, ствердіння ***r'*** та ***c'*** тощо — то все є особливості, які виступають дедалі рідше і зрештою зникають, що ближчою стає східна межа цього реґіону. Через Поділля, мабуть, потрапили на схід такі риси, як укання та нерозрізнення ненаголошених ***e*** та ***y***. З-поміж власне подільських інновацій найбільше привертає до себе увагу асиміляція ***j*** до попереднього ***m*** (***mn'áso***) та повсюдне вживання ***l'*** замість ***j*** після решти губних (***zdoróvl'a***). Жодна з подільських мовних особливостей не віднаходиться раніше, ніж у XVI ст. Якщо навіть перед тим була існувала якась подільська діалектна окремішність, то вона була зведена нанівець міґраціями людності через плюндрування краю татарами (наприклад, 1672 р.). Одначе подоляки відіграли важливу роль у залюдненні Східної України (говірки поблизу Полтави ще й досі зберігають деякі подільські прикмети), а отже не виключено, що деякі риси, трактовані сьогодні як південно-східні (та перебрані літературною українською мовою), виникли на Поділлі або поширилися на схід через подільські терени. При цій нагоді можна згадати такі важливі прикмети південно-східного наріччя та літературної української мови, як чергування ***o*** з ***i***, непом'якшення зубних приголосних перед ***i***, що чергується з ***o***, а також нерозрізнення ***e*** та ***y*** в ненаголошеній позиції. Питання про те, чи т. зв. південно-східні риси на Східному Поділлі запозичені зі сходу, чи, навпаки, потрапили далі на схід саме з цієї частини Поділля, дотепер іще лишається відкритим.

3. Оскільки Наддністрянщина, на відміну від Волині чи Поділля, зберегла неперервність заселення, в цій діалектній зоні спостерігається тяглість мовної еволюції від самих часів формування української мови. За ранньосередньоукраїнської доби, коли основна частина українських земель була поділена між Литвою та Польщею, ці терени відіграли ключову роль у ширенні інновацій на північ (у надсянські говірки) та на південь (у буковинсько-покутські говірки) в межах підпольської (та підмолдавської) України. Серед цих інновацій можна назвати реалізацію ненаголошеного ***o*** як ***u*** та ненаголошеного ***e*** як ***y***, перехід ***a*** > ***e*** після м'яких приголосних (***l'ek*** 'ляк'; у ненаголошених складах артикуляція цього звука відтоді змістилася вгору та вперед, і він перетворився на ***y*** або ***i***: ***l'ikáty*** 'лякати'), знеголошення дзвінких приголосних наприкінці слова та перед глухими тощо — й усі перелічені зміни відбулися в цій зоні ще в XIV ст. Пізніше, після знесення литовсько-польського кордону, частина носіїв цих говірок узяли участь у заселенні Східної України, а отже й у формуванні південно-східного наріччя.

Існування цієї діалектної одиниці простежується від кінця XIII ст. На додачу до архаїчних рис, перелічених у попередньому уступі, слід узяти до уваги ще й пом'якшення велярних перед ***y*** (що тепер вони реалізуються як ***k'e***, ***h'e***, ***x'e*** або як ***k'i***, ***h'i***, ***x'i***) та протетичний ***v*** перед ***o***- та ***u***-.

Серед інновацій XVI–XVII ст. можна назвати сильну (дорсальну) палаталізацію ***s'***, ***z'*** і ***c'***, які перейшли у ***ś***, ***ź*** і ***ć***, а також перетворення ***t'*** і ***d'*** на ***k'*** і ***g'***; ствердіння ***r'*** (у більшості місцевостей); приподібнення ***e*** до ***i***, якщо той іде в наступному складі (***v'iśil'e*** 'весілля'), та ***a*** до ***w*** у позиції перед цим останнім (***prówda*** 'правда'); огублення ***l*** у позиції перед приголосним (***horíwka*** 'горілка'); скорочення подвоєних м'яких приголосних (***žyt'é*** ~ ***žyk'é*** 'життя'); у багатьох місцевостях перехід усіх прикметників до твердої відміни тощо. Одначе на схід ці риси не поширилися. Вони не вийшли за межі Наддністрянщини або поділялися хіба що деякими іншими південно-західними говірками. (Частково вони були спільні з карпатськими говірками, що є геть нетиповим явищем для ранньосередньоукраїнської доби).

4. Надсянські говірки (після 1945 р. розпорошені, за винятком кількох сіл на східному березі Сяну) були відкриті для польських впливів. Одначе ті їхні первісні риси, які перетривали, свідчать про тяглий розвиток принаймні з давньоукраїнської доби. Досить показовим у цьому плані є збережене розрізнення ***y*** та ***i*** (що перед ним не пом'якшується приголосний: ***dym*** проти ***dívo*** 'диво'), яке в суміжних говірках, розташованих на схід і на південь від надсянської зони, зникло щонайпізніше в XIII ст. (див. 28.3). Поза тим, у надсянських говірках є інновації, датовані XIII–XIV ст.: заміна сполук ***ky***, ***hy***, ***xy*** сполуками ***k'i***, ***h'i***, ***x'i*** (а відтак — під наголосом — сполуками ***k'e***, ***h'e***, ***x'e***), реалізація ненаголошеного ***e*** як ***i*** (що перед ним не пом'якшується приголосний) та ненаголошеного ***o*** як ***u***, а також, у центральній частині цієї діалектної зони, перехід ***a*** > ***e*** після м'яких приголосних, — але всі вони є спільні з наддністрянськими говірками. Інші спільні особливості надсянських і наддністрянських говірок датуються XVI–XVII ст.: це огублення ***l*** із перетворенням його на ***w*** у позиції перед приголосним та наприкінці слова (***horíwka***); асиміляції типу ***viśíl'e***; приподібнення ***a*** до наступного ***w*** (***prówda***), вживання протетичного ***h*** перед ***o***- (поряд із протетичним ***v***); вимова ***j*** замість ***l'*** у дієслівних формах на кшталт ***robju*** 'роблю'; ствердіння -***c'*** (а також -***s'***) тощо. Натомість відрізняються надсянські говірки від наддністрянських такими рисами, як звуження артикуляції наголошеного ***e*** (***nėbu*** 'небо'), уживанням ***'u*** як рефлекса ***e***, якщо далі первісно йшов склад зі слабким ***ъ*** (***n'us*** 'ніс' чол. рід мин. часу — при тому, що альтернантом ***o*** виступає ***i***!), збереження двоскладових закінчень прикметників на кшталт ***maloji*** 'мале' сер. рід

одн., стягнення типу ***pytaš*** 'питаєш' (пор. 53.8) та веляризація ***v*** і ***f*** у прийменниках та префіксах (вони перетворюються — відповідно — на ***h*** і ***x***). Оскільки деякі з цих специфічних характеристик є спільні з лемківськими говірками, надсянські говірки можна розглядати як переходові від наддністрянських до лемківських, а отже й до карпатської підгрупи говірок південно-західного наріччя в цілому. Проте спорідненість має тут неоднакову природу: якщо між надсянськими та наддністрянськими говірками існують стосунки сестринства, то лемківські говірки відносно надсянських є радше дочірні (див. нижче 62.5).

Підсумовуючи, можна ствердити, що група прикарпатських говірок є доволі різнорідна. Існування наддністрянських і надсянських говірок простежується ще з давньоукраїнської доби, а волинських і подільських — принаймні з ранньосередньоукраїнської. Якщо в першій парі говірок мали місце численні власні інновації, то в другій таких було небагато, проте саме вони сполучали між собою східні та західні землі України. Назву південно-західних може з повним правом носити лише перша пара, натомість другу відносять до південно-західного наріччя тільки тому, що ці говірки не є ні північні, ні південно-східні.

5. ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ НАРІЧЧІ. КАРПАТСЬКА ЗОНА

До цієї зони входять п'ять говіркових угруповань, які розглядатимуться нижче в послідовності, що відповідає їх розташуванню вздовж географічної осі, спрямованої з північного заходу на південний схід.

1. Лемківські говірки збереглися у Східній Словаччині (попри пословачення лемківських сіл, розташованих найзахідніше); натомість у Польщі їх носії після 1945 р. живуть у розпорошенні. Діалектна окремішність тут мусила бути доконаним фактом на кінець XIII ст., оскільки в цих говірках не сталося злиття ***y*** та ***i***, а в значній частині їх — і переходу ***i*** > ***ẏ***, тобто звукозміни, що на південному заході України припала на кінець XIII ст. (див. 31.2). Щоправда, існує й контрарґумент: якщо лемківські говірки завдячують своє постання носіям надсянських говірок, що переселилися далі на захід (а таке припущення виглядає цілком імовірним), то вони могли принести з собою це розрізнення й у пізніші часи, адже (як показано вище — див. 62.4.4) воно дотривало в цих говірках іще й дотепер. Одначе тут є один важливий нюанс: розрізнення ***y*** та ***i*** в надсянських говірках, справді збережене й до сьогодні, не стосується позиції після велярних, де в усіх випадках вимовляється ***i*** (або ***e***). На відміну

від надсянських говірок, у лемківських звук ***y*** надалі виступає після ***k***, ***h*** і ***x*** — чого решта південно-західних говірок позбулася ще в XIII ст. Натомість усі попередні звукозміни лемківських говірок не оминули. Тому не варто відсувати формування лемківських говірок на давніший час, ніж XIII ст.[6]

Самостійний статус лемківських говірок у XIV–XV ст. потверджується тим, що вони не брали участі в таких тогочасних процесах, як просунення вперед артикуляції ***a*** після м'яких приголосних (лемк. ***l'ak*** 'ляк' проти надсян. ***l'ek***), реалізація ненаголошеного ***o*** як ***u***, постання протетичних приголосних (у лемківських говірках замість них уживається твердий приступ) та перехід ***l*** > ***v*** ([w]) у формах чол. роду одн. мин. часу (лемк. *брал* проти *брав* у решті українських говірок, хоча в середньо- та західнолемківських говірках цю обставину приховано тим, що пізніше тут відбувся всеохопний перехід ***l*** > ***w/v***).

Зі сказаного не випливає, що після XIII ст. у лемківських говірках не було жодних звукозмін, спільних з іншими південно-західними говірками. Однакові процеси мали місце. Інколи паралельний перебіг відбувався, слід гадати, незалежно, але в усіх випадках так бути, вочевидь, не могло. Наведімо кілька прикладів: у лемківських говірках ***i*** виступає як реґулярний альтернант ***o***, а ***'u*** — як альтернант ***e*** (перед ***ъ***); дзвінкі приголосні зазнали знеголошення перед глухими та наприкінці слова, а ***r'***, ***c'*** та середньопіднебіні стверділи; у ролі прийменника та префікса замість ***v*** (***f***) виступає велярний ***h*** (***x***); до ***s'***, ***z'***, ***c'*** застосовано дорсальну палаталізацію (***ś***, ***ź***, ***ć***); у дієслівних формах типу *роблю* звук ***l'*** заступлено звуком ***j*** (***robl'u*** > ***robju***); склади з двома верхів'ями звучності в коренях слів зліквідовано за допомогою ***y***, вставленого перед сонорним (***kyrvavyj***); голосні ***ė*** та ***ȯ*** (звужені) з'явилися на місці ***o***, якщо наступний склад містив ***i***, ***u*** або ***ȯ***, а також перед м'яким приголосним та ***e*** в цій останній позиції, тощо. З-посеред суміжних говірок перелічені процеси віднаходяться принаймні в деяких. Фактично єдина вагома зміна, наявна в лемківських говірках, що не є спільна з рештою українських говірок (і натомість є спільна з польською мовою та східносло-

[6] Для хронології має вагу ще одна специфічна подробиця: у лемківських говірках є чимало запозичень із польської, де сполука ***an/am*** виступає на місці теперішніх польських носових ***ę*** та ***ą*** ([ǫ]), як-от: ***gamba*** 'обличчя', ***pantlyc'a*** 'петлиця', ***vantroba*** 'печінка' тощо (пор. суч. пол. *gęba*, *pętlica*, *wątroba*). У польській мові до початку XVI ст. був тільки один носовий голосний — ***ą***. Отже, запозичення такого ґатунку потрапили в лемківські говірки не пізніше, ніж у XV ст., і цим потверджується факт їхнього існування на той час. Щоправда, переконливість такого доводу применшується тим, що в деяких південно-малопольських говірках (приблизно — у межах трикутника Живець — Тарнів — Новий Сонч) за єдиний рефлекс усіх праслов'янських носових голосних править звук ***a***.

вацькими говірками), — це перехід до наголосу на передостанньому складі. Поза тим, можна ще згадати ствердіння всіх приголосних у позиції наприкінці слова. Слід гадати, що лемківські говірки, відокремившися від надсянських, почали контактувати з карпатськими (і що міг відбутися також приплив мовців із тих теренів). Отже, "індивідуальність" лемківських говірок створюється радше специфічним сполученням різних фонетичних особливостей, ніж їхньою неповторністю в рамцях південно-західного наріччя й особливо карпатської діалектної зони.

2. Роль бойківських говірок у карпатській зоні можна порівняти з роллю наддністрянських говірок у зоні, розташованій північніше від Карпат: вони обіймають центральну позицію й характеризуються безперечною тяглістю перебування на власній території. Окремішність бойківських говірок, як і лемківських, простежується з XIII ст., оскільки вони не були зачеплені процесом злиття ***y*** (цей звук зберігається або в первісному вигляді, або як огублений "ω") та ***i*** (цей звук здебільшого реалізується як ***ÿ***) й зберегли вимову ***y*** після велярних ***k***, ***h*** і ***x***. Збереження ***ǯ*** на місці прасл. ***dj*** — то є риса ще архаїчніша, але не така важлива, бо не можна точно сказати, коли саме його заступлено щілинним ***ž*** у говірках, поширених далі на схід. У бойківських говірках зберігається м'якість середньопіднебіних і ***r'***, тобто вони не знали й відповідних звукозмін, що проходили деінде в XV та наприкінці XVI ст. Як і в наддністрянських та надсянських говірках, у бойківських має місце огублення ***a*** перед ***w*** (***prówda***), а вживанням ***i*** як альтернанта ***o*** та ***e*** вони приєднуються до наддністрянських говірок та всіх інших, розташованих далі на схід.

Саме бойківські говірки, слід гадати, були тим центром, звідки на всю карпатську підгрупу, зокрема на лемківські, закарпатські та — у дещо зміненому вигляді — на надсянські говірки, поширилося звуження голосного ***e*** перед м'якими приголосними та голосного ***o*** перед складом із голосним високого піднесення та м'яким приголосним. Ця звукозміна була незалежна від наголосу: бойківські говірки відрізняються від більшості говірок південно-західного наріччя тим, що в них зберігається відмінність між ненаголошеними ***o*** та ***u*** чи ***e*** та ***y***. До пізніших процесів у бойківських говірках належать утрата ***j*** у позиції між голосними (яка позначилася на морфології: ***rukóv***, ***pytaš*** < ***rukóu***, ***pytáeš*** < ***rukóju***, ***pytáješ***) та перехід звукосполук ***šk*** і ***n'k*** у ***čk*** і ***jk*** відповідно.

3. Говірки, що звуться закарпатськими, насправді не обіймають ні західної частини Закарпаття, де вживаються лемківські говірки, ні його східної частини, заселеної гуцулами (і ті, й ті осіли на південних схилах Карпат значно пізніше, ніж носії середньозакарпатських говірок: лемки, мабуть, у XVIII або — щонайраніше — в XVII ст., гуцули

в XVII ст.). Тому їм більше пасувала б назва середньозакарпатських. У цьому вужчому значенні закарпатські говірки своїми найголовнішими характеристиками наближаються до бойківських. Цілком очевидно, що більшість українських переселенців потрапила на ці терени, перетнувши гори. До бойківських рис належать розрізнення ***у*** (або ***ɷ***<***у***) та ***у̇*** (<***і***), наявність звужених ***ė*** та ***ȯ***, які виступають за тих самих умов, що й у бойківських говірках, та втрата ***j*** між голосними. Одначе переселенці примандрували сюди ще перед тим, як альтернант ***о*** почав вимовлятися як ***і***; відповідно, у закарпатських говірках він виступає головно як ***и*** чи ***ӥ*** — проміжні стадії на шляху перетворення в ***і***. Менш певні висновки випливають із того, що в багатьох районах Закарпаття наявні ствердiлі середньопіднебінні, яких немає в бойківських говірках. Хоча схожі явища спостерігаються в багатьох інших говірках, це була, скоріше за все, незалежна від зовнішніх впливів закарпатська інновація.

З цих даних випливає, що переселенці-бойки (чи — ширше — українці) потрапили на Закарпаття ніяк не пізніше, ніж у XVI ст., — а таке твердження не вносить нічого нового, оскільки присутність українців на цих землях ще з кінця XIV ст. (а можливо — з XIII ст.) є засвідчена цілком певними історичними документами. На підставі даних самої лише історичної фонології задавнену проблему часу першої появи тут українців (протоукраїнців?) розв'язати незмога. Говірки давніших осадників (якщо такі існували) були поглинуті бойківськими (див. 14.3).

4. Гуцульські говірки. Стосовно їхнього походження дискутовано так само гаряче, як і у випадку говірок лемківських чи закарпатських. Діапазон висловлених припущень при цьому сягав від теорій, згідно з якими вони продовжують доісторичний племінний діалект уличів (та тиверців), до гадки, що то є румунський діалект, зукраїнізований порівняно недавно (наприклад, Калужняцький, Брюкнер — див. 14.3).

Якщо говорити про фонологічний розвиток гуцульських говірок, то найдавніші про́яви їхньої окремішності можна датувати XIV ст., оскільки вони не приєдналися до таких процесів, як постання протетичних приголосних (XIV ст. — див. 34.10), замість яких уживається твердий приступ, поява укання (ще одна зміна, датована XIV ст.), ствердіння середньопіднебінних і подвоєння приголосних на місці сполук С+***j*** (*гру́ддя* — гуц. ***hrúg'e***) — обидві останні зміни припадають на XV ст. (див.: 42.4; 37.2). З другого боку, зміщення вперед і вгору артикуляції ***а*** після м'яких приголосних (***š'épka*** 'шапка'), зафіксоване з XV ст. (але не на Гуцульщині), спершу було розвинулося в гуцульських говірках і ще встигло поширитися на інші говірки в XV ст. Менш важливим з погляду хронології є збере-

ження м'якості ***r'***, оскільки в суміжних говірках його ствердіння відбулося щойно в XVII ст. (див. 49.1).

Сформувавшися, гуцульські говірки пройшли через досить численні звукозміни, з-поміж яких найважливіші — то ствердіння ***s'***, ***z'*** і ***c'*** наприкінці складу, сильна палаталізація ***t'*** і ***d'***, що перетворилися на ***k'*** і ***g'*** відповідно (***g'id*** 'дід'; але палаталізація ***s***, ***z*** і ***c*** перед голосними залишилася альвеолярною: ***s'***, ***z'***, ***c'***), та пониження й відтягнення назад артикуляції кількох голосних: ***e*** > ***æ***, ***y*** > ***e*** та, мабуть, ***i*** (як рефлекс ***o***) > ***y***. Літ. укр. *мéтений*, *мúто*, *мíцно* відповідають гуц. ***mǽt(enyj)***, ***méto***, ***mýcno***.

5. Буковинсько-покутські говірки не є однорідні й містять силу переходових явищ, що наближають їх до всіх суміжних говірок: гуцульських, бойківських, наддністрянських і подільських. Узагальнюючи, можна сказати, що буковинсько-покутські говірки найбільше скидаються на гуцульські, якщо з цих останніх вилучити пізніші зміни в системі вокалізму. Буковинсько-покутські говірки, як і гуцульські, характеризуються пересуненням уперед і вгору звука ***a*** в позиції перед м'якими приголосними (***š'épka***), ствердінням ***s'*** і ***c'*** наприкінці слова та палаталізацією ***t'*** і ***d'*** до стадії ***k'*** і ***g'*** відповідно (***g'id***). Знов-таки спільною з гуцульськими говірками є збережена м'якість середньопіднебінних і ***r'*** та альвеолярна палаталізація ***s'*** і ***z'***. Ці особливості наштовхують на гадку, що буковинсько-покутські говірки були за основу для гуцульських. Проте вони відрізняються від більшості гуцульських говірок своїм уканням, тобто вимовою ненаголошеного ***o*** як ***u***. Починаючи з XV ст., звукозмін у буковинсько-покутських говірках (на відміну від гуцульських) було небагато. Серед них можна згадати всеохопне ствердіння ***c'***, часткове (залежно від місцевості) знеголошення дзвінких приголосних у позиції наприкінці слова та перед глухими приголосними, а також неподвоєння приголосних на місці колишньої звукосполуки C'+***j*** (***hrúd'e*** ~ ***hrúg'e***). Так уже повелося, що швидкість фонологічної еволюції на споконвічних теренах проживання буває менша, ніж на новозаселених землях.

6. ФОРМУВАННЯ ДІАЛЕКТНИХ ГРУП. ПІВДЕННО-СХІДНЕ НАРІЧЧЯ

Південно-східні говірки в сучасній українській мові утворюють найбільше й найвпливовіше наріччя. Історичне тло та головні напрями, за якими проходило їх формування, представлено в 43.1 та 57.1–2. Якби навіть бракувало інформації про ті історичні події, що зробили можливим і при-

родним формування південно-східного наріччя (головно в XVI–XVII ст.), то, розглянувши їхні звукові особливості, легко можна з'ясувати, що до того часу в них не відбувалося жодних власних звукозмін. Майже всі давніші звукові риси південно-східних говірок віднаходяться в південно-західному (особливо на Волині та Поділлі) чи в північному наріччі, або ж і там, і там, адже са́ме міґрація людності з цих реґіонів і призвела до постання південно-східних говірок.

Ця теза потверджується поданим нижче оглядом найпомітніших звукових характеристик:

Звук, звукосполука або риса	Рефлекс	Де віднаходиться
ě	***i***	У півд.-зах. наріччі
ę	***'a***	У півд.-зах. наріччі
CSъ/ьC у кореневих складах	CS***y***C (*крива́вий*)	У півн. наріччі
*$_e$***ă*** після середньопіднебінних і ***j***	***e ~ o***	У півн. наріччі
e (після ***jj***)	***a*** (*гру́ддя*)	У півд.-зах. наріччі
ненаголошені ***e*** та ***y***	злиття в ***y*** або в ***e***	У півд.-зах. наріччі
ненаголошені ***o*** та ***u*** перед ***ú***, ***í***	злиття в ***u*** або в ***ȯ***	У півд.-зах. наріччі
дзвінкість приголосних наприкінці слова та перед глухими	збережена або поновлена	У півн. наріччі
протетичні приголосні	протетичні ***v*** і ***h***	У півд.-зах. наріччі
ненаголошений ***o*** перед ***á***	частково змінений на ***a*** (*кажа́н*)	У півн. наріччі
C' +***j***	подвоєний C'	У півд.-зах. наріччі до сер. XVII ст.
м'якість ***c'***	збережена	У півд.-зах. наріччі до 1600 р.
o перед складом зі слабким єром	***i*** (*бік*)	У півд.-зах. наріччі
e перед складом зі слабким ***ь***	***i*** (*сім*)	У півд.-зах. наріччі

Згідно з наведеними вище даними (а цей список не є повний), південно-східні говірки просто мають спільні риси з одним із двох давніших наріч: південно-західним або північним. Подекуди трапляються й складніші варіанти сполучення рис. Наприклад, це стосується м'якого ***r'***. У північному наріччі цей звук ствердів, а в південно-західному приблизно до 1600 р. зберігав м'якість. До південно-східного наріччя він потрапив із південно-західного, але, зважаючи на північне підґрунтя, почав уживатися непоправно з історичного погляду. Як наслідок, у південно-східному наріччі ***r'*** зберігає статус фонеми (при тому, що в більшості південно-західних говірок цей звук пізніше зник), але дистрибуцію має своєрідну.

Ще більшою складністю відзначається потрактування рефлексу ***е***, що первісно був розташований перед складом зі слабким ***ъ***: двоїстість рефлексів залежно від місця наголосу (*мед* : *méду* проти *ніс* : *неслá*), що стосується співгри ***е*** та ***і***, є суто південно-східною особливістю. Однак рефлекс ***е*** є такий самий, що й у північному наріччі, а рефлекс ***і*** — такий самий, що й у південно-західному. При цьому засада їх дистрибуції знов-таки змушує згадати північне наріччя, хоча там вона стосувалася — в дещо інакшому варіанті — дифтонга та ***е***, а не двох монофтонгів ***і*** та ***е***.

Якщо південно-західні або північні рефлекси, перебрані південно-східним наріччям, були наслідком звукозмін, завершених до початку його формування, то воно просто переймало вже наявне. Його роль була пасивна й полягала у відборі, що ніяк не дорівнює справжній мовній зміні. Далеко менш простою ситуація виявлялася тоді, коли зміна щойно започатковувалася або тривала вже під час існування південно-східних говірок. За показові приклади можуть правити перехід $\boldsymbol{и_2}$ в ***ӥ*** й далі в ***і*** як альтернант ***о*** та перехід ***'ӥ*** в ***і*** як альтернант ***е*** (*бік* : *бóку*, *ніс* : *неслá*). Вони обидва датуються XVI–XVII ст. і заторкнули як південно-східні, так і більшість південно-західних говірок. Теоретично вони могли, поставши в південно-західному наріччі, поширитися на південно-східне, але могло статися й навпаки, або ж іще вони могли спонтанно виникнути в різних місцевостях без зв'язку один з одним. Коли брати ***і***, який чергується з ***е***, то дані пам'яток суґерують, що розпросторення йшло з Волині на захід у напрямку Львова, а відтак на південний схід, але перші його з'яви в пам'ятках можуть мати випадковий, а отже й оманливий характер. Натомість у випадку ***і***, що чергується з ***о***, навіть такого ґатунку даних не знайти.

З огляду на обставини свого формування, південно-східне наріччя не надається до поділу на менші діалектні групи, як це має місце в північному й особливо в південно-західному наріччі. Спроби класифікації цих говірок зазнали фіаско. Південно-східні говірки є доволі однорідні, а дрібні відмінності між ними зазвичай не охоплюють великих територій, змінюючись від села до села або від групи сіл до групи сіл. Така мозаїчна структура точно узгоджується з історією залюднення цих обширів. Частина сіл були засновані носіями тієї чи тієї південно-західної говірки, інші — північної, а ще в декотрих населення було змішане. Поза тим, населення південно-східної діалектної зони часто-густо полишало недавно обжиті місця, рушаючи далі на схід. Наприклад, у 40-х рр. XVII ст. на Сумщину, Охтирщину та Харківщину прийшли переселенці з Гадячого, Лохвиці та Миргорода, а 1679 р. туди ж масово переселилася людність із південно-західної діалектної зони (Брацлав, Умань), але водночас також і з Чигирина, Канева та Білої Церкви. Заселення Донеччини здійснювалося чернігівцями (північне наріччя), але були там і люди з Полтавщини та Харківщини. Докладно відбиті в історичних документах масові переселення на Кубань у 1808–1811, 1820–1821 та

1848–1849 рр. ішли з Чернігівщини, а також із Полтавщини та Харківщини. Потрапили переселенці з південно-східної діалектної зони й у Добруджу[7]. Такі "вторинні" міґрації людності в межах південно-східної зони не могли не спричинитися, причому на значну міру, до уніфікації локальних варіантів говірної мови. Таким чином, унаслідок цих міґрацій відбулося вигладжування істотних відмінностей у мові, хоча дрібніші подекуди збереглися.

7. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ХРОНОЛОГІЇ ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ

Якщо підсумувати наявні дані щодо формування українських діалектів, вимальовується картина, що її подано нижче.

Доісторичні наріччя: північне (київсько-поліське) та південно-західне (галицько-подільське) — приблизно з VI–VII ст.

Диференціація протягом історичного періоду: час активної діалектної диференціації на західноукраїнських землях припав на кінець давньоукраїнської — початок ранньосередньоукраїнської доби. Це твердження, зроблене на підставі розгляду звукозмін, узгоджується з історичними фактами: країна проходила тоді крізь період політичної подрібненості, нестабільності й непевності, що сприяє відцентровим процесам у мові.

Існування наддністрянських, надсянських, лемківських і бойківських говірок простежується від XIII ст. Імовірним часом постання західнополіських, буковинсько-покутських і гуцульських говірок є XIV ст. Ознаки волинських говірок починають оприявнюватися з XV ст., закарпатських — до початку XVI ст., подільських — щойно в XVI ст. На більшій частині Північної України, що не зазнавала сильних впливів із півдня, діалектна диференціація ледве чи могла статися раніше, ніж у XVI ст., але початки мовної окремішності Західного Полісся (та Підляшшя), як зазначалося вище, сягають XIII–XIV ст.

Нарешті, формування найбільшого — південно-східного — наріччя припадає головно на XVI–XVII ст.

Зайве й казати, що все це датування має тільки здогадний характер. Воно ґрунтується на самих лише фонологічних критеріях. І хоча фонологія, звісна річ, забезпечує більшу певність у датуванні, ніж морфо-

---

[7] За часів Середньовіччя в Нижньому Придунав'ї була українська людність, що розмовляла південно-західними говірками (йдеться про бродників та берладників, згадуваних у літописах XII–XIII ст.), але вона зникла в ході історичних подій ранньосередньоукраїнської доби.

логія чи словництво, все ж залучення інших даних, особливо топонімічних, може спонукати до істотних уточнень, ба навіть перегляду хронології.

Головні ізоглоси доісторичної та давньоукраїнської доби лежать між південно- та північноукраїнською зонами; протягом ранньо-середньоукраїнського періоду ізоглоси проходили переважно з півночі на південь, уздовж литовсько-польського кордону, лишаючи осторонь Карпати та Закарпаття; за середньоукраїнських часів цей напрямок утратив своє значення: основні тогочасні ізоглоси відокремлювали периферійні території на півночі та на заході від центральних чи, інакше кажучи, землі, що перебували в межах засягу козаччини, від решти земель, на яких вона не набула помітного поширення. Зміна орієнтації ізоглос залишила глибокий відбиток на структурі та на географічному розмежуванні українських діалектів, як ми їх знаємо тепер.

8. УКРАЇНСЬКА МОВА В ЇЇ СТОСУНКУ ДО БІЛОРУСЬКОЇ

З-поміж усіх слов'янських мов українська має найбільшу кількість спільних або однакових звукозмін із білоруською. Можна легко дійти висновку про близьку спорідненість цих двох "мов-сестер". Одначе такий статистичний підхід має поверховий характер і може ввести в оману, а зроблені за його допомогою висновки хибують на поспішність і надмірну спрощеність. При розгляді цього питання потрібна гнучкість.

Щонайперше впадає в очі, що впродовж протоукраїнського періоду не було жодної звукозміни, спільної для протоукраїнських та лише для білоруських діалектів, узятих як цілокупність. Частина звукозмін мала поширення лише в зоні, яка тепер зветься південнобілоруською. Сюди належать збереження ***kv*** перед ***ě*** (див. 3.2), перехід ненаголошеного ***ę*** в ***e*** (див. 8.4), ствердіння ***r'*** (див. розділ 12), перехід ***ě*** в $_i$***e*** (див. 13.7), а також, імовірно, уживаність ***sk*** перед ***ě*** (див. 3.4). Жодна з цих змін не мала місця в північнобілоруських діалектах. Інші звукозміни охоплювали також і північнобілоруську зону, але не лише її. Скажімо, пом'якшення ***x*** з перетворенням його на ***s'*** (а не ***š*** — див. 3.3), спрощення ***ǯ*** із перетворенням його на ***ž*** (див. 3.7), перехід ***j*** у ***l'*** після губних (див. 3.9), випадіння ***t*** і ***d*** перед ***l*** (див. 4.2), повноголос і метатеза в сполуках типу $_o$***a***SC на початку слова (див. 6.1), утрата фонематичного статусу тону та часокількості (див. 7.2–4), перехід наголошеного ***ę*** в ***'a*** (див. 8.4) та ***ǫ*** в ***u*** (див. 8.1), утрата ***j*** перед ***u***- та ***o***- (див. 10.4) — то все є риси, спільні з російською мовою, а в деяких випадках іще й з болгарською; неперехід ***i*** та ***u*** (>***y***) перед ***j*** у єри (див. 5.3) — то риса, спільна з польською, словацькою та болгарською мовами. Якщо говорити про огублення $_e$***a*** з перстворенням його на ***'o***, то північнобілоруські діалекти

так само, як і південнобілоруські, характеризувалися появою ***o*** після всіх приголосних, але засадничо ця звукозміна полягала в тому, що перехід відбувався лише після середньопіднебінних і ***j***, — і в такому варіанті вона віднаходиться не тільки в (північно)українських (див. 9.8), але також у проторосійських діалектах чи, принаймні, у частині цих діалектів.

Ба більше, з-посеред специфічних рис, спільних для "південнобілоруських" та українських діалектів, усі, крім, можливо, однієї, поширювалися не на цілокупність українських діалектів, а лише на північні. Хіба що перехід ***ě*** > $_{i}$***e*** був, імовірно, представлений так само й у південних протоукраїнських діалектах, але тільки нетривалий час. Якщо в північноукраїнській зоні $_{i}$***e*** судилося довге життя, то в південноукраїнській зоні незабаром відбулася його монофтонгізація в ***ė***.

Отже, насправді жодна з перелічених змін не була українсько-білоруською в ригористичному розумінні, тобто не обіймала всіх українських і всіх білоруських діалектів, обмежуючись тільки цими двома мовами. Усі зміни або охоплювали ширшу територію, або спостерігалися лише в особливому діалектному утворенні, що ми його умовно називаємо київсько-поліським наріччям. Пізніше це утворення розпалося: його північна частина вступила в процес формування білоруської мови, а південна — української. Ілюзія спільності давніх процесів в українській і білоруській мовах створюється наявністю в них спільних рис. Однак ці спільні риси зумовлені "поділом" київсько-поліського наріччя між обома мовами.

Описана вище ситуація ще тривалий час зберігалася протягом давньоукраїнського періоду. Серед першої групи процесів, які по суті були київсько-поліськими, можна назвати дифтонгізацію ***e*** та ***o*** в новозакритих складах (див.: 20.5; 21.3; 24.1), схожість у потрактуванні новопосталих скупчень типу середньопіднебінний + зубний (див. 23.7) та появу нових голосних у складах із двома верхів'ями звучності (на кшталт *іржá*, *кривáвий*). До другої групи, тобто до звукозмін, спільних із білоруською мовою, але водночас також і з котроюсь іншою з-поміж слов'янських, належать перехід ***y*** > ***i*** після ***g***, ***k*** і ***x*** (див. 15.4), занепад слабких єрів і заміну сильних єрів на ***o*** та ***e*** (див. 16.10), потрактування звукосполук типу С**ъ**/**ь**SC (див. 18.1), подзвінчення глухих перед дзвінкими (див. 23.6), ствердіння м'яких зубних перед зубними (див. 23.10) та перетворення проривного ***g*** на щілинний ***γ*** (див. 25.1).

Одначе в той час у фонологічній еволюції та поділі діалектів уже оприявнюються нові прикмети. Обіймаючи на позір широку зону, деякі зміни на півночі з'являються зі значним запізненням (на сто-двісті років): наприклад, це стосується еволюції ***ky***, ***gy*** і ***xy***, занепаду єрів тощо. Фактично, це внеможливлює їх інтерпретацію як спільних звукозмін: вони радше можуть бути окреслені як самостійні звукозміни з тотожними наслідками. Якщо виключити ці звукозміни з числа спільних, то таких

виявиться набагато менше. Почали з'являтися деякі важливі звукозміни, що їх можна назвати власне українсько-білоруськими (в повному розумінні слова): однакове потрактування "єрів" перед ***j*** (як не зважати на дрібні деталі — див. 17.8), запровадження чергування ***u*** : ***v*** (див. 19.5) та ствердіння губних наприкінці складу (див. 27.6). Хоча таких змін було небагато, сама їх поява мала неабияке значення. Вона свідчить, що первісно розмаїті діалекти об'єдналися у дві мови, які мали одна з одною щільніші взаємозв'язки, ніж із рештою суміжних слов'янських.

За ранньосередньоукраїнської доби, коли обидва народи опинилися у складі литовської держави, зростає число спільних звукозмін, як-от: огублення ***l*** із перетворенням його на [w] (див. 30.8), поява протетичного ***v*** перед ***o***- та ***u***- (див. 34.3–6), утрата ***l*** наприкінці слова після приголосних у дієвідміні (див. 35.6), подвоєння приголосних на місці скупчень типу C' +***j*** (див. 37.2), а також, можливо, ствердіння середньопіднебінних (див. 42.4). Із другого боку, практично перестали з'являтися власне київсько-поліські особливості: до таких можна віднести хіба що дзвінку вимову приголосних наприкінці слова та перед глухим, коли до цього спонукали морфологічні чинники (див. 36.2). У будь-якому разі, новопосталий литовсько-польський кордон спричинився до того, що деякі звукозміни, поширюючися з півночі, доходили тільки до його лінії: до них належать огублення ***l***, подзвінчення глухих приголосних у деяких позиціях, подвоєння м'яких приголосних, принагідне знеогублення ненаголошеного ***o*** з перетворенням його на ***a*** (див. 39.5), можливо й ствердіння середньопіднебіних. (Деякі зміни, започатковані південно-західніше від цього кордону, також зупинялися або сповільнювали ходу на рубежі підпольської України). Лише одна-єдина звукозміна — ствердіння м'яких губних у позиції перед голосним —охоплювала всю територію України, та водночас лише південну частину Білорусі (див. 38.6). Крім того, має вагу та обставина, що принаймні у випадку декотрих звукозмін можна встановити їхнє білоруське походження й подальше поширення на українську мову (огублення ***l*** та, можливо, ствердіння середньопіднебіних, а за середньоукраїнських часів — ствердіння ***c'*** у північноукраїнському наріччі).

У XVI ст. започатковано новий процес, що на позір виглядає як спільний білорусько-український, тобто звукозміну в українській мові, взоровану на наявному стані (не на звукозміні) в білоруській мові: сюди слід віднести, безперечно, принагідне знеогублення ***o*** в переднаголошеному складі перед наголошеним ***a*** (*багáтий* — див. 39.5), а також, можливо, огублення ***e*** після губних із перетворенням його на ***o*** (див. 51.6) та перехід ***y*** > ***i*** після ***j*** та на початку слова (див.: 52.6; 52.10). Хоча всі ці звукозміни мали українське підґрунтя, білоруська мова, судячи з усього, відіграла роль каталізатора.

Таким чином, наявність подібностей в українській і білоруській мовах почасти пояснюється розпадом київсько-поліського наріччя і його

поділом між цими двома мовами, почасти спільними звукозмінами, почасти каталітичним впливом білоруської мови на українські звукозміни. Спільні українсько-білоруські звукозміни як такі припадають на період від середини XIII до XVII ст., але найбільшу інтенсивність і вагомість вони мали від середини XV до середини XVI ст., тобто під час міцної зверхності Великого князівства Литовського над значною частиною України. Втім, і тоді чимало білорусько-українських звукозмін не переходили за польський кордон. Якщо говорити про зв'язки між українською та білоруською фонологічною еволюцією в ширшому слов'янському контексті, то вони були щільні як за доісторичної доби, так і за пізніших часів.

9. УКРАЇНСЬКА МОВА В ЇЇ СТОСУНКУ ДО РОСІЙСЬКОЇ

За критерієм виключності спільних звукозмін (тобто беручи до уваги звукозміни, поширені лише в дотичній парі мов, і притому в усіх діалектах кожної) українська та російська мови таких не мають. Якщо надавати значення спільності в межах ширшого слов'янського мовного простору (а на те можна знайти рацію), то протягом доісторичного періоду було чимало звукозмін, спільних для протоукраїнських і проторосійських діалектів. Декотрі з них є українсько-російсько-білоруські: перехід ***tj*** у ***č*** та ***dj*** у ***ǯ*** зі швидким подальшим спрощенням цієї останньої африкати та перетворенням її на ***ž*** (за винятком південно-західних українських діалектів — див. 3.7), повноголос (див. розділ 6), втрата фонематичного статусу тону та часокількості (див. розділ 7), деназалізація з перетворенням ***ǫ*** на ***u*** та наголошеного ***ę*** на ***'a*** (див. розділ 8), огублення $_{e}$***ă*** з перетворенням його на ***o*** в позиції після середньопіднебіних та ***j*** (див. 9.8; в українській мові лише в межах київсько-поліського наріччя), втрата ***j***- перед ***u*** та ***o*** (див. 10.4) і пом'якшення приголосних перед ***ě*** та слабким ***ь*** (див. розділ 11); інші мають більше поширення, охоплюючи ще й болгарську мову: пом'якшення ***x*** із перетворенням його на ***s'*** (див. 3.3), перекшталтування звукосполук губний +***j*** у губний + ***l'*** (див. 3.9; у болгарській мові — з подальшою втратою) та втрата ***t*** і ***d*** перед ***l*** (див. 4.2).

Перелік таких змін може бути продовжений уже для давньоукраїнських часів: перехід сильних єрів у звуки ***o*** та ***e*** (див. 16.10) і так само в сполуках типу С***ъ***/***ь***SC (див. 18.4) є спільним для української, російської та білоруської мов; перехід ***y*** > ***i*** після ***k***, ***g*** і ***x*** мав місце в тих самих трьох мовах і почасти в польській (окрім як після ***x*** — див. 15.4); утрата слабких єрів сталася в усіх слов'янських мовах (див. 16.10), як і подзвінчення глухих приголосних перед дзвінкими (див. 23.6) чи ствердіння м'яких зубних перед твердими зубними (див. 23.10). Проте всі ці звукозміни, хіба що за винятком потрактування сполук ***ky***, ***gy***, ***xy***

та Cъ/ьSC, нічого не важать із погляду наявності якихось особливих зв'язків між українською та російською мовами, бо вони мали місце в різних слов'янських мовах у різні часи й з усією очевидністю являли собою незалежні еволюційні процеси, подібність між якими цілком задовільно можна пояснити спільним праслов'янським спадком. Фактор часової незбіжності, завважмо, охоплює й дві останні з-поміж перелічених звукозмін: переходи ***ky***, ***gy***, ***xy*** > ***ki***, ***gi***, ***xi*** та Cъ/ьSC > C*o*/*e*SC у російській мові відбулися принаймні на сто років пізніше, ніж в українській. Отже, можна припустити, щонайбільше, індукційний вплив на російську мову з боку української, але жодних фактичних даних на підтвердження такої гадки немає. Найімовірніше, тут ідеться все-таки про незалежні одна від одної звукозміни, дарма що однаково спрямовані.

Для доісторичних часів такі хронологічні відмінності здебільшого затерті. Неможливо визначити, скажімо, чи повноголос у протоукраїнських і проторосійських діалектах розвинувся рівночасно, чи з певним часовим відступом. Отже, як підказує обережність, напевне можна говорити радше про однаковість результатів, лишаючи питання щодо спільності процесів відкритим. Звичайно, виключити такої можливості не можна, але так само не можна вважати її чимось самоочевидним, надто з огляду на величезну відстань, скажімо, між Галичем і Новгородом чи Тмутороканню та Суздалем. Навіть якщо взяти самі лише результати, численні відмінності в деталях спонукають до обережності. Серед таких можна назвати, приміром, наявність в українських говірках ***ǯ*** на місці ***dj*** і брак щонайменших слідів чогось подібного в російській мові; продовження — у змодифікованому вигляді — різниці тонів у рефлексах звука ***o*** (***ω*** проти ***o***) в російських говірках і брак такого розрізнення бодай в одній-єдиній українській говірці; обмеження м'якості приголосних лише позиціями перед ***i*** та перед ***e*** в проторосійських діалектах, якому, вочевидь, не судилося статися в більшості українських говірок; наявність т. зв. другого повноголосу в (північно)російських говірках і його майже цілковитий брак в українській мові тощо. Отже, факти дають підстави говорити про можливість понад десяти доісторичних звукозмін, спільних для протоукраїнських і проторосійських діалектів (і так само для протобілоруських та інколи для інших слов'янських протодіалектів), але водночас слід мати на увазі й інший варіант — вірогідніший з огляду на часові та просторові чинники, — тобто можливість рівнобіжної еволюції в деяких або й в усіх цих випадках. Така рівнобіжність еволюції може бути пояснена спільністю праслов'янської основи. Вона стосується не лише спільності матеріалу (тобто однакового набору звуків і фонем), але й спільності еволюційних тенденцій. Діапазон можливих відхилень тут невеликий і рівнобіжність у змінах — неуникненна. Нікому не спаде на думку, що процес еволюції звукосполуки ***tj*** у протоукраїнських та протословенських діалектах був спільний, дарма що в його вислідi й ті, й ті мають звук ***č***, — адже відстань

між Україною та Словенією просто є для цього завелика. Одначе насправді зі Львова ближче до Любляни, ніж до того-таки Новгорода, та й сама географічна близькість не конче є запорукою спільності фонологічних процесів. Утім, чи вже йдеться про спільні процеси, чи про рівнобіжні, протоукраїнські діалекти мали в їх висліді більшу кількість спільних рис з проторосійськими (та протобілоруськими), ніж із будь-якими іншими тогочасними слов'янськими. Таким чином, якщо ці процеси були просто рівнобіжні, їхня рівнобіжність мусила бути спричинена спільністю, що існувала або під час цих процесів (що є менш імовірним), або раніше, тобто за праслов'янської доби.

Після XIII ст. жодної спільності у фонологічній еволюції української та російської мов уже не було. Можна відзначити хіба що кілька позірних збігів: в обох мовах відбулося ствердіння ***š*** і ***ž*** (в українській мові також ***č*** – див. 42.4), утрата ***-l*** після приголосного в дієслівних формах чол. роду мин. часу (див. 35.6), поява вставних голосних у деяких типах складів із двома верхів'ями звучності наприкінці слова (укр. *ві́тер*, рос. *ве́тер* — див. 44.6), але ці нечисленні подібності є випадкові й лише часткові.

Щоправда, десь із середини XVII ст. в українській мові стаються певні марґінальні звукозміни, у висліді яких вона окремими деталями наближається до стану, наявного в російській мові: це огублення ***e*** з перетворенням його на ***'o*** після зубних (див. 51.6; у російській мові не лише після зубних), поступове усунення ***y*** в позиції на початку слова (див. 52.10) та усунення звукосполуки ***j+y*** (див. 52.6). У сучасній українській мові поширенню тенденції до автоматичного пом'якшення всіх приголосних перед ***i*** (див. 59.4), як і обмеженню вжитку ***g*** (геть зниклого в деяких східноукраїнських говірках — див. 48.3), цілком імовірно може сприяти вплив із боку російської. Якби ці звукозміни зреалізувалися до кінця, їх наслідком було б злиття /i/ та /y/ в одну фонему та скорочення числа велярних до трьох — як у російській мові.

Отже, спільні риси в українській і російській мовах спричинені спільністю або рівнобіжністю (або почасти спільністю й почасти рівнобіжністю) їх еволюції за доісторичних часів у ширшому слов'янському контексті, а також відносно недавніми російськими впливами на українську (щонайраніше від середини XVII ст.).

10. УКРАЇНСЬКА МОВА В ЇЇ СТОСУНКУ ДО ПОЛЬСЬКОЇ

Звукозмін, спільних виключно для української та польської мов, не було. Єдиний можливий виняток — це поява протетичних приголосних: ***v*** перед ***o-*** (характерна риса південнопольських говірок — див. 34.5) і перед ***u-***

(риса, притаманна більшості польських говірок — див. 35.6), а також ***h*** перед ***a***- (характерна риса південномалопольських говірок — див. 34.7).

На протоукраїнську та давньоукраїнську добу припадає кілька процесів, що призвели до тотожних результатів в українській і польській мовах: перетворення ***j*** на ***l'*** після губних (у польській мові хутко облишене — див. 3.9), збереження ***ĭ*** та ***ŭ*** перед ***j*** (див. 5.3), двоїста рефлексація сполук типу $*_o$***ar***C- і $*_o$***al***C- з метатезою залежно від тону (див. 6.2), пом'якшення приголосних перед ***ě*** та слабким ***ь*** (але в польській мові також перед ***i***, ***e*** та сильним ***ь*** — див. 11.5), перехід ***ky***, ***gy*** > ***ki***, ***gi*** (але в українській мові так само ***xy*** > ***xi*** — див. 15.4), утрата слабких єрів (див. 16.10; з подальшими приподібненнями в новопосталих скупченнях приголосних — див. 23.6; 23.10). Однак усі вони мають розглядатися в ширшому слов'янському контексті й не вказують на якусь особливу спільність у фонологічній еволюції української та польської мов. Якщо взяти специфічну еволюцію ***o*** та ***e*** в новозакритих складах, обидві мови прийшли до схожих результатів, отримавши ***u*** (в українській мові цей звук відтак просунувся вперед, перетворившись на ***ü*** та ***i***) та ***i*** (в польських говірках) відповідно, але різними способами (у польській мові через подовження, в українській через звуження) й у різний час (українські звуки ***u*** та ***i*** значно давніші від польських), і тому ці процеси в обох мовах напевне не пов'язані один з одним.

Починаючи з XVI ст., увиразнюється безпосередній польський вплив на лемківські говірки: якщо в інших карпатських говірках середньопіднебінні, як правило, зберігали м'якість, то в лемківських (північнолемківських і спиських), як і в польській мові, вона була втрачена (див. 42.2); дещо раніше (в XVI–XVII ст.) лемківські говірки втратили вільний наголос, що йому на зміну прийшов наголос на передостанньому складі (див. 7.7). Наражалися на польську експансію також говірки Підляшшя, Холмщини та Посяння. У багатьох селах із плином століть перейшли на польсько-український суржик, і цей процес активно триває серед розпорошених решток української людності, що залишилася в рідних місцях після 1945 р.

У загальноукраїнській мові поза периферійними найзахіднішими говірками польські впливи, оприявнившися з середини XVI ст., особливо посилюються в XVII ст. Польська мова, разом з іншими західними, напевне, сприяла поновленню ***g*** в українській мові (див. 48.1), а можливо — й запровадженню ***ʒ*** (див. 48.6). З неї потрапили до української мови деякі слова, що містили ***f*** (див. 48.8). Крім того, польська мова могла сприяти переходові ***e*** в ***'o*** після зубних (див. 51.6), заміні ***y*** на ***i*** після ***j*** та на початку слова (див. 52.6; 52.10), впровадженню усічених форм у закінченнях прикметників, зокрема закінчення ***-e*** в сер. роді одн. (див. 53.6), стягнених дієслівних форм на кшталт ***pytaš***, уживаних у надсянських і карпатських говірках (див. 53.8), та дорсальної палаталізації,

що дала ***ś***, ***ź*** і ***ć*** (див. 55.2). Проте в усіх цих випадках діяли насамперед унутрішні закони та тенденції української мови, тимчасом як польська могла відіграти хіба що роль каталізатора — завдяки наявності в ній тих явищ і правил, які щойно впроваджувалися в українську мову.

11. УКРАЇНСЬКА МОВА В ЇЇ СТОСУНКУ ДО СХІДНОСЛОВАЦЬКИХ ДІАЛЕКТІВ

Контакти української мови зі словацькою, а точніше зі східнословацькими діалектами, були тільки периферійні. Лише лемківські говірки перебували зі словацькою мовою в прямому контакті. Навіть у бойківських говірках, де були, нехай нечисленні, спільні звукозміни зі словацькою мовою, це скорше слід розглядати як наслідок лемківського посередництва.

Упродовж протоукраїнського й давньоукраїнського періоду як в українській мові, так і в східнословацьких діалектах постали звукосполуки типу S***o***C- на місці *$_o$***a***SC за спадної інтонації (див. 6.2), звук ***u*** на місці ***ǫ*** (див. 8.5), звук ***h*** на місці ***g*** (з характерним збереженням ***g*** у звукосполуці ***zg*** — див. 25.1; 25.6), а також відбулося ствердіння губних наприкінці складу (див. 26.4). Проте всі ці звукозміни охоплювали ширшу територію й не можуть правити за якусь українсько-східнословацьку специфіку.

Фонологічний зв'язок між українською мовою, представленою її лемківськими говірками, з одного боку, та східнословацькими діалектами, з другого, є ймовірніший, коли йдеться про довше збереження сонорних ***r*** і ***l*** без супроводу вставних голосних у сполуках типу CSC, що виводяться від CS**ъ**/**ь**C (літ. укр. *кривáвий*) із подальшим вставленням голосного на кшталт ***e*** ~ ***y*** поряд із сонорним, часто попереду (сх. словац. ***kyrvi*** ~ ***kervi*** ~ ***krevi*** 'крові' ґен. одн. — див. 35.7), про перехід до наголосу на передостанньому складі та про стягнення голосних, первісно відділених один від одного приголосним ***j*** (***pytaš*** тощо — див. 53.6).

Поза тим, лемківські говірки поділяють зі східнословацькими такі риси, як дорсальна палаталізація ***s*** і ***z*** (***ś***, ***ź***), веляризація ***n*** перед ***k*** і ***g*** (сх. словац. ***ceŋki*** 'тонкий'), подзвінчення приголосних у позиції наприкінці слова перед сонорним (сх. словац. ***počekaž me*** 'зачекаєш на мене') та форми з ***j*** у 1 ос. одн. дієслів четвертого класу з основою на губний (***robju***). Усі вони є характерні також для південно-західних говірок польської мови й належать до прикмет цієї вторинно утвореної "карпатської" мовної спільності. Загальний вектор їх поширення (хоч, може, й не завжди) був із заходу на схід, хоча для більшості з-поміж цих рис бракує фактичного матеріалу, що дозволяв би з'ясувати, де вони вперше постали чи звідки розпочали своє розпросторення. На підставі загальних міркувань

і часткових спостережень можна гадати, що при переселенні лемків на терени, розташовані південніше від Карпатських гір, та ще деякий час по тому са́ме нові осадники могли бути призвідниками мовної інтеґрації, але в XIX–XX ст. ситуація, як здається, змінилася. Втім, наголос унерухомився на передостанньому складі у східнословацьких діалектах (та в польській мові) раніше, ніж у лемківських говірках (приблизно в XV ст. та наприкінці XVI чи в XVII ст. відповідно), а це показує, що міркування загального характеру легко можуть виявитися хибними.

12. УКРАЇНСЬКА МОВА В ЇЇ СТОСУНКУ ДО БОЛГАРСЬКОЇ

Стосовно характеру українсько-болгарських контактів за доісторичної доби певних відомостей є обмаль. Припущення, що до появи угрів (894 р.) предки українців були сусідами протоболгарських племен у Семигороді та на інших землях, які пізніше ввійшли до складу Угорщини, є суто умоглядне й у будь-якому разі не має практично жодного значення з погляду історичної фонології, оскільки особливостей української мови на той час увиразнилося зовсім мало, а слов'янська людність на цих теренах невдовзі була поглинута уграми, залишивши по собі слід хіба що в деяких топонімах (та словах, запозичених угорською мовою). Походи князя Святослава на Болгарію (968–971 рр.) через Добруджу, що мали на меті приєднання цієї країни до Київської держави, тривали недовго й були безуспішні. Вони свідчать про зацікавлення Києва болгарськими справами, але аж ніяк не про інтенсивне взаємопроникнення мовних елементів. У культурному житті Київської Русі болгари відігравали важливу роль, але чи справило це якийсь вплив на тогочасну фонологічну еволюцію, сказати важко. Пізніше, у XII–XIII ст., володіння Галицького князівства сягали Нижнього Придунав'я, де контактів із болгарами ледве чи можна було уникнути. Тамтешні слов'яни, називані бродниками (XII ст.) та берладниками (XII–XIII ст.), могли являти собою суміш українців і болгар. Однак то були віддалені землі, що їхнє слов'янське населення, вочевидь, не підтримувало щільних зв'язків з основною частиною українського народу.

Українсько-болгарським контактам на велику міру перешкоджали кочові тюркомовні племена в українських степах, починаючи від печенігів (кін. IX – сер. XI ст.), а пізніше й румуни, які вбили клин між обома народами, колонізувавши Добруджу. Безпосередні українсько-болгарські контакти поновилися 1752 р., коли на півдні України з'явилися болгарські осадники, запрошені російським урядом. Проте ці поселення були нечисленні й занадто ізольовані, щоб справити який-небудь помітний вплив на фонологічну еволюцію української мови.

Упродовж протоукраїнського та давньоукраїнського періодів деякі звукозміни були спільні для української та болгарської мов, як-от: перехід ***kv*** > ***cv*** перед ***ě*** (у південно-західних українських діалектах — див. 3.2), пом'якшення ***x*** із перетворенням його на ***s*** (див. 3.3), постання ***l'*** на місці ***j*** після губних (див. 3.9; у болгарській мові цей звук невдовзі втрачено), утрата ***t*** і ***d*** перед ***l*** (див. 4.2), збереження ***ŭ*** (> ***ў***) та ***ĭ*** перед ***j*** без перетворення їх на єри (див. 5.3), у південно-західних українських діалектах заміна $_{e}$***ă*** лише на ***e***, а не на ***e*** та ***o*** (див. 8.4), пом'якшення приголосних перед ***ě*** та (слабким) ***ь*** (див. 11.5), а також ствердіння ***r'***, спершу характерне лише для київсько-поліського наріччя (див. 12.1). Проте всі ці зміни, за винятком останньої, мали місце не тільки в українській та болгарській мовах, охоплюючи так само землі, розташовані північніше, або південніше й західніше (потрактування $_{e}$***ă*** чи ***ŭ*** та ***ĭ***), або й ті, й ті.

Як не дивно, найбільшого впливу з боку болгарської мови українська зазнала не прямо, а через посередництво тих-таки румунів, які внеможливили українсько-болгарські зв'язки. Носіїв цього впливу називано волохами (див. 62.13).

13. УКРАЇНСЬКА МОВА В ЇЇ СТОСУНКУ ДО РУМУНСЬКОЇ

Ареною українсько-румунських контактів, добре задокументованих для періоду XIV–XV ст., були буковинські та покутські землі: тоді Снятин, Коломия та Покуття переходили то від Польщі до Молдавії, то навпаки. (Компактних зон поширення румунської мови в цьому реґіоні до XIII ст. не було). Однак передумови для інтенсивних українсько-румунських контактів були створені волоською колонізацією, що йшла вздовж Карпатських гір (починаючи десь із XIII ст.[8]) й мала на меті пошук нових пасовищ для овець, посилюючися під час політичних заворушень, особливо турецьких інвазій (докладніше див. 40.7). Як показали новочасні дослідження, волохи радше становили окрему групу не з етнічного погляду, але з професійного (то були гірські вівчарі), а в XV–XVI ст. — також із юридичного (на них поширювалося т. зв. волоське право). Етнічний склад цієї групи був строкатий: до неї входили македонці, болгари, албанці, румуни, а з поступовим просуненням на північний захід долучилися ще й українці, поляки, словаки. У межах України більшість цієї групи первісно становили, судячи з усього, румуни з домішкою представників інших балканських народів (як за антропологічним, так і за мовним критерієм), яким пізніше судилося зукраїнізуватися. Рух лемків на захід, вочевидь,

---

[8] Усі спроби довести наявність давніших українсько-балканських зв'язків (П. Лавровський, С. Смаль-Стоцький, С. Бернштейн) виявилися безуспішними.

до певної міри вписувався в цей процес, але власне румунський елемент навряд чи коли перетнув Уг у своєму стремлінні на захід. Волохи принесли на Україну усереднену балканську цивілізацію в її пастушому варіанті, яка на південному сході означеної зони має яскраві форми вияву, але стає все менш помітною, якщо йти далі на північний захід уздовж Карпат.

Кілька звукозмін "балканського" типу сталося в південно-західному наріччі української мови (здебільшого в поясі говірок по схилах Карпат від Буковини до Сяну) протягом ранньосередньоукраїнського періоду. З-поміж них найочевиднішими є нерозрізнення ненаголошених ***е*** та ***у***, з одного боку, та ненаголошених ***о*** та ***и*** (т. зв. укання) — з другого (див. 40.7), зокрема й реалізація ненаголошеного суфікса ***-ova-*** як ***-uva-*** (див. 40.9); зміщення артикуляції ***'а*** вгору з перетворенням його на ***'е*** після м'яких приголосних (див. 41.3); запровадження африкати ***ʒ*** (див. 48.6); палаталізація ***t'*** і ***d'*** з перетворенням їх на ***k'*** і ***g'*** відповідно (див. 55.4). Розповсюдженню вжитку ***g*** і ***ǯ*** (див.: 48.1; 48.8) також міг сприяти волоський вплив, хоча передумови для цього, як і для решти перелічених звукозмін, виникли внаслідок унутрішньої еволюції української мови. Наявність ***l̇*** у буковинських, покутських (можливо, саме з Покуття цей звук перенесено українськими переселенцями на Полтавщину) та гуцульських говірках (див. 61.8) також можна розглядати як балканську рису, що її поширенню сприяли волохи.

Усі ці зміни хоч і не були принесені безпосередньо болгарами, але віднаходяться в болгарській мові чи її говірках. Румуни виконували роль посередників, як вони це робили й при перенесенні болгарської лексики (пор., наприклад, гуц. ***graždá*** 'садиба' — слово, яке має всі прикмети болгарської фонологічної системи при тому, що безпосереднім джерелом його запозичення до гуцульських говірок було рум. *grajd* 'хлів'). У цьому зв'язку варто підкреслити, що розглядувані явища не походили з якогось одного болгарського діалекту. Потрактування ненаголошеного ***о*** як ***и*** та ненаголошеного ***е*** як ***у*** (в болгарській мові скорше як ***і***) притаманне східноболгарським, балканським і банатським говіркам; зміщення артикуляції ***а*** вгору з перетворенням його на ***е*** в позиції між м'якими приголосними має місце у східноболгарських і балканських говірках, а в позиції після м'якого, але незалежно від якості наступного приголосного, тобто так само, як в українській мові, — у родопських говірках; палаталізація ***t'*** і ***d'*** із перетворенням їх на ***k'*** і ***g'*** та широкий ужиток ***ʒ*** характерні для західноболгарських говірок та частини балканських (Котел — Єлена — Дряново). Це знов-таки свідчить, що українці безпосередньо не стикалися з жодним болгарським діалектом, мавши натомість контакти з волохами, які в ході своїх міґрацій сполучали риси багатьох говірок і до яких долучалися носії різних наріч.

Після XVI ст., коли пік волоських міґрацій минув, а населення південно-західної частини України набуло стабільних рис, взаємозв'язки румунської (чи болгарської) мови з українською перейшли у фазу застою.

Щільні контакти українських козаків із Молдавією впродовж XVI–XVII ст. ледве чи лишили бодай якісь сліди у фонологічній еволюції української мови. (Можливо, появі протетичного ***v*** перед ***о-*** в молдавських говірках румунської мови сприяло його постання в українській мові). Характерний для Молдавії перехід ***v > h*** перед голосними заднього ряду нагадує заміну прийменника та префікса ***v*** на ***h*** у лемківських говірках, але умови були відмінні. Відзначалося (Яневим), що наступник звука ***е*** в гуцульських говірках, тобто звук ***æ***, акустично стоїть близько до рум. ***ə*** (на письмі — *ă*) і міг був викшталтуватися в ході контактування з румунською мовою, але певності щодо цього немає. У говірках, що існують у румунському оточенні (Сучава), дифтонгізація ***у*** та ***е*** з їх перетворенням на $_{i}$***у*** та $_{i}$***е*** після зімкнених зубних має рівнобіжники в суміжних румунських діалектах (див.: 11.4; 22.5).

14. УКРАЇНСЬКА МОВА В ЇЇ СТОСУНКУ ДО УГОРСЬКОЇ

По дорозі зі своєї первісної батьківщини, розташованої десь у районі Уралу, до теперішньої Угорщини, яку вони загарбали 894 р., угри пройшли вздовж південної межі українських земель. Про якісь контакти між протоукраїнськими племенами та уграми практично нічого не відомо. Бракує інформації навіть про швидкість їхнього руху й відповідно про тривалість контактування з тимчасовими північними сусідами. За різними гіпотезами, відповідна цифра коливається в діапазоні від трьох років до трьох століть. Жодних слідів цих контактів у історичній фонології української мови не віднайдено (зрештою, угорської — так само).

На своїй новій батьківщині угри рано чи пізно мали вступити в контакт із українським осадництвом на Закарпатті. Найраніші свідчення про ці контакти датуються щойно XIII ст. (див. 62.6.3), й лише починаючи з XIV ст. на них можна з певністю покладатися. Ліпше знані є обставини угорського політичного та воєнного втручання в галицькі справи в 1199–1349 рр., проте справити якийсь вплив на фонологічну еволюцію обох дотичних мов вони навряд чи могли.

Разюча подібність у фонологічній еволюції між ними обома — це втрата коротких голосних ***u***, ***i*** та ***ü*** наприкінці слова в угорській мові та втрата єрів у тій самій позиції (але також і в багатьох інших) у давньоукраїнській мові. Ба більше, обидві ці зміни відбулися приблизно одночасно: в угорській мові — від середини XI ст. до кінця XII ст., у давньоукраїнській — між 1050 і 1150 рр. (див. 16.10). Однак ця подібність оманлива. Зв'язки між носіями обох мов були занадто слабкі й периферійні, щоб уможливити такий масштабний спільний процес. Крім того, обидві ці звукозміни істотно різнилися засягом та природою. В українській мові занепад єрів відбувся не лише в позиції наприкінці слова. В угорській

мові втрата ***u***, ***i*** та ***ü*** призвела до замінного подовження попереднього голосного (*utu* > *út* 'дорога'), чого в українській мові не сталося. Хоча означену звукозміну в угорській мові можна пов'язати з її слов'янськими контактами, то зовсім не обов'язково мусять бути контакти з українською, бо в болгарській, сербсько-хорватській чи словацькій мовах, які межували з угорською чи були поширені на тій самій території, занепад слабких єрів мав місце щонайпізніше в X ст., а в румунській мові, яка теж межувала з угорською й була поширена на тій самій території, втрата прикінцевих ***-u*** та ***-i*** в позиції наприкінці слова (а також у деяких інших позиціях) припала на XI ст. Саме ці процеси й могли спровокувати аналогічну звукозміну в угорській мові.

Ще одна угорська звукозміна, схожа на українську, — це постання подвоєних палатальних зубних і середньопіднебіних на місці сполук зубного чи середньопіднебінного з ***j***. Реалізувалася вона протягом XIII–XV ст. В українській мові рівнобіжна зміна (типу ***sudьja*** > ***sud'ja*** > ***su***[d̄']***á*** — на письмі *суддя*) поширилася з південного заходу (на Буковині вона засвідчена з XV ст.) на решту території країни до середини XVI ст. (див. 37.2). У цьому випадку можливість зв'язку між обома звукозмінами, попри всю її малоймовірність, цілком виключити не можна.

Натомість у системі вокалізму угорська мова загалом не має спільних звукозмін з українською. Якщо заризикувати дуже спрощене узагальнення, то в угорській мові існувала тенденція до відкритішої артикуляції голосних (***i*** > ***e***, ***u*** > ***o***, ***ü*** > ***ö***, ***o*** > ***å***), а в українській — до закритішої (***ȯ*** > ***u*** > ***ü*** > ***i***, ***e*** > ***ė*** > ***i*** тощо). Хіба що у випадку закарпатських говірок наявність звука ***ü*** в системі вокалізму угорської мови могла сприяти збереженню такого самого звука в центральній частині Закарпаття (приблизно від Мукачева до Виноградова) аж до сьогодні, хоча майже в усіх південних українських говірках він іще в XVII ст. перейшов у звук ***i***.

Також наявне на говірковому рівні варіювання ***x*** ~ ***h***, яке часом трапляється на Закарпатті (***neháj*** < ***nexáj***), можна приписати безпосередньому впливу з боку угорської мови (див. 56.3). Питання про те, чи мав перехід ***e*** та ***o*** в ***ė*** та ***ȯ*** відповідно в позиції перед голосними переднього ряду (або просуненими вперед) та/або перед м'якими приголосними в закарпатських говірках (і так само в бойківських — див. 40.3) якийсь зв'язок із засадою гармонії голосних в угорському слові, залишається відкритим.

15. УКРАЇНСЬКА МОВА В ЇЇ СТОСУНКУ ДО ТЮРКСЬКИХ МОВ

Нараженість української мови на потужні впливи з боку тюркських мов мала місце впродовж багатьох століть. Засяг цих впливів — як з погляду територіального, так і з погляду глибини проникнення — був найбільший із-поміж усіх неслов'янських мов, що з ними контактувала українська.

Протягом століть на південному та східному рубежах України були присутні тюркські племена. Ці племена то здійснювали наїзди на Україну, то виступали в ролі спільників українських володарів, то торгували з українцями, то брали їх у ясир, то звойовували їх, то самі були звойовані українцями, то осідали на українській території — за різних обставин і в різній ролі, час від часу беручи участь у всіх аспектах громадського та приватного життя, за винятком релігії. Добре відомо, з якими тюркськими військовими та політичними утвореннями мусили мати справу протоукраїнські племена та український народ. Якщо подати лише стислий огляд, до них належали авари, які, йшовши на захід у VI ст., подекуди отерлися об протоукраїнські терени чи й зачепили їх; булґари, частина яких осіла в Північному Приозів'ї, а частина рушила далі до Болгарії в VI–VII ст.; хозари, які в IX столітті підкорили полян і сіверян та збирали з них данину; печеніги, що з кінця IX до середини XI ст. кочували між Доном та Дністром; половці, що домінували в українських степах від кінця X до середини XIII ст.; т. зв. татари, що загарбали Україну бл. 1240 р., на велику міру зберігаючи свою зверхність аж до 1363 р.; кримські татари, що з 1363 до 1453 рр. перебували у васальній залежності від Литви, а з 1475 р. — від Туреччини, здійснювали численні руйнівні наїзди на Україну, починаючи з середини XV ст., і були остаточно розгромлені щойно 1783 р.; нарешті, турки, які володіли південною смугою українських земель з XVI по XVIII ст. та певний час (1672–1699 рр.) утримували під своєю зверхністю Поділля.

Під назвами цих військових і політичних утворень приховувалося величезне мовне розмаїття. Кожне з них являло собою не надто стійкий союз племен, які говорили цілою низкою тюркських, а часто — беручи ширше — й алтайських мов і говірок, що з-поміж них є сила зовсім невідомих або відомих лише завдяки недавній фіксації. Якщо історична фонологія тюркських мов (з певною хронологією) досі перебуває, висловлюючися фігурально, у колисці, то точне порівняльне дослідження збігів у фонологічній еволюції тюркських і слов'янських мов і поготів можна вважати ще навіть не народженим.

Формуючи підвалини для таких досліджень, сьогодні можна тільки вказати на подібні тенденції у фонологічній еволюції української мови, як представниці слов'янських, та тюркських мов (чи частини з-посеред них), лишаючи розв'язання проблеми можливих узаємовпливів між ними на майбутнє.

Уважається, що в давнину тюркські мови мали опозицію за часокількістю в системі вокалізму, причому до первинних довгих долучилися вторинні, які, вочевидь, з'явилися під наголосом або ж як спосіб компенсації за втрату наступного приголосного **γ**. Одначе бл. 900 р. часокількість, як гадають, зникла в тюркських мовах, поширених побіля України. Приблизно в той самий час часокількість перестала бути фонематично релевантною також і в протоукраїнських діалектах (див. 7.6).

Для тюркських мов, як правило, була характерна гармонія голосних у межах кожного слова. За протоукраїнських часів і пізніше численні процеси були спрямовані коли не на досягнення справжньої гармонії голосних у цілому слові, то, принаймні, на двоскладову гармонію, що вона, можливо, являла собою ядро гармонії голосних у слові. Вони узагальнено представлені в 40.13. Одначе напрямок уодностайнення був різний: якщо в українській мові наступний склад зазвичай зумовлював вибір голосного в попередньому, то в тюркських перший склад визначав якість голосних у наступних. Щоправда, є й винятки: в уйґурських мовах існує губно-піднебінна гармонія, що діє в напрямку до початку слова, і схожі явища відомі також в узбецькій, чаґатайській, татарській (казанській) мовах тощо; натомість у постанні повноголосу за протоукраїнських часів перший голосний, можливо, визначав вибір другого (див. 6.3).

У повноголосі був іще один аспект, який можна пов'язати зі структурою тюркського слова. Як добре відомо, замість повноголосу, приміром, у польській чи болгарській мовах застосовано метатезу, внаслідок чого пол. *złoto* чи болг. *зла́то* відповідає укр. *зо́лото*. Завдяки повноголосові тут уникнуто скупчення приголосних на початку слова, яке було, завважмо, неприпустимим у тюркських мовах (а також в угорській).

У булґарській групі тюркських мов розвинулися протетичні приголосні перед ***e*** та ***o***: ***e- >je-***, ***o- >vu-***, ***vy-***. Те саме сталося й в українській мові: перед ***e*** ще за доісторичних часів, перед ***o*** — в XIII–XIV ст. (див. 34.4–5).

У тюркських мовах після переходу ***p- >f-*** уживаність звука ***f*** зменшилася; в українській мові звук ***f*** так ніколи й не спромігся посісти якогось певного місця в системі консонантизму. Довгі приголосні в тюркських мовах з'являються хіба що на межі морфем. В українській мові після занепаду єрів такою ж була головна функція подвоєння. Наявність звука ***γ*** у тюркських мовах могла виконати роль каталізатора при переході ***g > γ*** (> ***h***) у давньоукраїнській мові.

Цей перелік, вочевидь, міг би бути продовжений.

16. УКРАЇНСЬКА МОВА В ЇЇ СТОСУНКУ ДО КОТЕРИТОРІАЛЬНИХ МОВ

Було багато носіїв чужих мов, що компактно селилися на Україні: наприклад, половці за давньоукраїнських часів, німці та вірмени (по містах) за ранньосередньоукраїнської доби, невеличкі циганські табори почали мандрувати Україною в XVI ст., пізніше (надто у XVIII — на початку XIX ст.) постали чеські, сербські, болгарські села. Проте ці групи були занадто ізольовані або ж розчинялися в місцевому (українському) мовному оточенні занадто швидко, щоб справити який-небудь вплив чи взяти

яку-небудь участь у фонологічній еволюції української мови, хоча їхні пам'ятки подеколи містять вартісні дані, що віддзеркалюють її тогочасний стан. Інакшим було становище поляків, що в різні часи, починаючи з XIV ст. і закінчуючи серединою XX ст., осідали по українських містах і селах, а також росіян, чия присутність відчувається з середини XVII ст. і дотепер. То були привілейовані верстви, для яких українська мова правила за субстрат. У деяких дрібницях вони вплинули на фонологічні процеси в українській мові, хоча й не спромоглися істотно змінити маґістральний напрям її еволюції (щодо польської мови див. 62.10, щодо російської 62.9 та 62.1г).

Єдина мова непанівної меншини, що впродовж кількох сторіч зберігала власну тотожність, уникнувши водночас ізоляції, — це ідиш. Ця мова, потрапивши на Україну наприкінці XIV ст., перетривала ще й до сьогодні. Протягом цього часу вона пройшла власну фонологічну еволюцію, внаслідок чого виник особливий південно-східний варіант ідишу, поширений на більшій частині України та в Молдавії, що протиставляється його північно-східному варіантові, вживаному в Литві, Латвії та Білорусі, центральному варіантові, вживаному в Польщі, на сході Угорщини та в Закарпатській області України, та західному варіантові, вживаному в західній частині Словаччини й Угорщини та на сході Австрії.

Південно-східний, а почасти також центральний і північно-східний варіанти ідишу відзначаються кількома важливими звукозмінами, що їм mutatis mutandis можна знайти паралелі в українській мові.

Декотрі з цих паралелей — то справді випадкові збіги (наприклад, ***e*** > ***ė*** > ***i*** в українській мові та ***ē*** > ***i*** в ідиші — див. 32.10), проте інші, вочевидь, віддзеркалюють реальні конверґентні процеси. До таких належать передовсім поновлення дзвінкої вимови приголосних наприкінці слова в північноукраїнському наріччі та в північно-східному варіанті ідишу (див. 36.2), а також перехід ***u*** > ***i*** через проміжну стадію ***ь*** в південно-східному варіанті ідишу (див. 45.6). Як і в українській мові, у південно-східному варіанті ідишу викшталтувалася опозиція між ***y*** та ***i***, не застосовувана в позиції після ***j*** та на початку слова (див. 52.10).

Ізоглоси цих звукозмін в українській мові та в ідиші зазвичай не збігаються, але почасти перетинаються. Ця розбіжність є особливо разючою, коли йдеться про поновлення дзвінкої вимови приголосних наприкінці слова. Крім того, є відмінності в хронології, хоча вони ледве чи коли перевищують сотню років. Щоправда, жодна з цих двох відмінностей не повинна дивувати, беручи до уваги мобільність як української, так і жидівської людності вкупі з тією обставиною, що головні осередки внутріжидівського суспільного життя перебували не в тих містах, де українське населення становило б значну частку.

Збіжність між українською мовою та ідишем спостерігається й у дрібніших явищах. Приміром, поширення в ідиші афективного пом'якшення зубних (***knáker*** 'велике цабе' ~ афективний варіант ***kn'áker*** —

Вайнрайх), поза сумнівом, було стимульоване слов'янським впливом, дуже ймовірно — українським.

17. ПІДСУМКОВИЙ ОГЛЯД

Як правило, звукозміни є результатом узаємодії різних чинників. Брак рівноваги в системі фонем, звукові припасування в межах мовленнєвих сеґментів, притаманна певному часові еволюційна інерція, прагнення до більшої прозорости та консеквентности в морфології, афективний ужиток, контакти з іншими мовами, особливо в умовах двомовності, та інші чинники, діючи спільно або протидіючи один одному, вкупі зумовлюють звукозміну та визначають її напрямок. У таких складних ситуаціях результати звукозмін теж бувають складні й зазвичай містять унутрішні суперечності. Спрощення на одному рівні призводить до ускладнення на іншому. Наприклад, перехід ***dj*** > ***ǯ*** (див. 3.8) уможливив спрощення в синтагматиці (один приголосний замість двох, збільшення кількості складів із найпростішою будовою C + V), але в парадигматиці це призвело до появи нової фонеми /ǯ/. У більшості говірок завдяки її дальшому спрощенню й перетворенню на ***ž*** це ускладнення було усунуте, але натомість зробилася менш прозорою система чергувань приголосних: відтоді звук ***ž*** чергується як з ***d***, так і з ***z***, а отже й угадати його конкретний альтернант у кожному випадку стало неможливо. У висліді розщеплення $_e$***ă*** на ***e*** та ***o*** після середньопіднебінних та ***j*** залежно від якості наступного голосного досягнуто чогось на кшталт двоскладової гармонії голосних, проте втрачено внутрітскладову гармонію, поки середньопіднебінні зберігали свою м'якість. Суперечності всілякого ґатунку виринають у зв'язку практично з кожною звукозміною, і то є один з основних чинників невпинности фонологічної еволюції.

Наявність прогалини в системі фонем звичайно вможливлює звукозміну: зміщення котроїсь фонеми на вільне місце або постання нової фонеми. Перехід ***g*** > ***γ*** (> ***h***) став можливим, оскільки в підсистемі велярних було вільним місце дзвінкого щілинного:

k–g
x

перетворюється на

k
x–γ (> ***h***) (див. розділ 25).

По кількох століттях нова прогалина була заповнена завдяки відновленню ***g***:

k–g
x–h (див. розділ 48).

За класичний приклад править також постання нового ***і*** на місці ***ě***. Коли українська мова залишилася без успадкованого від праслов'янської звука ***і***, що перейшов у звук ***ẏ***, на це місце протягом якихось двох десятиріч пересунувся ***ě*** (див. розділ 32). Місця дзвінких відповідників ***č*** і ***c*** були заповнені на зламі XVI–XVII ст. завдяки запровадженню ***ǯ*** і ***ʒ*** (див. розділ 48).

Та все ж у кожному такому випадку свою роль відігравали й додаткові чинники, вочевидь доконечні для здійснення звукозміни. При спірантизації ***g*** то було спрощення чергувань велярних, тобто чинник морфонологічного ґатунку. При запровадженні ***g***, а також ***ʒ*** і ***ǯ***, — контакти з іншими мовами, що мали такі приголосні, та наплив запозичень із цими звуками. У випадку ***ě*** > ***і*** то було спрощення в синтагматиці: як перехід ***і*** > ***ẏ*** був почасти спричинений пристосуванням ***і*** до попереднього твердого приголосного, так само завдяки переходові ***ė*** > ***і*** голосний припасовано до попереднього м'якого приголосного. В обох випадках досягнуто чогось на кшталт внутрískладової гармонії.

Якщо прогалина в системі вимагала заповнення, то недостатня вчленованість фонеми (або її риси) в систему полегшувала її втрату. Саме так трапилося з фонемою ***y***, що була постала на етапі виокремлення протоукраїнських діалектів із праслов'янської мови, а відтак, уже за давньоукраїнських часів, зникла внаслідок злиття з ***ẏ*** (< ***і***) (див. розділ 28). М'якість середньопіднебінних, а в багатьох говірках і м'якість ***c'*** була втрачена через її надлишковість — з огляду на брак твердих середньопіднебінних та ***c*** (див. розділи 42, 47). У випадку ***r'*** та м'яких губних опозиція існувала, але оскільки її функціональне навантаження було мале, то вони таки поступово стверділи (див. розділи 12, 26, 38, 49). Як наслідок, опозиція за твердістю/м'якістю зосередилася в підгрупі зубних (до певної міри — за винятком ***c***), де вона ще й зміцніла, поширившись на нові фонемно релевантні позиції (перед ***і*** — див. розділ 45; перед ***o*** — див. 51.6; перед ***e*** та ***y*** — див. розділ 52), а в деяких говірках і під фонетичним оглядом — завдяки переходові до дорсальної палаталізації (***s'***, ***z'*** > ***ś***, ***ź***; ***t'***, ***d'*** > ***k'***, ***g'*** — див. розділ 55).

Якщо кинути загальний погляд на еволюцію мови впродовж століть, виявиться, що втрата фонем траплялася частіше, ніж запровадження нових фонем. Лише чотири нові фонеми втрималися в мовній системі: ***g***, ***ʒ***, ***ǯ*** і "***f***" (фактично [x^w]), і навіть вони не ввійшли до неї як слід. Дві інші фонеми, що постали за давньоукраїнської доби, ***ė*** та ***ȯ***, пройшовши крізь низку звукозмін, у кінцевому підсумку злилися з ***і*** (див. розділи 21, 32, 33, 45), тобто фонемою, що вже мала своє місце в системі вокалізму. Як щойно згадувалося, ***y*** та ***і*** злилися в ***ẏ***, а про давніше (протоукраїнське) скорочення набору голосних внаслідок утрати розрізнення за тоном і часокількістю та деназалізації носових голосних (див. 7.8) зайве й казати. Отож, мавши колись набір голосних фонем, що

сягав 29 одиниць, українська мова дійшла до стадії, коли вона їх має 6, і притому існує тенденція скоротити їх кількість до 5 оберненням ***у*** на алофон ***і*** (див. розділ 59). У системі консонантизму зменшення числа фонем не було аж такє радикальне; проте, як зазначалося вище, м'які губні та ***r'*** все-таки відпали, тобто кількість приголосних стала меншою на 5 одиниць.

За таке обтинання набору фонем довелося розплачуватися складною системою чергувань приголосних і голосних, що багато які з них є непередбачувані й частково закріплені за певними лексемами, як-от: ***о***:∅, ***е***:∅ (див. розділ 17), ***і***:∅, ***и***:∅ (див. розділ 19), ***о***:***і***, ***е***:***і***, ***о***:***у***, а в системі консонантизму — чергування велярних із середньопіднебінними та зубними, дзвінких із глухими, м'яких із твердими тощо.

Особливістю фонологічних процесів в українській мові від кінця давньоукраїнської доби стає участь морфологічних чинників на самому початку деяких звукозмін. У коренях слів застосовувалися інші вставні голосні, ніж у суфіксах чи на межі морфем: відповідно ***у*** (*кривáвий*) у першому випадку та ***е*** чи ***о*** (*корабéль*), типові альтернанти ∅ у суфіксах, деінде (див. розділи 35, 44, 58). Поновлення дзвінкої вимови приголосних наприкінці слова та наприкінці складу було обумовлене морфологією (див. розділ 36). Подвоєння приголосних, як правило, припускалося на позначення межі морфем (див. розділи 36, 37).

Навпаки, наголос та складова структура відігравали у стимулюванні звукозмін лише другорядну роль. У північноукраїнському наріччі рефлекси ***ę*** зазнали розщеплення в залежності від місця наголосу (див. розділ 8), як і рефлекси ***е***, що за ним первісно йшов склад зі слабким ***ъ*** (див. розділ 22); пізніше дифтонгічна вимова рефлексів ***о*** (за яким первісно йшов склад зі слабким єром), ***е*** (за яким первісно йшов склад зі слабким ***ь***) та ***ě*** зникла тільки в ненаголошеній позиції (див. розділ 33). Ці звукозміни припадають на середину X ст., на XIV ст. та на XV ст. відповідно, тобто три звукозміни, зумовлені наголосом, за більш як тисячорічний період. У південноукраїнських говірках звукозмін, зумовлених наголосом, налічується ще менше, й по суті всі вони відбулися в XVI ст.: принагідна заміна ***о*** на ***а*** в переднаголошених складах перед ***á*** (див. розділ 39) та нерозрізнення ненаголошених ***о*** та ***и*** чи ***е*** та ***у*** (див. розділ 40), причому реалізовано їх і в говірках, і в літературній мові частково або неконсеквентно. Перше явище прийшло з Білорусі, друге — з Балканського півострова. Подальші важливі звукозміни в більшості говірок знов-таки відбувалися незалежно від наголосу, навіть такі, як зміщення вгору й уперед артикуляції ***а*** з перетворенням його на ***е*** після м'яких приголосних (див. розділ 41) чи огублення ***е*** з перетворенням його на ***о*** після м'яких приголосних (зубних) у XVII ст. (див. розділ 51). У відносно нечисленних говірках наголос впливав ще на деякі дрібні звукозміни, але в цілому його роль була незначна, надто в порівнянні з білоруською чи російською мовами.

Складоподіл у праслов'янській мові на пізньому етапі її розвитку відбувався автоматично. Із занепадом слабких єрів цей автоматизм був порушений. Та все ж із-посеред подальших процесів лише дуже нечисленні були пов'язані зі структурою складу, а ті, що були — радше на невелику міру, — зараджували справі, частково поновлюючи давнішу будову складів: сюди можна віднести усунення складів із двома верхів'ями звучності (див. розділи 27, 35, 44, 58) та часткове усунення складів, утворених самим лише голосним, завдяки застосуванню протетичних приголосних (див. розділ 34).

Кількісно переважали звукозміни, спрямовані на допасування одного звука до іншого в межах (фонетичного) слова, байдуже чи ці звуки були розташовані поряд один з одним, чи на відстані. У першому випадку більшість звукозмін були чинні в межах складу й мали наслідком щось на кшталт внутрішньоскладової гармонії. Ця модель є добре знана з праслов'янських часів; її продовженням була друга палаталізація велярних (див. розділ 3). Пізніше вона знову оприявнюється у процесі втрати ***j*** перед ***o***- та ***u***- (див. розділ 10), у звуженні ***ě*** до ***ė*** й відтак до ***i*** після м'якого приголосного (що ним охоплено і старий, і "новий" яті — див. розділи 13, 32), та, навпаки, у зміщенні ***i*** до відкритішої артикуляції (як ***ẏ***) після твердих приголосних (див. розділ 26), у переході ***y*** > ***i*** після велярних, які, слід гадати, зазнали проґресивної палаталізації на початковій стадії цього процесу (див. розділ 15), у діалектному зміщенні артикуляції ***a*** вгору й уперед із перетворенням його на ***e*** після м'яких приголосних (див. розділ 41) та в значно пізнішій зміні ***y*** на ***i*** після ***j*** (див. розділ 52). Усе це можна назвати виявами асиміляції в межах складу, дарма що в науковому вжитку цей термін звичайно не застосовується до важливих звукозмін, у яких брав участь також і фонемний чинник і які створили певну інерцію, тобто започаткували низку однаково спрямованих звукозмін, відділених одна від одної значними проміжками часу, як, наприклад, у послідовних переходах ***e*** > ***ė*** > ***i*** чи (цього разу йдеться про процес, початок якому дала не внутрішньоскладова акомодація) ***o*** > ***ȯ*** > ***u*** > ***ü*** > ***i*** (див. розділи 21, 33, 45).

Такі внутрішньоскладові акомодації (у широкому розумінні) мали місце між голосним і попереднім приголосним, як це відбувалося в рамцях відкритих складів, типових для праслов'янської мови. Проте після занепаду слабких єрів в українській мові з'явилися й закриті склади, що теж підлягали змінам акомодаційного характеру, тепер уже між голосним і наступним приголосним. До таких змін належить огублення ***o*** з перетворенням його на ***v*** ([w]) після ***o*** (див. розділ 30), а також діалектне огублення ***a*** з перетворенням його на звук типу ***o*** в позиції перед [w] (див. розділ 54).

У деяких випадках асиміляція долала межу складів, як-от при перетворенні скупчень типу C + ***j*** на подвоєний приголосний (*суддя́* — див. розділ 37) та при взаємному пристосуванні приголосних у скупченнях

один до одного за дзвінкістю/глухістю, твердістю/м'якістю (див. розділ 23) тощо. Усунення скупчень, що містили ***j***, і втрата ***t*** і ***d*** перед ***l*** за протоукраїнських часів (див. розділи 3, 4) — то теж процеси, які на позір долали межу складів, але на той час, судячи з усього, ці скупчення цілком належали наступному складові, тобто складоподіл, приміром, у формі ***metlъ*** 'мів' мав вигляд ***me‖tlъ*** (як це тепер є у слові ***su‖dd'a*** — всупереч чинним правилам переносу).

Цікаво, що звукозміни, які призводили до двоскладової гармонії й у принципі могли вступати в суперечність із вимогами внутрімскладової гармонії за м'якістю/приналежністю до переднього ряду, порушуючи ці останні, насправді ніколи з ними не конфліктували, за винятком постання ***o*** на місці ***$_e$a*** й пізніше, вже в XVII ст., на місці ***e***, як зазначалося вище. Головні зміни, що вели до двоскладової гармонії, а саме повноголос (див. розділ 6) та переходи ***o > a, o > u, e > y*** в переднаголошених складах через приподібнення до наступного наголошеного (див. розділи 39, 40), не вносили жодної напруги в унутрішню будову заторкнутого складу.

На суто артикуляторному рівні відбувалися процеси спрощення скупчень приголосних, коли один або декілька з них випадали (див. розділи 23, 36). Ствердіння ***r'*** (див. розділи 12, 49), губних наприкінці складу (див. розділ 26), середньопіднебінних (див. розділ 42), а також — по говірках — ***c'*** (див. розділ 47), ***-s'*** або й усіх приголосних наприкінці слова (в лемківських говірках — див. 61.7) так само можна вважати за вияви артикуляторного спрощення, хоча фонематичні чинники тут теж були присутні.

Афективність діяла тоді, коли йшлося про заміну простішої вимови складнішою задля створення емфатичного ефекту. Це можна проілюструвати випадками поширення ***ʒ*** і ***ǯ*** коштом ***z*** і ***ž*** (див. розділ 48), подекуди пом'якшенням приголосних перед ***o*** (див. 51.6) тощо. Втім, афективні чинники жодного разу не породили справжньої звукозміни, впливаючи лише на поодинокі слова.

Із-поміж зовнішніх чинників могли мати вплив контакти з суміжними мовами, надто в часи, коли вся Україна або велика частина її перебували під чужинецькою зверхністю: татарською, польською, російською, частково угорською та молдавською. Варто не забувати про різницю між спільними процесами та стимулюванням звукозмін. Спільні процеси відбуваються в дотичних мовах приблизно рівночасно; натомість при стимулюванні наявний стан в одній мові викликає звукозміну або заміну в другій. Коли йдеться про давніші періоди, для яких часто буває неможливо з'ясувати точну хронологію, стимулювання легко може бути сплутане зі спільним процесом. Наприклад, за протоукраїнської та давньоукраїнської доби процеси постання повноголосу (див. розділ 6), розщеплення ***$_e$a*** на ***e*** та ***o*** після середньопіднебінних і ***j*** (див. розділ 9), утрати ***j*** перед ***o-*** та ***u-*** (див. розділ 10) скидаються на спільні з протобілоруськими та проторосійськими діалектами; але існує ймовірність, що вони відбува-

лися в різних наріччях нерівночасно, і тоді мало місце стимулювання змін в одному з боку другого. Де-не-де певні дрібні відмінності вказують на таку можливість, але наявних даних замало, щоб дійти остаточного висновку.

Найбільша кількість стимульованих іззовні звукозмін припадає на часи, коли основна частина країни перебувала під польською зверхністю, зокрема на XVI–XVII ст. Стимулювання відбувалося як із боку самої польської мови (скажімо, це стосується переходу до дорсальної палаталізації ***s'***, ***z'*** і ***c'*** у деяких говірках — див. розділ 55) чи польської мови як посередника в передачі інших західних впливів (поява ***g*** і ***f*** — див. розділ 48), так і з боку балканських мов (поширення звуків ***ʒ*** і ***ǯ*** та нерозрізнення ненаголошених ***o*** та ***u***, ***e*** та ***y*** — див. розділи 48, 40). Дещо раніше білоруська мова сприяла переходові ***o*** > ***a*** в переднаголошених складах (див. розділ 39). Стосовно постання протетичних ***v*** і ***h*** (див. розділ 34) непросто з'ясувати, чи це був спільний процес із польськими діалектами, чи процес, стимульований з боку польських діалектів, чи, нарешті, процес, стимульований у польських діалектах українською мовою.

Якщо говорити про сучасний період, то поступове усунення ***g*** та нерозрізнення приголосних за твердістю/м'якістю перед ***i*** (див. розділи 48, 59) виглядають як процеси, стимульовані російською мовою.

Утім, в обох варіантах міжмовної взаємодії, тобто з польською та з російською мовами, всі спільні та стимульовані звукозміни проходили в певному суголоссі з фонологічними тенденціями, спричиненими ситуацією в українській системі фонем як такій, і не збивали українську мову з її "природного", тобто внутрішньо мотивованого, шляху еволюції. Ба більше, беручи до уваги очевидний брак самостійності в політичній історії України, саме́ їх число є порівняно незначне. Характер і спрямованість звукозмін в цілому визначалися внутрішніми чинниками. Натомість зовнішні чинники більше впливали на кшталтування й перекшталтування українських діалектів та географічних меж їх поширення.

Ці підсумки увиразнюють неадекватність поняття східнослов'янської мовної єдності для належного пояснення історичної еволюції української фонологічної системи та її складових частин. Українська мова ніколи не була пов'язана з південнослов'янськими щільніше, ніж із сусідніми східнослов'янськими (усупереч позиції С. Смаль-Стоцького та ін.). Із цими останніми українська мова поділяла такі важливі давні звукозміни (чи їхні результати), як постання повноголосу та деназалізацію ***ǫ*** з перетворенням його на ***u***; з другого боку, в протобілоруських і особливо в проторосійських діалектах були аж ніяк не менш важливі інновації, що оминули українську мову (акання, а для проторосійських діалектів також перехід ***ĭ*** та ***ŭ*** перед ***j*** відповідно в ***ь*** та ***ъ*** тощо). Не існувало не лише цілковитої східнослов'янської єдності, але й української єдності, оскільки в південноукраїнських і північноукраїнських діалектах часом відбувалися різні звукозміни. Протягом ранньосередньоукраїн-

ського та середньоукраїнського періодів навіть такого характеру українсько-російські зв'язки звелися практично нанівець, а українсько-білоруські істотно послабшали. Українська мова була наражена на впливи із західного напрямку (хоч і не переродилася, звісно, з цієї причини в західнослов'янську). Незалежно від того, які саме історичні обставини спричинили цей поворот, оригінальність тогочасної фонологічної еволюції української мови слід шукати якраз у цьому. Якщо підходити до цієї оригінальності, наперед закладаючи непохитний східнослов'янський характер української мови, то ні побачити, ні пояснити її належним чином немає змоги. Щойно в XX ст. радянський режим запровадив політику, спрямовану на цілковите "осхіднослов'янщення" української мови. Яким буде вислід цього унікального експерименту, покаже тільки майбутнє. Одначе сьогоднішній стан чи майбутній вислід не вільно проєктувати на дотеперішню історію.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

А. Періодизація фонологічної еволюції

1. Latta V. «Periodizácia vývinu fonologických systémov vo východoslovanských jazykoch». *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii.* Praha, 1963.

Б. Формування діалектів

(Див. також вибрану бібліографію до розділу 1, В)

2. Михальчук К. «К южнорусской диалектологии». *КС* 1893, 9.
3. Ганцов В. «Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку». *ЗІФВ* 2–3, 1923.
4. Ганцов В. «Діялектологічна класифікація українських говорів». *ЗІФВ* 4, 1924 (також передруковано окремим виданням, Кельн, б. р. [1975]).
5. Hancov Vs. «Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten». *ZSPh* 2, 1925.
6. Ганцов В. «Діялектичні межі на Чернигівщині». *Чернигів і Північне Лівобережжя.* К., 1928.
7. Смаль-Стоцький С. «Поліські мішані говори і поліські дифтонги». *Sl* 6, 1927.
8. Кобилянський Б. «Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття». *УДЗ* 1, 1928.
9. Кобилянський Б. «Походження східнокарпатського і покутського діалектів». *НЗ* Львівського педагогічного інституту 12, 1959.
10. Кобилянський Б. *Діалект і літературна мова.* К., 1960.

11. Kuraszkiewicz W. «Z badań nad gwarami północnomałoruskiemi». *RS* 10, 1931.

12. Kuraszkiewicz W. «Z badań nad ikawizmem w ruskich gwarach karpackich». *LSł* 4, 1938.

13. Kuraszkiewicz W. «Rozwój *'a* na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny». *SFPS* 3, 1958.

14. Панькевич І. «Відношення південно-карпатських говорів української мови до всіх інших українських говорів». *ЗНТШ* 155, 1937.

15. Панькевич І. *Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей.* Прага, 1938.

16. Панькевич І. «Уваги до вияснення процесу ікавізму в українських південнокарпатських говорах». *НЗбУВУ* 3. Прага, 1942.

17. Панькевич І. «До питання генези українських лемківських говорів». *Славянская филология* 2. М., 1958.

18. Панькевич І. *Нарис історії українських закарпатських говорів* 1. Прага, 1958 (= *Acta Universitatis Carolinae, Philologica* 1).

19. Жилко Ф. «Про умови формування полтавсько-київського діалекту — основи української національної мови». *Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови.* К., 1954.

20. Жилко Ф. «Про виникнення діалектних груп української мови». *ДБ* 9, 1962.

21. Жилко Ф. «Особенности диалектных границ[9] украинского языка». *Вопросы диалектологии восточнославянских языков.* М., 1964.

22. Ващенко В. *Полтавські говори.* Х., 1957.

23. Dejna K. *Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny.* Wrocław, 1957.

24. Иллич-Свитыч В. «Лексический комментарий к карпатской миграции славян». *ИОЛЯ* 19, 3, 1960.

25. Солонська Г. «До вивчення українських говірок Воронежчини та їх зв'язку з іншими діалектами української мови». *О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики.* Х., 1962.

26. Варченко І. *Лубенські говірки і діалектна сумежність.* К., 1963.

27. Дзендзелевский И. «Лингвогеографические свидетельства о расселении подолян и волынян Ф. Корятовича в Закарпатье». *Вопросы теории и истории языка* (Юв. Лар.). Л., 1963.

27. Назарова Т. «Проблема перехідних говірок між українською і білоруською мовами». *ПРДН* XI, 1965.

29. Dezső L. «Zur Geschichte der subkarpatischen ukrainischen Mundarten». *WSl* 10, 1965.

[9] Помилково надруковано *групп.*

30. Дэже Л. *Очерки по истории закарпатских говоров.* Будапешт, 1967.

В. Українська мова в її стосунках до суміжних і котериторіальних мов [10].

31. Miklosich F. «Die slavischen Elemente im Rumänischen». *DS* 12, 1862.

32. Miklosich F. «Über die Wanderungen der Rumänen in den dalmatinischen Alpen und den Karpaten». *DS* 30, 1880.

33. Miklosich F. «Die Türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen». *DS* 34–35, 1884–1885 («Nachträge» — *DS* 37–38, 1889–1890).

34. Lehr-Spławiński T. «O mowie Polaków w Galicji Wschodniej». *JP* 2, 1914.

35. Lehr-Spławiński T. «Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej». *Przegląd współczesny* 70, 1928 (Передрук у вид.: Lehr-Spławiński T. *Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego* 2. Warszawa, 1966).

36. Ştefanescu M. *Elementele ruseşti-rutene din limba românească şi vechimea lor.* Iaşi, 1925.

37. Бузук П. «Взаємовідносини між українською та білоруською мовами». *ЗІФВ* 7–8, 1926.

38. Janów J. «Ze stosunków językowych małorusko-rumuńskich». *Юв. Собол.*, 1928.

39. Melich J. *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest, 1929 (A Magyar Nyelvtudományi Tárasaság Kiadványai. 1925–1929).

40. Ohijenko I. «Wpływ języka polskiego na ukraiński w XIV–XVI w.» *Pamiętnik Zjazdu Naukowego im. J. Kochanowskiego.* Kraków, 1931.

41. Kniezsa I. «Pseudorumänen in Pannonien und in Nordkarpathen». *Archivum Europae Centro-Orientalis* 1–2, Budapest, 1935–1936.

42. Kniezsa I. «Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert». *Archivum Europae Centro-Orientalis* 4, Budapest, 1938 (Те саме угорською мовою: «Magyarország népei a XI században». *Szent Istvan-Emlék-könyv.* Budapest, 1938).

43. Stieber Z. «Wpływ polski i słowacki na gwary Łemków». *Sprawozdania* PAU 41, 1936 (Передрук у вид.: Stieber Z. *Swiat językowy Słowian.* Warszawa 1974).

44. Панькевич І. «Чи можна говорити про болгаризми в південно-карпатських говорах?» *Науковий збірник в 30 річницю наукової праці* [...] *І. Огієнка.* Варшава, 1937.

45. Панькевич І. «Українсько-болгарські мовні зв'язки в Семигороді». *Sl* 24, 1955.

---

[10] Перелічено лише публікації, в яких бодай частково розглядаються проблеми фонології.

46. Зілинський І. «Взаємовідносини між українською та польською мовою». *ЗНТШ* 155, 1937.

47. Crânjală (Кранджалов) D. *Rumunské vlivy v Karpatech*. Praha, 1938.

48. Crânjală (Кранджалов) D. «K dnešnímu stavu studia rumunských vlivů v Karpatech». *StSlHg* 10, 1964.

49. Novák L. «Slovenské a podkarpatskoruské nárečia vo svetle europskej fonologickej geografie». *LSc* 1–2, 1939–1940.

50. Novák L. «Neznáme nemecké vplyvy na západoslovanský, východoslovanský a madarský konsonantismus». *LSc* 1–2, 1939–1940.

51. Reichenkron G. «Slavisch-Rumänisches». *ZSPh* 18, 1942.

52. Shevelov G. (Šerech Y). «The Problem of Ukrainian-Polish Linguistic Relations from the Tenth to the Fourteenth Century». *Word* 8, 4, 1952.

53. Shevelov G. (Šerech Y). *Problems in the Formation of Belorussian*. New York, 1953 (= Word Monograph No. 2).

54. Joffe J. «Dating the Origin of Yiddish Dialects». *The Field of Yiddish*. New York, 1954.

55. Перени Й. (Perény J.) «Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами». *StSlHg* 2, 1956.

56. Петрович Е. (Petrovici E.) «Явления сингармонизма в исторической фонетике румынского языка — следствие славяно-румынской языковой интерференции». *RmSl* 2, 1958.

57. Петрович Э. (Petrovici E.) «Изоглоссы славянских элементов в румынском языке». Sl 31, 1962 (Румунський переклад у вид.: Petrovici E. *Studii de dialectologia şi toponimie*. Bucureşti, 1970).

58. Petrovici E., Pătruţ I. «О румынской ономастике славянского происхождения». *Slawische Namenforschung*. Berlin, 1963 (= Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik, Nr. 29).

59. Menges K. «Influences altaïques en slave». Académie royale de Belgique, *Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques*, 5e série, tome XLIV. Bruxelles, 1958.

60. Weinreich U. «Yiddish and Colonial German in Eastern Europe» The Differential Impact of Slavic». *American Contributions to the Fourth International Congress of Slavists*, The Hague, 1958.

61. Weinreich U. «Four Riddles in Bilingual Dialectology». *American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists*, The Hague, 1963.

62. Strumiński B. «Ukrainizmy gramatyczne we współczesnym języku polskim». *PJ* 1961, 9–10.

63. Пушкар М. «Перехід **'а > ě (е)** у чеській мові та його українські паралелі». *Тези доповідей V міжвузівської республіканської славістичної конференції*. Ужгород, 1962.

64. Пушкар М. «Називний-знахідний однини на **-я ('а)** в іменників середнього роду **-ijo-** основ у мовах українській та словацькій». *Питання слов'янознавства.* Львів, 1962.

65. Онишкевич М. «Словацько-українські мовні зв'язки». *Питання слов'янознавства.* Львів, 1962.

66. Онишкевич М. «До питання про українсько-румунські мовні зв'язки». *Структура і розвиток слов'янських мов.* К., 1967 (= *Сл. мовозн.* 5).

67. Мокань А. «Важнейшие фонетические и морфологические особенности венгерских заимствований в украинском укающем диалекте Тячевского района Закарпатской области». *УЗ* Ленинградского университета 314. Л., 1962.

68. Мокань А. «К истории украинского населения на территории современного распространения мараморошского диалекта Закарпатской области». *Вестник* Ленинградского университета 2/1, 1965.

69. Vraciu A. «Note de dialectologie slavo-române». *RmSl* 7, 1963.

70. Удлер Р. «Украинско-молдавские языковые взаимосвязи». *Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е. Д. Поливанова»* 1. Самарканд, 1964.

71. Дзендзелевский И. «К вопросу о времени расселения восточных славян на южных склонах Карпат». *VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук.* М., 1964.

72. Stanislav J. «Zo vzťahov medzi Slovákmi a východnými Slovanmi v stredoveku». *JaŠ* 9, 1966.

73. Vrabie E. «Influența limbii române asupra limbii ucrainene». *RmSl* 14, 1967.

74. Мельничук А. «Значение восточнороманских языковых данных для истории древнерусского и украинского языков». *Восточнославяно-молдавские языковые взаимоотношения* 2. Кишинёв, 1967.

75. Генсьорський А. «До походження карпатських русинів». *УІЖ* 1968, 10.

76. Robciuc I. «Interferențe fonetice româno-ucrainene». *Studii de slavistică* 1. Bucureşti, 1969.

77. Herzog M. «Yiddish in the Ukraine: Isoglosses and Historical Inferences». *The Field of Yiddish* 3. New York, 1969.

78. Bogdan D. P. «Liens de la linguistique et de la codicologie slavo-romaines». *ByzSl* 30, 1969.

79. Лизанець П. «Про східнослов'янсько-мадярські міжмовні контакти». *Мовозн.* 1969, 3.

80. Lizanec P. *Magyar-Ukrán nyelvi kapcsolatok.* Ungvár, 1970.

81. Болокан Г. (Bolocan G.), Несторескy В. (Nestorescu V.), Робчук И. (Robciuk I.), Гуцу О. (Guțu O.) «Типологические заметки в области консонантизма». *RmSl* 17, 1970.

82. Бернштейн С. «Проблемы карпатского языкознания». *Карпатская диалектология и ономастика.* М., 1972.

83. Бернштейн С. «Проблемы интерференции языков карпатодунайского ареала в свете данных сравнительной диалектологии». *Славянское языкознание.* М., 1973.

84. Жылко (Жилко) Ф. «Палескія гаворкі ўкраінскай мовы». *Юв. Крап.* 1972.

85. Назарава (Назарова) Т. «Беларускія ізаглосы на тэрыторыі Украіны». *Юв. Крап.* 1972.

86. Романова Н. «Вивчення українсько-польських мовних контактів у слов'янській філологічній науці». *Мовозн.* 1972, 4.

87. Рот А. *Венгерско-восточнославянские языковые контакты.* Budapest, 1973 (з бібліографією інших його праць).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

До покажчика не включено прізвища авторів, з чиїх праць запозичено приклади. Щодо прізвищ авторів в оглядах пам'яток див. Список скорочень 6 (писемні пам'ятки).

ПОКАЖЧИК УКРАЇНСЬКИХ СЛІВ

До покажчика не ввійшли слова, що наводяться як принагідні приклади. Деякі діалектні та застарілі слова допасовано до норм літературної мови.

В

Ю

Я

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Наукове видання
Серія «Класика Української Науки»

Шевельов Юрій

Історична фонологія української мови

Переклад з англійської Сергія Вакуленка, Андрія Даниленка

Головний редактор видань з української гуманістики
доктор філології, професор Леонід Ушкалов
Макет та верстка Тетяни Рубашенко
Шрифтове забезпечення
Андрія Кризського, Тетяни Рубашенко
Коректор Олександра Ушкалова

Підписано до друку 21.01.2001. Формат 70×100 1/16.
Умовн. друк. арк. 87,75. Обл.-вид. арк. 54,8.

ВИДАВНИЦТВО «АКТА»
Україна, 61145, м. Харків,
вул. Новгородська, 1, к. 303.
Тел. (0572) 175-108
www.acta.com.ua

